

AZERBAIJAN UNIVERSITY

PROCEEDINGS

of the

International Conference on

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND

ACTUAL PROBLEMS

OF HUMANITARIAN SCIENCES

**dedicated to the 95th
anniversary of the National Leader
HAYDAR ALIYEV**

**SYNERGY
GROUP**

**CAMBRIDGE
INTERNATIONAL ACADEMICS**

**LIEPAJA
UNIVERSITY**

May 14-15, 2018

Baku, Azerbaijan

CONFERENCE CHAIR

Saadat Aliyeva, Rector, Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

ORGANIZING COMMITTEE

Nushaba Guliyeva, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan - Chair*

Aleksandr Nesterov, *Ural Federal University, Moscow, Russia*

Latifa Aghamaliyeva, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Asif Pashayev, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Safar Mammadov, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Urfat Nuriyev, *Ege University, Izmir, Turkey*

Gabil Aliyev, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Asif Pashayev, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Felix Sadyrbaev, *Daugavpils University, Daugavpils, Latvia*

Aygun Musayeva, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Sarigul Bahadirova, *Uzbekistan Academy of Sciences, Uzbekistan*

Natig Mammadov, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Ulviyya Rahimova, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Samira Mammadova, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Mayis Aliyev, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Agil Xanmammadov, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Bahram Azizov, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Nariman Boyukkishi, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

INTERNATIONAL SCIENTIFIC COMMITTEE

Yusif Gasimov, *Vice-Rector, Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan - Chair*

Tufan Gunduz, *Hacettepe University, Ankara, Turkey*

Amin Malayeri, *Cambridge International Academics, Cambridge, UK*

Dikhan Kamzabekuli, *Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Sharif Guseynov, *Liepaja University, Riga, Latvia*

Mustafa Budag, *Istanbul University, Istanbul, Turkey*

Zahid Mammadov, *ASUE/UNEC, Baku, Azerbaijan*

Osmar Antonio Bonzanini, *Univ. of Upper Uruguay and Missions, Brazil*

Ismet Chetin, *Gazi University, Ankara, Turkey*

Maharram Gasimli, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Rahmatulla Barakayev, *Uzbekistan Academy of Sciences, Tashkent, Uzbekistan*

Nazim Muradov, *European University of Lefke, TRNC*

Yaqub Mahmudov, *Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan*

Yuriy Goryachov, *Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia*

Gorkhmaz Guliyev, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Kamran Aliyev, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Necati Demir, *Gazi University, Ankara, Turkey*

Guram Marxuliya, *Sukhumi State University, Sukhumi, Georgia*

Akbar Aliyev, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

SECRETARY

Gulchohre Gedirova, *Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

PLENAR MƏRUZƏLƏR – PLENARY TALKS

Bulent Acma

Strategies for a regional innovative knowledge society: the Southeastern Anatolia region and the Southeastern Anatolia Project of Turkey as a case study.....17

Юрий Горячев

Программа УНИТВИН/Кафедры ЮНЕСКО в повестке устойчивого развития.....21

Ольга Астафьева

Культура и устойчивое развитие территорий в ракурсе междисциплинарных исследований..24

İQTİSAD ELMLƏRİ – ECONOMICAL SCIENCES

Abdullayeva Esmira

Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafının əsas istiqamətləri 30

Асадова Ирада

Перспективы зеленой экономики в Азербайджане.....32

Aslanova İlhamə

Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişaf şəraitində sosial təminat və sosial müdafiə.....35

Ahmədova Emiliya

Sustainable development. Goals, Targets and Indicators.....37

Bayramlı Qadir

Azərbaycanda turizmin dayanıqlı inkişaf perspektivləri.....40

Böyükkişi Nəriman

Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması istiqamətləri.....42

Əhmədov Turan

Mədəni dəyərlər baxımından mühasibatlıq dəyərləri.....45

Əkbərov Şahin

Bazar yönümlülük - ədəbiyyat incələməsi.....48

Алиханова Лейла.

Расширение занятости в отраслях экономики в свете «Стратегической дорожной карты по перспективам национальной экономики Азербайджана».....51

Əliyev Xalis

Azərbaycan Respublikasının logistika potensialı.....53

Əliyeva Ruhəngiz

Azərbaycanda gənclərin məşğulluğu və əmək bazarının tənzimlənməsi.....55

Eyvazov Elçin

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycan.....58

Əzizov Polad	
Innovasiyaların stimullaşdırılması vasitəsilə inflyasiyaya qarşı mübarizə.....	62
Hacıyev Elvin	
Dövlət investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi: xərc-gəlir təhlili.....	65
Hacıyev Natiq	
Tayıçı Sakayyanın “Biliklə yaradılan dəyər və ya gələcəyin tarixi” adlı kitabının müəyyən fraqmentləri.....	67
Hacıyeva Leyla	
Azərbaycanda regional turizmin inkişafına təsir edən amillərin təhlili.....	70
Həsənov Əli	
İnsan kapitalinin inkişafı davamlı inkişafın əsas ünsürlərindən biri kimi.....	73
Гамидова Лала	
Диверсификация экономики Азербайджана: отход от нефтяной зависимости	76
Hümbətova Suqra	
İntellektual kapitalın qiymətləndirilməsi problemləri və müasir metodları.....	78
Hüseynov Ərzuman	
Azərbaycan sənayesində korporativ idarəetmə və onun inkişaf problemləri.....	81
Kazımova Esmira	
Azərbaycanın sığorta bazarında həyat sığortasının rolu: həyat sığortasının inkişafı və potensial imkanları.....	84
Kərimli Afaq	
Azərbaycan Respublikasının iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi: GZİT təhlili.....	88
Керимзаде Мехрибан	
Стратегия государства в обеспечении продовольственной безопасности.....	90
Məcidova Səadət	
Ərzaq kompleksində sənayeləşmənin prioritet istiqamətləri.....	93
Məhərrəmovə Gülşən	
Müasir şəraitdə ölkə sənayesinin ərazi üzrə təşkilinin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri.....	95
Məmmədov Elşən	
Dövlətin sosial siyasətinin reallaşmasında turizmin rolu.....	98
Məmmədov Müzəffər	
Qafqazda “Tranzit ötürücü ölkə” Azərbaycan modeli.....	101
Мамедова Севда	
Проблемы академической этики в науке.....	106
Mikayılova Nurəngiz	
Karbohidrogen ixtirasının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri.....	108

Мустафин Сабир Кадирович Корпоративная социальная ответственность компаний недропользователей: состояние, перспективы развития.....	111
Назаралиев Садиг Экономический рост сельского хозяйства: возрождение цитрусовых.....	114
Nuriyeva Konul Strategies to make tourism more sustainable – Azerbaijan case.....	116
Paşayev Elvin Enerji sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı təşəbbüslər və prioritetlərin formalaşdırılması.....	119
Paşayev Zöhrab Vergilərin Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyətə təsiri.....	124
Гандилова Саадет Роль туризма в межсекторальном развитии.....	127
Quliyev Oqtay Azərbaycanda göstərişçi istehlak qruplarının xüsusiyyətləri.....	129
Rəhimli Etimad Şirkətlərin büdcə planları: bir istehsal şirkətinin büdcə planı.....	132
Səfərov Rauf Beynəlxalq investisiya riskləri və investisiyaların qorunması meylləri.....	134
Şirinova Ülviyyə Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması.....	137
Suleymanov Teymur Some theoretical issues agricultural sector in market economy.....	139
Султанлы Саида Значение природно-ресурсного потенциала для развития индустрии туризма в регионах....	142
Vəliyev Dünyamalı, Əsədov Aqil “Yaşıl nəqliyyat sistemi”nin formalaşdırılması davamlı inkişafın başlıca tələbi kimi.....	144
Xeyirxəbərov İsmayıl Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin davamlı inkişafa təsiri.....	150
Yadigarov Təbriz Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda dəniz nəqliyyatının inkişafı.....	152
Yadulla Mehriban Gömrük vergiləri ilə bağlı məsuliyyət: mahiyyəti və aşkar edilmə problemləri.....	155

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ – PHILOLOGICAL SCIENCES

Abbasov Abbas	
Terminoloji lüğətçilikdən terminoqrafiyaya keçid.....	161
Abbasova Gülənbər	
Azərbaycan və ingilis dillərində omonimik leksik paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri.....	163
Абдулгалимова Эльнара	
Отражение культурно-исторических традиций во фразеологических единицах с компонентом- зоонимом «волк» (на материале польского и азербайджанского языков).....	166
Abdullayeva Yeganə	
Böyük Britaniya və Azərbaycan romanı ədəbi əlaqələr kontekstində.....	168
Abidi Solmaz	
Əmək bazarında xarici dilin yeri və rolu.....	170
Ağamirzəyeva Esmira	
İngilis dilində alınmaların yaranma mənbələri.....	173
Ağayeva Günay	
Morfoloji üsulla yaranan bitki adları.....	176
Akalın Şükrü Haluk	
İşarə dili: davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemlərindən biri kimi.....	179
Aliyeva Gunel	
Specialization in translation.....	183
Aliyeva Saadat	
Artistic reflection of real life in Roald Dahl's works.....	185
Aliyeva Sayyara	
Semiotic language as a valuable component in comprehension of "Shikasta" by Doris Lessing....	191
Alməmmədova Səbinə	
Alınma terminlərin nizamlaşma formalarının nəzəri problemləri.....	192
Babayeva Samirə	
Sual söyləmələrinin kommunikativliyi	195
Nesrin Bayraktar Erten	
Türkiyə türkçesinde bir yapım eki olaraq –İcİ.....	198
Bəşirova Gülbanu	
Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər zamanı yaranan xarici dil problemi və həlli yolları.....	201
Əbdülhəsənli Tofiq	
Azərbaycan ədəbiyyatında mart qırğınları və soyqırımının bədii inikası.....	204
Əhmədli Maya	
İngilis, Azərbaycan və Alman dillərində felin passiv növü və onların qarşılıqlı müqayisəsi.....	208

Əhmədova Aybəniz, Qasımova Səbinə	
İngilis dilində zaman və məkan önlükləri və onların azərbaycan dilində müqayisə yolları.....	211
Əhmədova Günel	
Səbəb-nəticə məzmununun tabesiz mürəkkəb cümlələr vasitəsilə ifadəsi.....	214
Əliyeva Bəturə	
Azərbaycan dilində işlənən sinonimlərin formalaşmasında başqa dillərin təsiri.....	216
Əliyeva Şəlalə	
Müasir ingilis dilində determinativlərin sayıla bilən və sayıla bilməyən isimlərlə işlənməsi.....	219
Əliyeva Xavər	
Qırmızı (red) rəng spektrinin söz birləşmələrində və idiomlarda ifadə tərzini.....	221
Əmrahova Mətanət	
A.A.Bakixanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinin Azərbaycan tarixşünaslığında yeri.....	225
Əsədova Məhəbbət	
Müxtəlif sistemli dillərdə “göy” rəngi ilə bağlı frazeologizmlər.....	227
Əsədova Sevinc	
Azərbaycan dilçiliyində səs təqlidi dilin yaranmasında ilk nəzəriyyə kimi.....	230
Eyvazova Sevinc	
Yerli kolorit Çarlz Dikkensin əsərlərinin aparıcı komponenti kimi.....	233
Əzizli Natəvan	
Azərbaycan dilində mətnin cümlələrə avtomatik seqmentasiyası.....	235
Əzizxanlı Qardaşxan	
M.Araz poeziyasında bütöv Azərbaycan ideyası.....	238
Gadirova Gulchohra, Durur Aygun	
The importance of digital literacy of a modern teacher.....	240
Gasimli Laman	
On the history of simultaneous interpretation.....	242
Həmidova Aysel	
Mifik təfəkkürdə zamanın inikas xüsusiyyətləri.....	244
Həmidova Xəyalə	
Təktərkibli cümlələrin qəzet sərlövhlərində və reklamlarda işlənmə xüsusiyyətləri.....	248
Гасанова Гюльнара	
Последний приют в Азербайджане (о «Хаджи-Мурате» Л.Н.Толстого).....	251
Hüseynli Hüseyn	
H.Cavidin “Şeyda” faciəsində romantik qəhrəman.....	254
Hüseynova Fərqanə	
İngilis dilində inkarlıq elementlərinin reallaşmasının semantik şərtləri.....	257

Hüseynova Gülxar	
Alman dilində modallığı ifadə edən dil vasitələri - modal sözlər.....	260
Hüseynova Khatira	
Errors and correction techniques in language class.....	263
İbrahimova Aytən	
İngilis dilində inkarlıq bildirən prefikslərin tarixi və müasir dövrdə işlənməsi.....	266
İbrahimova Şəhla	
Bədii nitqdə implisit-assosiativ koheziya əlaqələrinin yaranmasında nitq feillərinin rolu haqda..	269
İbrahimova Ülkər	
Onimlərin daxili məna yükü və funksional-parametrik xüsusiyyətləri.....	271
İsmayızadə Oqtay	
Assosiativ öyrənmə və dil tədrisi prosesində yeni sözlərin öyrənilməsi.....	274
Исмаилова Айбаниз	
Особенности эволюции жанра романа в литературе XX века.....	277
Холодняк Елена	
Функционирование неспециализированных формул выражения просьбы в письмах М.А.Максимовича.....	280
Mammadova Samira	
Relationship between language and culture in English-speaking countries.....	282
Mədətov Fərhad	
Mir Cəlalin “Dirilən adam” romanında açılmamış qatlar.....	285
Məhərrəmovə Elmira	
M.P. Vaqifin yaradıcılığında qadına münasibət.....	288
Mehraliyeva Sabina	
Some problems of oral translation.....	290
Məmmədova Aygün	
Mətnlərdə söz birləşmələri.....	292
Məmmədova Bahar (Bərdəli)	
Qarabağ mövzusu Sabir Rüstəmxanlının poeziyasında.....	295
Mammadova Gunay	
Developing listening skills through different stages and activities.....	297
Məmmədova Jalə	
İngilis dilində alınma ekologiya terminlərinin Azərbaycan terminoloji sistemə təsiri.....	300
Məmmədova Səbinə	
Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında ingilis dilinin rolu və yeri.....	303
Məmmədova Sevinc	
G.Hauptmanın “Qərç olmuş çan” dramı və Ə.Haqqverdiyevin “Pəri cadu” faciəsində simvolizmin səciyyəsi.....	306

Məmmədova Xəyalə	
Frazeoloji birləşmələrin şəirdə rolu.....	308
Mikayılova Azadə	
Sinonimlərin zəngin leksik vahid kimi kontekstual imkanları.....	311
Mirzəyeva Aysu	
Qədim yunan mənşəli bəzi antroponimik frazeologizmlər haqqında.....	313
Mirzəyeva Vüsəl	
Magik realizmin poetikasında sürrealist tendensiyaların əksi.....	315
Movsumova Parvana	
Problems and solutions in speaking activities.....	317
Muradova Nərmin	
Ərəb-İspan poeziyasında ənənələrə bağlılıq və yenilik ünsürlərinin yaranması.....	319
Muradova Ofeliya	
Natiq Rəsulzadə yaradıcılığı mədəniyyətlərarası dialoq kontekstində.....	322
Musayeva Aytən	
Novellada gözlənilən gözlənilməzlik (O.Henri yaradıcılığı əsasında).....	324
Мухтарова Динара	
Языковые изменения в публицистике.....	327
Özcan Aysegül, Kuruoğlu Gulmira	
Perseverations on Turkish Aphasia patients' speech.....	330
Öztürk Enver	
Ahiska türklərinin sürgün ədəbiyyatı və milli mənlük şüuru.....	332
Paşayeva Sevinc	
Azərbaycanda Füzuli irsinin tədqiqinin inkişaf mərhələləri.....	335
Qarayev Sadıq	
Kamal Abdullanın hekayələrində tarixi şəxsiyyətlər və mifik obrazlar.....	338
Qasımova Ülvyyə	
Cümhuriyyət dövrünün marş şeirləri.....	341
Quliyeva Aynur	
İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin öyrədilməsinin lingvo-didaktik problemləri.....	343
Quliyeva Aydan	
Dil variativliyinin sosial aspektləri.....	346
Гүлүзаде Ниса	
Язык и дискурс.....	349
Revina Arzu	
Müasir təhsil siyasətində xarici dil öyrənmənin rolu və əhəmiyyəti.....	351

Рудая Наталия	
Семантическая характеристика многокомпонентных сложных предложений в современном китайском языке.....	354
Рзаева Гюльнара	
К вопросу об изучении русского языка профессионального общения.....	356
Rzayeva Nəzrin	
Bölünmüş vətənin bölünməz şairi.....	359
Şabanova Aysel	
Müqayisə olunan dillərdə rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərdə milli koloritlərin ifadəsi..	361
Sadiqova Elzadə	
Müasir Azərbaycan dilində işlənən müxtəlif komponentli somatik frazeologizmlərin struktural təsnifi.....	363
Sarıvəlli Leyla	
Şervud Anderson yaradıcılığı Amerika novellasında yeni mərhələ kimi.....	367
Səfərova Aysel	
Bədii diskursda metaforlaşma: onun linqvistik və obrazlılıq əsasları.....	370
Səfərova Esmira	
Reklam mətnlərinin tərcüməsi zamanı linqvistik-mədəni xüsusiyyətlərlə bağlı yaranan problemlər.....	372
Səfərova Leyla	
Culfa şivələrində saitlərin ahəngi.....	376
Səmədova Jalə	
Xarici dildə (ingilis dilində) tədris mətnləri yuxarı kurs tələbələrində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasının vasitəsi kimi.....	379
Şərifova Səlidə	
Audioromanda, kinoromanda və hipertekstdə janr qarışıqlığı.....	381
Şəbiyeva Aidə	
Əmrin modallığının nəzəri əsasları.....	383
Xanəliyeva Elmira	
Beynəlmiləl terminologiya və onun əsas xüsusiyyətləri.....	385
Zeynalova Ülviyyə	
Rabitəli nitqdə danışmaq səsələrinin modifikasiyası (eliziya hadisəsi).....	388

TARİX VƏ HÜQUQ – HISTORY AND LAW

Ağamalıyev Ruslan	
Kırım türkləri II Dünya müharibəsi dövründə (ingilisdilli tarixşünaslıq əsasında).....	391

Акбулаев Нурходжа	
Отношения Азербайджанской республики с международными финансовыми институтами.	394
Boran Əziz	
Azərbaycan adına bəzi dövlətlərin reaksiyası və cümhuriyyət rəhbərlərinin buna cavabı.....	397
Əliyev Qabil	
Qafqazda müstəqil respublikaların yaranması: müqayisəli təhlil.....	404
Axundova Nigar	
Azərbaycanda sənətsünaslıq elminin inkişafı tarixindən (XX əsrin 60-cı illərinin sonu – XXI əsrin əvvəllərində).....	407
Baxışov Məmmədağa	
Avropa İttifaqının xarici siyasəti: hazırlanması və həyata keçirilməsi.....	411
Baxşəliyev Fazil	
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin fəaliyyəti haqqında.....	414
Cəfərov Hidayət	
Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Heydər Əliyev dühasının tarixi nailiyyətidir.....	417
Dadaşov Əmrah	
Erkən tunc dövrünün maldarlıq təsərrüfatı və onun əsas mənbələri.....	420
Əhmədov Namiq	
Heydər Əliyev və mətbuat (Ulu öndərin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü)	424
Hüseynova İradə	
Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın memarı və qurucusudur.....	427
Hüseynova Yeganə	
Axıdılan qanlar-qazanılan istiqlal.....	439
İbişov Salman	
XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai fikrində qadınların rolu.....	442
Калиев Жабай, Адиев Кайыркен	
Казахстанско-Азербайджанские культурные связи основанные на братстве.....	446
Комкова Галина	
Права большинства: реализация в социальной сфере.....	451
Lipchanskaya Maria	
The policy of the Russian state with regard to the personal security of minors in the context of modern challenges and threats.....	454
Məhərrəmov Pərviz	
Heydər Əliyev və Azərbaycanın yeni neft strategiyası.....	458
Məhərrəмова Şəbnəm	
İnkişaf naminə beynəlxalq əməkdaşlıq: davamlı inkişaf məqsədlərinin enerji təhlükəsizliyi kontekstindən analizi.....	461

Məmmədli Elşən	
“Soyuq müharibədən” sonra Rusiyanın xarici siyasətində müxtəlif yanaşmalar.....	464
Məmmədov Aqil	
Beynəlxalq münasibətlərdə nəzəriyyələrin əhəmiyyəti: qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsi örnəyində....	467
Məmmədov Aydın	
Əhməd bəy Ağaoğlunun tədqiqat əsərlərində tarixi demoqrafiya məsələləri.....	469
Məmmədov Rüstəm	
Azerbaijan relations with the republics of Central Asia within the framework of the project “The Great Silk Road”	475
Məmmədov Zaur, Şahbazov Vüqar	
Azərbaycanın diaspora quruculuğu və lobbicilik fəaliyyəti müasir baxışda.....	478
Məmmədov Zaur, Mirzəyev Rafiq	
XVIII əsrin əvvəllərində Çuxursəd bəylərbəyliyiinin sosial-iqtisadi həyatı.....	481
Мамедова Севяр	
Аспекты сотрудничества Азербайджанской Республики с Всемирным Банком в условиях глобализации мировой экономики.....	484
Mikayilov Şasəddin	
Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunda hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun bəzi aspektləri.....	487
Muradov Nazim	
Latın əlifbası məsələsində kim haqlı idi -Məmməd Əmin Rəsulzadə yoxsa Bəkir Çobanzadə?.....	489
Несмеянова С.Э.	
Устойчивое развитие конституционного законодательства в современных условиях.....	490
Каландарли Нигяр	
Современные вызовы биоэтики требуют законодательного усовершенствования.....	493
Qələndərli Sona	
İnsan alveri ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın tövsiyə xarakterli normaları.....	496
Гулиева Нушаба	
Исламские ценности в среде различных социальных категорий населения Азербайджанской Республики.....	500
Qurbanov Pərviz	
Müasir siyasi-hüquq elmində şəxsiyyətin epistemologiyasının nəzəri əsasları.....	502
Гурбанова Сона	
Вовлечение Азербайджанской республики в мировые глобализационные процессы.....	509
Seyidov Abbas	
Azərbaycanda elmin və ali təhsilin inkişafında Heydər Əliyevin rolu.....	513
Süleymanlı Mübariz	
Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə mədəniyyət quruculuğunun əsas istiqamətləri....	516

Süleymanova Sevda
Azərbaycan Cümhuriyyətində ordu quruculuğu.....520

Xanəhmədov Nəriman
Azərbaycan qanunvericiliyində qadın işçilərin hüquqları.....524

KULTUROLOGIYA - CULTUROLOGY

Abbasov Namiq
Lao-tsi və Dədə Qorqud: müdriklik simvolu kimi.....528

Əliyeva Tamilla
Sosial-tarixi diskurs və postsovet postmodernizmi.....531

Асадова Улькер
Культура как социальная система.....534

Джабарова Шукюфа, Абдиева Адалят
Мультикультурное образование в условиях глобализации.....537

Əsədova Jalə
Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir.....540

Fidayeva Aynurə
Azərbaycan multikulturalizminin Quba modeli və sosial inkişaf 543

Кашанлы Рафик
Вклад ассоциации культуры Азербайджана «Симург» в развитие культурологической науки, образования, просвещения в Азербайджанской Республике.....545

Kərimli Vüqar
Azərbaycan mədəniyyəti davamlı inkişaf yolunda.....548

Мамедов Фуад
Культурология, общество высококультурных людей и сильное государство.....550

Мамедова Рена
Ментальные модели музыкальной тюркологии.....553

Мамедова Айнур
Особенности и проблемы межкультурной коммуникации.....558

Məmmədzadə Aynur
Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və onların ortaq cəhətləri.....561

Rzayev Məmmədtağı
Qloballaşan dünya və insanın dini –mənəvi özünütəsdiqi problemi.....563

Səfərova Nazilə
Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mədəniyyətində mentalitet problemi.....566

Тағисой Гөзəl
Azərbaycanın bədii mədəniyyəti türksoylu xalqların ortaq mədəni dəyərləri kontekstində.....568

Зейналов Эльчин Гейдар Алиев и Азербайджанский мультикультурализм.....	572
--	-----

SOSIAL ELMLƏR – SOCIAL SCIENCES

Alverdiyeva Gülnar Relation between poverty and gender: poverty of women.....	576
Babayeva Alvina Kiçik məktəbli şəxsiyyətinin və təlim motivlərinin formalaşmasında “müəllim-şagird”, munasibətlərinin rolu.....	577
Bonzanini O.A., Rubin G.M., Ferreira da Silva A.C. The problem of counters leaving profession in the South of Brazil: a new study agenda.....	581
Cavadova Zümrüd Nizami Gəncəvinin dövrü və psixoloji görüşlərinin tədqiqi məsələləri.....	584
Əlirzayev Əli, Əlirzayev Emin Sosial siyasətin elmi əsasları və əsas istiqamətləri.....	587
Əliyeva Leyla Təhsil müəssisəsinin idarəedilməsində liderlik.....	590
İbrahimova Diyanə Moda dəyərlərinin sosial - psixoloji təhlilinə dair.....	592
Musayev Eyyub Əlilliyi olan şəxslərin ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiyası.....	594
Musayeva Aygün Why are active learning strategies important? A review of literature.....	597
Nəzərov Müslüm, Mehrəliyeva Zemfira Təhsilin təşkili prosesinə sinergetik yanaşma.....	600
Петров Владимир Особенности социализации молодежи в современном обществе.....	602
Рахлис Вадим Переговорщик как субъект современного социально-педагогического пространства.....	604
Rüstəmov Fazil Müasir informasiya cəmiyyəti və Azərbaycan: sosial-fəlsəfi aspekt.....	607
Sadiqov Həsən Əhməd Azərbaycanda aztəminatlılara inşa ediləcək sosial yaşayış binalarının davamlı inkişafı dövlətin diqqətində.....	610
Сафарова Джамиля Психологические основы поликультурного образования.....	613

Vəliyeva Zülfiyyə Sosial-mənəvi mühitin saflığının qorunması dövrün qlobal problemi kimi.....	615
Verdiyeva Tünzalə Psixoloji-pedoqoji tədqiqatlarda autizm sindromu.....	618

İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI- INFORMATION-COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Aghayeva Kifayat ICTs and social roles: the impact of ICTs on women's development.....	621
Altay Gönül, Kışla Tarık Computer programming with arduino: example course desing.....	623
Davudova Rəvanə, Alagözova Zibeydə Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyətinin klaster analizi.....	627
Əliyeva Bəsti Təhsil prosesindəki problemlərin həllində İKT-in rolu.....	631
Əzizov Bəhrəm, Manafov Rasim, Alagözova Zibeydə Ali məktəblərdə riyaziyyat fənn bloku tədrisində ixtisaslaşmış riyaziyyat tətbiqi proqram paketlərinin istifadəsində kompleks yanaşma.....	633
Nasiboglu Resmiye, Abdullayeva Rahila An ordered weighted averaging approach for periodic performance evaluation.....	637
Niftulayeva Şəbinə Trikomu tənliyi üçün yuxarı müstəvidə yerləşən məhdud müstəvi oblastda qeyri-lokal və global hədləli sərhəd məsələsinin həlli.....	639
Qurbanova Fəridə Humanitar problemlərin həllində İKT-nin rolu.....	640
Refet Polat, Vedat Can Ak, Korhan Günel Determining features of learning concepts using genetic algorithm.....	643

TƏDRİS - EDUCATION

Абдивалиева Г.А. Тимбилдинг или командообразование феномен в образовании.....	644
Abdullayeva Gulhayat Literature and English language teaching and learning.....	648
Амирова Айгюн Использование современных технологий на уроках русского языка как иностранного.....	651

Бабаева Суад Алгоритм интеграции ИКТ в преподавании русского языка как иностранного.....	653
Əhmədova Türkanə Xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədi.....	656
Gasimova Aygun Reading strategies in teaching foreign languages.....	659
Грязнова Ирина, Багирова Ирада, Абиди Солмаз Методические подходы преподавания иностранного языка в высшей школе.....	661
Гусейнова Зейнаб Информационно-коммуникационные технологии в преподавании русского языка как иностранного на начальном этапе.....	663
Həsənova Pəri, Şamilova Hürü Təhsil sistemində İKT-dən istifadənin zəruriliyi və mövcud vəziyyəti.....	666
Калашник Любовь Концепция осознанного патриотического воспитания в китайской педагогике.....	669
Kayahan Selcan, Nuriyev Urfat Technology education in science and art centers (BILSEM) in Turkey.....	672
Məmmədova Könül Öyrədilməsi və öyrənilməsi problem olan xarici dillər.....	674
Мамедова Лала Формирование положительной учебной мотивации на занятиях по русскому языку.....	676
Nəzərova Günay Təlim prosesində sinergetik yanaşmanın tətbiqi.....	678
Nuriyeva Sevinc Məktəb dərslərlərinin müasir tipli İKT avadanlıqları ilə əvəz edilməsi istiqamətində yeni addımlar.....	681
Qarayeva Günel Qloballaşan təhsil və fəlsəfənin tədrisdə əhəmiyyəti.....	683
Гулиева Эллада Дистанционное обучение в практике преподавания русского языка как иностранного.....	686
Салимова Замина Использование технических средств в профессионально ориентированном обучении русскому языку как иностранному.....	688
Шаханова Розалинда, Кажигалиева Гульмира, Жумагулова Бакитгуль, Кадырова Галина, Маймакова Алмагуль О языковом образовании учителя-предметника в инновационных условиях культурно-образовательного пространства Казахстана.....	691
Şeydayeva Aysel Yeni İKT texnologiyalardan istifadənin orfoqrafiya və orfoepiyanın əlaqəli tədrisinə təsiri.....	694

PLENAR MƏRUZƏLƏR - PLENARY TALKS

STRATEGIES FOR A REGIONAL INNOVATIVE KNOWLEDGE SOCIETY: THE SOUTHEASTERN ANATOLIA REGION AND THE SOUTHEASTERN ANATOLIA PROJECT OF TURKEY AS A CASE STUDY

Bulent Acma

Anadolu University, Department of Economics Unit of Southeastern Anatolia
Project(GAP) 26470 Eskisehir, Turkey, e.mail: bacma@anadolu.edu.tr

Abstract. Innovation and knowledge are fundamental to the economic development, growth, and future competitiveness of our Regions. Central to strategies of enabling this must be partnership and networking, both local and global – public and private, with action leading to a solid foundation for innovation. As competition is the ultimate driver of innovation, this calls for more entrepreneurial dynamism and greater mobility of knowledge based on an effective use of Information and Communication Technology (ICT) to enable increased interconnectivity between knowledge workers through virtual networking.

In a Knowledge Society it is humans and human capital, their vision and abilities, which are most important to the positive development of our regions, rather than the predominant physical resources and issues of the past. Empowering our people to apply their intelligence, experience and imagination to leverage data and information into a Knowledge Society, requires dynamic regional leadership, a “can do” attitude and a holistic approach to regional development.

A Regional Innovative Knowledge Society requires alternate nodes of development in various local contexts and new mechanisms such as awareness creation, access to telecommunications, education/training, finance, academic/industrial interactions and sectoral networks. This process is recognised at European level and is already happening at local level, as illustrated in Turkiye’s Southeastern Anatolia Region and elsewhere.

In the first section of this study, economic innovations depending on knowledge will be presented. In the second section the efforts of Europe Union about innovations will be investigated. In the third section strategies for regional innovation knowledge society will be examined. In the last section the strategies for converting the Southeastern Anatolia Region into an innovative knowledge society will be analyzed.

Introduction

There is considerable empirical evidence that investment in research and technological development and innovation (RTD&I) has a positive correlation with the level of economic development.

Efforts in the area of RTD&I have been associated in the economic literature with higher growth rates, increases in exports and trade, gains in productivity, growth in income and output, bigger business profits and lower inflation, international competitiveness, etc...

Now, people often hear about innovation, research and technology altogether, as though the terms were interchangeable. The concepts have become blurred and unclear. This is not a good basis on which to build a sound policy approach. So what exactly do we mean by innovation anyway?

Innovation is about taking risks and managing changes. It is about economics over and above research, science and technology. Some have defined it as ‘profitable change’, others as economic exploitation of new ideas.

In short, as professor Joseph Schumpeter said, innovation is at the root of the evolution of the economic system and its main engine for change and ‘creative destruction’. This is why innovation is of particular importance for regional policy and, said that, becoming more and more so, for a number of reasons.

Given the correlation between innovation and RTD&I efforts, and regional economic development, closing the interregional RTD&I gap in the European Union becomes a pre-condition for reducing the cohesion gap, which is the primary objective of regional policy.

Less favoured regions are spending comparatively lower levels of public funds on innovation and on top of this, are having greater difficulties in absorbing these funds than more developed regions. This risks further widening the existing RTD&I gap and thus inter-regional disparities in the Union.

«Unless the absorption capacity of regions can be improved, there would be little point in any significant increase in the RTD&I funding» (EU Commission, 1999 «Thematic Evaluation of the ‘impact of the Structural Funds (1994/99) on research, technology, development and ‘innovation (rtDI)in objectif 1 and 6 regions»).

Moreover, innovation becomes critically important as part of the regional response to the challenges posed by the ‘new economy’: globalisation and accelerated technological change (Information and communications technologies and the Internet) in particular.

This paper aims to set the scene and stimulate discussion on the importance of people in the future of the Knowledge Age for regional development in a society which is dominated by modern information flows and communication technologies.

In line with the theme of the conference we will focus on the effects of the shift from the information to the knowledge society, especially the diffusion of innovations and the empowerment of regions by strengthening their local potentials, using many European Regions experiences for the Southeastern Anatolia Region of Turkey in particular.

A. Innovation in a Knowledge-Driven Economy

Innovation and knowledge are fundamental to the economic development, growth, and future competitiveness of our Regions. Central to strategies of enabling this must be partnership and networking, both local and global – public and private, with action leading to a solid foundation for innovation.

Innovation

Innovation is the transformation of an idea into a marketable product or service, a new or improved manufacturing or distribution process, or a new method of social service. It is about change. Innovation is relevant to all sectors of enterprise (industry, tourism, services, agriculture), all sizes of business (micro enterprises, small & medium enterprises (SME), large and multi-national enterprises) and across all social spectra.

Innovation is at the root of economic development and growth, and central to maintaining the competitiveness of our Regions into the future. However innovation is a human activity. Each citizen is a potential creator, implementer and user of innovation. A region needs a solid foundation for innovation, particularly through an innovation infrastructure with telecommunications and effective use of Information and Communication Technology (ICT). ICT enables increased interconnectivity between knowledge workers and companies through virtual networking.

Competition is the ultimate driver of innovation, this calls for more entrepreneurial dynamism, a greater mobility of knowledge and more innovative risk taking by our Region’s enterprises and public sector support organisations (COM, 1998).

Knowledge

Knowledge is embodied in people. Most of the innovation that has economic impact is a recombination of existing knowledge into new products or processes. This impacts on the use and diffusion of knowledge, and how it is both employed and created.

For recombination to work well as a process, all of our citizens must have rapid, easy and cheap access to a large amount and wide variety of knowledge. This indicates the importance of knowledge diffusion or distribution using ICT and the Internet in particular. But equally central to the effective diffusion of knowledge is its absorption by new people.

Tacit knowledge is central to the process of absorption. Tacit knowledge is stored in the minds

of people or the routines of organisations, whereas codified knowledge is recorded in some form.

The importance of tacit and specialized knowledge calls for greater mobility of knowledge workers and investments in training and education. This requires that our Regional funding conditions be geared to more innovative risk taking and better rewards.

Traditional approaches to the production and use of knowledge need to be adapted to this system view of the Innovation Process. To this end, new relationships must be established between public support organisations, universities and enterprises. In addition to their traditional roles in education and research, universities should promote the transfer and diffusion of knowledge and technologies, especially towards their local regional business environment.

As shortages of skills and qualified staff emerge as a major obstacle to innovation, Regions should give more attention to lifelong learning to facilitate the assimilation of new Technologies.

The Knowledge Society

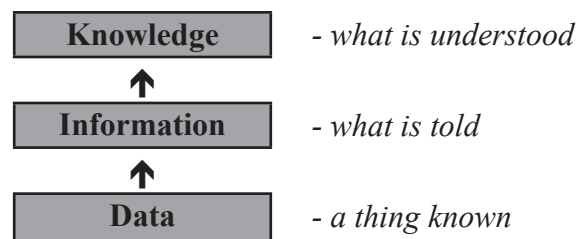
Our society is dominated by modern Information flows and Communications Technologies that is defining a new dynamic post-industrial Information and Knowledge Society. To achieve real impact on our Regions, our people must apply their understanding, experience, expertise, vision and imagination to leverage that raw data and information into an intelligent Knowledge Society. However this cannot be a static thing.

To achieve this we must be highly innovative and dynamic. Regional Leadership, a “Can Do” attitude and a much more holistic approach to regional development is required. It requires networking and partnership of many groups both locally and globally – public and private.

The Knowledge Society is providing a broad new approach to the development of our regions, in which innovation and knowledge is at least as important as the physical geography and infrastructure. Making our people, their vision and abilities more important to the positive development of our regions, than the predominant physical resources and issues of the past (RTD, 1998).

From Information to Knowledge Society

The progression from data through information to knowledge, can be viewed as follows:

While ICT has enabled us to know and tell things, it is our peoples’ understanding that creates our Knowledge Society (CORDIS, 2002).

In the Knowledge Society, our regions need to develop regional competence and capacity for economic and social development – necessitating a culture change. While developing skills and competencies in the work force and supporting enterprises (SMEs mainly) to become more competitive. Our Regions are at different stages of development and proceed at different paces. So there is a need to stress measures that empower people and enable enterprises, while building regional competence. The former are critical components for achieving the latter. The Knowledge Society has swung the balance of regional success factors very much towards the human vision and capabilities (Cowan & van de Paal, 2000).

B. European Union Initiatives

Several policy measures have been taken at the European Union (EU) level to promote the Information and Knowledge Society:

- advancing the liberalisation of telecommunications,
- setting a clear legal framework for e-commerce (e.g. privacy, authentication, security),

- supporting research & development in key areas.

The Lisbon European Council Meeting in March 2000 set the strategic goal that the EU would be the most competitive and dynamic knowledge-based economy in the world within a decade. To achieve this 5 EU objectives were agreed:

1. Coherence of innovation policies.
2. A regulatory framework conducive to innovation.
3. Encourage the creation and growth of innovative enterprises.
4. Improving key interfaces in the innovation system.
5. A society open to innovation.

These indicate the breadth and depth of the Commission's commitment to innovation and knowledge. In particular, the Commission identified an "innovation divide", separating regions according to whether or not they are able to benefit from and thrive in the new economy, as an emerging danger. To combat this they aim to raise innovation performance by sharing and learning from "good practices"(CORDIS, 2001).

Keywords: Innovation and Invention: Processes and Incentives, Management of Technological Innovation and R&D, The Southeastern Anatolia Region and The Southeastern Anatolia Project(GAP), Analysis of Growth, Development, and Changes, Regional Development Policy.

References

1. Acma Bulent (2001). New Approaches To Regional Development: The Southeastern Anatolia Project (GAP) In Turkey, Invited paper in 17th Pacific Conference Regional Science Association International Congerence, Portland-Oregon, June 30-July 4 2001.
2. Acma Bulent (2001). Sustainable Regional Development: The GAP Project in Turkey ,Invited paper in Internatonal Atlantic Economic Conferences, Athens, in Greece 13-20 March 2001.
3. Acma Bulent (2000). Industrialization Strategy of Southeastern Anatolia Project in Turkey, Invited paper in APDR Conferences, Ponta Delgade University of Azores, in Portugal 29 June-2 July 2000.
4. GAP Administration (2014). Latest State in GAP, Republic of Turkey Prime Ministry, Ankara, 2014
5. GAP Administration (1998). Social Policy Objectives, GAP Regional Development Administration, Ankara, 1998
6. GAP Administration and UNDP (September 1997). Sustainable Development Programme in GAP, Republic of Turkey Prime Ministry, in Turkish, Ankara, 1997
7. GAP Administration (April 1996).GAP Project an Innovative Approach to Integrated Sustainable Regional Development, Republic of Turkey Prime Ministry, Ankara, 1996
8. GAP Administration (1993).GAP Action Plan, Republic of Turkey Prime Ministry, in Turkish, Ankara, 1993 16
9. European Round Table of Industrialists, Actions for Competitiveness through the Knowledge Economy in Europe, March 2001, Belgium.
10. ASPECT Spatial Planning and Development Workshop: Organized by the Mid-West Regional Authority, 30th July 2000.
11. CORDIS, Building an Innovative Economy in Europe, Innovation/SME Programme, EUR17043, 2001.
12. The Council, the Committee of the Regions and the Economic and Social Committee COM(1998)."Reinforcing Cohesion and Competitiveness through Research, Technological Development and Innovation" Communication from the Commission to the European Parliament, Brussels, Belgium, 1998
13. CORDIS, Innovation Policy in Europe 2002, ISBN 92-894-1787-0, NB-NA-17044-EN-C, 2002

ПРОГРАММА УНИТВИН / КАФЕДРЫ ЮНЕСКО В ПОВЕСТКЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Юрий Горячев

Московский педагогический государственный университет, Москва, Россия

Тема «образование для устойчивого развития», вынесенная Университетом «Азербайджан» на обсуждение Бакинской конференции, - одна из важнейших в мире. В докладе Генерального секретаря ООН о достижениях в области устойчивого развития приведены тревожные показатели: несмотря на значительные успехи по охвату образованием за последние 15 лет во всем мире, статистика не радует. Около 263 миллионов детей и молодых людей не посещают школу, в том числе 61 миллион детей младшего школьного возраста. Отсутствие равенства представляет собой одну из серьезных проблем в сфере образования. Обеспечение справедливого качественного образования для всех, – делается ожидаемый вывод в докладе, - потребует активизации усилий¹.

Осознание складывающейся в мире проблемы в данном вопросе получило отражение в новой Повестке дня в области устойчивого развития на период до 2030 года, принятой саммитом мировых лидеров на 70-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН (сентябрь 2015г., Нью-Йорк). Предусмотрены ориентиры и задачи по реализации 17-ти Целей в области устойчивого развития². Одна из них - Цель № 4: Обеспечение всеохватного и справедливого качественного образования и поощрение возможности обучения на протяжении всей жизни для всех. Координационное сопровождение усилий по реализации этой цели возложено на ЮНЕСКО – универсальное специализированное учреждение системы ООН с участием 195 государств –членов.

Принятые мировым сообществом цели в области устойчивого развития в очередной раз отражают признание того, что образование является ключевым элементом человеческого потенциала по обеспечению выдвинутых задач. Это потребует «создания возможностей качественного обучения на протяжении всей жизни для всех, во всех структурах и на всех уровнях образования», подчеркивается в принятой 39 сессией Генеральной конференции ЮНЕСКО (Париж, октябрь-ноябрь 2015г.) новой рамочной программы «Образование 2030»³. Принятые высшим органом ЮНЕСКО обязательства включают развитие тех навыков, ценностей, установок и знаний, которые дают гражданам возможность вести здоровую и полноценную жизнь, принимать обоснованные решения и решать местные и глобальные проблемы; содержат положения о повышении роли образования в культурном и духовно-нравственном формировании личности, воспитания качеств ответственной гражданственности, приверженности укоренению культуры мира, умению жить вместе. Эти стратегические направления гуманитарной деятельности приобретают в наше время особое значение, в том числе для профилактики радикального экстремизма, ликвидации последствий военных конфликтов и миро строительства. На это, в частности, направлены междисциплинарные учебные программы кафедр ЮНЕСКО по теме «Образование для устойчивого развития». В качестве гаранта научных исследований, проводимых во благо всего человечества, ЮНЕСКО также должна, - подчеркнула в своем выступлении Генеральный директор ЮНЕСКО г-жа ОДРЕ́ АЗУЛÉ, - содействовать установлению более тесных связей между исследованиями и государственной политикой, с тем чтобы такая политика могла в дальнейшем извлекать пользу из прогресса в области знаний...

¹ E/2017/66. Экономический и Социальный Совет ООН. Доклад Генерального секретаря ООН «Ход достижения целей в области устойчивого развития». Сайт ООН: <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2017/secretary-general-sdg-report-2017--RU.pdf>

² Цели в области устойчивого развития. 17 Целей для преобразования нашего мира. Сайт ООН. Метод доступа: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/m>

³ Образование 2030. Инчхонская декларация и рамочная программа действий по осуществлению цели № 4 в области устойчивого развития. Сайт ЮНЕСКО. Метод доступа: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656R.pdf>

ЮНЕСКО должна в полной мере исполнить свою миссию, устремления в будущее и развивать научное сотрудничество и образование»⁴.

Вопросы научных исследований и укрепления трансграничных программ международного сотрудничества вузов, в том числе в рамках глобальной и региональных конвенций о признании квалификаций высшего образования, были рассмотрены в рамках 39 сессии Генконференции ЮНЕСКО на торжественном заседании по случаю 25-летия юбилея Программы «породненных университетов» УНИТВИН/Кафедры ЮНЕСКО.

Основной целью данной Программы, принятой 26-й сессией Генконференции ЮНЕСКО в 1992 году, определено содействие развитию устойчивого международного сотрудничества научно-исследовательских учреждений и университетов во всех приоритетных областях деятельности ЮНЕСКО: образование, естественные и гуманитарные науки, культура, а также коммуникация и информация. На ее глобальный характер указывает открытость для участия всех заинтересованных стран-членов Организации. В числе первоочередных была выдвинута задача по оказанию поддержки вузам развивающихся стран, и тем самым «способствовать преодолению разрыва в области знаний». Стратегический подход к Программе УНИТВИН/кафедры ЮНЕСКО и поныне включает «ее эффективное согласование с приоритетами ЮНЕСКО, в том числе сотрудничество Север-Юг и/или Юг-Юг»⁵. Заметим, что данное решение принималось значительно раньше подписания Болонской декларации о создании единого пространства европейского высшего образования.

Центральным звеном деятельности программы породнённых университетов явилось учреждение инновационного института кафедр и сетей ЮНЕСКО. На последующих этапах развития было предусмотрено объединение кафедр ЮНЕСКО в крупные сети вузов в расчете на более эффективное использование передового научно-образовательного опыта современного мира. В наши дни, в мире открыто 678 кафедр ЮНЕСКО и 44 сети УНИТВИН в 116 странах. При этом кафедры, специализирующиеся на приоритетах в области естественных наук, составляют 31% от общего числа, на социально-гуманитарных вопросах – 25%. Образованию – 20%, культуре-14%, коммуникации и информации –10%. С точки зрения географического распределения 49% кафедр сосредоточено в регионе Европа и Северная Америка, 17% - Латинская Америка и Карибский бассейн, 14% -Азия и Тихий океан, 12% - Африка и 8%- Арабские государства⁶. В России работают более 60 кафедр ЮНЕСКО - функции координации их деятельности возложены на избранный делегатами Конференции российских кафедр ЮНЕСКО Координационный комитет при Комиссии РФ по делам ЮНЕСКО.

Приобретенный экспертным сообществом опыт и позитивные практики международные совместных образовательных программ кафедр ЮНЕСКО, закрепленных соответствующими партнерскими соглашениями вузов, во многом были учтены Болонским процессом. Затем, с учетом совокупных достижений оправдавших себя новых форм межуниверситетского сотрудничества и специфики особенностей образовательной политики соответствующих стран, они стали частью мирового процесса интернационализации образования. В том числе на евразийском пространстве. Примером тому служат межгосударственные решения в области формирования единого (общего) образовательного пространства, многочисленные примеры эффективного сотрудничества и развития академической мобильности, инновационные многосторонние проекты, в том числе сетевой Университет СНГ и консорциум Университета Шанхайской организации сотрудничества.

⁴ Предназначение ЮНЕСКО. Выступление ОДРЕ АЗУЛЁ, Генеральный директор ЮНЕСКО. Вестник Комиссии РФ по делам ЮНЕСКО. № 34,2017.

⁵ 176 ЕХ Исполсовета ЮНЕСКО. Париж, 9 марта.2007г.Предложение Генерального директора о новых стратегических направлениях программы УНИТВИН/кафедры ЮНЕСКО. Сайт ЮНЕСКО. Метод доступа: <http://partner-unitwin.net/wp-content/uploads/2016/08/ЮНЕО-о-сетевых-взаимодействиях-176-ЕХ.pdf>

⁶ 201 ЕХ Исполсовет ЮНЕСКО. Париж, 14 апреля 2017 г., 25-летний юбилей Программы УНИТВИН/Кафедры ЮНЕСКО: прогресс и перспективы

Так, в январе 1997 года решением Совета глав правительств СНГ была утверждена «Концепция формирования единого (общего) образовательного пространства СНГ». В ней определены основные принципами, направления и этапы формирования единого образовательного пространства государств - участников Содружества по сближению национальных систем образования, подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров государств - участников Содружества. Один из конкретных примеров сотрудничества: создание в 2008 году Сетевого университета СНГ. Он функционирует на правах Консорциума при равноправном партнерстве всех вузов-партнеров с целью развития академической мобильности и укрепления межвузовских связей на пространстве Содружества⁷. Проект направлен на организацию и реализацию высококачественных совместных магистерских программ в области подготовки специалистов высшей квалификации и содействие совместным научным исследованиям.

В мае 2004 года Бюро Межпарламентской Ассамблеи ЕврАзЭС одобрило концепцию, согласно которой предлагалось на основе сравнительно-правового анализа и с учетом положений Болонской декларации (1999 г.) сформировать законодательные условия для унификации и гармонизации законодательств стран региона в целях создания единого образовательного пространства⁸. Значимым примером образовательного сотрудничества в интересах устойчивого развития являются решения Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), в том числе по вопросу о создании консорциума Университета ШОС. Решения об учреждении Университета принимались лидерами государств-членов ШОС. Университет функционирует как сеть уже существующих университетов в государствах-членах ШОС, а также странах-наблюдателях. Каждая страна самостоятельно на основе взаимосогласованной процедуры определяет национальные головные (базовые) вузы, которые образуют образовательную сеть Университета ШОС.

Большая группа университетов России и постсоветских государств в числе активных участников Программы УНИТВИН/Кафедры ЮНЕСКО. В соответствии с регламентом данного проекта, направления их деятельности отражены в соглашениях между соответствующим вузом и Секретариатом ЮНЕСКО в лице Генерального директора Организации. Многие из гуманитарных кафедр ЮНЕСКО России и сопредельных страна избрали в качестве ведущих научно-образовательных направлений проектной деятельности проблематику приоритетных задач основной миссии ЮНЕСКО, зафиксированной в Уставе Организации. Прежде всего, это - сбережение человечества: «Мысли о войне, - подчеркивается в преамбуле Устава- возникают в умах людей, поэтому в сознании людей следует укоренять идею защиты мира». Ставится в этой связи задача «широкого распространение культуры и образования среди всех людей на основе справедливости, свободы мира»⁹. Интересам сбережения человечества, устойчивого и прочного мира, среды обитания и охраны мирового культурного наследия служат принятые Организацией международные конвенции, в их числе: Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия (16 ноября 1972 г.); Конвенция об охране нематериального культурного наследия (17 октября 2003 г.); Конвенцией ЮНЕСКО о защите и развитии многообразия форм культурного самовыражения (2005 г.). Они нацелены на обеспечение «независимости, неприкосновенности и сохранение своеобразие национальных культур и систем образования». Одно из центральных мест сегодня занимают темы охраны традиционных ценностей и разнообразия культур в мире, закрепленные международными конвенциями.

Положения этих документов ратифицированы многими государствами и широко призна-

⁷ «Концепция формирования единого (общего) образовательного пространства СНГ». Интернет. Метод доступа: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=7560>

⁸ Концепция Основ законодательства ЕврАзЭС об образовании, разработанная на основе сравнительно-правового анализа и с учетом положений Болонской декларации, 1999 г. Одобрена постановлением Бюро Межпарламентской Ассамблеи Евразийского экономического сообщества от 28 мая 2004 г. №9

⁹ Устав ЮНЕСКО был принят на Лондонской конференции в ноябре 1945 года и вступил в силу 4 ноября 1946 года.

ны в мире. Вызывают, однако, тревогу призывы определенных сил, сопровождаемые попытками силового насаждения своего видения «демократии и универсальной цивилизации». Забота о многоязычии и культурном разнообразии нацелена в программной деятельности ЮНЕСКО на культурное и духовно-нравственное развитие, формирование уважения к общепринятым традициям семейной и общественной жизни. Во многих государствах эти позиции закреплены нормативными актами, отражены в целевых культурно-образовательных программах. Воспитания умения жить вместе, сообща противодействовать экстремизму и насилию. В России линия на сбережение культурного наследия народов направлена на решение ключевых вопросов сферы государственного строительства и общественно-политической жизни, разносторонней поддержки духовно-нравственных ценностей и культурных традиций российских народов. В последние годы по этим вопросам были приняты важные документы стратегической направленности.

КУЛЬТУРА И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ТЕРРИТОРИЙ В РАКУРСЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Ольга Астафьева

Институт государственной службы и управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, Москва, Россия

Ориентация на устойчивое развитие и достижение целостности социокультурного пространства обуславливает актуализацию междисциплинарной методологии в исследованиях, связанных с выявлением роли культуры в развитии территорий. В отличие от подходов, ориентированных на решение конкретной предметной задачи, в основе междисциплинарности заложен холистический способ структурирования реальности и стратегии сетевых научных коммуникаций в рамках конструктивного проекта¹⁰. Обращение к инструментарию междисциплинарности связывается в настоящее время с культурно-историческим опытом, раскрывающим сущность разных моделей самосохранения человечества; с потребностями изучения культуры как «глобального» ресурса жизнедеятельности общества, с одной стороны, и наполняющего мир позитивными гуманистическими смыслами полнокровного духовного и экзистенциального бытия на локальном уровне – с другой. При междисциплинарном подходе потенциал культуры рассматривается с точки зрения обеспечения выхода из общепланетарного кризиса, поскольку его наращивание соответствует целям культурной политики, ориентированной на устойчивое развитие¹¹.

Органичная «потребность» общества в культуре вызвана одной из ее основных функций – способностью к восстановлению разрушающейся целостности Бытия. Культура, благодаря онтологическим механизмам сохранения-актуализации и практикам «проживания» в тради-

¹⁰ Постнеклассика: философия, наука, культура /Отв.ред. Л.П. Киященко, В.С. Степин. – СПб.: Изд.дом «Миръ», 2009; Постнеклассические практики: опыт концептуализации: Коллективная монография / Под общ. ред. В. И. Аршинова и О. Н. Астафьевой. – СПб.: Изд. дом «Миръ», 2012; Современные методологические стратегии: интерпретация, конвенция, перевод: Коллективная монография / под общ.ред. Б.И. Пружинина, Т.Г. Щедриной. – М.: Политическая энциклопедия, 2014; и др.

¹¹ Культура устойчивого развития: от идеи к реальности /Сост. и науч.ред. Н. Мамедов. – Баку: Элм, 2013; Астафьева О.Н. Стратегия устойчивого развития в культурной политике российских регионов // Образование, наука, культура в современном мире: Материалы Международной научной веб-конференции «Базовые идеи ЮНЕСКО в современном образовании, культуре и науке». – М.: Изд-во «Пашков Дом», 2014. С.48 – 62; Никонорова Е.В. Культура и устойчивое развитие: основания взаимодействия и контуры интеграции // Обсерватория культуры. 2016. – №6. Том 13. С.644-651; и др.

ции, формирования коллективной памяти, как динамического комплекса событий и впечатлений, своими опорными точками пропитывает социальную ткань. Творческое начало культуры как саморазвивающейся системы воздействует на ментальные установки и наделяет историческую память общества идентификационными маркерами, скрепляющими его целостность, одновременно эмоционально окрашивая и стимулируя социокультурный процесс преобразований.

Таким образом, человечество ориентировано на устойчивое и конструктивное развитие, которое предопределяет роль культуры в укреплении социальной солидарности и диалога, исходя из чего эти цели являются наиболее актуальными для всех стран и народов в повестке дня на XXI век, который призван стать новым этапом устойчивого развития.

В документах и материалах ЮНЕСКО идеи устойчивого развития получили всестороннее осмысление и рассматриваются как возможность согласования экономической, социальной и экологической (природной) позиций на развитие, что позволяет стимулировать рост инвестиций и направлять их как в сохранение природных ресурсов, так и в укрепление человеческого капитала. Начиная с Конференции ООН по проблемам окружающей среды и развитию (Рио-де-Жанейро, 1992 г.) и до настоящего времени эта концепция выступает ценностно-мировоззренческим основанием для гармонизации общественного развития, определяя перспективы будущих поколений. Обозначенные в рамках этой концепции приоритеты и цели, сложившиеся во многом под влиянием глобальных социокультурных изменений, направляют деятельность экспертного и научного сообщества на методологическую поддержку инновационных программ и проектов *территориального устойчивого развития, где культура выступает одним из основных ресурсов*. Поворот к культуре, признание культуры как ценности, как основы общественных изменений обогатило концепцию устойчивого развития.

Прошедшее двадцатилетие показало, что «будущее, которое мы хотим»¹² основывается на приоритетах природосберегающей экономики и ориентациях на социальное благополучие, удовлетворение потребностей людей в знаниях, информации, культуре и искусстве. Очевидна также *смена ракурса обсуждения темы «культура и развитие», обращение к междисциплинарной методологии в научно-экспертных фундаментальных разработках и прикладного развёртывания («поворота») концепции к человеку как творческой личности, выходы на уровень практики социальных отношений, производства, потребления и активного участия*. В русле ориентаций на устойчивое развитие социально значимые цели, вкупе с экономической эффективностью, биосферосовместимостью и социальной справедливостью при общем снижении антропогенного давления на биосферу уже дополнены идеями культурного разнообразия и творческого самовыражения, значимости культуры как ресурса развития.

Налицо эволюция *концепции устойчивого развития*: выход за пределы экологии и экономических проблем, активное включение в нее социальной тематики (преодоление бедности и распространение грамотности, борьба с ВИЧ-инфекциями, социальными деструкциями и др.), распространение передовых практик по сохранению историко-культурного наследия, технологий культурного и экологического туризма, творческих индустрий, а также закрепление в общественном сознании понимание значимости самой культуры. Все это свидетельствует о признании высшей степени актуальности проблемы безопасного цивилизационного развития для всего человечества.

Усложнение социокультурных процессов, связанное с освоением передовых информационных технологий, возрастающие потребности в достижении межкультурного и межрелигиозного диалога и общих этических ценностей активизирует деятельность политической и интеллектуальной элиты разных стран, связанную с поисками новых оснований для перехода

¹² См.: Realizing the Future We Want for All. Report to the Secretary-General // Website the United Nations. URL: http://www.un.org/millenniumgoals/pdf/UNTReport_10July.pdf.

к устойчивому развитию. Сущность такого перехода составляет *ориентация на поддержание социокультурной и социоприродной целостности цивилизации*, кардинально усилившей свои информационные возможности, но еще не до конца осознавшей свое включение в супермагистраль универсальной эволюции.

Таким образом, понимание культуры в концептуальных рамках устойчивого развития соответствует основным векторам современной культурной политики России, закрепляющей в научном и политическом дискурсе ее широкую трактовку:

- как ценности и национального богатства;
- как ресурса общественного развития;
- как основы для творческой самореализации человека.

При таком подходе в область государственного стратегирования попадают все срезы современной социальной и культурной политики, связанные с обновлением культурной среды, с укреплением человеческого капитала, а также те области, которые способствуют преодолению региональных социально-экономических диспропорций, крайней дифференциации по параметрам качества образования и доступности культурного потребления, по темпам внедрения научно-технических инноваций. Фактически, утверждается концептуальное расширение самого понятия «культура» на основе мультидисциплинарных принципов, которое по отношению к «устойчивости» и «развитию» выступает в разных ролях:

а) в качестве еще одного императива, «четвертой опоры» устойчивого развития наряду с экономической, социальной и экологической составляющей;

б) как гибкая сила, вырастающая из человеческих желаний и действий, обеспечивающих динамическую устойчивость среды;

в) как приоритетное основание устойчивости культуры, предполагающей соподчиненность экономики и политики¹³.

Подробнее рассмотрим один из аспектов изучаемой проблемы, связанный со стабильным интересом к роли культуры в территориальном развитии. В последние десятилетия в российских регионах эта тенденция на поворот культурной политики к проблемам качества жизненной среды, повышения уровня развития человеческого капитала и укрепления культурного разнообразия стала очень отчетливо проявляться¹⁴.

Многообразие моделей региональной культурной политики показывает, что идеи ЮНЕСКО, содержащиеся не только в таких основополагающих документах, как Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии (2001 г.), Конвенция ЮНЕСКО об охране и поощрении разнообразных форм культурного самовыражения (2005 г.), но и концептуально закрепленные в Конвенции в Ханчжоу (2013 г.), раскрывают креативный потенциал культуры во имя диалога и развития.

Декларация Ханчжоу «Обеспечить центральное место культуры в политике устойчивого развития» стала новым этапом в осмыслении роли культуры в политике устойчивого развития. Она была принята на Международной конференции ЮНЕСКО «Культура: ключ к устойчивому развитию» (Ханчжоу, провинция Чжэцзян /Восточный Китай, май 2013 г.). Помимо теоретических обоснований актуальности такого подхода, концептуальная часть документа включает программу действий, позволяющую изменить отношение к культуре и сделать ее *центром политики устойчивого развития*. Опираясь на опыт разных стран, эксперты ЮНЕСКО посчитали необходимым предложить следующие меры: 1) включать культуру во все планы и курсы развития; 2) содействовать развитию культуры и взаимопонимания, т. е. миру и диалогу; 3) га-

¹³ Culture in, for and as Sustainable Development: Conclusions from the COST Action IS1007: Investigating Cultural Sustainability / by ed. J. Desein, K. Soini, G. Fairclough, L. Horlings [Электронный ресурс] // COST. European Co-operation in Science and Technology, URL: <http://www.culturalsustainability.eu/Conclusions.pdf>.

¹⁴ См.: Мамедов Ф.Т. Человеческий капитал: возможности культурологического подхода к анализу и оценке // Культурологический журнал. 2012/1 (7) [Электронный ресурс] URL: http://cr-journal.ru/files/file/04_2012_14_49_23_1334314163.pdf

рантировать выполнение культурных прав всем людям, продвигаться в направлении инклюзивного общества; 4) стимулировать развитие культуры в решении социальных проблем, в целях преодоления бедности; 5) развивать культуру как один из механизмов содействия сохранению устойчивости окружающей среды; 6) использовать адаптационные возможности культуры в периоды стихийных бедствий; 7) воспитывать бережное отношение к культуре для сохранения ее для потомков; 8) использовать ресурсы культуры для реализации устойчивого развития городов; 9) использовать культуру для появления новых устойчивых моделей сотрудничества¹⁵.

Особое внимание в Декларации Ханчжоу уделено культурному наследию и творческим индустриям. Уже сегодня в разных странах мира культурное наследие вводится в современный контекст городов и поселений, становясь туристским продуктом, не разрушающим привычный образ жизни, напротив, формирующим среду, удерживающую целостность природно-культурного ландшафта. По сути, культурное наследие составляет основу текста устойчивой территориальной среды, гармонизирует соотношение между экономическими, социальными и экологическими целями. Как считает Ю.А. Веденин, недооценка или игнорирование особенностей культурного наследия «при реконструкции городов, трансформации сельской местности, развитии промышленных районов, может привести к деградации уникальной природной и историко-культурной среды и тем самым обесценить имеющиеся там ресурсы»¹⁶. Соответственно, невнимание к культурному наследию усиливает риски утраты устойчивости и целостности территорий (городов, поселений), как сложной системы со своим неповторимым единством пространства и времени, смыслов и ценностей, особом типом культуры, в котором различные области «освещают друг друга перекрестным светом, будучи в реальном бытии культуры города разными проявлениями единых духовных устремлений»¹⁷.

Каждый город самоценен своей метафизикой, своей неразрывной связью с эстетикой и искусством, как контекстом городского бытия, своим неповторимым хронотопом и образом, во многом определяемым его культурным наследием. Поэтому его изучение на основе междисциплинарного подхода позволяет расширить показатели эффективности социокультурного развития территории. В свою очередь набирающий сегодня силу экономический подход, где наличие множества маркетинговых моделей основывается на продвижение имиджа территорий и концентрируется на идее конкурентных преимуществ, хотя и предполагает возможность введение ресурсов культуры в стратегии создания образа территории, тем не менее рассматривает ее исключительно в контексте конкурентных преимуществ инфраструктуры и человеческого капитала¹⁸. Как правило, при экономическом подходе культура представлена фрагментарно, вне системных характеристик, отсюда – серьезные расхождения в трактовке функций культуры в территориальном пространственном развитии.

Значительная часть исследователей призывает смотреть на культуру как на динамическое, становящееся творческое пространство, а не только как на статический набор объектов культурного наследия, рассредоточенных в пространстве. Тем не менее активно распространяется и понимание культуры как источника ограничений в модели рационального развития, где институты («правила игры», по Норту) ограничивают свободу, усиливая трансакционные издержки. В качестве таких ограничителей выступают *традиционализм, архаизация, сопро-*

¹⁵ См. текст Декларации Ханчжоу «Обеспечить центральное место культуры в политике устойчивого развития» на русском языке. Режим доступа: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/final_hangzhou_declaration_russian.pdf

¹⁶ Веденин Ю.А. География наследия: территориальные подходы к изучению и сохранению наследия / Ю.А. Веденин. М.: Новый Хронограф, 2018. С.11.

¹⁷ Каган М.С. Град Петров в истории русской культуры / М.С. Каган // Каган М.С. Избранные труды в VII тт. Том VI. Из истории мировой культуры и философско-эстетической мысли. СПб.: ИД «Петрополис», 2013. С.287

¹⁸ См.: Савельева М.В., Зайцев М.П., Соколова Г.Н. Современные маркетинговые стратегии территорий // Государственная служба. 2017.№5. С.19 – 23.

вождающие выбор развития, сделанный еще в прошлом, и *укорененность*, как неформальный ограничитель через нормы, ценности и убеждения. Исследователи подчеркивают, что при таком подходе культура может выступать и как *ограничитель институциональной эволюции*. Во всех версиях и взглядах, как отмечают Ш. Бёгельсдейк и Р. Маселанд, культура добавляется как последний источник ограничений, поскольку «если бы культура поддавалась осознанному, рациональному проектированию, она бы не служила источником ограничений, потому что ее можно было бы менять по желанию тех акторов, которых она ограничивает»¹⁹.

Таким образом, очевидность противоречий, обостряющихся при экономикоцентристском подходе к территориальному развитию, актуализируют обращение к междисциплинарным решениям социокультурного проектирования, реализуемым на принципах устойчивого развития.

Что может дать последовательное распространение такого подхода через систему управления людям, проживающим в разных по масштабам и наполненности общественными благами территориях?

Во-первых, это позволит понять их интересы и запросы, т.е. посредством технологий социологических измерений, мониторингов, культурологической экспертизы и пр. выявить и скоординировать на начальной стадии показатели по экономическим, социально-политическим, экологическим и культурным потребностям местного населения.

Во-вторых, преодолеть недооценку сущности культуры в созидании современной среды, достижения высокого качества жизни, отвечающего ценностям благополучия, творческого саморазвития, счастья, справедливости, гармонии.

В-третьих, распространять культурные практики сохранения наследия, передачи ценностей, традиций и внедрения новых форм их включения в современный контекст инновационных изменений.

При междисциплинарном подходе, фактически, субъектом управления становится социокультурная среда, которая создается и поддерживается людьми в границах их совместного проживания.

Развитие социокультурной среды сегодня не мыслится без концентрации различных ресурсов, вне влияния креативной экономики и расширения возможностей генерирования новых идей и продуцирования культурных ценностей, готовности инициаторов к изменениям с учетом региональной (локальной) специфики, дополненными стратегией лидерства и культурой сотрудничества субъектов. Эти характеристики социокультурной среды следует наполнить целевыми установками Стратегии государственной культурной политики, связанными с установками на внимание к личности каждого человека и к созданию условий для укрепления человеческого капитала территории, достижение гармонии инноваций и традиций, поиск организационных решений для ее полноценного обновления²⁰.

Совокупность этих идей в культурной политике подтверждает основной тезис ЮНЕСКО, рассматривающий культуру «в качестве ключевого катализатора устойчивости, источника смысла и энергии, творческого подхода и инноваций, средства осознания задач и поиска соответствующих решений»²¹.

В широких границах культурологического подхода с его интегративной сущностью социокультурное развитие выступает открытым объектом для управленческого воздействия, координирующего необходимые рациональные решения и творческие инновационные подходы,

¹⁹ Бёгельсдейк Ш., Маселанд Р. Культура в экономической науке: история, методологические рассуждения и области практического применения в современности / пер. с англ. Н.В. Автономовой, науч.ред. В.С. Автономов. – М., СПб.: Изд-во Института Гайдара, Изд-во «Международные отношения», Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2017. С.117.

²⁰ Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации до 2025 года. Указ Президента РФ от 19 декабря 2012 г №1666 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://президент.рф/news/17165> (Дата обращения: 24.11.2016г.).

²¹ Декларация Ханчжоу «Обеспечить центральное место культуры в политике устойчивого развития» на русском языке. Режим доступа: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/final_hangzhou_declaration_russian.pdf

позволяющие учитывать влияние случайных факторов, нарушающих внутрисистемные связи, т.е. принимать и оценивать возможности внедрения самоорганизационных креативных проектов, зачастую идущих вразрез стратегических планов.

В целом, способности общества к саморазвитию, проявляющиеся в усложнении структурно-функциональных, организационных параметров всей системы культуры, уровней взаимодействия и взаимосвязи всех ее подсистем, обеспечивают изменчивость культурной среды, в силу чего такая «становящаяся сложная реальность, будучи концентрированным выражением радикального рефлексивного модерна, а также постмодерна, качественно отличается от простого социума»²². Без выявления закономерностей самоорганизации в динамике культуры управление/регулирование социокультурного развития, резонирующего с темпами социально-экономических показателей, переживающего, как спады по одним показателям, так и открывающиеся перспективы перехода в качественно новые состояния – по другим, приводит к непоправимым ошибкам. Более того, в случае резкого падения, как качественных, так и количественных показателей по состоянию инфраструктуры, обеспеченности и соответствия государственным стандартам и пр., свидетельствующих об усилении деструктивных процессов, региональная система может потерять устойчивость и войти в зону бифуркации и неопределенности эволюции.

Таким образом, очевидно, что усложняющаяся динамика социума продуцируется нелинейно-гуманистическим типом мышления, составляющим интеллектуальную основу человеческого капитала, который, с одной стороны, подтверждает взаимозависимость народов и культур, разрастающимися по всему мировому пространству сетями, с другой – провоцирует «разрывы», риски, уязвимости и дисперсии социума и окружающей среды. Это конкретизирует задачи культурной политики, которая должна, «с одной стороны, помочь обрести понимание культуры как некоего полноценного, интенсивного, бытийного опыта существования, своего рода новой «философии жизни» и «новой метафизики» человеческого пребывания в мире, с другой — дать возможность проявиться новым социокультурным формам»²³.

Если поместить культурные ресурсы, как генератор творчества и одновременно устойчивости местных традиций, в центр поля принятия политических решений, считает один из ведущих экспертов по городскому развитию Ч.Лэндри, то между этими ресурсами и любой стратегией устанавливается синергетическая, интерактивная взаимосвязь, а опора на местную культуру создает дополнительную мотивацию, повышающую эффективность преобразований в социальной и экономической сферах²⁴, включается в проектно-программное управление и приводит к позитивным результатам – внедрению принципов устойчивого развития территории.

²² Кравченко С.А. Социологическое знание через призму «Стрелы времени»: востребованность гуманистического поворота. – М.: МГИМО-Университет, 2015. С.225.

²³ Капустина Л.Б. Культура как ресурс бытия // Гражданская солидарность в реализации государственной культурной политики: взаимодействие власти, общества и бизнеса /Сост.и общ.ред. Астафьевой О.Н., Коротеевой О.В.. – М.: ИП Лядов К.В., 2015. С.121.

²⁴ Лэндри Ч. Креативный город /Пер. с англ. – М.: ИД «Классика – XXI», 2005.

İQTİSAD ELMLƏRİ – ECONOMICAL SCIENCES

AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Esmira Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: esmira_abdullayeva@mail.ru

2015-ci ildə Azərbaycan NK iclasında prezident İ.Əliyev demişdi ki, "...böyük fermer təsərrüfatları infrastrukturu yaradılsın və bu işlərə böyük torpaq sahələri cəlb edilsin". Bu istiqamətdə fəaliyyət artıq nəticələrini göstərməkdədir və prezident İ.Əliyev düzgün olaraq, qeyd edir ki, "...biz bunun gözəl nəticələrini görürük. Bu il iri fermer təsərrüfatlarında məhsuldarlıq orta məhsuldarlıqdan iki dəfə çoxdur – 55 sentner... bu proses davam etdiriləcək. Birinci mərhələdə 4 min 8 yüz hektar torpaq sahəsi əhatə edilmişdir. İndi icra edilən layihələr çərçivəsində 30 min hektar torpaqda iri fermer təsərrüfatları fəaliyyət göstərəcək"[1].

Beləliklə, iri təsərrüfatların formalaşması siyasəti reallaşdırılır və hələlik bu məsələ torpaq dövriyyəsinə yeni resurslar cəlb hesabına gerçəkləşdirilir. Ancaq iriləşmənin digər istiqamətini də şübhəsiz ki, mövcud xırda təsərrüfatların təmərküzləşməsi təşkil etməlidir... Təsərrüfatların təmərküzləşməsi üçün ən yararlı yol aqrar torpaq bazarında dinamizmin artırılmasını stimullaşdırmaqdır. Bu yardımçı tədbirlə birgə torpaq vergisinin təkmilləşdirilməsi belə bir stimula yaradar və bu haqda bir qədər ətraflı təhlil aparmaq məqsəddəyigundur. Öncə qeyd edək ki, ən sərt inzibati tədbirlərlə çox geniş yayılmış bir təcrübənin – kənd təsərrüfat torpaqlarının təyinatının müxtəlif və qanunsuz yollarla dəyişdirilməsi təcrübəsinin qarşısını almaq və nəticələrini ləğv etmək gərəkdir. Yalnız bu halda torpaq vergisinin təkmilləşdirilməsi aqrar bazarın dinamizmini artırmağa bilər. Belə bir inzibati tədbir torpaq vergisinin təkmilləşdirilməsi ilə tamamlananda torpaq bazarında – məhz aqrar torpaq bazarında dinamizm doğrudan da, yüksələ bilər. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsinin 206.1-ci maddəsi kənd təsərrüfat təyinatlı torpaqların hər şərti balına 6 qəpik vergi müəyyən edir. Yəni, torpağın hər hektarı üçün vergi 6 qəpiyi şərti bala vurmaqla hesablanır. Yəni, əslində torpaq sahiblərindən çox simvolik bir həcmdə vergi tutulur. Təsərrüfatların 95%-nin 5 hektara qədər torpağa malik olduğu halda ildə 30 manatdan az olan, bəzi hallarda 10-15 manata bərabər olan vergi həcmi ilə büdcə də ciddi gəlir əldə etmir, torpaqdan səmərəli istifadəyə də məcburiyyət yaranmır. Doğrudur, xarici təcrübədə kənd təsərrüfatında torpaq vergisi üzrə güzəştlər kifayət qədər əhatəli və rəngarəngdir. Belə ki, Avstraliya, Yunanıstan, Fransa, Böyük Britaniya, İsveç, İtaliya kimi ölkələrdə kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə vergi tutulmur. ABŞ, Kanada, Danimarka, Finlandiya və s. ölkələrdə isə kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə vergitutmada çox ciddi güzəştlər tətbiq olunur [2]. Əlbəttə ki, ümumiyyətlə, "torpağı kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün saxlamaq müəyyən iqtisadi mexanizm tələb edir". Bu baxımdan VM-dəki güzəştli yanaşma uzunmüddətli perspektiv üçün məqsəddəyigundur.

İkinci bir tərəfdən inkişaf etmiş ölkələrin hamısında bu güzəştlər yalnız faktik fəaliyyətdə olan kənd təsərrüfatı subyektlərinə tətbiq olunur. Belə ki, ABŞ-da əmlak vergisi tərkibində olan torpaq dəyərinin 2%, Kanadada 0,5-1%, AFR-də 0,5%, Yaponiyada 1,4% həddində dərəcələrlə vergiyə cəlb olunur və əksər hallarda vergitutma dəyəri kimi torpağın bazar qiyməti yaxud peşəkar qiymətləndiricilər tərəfindən aparılan prosedurlarla müəyyənləşən qiymət götürülür. Azərbaycan Vergi Məcəlləsinin 206.3-cü maddəsinə görə isə biznes məqsədləri üçün istifadə edilən torpaq sahəsinin hər 100 kv.m.-nə Bakıda 10 manat, Gəncə, Sumqayıt və Abşeronda 8 manat, digər rayonlarda 2-4 manat (10000 kv.m.-ə qədər) vergi ödənilməlidir. 10000 kv.m.-ə qədər yaşayış fondu, həyətyanı sahə, bağ sahəsinin hər 100 kv.m.-nə isə Bakıda 0,6 manat, Gəncə və müvafiq ərazilərdə 0,5 manat, digər rayonlarda 0,1-0,3 manat vergi müəyyənləşdirilib. 10000 kv.m.-dən yuxarı "biznes torpaqları"nın hər 100 kv.m.-nə 20 manat, "yaşayış torpaqları" 0,2-1,2 manat vergi tutulmalıdır. Əlbəttə ki, bir tərəfdən

Bakıda 100 kv.m-in dəyəri 100 min manata, 10000 kv.m-in dəyəri isə milyon manata bərabər olan torpaqdan ildə 6 manat, yaxud 100 manat vergi tutulması vergitutma prinsiplərinin əsaslı pozulmasıdır. Bundan başqa rayonlarda kənd təsərrüfat təyinatlı torpağın hər hektarı üçün 5-10 manat vergi ödənilməsi, yaxud “biznes məqsədli” torpaqlarda bu verginin 40 manata çatması torpaqların təyinatının dəyişməsi qarşısında heç bir iqtisadi maneə yaratmır. Qeyd edilənlərdən aydındır ki, bütövlükdə torpaq vergisi üzrə çox köklü təkmilləşdirmələr vacibdir. Məlumdur ki, disparitetin yaranmasında həm də mövcud kənd təsərrüfat məhsullarının satış sistemi neqativ rol oynayır. Qeyd olunmalıdır ki, Qərbi bazarlarında aqrar məhsulların qiymətinə pərakəndə satış əlavələri 20-40%, postsovet məkanında 50-90% və bəzən 100%-dən çox olur. Bu baxımdan aqrar məhsulların satış sisteminin təkmilləşdirilməsi istər qiymət mexanizminin təshihə, istərsə də aqrar sahibkarlığın inkişafı baxımından mühüm bir amil hesab oluna bilər. Əlbəttə ki, bir çox tədqiqatçılar kimi məsələyə çox optimist yanaşmaq – “Loqistik mərkəzlərin, aoutsorsinq xidmətlərinin” təşkili ilə satış sisteminin effektivliyinin artacağını güman etmək yanlışlıq olardı [3].

Şübhəsiz ki, dövlət alqı kvotalarının müəyyənlişməsi, təminatlı qiymətlər sisteminin tətbiqi, xüsusilə satış kooperativlərinin təşkili kənd təsərrüfatı satış bazarının təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

“İstehsalçı-istehlakçı” xəttində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin nisbi təhrif edilməsinə həm satışdakı inhisarçılıq, həm də infrastrukturun qeyri-təkmilliyi – müvafiq soyuducu anbarların olmaması, nəqliyyat problemləri və s. təsir göstərir. Bundan başqa infrastruktur xidmətlərindəki inhisarçılıq - ambar xidmətlərinin, nəqliyyat xidmətlərinin bahalığı da eyni neqativ effekt yaradır. Bu və başqa mərhələlərdə yarana biləcək inhisarçılıq təhlükəsi və praktik baş verən inhisarçılıq halları “istehsalçı-istehlakçı” marşrutu üzrə müvafiq inzibati tədbirlərin reallaşmasına əsas yaradır. Bu tədbirlər sırasında k/t məhsullarının qiyməti barədə informasiyaların operativ toplanma, emal və paylanması xüsusilə əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Tədqiqatlarda da düzgün olaraq göstərilir ki, “...əhəlinin bazar qiymətlərinin konyukturasi barədə məlumatlılıq səviyyəsi yüksəldikcə, topdansatış qiymətlərinin strukturunda istehsalçıların payının artımı müşayiət olunur” [4]. Bu mənbəyə görə 2009-2011-ci illərdə Qazaxıstanda kartof üzrə istehsalçının payı (satış gəlirində) 51,5%-dən 64%-ə, tərəvəz üzrə 35,3%-dən 43,2%-ə qədər artıb. Ancaq informasiyalarla təminatın yüksək səviyyəsi təkcə son istehlakçıların qərarlarının qəbulu üçün gərəkli deyil, daha vacib olanı zəruri dövlət inzibati tədbirlərinin görülməsi üçün əsaslar yaradılmasıdır və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində də belə bir yanaşma mövcuddur. Belə ki, ABŞ kənd təsərrüfatı nazirliyinin tərkibində Bazar Yenilikləri Xidməti mövcuddur. Bu xidmət hər ay kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətləri barədə məlumatları toplayıb, nazirlik və ictimaiyyətə təqdim edir. Qiymətlər barədə məlumatlar istehsalçı, topdansatış, pərakəndə satış qiymətləri üzrə toplanılır. Bu məlumatlar hökuməti, ictimai qurumları prioritet istiqamətlər üzrə nəzarətə yönəldir [5]. Məsələn, əldə olunan informasiyalar inhisarçılıq meyilləri ilə fərqlənən mağazalar şəbəkəsinə qarşı tədbirlər görülməsinə əsas yaradır. Yəni, ictimai qurumların müzakirəsi və hökumətə müraciəti sonda hər hansı mağazalar şəbəkəsinə qarşı antiinhisar qanunvericiliyi əsasında tədbirlər görülməsinə əsas yaradır.

Nəticə:

- Müasir Azərbaycanda optimal həcm formalaşması yeni iri təsərrüfatların yaradılması ilə birgə mövcud təsərrüfatlar üzrə təmərküzləşməni tələb edir. Torpaq sahibkarlığının optimal həcmi məsətib effekti və s. amillər hesabına məsrəflərin və qiymətlərin nisbi ucuzlaşmasına, məhsuldarlığın artımına əsas yaradır və xarici təcrübələr də bu cəhəti təsdiq edir.

- Təsərrüfatların təmərküzləşdirilməsinin ən effektiv rıçağı torpaq vergisi üzrə təkmilləşdirmələrin aparılması – verginin bazar qiymətlərinə əsasən hesablanması, qeyri – kənd təsərrüfatı və istifadə edilməyən kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə dərəcələrin 5-10 dəfə və daha çox artırılması, kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatının dəyişdirilməsinə ciddi sanksiyalar tətbiqidir;

- Aqrar məhsulların satış sisteminin təkmilləşdirilməsi, xüsusilə pərakəndə satış əlavələrinin

həcmnin optimallaşdırılması üçün Kənd təsərrüfar Nazirliyi daxilində - qiymət dinamikasını izləyən və təhlil edən, ihsarçılığa qarşı tədbirlər hazırlayan qurumun yaradılması, soyuducu ambarlar və ticarət yarmarkaların xidmət tariflərinin azaldılması, böyük şəhərlərdə birbaşa istehsalçıların istifadəsinə verilən ticarət köşkləri şəbəkəsinin yaradılması məqsədəuyğundur;

Açar sözlər: aqrobiznes, qiymət mexanizmi, səmərəlilik.

Ədəbiyyat

1. “2014-2018-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı” dövlət proqramının icrasının 1 ilinin yekunlarına həsr olan konfransda yekun nitq 27 yanvar 2015
2. Назаренко В.И. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка портал международного оценочного консорциума
3. Морозилин А.И., Новикова К.В. Проблемы рынка сбыта сельскохозяйственной продукции Пермского края. Журнал Современная наука 2011 el.resurs
4. Наринбаева А.С. Совершенствование рынка сбыта и продовольствия в Казахстане.
5. Методические рекомендации по организации взаимодействия участников рынка сельскохозяйственной продукции.

THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN THE AGRARIAN SECTOR

The main objective of this research is to study processes occurring in recent years towards the development of agribusiness and identify existing problems in this area. The volume of agricultural subjects, the organization of sales of agricultural products, perfection of the system of agricultural insurance plays an important role in the elimination of price disparity in the agricultural sector. Formation of an optimum volume requires not only establishment of new large-scale farms, but also the concentration of the existing ones. It is proposed improvement of land tax the most effective lever to the concentration of farms.

Keywords: agribusiness, price mechanism, efficiency.

ПЕРСПЕКТИВЫ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ирада Асадова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан
e-mail: irada.asadova.57@mail.ru

Введение. Концепция развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее», утвержденная Указом Президента Азербайджанской Республики И. Алиева от 29 декабря 2012 г. отражает национальные приоритеты. В то же время в концепции учитываются региональные и глобальные тренды в экономическом развитии, энергетической, продовольственной и экологической ситуации в мире. Анализ глобальных трендов в экономическом развитии развитых и развивающихся стран показывает необходимость изменения вектора экономического развития в мире, ориентированного на интенсивное использования природных ресурсов, глобализацию и концентрацию производства товаров массового спроса в ущерб созданию рабочих мест и социальной защиты населения, растущей безработицы среди молодого поколения. Настала эра т.н.

зеленой экономики, основанная на использовании альтернативных источников энергии, экологически чистом сельском хозяйстве, поддержки инновационной национальной экономики, с приоритетом создания новых предприятий в сфере малого и среднего бизнеса с ростом числа рабочих мест и улучшения качества жизни для всех слоев населения, глобального расширения возможностей ведения бизнеса, предоставления услуг, обучения и передачи практических знаний с использованием Интернета. Такие страны как Китай и Южная Корея вкладывают 5% валового дохода в качестве инвестиций в зеленую экономику.

Изложение концепции. Созданная в Азербайджане инфраструктура, усилия государства в социальной сфере, устойчивые темпы экономического роста, энергетическая и продовольственная безопасность страны создают те прочные основы и фундамент, на котором в Азербайджане возможно развивать зеленую экономику. Для развития зеленой экономики необходимо создать программы в разных отраслях экономики, расширить и повысить эффективность образования, создать стимулы для создания инновационно-ориентированных предприятий, производств и использования экологически чистых технологий и продуктов.

В первую очередь, необходимо определить стратегические приоритеты зеленой экономики для Азербайджана. Учитывая природно-климатические особенности Азербайджана, его геополитическое положение на стыке Запада, Азии и Ближнего Востока и глобальные тренды роста цен на продовольствие и особенно продукты питания с биологически ценными натуральными ингредиентами, одним из главных приоритетов зеленой экономики в Азербайджане должно стать развитие экологически чистого сельского хозяйства и технологии переработки овощей, фруктов и трав в высокоценные «здоровые» пищевые продукты и косметические и препараты на натуральной основе. Особенно эффективным в этой сфере зеленой экономики будет разработка и внедрение комплексных безотходных технологий производства и переработки с использованием альтернативных источников энергии солнца и ветра, которыми богат Азербайджан.

Развитие этой сферы напрямую связано с использованием уже имеющихся условий и факторов в Азербайджане, а именно большой долей населения в районах республики, вовлеченных в сельское хозяйство и его переработку, а также большого числа хозяйств с небольшими размерами земли (менее 1-2 га), что позволяет сконцентрироваться на выращивании экологически чистых овощей и фруктов, а также на их сушке – спрос на эти продукты, благодаря их качеству и вкусу обеспечен как в Азербайджане, так и в России, странах Прибалтики, Северной и Западной Европы.

Необходим ряд важных мер для развития производства экологически чистых овощей и фруктов в малых хозяйствах и предприятиях, составляющих большинство в регионах Азербайджана. В первую очередь, необходимо обучение сельских фермеров (преимущественно женщин) всех регионов Азербайджана методам эффективного «зеленого земледелия» путем создания широкой сети тренинг-центров. Очень важно разработать и внедрить технологии сохранения урожая быстро портящихся овощей и фруктов, доступные по стоимости и для применения жителями села. Здесь речь идет не о довольно дорогих холодильных камерах, а о применении современных и малозатратных технологий солнечно-воздушной сушки овощей и фруктов с резервными источниками тепла путем сжигания отходов растительного происхождения (скорлупа грецкого ореха) с высокой тепловой отдачей. В то же время необходимо создавать средние предприятия, использующие те же технологии, но уже для промышленного масштаба производства и сосредотачивать их в районах производства фруктов и овощей, таких как Шамкир, Агсу, Сабирабад, Хачмаз, Масаллы.

Развитие такой программы может создать дополнительные стабильные и доходные рабочие места во всех регионах страны, остановит процесс миграции мужского населения сел в города. В целом в региональном кластере производство-сушка-переработка-маркетинг в рас-

чете на один завод создается 5000 новых рабочих мест. Создание 100 средних заводов солнечно-воздушной сушки может обеспечить 500000 новых рабочих мест в регионах республики, а также около 40000 тон сушеных продуктов питания, большую часть из которой можно экспортировать в Россию и страны Европы. Необходимо отметить высокую стоимость сушеных экологически чистых томатов и фруктов в странах Западной и Северной Европы – от 40 евро за 1кг, в Турции – 320 лир за 1кг (около 80 дол. США), а в США- около 100 дол.

Преимуществом современных технологий солнечно-воздушной сушки фруктов и овощей с использованием энергии солнца и ветра для Азербайджана является возможность их автономной работы даже на засоленных землях, например, в таком регионе как Гобустан. В этом случае заранее заготовленные для сушки овощи и фрукты в специальных малогабаритных контейнерах могут быть доставлены из близлежащих районов (Шемаха, Агсу, Исмаиллы) в сушильные гелио-теплицы, которые предполагается построить в Гобустане на расстоянии 300-500 метров вдоль магистральной дороги, где они будут высушены в течение 2 дней. Контейнеры с высушенными овощами и фруктами могут выгружаться там же в гелио-теплице и в специальной «зеленой» упаковке из Гобустана прямо по магистральной дороге доставляться в Баку, в супермаркеты или же экспортироваться. Таким образом энергия солнца и ветра в Гобустане может быть использована как для сушки экологически чистых овощей и фруктов, так и для выработки электроэнергии для приборов и машин, действующих в гелио-теплицах, что существенно ускоряет сроки отдачи от капитальных затрат на установку альтернативных источников энергии в Гобустане.

Выводы

1. В Азербайджане существуют все исходные условия для развития зеленой экономики – наличие возобновляемых альтернативных источников энергии (солнце, ветер), богатого разнообразия биоресурсов, большая доля населения, занятого в сельском хозяйстве.

2. Предполагается, что развитие инновационных технологий для использования солнечной и ветровой энергии для сушки органических овощей и фруктов позволит значительно увеличить производство здоровых продуктов питания в Азербайджане, имеющих значительный экспортный потенциал.

Ключевые слова: зеленая экономика, инновационные технологии, альтернативные источники энергии, здоровые продукты питания.

PROSPECTS OF GREEN ECONOMY IN AZERBAIJAN

In Azerbaijan, there are all the initial conditions for the development of a green economy - the availability of renewable alternative energy sources (sun, wind), a rich diversity of bioresources, a large proportion of the population engaged in agriculture.

It is proposed that the development of innovative technologies for the use of solar and wind energy for drying organic vegetables and fruits will significantly increase the production of healthy food products in Azerbaijan that have a significant export potential.

Keywords: green economy, innovative technologies, alternative energy sources, healthy food products.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DAVAMLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ SOSIAL TƏMİNAT VƏ SOSIAL MÜDAFİƏ

İlhamə Aslanova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ilhame234@rambler.ru

Müasir şəraitdə effektiv sosial siyasətin, o cümlədən sosial ədalət prinsipinin həyata keçirilməsi, əmək qabiliyyətli hər bir insana layiqli iş şəraitinin yaradılması, əhalinin yüksək sosial müdafiəsi, məşğulluq probleminin uğurlu həlli, optimal xarakterli müvafiq infrastrukturun formalaşdırılması kimi məsələlər işə dəqiq elmi yanaşmalar və qabaqcıl dünya təcrübəsinin tətbiqini tələb edir. Bütün bunlar həm də həyata keçiriləcək sosial siyasətin əvvəlcədən ən xırda detallarına qədər dəqiq və uzaqgörənliklə düşünülmüş elmi konsepsiyasının hazırlanmasının vacibliyini, onun uğurlu icrasının kifayət qədər mürəkkəb bir mexanizm əsasında baş verdiyini aydın surətdə meydana qoyur.

Sürətli tərəqqiyə xidmət edən islahatlar, dövlətçiliyin əsaslarının tam şəkildə qurulması, buna paralel olaraq iqtisadiyyatın gücləndirilməsi xalqın sosial rifahının daha dinamik tərzdə yaxşılaşması ilə müşayiət olunurdu. Bazar münasibətləri əsasında formalaşan sosialyönlü milli iqtisadiyyatın yaradılması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və bununla bağlı müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, şəxsiyyətin azad inkişafı üçün bərabər imkanların təmini, sosial təminatların gücləndirilməsi, sığorta və sosial xidmətlər, hamı üçün mümkün ola bilən təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sistemlərinin inkişaf etdirilməsi ölkədə uğurlu sosial müdafiə modelinin ərsəyə gəlməsinin vacib göstəriciləri kimi çıxış edirdi. Bu kontekstdə sosial bərabərliyə nail olunması, əməyin və insanların sağlamlığının qorunması, vətəndaşlara göstərilən dövlət yardımlarının artırılması, orta aylıq əmək haqlarının davamlı şəkildə çoxaldılması diqqət mərkəzində xüsusi yer alırdı.

İqtisadi tənəzzülə son qoyulması fonunda ümummilli liderin diqqət yetirdiyi mühüm məqamlardan biri sosial müdafiə sahəsində ünvanlılıq prinsipinin gözlənilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq ayrı-ayrı kateqoriyalı şəxslərin sosial müdafiəsi üzrə müxtəlif qanunlar qəbul olunaraq icraya yönləndirilmiş, sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olanlara dövlət tərəfindən yardımların göstərilməsi əsas məqsədlərdən birini təşkil etmişdir. Bu xüsusda «Şəhid adının əbədləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında», «Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında», «Veteranlar haqqında» və digər qəbul edilmiş qanunların adını çəkmək olar. Ulu öndərin «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında» 1994-cü il 15 iyun tarixli fərmanı əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində çıxış edən növbəti mühüm sənəd olmuşdur. Fərmandan irəli gələn vəzifələrin daha effektiv yerinə yetirilməsinin təmininə nail olmaq və yol verilən bəzi qüsurların aradan qaldırılması üçün Heydər Əliyev «Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» növbəti sənəd imzalamışdır ki, bu, bilavasitə əhalinin sosial müdafiəsinin daha etibarlı şəkildə qorunmasında vacib əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bununla yanaşı, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin, məsələn, şəhid ailələrinin, qaçqınların, məcburi köçkünlərin, müharibə və 20 Yanvar əlillərinin, veteranların sosial təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində çoxsaylı fərman və sərəncamların imzalanması ümummilli liderin rəhbərliyi altında həyata keçirilən sosial siyasətin effektivliyini və sosial qayğıya ehtiyac duyan daha çox insanı əhatə etməsi ilə yekunlaşdı.

Əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik bazasının güclənməsi istiqamətində atılan növbəti mühüm addımlardan biri ulu öndərin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası olmuşdur və burada dövlətin məqsədi kimi iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın sosial rifahının yaxşılaşdırılması təsbit edilir. 1995-ci ilin noyabrında ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilən, yeni ictimai sistemin hüquqi

tanınmasını təsdiq edən, Avropa dəyərlərinə, demokratiya və insan azadlığına söykənən ölkənin Əsas qanununun müvafiq müddəalarına əsasən, dövlət sosial-iqtisadi hüquqlar sahəsində həyata keçirilən siyasətlə vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasını, bazar iqtisadiyyatında insanın dövlət tərəfindən sosial müdafiə olunmasını və sosial ədalət prinsipinə xidmət etməyi öz üzərinə götürmüşdür.

Sosial müdafiənin və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair atılan növbəti addımlar, bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətin elmi-nəzəri dəyərlərə və dünyanın ən mütərəqqi təcrübəsinə əsaslanması vətəndaşların həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması ilə müşayiət olunmuşdur. Əməkhaqlarının, pensiya və digər sosial müavinətlərin vaxtaşırı artırılması, yoxsulluq probleminin həlli ilə bağlı görülən tədbirlər ölkənin sosial müdafiə modelinin daha güclü bir hala gəlməsinə yol açmışdır. Bu zaman ulu öndər müvafiq islahatların həyata keçirilməsini də xüsusi diqqət mərkəzində saxlayır, sözügedən kontekstdə əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə zəruri tədbirlər görürdü. 2002-ci il yanvarın 1-dən ölkəmizin sosial siyasətində yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» 15 noyabr 2001-ci il tarixli qanunla güzəşt və imtiyazlardan istifadə edən əhali kateqoriyasının dairəsinə yenidən baxıldı, həmçinin kommunal və nəqliyyatdan istifadəyə görə güzəştlər müavinətlərlə əvəz olundu. Bütün bunlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, enerjidaşıyıcılarından səmərəli və qənaətlə istifadənin təmin olunmasına, sosial müdafiənin ünvanlılığının artırılmasına xidmət edən vacib məqamlara çevrildi və zaman bu islahatların nə dərəcədə doğru olduğunu sübuta yetirdi. Görülən digər tədbirlər, o cümlədən yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması üçün müvafiq proqramın təsdiqi ulu öndərin rəhbərliyi altında həyata keçirilən sosial siyasətin yüksək səmərəliliyi ilə yanaşı, xalqın rifah halının yüksəldilməsi istiqamətində real nəticələr əldə olunması ilə yekunlaşırdı.

Azərbaycanın davamlı şəkildə artan iqtisadi imkanları fonunda cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncam və fərmanlarda, təsdiq etdiyi dövlət proqramlarında çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sosial xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının mütəmadi artırılması, yoxsulluğun azaldılması kimi vəzifələr daim əsas planda yer alır. Digər tərəfdən, dövlət başçısının rəhbərliyi altında həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin elmi-nəzəri, iqtisadi əsaslara söykənməsi, bu zaman sosial prioritetlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi nəticə etibarilə xalqın maddi rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasını, eyni zamanda Azərbaycanın daha qüdrətli bir ölkəyə çevrilməsini təmin etməkdədir və bu, Prezident İlham Əliyevin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas məqsədidir [1].

Bu gün ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən modern sosial siyasətin malik olduğu konkret parametrlərdən biri yoxsulluğun azaldılmasıdır.

Prezident İlham Əliyevin aztəminatlı vətəndaşların sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi məqsədilə 21 oktyabr 2005-ci il tarixdə təsdiqlədiyi «Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən ölkəmizdə ünvanlı dövlət sosial yardımı sistemi tətbiq olunur. Ötən dövr ərzində ünvanlı dövlət sosial yardımı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə müvafiq qanunvericiliyə bir neçə dəfə əlavə və dəyişikliklər edilmiş, nəticədə ünvanlı yardımın əhatə dairəsi genişləndirilməklə, yoxsul ailələrin bu yardım növündən yararlanmaq imkanları daha da artırılmış, bu sahədə sənədləşdirmə qaydaları sadələşdirilmişdir. Tədqiqatlar onu da göstərmişdir ki, Azərbaycanda sosialyönümlü proqramların icrası üçün ayrılan vəsaitlərin xərclənməsinin effektivlik göstəriciləri digər ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Hazırda Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı»nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planına əsasən, nazirlik tərəfindən «Azərbaycan Respublikasında aztəminatlı ailələrin sosial reabilitasiyası üzrə Dövlət Proqramı» layihəsinin hazırlanması işləri davam etdirilir. Eyni zamanda, aztəminatlı ailələrin yoxsulluq vəziyyətindən çıxarılmasına aktiv tədbirlər vasitəsilə və onların mövcud daxili resurslarından istifadə olunmaqla kömək göstərilməsi məqsədilə hazırlanan «Özünədestək» ünvanlı sosial yardım layihəsi

ilə bağlı sınaq işlərinə start verilmişdir. Bundan başqa, cənab İlham Əliyevin «Aztəminatlı əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi tədbirləri barədə» 8 sentyabr 2010-cu il tarixli Fərmanına əsasən, ölkəmizdə aylıq və birdəfəlik sosial müavinətlərin məbləği 1 sentyabr 2010-cu il tarixdən orta hesabla 12 faiz artmışdır [2].

Bütün bunlar ölkəmizdə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən sosial siyasətin böyük uğurlarla müşayiət olunmasının və onun səmərəlilik dərəcəsinin daim yüksələn xətt üzrə inkişaf etməsinin bariz formada özünü göstərən təzahürləri, eləcə də qarşıdakı dövr ərzində əldə olunan nailiyyətlərin miqyasının daha da genişlənməsi üçün möhkəm təməllərə söykənən zəminin formalaşmasının real göstəricisidir.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, sosial siyasət, sosial təminat, sosial müdafiə

Ədəbiyyat

1. Ələkbərov F., Azərbaycan Respublikasının əmək və əhalinin sosial müdafiəsi naziri, Azərbaycan, 2011, 11 may, s.5.

2. Müslümov S. „Azərbaycan Respublikasının əmək və əhalinin sosial müdafiəsi naziri, iqtisad elmləri doktoru, professor»Azərbaycan» qəzeti (18.10.2016).

SOCIAL WELFARE AND SOCIAL PROTECTION UNDER CONTINUOUS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The article focuses on the social vision of sustainable development, the maintenance of stability in this sphere, and the reduction of social tension. At this point, the main target is to ensure that prosperity is consistent with the principle of justice. High social protection of the population, successful solution of the employment problem, and the formation of an optimal infrastructure have been reflected in the article.

Key words: sustainable development, social policy, social security, social protection

SUSTAINABLE DEVELOPMENT. GOALS, TARGETS AND INDICATORS

Emiliya Ahmadova

Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan
e-mail: ahmadova.emiliya@gmail.com

Introduction. Economic growth is closely related to the natural environment. Notwithstanding the fact that economic development is contingent upon the availability of natural resources and clean environment, in broader sense, economic development is among the main culprits of deterioration of environmental challenges.

In light of the rising global inequality, poverty, environmental problems as well as concerns about a healthy future for humanity, the need for alternative model of development has emerged [7]. Previous growth model came short to eradicate global problems faced by humanity [14]. The concept of “sustainability” as well as “sustainable development” (SD now on), which is constructed on the idea of not compromising the ability of future generations to meet their own demand, was proposed and defined in the Brundtland report [14].

Along with widespread debates concerning with the meaning of sustainable development concept [3], another contested issue is related to the availability of “effective method of monitoring

trends in sustainability so that the performance of development policies can be assessed” [9, p.104].

It is impossible to achieve determined goals, without clear indicators that assist in measuring the reached progress. As a part of this theoretical research, comprehensive literature review was conducted in order to analyse SD goals and identify the most important and widely utilized indicators of SD. Literature review revealed existence of numerous attempts to develop appropriate framework for sustainable development indicators and most importantly their measurement techniques.

Sustainable development theory and its importance. Brundtland Commission’s report published in 1987 is famous for bringing the term “sustainable development” in to policy discourse and global political agenda. Brundtland report defines sustainable development as meeting “the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their needs” (2, p. 43) which is explicitly regarded as a process of linking environmental and socio-economic questions under one concept [6]. The main concern that is intended to convey is the dependency of individuals from environment in meeting their needs both now and in the future. Moreover, it is acknowledged that environmental problems are not local but global, so that preventive actions have to be undertaken internationally [13].

As a part of sustainable development three rings or sectors - economy, environment and society - are presented as interconnected [4; 1] and aimed to balance activities within each ring and between rings to reconcile conflicts and ensure prosperity for now and future generations.

However, it should be noted that different interpretations as well as critiques of “sustainable development” exists. First critique is associated with the vagueness of the notion. That is “it means so many different things to so many different people and organizations” [11, p. 373] which in turn can lead to the discourse about the absence of common philosophy (5). Moreover, other critiques are related to delusions. Simply to put, the concept of sustainable development may be taking us to the wrong direction [2].

Sustainable development goals and indicators. In 2015, 2030 Agenda for Sustainable Development was adopted, which include 17 Sustainable Development Goals. Sustainable Development Goals include [12]:

Goal 1. No poverty, that is end poverty in all its forms everywhere. Goal 2. Zero hunger, that is end hunger, achieve food security and improved nutrition and promote sustainable agriculture. Goal 3. Good health and well-being, that is ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages. Goal 4. Quality education, that is ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all. Goal 5. Gender equality, that is achieve gender equality and empower all women and girls. Goal 6. Clean water and sanitation, that is ensure availability and sustainable management of water and sanitation for all. Goal 7. Affordable and clean energy, that is ensure access to affordable, reliable, sustainable and modern energy for all. Goal 8. Decent work and economic growth, that is promote sustained, inclusive and sustainable economic growth, full and productive employment and decent work for all. Goal 9. Industry, innovation and infrastructure, that is build resilient infrastructure, promote inclusive and sustainable industrialization and foster innovation. Goal 10. Reduced inequalities, that is reduce inequality within and among countries. Goal 11. Sustainable cities and communities, that is, make cities and human settlements inclusive, safe, resilient and sustainable. Goal 12. Responsible consumption and production, that is ensure sustainable consumption and production patterns. Goal 13. Climate action, that is take urgent action to combat climate change and its impacts*. Goal 14. Life below water, that is conserve and sustainably use the oceans, seas and marine resources for sustainable development. Goal 15. Life on land, that is protect, restore and promote sustainable use of terrestrial ecosystems, sustainably manage forests, combat desertification, and halt and reverse land degradation and halt biodiversity loss. Goal 16. Peace, justice and strong institutions, that is promote peaceful and inclusive societies for sustainable development, provide access to justice for all and build effective, accountable and inclusive institutions at all levels.

Goal 17. Partnerships for the Goals, that is strengthen the means of implementation and revitalize the global partnership for sustainable development.

Each of these goals consists of targets which are aimed to be achieved by each participating country for the year 2030.

Sustainable development indicators assist in provision of overview of process of sustainable development implementation and they help to understand whether performance of one particular country is sustainable compared with other countries or previous periods [8].

Below is a list of important indicators within each target [10]:

Poverty- Proportion of population living below the national poverty line, by sex and age; Proportion of population living in households with access to basic services; Proportion of total government spending on essential services (education, health and social protection); Proportion of domestically generated resources allocated by the government directly to poverty reduction programmes. Zero hunger - Proportion of agricultural area under productive and sustainable agriculture; Average income of small-scale food producers, by sex and indigenous status; Prevalence of moderate or severe food insecurity in the population, based on the Food Insecurity Experience Scale (FIES). Good health and well-being - Maternal mortality ratio. Neonatal mortality rate; Health worker density and distribution; Mortality rate attributed to cardiovascular disease, cancer, diabetes or chronic respiratory disease. Quality education - Proportion of children and young people: (a) in grades 2/3; (b) at the end of primary; and (c) at the end of lower secondary achieving at least a minimum proficiency level in (i) reading and (ii) mathematics, by sex. Gender equality - Whether or not legal frameworks are in place to promote, enforce and monitor equality and non-discrimination on the basis of sex. Clean water and sanitation - Proportion of population using safely managed drinking water services; Proportion of wastewater safely treated. Affordable and clean energy - Proportion of population with access to electricity; Proportion of population with primary reliance on clean fuels and technology. Decent work and economic growth - Annual growth rate of real GDP per capita; Annual growth rate of real GDP per employed person. Industry, innovation and infrastructure - Proportion of the rural population who live within 2 km of an all-season road; Research and development expenditure as a proportion of GDP. Reduced inequalities - Proportion of people living below 50 per cent of median income, by sex, age and persons with disabilities.

Conclusion. In the modern world when humanity is faced with so many problems in environmental, social as well as economic level, the concept of sustainable development is vital for balancing between economic growth, care for the environment and social well-being. At environmental level, SD demands for rational usage of available nonrenewable natural resources as well as protection of environment. In turn, social sustainability focuses on ensuring equality and enhancing quality of life. Economic sustainability targets equal economic growth for all nations without damaging the environment. Along with that, an important challenge in providing and measuring sustainable development is an identification of SD indicators and measurement techniques. From this rational, as of now, indicators provided by UN and standardization initiative are viable ways of monitoring state of sustainable development across the world.

References

- 1 Barton H. Conflicting perceptions of neighbourhood. In *Sustainable Communities*, Barton H (ed.). Earthscan: London; 2000, 3–18.
2. Gibson R., Should environmentalists pursue sustainable development? *Probe Post*, 1991, 22–25
3. Giddings B., Hopwood B., O'Brien G., Environment, economy and society: fitting them together into sustainable development. *Sustainable development*, 10(4), 2002, pp.187-196.
4. Hardi P., Zdan T., Assessing Sustainable Development. International Institute for Sustainable

Development: Winnipeg, 1997.

5. Haughton G. Environmental Justice and the Sustainable City. *Journal of Planning Education and Research*, 18, 1999, 233-243.

6. Hopwood B., Mellor M., & O'Brien G. Sustainable development: mapping different approaches. *Sustainable development*, 13(1), 2005, 38-52.

7. Miles I. UK Foresight: three cycles on a highway. *International Journal of Foresight and Innovation Policy*, 2(1), 2005, 1-34.

8. Jeníček V. (2013). Sustainable development--indicators. *Agricultural Economics/Zemědělska Ekonomika*, 59(2).

9. Mitchell G., May A., & McDonald A. PICABUE: a methodological framework for the development of indicators of sustainable development. *The International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 2(2), 1995, 104-123.

10. Report of the Inter-agency and Expert Group on Sustainable Development Goal Indicators. 2017. United Nations.

11. Robinson J. Squaring the circle? Some thoughts on the idea of sustainable development. *Ecological economics*, 48(4), 2004, 369-384.

12. The Sustainable Development Goals Report. 2017. United Nations. New York.

13. Wackernagel M., Rees W. 1996. *Our Ecological Footprint*. New Society Publishers: Gabriola Island, Canada.

14. WCED (World Commission on Environment and Development). 1987. *Our Common Future*. Oxford University Press: Oxford <http://200.23.34.56/convocatoria/lecturas/sustainable%20development.pdf>

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN DAYANIQLI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Qadir Bayramli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: kadirbayramli@gmail.com

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ən perspektivli sahələrdən birini təşkil edən turizm böyük inkişaf perspektivinə malikdir. Ölkənin zəngin təbii və tarixi-mədəni rekreasiya ehtiyatları, uzun dövr ərzində toplanmış təcrübə və yaradılmış infrastruktur ölkədə turizmin müxtəlif nöblərini inkişaf etdirmək üçün əlverişli şəraitin olduğunu göstərməkdədir. Son dövrlərdə kadr bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində görülən işlər turizmin inkişafı baxımından mühim əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə turizmin inkişaf xüsusiyyətləri təhlil edildikdə yeni meyllərin ortaya çıxdığı və turizmin dayanıqlı inkişafına xüsusi əhəmiyyət verildiyi müşahidə edilməkdədir. "Turizmdə dayanıqlı turizmin inkişafına məqsədli yanaşma əsasında təbii və mədəni potensialın (ehtiyatların) tükənmədən istifadəsini, müəssisələrin təbii ehtiyatları qoruyan texnologiyalara keçişini, istehlak tullantılarının ixtisasını, turizmin inkişafı ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsinə yerli əhalinin cəlb edilməsini, qarşılıqlı münasibətlərdə dövlət və özəl sektorların əməkdaşlığını, ayrı ayrı regionların və dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafına turizmin dəstəyini ifadə etməkdədir [1].

Turizm sahəsində çalışanların peşə hazırlığının artırılması məqsədi ilə 2006-cı ildə Azərbaycan Turizm İnstitutu yaradılmış və onun nəzdində müxtəlif peşələr üzrə daim fəaliyyət göstərən kurslar açılmışdır.

Turizm sənayesinin sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə 6 dekabr 2016-cı il tarixində “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”-nin təsdiq edilməsi ilə ölkəmizin turizm sənayesi üçün yeni mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. Sənəddə göstərilir ki, “2025-ci ilə qədər Azərbaycan regionun ən cəlbedici turizm mərkəzlərindən birinə çevrilməlidir. 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə perspektiv isə Azərbaycanı dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdikləri 20 turizm məkanından birinə çevirməkdir” [5].

Bundan əlavə 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi, Milli Turizm Təbliğat Bürosunun yaradılması, ASAN viza” sisteminin tətbiqi gibi tədbirlərin həyata keçirilməsi, müntəzəm olaraq beynəlxalq turizm sergilerinin təşkil edilməsi Azərbaycan turizminin inkişafında yeni dövrün başladığını göstərməkdədir.

Azərbaycanda 1-ci Avropa Olimpiadasının, İslam Həmrəyliyi oyunlarının, Formula-1 yarışlarının və Eurovision mahnı müsabiqəsinin, müxtəlif idman növləri üzrə beynəlxalq yarışların keçirilməsi ölkədə güclü turizm infrastrukturunun yaradılığını göstərməkdədir.

Turizmin inkişafına dair Yol Xəritəsində aşağıdakı stratejik hədəflər müəyyən edilmişdir:

- Xarici turistləri daha çox cəlb etməklə Bakı şəhərinin turizm potensialının tam gerçəkləşdirilməsi,
- Turizm sektorunun inkişafı üçün ölkə üzrə əlverişli mühitin formalaşdırılması,
- Yerli və regional turistlər üçün regional turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi,
- Turistlərin məmnunluğunun artırılması məqsədilə milli turizm keyfiyyət sisteminin yaradılması [6].

Göstərilən stratejik hədəflər turizmin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün əhəmiyyətli bazanın yaradılması baxımından mühim əhəmiyyət kəsb edir.

Son dövrlərdə Azərbaycanda dayanıqlı turizmin inkişafı ilə əlaqədar önəmli addımların atılmasına baxmayaraq turizm sahəsində həllini gözləyən problemlərin də mövcud olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- Turizm- rekreasiya ehtiyatlarının sistemli inventarizasiyasının həyata keçirilməsi,
- Turizm infrastrukturunun bütün bölgələrdə inkişaf etdirilməsi,
- Turizm sahəsində inkişaf etmiş ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi,
- Turizm sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi,
- Turizm statistikasının təkmilləşdirilməsi.
- Turizmdə xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi,
- Destinasiyalarda təbiəti mühafizə tədbirlərinin gücləndirilməsi,
- Turizm sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi,
- Turizm sahəsində təhsil alanların və çalışanların xarici ölkələrdə staj keçmələrinə köməklik göstərilməsi,
- Milli simvollarla ütlük verməklə suvenirlərin və digər məmulatların geniş istehsalının təşkili.
- Xarici ölkələrdə Azərbaycana dair turizm reklamlarının genişləndirilməsi,
- Turizmə xidmət edən informasiya texnologiyalarının səmərəli istifadəsi.

Nəticə. Azərbaycanın turizm potensialının səmərəli istifadəsi ölkədə turizmin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi baxımından mühim əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə ekoturizm başda olmaqla turizmin əksər növlərinin inkişafı üçün ilkin şərtlər mövcuddur. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə və turizmə dair dövlət proqramlarında müəyyən edilmiş vəzifələri həyata keçirilməklə ölkədə turizmin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi və Azərbaycanın dünyanın inkişaf etmiş turizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsi mümkündür.

Açar sözlər: turizm, Strateji Yol Xəritəsi, dayanıqlı inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Шимова О., Устойчивый туризм, Минск, 2014. с.52.
2. Mustafayev Ş., Dayanıqlı inkişafı təmin edən siyasət, "Azərbaycan" qəzeti, 09 Oktyabr 2015.
3. "2001-ci ildən başlayaraq Azərbaycan turizmi dayanıqlı və davamlı inkişaf yolundadır", <https://azertag.az>, 13.04.2010.
4. "Dayanıqlı İnkişaf", <http://www.az.undp.org>, 7 Mart 2018-ci il.
5. Baxşəliyev R., "Turizm ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və rəqabətədavamlı sahəsinə çevrilib", <http://www.azerbaijan-news.az>, 16 aprel 2017-ci il
6. "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi", Bakı, 2016. s.2.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF TOURISM IN AZERBAIJAN

Rich natural and historical-cultural recreation resources of Azerbaijan, experience accumulated for a long period of time and infrastructure created in the country indicate that there are favorable conditions for the development of different sectors of tourism in the country. In 1991, Azerbaijan gained independence and new opportunities to pursue independent tourism policy.

When analyzing the development of tourism in modern times, it is observed that new trends have emerged and development of tourism became particularly important. Since 2001, the measures taken in Azerbaijan for the sustainable development of tourism have created a boost in the tourism sector and a significant increase in the number of foreign tourists arriving in the country.

The development and implementation of state tourism programs played an important role in the development of infrastructure and the strengthening of the personnel base. Sustainable development of tourism in the country is possible with the effective use of natural resources, protection of the historical and cultural heritage of the country, raising the material well-being of the people living in the tourism regions.

Keywords: tourism, Strategic Roadmap, sustainable development.

QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Nəriman Böyükkişi

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nariman.boyukkishi@au.edu.az

Ölkəmizdə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi müstəsna rol oynayır. Məhz buna görə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqaməti kimi aktualıq kəsb edir. Bu bir faktdır ki, son 5 ildə respublikamızda ÜDM-in artımı onun tərkibində neft sektorunun payının mütləq və nisbi mənada azalması və müvafiq olaraq qeyri-neft sektorunun istehsal həcmının artması şəraitində baş verir. Bu inkişaf tendensiyası növbəti illərdə də davam edəcəkdir. Hazırda qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 2012-ci ildəki 52,7 faizdən 2017-ci ildə 62,0 faizə qədər yüksəlmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin ilkin məlumatlarına görə 2017-ci ildə ölkə üzrə ÜDM-

in həcmi 65.0 mlrd. manatdan artıq olmuşdur ki, bunun da 40.0 mlrd. manatı qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür. 2017-ci ildə neft sektorunda istehsal həcmi əvvəlki ilə nisbətən azalaraq 94.7% təşkil etməsinə baxmayaraq, qeyri neft sektorunda istehsalın artım tempi 102.7%, o cümlədən kənd təsərrüfatında 108.0 % təşkil etmişdir [1].

Qeyri-neft sektorunun inkişafında dövlət həlledici rol oynayır. Bu sektorunun inkişafı haqqında ilk konseptual sənəd olaraq 2012-ci ildə ölkə Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan-2020: Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası”nı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu sənədlə nəzərdə tutulmuşdur ki, 2010-cu ilə nisbətən ölkənin ümumi daxili məhsulu 2 dəfə artırılmalı, özü də bu artım, əsasən, qeyri-neft sektorunun hesabına əldə edilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş digər mühüm dövlət sənədlərinə “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nı, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” aiddir.

Bunlarla yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş müvafiq strukturların yaradılması, əmtəə-pul müasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi, sosial-mədəni sfera təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sahələrində çalışacaq ixtisaslı kadrlar cəlb edilməsi və ya hazırlanması, səmərəli inzibati sistem, sahibkarlıq təbəqəsi və s. formalaşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilməkdədir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı sahəsində regionlarda və xüsusən qeyri-neft sektorunda böyük imkanlar vardır. Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, sahənin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, idarəetmə təcrübəsinin, müasir texnologiyaların, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi və bunun nəticəsində rəqabətqabiliyyətli və yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsal edilməsi dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindəndir.

Dövlətin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərin aşağıdakı istiqamətdə aparılması məqsəduyğundur. İlk növbədə qeyri-neft sahələrinə investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün lazımı əlverişli şərait təmin olunmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə faiz dərəcələrinin aşağı salınması üçün tədbirlər görülməlidir. Faiz dərəcələrinin aşağı salınması və maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hökumət tərəfindən bu sahədə konkret tədbirlər həyata keçirilməkdədir. 2018-ci ilin 4 ayı ərzində Mərkəzi Bank uçot faiz dərəcəsini fevral ayında 15%-dən 13%-ə, aprel ayında isə 11%-ə endirmişdir [2]. Bu, qeyri-neft sektoruna maliyyə qoyuluşlarının artmasına real şərait yaradacaqdır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün yeridilən dövlət siyasətinin digər bir istiqaməti qeyri-neft sektorunda istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olunmasıdır. Firmaların maliyyə vəziyyəti və bununla bağlı investisiya imkanları mövcud resurslardan maksimum səmərəli istifadə edilməsindən, xüsusən, istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsindən birbaşa asılıdır. Hazırda bir çox qeyri-neft sahələrində istehsalın səmərəliliyinin aşağı olması sahənin məhsullarının və göstərilən xidmətlərin rəqabətqabiliyyətinin aşağı olmasına səbəb olur.

Qeyri-neft sahələrində istehsalın səmərəliliyinin artırılmasının mühüm istiqamətlərindən biri bu sahəyə vergi güzəştlərinin verilməsi və fəaliyyətlərinin birbaşa subsidiyalaşdırılması ilə əlaqədardır. Hökumət tərəfindən bu sahələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər reallaşdırıla bilər. Məsələn, mənfəətin istehsalın inkişafına və genişləndirilməsinə yönəldilən hissəsinin vergidən azad edilməsi firmaların rentabellik səviyyəsini yüksəltməkdə maraqlarını artırardı.

Ölkədə infrastruktur sahələrin inkişafı qeyri-neft sənayesinin inkişafına müsbət təsir edən əsas amillərdən biridir. İnfrastruktur sahələrinin inkişafı ölkədə maliyyə, maddi və informasiya axınlarının dəyər və sürətini müəyyən edir. İnfrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsi yönündə son illərdə həyata keçirilən işlər qeyri-neft sektorunun inkişafına da öz müsbət təsirini göstərir. Həmçinin, infrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsi ilə onların xidmətlərini mənimsəyən qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının əlaqələndirilməsi investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi yönündən mühüm əhəmiyyətə

malikdir.

Dövlət tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılmasının digər bir istiqaməti qeyri-neft sektoru sahələrində risklərin azaldılması ilə bağlıdır. Risklərin sığortalanması qeyri-neft sektoruna əlavə investisiyalar cəlb etməyə və yeni tərəfdaşlarla əməkdaşlığa imkan verir.

Dövlət büdcəsindən sahibkarlığın inkişafına yardım məqsədilə ayrılan güzəştli kreditlərin miqdarının artırılması və sahibkarların regionlarda bu vəsaitlərə çıxış imkanlarının daha rahat şəkildə baş tutması təmin edilməlidir. Hər il Dövlət Büdcəsindən sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi üçün Sahibkarlığın İnkişafına Yardım Milli Fonduna yüz milyonlarla manat vəsait ayrılır. Bu vəsaitlərin təyinatı üzrə və səmərəli istifadə edilməsi üçün stimullaşdırıcı və nəzarət tədbirləri gücləndirilməlidir.

Dövlətin regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün həyata keçirdiyi maliyyə-kredit dəstəyi vasitəsilə təsiri yerli və xarici investorların xüsusi maraqlarının ölkənin mənafeyi ilə uzlaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyri-neft sənayesi müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılması mexanizmi istehsalın və məhsuldar qüvvələrin regionlar üzrə səmərəli yerləşdirilməsinin perspektiv inkişaf istiqamətlərini, ölkə iqtisadiyyatında baş verən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərini nəzərə almalıdır.

Məhsul və xidmətlərə qiymətlərin tənzimlənməsi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdıran vacib amillərdən biridir. Burada hər şeydən əvvəl, təbii (dövlət) inhisarları tərəfindən istehsal edilən məhsulların və infrastruktur obyektləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin qiymətləri və dövlətin sifariş qiymətləri nəzərdə tutulur. Dövlət inhisarı tərkibindəki infrastruktur obyektlərin xidmətlərinin və enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin tənzimlənməsi istehsal xərclərinin aşağı salınması yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə və ixrac imkanlarının yüksəlməsinə köməklik göstərəcəkdir.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinə əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Dövlət regionlarda böyük həcmli kapital qoyuluşları tələb edən yol təsərrüfatı, su, enerji sistemləri və digər infrastruktur sahələrini inkişaf etdiriməklə bu istiqamətdə böyük işlər görür [3]. Son iki ildə respublikamızın əksər bölgələrində sənaye məhəllələrinin, aqroparkların yaradılması istiqamətində uğurlu addımlar atılmışdır.

Qeyri-neft sektorunda özəl sahibkarlıq subyektləri ilə dövlət arasında əməkdaşlıq əsasında iri şirkətlərin yaradılması məqsədilə tədbirlər həyata keçirilməsi səmərəli hesab oluna bilər. Hazırda özəl sektora daxil olan bir çox sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi, texniki və maliyyə imkanları iri şirkətlərin yaradılması üçün imkanları məhdudlaşdırır. Hökumətin səfərbəredici rolu və maliyyə imkanları iri şirkətlərin yaradılmasını və təkmilləşdirilməsini sürətləndirə bilər. Bu cür şirkətlərin yaradılması adətən iri investisiya qoyuluşları və uzun müddət tələb edir. İri şirkətin yaradılması üçün edilən investisiya yatırımları istehsal vasitələrinin yaradılmasından əlavə, ixtisaslı kadrların hazırlanması, satış kanallarının formalaşdırılması və digər mühüm məsələləri də əhatə etməlidir.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin olunması üçün kompleks tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi zəruridir. Son illərdə dayanıqlı iqtisadi artımın neft gəlirləri hesabına formalaşması və dünya bazarında neftin qiymətində baş verən dəyişikliklər rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını birbaşa qeyri-neft sektorundan asılı etmişdi. Bu istiqamətdə dövlət və özəl sektorun bütün imkanları maksimum dərəcədə səfərbər olunmalı, daxili və xarici amillərdən səmərəli istifadə edilməlidir. Bu zaman qeyri-neft sektorunun inkişaf prioritetlərinin və sahələr üzrə proporsiyaların düzgün müəyyən edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olmalıdır. Eləcə də milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması istiqamətində bir sıra ölkələrdə həyata keçirilən uğurlu təcrübədən yararlanmaq vacibdir.

Açar sözlər: qeyri-neft sektoru, sahibkarlıq fəaliyyəti, regional inkişaf, investisiyalar, faiz dərəcələri, səmərəlilik, rəqabət qabiliyyəti, infrastruktur sahələri, risklər, sığorta, qiymətlərin tənzimlənməsi, iri şirkətlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, 2014.
3. Rzayev İ.M. “Azərbaycan Respublikasında Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər”, Bakı, 2010.
4. https://www.cbar.az/infoblocks/corridor_percent

THE DIRECTIONS OF THE STATE STIMULATION OF THE NON-OIL SECTOR

The article deals with the development of the non-oil sector in the Republic of Azerbaijan and the system of state measures implemented in this direction.

It is noted that for the development of non-oil sector is necessary to implement a number of measures by the state. These measures include: Creating an affordable investment climate, tax discounts, infrastructure development, pure monopoly regulation of the prices of products and services, and implementation of additional measures for the further development of entrepreneurship in the regions and so on.

Keywords: non-oil sector, entrepreneurial activity, regional livelihood, investments, interest rates, efficiency, competitiveness, infrastructure, risks, insurance, price regulation, large companies.

MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR BAXIMINDAN MUHASİBATLIQ DƏYƏRLƏRİ

Turan Əhmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ahmedovturan@gmail.com

1. Mədəniyyət və mühasibatlıq arasında əlaqə. Mühasibatlıq mühitindəki dəyişmələr mədəni dəyərlərdəki dəyişmələrdən ayrı tutula bilməz [2]. Bir ölkədəki hakim dini inanclar, ictimai və əxlaqi dəyərlər o ölkədəki mühasibat praktikalarına və davranışlarına birbaşa təsir göstərir. Məsələn, Katolik ölkələr ilə Protestant ölkələr arasında ticarət də daxil olmaqla bir çox sahələrdə fərqliliklər vardır. Anglo-Amerikan mühasibat modeli protestant inancının yön verdiyi fikir və düşüncə yönündə inkişaf etdiyi halda, Qitə Avropası mühasibat modelində qəti qanunların və böyük müharibələrin təsiri olmuşdu [5]. Konfutsiçiliyin Feng Şu fəlsəfəsinin və Budizm inancının uzaq şərq ölkələrinin mühasibat sistemləri üzərində təsirə malik olduğu elmi tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir [1]. Konfutsi inancındakı dogmatik anlayış, Çin Mühasibat Sisteminin mühafizəkar quruluşa sahib olmasına səbəb olmuşdur. Yəni bu təsirlərin nəticəsində Çin Mühasibat Sistemi uzun illər tək-tərəfli uçot sistemindən istifadə etmişdir. Eyni şəkildə bu dəyərlərin təsiri ilə Çin Mühasibat dəyərlərində kollektiv anlayış hakim olmuşdur.

Mədəniyyətin tərifi, tərifi verən elim sahəsinə görə fərqlilik göstərir. Antropoloqlar tərəfindən verilən tərif ilə sosioloqlar tərəfindən verilən mədəniyyət tərifi bir birindən fərqlənir. Bu yazıda bu fərqliliklərə yer verilməmişdir. Hofstede görə mədəniyyət [3] bir qrupu digərindən ayıran, kollektiv və insanın beynindəki proqramlaşdırılmış düşüncə şəkliidir.

Qərblə Şərq arasında ticarət əlaqələrinin inkişaf etməyə başladığı ilk zamanlarda, mühasibat uçotunda və mühasibat məlumatlarının şərh edilməsində ciddi çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Qərb modelli maliyyə sisteminin Asya ölkələrində tətbiq edilməsi, gözlənilən nəticəni doğrultmamışdı. Şərqli

muhasiblər qərbdən olan həmkərlərinə görə muhasibat məlumatlarına ya daha az diqqət yetirmiş ya da eyni məntiqlə baxmamışdılar.

2. Hofstedenin mədəni ölçüləri.

Hofstede bir ölkənin mədəni mövqeyini meydana çıxarmaq üçün 4 fərqli mədəni ölçü müəyyənləşdirmişdir. Bunlar, fərdi / kollektiv cəmiyyətlər, güc məsafəsi dar/geniş cəmiyyətlər, qeyri müəyyənlikdən qaçan/qaçmayan cəmiyyətlər və erkək/dişi cəmiyyətlər [4].

●**Fərdi / Kollektiv Cəmiyyətlər:** Bu ölçü; fərdlərin digər fərdlərlə həmrəylik içində olma dərəcəsini ortaya qoyur. Başqa ifadəylə, cəmiyyəti meydana gətirən fərdlər arasındakı əlaqənin dərəcəsini (BİZ və MƏN arasındakı prioriteti) göstərir. Fərdiyətçiliyin üstün olduğu cəmiyyətlərdə fərdlər cəmiyyətlə münasibətdə hər şeydən əvvəl öz mənafeələrini ön planda tuturlar. Kollektiv cəmiyyətlərdə isə fərdlərin şəxsi istək və seçimləri arxa planda qalır. Digər qrup üzvləri ilə əlaqələr qüvvətlidir və qarşılıqlı sədaqətə söykənir. Cəmiyyətlərdəki fərdiyətçilik dərəcəsi ilə ölkə zənginliyi arasında statistik bir əlaqə vardır. Buna görə zəngin cəmiyyətlər daha fərdiyətçi olduğunu iddia edilir.

●**Güç Məsafəsi Dar/Geniş Cəmiyyətlər:** Bu ölçü (bərabərlik və ya bərabərsizlik vəziyyətini) fərdin hakim təbəqə ilə münasibətinin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bu ölçü təşkilatlarda gücün (səlahiyyətin, nüfuzun) paylaşımı ilə əlaqədardır. Güc məsafəsi yüksək (geniş) olan cəmiyyətlərdə iyerarxiya hakimdir və əmir təbəçilik zənciri əsas yerə sahibdir. Dar güc məsafəsinin hakim olduğu cəmiyyətlərdə fərdlər tam tərsinə davranış göstərir. Güc məsafəsinin dərəcəsi, hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi, avtokratik liderlik və idarəetmə dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Fərdiyətçi cəmiyyətlərdə güc məsafəsi dar olduğu halda kollektiv cəmiyyətlərdə bu məsafə genişdir.

●**Qeyri Müəyyənlikdən Qaçan/Qaçmayan Cəmiyyətlər:** Bu ölçü, problem və ya yeni şərtlərlə bağlı olaraq müdaxilə və həll nöqtəsində qeydə alınan davranış və ya həllin tapılmasında fərdin öz yerinin ne olması ilə bağlıdır. Qeyri müəyyənlikdən qaçmaq, cəmiyyəti meydana gətirən fərdlərin müəmmalı və şərhə açıq vəziyyətlərdə özlərini rahat və ya narahat hiss etmə dərəcələrini ifadə edir. Qeyri müəyyənlikdən qaçmağın qüvvətli olduğu cəmiyyətlərdə inanc və davranışlara ait qəti və sərt qaydalar hakimdir. Dəyişikliklərə qarşı tolerantlıqları azdır və yaxud da heç yoxdur. Bu cəmiyyətlərdə qurumların vəzifəsi riski ortadan qaldırmaq və təhlükəsiz bir mühit yaratmaqdır. Bu dərəcənin aşağı olduğu cəmiyyətlərdə fərdlər dəyişikliklərə daha tez və daha asan adaptasiya olurlar.

●**Erkək/Dişi Cəmiyyətlər: Bu ölçü cəmiyyətlərin;** kəskin-sərt xarakterli yoxsa mülayim-yumşaq xarakterli olduğu göstərir. Başqa ifadəylə, bu ölçü cəmiyyət daxilində rəqabət etməyə, kəmiyyətə qarşı keyfiyyətə, münasibətlərə dayanan motivasiyaya qarşılıq uğur mərkəzli motivasiyaya daha çox əhəmiyyət verməklə bağlıdır. Erkək cəmiyyətlərdə, nəticəyə nail olmağa, qəhrəmanlığa, cəsarət və konkret uğura daha çox önəm verilir. Dişi cəmiyyətlərdə isə itaətlik, gücsüzləri qorumaq, sosial münasibətlər və əhəlinin rifah səviyyəsi prioritet mövzulardır.

3. Grayin mühasibat dəyərləri

1988-ci ildə Gray, Hofstedenin yuxarıda verilən mədəniyyətlərin 4 ölçüsünü nəzərə alaraq mühasibat alt-mədəniyyətindəki praktikalara birbaşa təsir edən 4 ölçü müəyyənləşdirmiş və bunlara mühasibat dəyərləri adını vermişdir. Bunlar, professionallıq - status qoruyuculuq, tək vahidlik - çeviklik, mühafizəkarlıq - nikbinlik, şəffaflıq – gizlilik dəyərləridir [4].

●**Professionallığa qarşı status qoruyuculuq:** Bu ölçü, fərdi/professional rəylərin istifadəsi, mühasibat mövzusunda ehtiyac olan dəyişikliklərin professional peşə sahiblərinin bilavasitə özləri tərəfindən həyata keçirilməsinə qarşılıq rəsmi qaydalara uyğunluğuna və bu vəziyyətin nəzarət edilməsinə ehtiyac duyulduğunu ifadə edir. Əvvəlki cümlədə ilk başda professionallıqdan daha sonra isə status qoruyuculuqdan bəhs edilir. Bəzi mənbələrdə status qoruyuculuq “qanuni nəzarətə uyğunluq” olaraq da tərcümə edilmişdir. Mühasibat alt-mədəniyyətində professionallıq dərəcəsi mühasibat sistemindeki nüfuz sahibinə təsir etmə dərəcəsini ifadə edir. Yüksək professionallıq dərəcəsinə yüksək səviyyədə “özü özünə kifayət etmə”, aşağı professionallıq dərəcəsinə isə hər hansı yeni vəziyyət qarşısında rəsmi qurumların müdaxilə etməsi gözlənilir. Ölkədəki professionallıq səviyyəsi fərdiy-

yətçiliklə bir başa əlaqəlidir və düz mütənasıbdır.

● **Tək Vahidliyə Qarşılıq Çeviklik:** Tək Vahidlik ölçüsü, illər ərzində müqayisəliliyi təmin etmək məqsədilə bütün təşkilatlarda vahid mühasibat uçotunun tətbiqini məqbul sayarkən, çeviklik ölçüsü isə hər təşkilatın özünə məxsus mühasibat uçotunun seçmək və tətbiq etməyi uyğun görür. Tək vahidlik dərəcəsi nə qədər yüksəkdirsə, professionallıq dərəcəsi bir o qədər aşağıdır. Bu ölçülər mədəniyyət ölçülərindən “qeyri müəyyənlikdən qaçma”, “fərdiyətçilik” və “güç məsafəsi” ölçüləri ilə əlaqəlidir.

● **Mühafizəkarlığa Qarşılıq Nikbinlik:** Nikbin mühasibat sistemlərində, fərdlər gələcəkdəki hadisələrə qarşı daha nikbindir, öz istədiyini edə bilmə sərbəstliyi var və risk ala bilən bir davranış ortaya qoyula bilər, amma mühafizəkar mühasibat sistemlərində qeyri müəyyənliklə mübarizə aparmaq üçün daha təmkinli ölçmə metodları istifadə edilərək, riskdən qorxan davranış sərgilənir. Yüksək səviyyəli mühafizəkar mühasibat sistemlərində; keçmişdən bu günə gələn ölçmə metodlarına bağlılıq da yüksəkdir. Qeyri müəyyənlikdən qaçan cəmiyyətlərin daha mühafizəkar, riski sevən və şəffaflıqdan tərəf olan cəmiyyətlərdə isə daha nikbin mühasibat tətbiqləri ortaya çıxacaqdır.

● **Şəffaflığa Qarşılıq Gizlilik:** Bu ölçü, yalnız şirkət rəhbərlərini əlaqədar edən məlumatların maliyyə hesabatlarından əks etdirilməsini müdafiə edən mühasibat sistemində qarşılıq daha şəffaf, daha çox ictimaiyyətə açıq bir mühasibat sistemində vurğu edir. Gizlilik dərəcəsi, maliyyə hesabatlarında hansı məlumatların yer alıb almayacağına, veriləcək məlumatların əhatə dairəsi və səviyyəsinə bilavasitə təsir edir. Gizlilik nə qədər yüksək olarsa maliyyə hesabatlarında yer alan məlumatların sayı da o qədər az olacaqdır.

Açar sözlər: muhasibat, mədəniyyət, muhasibat mədəniyyəti.

Ədəbiyyat

1. Gao Simon S., Morrison Handley-Schachler (2003), "The Influence of Confucianism, Feng Shui and Buddhism in Chinese Accounting History", *Accounting, Business Financial History*, Volume 12, No 1, March, pp 41-68.
2. Granlund Marcus, Kari Lukka (1998), "Towards Increasing Business Orientation: Finnish Management Accountants in a Changing Cultural Context", *Management Accounting Research*, Vol. 9, Issue: 2, June, pp.185-211.
3. Hofstede Geert (1983), "The cultural relativity of organizational practices and theories", *Journal of International Business Studies*, Volume 14, Fall, pp.75-89.
4. Karabınar Selahattin (2005), "Muhasebe İklimi", *Muhasebe Finans Dizisi* 13, Seçkin Yayıncılık, İstanbul, ss.34-35, 47-49.
5. Naciri Ahmad, Christian Hoarau (2001), "A Comparative Analysis of American and French Financial Reporting Philosophies: The Case for International Accounting Standards", *Advance in International Accounting*, Volume 14, pp.229-247.

THE ACCOUNTING VALUES FROM THE NATIONAL VALUES POINT OF VIEW

Accounting as an open system, is influenced by the dominant characteristics of the environment. At the same time, it expresses the fact that each accounting system created by its own culture. In this context, it can be deduced that the person's attitudes and behaviours, and cultural values which direct the attitudes and behaviours of the persons are also influential in the accounting and thinking patterns. Most of the studies examining the relationship between accounting and culture are carried out within the framework of the four dimensions of the cultures introduced by Hofstede. However, Hofstede's four dimensions on culture are criticized seriously by some scientists. Still, as an abstract concept such as culture is embodied to some extent, this paper will first explain Hofstede's four dimensions and then show the benchmarking criteria given by Gray's as "accounting values".

Keywords: Accounting, culture, accounting culture.

BAZAR YÖNÜMLÜLÜK - ƏDƏBİYYAT İNCƏLƏMƏSİ

Şahin Əkbərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: sahinekber@gmail.com

Giriş. 1950-ci illərdə müştərilərin ehtiyac və istəklərinə daha çox diqqət yetirmənin vacibliyi marketing anlayışının inkişafıyla nəticələnmişdir. “Marketing anlayışını mənimsəyən və müştərini mərkəzə yerləşdirən bir firma bunu necə yerinə yetirməli” sualı aktuallaşmışdı. Tətbiq etmə baxımından bir sıra sualların mövcudluğu marketing anlayışının hansı fəaliyyətlərlə dəstəklənməli olduğuna cavab tapılmasını şərtləndirirdi.

McCarthy və Perrault [11], Berkowitz və digərləri [1] və digər bir çox araşdırmaçılar marketing anlayışının tətbiqini bazar yönümlülük olaraq ifadə etmişlər. Bazar yönümlülüğün marketing anlayışının ortaya çıxmasıyla gündəmə gəlməsinə baxmayaraq, bazar yönümlülüğün nələri ehtiva etdiyi, digər bir ifadəylə bazar yönümlülüğün strukturu 1990’da Kohli və Jaworski ilə Narver və Slater’in araşdırmalarıyla ortaya qoyulmuşdur.

Kohli və Jaworski və Bazar Yönümlülük

Bazar yönümlülük marketing anlayışının tətbiqi şəklində tərif edilmişdir, yəni, bazar yönümlü şirkət, fəaliyyətləri marketing anlayışı ilə uyumlu olan şirkətdir və bazar yönümlülük marketing anlayışının sütunu olan “müştəri fokusu, inteqrə edilmiş marketing və mənfəətlilik”dən ilk ikisinə əsaslanır (mənfəətli olmaq bazar yönümlü olmanın bir nəticəsidir) [10]. Belə ki, bazar yönümlülük, i) müştərilərin indiki və gələcək ehtiyaclarına yönəlik bazar bilgilərinin təşkilat miqyasında toplanması, ii) təşkilat boyunca yayılması və iii) bu bilgiyə təşkilat miqyasında reaksiya verilməsini ifadə edir [10].

Narver və Slater və Bazar Yönümlülük

Narver və Slater [12] və Narver və b., [13] bazar yönümlülüğü, alıcılar üçün ən effektiv və səmərəli şəkildə üstün dəyər yaradacaq davranışları təmin edən və bununla da davamlı üstün performans səbəb olan bir təşkilat kulturu olaraq tərif etmişlər.

Narver və Slater’ə [12] görə bazar yönümlülük üç əsas ünsürdən ibarətdir: (1) Müştəri yönümlülük, (2) rəqib yönümlülük, (3) funksiyalararası koordinasiya. Uzun müddətdə mənfəəti maksimizə etmək üçün firma davamlı üstün müştəri dəyəri yaratmalıdır. Davamlı üstün müştəri dəyəri yaratmaq üçün isə, firma, müştəri yönümlü, rəqib yönümlü və koordinasiyalı olmalıdır [12]. Slater və Narver [14], müştəri yönümlülük, rəqib yönümlülük və funksiyalararası koordinasiyanın hər birinin öz içində bilgi toplanması, yayılması və idari reaksiya verməni ehtiva etdiyinə vurğu edərək, təriflərinin Kohli və Jaworski’nin tərifləriylə paralellik təşkil etdiyinə diqqət çəkmişlər.

Kohli və Jaworski’nin [10] bazar yönümlülüğü davranış prosesi olaraq tərif etdikləri halda, Narver və Slater [12] bazar yönümlülüğü təşkilat mədəniyyəti olaraq tərif etmişlər və bu mədəniyyətin davranışlara yol göstəricilik etdiyini və mədəniyyətin üstün müştəri dəyəri yaratma anlayışında boşluqlar olduğu təqdirdə bazar yönümlülük davranışlarının başlı başına var ola bilməyəcəyini bildirərək müştərilərə dair fəaliyyətlərin təşkilati inam və mədəniyyətin təzahürü olduğunu müdafiə etmişlər.

Deshpande və b. və Bazar Yönümlülük

Deshpande və b. [3] bazar yönümlülüğü müştəri yönümlülükə sinonim olduğunu qeyd etmişlər və rəqib yönümlülüğü müştəri yönümlülükdən ayırmışlar. Onlara görə rəqib yönümlülük, rəqiblərin güclü və zəif tərəfləriylə məşğul olduğu halda, müştəri yönümlülük müştərilərin qarşılanmayan ehtiyaclarına yönəlmişdir. Bununla birlikdə, Deshpande və dig. [3] hazırladıqları 9 ifadədən ibarət olan şkalada, rəqib və rəqabət vurğusu vardır. Narver və Slater’in və Kohli və Jaworski’nin bazar yönümlülüyə dair qeyd etdikləri üçüncü davranışsal ünsür olan funksiyalararası koordinasiyanı isə müştəri yönümlülüğün təməli olduğunu və beləliklə müştəri yönümlülükdən ayrılmaz olduğunu qeyd

etmişlər. Deshpande və dig. [3] görə müştəri yönümlülük, uzun müddətli şirkət mənfəətliliyini təmin etmədə müştərilərin çıxarlarını ön planda tutan, eyni zamanda sahiblərin, menecerlərin və çalışanların da mənfəətlərini göz ardı etməyən inanclar toplusudur. Tərifdəki “müştəri yönümlülük”, eyni yazarlar tərəfindən yazılan 1999-cu ildəki məqalələrində bazar yönümlülük deyə dəyişdirilmişdir [4].

Kohli və Jaworski [10], Narver və Slater [12] və Deshpande və dig. [3] bazar yönümlülük təriflərinin bir sıra oxşarlıqları mövcuddur. Birincisi, hər üç tərif müştərini mərkəzə yerləşdirmişdir; ikincisi, hər üç tərif müştərilərə qarşı məsuliyyətli olmanın vacibliyini vurğulayır; və son olaraq, hər üç tərif müştəri xaricindəki ünsürlərə də fokuslanmağa vurğu edir [9].

Bazar Yönümlülüklə Əlaqəli Müzakirələr

Harris [6], Narver və Slater'in [12] bazar yönümlülük tərifinin Kohli və Jaworski'nin [10] tərifinə görə bir sıra üstünlüklərinin olduğunu qeyd edərək, bazar yönümlülüğün yalnız konkret (maddi) fəaliyyətlərdən meydana gəlmədiyini və davamlı olduğu xüsusunda fikir bildirmişdir. Deng və Dart [2], Kohli və Jaworski'nin görüşünü paylaşaraq bazar yönümlülüğü, müştərilərin mövcud və gələcək ehtiyaclarına dair uyğun bazar bilgisinin toplanması, bilgilərin şöbələrə yayılması və inteqrə edilməsi və bazar fürsətlərinə təşkilatın stratejik reaksiyasının koordinasiya edilməsi və idarə edilməsi olaraq tərif etmişlər.

Hunt və Morgan [7] Narver və Slater'in görüşünü paylaşaraq və Deshpande və dig. əksinə müştərilərin və rəqiblərin bazarın ünsürü olduğunu və beləliklə bazar yönümlülüğün həm müştərilərlə, həm də rəqiblərlə əlaqəli olduğunu müdafiə etmişlər. Hunt və Morgan [7] funksiyalararası koordinasiyanın bazar yönümlülüğün uğurlu bir şəkildə icra edilməsinə fayda verə biləcəyini qəbul etsələr də, tətbiqetmə ilə əlaqəli faktorların konsepsiyada yer almamalı olduğunu müdafiə etmişlər.

Sörensen [15] bazar yönümlülüğü müştəri yönümlülük və rəqib yönümlülük olaraq ayırmanın, həm nəzəri, həm də praktik olaraq anlamlı olacağını qeyd etmişdir. Əks halda bu, performansın həqiqi təyin ediciləri ilə əlaqəli əksik bilgi verəcəkdir. Ekber [5] müştəri yönümlülük və rəqib yönümlülüğün müştərilər üçün fərqli mənaya gəlməsindən ötrü bazar yönümlülüyə müştəri yönümlülük olaraq yanaşmanın daha doğru ola biləcəyini ifadə etmişdir.

Nəticə. 2014- cü ilin sonlarından etibarən düşən neft qiymətləri, iqtisadiyyatı böyük nisbətədə neftə bağlı olan Azərbaycan üçün neqativ nəticələrə yol açmışdır. Bu şəraitdə Prezident İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, neft erasının sona çatdığı və iqtisadi davamlılığı (dayanıqlılığı) təmin etmənin tək yolunun qeyri-neft sektorunun inkişafına bağlı olduğunu söyləmək mümkündür. Hədəflər arasında ölkənin qeyri-neft məhsullarında idxaldan asılılığının azaldılması, ixracın artırılması ön plana çıxmışdır. Turizm və kənd təsərrüfatı kimi daha çox yenilənə bilən sahələrə diqqət xüsusilə artırılmışdır. İstər qeyri-neft sektorunda ixracatın artırılması üçün, istərsə də xarici məhsullara qarşı rəqabət qabiliyyətli olmaq üçün bazar yönümlü olmaq olmazsa olmaz şərtlərdəndir. İstehlakçıların ehtiyaclarını dərinlən öyrənmək, rəqiblərin fəaliyyətləri və təklifləri haqqında məlumatlı olmaq və bu çərçivədə istehlakçılara rəqiblərdən daha yaxşı təklif sunmaq rəqabət şəraitində uğurun əsas amilidir. Bunları etmək tək bir departamentin imkanı xaricində olduğundan, şirkətin bütün funksiyaları bir-birilə koordinasiyalı bir şəkildə çalışmaq məcburiyyətindədirlər.

Açar Sözlər: bazar yönümlülük, müştəri yönümlülük, dayanıqlı inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Berkowitz E., R. Kerin W. Rudelius S.W. Hartley (1997), Marketing, McGraw-Hill Irwin, USA.
2. Deng S., J. Dart, (1994), Measuring Market Orientation: A Multi-factor, Multi-item Approach, Journal of Marketing Management, Vol. 10, pp.725-742.
3. Deshpande R., J.U. Farley, Webster (1993), Corporate Culture, Customer Orientation, and Innovativeness in Japanese Firms: A Quadrant Analysis, Journal of Marketing, Vol. 57, No. 1, pp.23-37.

4. Deshpande R., J.U. Farley, F. Webster (2000), Triad Lessons: Generalizing Results On High Performance Firms İn Five Business-To-Business Markets, *International Journal of Research in Marketing*, Vol. 17, pp.353–362.
5. Ekber Ş. (2011), Geçiş Ekonomilerinde Pazar Odaklılık Ölçeklerinin Uygulanabilirliği Üzerine Bir Araştırma: Azerbaycan Örneği, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
6. Harris L.C. (1996), Cultural Obstacles To Market Orientation, *Journal of Marketing Practice: Applied Marketing Science*, Vol. 2 No. 4, pp.36-52.
7. Hunt S.D., R.M. Morgan (1995), The Comparative Advantage Theory of Competition, *The Journal of Marketing*, Vol. 59, No. 2, pp. 1-15.
8. Jaworski Bernard J., Ajay K. Kohli (1993), Market Orientation: Antecedents and Consequences, *The Journal of Marketing*, Vol. 57, No. 3, pp. 53-70.
9. Jaworski Bernard, Ajay Kohli (1996), Market Orientation: Review, Refinement, and Roadmap, *Journal of Market Focused Management*, Vol.1, pp. 119-135.
10. Kohli, Ajay, Bernard. J. Jaworski (1990), Market Orientation: The Construct, Research Propositions, and Managerial Implications, *Journal of Marketing*, Vol. 54, ss. 1-18.
11. McCarthy E.J., W.D. Perreault (1984), *Basic Marketing*, Richard D. Irwin, Inc, Homewood, IL.
12. Narver John ve Stanley Slater (1990), The Effect of Market Orientation on Business Profitability, *Journal of Marketing*, Vol. 54, No. 4, pp. 20-35.
13. Narver John, Stanley Slater, B. Tietje (1998), Creating a Market Orientation, *Journal of Market Focused Management*, Vol. 2, ss. 241–255.
14. Slater Stanley F., John C. Narver (1994), Does Competitive Environment Moderate the Market Orientation-Performance Relationship?, *The Journal of Marketing*, Vol. 58, No. 1, pp. 46-55.
15. Sörensen H. E. (2009), Why Competitors Matter For Market Orientation, *European Journal of Marketing*, Vol. 43 No. 5/6, pp. 735-761.

MARKET ORIENTATION - LITERATURE INVESTIGATION

The purpose of this study is to investigate the fundamental thoughts in market orientation literature. The views of Kohli and Jaworski, Narver and Slater, are two leading views on the subject. While Kohli and Jaworski emphasize behaviour, Narver and Slater underlined that the application of marketing must also be adopted as culture. There are also some opinions in the literature that argue that customer orientation and competitive orientation can not be examined under the same structure.

Keywords: market orientation, customer orientation, sustainable development.

РАСШИРЕНИЕ ЗАНЯТОСТИ В ОТРАСЛЯХ ЭКОНОМИКИ В СВЕТЕ «СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ДОРОЖНОЙ КАРТЫ ПО ПЕРСПЕКТИВАМ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА»

Лейла Алиханова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Azerbaijan

e-mail: leyla-alikhanova@mail.ru

В начале 2000 годов в нашей стране развернулись реформы, принятие которых дали мощный толчок для ускоренного развития экономики, стали началом для перевода ее на более высокую ступень социально-экономического прогресса. В результате процесса независимого государственного строительства возникала новая по сути развития и экономических реформ модель - Азербайджанская модель.

Выход страны из постсоветского кризиса ещё раз доказал правильность выбранной стратегии экономического развития. Направление инвестиций от доходов нефтяной промышленности в ненефтяной сектор привел к ускоренному темпу его развитию и составил свыше 10 процентов в год.

За последние годы была проведена огромная работа в проведение социальной политики, развития и усовершенствования системы социальной защиты, в решение социальных проблем. Проведение социальной политики проявляет себя в различных направлениях - в строительстве школ, объектов здравоохранения, осуществлении газификации, улучшении жилищных условий, повышении социальных выплат, зарплат и пенсий, благоустройству городов и сел страны.

Социальная политика повлияла на сокращения уровня безработицы до 5%, из этого последовало уменьшение бедности до 5,3%.

Обеспечение устойчивого экономического роста, рациональное использование государственного бюджета для развития вспомогательных секторов, создание новых рабочих, повышение уровня интеллектуального капитала есть основные задачи стратегической дорожной карты.

Таблица 1. Величина роста сфер приложений труда за период 2006-2017 гг.

(по данным <http://www.trend.az>)

Сферы	Рост
Ненефтяной сектор	2,6 раза
Промышленное производство	2,7 раза
Сельское хозяйство	1,5 раза
Инвестиционные вложения	6,5 раза
Среднемесячная зарплата	5,5 раза

Принятые меры в Азербайджане способствовали созданию до 1,2 миллиона рабочих мест, 900 тысяч из которых постоянные, а также 55 тысяч предприятий.

Рассмотрим развитие такого ненефтяного сектора, как туризм в свете Концепции «Азербайджан-2020. Взгляд в будущее».

В стратегической дорожной карте по развитию специализированной туристической индустрии в Азербайджане рассмотрены насущные проблемы, которые были в отечественном туризме. И наглядно рассмотрены основные направления ее развития. Данная отрасль должна стать фактором обеспечения экономической стабильности страны, а также вовсе ликвидировать понятие о монополии. Как показывает практика, туризм развивается там, где существует интерес в данную сферу. В свою очередь необходима заинтересованность не только туристов, но и предпринимателей, которые готовы инвестировать в эту отрасль.

Период до 2025 года, для страны один из ответственных периодов, так как основные цели государства направлены на развитие регионального туризма для того чтобы страна стала узнаваемой в мире своими рекреационными ресурсами, горнолыжными комплексами, флорой и фауной, культурой и т.д.

При этом формирование бизнес навыков у сельских жителей, обслуживающих объекты туризма в регионах, усовершенствование инфраструктуры повлечёт за собой развитие новых и постоянных рабочих мест, а это в свою очередь способствует благосостоянию сёл.

Создание новых рабочих мест возможно под влиянием мер, принимаемых в рамках «Стратегической дорожной карты» и ускорения темпов роста экономики, которое будет достигнуто за счет улучшения экономической среды

Это позволит снизить долю неофициальной занятости и создать новые рабочие места во всех отраслях ненефтяного сектора.

В целом на базе документа «Стратегической дорожной карты по перспективам национальной экономики Азербайджана» до 2025 года планируется реализовать около 450 тысяч рабочих мест. Следует отметить, что более 18 тысяч рабочих мест будут в области логистики и торговли. Рабочие места будут создаваться под влиянием трёх факторов, таких как «Стратегическая дорожная карта», дополнительные меры и ускорение темпов роста экономики которые будут достигнуты за счёт повышения качества экономической среды.

Ключевые слова: занятость, отрасли, ненефтяной сектор, стратегическая карта, население, предприятия, человеческие ресурсы.

Литература

1. Государственная программа по социально-экономическому развитию регионов Азербайджанской Республики в 2009-2013 г.
2. «Концепция развития «Азербайджан 2020; взгляд в будущее», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики.
3. Национальная стратегия по развитию информационного общества в Азербайджанской Республике на 2014—2020 г.
4. <http://www.trend.az>
5. stat.gov.az

EXTENSION OF EMPLOYMENT IN THE BRANCHES OF THE ECONOMICS IN THE LIGHT OF «STRATEGIC ROAD MAPS ON PERSPECTIVES OF THE NATIONAL ECONOMY OF AZERBAIJAN»

The article reveals aspects of creating new jobs in the «Azerbaijan 2020» Concept. A look into the future». Diversification in the social and economic sphere could not but affect such a sector as non-oil. The topical problems of development of the non-oil sector and its theoretical ways of development are considered.

Keywords: employment, industries, non-oil sector, strategic map, population, enterprises, human resources.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ LOGİSTİKA POTENSİALI

Xalis Əliyev

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: xaliseliyev74@gmail.com

XX əsrin sonlarında və yaşadığımız XXI əsrdə beynəlxalq aləmdə baş verən qloballaşma, ölkələr arasında iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin artması, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının sürətli və dinamik inkişafı beynəlxalq əlaqələri daha da əhəmiyyətli edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin həyata keçirilməsində beynəlxalq yükdaşımalar mühüm rol oynayır. Beynəlxalq yükdaşımaları həyata keçirilməsində Beynəlxalq Logistik mərkəzlərin mövcud olması çox vacibdir və bu sahədə Azərbaycanın da böyük potensialı vardır.

Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan çox böyük tranzit imkanlarına malikdir. Şərqdən Qərbə və Şimaldan Cənuba gedən yollar məhz Azərbaycandan keçdiyi üçün ölkəmiz Şərq ilə Qərb, Şimal ilə Cənub arasında ticarət yollarının birləşdiyi əlverişli təbii coğrafi mövqeyə malikdir. Məhz bu şərait Azərbaycanın regionun ən böyük beynəlxalq əhəmiyyətli logistik mərkəzə çevrilməsinə imkan yaradır.

Son illər Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda bir sıra irimiqyaslı infrastruktur layihələri həyata keçirilmişdir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı kompleksinin, müasir aeroportların, beynəlxalq əhəmiyyətli avtomobil yollarının tikintisi, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri istiqamətində dəmiryol xətlərinin yenilənməsi nəticəsində ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri genişlənilib. Tikintisi 2017-ci ilin sonlarında başa çatdırılmış Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryol xətti Avropa və Asiya ölkələri arasında yük daşınmasında tranzit ölkə kimi Azərbaycanın əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır. Bu marşrut Asiya və Avropa ölkələrini birləşdirəcək ən qısa yoldur və onunla hər il 30 milyon ton yük daşınması gözlənilir.

Azərbaycanın Beynəlxalq layihələrdə digər ölkələrlə birlikdə çox yaxından iştirak etməsi və bu layihələrin maliyyələşdirilməsində özünün də payının olması faktı ölkəmiz üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq layihələrdə iştirak etməklə Azərbaycan siyasi baxımdan da prioritetlər əldə edir və öz toxunmazlığını daha da artırır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və digər bu tipli dünya səviyyəli layihələrdən əldə edilən gəlirlərlə Beynəlxalq səviyyəli Logistika mərkəzlərinin yaradılması və inkişafı bu günün aktual mövzudur.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə logistik mərkəzlərin yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Dünyada baş verən logistika fəaliyyəti və beynəlxalq yükdaşımalarının əsas məqamlarına diqqət yetirək.

• Dünyada nəqliyyat sektorunun gəlirləri 2016-cı il ərzində 4.8 trilyon dollar olmuşdur ki, bu da Dünya Ümumi Məhsulunun (DÜM) 6 %-ni təşkil edir.

• 2011-ci ildən bəri qlobal daşıma xidmətləri bazarı hər il 7% artır

• Yalnız ABŞ-da 2015-ci il nəqliyyat gəlirləri 974.4 milyard dollar olmuşdur.

• ABŞ-da 4.6 milyardan çox insan nəqliyyat və anbar fəaliyyəti ilə məşğul olur.

• Hal hazırda ABŞ Qlobal daşıma xidmətləri bazarının 42 faizini özündə birləşdirir.

• Avropada isə bu sahədə ən böyük yeri Almaniyaya tutur.

• Almaniya logistik sektordan illik gəlir həcmi 230 milyard avro təşkil edir. Bu rəqəm Avropanın 2-ci və 3-cü ən böyük logistika bazarına malik olan Fransa və İngiltərənin toplam Logistika Bazarından daha böyükdür.

Beynəlxalq logistika mərkəzləri olan regionlarda dünya ölkələri ilə mal dövriyyəsi artır, ölkələr tranzit yükdaşımalarından əlavə dividendlər qazanır, digər ölkələrə mal ixracı üçün potensial şərait yaradır ki bu da öz özlüyündə istehsalın və xidmətlərin yüksəlməsinə gətirib çıxardır.

Ölkəmizdə logistika sahəsində bir sıra mərkəzlərin mövcudluğuna baxmayaraq müəyyən prob-

lemlər də da vardır. Azərbaycanda logistikanın inkişafına təsir edən bir sıra zəif və güclü cəhətləri vardır ki bunlar da aşağıdakılardır.

Güclü tərəflər

- ölkədə yeni liman kompleksinin tikintisi və qonşu ölkələrlə yeni dəmir yolu əlaqələrinin qurulması kimi bir sıra mühüm infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi;
- qanunvericiliyə müvafiq olaraq müxtəlif güzəşt mexanizmlərinin mövcud olması.

Zəif tərəflər

2016-cı ildə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ni təsdiq etmişdir. Bu strateji yol xəritəsində mühüm regional əhəmiyyətli logistika və ticarət qovşağına çevrilmək və əsas ticarət marşrutlarından bəhrələnmək məqsədilə ölkənin logistika sahəsindəki və ümumi ticarətdəki payını artırmaq, mütəşəkkil və səmərəli strategiya həyata keçirmək istiqamətində dövlət qurumlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, dövlət investisiyalarına üstünlük verilməsi və özəl investisiya qoyuluşlarına şərait yaradılması kimi hədəflər müəyyən edilmişdir.

Bundan irəli gələrək Azərbaycanın ixrac imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə ölkədaxili ilə yanaşı, xaricdə də logistik mərkəzlərin yaradılması nəzərdə tutulur. Artıq Qazaxıstanın Aktau şəhərində Azərbaycanın İstehsal və Logistika Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Mərkəz Azərbaycanda istehsal olunan sənaye, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının Qazaxıstan və digər Mərkəzi Asiya ölkələrinə, həmçinin Qazaxıstan mallarının ölkəmizə ixracı üçün əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan və Qazaxıstan arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin və regionda nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, beynəlxalq yükdaşımalarda artırılması baxımından logistika mərkəzinin fəaliyyəti xüsusilə əhəmiyyətlidir. Kənd təsərrüfatı və digər qida məhsullarının saxlanması təmin edən mərkəz sahibkarlara, xüsusilə də ixracatçılara bir sıra imkanlar və üstünlüklər təqdim edir.

Belə logistik mərkəzlərin digər ölkələrdə də yaradılması və ölkəmizin logistika imkanlarının genişləndirilməsi inkişafa xidmət etməklə yanaşı, ölkəmizin regional və beynəlxalq ticarətdə rolunun artmasına da gətirib çıxaracaq. Bu da xarici ticarət dövriyyəsinə artıracaqdır ki son nəzətiədə dövlətimizin maliyyə imkanları genişlənəcəkdir və iqtisadi artıma nail olacağıq.

Bundan başqa Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yerləşən yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı ərazisində azad iqtisadi zonanın və Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu ərazisində logistika qovşağının (“hub”) yaradılması hesabına tranzit yüklər üzrə əlavə dəyər yaradılması imkanları vardır ki, bu kimi iri layətlər Azərbaycanın ixrac potensialının artırılmasında böyük rol oynayacaqdır.

Beləliklə ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi onun tranzit ölkə kimi beynəlxalq yükdaşımalardan dövlət büdcəsinə vəsaitlərin cəlb edilməsini artırmağa və getdikcə yeni yaradılan imkanlar bu vəsaiti daha da yüksəldə bilər.

Açar sözlər: inteqrasiya əlaqələri, beynəlxalq yükdaşımalar, logistika mərkəzi, tranzit ölkə, azad iqtisadi zona.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
2. İmanov T. «Logistikanın əsasları»
3. Həmidov T. «Beynəlxalq Logistika»
4. Cəfəri R. Qlobal İqtisadi ticarət əməkdaşlığında ölkəmiz etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edilir,

LOGISTIC POTENTIAL OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The article deals with the recent increase in the role of our republic in international cargo transportation and creation of large logistics centers. The author shows that Azerbaijan’s favorable geographical position can become one of its important international transport links in the future. For this purpose it is necessary to solve some organizational, economic and economic issues.

AZƏRBAYCANDA GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞU VƏ ƏMƏK BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Ruhəngiz Əliyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ruhangiz.aliyeva@au.edu.az

Son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində aparılan məqsədyönlü islahatlar əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı kadr potensialına tələbatı artırmış və bu tələbatın ödənilməsi üçün çevik, nəticəsi olan peşə təhsili sisteminin qurulmasını və gənclərin əməyindən daha səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Çünki, gənclər (15-29 yaşda) ölkəmizin iqtisadi fəal əhalisinin 26,9 faizini, işsizlərin isə 49,8 faizini təşkil edir [4]. Ümumiyyətlə götürüldükdə hər bir ölkənin əhalisi ictimai və iqtisadi fəallığı baxımından iki yerə: iqtisadi fəal və qeyri-fəal əhaliyə bölünür. İqtisadi fəal əhali (iş qüvvəsi) ölkə iqtisadiyyatında məşğul olan və iqtisadi qeyri-fəal əhali isə 15 və yuxarı yaşda məşğul olmayan və müəyyən dövr ərzində iş axtarmayan şəxslər anlamındakı kimi qəbul olunur.

Gənclik yaşı əhalinin məskunlaşdığı ərazilərin təbii-iqlim şəraitindən və əhalinin etnik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişkən olduğundan bu yaş qruplarına müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqli yaşda olan əhali qrupları aid edilə bilər. Hazırda bir çox ölkələrdə müvafiq yaş qrupuna: Beynəlxalq Əmək Təşkilatının müəyyən etdiyi 15-24; Avropa ölkələrində 15-29; Rusiya Federasiyasında 16-30; Azərbaycan Respublikasında isə 15-29 yaşda olan gənclər daxil edilirlər [5]. Ayrı-ayrı regional əmək bazarlarında iş qüvvəsinə təklifin aşağı olması, bəzi hallarda isə belə təklifin heç olmaması iş axtaranların, o cümlədən də yenicə təhsil müəssisələrini bitirənlərin əksəriyyəti baza təhsillərinə uyğun olmayan işlərə düzəlmək məcburiyyətində qalır və hər il ölkənin təhsil müəssisələrini bitirən gənclərin xeyli bir qismi isə işə düzəlmək üçün yenidən hazırlanmaq və ikinci peşə almaq üçün potensial namizədə çevrilirlər. Müasir dövrdə qlobal, planetar xarakterli amillər ölkə həyatının, demək olar ki, bütün sahələrində - iqtisadi, sosial, siyasi, humanitar-mədəni sahələrdə gedən proseslərə nüfuz edir. Son dövrdə dünyada işsizlərin sayı 190 milyondan çox artmışdır və bu göstəricinin artması da mümkün hesab olunmaqdadır. Təcrübə göstərir ki, işini itirənlərin 25 faizi inkişaf etmiş, 75 faizi isə inkişaf etməkdə olanların, daha çox Cənub-Şərqi Asiya, Afrika dövlətlərinin, Saxaranın cənubundakı ərazilərdə yerləşən ölkələrin payına düşür (5). Əsas məsələ isə, işsizliyin uzunmüddətli olmasıdır və inkişaf etmiş dövlətlərdə işsizlərin üçdə biri bu vəziyyətdə bir ildə artıq qalır. Azərbaycanda işsizlərin, əsasən də gənclərin sosial təminatının gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar dünyada gedən proseslər, beynəlxalq çağırışlar nəzərə alınmaqla müəyyən olunmalıdır. Və belə vəziyyət işsizlik və məşğulluq sahəsində də problemlərə diqqəti daha da artırmaqdadır.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq ölkədə aparılan genişmiqyaslı islahatların dərinləşdirilməsi, cəmiyyətimizin daha yüksək sosial-iqtisadi inkişaf pilləsinə yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Belə vəziyyət iqtisadiyyatda inkişaf meyillərinə nail olunmaqla, sosial həyatda da pozitiv dəyişiklərə səbəb olmaqdadır. Belə ki, qeyri-neft sektorunda yeni istehsal sahələrinin açılması və yeni iş yerlərinin yaradılması, istehsal, nəqliyyat və kommunal infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, müasir sosial infrastruktur müəssisələrinin yaradılması, o cümlədən yeni təhsil, səhiyyə, idman müəssisələrinin inşası bütövlükdə ölkənin dinamik və dayanıqlı yüksəlişinin əsasını təşkil etməkdədir. Azərbaycanda sosial problemlərin səmərəli həllində də irəliləyişə nail olunmaqda və əhalinin sosial müdafiəsi sistemi qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun yenidən qurulmaqdadır. Mövcud sosial siyasət nəticəsində yoxsulluq səviyyəsi 2000-ci ildəki 49%-dən son dövrdə 6%-dən də aşağı səviyyəyə enməkdədir [4].

2020-ci ildə Azərbaycan iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etmiş, rəqabətqabiliyyətli ölkə olması nəzərdə tutulur. Azərbaycan əhalinin gəlirlərinin yüksək, işsizlik səviyyəsinin minimum həddə olduğu, inkişaf etmiş insan kapitalına, mühafizə edilən, sağlam ətraf mühitə və hər bir vətəndaşı üçün geniş imkanlara malik məkan olmalıdır. Belə yanaşmada istənilən iqtisadi artımın məqsədi sosial rifahın yüksəldilməsidir. Məhz bu baxımdan sosial sahələrin və insan kapitalının inkişafı ölkədə əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən olunmaqdadır [1].

Azərbaycanda gənclər ölkənin demografik inkişafında mühüm rol oynayır və əhalinin 2,7 milyon nəfərini (28,9%) yaşı 14-dən 29-dək olan şəxslər təşkil edir. Və gənclərin 52%-i şəhər yerlərində, 48%-i isə kəndlərdə yaşayır ki, onların da 49,2%-ni qadınlar təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bağlanmış nikahların böyük əksəriyyəti gənclərin payına düşür, yeni

doğulan uşaqların 82,6%-i məhz gənc ailələrdə dünyaya gəlir [4].

Ali təhsilli gənclərin sayının ilbəl artmasına baxmayaraq, gənc mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsi əmək bazarının və işəgötürənlərin tələblərinə yetərincə cavab vermir və bu da müvafiq peşə sahiblərinin sayının azalması ilə yanaşı, həmin təklifin əcnəbi işçi qüvvəsi ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarır. Nəticədə, bir çox sahələrdə peşələr üzrə kadr çatışmazlığı yaranır, gənclər arasında işsizlik problemi artır. Xüsusilə ölkə üçün əhəmiyyət kəsb edən bəzi ixtisaslara (kənd təsərrüfatı, yüksək texnologiyalar və s.) maraq çox zəifdir, ali təhsil alanların çox az qismi regionlarda işləməyə meyil göstərir. Artıq təhsil sisteminin, xüsusilə də peşə təhsilinin sürətlə inkişaf edən ölkə iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması günümüzün zərurətinə çevrilməkdədir. İqtisadi fəal gənclərin (15-29 yaşda) məşğulluq səviyyəsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri də onların təhsil və peşə-ixtisas səviyyəsinin təşkilidir. Hazırda ölkədə mövcud olan iqtisadi fəal əhalinin cəmi 32,5%-nin, o cümlədən də qadınların 30,5%-nin ali, orta ixtisas və ilk peşə-ixtisas təhsili vardır [4]. Yalnız son ildə tam orta məktəbi bitirib ilkin peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali məktəblərə daxil olmayanlar hesabına 89,7 min nəfərin əmək bazarına üz tutmaq ehtimalı var və belə şəxslərin yüksək peşə-ixtisas səviyyəsinin olmaması gənclərin əmək bazarının nə qədər gərgin olmasını göstərir.

Ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə qəbul edilən proqramlar - regionların qeyri-proporsional inkişafının qarşısını almağa xidmət etməklə, həm də sosial-iqtisadi səbəblərlə bağlı daxili miqrasiyanın fəsadlarının aradan qaldırılmasına yönəlməsi ilə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, icra olunan mövcud proqramların yekunları regionların tarazlı inkişafı, infrastrukturun yeniləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, sosial problemlərin həlli nəticəsində respublikada sosial-iqtisadi səbəblərlə bağlı daxili miqrasiyanın səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını göstərməkdədir. Lakin, daxili və xarici miqrasiya baxımdan gənclərlə bağlı problemlər hələ də qalmaqdadır və bu amil xüsusilə də ali təhsilli və intellektual səviyyəli gənclərin sırasında daha yüksələ bilər. Hazırda bu istiqamətli məqsədli, xüsusilə də beyin axını ilə bağlı əsaslı araşdırmalar aparılmadığı üçün ölkəni tərk edən elmi kadrların və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin sayını dəqiq müəyyən etmək də problem olaraq qalmaqdadır. Bununla yanaşı, bir sıra tədqiqatların nəticələri göstərir ki, ölkədən miqrasiya edən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların sayını ümumi baxımdan təqribi olaraq müəyyən etmək mümkündür və bu sırada gənclərin üstünlüyü də qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Tədqiqatlar peşə-ixtisas təhsili üzrə kadr hazırlığının əmək bazarının tələblərinə cavab vermədiyini göstərir. Təsədüfi deyildir ki, ölkə başçısı İlham Əliyev bu ciddi məsələ ilə bağlı konkret baxışlarını ifadə edir: “Növbəti illərdə peşə hazırlığı Azərbaycanda geniş vüsət almalıdır və buna böyük ehtiyac var. Peşə məktəblərinin yaradılması prosesi gedir, daha da sürətlə getməlidir. Bu proses iqtisadiyyatın ümumi inkişafı ilə uzlaşmalıdır” [2]. Ölkə prezidentinin 2016-cı il “6” dekabr tarixli fərmanına uyğun olaraq peşə təhsili və təliminin inkişafı respublikamızın 11 əsas prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmiş “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair strateji Yol Xəritəsi” təsdiq olunmuşdur. Bu sənəddə peşə təhsili və təlimi

sektoru üzrə qısa, orta və uzunmüddətli strateji baxışlar da müəyyən olunmuşdur. Hazırda başlıca vəzifələrdən biri Azərbaycanın peşə təhsili və təlimi sektorunda 2020-ci ilədək ölkədə əmək bazarının tələblərinə cavab verən bir sıra ixtisaslar üzrə müasir təhsil proqramlarına və peşə standartlarına keçidi təmin etməklə və təlim-tədris prosesini təşkil etməkdir. Həmçinin, bu sektorun 2025-ci ilədək dövr üçün uzunmüddətli strateji baxışı isə əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşə standartları və təhsil proqramları (kurikulumlar) əsasında ixtisaslı işçi qüvvəsi hazırlayan, hər bir sektor üzrə işə götürənlərlə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulduğu, funksional peşə təhsili və təlimi müəssisələrinə malik peşə təhsili sisteminin formalaşdırılmasıdır [3].

Ölkədə gənclər arasında işsizlik səviyyəsi xeyli dərəcədə mövcuddur və onun azaldılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu baxımdan qarşıda duran başlıca vəzifələr kimi aşağıdakıları ön plana çəkmək zəruridir:

- Gənclərin hərtərəfli bilik və bacarıqlara malik olmasını təmin etmək üçün peşə təhsili infrastrukturunun əsaslı şəkildə müasirləşdirilməsi;

- Peşə təhsilinə cəlb olunan gənclərin sayının artırılması;

- Cəmiyyətin tələblərinə uyğun formada əsaslı təhsil standart və kurikulumlarının hazırlanması;

- Təhsil müəssisələrində elmi istiqamətlər və ixtisas qrupları üzrə hazırlanan və onları bitirən mütəxəssislərin sayı ilə iqtisadiyyatın quruluşu və ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növlərində mövcud olan və boş qalmış iş yer və peşələrin sayı arasında lazımı tarazlığın təmin edilməsi;

- Təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı zamanı yeni müasir texniki və texnoloji vasitələrdən istifadə edilməsi;

- Müasir peşə və ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı prosesinin təkmilləşdirilməsi;

- Kənd yerlərində yaşayan gənclərin şəhər yerlərinə və başqa ölkələrə axınının qarşısını almaq üçün sərhədyanı və digər rayonlarda yeni iş yerlərinin yaradılması;

- Gənc sahibkarlara, fermerlərə və işsiz gənclərə dəstək mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

- Peşə və ixtisaslara olan tələbatın düzgün qiymətləndirilməsi və ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə peşələrə sahib olmaq marağının geniş aşılması;

- Gənclər arasında peşə-ixtisas seçimi və əmək bazarı üzrə informasiya təminatını genişləndirmək və xüsusilə də tələb olunan peşələrə yiyələnməyin imkanlara nail olunmasında onlara dəstək mexanizminin təşkili.

- Gənclərin məşğulluğunun təmin olunması üçün ilk işə başlayan gənclərin praktiki vərdişlərinin artırılması ilə bağlı dövlət hesabına ödənilən staj keçmə və praktikalar təşkil olunmalıdır.

- Heç bir praktiki təcrübəsi olmayan gənclərin işə qəbulu üçün işəgötürənlər üçün müəyyən güzəştlər nəzərdə tutula bilər ki, bu da işəgötürənlərə yeni işə başlayan gənclərə praktiki vərdişləri olmayan gənclərin peşəkarlığının artırılmasına yönələn təlim kursları, mübadilə proqramlarının təşkilinə imkan verir;

Hazırda ölkəmizdə əmək bazarının tənzimlənməsi sahəsində dünya təcrübəsinin müsbət cəhətlərindən yararlanmaq, zaman keçdikcə baş verən yeniliklərdən istifadə etməklə tam məşğulluğun təmin olunması və işsizliyin azaldılması sahəsində məqsədyönlü işlər görmək, tədbirlər həyata keçirməklə ölkəmizin iqtisadi potensialının artırılması və xalqımızın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində çox böyük nailiyyətlər qazanılması mümkündür.

Açar sözlər: iqtisadi fəal əhali və qeyri-fəal əhali, gənclər, məşğulluq, işsizlik və əmək bazarı.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 2011.
2. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı, 2016.
3. “2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası”. Bakı, 2015.
4. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin məlumat və hesabatları. Bakı, 2017.
5. United Nations (2015). World Population Prospects: The 2015 Revision.

THE REGULATION OF LABOR MARKET AND OF YOUNG’S EMPLOYMENT IN AZERBAIJAN

The article studies the problems of young’s employment and unemployment in the Republic of Azerbaijan. The authors paid special attention to the regulation of labor market aspects of this issue and put forward a number of proposals to eliminate this problem, which is of great importance both in our country and throughout the world.

Keywords: economically active population, economically inactive population, young’s, employment, unemployment and labour market.

ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATI VƏ AZƏRBAYCAN

Elçin Eyvazov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: unec.iqtisad030@gmail.com

Dünya ticarətinin 98%-dən çoxu ÜTT-yə üzv ölkələrin payına düşür. ÜTT çoxtərəfli ticarət sazişləri əsasında ölkələrarası ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir. Təşkilatın normativ-hüquqi bazasını çoxtərəfli ticarət sazişləri təşkil edir. Bu sazişlər əmtəə və xidmətlərlə ticarəti, əqli mülkiyyət, ticarət siyasətinin icmalı və mübahisələrin həlli məsələlərini tənzimləyir. ÜTT-nin əsas məqsədi beynəlxalq ticarətin maksimum dərəcədə liberallaşdırılması və onun möhkəm əsaslarının yaradılması, bununla da iqtisadi inkişafın artırılması və insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasıdır.

Təşkilatın əsas funksiyaları ÜTT üzvləri arasında bağlanan ticarət müqavilələrinin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin aparılması, ÜTT üzvləri arasında ticarət danışıqlarının təşkili və təmin edilməsi, ÜTT üzvlərinin ticarət üzrə siyasətlərinin müşahidə edilməsi, təşkilat üzvləri arasında yaranan ticarət mübahisələrinin həll edilməsindən ibarətdir.

Bizim fikrimizcə, ÜTT-yə qoşulmaq öz-özlüyündə əsas məqsəd olmamalıdır və nəyin bahasına olursa-olsun bu təşkilata üzv olmaq doğru sayıla bilməz. Ölkə üçün başlıca məqsəd bu təşkilata müəyyən şərtlər çərçivəsində qoşulmaqdır, yəni ölkə üçün elə bir şərait olmalıdır ki, onun beynəlxalq ticarətdəki hüquqları pozulmasın, mallar və xidmətlər üzrə dünya bazarlarına çıxışı təmin edilsin.

Uruqvay turunun ən önəmli nəticələrindən biri kənd təsərrüfatında hərtərəfli ticarət qaydalarının qəbul edilməsi oldu. Burada əsas məqsəd ədalətli rəqabətin təmin edilməsi və aqrar sektorda bazar yönümlü islahatların həyata keçirilməsi idi. Kənd təsərrüfatı ilə bağlı razılaşmalar kənd təsərrüfatı məhsullarının milli istehsalçıları dəstəkləmək üçün başlıca olaraq elə bir tədbirlərin istifadəsini nəzərdə tutmuşdur ki, onların ticarətə təhrif edici təsir göstərmələri mümkün qədər daha az olsun.

Belə tədbirlər sırasına aqrar sektorda nəzərdə tutulan struktur islahatlarının aparılmasını aid etmək olar. Bu sazişdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqları xüsusi olaraq nəzərə alınmışdır, o cümlədən ərzaq netto-idxalçıların, həmçinin ən zəif inkişaf etmiş ölkələrin maraqları.

Kənd təsərrüfatı sazişinə qoşulan iştirakçı ölkələr dörd əsas istiqamət üzrə aşağıdakı öhdəlikləri üzərilərinə götürürlər:

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarına çıxışın təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;
- kənd təsərrüfatı və ərzaq ticarətində ixracat üzrə rəqabətin təmin edilməsi;
- sanitar və fitosanitar tədbirlərin görülməsi.

Sazişdə kənd təsərrüfatı ticarətinə mənfi təsir göstərən problemlərin əsas həlli yolları yer almışdır, o cümlədən qeyd edilmişdir ki, ÜTT-yə qoşulduqdan sonra inkişaf etmiş ölkələrdə idxal üzrə gömrük rüsumlarının orta hesabla yol verilən maksimal dərəcəsi 6 il ərzində 36% azaldılmalıdır. Dərəcələrin azaldılması illər üzrə bərabər paylarla həyata keçirilməlidir və ayrı-ayrı mallar üzrə minimal azaldılma 15% olmalıdır (xarici iqtisadi fəaliyyətin Mal nomenklaturasının 9 kod işarələri üzrə). Sazişin bu bəndindəki qaydalar ən həssas əmtəə qrupları üçün seçimli adekvat müdafiənin təmin edilməsinə müəyyən şərait yaradır;

Beləliklə, ÜTT-nin kənd təsərrüfatı üzrə sazişinin əsas tələbləri “üçüncü dünya” ölkələrinin bazarlarının açılması, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması təşkil edir ki, burda da başlıca hədəf əhalinin ərzaqla təmin edilməsidir. Lakin bu saziş inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması üçün şərait yaratmış olduğu halda, eyni zamanda “üçüncü dünya” ölkələrinin öz kənd təsərrüfatı məhsulları ilə dünya bazarına çıxışları üçün imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Məsələn, ABŞ və Avropa Birliyi dövlətləri öz ölkələrində kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılmasına davam etməkdədirlər ki, bu da periferiyalarda bazarların subsidiyalaşdırılmış məhsullarla aşib-daşmasına doğru aparır, nəticədə həmin malların qiymətlərinin aşağı düşməsinə və yerli istehsalçıların müflisləşməsinə yol açır.

FAO-nun apardığı tədqiqatlara görə məlum olub ki, “üçüncü dünya” ölkələrində son onillikdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatı deyil, əksinə idxalatın həcmi artmışdır. İnkişaf etmiş ölkələr digər ölkələrdən bazarlarının açılmasını tələb etdiyi halda, gömrük vasitəsilə, subsidiyalaşdırma ilə və sanitar və fitosanitar standartlardan istifadə etməklə öz bazarlarına girişi məhdudlaşdırır¹. Tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, ÜTT-yə qoşulmuş inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək yoxsulluq müşahidə olunur. BMT-nin hesabatındakı məlumatlara görə inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya ticarətindəki xüsusi çəkisi azalmışdır².

Beləliklə, ÜTT-yə daxil olduqdan sonra kənd təsərrüfatı üzrə ucuz idxal malları üçün bazarlar açılmış olur, yerli mallar rəqabətə davam gətirmir, kənd təsərrüfatının inkişafı dayanır. Bütün bunlar kənd yerlərində yaşayış səviyyəsinin aşağı düşməsinə və ölkənin idxal məhsullarından asılı vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxarır.

Hamıya məlumdur ki, kənd təsərrüfatı dövlət müdafiəsi səviyyəsinin yüksək olduğu bir sahədir. Dövlətin kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə verdiyi dəstək sistemi kənd təsərrüfatı istehsalının kreditləşdirmə sisteminin və sığorta sisteminin yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir. İnkişafa yönəldilmiş vəsaitlər birinci növbədə infraqstruktura yatırılmalıdır: yeni texniki avadanlıqların satın alınması, təsərrüfatlar arası toxum fondlarının yaradılması, nəqliyyat sisteminin yaxşılaşdırılması. Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəlməsinə təsir göstərən əsas amillərdən biri kənd təsərrüfatı üzrə elmi araşdırmaların və layihələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsidir. Torpaq dövriyyəsi inkişaf etdikcə və torpaq sahələrinin konsolidasiya artdıqca infraqstruktura yönəldilmiş yatırımlar fərdi sahibkarlar tərəfindən də həyata keçirilə bilər. Burada diqqəti o kənd təsərrüfatı məhsullarına yönəltmək lazımdır ki, ölkənin həmin məhsullar üzrə nisbi olaraq müəyyən üstünlükləri vardır. Bizim fikrimizcə,

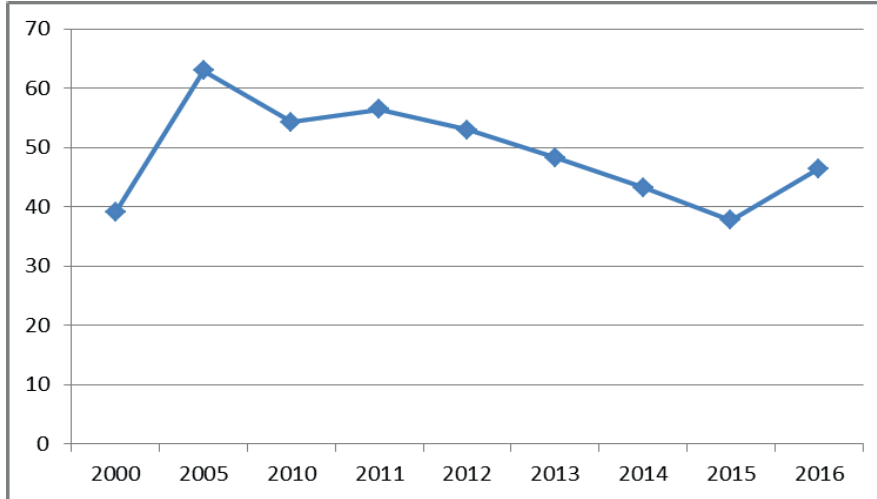
¹ Murphy, Sophia (2002): Ernährungssicherheit und die WTO. p. 9

² Доклад организации ООН, UNCTAD, 2002

xarici bazarlara çıxışda müəyyən çətinliklərin olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın öz kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatını artırmaq üçün böyük perspektivləri var.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan ixrac əməliyyatlarında Belarus, Kazaxstan, Kırğızstan, Moldova, Rusiya, Ukrayna, Özbəkistan kimi ölkələri geridə qoymuşdur. Məsələn, Dünya bankının hesabatına əsasən əmtəə və xidmətlərin ixracı (% ÜDM-dən) göstəricisinə nəzər salsaq, yuxarıda qeyd olunan bütün ölkələrdə azalma baş vermişdir. Lakin Azərbaycanda bu göstərici 2000-2016 illər ərzində xeyli çoxalmışdır.

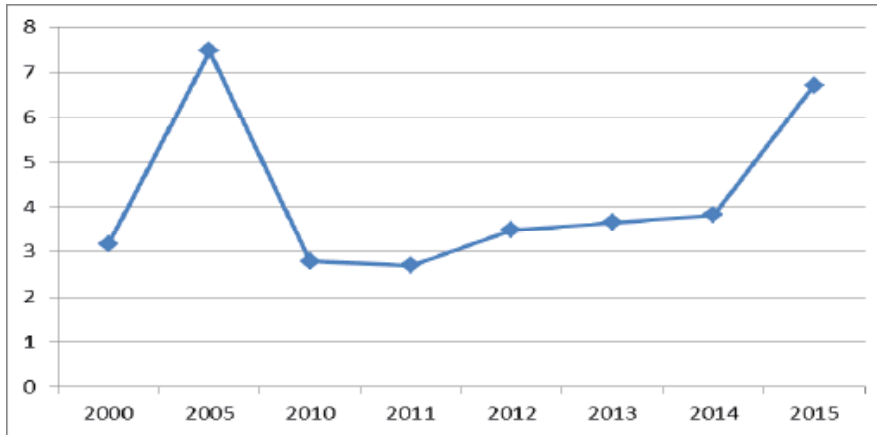
Diaqram №1. İxrac olunan əmtəə və malların dinamikası (% ÜDM-dən)

Dünya bankının statistik bazası əsasında, databank.worldbank.org

Bununla yanaşı respublikada tədqiq olunan illər ərzində ixrac olunan malların strukturunda ərzaq mallarının ixracı 2,1 dəfə artmışdır.

Diaqram №2. İxrac olunan ərzaq malların (% ixrac olunan mallardan) dinamikası

Dünya bankının statistik bazası əsasında, databank.worldbank.org

Apardığımız təhlil və göstəricilər göstərir ki, dövlətimizin apardığı xarici ticarət siyasət və bu istiqamətdə həyata keçirilmiş tədbir və islahatlar artıq öz əksini tapır. Məhz, son illər ölkədə aparılan islahatların nəticəsində respublikamızda son illərdə əhəmiyyətli iqtisadi artıma və onunla bağlı iqtisadi inkişafın dayanıqlı və davamlı olmasına nail olunmuş, respublikamızın dünya birliyinə daha möhkəm əsaslarla inteqrasiya olunması üçün real imkanlar və şərait yaranmışdır.

ÜTT-yə qoşulmanın mürəkkəb bir proses olmasını və üzvlüyün üstünlüklərinin fərqli ölkələr üçün müxtəlif olacağını, eləcə də milli iqtisadiyyat üçün çətinliklər yarada bilməsini nəzərə alsaq, bu prosesin müsbət və mənfi nəticələrinin detallı şəkildə öyrənilərək təqdim edilməsinin çox önəm-

li olduğu şübhəsizdir. İqtisadi araşdırmalar mərkəzi hökumət orqanlarının, müstəqil ekspertlərin və biznes nümayəndələrinin iştirakı ilə Azərbaycan Hökuməti üçün strateji tövsiyələr paketini işləyib hazırlamışdır. Həmin tövsiyələrdə Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyünün mənfi təsirlərinin azaldılması və müsbət təsirlərinin gücləndirilməsi məqsədilə ölkə Hökumətinin qəbul etməsi tələb olunan tədbirlər haqqında təkliflər ifadə olunmuşdur. O cümlədən kənd təsərrüfatı üçün, investisiya siyasəti üzrə, intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması üzrə və sosial sahəyə aid tövsiyələr verilir.

Azərbaycan Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına (ÜTT) daxil olmağa tələsmir və öz mövqeyini bu addımın atılmasının bütün müsbət və mənfi cəhətlərinin diqqətlə düşünülməsinin gərəkli olması ilə izah edir. Biz unutmamalıyıq ki, ÜTT-yə qoşulma məqsəd deyil, yalnız bir vasitədir.

Acar sözlər: ÜTT, kənd təsərrüfatı, dövlət tənzimlənməsi və yardım, beynəlxalq ticarət, liberallaşma.

Ədəbiyyat

1. ВТО и мировая продовольственная система, Международный союз работников пищевой и табачной промышленности, сельского хозяйства, ресторанного и гостиничного обслуживания, общественного питания и смежных отраслей, IUF-UITA-IUL, Женева, 2002, www.iuf.ru

2. И.И. Дюмулен, Всемирная торговая организация: экономика, политика, право, Москва, Издательство «Монография», 2008.

3. ВТО: угрозы и возможности в условиях выхода на международный рынок. - Москва, «Эксмо», Коллектив авторов под общей редакцией С.Ф.Сутырина, 2008.

4. Murphy, Sophia (2002): Ernährungssicherheit und die WTO.p. 9

5. Доклад организации ООН, UNCTAD, 2002

6. databank.worldbank.org

7. <http://economy.gov.az>

GENERAL TRADE ORGANIZATION AND AZERBAIJAN

Become as a member of the World Trade Organization (WTO) is a complex process that requires agreements on trade tariffs, country's foreign trade regulations concerning process of improvement of the legislative acts. The paper clearly classified features and functions of the Organization and provides historical circumstances on the establishment of the WTO. In this article the author argued that the main aim of the establishment of the WTO was liberalization of world trade and removal of existing restrictions and prohibitions. Additionally, bilateral negotiation within framework of the membership of Azerbaijan Republic to the WTO also analyzed and made clear assumption by the author. Moreover, the article has been studied the commitments undertaken in the field of agriculture, the challenges regarding the membership of the country to the WTO and losses and winnings of the country after the membership period. The paper also suggested that according to the studies, the agricultural sector will be suffered more with comparing other economical fields after the membership process.

Keywords: WTO, agriculture, international trade, liberalization.

İNNOVASIYALARIN STİMULLAŞDIRILMASI VASİTƏSİLƏ İNFLYASIYAYA QARŞI MÜBARİZƏ

Polad Əzizov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: polad.azizov@au.edu.az

Bugün dünyada və ölkəmizdə inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanması heç vaxt olmadığı qədər aktual bir problemə çevirilib. Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi hədəf siyasəti istehsalın azalmasına gətirib çıxardı və qərribə bir şəkildə qiymət artımının daha da artmasına səbəb oldu. Bu günə qədər bir çox analitiki iqtisadiyyatın stagflyasiya tələsindən necə xilas etmək sualı maraqlandırır.

Son zamanlar bahalaşma günümüzün əsas məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, ölkəmizdə əmtəə mallarının, xüsusilə də ərzaq məhsullarının bahalaşması hamıya məlumdur. Ancaq bu bahalaşma təkcə bizim ölkə kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrə xas deyildir.

İnflyasiya termini latınca «inflatio» sözündən əmələ gəlib “hədsiz artırılma” mənasını verir.

İnflyasiya dedikdə əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin ümumi artımı formasında təzahür olunan tələb və təklifin tarazlığının pozulması başa düşülür. Bu proses iqtisadiyyatda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin uzunmüddətli və sabit artması ilə xarakterizə olunur. Lakin bu o demək deyildir ki, inflyasiya dövründə bütün qiymətlər artır. Bəzi əmtəələrin qiymətləri arta, digər əmtəələrin qiymətləri isə sabit qala bilər, bəzi əmtəələrin qiymətləri sürətlə, digər əmtəələrin qiymətləri isə xeyli ləng arta bilər.

İnflyasiyanın ən ümumi ənənəvi tərif belədir: bu, bir iqtisai kateqoriyadır ki, əmtəə qiymətlərinin və xidmətlərin artması və pul vahidinin qiymətdən düşməsi ilə səciyyələnir. Yəni inflyasiya baş verdikdə pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür, o, qiymətsizləşir. Lakin qiymətlərin sadəcə artması inflyasiya demək deyildir. Qiymətlər məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, istehsal xərclərinin artması - xammal və materialların bahalaşması ilə əlaqədar olaraq (məsələn, taxılın qiymətinin artması çörəyin bahalaşmasına səbəb olur), ümumiyyətlə əmtəələrə olan tələbin onların təklifindən çox olması və s. səbəblərdən də arta bilər. Ayrı-ayrı bazarlarda qiymətlərin artması hələ inflyasiya demək deyildir. İnflyasiya məcmu tələblə məcmu təklif arasındakı tarazlığın pozulması nəticəsində ölkənin bütün bazarlarında qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artması deməkdir.

İnflyasiyanın mənfi təsirləri artıq hamımıza yaxşı məlumdur. İnflyasiya xalq təsərrüfatında sabitliyi pozaraq, həm də xırda şirkətlərə ciddi iqtisadi ziyan vurur. İnflyasiya vergilərdən daxil olan vəsaitləri qiymətsizləşdirir. İnflyasiya əhalinin əmanətlərini qiymətsizləşdirir, banklara böyük zərər yetirir. O, sanki əhalinin üzünə vergi qoyur, nominal və eləcə də real əmək haqqının artım tempərinin əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin kəskin artımından geri qalmasını şərtləndirir. İnflyasiyadan daha çox təqaüdcülər, sərbəst peşə adamları, işçilər zərər çəkirlər.

Ölkədə inflyasiya səviyyəsinin ölçülməsi İQİ (istehlak qiymətləri indeksi) və ÜDM-də deflator kimi göstəricilərin hesablanmasına əsaslanır.

İqtisadiyyatda pulun qiymətdən düşmə sürətinin müəyyən edilməsi üçün inflyasiya nisbəti hesablanır ki, bu da cari və əsas qiymət səviyyələrinin müqayisəsinə əsaslanır.

Dünya praktikasında həmçinin inflyasiyanın dərəcəsi asılı olaraq aşağıda k1, növləri də fərqləndirilir:

1) qiyməti illik 10% -dən çox olmamaq şərti ilə özünü göstərən orta və ya sürünən inflyasiya, bəzi iqtisadi cərəyanlar belə inflyasiyanı iqtisadi inkişaf üçün hətta faydalı hesab edirlər;

2) illik 20% -dən 200% -ə qədər olan sürət, yaxud dördnala çapan inflyasiya, belə inflyasiya iqtisadiyyatda ciddi gərginlik yaradır;

3) Aylıq 40% -dən çox qiymət artımı ilə Hiperinflyasiya, tədavüldə pulların və əmtəələrin qiymətlər səviyyəsi son dərəcə artanda buna hiperinflyasiya deyilir.

İnflyasiyanın əsas səbəbi pul kütləsinin artmasıdır. Mərkəzi Bank çoxlu miqdarda pul kütlə-

si dövriyyəyə çıxararkən onların dəyəri azalmağa başlayır. Qiymətləri sabit saxlamaq üçün Mərkəzi Bank pul tədarükünə ciddi şəkildə nəzarət etməlidir.

İnflyasiya ilə mübarizə üzrə dövlət siyasəti aşağıdakı növləri əhatə edir: uyğunlaşdırma siyasəti və inflyasiya ilə fəal şəkildə mübarizə aparmaq siyasəti. Uyğunlaşma siyasəti ilə mübarizədə əsasən gəlirlərin indeksləşdirilməsi üsulu istifadə olunur. Anti-inflyasiya siyasətinin ikinci variantı isə işsizliyin təbii səviyyəsi nəzəriyyəsinə və onun malların və qiymətlərin artması ilə əlaqəsinə əsaslanır.

Milli valyutanın dayanıqlılığı təkcə manatın digər valyutalara nisbətən sabit nominal məzənnəsinin saxlanması nəzərdə tutmur. O daha iki komponentdən ibarətdir: birincisi, əhalinin gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti və milli valyutada saxladıkları əmanət; ikincisi, iqtisadi siyasətin əsas hədəfi olaraq, valyuta məzənnəsinin idarəedilməsi yolu ilə, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün maliyyə sistemi, investisiya və son olaraq vətəndaşların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün maksimal əlverişli makro-iqtisadi şəraitin yaradılması.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı 2017-ci ildə inflyasiya ilə mübarizə aparmaq məqsədi ilə hədəf siyasəti çərçivəsində manatın üzən məzənnə rejiminə keçidini elan etdi. Bu siyasət iqtisadiyyatın stagflyasiyaya (resesiya ilə inflyasiyanın eyni anda görüldüyü hal), yəni eyni zamanda istehsalatda azalmanı və qiymətlərdə isə artmanı gətirib çıxardı. Analitiklərin sözlərinə görə, bu nəticələr iqtisadiyyata istehsalın artırılmasına, əlavə investisiyaların cəlb edilməsinə imkan verməyəcəkdir. Mövcud böhrandan çıxmağın mümkün yollarından biri, innovasiyaların stimullaşdırılmasıdır.

İnnovasiya fəaliyyəti - bilik, texnologiya və avadanlıqların (İKT) kommersiyalaşdırılmasına yönəlik elmi, texnoloji, təşkilati, maliyyə və kommersiya xarakterli tədbirlər toplusudur.

İnnovasiya fəaliyyət əlavə, yeni keyfiyyətli xüsusiyyətləri olan yeni məhsullar və xidmətlər yaratmaq məqsədi daşıyır.

Dünya yerində durmur, deməli dünya iqtisadiyyatında dəyişir. Bugün elmi texniki inkişaf ÜDM-in artımında əsas amil kimi ön plana çıxır. Təəssüf ki, Mərkəzi Bank uzun müddət etiraf etmədi ki, mövcud vəziyyəti sabitləşdirmək üçün və stagvilyasiya tələsində çıxmaq üçün iqtisadiyyatı innovasiya istiqamətinə yönəltmək lazımdır.

Əksər ölkələr böyük miqyasda gəlir əldə etmək üçün texniki üstünlüklərdən istifadə edirlər. Təəssüf ki, ölkəmizdə innovasiya fəaliyyətinin səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə çox aşağıdır. Investisiya prosesini stimullaşdırmaq üçün ucuz və uzunmüddətli kredit şərtləri yaratmaq lazımdır. Azərbaycan innovasiya fəaliyyəti baxımından elmi-texniki inkişafda öncül ölkələrdən geri qalır. Lakin, iqtisadi siyasətin strateji istiqamətinin innovasiya investisiyasına düzgün istiqamətləndirilməsi nəticəsində yeni keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə məhsul istehsalının həcmi ÜDM-in artmasına gətirib çıxaracaq.

Azərbaycanda elmi-texniki inkişaf ixtisaslı mütəxəssislərdən, yaradıcı insanlardan, həqiqi alimlərdən asılıdır. Buna görə iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişafının ən vacib istiqaməti təhsil və elmi fəaliyyətin dəstəklənməsi olmalıdır. Ümumilikdə, innovasiya fəaliyyətinə ən böyük dəstək insan kapitalına qoyulan sərmayədir. Bu istiqamətdə maliyyələşdirməni artırmaq məqsədi ilə dövlət büdcəsi xərclərini yenidən nəzərdən keçirmək lazımdır. Hələki, əksinə olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı insan kapitalına investisiyanı, sərmayəni azaldır ki, və bu da yüksək səviyyəli innovasiya fəaliyyətinə malik olan digər dünya ölkələrindən geri qalmamıza səbəb olur.

Müasir iqtisadçılar qeyd edirlər ki, hazırda ölkə iqtisadiyyatın qeyri-bərabər inkişafına uyğun olaraq depressiyadan çıxmaq mərhələsindədir. Kondratiev dövrü göstərir ki, iqtisadiyyatda uzun müddət yüksəlişdən sonra tənəzzül baş verir, tənəzzülün başlanğıc nöqtəsi neft qiymətlərinin artımında əks olunan maliyyə böhranı sayılır. Böhran Azərbaycanda, 2016-cı ilin yanvar ayından başladı. Qeyd olunan nəzəriyyəyə əsasən depresiyadan çıxmaq üçün iqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi, elmi-texniki inkişafın yeni istiqamətləri şəkildə formalaşır, bu da iqtisadiyyatın yüksəlməsinə və sabit inkişafına gətirib çıxır.

Uzunmüddətli kreditlərlə bağlı məsələ hələ də gündəmdədir. İqtisad elminin müasir inkişafı

bütün iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti üçün dövriyyəyə nə çox, nə az, müəyyən miqdarda pulun zəruriliyi nəticəsini gətirib çıxartdı. Lakin bu da kifayət deyil. Pul vəsaitlərinin məqsədyönlü istifadəsi və ölkədən kapital axını ilə mübarizə - innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin etibarlı mənbələrinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdir.

Hazırda inflyasiya davam edir və qeyri-monetar xarakter daşıyır. Beləliklə, likvidliyin götürülməsi üzrə ənənəvi siyasət qiymət artımının yüksək dərəcələrinə qarşı mübarizə üçün effektiv bir vasitə ola bilməz. Böyük ehtimal ki, bu cür iqtisadi siyasət bütün pul sisteminin paralizinə qədər mənfi nəticələrə səbəb olacaqdır.

İqtisadiyyatda inflyasiya ilə mübarizə və istehsal fəaliyyətini stimullaşdırılmasının innovativ istiqamətləri sualı hələdə açıq və aktualdır. Müstəqil məzənnə və neft qiymətlərinə orientasiya valyuta spekuliyası və yüksək gəlirlərin əldə edilməsi üçün əlverişli şərtlər olub və əlverişli şərtlər olaraq qalırlar.

İnflyasiyaya qarşı mübarizə makroiqtisadi səviyyədə aparılmalıdır. Hökumət köklü tədbirlər həyata keçirməklə onu aradan qaldırmalıdır.

Sonda qeyd edək ki, stagflyasiya probleminin həlli üçün sosial-iqtisadi siyasətin prioritet sahələrini nəzərdən keçirib və reallaşdırılması üçün bütün tədbirləri görmək lazımdır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafına əsaslı, innovasiya fəaliyyətinin aktivliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş elmi-əsaslandırılmış tədbirlər iqtisadiyyatı sabit inkişafa doğru istiqamətləndirəcək.

Açar sözlər: inflyasiya, innovasiya, hiperinflyasiya, stagflyasiya, ÜDM, ümum daxili məhsul, tələb, təklif, məcmu tələb, məcmu təklif.

Ədəbiyyat

1. Babayev Ə.P., İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat-1,2. Meqaiqtisadiyyat. dərsliklər: Redaktor: A.V.Sidaroviç: Səhifə: 1088: 2012.
2. Meybullayev M. Makroiqtisadiyyata giriş. Bakı, 2011, Dərslik.
3. Juravlyova Q.P. İqtisadi nəzəriyyə, Makroiqtisadiyyat – 1,2. Dərslik. 920 s; Tiraj: 500; Nəşr ili: 2012.
4. Makkonelli K., Bryunun L., Ekonomiks, M, 2009, 916 s.
5. Мэ́кью Н. Г. Макроэкономика. Изд-во Моск. гос. ун-та, 2008, 735 с.
6. Глазьев С.Ю. О таргетировании инфляции, Вопросы экономики, 2015.

INFLATION SIMULATION AS A TOOL AGAINST INFLATION

The problems of the inflation role ambiguously determined in the innovation activities are examined in the article. The positive role of the inflation is not excluded in case of destruction of technology backward industries. At the same time positions are substantiated according to which not only the inflation has an effect on the innovation activity but the innovations predetermine the history of inflationary developments. By this moment the common opinion determining how expansion of innovation activities will have effect on the inflation.

Keywords: inflation, innovation, hyperinflation, stagflation, GDP, gross domestic product, demand, supply, aggregate demand, aggregate supply.

DÖVLƏT İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: XƏRC-GƏLİR TƏHLİLİ

Elvin Hacıyev

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: elvin.hajiyev@au.edu.az

Uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlət investisiya qoyuluşları xüsusi rol oynayır. Ölkədə sonrakı sosial-iqtisadi dəyişiklərin istiqaməti, sürəti və son nəticədə cəmiyyətin sosial sabitliyi böyük ölçüdə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunmasından asılıdır. Bu məqsədlərə nail olunması üçün dövlət investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xərc-gəlir təhlili (XGT) dövlət xərclərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əsas analitik Çərçivədir. Bu yanaşma hər hansı layihə seçilməzdən əvvəl cəmiyyətin bütün üzvlərinin maraqları nəzərə alınmaqla bütün ölçülə bil və çətin ölçülən, maddi və qeyri-maddi xərclərin və gəlirlərin sisteməlik hesablanması tələb edir [1].

Xərc-gəlir təhlili rifahın dəyişməsinə təsir edən investisiya xərclərini və gəlirlərini qiymətləndirməklə investisiya qərarlarının üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını mühakimə edən analitik vasitədir [2].

Bu analitik yanaşma metodu mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, məsləhət şirkətləri, qeyri-hökumət orqanları, ali təhsil müəssisləri, institutlar tərəfindən layihələrin və proqramların qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə olunur.

Xərc-gəlir təhlilinin əsas məqsədləri resursları ən yaxşı məqsədlər üçün yönəldilməsi, qərarların şəffaf tərzdə əsaslandırılması, daha səmərəli alternativlərin nəzərdən keçirilməsi, qərarvermə və monitoring üzrə idarəetmə vasitəsi kimi xidmət göstərilməsi, Hökumətə çoxillik büdcələrin daha yaxşı proqnozlaşdırılması üçün imkanların verilməsi, mərkəzi və yerli hökumət, donorlar və bank maliyyəsi üçün layihələrin hazırlanması, podratçılar, xidmət təlimatçıları, hökumətdəki müxtəlif orqanlarla danışıqlar modelinin hazırlanması və xərclərin bərpa müddəti, subsidiya səviyyəsi və bəzi hallarda tənzimləmənin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Layihə ekspertizasının rolu layihələrin hazırlanması və formalaşdırılması, zərərli layihələrin qarşısının alınması, yaxşı layihələrin ləğv olunmaqdan qorunması, layihə komponentlərinin ümumi məqsədlərə uyğun gələn gələcəyin müəyyən edilməsi, risklərin mənbəyini, həcmində və onların necə azaldılmasının müəyyən edilməsidir.

Layihə qiymətləndirilərkən likvidasiya dəyəri, borca xidmət imkanı, inflyasiya, mübadilə məzənnəsi, miqyas məsələləri (əhatə dairəsi), müddət məsələləri, tələb və təklif nəzərə alınmalıdır.

Xərc-gəlir təhlili üzrə əsas **ümumi yanaşmalar** aşağıdakılardır: [3]

a) Cəmiyyətin seçimləri əsas dəyər mənbəyi hesab olunur.

b) Bu seçimlər cəmiyyət tərəfindən gəlirlərin (sosial səmərənin) əldə olunmasına görə ödəməyə hazır olduqları ödənişlərlə xərclərə görə sərf olunan resurslardan əldə olunan kompensasiya ilə ölçülür.

c) Sosial mənfəət cəmiyyətin cəmi gəlirləri (sosial səmərə) və cəmi xərclərinin fərqi bərabərdir.

d) Gələcək dövr üzrə gəlir və xərclər hesablandıqdan sonra onların cari dəyərinin müəyyən edilməsi üçün (sosial) diskont faktorundan istifadə olunur və diskontlaşdırılır ($DF_t = 1/(1+r)^t$).

e) Hesablamalar zamanı inflyasiyanın nəzərə alınır.

Layihənin iqtisadi və maliyyə baxımından səmərəli olub-olmaması haqqında müzakirələrin və ya qiymətləndirmənin aparılması üçün istifadə oluna biləcək **altı alternativ meyar** mövcuddur: [1]

(1) Xalis Cari Dəyər (XCD): Layihənin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan müddətdə gözlə-

nilən müsbət və mənfi xalis nağd pul axınlarının cəbri cəmidir. Bu cəm sifirə bərabədirsə, investolar özlərinin əlavə investisiyalarının əvəzinin ödəniləcəyini (geri qayıdacağı) və qoyduqları kapital üzrə cari dəyərlərin hesablanması üçün istifadə olunan kommertiya diskont dərəcəsinə bərabər olan səviyyədə gəlir əldə edəcəklərini gözləyə bilərlər.

(2) Daxili səmərəlilik (DS): Daxili Səmərəlilik dərəcəsi XCD-ni sifirə bərabər edən diskont dərəcəsidir. Müvafiq olaraq, investoların qoyduqları kapitalın əvəzinin ödənilməsi (geri götürdükləri) dəyər və ya daxili səmərəlilik diskont dərəcəsinə bərabərdir və bu da DS dərəcəsinə təşkil edir.

(3) Gəlirlilik indeksi (Gəlir-Xərc Nisbəti): Gəlir-xərc nisbəti daxil olan xalis gəlir axınının XCD-nin (və ya iqtisadi gəlirlər) çıxan xalis nağd vəsait axınının (və ya xalis xərc) XCD-ə nisbətidir.

(4) Ödəniş və ya Geri Ödənmə müddəti: Investisiyanın özünü ödəməsi üçün diskontlaşdırılmamış xalis gəlirlər üzrə (müsbət xalis nağd axınları) neçə il tələb olunduğunu göstərir. Qoyulan investisiyanı tez geri qaytaran layihələrin seçilməsinə üstünlük verilir. Lakin, bu zaman uzun müddətli layihəyə investisiyaların qoyulması ilə bağlı aldadıcı nəticələr ortaya çıxma bilər.

(5) Borcun Qaytarılması Nisbəti: Borcun qaytarılması nisbəti layihənin öz əməliyyat xərclərini ödəməsi və borclarla bağlı götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunan əsas əmsaldır.

(6) Xərclərlə bağlı Səmərəliliyin Təhlili: Əsasən sosial layihələr və proqramlar üçün istifadə olunan qiymətləndirmə meyarıdır. Bu üsuldən layihə üzrə gəlirlərin maddi vəsait baxımından hesablanması çətin olduqda və ya alternativ investisiyalar üzrə əldə ediləcək gəlirlər eyni olduqda istifadə edilir. Xərclərin cari dəyərlərinin hesablanması tələb olunur.

Xərc-gəlir təhlilinin mərhələləri

Xərc-gəlir təhlili sosial, iqtisadi, siyasi və institusional məzmunun təsviri, məqsədlərin göstərilməsi, layihənin təsviri, texniki əsaslandırma və ətraf mühit təhlili, maliyyə təhlili, iqtisadi təhlil və risklərin qiymətləndirilməsi mərhələlərindən ibarətdir [2].

Layihə qiymətləndirilməsinin *ilk mərhələsi* sosial, iqtisadi, siyasi və institusional məzmunun təsvir olunmasıdır.

Layihə qiymətləndirilməsinin *2-ci mərhələsi* layihənin məqsədlərinin müəyyən edilməsidir. Məqsədlər konkret göstəricilər və hədəflər göstərilməklə yekun nəticənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, xidmətlərdən yaxşı istifadə olunmasına və mövcud potensialın artırılmasına xidmət etməlidir.

Layihə qiymətləndirilməsinin *3-cü mərhələsi* layihənin müəyyən edilməsidir.

Layihə qiymətləndirilməsinin *4-cü mərhələsi* texniki-iqtisadi əsaslandırma və əhtaf mühit təhlilini aparılmasıdır. Bu zaman tələb təhlili, alternativlərin təhlili, ətraf mühit və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı mülahizələr, texniki dizayn, xərclərin ehtimalı və icra cədvəli öz əksinin tapır.

Layihə qiymətləndirilməsinin *5-ci mərhələsi* maliyyə təhlilini aparılmasıdır. Xərc-gəlir təhlilinin aparılması zamanı maliyyə təhlili layihənin səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması üçün istifadə olunur.

Layihə qiymətləndirilməsinin *6-cı mərhələsi* iqtisadi təhlilini aparılmasıdır. İqtisadi təhlil layihəni əhalinin rifahın yüksəldilməsinə etdiyi təsirləri ölçmək üçün istifadə olunur. Burada əsas konsepsiya mal, iş və xidmət üzrə sosial alternativ xərclərin üçün bazarda mövcud olan qiymətlər əvəzinə kölgə qiymətlərinin istifadə olunmasıdır.

Layihə qiymətləndirilməsinin *7-ci mərhələsi* risklərin qiymətləndirilməsinin təhlilini aparılmasıdır. Layihə risklərinin qiymətləndirilməsi üçün həssaslıq təhlili, keyfiyyət riskinin təhlili və ehtimal olunan risk təhlilinin aparılması təklif olunur.

Açar sözlər: dövlət investisiyaları, xərc-gəlir təhlili, layihələrin qiymətləndirilməsi, Xalis Cari Dəyər (XCD), Daxili səmərəlilik (DS), Gəlirlilik indeksi.

Ədəbiyyat

1. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Xərc-gəlir təhlili və ətraf mühit, 2006.
2. Avropa Komissiyası. İnvestisiya layihələrinin xərc-gəlir təhlili üzrə Təlimat, 2014.
3. Asiya İnkişaf Bankı. Layihələrin İqtisadi təhlilləri üzrə Təlimatlar, 2013.

EVALUATION OF STATE INVESTMENT PROJECTS: EXPENSIVE ANALYSIS

The article deal the evaluation of public investment projects, which is called the cost benefit analysis. The cost-benefit analysis is one of the most useful assesments analysis of public expenditures. It is noted the main general approaches of cost-benefit analysis in this article. In addition, we have discussed the six alternative measures regarding to economic and financial performance of projects, and the main steps of cost-benefit analysis.

Keywords: public investment, cost-benefit analysis, project evaluation, net current value (XCD), internal efficiency (DS), profitability index.

TAYİÇİ SAKAYYANIN “BİLİKLƏ YARADILAN DƏYƏR VƏ YA GƏLƏCƏYİN TARİXİ” ADLI KİTABININ MÜƏYYƏN FRAQMENTLƏRİ

Natiq Hacıyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: n.qadjiev2012@yandex.ru

Tayıçı Sakayya müasir iqtisadiyyat və siyasət, futurologiya və sosial münasibətlər problemləri üzrə bir sıra əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdır. O, 30-dan çox kitabın, çoxlu sayda esse və məqalələrin müəllifidir.

Onun ABŞ-da nəşr olunan (1990) ilk kitabı 1985-ci ildə Yaponiyada çap olunan “Biliklə yaradılan dəyər və ya gələcəyin tarixi” adlı kitabı olmuşdur.

Müəllif qeyd edir ki, ənənəvi istehsal amilləri artıq, istehlakçıların bu və ya digər məhsulda ifadə olunan dəyəri, qiymətliyini müəyyən etməzlər. məhz bu hal müasir iqtisadiyyatda baş verən daha fundamental tərpənişlərdən biridir [7].

Əsərin ilk üç hissəsində əsas diqqət industrial sivilizasiyanın “batmasına”, 70-ci illərdən başlayaraq istehsalçı və istehlakçıların səmtlərinin dəyişilməsinə, siyasi sistemin transformasiyasına, təsərrüfatın qloballaşmasına və milli dövlət modelindən geri çəkilməyə və müasir cəmiyyətin əksər hissəsində postmaterial səmtləşmənin formalaşmasına yönəlmişdir.

Son iki hissəsində isə Tayıçı Sakayya qeyd edir ki, müasir cəmiyyətin xarakterik əlaməti biliyin müasir cəmiyyətdə geniş yayılması faktının özü yox, onların cəmiyyətdə yaradılan bir çox nemətlərə bilavasitə daxil olmasıdır və beləliklə də, iqtisadiyyat biliyin mübadiləsi və onların qarşılıqlı qiymətləndirilməsi əsasında fəaliyyətdə olan sistemə çevrilir. (əmək dəyər nəzəriyyəsi). Onun zənnincə müasir cəmiyyətdə ən əsas transformasiyalardan biri simbiotik obyektiv dəyərlərdən, hansılarla ki, ənənəvi bazar iqtisadiyyatı xarakterizə olunurdu, əvvəlki istehsal amillərindən asılı olmayan subyektiv dəyərlərə keçid və bu irəliləyişin müasir rəqabət mühitində səmərəli hərəkət etmək və ya hətta sadəcə özünü saxlamaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Əsərin yekun hissəsində isə yeni cəmiyyətin yaranmasına gətirib çıxaracaq prosesin əsas is-

tiqamətləri araşdırılır. Məhz onu müəllif biliklə yaradılan dəyər adlandırmışdır.

Müəllif qeyd edir ki, cəmiyyətdə artıq fərdlərin əvvəllər əldə etmək üçün can atdığı dəyərlər "sönür" və maraq və tələbat azalır [7]. Burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Bu daima belə olmuşdur. Sadəcə bu dəyişmələr əvvəllər əsrlər ərzində baş verirdi, indi isə bu tip dəyişmələr on illər bəziləri isə bir neçə illər ərzində olur.

O qeyd edir ki, bəşəriyyət ilk dəfə belə siqnalı 80-çi ildə almışdır [7]. Xeyr əslində isə bu tip siqnallar keçmişdə də olmuş, lakin qabarıq və uzun müddətdən bir olduğundan tam şəkildə qeydə alınmamışdır. Bu inflyasiyanın 17-18-ci əsrlərdə olması iddiasına bənzəyir. Düzdür bu dövrlərdə ilk dəfə adı çəkilə və tanına bilər, amma o, həmişə mövcud olmuşdur.

Müəllif dəyər dəyişmələrinə toxunaraq "nə qədər böyükdürsə, bir o qədər yaxşıdır" şüarının "yüngül – nazik–qısa–balaca" şüarı ilə əvəz edilməsinin əhəmiyyətində [7] sadə fərdlərin istismar üçün daha rahat olması məqsədinin güdüldüyünü qeyd etmir. Bunu əyani olaraq gündəlik KİV-də gedən reklam çarxlarının duymaq olar.

Burada əsas məqam unudulur ki, II Dünya müharibəsindən sonra soyuq müharibə apara iki sistemin nümayəndələri məhz dünya hegemonluğunun nümayişi üçün ən böyük və əzəmətlilərə üstünlük verirdilər. artıq bazar bununla doludundan sonra mənfəət yeni kanallar axtarıcı ilə "sadəliyə", "rahatlığa" üz tutdu [7]. Burada digər məqam bütün cəmiyyətin bazar qanunları ilə işlədiyinə və təkcə bir sahə daxilində deyil müxtəlif sahələr arasında da "qanlı" rəqabəti unutmaq olmaz. Təkanverici ancaq mənfəətdir və təbii-psixoloji amilləri duyub onlardan sui-istifadə edərək istehlakçı beyninə hakimlikdir. Daha fərdlərin çox hissəsinin özlərinin subyektivliklərindən irəli gələn qərarlar yox.

Müəllif qeyd edir ki, müasir dünyada bizim artıq halda sahib olduğumuz əmtəə müdrikliyi. İndiki dövrdə hörmətli həyat tərzi bu müdrikliyin – biliyin istehlakı ilə müşayiət olunan həyat tərzi olacaqdır [7]. Bu həqiqətən də belədir. Elmin və texnikanın, texnologiyanın son nailiyyətlərindən istifadə edən həmişə hörmət sahibi olur. Lakin yekunda yenə də mənfəət dalınca qaçanların reklam yolu ilə fərdlərə caladıqlarının iyrənc təzahürü və inkişaf və tərəqqidən sui-istifadədir.

O bildirir ki, elmin, biliyin təcəssüm etdiyi əmtəənin alıcısı ağıllı sayılacaq. Və həmin əmtəə onun sahibinə ali biliyə əlçatanlığı təsdiq etməlidir [7].

Müəllif bu biliklə yaradılan dəyərin və bir istehsal amili kimi onun özünün dəyərinin hesablanmasının iqtisadçı və sosioloqları çətin vəziyyətə saldığını bildirir [7]. Lakin unutmaq olmaz ki, elə bütün istehsal amillərinin dəyərinin və onların yaratdığı əmtəələrin qiymət və dəyərlərinin müəyyən edilməsi həmişə mübahisə obyektinə olub. XVII-XX əsrlər əmək dəyər nəzəriyyəsi və ona alternativ olan marjinalizmə əsaslanan dəyər nəzəriyyələri buna əyani sübutdur. Qiymətləndirmədə və hesablamada şkalaların uzunluğu, aralamaların çoxluğu müsbət stimulyat yaratmaqla yanaşı, nail olmanın həqiqətən də çətin və qeyri-mümkün olan nəticələrin əldə edilməsi üçün enerjinin fərdin öz rifahından çox əmtəə istehsalçısının "bəhrələnməsinə" xidmət edir. bu çeşid və növ müxtəlifliyinə tamamilə aiddir.

Müəllif biliklə yaradılan dəyərə malik olan əmtəələrin keyfiyyətcə o qədər də fərqlənməyən əmtəələrdən dəfələrlə baha satılmasını fərdlərin düşüncəsində onun daşıyıcılarına münasibətin dəyişilməsini duyurlar [7]. Lakin, bu halın arxasında həmin məhsulun hazırlanmasındakı tarixi və tarixi münasibətin olduğu unudulur. Belə ki, hər hansı bir regionun coğrafi məkanın məhsuluna və tarixi bir məhsula sahib olmaq (fərdlərin zaman məkanda ani yerdəyişmə istəyinin yüksək olması ilə) təkcə məhsulun bilavasitə özünə deyil onunla bağlı bütün məsələlərə, tarixə və anlara sahib olmaq ilə bağlıdır.

Bundan başqa biliyə əsaslanan iqtisadiyyatda aşağıdakılar müşahidə olunur:

- biliyin istehsalının sürətlənməsi,
- makroiqtisadi səviyyədə qeyri-maddi aktivlərin artımı,
- innovasiyanın hakim fəaliyyət kimi mövcudluğu, biliyin alətlərində inqilab [4, s.30-32].

Müəllif iqtisadiyyatda biliklə yaradılan rəqabətin həddən artıq gücləndiyinə işarə vuraraq bu

əmtələrin artıq “birdəfəlik istifadə” əmtəsinə çevriləcəyi qənaətinə gəlir [7]. Amma bu kvazibilyin yaratdığı dəyərin təcəssüm etdiyi əmtəələrə aiddir, daha həqiqi elmin, biliyin yaratdığı dəyər təcəssümü olan əmtəələrin yox. Həm də həyatda fərdlərin və münasibətlərin bir-birini əvəzləməsi halları kütləvi hal aldığı halda əmtəə əvəzlənməsi haqda da bunu söyləmək olar.

O, qeyd edir ki, nemətlərin çoxluğu və onun qiymətliliyinin keçidi xarakter daşdığı cəmiyyətdə iqtisadi mühit sərt və amansız olur, bazarın psixologiyası “qələbə və ya məhv” devizinə gətiriləcək. Bu da ki, kifayət qədər enerjili olmayan və ya lazımı səviyyədə işləməyənlərin məhvi deməkdir [7].

Müəllif haqlı olaraq informasiya-kommunikasiya texnologiyaları misalında biliklə yaradılan dəyərin ani olaraq yüksəlməsindən və onun zərrə qədər də üstün olan əvəz edicisinin yaranması ilə dəyərinin sıfıra enməsindən söz açır [7]. Bunlar tam elmin biliyin deyil sadəcə ideyaların, fərdi düşüncə və fikirlərin və ədədi və həndəsi silsilə ilə artan rəqəmsal mühitin bəhrəsidir. Bu baxımdan təcəssüblü heç bir şey yoxdur. “Havadan” yaranan “havada” da qalır, onu digər “hava” əvəz edir. Lakin, həqiqi elm uzun illərin təcrübəsi və tədqiqatının nəticəsi olur ki, onun da əvəz edicisi olmur. Müasir dünyanın, xüsusilə də iqtisadiyyatın “bəyəndim” iqtisadiyyat olduğu, “kseroks” prinsipi ilə fəaliyyəti göz qabağındadır. Bu həmişə belə olub. Sadəcə indi kütləviləşib. Cəmiyyətdə qəbul olunma “bəyənmə” sayı ilə müəyyən olunur. İqtisadiyyatda isə məhsulun ilk variantının ərsəyə çatmasına həqiqətən də böyük zəhmət, xüsusilə də elm, bilik sərf olunur və dəyəri yüksək olmalıdır. Lakin sonrakı istehsal konveyer, ştamp üsulunun tətbiqi ilə “kseroks” prinsipinə əsaslanır.

Biliyə əsaslanan dəyər nəzəriyyəsi haqda danışanda biliyin dəyəri iki yolla yaradıldığı söylənilir. “İlk əvvəl o, kapitalın əmanəti ilə əldə olunur [2]. İkinci yolu istehsal prosesinə ideya və innovasiyanın əlavə edilməsidir [3, s.51].

Əqli əmək işçisi maddi nemətlər yaratmır...o, bilik, ideya, informasiya “istehsal edir [5, s.236].

Müəllif haqlı olaraq biliklə yaradılan dəyəərə münasibətdə universal konsepsiyanın (əmək dəyər nəzəriyyəsi) yaranmasının qeyri-mümkünlüyünü söyləyir və əlavə olaraq ona münasibətdə və ya belə xarakterli dəyərin qiymətləndirilməsində faydalılıq nəzəriyyəsinin də gücsüzlüyünü də bildirir [7]. Səbəb isə onda gizlənilir ki, əmək dəyər nəzəriyyəsi fiziki əməyin hakim olduğu dövrdə yaranmışdır. Faydalılıq nəzəriyyəsi bu konsepsiyaya qarşı məqsədli şəkildə yarandığından, hər ikisi zaman məkan amilinə yetərinə fikir vermədiklərindən tam işlək olmurlar. Biliklə yaradılan dəyər nəzəriyyəsi də yuxarıda sadalanan kimi “işlək” ola bilərdi. Və ya elə işləkdir də, lakin, zaman hesabı artıq illər deyil anlardır.

Söylənilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, biliyin əsrlər boyu maddi nemətlərin yaradılmasında böyük rolu olub və yenə də qalmaqdadır. Müasir dövrdə isə qeyri-maddi nemətlərin və onların müxtəlifliyinin çoxalması maddi nemətlərin isə çeşidlənməsinin alıcıların sayına çatma “niyyəti” biliyin əsas istehsal amilinə çevrilməsindən xəbər verir.

Açar sözlər: dəyər, məlumat, biliklə yaradılan dəyər.

Ədəbiyyat

1. Антонов А.В. Экономиказнаний: метафораиреальность? Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: Философия, 2013, Т.11, вып. 4, с.50–55.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: Пер. с англ. 2-е изд., испр. и доп. М.:Academia, 2004. 788 с.
3. Белл Д., Иноземцев В. Л. Эпохаразобщенности. Размышления о мире XXI века, М., 2007. 304 с.
4. Дэвид П.А., Форэ Д. Экономические основы общества знания, Экономический вестн., Ростов. гос. ун-та. 2003. Т. 1, № 1, с.29–55.
5. Друкер П.Ф. Энциклопедия менеджмента: Пер. с англ. М. СПб. Киев, Изд. Дом «Вильямс», 2004. 432 с.
6. Кочергин Д.Г. К вопросу о деконструкции понятия стоимости.

7. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или история будущего, Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология, Под редакцией В. Л. Иноземцева, М., 1999, с.340-371.

**SOME FRAGMENTS OF BOOK BY TAYICHI SAKAYA
“THE KNOWLEDGE-VALUE REVOLUTION, OR A HISTORY OF THE FUTURE“**

The talk analyses some fragments and aspects of the book “The knowledge-value revolution, or a history of the future“ by Tayichi Sakaya.

Keywords: Value, knowledge, the cost created by knowledge.

**AZƏRBAYCANDA REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN
AMİLLƏRİN TƏHLİLİ**

Leyla Hacıyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: hajiyeval@mail.ru

Müasir zamanda ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf istiqamətlərindən biri də qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. Bu istiqamət 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında [2] qeyd olunmuşdur. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivlərindən bəhs edərkən, xüsusilə turizm sektorunu qeyd etmək lazımdır. XX –ci əsrin fenomeni adlandırılan turizm iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. Ümumdünya Turizm Şirkəti olan UNWTO-nun məlumatlarına görə, dünya üzrə turizmin illik inkişaf tempələri 4-4.5%, gəlirlərinin artım tempi isə 4% təşkil edir. Turizmin inkişafına qloballaşma, kommunikasiyaların inkişafı, informasiya cəmiyyəti bilavasitə təsir edir.

Azərbaycanda turizmin prioritetləri 6 dekabr 2016-cı ildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiqlənmiş Strateji Yol Xəritələrində öz əksini tapmışdır. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində” [3] sahənin əsas hədəfləri və inkişaf vektorları müəyyən olunmuşdur. Qəbul olunmuş sənəddə turizmin inkişafına dövlət dəstəyinin göstərilməsi, təklif olunan turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, ölkəyə yeni investisiya layihələrinin cəlb olunması və regional turizmin inkişafı nəzərdə tutulur.

Turizm sektoru regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Regional turizm - müəyyən ərazi çərçivəsində turizmin inkişafını şərtləndirən və turizm tələbatlarının ödənilməsi funksiyalarını yerinə yetirən, bir-birilə sıx əlaqəli olan çoxsaylı elementlərdən (rekreasiya resursları, turizm infrastrukturu, ekoloji və fərdi təhlükəsizlik və s.) ibarət mürəkkəb sistemdir.

Ölkəmizdə regional turizmin inkişafına bir sıra amillər təsir edir ki, bunlara ticarətin və ictimai-iaşənin inkişafı, nəqliyyat xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, mehmanxana komplekslərinin tikilməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafı, regionda əhalinin sayının artması, əhalinin real gəlirlərinin və alıcılıq qabiliyyətinin artması, regionda əhalinin iş və asudə vaxtının nisbətinin dəyişməsi, istehlak tələbatının strukturunun dəyişməsi (xidmətlərə tələbatın artması, o cümlədən, turizm, təhsil, səhiyyə xidmətlərinə) aid edilir [5].

Bu amillərin təsirini nəzərə almaqla, regional turizmin iqtisadiyyatının əsas vəzifələrini qeyd etmək olar:

-müəyyən sosial-iqtisadi vəziyyətin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə, regional turizmin iqtisadiyyatının nəzəriyyəsinin işlənməsi;
 -regionlarda turizm məhsuldar qüvvələrinin yerləşdirilməsi problemlərinin öyrənilməsi;
 -turizm sahəsində regionlararası əlaqələrin tədqiqi;
 -yeni turizm regionlarının formalaşdırılması prinsiplərinin hazırlanması;
 -müxtəlif ərazilərin turizm resurslarının təhlili;
 -müəyyən regionlarda iri turizm obyektlərinin yerləşdirilməsinin əsaslandırılması;
 -regional turizm məhsullarının ixracı üçün regionların istehsal inteqrasiyası sxemlərinin hazırlanması.

Regional turizmin inkişafı mövqeyindən, turizmə olan yanaşmalar:

-yerli əhalinin və əraziyə gələn turistlərin istirahəti və asudə vaxtının keçirməsi üçün zəruri olan məqsədli resurs;

-regiona əlavə gəlirin gətirilməsini və əhalinin məşğulluğunu təmin edən müstəqil təsərrüfat kompleksi;

-regionun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və təbii-rekreasiya potensialının qorunması amili.

Regional turizmin daha ətraflı xarakterizə edilməsi üçün onun inkişafı şərtlərini üç struktur blok üzrə qruplaşdırmaq olar [6]:

Cədvəl 1. Regional turizmin inkişafının əsas şərtləri

Əsas bloklar	Struktur elementlər
Ərazi- resurs	-regionun ərazisi (turist axınlarının istiqamətləri kimi) -ərazinin təbii-coğrafi, tarixi-mədəni xüsusiyyətləri və resursları
Sosial - iqtisadi	-turist tələbatlarının ödənilməsi -yerli əmək resursları ilə təminat -inkişaf etmiş turizm növləri haqqında məlumatın əlçatırılığı
Təşkilati-idarəetmə	-regionda turizm fəaliyyətinin təşkili və onun maliyyə təminatı -turizm infrastrukturunun inkişafı - regionun nəqliyyatla təmin olunması -regional turizmin planlaşdırılması və idarə edilməsi -regionda turistlərin təhlükəsizliyi

Fikrimizə, bu şəkildə qruplaşdırılan regional turizmin inkişaf şərtləri səmərəli regional siyasətin formalaşmasına zəmin yarada bilər. Regional siyasət deyərkən, turizm sferasının fəaliyyətinə təsir edən və onun inkişafına yönəldilmiş proqram və metodların məcmusu nəzərdə tutulur. Məsələn, ərazi-resurs blokunun kompleks təhlili nəticəsində rekreasiya potensialının istifadəsinin səmərəliliyini öyrənmək, istifadə olunmayan resurs potensialını müəyyən etmək, regionda mövcud olan və istifadəsi mümkün olan yeni, perspektivli turizm növlərini aşkarlamaq olar. Azərbaycanda ekoloji və aqroturizmin inkişafı üçün potensial imkanlar mövcuddur ki, bu da regionların müvafiq turizm imicinin yaradılmasını tələb edir.

Sosial-iqtisadi blok regionun turizm sahəsində əmək resursları ilə təminatını qiymətləndirməyə, yerli əhalinin məşğulluğunun səmərəliliyini təhlil etməyə imkan verir. Təşkilati-idarəetmə blokunun tərkibedici elementlərinin təhlili isə regionun mövcud maddi-texniki bazasını qiymətləndirməyə, regional turizmin idarə edilməsinin koordinasişdırılmış sistemini yaratmağa yardım edir. Bu blokun adekvat qiymətləndirmə və daimi nəzarət tələb edən əsas elementlərindən biri təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Regional turizm proqramlarının hazırlanmasında bu elementə xüsusi fikir vermək zəruridir. Turistlərin təhlükəsizliyi Azərbaycan Respublikasının "Turizm haqqında" Qanununda öz əksini tapıb, Qanunun 12 Maddəsinə əsasən "Turistlərin təhlükəsizliyi - səyahət müddətində turistlərin şəxsi

təhlükəsizliyi və onların əmlakının qorunmasıdır” [1]. Turistlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onların sığortalanması nəzərdə tutulub.

Ümumiyyətlə, regionun turizm fəaliyyətinin uğurlu olması ümumi iqtisadi səviyyədən, infrastrukturun inkişafından, regionda əhalinin həyat səviyyəsindən və digər amillərdən asılıdır. Regionların inkişafı üçün həyata keçirilən dövlət siyasəti də müstəsna mənə kəsb edir. Dövlət siyasəti regionlarda mövcud olan problemləri vaxtında müəyyən etməyə, bu problemlərin səbəblərini öyrənməyə, və onların həlli üçün xüsusi proqramların hazırlanmasına yönəlir. Azərbaycanda regionların inkişafına dair bir neçə Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”na [4] əsasən ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə prioritet sahələrdən biri də regional turizmin inkişafı olacaq. Regional turizmin inkişafı üçün Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlər aşağıdakılardır:

-regionlarda turizm infrastrukturunu təşkil edən obyektlərin sayının artırılması və onların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;

-müxtəlif regionlarda turizmin stimullaşdırılması, regional kommunikasiya və informasiya mərkəzlərinin yaradılması və turistlərin zəruri olan informasiya ilə təmin olunması;

-regionlara investisiya cəlb etməklə yeni turist layihələrin həyata keçirilməsi;

-regionlarda yeni turizm növlərinin (məsələn, qış turizmi ilə əlaqəli) inkişaf etdirilməsi;

-turizm obyektlərində çalışan işçilərin treninqlərinin keçirilməsi, onların kvalifikasiyasının artırılması;

-regionlarda müxtəlif kateqoriyalı mehmanxana, pansionat, qonaq evləri, hostellərin yaradılması.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizdə regional turizmin inkişafına təkan verəcək və Azərbaycanın həm regionda, həm dünyada cəlbedici turizm məkanı kimi mövqeləşdirilməsinin əsasını təşkil edəcək.

Açar sözlər: regional turizm, Strateji Yol Xəritəsi, turizm resursları, turizm potensialı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında” Qanunu, 4 iyun 1999.
2. “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, 2012.
3. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, 2016.
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”.
5. Гаджиева Л.А. Туризм в Азербайджане: статистический анализ и перспективы развития рынка. Экономика и предпринимательство, М., №3, 2017.
6. Зализняк Е.А. Региональный туризм: основные признаки и условия развития. Вестник Волгоградского Государственного Университета, №2 (19), 2011.

ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF REGIONAL TOURISM IN AZERBAIJAN

In article the major factors influencing on development of regional tourism in the country are considered. Classification of these factors is carried out in the main blocks, priorities for the development of regional tourism are identified. The actions promoting formation of a territorial brand of the country as attractive tourist center are defined.

Keywords: regional tourism, Strategic Road Map, tourism resources, tourism potential.

İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFI DAVAMLI İNKİŞAFIN ƏSAS ÜNSÜRLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Əli Həsənov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: a.hasanovhr@gmail.com

Məlum olduğu kimi “davamlı inkişaf” termini ilk dəfə BMT-nin Ətraf mühit və inkişafa dair Beynəlxalq Komissiya - Bruntland komissiyası tərəfindən 1987-ci ildən işlədilməyə başlamışdır. Ümumi yanaşmaya görə, davamlı inkişaf dedikdə indiki nəslin tələbatının, gələcək nəslin tələbatlarına toxunmadan daha dolğun şəkildə ödənilməsi başa düşülür. BMT-nin Rio-de-Janeyro-92 konfransında qəbul edilən və Davamlı İnkişaf üzrə milli strategiyaların hazırlanmasına xidmət edən “XXI əsrin gündəliyi” adlanan sənəd XXI əsr üçün dünya ölkələrinin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə edən Davamlı İnkişaf Konsepsiyasını hazırlamaq üçün ümumi fəaliyyət proqramı kimi qəbul edilir. Beynəlxalq sənədlərdə və ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda konsepsiyanın adı “İnsan potensialının davamlı inkişafı”, “Sivilizasiyanın davamlı inkişafı”, “İnsan cəmiyyətinin davamlı inkişafı” və s. kimi müxtəlif formalarda təqdim edilirdi. Son illərdə isə insan və ətraf mühit arasında harmoniyanın təmin edilməsinə yönəlmiş bu konsepsiya təbiət, cəmiyyət və insan həyatının bütün sahələrini əhatə etdiyinə görə, sadəcə olaraq, “Davamlı inkişaf” adı ilə daha geniş yayılmışdır.

Ümumilikdə, davamlı inkişaf bir-birilə sıx bağlı olan iki mühüm amilə əsaslanır ki, bu da “davamlı inkişaf” və “davamlı iqtisadi inkişaf” anlayışlarının o qədər də fərqlənmədiyini göstərir. Başqa sözlə, davamlı inkişaf tərəqqinin, inkişafın bütün parametrlərinin və prioritetlərinin harmonik şəkildə əlaqələndirilməsini tələb edir. Bütün insanların adi tələbatlarını ödəmək və hamının gələcək yaxşı həyata olan ümidinin reallaşdırılmasına şərait yaradılması zərurət olmalıdır. Bunsuz uzunmüddətli və davamlı inkişaf sadəcə olaraq qeyri-mümkündür. Davamlı inkişafın dinamik xarakteri xüsusi qeyd edilməlidir. Bugünkü inkişafı gələcək nəsillərin ziyanına olaraq həyata keçirilməməlidir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının iqtisadi izahı daha çox onunla əlaqədardır ki, ümumi kapital azalmadan bir nəsildən digərinə ötürülür. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi, yoxsulluğun aradan qaldırılması və insanların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi BMT-nin min illiyi bəyannaməsində də qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda 2015-ci ilin sentyabr ayında dünya liderləri tərəfindən 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi qəbul edilib. Həmin məqsədlər yoxsulluğa son qoymaq, inkişaf və insanların rifahını təşviq etmək, eyni zamanda ətraf mühiti qorumaq üçün səylərin birləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Ölkəmizdə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi Azərbaycan hökumətinin də qarşıya qoyduğu və çox böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi mühüm prioritetlərdən biridir. Bəlli olduğu kimi, bu, ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli, şaxələndirilmiş şəkildə inkişafını nəzərdə tutur. Neft sektorundan əldə edilən gəlirlər hesabına qeyri-neft sektoruna böyük sərmayələrin yatırılması, beləliklə də, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi başlıca hədəf kimi götürülür.

Bu baxımdan, bilavasitə, ölkə başçısının təşəbbüsü ilə regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı hazırlanan və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən dövlət proqramları olduqca təqdirəlayiqdir. Bu proqramlar əhalinin yüksək iqtisadi fəallığını stimullaşdırır, bölgələrdə yaşayış səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına, Azərbaycanın regionlarının hərtərəfli tərəqqisinə yol açır.

Prinsip etibarını ilə, ölkə regionlarının davamlı, sürətli inkişafının reallaşması təkcə iqtisadi deyil, həm də mənəvi məsələdir. Başqa sözlə, burada insan amili öz həlledici təsirini göstərir, insanların sosial-iqtisadi fəallığı və təşəbbüskarlığı mühüm rol oynayır. Müvafiq məqamlar regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilən Dövlət Proqramında ciddi nəzərə alınmışdır. Burada bölgələrdə işgüzar sahibkarlıq təşəbbüslərinin yüksək səviyyədə dəstəklənməsi, sənayenin inkişaf etdirilməsi,

yoxsulluğun, işsizliyin tam aradan qaldırılması, əhalinin yüksək məşğulluğun təmin edilməsi nəzərdə tutulub.

Bu baxımdan, Dövlət Proqramlarının icrasında hər bir bölgənin özünəməxsusluğuna, regionların sosial-iqtisadi inkişaf potensialını şərtləndirən mühüm meyar kimi insan amilinə xüsusi diqqət yetirilib. Proqramların icrası zamanı insan amili xüsusi olaraq, önə çəkilir. Burada insanların iqtisadi təşəbbüslərinin - insan kapitalı amilinin adekvat şəkildə qiymətləndirilməsinə böyük diqqət yetirilir. Belə ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirən mühüm meyarlardan biri insan kapitalının əhəmiyyətinin lazımı şəkildə dəyərləndirilməsidir.

Görülən tədbirlər nəticəsində ölkədə makroiqtisadi göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaq məqsədi daşıyır.

Mühüm iqtisadi göstəricilərinə görə, dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə müqayisə edilən Azərbaycanda cəmiyyətin inkişafının mühüm aspektlərindən biri də yoxsulluğun azaldılması, tarazlı inkişafın təmin edilməsidir. Yoxsulluq dünya dövlətlərinin 2/3 hissəsini əhatə edən problemdir. Dünyada 1,2 milyarda yaxın insan yoxsulluqdan əziyyət çəkir, təqribən 2 milyard insanın gündəlik gəliri isə bir dollardan aşağıdır. Təbii ki, bütün bunlar dünya ölkələri üzrə gəlirlərin ədalətsiz bölgüsü ilə bağlıdır. Hazırda əksər dünya dövlətlərinin başlıca məqsədi olan davamlı inkişafa keçidin də əsas tələbi, məhz gəlirlərin ədalətli bölgüsünə nail olmaqdır.

Hazırda bir çox iqtisadi göstəricilərinə görə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə müqayisə edilən Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətin inkişafının mühüm aspektlərindən biri də yoxsulluğun azaldılması, tarazlı inkişafın təmin edilməsidir. Bu da təbiidir, çünki yoxsulluq ölkənin iqtisadi inkişafını əngəlləyən, insan inkişafını məhdudlaşdıran amillərdəndir. Ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması, regionların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılmasını və s. bu kimi vəzifələri aid etmək mümkündür.

Ümumilikdə insan potensialının inkişaf etdirilməsi, insan kapitalının keyfiyyətinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi əmək məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır, cəmiyyətin, xüsusən də regionların iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərir. Daha keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılması daha çox maddi və mənəvi fayda əldə etməyə və rəqabətqabiliyyətliliyi yüksəltməyə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş İqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulan orta və uzunmüddətli hədəflərə çatmaqda insan kapitalının inkişaf etdirilməsinin müstəsna rolu vardır. Xüsusilə regionların kadr potensialının artırılması onların inkişafını sürətləndirir, əlavə investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradır, hər bir şəhər və rayonda istehsalatda və iqtisadiyyatın digər sahələrində maksimal olaraq yerli kadrlardan istifadə etməyə imkan verir. Regionlarda kadr potensialının zəif olması və ya ixtisaslı kadrların mövcud olmaması coğrafi və iqtisadi cəhətdən böyük potensial vəd edən sahənin inkişafına ciddi əngəl törədə bilər. Hər bir yerli və xarici investor yerli kadrlardan istifadə etməkdə maraqlıdır, çünki kənardan gətirilmiş mütəxəssis yerli mütəxəssisə nisbətən təbii olaraq daha çox əmək haqqı tələb edəcək. Eyni zamanda yerli mütəxəssis öz evində işlədikdə sosial qayğılardan azad olur və öz fəaliyyətinə daha çox diqqət ayıra bilir ki, bu da öz növbəsində onun işində faydalılıq əmsalını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Peşəkar kadr probleminə görə investorların müəyyən sahəyə yatırım etməkdən imtina etməsi bir regionun iqtisadi inkişafını ləngidir, yoxsulluğun və işsizliyin tamamilə aradan qaldırılması istiqamə-

tində aparılan işlərə zərər vurur. Davamlı inkişafın bilavasitə iqtisadi inkişafa bağlılığını nəzərə alsaq, zəncirvari olaraq davamlı inkişaf-iqtisadi inkişaf-insan kapitalının inkişafı sxemini qeyd etmək olar. Bu üç qlobal məsələ bir birində qarşılıqlı şəkildə asılıdır və onları ayrıca təsvir etmək mümkün deyil.

Son illər ölkəmizdə regionların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aparılan uğurlu siyasət iqtisadiyyatın hər sahəsində peşəkar mütəxəssislərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Təhsilin inkişafı, xüsusilə peşə təhsilinin keyfiyyətinin artırılması ixtisaslı kadrların yetişməsində müstəsna rol oynamışdır. Strateji yol xəritəsində insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının fasiləsiz inkişafının, araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması qarşıya mühüm hədəflər kimi qoyulmuşdur. İnsan kapitalının inkişafı üçün zəruri olan sahələrin stimullaşdırılması, bu sahəyə yatırım edən investitorlara xüsusi güzəştlərin tətbiq olunması özü-özlüyündə davamlı inkişafın göstəricisidir.

Təhsil sahəsində aparılan islahatların, orta və uzunmüddətli dövrdə təhsilin (xüsusilə təhsilin ixtisaslı kadr hazırlığı pillələrində) keyfiyyətinin yüksəldilməsi, infrastrukturun və “elm-təhsil-istehsal” əlaqələrinin çevik idarəetmə mexanizminin qurulması, eləcə də şirkətlərin qlobal dəyər zəncirinə qoşulmaqla dünya bazarlarına inteqrasiyası üçün əhəmiyyətlidir. Əmək bazarının dərinədən təhlil edilərək mövcud kadr tələbatının müəyyən edilməsi, birbaşa istehsalata və iqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş təhsil siteminin tətbiq edilməsi yoxsulluğun və işsizliyin əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırılmasına və insan kapitalının sürətli inkişafına bilavasitə dəstək göstərəcəkdir. Eyni zamanda təhsil müəssisələrinin məzunları təkcə işçi kimi yox, həm də gələcəkdə işgötürən kimi formalaşdırması sahibkarlığın inkişafına ciddi təsir edəcək, yeni iş yerlərinin açılmasına, yeni investisiyaların cəlb olunmasına, bir sıra sahələrdə innovativ yanaşmanın tətbiq edilməsinə şərait yaradacaqdır. Davamlı inkişaf amilinin indiki nəslin tələbatının, gələcək nəslin tələbatlarına toxunmadan daha dolğun şəkildə ötürülməsi olduğunu nəzərə alaraq, təhsildə və insan kapitalının inkişafında yeniliklər, mütərəqqi layihələr bu prosesin dayanıqlığını əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, insan kapitalı, yoxsulluğun aradan qaldırılması, əmək münasibətləri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Strateji Yol Xəritəsi.

HUMAN RESOURCES DEVELOPMENT AS ONE OF THE FACTORS OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The talk deals with some aspects of the human resources development as one of the factors of the sustainable development in the frame of the strategic road maps of the development of Azerbaijan.

Keywords: sustainable development, human resources, poverty eradication, labour relations.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ОТХОД ОТ НЕФТЯНОЙ ЗАВИСИМОСТИ

Лала Гамидова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: lala_hamidova@unec.edu.az

Введение. Проведение диверсификации экономики в добывающих нефть и газ странах является важной мерой снижения зависимости от этих ресурсов. Для этого государству необходимо осуществить политику по улучшению бизнес среды, определению приоритетности отраслей, поддержке и развитию общественно значимых отраслей и инфраструктуры.

В странах с богатыми нефтегазовыми ресурсами процесс диверсификации протекает сложно, что связано с рядом причин. Во-первых, в нефтегазовом секторе выше фактор ренты. Во-вторых, нефтегазовая отрасль слабо зависит от других отраслей экономики [4, с. 108].

Преимущество диверсификации экономики для ресурсозависимых стран заключается в том, что она является стимулом для повышения конкурентоспособности. Получение легкой прибыли за счет продажи сырья в таких странах приводит к снижению конкурентоспособности экономики.

Основная часть. Подъем экономики Азербайджана в 2005-2014 годы был связан прежде всего с Нефтяной стратегией, заложенной Общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым. Результатом успешно проводимой политики Г.Алиева и в последующие годы нынешнего Президента Азербайджанской Республики И.Алиева стало привлечение в страну крупных иностранных инвестиций.

Рост ВВП сопровождался эти годы преимущественно за счет интенсивной добычи и экспорта нефти, и газа, поступлений от нефтяных доходов в условиях высоких мировых цен на нефть. По данным Государственного комитета по статистике Азербайджанской республики, объем ВВП увеличился более чем в 3 раза за 2000-2007 годы. В 2006 году наблюдались рекордные темпы роста ВВП в 134,5%. Начиная с 2010 года, темпы роста ВВП стали снижаться, что было связано с сокращением добычи нефти и газа, и 2011 году составили 100,1% (в 2016 году – 96,9%). Доля нефтегазового сектора в ВВП в 2010 году составила 48,0% (2001 году - 52%), в 2016 году – 32,5%, в 2016 году поступления в государственный бюджет от продажи нефти составили 63%, доля экспорта – 87% [1, с. 103].

Благодаря притоку иностранной валюты от продажи нефти, стало возможным открытие обрабатывающих предприятий, новых рабочих мест, строительство и расширение инфраструктуры. Наблюдалась макроэкономическая стабильность, высокие темпы роста ВВП, низкий уровень инфляции, профицит внешнеторгового баланса, повышение доли ненефтяного сектора в ВВП. Были созданы благоприятные условия для развития сферы услуг, строительства, отельного и ресторанного бизнеса.

Резкое снижение мировых цен на нефть более чем в два раза в 2014 году сильно повлияло на экономику Азербайджана. За 2015-2017 годы доходы государственного бюджета в долларовом эквиваленте снизились более чем в 3 раза, национальная валюта упала почти в 2 раза по сравнению с мировыми главенствующими валютами. Все это привело к бюджетному дефициту, закрытию рабочих мест, сокращению государственных инвестиционных проектов. В 2016 году ВВП снизился на 3,8% по сравнению с 2015 годом, инфляция увеличилась до 12,4% [2, с. 41].

С целью поднятия экономики в декабре 2016 года указом Президента были утверждены Стратегические дорожные карты по перспективам национальной экономики Азербайджанской республики, включающие 11 приоритетных направлений. В Дорожных картах указаны

направления развития ненефтяного сектора экономики, включая тяжелую промышленность и машиностроение, химическую промышленность, аграрный сектор, туризм и другие важные сферы [5]. Здесь следует отметить важность правильного выбора государственной политики при исполнении мероприятий, предусмотренных в Дорожных картах.

Мировой опыт свидетельствует о том, что диверсификацию экономики часто осуществляют при помощи вертикальной или горизонтальной промышленной политики. Вертикальная промышленная политика включает выбор «предприятий-победителей» и отдельных обрабатывающих производств, не связанных с добычей. К этим мерам можно отнести льготное налогообложение, субсидирование, политику протекционизма, прямое государственное инвестирование [3, с. 11].

Горизонтальная же промышленная политика предполагает проведение диверсификации без выделения каких-либо конкретных отраслей или секторов, с помощью увеличения прибыльности частных инвестиций в физический и человеческий капитал во всех без исключения отраслях экономики. Сюда относятся институциональные меры, связанные с усилением защиты прав собственности, упрочением механизмов исполнения договорных обязательств и финансового регулирования, а также совершенствование системы образования, финансового сектора и объектов инфраструктуры.

Опыт осуществления вертикальной и горизонтальной промышленной политики в развитых странах свидетельствует о том, что вертикальная политика при слабом развитии институтов редко дает положительный результат. Поэтому большинству развивающихся стран, богатых ресурсами, не следует прибегать к вертикальной политике диверсификации. Но в то же время горизонтальную политику также сложно реализовать в условиях богатых сырьевых ресурсов и слабых институтов. Это связано с тем, что горизонтальная промышленная политика зависит от государственного инвестирования в инфраструктуру, сектор образования, в случае же отсутствия развитых институтов государственное инвестирование окажется неэффективным [3, с. 12].

Заключение. Таким образом, для успешного осуществления диверсификации необходимо определить ее цели и направления. Отрасли, которые выбираются для проведения диверсификации, должны быть привлекательными с точки зрения их структуры или должны быть потенциально способны обеспечить такую привлекательность. Пока наилучшее соответствие структуры не обеспечит конкурентного преимущества, диверсификация не приведет к высокой прибыли.

Как свидетельствует мировой опыт, диверсифицировать экономику и ослабить сырьевую зависимость - задача крайне сложная. Нефтедобывающая отрасль во многих ресурсозависимых странах слабо связана с другими экспортными отраслями в плане используемых технологий и навыков. Это означает, что производство и экспорт новых сырьевых продуктов могут потребовать крупных инвестиций в создание мощностей и приобретение технологий. Выпускаемая обрабатывающей промышленностью продукция с высокой добавленной стоимостью (например, автомобили или электроника), как правило, больше связана с другими статьями потенциального экспорта, что облегчает процесс дальнейшей диверсификации этих отраслей.

В успешном осуществлении диверсификации экономики важная роль отводится институтам. Эти институты должны обеспечить неприкосновенность прав собственности, защиту конкурентной среды, свободный вход на рынок, поддержку малого и среднего предпринимательства в стране.

Ключевые слова: диверсификация экономики, ресурсозависимые страны, промышленная политика, институты.

Литература

1. Azərbaycanın milli hesabları. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2017, 154 s.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2017, 812 s.
3. Гуриев С., Плеханов А., Сонин К. Экономический механизм сырьевой модели развития. Журнал «Вопросы экономики», № 3, 2010, с. 4-23
4. Əhmədov İ. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiya problemləri: maneələr və həlli yolları. İslahat təklifləri toplusu, SBİİYF, Bakı, 2017, s. 102-133
5. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 6 dekabr 2016-cı il.

DIVERSIFICATION OF THE ECONOMY OF AZERBAIJAN: WASTE FROM OIL DEPENDENCE

The article substantiates the need to diversify the economy in resource-dependent countries. Due to the falling of the world oil prices, structural problems in the economy of Azerbaijan were revealed. The relevance of the research is finding ways out of oil and gas dependence and development of competitive sectors of the economy. The result of research is the implementation of economic diversification through horizontal industrial policy and the development of institutions.

Keywords: diversification of the economy, resource-dependent countries, industrial policy, institutions.

İNTELLEKTUAL KAPİTALIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ MÜASİR METODLARI

Suqra Hümbətova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ms.sugra@mail.ru

*“Biz neft kapitalını insankapitalına çevirməliyik”
İlham Əliyev*

Bu gün hər bir dövlətin gücü və qüdrəti təkcə onun təbii sərvətləri ilə deyil, məhz elmi–intellektual potensialı, insan kapitalı ilə müəyyənləşir. Respublikamızda da bu reallıq nəzərə alınır, neftdən əldə olunan gəlirlər elmin, təhsilin inkişafına yönəldilir [1, s.4]. İntellektual kapital qeyri adi struktura malik olan, müəssisənin fəaliyyət nəticələrinə təsir göstərən kifayət qədər mürəkkəb kapital növüdür. Dünya praktikası göstərir ki, intellektual kapitala edilmiş investisiyalar daha rentabelli hesab olunur. Bu yalnız intellektual kapitalın düzgün və səmərəli idarə edilməsi şərti ilə mümkündür. İntellektual kapitalın idarə edilməsi onun bütün elementlərinə olan təsirlərin məcmusu və onların müəssisənin strategiyası və məqsədlərinə uyğun fəaliyyət səmərəliliyinin artırılması ilə qarşılıqlı təsiri kimi müəyyən edilə bilər. İntellektual kapitalın uçotunu şərtləndirən bir sıra səbəblər var:

1. Müəssisənin strategiyasının formalaşdırılması;
2. Müəssisənin dəyərinin adekvat təsviri;
3. Strategiyanın həyata keçirilməsinin monitorinqi;
4. Şaxələndirmə və genişləndirmə qərarlarının qəbulunda kömək;

5. İntellektual aktivlər hesabına müəssisənin inkişafı barədə signal vermə.

Bütün digər kapital növlərinin qiymətləndirilməsi kimi İK-ın da qiymətləndirilməsində müəyyən problemlər mövcuddur.

Mövcud problemlərin həlli üçün İK idarə edilməsinə adekvat model seçilməli və qiymətləndirilmə həyata keçirilməlidir.

Hal hazırda qeyri maddi aktivlərin müəyyən edilməsi üçün 42 metod var. Lakin heç bir metod intellektual mülkiyyəti tamamilə qiymətləndirə bilməz. Yəni hər hansı bir metoddan istifadəni seçərkən qiymətləndirmənin məqsədi dəqiqləşdirilməlidir.

Metodun müəyyən edilməsi konkret məqsəd və situasiyalardan asılıdır.

Hazırda İK qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə olunur [3. c.59]: Aktivlərə qaytarılma metodu (Return on Assets methods - ROA).

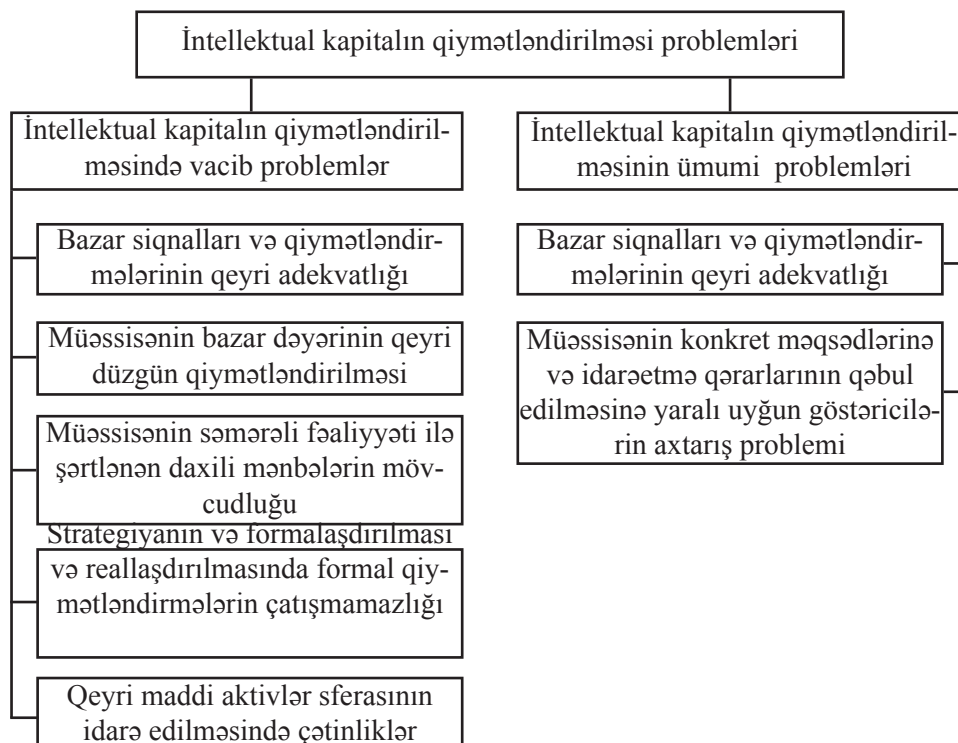
Müəyyən dövr ərzində vergilər çıxmaqla müəssisənin bazar dəyəri ilə müəssisənin maddi aktivlərinin fərqi kimi hesablanır. Sonar alınan göstərici bu sahədə analoji göstəricilərlə müqayisə olunur.

1. Bazar kapitallaşdırılması metodu (Market Capitalization Methods - MCM).

Bu metod müəssisənin bazar kapitallaşdırılması ilə onun aksionerlərinin şəxsi kapitalı ilə fərqi kimi hesablanır. Alınan kəmiyyət müəssisənin qeyri maddi aktivlərinin dəyəri və ya müəssisənin İK-nın birbaşa dəyəri kimi ifadə olunur.

İstifadə olunan İK qiymətləndirilməsi metodlarından Tobinin Q-indeksini göstərə bilirik. Hal –hazırda dünyada Tobin indeksi göstəricisi 5-10 arasında dəyişir. Elm yönümlü müəssisələrdə bu göstərici daha yüksəkdir.

1995-ci ildə İBM şirkəti material aktivləri 230 milyon dollar olan Lotus şirkəti üçün 3,5 milyard ödəmişdir, çünki Tobin əmsalı əmsalı həmin şirkət üçün 15,2 olmuşdur. İnternet texnologiya və proqram təminatı sahələrində Tobin əmsalı bir neçə yüzə çatır.

Tobin indeksi ilə müxtəlif sahələrdə İK-ı qiymətləndirmək olar. Carnegie Group qrupunun mütəxəssisləri Tobin indeksini bir sıra sahələrdə hesablayarkən o nəticəyə gəlmişlər ki, istifadə olunan texnologiyanın səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, bu göstəricinin kəmiyyəti bir o qədər yüksəkdir. Bununla demək olar ki, İK-in yüksək kəmiyyəti yüksək texnoloji sahələrdə rast gəlinir.

ROA və MCM metodları İK-in pulla qiymətləndirilməsini əks etdirir. Bu metodun tətbiqi sferası müəssisələrin birləşməsi və müəssisələrin eyni sahədə müqayisəsidir.

2. İK-in ölçülməsinə birbaşa yanaşma (Direct Intellectual Capital methods – DIC).

Bu metod tətbiq olunarkən əvvəlcə İK-in ayrı-ayrı komponentləri qiymətləndirilir, sonra müəssisənin İK-nın cəm qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

3. Balların hesablanması metodları (Scorecard Methods - SC).

Bu metodlar İK-in diaqram və göstəricilər sistemində əks olunan müxtəlif komponentlərini müəyyən edir. Balların hesablanması metodları İK-in qiymətləndirilməsinin pulla ifadəsini əks etdirmir.

DİS və SC metodlarının üstünlükləri ondan ibarətdir ki, müəssisənin tam təsvirini verirlər. Bu təsvir qeyri kommertiya təşkilatlar və ictimai sektor təşkilatlarına sərfəli ola bilər.

SC çərçivəsində ən məşhur metod Scandia İsveç sığorta şirkətində Navigator metodudur. Şirkətin direktoru Leyf Edvinson bildirmişdir ki, müəssisənin kapitalı maliyyə kapitalını və intellektual kapitalı özündə əks etdirir. Scandia üçün İK insan və struktur kapitaldan ibarətdir. Struktur kapital özlüyündə istehlak və təşkilati kapitalı ehtiva edir. Təşkilati kapital isə innovasiya və proses kapitalına bölünür.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, davamlı milli inkişafa nail olmaq üçün insan kapitalının inkişafına çalışmaq və bunu hər sahədə ön planda tutmaq lazımdır. Bunun üçün isə sosial-iqtisadi sahələrin hər birinin inkişafı və bir birini dəstəkləməsi ilə dəyər yaratmaq vacibdir (2, s. 6-8).

Açar sözlər: İntellektual potensial, yüksək texnologiyalar, sığorta.

Ədəbiyyat

1. Şahinoğlu A. Elm və təhsil cəmiyyət qarşısında dayanan bir sıra əsaslı problemlərin həllində “açar rolunu” oynayır. Yeni Azərbaycan, 2011, 13 may, s.4.

http://anl.az/down/meqale/yeni_az/2011/may/cm14.htm

2. Vəliyev C. İnsan kapitalı və iqtisadi inkişaf. Ecolife Dərgisi, mart 2013 səh. 8.

3. Ломакина Г.А. Актуальные проблемы оценки интеллектуального капитала Российский и зарубежный опыт, 2016, с.57-66.

THE PROBLEMS OF ESTIMATION OF THE INTELLECTUAL CAPITAL AND ITS MODERN METHODOLOGIES

In the talk the problems of the estimation of the intellectual capital and its modern methodologies are discussed.

Keywords: Intellectual capital, high technology, insurance.

AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNDƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ VƏ ONUN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Ərzuman Hüseynov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: Arzuman-huseynov@rambler.ru

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkəmizdə sahibkarlığın müxtəlif təşkilati-hüquqi formasından istifadə olunur. Belə təşkilati-hüquqi formalardan biri də səhmdar cəmiyyətlərdir. Müasir dövrdə dünya ölkələrində sahibkarlığın bu təşkilati formasının daha çox yayılması məhsuldar qüvvələrin inkişafı, istehsalın miqyasının genişlənməsi və fərdi kapitalların məhdudluğu ilə əlaqədardır. Səhmdar cəmiyyətlərdə kapitalın fərdi formasından imtina edilir, ümumi idarəetmə əsasında kollektiv mülkiyyət formalaşır, təsərrüfat qərarları qəbul edilir və gəlirlər bölüşdürülür. Səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyəti nəticəsində fərdi kapitalların bir araya gələrək müəyyən təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək mümkün olur.

Bildiyimiz kimi, hal-hazırda respublikamızda istehsal edilən sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsinin zəif olması bu sahəyə iri həcmli kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsini zəruri edir. Şübhəsiz ki, bu işlərin həyata keçirilməsində səhmdar cəmiyyətlərin yaradılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda iqtisadi islahatlara başlandıqı dövrdən bu vaxta qədər yaradılan səhmdar cəmiyyətlərin böyük əksəriyyəti orta və iri ölçülü dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi nəticəsində yaranmışdır. Beləki, 1996-2015-ci illər ərzində 1604 orta və iri dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmişdir. Bu səhmdar cəmiyyətlərin 345-i və ya 21,5 faizi sənayenin payına düşmüşdür.

Şübhəsiz ki, ölkə sənayesinin inkişafına səhmdar cəmiyyətlərin təsirinin artırılması digər məsələlərlə yanaşı ölkədə korporativ idarəetmənin inkişafından bilavasitə aslıdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda korporativ idarəetmənin mahiyyətinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı (İƏİT) "Korporativ idarəetmə prinsiplərini" dərc etmiş və ona aşağıdakı tərif vermişdir: "Korporativ idarəetmə - şirkətin idarə edilməsi və nəzarəti üçün istifadə olunan daxili mexanizmlərdir ki, bu da şirkətin menecmenti, direktorlar şurası, səhmdarları və digər maraqlı tərəfləri arasında əlaqələri nəzərdə tutur (3). Korporativ idarəetmə şirkətin məqsədlərinin və bu məqsədlərə nail olmaq üçün vasitələrin müəyyənləşdirilməsi və bu prosesə nəzəratın həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan strukturdur. Korporativ idarəetmə müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan subyektlər arasındakı təşkilati-iqtisadi, hüquqi və idarəetmə münasibətləri sistemini əks etdirir. Belə münasibətlər sisteminin inkişafı müəssisənin sahibləri və onun fəaliyyətində maraqlı tərəflərin mənafələrinin nəzərə alınması səviyyəsindən asılı olur.

Ümumilikdə, korporativ idarəetmənin başlıca məqsədlərini belə sıralaya bilərik (4):

- Şirkətin üst rəhbərliyinin sahib olduğu güc və səlahiyyətlərdən qeyri səmərəli istifadənin qarşısının alınması;
- İnvestorun hüquqlarının qorunması;
- Şirkətin səhmdarlarının ədalətli və bərabər davranışının təmin edilməsi;
- Şirkətlə həqiqi əlaqələrdə maraqlı tərəflərin hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi;
- Şirkətin fəaliyyətinə və maliyyə vəziyyətinə dair ictimaiyyətdə aydınlıq və şəffaflığı təmin etmək;
- İdarə heyətinin məsuliyyətlərini aydınlaşdırmaq;
- Şirkətin üst rəhbərliyinin qərarları və hərəkətləri üçün səhmdarlar və maraqlı tərəflərə hesabat vermək;
- əmək xərclərinin azaldılması

Effektiv korporativ idarəetmə sənayə müəssisələrinə aşağıdakı üstünlükləri verir (5):

1) müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq. Korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabat sisteminin təkmilləşdirilməsini təmin edir, əqdlərin bağlanması onları fəaliyyətinə zərər verə biləcək riskləri minimuma endirir.

2) kapital bazarına girişi asanlaşdırmaq. Müəssisə daha “şəffaf” olduqda investora müəssisənin kommersiya fəaliyyəti və onun maliyyə göstəriciləri barədə tam təsəvvürə malik olmağa imkan verilir.

3) kapitalın cəlb edilməsi xərclərini azaltmaq, belə ki, kapitalın dəyəri müəssisədə investisiya riskindən asılıdır: risk dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa kapitalın cəlb olunma xərcləri də bir o qədər yüksək olar. Əgər investorların hüquqları lazımı səviyyədə müdafiə olunursa, kapitalla investisiyaların cəlb edilməsi və borc vəsaitlərinin alınmasına çəkilən xərclər azala bilər.

4) müəssisənin imici və nüfuzunu yaxşılaşdırmaq, bu da öz növbəsində onun dəyərinin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Aparılmış araşdırmalardan məlum olur ki, respublikamızda korporativ idarəetmə sahəsində ciddi problemlər mövcuddur. Bildiyimiz kimi, korporativ idarəetməyə əsaslanan təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyəti digər şərtlərlə yanaşı bu sahəyə xidmət edən bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişaf səviyyəsindən aslı olur. Belə ki, səhmdar cəmiyyətlərin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi və tədavülü onların inkişafının zəruri şərtlərindən biridir. Bu baxımdanda fond birjalının yaradılması və inkişaf etdirilməsi ölkədə korporativ idarəetmənin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda bu sahədə yalnız Bakı Fond birjası fəaliyyət göstərir. Bu birjada əsasən dövlət qiymətli kağızlarının və kommersiya bankları tərəfindən emisiyaya olunan qiymətli kağızlar iştirak edir.

Hal-hazırda respublikamızda korporativ idarəetmədə mövcud olan problemlərdən biridə səhmdar cəmiyyətlərin öz təsərrüfat fəaliyyətləri haqqında illik hesabatların cəmiyyətə təqdim olunmamasıdır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində (maddə 99.2) qeyd edilir ki, “Açıq səhmdar cəmiyyəti illik hesabatını və mühasibat balansını, habelə hesabat dövrü üzrə maliyyə göstəriciləri; aidiyyəti şəxslərlə bağlanmış və xüsusi əhəmiyyətli əqdlər; cəlb edilmiş maliyyə vəsaitləri; idarəetmə orqanları və vəzifəli şəxslər, onların əsas və əlavə iş yerləri; idarəetmə strukturu; inkişaf siyasəti; səhmdar kapitalının gəlirliyi və dividend siyasəti; idarəetmə orqanlarının üzvlərinə verilən ödənişlər; investisiyaların həcmi və mənbəyi; cəmiyyətin qiymətli kağızlarının dövriyyəsi və gəlirliyi; ictimai layihələr haqqındakı məlumatları hamının tanış olması üçün hər il dərc etməyə borcludur (1). Bununla yanaşı, İƏİT-nin hazırladığı korporativ idarəetmənin beşinci prinsipində qeyd edilir ki, “Korporativ idarəetmə strukturu şirkətə aid bütün mühüm məlumatların, o cümlədən şirkətin maliyyə durumu, fəaliyyəti, mülkiyyəti və idarəedilməsi haqqında məlumatların vaxtılı və dəqiq açıqlanmasını təmin etməlidir”. Ölkəmizdə səhmdar cəmiyyətlər tərəfindən qeyd edilən hesabatların dəqiq formada ictimaiyyətə təqdim edilməməsi digər ciddi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Beləki, səhmdar cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında hesabatların təqdim edilməməsi potensial investora üçün informasiya qıtlığına gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, ölkədə korporativ idarəetmənin inkişafı qeyd edilən digər şərtlərlə yanaşı bu sahədəki qanunvericiliyin səviyyəsindən aslıdır. Beləki, İƏİT-nin hazırladığı “Korporativ idarəetmə prinsipləri”nin birində qeyd edilir ki, “korporativ idarəetmə strukturu səhmdarların hüquqlarını qorumaq, onlara hüquqlarından istifadə etməsinə imkan yaratmalıdır”. Lakin, respublikamızda korporativ idarəetmə sahəsində mövcud olan qanunvericiliyin qeyd edilən məsələlərin həllinə köməklik etmək imkanları məhduddur. Bu baxımdanda respublikamızda bu sahədə yeni və təkmil qanunvericiliyin hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Korporativ idarəetmə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi beynəlxalq təcrübənin və beynəlxalq qurumların (xüsusilə, İƏİT-nin) tövsiyələrinin nəzərə alınmasını tələb edir ki, bu da mülkiyyət hüquqlarının qorunması mexanizmlərinin inkişafını təmin edəcək.

Korporativ idarəetmənin keyfiyyətini artırmaq baxımından inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi

respublikamızda da firmalarda korporativ münasibətləri tənzimləyən standart və daxili normaların məcmusundan ibarət olan korporativ idarəetmə məəcəlləsinin yaradılması əsas məsələlərdən biridir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində korporativ idarəetmə məəcəllələri artıq tətbiq olunmaqdadır. Bunların arasında 1991-ci ildə Böyük Britaniyada Maliyyə İnformasiyaları üzrə Şura, London Fond Birjası və mühasibat işçilərinin professional ittifaqından ibarət Komitə tərəfindən hazırlanmış “Kedberi Məcəlləsi”, 1998-ci ildə dünyanın ən iri pensiya fondu olan Kaliforniya İstefada Olan Mülki İşçilərin Pensiya Fondu tərəfindən hazırlanmış “ABŞ-da korporativ idarəetmənin əsas prinsipləri və istiqamətləri”, 1999-cu ildə Maliyyə bazarları üzrə Komitə tərəfindən hazırlanmış “Yunanistanda korporativ idarəetmə prinsipləri”, 2000-ci ilin yanvarında korporativ idarəetmə üzrə alman işçi qrupu tərəfindən hazırlanmış “Almaniya korporativ idarəetmə sistemi üçün ən yaxşı təcrübə” Məcəlləsinin adlarını çəkmək olar.

Beləliklə araşdırmalardan məlum olur ki, ölkədə tətbiq edilən korporativ idarəetmə dünya ölkələri və İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı tərəfindən qəbul edilən prinsiplərə cavab vermir. Bütün bunlar isə ölkə sənaye sində fəaliyyət göstərən korporativ idarəetməyə əsaslanan təsərrüfat subyektlərinə qiymətli kağızların yerləşdirilməsi yolu ilə investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır və bunun nəticəsində sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağı düşür.

Açar sözlər: Səhmdar cəmiyyət, sənaye, korporativ idarəetmə, səhmdar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. 28 dekabr 1999-cu il.
2. Korporativ idarəetmə icmalı. 10-cu buraxılış: Yanvar - Aprel 2008
3. İƏİT-in Korporativ idarəetmə prinsipləri. OECD - 2004
4. Aktan, C. C. “Kurumsal Şirket Yönetimi”, www.canaktan.org/yonetim/kurumsal-yonetim/aktan-kurumsal.pdf, (Erişim Tarihi: 15.05.2009).
5. Пенс И.Ш., Фурс С. А. Корпоративное управление в современной промышленности России: состояние и факторы совершенствования. Монография. Москва, 2008
6. Шихвердиев А. П., Гусятников Н. В., Беликов И. В. Корпоративное управление. – М: “Акционер”, 2001.

CORPORATE MANAGEMENT IN THE AZERBAIJAN INDUSTRY AND ITS DEVELOPMENT PROBLEMS

The article is devoted to the scientific research of development problems of corporate governance in the country's industry. The article outlines the economic significance of the creation and development of joint stock companies in the industry, the essence of corporate governance and its role in the development of firms. In addition, the article examines the development issues of corporate governance in Azerbaijan.

Keywords: Stock Company, industry, corporate governance, stock.

AZƏRBAYCANIN SİĞORTA BAZARINDA HƏYAT SİĞORTASININ ROLU: HƏYAT SİĞORTASININ İNKİŞAFI VƏ POTENSİAL İMKANLARI

Esmira Kazımova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Həyatda çox zaman xoşagəlməz hadisələrlə qarşılaşırıq. Demək olar ki, hər gün bir hadisə baş verir ki, bu hadisələrdən zərər çəkənlər içərisində isə bir gün biz özümüzdə ola bilərik. Rastlaşdığımız problemlərin qarşısını almaq təbii ki, mümkün deyil, lakin baş verəcək hadisələrdən özümüzü sığortalayaraq dəyəcək ziyanın xərclərindən də bir növ sığortalamış olacağıq. Sığorta şirkətləri bizə bir çox növdə sığorta məhsulları təqdim edirlər. Bu gün bir çox şirkətlər həyatımızı sığortalamaq üçün bizə Həyat sığortası adlı məhsul təqdim edirlər. Bu gün ölkəmizdə həyat sığortası bazarında əsas pay bazara liderlik edən Paşa Həyat sığorta şirkətinə məxsusdur. Belə ki, hazırda sığorta şirkəti sığorta bazarının 73,4% sahibdir ki, bu göstərici ötən il cəmi 53,6% idi. Şirkətin yığımları ötən illə müqayisədə 65,3 mln.man və ya 52,2% artaraq 136,8 mln.manata çatmışdır. Şirkət ötən il 54 mln.manat ödəniş etmiş, aktivləri isə 190 mln.man təşkil etmişdir.

Lakin digər bir sığorta növü - Sağlamlıq sığortası da var ki, bu sığorta növünü bəzən Həyat sığortası ilə eyni olduğunu düşünürlər. Lakin bu çox yalnız fikirdir.

İlk növbədə həyat sığortası haqqında məlumat vermək istərdik. Həyat sığortası – sığortalının ölümü, sağlamlığının, iş qabiliyyətinin qocalığa, yaxud əlilliyə görə tamamilə və ya qismən itirilməsi halları üçün aparılan sığortadır. Həyat sığortası üzrə müqavilə müddəti bitdikdə və ya sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta məbləği sığorta müqaviləsində müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə sığortalıya qaytarılır.

Qeyri-həyat sığortasına aid olan, yəni Sağlamlıq sığortası – sığorta hadisəsi baş verdiyi zaman sığortalıya vurulan zərər ödənilməklə onun məsuliyyəti, əmlakı və mənafeləri ilə bağlı risklərin sığortasıdır. Həyat Sığortası ilə Tibbi Sığortanın (sağlamlıq sığortası) ilkin olaraq fəaliyyət istiqamətləri baxımından fərqlənirlər. Tibbi sığorta özlüyündə qeyri- həyat sığortasının şəxsi sığorta növünə aid olduğu halda, Həyat sığortası birbaşa şəxsin həyatı ilə bağlıdır. Sığorta obyektinə görə özündə birləşdirir:

1. Həyatın ölüm halından sığortası;
2. Həyatın yaşam sığortası;
3. Annuitet sığortası;
4. Əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığorta;
5. Sağalmaz xəstəliklərdən sığorta.

1. Həyatın ölüm halından sığortası – Sığortalı və ya Sığorta olunan öldükdə sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutulan sığorta növüdür.

2. Həyatın yaşam sığortası – Bu sığorta növü müəyyən olunmuş müddət ərzində sığorta ödənişinin Sığorta olunanın Sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddətin sonuna qədər yaşaması və ya onun Müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddətdə ölməsi halının sığortası deməkdir.

3. Annuitet sığortası – Sığorta şirkəti ilə bağlanmış, müəyyən vaxtdan etibarən, məsələn, təqaüdə çıxandan sonra fiziki şəxsə müntəzəm olaraq pul məbləği almaq hüququ verən razılıq və ya müqavilədir.

4. Əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığorta – İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında Qanun, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət orqanlarına aiddir. İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində sığorta olunanların həyatına və sağlamlığına dəyən zərər nəticəsində onların peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi və ya ölümü ilə bağlı sığorta ödənişinin verilməsini nəzərdə tutur.

5. Sağalmaz xəstəliklərdən sığorta- Könüllü sağalmaz xəstəliklərdən sığortada müqavilənin qüvvədə olduğu müddətdə Sığorta olunan sağalmaz xəstəliklərdən sığortalanır və sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta məbləğinin 100%-dək ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyri -Həyat Sığortasına aid olan Tibbi Sığorta təminatlar çərçivəsində tibbi xərcləri nəzərdə tutulur. Tibbi sığorta könüllü sığorta olduğundan Sığortalı ilə Sığortaçının qarşılıqlı razılığı əsasında bağlanmış müqavilədə təminat verilən risklər üzrə tibbi xərclər ödənilir. (misal olaraq)

- Stasionar müayinə və müalicə;
- Ambulator müayinə və müalicə;
- Təcili Tibbi yardım;
- Dərman təminatı;
- Stomatoloji yardım;
- Analıq təminatı;
- Vaksinasıya və s.

Bank əmanəti kimi sərfəli

Həyatın yığıcı sığortası – bu bank depozitlərinə yaxşı alternativdir. Bank depozitlərindən üstünlüyü odur ki, əgər Siz müqavilənin fəaliyyət müddətinin başlanğıcından etibarən yalnız iki aylıq sığorta haqqı (müqavilənin minimum bağlama müddəti AR Qanununa əsasən 36 aydır) ödəsəniz və sığorta hadisəsi baş verərsə (ölüm hadisəsi) bu halda sığorta şirkəti tərəfindən ödəmə sığorta məbləğinin ümumi həcmində olacaq.

Həyat sığortası növləri arasında faydalılığına görə həyatın yaşam sığortasını hətta əhəmiyyətinə görə pensiya təminatı sistemi ilə müqayisə edirlər. Qeyd edək ki, bu sığorta növünə əsasən işçi öz məşasını bütünlüklə və ya onun bir hissəsini 3 il ərzində sığorta şirkətinə ödəyərsə, və 3 il ərzində həmin məbləğ geri tələb edilməsə, həmin məbləğ gəlir vergisindən (minimum 14%) və sosial sığorta haqqından (3%) azad olunur. Bu üsulla sığortalı şəxs böyük məbləğdə qazanc götürmüş olur. Məsələn, hər hansı şəxs maaşının 500 manatlıq hissəsini hər ay yaşam sığortasına yönəltə, bu hissədən tutulacaq 85 manatlıq vergi və sosial sığorta haqları tutulmayaraq ona qaytarılacaq ki, bu da 3 il ərzində təqribən 3 min manat gəlir deməkdir. İşçinin çalışdığı şirkət isə onun maaşına görə hesablanan 22% dövlət sosial sığorta ödəmələrindən azad olunur. Şirkət bu vəsaiti işçinin maaşına əlavə edə və ya onu digər ehtiyaclarına yönəldə bilər. İnsanlar bu üstünlüyü hiss etdikcə yaşam sığortasına maraq da sürətlə artır. Çünki bu unikal proqram bizə yalnız öz həyatımızı sığortalamaq imkanı vermir, həmçinin bəzi vergi güzəştlərindən və depozitlərin faizlərindən gəlir əldə etməyə şərait yaradır.

Həyatın yığıcı sığortası – bu bank depozitlərinə yaxşı alternativdir və bank depozitlərindən üstünlüyü odur ki, əgər Siz müqavilənin fəaliyyət müddətinin başlanğıcından etibarən yalnız iki aylıq sığorta haqqı (müqavilənin minimum bağlama müddəti AR Qanununa əsasən 36 aydır) ödəsəniz və sığorta hadisəsi baş verərsə (ölüm hadisəsi) bu halda sığorta şirkəti tərəfindən ödəmə sığorta məbləğinin ümumi həcmində olacaq.

Həyat sığortası şəxsi büdcənin sütunlarından biridir və bütün şəxslər tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Hətta daha da dərinə getsək bu sığorta növü bir çoxları üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Həyat sığortası haqqında hər birimizin bilməli olduğumuz 10 maraqlı faktı diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm.

1. Əgər kimsə maddi cəhətdən sizə arxalanırsa, demək sizin həyat sığortasına ehtiyacınız var, çünki əgər siz evlisinizsə və ya sizdən asılı olan övladınız varsa bu sizin üçün həyati öhdəlikdir.

2. Həyat sığortası insanların həyatına maddi dəyər qatmır. Əksinə, həyat itkisinin müşayiət etdiyi qaçılmaz maddi itkilərin qarşısını alır. Strateji olaraq, verilən sığorta ödənişləri insanlara daha çox kömək olur. Əgər özünü sığortalamayan şəxs vəfat edərsə, onun kredit və digər borcları, ipoteka kreditləri, planlanmış təhsil xərcləri və itirilmiş gəlirləri ailəni çətin duruma salır. Həyatını sığortaladığı halda isə ölənlə ailə başçısının borcları sığorta ödənişi vasitəsi ilə yüngülləşdirilir və ailə üzvlərini maddi çətinliyini xeyli asanlaşdırır. Bundan başqa, həyat sığortası sığortalı insanlarda arxayınlıq yarada bilər. Nəticə olaraq, bu tipli sığorta ailə başçıları və həmçinin işləməyən insanlar üçün də önəmlidir.

3. Həyat sığortası müqaviləsi. Həyat sığortası üzrə xidmətlər təflik edən şirkətlə başqa bir şəxsin həyat üzrə, eləcə də maddi marağı olan hər hansı bir şəxsin arasındakı imzalanmış sənəddir. Sığorta şirkəti sığorta olunanların haqqlarını toplayır və ölüm hadisəsi zamanı ödənişlər edir. Toplanan ümumi sığorta haqqları ilə verilən sığorta ödənişlərinin arasında yaranan fərq sığorta şirkətinin mənfəəti hesab olunur.

4. Sığorta əməliyyatlarının 4 əsas rolu: Bura sığortalı, sığortaçı, müqavilə sahibi və benefisiarlar (faydalanan şəxs)daxildir. Sığortaçı ölüm hallarında ödənişləri edən sığorta şirkətidir. Müqavilə sahibi sığorta şirkətinə sığorta haqqı ödəyən şəxsdir. Sığortalı müqavilənin əsasında tərtib olunduğu şəxsdir. Benefisiar sığortalının vəfatı halında ödəniş alacaq şəxsdir. Məsələn, mən 2 həyat sığortası məhsulunun sahibiyəm (iki fərqli sığortaçıdan). Mənim həyat yoldaşım hər birinin benefisiarı hesab olunur.

5. Həyat sığortası risklərin idarə olunması ilə yanaşı, ən yaxşı investisiya aləti də hesab olunur. Həyat sığortaları vergi güzəştləri təklif edən investisiya xüsusiyyətinə də malikdir. Yığım investisiyası məhsulunu əldə edən müştəri minimum 3 illik sığorta müqaviləsi əsasında bank faizlərindən daha çox gəlir əldə edir.

6. Həyat sığortası çox bahalı, ancaq bəzən gözlənilməz dərəcədə ucuz da ola bilər. Sağlam, siqaret çəkməyən, 30 yaşlarında bir şəxs 30000 AZN təminat üçün ayda 20 AZN sığorta haqqı ödəməsi kifayətdir. Lakin siqaret çəkən birisi digərləri ilə müqayisədə iqiqat daha çox sığorta haqqı ödənişi edəcək. Sağlamlıq problemi olanlar isə 3 dəfə və ya daha artıq sığorta haqqı ödəniş etməli ola bilərlər. Və yaxud ödəniləcək sığorta məbləği azaldıla da bilər.

7. Sizin üçün ən optimal sığorta paketini seçmək çətin olmamalıdır. Həyat sığortasını detallı şəkildə araşdırdığımız zaman əsas məsələ sığortanın mürəkkəbliyindən daha çox onun verə biləcəyi imkanları düzgün dəyərləndirməkdir. Bir çox hallarda ailələr çalışırlar ki, kifayət həcmdə həyat sığorta paketi əldə etsinlər ki, gələcəkdə ailə üzvləri müxtəlif maddi çətinliklərlə üzləşməsinlər. Buna görə də, bu sadə və effektiv strategiyanı nəzərə almaq lazımdır ki, bizim ailəmizin nə qədər həyat sığortasına ehtiyacı olduğunu əvvəlcədən bilək.

8. Başqa birinin yardımını siz olmadığınız zaman təmin etmək.

Bir çox alətlər var ki, sizin ehtiyacınız olan sığorta paketi üçün nə qədər ödəməli olduğunuzu bilməyə yardımçı olsun. Ancaq bundan əvvəl məsləhət görülür ki, sizə ilkin müraciətdən tutmuş anderrayting prosesində yardımçı olacaq sığorta mütəxəssisi ilə əlaqə saxlayasınız.

9. Anderraytingə və həyat sığortası üzrə ərizə formalarında qeyd olunan suallara doğru cavab verin.

Anderrayting, prosesin ən uzun hissəsi olsa belə, sığorta şirkəti sizin keçmiş və mövcud sağlamlıq durumunuzu, valideynlərinizin və bacı qardaşlarınızın sağlamlıq durumu və digər bəzi suallarla sizin mümkün risklərinizi ölçür. Verilən suallara və ərizə formalarında qeyd olunan suallara doğru cavab verin. Əks halda sığorta hadisəsi baş verən zaman sığorta şirkəti ödəniş etməkdən imtina edə bilər.

10. Həyat sığortanızı ləğv edərkən düzgün seçim edin ki, nəticədə pul itkisi olmasın. Əgər sizin aldığınız məhsul sizə uyğun deyilsə və ya artıq ona ehtiyacınız yoxdursa, bu zaman bundan sonrakı mərhələdə çox diqqətli addım atmağınız önəmlidir. Əgər siz hiss etsəniz ki, sizin tələblərinizə uyğun olmayan məhsul üçün çox sığorta haqqı ödəmişiniz, lakin sizin hələ də həyat sığortasına ehtiyacınız var, bu zaman yanlış müqaviləni yenisi ilə əvəz edənə qədər ləğv etməyin. Çünki, siz bunu ləğv etdiyiniz anda sağlamlığınızla bağlı hər hansı problem olduğunu öyrənə bilərsiniz. Hansı ki bu problem sizin yeni müqaviləniz üçün son ola bilər. Bunun fonunda şirkət sizə hər hansı təminat almanız üçün imtina da verə bilər. Bundan başqa, əgər sizin investisiya təyinatlı həyat sığortası məhsulu üzrə müqaviləniz varsa siz bu müqaviləyə xitam verməzdən əvvəl düşünməlisiniz. Xitam verdiyiniz halda vergilər və digər komissiyalar hesablanaraq yığılan vəsaitindən çıxılacaq. Bu isə pul itkisinə gətirib çıxaracaq.

HƏYATIN YIĞIM SIĞORTASI - sığorta olunanın müqavilə müddətinin sonuna qədər yaşa-

ması halında sığorta şirkətinin müqavilədə nəzərdə tutmuş məbləğin sığorta olunana ödənilməsini nəzərdə tutan sığortadır.

İşəgötürən üçün üstünlüyü:

- DSMF-yə ödəmələrdə müəyyən hissəsindən azad olması
- İşçilərin iş yerində qalmasına stimül verməsi

İşçilər üçün üstünlüklər:

- İşçilər üçün nəzərdə tutulan əmək haqqı vergisinin müəyyən hissəsindən azad olması;
- Sığorta müqaviləsi üzrə müəyyən olmuş müddətə qədər yaşaması nəticəsində müəyyən vəsaitlərin əldə etməsi

Və sonundada belə qənaətə gəlmək olur ki , dünyada elə sığorta növləri var ki, adlarını eşitsək bizdə təəccüb doğurar. Azərbaycanda isə bir çox ölkələrlə müqayisədə sığorta növləri çox deyil. Olanlar isə bizim üçün vacib və əsas olanıdır. Həyat sığortası –bu bizim həyatımız qədər mühüm olmalıdır. Çünki hər zamanistənilən bədbəxt hallarla qarşılaşa bilər, xoşagəlməz hallarda maddi çətinlikdən azad olunmağımız üçün, habelə ailə üzvlərindən biri vəfat etdiyi halda ailənin maddi çətinliklə qarşı-qarşı gəlməməsini dərinədən düşünsək , həyat sığortasının nə qədər vacib olduğu qənaətinə gələrik. Sığorta heç bir halda , heç bir zaman bizim üçün itki sayılmır, elə adından görüldüyü kimi, sığortalanırıq, özü də bu həyat sığortasıdırsa...

Heç kim səhər nə olacağını, başına nə iş gələcəyini bilmir. Kiçik xərclərlə böyük itkilərin qarşısını alağ – HƏYATIMIZI SİĞORTALAYAQ.

Açar sözlər: həyat sığortası, yığım haqqı, anderraytinq, sığorta müqaviləsi.

Ədəbiyyat

1. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı -2008
2. Azərbaycan Respublikasında sığorta və təkrarsığorta brokerlərini fəaliyyət qaydaları, Bakı-2005
3. Həyat sığortası üzrə riyazi ehtiyatların yaradılması qaydası haqqında metodika, 2005
4. Xankişiyev B. «Sığorta fəaliyyətinin əsasları» (dərs vəsaiti) Bakı - 2006
5. .Сплетухов Ю.А, Дюжиков Е.Ф., «Страхование» (учебное пособие), Москва, ИНФРА-М, 2005.
6. <https://pasha-life.az/>

ROLE OF LIFE INSURANCE IN AZERBAIJAN INSURANCE MARKET: DEVELOPMENT OF LIFE INSURANCE AND POTENTIAL OPPORTUNITIES

The article examines the importance of life insurance, its advantages, its share in the insurance market, and the formation of insurance culture in humans. Life insurance services have been described as an important element of human life today. It was investigated that the foundation of life insurance was the basis of the need for this type of service.

Keywords: life insurance, premium, underwriting, insurance contract.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: GZİT TƏHLİLİ

Afaq Kərimli

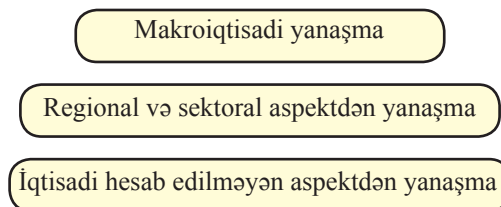
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: afag.karimli@yandex.ru

GZİT (başqa sözlə SWOT analizi) hər bir ölkənin, ölkə daxili fəaliyyət göstərən müəssisələrin, təşkilatların güclü, zəif tərəflərini, imkanlarını və ola biləcək təhdidlərin qabaqcadan müəyyən-ləşdirmək üçün həyata keçirilən təhlil üsuludur. Ümumiyyətlə, GZİT təhlili strateji planların həyata keçirilməsi və daha da təkmilləşdirilməsi, habelə bu istiqamətdə problemlərin müəyyən-ləşdirilib, aradan qaldırılması mərhələlərində istifadə olunan əsas üsullardan hesab edilir. Bu təhlil vasitəsindən həm ölkədə mövcud olan yerli və xarici investorlar, müəssisə və təşkilatlar yararlanırlar. Respublikamız bazar iqtisadi şəraitində və ümumiyyətlə bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə bir neçə proqramlar, layihələr və siyasətlər həyata keçirilərək ölkənin iqtisadi potensialını inkişaf etdirmişdir və bu istiqamətdə də strateji planlar həyata keçirilməkdədir. Bu işlərin həyata keçirilməsi istiqamətində dövlətimiz əsas olaraq GZİT təhlili nəzərdə tutmuş və yararlanmışdır.

Qeyd edilənlərin lazımlılıq dərəcəsinə əsaslanaraq GZİT təhlil üsulu Respublikamızın iqtisadi vəziyyətinin təhlilini əldə etmiş olacağıq. Təhlilimizdə əsas olaraq iqtisadiyyatımızın güclü və zəif, habelə potensial (imkanları) və ola biləcək həm daxili, həm də xarici təhdidlər təhlil etmiş olacağıq.

Hal-hazırda ölkə iqtisadiyyatında 2004-2014-cü illərdə respublikamızın iqtisadi inkişafı artım mərhələsini yaşamışdır və bu gələcək dövr üçün zəmin ola biləcək dərəcədə əhəmiyyətli iqtisadi artım potensialına gətirib çıxarmışdır. Aşağı neft qiymətlərinin mənfi təsirlərinin davam etdiyi hal-hazırkı zamanda belə, iqtisadi inkişaf üçün yeni təkmilləşmiş yanaşma transformasiyanın həyata keçirilməsi üçün imkan yaratmışdır.

Respublikamız üçün mövcud olan **Güclü tərəfləri** aşağıdakı kimi üç hissəyə ayıraraq təhlilini edək.

Makroiqtisadi yanaşma dedikdə, əsasən aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Xaric dövlət borclarının ÜDM-ə nisbətə yüksək dərəcədə olmaması;
- Ucuz əməyin olmaması;
- Makroiqtisadi baxımdan respublikada stabil bir şəraitin mövcudluğu;
- İşsizlik səviyyəsinin qənaətbəxş səviyyədə olması;
- İnflyasiya dərəcəsinin normada saxlanılması.

Regional və sektoral aspektdən yanaşma dedikdə isə:

- Neft-kimya sektorunun inkişafına nail olunulması üçün respublikamızda lazımi xammalın mövcudluğu;
- Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları istehsalı imkanının mövcud olması nəticəsi olaraq respublikamızda qida sənayesi üçün lazımi ehtiyatların olması;
- Əlverişli iqlim və ərazi tərkibinə sahib olma;
- Ekoloji formaya, mədəni və tarixi zənginliklərin olması nəticəsi kimi turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün zəmin yaratması;

- Rabitə və nəqliyyat sahəsinin inkişaf etdirilməsi potensialı;
- Tikinti materialları və tikinti sektorunun inkişafı potensialı;
- Balıqçılıq və kürü istehsalı üçün Xəzərin əlverişli olması;
- Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, ixracın stimullaşdırılması nəticə olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin olması.

İqtisadi hesab edilməyən aspektdən yanaşma isə:

- İctimai-siyasi sabitliyin mövcud olması;
- Ölkə əhalisinin təhsil və savadlılıq dərəcəsinin mövcudluğu;
- Vətəndaşlara dövlət xidmətlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində dövlət təşkilatlarının mövcudluğu ("ASAN Xidmət" timsalında).

Respublikamız üçün mövcud olan Zəif tərəfləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- İxracın və dövlət büdcəsinin neft-qaz gəlirlərindən asılı olması;
  - Makroiqtisadi siyasətin pro-tsiklikliyi;
  - Xidmət ixracında təşviqin zəifliyi;
  - İxracın xammalyönümlülüyü;
  - Məşğulluğun qeyri-rəsmi növünün olması;
  - İnsan kapitalının inkişafının zəif inkişaf xarakterli olması;
  - İstehsal sahələrində idxaldan asılılığın müşahidəsi;
  - Xarici şoklara qarşı absorbsiya imkanlarının zəif inkişaf etməsi;
  - Investisiya qoyuluşlarında təşəbbüskarlığın zəif olması və dövlətin payının böyük olması;
  - Birbaşa xarici investisiyaların əsasən neft-qaz sahəsinə istiqamətləndirilməsi;
  - Özəl müəssisələrdə və dövlət idarələrində korporativ idarəetmənin yetərsiz olması;
  - İxracın və iqtisadiyyatın zəif dərəcədə şaxələndirilməsi.
- Ölkəmizin **İmkanlarına** baxdıqda isə aşağıdakıları qeyd etməliyik:
- Qeyri-dövlət sektorunda məşğulluq rolunun artırılması;
  - Yerli və xarici sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində əlverişli şərait yaratmaqla özəl investisiya qoyuluşlarının təşviq olunması;

- Dövlətimiz üçün prioritet sahələr üzrə inkişaf imkanlarının mövcudluğu;
- Qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiyaya nail olunması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məsələləri;
- Vətəndaşlığı olmayan rezidentlərə sahibkarlıq ilə məşğul olunmaları üçün əlverişli imkanların yaradılması.

Təhlükələrə gəldikdə isə:

- Təbii resursların tükənməsi;
- Yeni artım sahələrinin itkiləri kompensasiya etmə səviyyəsinin aşağı enməsi;
- Fiskal yükün artımının olması;
- İstehsal sahələrində investisiyaların infrastruktur layihələrinə nisbətən daha çox yönləndirilməsi;
- Regionda geosiyasi gərginliyin yaranması.

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlinir ki, iqtisadi artıma əsas hərəkət verən amillərin yeni iqtisadi yanaşmanın üzrəsinə transformasiya olunması üçün əhəmiyyətli üstün cəhətlər vardır.

Açar sözlər: GZİT təhlili, iqtisadiyyat, neft sektoru, qeyri-neft sektoru.

Ədəbiyyat

1. "Mikro və Makroiqtisadiyyat" M.Atakişiyev, H.Abbasov,N.Abbasova, Bakı
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Bakı 2016.

ASSESSMENT OF THE ECONOMIC SITUATION OF AZERBAIJAN: SWOT ANALYSIS

Increasing in the amount of the investments directing to the development of the non-oil and oil sectors by the government for the development of this area, and useful economy atmosphere creating in Azerbaijan Republic.

The geographical situation and natural condition, surface and underground riches of republic gives opportunity for the forming and development of any areas of agriculture.

Thus, the research clearly indicates both positive and negative impacts of the SWOT, deeply analyzing the importance of the formation of the SWOT analyzing of Azerbaijan.

Keywords: SWOT analysis, economy, oil sector, non-oil sector.

СТРАТЕГИЯ ГОСУДАРСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Мехрибан Керимзаде

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: Karimzada_Mehriban@unec.edu.az

Регулирование развития аграрной сферы со стороны государства направлено на то, чтобы обеспечить продовольственную безопасность страны и создать благоприятные условия для сельскохозяйственного производства, поставляющего на рынок качественные продукты питания.

Государственное регулирование характеризуется созданием и соблюдением механизма развития аграрной экономики, а именно, применением совокупности мер, которые направляются для преодоления колебаний рынка, разработкой современных технологий, стимулированием убыточных видов производства, продукция которых является основой для обеспечения продовольственной безопасности Азербайджана; обеспечением нормального социального статуса для всех сторон аграрного рынка.

Со второй половины 90-х годов был достигнут определенный прогресс в деле государственного регулирования аграрной экономики республики, который был направлен, главным образом, на то, чтобы развивать рынок и создать более открытую экономику, сформировать частную собственность и предпринимательство. Это, в свою очередь, оказало непосредственное влияние на потребителей продуктов питания, и так или иначе затронуло факторы, определяющие спрос на продукты питания. В связи с этим, реформы напрямую захватили товаропроизводителей, потому что были осуществлены коренные перемены как в сельскохозяйственной политике, так и в механизмах государственного регулирования в аграрной сфере.

Следует отметить, что наряду с государственным регулированием аграрной экономики, представляющим собой влияние государства на хозяйствующие субъекты и состояние рынка, целью, которой является обеспечение подходящих условий, направленных на функционирование механизма рынка, выделяют так же негосударственное регулирование участников агробизнеса, которое связано с деятельностью ассоциаций, банков, товарных и фондовых бирж, ярмарок, центров оптовой торговли, валютных аукционов, информационных систем, а также с соглашениями о рынках сбыта и ценах.

Учитывая определяющую роль аграрной сферы в экономике государство должно осуществлять его финансовую поддержку, стимулировать развитие сельскохозяйственного производства, аграрного рынка, а также отраслевых и межотраслевых процессов учитывая интересы хозяйствующих субъектов сельского хозяйства [1].

В последние годы, благодаря финансовой поддержке государства, были созданы 43 птичьих хозяйств, 23 племенных животноводческих комплексов, 8 молочных и 6 мясоперерабатывающих предприятий, 39 интенсивных садоводческих и виноградарских хозяйств, 43 современных парниковых комплексов, 16 фруктов-овощных перерабатывающих предприятий, 51 логистический центр и 22 зерновых склада, что способствовало стабилизации потребительского рынка, увеличению экспортного потенциала и уменьшению зависимости от импорта. В целом, для усиления обеспечения продовольственной безопасности также проводятся меры по созданию агропарков и больших фермерских хозяйств, основанных на интенсивных методах хозяйствования. В настоящее время, согласно распоряжению Президента, в 19 районах республики (Агджебеди, Бейлаган, Кюрдемир, Агсу, Имишли, Гаджигабул, Джалилабад, Сальян, Хачмаз, Физули, Саатлы, Шамахи, Евлах, Агдаш, Шамкир, Сиязянь, Исмаиллы, Самух и Шамкир) со стороны 22 субъектов предпринимателей на территории свыше 40 тысяч гектар создаются 30 больших фермерских хозяйств. На создание этих хозяйств, общая стоимость которых составляет 162,4 млн. манат Национальный фонд помощи предпринимателям при Министерстве Экономики и Промышленности выделил льготный кредит на сумму 61,6 млн. манат. В начавших функционирование хозяйствах установлены современные системы орошения. Урожайность ячменя и пшеницы составляет 58-60, посевной кукурузы 120 центнеров с гектара. В Шамкирском, Хачмазском и Хызинском районах создаются агропарки. На создание в них современных предприятий производства, переработки и инфраструктуры выделено 23 млн. манат льготного кредита.

В целях улучшения мелиоративных мероприятий, привлечения к севообороту десятков тысяч гектар новых земель большое значение имеют сдача в эксплуатацию таких водных резервуаров как Тахтакерпю и Шамкирчай.

Необходимость государственного вмешательства в хозяйственный механизм агробизнеса вытекает:

- Во-первых, из особенностей сельскохозяйственного производства, которое выступает, в качестве фундаментальной основы системы общественного разделения труда связывая воспроизводство непосредственной жизни человека с использованием ресурсов и сил природы, а также новейших технологий. Эти обстоятельства предъявляют высокие требования к качеству управления сельским хозяйством и предполагают осуществление ряда мероприятий. Поскольку, нередко, в силу неблагоприятных погодных условий и стихийных бедствий, не только не окупаются затраты на производство продукции, но и сами производители несут убытки, появляется необходимость сочетания рыночного механизма с государственным регулированием процесса аграрного производства.

- Во-вторых, бюджетная политика государства предполагает централизацию финансовых средств и, соответственно, возможность их перераспределения и инвестирования в наиболее нуждающиеся производства и сферу реализации.

- В-третьих, критерием деятельности любой экономической системы является расширенное воспроизводство конечного национального продукта и снижение себестоимости единицы продукции, а не извлечение прибыли любыми средствами. Поэтому необходимость государственного регулирования сводится к созданию благоприятных условий для хозяйствующих субъектов агробизнеса и отношений между ними, поскольку их деятельность напрямую воздействует на продовольственный рынок, а значит на национальную продовольственную безопасность.

Как известно, в последние годы, задачи, связанные с обеспечением продовольственной безопасности все чаще дает знать о себе. В норме обеспечения продовольственной безопасности лежит обеспечение населения продуктами питания. Поэтому, в связи с этим, в республике, в системе агробизнеса были проведены коренные реформы. Комплексные мероприятия, проведенные в этом направлении, создали благоприятные условия для дальнейшего развития агробизнеса [2].

Безусловно, дальнейшее развитие государства потребует и более внимательного отношения к проблемам агробизнеса. Одним из основных направлений поддержки сельского хозяйства со стороны государства является выработка адекватной экономической политики, которая базируется на двух формах государственного вмешательства в экономику. Во-первых, это административные методы регулирования со стороны государства, путем расширения собственности государства на материальные ресурсы, управление государственными предприятиями, законотворчество, во-вторых, это экономические методы регулирования со стороны государства при помощи различных мер макроэкономической политики.

Для выработки целостной агропродовольственной политики можно использовать опыт развитых стран, имеющих свою длительную историю действенной системы государственного регулирования. Несмотря на то, что применяя конкретные меры, можно встретить основательные различия между ними, в целом, все они следуют к конкретным целям: поддержание устойчивого экономического состояния сельского хозяйства, конъюнктуры рынка и положительного уровня доходов отрасли, устранение нежелательных процессов миграции, стремление к обеспечению продовольственной безопасности, сдерживание избытков производства, оказание помощи населению для адаптации к новым условиям, оказание защиты внутреннего рынка, создание гарантий отечественным товаропроизводителям для конкурентоспособного участия в международном разделении труда.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, сельскохозяйственная продукция, государственное регулирование, экономическая поддержка.

Литература

1. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı. 25 avqust 2008-ci il
2. Ибрагимов М.А. Структурная реформа аграрного сектора: теория, методология и практика. Germany, LAP LAMBERT Academic Publishing. 2012, 431 с.
3. Aslanov A. Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətidir. <http://azerbaijan.news.az>
4. Аббасов А.Ф. Роль внутреннего производства в обеспечении продовольственной безопасности Азербайджанской Республики.

STRATEGY OF THE STATE IN THE PROVISION OF FOOD SECURITY

The article explores priority directions in ensuring food security, as an important element of economic security, and reveals its essence and current state. The article deals with the essence, the current state of food security and its priorities as an important aspect of the state's economic policy. Since food security is one of the main conditions for maintaining economic stability and sovereignty throughout the country, the article investigates the directions and factors of its provision.

Key words: food security, agricultural products, state regulation, economic support.

ƏRZAQ KOMPLEKSİNDƏ SƏNAYELƏŞMƏNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Səadət Məcidova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: seadet.5@mail.ru

Müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri sabitliyin təmin olunmasından, əlverişli rəqabət mühitinin formalaşdırılmasından, sahibkarlığın inkişafına hərtərəfli dövlət dəstəyinin göstərilməsindən və nəticədə əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasından ibarətdir.

Şübhəsiz ki, hər bir cəmiyyət bir tərəfdən əhalinin həcm və struktur baxımından artan tələbatının ödənilməsi, digər tərəfdən isə həmin tələbatın təmin olunmasına yönəldiləcək resursların azlığı(məhdudluğu) yaxud mövcud resurslardan səmərəli istifadənin təşkili problemi ilə üzləşir. Bu problemin uğurlu həlli bilavasitə istehsal sahələrində sənayeləşmənin aparılmasından keçir. Zəruri tədbirlərin göstərilən ardıcılıqla həyata keçirilməsi həmçinin ölkə əhalisinin ərzaqla özünü təminat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, idxalın azaldılması nəticəsində kənara valyuta axınının qarşısının alınmasına da şərait yarada bilər. Qeyd etmək olar ki, bunlar ölkə prezidenti tərəfindən 06 dekabr 2015-cı ildə təsdiq olunmuş strateji yol xəritələrində idxalın əvəzlənməsi və ixracın təşviqi kimi mühüm vəzifələrin tərkib hissəsidir. Araşdırma mövzusunda keçməzdən əvvəl milli iqtisadiyyatımızın cari vəziyyətinin “rəqəmlərin dili” ilə ifadə edilməsinin səmərəli olacağını düşünürük.

Dünya ölkələrində global iqtisadi böhranın davam etməsi, beynəlxalq bazarda enerjidaşıyıcılarının qiymətlərinin kəskin ucuzlaşması və ciddi tərəddüdlərə məruz qalması, eləcə də Azərbaycanın yerləşdiyi bölgədə geosiyasi dəyişikliklər istənilən ölkənin iqtisadiyyatında mənfi təzahürləri ilə özünü büruzə verərdi. Lakin, Azərbaycan iqtisadiyyatı belə mənfi təsirlərlə üzləşmədi. Ona görə ki, dövlət başçısının çağırışlarına cavab olaraq, gözlənilən təhdidlər vaxtında qiymətləndirildi və adekvat addımlar atılmaqla iqtisadi inkişafda sabitliyə və hətta qabaqcıl ölkələrlə müqayisəyə gələcək dərəcədə iqtisadi artıma nail olundu.

Yuxarıda göstərilənlərlə bərabər qeyd etmək olar ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən statistik göstəricilər, o cümlədən Ümumi Daxili Məhsul həcmi 2012-2014-ci illərlə müqayisədə bir qədər aşağı düşmüşdür ki, bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Onları arasında Qərbin Rusiyaya sanksiyalar tətbiq etməsi, Yaxın Şərqdə vəziyyətin gərgin olaraq qalması və bir çox Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatında durğunluq meyllərinin güclənməsi üstünlük təşkil edir. Bu amillərin təsirinə baxmayaraq ölkə iqtisadiyyatı, xüsusilə qeyri-neft sektoru yüksəliş dövrünü yaşayır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, 2018-ci ilin ilk iki ayında Azərbaycanda ticarət əməliyyatlarının həcmi ümumilikdə 3,66 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Həmin dövrdə ümumi ticarət dövriyyəsinin 60,4 faizi, yəni 2,21 milyard ABŞ dolları isə ixracın payına düşmüşdür. Burada fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, ixracın strukturunda qeyri-neft məhsullarının xüsusi çəkisi tədricən artır. Həmin məhsulların siyahısında kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq mallarının bəzi növləri üstünlük təşkil edir. Bu da öz növbəsində onlara olan daxili tələbatın ödənilməsinin və Azərbaycan məhsullarının yüksək keyfiyyəti ilə dünya bazarının tələblərinə uyğunluğunun ifadəsidir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq istehsalında baş vermiş müsbət dəyişikliklər onların qiymətlərinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, 2018-ci ilin yanvar-fevral aylarında ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə bəzi ərzaq məhsullarının qiymətlərində ucuzlaşma müşahidə olunmuşdur. Həmin dövr ərzində yumru düyünün, unun, manna və qarabaşaq yarmasının, makaron məmulatlarının, toyuq ətinin, yumurtanın, günəbaxan və qarğıdalı yağlarının, limonun, portağalın, kələmin, yerkökünün, çuğundurun, sarımsağın, göyərtinin və şəkər tozunun qiymətləri xeyli ucuzlaşmışdır. Digər ərzaq məhsullarının qiymətlərində ciddi dəyişikliklər olmasa da uzun düyünün,

südün, kərə yağının, zeytun və marqarin yağlarının, naringinin, almanın, armudun, heyvanın, narın, xurmanın, bananın, qozun, fındığın, xiyarın, pomidorun, soğanın, kartofun, çay və qəhvənin qiymətləri orta hesabla 5,8 faiz yüksəlmişdir. Əgər qiymətləri bahalaşan məhsulların siyahısına diqqət yetirsək, banan və qəhvə istisna olmaqla, yerdə qalan məhsulların istehsalı və ixrac edilməsi üçün respublikamızda kifayət qədər əlverişli şəraitin olmasını qeyd edə bilərik. Bu, o deməkdir ki, biz hələ də ərzaq istehsalında tam şəkildə intensivləşməyə və sənayeləşməyə keçidi təmin edə bilməmişik. Nəticə isə aşağı məhsuldarlıq, təklifin məhdudluğu, yüksək qiymət və aşağı gəlir kimi qeyri-qənaətbəxş göstəricilərdir.

Dünyanın aparıcı ölkələrinin əsas inkişaf göstəricisi iqtisadiyyatın sənayeləşməsidir. Onlar sənayeləşmənin üstünlüklərindən istifadə edərək böyük həcmdə və keyfiyyətli məhsul istehsalını təmin edirlər. Sadəcə onu göstərə bilərik ki, ərazisi və təbii sərvətləri Rusiya ilə müqayisədə az olan Yaponiya, Almaniya və Böyük Britaniya ondan bir neçə dəfə artıq məhsul istehsal edirlər. Bunun da başlıca səbəbi sənayenin inkişafı, elmi və texnologiyə yeniliklərin istehsal prosesində praktiki tətbiqinin təmin olunmasıdır. Son illərdə texniki cəhətdən mürəkkəb sənaye sənədlərinə xas olan bu meyl aqrar sektorda da güclənməkdədir. Daha doğrusu, bu sahədə müasir texnologiyalar daha geniş tətbiq olunur, bir sözlə, artıq kənd təsərrüfatında sənayeləşmə sürətlənir. Əslində, məqsəd dünyada ərzağa olan tələbatın ödənilməsində sənayenin imkanlarından geniş istifadə etməkdir. Digər tərəfdən, bunun obyektiv səbəbləri də vardır. Bu baxımdan dünyanın əksər ölkələrində əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiyməti yüksəlməsinin aqrar istehsalın daha rentabelli olmasına zəmin yaratdığını xüsusi qeyd etmək olar.

Ərzaq kompleksində sənayeləşmənin aparılması lazımı infrastruktur obyektlərinin yaradılmasını tələb edir. Bunlar arasında səmərəli biznes modeli kimi özünü təsdiq edən aqroparklar əsas yer tutur. Onlar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını, emalını, logistikasını və digər xidmətləri əhatə edən təsərrüfat subyektidir. Aqroparklar ətraf mühitin qorunması, torpaq və su resurslarından səmərəli istifadə, eləcə də bitkiçiliyin, heyvandarlığın, emal sənayesinin və digər sektorların inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bundan əlavə aqroparklar davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanaraq istehsal, emal, tədarük, tədqiqat, ticarət və sosial funksiyaları özündə birləşdirən mərkəz kimi xarakterizə olunur. Hazırda ölkəmizdə 42 aqroparkın yaradılması təşviq olunur. Artıq üç aqroparkda birinci mərhələ üzrə işlər yekunlaşaraq istifadəyə verilmişdir. Bununla yanaşı 16 aqroparkın yaradılması üzrə isə tikinti-quraşdırma işləri, 23 aqroparkın yaradılması üzrə isə hazırlıq və təşviqat işləri davam etdirilir.

Aqroparkların yaradılması əsasən bağçılıq, quşçuluq və heyvandarlığın xammala olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi, ərzaq məhsulları idxalının azaldılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac imkanlarının genişləndirilməsi məqsədlərinə xidmət edir. Bundan əlavə, aqroparkda “istehsal, emal, logistika və satış” qapalı zənciri yaranır ki, onun hər bir komponenti özünüidarə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir və bu da ümumi maraqlar ətrafında birləşməklə rəqabət qabiliyyətliliyin təmin edilməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda milli brendlərin, ixrac potensialının güclənməsi və müasir texnologiyaların tətbiqi nəticəsində orta qrupun azaldılmasını təmin edir. Aqroparkların yaradılması ilə ərzaq məhsulları istehsalı üzrə müxtəlif fəaliyyətlər bir məkanda cəmləşir və özünü təmin edən vahid sistem yaranır. Bu məqsədlə ərazinin düzgün seçilməsi hazır məhsulun və xammalın daşınması üçün nəqliyyat xidmətlərinə və əlavə nəqliyyat infrastrukturuna olan tələbatı azaldır.

Aqroparklarda istehsalçıların, təchizatçıların və tədarükçülərin eyni bir ərazidə fəaliyyət göstərməsi biznes subyektlərinin resurslar və hazır məhsullar bazarına çıxışını asanlaşdırır. Burada səmərəli biznes strategiyasının həyata keçirilməsi və innovativ texnologiyalar hesabına rəqabət qabiliyyətli ərzaq istehsalı sistemi formalaşır, yeni istehsal güclərinin tətbiqi ilə ərzaq məhsullarına olan tələbatın daxili istehsal hesabına ödənilməsi imkanları genişlənir.

Ərzaq məhsullarının regionlarda pərakəndə şəkildə ənənəvi üsulla istehsalından fərqli olaraq,

aqroparkların fəaliyyəti bir ərazini əhatə edir. Bu həm də regionlarda təbii resursların qorunmasını təmin edir. Aqroparkların ərazisində keyfiyyətin idarə olunması və digər nəzarət mexanizmləri istehsal olunan məhsulların ərzaq təhlükəsizliyi standartlarına uyğunluğunu da təmin etməyə imkan yaradır. Aqroparkların uğurlu fəaliyyəti ilə son nəticədə sahibkarlığın inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, həmçinin kənd təsərrüfatı və digər ərzaq məhsullarının vahid brend adı altında daxili və xarici bazarlara çıxışı kimi mühüm məsələlər reallaşdırıla bilər.

Açar sözlər: idxal, valyuta, ixrac, qiymət, özünütəminat, sənayeləşmə, aqropark.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Bakı, 2014.
2. "Azərbaycan 2020": Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası. Bakı, 2012.
3. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016.
4. Aqrobiznes və ərzaq təhlükəsizliyi. İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. Bakı, 2015.

PRIORITY AREAS OF INDUSTRIALIZATION ON FOOD COMPLEX

The conduct of industrialization in the production and sale of food products to reduce the cost of losses, minimization allows. This, in turn, can provide increased export potential and competitiveness. In this process, the infrastructure is considered one of the most efficient agricultural parks. He could empower organization of food production in the region.

The article on food production in establishing agricultural parks were justified as a priority of industrialization overlaps scientific.

Keywords: import, currency, export, price, self-government, industrialization, agropark.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ ÖLKƏ SƏNAYESİNİN ƏRAZI ÜZRƏ TƏŞKİLİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Gülşən Məhərrəmov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: g.maharramova78@mail.ru

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlum olur ki, ölkədə sənaye iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri sənaye istehsalının ölkə ərazisi üzrə təşkilinin tənzimlənməsidir. Müasir dövrdə ölkəmizdə sənayenin ərazi strukturunda mövcud olan qeyri-bərabərlik sənayenin ərazi üzrə optimal yerləşdirilməsinin dövlət tənzimlənməsinə zəruri edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təsərrüfat təcrübəsi göstərir ki, məhsuldar qüvvələrin inkişafı regional inkişafın hüquqi əsası –dövlətin regional siyasəti olmadan uğurla həyata keçirilə bilməz.

Respublikamızda regional siyasət sahəsində son bir neçə ildə dövlət bəzi zəruri addımlar atmışdır. Belə ki, ölkədə və onun ayrı-ayrı regionlarında sahibkarlığın, o cümlədən sənayenin yüksək inkişafına nail olmaq üçün son 15 il müddəti ərzində üç dəfə «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illər üzrə)» təsdiq olunmuş və həyata keçirilməkdədir. Bu proqramların əsas məqsədlərindən biri də regionlarda yerli xammal və təbii ehtiyatlardan istifadəyə əsaslanan sahibkarlığın inkişafına əlverişli şəraitin yaradılmasıdır.

ması əsasında sənayenin, o cümlədən digər sahələrin inkişafını təmin etməkdir. Dövlət proqramına əsasən həyata keçirilməli tədbirlər 3 səviyyədə müəyyənləşdirilmişdir: 1) makroiqtisadi sabitliyin və davamlı inkişafın təmin edilməsi tədbirləri; 2) iqtisadi rayonlar səviyyəsində həyata keçiriləcək tədbirlər; 3) hər bir rayonun spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun müəyyən edilmiş tədbirlər [1].

Qeyd edilən Dövlət Proqramları ilə yanaşı Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən ölkə daxili regionların inkişafı ilə əlaqədar çoxlu sayda sərəncam imzalanmış və Dövlət Proqramları təsdiq edilmişdir. Lakin təsüfflə qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu tədbirlərə və respublikamızın hər bir regionunun güclü potensial imkanlara (sənaye əhəmiyyətli təbii sərvətlərə, ucuz işçi qüvvəsinə) malik olmasına baxmayaraq, hal-hazırda ölkə miqyasında regionların inkişaf səviyyəsi onların malik olduğu potensial imkanların mövcudluğuna uyğun gəlmir. Belə ki, respublikada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayının 54,2 faizi, istehsal olunan sənaye məhsulunun təqribən 88 faizi, sənaye müəssisələrində çalışan sənaye-istehsal heyətinin 61,5 faizi, sənaye-istehsal əsas fondlarının 92,0 faizi Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür [2].

Qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızın regionların sənaye istehsalında yaranmış kəskin fərqlər bu sahədə dövlətin tənziplənməsini zəruri edir. Sənayenin ərazi üzrə təşkili işinin tənziplənməsinə aid tədbirlər muxtəlif metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunlara inzibati və iqtisadi metodlar aiddir [6]. İnzibati metodlar adətən ayrı-ayrı regionlarda yəni, sənaye müəssisələrinin cəmləşdiyi regionlarda yeni yaradılacaq müəssisələrin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilir. Adətən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə, sənaye müəssisələri üzrə təmər küzləşmə səviyyəsi yüksək olan regionlarda əmlak və gəlirə yüksək dərəcəli vergi tətbiq edilir, yeni müəssisələrin tikintisi və ya mövcudların genişləndirilməsinə kredit verilmir, müəssisənin ləğvi mükafatlandırılır və s. İqtisadi metodlar isə sənaye istehsalının ərazi üzrə təşkilinə dolaylı təsir vasitələridir və ayrı-ayrı istiqamətlərdə gəlirliliyin azaldılması və ya artırılması yolu ilə onların fəaliyyəti tənziplənir. Əgər inzibati metodlar əsasən inkişafın məhdudlaşdırılmasına yönəldilə bilirsə, iqtisadi metodlar həm inkişafın məhdudlaşdırılmasına, həm də stimullaşdırılmasına yönəldilə bilər.

Sənaye müəssisələrinin obyektlərinin ərazi üzrə səmərəli şəkildə yerləşdirilməsinin stimullaşdırılması formalarından biri dövlət, yerli və xarici investorlar arasında müqaviləyə əsaslanan sənaye layihələridir. Bu layihələrin məqsədi ölkədə istehsal olunan xammal və materialların emallıq səviyyəsinin dərinləşdirilməsi, onların keyfiyyətinin artırılması, regionlarda mövcud olan sənaye müəssisələrin yenidənqurulması və modernləşdirilməsi ola bilər. Sahibkarların maliyyə imkanlarının aşağı olması, həmçinin onların biliklərinin xarici bazarlarda səmərəli fəaliyyət baxımından arzu olunan səviyyəni təmin edə bilməməsi xarici ticarətdən asılı sənaye müəssisələrinin yaradılmasına və inkişafına maneəçilik törədən amillərdəndir. Belə şəraitdə, dövlət özünün səfərbəredici imkanlarından istifadə etməli və regionun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən müəssisələrin inkişafı istiqamətində tədbirlər həyata keçirməlidir. İnvestisiya Şirkətinin aktiv rolu və hökumətin regionlarda sənaye müəssisələrin yaradılması və inkişafı istiqamətində səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri infrastrukturun formalaşdırılması, kadr hazırlığı və s. digər məsələləri əlaqələndirməyə imkan verərdi.

Müasir şəraitdə regionlarda sənayenin inkişafına təkan verən əsas şərtlərdən biri ölkənin əlverişli regionlarında Azad İqtisadi Zonaların yaradılmasıdır. Məlum olduğu kimi, ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünya praktikasında sahibkarlığın inkişafının müxtəlif təşkilati iqtisadi modelləri müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməkdədir. Bu modellərin yaradılması vasitəsilə dövlət öncül sahələrdə və ya regionlarda sahibkarlığın inkişafını təşviq edərək sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi məqsədini güdür. Avropa və Asiya ölkələrində, Amerika Birləşmiş Ştatlarında öz məqsəd və miqyaslarına görə çox müxtəlif olan belə modellər ölkə iqtisadiyyatının strukturunun və texnoloji bazasının yenilənməsinin, bu əsasda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin güclü amilinə çevrilmişdir. Artıq Azərbaycan Respublikasında da bu müsbət təcrübənin tətbiqi istiqamətində real işlərə başlanmışdır. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması hazırda sahibkarlığa dövlət dəstəyinin öncül istiqamətlərindən biridir. XİZ-lərin yaradılmasında məqsəd ölkə iqtisadiyyatının öncül sahələrinin inkişafının

sürətləndirilməsi, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə və regionların iqtisadi potensialının inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması, yüksək texnoloji sahələrin inkişafının, yeni rəqabətqabiliyyətli və səmərəli istehsal və xidmət sahələrinin təşkilinin dəstəklənməsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” 2007-ci il 6 mart tarixdə imzalanmış Fərmanı ilə ölkədə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanda azad və birgə zonaların yaradılması baxımından əlverişli bölgələri müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılan təhlilin nəticələri göstərir ki, bu kənarında ən perspektivli bölgələr Abşeron, Naxçıvan MR, Gəncə-Qazax, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlardır.

Sənaye obyektlərinin ərazi üzrə səmərəli şəkildə yerləşdirilməsinin stimullaşdırılması formalarından biri dövlət, yerli və xarici investorlar arasında müqaviləyə əsaslanan sənaye lahiyələridir. Bu layihələrin məqsədi ölkədə istehsal olunan xammal və materialların emallıq səviyyəsinin dərinləşdirilməsi, onların keyfiyyətinin artırılması, regionlarda mövcud olan sənaye müəssisələrinin yenedənqurulması və modernləşdirilməsi ola bilər. Belə lahiyələrin reallaşdırılması sənaye istehsalının texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəlməsinə, hazır məhsulun tərkibində yerli komponentlərin artmasına imkan verir. Hökumət bu cür lahiyələrin dəyərinin 25 faizinə qədərini maliyyələşdirməsi məqsəduyğundur. Bu xarici investorların ölkənin ayrı-ayrı regionlarına cəlb edilməsini stimullaşdırır.

Regionlarda sənaye istehsalının inkişafını stimullaşdıran əsas vasitələrdən biri məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin tənzimlənməsidir. Hər şeydən öncə, dövlət sifariş qiymətləri və dövlət müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsulların və infrastruktur obyektlərin göstərdiyi xidmətlərin qiymətləri nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, dövlətin inhisarında olan enerji daşıyıcılarının və infrastruktur obyektlərin xidmətlərinin daxili qiymətlərinin beynəlxalq səviyyədə aşağı saxlanması hesabına istehsal xərclərinin azaldılması yerli sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artmasına və ixracına kömək edərdi.

Sənayenin ərazi üzrə təşkilinin təkmilləşdirilməsi üçün dövlətin kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi də zəruridir. Belə ki, ölkənin ucqar regionlarında yeni yaradılmış sənaye müəssisələrinin formalaşması üçün dövlət həmin müəssisələrin bir neçə il maliyyələşməsinin müəyyən hissəsinin güzəştli kredit hesabına öz üzərinə götürə bilər. Eyni zamanda, dövlət sənayenin ərazi quruluşunun təkmilləşməsində nəzərəçarpacaq dərəcədə təsir göstərən sənaye müəssisələrinə istehsalı genişləndirmək və modernləşdirmək üçün əlverişli şərtlərlə kredit verə bilər.

Qeyd olunduğu kimi, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin mühüm istiqamətlərindən biri də sahibkarların güzəştli kreditlərlə təmin edilməsidir. Dövlətin sahibkarlara maliyyə dəstəyi bir neçə istiqamət üzrə həyata keçirilməkdədir. Bu mənbələr sırasında sahibkarlığa kömək Milli Fondunun fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sənaye istehsalının ərazi üzrə yerləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə geridə qalmış rayonlarda yaradılan sənaye müəssisələrinə hökumət tərəfindən dotasiya verilməsi məqsəduyğun olardı. Rayonun inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dotasiyanın sənaye müəssisələrinin investisiya xərclərində payı müxtəlif ola bilər. Xüsusilə, hökumət regionlarda sənaye müəssisələrinin yaradılması nəticəsində infrastruktur obyektlərin inkişafı və genişləndirilməsinə çəkilən xərclərin böyük hissəsin öz üzərinə götürməlidir.

Açar sözlər: Sənaye, regional siyasət, tənzimləmə, region, sənaye potensialı.

Ədəbiyyat

1. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illər üzrə)»
2. Azərbaycan regionları. Statistik məcmuə. Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, 2017
3. Nuriyev Ə.X. Regional inkişafın strateji məsələləri/Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji

problemləri Respublika elmi praktik konfransının materialları. Bakı, 2002.

4. M.M. Mahmudov, İ.M.Mahmudov. Regional iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Bakı 2001.

5. Ходов Л.Г. Государственное регулирование национальной экономики. Москва.: «Экономистъ», 2005, 618 с.

6. Кушлина В.И. Государственное регулирование рыночной экономики. Москва, Издательство РАГС, 2008.

THE MAIN DIRECTIONS OF THE STATE REGULARIZATION FOR THE REGIONAL ORGANIZATION OF THE INDUSTRY

The article focuses on the state regulation of the country's territorial organization. The article examines the directions of regulation by the state of the territorial sector of the country's industry and has been given recommendations and recommendations.

Keywords: Industry, regional policy, regularization, region, industry potential.

DÖVLƏTİN SOSIAL SİYASƏTİNİN REALLAŞMASINDA TURİZMİN ROLU

Elşən Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: memmedov.elshan@mail.ru

Geniş mənada yanaşdıqda sosial siyasət cəmiyyət üzvlərinin bütün tərəflərini, onların mal, ev və sosial infrastruktur xidmətləri, iş yerləri, müəyyən pul gəlirləri ilə təmin edilməsi məsələlərini, bu istiqamətdə tədbirləri, maddi bazanın gücləndirilməsini, əhalinin sağlamlığının mühafizəsini, təhsil, mədəniyyət və vətəndaşların həyat fəaliyyəti üçün sosial təminat sisteminin yaradılmasını əhatə edir.

Eyni zamanda sosial siyasət - əhalinin həm ümumilikdə, həm də ayrı-ayrılıqda, onu təşkil edən təbəqələrin, sosial, sosial-demoqrafik, sosial peşə qruplarının, sosial icmaların sosial vəziyyətinin normallaşdırılması və dəyişdirilməsi səbəbindən irəli gələn qarşılıqlı əlaqəsidir. Göründüyü kimi sosial siyasətin əsas mövzusu - əhalinin bu və ya digər hissəsinin və ümumilikdə bütün xalqın sosial vəziyyətidir.

İndiki şəraitdə dövlətin sosial siyasəti ilə bağlı fəaliyyətin genişləndirilməsi zərurəti aktuallaşmışdır. Təsadüfi deyil ki, hal-hazırda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksək səviyyədə təminatına şəraiti yaratmış bir sıra avropa ölkələri sosial siyasət mexanizmlərindən istifadə edərək cəmiyyətin rifahını yüksəltməyə çalışır. Sosial siyasət cəmiyyətdəki sosial prosesləri tənzimləmək üçün dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Dövlətin sosial siyasəti çərçivəsində əsas yer tutan mexanizmlərindən biri də turizmdir. Milli turizm siyasətini reallaşdırmaqla dövlət cəmiyyətin rifah halını yaxşılaşdırmaq, mövcud resurslardan səmərəli istifadə etmək və mərkəzlə regionlar arasında tarazlığı davamlı olaraq təmin etmək üçün müəyyən tədbirlər hazırlayır, proqramlar həyata keçirir.

Azərbaycanda milli turizm sektorunu inkişaf etdirmək və turizm ehtiyatlarından əhalinin sosial rifahı yönündə səmərəli istifadə etmək siyasətinin əsası, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Belə ki, Ulu Öndərin müəllifi olduğu Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasının 37-ci maddəsində "İstirahət hüququ" ilə bağlı qeyd edilir ki: "I. Hər kəsin istirahət hüququ vardır. II. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət

verilməsi təmin edilir” [1].

İnkişafın yeni mərhələsində sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin xarakterik cəhətlərindən biri də qarşıya qoyulan məsələlərin proqramlar çərçivəsində mərhələlər üzrə həllinə nail olunması, ayrı-ayrı sahələrin inkişafının cari və uzunmüddətli proqramlarla təmin edilməsi siyasətidir. Belə proqramlar içərisində regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş proqramlar, habelə məşğulluq, təhsil, səhiyyə, sosial təminat və s. sahəvi proqramlar insanların sosial rifah halının yüksəldilməsinə birbaşa ünvanlanmış çox mühüm fəaliyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” həyata keçirilir. Bu proqramın icrası nəticəsində makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranması, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə nail olunacaqdır.

Qeyd olunduğu kimi dövlətin sosial siyasətində turizmin inkişafı xüsusi yer tutur. Turizm bütün formalarda, yəni həm daxili, həm də xarici turizm sahəsində əhalinin rifah halının yüksəldilməsinə yönələn sosial siyasətdir. Belə ki, turizmin inkişafı Azərbaycanın dünyaya tanıtılması, xalqımızın milli-mədəni özünüdərkini, təbii və mədəni resurslara düşünülüb, saygılı münasibəti, regionların inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, yeni gəlir sahələrinin əldə edilməsi və s. baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Turizmin inkişafı ilə əlaqədar turizm regionlarında infrastrukturun formalaşmasına şərait yaranır, yeni otellər, əyləncə mərkəzləri və s. fəaliyyətin reallaşması ilk növbədə bölgələrdə yeni iş yerlərinin açılmasına, məşğulluq siyasətinin uğurlu həllinə zəmin yaradır.

Turizmin inkişafı daha çox ərəzi resurslarını iqtisadi döriyyəyə cəlb etmək və daha çox sahələrdə olduğu kimi az xərclərlə daha çox gəlir əldə etmək və əhalinin rifahını təmin etmək məqsədinə görə qurulur [3, s.132]. Bu sahə insanların məşğulluğunun genişlənməsinə, yoxsulluğun azaldılmasına, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına xidmət edir.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında müəyyən edilmiş hədəflərin reallaşdırılması, xüsusilə də turizm sahəsini əhatə edən irimiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində regionlarımızın və kəndlərimizin tarazlı və bununla da gələcəkdə Azərbaycanın davamlı inkişafı, eləcə də bölgə əhalisinin və xalqımızın rifahının daha da yaxşılaşması təmin ediləcəkdir.

Bunlarla yanaşı regional inkişaf, turizm destinasiyasının inkişafı, yerli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, gəlirlərin bərabər bölgüsü və bütövlükdə ölkənin inkişafı üçün turizm sektorunda xidmətlərin diversifikasiyası vacib əhəmiyyətə malikdir. Qeyd olunan məsələlər, Azərbaycan Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” ndə öz əksini tapmışdır. Bu sənəd Azərbaycanın turizm potensialının səmərəli və məhsuldar istifadəsinə zəmin yaratmaq məqsədi daşıyır.

Milli turizm infrastrukturunun dünya standartlarına cavab verən modelinin yaradılması, turizm xidmətlərinin beynəlxalq səviyyəyə uyğun şəkildə təşkil edilməsi və milli kadr potensialının formalaşdırılması məqsədilə dövlət başçısının ardıcıl olaraq verdiyi qərar və sərəncamların əhəmiyyəti ayrıca qeyd edilməlidir. Heç şübhəsiz, ölkəyə gələn turistlərin sayının artırılması üçün peşəkar və keyfiyyətli kadr potensialının olması olduqca önəmlidir.

Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişaf etdirilməsi, qonaqpərvərlik, turizm, səyahət və istirahət sahəsində ixtisaslı kadrlara olan ehtiyacı ödəmək üçün mütəxəssislərin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə yaradılan Azərbaycan Turizm İnstitutunun bazasında dövlət başçısının 22 dekabr 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti (ATMU) yaradılmışdır. Sərəncamda qeyd edildiyi kimi, dövlət başçısı Azərbaycan Respublikasında turizm, menecment və digər xidmət sahələrində müşahidə olunan sürətli inkişafı, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qarşıya qoyulan vəzifələri, təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiya-

sını nəzərə alaraq, ali təhsilin bütün pillələrində turizm və menecment sahələri üzrə kadr hazırlığını həyata keçirən belə bir universitetin yaradılmasına qərar vermişdir.

Azərbaycanda nəinki yüksək, həm də orta və aşağı səviyyəli xidmətləri təqdim etməyi bacaran personalın formalaşdırılması ehtiyacını aradan qaldırmaq üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən turizm şəbəkələrində kadr təminatı ilə bağlı kurslar təşkil edilsə də, bu tədbirlər ölkədə turizm sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələri tam təmin etmək gücündə deyil. Ölkəmizdə turizm, menecment və digər xidmət sahələrində müşahidə edilən sürətli inkişaf turizm və menecment sahələri üzrə kadr hazırlığının daha yüksək səviyyədə təşkil edilməsini tələb edir.

Turizm sahəsinin qloballaşması prosesi və sürətli inkişafı, onun dünya iqtisadiyyatının zəruri sahələrindən birinə çevrilməsi turizmin sosial və qlobal funksiyasının təhlilini tələb edir [1, s.57-63]. Turizmin inteqrativ funksiyası 1996-cı ildə qəbul edilmiş “Turizmə insanpərvər və sosial baxış” adlı Monreal bəyannaməsinin “Sosial turizm ayrı-seçkiliyə qarşı və inteqrasiya problemi ilə bağlı ali idealdır” adlı birinci fəslində müəyyənləşdirilir [3]. Turizmin sosial funksiyası sosial subyektlərin, o cümlədən sosiumların qlobal məkanda razılaşıdırılmış qarşılıqlı fəaliyyətinin genişləndirilməsini nəzərdə tutur.

Turizmin sosial səmərəliliyi əhalinin asudə vaxtının rasionallaşdırılmasında, mənəvi və fiziki bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində ifadə olunur. Sosial turizm insanın istirahət və azad hərəkət etməsi, sağlamlığının qorunması, aztəminatlı əhalinin fiziki və mənəvi reabilitasiyası hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlir. Sosial turizm ölkənin, regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir edir. Sosial turizmin inkişafı bölgələrin dirçəlişinə kömək edir, yeni iş yerlərinin açılmasına və saxlanılmasına, məşğulluq məsələsinə təsir edir. Sosial turizm faktiki olaraq cəmiyyətin birləşməsinə, onun davamlı inkişafına şərait yaradır.

Azərbaycanda regional sosial turizm mərkəzləri ilk növbədə sağlamlığın bərpasına yönəlib, daha çox sosial xarakter daşıyır və müəyyən əhali qrupu üçün nəzərdə tutulub. Məlumdur ki, sosial turizm müxtəlif kateqoriyalı insanları – tələbələri, təqaüdcüləri, əlilləri, müharibə və əmək veteranlarını əhatə edir. Sosial turizmin əsas iştirakçıları aztəminatlı ailələrdir. Burada imtiyazlar yalnız yaş məhdudiyətinə malik olmur, həm də maddi vəziyyətlə bağlı verilir. Sosial turizmin maliyyə mənbələri dövlət və bələdiyyələrin sosial ehtiyaclara ayırdığı vəsait, sosial sığorta və sosial təminat fondları və s. ola bilər. Azərbaycanda sosial turizm əsasən regional səviyyədə inkişaf edir. Burada yerli büdcə hesabına uşaqların, ahılların, həmçinin digər zəif müdafiə olunan əhali təbəqələrinin istirahəti həyata keçirilir.

Bu gün turizmin sosial xüsusiyyətlərindən biri də əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsi kimi çıxış etməsidir. Belə ki, turizm turist şirkətlərində, mehmanxanalarda, turizm mərkəzlərində, sanatoriya və pansionatlarda işlər təqdim etməklə məşğulluğun təmin edilməsinə yardım edir, dövlət və sahibkarlar tərəfindən dəstəklənən səyahətlər isə sosial bərabərliyin azalmasına, müxtəlif sosial qruplar arasındakı sosial uçurumun zəifləməsinə şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizmin bütün formaları müəyyən sosial əhəmiyyət daşıyır və insanların həyat səviyyəsinə öz müsbət təsirini göstərir. Eyni zamanda Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafı dövlətin strateji fəaliyyət planının əsas hissəsini təşkil edir. Regional turizmin inkişafı dövlətin sosial siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biridir. Regionlarda turizmin inkişafı üçün düşünülmüş, dəqiq siyasətin həyata keçirilməsi zəruridir. Regionların inkişafı müxtəlif normativ sənədlər, regional qanunvericilik aktları, sosial proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu sosial proqramlarda regionlarda turizm infrastrukturunun yaradılması və inkişafı əsas məsələ kimi qoyulur.

Ölkədə turizm sahəsinin inkişafı bir tərəfdən ölkənin iqtisadi tərəqqisinə, regionların inkişafına, sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə, digər tərəfdən əhalinin rifah halının yüksəldilməsinə, ehtiyacı olan təbəqələrin müalicə və turizmin digər sosial xidmətlərlə bağlı tələbatlarının təmin edilməsinə yönəlir.

Açar sözlər: sosial siyasət, sosial turizm, regional turizm, kadr hazırlığı, məşğulluq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il.
2. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Манильская декларация по мировому туризму (Принята Всемирной конференцией по туризму, проходившей в Маниле (Филиппины) с 27 сентября по 10 октября 1980 года).
4. Əlirzayev Ə.Q., Aslanova S. Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, 2006.

THE ROLE OF TOURISM IN REALIZATION OF SOCIAL POLICY OF THE STATE

Tourism acts are one of the strategically important areas of social policy. The development of tourism as well as contributes to a new perception of national traditions and cultures in the world and their representation.

Tourism creates conditions for opening of new workplaces. In connection with the development of tourism infrastructure in the regions construction of new hotels, entertainment venues open new workplaces that contribute to the successful resolution of employment policy. Emphasized subjects are reflected in the article.

Keywords: social policy, social tourism, regional tourism, cadre preparation, employment.

QAFQAZDA "TRANZİT ÖTÜRÜCÜ ÖLKƏ" AZƏRBAYCAN MODELİ

Müzəffər Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: muzmam@mail.ru

Giriş. XX əsrdə dünyada ən dinamik inkişaf edən sahələrdən biri nəqliyyat olmuşdur. Bu dövrdə nəqliyyat sektoru öz inkişaf sürəti və miqyasına görə əsrlərə bərabər yol keçmişdir. Nəqliyyat sektorunun inkişafı bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafının güclü amilinə çevrilmiş, onun daim təkmilləşməsi üçün yeni-yeni imkanlar açmışdır. Avtomobil, hava, boru kəmərləri nəqliyyatının yaranması ilə nəqliyyat sektoru daha çox maliyyə, texniki və əmək resursları cəlb edən sahəyə çevrilmişdir.

Bir sözlə nəqliyyat qloballaşan dünyanın ən fəal, dinamik, ən çevik sahələrindən birinə çevrilmişdir.

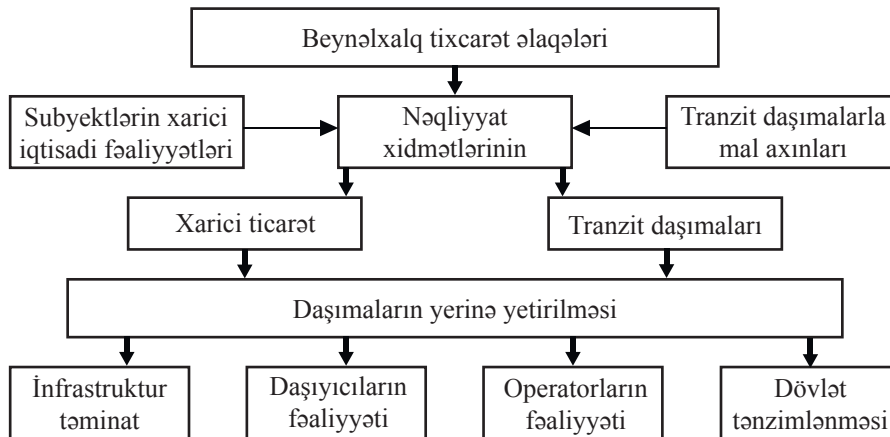
Dünya Bankının qiymətləndirmələrinə əsasən nəqliyyat sektoru dünya üzrə ÜDM-in 3-5 %-ni formalaşdırır. Nəqliyyat sahələri dünya iqtisadiyyatında mövcud iş yerlərinin 5-8%-ni təşkil edir. Bundan başqa, beynəlxalq nəqliyyat bir çox ölkələrin valyuta daxil olmalarının əsas mənbəyini təşkil edir. 2015-ci ildə ümumi mal və xidmətlərin ixracından daxil olan gəlirlərin tərkibində nəqliyyat xidmətlərinin ixracından əldə edilən gəlirlərin payı bəzi ölkələrdə aşağıdakı kimi olmuşdur: Norveçdə-9,9%, Latviyada-16,2%, Kiprdə-20,7%, Danimarkada -23,1 %, Efiopiyada -30,7%, Yunanıstanda -31,8%, Panamada -45,1%. Bir amili də nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox ölkələr etibarlı nəqliyyat sisteminin yaradılmasını özlərinin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas şərti kimi qəbul edirlər [3].

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində nəqliyyat iki və ya daha çox ölkə arasında nəqliyyat əməliyyatlarının predmetinin hərəkətini təmin edir.

Bütün nəqliyyat yolları, nəqliyyat müəssisələri və nəqliyyat vasitələrinin məcmuuna dünya

nəqliyyat sistemi deyilir.

Sxem 1. Nəqliyyat xidmətlərinin ixrac-idxal sistemi

Dünyada bütün nəqliyyat növlərinin inkişafına “konteyner inqilabı” güclü təkan vermişdir. Xüsusi iri metal tutumların – konteynerlərin, yeni nəqliyyat vasitələri olan konteynerdaşıyıcı və xüsusi yükləmə-boşaltma stansiyaları-terminalların yaradılması dünya üzrə daşımaların həcmi 7-10 dəfə artırmışdır.

Milli yükdaşıyıcıların ölkə və xarici yük sahiblərinin yüklərinin daşınması zamanı beynəlxalq nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsinə nəqliyyat xidmətlərinin ixracı deyilir.

Nəqliyyat xidmətlərinin ixrac-idxalı. Xarici yükdaşıyıcıların ölkə və xarici yük sahiblərinin yüklərinin daşınması zamanı beynəlxalq nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsinə nəqliyyat xidmətlərinin idxalı deyilir.

1-ci sxemdən göründüyü kimi beynəlxalq ticarət əlaqələrində nəqliyyat xidmətlərinin ixracı və idxalı tranzit mal axınları- tranzit daşımaları yolu ilə aparılır.

Tranzit (latınca - transitus) keçid mənasını verir. Yolda üçüncü bir ölkədən digərinə və ya aralıq məntəqələrdən keçməklə bir məntəqədən digərinə yük və sərnişin daşınmasına deyilir. İqtisadi mənada - tranzit qaydası ilə həyata keçirilən, tranzit ticarət, tranzit yükdaşıma, təyin olunmuş yerə qədər tranzit qaydası ilə daşınma, tranzit qaydası ilə gedən, nəqliyyat vasitəsi mənasında –tranzit vaqon, müəyyən məntəqədə bir qatardan düşüb o birinə minməklə təyin olunmuş yerə getmə, daşınma obyektini mənasında –tranzit sərnişin, belə sərnişinlər üçün olan, digər mənalarda –tranzit bilet, tranzit kassa, tranzit zal və s. mənalarda işlədilir.

Tranzitin bir neçə əlamət üzrə tipləri tətbiq edilir [2]:

I. Yüklərin daşınması üçün istifadə edilən nəqliyyat növlərinə görə tranzit 3 qrupa bölünür:

- 1) Quru yolu tranziti;
- 2) Hava yolu tranziti;
- 3) Dəniz tranziti.

Quru yolu tranziti özü üç yarımqrupa bölünür:

- 1) Avtomobil tranziti (yük avtomobilləri, furalar, avtomaşınlar);
- 2) Dəmir yolu tranziti (qatarlar);
- 3) Boru kəmərləri (qaz kəmərləri, neft kəmərləri, su kəmərləri və s.)

II. Yüklərin hərəkət həlqələrinə görə tranzit 2 qrupa bölünür:

- 1) Birbaşa tranzit;
- 2) Vasitəli tranzit.

Birbaşa tranziddə xarici yüklər tranzit ölkənin gömrük anbarlarına boşaldılmadan və saxlanılmadan, gömrük nəzarəti ilə ölkənin ərazisindən keçir. Vasitəli tranziddə xarici yüklər tranzit ölkənin gömrük anbarlarına boşaldılır, müəyyən vaxt saxlanılır və sonra gömrük nəzarəti ilə ölkənin ərazisindən keçir.

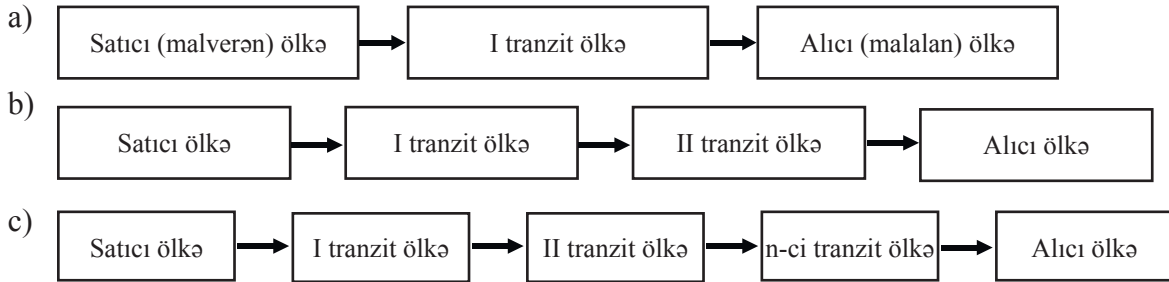
Xarici nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrdə tranzit ölkə. Tranzit ölkə - istehsalçı, hasilatçı, emalə-dici, satıcı və alıcı ölkə deyil. Bu ölkə vasitəçi ölkədir. Tranzit ölkə eyni zamanda istehlakçı ölkədir.

Tranzit ölkə - daşıyıcı, saxlayıcı və ötürücü ölkədir.

Tranzit ölkə - öz ərazisində hərəkət edən nəqliyyat vasitələrinə və onlarda olan məhsullara məsul ölkədir.

Tranzit ölkə -infrastruktura əlavə kapital qoymaqla ,mövcud olandan əlavə gəlir əldə edən, az xərclə daha çox gəlir əldə edən ölkədir.

Xarici nəqliyyat - iqtisadi əlaqələrdə tranzit ölkə -“Tranzit ötürücü ölkə” kimi bir və ya bir neçə ölkə iştirak edə bilər:

Satıcı (malverən) və alıcı (malalan) ölkə dedikdə beynəlxalq iqtisadi münasibət və ya dünya təsərrüfat əlaqələrinin subyektləri nəzərdə tutulur. Tranzit ölkələrin sayı daşınan yüklərin həcmindən, fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərindən, nəqliyyat yollarının vəziyyətindən, iqlim şəraitindən, loqistik bazadan və s. asılı olaraq dəyişə bilər.

Qitələrarası tranzit daşımalarında əsasən dəniz nəqliyyatından istifadə edilir. Bu daşımalarda dünyanın ən tanınmış kanalları Süveyş (163 km), Panama (81 km), Ağ dəniz –Baltik (227 km), Volqa –Don (101 km) və s. kanallar daha əhəmiyyətli rol oynayır.

Tranzit ölkələrin seçilməsi üçün zəruri olan amillər aşağıdakılardır:

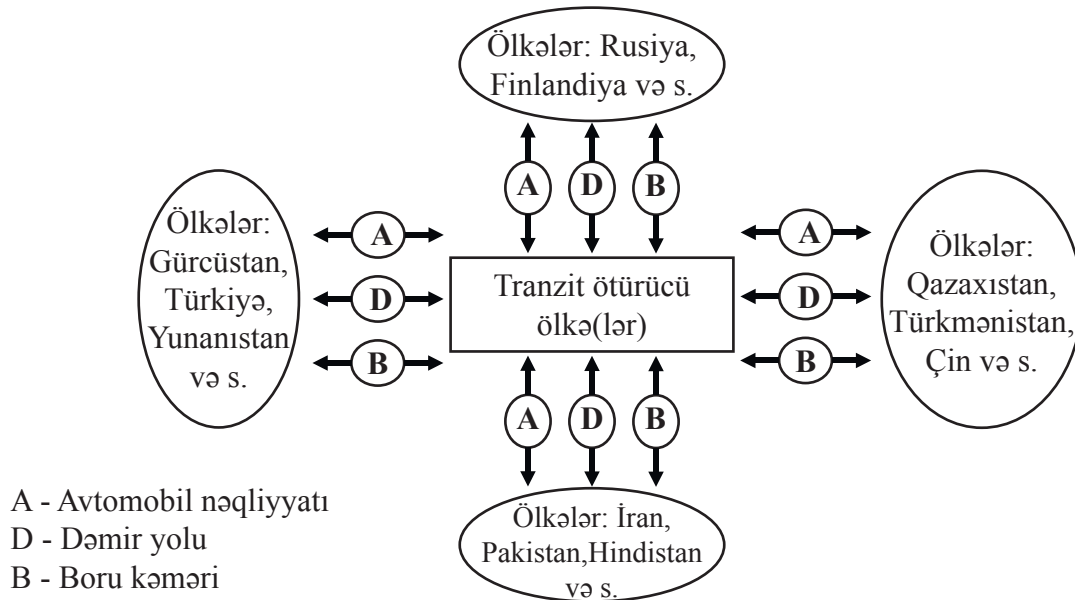
- 1) Ölkənin siyasi sabitliyi;
- 2) Ölkənin qanunvericilik bazasının möhkəmliyi;
- 3) Yüklərin keçdiyi tranzit ölkələrin sayı;
- 4) Ölkələrin tranzit daşımalarının tarif dərəcələri;
- 5) Yüklərin daşıma məntəqələri arasında məsafə;
- 6) Yüklərin gedəcəyi yolda quru və su ərazilərinin və beynəlxalq kanalların vəziyyəti;
- 7) Yüklərin (sərnişinlərin) daşınması müddəti;
- 8) Ölkələrin sığorta sisteminin etibarlılığı ;
- 9) Tranzit ölkələrin iqlim şəraiti;
- 10) Ölkələrdə nəqliyyat infrastrukturunun vəziyyəti;
- 11) Tranzit ölkələrdə gömrük prosedurları mexanizmi;
- 12) Tranzit ölkələrin loqistik bazasının vəziyyəti və s.

Bütün bu amillərin nəzərə alınması, hesablanması və s. geosiyasi vəziyyətin qiymətləndirilməsi nəticəsində dünyada tranzit ölkələr yaranır ki, bunlardan da biri, hətta demək olar ki, birincisi Azərbaycandır. Dünyanın siyasi xəritəsinə nəzər saldıqda elə təsir bağışlayır ki, Qafqaz sanki dünyanın ortasında, mərkəzində yerləşir. Bütün ölkələrə və bütün istiqamətlərə gedən yollar əsasən Qafqazdan, xüsusilə Azərbaycandan keçir. Qafqaz regionu, xüsusilə Azərbaycan, Ermənistan istisna olmaqla bütün nəqliyyat növlərinin təbii kəsişmə, qovuşma, keçid-tranzit ərazisidir. Tranzit ölkələr özünün geocoğrafi, geoiqtisadi və yüksək infrastrukturuna əsaslanaraq “Tranzit ötürücü ölkə” modelini yaradır və bu modelə keçirlər.

“Tranzit ötürücü ölkə” modeli*. “Tranzit ötürücü ölkə” modeli 2-ci sxemdə verilmişdir. Bu sxemdən görünür ki, “tranzit ötürücü ölkə” xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrdə coğrafi cəhətdən ortada, onlar arasında mövcud olan nəqliyyat xətləri üzərində olmaqla, malverənlərlə malalanların iqtisadi

maraqlarına xidmət etməlidir. Hazırkı dövrdə nəqliyyat vasitələri çox sürətlə yeniləndiyi üçün daşıyıcı – tranzit ölkələr arasında möhkəm rəqabət gedir, hər bir ölkə daha çox tranzit mal daşımağa və gəlir əldə etməyə çalışır. Ona görə də ən əlverişli və ən səmərəli təkliflərlə tranzit ölkələr, o cümlədən Azərbaycan malgöndərənləri axtarıb tapmalı, Azərbaycan xəttinə cəzb etməli və daşımaların həcmi artırılmalıdır.

Sxem 2. “Tranzit ötürücü ölkə” Azərbaycan modeli

*Model müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

“Tranzit ötürücü ölkə” dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin subyektləri – yəni malverənlər və malalanlar arasındakı məsafədən, quru – su və kanal ərazisindən, malların əmtəəşünaslıq xüsusiyyətlərindən, iqlim şəraitindən, tranzit tariflərindən və s. asılı olaraq bir və ya bir neçə ola bilər. Mərkəzdəki yerindən, okean və dənizlərə çıxışından, coğrafi mövqeyindən, nəqliyyat-kommunikasiya vasitələrinin vəziyyətindən və s. asılı olaraq bəzi ölkələr tranzit, digərləri isə qeyri-tranzit ölkələrdir.

Ölkənin tranzit mövqedə yerləşməsinin özü də bir ehtiyat sərvətidir. Tranzit mövqe hələ özlüyündə ölü kapitaldır, onu diriltmək və hərəkətə gətirmək nəticəsində fayda gətirir, səmərə verir və sərvətə çevrilir. Artıq Azərbaycan tranzit mövqeyindən istifadə edib “Tranzit ötürücü ölkə” olmaqla dünyada tanınır və böyük gəlirlər əldə edir. Ermənistan isə bəzi dövlətlərin və şəxslərin şəxsi mənafeyindən irəli gələn avantürist siyasətə uyaraq Azərbaycan ərazilərini işğal etməklə tranzit ölkə mövqeyini itirir, dünya təsərrüfat əlaqələri sistemindən kənar qalır, böyük həcmdə tranzit gəlirlərdən məhrum olur, Azərbaycana vurduğu zərərdən dəfələrlə çox zərəri özünə vurur, ildən-ilə zəifləyir və təbii yoxolmaya doğru gedir.

Dünya ölkələri arasında malyeridilişi (daşınması) kanalının (xəttinin, marşrutunun) iqtisadi effektivliyi aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$M_e = (G - M_x) / M_x$$

Burada: M_e – Mal yeridilişi kanalının iqtisadi effektivliyi;

G - Mal satışından əldə edilən gəlir;

M_x - Mal yeridilişi (daşınması) xərclərini göstərir.

Dünya ölkələri, onun xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrdə iştirak edən, malverən və malalan subyektləri malların yeridilməsinin (daşınmasının) iqtisadi effektivliyinin artırılmasına çalışırlar. Bunun üçün də mal daşınması xətlərinin daha optimal seçilməsi və mal daşınması xərclərinin azaldılması

ması lazım gəlir.

Nəticə. “Tranzit ötürücü ölkə” m*odelinə keçməkdə Azərbaycanın əsas məqsədi Şərq-Qərb istiqamətində Şanxaydan Madridə və Şimal-Cənub istiqamətində Oslodan Mumbaya qədər uzanan yolu müasir tranzit, ticarət və iqtisadi dəhlizə çevirməkdir [1].

Avropadan dünyanın ən böyük iqtisadi güc regionlarından biri Cənubi Şərqi Asiyaya və Hind okeanına çıxması üçün ən yaxın istiqamət məhz Azərbaycandır. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizində daşımaların 50 faizi dəniz yolunun payına düşür. Çinin Avropa ölkələri ilə illik dövriyyəsi 600 milyard dollardan artıqdır. Əgər 2016-cı ildə tranzit xətti ilə Azərbaycan üzərindən 50 milyon tondan artıq yük daşınmışsa, Azərbaycan-İran dəmir yollarının birləşməsindən sonra bu göstərici 4-5 dəfə artacaq, tranzit daşımaların həcmi sürətlə artacaqdır və Azərbaycan “Tranzit ötürücü ölkə” kimi dünyada daha da tanınacaqdır.

Açar sözlər: nəqliyyat xidmətləri, ixrac-idxal sistemi, tranzit, tranzitin tipləri, tranzit ölkələr, “Tranzit ötürücü ölkə” modeli.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Tranzit Yükdaşımalar üzrə Koordinasiya Şurasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 oktyabr 2015-ci il tarixli fərmanı – i. prezident. az/articles/16446.

2. Гречуха В.Н. Правовые основы международных перевозок пассажиров и грузов. Часть 1, Москва, 2007, 559 с.

3. Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник, под ред. К.В.Холопова. М., 2000, 365 с.

THE AZERBAIJANI MODEL OF “THE TRANSIT AND TRANSITIONAL COUNTRY” ON KAFKAZ

In article classification of transport services, export-import systems, essence and types of transit, participation of “The transit and transitional country” in an external transport and economic relationship, application of transport model in transit transportations, necessary factors for the choice of transit countries are considered, the economic advantage of model of “The transit and transitional country”, the Azerbaijani model of “The transit and transitional country”, a position of Azerbaijan in this model, is dismissed formulas of economic efficiency of channels (lines) of transportation of goods between the countries of the world.

Keywords: transport services, export-import systems, transit, transit types, transit countries, model of “The transit and transitional country”.

ПРОБЛЕМЫ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ЭТИКИ В НАУКЕ

Севда Мамедова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: dr.smks@mail.ru

Академическую этику можно отнести к разновидностям профессиональной этики, принятой в высшей академической среде и формирующейся между преподавателями, студентами, управленцами, администраторами, соискателями, вспомогательным персоналом и даже бывшими выпускниками (alumni).

Профессионализм как «любовь к профессии в себе, а не себя в профессии» является не только гласным (вербально позиционированным), но и негласным примером для нового поколения. Профессионализм имеет своим продолжением бескорыстное вложение в будущее профессии: «профессор обязан планировать научную карьеру для своего студента и всячески помогать ему обрести достойное место работы и более широкую нишу для научной деятельности» [3, с. 98].

Как известно, функция профессиональной этики - нормативное регулирование деятельности членов профессиональных сообществ в целях поддержания доверия к профессии в обществе. Академическая этика, являясь формой профессиональной этики, выполняет ту же функцию относительно к соответствующей среде. На сегодняшний день сформированы универсальные принципы академической этики, изложенные в формальных документах и принятые со стороны профессиональных ассоциаций. Несоблюдение этих правил чревато применением санкций со стороны университета и соответствующих органов. К ним можно отнести плагиат, коррупцию, использование служебного положения, подтасовка научных данных и др. Документы по реорганизации высшего образования, принятые на международном уровне, также содержат нравственные требования к академическому сообществу. Один из наиболее известных документов - Болонская декларация. Единое образовательное пространство, согласно этой декларации, должно способствовать мирному решению религиозных, национальных и иных конфликтов, содействовать развитию в обществе демократических ценностей, что, безусловно, имеет отношение к этике академического сообщества Европы. Ещё одним широко известным международным документом, свидетельствующим о внимании к проблематике академической этики, является «Бухарестская декларация этических ценностей и принципов высшего образования на территории Европы», принятая в 2004 году [4].

Вместе с тем, существуют комплексы неформальных правил, традиций, установлений, которые нигде не описаны и не проговорены, но подразумеваются как само собой разумеющиеся. Например, использование корпоративной почты чисто в корпоративных целях. Неэтичным считается отправление материала на конференцию и неучастие на ней. Однако когда мы говорим об универсальных принципах, следует не забывать, что имеют место особенности в отдельных сообществах. Ведь академическое общество можно отнести к самым глобализированным профессиональным средам, где объединяются самые разные специалисты. Поэтому сведение принципов воедино осложняется отличными культурными и институциональными установками. Так, отношения между научным руководителем и аспирантом могут быть в одних случаях строго формальными, а в других – практически неформальными.

В некоторых ситуациях интерпретация представляется довольно сложной и может варьировать от допустимой ситуации через ошибку и до нарушения академической этики

Различия в уровне амбиций, культуры, образования и вообще в понимании меры допустимого поведения столь существенны, что именно здесь находится причина для тяжёлых конфликтов. Часто «линия фронта» проходит между коллегами, друзьями и даже членами се-

мей[5, с. 147].

В подобных случаях значимым является не только и не столько наказание и порицание, сколько сам факт привлечения внимания коллег к подобной ситуации уже можно рассматривать как наказание. Необходимо помнить, что этические нормативы созревают и прорастают из самого профессионального сообщества и не могут быть продиктованы желаниями и установками извне – в этом случае они просто не приживаются и отторгаются сообществом и сами становятся источником конфликтов.

В ряде случаев развитие сообщества по принципам этического кодекса тормозится самим обществом. Так, обязательное введение проверки на «Антиплагиат» снимает ответственность с педагогов за проверку работы и в ряде случаев даже если есть случаи плагиата, то некоторые предпочитают промолчать в случае, если программа не обнаружила сей факт. Вместе с тем, проверка работы не сводится только к проверке плагиата, а к содержанию работы, ее научной новизны, обоснованности, критического мышления. И этого программа сделать точно не может.

Появление ложных стимулов создают или усиливают внутренний конфликт человека. Как еще один пример можно введенную систему оценки и стимулирования работников по количеству опубликованных им статей независимо от их качества. Спрос порождает предложение, и количество издательств, которые за плату публикуют абсолютно необоснованный материал, начинает расти.

«Недобросовестные издательства вредят ученым, науке и распространению научных знаний. Низкокачественные журналы, публикуя некачественные исследования, оскверняют науку. Некоторые агрегаты стремятся охватить как можно более широкий круг научных изданий и включают в том числе недобросовестные журналы. Таким примером является GoogleScholar, индексирующая сотни низкокачественных и недобросовестных журналов. Хотя даже такие престижные базы данных, как WebofScience или Scopus, могут по ошибке включать недобросовестные коммерческие журналы. Иногда даже уважаемые журналы снижают планку и начинают принимать большинство присланных статей, не в силах противостоять соблазну заработать.»[1, с.6-7].

В этой ситуации страдают исследователи, которые не могут отличить науку от псевдонауки; авторитетные ученые, которые за неимением времени не могут проверить репутацию издательства и послать статью на публикацию или даже стать членом редколлегии и, конечно, общество, где нет развития истинной науки. Одним из важных моментов является возникновение конфликта между административной этикой и академической. Так, назначение на административные должности людей ненаучной среды приводит к непониманию в отношении к принципам академической этики. Так как менеджеры заинтересованы финансовой стороной дела, то создается ситуация, когда «учёные занимаются наукой (преподают), менеджеры управляют, но кто такой “учёный”, что такое “наука” и “преподавание” – определяет именно менеджер, а не учёный»[6, с 69]. Таким образом, именно менеджеры устанавливают критерии для оценки работы преподавателей и учёных.

Развитие компьютерных технологий и интернета сделало настолько легким копирование и использование чужого материала, «что многие студенты считают, что они не должны ссылаться на информацию, найденную в Интернете, потому что информация является достоянием общественности»[8]. Однако проблема на этом не кончается и в том же интернете даются советы как переписать, чтобы плагиат невозможно было обнаружить. При этом борьба с подобным элементом неэтичного поведения должна проводиться по двум направлениям: сами педагоги должны быть более информированными и внимательными, а также нужно развивать образовательные стратегии, ведь как обнаружили исследователи Landrau, Druen и Arcuri, даже получение элементарной информации о плагиате в студенческом сообществе позволяет со-

кратить масштабы его проявления[2, с 113]. В заключении хотелось бы отметить, что академическая честность – не врожденный навык, его нужно прививать. Этика должны быть во всем, т.к. это “принципы, которые определяют границы между добром и злом” [7. с. 24].

Ключевые слова: этика, прикладная этика, академическая этика, исследовательская этика, менеджмент в образовании, конфликты в этике.

Литература

1. Джеффри Билл. Важное о недобросовестных издательствах и журналах, Международное высшее образование, № 86, 2016, с. 6-7
2. Landrau, J., Druen, P., & Arcuri, J. (2002). Methods for helping students avoid plagiarism. *Teaching of Psychology*, 29, 112–115.
3. Косорукова А. А. Взаимоотношения преподавателя и студентов как проблема академической этики, Вестник РУДН Серия: Философия, №3, 2016, с 96-103.
4. Саввина, О. В. Академическая этика: общие принципы и прикладные аспекты : диссертация ... кандидата философских наук : МГУ. М., 2011.- 169 с.
5. Скворцов А.А. Вып. 39 / Под ред. В.И.Бакштановского, В.В.Новоселова. Тюмень: НИИ ПЭ, 2011, 280 с.
6. Скворцов А. А. Этика профессора и этика администратора: от солидарности к отчуждению // Вестник прикладной этики. Тюмень, ТюмГНГУ, том 47, с. 63-75
7. Thill, J. V., & Bovée, C. (2011). *Excellence in business communication* (9th ed.). 11th ed., Global ed. Boston, Mass. ; London : Pearson, 93 pages
8. Rimer, S. (2003, September 3). A campus fad that's being copied: Internet plagiarism seems on the rise. *The New York Times*. Retrieved from nytimes.com/2003/09/03/nyregion/a-campus-fad-that-s-being-copied-internet-plagiarism-seems-on-the-rise.html

THE PROBLEMS OF ACADEMIC ETHICS IN SCIENCE

As for any kind of ethics, academic ethics are characterized by conflicts. But from certain positions the prerequisites for the emergence of conflicts and their significance in academic ethics are expressed more significantly. This is partly due to the fact that the academic community is one of the most globalized.

Keywords: ethics, applied ethics, academic ethics, research ethics, management in education, conflicts in ethics

KARBOHİDROGEN İXRACININ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Nurəngiz Mikayılova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nurengiz.mikayilova@mail.ru

Neft Azərbaycanın ən qiymətli sərvətidir. Hasilatına başlanıldığı tarixdən bu günə qədər iqtisadiyyatımızda mühüm rol oynayan neft hal-hazırda da ölkənin əsas gəlir mənbəyi və ixrac mallarının əsas qaynağı sayılır. Müstəqil qazandıqdan sonra ölkə inkişafının orta və uzunmüddətli perspektiv-

ləri birbaşa neft sektorunun güclənməsindən asılı olmuşdur. Neft satışından əldə edilən gəlirlər bəzi sosial və iqtisadi problemlərin həllində açar rolunu bu gün də oynamaqdadır.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında dəyəri 7,4 mlrd. dollar olan “məhsulun pay bölgüsü” tipli müqavilə imzalandı. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adlanmış, təxminən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır. “Əsrin müqaviləsi”ndə dünyanın 8 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti iştirak edirdi. Bununla da “Yeni neft strategiyası” və doktrinası uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Müqavilə çərçivəsində ilk hasilat 1997-ci ildə mümkün oldu.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu 29 dekabr 1999-cu ildə yaranmış və ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş uğurlu Milli Neft Strategiyasının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Dövlət Neft Fondunun əsas vəzifəsi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən, Fondun öz fəaliyyətindən əldə olunan vəsaitlərin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir [3, s.143] ki, bu da aşağıdakı vəzifələri özündə birləşdirir:

1. Böyük həcmdə xarici valyutanın daxil olması şəraitində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması və fiskal intizamın təmin edilməsi, eyni zamanda, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması;
2. Neft və qazın bərpa edilməyən təbii ehtiyat olduğunu nəzərə alaraq, onlardan əldə edilən gəlirin nəsillər arasında bərabər bölüşdürülməsi və gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitin toplanması;
3. Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə mühüm ümummilli layihələrin maliyyələşdirilməsi [1].

Dövlət Neft Fondu aşağıdakı ümummilli əhəmiyyətə malik layihələrin maliyyələşdirilməsini həyata keçirmiş və bu gün davam etməkdədir:

1. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi (tamamlanıb);
2. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli layihəsi;
3. “Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi” layihəsi (tamamlanıb);
4. “Samur-Abşeron kanalının rekonstruksiya edilməsi” layihəsi;
5. Dövlət İnvestisiya Şirkətinin Nizamnamə kapitalının maliyyələşdirilməsi (tamamlanıb);
6. Bakı-Tbilisi-Qars layihəsinin maliyyələşdirilməsi;
7. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”-nın maliyyələşdirilməsi;
8. Azərbaycan Respublikasının bütün yaşayış məntəqələrinə çıxış imkanı yaradan yüksək sürətli fiber-optik şəbəkənin qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi;
9. Neft-qaz və Neft-kimya Kompleksinin tikintisi layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi;
10. Türkiyə Respublikasında “Star” neft emalı kompleksinin tikintisi layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi;
11. TANAP layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi;
12. Xəzər dənizində yeni müasir üzən qazma qurğusunun tikinti layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi və s.

ARDNF tərəfindən “Qara qızılın insan kapitalı”na çevrilməsi ideyasının reallaşdırılmasına yönəldilmiş “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin sifarişlərinə əsasən ARDNF-dən Dövlət proqramının maliyyələşdirilməsi məqsədilə ayrılmış

35,5 milyon manat vəsaitin 16,8 milyon manatı yaşayış, 17,2 milyon manatı təhsil, təqribən 0,8 milyon manatı yol, 0,5 milyon manatı tibbi sığorta, 0,1 milyon manatı viza və qeydiyyat və 0,1 milyon manatı isədigər xərclərin ödənilməsinə yönəldilmişdir. 2008-2015-ci illər ərzində ARDNF tərəfindən bu proqramın maliyyələşdirilməsinə ümumilikdə 156,8 milyon manat məbləğində vəsait ayrılmışdır. 31 dekabr 2015-ci il tarixinə ARDNF-nin vəsaiti hesabına xaricdə təhsili maliyyələşdirilmiş tələbələrin ümumi sayı 3 283 nəfər təşkil edir [2, s.29].

1994-cü ilin sentyabrın 20-də «Əsrin Müqaviləsi»nin imzalanması ilə Azərbaycanın sonrakı iqtisadi inkişafının təməli qoyuldu. İlk müqavilə imzalanandan bəri AÇG-yə 33 miyard dollar sərmayə qoyulmuş və 440 milyon ton neft hasil edilməklə Azərbaycan ümumilikdə 125 miyard dollardan çox birbaşa mənfəət əldə edilmişdir. İndiyədək AÇG-dən təqribən təqribən 440 milyon ton neft hasil olunmuşdur [4].

«Əsrin Müqaviləsi»nin ömrü artıq sona yaxınlaşırdı. Əlbəttə ki, müqavilənin müddəti bitəndən sonra Azərbaycan istənilən başqa tərəfdaşla yeni kontrakt imzalaya bilərdi və bu imkanlar mövcuddur. Ancaq BP ilə SOCAR arasında yaranmış qarşılıqlı etimad, işgüzar münasibətlər bugünkü seçimi şərtləndirdi. 23 il ərzində müqavilənin icrası çox uğurlu idi. Bu illər ərzində «Azəri-Çıraq-Günəşli»dən 436 milyon ton neft hasil edilmişdir. 1994-cü ildə müqavilə imzalananda təxmin edilən neft ehtiyatları 511 milyon ton müəyyən olunmuşdu. Ancaq son məlumatlara görə, hələ də «Azəri-Çıraq-Günəşli»də hasil edilməmiş təxminən 500 milyon ton neft ehtiyatı vardır.

2017-ci Sentyabrın 14-də Bakıda 2049-cu ilin sonunadək qüvvədə olacaq yeni sazişin imzalanma mərasimi keçirildi. «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yatağının dərinsulu hissəsinin (AÇG) birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında dəyişdirilmiş və yenidən işlənmiş Sazişi Azərbaycan hökuməti və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR), eləcə də «BP», «Chevron», «INPEX», «Statoil», «ExxonMobil», «TP», «TOCHU» və «ONGC Videsh» şirkətləri imzaladılar.

Hasilatın pay bölgüsü haqqında dəyişdirilmiş və yenidən işlənmiş sazişə əsasən BP layihənin operatoru olaraq qalacaq. SOCAR-ın AÇG-dəki iştirak payı isə 1994-cü ildə bağlanmış müqavilədəkindən fərqli olaraq 11,65%-dən 25%-ə qaldırılacaq və beynəlxalq tərəfdaş şirkətlər Azərbaycan Dövlət Neft Fonduna 3,6 miyard dollar bonus ödəyəcəklər. Növbəti 32 il müddətində AÇG-yə 40 miyard dollardan artıq sərmayə qoyulacağı gözlənilir.

Saziş təsdiqləndikdən sonra AÇG-də tərəfdaşların yeni iştirak payları bu nisbətdə olacaq: BP- 30,37%; AzACG (SOCAR)- 25,00%; Chevron- 9,57%; INPEX- 9,31%; Statoil- 7,27%; ExxonMobil- 6,79%; TP- 5,73%; ITOCHU- 3,65% və ONGC Videsh Limited (OVL)- 2,31% [4].

2017-ci il sentyabrın 14-də imzalanan yeni saziş 1994-cü ildə imzalanmış sazişdən daha böyük miqyaslı və Azərbaycan üçün daha sərfəlidir. Məhz bu baxımdan yeni sazişin imzalanmasını tarixi gün və «Azəri-Çıraq-Günəşli» neft yatağının işlənilməsində yeni dövrün başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

Ümumiyyətlə, xarici neft şirkətləri ilə müttəfiqliyin Azərbaycana iqtisadi və sosial cəhətdən verdiyi faydaları belə sıralaya bilərik:

- Azərbaycana müasir araşdırma, neft çıxartma, istifadə və nəqliyyat texnologiyalarının ölkəyə girişi ilə neft sənayesinin aktivlərini yeniləmə və neft qaz sənayesinin inkişafına kömək edə biləcək müəssisələr qurma imkanı vermişdir;

- İmzalanan müqavilələr nəticəsində artan neft hasilatı, büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur;

- Azərbaycan beynəlxalq əmək bazarının tələblərinə uyğun işçi qüvvəsi və xammal bazarlarına daxil olabilmə imkanını əldə etmişdir;

- Artan neft və təbii qaz hasilatı məşğulluğu təmin etmiş, yeni infrastruktur layihələri həyata keçirilmişdir;

- Azərbaycan başda «Əsrin Müqaviləsi» olmaqla imzaladığı müqavilələrlə bütün dünyaya investorların birlikdə bərabər səviyyədə fəaliyyət göstərə biləcəyini və müttəfiqlik edə biləcəyini isbat

etmişdir.

Açar sözlər: Əsrin müqaviləsi, neft, layihə, gəlirlər, xərclər, Dövlət Neft Fondu.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu haqqında” ƏSASNAMƏ, Bakı şəhəri, 29 dekabr 2000
2. Mikayılova N.Y “Əsrin müqaviləsi” və onun Azərbaycan iqtisadiyyatına səmərəsi”, “ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR”, Elmi-praktiki jurnal № 1 (01) ,BAKI-2014
3. Nadirov A., Muradov Ş., Ələsgərov A., Nuriyev Ə., Hüseynov T. Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı: Elm, 2003.
4. <http://new.socar.az/socar/az/home/>

IMPACT OF HYDROCARBON EXPORTS ON THE SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY

The transportation of the oil to the world markets, issues such as the flow of currency into the country were investigated, the goals of establishment of State Oil Fund were shown in the article. At the same time the projects financed by State Oil Fund were analyzed, the impact of resources on the social-economic development of the country was identified.

Keywords: Contract of Century, oil, project, incomes, expenses, State Oil Fund.

КОРПОРАТИВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КОМПАНИЙ НЕДРОПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ: СОСТОЯНИЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

С.К. Мустафин

Башкирский государственный университет, г. Уфа, Республика Башкортостан, Россия
e-mail: sabir.mustafin@yandex.ru

Корпоративная социальная ответственность - КСО (Corporate Social Responsibility- CSR) вошедшая в 50—60-х гг. XX века в практику корпоративного управления компаний США и Канады, сегодня активно реализуется ведущими компаниями и корпорациями недропользования мира. Ключевым этапом отчетности по КСО и устойчивому развитию стало внедрение «мягкого» международного стандарта Глобальной инициативы ООН по отчетности компаний в области устойчивого развития (Global Reporting Initiative — GRI) по принципу «трех корзин» или «триединого итога» (Triple Bottom Line): экономика компаний, экология производства и социальная политика. Ведущие компании отчитываются по GRI; новый инвестиционный индекс Доу-Джонса по устойчивому развитию рассчитывается по показателям, сходны с GRI [5].

В начале процесса 15 - 20 крупных компаний Российской Федерации (РФ) заявили, о том, что начинают внедрять управление КСО и социальную отчетность с «использованием элементов» мировых стандартов в этой области. Среди пионеров компании-недропользователи: ГМК «Норильский никель», ОАО «ЛУКОЙЛ», ОАО «НОВАТЭК», ОАО «Северсталь», ОАО «Татнефть», «Сахалин Энерджи Инвестмент компании Лтд.», ОАО «МХК «ЕвроХим»», ГК «Росатом», ООО «НОВОГОР-Прикамье», группа «ЕВРАЗ», группа «СУАЛ», ОАО «Магнитогорский МК», но они лишь в начале пути - КСО - это не самоцель, а средство для удовлетворения насущных потребностей общества в целом. Переход от простых социальных отчетов к отчетам

по КСО и устойчивому развитию - сложный и длительный процесс в условиях неразвитости российского фондового рынка и сознательной закрытости большинства российских компаний, включая крупнейшие государственные. Отчетность по КСО и устойчивому развитию компаний РФ должна внедряться на основе базовых принципов добровольности, государственной сознательности и социальной ориентированности бизнеса[5]. Исследования мировой практики компаний-лидеров по КСО показывают, что они на добровольно тратят в этой сфере от 0,5 до 1,5 % от своего оборота; крупнейшие компании РФ выделяют на социальные инвестиции и благотворительность около 2% от оборота[6].

Исследование состояния корпоративной социальной ответственности алмазодобывающей компании ОАО АК «АЛРОСА» позволило оценить её влияние на социально-экономическое развитие региона - Республики Саха (Якутия) и внутреннюю среду компании. Сравнение спектров социальных инвестиций компаний DeBeers и ОАО АК «АЛРОСА» выявило различие в приоритетах, так ОАО АК «АЛРОСА» основные отчисления направляет на развитие общества и материальную помощь, то DeBeers тратит на здравоохранение, социальные инвестиции и на развитие общества [4].

Развитие различных форм социального партнерства, как показывает практика АО «Алмазы Анабара» (ОАО АК «АЛРОСА») способствует реализации эффективных моделей и систем взаимодействия органов государственной власти, бизнеса и коренных малочисленных народов Севера (КМНС) в ходе промышленного освоения арктических территорий РФ [8].

Оценка активности российских горных компаний в области нефинансовой отчетности показала её рост. В Национальном реестре Союза промышленников и предпринимателей РФ на сентябрь 2016 г. сырьевой сектор представляли 19 нефтяных и 17 металлургических и горнодобывающих компаний (22,3 % от числа компаний, публикующих нефинансовую отчетность), которые за период 2001-2016 г. представили 208 отчетов, из них 7 интегрированных, 103 устойчивого развития, 59 социальных и 29 экологических. Российские и польские угольные компании активно внедряют в производство элементы КСО. Подход компаний РФ отличается отсутствием целостности трактовки и бессистемный подход к социальной ответственности с доминированием отдельных направлений, что обуславливается недостаточной стандартизацией нормативного регулирования. Спектр показателей КСО и устойчивого развития индивидуален для каждой компании, что затрудняет сопоставление информации и оценку воздействия горного бизнеса на окружающую среду и общество [7].

Проведённый опрос компаний Республики Казахстан (РК) показал, что 49% респондентов крупного бизнеса считает, что КСО должна быть во всех компаниях, с ними солидарны 40% респондентов малого бизнеса и 37% в среднем бизнесе. Чаще всего респонденты относят КСО к прерогативам крупного бизнеса и компаний, наносящих вред окружающей среде. Только 57% казахстанских компаний считают, что бизнес должен быть социально ответственным, в иностранных утвердительно ответили 100% [3].

Законодательство РК обязывает компании-недропользователи соблюдать нормы по защите окружающей среды, труда и соблюдению безопасности. Для осуществления нефтяных операций, компании заключают соглашения с правительством по выполнению проектов социальной поддержки, позволяющим добровольно выбрать конкретный проект, над которым они хотят работать [2].

15 октября 2015 г. в столице Азербайджана прошла I Азербайджанская конференция по устойчивому развитию и корпоративной социальной ответственности (Baku CSR Conference 2015), которая особо отметила факт согласования 193 государствами-членами ООН в сентябре 2015 года новой программы устойчивого развития «Изменяя мир: Программа устойчивого развития до 2030 года» 17 целей которой направлены на искоренение бедности, содействие процветанию и благополучию людей, охрану окружающей среды [1].

В конференции приняли участие 300 делегатов и 30 спикеров, представляющие ведущие компании Азербайджана: недропользователи SOCAR и BP, а также AzerCell, AccessBank, EY, SAP, Telia Sonera, Təmiz Şəhər, Xalq Bank, представители госструктур, консалтинговых компаний, международных организаций, зарубежные эксперты. Участники конференции отмечают необходимость повышения вклада бизнеса в устойчивое развитие, что ставит перед компаниями комплекс задач в рамках внедрения программы КСО для добровольного решения участвовать в гармонизации общества и защите окружающей среды. Ряд компаний в Азербайджане реализуют собственные политики КСО с целью решения социально-экономических проблем, повышения качества жизни местных сообществ, достижения общественного блага, а также поддержания экологической стабильности и сохранение окружающей среды [1].

Лидер нефтегазовой отрасли Азербайджана государственная нефтяная компания SOCAR, входящая в группу 50 крупнейших нефтяных компаний мира, и компания SAP реализуют трёхлетнюю программу трансформации управления HR-процессами и персоналом основанную на 4-х взаимосвязанных принципах, объединяющих интересы бизнеса и общества Азербайджана: целевое обучение и развитие, повышение эффективности работы, подготовка профессионалов по принципу преемственности, корпоративная культура и социальная ответственность. Стратегическая цель программы - стать социально ориентированным предприятием, реализующим задачи устойчивого развития [9]

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, компании-недропользователи, устойчивое развитие, окружающая среда, социальные программы.

Литература

1. I Азербайджанская конференция по устойчивому развитию и корпоративной социальной ответственности. АЗЕРТАДЖ. 15.10.2015. // https://azertag.az/ru/xeber/V_Baku_prohodit_I_Azerbaijdzhanskaya_konferenciya_po_ustoychivomu_razvitiyu_i_korporativnoi_socialnoi_otvetstvennosti
2. Корпоративная социальная ответственность нефтегазовых компаний: Возможные риски и необходимые законодательные инициативы для стимулирования ее развития в Казахстане. // <http://csrjournal.com/1675-korporativnaja-socialnaja-otvetstvennost.html>.
3. Корпоративная социальная ответственность в Казахстане: ситуация, проблемы и перспективы развития. Астана: ИЦ Сандж, 2013, 97 с.
4. Курнева М.В., Васильев А.С. Корпоративная социальная ответственность добывающей компании (на примере ОАО АК «АЛРОСА»). Проблемы современной экономики, 2015, 4 (56), 230-232.
5. Костин А.Е. Корпоративная социальная ответственность и устойчивое развитие: мировой опыт и концепция для РФ. Менеджмент в России и за рубежом. №3, 2005. // <http://www.dis.ru/manag/>.
6. Костин А.Е. Корпоративная ответственность и устойчивое развитие. — М.: Институт устойчивого развития Общественной палаты Российской Федерации / Центр экологической политики России, 2013, 80 с.
7. Пономаренко Т.В., Вольник Р., Маринина О.А. Корпоративная социальная ответственность угольной отрасли (практика российских и европейских компаний). Зап. Горного института. 2016. Т. 222. С. 882-891.
8. Потравный И.М., Гассий В.В., Черноградский В.Н. и др. Социальная ответственность компаний-недропользователей на территории традиционного природопользования как основа партнёрства власти, бизнеса и коренных малочисленных народов Севера. Арктика: экология и экономика, №2 (22), 2016. – С. 56-63.
9. Программа стать SAP позволит SOCAR стать социально ориентированным предприя-

тием. Журнал «Устойчивый бизнес» 17 мая, 2016. //http://csrjournal.com/18280-programma-stat-sap-pozvolit-socar-stat-socialno-orientirovannym-predpriyatiem.html

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY OF SUBSURFACE COMPANIES: STATE, PROSPECTS OF DEVELOPMENT

The features of corporate social responsibility (CSR) are considered. Specific aspects of CSR programs of companies producing oil, coal and diamonds are analyzed.

Keywords: corporate social responsibility, companies-subsoil users, sustainable development, environment, social programs.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА: ВОЗРОЖДЕНИЕ ЦИТРУСОВЫХ

Садиг Назаралиев

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: nsadig@rambler.ru

Одним из направлений, определенных президентом Ильхамом Алиевым в развитии сельского хозяйства в Азербайджане, является возрождение цитрусоводства, увеличение производства и экспорта цитрусовых.

Известно, что бюджет большинства семей в южной части страны строится на продаже цитрусовых и субтропических фруктов. В результате усиления государственного внимания к этой области урожай прошлого года оказался изобильным, но рыночные цены фермеров и крестьян не устроили. Импортируемая из-за рубежа аналогичная продукция относительно своего качества недорогая, и фермеры вынуждены снижать цены на свою продукцию.

Однако с этого года цитрусоводам были предоставлены некоторые льготы, основной целью которых является сокращение импорта за счет расширения местного производства.

Следует напомнить, что утвержденный президентом Ильхамом Алиевым Государственная Программа на 2018-2025 годы по развитию цитрусоводства их производство в Азербайджане должно достичь 100 000 тонн. В прошлом году президент Ильхам Алиев на региональном совещании в Ленкорани дал конкретные поручения исполнительным органам в целях предотвращения оттока валюты за счет увеличения местного производства. Одной из целей является расширение цитрусовых садов, создание рабочих мест для местных жителей.

По данным Министерства сельского хозяйства, в прошлом году производство цитрусовых увеличилось в 2,2 раза. Также по статистическим данным отдела растениеводства Министерства сельского хозяйства в прошлом году было произведено 42 800 тонн фруктов. Общая площадь цитрусовых садов по сравнению с 2010 годом увеличилась в 1,9 раза и достигла 3191,2 га.

В настоящее время часть потребности страны в цитрусовых покрывается за счет импорта. В прошлом году в Азербайджан ввезли 30,6 тыс. тонн цитрусовых на 19 млн долларов США. Из-за рубежа импортировано 12,6 тыс. тонн апельсинов, 11,9 тыс. тонн лимонов, 4,6 тыс. тонн мандарина, 1,5 тыс. тонн грейпфрута и других цитрусовых.

Внутренние продукты считаются более качественными, чем импортные, поэтому разница в цене высока. Например, если лимон, привезенный из Ирана, в настоящее время продается

за 25-40 гяпиков, то ленкоранский лимон - за 1 манат, а цена ордубадского лимона составляет 8-15 манатов.

Стоимость местного мандарина, апельсина или киви варьируется по типу и качеству. Следует отметить, что продукция Азербайджана экологически чиста, во много раз выше по качеству.

Фермеры приносят из-за границы разные виды фруктов. Но иногда эти сорта не соответствуют местным условиям, бывают слабы перед болезнями и вредителями, и в результате фермер несет потери. Местные сорта более устойчивы к болезням, совершенно отличаются по содержащимся в них витаминам. Именно поэтому ведется работа по разведению высококачественных сортов.

В прошлом году в Ленкорани и Астаре возрос интерес к фрукту аллабонг. Вкус, внешний вид и урожайность этих фруктов, привезенных из Южной Кореи, отличаются от местных сортов.

В отличие от других цитрусовых, аллабонг цветет несколько раз в год, высокоурожаен. Например, с 1 га сада можно собрать 35-45 тонн фруктов. Есть фермеры, посадившие аллабонг на 5, 10 гектарах и получили хороший урожай.

Сразу после того как президент Ильхам Алиев дал указания по увеличению цитрусовых, в Астаре было высажено около 700 гектаров фруктовых садов. По данным Министерства сельского хозяйства в Астаринском районе цитрусовые высаживаются на 3116 гектарах.

В этом году были выведены новые морозоустойчивые сорта. Сейчас многие семьи в районе живут за счет этой отрасли, и доходы у них хорошие.

Фермерам нетрудно найти покупателей: есть даже семьи с годовым заработком от цитрусовых в 25-30 тысяч манатов в год: «Местный лимон предлагается за 40-50 гяпиков, мандарин и апельсин - за 1 манат 50 гяпиков, кинкан - за 5-7 манатов. Есть семьи, выращивающие лимон круглый год, и хорошо зарабатывают на этом».

Хорошо зарабатывают не только на фруктах, но и те, кто выращивает саженцы: «Например, в прошлом году из Ленкорани запросили 10 000 саженцев лимона. Фермеры, занятые в этой области, заработали 10-15 тысяч манатов».

С современных условиях нетрудно найти покупателей для выращиваемых фруктов, и на российском рынке всегда есть спрос на цитрусовые из Азербайджана.

Покупают у фермеров фрукты прямо с рук. В прошлом году только от мандаринов и апельсинов каждый фермер получил в среднем 15000 манатов. В то же время видим, что на рынках Баку под маркой местной продукции продаются импортированные из Турции лимоны, мандарины и апельсины. Легко обмануть горожан, мы узнаем по внешнему виду плода, кожуре. Следует отметить что на российском рынке русские узнают азербайджанский продукт по вкусу и аромату.

На основе проведенных исследований можно прийти к выводу что после увеличения местного производства на рынках будут продаваться чистые высококачественные продукты, а за счет выхода на зарубежные рынки в страну будет поступать иностранная валюта. Основная проблема заключается в трудностях выращивания цитрусовых деревьев, которые надо защитить от мороза и засухи.

В прошлом году было трудно бороться с вредителями. В текущем же году обещают оказать всестороннюю поддержку. Если так и будет, то продукции будет много и дешевле. И крестьянин соответственно хорошо заработает.

В настоящее время фермерам, выращивающим цитрусовые, выплачиваются субсидии за горючее и моторные масла в 50 манатов на каждый гектар земли. Кроме того, удобрения продаются со скидкой в 70%, а техника предоставляется в лизинг. Государственной программой определены конкретные цели по развитию цитрусовых. Предусмотрено привлечение инвесто-

ров, усиление подготовки кадров, поддержка экспорта, привлечение к кооперации на добровольной основе мелких семейных крестьянских и фермерских хозяйств в области цитрусоводства. Создание страхового механизма в области цитрусоводства и улучшение водоснабжения также из числа определённых задач.

Ключевые слова: сельское хозяйство, фермер, цитрусовые, продукция, товаропроизводитель, импорт

Литература

1. «Экономика и управление аграрной сферы». Учебник, АГЭУ, 2011.
2. Абасов И.Д. «Продовольственная безопасность и приоритетные направления развития сельского хозяйства». 2011.
3. Семенихин В.В. Лизинг М.: Эксмо, 2012, 480 с.
4. «Агробизнес и продовольственная безопасность». Учебник, АГЭУ. 2015.
5. Ибрагимов И.Г. «Аграрная экономика». Баку, 2016.

ECONOMIC GROWTH OF AGRICULTURE: REVIVAL OF CITRUS

The work analyses the situation in the agriculture sector in Azerbaijan and the trends of its future development. As one of the perspective fields the citrus culture is considered.

Keywords: agriculture, farmer, citrus, products, commodity producer, import

STRATEGIES TO MAKE TOURISM MORE SUSTAINABLE – AZERBAIJAN CASE

Konul Nuriyeva

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

e-mail: konul.nuriyeva@au.edu.az

Tourism is a rapidly growing industry with a far-reaching economic, social and environmental impact across the world. The rapid growth of tourism and how to manage it sustainably is a challenge for many destinations. The need for sustainable tourism development worldwide is underlined by the United Nations who declared 2017 as the International Year of Sustainable Tourism for Development. Tourism can play an important role in the achievement of the Sustainable Development Goals (SDG) of the United Nations

The tourist industry has a unique structure; it is characterized by many elements that include different branches of services: small restaurants, motels, hotels, guest houses, laundries, stores, and so on.

So government investments in infrastructure and sometimes also in an expensive material and technical tourist base are stimulating numerous small businesses. Over time, the initial investments in tourism attract even more investments into the auxiliary and supporting branches of the economy: hotels, restaurants, shopping centers, ports, airports, and so on.

The region's improved tourist infrastructure, to which numerous small business enterprises belong, is also used by local residents; the takings from tourism are quickly distributed among the broadest strata of the population of the host region, that is, the whole of society reaps an economic benefit [1].

Tourists usually come from other countries and regions, and their spending means an expanded tax base for the government of the host country; in addition to usual sales tax, they sometimes pay

less direct taxes. Airport and visa fees, entry and customs duties are just some examples of the ways employed to tax tourists.

Apart from these special cases, ordinary taxes are increased by tourist spending. In this way, tourism raises the region's income, increases employment, investments, and so on.

Nevertheless, there are limits to which the government of the host region can maximize profit from these aspects of tourism. There are two types of these limitations: social and economic.

Social limitations arise from the increase in taxes imposed on local residents during development of the tourist industry in the region.

Economic limitations come in the form of potential costs created by untapped opportunities (alternative spending) that arise from development of the tourist industry. They deserve an in-depth study aimed at achieving the deepest understanding of the optimization problem the government of the host country faces.

Along with the positive consequences of the development of tourism, we should not ignore its negative effects, the so-called monoculture of tourism. In the competitive struggle for land, resources, and capital, tourism is crowding out agriculture and other traditional sources of income of the local residents. The higher salaries offered in the tourist industry are luring workers away from agriculture. This is leading to a decrease in the volumes of farm produce, while consumption volumes are growing due to the arrival of vast numbers of tourists. At the same time, the traditional way of life and natural landscape in places of mass tourism is being disturbed or entirely destroyed.

Diversity is the basis of economic stability. While one branch undergoes an abrupt economic slump, another prospers, and this reduces the likelihood of a crisis. If a crisis nevertheless emerges, its consequences are eased. Consequently, instead of promoting diversification of the economy, tourism is sometimes superseding the agricultural industry [2].

But this is not a desirable turn in events, and there are many reasons why it should be avoided.

First, tourism is a seasonal phenomenon, with respect to which there may be unavoidable fluctuations in demand. So if tourism becomes the main industry in a region, the off season will bring serious employment problems.

Second, travel demand largely depends on the income and tastes of tourists, and these factors are beyond the control of the host region. In other words, it is very undesirable that a region depends entirely on just one industry. Moreover, tourism gives rise to certain social

One of the most significant trends in the development of world tourism is the abrupt increase in competition in the tourist supply market. Various ambitious plans are appearing to attract tourists, which is leading to oversaturation of the market with the same type of supply.

In order to fortify the position of a particular country in the international market, tourism should be planned on the basis of principles of sustainable development that envisage long-term investment in the specific sphere within the framework of a clear government development strategy. This enhances the role of the country's tourism development policy as a whole, as well as promotes the targeted advance of certain tourist products in the domestic and international market.

The main components of the strategies used in world practice are as follows: a detailed analysis of one's own markets with an evaluation of the correlation between the traditional and prospective vectors; keeping an account of world trends and the multiplier effect from the development of tourism; holding annual international campaigns under memorable slogans; and making broad use of the possibilities of advanced information technology as the basic platform for communicating with the consumers of tourist services [3].

For instance, the advantages of developing tourism for every country are the following:

- an increase in monetary inflow into the region, including an inflow of foreign currency;
- an increase in the gross domestic product;
- the creation of new jobs;

- modernization of the recreation structure that can be used both by tourists and the local population;

- attraction of capital, including foreign;
- an increase in tax collections of the host region.

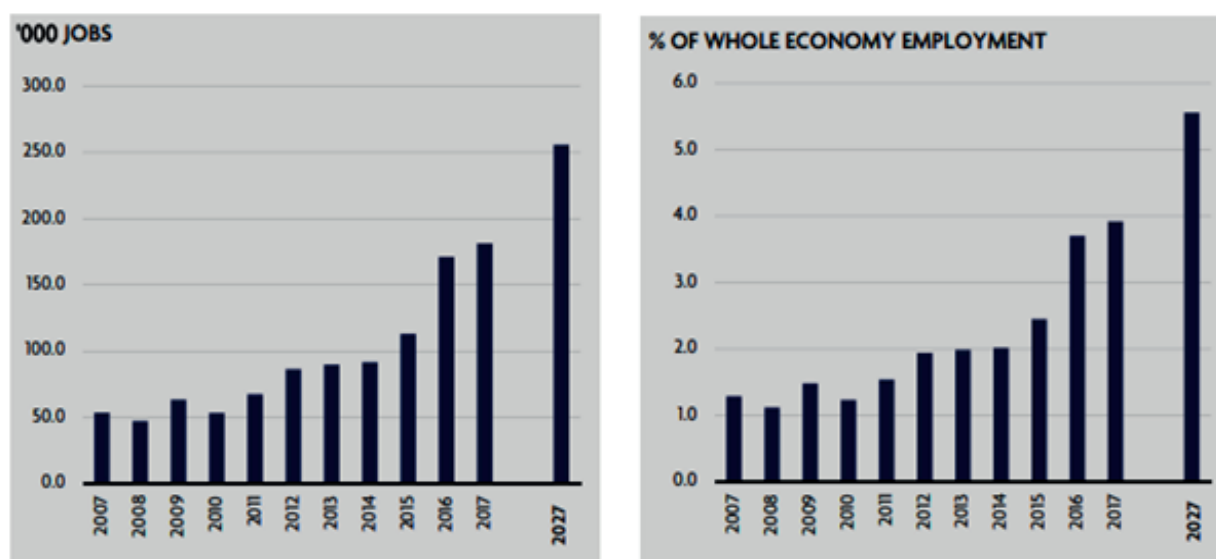
The disadvantages of tourism development are that it:

- causes an increase in the price of local goods and services, land, and other natural resources and real estate;

- promotes an outflow of money abroad in the event of tourist import;
- causes environmental and social problems and can be detrimental to the development of other branches of the economy [11].

Table 1 [13]

AZERBAIJAN: DIRECT CONTRIBUTION OF TRAVEL & TOURISM TO EMPLOYMENT

How will tourism on the site develop in future? What are the expected changes?

Important future trends

To improve legal base for tourism sector, lessening visa regime (e-visa system), innovative technology (electronic marketing, data portals, websites, microsites, blogs, social media, mobilecheck-in, etc.), e-tourism, providing communication media in relevant languages; ensuring better and cheap air connections, qualified employees' development, creating travelling with a mission (volunteering, humanitarian actions, learning languages, exploring new culinary techniques), attending seminars, events, etc.

Prospects for tourism development

Improving tourism infrastructure, increasing perspectives for winter tourism, promotion resorts, hotels and hostels for middle class and low-income travellers, improving conditions for youth tourism, eco-tourism, medical tourism, MICE tourism, improving quality of tourism services, diversifying tourism products, inbound destinations, initiating in-depth studies on tourists' travel needs, improving alternative transportation trends for purchasing tourists, healthy food and drink trends, etc.

Expected changes?

Improving tourism legislation, softening economic, financial, and tax regulations, flexible visa regime, providing good conditions for tourist organisations' activity and innovative ideas, implementing appropriate educational policies for tourism organisations, etc.

Keywords: sustainable development, UNWTO, tourism, economic impacts.

References

1. Azerbaijan Travel Blogs, Photos and Forum. <https://www.travelblog.org/Asia/Azerbaijan/> Retrieved from June 22, 2016
2. Information from organisations (Aquapark, Caponess, Jumeirah Bilgah Beach Hotel, Koala Park, Park Cinema, Metro Park, Baku Boulevard, Baku Venice)
3. Legislative Documentation. Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan. <http://www.cabmin.gov.az/>
4. Ministry of Culture and Tourism. <http://mct.gov.az/tourism-infrastructure>. Retrieved from June 16-20, 2016
5. Things to do in Baku. Tripadvisor. https://www.tripadvisor.com/Attractions-g293934-ActivitiesBaku_Absheron_Region.html Retrieved June 17, 2016
6. Tourism Statistics in Azerbaijan. Presentation of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2010
7. Tourism. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.
8. <http://www.azstat.org/MESearch/search?departament=23&lang=en> Retrieved June 20, 2016
9. Travel and Tourism in Azerbaijan. Travel and Tourism. Euromonitor International.
10. <http://www.euromonitor.com/travel-and-tourism-in-azerbaijan/market-researchreport> Retrieved June 16, 2016
11. file:///C:/Users/User/Downloads/the-tourist-industry-in-economic-development-an-azerbaijan-case-study.
12. https://static1.squarespace.com/static/56dacbc6d210b821510cf939/t/5909cb282e69cf1c85253749/1493814076440/WTFL_study+2017_full+version.pdf
13. <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/countries-2017/azerbaijan2017.pdf>

ENERJİ SEKTORUNUN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İLƏ BAĞLI TƏŞƏBBÜSLƏR VƏ PRIORİTETLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Elvin Paşayev

AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: elvinpashayev@gmail.com

Amerika Birləşmiş Ştatları dünyanın aparıcı enerji resursları istehsalçılarından və neft hasilatına görə dünyada Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanından sonra 3-cü yeri tutur. Təbii qazın istehsalına görə isə ABŞ artıq neçə ildir ki, birinci yerdə durur və həm də ikinci yerdə duran Rusiyanı ötüb keçməsi ilbəlil artmaqdadır. Bununla bərabər qeyd etməliyik ki, Amerika Birləşmiş Ştatları dünya üzrə böyük enerji ehtiyatları istehlakçılarından: uzun illər ərzində ölkə güclü şəkildə neft və qaz idxalından asılı olmuşdur. Son illərdə “şist inqilabı” və həyata keçirilən energetik strategiya sayəsində vəziyyət əsaslı şəkildə dəyişməyə başlamışdır-daxili hasilat diqqətə layiq şəkildə artmış, buna paralel mütəmadi olaraq idxalın da azalması gözlənilməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq belə sual yaranır ki, dəyişikliyin hansı mərhələsi ABŞ rəhbərliyinin məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir?, Birləşmiş Ştatların energetikası orta müddətli perspektivdə hansı istiqamətdə inkişaf edəcəkdir?, Biz

amerikanın enerji sektorundakı siyasətindən nə gözləyə bilərik və o, gələcəkdə dünya enerji bazarına necə təsir göstərə bilər?

Ağ Evdə baş verə biləcək növbəti enerji böhranı xəbərdarlığına qarşı tədbirlər görülməsi üçün cəhdlər həyata keçirilməyə başlamış, bu məqsədlə bərpa oluna bilən enerji resurslarından istifadə, enerjiden qənaətlə istifadə tədbirləri, motor yanacağına alternativin tapılması və mövcud strateji neft yataqlarının lazımı səviyyədə saxlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bunun üçün C. Buş tərəfindən Enerji Nazirliyinə zəif sahələri qiymətləndirmək şərti ilə ABŞ-ın Milli Enerji Strategiyasını hazırlamaq göstərişi verilmişdir. 1991-ci ildə ölkəyə ənənəvi illik müraciəti zamanı prezident enerjiyə qənaət edilməsi və bərpa oluna bilən enerji mənbələrindən istifadə məsələləri üzərində fikirlərin cəmlənməsini istəmişdir. Neftdən asılılığın azaldılması alətləri kimi bunlar irəli sürülürdü: milli karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalının genişləndirilməsi, mövcud strateji ehtiyatların səviyyəsinin qorunub saxlanması, nəqliyyatda yanacaqdan qənaətli istifadənin genişləndirilməsi, qaz ehtiyatlarının tənzimlənməsi, nəqliyyatda alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməsi. Bu tezislərdən bəziləri 1992-ci ildə qəbul edilmiş Enerji siyasəti ilə bağlı hər şeyi əhatə edən qanunda (Comprehensive Energy Policy Act) öz əksini tapmışdır [5, s.34].

2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələri ABŞ-ın enerji siyasətinin istiqamətlərinin əsaslı şəkildə dəyişilməsinə səbəb olmuş və enerji təhlükəsizliyi məsələləri ön plana keçmişdir. Karbohidrogen ehtiyatlarının geri qalması səbəbindən maye yanacaq və təbii qaza olan tələb-təklif arasında olan balans pozulmasının artımı və infrastruktur problemləri Ağ Evi narahat edən əsas məsələlər idi. Kiçik Corc Buşun iddia etdiyi kimi idxal neft və təbii qazdan asılı olması Amerikanı düşmən rejimlər və terroristlər qarşısında daha müqavimətsiz edirdi [2, s.9].

Vitse-prezident R.Çeyninin rəhbərlik etdiyi idarələrarası komissiya 2001-ci ildə “Milli enerji siyasətinin planı, Amerikanın gələcəyi üçün etibarlı, əlçatan və ekoloji cəhətdən davamlı enerji (National Energy Plan. Reliable, Affordable and Environmentally Sound Energy for America Future)” planını qəbul etmişdir. Bu sənəddə xüsusi ilə vurğulanırdı ki, ölkə kimi biz daha çox enerji istehlak edirik. Amma biz bu tələbatı qarşılamaq üçün lazım olunan təklifi yarada bilməmişik. İxracdan asılılığı azaltmaq üçün Komissiya Alyaskada neft hasilatına başlanılmasını təklif edirdi [6, s.170]. Bu sənədin müəllifləri ilə həmfikir olan prezident onun əsas strateji məqsədlərinin fasiləsiz əlçatan enerjinin amerika evlərinə, kommersiya və sənaye müəssisələrinə çatdırılma olduğunu qeyd edirdi.

2008-ci ildə seçkiqabağı kompaniya zamanı B.Obama aşağıda qeyd olunan bir neçə prioritetləri elan etmişdir ki, bunları öz enerji siyasəti zamanı həyata keçirmək niyyətində idi.

1. Qlobal istilənmə ilə mübarizə məqsədilə istixana qazlarının buraxılmasının azaldılması və karbon qazı tullantılarına vergi təyin edilməsi;

2. Prioritet əhəmiyyət daşıyan daha təmiz və təhlükəsiz enerji texnologiyalarına maliyyə vəsaitinin ayrılması, alternativ enerji mənbələrinə investisiya yatırılması - hər şeydən öncə günəş və külək enerjisinə üstünlük verilməsi;

3. Biokimyəvi (etanol) yanacaq istehsalının dəstəklənməsi;

4. ABŞ-ın neft və qaz idxalından asılılığını aradan qaldırmaq (uzunmüddətli perspektivdə);

5. Milli iqtisadiyyatın enerji effektivliyinin artırılması və enerji qənaətçiliyi üçün yeni texnologiyalarının tətbiqi;

6. ABŞ-ın lider qismində iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qlobal mübarizə proqramlarına qayıtması. B.Obama “yeni energetika”nın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı şüar səsləndirmişdir ki, bununla mövcud yanacaq balansının bərpa edilən enerji mənbələrinin xeyrinə dəyişdirilməsi, prioritet əhəmiyyət daşıyan yeni enerjiyə qənaət edən texnologiyalardan istifadə edilməsi, ənənəvi enerji ehtiyatlarından (neft, qaz və kömür) istifadənin azaldılması ehtimal edilirdi [4].

Birinci prezidentliyi dövründə ictimai çıxışları zamanı Barak Obama ehtiyatları “düzgün olan”- külək, günəş və geotermal energetika və “düzgün olmayan”- kömür və neft-qaz sənayesinə ayırırdı. Prezident həmçinin neft ehtiyatlarının tezliklə tükənmə təhlükəsi ilə bağlı narahatçılığının nəzərə

alınmalı olduğunu bildirir, Amerikanın çiçəklənməsi və təhlükəsizliyinin ən nəhayətində tükənəcək və yer altından çıxarılması daha böyük xərclər bahasına başa gələcək sərvətlərin əsirinə çevrilməsinə imkan verilməməli olduğunu bildirdi.

2007-ci ilin oktyabrında “Barak Obamanın Amerikanı qlobal energetikanın liderinə çevirmək planı” nəşr olunmuşdur ki, planın tərkibinə qlobal iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə və idxal olunan neftdən asılılıqdan xilas etməyin üsulları daxil idi. Bu sənəddə həmçinin Amerikanı dünya energetikasında aparıcı mövqeyə çıxarmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. 2008-ci ildə demokratlar partiyasının məclisində çıxışı zamanı Obama alternativ energetikanı karbohidrogen ehtiyatları ilə bir cərgəyə qoyaraq qeyd etmişdir: “Prezident kimi mən təbii qaz ehtiyatlarımıza olan çıxış yollarımızı açacam, təmiz kömür texnologiyalarına investisiya yatıracağam və nüvə energetikasını təhlükəsiz şəkildə azaltmaq yollarını axtaracağam...Növbəti on il ərzində bərpa olunan enerji mənbələrinə 150 milyard dollar investisiya qoyulmasına nail olacağam-bu investisiyalar yeni istehsal sahələrinin və müəssisələrin yaranmasına, həmçinin yüksək əmək haqqı olan beş milyon yeni iş yerinin açılmasına səbəb olacaqdır” [7].

Gələcəkdə enerji daşıyıcılarının çatdırılma xətlərinin intensivləşdirilməsi, çatdırılmanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, energetik sferada stabil olmayan ölkələrlə əməkdaşlıqdan imtina edilməsi, Kanada, Böyük Britaniya və Norveç kimi müxtəlif qərb ölkələrindən(enerji idxalının bloklan-dırma modeli), həmçinin Amerikanın strateji, siyasi və iqtisadi maraqlarına dairəsinə daxil edilmiş qonşu dövlətlərdən-ABŞ və Kanada ilə birlikdə NAFTA-ya daxil olan Meksika, Ekvador, Kolumbiya və Venesueladan gedir-neft idxalının aktivləşdirilməsini milli xarici siyasət xəttinin mühüm komponentləri sırasında qeyd edə bilərik [3,c.146].

2009-2014-cü illər ərzində ABŞ-ın daxili neft və qaz istehsalı durmadan yüksələrək əvvəlki onillik ərzində olan neqativ tendensiyanı qırılmışdır. Belə ki, 2008-ci ildə sutkalıq 5 milyon barel olan neft hasilatı 2014-cü ildə artaraq 8,65 milyon barel olmuşdur [1, s.186]. Neft hasilatının yüksəlməsi iki əsas mənbə hesabına təmin edilmişdir. Birincisi, Meksika körfəzində və Alyaska şelfində dərin sularda olan yataqların istismarı əsasında, ikincisi isə çətin neft çıxarılan kontinental yataqların-şist süxurlarında yatan neftin (şist sənayesi nefti), əhəngdaşının və digər ənənəvi olmayan süxurların işlənməsi əsasında təmin edilmişdir. Son 15 il ərzində Amerikada yeni neft hasilatı texnologiyasının-suyun altında laylarda partlayış, horizontal qazma, daha dərinə qazmanın fəal şəkildə inkişaf etdirilməsi daha çətin yataqlarda hasilat işlərinin səmərəli şəkildə aparılmasını təmin etmişdir.

Mövcud texnologiyalar, həmçinin çoxlu sayda yeni buruq quyularında intensiv şəkildə qazma aparmaq praktikası neft şirkətlərinə öz fəaliyyət dairələrini genişləndirmək imkanı verirdi. Neft hasilatı üçün yeni ərazilər mənimsənilir məsələn, Meksika körfəzində şelfdə dərin sularda, həmçinin ehtiyatları tükəndiyi hesab edilən köhnə neft hasilatı ərazilərində-Texas, Oklahoma, Kaliforniyada hasilat işləri yenidən bərpa olunurdu. Beləliklə, neft hasilatı texnologiyaları ilə bağlı liderlik ABŞ-a imkan verdi ki, hasil olunan neftin miqdarı ilə bağlı itirilmiş mövqeyini geri qaytarsın. 2008-2014-cü illər ərzində şist yataqlarında hasil olunan neftin miqdarı nəzərə çarpacaq dərəcədə artaraq sutka ərzində 2,5 milyon barelə qədər(təxminən 50%-ə qədər) yüksəlmişdir ki, bu Afrika qitəsinin iri neft hasilatçısı olan Nigeriyanın istehsalından daha artıqdır [9, s.10].

ABŞ-ın maye yanacaq ticarətinin balansı(mln. ton)

İllər	İdxal			İxrac			Ticarət balansı	
	neft	neft məhsulları	ümumi	neft	neft məhsulları	ümumi	neft	neft məhsulları
2008	487,2	156,0	643,2	1,4	88,3	89,7	-458,8	-67,7
2009	448,8	132,7	581,4	2,2	98,6	100,8	-446,6	-34,1
2010	458,8	128,5	587,3	2,1	115,1	117,3	-456,7	-13,4

2011	445,0	124,5	569,5	2,3	146,4	148,7	442,7	21,9
2012	424,6	103,1	527,7	3,3	156,3	159,6	421,3	53,2
2013	385,0	105,1	490,1	6,7	173,6	180,3	-378,3	68,5
2014	367,0	88,0	455,0	17,0	186,0	203,0	-350,0	98,0

Mənbə: Monthly Energy Review. November 2014. Washington, DC, p.43

Nəticədə ABŞ-a karbohidrogen ehtiyatlarının idxalı nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmağa başlamışdır. İri neft idxalçısı olaraq ölkə uzun müddət ərzində ciddi şəkildə Yaxın Şərqdən, ən əsası isə Səudiyyə Ərəbistanından idxal olunan neft ehtiyatlardan asılı olmuşdur. 2013-cü ilin sonunda ABŞ-ın Enerji Nazirliyinin Enerji İnformasiya Agentliyi elan etdi ki, son onilliklər ərzində ilk dəfədir ki, Amerika ölkəyə idxal etdiyindən çox neft hasil etməyə başlamış, daha doğrusu daxili istehsal əvvəlcə idxalla bərabərləmiş, daha sonra isə idxal həcmi üstələmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə 2008-2013-cü illər ərzində ABŞ-a idxal olunan neft və qazın həcmi-nin aşağı düşməsinin əsas səbəbləri neft və qazın daxili istehsalın həcmi-nin yüksəlməsi dünya neft bazarında yüksək neft qiymətləri ilə izah olunmalıdır, yeni bahalı texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə daxili istehsalda daha səmərəli nəticələr əldə edilməyə başlamışdır. Bundan əlavə daxili neft istehlakının azalması (ABŞ-da neft istehlakı 2005-ci ildə sutkalıq 20,8 milyon barellə pik həddinə çatdıqdan sonra, sonrakı illərdə istehlak mütəmadi olaraq azalmağa başlamışdır. Belə ki, istehlak 2010-cu ildə sutkalıq 19,2 milyon barelə, 2013-cü ildə isə 18,9 milyon barelə qədər azalmışdır [10, s.9]. Enerji effektivliyinin və enerji qənaətçiliyinin yüksəlməsi, bioyanacaq və digər alternativ enerji mənbələrindən istifadənin artması, həmçinin 2007-2012-ci illər ərzində Amerika iqtisadiyyatının zəif inkişaf tempi idxalın azalmasının əsas səbəblərindəndir.

Daxili istehsalın yüksəlməsi Amerika bazarında neft qiymətlərinin enməsinə səbəb olmuşdur. 2011-ci ilin sonlarında Avropa və ABŞ bazarlarında qiymətlər arasında ciddi fərqlər yaranmışdı: həmin vaxt Nyu-York birjasında qiymətlər endiyi halda, London birjasında bir barelə görə neftin qiyməti yüksək səviyyədə qalmaqda davam edirdi. Belə ki, 2011-2013-cü illər arasında ABŞ-da orta illik neft qiymətləri 94-98 dollar arasında qalxıb-endiyi halda, Avropada bir barel üçün neft qiymətləri 108-110 dollar arasında qalxıb-enirdi. Neft kimi təbii qazın hasilatı da getdikcə yüksəlməkdəydi ki, 2007-ci ildə 545 milyard m³ olan hasilat, 2012-ci ildə 681 milyard m³ qədər yüksəlmiş və əhəmiyyətli olmayan təbii qazın emalı hesabına ABŞ dünyada lider dövlətə çevrilmişdir [1, s.188]. ABŞ-da bu qaz əsasən qazla zəngin şist yataqlarından (şist sənayesi qazı), əhəng qumdaşından (tight qas), həmçinin kömür laylarından hasil olunur. Nəticədə 2009-cu ildən etibarən Birləşmiş Ştatlar təbii qazın istehsalına görə Rusiyanı keçərək dünyada birinci yerə yüksəlmişdir. Xüsusi ilə şist yataqlarında istehsal olunan qazın həcmi artmaqda davam edirdi. Onun istehsalı 2007-ci ildən 2013-cü ilə qədərki dövr ərzində 37 milyard m³-dən 323 milyard m³-ə qədər təxminən 9 dəfə artmışdı.

Nəzərə almaq lazımdır enerji strategiyasının əsas tərkib hissəsi kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə Amerika prezidenti B.Obama üçün ən yüksək prioritetlərdən biri olmuşdur. Güclü dövlət dəstəyi hesabına 2011-ci ilədək bu enerji mənbələrinin Amerikada tətbiq olunması çox gücü templə yüksəlirdi. Amerika Enerji Nazirliyinin məlumatlarına görə 2007-ci ildən 2011-ci ilədək bərpa olunan mənbələrdən enerjinin əldə olunması 40%-6528 trilyondan 9170 trilyon Britaniya yanacaq vahidinə (1 milyon BYV 1,055 heqacoula bərabərdir) qədər yüksəlmişdir. Amma 2012-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə istehsalda 3,7%-ə qədər (8826 trilyon BYV) enmə olmuş, 2013 və 2014-cü illərdə isə artım yüksək templə davam etməmişdir.

Beləliklə, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiq edilməsi və iqtisadiyyatın enerji effektivliyinin artırılması, prioritet hesab edilən külək, günəş, hidro və geotermal enerji mənbələrinə investisiyaların yatırılması, neft və təbii qazın əldə edilməsi zamanı "qızıl standart", yəni təbii qazın

istehsalı zamanı neqativ nəticələrdən qaçmaq üçün Beynəlxalq Enerji Agentliyi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara əməl edilməsi, nüvə energetikasının təhlükəsiz şəkildə inkişaf etdirilməsi, təmiz kömür texnologiyalarının tətbiq edilməsi, 2025-ci ilə doğru neft idxalının azaldılması və 2035-ci ilə qədər ölkədə istehsal olunan bütün elektrik enerjisinin 80%-nin “təmiz” mənbələrdən (atom enerjisi, külək, günəş, biokütlə, su, təbii qaz və “təmiz” kömür) əldə olunması Obama administrasiyası tərəfindən enerji sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı əsas təşəbbüslər olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: enerji strategiyası, enerji effektivliyi, karbohidrogen ehtiyatlarının idxalı, istehlak səviyyəsi, bərpa olunan enerji mənbələri, şist hasilatı, “təmiz” energetika.

Ədəbiyyat

1. Захаров П.В., Энергетическая политика США на современном этапе, Проблемы Национальной Стратегии № 4 (31) 2015, с.186-188.
2. Дмитриев С.С., Энергетическая стратегия Б.Обамы: опора на инновации и технологическое лидерство, Институт Мировой Экономики и Международных Отношений Российской Академии Наук, Москва-2014, с.9.
3. Экономическая география мирового развития. XX век. М., 2003, с. 146.
4. Barack Obama on Energy&Oil, On the Issues. org:website.
URL:<http://www.ontheissues.org/2008/barack-obama-energy-oil.htm> (müraciət tarixi:16.08.2016); The Obama-Biden Plan.Change.gov: website.
URL:<http://change.gov/agenda/energy-and-environment-agenda/> (müraciət tarixi:16.08.2016)
5. Comprehensive National Energy Strategy. DOE, Washington, DC, April 1988, p.34.
6. National Energy Plan. Reliable, Affordable and Environmentally Sound Energy for America Future. Washington, DC, May 2011, p.170.
7. Obama B. Speech at 2008 Democratic National Convention. Washington, DC, August 27, 2008
8. National Energy Policy. Report of the National Energy Policy Development Group. Washington D.C, 2001.
9. Quinlan M. Boom times for US refiners, M. Quinlan, Petroleum Economist, 2014, p.10
10. BP Statistical Review of World Energy-2014, www.bp.com/bp-statistical-review-of-world-energy-2014-full-report.pdf, p.9.

INITIATIVES FOR THE DEVELOPMENT OF THE ENERGY SECTOR AND FORMATION OF PRIORITIES

The article discusses energy policy of the USA, which is a large importer of hydrocarbon resources, and its strategy aimed at the reduction in import dependency. The article reviews special attention paid by the White House to anti-crisis measures with regards to the energy sector, use of renewable resources and oil well control. As a result, for the first time in last decades, oil production in America exceeded import.

Keywords: energy strategy, energy efficiency, import of hydrocarbon resources, consumption rates, renewable energy sources, shale oil and gas, clean energy.

VERGİLƏRİN AZƏRBAYCANDA MAKROİQTİSADI VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ

Zöhrab Paşayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: pashayev.vergi@mail.ru

Vergi sisteminin optimallaşdırılması vergi siyasətində müxtəlif yanaşmalardan istifadəni nəzərdə tutur. Onların içərisində xüsusilə də keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarını qeyd etmək olar. Keyfiyyət yanaşması vergi qanunvericiliyinin nizamlanması və təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Vergi sisteminin optimallaşdırılmasının kəmiyyət metodu fəaliyyətdə olan fiskal mexanizm çərçivəsində vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Aydınır ki, o həm ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinin, həm də hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcmu vergi yükünün kəmiyyətinin optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Dövlətin gəlirlərinin artdığı və ildən ilə ölkədə iqtisadi inkişafın təmin edildiyi müasir iqtisadi şəraitdə, vergilər ölkədə makroiqtisadi vəziyyətə güclü təsir göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrdə, vergilər büdcənin əsas gəlir hissəsidirlər. Buna əsaslanaraq, vergilərin iqtisadi vəziyyətə təsirini iki əsas təsir qruplarına bölmək olar. Birincisi, dövlət tərəfindən fərdlərdən mənfəətin müəyyən hissəsinin tutulması ilə əlaqədar təsir; ikincisi, dövlət tərəfindən bu vergi gəlirlərinin xərclənməsi ilə əlaqədar təsirdir. Vergilər daha çox gəlirin yenidən bölüşdürülməsinə, istehsal, istehlak, investisiya layihələrinə, məşğulluğa təsir göstərir.

Vergilərin milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinə təsiri.

Gəlirin yenidən bölüşdürülməsi iqtisadiyyatın vergilərin təsirinə məruz qalan əsas sferalarından biridir. Gəlirin yenidən bölüşdürülməsi – müəyyən dövr üzrə ölkədə milli gəlirin şəxslər, sosial qruplar və istehsal amilləri arasında bölüşdürülməsidir. Şəxslər və sosial qruplar arasında gəlirin yenidən bölüşdürülməsi şəxsi gəlirin bölüşdürülməsi, istehsal amilləri arasında bölüşdürülməsi (gəlirin əmək haqqı, mənfəət, dividend, faiz gəliri şəklində bölüşdürülməsi) isə gəlirin funksional bölüşdürülməsi adlanır [6]. Maliyyə siyasətinin əsas məqsədi funksional bölüşdürülmə ilə şəxsi bölüşdürülmə arasındakı fərqi minimallaşdırılmasıdır. Gəlirin funksional bölüşdürülməsini gəlirin başlanğıc bölüşdürülməsi kimi xarakterizə etmək olar.

Gəlirin yenidən bölüşdürülməsi dövlətin müxtəlif yolla bazar mexanizminə təsir ilə yaranır. Gəlirin yenidən bölüşdürülməsi əsasən vergilərin köməyi ilə ölkədə iqtisadi fəaliyyətin nəticəsi olaraq milli məhsulun müəyyən hissəsinin büdcəyə cəlb olunması və onun müxtəlif istiqamətlərdə bölüşdürülməsi yolu ilə baş verir.

Milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi zərurətini yaradan əsas səbəblər aşağıdakı amillərdir:

- * milli gəlir yaratmayan qeyri istehsal sahələrinin (dövlət idarəçiliyi, müdafiə, təhsil, səhiyyə, sosial təminat) mövcudluğu;
- * sosial inkişafın təmin edilməsi zəruriliyi;
- * sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri olan dotasiyaların, subsidiyaların verilməsi.

Azərbaycanda gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsində vergilərin rolunu başa düşmək üçün ölkənin ÜDM-da vergilərin payına fikir vermək lazımdır. Vergilərin gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsində iştirakı çox aşağıdır (2010-2016 cı illərdə ölkənin ÜDM-da vergilərin payı 10,1-11,6% arasında olmuşdur). Vergilərin ölkənin ÜDM-da iştirakı barədə daha geniş məlumat cədvəl 1.-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Büdcə gəlirlərində və ÜDM-də vergi daxilolmaların xüsusi çəkisi

№	Göstəricilər	İllər							
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1.	ÜDM, mln. man	42465	52082	54744	58182	58977.8	54380,0	60425,2	70135,1
2.	Büdcə gəlirləri, mln. man.	11403	15701	17282	19496.3	18400.6	17498,0	17505,7	16516,7
3.	Vergi daxilolmaları, mln. man.	11403	15701	17282	19496.3	18400.6	17498,0	17505,7	16516,7
4.	Vergi daxilolmalarının artım tempi, %	4292.8	5475.1	6025.4	6663.6	7113.6	7118,2	7015,1	6971,6
5.	ÜDM-də vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi, %	4.4	27.5	10.1	10.6	6.8	0.06	-	-
6.	Büdcə gəlirlərində vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi, %	37.6	34.9	34.9	34.2	38.7	40.6	40.0	42.0

Statistik məcmuə 2017, Azərbaycan Respublikası statistika komitəsi

Cədvəl 1.-dən göründüyü kimi, vergi daxilolmaları ÜDM-də xüsusi çəkisi 2010-2016-cı illər ərzində artmış, 2017-ci ildə isə nisbətən azalmışdır. Büdcə gəlirlərində isə vergi daxilolmalarının payı yüksələrək 37.6%-dən 42%-ə çatmışdır. 2017-ci ildə vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisinin aşağı olmasının səbəbi əsasən dünya bazarında neftin qiymətinin dəyişməsi, ocümlədən qeyri neft sektorunda, o cümlədən kənd təsərrüfatında ixrac potensialının artması ilə əlaqədardır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, buna baxmayaraq, bütün bu illər üçün vergi proqnozları yerinə yetirilmişdir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, əhalinin gəlirləri arasında tarazlıq ancaq vergilərin köməyi ilə əldə olunmur. Bu bizim gənc ölkəmizdə arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Baxmayaraq ki, inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə gəlirlərində vergi daxilolmalarının payı 90-95% arasında dəyişir.

Vergilərin investisiya qərarlarına təsiri.

İqtisadiyyatda vergilərin təsirinin digər vacib sahəsi investisiya mühiti və istehsal həcmidir. Vergilərin investisiyalara təsiri özünü biznes-mühitdə inamın artmasında və ya azalmasında göstərir. Vergilər, istifadə olunan investisiyaların yığımının bölüşdürülməsini dəyişərək bütövlükdə investisiyaların həcminə təsir edirlər. Vergi dərəcələrinin artırılması investisiyaların azalmasına gətirib çıxarır, onların azaldılması isə investisiyaların artmasına gətirib çıxarır. Ona görə də, dövlət bəzi hallarda ölkədə investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün aşağı vergi dərəcələrini tətbiq edir. İqtisadiyyatın inkişafının əsas elementlərindən biri olan investisiyaların ölkədə artması ölkənin iqtisadi artımının dəstəklənməsində böyük rol oynaya bilər [5]. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ölkədə məşğulluğun inkişafı məqsədilə investisiya sahəsində vergi güzəştlərinin tətbiqi zəruridir, xüsusilə bu güzəştlər birbaşa vergilərə aid edilməlidir.

İnvestisiyaların artırılmasının əsas üsullarından biri vergi kreditidir. İnvestisiya vergi krediti mahiyyət etibarilə, dövlət tərəfindən xüsusi biznesin kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi və yaxud vergi güzəştidir. O, sahibkarı köhnə avadanlığın yeniləşdirilməsinə və ya avadanlıq parkının genişləndirilməsinə sərmayə qoymağı stimullaşdırır. İnvestisiya vergi krediti avadanlığın dəyərindən müəyyən faiz kimi hesablanır və müəssisənin mənfəət vergisindən çıxılır. Vergi kreditlərinin məhsul ixracına işləyən sahələrə və dövlətin sosial istiqamətli investisiya proqramlarını həyata keçirən müəssisələrə verilməsi məqsəduyğundur.

Ölkədə investisiyaların həcmi artırmaq üçün Azərbaycan hökuməti həmçinin ciddi tədbirlər görür. Azərbaycanda vergi dərəcələri investisiya qoyuluşlarının inkişafına, istehsal həcminə, bütövlükdə sahibkarlığın inkişafına təsiri nəzərə alınmaqla müəyyən qədər azaldılmışdır.

Sonununcu dəfə fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin yüksək həddi 35%-dən 25%-ə, hüquqi şəxslər üçün mənfəət vergisi 22%-dən 20%-ə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin dərəcəsi isə 35%-dən 20%-ə qədər azaldılmışdır [1].

Azərbaycanda investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, digər işlər də görülmüşdür. Bu işlərdən biri kimi 2009-cu ildən başlayaraq bankların, sığorta şirkətlərinin, təkrar sığorta şirkətlərinin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönəldilən mənfəətin hissəsi 3 il ərzində mənfəət vergisindən azad edilməsini göstərmək olar. 2010-cu ildən başlayaraq 3 il ərzində isə, banklar və digər kredit təşkilatları fiziki şəxslərin depozitləri üzrə ödənilən faizlərdən azad edilmişlər. Bütün bu tədbirlər, bankların ixtiyarında qalan pul vəsaitlərini artırmağa imkan verirlər. Ölkədə sahibkarlıq sektorunun o cümlədən iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində atılan addımlardan biri kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 yanvar 2016-cı il tarixli “İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” fərmanı ilə “investisiya təşviqi sənədi”nin verilməsi qaydaları təsdiqlənib. İnvestisiyaların təşviqi sənədini almış vergi ödəyicilərinə gəlir və mənfəət vergisi üzrə 50%, digər vergilər üzrə o cümlədən ƏDV və s. üzrə 100% vergi güzəştə verilmişdir. Azərbaycanda ən çox vergi güzəştlərindən istifadə edənlər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən fiziki və hüquqi şəxslərdir, hansılar ki, “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının müvəqqəti güzəştlərin verilməsi haqqında” qanunun əsasında 2019-cu ilədək torpaq vergisi istisna olmaqla bütün növ vergilərdən azad edilmişdilər.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında vergilərin rolu.

Ölkənin bütün iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsinin əsas vəzifələrindən biri regionlar arasında sosial-iqtisadi fərqlərin aradan qaldırılmasıdır. Bu, öz inkişafının ilkin mərhələlərində olan Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar, Prezident İlham Əliyev demişdir: “Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı elə bir səviyyədə olmalıdır ki, təkcə ölkənin paytaxtı deyil, həm də ölkənin bütün regionları inkişaf etsin”. Bu sözlərlə Prezident bir daha regionların sosial-iqtisadi inkişafının zəruriliyini vurğulamışdır. Burada, vergilər həmçinin iqtisadiyyata təsirin əsas amili kimi çıxış edirlər.

Ölkədə regionların inkişafı üçün vergi siyasətində müxtəlif elementlərdən istifadə olunur. Onlardan biri, ayrı-ayrı regionlar üzrə müxtəlif vergi dərəcələrinin tətbiqidir. Məsələn olaraq sadələşdirilmiş verginin tutulma dərəcəsinin Bakı şəhərində 4%, regionlarda isə 2% olmasını göstərmək olar. Həmçinin bir daha kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan əhəlinin bütün növ vergilərdən azad edilməsini qeyd etmək lazımdır. Bu təkcə regionların inkişafına deyil, həm də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Büdcənin gəlir hissəsində vergilərin mühüm yerini qeyd edərək, demək olar ki, vergilər, dövlət tərəfindən müxtəlif rayonlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlara güzəştli kreditlərin, təmənnaşız ödənişlərin və digər ödəmələrin verilməsində vacib yer tutur. Bunlarla yanaşı göstərmək yerinə düşərki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində vergi siyasətinin optimallaşdırılması daim yeni yanaşmalar tələb edir.

Açar sözlər: Makroiqtisadi tarazlıq, investisiyaların təşviqi, vergi siyasəti, vergi investisiya krediti.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlləsi, Bakı 2017
2. www.taxes.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin saytı.
3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin sayt www.maliyye.gov.az
4. stat.gov.az Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2016. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. məlumatları.
5. Kəlbəyev Y.A. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri dərslik
6. Musayev A., Kəlbəyev Y., Hüseynov A. Azərbaycan Respublikasının Vergi Xidməti: islahatlar və nailiyyətlər. Bakı, 2002.
7. Paşayev Z.Ş. Fiskal siyasət və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Bakı, İqtisad

Universiteti. 2008.

8. Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Xodov L.Q. Moskva, 2003.

INFLUENCE OF TAXES ON MACROECONOMIC SITUATION IN AZERBAIJAN

In modern conditions macroeconomic regulation is the main direction of the state's economic policy. In this context, the impact of the tax system on macroeconomic balance and its effectiveness is considered to be one of the pillars of economic policy. From this point of view, the analysis of the article is selected by its relevance. The article examines the share of tax revenues in key budget revenues, recent tax reforms, tax rates adjustment, impacts on taxation investment decisions, role of taxes in socio-economic development of regions.

Keywords: Macroeconomic equilibrium, Investment Promotion, Tax Policy, Tax Investment Loan.

РОЛЬ ТУРИЗМА В МЕЖСЕКТОРАЛЬНОМ РАЗВИТИИ

Саадет Гандилова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: s.gandilova@unec.edu.az

Вопрос об изучении межсекторального развития становится актуальным, в связи с необходимостью улучшать качество жизни и решения проблем на местах [3, с.104]. Согласно исследованию Е. Г. Леонидовой, способы стимулирования развития внутреннего туризма на региональном уровне мало изучены, несмотря на очевидные перспективы [2, с.272]. По мнению Я. С. Ясницкой, в российской экономической науке термин «межсекторное развитие» является неразработанным. Под ним обычно понимают процесс становления конструктивных партнерских отношений между конституциональными единицами, принадлежащими к разным секторам экономики (государственному, коммерческому и добровольнообщественному) [3, с.104]. При частно-общественном партнерстве сотрудничество трех секторов на паритетных началах наиболее эффективно и взаимовыгодно. Вместе с тем этот успех зависит от условий политики и действия бизнес-сообщества. При таком сотрудничестве возможно только решение экономических вопросов, никто из участников не может участвовать в политическом руководстве. Политик регулирует интересы различных групп влияния. Участники проекта взаимно перераспределяют ресурсы для преимуществ и помощи активным участникам коммерческого сектора взамен на финансирование и лояльность участников. Государственный сектор, как правило, выделяет преференции частному сектору: налоговые, административные и репутационные [3, с.105].

Эти формы и технологии взаимодействия позволяют решать социальные проблемы и получать выгоды местным властям. Механизмы межсекторного взаимодействия [4]:

- Конкурсные (социальные, государственный или региональный заказ, грант),
- Социально-технологические (хосписы, методика иппотерапии для детей с ОВЗ, новые подходы к развитию городов и пригородов по аналогии с западными достижениями),
- Организационно-структурные (создание новой структуры с участием местной власти, бизнеса, общественных организаций, снимая нагрузку с государства и решая социально значи-

мые задачи — создание центра для решения проблем безнадзорности),

- Процедурные (создание правил сотрудничества различных секторов экономики – партнерский договор, «круглый стол», общественная палата),
- Комплексные (сочетание вышеназванных механизмов),
- Комбинированные [3, с.105].

Я.С. Ясницкая выявила наличие двух способов организации межсекторного взаимодействия: экспертный и финансовый (создание Фондов местного сообщества, фондов территориального развития для развития определенной территории за счет слияния средств трех секторов). Эффективность деятельности в различных секторах, по мнению многих авторов исследований, зависит в первую очередь от законодательной базы в любой из стран.

Взаимодействие туризма и секторов влияния в Азербайджане: Согласно данным А. Н. Гасанова, в сфере туризма Азербайджана не развита инфраструктура, отсутствуют профессиональные кадры. Вместе с тем Азербайджан обладает потенциалом именно в сфере развития туризма. 2,4 % населения республики участвует в процессе развития туризма. По мнению А. Н. Гасанова, главной причиной неразвитости является отсутствие стратегии и программы развития туризма. Для решения экономических проблем перспективным является именно развитие территории. Доходы от получения услуг туризма распределяются между различными слоями населения. Доход с иностранного туриста составляет больше, чем доход от реализации 1 тонны сырой нефти. Окупаемость вложений в туризм происходит быстрее, чем вложения в другие сферы. В Азербайджане сфера туризма дает 6-9 рабочих мест, что позволяет ускорить развитие других секторов экономики [1, с.62]. В то же время в контексте всей страны это небольшое количество в общей занятости населения 0,6 %, однако туризм в перспективе может решить проблему безработицы. Внутренний и внешний туризм развиваются примерно одинаково. В качестве роли власти в межсекторальном участии можно отметить политику упрощения визовых, таможенных режимов, в частности Шенгенское соглашение позволило его участникам свободно передвигаться по территориям стран-участников. Межсекторальное взаимодействие позволяет совокупно быть заинтересованными и сохранять исторические памятники, благоустроить села, строить дороги, развивать объекты инфраструктуры. Для международных отношений развитие туризма перспективно, так как позволяет уменьшить риск конфликтов. Международный туризм обеспечивает 4,3 % среднегодового экономического роста. Несмотря на некоторые особенности каждого региона Азербайджана, все же общие тенденции программ и их реализации может соответствовать каждому.

Целью данной работы было изучение понятия «межсекторного взаимодействия» в сфере туризма. Согласно задачам исследования определено, что межсекторное взаимодействие подразумевает три составляющие: власть, общественные организации, бизнес-организации. При этом возникает вопрос о различии общественных организаций, которые мыслятся как муниципальные и региональные и некоммерческие организации, которые также подразумеваются как муниципальные и региональные. Таким образом, мы использовали оба термина как синонимы. Формами взаимодействия названных трех структур являются конференции, семинары, интернет-порталы. Методы взаимодействия: наиболее заслуживающий внимания — экспертные оценки интервью или опроса, анализ статистических данных. Модель развития туризма представляет собой наличие законов о развитии и регулировании сферы туризма, налоговых льгот, развитой инфраструктуры, производства товаров, наличие качественных дорог и транспорта, условия труда и зарплаты населения и работников сферы туризма, гостиничные комплексы с высоким качеством услуг размещения и питания, спортивные, культурные и развлекательные туристские продукты.

Эффективность развития туризма в различных секторах развития зависит от разных факторов: политических, экономических, социальных, технологических, природно-рекреаци-

онных. Для увеличения эффективности развития секторов взаимодействия: создание новых маршрутов, увеличение доступности услуг сферы туризма населению, формирование спроса с помощью рекламных кампаний, использование инноваций для этих целей. Причиной неэффективности является низкое качество услуг, отсутствие квалифицированных кадров, однообразие туристских предложений. Зачастую территориальное богатство региона определяет стратегию его развития и создания модели взаимодействия секторов по его развитию. Успех развития сферы туризма с участием межсекторного сотрудничества зависит от уровня развития сферы услуг, оказываемых в регионе и стране. При этом оказание услуг, их качество формирует необходимые задачи для развития сферы туризма: улучшение инфраструктуры, информирования населения и потенциальных туристов, привлечение специалистов, инвестиций для развития территории, развитие гостиничных, спортивных, рекреационных туристских комплексов с учетом бизнеса гостиниц, транспорта, создание имиджа гостеприимного региона.

Ключевые слова: Туризм, туристический потенциал Азербайджана, развития туризма, межсекторальное развития.

Литература

1. Гасанов А.Н. Социально-экономическое значение и роль развития туризма в Азербайджане, Региональная экономика: теория и практика, 2013, № 13, с.62-66.
2. Леонидова Е.Г. Развитие внутреннего туризма в регионе, Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз, 2017, №2(50), с.271-283.
3. Ясницкая Я. С. Межсекторное взаимодействие и его роль в развитии регионов России, ВЭПС, 2013, №2, с.104-106.
4. Якимец В.Н. Межсекторное социальное партнерство: основы, теория, принципы, механизмы URSS. 2004. 384 с. Мягкая обложка. ISBN 5-354-00482-9.

THE ROLE OF TOURISM IN CROSS-SECTORAL DEVELOPMENT

Azerbaijan has a huge potential for tourism development, thanks to the principle of territorial zoning. It is inter-sectoral cooperation that will allow to quickly and qualitatively put the sphere of tourism in this country at the proper level of development, which the country claims. The purpose of this work is to study the concept of intersectoral interaction in the field of tourism.

Keywords: Tourism, tourism potential of Azerbaijan, development of tourism, intersectoral development.

AZƏRBAYCANDA GÖSTƏRİŞCİ İSTEHLAK QRUPLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Oqtay Quliyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: oqtay1982@gmail.com

Göstəriş istehlakı. Göstəriş istehlakı; sosial status olaraq üst mərtəbələrə yüksələn istehlakçıların, malların qiymətlərinin artmasına baxmayaraq tələblərini azaltmaq yerinə artırmaları; daha ucuz və qənaətli məhsullarla ehtiyaclarını qarşılıyaqları halda, daha bahalı məhsulları seçmələri şəklində meydana çıxan, göstəriş məqsədilə həyata keçirdikləri istehlak şəklində tərifləndirilə bilər.

Göstəriş istehlakının İngilis lüğətindəki tərifı isə: “sosial prestijın artırılması üçün ifrat və israf şəklində xərcləmədir” şəklindədir [5, s.3]. Göstəriş istehlakı terminlər lüğətində; «Bir insanın cəmiyyətdəki statusunu, mövqeyini və maddi gücünü göstərməyə yarayan və başqalarını qısqandırmağa təhrik edən istehlak anlayışı» olaraq ifadə edilir. Bu tərifə görə göstəriş istehlakı, cəmiyyətdəki insanların bir-biriləri ilə rəqabətini göstərməkdir.

İnsanların cəmiyyətdəki status əldə etmə və ya bir qrupa aid olma səyləri, xüsusilə də istehlakçı davranışlarını yaxından araşdıran reklamçıların diqqətini çəkmişdir. Çünki, istehlakçıların mal və xidmət istehlaklarında faydacı ehtiyacların qarşılınmasından əlavə status da axtarılmaktadır [3, s. 1], [2, s.2] və sosial sinif olaraq yüksəlmənin yolu göstəriş istehlakıdır [4]. Göstəriş istehlakının üst mərtəbələrə doğru yüksələn istehlakçılar tərəfindən həyata keçirmələri ilə bərabər, bu istehlak tərzini sosial status baxımından alt mərtəbədə olan istehlakçılar da həyata keçirirlər. Acar [1], göstəriş istehlakının bütün sosial siniflər tərəfindən həyata keçirildiyini və bu davranışlarından heç bir zaman imtina etməyəcəkləri fikrini bildirmişdir. Sosial status baxımından aşağı mərtəbədəki istehlakçılar üst mərtəbədəkilərə bənzəməyə çalışmaqdadırlar ki, bu da istehlak standartlarının dəyişdirilməsi və yüksəldilməsi ilə mümkündür.

İstehlakçıların Göstəriş İstehlakına Aid Faktor Analizi. Tədqiqata qatılanların göstəriş istehlakı ilə bağlı düşüncələrinin müəyyənəşdirilməsi üçün Faktor Analizi tətbiq edilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə faktor yükləri, hər bir faktorun toplam varyansın nə qədərini açıqladığını və hər bir faktora bağlı Cronbach Alpha əmsalları verilmişdir. Faktor analizi nəticəsində KMO əmsalının (0.87) olduğu görünür ki bu da faktor analizinin uyğun olduğunu göstərməkdir.

Cədvəl 1. Göstəriş İstehlakı Faktor Analizi Nəticələri

Faktorlar	Faktor Yükləri	Açıqlanan Varians (%)	Cronbach Alpha
1. Göstərişçilər • Qatıldığı məclislərdə fərqlənməkdən xoşum gəlir. • Geyindiyim paltarlarla diqqət çəkmək istəyirəm. • Bahalı aksesuar (saat, qalstuk, bijuteriya və s.) istifadə etməyi sevirəm. • Tanışlarımla evdən kənar lüks məkanlarda yemək yeməyi sevirəm. • Hər gün fərqli paltarlar geyinməyə çalışıram.	0.828 0.720 0.529 0.511 0.510	41.87	0.73
2. Fərqlilik və Özünəməxsusluq Sevənlər • Brand məhsullar insanların dəyərli və özəl görünməsini təmin edir. • Məhsul alarkən mənə özəl və nadir olması çox vacibdir. • Hər kəsin sahib ola biləcəyi bir məhsulu almakdan çox az insanın sahib ola biləcəyi məhsulları əldə etməyə çalışıram.	0.865 0.546 0.490	10.17	0.60

Birinci faktor, göstərişə meyilli, göstəriş istehlakı həyata keçirən istehlakçılardır. Qatıldığı məclislərdə fərqlənməkdən xoşları gəlir. Bahalı aksesuar və geyim istifadə edirlər. Hər gün fərqli geyim geyinməyi sevən bu istehlakçılar xüsusilə geyinib keçinməyə çox meyillidirlər. Tanışları ilə birlikdə evdən kənar lüks məkanlarda yemək yeməyi seçməkdədirlər.

İkinci faktor, digərlərindən fərqliləşən, özünəməxsusluğu sevən istehlakçılardır. Bu qrupdakı istehlakçılar da göstəriş istehlakı meyillidirlər. Lakin digər faktordan ən əsas fərqi göstəriş edərəkən digərlərdən tamamilə fərqli olmağı, originallığı seçməkdədirlər. Brand məhsullar alırlar, onlara görə brand məhsulları insanları dəyərli və özəl göstərir. Sosial status baxımından üst mərtəbədə yer alırlar. Məhsul alarkən bu istehlakçılar onlara özəl və nadir olmasını istəyirlər. Qiymətli daşlar, kürk-

lər, avtomobillər aldıklarında digər insanlarda bu məhsulların olmamasına diqqət edirlər. Hər kəsin sahib ola biləcəyi bir məhsul almaqdansa çox az insanın sahib ola biləcəyi məhsulları əldə etməyə çalışırlar. Göstəriş istehlakına aid Cluster Analizinin nəticələri Cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2. Göstəriş İstehlakı Qrupları və Xüsusiyyətləri

Göstəriş Qrupları	Xüsusiyyətləri	Demografik xüsusiyyətlər
1. Göstərişçilər	Qatıldıkları məclislərdə fərqlənməkdən xoşları gəlir. Geyindikləri paltarlarla diqqət çəkirlər. Bahalı aksesuar (saat, qalstuk, bi-juteriya və s.) istifadə edirlər. Tanışları ilə evdən kənar lüks məkanlarda yemək yeməyi sevirlər. Hər gün fərqli paltarlar geyinməyə çalışırlar.	Gəlir qrupu Orta-üst arası və üst səviyədədir. 16-25 yaşları arasında və əsasən subay insanlar bu kateqoriya içərisində yer alır. Qadınlar üstünlük təşkil etməkdədir.
2. Fərqlilik və özünəməxsusluq sevənlər	Digərlərindən fərqlənməyi, özünəməxsusluğu sevirlər. Göstəriş istehlakı həyata keçirirlər ancaq 1-ci qrupdan ən əsas fərqləri digərlərindən tamamilən fərqli olmaq istəyirlər. Originallığı sevirlər. Brand məhsul istehlak edirlər, onlara görə brand məhsullar insanları dəyərli və özəl göstərir. Məhsul alarkən özəl və nadir olmasını istəməkdədirlər. Hər kəsin sahib ola biləcəyi bir məhsulu almaqdansa çox az insanın sahib ola biləcəyi məhsulları əldə etməyə çalışırlar.	Gəlir qrupu alt-orta arası və orta səviyədədir. 36-55 yaş arası və əsasən evli insanlar üstünlük təşkil etməkdədir. Kişilər çoxluğu təşkil etməkdədir.

Açar sözlər: istehlak, istehlakçı, göstəriş istehlakı.

Ədəbiyyat

1. A. Acar. Göstəriş Tüketimi, Ekonomik ve Teknik Dergi Standart, No.457, s.38-50, 2000.
2. F. Alpizar, F. Carlsson, O. Johansson-Stenmann. How Much Do We Care About Absolute Versus Relative Income and Consumption?, Working Papers in Economics, No.63, p.1-29, November, 2001.
3. L.S. Bagwell, B.D. Bernheim. Conspicuous Consumption, Pure Profits, And The Luxury Tax: Some Surprising Consequences of Perfect Competition, Working Papers in Economics, No.E-91-15, p.1-33, December 1991.
4. L. Schler. Bridewealth, Guns and Other Status Symbols: Immigration and Consumption in Colonial Douala, Journal of African Cultural Studies, Vol.16, No.2, p.213-234, December 2003.
5. O. Heffetz. Conspicuous Consumption and the Visibility of Consumer Expenditures, PhD Thesis, Princeton University, 2004.

THE RESEARCH OF IDENTIFICATION OF CONSPICUOUS CONSUMER GROUPS IN AZERBAIJAN

The purpose of this study; Identification of consumer groups, carrying out the instructions of consumption in Azerbaijan and to provide the demographic structure of this group. All consumers over the age of 16 participated in the research.

Research examples chosen circle in Baku. Universities, workplaces and neighborhoods, 720

questionnaires were distributed and 600 collected in the survey. Convenience sampling method was used in the survey.

The results of the study is observed that Azerbaijanian consumers tend to use conspicuous consumption. Research results have been found in the two dimensions of conspicuous consumption. Current research was revealed the groups of “who display” and “Diversity and originality fans” in Azerbaijan. In addition, this study tried to identify the demographic characteristics of both groups.

Keywords: consumption, consumer, conspicuous consumption

ŞİRKƏTLƏRİN BÜDCƏ PLANLARI: BİR İSTEHSAL ŞİRKƏTİNİN BÜDCƏ PLANI

Etimad Rəhimli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Uniersiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: rehimli_etimad@mail.ru

Büdcə planı fəaliyyətin düzgün qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi baxımından çox vacibdir. Ancaq büdcə planı bu faydaları verə bilməsi üçün çox diqqətli və xüsusi olaraq hazırlanmalıdır. Buna görə də büdcə planının necə hazırlanması ilə əlaqədar problemlərlə qarşılaşa bilərik. Şirkətin fəaliyyət büdcələrinin tərtib edilməsi, büdcələmə prosesində xüsusi paya sahibdir. Bu prosesdə şirkətin bütün fəaliyyətləri ilə bağlı büdcələr tərtib edilir. Satış, istehsal, mal-material, fəaliyyətlə bağlı xərc büdcələri də bu prosesə daxildir. Bu büdcələrin bütün hamısı sıra ilə həyata keçirilir. İlk sırada satış büdcəsi yer alır. Çünki, satış büdcəsi digər büdcələrin hər biri ilə bağlı olan büdcədir.

Satış büdcəsinin tərtib edilməsi. Satış büdcəsi, bazar araşdırmaları əsasında gələcək dövəmdə satışların miqdarı və qiyməti, məhsul növləri və satış bölgələrini planlayaraq, üç və ya altı aylıq dövəmlər üçün satışları təxmin etməyə imkan yaradan büdcə növüdür [5].

Şirkət büdcələri içində, satış büdcəsinin özünə məxsus yeri vardır. Çünki, digər fəaliyyət büdcələrinin tərtib edilməsi satış büdcəsinə asılıdır. Beləliklə, şirkət büdcə sistemi içərisində satış büdcəsi ilk olaraq tərtib edilməsi lazım olan bir növdür. Başqa bir deyimlə, satış büdcəsi şirkət büdcələrinin əsas hissəsidir. [3]. Bu səbəblə, satış büdcəsinin düzgün tərtib edilməsi digər büdcələrə də çox təsir edir [2].

Satış büdcəsi, düşünülmüş hədəflərə çatmaq üçün, qəbul olunacaq qərarları gözdən keçirməyə kömək edir [4]. Ancaq əsas məqsəd, hansı məhsulların, hansı qiymətdən satılacağını təxmin etmək və şirkətin planlanmış satışlarını müəyyən etməkdir [2].

Satış büdcəsinin tərtib edilməsində ilk olaraq diqqət edilməli olan hissə, hədəflənən məhsul satışları və qiymətlərdir. Buna görə də, keçmişdə olan satış məlumatları əldə edilməli və bu məlumatlar analiz edilərək, gələcəkdə ola biləcək məhsul satışlarını və məhsul qiymətlərini təxmin etmək lazımdır [4].

Satış büdcəsi tərtib edildiyində, aşağıdakıların da incələnməsi faydalı ola bilər [1].

- a) Keçmişdə olan satışların incələnməsi,
- b) Şirkət daxili analizinin aparılması,
- c) Şirkət xarisi analizinin aparılması,
- d) Satış şöbəsinin fikirlərinin qiymətləndirilməsi,
- e) Bazarın analiz edilməsi.

Satış büdcəsinin hazırlanmasında ən əsas hissə, satışların təxmin edilməsidir. Buna görə də satış-

lar mümkün olduqca dəqiq təxmin edilməlidir. Təxminlər nə qədər gerçəyə yaxın olarsa, büdcələmə fəaliyyəti o qədər faydalı olar.

2017-ci il üçün illik toplam satış miqdarını hesablamaqla bərabər, satış büdcəsinin tərtib edilməsi üçün, üç aylıq dövrlər şəklində satışları təxmin etmək lazımdır.

- 1-ci üç aylıq dönmə üçün toplam satışlar 19.5 %
  - 2-ci üç aylıq dönmə üçün toplam satışlar 26.5 %
  - 3-cü üç aylıq dönmə üçün toplam satışlar 30 %
  - 4-cü üç aylıq dönmə üçün toplam satışlar 24 %
- olacağı təxmin edilmişdir.

Cədvəl 1. NƏNƏMİN ƏLLƏRİ LTD-nin 2018-ci il üçün satış büdcəsi (üç aylıq dönmə şəklində).

PRYANNİK	Gəncə və ətrafı		
	Satış Miqdarı (kq)	Məhsul satış qiyməti (AZN)	Ümumi satış (AZN)
I. üç aylıq dönmə	73000	1	73000
II. üç aylıq dönmə	98000	1	98000
III. üç aylıq dönmə	112000	1	112000
IV. üç aylıq dönmə	90000	1	90000

Cədvəl 2. NƏNƏMİN ƏLLƏRİ LTD-nin 2018-ci il üçün ümumi satış büdcəsi.

Satış bölgəsi	Gəncə və ətrafı		
	Satış miqdarı (kq)	Məhsul satış qiyməti (AZN)	Ümumi satış (AZN)
PRİYANNİK	373000	1	373000

Və son olaraq deyə bilərik ki, şirkətlərin fəaliyyətə başlamazdan əvvəl büdcə planı hazırlamaqları, onların gələcək dövrlərdə baş tutacaq fəaliyyətləri üçün çox önəmlidir. Hazırlanmış büdcə planı şirkətin nələrə qarşılaşacağına xəbərçisidir. Fəaliyyət əsasında meydana çıxan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq mümkün olduğu kimi eyni zamanda da, yaranacaq mənfəəti də təyin etmək mümkündür. Doğru məlumatlar əsasında tərtib edilmiş büdcə planının köməkliliyi ilə, şirkət öz uzun ömürlülüyünü təmin edə bilər.

Açar sözlər: büdcə, ticarət şirkətləri, istehsal şirkətləri, büdcə planı.

Ədəbiyyat

1. Akdoğan, N. (1998) Tek Düzen Muhasebe Sisteminde Maliyet Muhasebesi Uygulamaları, (gözden geçirilmiş 4. baskı) Gazi Kitabevi: Ankara.
2. Haftacı, V. (2005) İşletme Bütçeleri (4. Basım), Beta Basım-Yayım-Dağıtım A.Ş.: İstanbul.
3. Koç-Yalkın, Y. (1989) Yönetim Aracı Olarak İşletme Bütçeleri (3. Basım), Turhan Kitabevi: Ankara.
4. Kurt, C. (1986) Endüstriyel İşletmelerde Gider Plânlama ve Kontrol Aracı Olarak Bütçelerin Önemi ve Düzenlenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
5. Peker, A. (1988) Modern Yönetim Muhasebesi (genişletilmiş 4. baskı), İstanbul Üniversitesi Yayınları, Fatih Yayınevi: İstanbul.

OPERATIONAL BUDGET AND BUDGET APPLICATIONS: A QUALIFIED RESEARCH ON OPERATIONAL IN BAKU

A budget is a comprehensive financial plan that outlines the way for an organization to achieve its financial and operational objectives. Budgeting is an effective step in financial planning. Even the smallest business will suffer from a formal written plan that includes the expected level of sales, expenses, net revenue, cash inflows and cash outflows for future operations

In this study, it is aimed to examine in detail the opinions of the businesses regarding budget and budget implementations. The sample of the work is the production, trade and service companies operating in the Baku city of the Republic of Azerbaijan. Data were collected from interviews and data from interviews were subjected to descriptive and content analysis. As a result of the study, the benefits that enterprises make for budgeting operations are from what perspective they look at, whether they have enough knowledge to define the concepts of budget and budget control, and what is the significance of the factor in institutional budgeting of businesses.

Keywords: budget, trade operations, production operations, budget plan.

BEYNƏLXALQ İNVESTISIYA RİSKLƏRİ VƏ İNVESTİSİYALARIN QORUNMASI

Səfərov Rauf

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Müasir dünyada baş verən və sürətlə yayılan qloballaşma prosesləri beynəlxalq maliyyə sferasına daha çox nüfuz edir, maliyyə risklərini, xüsusən investisiya yatırmaq istəyən investorların risklərini çoxaldır. Belə riskləri öz üzərinə götürmək istəyən xarici və daxili investorların fəaliyyətində az və ya çox dərəcədə dəyişiklik yaradır, çevik düşüncə tərzini qarşıya çıxarır. Bu istiqamətdə investisiyaların qorunması, onların yatırılmasına zəmanət verilməsi milli çərçivədən çıxaraq beynəlxalq səviyyəyə çıxır. Belə inkişaf meylini diqqətlə öyrənən Azərbaycan dövləti “həm xarici investisiyaların cəlb edilməsini, həm yerli investorların investisiyalarını ölkəmizə həvəslə yatırmalarını təmin etmişdir. Həm xarici investorlar, həm də yerli sahibkarlar tərəfindən ölkəmizin gələcəyinə çox böyük inam var və bu inam əsaslıdır” [1].

Nəzərə alınmalıdır ki, beynəlxalq investisiya əməkdaşlığına və dünyada əmanətlərin birləşməsinə, bununla da həmin əmanətlər beynəlxalq xarakter almaqla beynəlxalq investisiyanın daha da artmasının və genişlənməsinin amilinə çevrilir. Bu mənada beynəlxalq investorlar dünyada formalaşan əmanət artıqlığının daim diqqət mərkəzində saxlayır, həmin artıqlığı daxili və xarici bazarlar tutduqları mövqelərdən istifadə edərək mənimsəməyə çalışırlar.

İnvestisiyaların beynəlxalq hərəkəti ilə əlaqədar qarşıya çıxan problemlərin öyrənilməsi istiqamətində elmi-nəzəri baxışların formalaşması və həmin baxışların ümumiləşdirilməsi bizdə belə bir konkret fikir yaradır ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi dünya iqtisadi məkanında investisiyaların ölkələrarası yerdəyişməsinə ciddi təsir göstərən amillərdən biri beynəlxalq kapital bazarında bazar subyektlərinin fəaliyyət çevikliyi onların mobilliyidir. Lapitalların xüsusən də texnika – texnologiyanın hər hansı bir xarici ölkənin ərazisində yerləşdirilməsi az və ya çox dərəcədə riskli olur. Həmin riskin necə nəticələrinə bilməsini və bütünlükdə dünya ölkələri üzrə investisiyaların hərəkəti ilə əlaqədar neoklassik nəzəriyyənin yaradılmasına və inkişaf etdirilməsində xüsusi xidmətləri olan K. Herşeri, B. Olin, Ç.R. Nurkesl və K. İnerseni göstərmək olar.

Qərb iqtisadçıları eyni bir problemin müxtəlif cəhətlərinin tədqiqində eyni bir problemin müxtəlif cəhətlərinin tədqiqində eyni bir nəticəyə gəlməklə texnika və texnologiya istehsalı və ixracı sahəsində çox böyük üstünlüyə malik olan ölkələrin xarici ölkələrin ərazisində böyük məbləğdə investisiyaları yatırmaq istiqamətində təklif üstünlüyünün olmasını əsaslandırmışlar. Belə üstünlüklər beynəlxalq bazarlarda tələbin də formalaşmasına ciddi təsir göstərməsi və bununla da alıcıların zövqü, istək və arzuların uyğun istehsal amillərinin və istehsal olunan malların qiymətlərinin müəyyən edilməsinə əsas yarada bilməsi məsələsi öz həllini tapa bilər. Qeyd edilən fərqli üstünlüklərin nəyinki hər biri ayrı-ayrılıqda və habelə bütünlükdə beynəlxalq ticarətin əsası təşkil etməsi diqqətə çatdırılır.

Təcrübə göstərir ki, hər bir ölkə özünün milli iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğun olan və ya ona uyğunlaşa bilən xarici investisiyaları ölkəyə cəlb etmək və həmin investorlarla əməkdaşlıq qurmaq variantına üstünlük verir. Burada diqqəti cəlb edən, bəlkədə düzgün hesab oluna bilən xarici investisiyaların ölkənin milli iqtisadi inkişaf prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi müstəvisində ölkədə milli iqtisadiyyatın perspektivləri üzrə nəzərdə tutulmuş hədəflərdən kənarlaşmaqdır. Sözsüz ki, xarici investisiyanı idxal edən ölkənin iqtisadi inkişaf konyukturası, onun bazar tarazlığı ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin necə həll edilə biləcəyi də çox maraq doğurur. Belə ki, 10 ilə yaxındır (2008-ci ildən) dünya iqtisadiyyatında davam etməkdə olan maliyyə-iqtisadi böhranla əlaqədar xarici investisiya qoyuluşlarının iqtisadi tsikillərlə qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadçı alimlərin tədqiqat dairəsinə çevrilmişdir. Bir çox alimlər xarici investisiya ixracının onu ixrac edən ölkədə iqtisadi yüksəliş dövründə daha sürətli olmasını qeyd edir, səbəbini isə həmin dövrdə ölkədə məşqulluğun daha yüksək səviyyədə olmasında görürlər. Belə nəzərdə tutulur ki, iqtisadi böhran dövründə ölkədə iqtisadi fəallıq zəifləyir, milli gəlir isə azalır.

Qeyd edilən həmin fikirləri bir mənalı qəbul etmək bir qədər çətinidir. Yəni investisiya ixracı və idxalı prosesində kapitalların ölkələrarası hərəkəti həm ixracata və həm də idxalçı ölkələrin iqtisadi ləallığına təsir və əks təsirinin müsbət və ya mənfəətli tərəfləri aşkarlanmalıdır. Sözsüz ki, iqtisaditsikillərin durğunluq və canlanma dövründə xarici investisiyaların idxalı ölkənin milli investisiyalarına kömək edə bilər, bir növ onlara təkan verə bilər. Çünki durğunluq dövründə əlavə investisiyaların ölkəyə gəlməsi ölkədə özünə yer tapan iqtisaditsiklin durğunluq mərhələsindən çıxmağa özünün müsbət təsirini göstərə bilər. Bu mənada alman iqtisadçı alimlərindən K.Brndinin „X.Şerrin belə bir fikri ilə razılaşmaq olarki, xarici investisiyaların, xüsusəndə xarici bir-başa investisiyaların ixracı az və ya çox dərəcədə iqtisaditsikillərə təsir edir. İqtisadi tənəzzül dövründə investisiyaların hərəkəti zəifləyir, iqtisadi durğunluq və yüksəliş dövründə isə arta bilər. Lakin onların fikrincə investisiyaların idxalı proseslərinin özü isə həmin təsirlərə malik ola bilmir. Çünki, idxalçı ölkədə mövcud olan iqtisadi konyukturanın qeyri-sabit olması və bununlada xarici investisiyalara ehtiyacı olan çoxsaylı ölkələrdə mövcud olan iqtisadi və sosial uyğunsuzluq investisiyaların beynəlxalq hərəkətinə sakitləşdirici təsir göstərə bilmir. Müasir dünya iqtisadiyyatında həmin iqtisadi uyğunsuzluq daha da artmaqdadır. Bu isə beynəlxalq investisiya əməkdaşlığının xarici investisiyaların ölkələrarası hərəkətinin, onların ixracı və idxalı prosesinin müasir maliyyə-iqtisad böhrandan çıxmağatəsirinin bütün cəhətlərinin öyrənilməsinə tələb edir.

Həmin təsiri təhlil edərkən investisiyaların beynəlxalq hərəkətində formalaşan ölkələr arası əməkdaşlığa maliyyə-iqtisadi böhranın əks təsirini yəni həmin hərəkətin əks istiqaməti ni də nəzərə almaq lazım gəlir [1]. Xarici ölkələrə investisiya qoyuluşu ilə əlaqədar əldə olunan gəlirlərin investisiya ixrac edən ölkəyə gətirilməsi ciddi valyuta əməliyyatlarının aparılmasını tələb edir. Bu əməliyyatlar eyni zamanda bu və ya digər pul,əmtə və xidmətləri hərəkətinə də şərait yaradır. Təəssüflə deyək ki, hələki iqtisadçı alimlər həmin problemin öyrənilməsində hələ ki, konkret fikrə gələ bilməmişdilər.

Xarici ölkələrdə yatırılmış investisiyalardan investorların əldə etdikləri gəlirlərin həm investisiya yatırılan ölkələrin həm də investisiya ixrac edən ölkələrin milli iqtisadiyyatına təsiri məsələsi də

nəyinki ayrı-ayrılıqda eyni zamanda birgə və balanslı şəkildə öyrənilməsi hələki, kifayət qədər tədqiq və təhlil olunmamışdır. Tədqiqat prosesində investisiya ixrac edən ölkəyə investisiya yatırılması ilə əlaqədar qazanılan gəlirin müxtəlif fonmalarda yəni istər yatırılan bir-başa investisiyalara görə mənfəət verilən kreditlərə görə faiz və istərsə də, buraxılan qiymətli kağızlara görə dividentin daxil olması investor ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin faydalılığı məsələsinin vaxtaşırı təhlil olunmasına ciddi ehtiyac yaranır. Xüsusən, bir-başa xarici investisiya yatırılması ilə əlaqədar texnika- texnologiyanın və müxtəlif avadanlıqların quraşdırılması və daha müasirləri ilə yeniləşdirilməsi istiqamətində investisiya mallarının ixracı da artır. Xammal və materialların təkrar emalı üçün ixracatı istehsal etdiyi məhsulların özünü xaricdə yerləşdirdiyi filialları ilə satışı və habelə xarici ölkələrdə göstərdiyi müxtəlif xitmətlərin ixracı investor ölkənin xarici ticarət balansının aktiv soldosunu artırır.

Qeyd edilən istiqamətdə belə bir məsələyə həlli diqqəti daha çox cəlb etməlidir ki, bir-başa investisiya qoyuluşları ilə bağlı avadanlıqların xarici ölkələrdə yerləşdirilməsi və yaxud yeniləşdirilməsi xarici ticarət dövriyyəsinin faydalılığını həm təmin edə bilər, həm də müəyyən dövr üçün azalda bilər. Əgər ölkədə iqtisadi artım tempində və bütünlükdə iqtisadi inkişafın gedişində zəifləmə olduqda sözsüz ki, ölkənin milli investorları öz vəsaitlərini xaricdə yerləşdirilməsinə cəhd göstərəcəkdir. Ölkənin iqtisadi artım tempinin , xüsusən xarici ticarət dövriyyəsinin sürətinin və məşqulluq səviyyəsinin təhlili ilə hər üç göstəricinin qarşılıqlı əlaqəsi göstərir ki, ölkəyə yatırılan daxili və xarici investisiyalardan gələn gəlirlər arasındakı nisbətdən asılı olaraq ölkənin investisiya ixracı arta və ya azala bilər. Bu hal onu göstərir ki, ölkəyə yatırılan investisiyaların həcmi investisiya gəlirlərindən daha sürətlə artırsa bu şəraitdə ölkənin xarici ticarəti faydalı olacaq və bununlada ölkə aktiv ticarət balansına malik olacaqdır [1]. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin xarici investisiya siyasəti, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqtisadi yardım siyasətinin əsasında da yuxarıda qeyd edilən həmin halın nəticəsi dayanır. Yəni inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya yatırılması elə bir iki tərəfli fayda gətirir ki, həmin faydadan həm investisiyanı ixrac edən ölkənin və həm onu idxal edən ölkənin iqtisadi fəallığına onların iqtisadi inkişafına güclü təsir edə bilər. Investisiya ixrac edən ölkələr nəzərə alırlar ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yatırıqları investisiyalara az ya çox dərəcədə ciddi risk tələb edir. Çünki həmin vəsaitlər iqtisadi, siyasi və sosial xarakterli maneələrlə qarşılaşa bilər. Eyni zamanda təcrübə göstərir ki, investisiya yatıran xarici investor daxili investora nisbətən daha aşağı əlverişli iqtisadi şəraitə malik olur.

Açar sözlər: Investor, investisiya ixracı, investisiya riski, xarici investor, daxili investor, iqtisadi maneələr, investisiyaların qorunması

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasının Materialları 10 oktyabr 2017-ci il.
2. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi Münasibətlərin müasir problemləri Bakı, 2006, səh. 224
3. Xasbulatov R.İ. Beynəlxalq iqtisadi Münasibətlər, Rus dilində tərcümə. Bakı, 2014, səh. 383

INTERNATIONAL INVESTMENT RISK AND PROTECTION OF INVESTMENTS

Investing countries investing in developing countries require less or much serious risk. Because these investments can be face economic, political and social barriers. At the same time, practice shows that a foreign investor invests in relatively lower economic conditions than an internal investor.

Keywords: Investor, investment export, investment risk, foreign investor, domestic investor, economic barriers, investment protection.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DAVAMLI İNKİŞAFINDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI

Ülviyyə Şirinova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

İqtisadi təhlükəsizlik – ölkənin iqtisadi sisteminin onun əhalisinin normal həyatını təmin edə bilən, xalq təsərrüfatının inkişafı üçün zəruri ehtiyatlar yarada bilən, habelə onun milli dövlət maraqlarını ardıcıl olaraq qoruya bilən mühüm keyfiyyət göstəricisidir.

Akademik Z. Səmədzadə haqlı olaraq vurğulayır ki, ölkənin iqtisadi və o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyinə bu və ya digər şəkildə təsir göstərən hər hansı bir problem diqqətlə təhlil edilmədən dövlətin iqtisadi qüdrətinin və tərəqqisinin artırılması sahəsində qarşıda duran heç bir məsələni həll etmək olmaz [1, s.118].

“Ərzaq təhlükəsizliyi” və “ərzaq müstəqilliyi” anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Birinci anlayış – dövlətin öz vətəndaşlarını elmi cəhətdən əsaslandırılmış səviyyədə minimum yemək normalarına uyğun olaraq keyfiyyətli ərzaqla təmin olunması üçün dövlətin məsuliyyəti deməkdir. İkinci anlayış isə ölkənin ərzaqla özünütəminatmə səviyyəsi, əhalinin yeyinti məhsullarına olan tələbatının daxili istehsal hesabına ödənilməsinə nəzərdə tutur və ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsidir. Onun təmin olunmasının əsas amili – kənd təsərrüfatı; xammalı və yeyinti məhsulları istehsalı üzrə milli potensialdır.

Nəzəriyyə və praktika göstərir ki, ölkənin aqrar sisteminin dünya təsərrüfat əlaqələrinə daxil olması obyektiv olaraq müstəqil olmağa imkan vermir. Əsas məsələ onun asılılığının nə dərəcədə olmasından gedir. Bu zaman ayrı-ayrı konkret məhsul növləri nəzərə alınmalıdır. Asılılıq səviyyəsi həm də elmi cəhətdən əsaslandırılmış yemək normaları əsasında müəyyən edilməlidir.

Bir sıra ölkələrdə (məsələn, Yaponiyada) ərzaqla təmin olunma əmsalı hesablanır. Rəsmi Yapon statistikasına görə həmin göstərici ölkədə istehsal edilən və istehlak edilən ərzaq məhsullarının faiz nisbəti kimi hesablanır.

Dünya dövlətlərində mövcud təcrübə ümumiləşdirilərək ölkənin ərzaq asılılığı əmsalını aşağıdakı kimi də hesablamaq olar:

$$K = id/is$$

Burada id - ərzaq məhsullarının idxalı, is - isə onların istehsalıdır.

Bu zaman ərzaq asılılığının üç səviyyəsini ayırmaq olar: • Əgər ərzaq asılılığı əmsala 0,1 - 0,2 arasında olarsa, ərzaq asılılığı səviyyəsi – təhlükəsiz sayılır.

• Əgər ərzaq asılılığı əmsalı 0,25 - 0,3 arasında olarsa, ərzaq asılılığını pis adlandırmaq olar.

• Əgər ərzaq asılılığın əmsalı 0,5 -dən yüksək olarsa, onda ərzaq asılılığı səviyyəsi təhlükəli sayıla bilər.

Bu göstərici, bizim fikrimizcə, keçid iqtisadiyyatlı ölkələri üçün daha aktualdır. Bu onunla əlaqədardır ki, xarici ticarətin liberallaşdırılması şəraitində idxalın genişləndirilməsi Rusiyada, Qırğızıstan və digər keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə olduğu kimi öz istehsalçıların bazardan sıxışdırılıb çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, hazırda Rusiyada ərzaq resurslarının 40%-i idxal hesabına formalaşır. Bu göstərici Moskvada 80%, Ukraynada 45%-dir. Həmin göstərici qeyd olunmuş ölkələrdə xarici bazardan ərzaq asılılığının son həddi keçdiyini sübut edir.

Bizim fikrimizcə, belə bir şəraitdə ərzaq probleminin həllinin əsas vəzifəsi yerli istehsalın dövlət dəstəyinə əsaslanaraq stabilləşdirilməsidir. Bu cür zərurət dövlət subsidiyalarının aqrar sektorun gəlirlərində nisbi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə çox olan ölkələrin inkişaf təcrübəsində təsdiq olunur. Belə ki, həmin subsidiyaların xüsusi çəkisi ABŞ-da 30%, Kanadada 45%, İsveçrədə 59%, Yaponiyada 66%, Finlandiyada 71%, Norveçdə 77% təşkil edir. Kənd təsərrüfatının ümumi dəstəklənməsi qaydasından başqa, yerli istehsalın xarici ticarətlə dəstəklənməsi və qorunması, həmçinin ixracın sti-

mullaşdırılması kimi güclü sistemlər də vardır. Avropa Birliyinin vəziyyəti bu münasibətlər üçün xarakterikdir. Bildiyimiz kimi, Qərbi Avropa bir çox MDB ölkələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatının inkişafı üçün pis olmayan təbii mühitdə yerləşir. Ancaq daha yaxşı təbii şəraitdə yerləşən kənd təsərrüfatı istehsalçılarından və daha böyük və effektiv kənd təsərrüfatı müəssisələrindən qorunmaq üçün ilk öncə Qərbi Avropamı idxalının birdən birə məhdudlaşdıran və onun ixracını stimullaşdıran sistem, kompensasiya ödənişi sistemi və xarici ticarət kvotaları siyasəti ABŞ-da işlənilib hazırlanmışdır.

Beləliklə ərzaq təhlükəsizliyi - istehsalın müəyyən səviyyəsinin, ya tam özünütəminatmə, ya da kritik minimumun saxlanılmasının təmin edilməsidir. Ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin qiymətləndirmə kriteriyaları xarici ticarətdən ərzaq asılılığının kritik sərhədini müəyyən etməyə imkan verir. Belə bir vəziyyətdə əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi problemi dünya ölkələri birliklərinin xüsusi diqqət obyektinə çevrilmişdir. 1974-cü ilin dekabrında BMT -nin Baş Assambleyası BMT-nin Ərzaq və Kənd təsərrüfatı təşkilatı tərəfindən hazırlanmış “Dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının beynəlxalq öhdəlikləri” konsepsiyasını dəstəklədi [2, s.254].

Təbii ki, ərzaq təhlükəsizliyinin əsasını ərzaq problemi, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi və cəmiyyət üzvlərinin ərzaq məhsulları əldə etmək üçün iqtisadi imkanlarının yetərli olması təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə ərzaq probleminin təmin edilməsinə ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi aspektdən yanaşılması zəruridir. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyini yalnız ərzaq məhsullarının istehsalı və istehlakı ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Bu məsələ olsa-olsa problemin görünən tərəfidir. Artıq müasir dünyada ərzaq problemi bir dövlətin digər dövlətə qarşı siyasi təsir vasitəsi kimi istifadə edilməkdədir. Ərzaq təhlükəsizliyinin sosial-iqtisadi tərəfləri daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi cəmiyyətdə sosial sabitliyi xarakterizə edən mühüm arqument olmaqla cəmiyyət üzvlərinin yaşayış imkanlarını nə dərəcədə reallaşdırmasını özündə əks etdirir.

Bütün dünya dövlətlərində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında beynəlxalq ticarətin rolu böyükdür. Belə ki, beynəlxalq ticarət ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verməklə həmin məhsulların satışına şərait yaradır, dünya ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsini təmin edir, bu sahədə beynəlxalq ixtisaslaşmaya yol açır.

Hesab olunur ki, milli səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün iki yol mövcuddur: 1) özünü təmin etməyə çalışmaq və 2) idxalatı sistemə şəkildə ödənilməsi üçün imkan yaratmaq.

Ərzaq idxalı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər. Problemi bu yolla həll etmək istəyən ölkələr qarşısında iki ciddi vəzifə durur: 1. ərzaq idxalını tələb olunan səviyyədə saxlamaq üçün valyuta ehtiyatına malik olmaq; 2. etibarlı idxal mənbələrini əlində saxlamaq.

Ölkənin özü tərəfindən ödənilməsi zəruri olan həcmdə ərzaq idxalı üçün valyuta ehtiyatlarının daxil olması məqsədlə ixracat potensialının yaradılmasını tələb edir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq idxal edən ölkə üçün həmin ərzaq əmtəə də olsa, strateji əmtəədir. Onun davamlı olaraq satın alınması cəmiyyətdə sabitliyə təminat verir. İxracatçı ölkə üçün isə, həmin əmtəələr siyasi və iqtisadi təzyiq vasitəsi (embarqo qoymaqla və s.) kimi istifadə edilə bilər.

Ərzaq idxalının bir xüsusiyyəti də odur ki, onların qiyməti qeyri-sabit olmaqla, bir çox hallarda öz real dəyərində adekvat olmur. Ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət müəyyən hallarda strateji malların idxalı məqsədlə yüksək qiymət ödəmək məcburiyyəti qarşısında qalır.

İdxalat vasitəsilə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən zaman hökumət əsas diqqəti xarici bazarlarda maksimum səmərə ilə satılması mümkün olan malların istehsalına yönəldir.

İdxalatın daxili bazara təsiri birmənalı deyildir. O, bir tərəfdən, ölkəni çatışmayan ərzaqla təmin edir və mühüm sosial-iqtisadi vəzifələri yerinə yetirir, digər tərəfdən isə, yerli istehsalçıları bazarda sıxışdırır. Məsələnin ikinci tərəfi yaxşı məlumdur. Həqiqətən bir çox yerli məhsullar nə keyfiyyət nə də qiymət baxımından xarici mallarla rəqabətə davam gətirmir. Bu gün Azərbaycan istehsalçıları bir

çox baxımdan xarici rəqiblərinə uduzurlar.

Tanınmış iqtisadçı, iqtisad elmləri doktoru H. Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində milli ərzaq təhlükəsizliyinə iqtisadi qloballaşma amillərinin təsiri güclüdür. Müasir qloballaşma prosesləri nəticəsində ölkələrarası inteqrasiya dünya aqrar-ərzaq sisteminin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu özlüyündə keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə ərzaq probleminin həlli üçün xeyli imkanlar açır. Ərzaq məhsulları bazarının, həmçinin ərzaq texnologiyaları və investisiyalar bazarının qloballaşması əhalinin ərzaq təminatında ölkənin özünün aqrar-sənaye sektorunun potensialının məhdudluğu ilə bağlı yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasına, ərzaq kompleksinə xarici investisiyanın geniş cəlb edilməsinə və təşkilatı-texnoloji transformasiyalar əsasında milli aqrar-ərzaq sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əlverişli zəminlər yaradır. Bu zəminlərin reallaşdırılması üçün ölkənin ərzaq təsərrüfatının dünya aqrar-ərzaq sisteminə səmərəli inteqrasiyası mexanizmləri yaradılmalıdır [3, s.7].

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının və ərzaq ixracının artırılmasının mühüm şərti milli iqtisadiyyatın ümumi səviyyəsidir. O aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı bazarını müəyyən edir, onun üçün lazım olan xammal idxalın valyuta ehtiyatları ilə təmin olunması imkanları yaradır.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq asılılığı, özünütəminatmə, ərzaq problemi.

Ədəbiyyat

1. Самедзаде З.А.Этапы большого пути. Баку, “Нурлар”.2005, 910 с.
2. Səmədzadə Z. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında.Bakı, Elm və Təhsil 2009,s.608
3. Xəlilov H. Milli ərzaq təhlükəsizliyi bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, Adiloğlu, 2001.s.175.

FOOD SECURITY IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN'S ECONOMY

Any problem that affects food security in one or another way is carefully considered in the article. Explains the ways in which world-class practices are solved without limiting food security to production and consumption alone. The most optimal options are displayed in this direction.

Keywords: food security, food dependence, self-sufficiency, food problem.

SOME THEORETICAL ISSUES AGRICULTURAL SECTOR IN MARKET ECONOMY

Teymur Suleymanov

Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan
e-mail: fgas1973@gmail.com

One of the most important elements of economic life and the subjects of economic theory are an investment. It is implemented in the form of cash, bank deposits, shares, stocks and other securities, investments in movable and immovable property, intellectual property rights, property rights and other values. Such a definition can be called investment accounting, since it covers investments in all types of assets of an enterprise. Investment in the reproduction of fixed assets and related changes in working capital are called capital expenditures. The volume of capital investment includes the cost of new construction, reconstruction, expansion and modernization of existing industrial, agricultural,

transportation, retail and other businesses, the cost of housing and cultural and domestic construction.

In 2014 in Azerbaijan capital investment enterprises were financed by their own funds by 25.1% from the budget (including off-budget funds and other state and municipal sources) - only 1.6%, due to the population by 4.5% and on foreign investors and joint ventures accounted for 68.8% of the financing of capital investments. In the formation of the investment policy of the agricultural sector have a role belongs to the laws, among which in the first place should be allocated as follows:

- Planned development and deployment branches of the agricultural sector on the basis of scientific and technological progress and improve production efficiency;
- Intensification of the division of labor, providing the most appropriate specialization, cooperation and territorial organization of production;
- The approach to the sources of production of raw materials and products to consumers;
- The location of production, taking into account the integration and division of labor;
- Alignment of economic development levels of regions, etc.

Investigation of the above-mentioned laws that affect the characteristics of investment policy in the agricultural sector, requires, in our view, reproduction approach. This allows you to more fully explore the issue. This approach provides the most insight into the agrarian sector, its spatial organization, the relationship between economic and social development of the territories of the parties.

From the standpoint of reproduction approach the agricultural sector, on the one hand, is formed in this economic system, which is characterized by the relative independence of the production cycle, which requires a special way the implementation of the investment policy. As you know, the reproductive process at this level becomes relative isolation. On the other hand, the operation of the agricultural sector takes place within a single economic complex of the country as it is a part.

In this situation, the decision of investment problems of the agricultural sector requires a comprehensive cross-industry solutions and territorial issues, including economic opportunities and resources of each individual area or region of the country.

The objective laws affecting the characteristics of investment policy in the agricultural sector is not limited to manufacturing processes. They are also important issues are caused by the general process of socio-economic nature, ie, their successful solution enables the convergence of development levels of different regions of the country.

Thus, from the above we can come to the conclusion that in the formation of investment policy in the agricultural sector are crucial socio-economic processes. They express a set of objective causality determined by a system of economic laws of society. As a result in the formation of the investment policy of the agricultural sector is embodied basic production relation, the purpose of production and the means of its achievement. The system of industrial relations agricultural sector is an important part of a single hierarchical economic system of the country. This clearly shows a concentrated and the interconnection and interdependence of production relations and productive forces.

The laws affecting the characteristics of investment policy in the agricultural sector can formulate general requirements and forecasting of future-oriented investments in the sector.

Turning to one of the major challenges to ensure economic growth in the agricultural sector - namely, the development of investment activities, from our point of view, it is necessary to define some basic theoretical concepts related to the financial regulation of investment activity in the agricultural sector.

The investment sector is a system of economic relations that arise about the traffic (sales) of investments. It is in the investment field lays down the basic structural relations of the economy: between accumulation and investment, between accumulation and consumption, between investment and growth capital assets between investment and return on investment.

Thus, the investment scope for the expansion of various forms of reproduction and therefore the study of the major issues of its manifestation in a particular industry is fundamental for the deve-

lopment of the economy.

Growing investment activity in a market economy is impossible without well-organized and expertly managed investment policy. In this regard, a significant interest is the study of policy in the agrarian sector of Azerbaijan at present. Identifying the underlying factors that could cause the investment policy is formed in a market economy, promotes the development of an optimal policy in the sphere of investments for the future.

One of the decisive factors influencing the nature of the investment policy in the agricultural sector of the country at this stage, appears retardation starting the scope of investment opportunities.

The agricultural sector of Azerbaijan has significantly low levels of armament funds and funds of security compared to some other countries of the CIS. So, now the availability of production assets for agricultural purposes, based on 100 hectares of land in the country and more than 6 times lower in comparison with those of Russia, Ukraine and Belarus. Two three-fold gap is observed in terms of funds armament agricultural workers. The sharp negative gap manifests itself in productivity, profitability, etc.

The agrarian sector of Azerbaijan along with the above-noted problems and this is a daunting challenge, as a significant rise in the material and technical base of the sphere, which leaves its imprint on the nature of the investment policy for an extended period.

The need for the agricultural sector of the country in cars, machinery, equipment, building materials largely met by imports in their countries and abroad. The absence of a complete cycle of the country for the production of many types of industrial production raises the provision of agricultural enterprises and organizations in complete dependence on imports and interstate deliveries. Due to this success and increased investment in the agricultural sector of Azerbaijan, to a large extent determined by the degree of reliability and efficiency of maintaining economic ties that have developed within the framework of the supply of machinery, equipment and construction materials from other countries.

Meanwhile, it is in rural areas there are opportunities for additional investments. As noted above, in the rural areas of Azerbaijan has huge surplus labor force, which should be a matter of urgency to provide jobs. One solution to the problem is the creation of small and medium enterprises, agricultural processing and requires no investment per unit of capacity. Production of finished products in such establishments can generate revenues of 3-5 or more times higher than the production of raw materials.

Forth your arguments suggest that the presence of a large number of unemployed in the economy of rural labor and the related factors are an important factor in determining the investment policy in the agrarian sector of the Republic of Azerbaijan in a market economy.

Keywords: Investment, agricultural sector, capital expenditure.

References

1. Semenov V.N. International economic relations. Moscow, 1995.
2. The Law of Azerbaijan Republic "On investment policies."

ЗНАЧЕНИЕ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА В РЕГИОНАХ

Саида Султанлы

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: saida_sultanli@mail.ru

В последние годы туризм стал одной из самых динамично развивающихся и прибыльных отраслей в мире, составляя десятую часть мирового валового национального продукта. Опыт развитых стран показывает, что наличие туристических ресурсов дает возможность развития туристического рынка. С развитием туризма усиливаются связи между туризмом и экономикой региона. С одной стороны, регион выступает в качестве целевого комплексного ресурса для устойчивого функционирования и развития туризма, с другой – туризм способен создать предпосылки для экономического подъема региона путем решения его социально-экономических проблем.

Изменения в общественно-политической, социальной, экономической и других сферах жизни создали базу для рационального использования природных ресурсов и условий регионов страны. Это дало возможность претворения важных государственных задач для развития туризма и улучшению хозяйственной деятельности населения. Концепция реформирования и использования туристического потенциала регионов Азербайджана играет важную роль в реализации государственных социально-экономических программ. При этом привлечение в экономический оборот природно-географического и экономического потенциала остается приоритетным направлением.

Анализ и наблюдения развития отдельных видов туристической деятельности в стране показывает, что за последние 10 лет в общем объеме изменений туристических потребностей происходит устойчивое развитие. Централизованные бюджетные, местные и муниципальные органы при использовании финансовых ресурсов для развития объектов туризма проявляют тенденцию к росту, а участие государства в развитии туризма уменьшается и увеличивает долю частного сектора [1]. Согласно статистическим данным, в 2018 году в Азербайджан прибыло 2 млн. 692 тыс. человек, что на 20 % больше чем в предыдущем году и по оценкам Министерства культуры и туризма АР, в 2019 г. страна примет 3 млн. туристов. Также наблюдается тенденция к снижению количества выезжающих азербайджанских граждан в качестве туристов в силу известных причин экономического характера и, соответственно, растет внутренний туризм в регионы страны.

Рассматривая туризм как сегмент региональной экономики важно учитывать характер взаимодействия туризма и региона. Такой подход к туризму на данной территории дает определенные преимущества и регион рассматривается как [2]:

-пространственно-определенная территория, где размещаются объекты туристического интереса и инфраструктура обслуживания;

-как социально-экономический комплекс, в котором предоставляются квалифицированные кадры, ведется формирование и управление туристическим регионом.

По своей природе туризм связан с конкретными ресурсами, географическими факторами, особенностями региона и другими факторами. В АР, обладающей территориями, различающимися по природным, социальным и экономическим факторам, целесообразен подход на основе анализа развития туризма по регионам. При этом, развитие туризма в регионах, ведет к повышению туристической привлекательности страны в целом. Известно, что под региональным туризмом, определяют туристическую деятельность, характерную для конкретного региона, совокупности стран или территорий с однотипными условиями развития туризма и

схожим уровнем туристической освоенности [3, с. 31–34]. В АР несколько регионов имеют большой потенциал для формирования и развития туризма: Исмаиллы-Гебеле-Шеки-Гах-Балакен, Губа-Девечи-Гусар-Хачмаз и другие. Недостаточно эффективное управление в этой сфере является препятствием для реализации этого потенциала. Становление и развитие туризма в каждом перспективном регионе реализуется при наличии следующих факторов: рекреационные ресурсы, инфраструктура, кадры, капитал, система управления.

Нами проведен анализ региона Шемаха-Гянджа-Гёйгель-Газах (один из туристических маршрутов страны). Сгруппированные условия его развития показаны в трех системных блоках со структурными элементами, аналогично показанным в работе [2] основным блокам (табл. 1).

Таблица 1. Основные условия развития туризма в регионах АР

№	Системные блоки	Структурные элементы
1	Территориально-ресурсный	- Территория региона (как направление и маршрут туристических потоков). - Природно-географические, историко-культурные особенности и ресурсы территории.
2	Социально - экономический	- Удовлетворение туристических потребностей. - Обеспеченность местными трудовыми ресурсами. - Доступность информации о видах туризма.
3	Организационно - управленческий	- Организация туристической деятельности в регионе и ее финансовое обеспечение. - Развитие туристической инфраструктуры и транспортная доступность региона. - Планирование и управление развитием туризма региона. - Безопасность туристов в регионе.

На наш взгляд, показанные выше условия развития применимы для формирования эффективной региональной политики, состоящей из комплекса мер, программ, методов и направлений для функционирования сферы туризма региона. При этом, природно-географические, историко-культурные особенности и ресурсы территории являются основой развития туризма в регионе. Так, комплексный анализ 1-го блока (территориально-ресурсного) позволит определить эффективность использования рекреационного и ресурсного потенциала, не задействованных в сфере регионального туризма, и выявить новые перспективные виды туризма. Рассмотренный нами регион Шемаха-Гянджа-Гёйгель-Газах обладает потенциалом для экологического и аграрного туризма. 2-й блок (социально-экономический) позволяет оценить обеспеченность региона трудовыми ресурсами в сфере туризма, проанализировать эффективность занятости местного населения. Анализ же 3-го блока (организационно-управленческого) помогает в объективной оценке имеющейся материально-технической базы региона, определить управленческую систему по координации туризма в регионе.

Системное использование вышеназванных факторов неизменно приведет к изменению структуры и динамики регионального туризма в нашей стране.

Ключевые слова: региональный туризм, природно-ресурсный потенциал, условия, факторы, социально-экономический.

Литература

1. Государственный комитет по статистике Азербайджанской Республики.
URL: <http://www.stat.gov.az/source/tourism>.
2. Зализняк Е.А. Региональный туризм: основные признаки и условия развития. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология, 2011, №2 (19) с. 70-76.
3. Зорин И.В., Квартальнов В.А., Т. А. Ирисова Т.А. и др. Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы: учебник, М.: Финансы и статистика, 2002, 272 с.

THE VALUE OF THE NATURAL RESOURCE POTENTIAL FOR DEVELOPMENT OF TOURISM INDUSTRY IN THE REGION

The article marked the practicability of considering tourism as a segment of the regional economy. It shows the growth of tourism in last years in Azerbaijan. The conditions for the development of tourism are show with structural elements for one of the regions of the country.

Keywords: regional tourism, natural resource potential, conditions, factors, socio-economic.

“YAŞIL NƏQLİYYAT SİSTEMİ”NİN FORMALAŞDIRILMASI DAVAMLİ İNKİŞAFIN BAŞLİCA TƏLƏBİ KİMİ

Dünyamalı Vəliyev, Aqil Əsədov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Davamlı inkişaf dövrü kimi xarakterizə edilən müasir zamanda ekoloji tələblərin nəzərə alınması başlıca şərt kimi qoyulur. Belə ki, davamlı inkişafa dair BMT-nin qəbul etdiyi Konsepsiyada, eləcə də problemlə bağlı dünyanın müxtəlif şəhərlərində keçirilən toplantılarda qəbul edilən yekun sənədlərdə ətraf mühit məsələləri, ekoloji problemlər əsas xətt kimi keçir. Məhz bu səbəbdən, eləcə də ekoloji məsələlərin global bir problem kimi Müasir elmi ədəbiyyatlarda və praktiki-kada “yaşıl iqtisadiyyat”, “ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları”, “ekoloji təmiz istehsal” və s. kimi ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Artıq ekoloji təhlükəsizliyi, ümumilikdə ətraf mühitə minimum təsirləri nəzərdə tutan davamlı inkişaf konsepsiyasından irəli gələn belə ifadələr geniş elmi dövriyyəyə qatılmaqdadır. Bu təcrübədən yararlanaraq, eləcə də uyğun beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn tələbləri, müvafiq beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq ölkəmizin davamlı inkişafı şəraitində “Yaşıl nəqliyyat sistemi”nin formalaşdırılması məqsədəuyğun olardı [1, s.114-126, 9].

Araşdırmalara görə, bir çox Avropa ölkələrində dayanıqlı və ya davamlı inkişaf edən nəqliyyat sistemi dedikdə elə “yaşıl nəqliyyat sistemi” nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, “dayanıqlı inkişaf edən nəqliyyat sistemi”, “davamlı inkişaf edən nəqliyyat sistemi” və “yaşıl nəqliyyat sistemi” ifadələri bərabərhuquqlu ifadələr kimi işlədilir. Lakin, adından da göründüyü kimi, “Yaşıl nəqliyyat sistemi” ekoloji məsələlərə daha ciddi önəm verir. Əslində isə, “Yaşıl nəqliyyat sistemi” dedikdə ətraf mühitə təsirləri azaldan istənilən növ hərəkət üsulu və təşkilati forma başa düşülür. Hətta, piyada, velosipedlə, atla hərəkəti “Yaşıl nəqliyyat sistemi” daha çox dəstəkləyir. Təbii ki, belə bir nəqliyyat sisteminin formalaşdırılmasının zəruri olduğu iri şəhərlərdə piyada, velosipedlə və ya atla hərəkət üstünlük təşkil etmir və əksər hallarda heç mövcud deyildir. Bu baxımdan da, ümumilikdə nəqliyyat sistemi üçün

“Yaşıl nəqliyyat sistemi”, ətraf mühitə ən az təsirləri baxımından elektrik nəqliyyatının inkişafını dəstəkləyir. Beynəlxalq təcrübədə, yaşıl nəqliyyat vasitələri standart nəqliyyat vasitələri ilə müqayisədə böyük yanacaq səmərəliliyinə malik-dirlər ki, bu da daşımaların səmərəli təşkili baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, bu nəqliyyat vasitələri ilə yollarda hadisələrin və tıxacların əmələ gəlməsi daha az ehtimallıdır. Yaşıl ictimai nəqliyyata isə elektroqatarlar, tramvaylar və trolleybuslar daxil edilir. Ümumilikdə isə, “Yaşıl nəqliyyat sistemi”nin başlıca tələbləri əsas mənbəyi nəqliyyat vasitələri olan mənfəi ekoloji təsirlərlə bağlıdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, nəqliyyat müasir dövrdə ətraf mühiti çirkəndirmə dərəcəsinə görə, birinci yerdədir və ümumi çirklənmənin 60-80 faizə qədər nəqliyyatın payına düşür. Dünyada istehsal olunan neftin 2,3 milyard tonu avtomobil yanacağına gedir. Məlumat üçün qeyd edək ki, hər 1 kiloqram yanacağın yanması üçün 15 kiloqram hava lazımdır. 2,3 milyardı 15 kiloqrama vurub nə qədər hava sərf olunduğunu hesablayanda çox narahatedici bir rəqəm alınır. Hazırda dünyada 1 milyarddan çox avtomobil var. Bu avtomobillər ətraf mühitə 1 il ərzində ancaq 1 milyard tondan çox işlənmiş qaz buraxır ki, bunun da içərisində dəm qazının çəkisi təqribən 650 milyon tondur. Məhz bunun nəticəsidir ki, təbiətin özünü bərpa etmə balansı pozulub [2, s.342-356; 12; 13].

Müasir nəqliyyatın demək olar ki, bütün növləri (aviasiya, avtomobil, dəmiryol, dəniz və çay nəqliyyatı, kənd təsərrüfatı maşınları, traktor və kombaynlar) atmosferi çirkləndirir. Avtomobil mühərriklərindən çıxan işlənmiş qazların tərkibində azot oksidi, karbohidrogenlər, həmçinin 4,5-benzapiren, aldehidlər, kükürd qazı, tərkibində qurğuşun, brom, fosfor olan birləşmələr, his, qurum hissəcikləri və başqa zəhərli maddələr vardır. Avtomobil nəqliyyatı 200-dən çox zəhərli və zərərli maddə ixrac edir. Bir gündə hər min ədəd avtomobil mühərrikindən havaya 3,2 t karbon oksidi, 200-400 kq-a qədər digər qazabənzər maddələr buraxılır, avtomobil şosse yolları ətrafında (200 m məsafədə) torpağın məhsuldarlığı 2-3 dəfə az olur, atmosferin çirklənməsi, şübhəsiz ki, kosmik fəzaya da öz mənfəi təsirini göstərir.

Onu da qeyd edək ki, atmosferə qarışan çirkləndiricilər hava kütlələrinin hərəkəti ilə əraziyə yayılır. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, kükürd oksidi havaya daxil olan mənbədən, qısa zamanda hava ilə 6000-12000 km məsafəyə yayılır. Bütün bunlar, ekoloji problemlərin necə narahatedici olduğunu və global bir xarakter daşdığını göstərir [4, s.87-93; 6].

Müasir dünyanın quru ərazisinin hər 1 km²-nə 7 avtomobil düşür və bu göstərici Bakıda rekord səviyyəyə yüksəlib. Bakı şəhərində olan avtomobillərin sayını, onun ərazisinə bölsək, təqribən hər 1 km²-ə 350 avtomobil düşür. Nəzərə alsaq ki, yollarımız bu avtomobillərin normal hərəkəti üçün yetərli deyil, onda ekoloji durumu da təsəvvür etmək çətin olmaz. Avtomobil nəqliyyatı ərazini zəbt edir, səs-küy yaranır, atmosfer çirklənir, titrəyiş olur və s. bütün bu neqativ hallar, canlı aləmi məhv edir. Digər tərəfdən, ölkəmizdə olan avtomobillərin texniki vəziyyəti də qənaətbəxş deyil. Çirklənmənin artmasının səbəblərindən biri də tıxaclardır, çünki tıxacın yaranması avtomobillərin boş işləmə rejimini artırır. Əlavə enerjinin yaranması isə böyük ekoloji problem deməkdir. Eyni zamanda bu, həm də təbii resursların israf olunmasına gətirib çıxarır. İl ərzində nəqliyyat vasitələrindən atmosferə atılan qazların miqdarı, təqribən 1 milyon ton təşkil edir [6].

Bu səbəblərdən də Bakı şəhərində nəqliyyatın idarə olunmasındakı mövcud problemlər ciddi narahatlıq doğurur, hansı ki, bu, ilk növbədə, ekoloji problemdir, ikincisi isə, sosial-iqtisadi problemlər yaradır. Bütün dünyada dayanıqlı nəqliyyatla bağlı layihələr həyata keçirilir. Hətta Azərbaycandan uzaqda olan, inkişafına görə ölkəmizdən geridə qalan ölkələr belə, dayanıqlı, ekoloji təmiz, yaşıl nəqliyyatla bağlı maraqlı layihələr həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikasında da bu istiqamətdə gözəl təşəbbüslər olur, çoxsaylı layihə və tədbirlər həyata keçirilir, amma bunlar düzgün əlaqələndirilmədiyi, vahid mərkəzdə birləşdirilmədiyindən bir çox hallarda gözlənilən səmərə əldə edilmir.

Son illər şəhərlərdə avtomobillərin artması, ətraf mühitə buraxılan zəhərli maddələrin miqdarını da artırmaqdadır ki, nəticədə şəhərlər böyüdükcə nəqliyyat problemi də daha kəskin hal alır. Bəzi şəhərlərdə avtomobillərin buraxdığı qazlar hava çirkləndirən qazların 68-80%-ni təşkil edir. Əvvəl-

lər, avtomobillərin sayı az olduğuna görə bu, ətraf mühit üçün o qədər də qorxulu sayılmırdı və buna ciddi əhəmiyyət verilmirdi. Hazırda isə dünyada avtomobil mühərriklərində hər il 2 milyard tondan çox neft yanacağı işlədilir və bu zaman faydalı iş əmsalı, orta hesabla 23% təşkil edir, qalan 77% isə ətraf mühitə mənfi təsirlər yaradır. Sadə bir hesablama aparaq, orta hesabla ildə 15.000 km yol gedən minik maşını 4350 kq oksigen işlədir. Eyni zamanda o, atmosfərə 3250 kq CO₂, 350 kq CO və 93 kq başqa zərərli qazlar buraxaraq havanı zəhərləyir, eləcə də avtomobil 100 km yol getdikdə bir nəfərin bir ildə udduğu qədər oksigen işlədir [7; 8].

Araşdırmalar göstərir ki, avtomobillərin atmosfərə buraxdığı zərərli qazların konsentrasiyası, yalnız mühərrikin tipindən deyil, həm də avtomobillərin texniki vəziyyətindən, onlara edilən xidmətdən, qidalanma və yanma sisteminin vaxtli-vaxtında təmirindən və yolun xarakterindən asılıdır. Benzinlə işləyən mühərrikin, yalnız karbyuratorunun lazımı səviyyədə tənzimlənməməsi nəticəsində havaya buraxılan zərərli qazların miqdarı 4-5 dəfə artır. Eyni zamanda, avtomobillər atmosfer havasını yalnız işlənmiş qazların toksik komponentləri ilə deyil, həm də yanacağın buxarı və təkərlərin tozu ilə çirkləndirir. Nəzərə alsaq ki, hər bir avtomobil atmosfərə ildə 10 kq rezin tozu buraxır, onda ölkəmizdə 2012-ci il üçün bunun $1,14 \text{ mln.} * 10 \text{ kq} = 11,4 \text{ min ton}$ olduğunu görürük. Hansı ki, bu yalnız rezin tozunun həcmidir və canlı orqanizm üçün olduqca təhlükəlidir [8].

Mühərriklərin daxili yanacaqlarında istifadə olunmuş qazların tərkibini öyrənərək tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, bu qazlar bir neçə komponenti özündə birləşdirir. Atmosfərə zərərli maddələrin daxil olmasının səbəbi avtomobilin mühərriklərinə qaz halında daxil olan toksik maddələrin güclü çirklənməyə səbəb olmasıdır. Etil benzininin tərkibində olan birləşmiş qurğuşunların 70%-ə qədəri atmosfərə atılır, 30%-i yerə çökür, 40%-i isə atmosferdə qalır. Bir yük avtomobilinin 2.5-3 ton yükü qaldırması zamanı yanacağın növündən asılı olaraq müəyyən miqdarda qurğuşun mühitə buraxılır. Bütün qeyd edilənlərdən aydın olduğu kimi, elektrik nəqliyyatı ekoloji cəhətdən ən səmərəli nəqliyyat növüdür. Beynəlxalq təcrübədən də aydın olur ki, hətta elektrik enerjisinin çatışmadığı ölkələrdə belə, elektrik nəqliyyatından istifadəyə daha çox üstünlük verilir. Hansı ki, belə dövlətlər elektrik enerjisini qonşu dövlətlərdən idxal edərək nəqliyyat xidmətlərinin təşkilinə sərf edirlər. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan Respublikasının enerji ehtiyatları, konkret olaraq elektrik enerjisi ilə təminatı bir çox dövlətlərdən yüksək olduğu halda respublikamızda yerüstü elektrik nəqliyyatı (tramvay, trolleybus, metrobus) yox dərəcəsidir. Elektrik enerjisinin daha ucuz başa gəlməsini və elektrik nəqliyyatının iqtisadi və ekoloji baxımdan sərfəli olmasını nəzərə alsaq, bu nəqliyyat növünün ölkəmizdəki mövcud vəziyyətinə ancaq təəssüflənmək olar.

Statistik məlumatlar göstərir ki, elektrik nəqliyyatı respublika nəqliyyat sistemindən silinmək üzrədir. Respublikanın iri sənaye şəhərlərində ekoloji baxımdan ən əlverişli nəqliyyat növü olan elektrik nəqliyyatının belə vəziyyəti qətiyyəqən qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Ona görə də yaxşı olardı ki, milli iqtisadiyyatın aparıcı qeyri-neft sahəsi olan nəqliyyat sektorunda həyata keçirilən tədbirlərin bir istiqamətini də, xüsusilə iri şəhərlərdə elektrik nəqliyyatının inkişafı təşkil etsin. Başqa sözlə desək, müasir şəraitdə, Bakı, Gəncə və s. əhali ilə yüklənmiş iri şəhərlərdə elektrik nəqliyyatının inkişafı istiqamətində müvafiq addımların atılması məqsədəuyğun olardı. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Bakı və Gəncə şəhərlərində elektirik gücü ilə işləyən tramvay və trolleybus xətləri çox yerdə sökülmüşdür.

Son illər dünyanın iri avtomobil kompaniyaları ekoloji təhlükəsiz avtomobil mühərriklərinin istehsalı üzrə çalışırlar. İşçi mühərriklərini daim təkmilləşdirərək yeni, yanacağın tam yanmasını təmin etmək istiqamətində işlər aparılır. Avropa və ABŞ-in qabaqcıl firmalarının avtomobilləri 80-cı illərə nisbətən 10-16 dəfə atmosfərə az zərərli qaz buraxır ki, bu da mühərriklərin zəifləşdirilmiş qarışıqla işləməsi, çox klapanlı sistem, elektron işə salma nəticəsində əldə edilir. Bu mənada, dünya avtomobil sənayesinin qarşısında duran başlıca vəzifə yanma prosesini maksimum təmin etməklə ekoloji zərərləri azaltmaq, yanacaq sərfinin azaldılmasına imkan verən mühərriklərin istehsalıdır [5; 7; 8].

Atmosfer havasının çirklənmə səviyyəsini azaltmaq üçün zəruri şərtlərdən biri də şəhər küçələ-

rində nəqliyyat yükünü nizamlayaraq onların bərabər paylanmasını təmin etməkdir. Bu zaman hər şeydən əvvəl şəhərin strukturu – sənaye və yaşayış rayonlarının yerləşməsi, istirahət yerləri, mədəni-məişət xidməti obyektləri nəzərə alınmalıdır. Şəhərdə bütün küçələrin uzunluğunun təxminən 20-30%-i magistral küçələrə düşür. Bu küçələrdə avtomobil hərəkətinin 60-80%-i cəmləşir, yəni magistral yollar orta hesabla digər yollara nisbətən 10-15 dəfə çox yüklənir.

Müşahidələr göstərir ki, avtomobil nəqliyyatının əhaliyə zərərli təsirini azaltmaq üçün effektiv tədbirlərdən biri də şəhərdə piyada zonaları təşkil etmək və ora nəqliyyat vasitələrinin getməsinə qadağan etməkdir. Bunun üçün, nəqliyyat tunnelləri intensiv nəqliyyat axını istiqamətində tikilməli, nəqliyyat və piyada hərəkətlərini müxtəlif səviyyələrdə bölüşdürməlidir. Baxmayaraq ki, respublikamız inkişaf etmiş və daimi təkmilləşdirilən nəqliyyat infrastrukturuna malikdir, ekoloji baxımdan nəqliyyat sisteminin səviyyəsi çox aşağıdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, nəqliyyat vasitələrinin bir qismi keçmiş SSRİ ölkələrində istehsal edilmişdir və onların modelləri əsas texniki göstəricilərinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal edilən nəqliyyat vasitələrindən çox geri qalır. Digər tərəfdən, köhnə, istismar müddəti çoxdan başa çatmış, ucuz qiymətlə xarici dövlətlərdən gətirilmiş texniki cəhətdən yararsız avtomobillərin istismarı nəticəsində şəhərlərin havasına külli miqdarda zərərli qazlar buraxılır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında avtomobil nəqliyyatı sahəsində ekoloji dayanıqlılığa nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması zəruridir [1, s.312-324; 6; 7; 8]:

- avtomobil nəqliyyatının ətraf mühitə zərərli təsirinin səviyyəsini tənzimləyən normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi;
- nəqliyyat sahəsində harmonik siyasətin həyata keçirilməsi üçün nəqliyyat sektorunda qanunvericilik siteminin təkmilləşdirilməsi;
- avtomobil nəqliyyatında istifadə edilmək üçün ekoloji baxımdan təmiz yanacaq novlərinə keçilməsi (sıxılmış maye qaz, bioqaz və s.);
- ekoloji tələblərə cavab verməyən köhnə nəqliyyat vasitələrinin tədricən silinməsi, dövriyyədən çıxarılması;
- ekoloji təmiz sərnişin nəqliyyatı növlərinin tətbiqi, şəhər daxilində “piyada” zonalarının genişləndirilməsi;
- avtomobil yollarının müasir standartlara uyğun rekonstruksiya olunması;
- ölkəyə daxil olan avtomobillərin mühərreklərinin katalitik qaz neytrallaşdırıcıları ilə təmin olunmasına və Avropa ölkələri üçün müəyyənləşdirilmiş toksiklik normaların uyğunluğuna nail olmaq;
- şəhər daxilində avtonəqliyyat vasitələrinin sıxlığını azaltmaq və tıxacların qarşısını almaq məqsədilə yaşayış məntəqələri ətrafında dairəvi avtomagistral yolların çəkilməsi, şəhərdə əhalinin sıxlıq təşkil etdiyi yerlərdə yeraltı yolların salınması.

Qeyd olunduğu kimi, 1 km²-ə 350-yə yaxın avtomobil düşür, eləcə də Bakıda atmosfərə 1,1 mln. ton zərərli maddə atılmışdır ki, bunun da 850 min tonu (75%) avtonəqliyyat vasitələrinin payına düşür. Ümumilikdə isə, son illər yol-nəqliyyat infrastrukturunu təkmilləşdirilsə də, avtonəqliyyat vasitələrinin ətraf mühitə təsiri azalmamış, əksinə avtonəqliyyat vasitələrinin sayının artımı ilə əlaqədar olaraq artmışdır. Hesablamalara görə, Bakı şəhərinin yol-nəqliyyat sistemi ümumi ərazinin 8-9%-ini tutur, vəziyyəti mürəkkəbləşdirən odur ki, son illər avtonəqliyyat vasitələrinin artması (2,3 dəfə) əhalinin təbii artımını keçib (11,2%).

Təbii ki, nəqliyyat vasitələrinin artımı çox sürətlidir və yolların buraxıcılıq qabiliyyətini dəfələrlə üstələyir. Nəticədə, mənfi ekoloji təsirlər də kəskin şəkildə yüksəlir və davamlı inkişafa ciddi mane olur. Davamlı inkişaf isə yalnız, “yaşıl nəqliyyat sistemi”nin formalaşdırılması ilə mümkündür. Davamlı inkişaf edən, dayanıqlı və ya yaşıl nəqliyyat dedikdə, ətraf mühitə təsirləri azaldan istənilən növ hərəkət üsulu və təşkilati formasıdır ki, buraya da qənaətcil, ətraf mühitin qorunmasına

və sağlam həyat tərzinin təbliğini şərtləndirən piyada və velosipedlə hərəkət, ekoloji avtomobillər, tranzit yönümlü layihələndirmə, nəqliyyat vasitələrinin icarəsi, habelə şəhər nəqliyyatı sistemi aiddir. Dayanıqlı nəqliyyat sistemləri sosial və iqtisadi əlaqələrin təmin edilməsi məqsədilə mövcuddurlar və xidmət etdikləri cəmiyyətin ekoloji, sosial və iqtisadi dayanıqlığına pozitiv töhfə verirlər.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, avtomobil nəqliyyatının təsiri ilə yaranan ekoloji problemlərin azaldılması və ya aradan qaldırılmasının zəruri şərtlərindən biri də şəhərsalma siyasətinin nəqliyyat siyasəti ilə yaxından uzlaşdırılmasıdır. Belə ki, təcrübədən aydın olur ki, avtomobil sənayesinin inkişafı şəhərlərin görkəmini dəyişmişdir. 1939-cu ildə Nyu-Yorkda Ümumdünya sərgisində təqdim edilən müasir şəhərin avtomobil yolları və körpülər ilə qovuşmuş sxemi 1970-ci illərə qədər şəhərsalmanın əsas qayəsini təşkil etmişdir. Şəhərlərdə əsas nəqliyyat vasitəsi olan minik avtomobillərinin komfortlu hərəkəti və yerləşməsinə uyğun şəhər planlaşdırılması aparılmışdır. Avropada isə əksinə şəhər planlaşdırılmasında şəxsi avtomobilin əsas yer tutmadığı müşahidə olunmuş və 1970-ci illərdən şəhərsalmaya münasibət dəyişmiş və ilk növbədə Avropa şəhərlərində ictimai nəqliyyatın inkişafına əsaslanan şəhər planlaşması aparılmağa başlanmışdır. Məsələn, Niderlandın şəhər inkişafı üzrə planında “ümumi rifah tələb etdikdə avtomobillərin sayının artırılmasına yol verilməsi” nəzərdə tutulurdu. 1990-cı illərdən isə Niderlandda şəhər avtomobil nəqliyyatının 2 dəfə azaldılması kursu əsas götürülmüşdür. Bir sıra qeyri-Avropa ölkələrində də, Braziliyada Kuritiba, ABŞ-da Portlend, Kanadada Vankuver şəhərlərində də belə uğurlu planlama həyata keçirilmişdir. Məhz, belə təcrübələrdən yararlanaraq Azərbaycan Respublikasının da Bakı və digər iri şəhərlərində şəhərsalma və nəqliyyat siyasətinə kompleks yanaşılması daha məqsədəuyğun olardı [3; 4, s.127-141; 7].

Dünya təcrübəsi göstərir ki, nəqliyyat sisteminin, xüsusilə avtomobil nəqliyyatının ətraf mühitə ciddi təsirlərindən biri də səs-küy ilə əlaqədardır. Müşahidələrdən aydın olur ki, iri şəhərlərin saatda 2-3 min nəqliyyat vasitəsinin hərəkət etdiyi küçə və prospektlərində səsin səviyyəsi 90-95 db-dən yüksəkdir. Hansı ki, bu, hərəkət intensivliyindən, sürətdən və nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyətindən asılıdır. Eyni zamanda, burada başlıca səbəblərə küçələrin planlaşdırılmasından, ötürücülük qabiliyyətindən, istismar vəziyyətindən, yol örtüyünün keyfiyyətindən, hərəkət sürətindən və s. asılıdır. Qeyd edilən və ya edilməyən bu səbəblərin hər biri səs-küyün formalaşmasına, təqribən 10 db həcmində təsir göstərir. Ümumilikdə isə, hərəkət intensivliyi yüksək olan küçələrdə səs-küyün səviyyəsinin 67,4-76,8 db, digər küçələrdə isə 10-15 db az olması normal qəbul edilir. Onu da qeyd edək ki, son illər avtomobillərin səs-küy yaratma səviyyəsi 12-14 db artmışdır ki, bu da, məhz yuxarıda qeyd edilən səbəblərdən qaynaqlanır. Bütün bunlar isə, canlı aləm, xüsusilə insanlar üçün olduqca ciddi problemlər yaradır.

Tibbi hesablamalara görə insanın yaşından asılı olaraq, səsin yol verilən norması 10-25 db arasındadır və əksəriyyət üçün bu göstərici 12 db-i aşmır. Yüksək səs, xüsusilə də bu 70 db-i aşdıqda insanlarda ciddi psixoloji gərginlik yaradaraq, çoxsaylı problemlərə gətirib çıxarır. Hansı ki, buraya eşitmə qabiliyyətinin zəifləməsi, baş gicəllənməsi, baş ağrıları, ümumi yorğunluq və s. aid edilə bilər. Digər tərəfdən, səs-küyün yüksək həddi insan ömrünü də azaldır. Belə ki, Avstriya alimlərinin araşdırmalarına görə yüksək səs insan ömrünü 8-12 il azalda bilər. Ona görə ki, həddindən artıq səs-küy sinir pozğunluğu, ruhi depressiya, vegetativ nevroz, xora xəstəliyi, endokrin çatışmazlıq, ürək-damar xəstəlikləri və s. səbəb olur. Eyni zamanda, bu ciddi iqtisadi zərərlə də müşayiət olunur ki, burada da başlıca səbəb insanların əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsidir [7; 8].

Araşdırmalar göstərir ki, 27 yaşadək insanların 46%-i, 28-37 yaş arasında 57%-i, 38-57 yaş arasında 62%-i, 58 yaşdan yuxarı insanların isə 72%-i səs-küyə mənfi reaksiya verir və ciddi fəsadlarla qarşılaşır. Səs-küylü ərazilərdə yaşayanlarda ürək xəstəliyi, hipertoniya, qanda xolesterol səviyyəsinin yüksəkliyi kimi neqativ hallara daha çox rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, intellektual əməklə, zehni işlə məşğul olanlara səs-küy daha çox mənfi təsir edir, nəinki fiziki işlə məşğul olanlara. Bu iki istiqamət arasında nisbət, təqribən 63/55 nisbəti kimidir. Müşahidələr göstərir ki, səsin yüksəkliyindən yaranan narahatedici hallardan biri də aqressivlikdir ki, bu da ciddi problemlərə gətirib çıxarır [1,

s.216-231; 8].

Göründüyü kimi, nəqliyyat sisteminin təsiri bir sıra neqativ hallara səbəb olur ki, bunlarda ümumilikdə davamlı inkişafa mane olur. Bu baxımdan da, “yaşıl nəqliyyat sistemi”nin formalaşdırılması ilə bu problemləri, qismən də olsa azaltmaq və beləliklə də davamlı inkişafa dəstək vermək mümkündür.

Açar sözlər: Yaşıl nəqliyyat sistemi, ekoloji problem, mənfi ekoloji təsirlər, davamlı inkişaf, ətraf mühit, atmosfer.

Ədəbiyyat

1. Alıyev İ., Hüseynov S., A.Əsədov, Milli iqtisadiyyat: modernləşmə və davamlı inkişaf. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2012, 475 s.
2. Əsgərov Ə. və b. Davamlı insan inkişafı. Bakı, ADİU, 2009, 494 s.
3. Vəliyev D. Beynəlxalq layihələrin milli nəqliyyat sisteminin davamlı inkişafına təsir istiqamətləri: TRACECA proqramının formalaşması mərhələləri və regionda nəqliyyat sisteminin inkişafı. “İpək yolu”, 2010, №2, s.30-37.
4. Abdullayev K., Hüseynova A. və b. Azərbaycanda nəqliyyat və turizm sektorlarının davamlı inkişafı: problemlər və perspektivlər. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2011, 238 s.
5. Əsədov A.M. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqliyyat sisteminin rolu. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, “Azərbaycanın iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsində: uğurlar, problemlər, təkliflər” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2006, s.323-329.
6. Əsədov A.M. Azərbaycan respublikasının nəqliyyat sisteminin davamlı inkişaf problemləri. Bakı, AzTU, “Nəqliyyat problemləri yeni texnologiyalar timsalında” mövzusunda konfransın materialları, 16-17.04.09, s.75-82.
7. Agel Asadof “The necessary factors in formation of new transportation systems in sustainable development condition”. Amerika, Acta Zhengzhou University Overseas Edition, An International Journal “Life Science Journal”, (Thomson Reuters ISI indexed, Impact Factor: 0.158), 2013;10(12s), səh. 256-261;
8. “Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin davamlı inkişafı: mövcud vəziyyət və perspektivlər (avtomobil nəqliyyatı timsalında)”. “Ümummilli lider H.Əliyevin 88-ci ildönümünə həsr edilmiş “Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri” mövzusunda konfransın materialları, Azərbaycan Universiteti, 4-5 may 2011, səh. 178-181.
9. <http://ecowatch.az/nəqliyyat/dayaniqli-nejliyyat/>
10. <http://www.traceca-org.org/en/home/the-silk-road-of-the-21st-century/>
11. http://rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=7778771
12. <http://www.nauteh-journal.ru/index.php/---ep02-11/243-a>
13. <http://www.worldbank.org/> - Всемирный банк;
14. www.wto.org - Всемирная торговая организация;
15. www.imf.org - Международный валютный фонд

THE FORMATION OF THE “GREEN TRANSPORT SYSTEM” AS A KEY REQUIREMENT FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The article has been widely studied sustainable development and environmental problems caused by the impact of the transport system. Author is detail explained environmental problems in wild-life, especially the effects on the human body. The article has been studied in the area of formation “Green transport systems”, does not establish an environmental problem. The author approach of this transport system as a necessity arising from the concept of sustainable development. “Green transport system” have been considered in order to form the development of electric transport issues. Author of

urban planning and transport system in the form of a sistem in the laboratory and in large cities has recommended giving priority to vehicles that use electricity. The article are given some proposals and recommendations to the formulation of the "Green transport system".

Keywords: Green transport systems, environmental problems, negative ecological impacts, sustainable development, environment, atmosphere.

KƏND TƏSƏRRÜFATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN DAVAMLI İNKİŞAFA TƏSİRİ

İsmayıl Xeyirxəbərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: xeyirxeberov@list.ru

Kənd təsərrüfatının inkişafının tamamilə bazar mexanizminin öhdəsinə buraxılması özünü doğrultmur, belə ki, həyati əhəmiyyətə malik bu sahə sahələrarası rəqabət mübarizəsinə tab gətirmir, nəticədə sahənin inkişafı baxımından neqativ meyllər özünü göstərir. Bu neqativ meyllərə nümunə kimi iqtisadiyyatın bu sahəsində çalışanların gəlirlilik səviyyəsinin başqa sahədə çalışanlarla müqayisədə azalması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisə və təsərrüfatların maliyyə vəziyyətinin qeyri - stabil olması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına münasibətdə inhisarçı mövqə tutan müəssisələrin mövcudluğu, kənd ərazilərinin inkişafı baxımından problemlərin özünü göstərməsi və s. göstərilə bilər. Göstərilən bu neqativ meyllərin aradan qaldırılması kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsini zəruri edir. Ona görə də istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etmiş ölkələrdə sadalanan arqumentlər əsas götürülməklə kənd təsərrüfatının tənzimlənməsi məqsədilə tədbirlər işlənilib hazırlanır və reallaşdırılır.

Ümumiyyətlə götürüldükdə, kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı arqumentləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- xarici ticarət arqumentləri;
- kənd təsərrüfatında gəlirlərlə bağlı olan arqumentlər;
- kənd ərazilərinin inkişafı ilə bağlı arqumentlər;
- təbiətimühafizə arqumentləri.

Yuxarıdakı arqumentlər əsas götürülməklə kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi məqsədilə uzunmüddətli və strateji xarakter daşıyan vəzifələr yerinə yetirir. Onların sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqiyə və bu əsasda istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə köməkliklərin göstərilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları ilə həmin məhsulları istehsal etmək üçün tələb edilən sənaye mənzəli resursların qiymətləri arasında paritetliyin təmin olunması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının geniş təkarar istehsalın həyata keçirilməsi üçün zəruri gəlirlilik səviyyəsinin təmin olunması və onların sosial müdafiəsinin təşkili;
- yerli istehsalçıların xarici ölkə istehsalçılarından ekspansiyasından müdafiəsinin təşkili, onların xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması üçün tədbirlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması.

Yuxarıda sadalanan vəzifələrdən görüldüyü kimi, onların hər birinin icrası aqrar sahədə məhsul istehsalı ilə məşğul olan subyektlərin bazar fəaliyyətlərinin davamlılığının təmin olunması ilə

birbaşa balıdır. Bu vəzifələrin icrası isə taktiki xarakterli tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını və reallaşdırılmasını tələb edir. Bu tədbirlərin spektri strateji xarakterli tədbirlərdən fərqli olaraq çox genişdir və onların işlənilib hazırlanması konkret şəraitlə (məsələn, dünya kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq məhsulları bazarının konyunkturunda baş verən dəyişikliklə, konkret marketinq ilində hava şəraiti ilə və s.) bağlı olur.

Kənd təsərrüfatının tənzimlənməsi zamanı həm iqtisadi, həm də inzibati – hüquqi metodlardan istifadə edilir. Sözügedən sahənin tənzimlənməsi məqsədilə iqtisadi metodların tətbiqi zamanı təsərrüfatçılıq subyektlərinin iqtisadi maraqları nəzərə alınır və bu halda da tənzimləmə ilə bağlı fəaliyyətin əsasını qanunlar və hüquqi aktlar təşkil edir. İqtisadi metodlara nümunə olaraq dotasiyaların, subsidiyaların, subvensiyaların və kreditlərin verilməsini, həmçinin vergi güzəştlərini, məhsul istehsalçılarınin güzəştli şərtlərlə sığortalanmalarını, büdcə investisiyalarını və s. aid etmək olar.

Yuxarıda sadalanan iqtisadi metodlar Azərbaycanın kənd təsərrüfatının tənzimlənməsində geniş istifadə edilir və həmin metodların tətbiqinin müəssisə və təsərrüfatların, eyni zamanda bütövlükdə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin olunmasında rolu böyükdür. Məsələn, ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisi istisna olunmaqla, başqa növ vergi və ödəmələrdən azad edilmişlər və belə vəziyyət onların maliyyə vəziyyətinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə hiss ediləcək yaxşılaşmasına və deməli, onların bazar fəaliyyətlərinin davamlılığının təmin olunmasına şərait yaratmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, bəzi müəssisə və təsərrüfatların maliyyə vəziyyəti geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi baxımından son illər kifayət qədər yaxşılaşmışdır. Bu təsərrüfatlar sırasına fərdi sahibkar təsərrüfatları aid edilə bilər. Son illər bu təsərrüfatlarda əksər bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları üzrə geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi üçün imkanlar yetərli səviyyədədir. Bu səviyyə isə, məlum olduğu kimi, rentabeliliyin 30 – 50 % arasında dəyişməsinə imkan verən səviyyədir. Göstərilən bu səviyyəyə nail olunması dövlətin aqrar sahəni tənzimləmə tədbirləri, daha doğrusu, bu sahədə fəaliyyət göstərən məhsul istehsalçılarını müdafiə məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər sayəsində mümkün olmuşdur.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə istehsalçıların gəlirlərini və kənd ərazilərinin inkişafını müdafiə məqsədilə tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasına və reallaşdırılmasına daha çox fikir verilir. Bu ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarınin gəlirlərinin müdafiəsi məqsədilə həmin ölkələrin dövlət büdcəsindən yetərli səviyyədə vəsait ayrılır və bu vəsaitin daha çox hissəsi istehsalçılara kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətlərinin müdafiəsi üzrə proqramların reallaşdırılması çərçivəsində çatır. Göstərilən istiqamətdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarınin müdafiəsi bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrin əksəriyyəti üçün tipikdir və demək olar ki, dayanıqlı xarakter almışdır. “Bundan başqa, heç bir yerdə aqrar siyasət donmuş və konservləşdirilmiş deyil; daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində bəzən ona əhəmiyyətli korrektələr edilir. Bununla belə, kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsində hər bir ölkə üçün tipik olan və dayanıqlı xarakter daşıyan əsas istiqamətləri ayırmaq olar” [3, s.158].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında davamlı inkişafın təmin edilməsi üzrə həyata keçirilən tənzimləmə tədbirləri müntəzəm xarakter almışdır. Həm regionların inkişafına dair Dövlət Proqramlarında və başqa proqram xarakterli sənədlərdə bu problemin həlli üzrə məqsədyönlü tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Son illər ümumi daxili məhsulun strukturunda kənd təsərrüfatının payının azalmasına baxmayaraq, bu sahənin inkişafına ayrılan maliyyə resursları nəinki azalmamış, əksinə artmaqda davam etmişdir. Bu, demək olar ki, dünyanın əksər ölkələrində müşahidə edilən meyildir və fikrimizcə bu, ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən kənd təsərrüfatının inkişafına verilən önəmlə bağlıdır. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, kənd əhalisinin şəhərə axınının qarşısının alınması, biomüxtəlifliyə nail olunması, eyni zamanda kənd yerlərində qeyri-kənd təsərrüfatı məşğulluq növlərinin inkişafı bilavasitə kənd ərazilərinin inkişafı sayəsində mümkündür. Ona görə də ölkəmizdə kənd ərazilərinin inkişafı məqsədilə həyata keçirilən tənzimləmə tədbirləri daha da təkmilləşdirilməlidir.

Açar sözlər: dövlət tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatı, bazar mexanizmi, davamlı inkişaf, kənd əraziləri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
2. Аграрная политика / Под ред. профессора А.П.Зинченко. Москва: Колос, 2004, с. 43-77.
3. Пащенко А.И., Пешехонов В.А. Экономика аграрного сектора. Санкт-Петербург, 2003, ОЦЭ и М, с. 93 - 107.
4. Серова Е.В. Аграрная экономика. - М.: ГУВШЭ, 1999. - 480 с.

STATE REGULATION OF AGRICULTURE ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The article outlines the impact of the state regulation of agriculture on sustainable development. Scientifically substantiated proposals for sustainable development have been provided.

Keywords: state regulation, agriculture, market mechanism, sustainable development, rural areas.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA DƏNİZ NƏQLİYYATININ İNKİŞAFI

Təbriz Yadigarov

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ceyranchol@rambler.ru

Dünya təsərrüfatında qloballaşma prosesi iqtisadi inkişafı təmin etməklə bərabər, dövlət idarəetmə sisteminin zəif cəhətlərini də aşkar edir. Dəniz nəqliyyatında qloballaşmanın ölkələr üçün mənfi təsiri gəmi sahiblərinin gəmilərinin milli bayraq altında qeydiyyatlarının “ucuz bayraq” (vergi yükünün az olduğu ölkələrdə qeydiyyatı) prinsipi altında üzmləridir. Bu prinsip dünya ölkələrində baş versə də Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü dəniz nəqliyyat siyasəti sayəsində bütün gəmilərimiz Azərbaycan bayrağı altında istismar olunur.

Dəniz nəqliyyatı beynəlxalq yükdaşımalarda ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr inkişafında və əmtəə mübadiləsində beynəlxalq xarakter alaraq bütün dünyanı əhatə etmişdir. Dünya üzrə gəmilərin ümumi tonnaajı 01.01.2017-cı ilə 1,807 mlrd. dedveyt (DWT) olmaqla 90917 ədəd təşkil etmişdir [4]. Bunların da 43293 ədədi iri dononmaya sahib olan 35 ölkənin gəmiləridir ki, onların da 19111 ədədi dövlət gəmi reestrində başqa dövlətlərin, o cümlədən Pnama, liberiya və Marşal adalarının bayraqları altında qeydiyyatdan keçmişdir [4]. Dünya üzrə gəmilərin ümumi tonnaajının 41%-i həmin dövlətlərin payına düşür. Bu isə dəniz nəqliyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin müəyyən edilməsində Yunanıstan, CXR, ABŞ, Almaniya və s. kimi dövlətlərin üstünlüyünə baxmayaraq, həmin dövlətlərin süni birinciliyinə səbəb olmuşdur.

01.01.2016-cı ilə Azərbaycanda gəmilərin sayı 481 ədəd olmaqla ümumi tonnaajı 238137 dedveyt olmaqla, gəmilərin hamısı Azərbaycan bayrağı altında istismar olunur. Proqnozlara görə dünya üzrə beynəlxalq ticarətin tələbinə uyğun olaraq 2026-cı ilədək gəmilərin ümumi yüklənmə qabiliyyəti 1,9 milyard DWT-ə çatacaqdır. Ticarət gəmilərinin sayı isə bütün dünyada 41110 ədəd təşkil edir [5]. Dünya dəniz ticarətinin həcmi 1950-ci ildə 500 milyon ton olduğu halda bu gün 18 dəfə artaraq

10,5 milyard tona çatmışdır. Son dövrlərdə yük gəmiləri gəmi qrupları arasında sərnişin daşımadan sonra 2-ci yerdə dayanmışdır. (Sərnişin gəmiləri-41%, Yük gəmiləri-38%) [5]. İqtisadiyyatın qloballaşması dünya ticarət iqtisadi əlaqələrində dəniz nəqliyyatının inkişaf perspektivlərinin artmasını və yük və sərnişin daşımalarına təqdim olunan gəmilərin Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşmasını tələb edir.

Qlobal dünya təsərrüfat sisteminin yaradılması dünya istehsalının artım tempinin yüksəldilməsi, yük dövriyyəsinin və dəniz nəqliyyatında daşımanın yüklərin həcmində artması ilə müşahidə edilir. Dəniz yükdaşımaları və beynəlxalq liman əməliyyatları dünya üzrə 80% təşkil edir [2].

2015-ci ildə dünya ÜDM-i 2014-cü ildə olduğu kimi 2,5% artmışdır. Bu isə maliyyə böhranı-nadək gözlənilən artım tempindən aşağıdır. Aşağıdakı cədvəldə dünya dəniz ticarəti, dünya əmtəə ticarəti və ÜDM-in həcmi göstərilmişdir.

Cədvəl. Dünya dəniz ticarəti, dünya əmtəə ticarəti və ÜDM-in həcmi (mlrd. dollarla)

Göstəricilər	1990	2005	2008	2009	2013	2014	2015
Dünya əmtəə ticarətinin həcmi	3499	10499	16140	12542	18708	19587	20625
Dünya dəniz ticarətinin həcmi	3397	7109	8323	7961	9514	9841	10415
Dünya üzrə ÜDM-un həcmi	3977	47153	63026	59303	75566	78037	73502

Mənbə: (5, 7) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi dünya dəniz ticarəti, dünya əmtəə ticarəti və ÜDM-in həcmi arasında müsbət korrelyasiya asılılığı vardır. Neftin və xammal məhsullarının qiymətlərinin aşağı düşməsi şəraitində, qlobal tələbin ləngiməsi və Çində iqtisadi artım tempinin yavaşması müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarında qarışıq tendensiyaların əmələ gəlməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Çində investisiya və ixracata əsaslanan iqtisadi artım modeli qlobal iqtisadiyyatdakı sənaye fəaliyyətinə, ümumi tələbat, investisiya və əmtəə qiymətlərinə təsir göstərmişdir. Dünya iqtisadiyyatının artımını məhdudlaşdıran əlavə bir faktor neft qiymətlərində azalmanın neft sektoruna sərmayə qoyuluşu və neft ixrac edən ölkələrə idxal tələbatının mənfəətli nəticələri ilə bağlı olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artım dünya ÜDM-də artımın 70% -ni təşkil etməsinə baxmayaraq, 2014-cü ildə 4,4%-dən 2015-ci ildə 3,9% -ə enmişdi. (Beynəlxalq Valyuta Fondu, 2016). Son illərdə Çin iqtisadiyyatında isə ÜDM-in artım tempi 2014-cü ildə 7,2%-dən 2015-ci ildə 6,9% -dək azalmışdır.

Statistik məlumatların tədqiqi göstərir ki, 10 il ərzində dəniz yükdaşımalarının həcmi 1,3 dəfə araraq 10047,5 mln. ton olmuşdur. Azərbaycanda isə dəniz yükdaşımalarının həcmi bütün istiqamətlərdə azalmışdır. Belə ki, 2016-cı ildə əvvəlki illərlə müqayisədə yükdaşımaların həcmi azalma müşahidə edilmişdir. Aşağıda tərtib edilmiş cədvəl məlumatlarına görə, bu azalma əsasən tranzit yükdaşımaların dəniz nəqliyyatında 2015-cü illə müqayisədə 818,6 min ton, 2014-cü ilə müqayisədə 4126,8 min ton, 2013-cü illə müqayisədə isə 5702,4 min ton azalması ilə izah edilir. İdxal və ixrac əməliyyatları üzrə yükdaşımaların həcmi 2015-ci illə müqayisədə artsa da 2013 və 2014-cü illərlə müqayisədə azalmışdır. Kabotaj əlaqələr üzrə dəniz yükdaşımalarının həcmi 2015-ci illə müqayisədə 28,2 min ton azalsa da 2013-cü illə müqayisədə 13,7 min ton 2014-cü illə müqayisədə isə 23,8 min ton çox olmuşdur [2, 6].

Dəniz nəqliyyatında yükdaşımaların həcmində bütün istiqamətlər üzrə azalması əsasən gəmilərin yaşlarının yüksək olması, yük götürmə qabiliyyətinin aşağı olması ilə sıx əlaqədardır. Hal-hazırda "Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi" QSC-də istismar olunan gəmilərin 90%-nin yaşı 25 ildən yuxarıdır [2]. Son dövrlərdə Böyük İpək yolunun bərpası ilə əlaqədar olaraq, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yük axınlarının intensivləşməsi Azərbaycanda dəniz nəqliyyatının rəqabətqabiliyyətinin artırılmasını tələb edir. Belə ki, Dəniz Nəqliyyat Donanmasının tərkibində 01.01.2017-ci il tarixinə 67 ədəd gəmi fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan yük götürmə qabiliyyəti 47447 ton olan 13 ədədi (7-si 28 vaqon tutumlu, 6-sı 52-54 vaqon tutumlu) bərə gəmisi olmaqla, 7 ədədinin yaşı 40 ildən yuxarıdır. 20 ədəd maye yük gəmilərinin 8 ədədi 1974-1977-ci illərdə, Ro-Ro tipli 34 TİR tutumlu

iki ədəd-“F. Əmirov” və “Q. Qarayev” gəmiləri 1984-1985-ci illərdə, 32 ədəd tankerlərdən 17 ədədi isə 1983-1989-cu illərdə inşa edilmişdir [2]. 2015-ci ildə gəmilərin vaxt büdcəsinin 32%-ni, 2016-cı ildə isə 33%-ni gəmi təmiri təşkil etmişdir [2]. Əgər yükdaşımaların həcmünün 2020-ci ilədək 300-400 min konteyner proqnozlaşdırıldığını nəzərə alsaq, bu halda donanmanın imkanları buna kifayət etməyəcəkdir.

Qloballaşma şəraitində dəniz nəqliyyatının ən ühüm problemlərindən biri də ekoloji problemdir. Dəniz nəqliyyatının istismarında tullantılarının ekoloji baxımdan çox zərərli olması ilə əlaqədar olaraq, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT) bu sahədə daha ciddi tədbirlər qəbul etmişdir. Belə ki, 2019-cu ildən etibarən ekoloji tullantıları (zərərli qazları) dəniz suyu ilə təmizləyən xüsusi cihazları (skrubber) olmayan gəmilərin istismarı BDT-nin tələblərinə uyğun olaraq dayandırılacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cihazların gəmilərə quraşdırılması 2-4 milyon ABŞ dollarına başa gəlir [5].

Beynəlxalq yükdaşımalarda qarışıq yüklərin daşınması, multimodal daşımalardan istifadə etməklə, yüklərin “qarıdan-qarıya” prinsipi üzrə daşınması yükdaşımaların intensivliyini və səmərəliliyini artıraraq, dəniz nəqliyyatının rentabelliyyəsinin artırılmasını təmin edir. Qarışıq yüklərin daşınmasının və gəmilərin dövlət qeydiyyatının beynəlxalq hüquqi bazası üzrə qəbul edilmiş bəzi qanunların qüvvəyə minməməsi dəniz nəqliyyatı üzrə dünya ölkələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin müəyən edilməsində süni problemlər yaradır. Belə ki, 1980-ci ildə BMT-nin Konvensiyasında beynəlxalq qarışıq yükdaşımalar haqqında qanun qəbul olunmasına baxmayaraq, qüvvəyə minməsi üçün 11 ölkənin razılığı alınmışdır ki, bu da BDT-nin tələblərinə uyğun olmadığından hələlik qüvvəyə minməmişdir.

Açar sözlər: mənbə, dəniz nəqliyyatı, gəmi, kabotaj, vergi, yük dövriyyəsi.

Ədəbiyyat

1. Əsədov A.M., Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqliyyat sisteminin rolu. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı 2006, səh.323-329
2. Yadigarov T.A. Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələr sistemində dəniz nəqliyyatının rolu. ADDA-nın Elmi əsərləri Bakı, «Bakı», 2015. №1 s.129-134
3. Гаджинский, А.М. Логистика: учебник для высших учебных заведений по направлению подготовки «Экономика»/ Москва 2013, 420 с.
4. Лукьянович Н.В. Морской транспорт в мировой экономике. Москва: Моркнига. 2009, 162 с.
5. Clarksons Research, 2016b..
6. <http://www.stat.gov.az/>
7. www.worldbank.org.

DEVELOPMENT OF SEA TRANSPORTATION IN AZERBAIJAN IN GLOBALIZATION CONDITION

The article highlights the current state of sea transportation, global economic and environmental problems in the world economy and in Azerbaijan. In order to solve the environmental problem in the construction of ships that are planned to be built in the future, the installation of an instrument for the purification of harmful chemical gas with the help of sea water and the resolution of issues of the regulatory framework for the transportation of mixed cargoes and state registration of vessels under the register should be regulated in accordance with the requirements of the International Maritime organization.

Keywords: Saturday, maritime transport, ship, cabotage, tax, freight turnover.

Резюме. В статье подчеркивается текущее состояние морских перевозок, глобальные экономические и экологические проблемы в мировой экономике и в Азербайджане. С целью решение экологического проблема при строительства судов, которые планируется построить в будущем, установление прибора для очищении вредного химического газа с помощи морской

воды и решение вопросов нормативно-правовой базы транспортировкой смешанных грузов и государственной регистрации судов по реестру должна регулироваться в соответствии с требова

GÖMRÜK VERGİLƏRİ İLƏ BAĞLI MƏSULİYYƏT: MAHİYYƏTİ VƏ AŞKAR EDİLMƏ PROBLEMLƏRİ

Mehriban Yadulla

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: narqiz@mail.ru

Gömrük cinayətləri-hüquqi qadağaya zidd olaraq, gömrük sərhədləri vasitəsilə mal və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilməsi və buradan aparılması zamanı iqtisadi fəaliyyət sferasında baş verən, ictimai cəhətdən təhlükəli, cəzalandırılan əməllərdir.

Bunlara aiddir: qaçaqmalçılıq (AR CM-nin 206-cı maddəsi); Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin incəsənət, tarixi, arxeoloji sərvəti olan əşyaları Azərbaycan Respublikasına qaytarmama (AR CM-nin 207-ci maddəsi); xarici valyuta vəsaitlərini xaricdən qaytarmama (AR CM-nin 208-ci maddəsi); gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma (AR CM-nin 209-cu maddəsi).

Göstərilən cinayətlər qanunverici tərəfindən iqtisadi sahədə cinayətlərə aid edilir (AR CM-nin 9-cu bölməsi). Onlar Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinə qəsd edir ki, bu da iqtisadiyyatın Azərbaycan Respublikasının sosial, siyasi və müdafiə cəhətdən mövcudluğunun və proqressiv inkişafının, mümkün daxili və xarici hədə və hərəkətlərə münasibətdə onun iqtisadi maraqlarının dayanıqlığı və müstəqilliyinin kifayət edəcək səviyyəsini təmin edən vəziyyəti kimi müəyyən olunur. Gömrük cinayətləri ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar fonunda baş verir, Bu məqsədlə xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas qaydalarını müəyyən edən normativ aktlar qəbul edilmişdir: “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” AR Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il Fərmanı, “Valyuta tənzihi haqqında” AR-nın 1994-cü il 910 Nöli Qanun, “İxrac nəzarəti haqqında” 2004-cü il 772 Nöli Qanun, “Antidempinq, mühafizə və kompensasiya tədbirləri haqqında” 2016-cı il 261 Nöli Qanun və s.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşması və fəallaşması gömrük cinayətlərinin vəziyyət və dinamikasında əks olunmaya bilməzdi ki, statistik məlumatlar da bunu sübut edir. Gömrük cinayətlərinin təhlili onun əsas xüsusiyyətlərini, o cümlədən, artan ictimai təhlükəni, cinayətlərin əsasən təşkil olunmuş cinayətkar qruplaşmalar tərəfindən törədilməsini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Artan ictimai təhlükəyə münasibətdə onu qeyd etmək olar ki, gömrük cinayətləri nəinki bütövlükdə dövlətin və onun hər bir vətəndaşının iqtisadi və sosial təhlükəsizliyinə, həm də bütün dünya ictimaiyyətinin təhlükəsizliyinə qəsd edir, belə ki, cəmiyyətin iqtisadi və sosial dayaqlarını sarsıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar saxta müqavilələr altında xaricə axan valyuta sərvətlərinin “mərkəzlərinin” nəzərəçarpan yerdəyişməsi baş vermişdir. Platin, qızıl, qiymətli metallar və xarici valyuta qismində valyuta sərvətlərinin xaricə aparılması geniş miqyas almışdır ki, bu da Azərbaycanın iqtisadi maraqlarına böyük ziyan vurur. «Valyuta tənzihi haqqında» Qanuna və digər qanunvericilik aktlarına əsasən gömrük orqanları 2016-cı ildə valyuta və valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirərkən qanunvericiliyin tələblərini pozan şəxslərdən 1623124 ABŞ dolları, 52000 avro, 31407247 rus rublu, 156628 Azərbaycan manatı, 990345 manat dəyərində 22471 qram qızıl, 446267 manat dəyərində zinət əşya-

ları, 60005 manat dəyərində gümüş əşyalar, 1326 manat dəyərində 7,614 karat qiymətli daşlar, 2445 manat dəyərində 198,670 qram qiymətli metallar aşkar olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisindən istifadə etməklə, yüklərin daxili tranzitlə daşınması geniş istifadə olunur. Aksizli məhsullarla, o cümlədən, spirtli içkilər və tütün məmulatları ilə hüquqa-zidd əqdlər də artır ki, bu zaman da xarici iqtisadi kanallardan istifadə olunur.

Xarici istehsal avtomobillərin xaricdən gətirilmə prosesində sui istifadələrin də miqyası böyükdür.

Sərbəst iqtisadi zonaların (SİZ) yaradılması ilə bağlı xarici iqtisadi sahədə də vəziyyət mürəkkəbləşə bilər. SİZ-in ərazisində yerləşən bir çox dövlət və kommertiya təşkilatları XİF-də sərfəli rejim prinsipini ancaq sui məqsədlərlə istifadə edə bilərlər. Ona görə də, SİZ-də kriminal vəziyyətin mürəkkəbləşməsi meyl qeyd olunur. Əksər halda bu kanallar strateji xammalın, defisit olan resursların və Azərbaycandan valyutanın “yuyulma kanalı” qismində istifadə edilə bilər. Təsərrüfat subyektlərinin xarici iqtisadi və investisiya fəaliyyətlərində uyğunsuzluq halları müşayət oluna bilər ki, bu da kölgə biznesinin geniş miqyası deməkdir. Bundan başqa, offşor zonaların köməyi ilə ölkədən valyuta axını baş verə bilər (Kipr, ABŞ, Seyşel adaları, Malta, İsveçrə və digər ölkələrə). İqtisadiyyat nazirliyinin məlumatına görə, xarici investisiyalı və birgə müəssisələrin ölkələr üzrə strukturunda Böyük Britaniya 7,9%, ABŞ 3,2%, Almaniya 1,9 % təşkil edir (mənbə: Azərbaycanda sahibkarlıq rəqəmlərlə-2016. İqtisadiyyat nazirliyinin rəsmi internet saytı).

Offşor zonalar beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlığın və çirkli pulların “yuyulmasının” mövcud “qida” mənbələrindəndir [4,11]. Nümunə kimi, 1996-cı ilin Seyşel adalarının İqtisadi inkişafı haqqında Qanununa istinad etmək olar. Buna əsasən, Seyşel adalarında 10 mln ABŞ dollarından az olmayan vəsaiti yerləşdirən investorlar, əgər Seyşel adalarında zorakılıqla bağlı cinayətlər və ya bilavasitə bu ərazidə narkotik maddələrlə bağlı cinayətlər törətməyiblərsə, gəlirlərin leqallaşdırılmasına görə cinayət təqibindən azad olunur və əmlaklarının müsadirəsindən müdafiə əldə edirdilər.

Bəşəriyyətə real təhlükə doğuran narkobiznesin nə qədər təhlükə doğurduğunu da qeyd etmək lazımdır. Dünyada narkotik vasitə istifadə edən 50 mln insanın 30 000-ə yaxını Azərbaycanın payına düşür (Mənbə-Azərbaycanın statistik göstəriciləri-2016. AR DSK). Hazırda narkotik vasitələrlə ticarət avtomobillərlə ticarətin illik dünya dövriyyəsinə ötür və bütün dünya ticarətinin 8%-ni təşkil edir.

Statistik göstəricilər, cinayət işlərinin materialları sübut edir ki, keçmiş sovet respublikalarının əksəriyyəti beynəlxalq narkobiznesin ekspansiya obyektlərinə çevrilir, bu ölkələrdəki cinayətkar qruplar isə, onlarla fəal əlaqəyə girirlər.

Müsadirə edilən narkotik vasitələrin yarısından çoxu xarici mənşəlidir, narkobazarı tez bir zamanda dolduran heroin, kokain, tiryək və sintetik narkotik vasitələr kimi təhlükəli və bahalı olanlar isə, praktiki olaraq, qaçaqmalçılıq yolu ilə tamamilə xaricdən daxil olur. Daxili işlər nazirliyinin təqdim etdiyi 2016-cı ilin yekunlarına görə, narkotiklərlə əlaqədar 3243 cinayət, o cümlədən satışı ilə bağlı 810 fakt aşkarlanmış, 70 cinayətkar qrup zərərsizləşdirilmişdir. Qanunsuz dövriyyədən 934 kiloqram narkotik vasitə çıxarılmış, 146 kq-dan artıq narkotikin qaçaqmalçılıq yolu ilə ölkəyə gətirilməsinin qarşısı alınmışdır (Mənbə: DİN-nin 2016-cı ilin yekun təhlili. Mia.gov.az).

Gömrük cinayətlərinin növbəti xüsusiyyəti onların əsasən mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmalar tərəfindən törədilməsidir. Mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların qəsd predmeti narkotik vasitələr, silah, nüvə materialları və kimyəvi silahın komponentləri, avtonəqliyyat vasitələri, nadir metallar, mədəni sərvətlər, valyuta və s.-dir. Gömrük orqanları tərəfindən (o cümlədən digər hüquq-mühafizə orqanları ilə birlikdə) görülmüş qətiyyətli tədbirlər nəticəsində 2016-cı il ərzində narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar 130 fakt aşkar olunmuşdur. Bu faktlar üzrə ümumilikdə 1 ton 136 kq 153 qram narkotik vasitə və psixotrop maddələr qanunsuz dövriyyədən çıxarılmış. Bunların içərisində 1 ton 113 kq 998 qram heroin, 6 kq 789 qram tiryək, 3 kq 881 qram marixuana, 11 kq 324 qram həşiş, 30,697 qram metadon, 2,224 qram

və 50 həb alprazolam, 40 qram fenobarbital, 2015 2016 213 130 51,443 qram metamfetamin, 4,658 qram və 100 həb klonazepam, 6,212 qram tenamfetamin, 1,83 qram amfetamin, 0,95 qram və 8 həb MDMA (ekstazi) və digər maddələr olmuşdur. 2016-cı il ərzində Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olmağa cəhd edən 29 narkoqrup aşkar edilərək zərərsizləşdirilmişdir. Bu isə 2015-ci ildəki göstərici ilə müqayisədə eynilik təşkil edir.

Mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların fəaliyyəti əksər halda beynəlmiləl xarakter daşıyır. İnformasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahəsində dövlətin maraqlarına qəsd edən mütəşəkkil cinayətkarlığın yeni kriminal halı kibercinayətkarlıqdır. Kibernetika məkanının inkişafı nəinki beynəlxalq hüquq subyektlərinin çoxsaylı əqdlər bağlamaq bacarığını, həm də dövlətin təhlükəsizliyini transformasiya etdi, belə ki, raket və kosmik silahlanma sisteminə nəzarət edən kriptografik kodların şifrələrinin sındırılması mümkünlüyü yarandı [1, s.82].

Kriminal sahədə silaha daima artan tələb, cinayətkar birliklərin beynəlmiləşməsi silah və hərbi sursatların qaçaqmalçılığı problemini də aktual edir. Gömrük sərhəddi vasitəsilə mədəniyyət sərvətlərinin qeyri-leqal dövriyyəsinin həcmnin artmasına dayanıqlı meyl müşahidə olunur. Son dövrlərdə mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq ölkədən çıxarılması üzrə ixtisaslaşan mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların fəaliyyəti fəallaşmış.

Gömrük orqanları əksər hallarda təsadüfi qaçaqmalçılarla deyil, yaxşı təşkil olunmuş “kölge” biznesi üzrə çərçivəsində fəaliyyət göstərən strukturlarla qarşılaşırlar. Kriminal strukturların fəaliyyətində daha “cazibədar” sahə əqli mülkiyyət obyektlərinin (hər ay, məsələn, daxili bazara qanunsuz olaraq, minlərlə kompakt-disklər daxil olur) qanunsuz dövriyyəsidir. Mütəşəkkil cinayətkarlığın alkoqollu içkilərin qaçaqmalçılığı sahəsinə də təsiri artır. Daha çox gəlir gətirən sahələr: neft, metal ixracı, əzqaz və digər məhsulların idxalı da cinayət qruplarının maraq orbitinə düşür [3, s.67].

Gömrük cinayətlərinin digər xüsusiyyəti onların həddən artıq gizliliyidir. Yuxarıda göstərilən statistik məlumatlar heç cür gömrük sahəsindəki cinayətkar fəaliyyətin ölçülərini əks etdirə bilməz. Dövlət Gömrük Komitəsinin verdiyi məlumata görə, 2016-cı ildə 323 qaçaqmalçılıq faktı, 129 narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar faktlar, 83 aksiz markası ilə markalanmalı olan malları belə marka olmadan idxal etmə faktları aşkar olunmuşdur. Gömrük orqanları tərəfindən 1 136 025.0150 qram narkotik vasitə, 107.5795 qram psixotrop maddə aşkar edilib götürülmüşdür.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlak miqyasının artımı ölkənin milli təhlükəsizliyinə ciddi hədədir. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlığın fəaliyyətində birinci yeri tutur. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olan mütəşəkkil cinayətkarlığın iqtisadiyyat sahəsinə daxil ola bilməsi hökumətlərin iqtisadi infrastrukturun yaradılması və inkişafı üzrə söylərini sarsıdır, bu isə, iqtisadi və sosial problemlərin həll oluna bilməməsi deməkdir. Beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların fəaliyyəti istənilən ölkənin ictimai və milli təhlükəsizliyinə hədə yaradaraq, iqtisadi və sosial problemlərin həllində milli hökumətlərin söylərinə ciddi zərər vurur. Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı ilə mübarizədə müəyyən işlər aparırlar. Azərbaycan Respublikasının gömrük xidmətinin məlumatına görə, narkotik vasitələrin, narkotik mənşəli, psixotrop və güclü təsirli preparatların strukturunda: heroin, marixuana, tiryək, həşiş; mazepam, fenazepam və digər trankvilizatorlar; efedrin və efedrin preparatları; morfin və analoqları; fenobarbital və digər barbituratlar üstünlük təşkil edir.

Yuxarıda deyilənlər gömrük cinayətlərinin aşkar edilə bilməməsi səbəblərinin təhlilini zəruri edir. Bura əsasən daxildir:

1. Azərbaycan Respublikasının sərhəd dövlətlərlə dövlət sərhəddinin bağlı olmaması, şəffaflığı.
2. Gömrük sərhədində gömrük nəzarətinin vəziyyətində və təşkilində problemlər.
3. Gömrük orqanları əməkdaşlarının, əsasən, AR gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat va-

sitələrinin yerdəyişməsi üzərində gömrük rəsmiləşdirilməsini və gömrük nəzarətini həyata keçirən əməkdaşların hüquqi və digər biliklərindəki boşluqlar. 4. Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən gömrük cinayətlərinin aşkarlanmasına qarşıdırma.

5. Gömrük nəzarətini həyata keçirən bölmə və xidmətlərin maddi-texniki təminatının zəif olması.

Gömrük sərhəddində gömrük nəzarətinin təşkili və vəziyyəti-gömrük cinayətlərinə, xüsusən, təşkilatlardan və fiziki şəxslərdən tutulan gömrük ödənişlərinin ödənilməsinə təsir göstərən kifayət qədər mühüm amildir [2,s.104]. Müasir gömrük sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, mal və nəqliyyat vasitələrinin tamamlayıcı gömrük rəsmiləşdirilməsi sərhədyanı gömrük (göndərən gömrük idarəsi) regionunda deyil, bəyannaməçinin olduğu yer üzrə daxili gömrük idarələrində aparılır. Belə vəziyyət kriminal elementlər tərəfindən istifadə edilə bilər ki, bunlar da keçirilən mallara olan sənədlərdə saxta hüquqi şəxslər, mövcud olmayan təyinat yerləri və s. göstərə bilər. Müayinəyə qaldıqda isə, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, gömrük orqanının hər bir işçisinə sutka ərzində tonlarla qablaşdırılmış yük düşür ki, bunların da ancaq 1%-i real olaraq müayinə edilə bilər. Belə şəraitdə qaçaqmalçılıq predmetlərinin (gizlədilmiş, düzgün bəyan olunmamış) aşkar olunma ehtimalı azalır.

Yuxarıda göstərilən amil digəri ilə -gömrük orqanı əməkdaşlarının, ilk növbədə, AR gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi üzərində gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarətini həyata keçirən: gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti, mal və nəqliyyat vasitələrinin çatdırılması, gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarətinin təşkili, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük prosedurları, ərazi üzrə gömrük gəlirləri və pul vəsaitlərinin uçotu, gömrük statistikasısı və təhlilinə nəzarət, valyuta nəzarəti bölmələrin əməkdaşlarının hüquqi və digər bilikləri sahəsində boşluqlarla sıx surətdə bağlıdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərilən bölmələrin əməkdaşlarının cinayət hüququ, cinayət prosesi, və xüsusən, cinayətlərin açılmasını, o cümlədən, sənədlərin tam və qismən saxtalaşmasını aşkar etmək üsullarını işləyib hazırlayan kriminalistika biliklərinin zəif olduğunu göstərir.

Ona görə də, gömrük cinayətləri müvafiq bölmə əməkdaşlarının zəruri hüquqi biliklərinin olmaması səbəbindən açılmaya bilər. Belə ki, gömrük rəsmiləşdirilmə və nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı bəyannaməçi gömrük orqanına mallar üzrə zəruri sənədləri: mənsə haqqında sertifikat, idxal və ya ixraca icazə, müxtəlif dövlət orqanlarının (Mədəniyyət və Turizm nazirliyinin, Səhiyyə Nazirliyinin və s.), mal müşayət –bəyannaməçi tərəfindən rəsmiləşdirilən və təsdiqlənən (möhür və ştampları və hüquqi şəxs rəhbərinin imzası ilə)sənədləri verir. Beləliklə, gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarətibölmələrinin əməkdaşları mahiyyətcə, sənədlərin imzalanması və texniki-kriminalist tədqiqatını aparırlar, bu isə, kriminalist sənədləşdirilmə sahəsində dərin biliklər tələb edir. Onlar bu biliklərə malik olmadığından, göstərilən rekvizitlərin saxtalaşma əlamətlərini və deməli, gömrük hüquq pozmalarını əksər hallarda aşkara çıxara bilmirlər.

Saxta və kontrafakt məhsullarla iş daha çətinidir. Gömrük cinayətləri arasında saxtalaşdırılma, kontrafaksiya çox böyük yer tutur. Bununla bağlı dövlətlərə dəyən ziyan milyard manatlarla ölçülür. Bu sahədə olan cinayətlər ölkənin beynəlxalq nüfuzunu qırır, investisiya mühitini pozur, vəzifəli şəxslər arasında korrupsiyaya səbəb olur, cəmiyyətin intellektual və mədəni potensialını laxladır.

Saxta idxal dərman vasitələrinin milli farmasevt bazarına daxil olması xüsusi narahatçılıq yaradır. Xaricdən kifayət qədər saxta dərman vasitələri ölkəyə daxil olur. əksər halda bakteriya əleyhinə vasitələr, hormonal, analgetiklər və s. idxal olunur. Onların aşkar olunması vasitəçi-firmaların çoxsaylı olmasına və keyfiyyətin müəyyən olunması üçün diaqnostikanın mürəkkəbliyinə görə çətinləşir.

Hüquqi biliklər sahəsində problemlər gömrük xidmətinin əməliyyat axtarış bölmələrinin əməkdaşlarında da nəzərə çarpır. Bu məsələnin həllinə onların köməyi əhəmiyyətsizdir. Xüsusən, əməliyyat-axtarış bölmələrinin materialları üzrə gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən kənarlaşma üzrə 17% cinayət işləri açılır. Bununla belə, bu cinayətlər gömrük cinayətləri strukturunda əsas yerlərdən birini tutur.

Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən qarşıdurma gömrük cinayətlərinin aşkar olunmasına mane olan kifayət qədər əhəmiyyətli amildir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, gömrük orqanlarının rəhbərləri ilk növbədə fiskal funksiyanın reallaşmasını əsas tuturlar. Hüquq mühafizə fəaliyyəti ikinci planda dayanır, bəzən isə, onlar bunun uğurla reallaşmasında maraqlı deyillər. Gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarətinin gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinə və cərimə sanksiyalarının ölçülərinə (onların maksimal ölçüsü minimal ölçüsünü on dəfələrlə ötür) subyektiv yanaşmaya imkan verən işlənməmiş qaydası məhz belə əməkdaşların köməyi ilə gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən kənarlaşma üçün əlavə şərait yaradır.

Açılan cinayət işlərinin təhlili göstərir ki, cinayətlərin 40%-dən çoxu gömrük işçilərinin, gömrük orqanlarının keçmiş əməkdaşlarının və xarici iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən, təşkil olunmuş cinayətkar qruplarla əlaqəli olan iştirakçıların əvvəlcədən razılaşdırılmış qrupları tərəfindən törədilir. Onların törətdikləri cinayətlər, bir qayda olaraq, rəsmiləşdirilən yüklərin yanlış bəyan edilməsi ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, cinayətkarlığa spesifik amillər də təsir göstərir:

- sərhəd statusunun qeyri-müəyyənliyi, onun müvafiq rejiminin olmaması;
- sərhədyanı bölgələrdə əhalinin aşağı həyat və məşğulluq səviyyəsi, bir çox əvvəllər mövcud olan müəssisələrin bağlanması.

Nəticələr:

1. Gömrük cinayətləri-xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində baş verən ümumi təhlükəli, cəzalandırılan əməllərdir. Onların ümumi qrupa ayrılması mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəddi vasitəsilə aparılması və gətirilmə qaydasını tənzipləyən gömrük işinin spesifikasiyası ilə şərtlənir. Gömrük cinayətlərinin spesifik əlamətləri aşağıdakılardır: yüksək ictimai təhlükəlilik, əsasən mütəşəkkil cinayətkar birliklər tərəfindən törədilmə, gizlilik.

2. Gömrük cinayətkarlığı ilə mübarizə xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətkarlığın vüsətinə cavab vermir. AR DGK-nin məlumatlarına görə, 2016-cı ildə gömrük orqanları tərəfindən 9016 hüquqpozma faktı aşkar edilmiş, binlardan 513-ü cinayət xarakterli olmuş və həmin faktlar üzrə tutulmuş qaçaqmalçılıq əşyalarının və digər cinayət predmetlərinin dəyəri 6 milyon 692 min manatdan çox təşkil etmişdir.

3. Gömrük cinayətlərinin açılması və istintaqı prosesinə mənfi təsir göstərən amillərə aşağıdakılar aiddir:

- gömrük cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan cinayət-hüquqi normaların quruluşunun təkmil olmaması;
- istintaq işlərinin təşkilində çatışmazlıqlar;
- Gömrük xidmətinin istintaq orqanlarının texniki-kriminalist təminatının çatışmazlığı.

Açar sözlər: qaçaqmalçılıq, sərbəst iqtisadi zonalar, offşor zonalar, “kölgə biznesi”, valyuta sərəvətləri, gömrük dəyəri.

Ədəbiyyat

1. Кочубей М.В. Уголовная ответственность за преступления в сфере таможенной деятельности. М. «Инфра-М», 2014, 300 с.
2. Козыркин А.Н. Преступления в сфере таможенного дела, Ответственность за нарушения таможенных правил. М., «Норма», 2016. 434 с.
3. Иванова С.Ю. Уголовно-правовое обеспечение деятельности таможенных органов. М. «Инфра-М» 2015. 670 с.
4. Викторов В. С. Некоторые проблемы совершенствования прокурорского надзора за исполнением законодательства в свободных и оффшорных зонах, Укрепление законности в экономике социальной сферы и административной деятельности средствами прокурорского надзора. Санкт-Петербург, «Питер», 2011, 290 с.

5. Azərbaycanca sahibkarlıq rəqəmlərlə -2016. İqtisadiyyat nazirliyinin rəsmi internet saytı
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri-2016. AR DSK
7. DİN-nin 2016-cı ilin yekun təhlili. Mia.gov.az
8. Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının 2015 - 2016-cı illər ərzində hüquqpozmalara qarşı mübarizə üzrə fəaliyyətinin nəticələri haqqında H E S A B A T. customs.gov.az

RESPONSIBILITY FOR CUSTOMS TAXES: PECULIARITIES AND PROBLEMS OF DETECTION

The article deals with customs crimes that are committed against the background of socio-economic transformations taking place in the country, when the mechanism of state regulation of trade relations between Azerbaijani participants of the international market replaced by total control of the state, using tools and methods traditional for countries with a market economy. The actions of organized criminal communities are often of an international nature. A new criminal phenomenon of organized crime, encroaching on the interests of states in the field of information technology and telecommunications, is crime in the so-called cyberspace.

The development of cybernetic space not only transformed the ability of subjects of international law to conclude a wide variety of transactions across borders, but also the security of states, since it became possible to decipher their cryptographic codes that control missile and space weapons systems. Factors that have a negative impact on the process of disclosure and investigation of customs offenses are:

-Inadequate design of criminal law provisions providing for criminal liability for customs offenses;

-imperfection of the norms of criminal procedure legislation of the Azerbaijan Republic, regulating the process of preliminary investigation in general and customs crimes in particular.

Keywords: smuggling, free economic zones, offshore zones, “shadow business”, currency riches, customs value.

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ– PHILOLOGICAL SCIENCES

TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİKDƏN TERMINOQRAFIYAYA KEÇİD

Abbas Abbasov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Müasir leksikoqrafiya dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi ənənəvi olaraq nəzəri leksikoqrafiya və praktik leksikoqrafiya qollarına ayrılır. Nəzəri leksikoqrafiya lüğətlərin tərtibi metodlarını, onların konstruktiv elementlərini öyrənsə, praktik leksikoqrafiya lüğət tipi və növlərini müəyyənləşdirməklə, belə lüğətlərin hazırlanıb istifadəyə verilməsini, onların təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

XX əsrin ortalarında ümumi leksikoqrafiya çərçivəsində müstəqil leksikoqrafik sahə -terminoloji leksikoqrafiya yaranmışdır. Terminoloji leksikoqrafiya müasir dövrün ən sürətlə inkişaf edən lüğətçilik sahəsidir. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır. Lüğətçilik dil vahidi olan sözlə başlamış, tədricən söz birləşmələrini və qrammatik vasitələri də əhatə etmişdir. Təbii dil bütün gerçəkliyi, riyazi və məntiqi dil isə mücərrəd obyektləri, məsələn, ədədlər və onların arasındakı münasibətləri ifadə edir. Öz tədqiqat obyektinin mücərrədliyindən asılı olaraq riyazi və məntiqi dil süni simvolik dillərin yaradılmasına meyillidir. Dilin lüğət fondunda ayrıca bir sahə, terminoloji qat formalaşır. Terminoloji qat terminlərdən təşkil olunur və hər bir sahənin öz terminləri olur. Sahə inkişaf etdikcə onun terminlər sisteminin nizama salınması, terminoloji lüğətlərin tərtib olunması tələbi və s. meydana çıxır.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi məsələləri ilə praktik həm də nəzəri planda terminoloji leksikoqrafiya məşğul olur. Son dövrlərdə bəzi tədqiqatçılar termin-söz birləşməsinin yerinə “terminoqrafiya” terminindən istifadə edirlər. Müasir terminoqrafiyanın əsaslarını Y.N.Marçuk, S.V.Qrinyov, S.D.Şelov, V.V.Dubçinski yaratmışlar. Leksikoqrafiyanın bir bölməsi olan terminoqrafiya öz predmeti və metodlarına malikdir. S.V.Qrinyov-Qrineviçin fikrinə görə hazırda terminoqrafiyaya müstəqil elmi istiqamət kimi baxmaq olar. Bu istiqamətin özünün obyekti - xüsusi leksikalı lüğətlər, predmeti xüsusi lüğətlərin yaradılması və qiymətləndirilməsi, eləcə də müxtəlif tip lüğətlərdə xüsusi leksikanın sistem təhlili və təsviri, lüğətlərin kompleks parametrik təsviri və qiymətləndirilməsi metodları vardır [1, s.19].

Leksikoqrafiya nəzəriyyəsi leksikoqrafiyanın bütün bölmələrinin həm ümumi, həm də xüsusi məsələlərini elmi-nəzəri planda öyrənir. Leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin əsas məqsədi leksikoqrafik vasitələrin hazırlanması və tərtibi işlərini təkmilləşdirməkdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı leksikoqrafiya bölməsinin özünün müstəqil nəzəriyyəsi yoxdur. Leksikoqrafiya nəzəriyyəsi ümumidir. Bununla belə, həmin nəzəriyyə ayrı-ayrı bölmələrin spesifik xüsusiyyətlərini öyrənir, onları müqayisə edir, oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarır. Bu baxımdan terminoloji leksikoqrafiya və onun tərkibindəki çoxdillə terminoloji lüğətlər problemi əlahiddə, avtonom durmur. Deməli, çoxdillə terminoloji lüğətlərlə bağlı bütün nəzəri məsələlərə ümumi leksikoqrafiya nəzəriyyəsi prizmasından baxılmalıdır. Bunu bir qədər açmağa çalışaq. Lüğət məqaləsi, baş söz, lüğət maddəsi, leksikoqrafik işarə və s. leksikoqrafiya nəzəriyyəsinə öyrənilir, araşdırılır və ümumiləşdirilir. Qeyd edilən məsələlər bütün növ lüğətlərə şamil edilir.

Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra istər ümumi leksikoqrafiya, istərsə də terminoloji leksikoqrafiyada böyük irəliləyişlər baş vermişdir. Bu dövrdə sahə terminologiyalarında ingilis və Azərbaycan dillərinin materiallarındanbəhs edən müqayisəli tədqiqatların aparılması xeyli aktuallaşmışdır.

Sahə terminologiyasının və bu sahənin terminoloji lüğətlərinin hazırlanması prosesi müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə gedir. İstər ümumi leksikoqrafiyada, istərsə də terminoloji leksikoqrafiyada ensiklopediyaların, ensiklopedik məlumat kitablarının nəşrinə ehtiyac getdikcə artmaqdadır. Termin-

noloji leksikoqrafiyada bu istiqamətdə işlər indi də görülməkdədir. Məsələn, «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika ensiklopediyası»nda anlayış və terminlər ensiklopedik məqalələr şəklində şərh olunmuşdur. Ensiklopediyada 5200 termin və anlayışa aid məqalələr əlifba prinsipi ilə verilmişdir. Hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində öz ifadəsini tapmışdır. Bu baxımdan, qeyd olunan ensiklopediya həm də çoxdilli terminoloji lüğət funksiyasını yerinə yetirir.

Terminlərin müəyyən qismi ümumi leksikoqrafiyada hazırlanan lüğət korpusuna daxil edilir. Filoloji lüğətlərdə xüsusi terminlərin izahı bir qədər fərqli xarakter daşıyır. Filoloji izahla ensiklopedik izah arasında müəyyən fərq vardır. İzahlı lüğət sözləri və onların mənalərini açır. Ensiklopedik lüğətdə isə terminin ifadə etdiyi məfhumun geniş xarakteristikası verilir. Burada əşya, məfhum və hadisələrin mahiyyəti müfəssəl şəkildə şərh və təsvir edilir. Aydın olur ki, izah və təsvirin bir-birindən ayrılmasının səbəbi lüğətlərin növlərə bölgüsünə təsir edir və keyfiyyətcə ciddi fərqlər əmələ gətirir. Sözlərin mənalərinin şərhində vahid standart yoxdur. Hər bir lüğətdə qarşıya qoyulan məqsəd və lüğətin funksiyası, nəzərdə tutulan istifadəçilər tərtib prinsiplərinə, izahlara, təsvirlərə yeni baxış bucağından yanaşmanı zəruriləşdirir.

Terminoloji lüğətlərlə ümumi filoloji lüğətlərin bir fərqli cəhəti odur ki, terminoloji lüğətlərdə termin-söz birləşmələri yer alır. Belə terminoloji birləşmələrin komponentləri sayı bəzən dörd və daha artıq sözdən ibarət olur. Məsələn,

Terminoloji lüğətlərin tərtibi prosesində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də terminlərin sinonimliyi ilə bağlıdır. Sahə terminologiyalarının əksəriyyətində, demək olar ki, hamısında bir anlayışın iki və bəzən daha artıq terminlə nominasiyasına rast gəlinir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı termin variativliyi “**bax**”dırma və xüsusi qeyd yolu ilə aradan qaldırılır. Biz belə bir qənaətə gəlirik ki, terminoloji lüğətlərdə **sin** (sinonim) qeydi deyil, **var** (variant), **dub** (dublet) və ya **bt** (beynəlxalq termin) qeydlərindən biri istifadə olunmalıdır.

Terminoloji leksikoqrafiya bilavasitə elmlə və xüsusi elm sahələrilə bağlı istiqamət olub terminologiyanın təşəkkülü, formalaşması və inkişafı ilə bağlıdır. Sahə terminologiyalarının formalaşması terminoloji lüğətlərin yaradılmasına zəmin yaratmış, bu da öz növbəsində terminoloji leksikoqrafiyanın ümumi leksikoqrafiyadan ayrılmasına əsas vermişdir. Terminoloji leksikoqrafiya ilə ümumi leksikoqrafiya arasındakı fərqlər terminoloji lüğətlərdə üzə çıxan nöqsanlarda da özünü göstərir. S.Sadıqova dəqiq elmlərə aid terminoloji lüğətlərdəki xarakterik nöqsanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: “1) nəzərdə tutulan sahənin terminologiyası tam əhatə olunmur; 2) sahə ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan sözlər verilir; 3) terminlərin dəqiqliyinə və qısalığına fikir verilmir; 4) bəzi hallarda termin əvəzinə lüğətdə cümlələr verilir; 5) lüğətlərdə bəzən bir anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termindən istifadə olunur; 6) eyni anlayışın ifadəsi üçün alınma və milli terminlər paralel işlədilir” [2, s.328-330].

Terminoqrafiyada ortaya atılan bir mühüm məsələ də terminoloji lüğətlərin dili ilə bağlıdır. Tədqiqatçılar bu dili elm və texniki dil, daha doğrusu isə elmi dil adlandırırlar və bununla bağlı L.A. Manerko “texniki dil” anlayışını da irəli sürmüşdür [3].

Y.N.Marçukun 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi “Terminoqrafiyanın əsasları” əsərində maşın tərcüməsi probleminə və onunla bağlı olan lüğətlərin hazırlanması məsələlərinə xüsusi yer verilmişdir [4]. Xüsusi leksikanın tərcümə məsələləri və xüsusi leksikanın daxil olduğu lüğətlərin tərtibinin spesifik məsələləri, şübhə yoxdur ki, terminoloji lüğətçiliyin terminoqrafiyaya keçidini şərtləndirmişdir. Terminoqrafiyanın hələ çox da uzun olmayan tarixi göstərir ki, bir neçə onillikdə bu sahədə xeyli uğurlar qazanılmışdır. Terminoqrafiyanın başqa elm sahələri ilə əlaqələri müəyyənləşdirilmiş, onun leksikoqrafiya ilə münasibətlərinə aydınlıq gətirilmiş, terminologiyaya aid lüğətlərin spesifik xüsusiyyətləri təyin edilmişdir.

Açar sözlər: leksikoqrafiya, termin, terminologiya, terminoloji leksikoqrafiya, terminoqrafiya.

Ədəbiyyat

1. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва, Издательский центр «Академия», 2008, 304 с.
2. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, 380 s.
3. Манерко Л.А. Язык современной техники: ядро и периферия: моногр. Рязань: Рязанск. ГПУ, 2000, 140 с.
4. Марчук Ю.Н. Основы терминографии. Москва, ЦИИ МГУ, 1992, 76 с.

TRANSITION OF TERMINOLOGICAL LEXICOGRAPHY INTO THE TERMINOGRAPHY ONE

This article is dealt with the problem of terminological dictionaries recently separated from the lexicography and accepted as a new direction is busy with the object, subject of terminography and its research methods. The new direction is mostly connected with special vocabulary, the vocabularies of machine translation problems and called terminography.

Keywords: lexicography, termin, terminology, terminology lexicography, terminography.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ OMONİMİK LEKSİK PARALELİZMİN LİŊVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülənbər Abbasova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: gulenbermuslumova@yahoo.com

Müxtəlif sistemlərə malik olan Azərbaycan və ingilis dilləri qohum olmaması ilə bərabər fərqli qrammatik və fonetik quruluş özəlliklərinə malik olması leksik paralelizm situasiyalarına təsirsiz otüşmür. Leksik paralellər məsələsinə yanaşma hər iki dildə fərqlidir və buna görə də, sözügedən dillərin poeziya nümunələrində bu dillərə xas olan fərqli tərif və təsnifatların mövcudluğunun şahidi oluruq. Bölgünü əsasən dilin lüğət tərkibində sözlərin məna ifadə etməsinə görə aparsaq, bu baxımdan leksik paralelizmin təsnifatında omonimik, sinonimik və antonimik leksik paralelləri qeyd edə bilərik.

Omonimik leksik paralellər bir-birilə əlaqəsi olmayan və ya əlaqəsini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edən, eyni səs tərkibinə malik paralel sözlərə deyilir. Omonimik leksik paralelləri anlamaq üçün ilk növbədə omonim anlayışının həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində tərif və təsnifatlarına nəzər salmalıyıq. Omonim dedikdə sözün zahiri quruluşu (yeni fonetik forması) eyni olan, lakin daxili quruluşu (yeni leksik-semantik forması) fərqlənən sözlər nəzərdə tutulur. Deməli, eyni səslənməyə malik olan, müxtəlif mənalı sözlərə omonim sözlər deyilir. Omonim yunan sözü olub, “homos” – oxşar, “onoma” isə ad deməkdir. Deməli, biz omonimli leksik paralellər dedikdə, leksik məna ifadə edən omonim sözlərin nəzm əsərləri daxilində qruplaşaraq paralellik yarada bilmə halını nəzərdə tuturuq.

Ümumiyyətlə, omonimlər hər iki dildə həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində müxtəlif sistemli dillər olduğu üçün fərqli yollar ilə yaranır. Amma yaranma yollarında oxşarlıqlar da danılmazdır. İngilis dilində omonimlər fonetik dəyişiklər, alınma sözlər ilə və söz düzəltmə ilə yarana bilər.

Azərbaycan dilində isə omonimlər sadə söz köklərindən və düzəltmə sözlərdən yaranır.

Omonimlərin ingilis dilində sürətli yaranma tarixi bir faktorla məhdudlaşa bilməz. İngilis dilinin monosillabik quruluşu, onun analitik quruluşu və bir neçə əlaqəli səbəblər omonimlərin yaranma və sürətli inkişafı səbəbləri sırasındadır. Diaxronik araşdırmalar göstərir ki, yüksək işlənmə tezliyinə malik olan sözlər daha çox polisemantik xüsusiyyətlərə malikdir. [2, s.139]. Bu isə həmin sözlərin müəyyən vaxt ərzində əsas mənadan yayınaraq yeni mənalar inkişaf etdirməsi ilə bağlıdır. Ortaq əlaqələrdən uzaqlaşdıqca bu yeni mənaların bəziləri quruluşun geri qalanı ilə bütün əlaqələri itirir və müstəqil mövcud olmağa başlayır. Bu anlayış disintegrasiya və çoxmənəlilikdən ayrılma kimi bilinir. İngilis dilində omonimliyi meydana gətirən səbəblər iki qrupda verilə bilər:

1. Oxşar səslərin inkişafı ilə
2. Məna ayrılığına məruz qalmış və ya çoxmənəlilikdən yaranmış omonimlər.

İngilis dilində omonimlərin diaxronik analizi nəticəsi göstərir ki, səs formasının konvergent inkişafı və mənənin divergent inkişafı omonimlərin mövcud olmasının əsas iki forması kimi vurğulanır. [4, s.164].

Azərbaycan dilində də ingilis dilindəki kimi sadə söz köklərinin birinin çoxmənəliliğinin inkişaf edərək müstəqil mənə qazanması ilə əmələ gələ bilər, yəni disinterqasiya və ya çoxmənəlilikdən ayrılma ilə və həm də müxtəlif mənşəli sadə sözlərin omonimləşməsi ilə də yarana bilər. Düzəltmə sözlərdən əmələ gələn omonimlər isə eyni söz köklərinə şəkilçilərin artırılması ilə düzələ bilər. Bu zaman söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırılır və bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mənalar ifadə edilir [3, s.180].

Omonimlər fonetik, morfoloji və leksik olmaqla üç növü ayırd edilir. Fonetik omonimlərə omofonlar da deyilir. Bunlar səslənməkdə eyni olub, lakin başqa formada yazılan və başqa mənaları ifadə edən sözlərdir [1, s.176]. Misallara diqqət edək.

El köç eylər *bu dağa*,
Quşlar qonmaz *budağa*
Elə ki, mən dözməm
Heç kəs dözməz *bu dağa*.

(Şifahi xalq ədəbiyyatı, bayatı)

Yuxarıdakı şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus bayatı şeir növündə isə bu dağ yer mənəsində, sonrakı misrada budaq sözü yönlük hal şəkilçisi qəbul edərək budağa formasına düşmüş, sonuncu misrada isə bu dağa yəni dərddə mənəsini verir və dilin leksik-semantik söz bazasından, eləcə də bu poetik söz sənətinin incəliklərindən məharətlə istifadə edilərək paralel konstruksiyalar daxilində yaranan əhangdarlıq nümunəsinin şahidi oluruq. Bu tipli dil vahidləri, yəni omofonlar ingilis dilində xüsusilə yayılmışdır; məs.:

Omonimlərin başqa bir növü olan morfoloji omonimlər isə omofonlar və ya omograflar kimi tanınır. Bunların yazılışı və forması eyni olan müxtəlif vurğulu sözlərdir. Dilçilikdə belə fikir irəli sürülür ki, omograflar daha çox vurğuya əsaslandığı halda, omofonlar müəyyən qrammatik formaları qəbul etməsinə görə fərqlənir.

Qış bürümüş hər yanı,
Pambıq kimi qarıyla
Oturmuş bir komada,
Bir gəlin bir qarıyla.

Leksik omonimlər bizim tədqiqat dairəmizdədir və onlar ancaq semantika-mənə əsasında yara-

nan sözlərdir. Buna əsl və ya xüsusi omonimlər də deyirlər.

Bədii bildə omonimlərin üslubi xüsusiyyətli var. Onlar şeirdə nitqin obrazlılığını təmin edərək oxucuda emosional ruh yaradır və şeirdə bədii təsvirin ifadəsində böyük rol oynayaraq şeirdə estetik təsir vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələn:

Saqi stəkanın *yara* gəzdirdi,
Yel əsər, tellərin *yara* gəzdirdi,
Yar həsrəti canda *yara* gəzdirdi,
Yar gəlsə yaralar sağalar tez-tez.

(Aşıq Ələsgər)

İngilis dilində omonimlər Azərbaycan dilindəki qədər bədii əsərdə canlılıq, koloritlik yaradan vasitə kimi çox az istifadə olunur. Omonim sözlərin ingilis dilində bir nəzm əsərində hər iki mənada işlənməsinə az rast gəlinir. Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dilində omonimlərsəsasən linqvistik anlayış kimi tanınır, onun linqvopoetik nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmasına az diqqət yetirilir.

Simirizkiyə əsasən ingilis dilində omonimlər tam və natamam olur. Tam omonimlər eyni nitq hissəsi olur. Məsələn, match- 1.yarış, 2.kibrit. Natamam omonimlər isə isə üç yarımqrupa bölünür.

1. Sadə natamam leksik-qrammatik omonimlər- eyni nitq hissəsi malik olub bir oxşar formaya malikdir. Məsələn, “lay” feili- 1.məsdər (uzatmaq), 2.Lie feilinin keçmiş zaman forması.

2. Mürəkkəb natamam leksik-qrammatik omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə malik olub bir oxşar formaya malikdir. Məsələn, rose. 1. İsim (qızılgül), 2. Rise felinin keçmiş zaman forması

3. Natamam leksik omonimlər eyni nitq hissəsinin yalnız uyğun formalarında oxşarlığa malik ola bilər. Məsələn, to can- qablaşdırmaq, can- modal feil [4, s.165].

Hər iki dildə omonimlərin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında oxşarlıqlar və fərqliklər olduğunu alimlərin bu mövzuya müxtəlif yanaşmaların mövcudluğundan bilmək olur. Yanaşmaların müxtəlifliyi və dil quruluşunun fərqlilikləri hər iki dilin linqvopoetik imkanlarını göz önünə qoyur.

Açar sözlər: leksik paralelizm, omonim, linqvopoetik xüsusiyyətlər, poeziya, omofon.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov B., Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, 2015, 444 səh.
2. Lipka L., An outline of English lexicology, Tubinger, 1992, 212 p.
3. Məmmədov N., Axundov A., Dilçiliyə giriş, Bakı, 1966, 300 səh.
4. Арнольд И.В., Лексикология Современного Английского языка, Москва, 1973, 303 с.

THE LINGUOPOETIC PROPERTIES OF HOMONYMOUS LEXICAL PARALLELISM IN THE AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

In the article it deals with the definition and classification of lexical parallelism in the Azerbaijan and English languages and in its classification homonymous lexical parallelism has been studied. In both languages homonymous lexical parallelism are investigated from linguopoetic point of view. The similarities and differences of homonymous lexical parallelism in both languages have been chosen as a research object. As a result of these studies the properties and frequency of usage of homonymous lexical parallelism have been explained widely.

Keywords: lexical parallelism, homonym, linguopoetic properties, poetry, homophone.

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ С КОМПОНЕНТОМ- ЗООНИМОМ “ВОЛК” (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЛЬСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ)

Эльнара Абдулгалимова

Бакинский Славянский Университет, Баку, Азербайджан

e:mail: elaabdul@mail.ru

Духовные ценности народа, его национальное своеобразие живут и развиваются благодаря языку.

Гейдар Алиев

Жизнь человека на Земле неразрывно связана с жизнью животного мира. Их отношения складывались на протяжении долгих тысячелетий: из врагов человека дикие животные стали его друзьями и учителями, внушая поначалу страх, а потом радость и восхищение. Порождая обычаи, традиции и легенды, животные стали не только источником пищи и одежды человека, но и объектом поклонения. Животных возводили в ранг богов, им оказывали «божеские» почести, а если и убивали, то только при определенных условиях.

Человек наделил животных человеческими качествами, закрепившимися в языке и культуре народа. В польской фразеологии с компонентами-наименованиями диких животных отчетливо выделяются: мышь как вредитель урожая, лиса - охотница на кур, медведь- огромный хищник, вызывающий как страх, так и восхищение.

Волк занимает одно из центральных мест в культуре многих народов. Он является олицетворением жестокости, хитрости и ума в животном мире, является символом бесстрашия, силы и свободы.

Негативное отношение к волку отражено в польском фольклоре, фразеологии и паремииологии. В старину в Польше на Рождественский сочельник хозяин резал ломоть хлеба и стуча в окно приговаривал: “Волчок, волчок, просим тебя к ужину, а если не придешь, то никогда и не приходи” [5, s.139]. Это был своего рода магический обряд, чтобы отвадить волка. Старики же старались вовсе не упоминать волка, разве что очень тихо, а то животное по их мнению могло невесть откуда появиться [2, s.209]. Отсюда и поговорки: *o wilku mowa, a wilk tuż* (легко на помине), *nie wywołuj wilka z lasu* в значении “не буди лиха, пока лихо спит [6, s.542].

В польской фразеологии также закрепился образ голодного (*głodny jak wilk* (голодный как волк)), прожорливого (*wilczy apetyt* (волчий аппетит)), жадного (*chytry jak wilk na owce* (жадный)), вызывающего недоверие и опасения зверя (*spojrzeć(patrzeć, popatrzeć)* на kogoś wilkiem (смотреть волком); *wilkiem komuś z oczu patrzy* (смотреть угрюмо исподлобья)). Волк не так прост, он умен и хитер (*wilk w owczej (jagnięcej) skórze* (волк в овечьей шкуре), *wilk morski* (морской волк)). Считалось прежде, что волк понимает речь человека, а потому существовало табу [5, s.100] на произнесение его имени: “*Nie wywołuj wilka z lasu*” (досл. Не зови волка из лесу). Отсюда и такие определения волка, как: *zwierz, łapuz, niekara, Jakubek, Jaś, Wojciech, Wojtko, fryc,, ptaszek, robak*.

Его отношение к овцам отразилось и во фразеологизме: *zamykać wilka w owczarni* (досл. закрывать волка в овчарни)- *вступление в контакт людей, которые не должны находиться рядом*). Отрицательную коннотацию несут в себе и выражения: *wilczy bilet* (волчий билет), *wilcze prawo* (насилие, беззаконие).

Однако не стоит и забывать о том, что древние люди верили, что произошли от диких животных, считая их своими предками, а потому к ним относились как к священным животным. В древнетюркской культуре согласно одной из легенд, волк положил начало роду Огуза – праотца тюрков. [1, s.34]. Согласно другой легенде о сером волке, *Boz qurd*- спаситель

тюркского народа, выведший из затопленных земель Тюрка и его отару “*Türk baxır ki, qurtun getdiyi yerlərdə su heç topuğa çıxmır. Bir az gedənnən sonra quruya çıxıllar. Binnan da Türk xilas olur. Qayıdıp heyvannarı da həmin yolunan gətirir quruya. Sra Türk fikirəşir ki, bə məni bi Boz Qurt xilas elədi. Gərək mən də Boz gurdun şiklini çəkəm öz bayrağıma*”. [3, s.37-38]. И все же отношение тюркского народа к волку неоднозначное: с одной стороны, волк-прародитель и спаситель, символ достатка (*qurdu ulamaq*), долголетия (*qurdla qiyamətə qalmaq*), бесстрашия: “...Lar qurd ürəyi yemisən, ha!” (“*Qaçaq Nəbi*”) [9, s.190]. С другой, волк - животное вечно голодное (*qurd kimi ac*), жадное (*qurd kimi yemək*: “*Mənim çörəyimi qurd kimi yeməlisən*” (“*Qaçaq Nəbi*”) [9], представляющее угрозу (*qurd qoyun dərisində, qurd ağzından almaq, qurdalayıb qurdunu çıxarmaq, qurd quzuyla otlayır / qurdla quzu (qoyun) bir yerdə otlayır/ qurd qoyun-quzu ilə otlayır*), мстительное (*qurdu oyanmaq (qalxmaq)*), завистливое (*qurd donuna düşmək*). Интерес представляет оборот *qurd yağı sürtmək* (в значении *разлучить кого-либо или вызвать отвращение*), возникший из суеверия о том, что волчье сало обладает магическим действием, способным разлучить близких людей или влюбленных [8, s.109]. В азербайджанском языке существует и другое обозначение волка - “*canavar*”, которое предположительно образовалось от слова тюркского происхождения, претерпевшего со временем изменения “*qanavar*” (*qana varan, qan aşığı, qana gedən, qanı sevən*) [7, s.58]. Фразеологизмы с этим словом также носят негативный оттенок: *canavar kimi ac, canavara dönmək, canavar kimi baxmaq, canavar kimi ulamaq*.

Таким образом, согласно примерам видно, что превалируют в основном фразеологизмы с негативной коннотацией, из числа которых были в процессе исследования выявлены эквиваленты и аналоги в польском и азербайджанском языках: *bajka o żelaznym wilku-qurd nağılı; głodny jak wilk = qurd (canavar) kimi ac wilk w owczej (jagnięcej) skórze = qurd qoyun dərisində; spojrzeć (patrzeć, popatrzeć) na kogoś wilkiem - canavar kimi baxmaq; wilczy apetyt = canavar (qurd) iştahası*.

Ключевые слова: фразеологическая единица, зооним, волк, польский язык, азербайджанский язык.

Литература

1. Бернштам А.Н. Историческая правда в легенде об Огуз-кагане. 1935, №6.
2. Bystron J.St. Przeżytki wiary w magiczną moc słowa. W: Tematy, które mi odradzano. Pisma etnograficzne rozproszone. Wyb. i oprac. L. stomma. Warszawa, 1980.
3. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, 2005.
4. Krawczyk-Tyrpa A. Językowo-kulturowy obraz zwierząt, 2001.
5. Nowak J. Gdzie jest wilk? Krótki przegląd wizerunków wilka w rodzimej tradycji ludowej w.: Wilki i ludzie. Małe kompendium wilkologii. Katowice, 2014.
- Словари
6. Hessen D, Stypuła R. Wielki słownik polsko-rosyjski, Warszawa, t.II. 2007.
7. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı, 2017.
8. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, 1976.
9. Seyidəliyev N. Frazeologiya lüğəti. Bakı, 2004.

REFLECTION OF CULTURAL AND HISTORICAL TRADITIONS OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ZOONYM WOLF (BASED ON THE POLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES)

This article deals with the analysis of semantic peculiarities of phraseological units with the zoonym “wolf” in the Polish and Azerbaijani languages. The analysis of phraseological units is carried out in a comparative aspect

Keywords: phraseological units, wolf, zoonym, Polish, Azerbaijani language.

BÖYÜK BRİTANIYA VƏ AZƏRBAYCAN ROMANI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR KONTEKSTİNDƏ

Yeganə Abdullayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı şəhəri

e-mail: y.abdullayeva68@gmail.com

Ədəbi tənqidçi V.Y.Xalizev sənətsünas Y.D.Kolpinskiyə istinad edərək yazır: “Özündə bədii tərəfləri birləşdirən bəşəri dəyərlər unitar deyil, eynidəyərli-kosmopolitik də deyil, “unison” da deyil. O daha çox simfonik xarakterlidir və hər bir milli mədəniyyət özünəməxsus əlamətləri ilə orkestrin hərtərəfli səslənməsi üçün lazım olan müəyyən musiqi alətinin rolunu oynayır” [5].

Qərb və Şərq mədəniyyətləri arasında olan fərqli görüşlər heç də onu deməyə əsas vermir ki, bu regionlarda yaranan ədəbi hadisələr biri-birlərində kəskin dərəcədə fərqlənsin. Bəşəri dəyərlər və onun bədii ədəbiyyatda inikası birtərəfli inkişaf etməmişdir. O daha çox polifonikdir və bu qədər biri-birindən uzaq məsafədə yerləşən, dil, din, dünyaya baxış nöqtəyi-nəzərindən fərqli olan sənətkarların yaradıcılığında oxşar meyllərə rast gəlmək olur. Belə sənətkarların yaradıcılığının hər biri unikal, fərqli və əvəzolunmaz olsalar da onların yaradıcılığını birləşdirən konvergensiya, tipoloji oxşarlıqlar mövcuddur. Vaxtı ilə N.S.Trubetskoy oxşar fikirlər haqqında mülahizələr irəli sürmüş, avtonom mədəniyyətlərin yaranması və onlar arasında həqiqi kommunikasiyanın mövcudluğunu qeyd etmişdir [6].

Ədəbi əlaqələr mədəniyyətlər arasında körpü olmaqla yanaşı, eyni zamanda da digər mədəniyyətlərdən mənimsəmək və təsirlənmək kimi bir funksiyanı daşıyır. Çox vaxt bu təsirlənmə milli ədəbiyyatda yeni ədəbi meyllərin yaranmasına şərait yaradır və yeni ədəbi hadisələrə yol açır. Ədəbi təsir bir qayda olaraq dünya ədəbiyyatında gedən hadisələrin ədəbi yaradıcılığa ideya və bədii istiqamətlər və s. baxımından təsir edir. Elə bu baxımdan ədəbi əlaqələr milli ədəbiyyatın yaranmasında simfonik bütövlüyü təşkil edir [2].

İndi Azərbaycan nəsrinin inkişaf baxımından elə bir dövrüdür ki, ayrı-ayrı yazıçılar tərəfindən irəli sürülən ideyalar başqa forma və janrlar daxilində modelləşdirilir, azərbaycanlı oxucunun ədəbi zövqü ilə qaynayıb-qarışır. Əslində, bütün nəsr əsərləri bir ümumi mətləbin ayrı-ayrı qırıntıları kimi zaman keçdikcə daha çox fərqli cəhətləri ilə diqqət mərkəzinə gəlir, oxucuların dünyagörüşünə təsir edirlər. Bu baxımdan ədəbiyyatşünas N.İ.Konradın “Qərb və “Şərq” əsərindəki fikri də maraq doğurur: “Müxtəlif ölkələrin və xalqların ədəbi fenomenləri öz təbiətinə görə vahid və bütövdür” [3].

Ədəbiyyatşünaslıqdakı janr modeli ideyasını əsas götürərək qeyd etmək yerinə düşər ki, nəsrin poetik sistemində fərqli hadisələr cərəyan edir, janr sahələri yerini və mövqeyini dəyişir, təsvir momenti, təhkiyə strategiyası dəyişikliyə uğrayır.

Son on illikdə Böyük Britaniya postmodernist nəsrində mifin yenidən dekonstruksiyasıyla bağlı bir sıra romanlar qələmə alınıb. Həmin əsərlərdə mif müasir görmə bucağında yenidən “dirilir”, müəllif təhkiyəsində yenidən “yazılır”, çox vaxt isə istehzaya məruz qalır. Culian Barnsın “Dünyanın tarixi 10½ fəsildə” (1989) [7] romanında mif, mifik aləm artıq başqa bir ideya kontekstində işlənir. Müəllif fantaziyası ideyanın modelə çevrilməsində özünü bürüzə verir və kompozisiya elementinə çevrilir. Uydurma ilə reallıq arasında sərhədlər itir, mifik model və motiv süjet qurmada istifadə olunur.

Postmodernist romanda keçmişin interpretasiyası çox vaxt yoxa çıxan reallıqlar deyil, onların indiki zamanda izlərinin var olmasıdır. İndiyə müncər olan keçmiş kəsik fraqmentlər, mozaika prinsipi ilə düzülən məlumatlar şəklində başqa zaman kontekstində araşdırılıb yeni təsvirdə ortaya çıxır. Postmodernist romanın nümunələrində bir qayda olaraq keçmiş mifologemlərlə oyun prinsipi üzərində qurulur və bu oyun çox vaxt istehzaya söykənir. Culian Barnsın “Dünyanın tarixi 10½ fəsildə” romanında mifin postmodernist istehzaya söykənən “dekonstruksiya”sının şahidi oluruq. Postmo-

dernist istehza Culian Barnsın romanında donuq tabularla, daşlaşmış qanunlarla və stereotiplərlə yaşayan həyat tərzinə, müəyyən ənənələrə bağlı təfəkkür tərzinə qarşı yönəlir.

Culian Barnsın “Dünyanın tarixi 10½ fəsildə” romanındakı istehza stereotipləri, adiliyi, “donuqluğu” ələ salır. İstehza bu kimi mətnlərdə karnaval effektini alır, reallıq və həqiqət uydurma və təxəyyülə qarışır, istehza müəllifin özündən başlayaraq bütün personajlara, sonda isə tarixin özünə qədər gedib çıxır.

Azərbaycan romanında baş verən yeniliklərin dünya ədəbiyyatında, o cümlədən Böyük Britaniya ədəbi prosesində gedən mədəni hadisələrlə tipoloji paralelliyini görməmək mümkün deyil. Bu prosesin nəticəsidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni istiqamətlər meydana gəlir, dünya ədəbi prosesiylə inteqrasiya gedir və ədəbi əlaqələrin işığında yeni təmayüllərin və meyillərin yaxınlığı və inkişafı baş verir. Kamal Abdullanın “Yarımqıq əlyazma” (2004) [1] romanı bunun əyani nümunəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. “Yarımqıq əlyazma” romanında məlum süjetin adı gözlə görünməyən, nəzərdən kənar qalan fraqmentləri “dirilir”, həmin süjet artıq başqa bir ideya kontekstində işlənir. Yazıçının sonrakı romanları da kompozisiya baxımından ideyanın modelə çevrilməsi mexanizmi əsasında qələmə alınıb. Kompozisiyası bu tipli model əsasında qurulan nəsr əsərlərində əsas rolunu müəllif fantaziyası oynayır. Reallıq uydurmaya, bədii təxəyyül gücünə yaradılan model isə həqiqətə çevrilir. Bədii mətləbin açılmasına dolayı yollarla getmək, əslində həqiqətlə uydurmanın, olanla təxəyyülün bir vahidin içində yuva qurmasına işarədir. Onun nüvəsində mifik model və ya motiv dayanır. Beləliklə, yalançı məna dəf edilir və dəf edildikcə parodiya, istehza yaranır, postmodern estetikada “simulyakr” və ya “ikili kodlaşdırma” effekti bu lüzumdan istifadə edilir.

J.Derridanın “bütün mətnlər özündən sonra gələn digər mətnlər üçün intertekst rolunu oynayır; digər mətnlər burada müxtəlif səviyyələrdə iştirak edir” [4] fikrinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, postmodernizmin “dekonstruksiya” anlamı təkcə dağıtma deyil, həm də qurmadır, yenidən inşa etməkdir.

Azərbaycan postmodernist romanında dastan ədəbiyyatı, epos ruhu özünü büruzə verir. Kamal Abdullanın “Yarımqıq əlyazma” romanı faktiki olaraq qədim epik ənənə ilə onun müasir «dekonstruksiyası» arasındakı qarşıdurmaya problematika ünsürü daxil edir. Epos dünyası həmişə milli, etnik ənənəyə bağlanmış, «keçmiş»lə bağlı olmuşdur, heç vaxt dəyişikliklər üçün açıq olmamışdır. Postmodernist romanda isə dəyərlər dağıdılır, epik qəhrəmanın trikseri meydana gəlir, “ikili kod”a çevrilir və postmodernist ironiyanın hədəfində istehzaya məruz qalır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif ölkələrin ədəbiyyatlarının özünəməxsus təkamülünü şərtləndirən amillər var. Böyük Britaniya ədəbi prosesində gedən ədəbi-mədəni hadisələr dünya ədəbiyyatına və onun bir hissəsi olan Azərbaycan ədəbi prosesində baş verən yeniliklərə də təsir edir. Düzdür bu təsirin tempi və yolları müxtəlif olsalar da onların hər biri dövrdən dövrə bir istiqamətdə birləşir, vahid dünya ədəbiyyatı yaradırlar.

Açar sözlər: postmodernist roman, ədəbi əlaqələr, “Yarımqıq əlyazma”, “Dünyanın tarixi 10½ fəsildə”.

Ədəbiyyat

1. Abdulla K. Yarımqıq əlyazma. Bakı, Mütərcim, 2012, 288s.
2. Булгаков С.Н. Нация и человечество, Булгаков С.Н. Соч.: В 2 т. М., 1993. Т. 2.
3. Конрад Н.И. О некоторых вопросах истории мировой литературы, Конрад Н.И. Запад и Восток. М., 1972. 427с.
4. Постмодернизм : энциклопедия / сост. и науч. ред.: А. А. Грицанов, М.А. Можейко. Минск: Интерпрессервис : Кн. дом, 2001, 1038 с.
5. Хализев В.Е. Теория литературы. М., 2004. 405с.
6. Трубецкой Н.С. Европа и человечество. София. 1990.
<http://www.philosophy.ru/phil/library/vehi/nstev.htm> .

7. Barnes J.A. History of the World in 10½ Chapters. Vintage International. New York, 1990. 430p.

THE NOVEL OF GREAT BRITAIN AND AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF LITERARY RELATIONS

In modern literary studies, the English literature possesses the leading post. The new tendency developing in English literary process influenced world literary-artistic thought and caused changes taken place in Azerbaijan literary process. Western literature, especially innovations in Britain novel influenced on the development of Azerbaijan novel, carried it out to new literary flatness. The study of British novel in Azerbaijan, its investigation, and literary translations determined the direction of the new novel created in our literature, drew it close to the Western novel in the context of form and theme. An obvious sample of it may be considered Kamal Abdulla's novel "The Incomplete Manuscript"

Keywords: postmodernist novel, literary relationships, "The Incomplete Manuscript", "The World's History in 10½ Chapter".

ƏMƏK BAZARINDA XARİCİ DİLİN YERİ VƏ ROLU

Solmaz Abidi

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: abidi.solmaz@mail.ru

Beynəlxalq kommunikasiya qloballaşan dünyada beynəlxalq ticarət, birbaşa xarici sərmayə, maliyyə axını və əhalinin miqrasiyasında vacib rol oynayır. Bu bütün dünyada xarici dilin öyrənilməsinə olan tələbatı artırır. Yeni dilin öyrənilməsi stimulunu, üstünlüyünü daxili və xarici motivasiyalara bölmək olar. Daxili motivasiyalar əsasən dilin qeyri bazar dəyərinə daxildir. Yeni dilin öyrənilməsi ünsiyyət zamanı yeni informasiyanın əldə olunmasında potensial yardımçıdır və eyni zamanda potensial tərəfdaşların artmasına səbəb olur. Bundan başqa yeni dilin öyrənilməsi yüksək reputasiya və yaşlıları arasında insanı hörmətli edir. Gələcəkdə əlavə dilin öyrənilməsi bəziləri üçün faydalılıq və fərəhli bir proses ola bilər. Xarici dil bilmə insan kapitalı portfelinin tərkib hissəsidir. Dilin məhsuldarlıq funksiyası əmək bazarında olduğu kimi gündəlik həyatımızda da müxtəlifdir. Dil özünün emosional vəziyyətini ifadə etmək, öz həmkarlarına vacib məlumatı vermək, daxili görünməyən ağılı vəziyyətini göstərmək və eyni zamanda özünün fərdi tələbatını ifadə etmək üçündür. Dil ən vacib sosial, qarşılıqlı anlama vasitəsi kimi istifadə olunur. Dilbilmə bacarığının vacibliyi son on illiklərdə əmək bazarında artır və gələcəkdə bu proses müəyyən dövrə qədər davam edəcək. Savadlılıq və dilbilmə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini, təhsili, tibbi ilə həlledici dərəcədə əlaqədardır.

İqtisadi cəhətdən xarici dili bilmə ölkə üçün vacibliyi bazar dəyəri ilə ölçülür. Bu bir çox amillərdən: turizm və xidmət sahəsində xarici müştərilərlə birbaşa ünsiyyətin müəyyənləşməsindən asılıdır. Onun dəyəri xarici məlumatlarla iş zamanı məlumat və tərcümə, axtarışlar zamanı beynəlxalq ticarətdə xərclərin azaldılması ilə əlaqədar olur. Xüsusilə iqtisadi ədəbiyyatda beynəlxalq ticarət axınının formalaşmasında dilin roluna müəyyən diqqət verilir. Dil baryerinin aşağı olması ticarətin inkişafını yüngülləşdirir. Dillər arasındakı fərqlər iş zamanı böyük baryerlər yaradır. Eyni dil qrupuna daxil olan dili öyrənmək müqayisəli dərəcədə asandır (məsələn: alman, ingilis və isveç dili german dili qrupuna və ya rumın dili ispan və italyan roman qrupuna aiddir). Lakin dilçilikdə bir birinə

yaxın olmayan dilləri öyrənmək çətinlik törədir (məsələn: mandarin və yapon dillərinin öyrənilməsi). Dilin öyrənilməsində çətinliklərdən biri də yaş amilidir. Dilçilik və neyrobioloji tədqiqatlar erkən, yetkin yaş dövründə dilin öyrənilməsinin asan olması müəyyənləşdirilmişdir. İnsan yaşlandıqca dilin öyrənilməsi prosesi çətinləşir. Fərdin dilin öyrənilməsində rasionallığın və faydalılığın yüksək olması fərdin istəyindən asılıdır. Onları dilbilmə nəticələri xarici dilin öyrənilməsi üçün ödənilən xərclər, fərqləndirilən mükafatlar və əmək haqqının bölüşdürülməsi ilə təsdiqlənir. Xarici dil biliyi əsasən yüksək ixtisaslaşdırılmış peşələrdə özünü göstərir. Əmək bazarında beynəlxalq miqrantların dil bacarıqları çox vacibdir. Miqrantların miqrasiya dövründə dil bacarığı insan kapitalının ən vacib hissəsidir. İstiqamətləndirilən ölkənin dilinin öyrənilməsi üçün sərmayə qoyuluşu ölkədə iqtisadi müvəffəqiyyətə təsir göstərir. Belə ki, miqrant dil öyrənmə qərarını qəbul etdikdə, dilin öyrənilməsi üçün gözlənilən xərclər miqrantın qərarını formalaşdırır. Dilin öyrənilməsi üçün ayrılan sərmayə düşünülmüş olur, öyrənilən dilin gözlənilən faydalılığını və xərclərini ölçəcək insan kapitalı çərçivəsində təhlil edir. Çizvik və Miller (1995) miqrantların sərbəst şəkildə dil bilməsini müəyyənləşdirən amilləri üç kateqoriyaya: istiqamətləndirilmiş ölkənin dilinin təsiri, yeni dilin öyrənilməsi səmərəliliyi və iqtisadi stimül ayırmışdır. Dilin öyrənmə səmərəliliyi və təsiri fərdi, institusional və xarakterik vəziyyətdən asılıdır. Miqrantlar miqrasiyaya qədər istiqamətləndirilmiş ölkənin dilini orta məktəbdə təhsil almaqla, tərcümə olunmayan ədəbiyyatı oxumaqla və dublyaj olunmayan filmə baxmaqla öyrənə bilər. Miqrasiyadan sonra öyrənilən dilin təsiri dəqiq istiqamətləndirilmiş prosesdir və bu da onların bu ölkədə yaşayış dövründən asılıdır. Təsir eyni zamanda əmək bazarının statusu, ilə tam iş gününün işləməklə, fərdin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılıdır. Miqrantlar ölkənin dilini öyrənməklə özlərinin bacarıq və səmərəliliyi ilə fərqlənirlər. Dilin öyrənilməsinə təsir göstərən əsas amil ölkəyə gəlmiş yaş dövrüdür. Gənclər, yetkinlik dövründə ölkəyə gələn miqrantlar heç bir çətinlik çəkmədən ana dili səviyyəsində dili öyrənə bilirlər. Dilin öyrənilməsi bacarığına təsir göstərən ikinci əsaslandırılmış linqvistik amil onun ana dili ilə öyrənilən dil arasındakı fərkdir. Üçüncü qrup amil təsir göstərən və səmərəlilikdən əlavə istiqamətləndirilən ölkənin dilini bilmək iqtisadi stimullaşmanı göstərir. Dilin öyrənilməsi üçün investisiya qoyuluşu gözlənilən faydalılığı əks etdirir. əmək bazarında dil bacarığının qiyməti bir sıra empirik səhvlərlə mürəkkəbləşir. Birinci, obyektiv dilbilmə bacarığı qiyməti çox nadir müstəsnaqlıq təşkil edir və bir qayda olaraq miqrantların dilbilməsi səviyyəsinə aid olan tədqiqatlar dil bacarığı haqqında müstəqil məlumatla kifayətlənir. Bu subyektiv məlumat ola bilsin ki, ciddi səhv ölçülü və düzgün olmayan təsnifat olacaq. İkinci, analoji olaraq təhsildən alınan qiymət dilbilmənin qiyməti əsaslı hesab olunacaq. Əmək haqqı kimi dil bacarığı da müşahidə olunmayan bacarığa potensial müsbət təsir göstərir. İlkin olaraq Çizvik və Miller valideyn təhsilinin əsas alət kimi ailə tərkibini və xaricdə ailə əlaqələrindən istifadə etməyi təklif etdi. Onların ABŞ, Kanada, İsraildə ingilis dilində yaxşı və çox yaxşı danışanlar üçün 30 və 50% mükafatlı əmək haqqı ödənilir [1]. Lakin Dastman Van Soest alman sosial-iqtisadi qruplarının panel məlumatlarına əsasən alman dilini yaxşı və ya çox yaxşı bilənlərin əmək haqqına əlavə mükafat 11-14% olmalıdır [2]. 1990-cı ilin əhalinin siyahıya alınması məlumatlarından istifadə edərək ABŞ-da, Bleykli və Çin diqqəti 17 yaşdan kiçik olan uşaq miqrantların ABŞ-a gəlişinə cəmləşdirir [3]. Dilçilər və neyrobioloqlar təsdiq etmişlər ki, uşaqlar bu yaş dövründə ingilis dilini ana dili kimi mənimsəyir. Onların qiymətlərinə görə dilbilmə bacarığının 0-3 (0=tam yox, 3=çox yaxşı) şkalası ilə qaldırılması əmək haqqına mükafatların 30% əlavə olması ilə əlaqəlidir.

ABŞ ictimaiyyətinin 2010-cu ilə aid olan sorğularına əsasən İsfording & Sinning (2012) ABŞ-a gələn miqrantların ümumi sayını analiz edərək, gələn miqrantların ölkəyə gəldikdən sonra ingilis dilini yaşadıkları dövrdə öyrənməsini göstərmişdir. Onların göstərdikləri nəticələr uşaq-miqrantlar kimi yaşlı miqrantların ölkəyə gəlişi ilkin nəticələrini təsdiqləyir. Çizvik və Millerə (2010) görə miqrantların əmək haqqı onların ixtisası və dilbilmə qabiliyyətini nəzərə almaqla ödənilməlidir. 2000-ci ildən ABŞ –da ingilis dili tələbatına görə işçilər seçilir, yaxşı əmək haqqı və mükafatla təmin edilir. Dilin öyrənilməsi yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün aktual olduğundan müəlliflər dilbilmə və gələcəkdə

insan kapitalı arasında qarşılıqlı tamamlama olduğunu göstərmişlər. Bu müəlliflərin göstərdikləri nəticələrdə seçimində dilbilmənin böyük ehtimal olması və əmək haqqının ödənişində dilbilmə bacarığına tələb göstərilmişdir. Çizvik və Miller (2003) 1991-ci ilə aid olan əhalinin siyahıya alınması məlumatından istifadə edərək oxşar qarşılıqlı tamamlanmanı təhsil, təcrübə və dil bacarığının miqranlar üçün vacib meyar olduğunu göstərmişlər [4].

Dilbilmə bacarığı tərcümə vəsaiti kimidir. Əmək haqqının gəlirlərə təsirinə aid olan tədqiqatlardan əlavə gələcək tədqiqatlar əmək bazarı ilə əlaqədar olan dilbilmənin əlavə təsirini göstərirlər. Aldaşev və onun həmmüəllifi (2009) Alman dilinin işçi qüvvəsinə təsiri və işsizlik mümkünlüyünə təsir göstərməsinin sənədləşdirilməsini sosial iqtisadi pəndədən istifadə edərək qeyd etmişdir. Bundan belə nəticə çıxır ki, dilbilmə əmək bazarında iştiraka və digər işədüzəlmə ehtimalını artırır. Xarici dil bilən şəxslərin 20%-i əsas iş yerlərindən əlavə digər səmərəli qazancyolları tapa bilirlər. Qroqer (2011) ABŞ-da milli dilçilik tədqiqatlarına əsasən 1997-ci ildə anonim şəkildə gənclərin dil modellərinin qiymətləndirilməsi zamanı belə nəticəyə gəlmişdir ki, standart Amerikan-İngilis dili əvəzinə gənclərin 12%-i Afrika-Amerikan dilində danışıq.

Dilbilmə səviyyəsinin müxtəlifliyi əmək bazarı nəticələrinə təsir göstərir. Dilbilmə səviyyəsi, dialektlər, aksentlər nitq modeli və ya söz yığımının seçilməsi insan haqqında məlumatın siqnalıdır. Bu insan sosial statusu, etnik mənsubiyyəti və onun zövqündən xəbər verir.

Açar sözlər: xarici dil, əmək bazarı, dil baryeri, miqrasiya, məhsuldarlıq.

Ədəbiyyat

1. Chiswick B.R, P.W. Miller, International migration and the economics of language, in B.R Chiswick and P.W Miller (eds), Handbook on the Economics of International Migration, Amsterdam, Netherlands: Elsevier, 2014, pp.211–270.
2. Dustmann C., Fabbri F. Language proficiency and labour market performance of immigrants in the UK, Economic Journal, 113(489), 2003, pp.695–717.
3. Bleakley H., Chin A. Language skills and earnings: Evidence from childhood immigrants, Review of Economics and Statistics, 84(2), 2004, pp.481–496.
4. Barry R. Chiswick, Yew Liang Lee, Paul W. Miller. Patterns of Immigrant Occupational Attainment in a Longitudinal Survey, 2003.

THE PLACE AND THE ROLE OF FOREIGN LANGUAGES IN LABOR MARKET

This article summarizes three different strands of the literature that address the labor market effects of language-related human capital. The ongoing globalization leads to an increased demand for foreign language proficiency to reduce search and information costs and overcome cultural barriers in the trade of services and goods and tourism. For international migrants, destination language skills display both a prerequisite for and outcome of successful integration. Investments into destination language skills are highly rewarded by wage returns and higher employment probabilities and act as the medium of translation to apply pre-migration human capital in the destination country labor market.

Keywords: foreign languages, labour market, linguistic barriers, productivity.

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMALARIN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Esmira Ağamirzəyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: esmaaqa@gmail.com

İngilis dili tarixən müxtəlif dillərlə təmaslı əlaqələrdə olmuşdur. Bu əlaqələr xarakterinə görə bəzən çox güclü qarşılıqlı təsirdə getmişdir. Qarşılıqlı təsirin güclü olduğu dövr daha keçmişə gedib çıxır. İngilis dilindəki alınmalar bu dilin lüğət tərkibinin, demək olar ki, 70%-ni təşkil edir. İngilis dilinin lüğət tərkibindəki alınmaları onların bu dilə daxilolma ardıcılığını nəzərə almaqla öyrənmək mümkündür. Məsələyə bu şəkildə yanaşmaqla aşağıdakı ardıcılığı qəbul etmək olar: 1) kelt alınmaları; 2) latın alınmaları; 3) skandinav alınmaları; 4) fransız dilindən alınmalar; 5) yunan dilindən alınmalar; 6) ərəb və fars dillərindən alınmalar; 7) italyan, holland, ispan, rus, alman, türk dillərindən alınmalar; 8) sovetizmlər; 9) müasir dövrdə baş vermiş hadisələrlə bağlı alınmalar.

İngilis dilində kelt dilindən alınmalar çox deyildir. Bu alınmalar daha çox onomastik vahidləri əhatə edir. Qeyd edək ki, ingilislər onomastik vahidləri onların mənşəcə başqa dilə məxsus olmasına görə dəyişdirməmiş, olduğu kimi saxlamışlar. Təbii ki, kelt dilindən alınma adı sözlərin də az bir hissəsi ingilis dilində qalmışdır. Down, dune (təpə), dun (qəhvəyi) sözlərini buna misal gətirmək olar.

İngilis dilinin lüğət tərkibinə ən güclü təsiri latın dili göstərmişdir. Bu dildə latınizmlərin üç layı vardır: 1) Eramızdan əvvəl başlanmış bizim eramın VI əsrinə qədər bir dövrdəki alınmalar; 2) xristianlığın İngiltərədə yayıldığı dövrə aid alınmalar (VI-VII əsrlər); 3) intibah dövründəki alınmalar (XV-XVI əsrlər).

Birinci qata aid latınizmlər danışq dili vasitəsilə alındığından assimilyasiyaya uğramış, latın dilindəki formalarını itirmiş, fonetik və qrammatik dəyişməyə məruz qalmışdır. Ona görə də ingilis-saksonlara məlum olmayan əşya və anlayışlara aid adlar bu mədəniyyətdən keçmişdir. Məsələn, şərab- wine (müasir ing.)- win (qədim ing.); winum (lat.);

Xristianlığın qəbul edilməsi Britaniyada latın dilindən sözalmanı gücləndirmişdir. Birinci layda olduğu kimi bu laydakı sözlər də əsasən təkhecalı olub şifahi yolla dilə keçmişdir. Onların əksəriyyəti konkret anlayışları ifadə edir. Məsələn, ing. socc/sock lat. soccus), ing. rose lat. rosa) adları, dini terminlər (ing. engel/angel lat. angelus) və s.

Latın dilindən alınmaların üçüncü qatı intibah dövrü ilə bağlı olduğundan bu qatda elmi anlayışları ifadə edən terminlər çoxluq təşkil edir. Latın dili qədim elmi dildir və bu dil bütün dillərin terminoloji sisteminə, o cümlədən ingilis terminologiyasına ciddi təsir göstərmişdir. Müasir ingilis dilində latın mənşəli terminlər çoxdur və çağdaş terminyaratma prosesində də latın alınmaları çox istifadə olunur. İngilis dilində istifadə olunan obligation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, programme, system, socialism, communism, climate, radius, tradition və s. latın mənşəli terminlərdir.

XI əsrdə İngiltərə Danimarka krallığına tabe edilir. Danimarkalıların hakimiyyəti dövründə ingilis dilinə xeyli söz keçmişdir. Skandinav alınmaları arasında hətta əvəzliliklər (they -onlar, same-həmin) və bağlayıcılar (till-hələ yox, though-hərçənd) da vardır. Bu dillərdən ingiliscəyə keçmiş sifətlər də az deyildir (happy, ill, odd, ugly, weak və s.). Danimarka və ingilis dillərinin yaxınlığı semantik alınmaların sayının daha çox artmasına, eləcə də onların semantik dəyişməyə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Saitlərdən əvvəl (sk) samit birləşməsi də bu dövrə aiddir.

XI əsrdə İngiltərədə normanlar hakimiyyəti ələ alır və nəticədə ingilis dili fransız dilinin təsiri altına düşür. Bu dövrdə ictimai-siyasi sahədə fransız alınmalarının sayının artımı özünü göstərir. Dilə feodal ukladı ilə əlaqəli feudal, baron, vassal, liege, chvalry kimi sözlər keçir. Həmin dövrün alınmalarından bir qismi sonralar ümumi mənə almışdır. Məsələn, obey, serve, noble, glory, command, danger və s.

İngilis dilinə məxsus king, queen, earl, lord, lady istisna olmaqla sosial status bildirən digər

sözlərin, demək olar ki, hamısı norman-fransız mənşəlidir. Ümumiyyətlə, ingilis dilindəki fransız dilli alınmalar qədim fransız (XII-XV əsrlər) və yeni fransız (XVI əsrdən sonra) olmaqla iki qrupa bölünür.

XVII əsr ingilis dili üçün yeni fransız alınmaları xarakterikdir. Məsələn, restaurant, ballet, banquet, police, regime və s. XIX əsrdə fransız dilindən daha çox texniki terminlər alınmışdır: chassiss, fuselage və s.

İntibah dövründə İngiltərədə antik mədəniyyətə diqqət artmışdır. Nəticədə ingilis dilinə latın, yunan dillərindən sözlər keçir. Bu alınmalar artıq danışiq dili ilə deyil, yazılı dillə keçir. İngilis dilində fəlsəfə, hüquq, tibb terminologiyası belə alınma terminlər əsasında zənginləşmişdir (basis, area, crisis, idea, ratio, stimulus, operate, cultivate, educate, admit, permit, affect, senior, junior, minor, interior, exterior və s.).

İngilis dili qeyd edilən dillərdən başqa, italyan, ispan, holland, alman və başqa dillərlə dil əlaqələrində olmuşdur. Bu dillərdən alınmalar daha çox mədəni və ticarət əlaqələrinin nəticəsi kimi ingilis dilinə keçmişdir.

İngilis-rus dil əlaqələri nəticəsində med “bal”, qədim ing. meodu, müasir ing. mead; rus molo-ko, qədim ing. meolk, müasir ing. milk və s. sözlər ingilis dilinə daxil olmuşdur.

Bir sıra ərəb ölkələri ingilis müstəmləkəsi altında olmuşdur. Eyni zamanda, erkən orta əsrlərdə Şərqdə elm inkişaf etmiş və elmi dil ərəb dili olmuşdur. Şərqdə riyaziyyat, astronomiya və təbabət sahəsində böyük elmi axtarışlar aparılmışdır. Nəticədə bir sıra sahə terminologiyalarından ingilis dilinə terminlər daxil olmuşdur: caliph, mameluke, sheikh, hashish, calibre, sultan, carat və s. sözlər ərəb dilinə aiddir.

Türk dilinin də Avropa dilləri ilə tarixən kifayət qədər sıx əlaqələri olmuşdur. Bu əlaqələr türk imperiyaları və türk dövlətləri ilə bağlı meydana çıxmışdır. Nəticədə türk dili bir çox dillərdə öz izini qoymuşdur. Xeyli miqdarda türk sözü ingilis dilinə keçmişdir. Bəzi hesablamalara görə ingilis dilində dörd yüzə yaxın türkizm vardır. Onlardan 55%-i etnoqrafik realilərdir. 26% söz ictimai-siyasi terminologiyaya, 19% söz isə təbii realilərdir.

Türk sözləri hələ eramızın IV əsridə Hun imperiyası dövründə keçmişdir. Bu dövrdə türklərin hərbdə, dövlətçilikdə bir sıra digər sahələrdə, xüsusən, atçılığın inkişafında Avropadan irəlidə gedirdi. Bu isə həmin sahələrə aid terminlərin Avropa dillərinə, o cümlədən də ingilis dilinə keçməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Bəzi tədqiqatçılar beech, body, girl, beer, book, king kimi sözləri də türkizmlər sırasına daxil edir.

German dillərinin qərb yarımqrupuna daxil olan ingilis dilində sözlər digər german dilləri ilə paralellərə malikdir. Məsələn, house (ing), haus (alm.), huis (holl.), hus (isveç), dau (ing), taq (alm), dag (holl), dag (isveç) və s. Bu cəhət dillərin qohumluğundan irəli gəlir. Digər tərəfdən, ingilis dilindəki skandinav dillərindən alınmalar qeyd olunan cəhətdən seçilir. Məsələn, ing. anger “qəzəbli” skand. anger//anqr-bədbəxtlik, bəla, qəzəb, kədər, ing. fellow “oğlan, yoldaş”, skand. felaqi “yoldaş, həmkar”, angry-wrooth “hirsli, qəzəbli”; sky-heaven-göy; taken-niman-“almaq, yapışmaq”; they-hi, heo, he-“onlar” və s.

Alınma vahid etimoloji təhlil prosesində müəyyənləşdirilir. Bir sıra sözlərin ilkin mənşəyini təyin etmək çətindir. Məsələn, müasir ingilis dilindəki inch (dyüm) sözü latından qədim dövrlərdə alınmışdır. Bu söz müasir ingiliscədəki foot “fut” sözü ilə eyni anlayışı, eyni ölçünü ifadə edir. Birinci terminin latından olması məlumdur. İkincinin, yəni foot sözünün ingilis dilinin ümumişlək leksik vahidi əsasında formalaşması şəksizdir. Ayaq mənası ölçü vahidinin yaranmasına əsas verir. Azərbaycan dilində də “addım” qeyri-standart ölçü vahidi kimi işlənir.

Beləliklə, aydın olur ki, müasir ingilis dilinin lüğət tərkibində müxtəlif dillərə aid olan çoxlu sözlər vardır. Bu sözlərin az olmayan bir qismi terminləşmişdir. Terminoloji mənə almış alınma sözlər sahə terminologiyaları vasitəsi ilə təkrar miqrasiya prosesi keçməkdədir. Həmin terminlər bir çox dillərin terminoloji sistemlərinə keçmişdir və bir qayda olaraq, alındığı dillərdə Avropa mənbəli

alınmalar kimi qiymətləndirilir. Aydınır ki, hər bir dil müəyyən sistem təşkil edir. Dilin leksikası da bu sistemin daxili yarım sistemidir. Leksikada alınma sözlər semantik cəhətdən onlara yaxın sözlərin bir və ya bir neçə mənasını öz üzərinə götürür. Aydın olur ki, sözləmə yalnız dildə boş olan semantik söz yuvalarının tutulması ilə nəticələnir, bəzən müəyyən sözün yeni variantı, bəzən isə terminoloji vahid kimi funksionallaşır.

Açar sözlər: alınmalar, vahid, leksika, mənşə, termin.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
2. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət, Bakı, Qismət, 2003.
3. Məmmədov N.İ. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı, AUN, 1958.
4. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков (на материале терминологии “управление персоналом”), Вестник МГОУ. Серия “Лингвистика”, № 2, 2007, М.: Издательство МГОУ, 2007.
5. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка (практический курс); М., Высшая школа.
6. Брагина М.К. Заимствование англо-американизмов французским языком с середины XIX века (на материале нарицательных имен существительных). АКД, М.: 1968.
7. www.yahoo.com.fr/lexicologie.
8. www.google.com.fr/lexicologie.

THE FORMING RESOURCES OF THE BORROWED WORDS IN ENGLISH

It gets clear that there are many words belonging to different languages in the vocabulary of modern English language. The big part of these words was turned to term. Borrowed words obtained terminological meaning passes repeat migration process through spherical terminologies. Those terms passed to the terminological systems of many languages and as a rule, they are valued as European source borrowed words in borrowing languages. It is clear that each language has a certain system. The lexicology of language is the sub-system of current system. The borrowed words in lexicology obtains one or some meaning of similar words to them by semantic aspect. It is understood that the borrowing of words is not only results with filling empty semantic word gaps in language, sometimes it functions as a new variant of certain word, or terminological unit.

Keywords: borrowed words, unit, lexica, origin, term.

MORFOLOJİ ÜSULLA YARANAN BİTKİ ADLARI

Günay Ağayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gunayagayeva537@gmail.com

İngilis dilində morfoloji yolla yaranan bitki adları çox məhsuldardır. Bitki adlarının yaranmasında morfoloji prosesin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada birinci növbədə köklərə şəkilçilər artırmaqla yeni düzəltmə bitki adları əmələ gəlir. Məsələn, linden tree (gökə ağacı), nectareous (bal verən nağac), pellitery (balqabaq), carnation (qərənfil), aster (astra) və s.[7].

Öz tarixi etibarını ilə morfoloji yolla yeni bitki adlarının yaranması sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir mərhələsini təşkil etmişdir. Daha doğrusu, bu proses sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesindən yaranmışdır.

Müasir ingilis dilində morfoloji yolla bitki adlarının yaranması prosesinin özünəməxsus çox zəngin, istər semantik, istərsə də formal xüsusiyyətləri meydana gəlmişdir. Ona görə də, bu prosesin dürüst və aydın başa düşmək üçün onun ən abstrakt ünsürünü təşkil edən şəkilçilərin həm ümumi, həm ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə, həm də xüsusi - hər şəkilçinin özünəməxsus olan aləmin məna və şəkil etibarını ilə qruplaşdırmağı lazım bilir [8, s.27].

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin ümumi cəhətləri bunlardan ibarətdir:

- 1) leksik və ya qrammatikliyi;
- 2) məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı;
- 3) törəmə yolları;
- 4) məna ardıcılığı [10, s.37].

İngilis dilində bitki adlarının morfoloji üsulla, yəni kök və şəkilçi əsasında əmələ gəlməsinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur [5, s.8]. Bu fikirlərdə bitki adlarında şəkilçilərin olub-olmaması məsələsində mübahisələr hökm sürür. Fikrimizcə, ingilis dilində mövcud olan leksik və leksik-qrammatik şəkilçilərin bir qismi bitki adları düzəltməkdə çox fəaldır. Daha doğrusu, belə bir fikir yürütmək olmaz ki, bitki adlarının əmələ gəlməsində heç bir şəkilçi iştirak etmir. Bitki adlarının yaranmasında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək olmaz. Çünki, dildə elə faktlara rast gəlmək olur ki, orada mütləq bitki adlarını düzəldən xüsusi şəkilçinin varlığını təsdiq etmək lazım gəlir. Məsələn, linden//Lune tree (gökə ağacı), Eranthous (göbələk növü), pellitery (balqabaq) və s. kimi bitki adlarının derivotoloji təhlili onların oen-, -ous-, -y şəkilçiləri və-sitəsilə yarandığı sübuta yetirilir. Bu sözlərin bitki adları kimi çıxış etməsində həmin şəkilçilərin rolu əsasdır. Buna görə də, bitki adlarının yaranmasında ingilis dilindəki n şəkilçilərin rolunu araşdırmaq, onların yaratdıqları məna çalarlarını nəzərdən keçirmək dilçiliyin ümdə vəzifələrindəndir. Məsələn,

-tion şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: dilamination (mütovki), carnation (qərənfil), malversation (yabanı gül), adnation (strastaniya) və s.

-ness şəkilçisi ilə düzələn bitki adları:debudness (çespoçkovst), aphaness (görməmsiz, yəndəmsiz gül növü);

-en şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: bracken (paparotnik), Linden//lune tree (gökə ağacı) :

-er// -or şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: cotone aster (zoğal ağacı) - cotton aster gen, dittander (xamçiçəklilər fəsiləsindən olan alağ otu), aster (astra), jumper (ardıç), ginger (zəncəfil), deander (omarur), osier (qızıl söyüd), coriander (keniş), omelanchier (girdə nyarpaqlı gül), camphor (komfora) və s.

-ous şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: geminiflorous (qoşa taylı gül növü-ekiz ləçəkli gül növü), entomphilous (entamafilis gülü), epanthous (göbələk növü), floriferous (çiçəkli), octamerous// octanolrous (səkkiz nöqtəli gül), palmarous (pandapus), polypetalous (çoxləçəkli gül), nectareous

(bal verin ağac), apiaceous (çətirli bitki), apopetalous (çoxyarpaqlı), aposepalous (sərbəst yarpaqlı - gülün kasası müxtəlif formada olur, bir budaqda bir neçə müxtəlif gül olur), aremdinaceous (qamış fəsiləsindən olan nbitki) və s.

-y şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: epiasty (epinastiya), pansy (alabəzək bənövşə), daisy (*qız çiçəyi), peony (ilan gülü), popy (lalə), lily (zanbaq),parsley (cəfəri), celery (kərəviz), cassidon-y(lavanda dəniz çiçəyi -lünafər), centanry (vaselyok) və s.

-ate şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: aculeate (tikanlı bitki), labiate (dodaq rəngli bitki), manikate (tükklə örtülmüş bitki), agyrate (mutovkasız), brachiate (bulavovidniy) və s.

-ia şəkilçisi ilə düzələn nbitki adları: camellia (kameliya gülü), dahlia (georgin gülü), petunia (petuniya gülü), encomnia (evkomiya), alleheia (dovşan kələmi) və s.

-la şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: primula (əməköməçi), kalendula (gülümbahar),althale (gülxətmi), triqonella (güldəfnə), pulsalilla (güləbətini), camponula (zəng çiçəyi), coüuilla (kəndirli palma) və s.

-le şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: (marple (ağcaqayın ağacı), bramble (saqqız ağacı), camomile (romaşka), truffle (donbalan), nelle (gicirtkən) və s.

-oc şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: manioc (manyak ağacı - kökündən un hazırlanır, tropik bitkidir);

-teen şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: mangosteen (kiçik ətirli meyvəsi olan ağacdır, isti ölkələrdə bitir);

-age şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: borage (xiyar növü), cabbage (kələm);

-et şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: bluet (kaktus),rocket //violet (bənövşə) və s.

-on şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: ovellon (meşə fıncığı), tarragon (tərxun) və s.

-ing şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: dithering grass (titrək ot - Btriza gen), booting (trubaya bənzər gül növü) və s.

-us şəkilçisi ilə düzələn bitki adları: gladiolus (qarğa soğanı), erenymus (gərməşov), tamus (giləzəhər), ulmus (qarağac), laurus (dəfnə ağacı və yarpağı), narcissus (nərgiz gülü), lipinus (lütün gülü), lumnilus (maya otu), sambucus (kəndələş), popoulus (qovaq), (arbitus (çiyələk ağacı) və s.

Bitki adlarının sonuna artırılan şəkilçilərlə yanaşı sözlərin əvvəlinə artırılan prefikslərə də təsadüf olunur. Məsələn,

-de prefiksi ilə düzələn bitki adları: debudness (bespoçkovost), defuzed (tez aşağı əyilən bitki növü);

-di prefiksi ilə düzələn bitki adları: diqitalis (üskükotu), dilamination (mutovka), dittander (dozaliq - xaçşəkillilər fəsiləsindən olan ot - zepidium);

-inter prefiksi ilə düzələn bitki adları: intergeneric (mejrodovoy), intgermode (mejdouzlie) və s.[5].

Misallardan görüldüyü kimi, morfoloji yolla yaranan bitki adları ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Şəkilçilər vasitəsilə sözyaradıcılığında danışarkən altay dilində tədqiqat aparən Q.N.Ramstedtin fikrinə əsaslanmaq yerinə düşərdi. Müəllif şəkilçilərdən danışarkən bitki adlarının şəkilçiləşməsini də vurğulamışdı [12, s.53].

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən bütün şəkilçilər özlərinin yeni bitki adlarını yaratma bacarığına görə iki yerə ayrılır: məhsuldar və qeyri - məhsuldar şəkilçilər.

Miqdar etibarlı ilə bir çox bitki adlarına artırıla bilən və müxtəlif mənalı çoxlu yeni bitki adları əmələ gətirən şəkilçilər məhsuldar şəkilçilər adlanır. Məsələn, -us, -ate, -la, -ous, -y və s.

Miqdar etibarlı ilə bitki adlarına artırıla bilən və əsasən birmənalı bitki adı əmələ gətirən şəkilçilər qeyri-məhsuldar adlanır. Məsələn, -ia, -le,-oc, -teen, -age, -et, -an, -ing və s. [2].

Müşahidələr göstərir ki, bir sözlülük bitki adlarında başqa söz qruplarından çoxluq təşkil edir. Bu onunla əlaqədardır ki, bitki adlarının yaranma tarixi qədimdir. Həm də dil tarixi göstərir ki, ilk əvvəllər sadə tipli dil vahidləri əmələ gəlib, sonralar dildə mürəkkəbləşmə prosesi baş vermişdir.

Açar sözlər: fitonim, məhsuldar, morfoloji üsul, söz yaradıcılığı, leksik- qrammatik şəkilçilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.N. Ad insana ilk hədiyyədir, Elm və Nəyat, 1966.
2. Akhmanova O. Linguistic Terminology, M. 1977.
3. Afanasyeva O.V. Twelve Flowers of the Year, M., 1997.
4. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка, М., 1956, 219 с.
5. Донидзе Т.Н. Об аффиксальном словообразовании. Ономастика Востока, М. 1980.
6. Everyman's English Dictionary by D.C. Browning. London, 1962.
7. Picture Dictionary, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1991.
8. Qurbanov A.M. Azərbaycan Onomastikası, Bakı, 1986.
9. Xalq təbabəti xəzinəsindən, Azərbaycan Ensiklopediyası, Bakı, 1982.
10. Marchand H. The Categories and Types of Present- Day English Word Formation, München, 1969.
11. Серебренников В.А. О методах изучения топонимических названий, М., 1959.
12. Рамstedт Г.Н. Введение в алтайское языкознание, Морфология, М., 1957.

MORPHOLOGICAL WAYS OF COINING FITONYMS

The article deals with the problem of morphological ways of coining fitonyms. It is said that fitonyms are also coined with the affixes. Morphological word structure defined the method which reflects the sequence and arrangement of morphemes with the word. Derivational analyses aim at revealing the patterns on the bases of which new words appear in a language. The typical relations of morphemes within the words are known as derivational or word-formation relations. Many examples are given according to the derivational morphemes and are based on the theory.

It helps us to find out the origin, formation and primary meaning of fitonyms. It examines when and how any fitonym entered the language, how its original form changed over the years. The historical development and phonetic changes are very important for etymological features of fitonyms.

The word etymology derives from Greek - etimologia, from "etimos" which means "true or real". The ending "-ology" suggests the "study/science" of something.

Keywords: fitonym, productive, morphological way, word formation, lexico-grammatical affixes.

İŞARƏ DİLİ: DAVAMLI İNKİŞAF VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN AKTUAL PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Şükrü Halûk Akalin

Hacettəpə Universiteti, Sözlük Bilimi Uygulama Araşdırma Mərkəzi, Ankara, Türkiyə
e-mail: sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

Eşitmə və nitq qüsurlu insanların ünsiyyət dilinin – işarə dilinin araşdırılması həm dilçiliyin, türkologiyanın aktual problemlərindən biridir [1]. Çünki bu dillər “Azərbaycan işarə dili”, “Türk işarə dili” kimi adlanır və da bu ünsiyyət dilləri türkologiyanın əlaqə sahəsindədir. Lal-karların dili haqqında tədqiqat aparmaq və işarə dillərini ümumiləşdirmək, onları başa düşmək, onlarla ünsiyyət saxlamaq, insanlıq üçün ən mühüm vəzifələrdən biridir. Hamıya məlumdur ki, lal-karların öz dünyası, öz dili var. Sevinclərini, kədərini də elə öz dillərində bölüşürlər. Eşidib, danışa bilməsələr belə, hisslərini bu dillə bölüşə bilirlər. Anadangəlmə eşitmə və danışma qabiliyyətindən məhrum olan lal-karlara Tanrı güclü istedad verib. Lal-karların şəkil yaddaşı, cəhət təyini, sezgiləri (intuisiyaları) çox güclüdür. Axı onlar danışa bilməsələr də, güclü hissiyyətə malikdirlər.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə, o ölkənin vətəndaşlarının işarə dili rəsmi dil kimi qəbul edilmişdir. İşarə dilinin elmi üsullarla tədqiqindən başqa, lüğətlər və qrammatika kitabları nəşr edilir, yeni informasiya texnologiyalarından istifadə edərək eşitmə və nitq qüsurlu insanlardan başqa heç bir qüsuru olmayan insanlara da işarə dili öyrədilir. İşarə dili tərcüməçiliyi bu ölkələrdə xüsusi ixtisas kimi qəbul edilir, işarə dili tərcüməçiliyi ayrıca bir sahə olaraq öyrədilir, işarə dili tərcüməçiliyinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Məhkəmələrdə, xəstəxanalarda və digər sahələrdə xüsusi işarə dili terminlərindən istifadə olunur [1].

Türk dilli ölkələrdə isə işarə dili tədqiqatları çox təəssüf ki, yox səviyyəsindədir. Bununla yanaşı son illərdə eşitmə və nitq qüsurlu insanların dillərini inkişaf etdirmələri üçün bir sıra imkanlar yaradılmış, qüsuru olmayan insanlar, xüsusən də gənclər işarə dilini öyrənməyə maraq göstərməkdə, kurslar təşkil edilməkdədir.

Əsasən ödənişli olan ticarət məqsədli bu kurslarda işarə dilini mükəmməl bilməyənlər dərs deyir, müəllimlik edir. Türk dövlətlərində işarə dillərinin rəsmi olaraq tanınmaması, lüğətlərin və qrammatika kitablarının nəşr olunmaması, tədris olunmaması səbəbindən standart işarə dilləri inkişaf etməmişdir. Bölgədən-bölgəyə müxtəlifliklər göstərən işarə dilləri, həmin ölkədəki eşitmə və nitq qüsurlu insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasına mane olur.

Eyni problemlər Türkiyədə də yaşanmaqdadır. Dünyada ilk dəfə 1880-ci ildə Milanda keçirilən İkinci Beynəlxalq Karların Təhsil Konfransında işarə dilinin məktəblərdə qadağan edilərək, yalnız şifahi üsulla (oral metod) tədrisinin aparılması qərarından sonra 1924-cü ildə İzmirdəki eşitmə və görmə qüsurlu üçün təhsil müəssisələrində, 1953-cü ildə isə Türkiyədəki bütün lal-kar məktəblərində işarə dili tədrisi və istifadəsi qadağan edilmişdi. Bu qadağa çox təəssüf ki, 2000-ci illərə qədər davam etmişdir. Məktəblərdə türk işarə dili öyrədilmədiyini üçün standart işarə dili olmamışdır. Bölgələrə görə fərqlənən işarə dilləri yaranmış, ölkədəki bütün eşitmə və nitq qüsurlu insanların ünsiyyət yaradacağı ortaq işarə dili yaradılmamışdır [2].

Əslində isə türk işarə dilinin tarixi də, ümumtürk xalqlarının işarə dili tarixi də danışmaq dilindən daha qədimdir. İşarə dili tarixini tədqiq edən alimlər deyirlər ki, işarə dilinin tarixi danışmaq dilinin tarixindən daha qədimdir. Bəşəriyyət danışmaqdan əvvəl işarələr vasitəsi ilə ünsiyyət saxlamışdır. Buna baxmayaraq türk xalqlarının işarə dili tarixinin nə zamandan başladığını müəyyən etmək çox çətindir. İşarə ilə ünsiyyət qurma barəsində Mahmud Qaşqarının yazdığı “Divani Lüğət-it-Türk”dən, Yusif Xas Hacibin “Kutadqu Biliq”indən məlumat əldə edə bilərik [3].

Türk işarə dili haqqında dəqiq məlumatlar isə Osmanlı dövrünə aiddir. İlk dəfə Fateh Sultan Məhməd dövründə sarayda eşitmə və nitq qüsurlu insanların xidmət etdiyi, Qanuni Sultan Süleyman

dövründə işarə dilinin sarayın ikinci rəsmi dili olduğu, padşahların, vəzirlərin, sarayda xidmət edən digər insanların, xüsusən də hərəmxanadakıların işarə dilini öyrənməsinin məcburi olduğu bizə məlumdur. Padşahların danışmasının, səsinin eşidilməsinin insanlara xas xüsusiyyət olaraq görüldüyü üçün, əsasən də səfirlərin qəbulunda padşahların danışmadıqları, əmrləri işarə dili ilə verdikləri səfirlərin hesabatlarında görülməkdədir [2].

Saray xaricində eşitmə və nitq qüsurlu insanların təhsili üçün ilk dəfə 1889-cu ildə İstanbulda lal-karlar üçün məktəb açılmış, bu məktəbdə təhsil işarə dili ilə aparılmışdır. İstanbuldan sonra Osmanlı dövlətində Salonikdə, Merzifonda və İzmirdə də lal-kar məktəbləri açılmışdır. Cümhuriyyətin ilk illərində İzmir və İstanbuldakı məktəblər qalsalar da, sonralar İstanbuldakı məktəb bağlanmaq məcburiyyətində qalmışdır. 1944-cü ildə İstanbulda, 1950-ci illərdə də Ankara və Diyarbakırda da yeni məktəblər açılmışdır. Lakin 1953-cü ildən sonra Türkiyədəki bütün lal-kar məktəblərində işarə dili qadağan olunmuş, eşitmə və nitq qüsurlu insanların ünsiyyəti üçün şifahi təhsil (oral metod) tətbiq edilməyə başlanmışdır [2].

Halbuki, dünyada 1960-cı illərdən etibarən işarə dili linqvistik baxımından tədqiq edilməyə, işarə dili eşitmə və nitqi qüsurlular üçün məktəblərdə öyrədilməyə başlanmışdır. Türkiyədə işarə dilinin tədqiqi 1995-ci ildən nəşr olunan “Böyükler üçün işarə dili bələdçisi” adlı lüğətlə başlamışdır [2]. Türk işarə dilinin linqvistik baxımından tədqiqi 2000-ci ildə Hacettəpə universitetində başlanmışdır. 2005-ci ildə qəbul edilən “Əlillər haqqında qanun”un 15-ci maddəsində türk işarə dilinin inkişaf etdirilməsi, lüğətin və qrammatika kitabının nəşri Türk Dil Qurumuna həvalə edildi.

Türk Dil Qurumu “Türk İşarə Dili haqqında” proqram hazırlamış, 2007-ci ilin 7 iyun tarixində ilk dəfə “Birinci türk işarə dili simpoziumu”nu təşkil etmişdir. Bu simpoziumda türk işarə dilinin el əlifbası qəbul edilmişdir. Digər əhəmiyyətli qərarların qəbul edildiyi bu simpoziumun ilk iş günü olan 7 iyun “Türk İşarə Dili Bayramı” kimi qəbul edilmişdir [2].

Bu gün Türkiyədə Hacettəpə, Ankara, Boğaziçi, Sabancı universitetlərində türk işarə dilinin linqvistik metodlarla tədqiqi aparılır, lüğətlər, kitablar nəşr olunur. Lakin çox qərİbdir ki, türkoloqlar türk işarə dilinin tədqiqinə çox laqeydidirlər. Türkiyədə yalnız Hacettəpə universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı fakültəsində türk işarə dili, onun tarixi araşdırılır və tədris edilir. Türkiyədə əsasən dilçiliklə əlaqədar olan ingilis, fransız, alman filologiyası fakültələrində türk işarə dili haqqında araşdırmalar aparılmaqdadır. Bu mövzu türkoloqların diqqətini cəlb etməmişdir. Türk dünyasının türkoloqları arasında işarə dili ilə əlaqədar tədqiqat apararı alimlər haqqında məlumatımız yoxdur. Baxmayaraq ki, türk xalqlarının işarə dilinin araşdırılması, tədrisi, lüğətlərin və qrammatika kitablarının yazılması, işarələrin etimologiyalarının öyrənilməsi türkoloqların işidir. Türk işarə dilinin digər işarə dilləri ilə müqayisəsi linqvistlərin, tərcüməsi isə tərcüməçilərin işidir.

Azərbaycanda isə lal-karlar üçün məktəb ilk dəfə 1932-ci ildə Bakıda doqquz uşaq ilə təhsilə başlayıb. Uşaqların təlim-tərbiyyəsi ilə dörd müəllim məşğul olub. 1969-cu ildə Azərbaycan Respublikasında ikinci məktəb açılır. Məktəblərdən biri 1 nömrəli, digəri isə 3 nömrəli respublika xüsusi internat məktəbi adlandırılır. 1 nömrəli məktəbdə həm Rus, həm də Azərbaycan bölməsi, 3 nömrəli məktəbdə isə öncə Azərbaycan bölməsi, sonra isə rus bölməsi fəaliyyət göstərİb. Azərbaycan dilində dərslİklər az olduğundan müəllİmlər Rus dilindən tərcümə edilmiş və ümumtəhsil məktəbləri üçün yazılmış dərslİklərdən istifadə edİblər. O illərdə Azərbaycan Respublikasında ixtisaslı kadrlar az olduğuna görə müəllİmlərin bir qİsmi keçmiş SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində olan ali təhsil müəssisələrində defektologiya üzrə təhsil almağa göndərilmişlər. Hər iki məktəbdə ixtisaslı kadrlara olan ehtiyac qİsmən ödənilmişdir. Defektoloq ixtisası üzrə müəllİmlərə ehtiyac yarandığında 1990-cı ildə N.Tusi adına ADPU-da defektologiya fakültəsi açılmışdır [6].

Azərbaycan müstəqil olduğdan sonra da kar uşaqların təhsili diqqət mərkəzində durub. 2012-ci ildə Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 1 və 3 nömrəli məktəblər birləşdirilib və onların bazasında 3 nömrəli Respublika xüsusi internat məktəbi yaradılıb [6].

Məktəbdə həm Azərbaycan, həm də Rus bölməsi var. Hazırda burada 650 şagird təhsil alır.

Onların təlim-tərbiyəsi ilə 250 müəllim, 177 tərbiyəçi məşğul olur. Dərslər səs, daktil, jest və mimika ilə öyrədilir. Azərbaycan bölməsinin I-IV sinifləri üçün yeni proqram əsasında işlənib hazırlanmış xüsusi dərsləklər, müəllimlər üçün metodiki vəsaitlər çap edilib. Həmin dərsləklər məktəbin müəllimləri tərəfindən hazırlanıb. Məktəbin XI sinfini bitirən şagirdlərə ümumi orta təhsil haqqında şəhadətnamə verilir. Fənlər I-IV siniflərdə xüsusi proqramlarla, V-XI siniflərdə isə ümumtəhsil məktəblərinin proqramları əsasında tədris olunur. Məktəbdə kitabxana fəaliyyət göstərir [3].

Azərbaycanda da Karlar Cəmiyyətinin Baş İdarəsi lal-karların dili – işarə dili ilə bağlı fəaliyyətlər aparır. Amma bu barədə Gültəkin Ələsgər 2012-ci ildə çap olunan araşdırmasında yazır ki Azərbaycan lal və karlar informasiya blokadasında yaşayır. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən telekanallar surdo-tərcüməçilərin fəaliyyəti üçün ştat ayırmalıdır [5].

Eşitmə qüsurlu şəxslər Azərbaycanda və dünyada baş verən proseslərdən xəbərdar olmaq istəyir. Bu barədə telekanallardan xəbər almaq istəyir. Amma Azərbaycan telekanallarında lal və karlar üçün informasiya verilmir. Yeganə kimi Azərbaycanda minlərlə danışma və eşitmə qabiliyyəti olmayan vətəndaş var ki, onlar informasiya blokadasında yaşamağa məhkumdurlar [5].

Bir vaxtlar xəbərlər proqramının rus dilində buraxılışını surdo-tərcüməçi ilə yayımlayan Azərbaycan Dövlət Televiziyası da artıq uzun müddətdir ki, bu ənənəyə son verib. Halbuki, MDB və dünya ölkələrinin çoxunda telekanallar gündə ən azı bir dəfə xəbərlər proqramında surdo-tərcüməçilərdən istifadə edir. Amma bizdə fiziki qüsuru olan insanlar informasiya əldə etmək üçün öz yaxın adamlarının köməyinə arxalanırlar. Bir sözlə, hazırda əsl informasiya blokadasına düşən lal və karlar demək olar ki, dünyadan xəbərsiz qalıblar. Bunun üçün birmənalı şəkildə televiziyalarda surdo-tərcüməçi ştatı olmalıdır [5].

İnsan hüquq və azadlıqlarının səmərəliliyinin artırılması sahəsində milli fəaliyyət planı haqqında prezident fərmanı var. Bu fərmana uyğun olaraq, bəzi bəndlər var ki, orda fiziki qüsurlu insanlar üçün mərkəzlərin yaradılması təklifləri irəli sürülüb. Amma sırf lal və karların xüsusi olaraq informasiya almasına görə surdo-tərcümə sahəsində peşəkarların yetişdirilməsi üçün ayrıca layihə olmalıdır [5].

Bu gün Azərbaycanda da eşitmə və görmə qüsurlu şəxslər informasiya almaq baxımından ciddi problemləri yaşayırlar. Onlar demək olar ki, televiziyalarda gedən proqramlarda nədən söhbət getdiyini bilmirlər. Türkiyə, Rusiya və başqa ölkələrin telekanallarında hazırda bu loqoped tərcüməçi xidmətindən istifadə olunur. Onlar televiziya maraqla baxırlar, amma orada baş verənləri başa düşmədiklərinə görə üçün kədərlənirlər. Çünki hər bir ölkənin işarə dili fərqli ola bilər. Bunun üçün Azərbaycan telekanallarında verilişlərin işarə dili ilə tərcüməsi olmalıdır [5].

Bu barədə *Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda* qəti hökmlər vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslər barəsində dövlət siyasətinin əsaslarını müəyyən edir, əlilliyi doğuran səbəblərin, əlillik əlamətinə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması, əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiyası, öz fərdi qabiliyyətlərinə və maraqlarına müvafiq surətdə dolğun həyat sürməsinə kömək göstərən lazımi şəraitin yaradılması, əlilliyi olan şəxslər tərəfindən bütün insan hüquq və azadlıqlarının tam və bərabər səviyyədə həyata keçirilməsinin həvəsləndirilməsi, müdafiə və təmin edilməsi sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir [4]. Bu qanunun 5-ci maddəsinin 2-ci bəndində *“Dövlət əlilliyi olan şəxslərin təhsil alması və peşə hazırlığı keçməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasına, o cümlədən ...jest dilinin mənimsənilməsinə və karların dil xüsusiyyətlərinin həvəsləndirilməsinə, görmə, eşitmə və danışma qabiliyyəti məhdud əlilliyi olan şəxslərin (uşaqların) təhsilinin onlar üçün uyğun gələn dil və metodlarla həyata keçirilməsinə təminat verir”* deyilir [4].

Həmin qanunun 14-cü maddəsinin 4-cü bəndində *“Televiziya proqramlarında, kino və video-filmlərdə sərlovhə və surdotərcümə (lal-karlar üçün) sistemi tətbiq olunur. Azərbaycan işarə dilinin tərcüməsini (surdotərcümə - lal və karlar üçün, tiflosurdotərcümə - kor, lal-karlar üçün) müvafiq təhsil*

və ixtisasa malik tərcüməçilər (surdo- və tiflosurdotərcüməçilər), müəllimlər və mütəxəssislər həyata keçirirlər.” deyilir [4]. Eyni maddənin 5-ci bəndində “Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən əlilliyi olan şəxslərin surdotərcümə, tiflosurdotərcümə xidmətlərindən yararlanmasına köməklik göstərilir.” və 6-cı bəndində “Azərbaycan işarə dilinin inkişafı, bu sahədə müəllimlərin və tərcüməçilərin hazırlanması, ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması təmin olunur.” deyilir [4].

19-cu maddənin 4-cü bəndində isə “Dövlət əlilliyi olan şəxslərin təhsil və peşə hazırlığı hüququnun həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müəllimlərin, eləcə də ...jest dilini bilən əlilliyi olan müəllimlərin bu işə cəlb olunması və tədrisin bütün səviyyələrində çalışan mütəxəssislərin və xidmət heyətinin təhsili və gücləndirici alternativ metodlardan, ünsiyyət üsulları və formatlarından, tədris metodikası və materiallardan istifadəsi üçün lazımi tədbirlər görür.” hökmü vardır [5].

Bu hökmlərin kağız üzərində qalmaması, həyata keçirilməsi bəşəriyyət üçün də lazımdır.

Bəs indi biz dilçilər olaraq necə etməliyik: Azərbaycan İşarə Dilindəki işarələrin araşdırılması, bu işarələrin mənşəyinin, yeni etimologiyasının araşdırılması, işarə dilinin qrammatikasının hazırlanması dilçilərin, həmçinin də türkoloqların işi olmalıdır. Bunun üçün ortaqlar, layihələr həyata keçirilməlidir. Türkiyədə Hacettepe Universitetində Türk İşarə Dili haqqında geniş tədqiqatlar aparılır. Kafedralarda türk işarə dili və tarixinə aid dərslər keçirilir, dissertasiyalar yazılır. Ankara, Qoç, Sabancı universitetlərində də bələdir. Türkiyə Təhsil Nazirliyi “Türk İşarə Dili Lüğəti”ni nəşr etdirib. Ailə və Sosial Siyasət Nazirliyi də Türk İşarə Dili Qrammatikasını buraxdı. Bu işarələrin qaynağında bizim öz mədəniyyətimiz var. Bəzi işarələr beynəlxalq ola bilər amma çox işarə vardır ki Türk xalqlarının öz mədəniyyətindən yaranmışdır.

İndi Azərbaycanda da Türkoloqların və dilçilərin diqqətini işarə dilinə cəlb etməliyik. Bu işlərə bu gündən başlamaq Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyi üçün ən mənalı hədiyyə olacaqdır!

Açar sözlər: işarə dili, jestlər dili, lal-kar, Azərbaycan işarə dili, Türk işarə dili.

Ədəbiyyat

1. Akalın Ş.H. (2014a) Dünya İşarə Dili: Türk İşarə Dili. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, s. 3-31.
2. Akalın Ş.H. (2014b) Türk İşarə Dili Tarihi: Türk İşarə Dili. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, s.33-59.
3. Акалын Ш.Х. (2015) “Заметки по тюркскому жестовому языку раннего периода” Alkiş bitig. Scripta in honorem D.M. Nasilov. Сборник статей к 80-летию Д.М. Насилова, Отв. ред. Е.А. Оганова, МОСКВА: Издательство МБА.
4. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi <http://www.mlsp.gov.az/az/pages/281> (ET: 27.03.2018)
5. Modern Xəbər Agentliyi <http://modern.az/articles/24288/1/#gsc.tab=0> (ET: 29.03.2018)
6. Azərbaycan Müəllimi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Orqanı <http://muallim.edu.az/www.old/arxiv/2015/10/35.htm> (ET: 22.03.2018)

LANGUAGE OF SIGNS: AS ONE OF THE PROBLEMS SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ACTUAL PROBLEM OF HUMANITARIAN

People have little knowledge about the scope, characteristics, and history of sign language which is the means of communication of deaf people. Many people think there is only one sign language on earth, and the sign language is universal. Some people are unaware even if the sign language is a language in itself. However, the sign language has the power of expression like spoken language. The history of sign language is as old as human history. Instruction of sign languages in the world in the XVIIIth century, discussion in the XIXth century, and the linguistic research of the XXth century it

started. First information about the Turkish Sign Language is acquired from Kutadgu Bilig and Diwan Lugat at-Turk in the XIth century. In the Ottoman Empire, sign language became the second official language as deaf people were commissioned in the Topkapi Palace. There is not much information on the history of sign language in Azerbaijan. The first deaf (lal-kar) school was opened in Baku in 1932. Today, deaf society in Azerbaijan have some problems. There are articles in the Azerbaijan laws about sign language. However, these are not applicable. This paper deals with the past and present of Azerbaijani Sign Language and focuses on the problems.

Keywords: sign language, gesture language, dumbbell, Azerbaijan sign language, Turkish sign language.

SPECIALIZATION IN TRANSLATION

Gunel Aliyeva

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

e-mail: gunel.aliyeva599@mail.ru

Specialization is the process of becoming an expert in a particular area or mastering a particular area of knowledge or concentrating on a specific line of study or work. To produce professional results, nearly every field needs and requires specialization. The same goes for the field of translation, as well.

Today the translation market requires that translators specialize in a particular field for accurate translation of texts. Yet specialization in translation industry may sound confusing, so may its derivative forms, such as “specialist” or “specialized”. However, expansion of terminology in all fields of knowledge and development of technology clearly make it necessary for a translator to concentrate on and specialize in a specific field. Translation is not simply knowledge of any language, but a responsible area that requires appropriate knowledge, terminology, language and skills of expression in one or more particular fields.

Generally, translators can be categorized in two groups: generalists and specialists. Yet a question arises in this regard: Is it really necessary for a translator to be specialized? The words “generalist” and “specialist” have faced with dilemma for commercial purposes for long period of time. The generalist ones claim to have perfect knowledge in all fields from business to education, from agriculture to medicine, which sounds impractical to some extent whereas the specialists tend necessarily to master knowledge and skills in a specific field. The market conditions or commercial advantages trigger the generalists to translate in almost all fields. In this regard the Internet is the main aid of translators, which provides them with any online resources they may need. Yet, it does not mean the translators do not need to specialize just because they can turn to the Internet for help at any time. There are some myths about the necessity of specialization in translation, some of which claim that translators specialize in a certain line for high quality rendition of texts while for others it seems to be a distant dream. Some of such myths are produced by translators. For example, they think people need to aware that it is not necessary for a translator to specialize in a particular field, what translators necessarily need is a good command of knowledge in both source and target languages. Specialization in translation cannot be an absolute concept, but a relative one. That is because in almost all fields of professions the beginners of the field study and master general knowledge yet specialize in specific parts of that field. For example, doctors go through common core of education and medicine as a general practitioner,

and then gain additional skills and knowledge until they reach what is deemed to be a specific area of expertise, such as cardiology, dentistry, urology or so forth. A patient with a toothache never turns to a cardiologist, who, however, has basic knowledge about dentistry. Or a student who wants to study history will not turn to a teacher of geography, though teachers also have basic knowledge in nearly all lines of study. Unfortunately, this is not the case for translation. Today people assume that translators must have a good command of language and common knowledge in every single field, which sounds quite unreasonable. The root of the problem is derived, to some extent, from the universities that have specialized in translation and language teaching. Yet, the problem can be solved in some ways.

First of all, it is better to divide the students of the faculty of translation into some groups after the third year of university and categorize them in groups for different lines of study they have selected at their own discretion, such as medicine, law, business, economy and so forth. Then they should be given one or two semesters to live up to expectations for the selected field. During that period of time students should prepare dictionaries or have consultations with the specialists of that field to master the subject and terminology stock to some extent. Indeed, according to the practice of the top-class universities of the world, admission to university and specialization are totally different. Students usually choose their field of specialization in the second or third year of their studies. In some countries universities do not teach translation at bachelor level of higher education. To specialize in translation, they get certificates or licenses or take special courses or do their master in a particular field of study to specialize. All these lead us to conclude that curriculum of translation studies should fundamentally be changed.

If translators wish to be professional, they should choose a specific field rather than translating all fields. A translator who translates a specific field knows as much as the specialist of that field. For example, a translator who specializes in the field of engineering can have knowledge in that area at least as much as an engineer. Secondly they may sign up for courses or attend lectures, presentations or trainings in the field. What is more, they can read a lot about their subjects and be equipped with all information that concerns their field in both source and target languages. Some of the fields of specialization may include health care industry, law, medicine, finance, business, law, economy, agriculture and so forth.

Specialization in one or a few areas of expertise has some advantages for translators:

1. It broadens one's knowledge and expands terminology stock in the field;
2. It increases efficiency: If a translator knows all vocabulary, the work will be more productive and efficient, which can help save time and meet deadlines.
3. It improves quality of translation and communications: Specialization in a specific field helps translators become an expert, render accurately and offer customers high quality services. Customers or companies notice and appreciate quality. Besides, being an expert, it is much easier to disseminate services to specific audience.
4. Higher rates: In consideration of all the above mentioned, translators can set more charming word rates and get a good profit.

To sum up, although it is for sure not possible to prevent terms like “specialist” and “generalist” from being abused for commercial purposes, specialization and its derivative forms can be useful concepts for translators if properly and reasonably perceived and used in a disciplined manner within the context of translation. Translators and translation companies may not claim to be specialists unless they clearly define particular areas of specialization. Specialization makes one professional.

Keywords: translation, specialization, translator, specialist, generalist, professional, knowledge.

References

1. Тюленев С.В. Теория перевода. М.: Гардарики, 2004.
  2. Douglas Robinson. Becoming a Translator and Introduction to the Theory and Practice of Translation. Routledge, 1997.
  3. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. “Uniprint” nəşriyyatı. Bakı, 2010.
  4. Holmes James S. The name and nature of translation studies. Lawrence Venuti, 2004.
  5. Mona Baker. In other words: A course book on translation. Routledge, 1992.
  6. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. “OKA Ofset” nəşriyyatı, Bakı, 2008.
  7. Peter Newmark A. Textbook of Translation. Shanghai Foreign Language Education Press. Great Britain, 1988.
- Internet resources:
8. <http://www.academia.edu>
  9. <http://translationjournal.net/>

ARTISTIC REFLECTION OF REAL LIFE IN ROALD DAHL'S WORKS

Saadat Aliyeva

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

British children's literature is distinguished by its most important place with interesting and readable topics and new writing styles in new development trends, with an extraordinary, but realistic child images. After the “golden age” of British children's literature from 1960 to 1970, the writers representing modern trends in children's literature on the basis of rich history traditions - Roald Dahl, J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, David Almond has been known as the representatives of a new generation for 1860-1930s.

Roald Dahl (1916-1990) turned on the “green light” of British children's literature with the theme of contemporary childhood that he brought to the interesting art samples. By creating an artistic scene of the troubled, problematic issues of the world of modern children in original style basing on his own childhood experiences, the writer has acted as a skillful connoisseur of the new children's prose in the description and interpretation of conflicts between adults and children in his works. Key points and moments of his creativity, his created orphan children's images, description of the contradictory characters representing good and evil in a context, creating a simple panorama of clear distinctions between them, a vibrant and dynamic mechanism of artistic imagery based on more realistic events, the introduction of utopian elements into realistic scenes and the writer's attempt to improve the child's life in his artistic works as a humanist writer has brought a new atmosphere to the troubled world of children. Particularly, Roald Dahl's creative peak, *Matilda*, can be considered as the perfect feature-story novel that gives an impression that it is one of the greatest art masterpieces of modern British children's literature.

One of the main reasons for the popularity of a lot of British children's writers of the 19th and 20th centuries is that the events and characters depicted in their works are close and dear to children. On the one hand, these writers, along with illustrating the events that have taken root in the daily lives of children, have put on the new fancy dresses by writing their childhood experiences, feelings and emotions in line with childhood taste and age. Most of these works have now been translated into the

different languages of the world and have become a part of the world class of children's literature.

Nowadays, the following works of the below-mentioned writers such as "Charlie the Chocolate Factory" by Roald Dahl, "The Lion, the Witch and the Wardrobe" by Clive Staples Lewis (1898-1963), "Peter Pan" by James Matthew Barrie (1860-1937), "Harry Potter and the Philosopher's Stone" by Joanne Rowling (1965), "Storm breaker" by Anthony Horowitz (1955), "The Illustrated Mum" by Jackuelene Wilson (1945), "Peter Rabbit" by Beatrix Potter (1866-1943), "The Golden Compass" by Philip Pullman (1946), "Noddy" by Enid Blyton (1897-1968) have been included in the list of selected and favorite children's books of wide reader audience as more published works.

Not only the work "Matilda" but also "James and the Giant Peach" (1961), "Charlie and the Chocolate Factory" (1971), "Danny, the Champion of the World", (1975), "The Witches" (1983) and "The Wonderful Story of Henri Sugar" (1977) and etc. works create a basis for us to tell that Roald Dahl has an important role in the development of the British children's literature of the 20th century. These works have become an object of the world's literary criticism and analysis not only for children and adults, but also for the members of literary and scientific circles.

In the second half of the twentieth century, two dominant concepts in literature - realism and synthesis have gained an important place. In particular, he could contain various ideas, colorful illustrations, opinions and judgments that inspire children and adults, undoubtedly a new wave of contemporary literature that has been striking with updates of children's literature at the British children's literature and the prose.

By the way, let's also note that readers who appreciate the great service of David Almond in children's literature, as well as critics have also admitted that the ideas and suggestions that he has developed in the process of further enhancement of fantastical methods in child's outlook and imagination are of particular importance. Another aspect has not missed from the attention of critical scientists. If one of the elements that transforms children into readers is historic character and reality, the latter one is an extraordinary fantasy created at the childhood imagination by the writer. For example, the writer presented the place where he has spent his childhood, including Newcastle's lively realistic boards in many works as well as in his novel "Kit's Wilderness" (1999).

Roald Dahl, considered to be one of the members of the modern British children's literature, is well-known not only in the UK but also in many countries, including Azerbaijan. The five works of the writer were translated from English into Azerbaijani in different years by a translator Sevil Gul-tanas the special books.

A Norwegian writer was born in Wales. Later, he described the sweet memories of his native lands and his childhood years in his artistic works. One of the most painful moments in his memoirs and works was that his struggling and hard-working father had lost his left arm due to the wrong treatment of doctors and that his parents had all kinds of deprivations for their children's happy growth and they, especially his father could not endure the early death of his elder sister and died about three months later. All of these facts have evolved as a great monument to the father's love in the life of the future writer.

Roald Dahl did not study at any university, enlisted primarily in the Royal Air Force in Africa, several times seriously wounded in battles and thus was deported from the army and sent to Washington. However, he once came to England to make his father's dreams come true who wanted his son to study and live in this country. Thus, Roald Dahl's art masterpieces he created in Britain in a well-known writer's manifesto in children's literature has declared him the world's classic children's writer and poet.

The life of children that was crushed in the pit of trouble, deprivations under children's and adults' despotism, their rigid rules and the hegemony, but managed to fight attracts attention of the writer as serious issues that inspire the writer and motivate him to write about it. Even a number of critics on children's literature protested against the struggle of children and the adults as given by Ro-

ald Dahl and opposed the harshness and rudeness of such a literary or artistic style or position. British researcher Jeremy Treglown has always called for Roald Dahl to challenge children to be brutal and ruthless against adults and to stick to their cruelty and to struggle for their rights. The writer has even fired sharp criticism by creating an artistic image of the real school directors. Of course, a major part of Dahl's literary and his choice of subject influences stemmed from his childhood [4].

There is a certain truth in the judgment of researchers who say that the most powerful influence on the creativity of the writer was a tragic death of his elder sister and father when he was a child. But it should not be forgotten that this is not the only factor. His mother, Sophie Dahl played a special role in his getting matured as a writer who assumed the entire burden of the family and didn't rely on help from anyone. Someone also noted that one of the key factors was the education years in the Llandaff Cathedral School, as well as the Repton School, his first wife, American actress Patricia Neal had especially exceptional role (1926-2010) in his creative activity.

The classification of Roald Dahl's activity on children's literature in four categories is based on the age rating of children. Let's look at that classification:

First - children's books directly addressed to children. This group includes the first children's book of the writer "Gremlins" published in 1943, as well as "James and the Giant Peach" published in 1960s, "Charlie and the Chocolate Factory" in 1970s and the works that brought a great success to its author "Danny, the Champion of the World", "Charlie and the Great Glass Elevator" and "The BFG", "Matilda" and "The Witches" in the next decade.

The second group includes the illustrated books of the writer: "The Giraffe and the Pelly and me", "The Enormous Crocodile", "The Minpins".

The third group of books are "Fantastic Mr. Fox" and "Twits".

Finally, the last group is the books for children aged thirteen to nineteen. These are "The Great Automatic Grammatizator and Other Stories", "The Wonderful Story of Henry Sugar and Six More" [2, p.8].

Roald Dahl's fictional essay "Matilda", obliges its reader to think one way or another about the fact that his protagonist has read all the children's books in her local library at her four-and-three-months-old and caused the librarian Mrs. Felpsi's be surprised. Younger Matilda by reading books she took from the public library in the village, gives an exceptional child experience. The "Secret Garden", which he most admired among his children's books, guides him to learning more about magic, miracle, and secrets of the world of childhood. However, the writer does not prohibit Matilda to show great interest in books written for adults at a very young age and to read these books with gratefulness and curiosity. In fact, although he did not propagate reading the classic works of children in the image of Matilda, he wanted to draw attention to the fact that he had already gone through such a practice school. Thus, the likelihood that the classic literature can inspire the reader to something new, regardless of age, is likely to be used for child's readings that was also mentioned in the book by Roald Dahl about children. What are the books that Matilda reads under the supervision of the librarian? The writer answers the question by the following list:

Nicholas Nickleby – Charles Dickens

Oliver Twist – Charles Dickens

Jane Eyre-Charlotte Bronte

Pride and Prejudice - Jane Austen

Tess of the D'Urbervilles- Thomas Hardy

Gone to Earth - Mary Webb

Kim - Rudyard Kipling

The Invisible Man -Herbert Wells

The Old Man and the Sea- Ernest Hemingway

The Sound and the Fury- William Faulkner

The Grapes of Wrath - John Steinbeck

The Good Companions- John Boynton Priestley

Brighton Rock- Graham Greene

Animal farm - George Orwell [1, p.18].

We considered it reasonable to correct the misunderstandings that were stated in the names of abovementioned books and their writers. In the book translated into readable language for children both the names of works have been distorted in translation and some names were stated in Azerbaijani transliteration (for example, Çarlz Dikkens and Şarlotta Bronte), but others' names in English transliterations. In our opinion, such a principle is unacceptable. Particularly in books translated for children, there is a need to use a single principle - proper transliteration in our native language.

So, if Roald Dahl's little hero, Matilda, is still familiar with classical literature (under the control of librarian) at his childhood age, and if she is interested in these books, then the question about whether there is a conflict between literature, can be regarded as a more positive answer to the question on the subject we have investigated.

In the early chapters called as "Reader-Matilda" of the book "Matilda", the writer's description of childhood and literature, as well as interesting ideas and opinions, is reminiscent of his childhood memories. We read in that chapter: "The books would take her(Matilda) to another world and introduce her to people living in interesting life. She went to Africa with Ernest Hemingway and to India with Rudyard Kipling. She travelled all over the world while sitting in her little room in an English village" [1, p.21].

The style and narration of the writer is matched with the age of his little hero Matilda upon acquainting readers with great literature. The readable and interesting writing style of the work comes from Roald Dahl's great talent.

Roald Dahl wrote about his little hero, Matilda's reading the work "Great Expectations" by Charles Dickens (1860-1861) in a corner of the village library with great curiosity and greed in simple language and style. Let's pay attention to that description: "Mrs. Felps (village librarian – S.A.) couldn't take her eyes off this little girl who had lost in the chair for several days. She put the book on her knee. It was so comfortable for her. Because she could not raise so hard book. It was a strange sight. This little girl, with black hair, was sitting in the chair, but her legs did not reach the floor. She had forgotten her surroundings, by catching up in adventures of Pip, Miss Havisham (names of the characters of the work – S.A.). Dickens wove a miracle of words. Sometimes the girl has made an action, that is, she turned the book's page. When Mrs. Felps approached her and said "Matilda, it is ten minutes to five", she was very sad [1, p.16].

Roald Dahl's hero was trying to understand the world in her unusual and small body as she could, especially she is familiar with the world of books - the work of some writers, and all of these make a good impression on the reader. Even though the writer does not make a special program of how to get out of this situation in difficult moments of life, he presents children as one of the most important issues in the modern world, to distinguish between what is good and what is bad, to fight for goodness and honesty.

Let's also note that Roald Dahl was awarded the "World Fantasy Award for Life Achievement" in 1983 for his works in the children's literature. The writer's judgment said on those times has now become aphorism for many: "Those who don't believe in magic will never find it". Even the writer's own children, especially his daughter said "his spirit was so large and so big he taught us to believe in magic".

Roald Dahl's language and writer style has been brought to the attention of the reader in a creative and dynamic way. It is well-known that there are so many words and phrases in any world language in the public lexicon that children try to use of them in their age-appropriate form. Roald Dahl utilizes those words and phrases in the language of children's images that he created by making

special emphasis on such a word game in his children's works. The British lexicographer Susan Rennie, in a television broadcast on the British Broadcasting Company, dated May 28, 2016, argued that Roald Dahl did not comment on the words and phrases he almost included in the text so that children use such words and phrases in their everyday life as written by the writer. "The Oxford Roald Dahl Dictionary" by an investigator Susan Renny creates a clear idea of the diversity and richness of the context of child's language in the Roald Dahl's creativity at his 100th Anniversary [3].

Thus, the fact that Sevil Gultan translated five works by Roald Dahl into the Azerbaijani language is another evidence of the relevance of the writer's novels to the modern world of children.

Researcher Laura Vinas Valle writes in the introduction part dealt with Roald Dahl's creativity: "In summer, 2013, Prime Minister David Cameron and his wife sent a book by Roald Dahl to the prince George as a gift, who has just been born" [5, p.1].

The majority of Roald Dahl's child heroes represent the innocent and smart children. However, one more point is not ignored in his books dedicated to his children. Sometimes, the author who works on individual child characters, tries to convey the best qualities of the positive characters to the reader's attention in a clearer and more dynamic fashion compared to the types of negative child images. For example, very active adventures of five children were brought to the plot line in the writer's book "Charlie and the Chocolate Factory". And as a positive image, the main character of the work, Charlie, is a poor child who is in the grip of poverty. One day he accidentally found a ticket to go to the factory. However, this child, who is in a feverish state, does not become a culprit for attractive chocolate. But other children become prisoners of chocolate. The writer makes it a credo of art work to bring the good feelings and thoughts of Charlie to his reader rather than his state of being satisfied on the background of the greed of other children.

It is possible to say that Roald Dahl's books on children contain his animal world, the image of animals as well as the great writer's observation, skill and talent. The writer presented the animals described as the closest friends of the children. His prose works "Big Friendly Giant" ("BFG"), "Danny, the Champion of the World", "Fantastic Mr. Fox", "Enormous Crocodile", as well as a collection of poems called "Rebellious poems", telling the children about a thousand magic of the animal world, giving them a mystery - not to be cruel to animals, to become slaves to their desires and passions, sharing with the reader that the outcome is not so good is a source of noble emotions in the heart of the reader.

As we have already mentioned, the collection of "Rebellious Poems" by Roald Dahl is also a sign of his being a good poet. It is unusual for children who are familiar with the tale of the fairy to present their magic tales in this new and more realistic form and content on the basis of traditional classic tales.

When the little readers, as a rule, read Roald Dahl's story, they are glad that the theme of magic tales had been changed, that it was re-done under the new vision and presented in the new writing style. Because each of these six-volume fairy tales is presented under a separate title and in a more interesting style for children. Even at the beginning of the collection of fairy tales, the writer tells the children that these traditional tales are known to them or they have heard little information about these tales, and insists them to believe in their tales rather than old ones in order to surprise them somehow.

But what are these tales? Although the writer and poet's loyalty to traditional versions of classical folk tales has been preserved in the fairy-tales such as "Cinderella", "Goldilocks and the Three Bears", "Snow White and the Seven Dwarfs", "Jack and the Beanstalk", "Little Red Riding Hood and the Wolf", "Three Little Pigs", Roald Dahl's tale collection has given them a special coloring system, a soundtrack based on the tone and spirit of each fairy tale.

Roald Dahl's main goal in every book is to make the reader feel loved, to find a way into their heart, and to find themselves in his writings.

The works of writer dealt with children are the most unforgettable pages of modern magic tales.

Especially “Matilda” is one of the most beautiful examples of magic tales. And this exemplary novel of British children’s literature incorporates the most characteristic features of magic tales. In the circle of events where the little hero of the writer observes and is a witness, he is overwhelmed by the desires he has set against the evil deeds. Even when she was aware how her father, Mr. Wormwood deceived his clients in selling stolen and old cars, she put super-glue on his hat that he would wear in the morning and achieved his wearing a hat for a long time. She pushed him to think to abstain from his deeds.

Roald Dahl’s creativity coincides with the modernist era in British literature and, of course, the influence of that literary trend did not go beyond his creativity. A novelist who is far from unusual fantasy situations has written realist views on the basis of more realistic phenomena, and has transformed contemporary incidents that are more typical of children’s life into the main theme of his works.

Thus, one of the most attractive issues in Roald Dahl’s works is the relationship between children and adults. The writer stood on the side of the children’s struggle against the adults and preferred the children in his works on the topic we mentioned. That is his artistic power. Because the behavior and attitudes of the adults who turn children into their colonies fill the reader with aversion and he has created artistic reflection not of utopian qualities but of the consequences of real life in little children in the struggle of children for their rights.

Keywords: British Children’s Literature, motives and themes, for children and adults, context, contemporary readers, the past and the present, children’s books, critical approach.

References

1. Dahl Roald. Matilda. Translated from English by: Sevil Gultan. Baku: Publishing House “Qanun”, “Ali & Nino”, 2015, p.240.
2. Eaton Roger. A Modern Fairy Tale: Gender and Power in Roald Dahl. University of Amsterdam, 2012.
3. Oxford Roald Dahl Dictionary. Rennie Susan (Editor). Published in the USA: Oxford University Press, 2016, 288 p.
4. Powling Chris. Roald Dahl. Printed by Evans Brothers, 1997, pp.22-27.
<http://www.roalddahlfans.com/dahls-work/books/>
5. Valle Laura Vinas. De-constructing Dahl. Published in the UK: Cambridge Scholars Publishing, 2015, 187 p.

SEMIOTIC LANGUAGE AS A VALUABLE COMPONENT IN COMPREHENSION OF “SHIKASTA” BY DORIS LESSING

Sayyara Aliyeva

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

e-mail: sayyare.aliyeva@gmail.com

Semiotics is known in literature as a sphere helping to analyse literary text and its elements according to their nature of signs. From this point of view, Doris Lessing, Nobel Prize laureate, is interesting. The first novel of her “Canopus in Argos: Archives” series “Shikasta” can be analysed due to the structural-semiotic method for describing main idea put by author in the work. These criteria can be proved by Meletynsky’s opinion about semiotic, which shows that in comparison with comparative historical method structural semiotic method helps to evaluate all poetical sides of the literary work. He stresses the importance of this contribution underlining aesthetical comprehension gained by means of analysis done by this method.

We would like to analyse “Shikasta” according to the same criteria underlining the idea writer put in the work. As Lessing mentioned herself, this novel covers her attitude towards western philosophy, especially Sufism. Thus, semiotic analysis is the very method which would help us to realize those hidden elements valuable as Sufistic explanation of given space-fictional novel. First of all, we would like to pay attention to the name of the novel. Shikasta is the element which draws the attention from the first acquaintance. In fact, “shekasteh - nastaliq” is the name for the form of calligraphy in Arabic language, the aim of which is to make the handwriting as better as possible due to the brakes done in letters. The other name for it is “broken nastaliq”.

However, semiotic analysis shows us the aim of the writer in this situation, who hides the idea of all the work in one title, as the novel depicts the world which is broken due to make a better world for its inhabitants and the parallels here are done with world. Still it is not the only semiotic element of the work. The characters, so called “agents” are also interesting for the same analysis. Here is an extract from the novel. “When one of us is chosen to “go down” on Shikasta or any other planet, it is only after deliberation: Johor is fitted for this or that task; Nasar for that one, and Taufiq for a specific, difficult long-term job that is seemed that he and only he could do...” It is obvious, Lessing named her characters as the prophets known from the religious histories or from the myths. As a result, she makes the reader identify these characters not only as agents – characters specific for science – fiction, but also as those who were kept in memories of humanity as saviours for centuries.

These all and several other moments make unacquainted reader get the information about the western philosophy and Sufism - as a main point, from different “layers” of the novel, somehow helping them discover those ideas themselves. Such kind of interpretation makes the novel be one of the greatest literary works in modern literature.

Key words: semiotics, language, literature, Doris Lessing, “Shikasta”, space-fiction.

References

1. Meletinsky E., Structural – Typological Study of Folktales. Ed. by P. Marada, The Hague, 1974.
2. Lessing D., Shikasta. Granada publishing, London, 1981.
3. Shah I., The Sufis. New York: Doubleday, 1871.
4. Shinn Thelma J., Worlds Within Women: Myth and Mythmaking in Fantastic Literature by Women. Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group. 1986.

ALINMA TERMİNLƏRİN NİZAMASALMA FORMALARININ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Səbinə Alməmmədova

AMEA Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: alмам-sabina@rambler.ru

Məlumdur ki, hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu var. Ona görə də başqa dillərdən alınan sözlərin bir qismi dildəki formasını saxlayırsa, bir qismi sözalan dilin sisteminə, onun qaydaları əsasında yenidən müəyyən şəkə düşür, öz əvvəlki formasını dəyişir. Sözlərin bir qismi, adətən, fonetik, qrafik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən adaptasiya olunur. Alınma söz və terminlərin adaptasiyaya uğrama mərhələlərini və mənimsənilmə dərəcəsinə təyin etmək bəzən çətinlik törətsə də, hər halda bütün dillərdə belə bir prosesin getdiyi məlumdur. Bu proses alınma sözlərin hamısında eyni səviyyədə özünü bürüzə vermir. Ona görə də «Digər dillərdən alınma sözlər içərisində ilk növbədə alınan və mənimsənilən sözlərlə alınan, lakin mənimsənilməyən sözləri fərqləndirmək lazım gəlir» [1, s.135]. Alınma sözlərdə saıtlərin dəyişilməsi ən çox ahəng qanunu ilə əlaqədar olur. Məlumdur ki, sözdəki saıtlərin həcinsləşməsi Azərbaycan dili üçün ən xarakterik olan cəhətlərdəndir. Elə buna görə də «...bir sıra alınma sözlər dilimizin təbiətinə uyğunlaşdırılarkən birinci növbədə bunların ahəng qanununa tabe olması nəzərdə tutulur» [2, s.104]. Lakin bəzən ahəng qanunu əksər hallarda pozulur.

Alınma sözlərin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar nəzərə çarpan əsas dəyişikliklərdən biri də bəzi sözlərin sonundakı «a» səsinin ixtisar edilməsidir. Məsələn: анкета-anket, фабрика-fabrik, аптека-aptək, атмосфера-atmosfer, ракета-raket və s. terminlərdə olduđu kimi [3, s.202].

Mənimsənilmə prosesində alınmalar struktur əlamətlərinə görə qruplaşdırılır: 1) alınma söz reseptor dildə mənəb dilin morfem quruluşunu tam saxlayır, bu zaman onda qismən və ya tam fonetik əvəzlənmələr baş verir; 2) alınma söz mənəb dildəki morfem quruluşunu qismən saxlayır; 3) alınma söz mənəb dilin morfem və fonem quruluşunu saxlamır. Sözüün semantikasını mənəb və obyekt dildə eynilə qalır. E.Hauqen birinci modeli alınma söz, ikincisini alınma morfem, üçüncüsünü semantik alınma adlandırır [4, s.56].

Söz bir dildən başqa dilə keçdikdən sonra onu alan dildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bu dəyişikliklər alan dilin normalarından irəli gəlir. Nəticədə sözdə fonetik, qrammatik və semantik dəyişmələr baş verir. Beləliklə, alınma söz alan dilin fonetik, qrammatik və semantik qanunlarına uyğunlaşır. Uyğunlaşma özünü dərhal göstərmir. Ona görə də alınma neologizmlərin dilə gəldikləri forma və məzmununda yeni dilin lüğət tərkibində işləklik qazanıb-qazanmayacağı həmişə mübahisəli olur. Sözüün neologizm kimi işlənməsi, çox güman ki, alınmanın yeni dilə uyğunlaşması ilə səciyələnədirilə bilər. Alınmaların qrafik, fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik və semantik səviyyələrdə dilə uyğunlaşması bütün bu səviyyələrdə onların öyrənilməsinə tələb edir. Belə tədqiqat mənəb dildəki sözlə, həmin sözüün obyekt dildəki variantını müqayisəli şəkildə dilin bütün yarusları üzrə araşdırmağı aktuallaşdırır. Müqayisəli tədqiqat aşağı yarusdan yuxarı yaruslara doğru istiqamətlənmiş formada aparılır. Bu zaman ilkin mərhələ qrafik səviyyədə təhlilə məhdudlaşır. Sonrakı ardıcılıq fonetik, fonoloji, morfoloji və sintaktik səviyyələr üzrə gedir. Belə ardıcılıqda semantik səviyyəyə ya əvvəldə, ya da sonda yerini tutur. Daha düzgün yanaşma semantik təhlilin son mərhələdə aparılmasına uyğun gəlir. Çünki hər şeydən əvvəl, sözüün qrafik və fonetik cildi, fonoloji xüsusiyyətləri, morfoloji strukturu müqayisə və təhlil süzğəcindən keçməlidir.

Sözüün mənimsənilməsi mürəkkəb, çoxpilləli prosesdir. Bu prosesə intralingvistik və ekstralingvistik amillər təsir göstərir. Eyni zamanda çoxdilli əlaqələrin mövcudluğu şəraitində boş söz yuvalarının doldurulmasında bir neçə mənəb dil iştirak edə bilər. Bəzən belə təsir müxtəlif obyekt dillərlə

bağlı hibrid alınmalara yol açır.

Sözalma yalnız leksik vahidin alınması ilə məhdudlaşmır. Sözüün struktur qrammatik xüsusiyyətləri, onun mənbə dildəki fonetik, fonoloji xassələri də obyekt dilin sisteminə, normalarına öz təsirini göstərir. Eyni dildən alınmaların sayı artdıqca bu təsir güclənir. Əksinə, bir obyekt dildən alınmalar az olduqca, belə təsir zəifləyir. Təhlil göstərir ki, dilin müəyyən tarixi dövründə bir və ya bir neçə mənbə dil daha fəal olur. Zaman keçdikcə fəallığı ilə seçilən mənbə dillər dəyişə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi inkişaf dövründə ərəb və fars dilləri daha fəal olmuşdur. Sonralar rus dili bu iki dili sıxışdıraraq ön mövqeyə keçmişdir. Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ingilis dilinin fəallaşmasını təsdiq edən faktlarla diqqəti özünə çəkir. Bu dillə rus və türk dili (fəal mənbə baxımından) rəqabət aparır. Lakin mövcud ictimai-siyasi, iqtisadi proses ingilis dilinin qeyd olunan dillərə təsirində də hegemon olması ilə səciyyələnilir. Bu gün də müasir Azərbaycan dilinə gələn Avropa mənbəli alınmalar birbaşa alınmalardır. Alınan sözlər özlərinin fonetik, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərini daha uzun müddət saxlayır. Leksik vahidlərin əsas alınma yolları transkripsiya, transliterasiya və kalkadır.

Transkripsiya sözalmanın fonetik üsuludur. Belə sözalma prosesində sözüün səs forması saxlanılır. Bəzi hallarda sözüün səs cildinin bir qədər, yaxud qismən dəyişməsi baş verir və bu dəyişmə sözalın dilin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə baş verir. Futbol (football), treylər (trailer), cins (jeans) və sair sözlər ingilis dilindən bu şəkildə alınmışdır.

Unifikasiyada transliterasiya zamanı başqa dilin leksik vahidinin yazılış forması alınan dilə uyğunlaşdırılır. Daha doğrusu, alınan sözüün qrafemləri alan sözüün qrafemləri ilə əvəz olunur, alınan söz alan dilin orfoqrafik qaydaları ilə yazılır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə kruiz (cruise), motel (motel), klub (club) və sair sözlər transliterasiya yolu ilə keçmişdir. Transliterasiya üsulundan onomastik vahidlərin alınmasında daha geniş istifadə edilir. Məsələn, Vaşinqton (Washington), Texas (Texas), London (London).

Qeyd olunduğu kimi, sözalma mürəkkəb diaxronik prosesdir. Sözüün dilə gəlməsi ilə dilin lüğət tərkibinə girməsi üçpilləli hadisədir. Birinci pillədə başqa dildən söz dilə gətirilir. İkinci pillədə alınma sözüün yeni dildə işləkliyi artır və onun geniş yayılması, daha doğrusu, ümumişlək leksik qata doğru istiqamətlənmiş hərəkətdə olması güclənir. Üçüncü pillədə söz tam mənimsənilir, yeni dilin normalarına uyğunlaşır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur.

Mənbə dillə obyekt dil arasında vasitəçi dilin olması, vasitəçi dilin obyekt dilə mənbə dilə nəzərən daha güclü təsir etmək qabiliyyətinə malik olması sözalmanın nəticəsində başqa şəkildə təzahür edir. Sözalma prosesində sözalın dildə alınma dilin normalarına uyğunlaşdırılaraq unifikasiya edilir. Başqa şəkildə istifadə sözalma deyil, yad dilə mənsub ünsürün, elementin, sözüün zərurət olduqda istifadə edilməsidir. Lakin sözalma alınmanın bir dəfə deyil, ardıcıl istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Alınan sözüün dilin normalarına tabe olması, ilk növbədə onun qrafik və fonetik sisteminə uyğunlaşması tələbini ortaya atır.

E. Koseryu belə hesab edir ki, sistem müəyyən dilin reallaşdırılmasının ideal formalarını, daha doğrusu, müvafiq dil fəaliyyətinin texnika və etalonlarını əhatə edir. Norma isə sistemin gerçəkləşdirilmiş imkanlarıdır [5, s.103]. Bu zamanı dilin potensial imkanlarından bəhrələnməklə bu və ya digər alınma sözüün, terminin həm yazılma normaları müəyyənləşdirilir. Ona görə də normada baş verən hər bir dəyişmə sistemin özündəki müəyyən imkanlarının gerçəkləşdirilməsidir. Alınma söz ilkin olaraq dilin orfoqrafiya və orfoepiya normalarına tabe olmalıdır. Orfoqrafiya və orfoepiya qarşılıqlı əlaqəli hadisələrdir. Yazılış orfoqrafiya vahidi olan qrafemlərlə gerçəkləşdirilir. Qrafik cizgilərin formalarının bu və ya başqa dildə necə olması əhəmiyyətli deyildir. Bu səviyyədə dillərarası təsir yoxdur. Fonetik səviyyənin vahidləri fonemlərdir. Yazılışda istifadə olunan qrafemlər, bəzən onların müxtəlif kombinasiyaları dilin fonemlər sisteminə daxil olan fonemlərə uyğun gəlir. Bu baxımdan yazılış oxunuşu təyin edir. Lakin hər bir dilin öz əlifbası vardır. Müxtəlif dillərin əlifbaları eyni əsaslı ola bilər. Məsələn, Azərbaycan və ingilis əlifbaları eyni əsaslı - latın əsaslıdır. Hər iki dildə qrafem

işarələri latın əlifbası əsasında qəbul edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq iki dilin əlifbaları bir-birindən fərqlənir. Bir sıra ingilis qrafemləri Azərbaycan əlifbasında və əksinə, ingilis qrafemlərindən bəziləri Azərbaycan əlifbasında yoxdur. İki dilin fonetik sistemində də oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Dünyanın bütün dilləri üçün ümumi olan bir məsələni də qeyd edək. Yazısı olan dillərin hər birində müəyyən əşya, predmet, hadisə və s-ni bildirən sözün qrafik və fonetik cildi vardır. Söz qrafik cildə uyğun yazılır, fonetik cildə uyğun tələffüz olunur. Sözün müəyyən dildə yazılışı və tələffüzü həmin dilin normalarına uyğun şəkildə gerçəkləşdirilir. Lakin bir dilə mənsub qrafik işarələrlə ifadə olunmuş sözün başqa dilin qrafemləri ilə göstərilməsi tələb olunduğu kimi, səs səviyyəsində də uyğunluq, qarşılıq axtarmaq lazım gəlir. Daha doğrusu, başqa dilə mənsub sözün digər dilin fonemlər sistemi və bu sistemə uyğun normalara uyğunlaşdırılır. Azərbaycan və rus dillərinin əlifbaları uzun illər eyni əsaslı olmuşdur. Buna baxmayaraq bu əlifbalarda hər iki dilin spesifik hərflərini göstərmək üçün xüsusi işarələr olmuşdur. İki dilin fonetik sistemlərində də fərq böyükdür. Bununla yanaşı, rus dilindən Azərbaycan dilinə transkripsiya və transliterasiya normaları işlənmişdir. Müasir Azərbaycan əlifbasının latın əsaslı olması həmin normaların dəyişdirilməsinə heç bir əsas vermir. Müvafiq hərflər bir-biri ilə əvəzlənir. Rus dili uzun müddət Azərbaycan və ingilis dil əlaqələrində vasitəçi funksiyasını yerinə yetirmişdir və hazırda da bu funksiyanı qismən yerinə yetirir. Ona görə də rus dili vasitəsi ilə ingilis dilindən alınma sözlərin unifikasiyasına bu proses təsir göstərmişdir. Qeyd olunduğu kimi, hər bir dil sözlərinin prosesinin əvvəlində aldığı sözü öz dilinin orfoqrafik və orfoepik normalarına uyğunlaşdırır. Təbii ki, rus dilində də ingilis dilindən sözlərin alınma zamanı eyni hadisə baş vermiş, məsələn, rus dilində farinçal «h» səsi olmadığından ingilis dilinin hockey, high life, high lighte, hamburger, handball, hobby, hall, hooligan, holding sözləri rus dilinə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi keçmişdir: xokkey, xay-layf, xay-layt, qamburqer, qandbol, xobbi, xoll, xuliqan, xoldinq. Bu sözlər rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Nəticədə, Azərbaycan dilində «h» farinçal səsinin olmasına baxmayaraq ingilis alınmalarının bəziləri rus dilindəki kimi yazılmağa və bu yazılışa uyğun olaraq oxunmağa başlanmışdır. Məsələn: xokkey, qamburqer, xobbi, xuliqan sözləri rus dilində olduğu kimi alınmışdır. Holl/xoll sözü isə iki variantda işlənir. Dilimizin normalarına görə, bu sözün holl variantında işlənməsinə üstünlük verilir. Holding, hay-layf, hay-layt, həndbol sözləri isə rus dili vasitəsi ilə alınmalarına baxmayaraq dilimizin orfoqrafik və fonetik normalarına uyğun şəkildə unifikasiya edilmişdir. Verilmiş nümunələr vasitəçi dilin obyekt dilə təsirini göstərir. Azərbaycan dilində qrafem və fonemlər arasında uyğunluq birin birə nisbətindədir, yəni bir qrafemə bir səs uyğun gəlir. Ona görə də, Azərbaycan dilində sözlərin yazılışında qrafem uyğunluğu düzgün seçilməlidir. Əks təqdirdə, tələffüzdə də fonem uyğunluğu pozulmuş olacaqdır. Bu baxımdan alınma sözlərin ilk növbədə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılması vacib şərtidir. Deməli, ingilis sözlərinin Azərbaycan dilinə unifikasiyasının ilkin mərhələsi orfoqrafik, ikinci forması isə, təbii ki, fonetik mənimsəmədir. Azərbaycan dilində fonetik mənimsəmə orfoqrafik mənimsəmə ilə birbaşa bağlıdır. Yəni, ingilis dilindən alınma söz Azərbaycan dilində necə yazılırsa, onun oxunuş qaydası həmin yazılışa uyğun şəkildə gedəcəkdir. Burada bir qrafemə bir fonem uyğun gəlməsi qaydasına əməl olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində bir sıra sözlər vardır ki, onların sonunda samit hərflərin qoşalaşması (geminantlığı) özünü göstərir. Söz sonunda geminant «t» qrafemi ingilis dili sözlərində işləkdir. Bir sıra onomastik vahidlər, o cümlədən antroponimlərin qoşa «t» ilə bitməsi (məs.: Skott) belə sözlərin alınması zamanı geminant samitin nəzərə alınması qaydasına baxmağı tələb edir. Azərbaycan dilində samitlərin qoşalaşması, söz sonunda bir samitin təkrarlanması Azərbaycan dilinin normalarına ziddir. Belə qoşalaşma oxunuş zamanı çətinlik törədir. Ona görə də ingilis alınmalarında bu cür sözlərin dilimizdə yazılışı zamanı qoşa samitlərdən biri atılır: Skott - Skot, miss - mis, Uoll-Street - Uol Strit və s.

Beləliklə, sözlərin alınma prosesi əcnəbi dil materialının yeni dil mühitinə unifikasiya edilməsini zəruri edir və bu mürəkkəb bir prosesdir. Alınma sözlərin «yerli» dildə möhkəmlənməsi, funksional cəhətdən işlək vahidə çevrilməsi üçün bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi zəruridir. Alınma sözün «yerli» dilin fonetik və qrafik vasitələrinə uyğunlaşması, dilin qrammatik kateqoriyaları ilə alınma

sözün həmahəngliyi, yəni onun qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi, alınma sözün söz yaradıcılığında fəallığı, alınma sözün semantik cəhətdən mənimsənilməsi, mənanın diferensiallaşması, həmin sözün dildə müntəzəm işləkliyi bu cür şərtlər toplusu həmin sözün dildə müntəzəm işləkliyi bu cür şərtlər toplusunu təşkil edir.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/46/5

Açar sözlər: Azərbaycan dili, termin, alınma, söz, fonetika, qrammatika.

Ədəbiyyat

1. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, 1967.
2. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: ADU, 108 s.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
4. Хауген Э.Языковой контакте, Новое в лингвистике, Москва, Прогресс, 1972.
5. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история новое в лингвистике, Москва, Иностранная литература, 1963.
6. Sadıqova S.A. Terminologiyanın inkişafında mətbuatın rolu, Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2008, s. 3-9.

THEORETICAL PROBLEMS OF THE ACQUISITION OF TERMS OF REGULATION OF THE TERMINOLOGY

This article analyzes the modern forms of regulation in terms of acquisition of the investigation. The article also compares the different languages in the system. Borrowed words play a special role in enriching the vocabulary of most languages of the world. The borrowing of words is conditioned by the interrelationships of languages and cultures. Because with the development of the society, the acquired scientific and technical achievements, the growing information flow growing every day, the expanding ties between countries and peoples create the need for the development of language interrelations. These connections, the rapprochement are reflected primarily in the vocabulary of the language.

Keywords: Azerbaijan language, term, loan words, phonetics, grammar.

SUAL SÖYLƏMLƏRİNİN KOMMUNİKATİVLİYİ

Samirə Babayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: samira.adu.13@gmail.com

Potensial sintaksisdə sual cümlələri kimi öyrənilən, funksional sintaksisdə sual söyləmləri olan vahidlərin əsas kommunikativlik göstəricisi, daha doğrusu, onların ünsiyyət prosesində stimül rolunda çıxış etməsi məsələsi bir sıra aspektlərdən az tədqiq olunmuşdur. Kommunikasiyanın uğurluluğu hər bir stimula cavab reaksiyası ilə çox bağlıdır. Bu baxımdan sual söyləmlərinin tədqiqat tələb edəndə ilkin məsələlərindən biri sualın ünvanlandığı kommunikantın – adresatın təyini nəzərdə tutur. Dia-loji nitqdə iki kommunikant olduğundan sual söyləmini onun ünvanlandığı adresatın cavablandırması məntiqi cəhətdən aşkardır. Lakin məndə sual söyləmlərinin həmişə cavablandırılması reallaşmadığı

kimi, reaksiya, yaxud cavab söyləmi olmadıqda hər iki iştirakçı yeni informasiyanı ümumi məzmun planında, temanın semantik inkişafında, eləcə də mövzuya aid ön biliklərin yozumunda axtarır.

Gündəlik kommunikasiyaya söyləmin implisit məzmunu çox zaman vacib olub bəzən məlumatın əsas mahiyyətini daşıyır. Söyləmin implisit forması eksplisit ifadə oluna bilməyən fikrin aşkarlanması üçün istifadə edilir. Digər tərəfdən, implisit fikri, mənanı, məzmunu dinləyən aydınlaşdırmalıdır ki, bu da yarımçıq, mürəkkəb formada veriləni dərk etmək, anlamaq kimi mürəkkəb yozum prosesini ortaya atır. Həmin proses mətndə verilmiş köhnə informasiyalar arasındakı məntiqi mənə əlaqələrini yada salmaq, ekstralingvistik amillərin semantik inkişafını araşdırmağı tələb edir.

R.Konrad yazır: “Sual cümlələrinin xahiş, tələb, hədə-qorxu və s. mənalarda işlənməsi lingvistiklərə çoxdan bəlli olan məsələdir. Son dövrlərdə bu hadisənin öyrənilməsi bir də ona görə maraqlandırıcıdır ki, o, söyləmin lokutiv gücü probleminin və onunla bağlı hadisələri, o cümlədən, qeyri-dəqiq nitq aktlarını aydınlaşdırmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [1, s.349].

Hər bir adama aldığı məlumatı mütləq tam və dəqiq şəkildə şərh etmək imkanı vardır və o, aldığı məlumatın hansı dərəcədə dəqiq olduğunu aydınlaşdırmalıdır. Fikrini implisit şəkildə ifadə edən danışan - adresant dinləyənə özü-özü ilə dialoqa girmək şəraitini yaratsa da, daxili dialoji nitq həmişə mətndə yer almır. Belə daxili dialoqların aparıcı kommunikativ vahidləri, çox zaman sual söyləmləri olur. Yalnız daxili dialoq əsasında danışanın söyləmdə nəzərdə tutduğu implisit məzmunu başa düşən adresat daxili dialoqunu özünəməxsus şəkildə qurur, söyləmdəki və ya söyləmlərdəki gizli məzmunu nəzərə almağa çalışır.

Sual cümlələri xahiş, tələb, hədə-qorxu və s. mənalarda da işlənə bilər. Son dövrlərdə bu hadisənin öyrənilməsi bir də ona görə maraqlandırıcıdır ki, bu tipli məsələlər söyləmin lokutiv gücü problemini və onunla bağlı hadisələri, o cümlədən, qeyri-dəqiq nitq aktlarını aydınlaşdırmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kommunikasiya prosesində danışan dinləyənə yalnız aydın semantikaya malik hazır vahidlər ötürür. İnformasiyanın ötürülməsi həmişə dil məlumatının əsasında duran koqnitiv proseslərlə müşayiət olunur. Bu zaman nəticə çıxarmağın müxtəlif mexanizmləri fəaliyyətdə olur. Adresat birbaşa ötürülən informasiyanı qəbul etməklə yanaşı, koqnitiv prosesin təsiri ilə aldığı informasiyadan nəticə çıxarır, həmin nəticəyə uyğun olaraq özünün kommunikativ reaksiyasını formalaşdırır.

“Qulağına yenə arvadının səsi gəldi: – Əşi, bu nə vərdisdi ey, sən allah?! Heç olmasa bir gün də evində ol də. Camaat ot soraqlayır, yem axtarır, bu da uşaq kimi qurd-quşla oynayır. Daha qazıb-tök-məkdən həyəət-bacanı da tənəyə döndərüb. Bəyəm atan-baban binədən balıqçı olub?” [2, s.107]

Qadının nitq aktındakı birinci sual söyləminə birbaşa, dəqiq cavab tələb olunmur. Koqnitiv prosesin təsiri ilə iş düşən nəticə çıxarmaq mexanizmi sualın “giley”, “narazılıq” bildirdiyini aydınlaşdırır. Əri balıq tutmaq sevdasına düşmüş qadın onun ev işlərini unutduğunu, vaxtını balıq tutmağa həsr etdiyini və bunun doğru olmadığını nəzərə çatdırır. Onun nitqindəki “narazılıq” mənalı sual söyləmindən sonrakı nəqli cümlələrdə təsdiqini tapır. Mətdə qoyulmuş sual vərdisin necə vərdis olmasının izahını tələb etmir və ona dəqiq cavab da gözlənilmir. Sual söyləmini imperativ söyləmlə tam əvəz etmək mümkündür. “Balıq tutmağa getmək vərdisindən əl çək!” Nəqli söyləmlərdə də əsas fikir implisit şəkildə ifadəsini tapmışdır. “Camaat ot soraqlayır, yem axtarır, bu da uşaq kimi qurd-quşla oynayır”. Bu söyləmlərdə iki fərqli müqayisə aşkar görünür. Qadın ərinin onun yaşlıları ilə müqayisə edir. İmplicit mənə ərin yem tədarükü görməsi istəyidir. “Qurd-quşla oynamaq” frazeologizmi də ərin soxulcan toplanmasına işarədir və sonrakı nəqli cümlədə ərin nəinki faydalı işlə məşğul olmadığını, hətta həyəət-bacanı da pis günə qoyduğunu göstərir. Sonuncu sual söyləmi də müstəqim mənə tələb etmir, onun təsdiq cavabı yoxdur. Sual söyləmi həm “narazılıq” bildirir, həm də ərin fəaliyyətinin heç bir ağıllı, ənənəvi əsasə söykənmədiyini diqqət mərkəzinə çəkir.

U.Lenert sual-cavab dialoqunun tam məzmununu üç səviyyədə araşdırmağın vacibliyini qeyd etmişdir. Birinci səviyyə ən yüksək olub bu cür dialoqların adamlar arasında sosial qarşılıqlı təsirlərin müxtəlif formalarını əhatə edir. İkinci səviyyədə təbii dildəki mətnin işlənməsini nəzərdə tutur. Çünki

səviyyə yaddaşın təşkili və orada zəruri informasiyanın tapılmasını özündə birləşdirir [3, s.260].

Kommunikasiyada istifadə edilən sual söyləmləri iki tip mənaya malik olur. Bunlardan biri sualın birbaşa, müstəqil mənasıdır, digəri və ya digərləri xahiş, tələb və s. ifadə edənlərdir. Sual-cavab dialoqundakı söyləmin ən yüksək səviyyədəki semantik təsviri sosial kontekstin köməyi ilə həyata keçirilir. Sosial kontekstlərin dörd sinfi və bu siniflərə müvafiq dörd cavab tipi müəyyənləşdirilmir: 1) məlumat sual söyləmi –informativ, cavab söyləmi; 2) sual-xahiş söyləmi – cavab – fəaliyyət; 3) hal-əhval sual söyləmi – hal-əhval cavabı, yaxud etiket sual söyləmi – etiket cavabı; 4) strateji sual söyləmi – strateji cavab. Araşdırmaların qeyd olunan dörd sinif üzrə aparılması sual söyləmlərinin kommunikativlik dərəcələrini öyrənməyə əsas yaradır.

Informativ cavab almaq üçün nəzərdə tutulmuş sual söyləmləri çox zaman məsələnin, yaxud sualın konkret qoyuluşu ilə seçilir. Dinləyən tərəf sual söyləmində soruşulanı düşünür, təhlil edir və ona cavab verir. Təcrübə göstərir ki, sual söyləminin kommunikativlik dərəcəsi sadə olduğundan onlara reaksiya dərhal baş verir. Dinləyənin koqnitiv təcrübəsi müvafiq cavabı tapmaq üçün çox vaxt sərfinə səbəb olur. Təbii ki, bəzən informativ sual söyləminə dəqiq cavab dinləyəne bəlli olur. Buna baxmayaraq sual söyləmi cavablandırılır, lakin bu halda ya dəqiq cavabın yoxluğu haqqında informasiya verilir, yaxud qeyri-dəqiq cavab canlandırılır.

Kommunikasiyada söyləmlərin müxtəlif kombinasiyaları istifadə olunur. Xahiş sual söyləmi ilə informativ söyləmlərin kombinasiyası standart hesab edilir. Söyləm xahiş-sual söyləmi olduqda, ona reaksiya sualda nəzərdə tutulan, xahişin həlli məqsədilə müvafiq informasiyanın verilməsi hadisəsi baş verir. Bu halda xahiş söyləmi sualının ünvanlandığı dinləyən xahişi yerinə yetirməkdən birbaşa boyun qaçırmır və buna müəyyən informasiya verməklə nail olur.

Sual söyləmlərinin müxtəlif tipli cavab söyləmləri ilə fərqli qeyri-standart kombinasiyaları da mümkündür. Məsələn, məlumat sual – cavab etiket söyləmi; xahiş sual söyləmi –informativ cavab söyləmi; strateji sual söyləmi – informativ cavab, etiket söyləmi – informativ cavab və s.

Nitq aktları nəzəriyyəsinin müddəalarından biri ondan ibarətdir ki, insan ünsiyyətinin minimal vahidi nə cümlə, nə də söyləmdir. Minimal vahid konstataasiya, sual, əmr, təsvir, izah, üzrxahlıq, minnətdarlıq, təbrik və s. aktlardan birinin həyata keçirilməsidir. Bu təyinat cümlə çərçivəsindən kənara çıxmaqla, lingvistik təhlilin hüdudlarını genişləndirmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: söyləm, kommunikativlik, dialoq, nitq aktı, sual söyləmi.

Ədəbiyyat

1. Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты, Новое в зарубежной лингвистике, Москва, Прогресс, 1985, с.349-384.
2. Нәсəнов Ə. Xınalı yarpaqlar, Bakı, Yazıçı, 1985, 150 s.
3. Ленерт, У. Проблемы вопросно-ответного диалога, Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка, Москва, Прогресс, 1998, Вып. 23, с.258–280.

COMMUNICATION OF INTERROGATIVE STATEMENTS

The use of interrogative statements in speech, their semantics, address and communicative issues are being investigated in the article. The research of different types of statements causes the clear understanding of the idea. Interrogative statements are used not only for expressing concrete information but also depict request, desire, obligation, dissatisfaction and so on.

Keywords: statements, communicative, dialogue, speech act, interrogative statement.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİR YAPIM EKİ OLARAK –IcI

Nesrin Bayraktar Erten

Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye

e-mail: bayraktar.nesrin@gmail.com

Özet

Türkiye Türkçesinin dil bilgisini ele alan eserlerde yalnızca sıfat-fiiller (participle, ortaç) ya da eylemden sıfat yapım ekleri içinde kendine yer bulan bu ek, “ender örnekte kullanılır” biçiminde nitelenmesine karşın gerçekte Karahanlı Türkçesine ait eserlerden itibaren kalıcı adlar ve sıfatlar yapımında sıklıkla kullanılmaktadır. Başlangıçta –GUCI biçiminde olan ek, Harezmi Türkçesinden itibaren –UCI, Eski Anadolu Türkçesinden itibaren de –IcI biçimine değişmiştir.

Ek, Türkiye Türkçesinde öğrenci, satıcı, verici, alıcı, geçici, yüzücü, okuyucu, düşündürücü, oyalayıcı, besleyici, kurucu, yırtıcı gibi adların yanı sıra yanıcı (madde), patlayıcı (gaz), ileyleyici (benzeşme), delici (bakış), kesici (alet), kafa ütleyici (adam), ilgi çekici (olay) gibi sıfatların yapımında da kullanılmaktadır. Bu çalışmada –IcI ekinin Karahanlı Türkçesinden itibaren kullanım ve işlevleri tasnif edilerek örnekler üzerinden değerlendirilmiştir.

Giriş

Osmanlıca dil bilgisi kitaplarında fer’i fi’l-i mübalaga adı altında incelenen –IcI eki, Türkiye Türkçesini ele alan dil bilgisi kitaplarının bazılarında sıfat-fiil ekleri içinde yer alırken bazılarında eylemden ad yapım ekleri arasında görülmektedir. Ekin anlam alanında eklendiği eylem tabanıyla bağlantılı olarak çok yoğun bir “eylemi gerçekleştirene atıf” göze çarpmaktadır. Ekin başlangıçta görülen geniş zaman ifadesi, Türkiye Türkçesinde yerini geniş zaman ifadesine bırakmıştır.

Ekin kökeni konusunda iki ayrı görüş vardır. Erdal, ekin –gU “gelecek zaman sıfat-fiil eki”+çI “addan ad yapım eki” ile –(I)g “mastar eki”+çI “addan ad yapım eki” biçiminde iki kaynaktan gelişerek tek ek biçimine geldiği görüşündedir [2, 3].

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te “ol at közetküçi (“seyis, at bakıcısı” DLT, I-318-16)” ve “bitig bititküçi (“yazman” DLT, I-318-15) örneklerinde görülen bu ek, Harezmi Türkçesinde *yonuç* “heykeltıraş (RKE, 163v-9)”, *orlağuç* “müezzin (ME, 89-5)”, *bağuç* “sınıkçı (ME, 72-5)”, *kölük otalağuç* “veteriner (ME, 233-1)” gibi ilgi çekici örneklerde görülmektedir. Kıpçak Türkçesine ait eserlerde de *sakal yülüci* “berber (CC, 43v-27)”, *yemiş satıcı* “manav (DM, 17b-15)”, *yol kesici* “eşkıya, harami (DM, 14b-4)” gibi örneklerde kalıcı adlar yapımında kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesine ait eserlerde de ek; çalıcı “sazende, saz çalan”, atıcı “okçu”, yırtıcı “canavar, vahşi hayvan” vb. gibi kalıcı adlarda görülmektedir.

-IcI EKİNİN İŞLEVLERİ

1. SIFAT NİTELİKLİ SÖZCÜKLER

Bu ek, herhangi bir nesne ya da kişiye işaret eden ve o nesne ya da kişinin “yapan” olmasını gösteren sıfatların yapımında kullanılmaktadır. Bu sıfatların bazıları yalnızca insanlara ait nitelikleri, yalnızca insan dışındaki olgulara ait özellik ve nitelikleri gösterirken bazıları hem insanlar hem de insan dışındaki nesne ya da olgular için kullanılabilir.

1.1. İnsanlar için kullanılan sıfatlar: -IcI ekiyle türeyen bazı sıfatlar, eklendikleri eylem tabanının da anlam özellikleri çerçevesinde yalnızca insanlar için kullanılmaktadır. Ek, bu işleviyle basit ya da türemiş eylemlere getirilebilmektedir.

kaytarıcı “işten kaçan” (kimse), *açıcı* “açmak işini yapan” (kişi), *saptırıcı* “sapmaya sebep olan kimse” (kişi), *uzlaştırıcı* “uzlaşmayı sağlayan kimse, ara bulucu” (kişi), *araştırıcı* “meraklı” (kişi) vb.

1.2. İnsan dışındaki olgular için kullanılan sıfatlar: Bu ekle türeyen bazı sıfatlar, insanlar dışı-

şındaki olgu ve nesnelere için kullanılmaktadır. Ek, bu işleviyle basit ya da türemiş eylemlere gelebilmektedir.

iç açıcı “gönül ferahlatıcı, umut veren” (söz), *yanıcı* “yanma özelliği olan” (madde), *yakıcı* “yakıcı” (söz, bakış), *gezici* “gezen, hareketli” (kütüphane), *kırıcı* “kaba, sert, inciten” (davranış, söz vb.), *can alıcı* “çarpıcı, aşırı çekici” (nokta), *akıcı* “kesintisiz” (konuşma, saatler), özgürleştirici (haber, olay) vb.

1.3. İnsalar veya diğer olgular için kullanılan sıfatlar: Bu ekle yapılmış bazı sıfatlar, insanlara ait özellikleri göstermesinin yanı sıra insan dışındaki olgu ve nesnelere için kullanılabilir. Bu işlevinde ek, basit, birleşik ya da türemiş eylemlere gelebilmektedir.

sıkıcı “iç sıkı” (insan, olay, yer), *can sıkıcı* “bunaltan” (kişi, olay), *yapıcı* “yapan, olumlu” (insan, eleştiri), *çarpıcı* “etkili, dikkat çeken” (göz, kişi, olay, nokta), *göz alıcı* “alımlı” (kişi, renk, eşya), *kırıcı* “engelleyen” (kişi veya olay), *caydırıcı* “kararından, sözünden döndürücü” (kimse, şey), *bıktırıcı* “bıktıran” (kişi, olay), *bağdaştırıcı* “bağdaşma sağlayan” (kişi, nesne).

2. AD NİTELİKLİ SÖZCÜKLER

-İcI ekinin baskın özelliği olan “meslek ve mensubiyet” kavramlarının yanı sıra ad niteliğinde pek çok sözcüğünü oluşumunda kullanıldığı görülmektedir. Bu ekle oluşturulmuş meslek ve mensubiyet adlarının yanı sıra ekin; hayvan, bitki, eşya, terim, ilaç, tekerlekli araç ve çeşitli sıvıların adlarının yapımında da kullanılmaktadır.

2.1. Meslek adları: Bu ekin en belirgin özelliklerinden biri olan “insanlara atıfta bulunma” nedeniyle pek çok meslek gösteren adın yapımında, bu ek kullanılmıştır.

sağıcı “sağım yapan kimse”, *bakıcı* “falçı”, *hasta bakıcı* “hasta bakan görevli”, çocuk bakıcı “çocuk bakmakla görevli kimse”, *çalıştırıcı* “antrenör, koç”, *canlandırıcı* “animatör”, *kırkıcı* “kırkımcı”, *yer gösterici* “sinema, tiyatro vb. gibi yerlerde oturulacak yerleri gösteren kişi”, *satıcı* “herhangi bir malı satan kimse”, *seyyar satıcı* “bir dükkânı olmadan mallarını satan kimse”, *kuru temizleyici* “giyim eşyalarını özel maddelerle temizleyen kimse”, *yönetici* “bir kurum ya da kuruluşu yöneten kimse”, *sunucu* “spiker”, *yüzücü* “yüzme işiyle meslek olarak uğraşan kimse”, *koşucu* “atlet”, yan kesici “kapkaççı”, üretici “sebze ve meyveleri yetiştiren kimse”, *yetiştirici* “hayvancılıkla uğraşan kimse”, ölü yıkayıcı “ölüleri yıkamakla görevli kimse” vb.

2.2. İnsana atıf yapan ve mensubiyet gösteren adlar: Ekin “insanlara atıfta bulunma” özelliği, meslek adı olmasa da insanların mensup oldukları grup ya da durumları gösteren pek çok ad, bu ekle oluşturulmuştur. *Çırpıcı* “yazma kumaş işlerini, boyaları tutsun diye deniz suyunda çırpın kimse”, *alıcı* “müşteri”, *gelin alıcı* “gelini götürmek için oğlan evinden gelen kimse”, *dolandırıcı* “tokatçı, ayyar”, *bölücü* “terorist”, *kanun/yasa koyucu* “kanunları belirleyen görevli”, *sürücü* “araba süren”, *hazır yiyici* “çalışmadan ailesinin parasıyla geçinen”, *okuyucu* “kitap, gazete, dergi vb. okuyan”, *ara bozucu* “insanların ilişkilerini bozan kimse”, *tüketici* “çeşitli malları alıp kullanan kimse”, *sağaltıcı* “insanların çeşitli rahatsızlıklarını gideren kimse” vb.

2.3. Eşya adları: Ekin en temel özelliklerinden biri olan “mensubiyet” olmalıdır. Pek çok alet adı, görevini gösterir şekilde bu ekle yapılmıştır.

yazıcı “printer”, *tarayıcı* “scener”, ısıtıcı “ısıtma araçlarının tümü”, *soğutucu* “buzdolabı”, *derin dondurucu* “buzsuz dondurma özelliği olan buzdolabı”, *alıcı* “televizyon”, *çırpıcı* “blender”, *karıştırıcı* “mikser”, *doğrayıcı* “sebze, meyve vb. şeyleri doğrayan alet”, *yatak koruyucu* “alez” vb.

2.4. Hayvan adları: Bu ekle yapılan ve hayvanlarla ilgili olan sözcükler, hayvanların ait oldukları familyaları göstermektedir.

alıcı kuş “avcı kuş”, *dalıcı* “dalma özelliği olan hayvanlar”, *sıçrayıcı* “sıçrama özelliği olan”, *göçücü* “göçme özelliği olan”, *ötücü* “ötme özelliği olan kuşlar”, ısırıcı “ısırtma özelliği olan”, *yırtıcı* “vahşi hayvan”, *sokucu* “yılan, çıyan vb. gibi sokma özelliği olan hayvanlar”, *uçucu* “uçma yeteneği olan hayvanlar”, kemirici “kemirgen hayvanlar” vb.

2.5. *Bitki adları*:-IcI eki, bitkilerin ait olduğu üst grupları ve familyaları gösterir nitelikte bitki adlarının yapımında kullanılmıştır.

tırmanıcı “tırmanma özelliği olan bitki”, *sarıcı* “başka bitkilere sarılarak büyüyen bitkiler”, *yapışıcı sap* “bitki duvarlara, ağaçlara yapışarak yükselen sap türü” vb.

2.6. *Günlük hayatta kullanılan sıvı özellikli maddelerin adları*: Bu ek, günlük hayatta sıkça kullanılan ve sıvı niteliğinde olan pek çok maddenin adının yapımında kullanılmıştır.

yapıştırıcı “uhu”, *yumuşatıcı* “çamaşırların daha yumuşak olmasını sağlayan sıvı”, *nemlendirici* “cildin kurumasını önlemek için kullanılan kozmetik”, *buz önleyici* “antifriz”, *pas sökücü* “oluşmuş pasları gideren sıvı”, *kireç sökücü* “temizleme maddesi”, *yüzey temizleyici* “yüzeyleri temizlemekte kullanılan sıvı”, *sinek kovucu* “sinekleri uzaklaştıran sıvı”, *oje çıkarıcı* “aseton” vb.

2.8. *Çeşitli ilaçlar için kullanılan sözcükler*: Bu ekle yapılmış ve halk tarafından ilaçların niteliklerini gösteren çeşitli ilaç adları mevcuttur.

Ağrı kesici “ağrı dindirici özellikli ilaçlar”, *ateş düşürücü* “vücut ateşini azaltmaya yarayan ilaçlar”, *gaz giderici* “mide ve bağırsakta oluşan gazları gideren ilaçlar”, *sakinleştirici* “trankilizan”, *teskin edici* “trankilizan”, *idrar sökücü*, “*dinlendirici* “okuma gözlüğü”, *tatlandırıcı* “yiyecek ve içecekler tat vermesi için kullanılan madde”, *uyarıcı* “kafein” vb. gibi uykusuzluk verici maddeler”, *kan sulandırıcı* “özellikle tansiyon hastaları için verilen ilaç”, *yatıştırıcı* “ağrıyı, sızıyı gideren (ilaç), müsekkin, trankilizan” vb.

2.9. *Tekerlekli araçlar*:

kurtarıcı “kurtarma aracı”, *çekici* “bozulmuş araçları çekebilen kamyon”, *çimento karıcı* “çimentoyu suyla karıştırabilen büyük kamyon”, *hasta taşıyıcı* “ambulans, sedye”, *kaldırıcı* “vinç”

2.10. *Terimler*: Bu ekle yapılmış ve çeşitli bilim dallarına ait olan pek çok terim de bulunmaktadır.

Sulandırıcı “Kim. sulandırmayı sağlayan madde”, *yayındırıcı* “Fiz. Işığın yayınmasını sağlamak için ışık kaynağı önüne konan türlü yapıda yüzeyler”, *kırıcı* “Tic. Senet, tahvil, bono ve süresi gelmemiş alacaklarla ilgili alışveriş veya işlem yapan kimse veya kuruluş”, *kırıcı* “Fiz. Kırınım oluşturan”, *saptırıcı* “Tic. İleride doğabilecek fiyat dalgalanmalarından yararlanarak gelir sağlama, spekülatif”, *yakıcı* “Kim. Maddenin yanmasını sağlayan”, *alıcı* “Fiz. almaç”, *alıcı* “Sin. Kamera”, *aktarıcı* “Sin. görüntüyü bir bölgeden başka bölgeye aktaran araç”, *aktarıcı* “Ed. kaynak kişiden derlenen herhangi bir parçayı kitlelere duyuran ve yayan kimse”, *çağrıcı* “Tiy. sahnede oyuncularını takdim eden kimse”, *çağrıcı* “Huk. mübaşir”, *bulaşıcı hastalık* “Tıp mikrop, parazit, virüs vb. hastalık etkenleriyle yayılan hastalık”

2.11. *Mecaz Anlamlı adlar*: Bu ekle oluşturulmuş mecaz adlar insanlara atıfta bulunmaktadır.

çalı kakıcı “eşkıya bozuntusu”, *göçücü* “ölümü yakın olan”, *gidici* “ölümü yakın olan”, *çanak yalayıcı* “dalkavuk”, *kemik yalayıcı* “dalkavuk”, *bulgur dövücünün hık deycisi* “dalkavuk”, *atıcı* “yalancı, asılsız şeyler uydurup söyleyen (kimse)”, *kurusıkı* “atıcı korkutmak veya yıldırım amacıyla aslı olmayan söz söyleyen” (kişi)” vb.

Sonuç

-IcI eki, ilk olarak Orhon yazıtlarında görülmektedir. Zaman içinde pek çok farklı işlev ve anlam kazanmıştır. Ekin çeşitli nitelikte sıfatlar ve adlar yaptığı açıkça örneğinde görüldüğü gibi nadiren zarf yaptığı görülmektedir. Ekin en temel özelliğinin insanlara dair niteliklere yönelik adlar ve sıfatlar yapmak olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra “mensubiyet” anlam birimciğinin de çok güçlü olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar sözcükler: Türkiye Türkçesi, dil bilgisi, yapım ekleri, -IcI.

Kaynaklar

1. Bayraktar N., Türkçede Fiilimsiler, Ankara: TDK Yayınları, 2004.
2. Erdal M., Old turkic Word Formation I-II, Wiesbaden: Otto Harrosowitz, 1991.
3. Erdal M., A Grammar of Old Turkic, Leiden: Brill, 2004.

-İcI AS A DERIVATIONAL SUFFIX IN TURKEY TURKISH

-İcI has been frequently used to coin permanent nouns and adjectives ever since Karakhanid Turkish manuscripts although it is often described, in literature on Turkey Turkish Grammar, as one of the rare suffixes used to make participles or adjectives-from-verbs. Originally observed as -GUCI, the suffix has transformed through -UCI in Kharesm Turkish into -İcI in old Anatolian Turkish. This suffix can be seen in Karakhanid Turkish as in “ol at közetküçi” (stableman) *Dîvânü Lugâti't-Türk* (DLT, I-318- 16) and “bitig bititküçi (Caligraph; DLT, I-318- 15) while it is observable in Kharesm Turkish as in “yonuçı” (sculptor; RKE, 163v-9), “orlağuçı” (muezzin; ME, 89-5), “bağuçı” (bonesetter; ME, 72-5), “kölük otalağuçı” (veterinary; E, 233-1). The suffix can be seen in Kiptchaq Turkish in such noun examples as “sakal yülücü” (barber; CC, 43v-27), “yemiş satıcı” (greengrocer; M, 17b-15), “yol kesici” (robber; DM, 14b-4). In old Anatolian Turkish, the suffix is seen in permanent nouns such as “çalıcı” (musician), “atıcı” (archer), and “yırtıcı” (monster, predator animal). Finally, the suffix is observed in Turkey Turkish in coining nouns such as “satıcı” (seller), “verici” (transmitter), “alıcı” (buyer), “geçici” (temporary), “yüzücü” (swimmer), “okuyucu” (reader) as well as adjectives such as “yanıcı” (flammable), “patlayıcı” (explosive), “delici” (penetrating), “kesici” (sharp), and “ilgi çekici” (interesting). This study further attempts to classify its use and function through examples dating back to Karakhanid Turkish.

BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR ZAMANI YARANAN XARİCİ DİL PROBLEMİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Gülbanu Bəşirova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisindən danışarkən çox vaxt ehtiyac və tələbatlar, yürüdümlən fikir və ideyalar nəzərdə tutulur. Lakin unutmamaq olmaz ki, işgüzar ingilis dilinin tədrisi bu gün ən vacib məsələlər sırasına daxildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, zaman-zaman bu sahəyə olan diqqət o qədər də ürəkəçən olmamışdır.

İnsanların hər hansı dildən necə istifadə etdiyini təsvir etməklə həmin dilin mənimsənilməsinin səmərəli yollarının müəyyənləşdirilməsinin mümkün olduğunu təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu yolla dilin öyrədib-öyrənilməsi mümkün olsaydı, hər hansı dili öyrənmək məqsədilə lüğət və qrammatika dərsliklərindən istifadə etmək kifayət edərdi. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi zamanı ilk növbədə burada düzgün yanaşmanı müəyyənləşdirmək lazımdır.

Bu da ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisinin beşinci mərhələsini, yəni tələbə-yönümlü təlim kimi müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ESP hərəkətinin tarixində həm nəzəri, həm də praktik baxımdan müəyyən vaxtlarda dəyişikliklər baş vermişdir. Lakin, o da məlumdur ki, bütün baş verən

dəyişikliklərə baxmayaraq, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi mərhələlərinin bütövlükdə əsasını tələbə-yönümlülük prinsipi təşkil edir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin mahiyyətini tam şəkildə aydınlaşdırmaq üçün ilk növbədə bu sahənin ingilis dilinin tədrisinin digər sahələri ilə olan əlaqəsini özündə birləşdirən kontekst yaratmaq lazımdır. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin bu dilin digər məqsədlərlə tədrisi sahələri arasında olan əlaqələrindən danışarkən xüsusi məqsədlər anlayışını dərk etmək yerinə düşərdi.

Qeyd etməliyə ki, bu sahə özündə iki digər sahəni birləşdirir. Belə ki, EAP (English for Academic Purposes) adlandırılan birinci sahə, yəni ingilis dilinin akademik məqsədlərlə tədrisi, ikincisi isə EOP (English for Occupational Purposes), yəni ingilis dilinin ixtisas-yönümlü tədrisi sahəsidir. Əslində, bu iki sahəni bir-birindən fərqləndirmək o qədər də asan deyil. İnsanlar eyni zamanda həm işləyə, həm də təhsil ala bilər. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, çox vaxt ali təhsil müəssisəsində tələbələrin mənimsədikləri bilik, onların yiyələndiyi bacarıqlar, məzunlar ali məktəbi bitirdikdən və professional fəaliyyətə başladıqdan sonra tətbiq edilir.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinə bilavasitə dil öyrənənlərin ixtisasları ilə əlaqələndirərkən aşağıdakı kateqoriyalar göstərilir: EST (English for Science and Technology) - İngilis dilinin elm və texnologiya sahəsi; EBE (English for Business and Economics) - İngilis dilinin biznes və iqtisadiyyat üçün tədrisi sahəsi; ESS (English for the Social Sciences) - İngilis dilinin sosial elmlər üçün tədrisi sahəsi.

Onu da demək lazımdır ki, ingilis dilinin sosial elmlər üçün tədrisi sahəsi humanitar-yönümlü ingilis dilinin tədrisi sahəsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Əslində, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsi ingilis dilinin xarici və yaxud ikinci dil kimi tədrisi sahəsinin tərkib hissəsidir. EFL/ESL sahələri isə, öz növbəsində, daha ümumi olan ELT – ingilis dilinin tədrisi sahəsinin tərkib hissələridir. Bu, bir-birindən fərqli və eyni zamanda, bir-biri ilə əlaqəli olan sahələrin əsasını təşkil edən kommunikativlik prinsipidir. Kommunikativlik prinsipi dedikdə biz dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəni və tədrisin bu yöndə qurulmasını nəzərdə tuturuq.

Beləliklə, ingilis dilinin tədrisindən danışarkən kommunikasiyanı və dilin mənimsənilməsini xüsusi vurğulamaq lazımdır.

ESP haqda danışarkən onu ingilis dilinin xüsusi variantlarının tədrisi kimi təqdim etsək, yanlış olarıq. Əslində, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi heç də hər hansı xüsusi dil formalarının öyrədilməsi deyil.

İngilis dili tədrisinin başqa sahələrində olduğu kimi, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsində irəli sürülən əsas məqsəd dilin mənimsənilməsi sahəsində arzuolunan nəticələrin əldə olunmasıdır.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlər adlanan sahəsinə səciyyələndirən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə bu sahənin nəticə deyil, yanaşma kimi qəbul edilməsi lazımdır. Daha dəqiq desək, ESP, yəni ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsi məhz tələbələrin ehtiyac və tələbatları, onların maraqları üzərində təşkil edilməsini üstün tutan yanaşmadır.

İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin tədrisindən danışarkən xüsusi vurğulanmalı məsələ ehtiyac və tələbatların ödənilməsidir. Bunun üçün müəllimlərin qarşısında duran vacib məsələlərdən biri də müxtəlif qrup tələbələri üçün ehtiyac və tələbatlar əsas götürülməklə təlim modeli və məzmunun müəyyən edilməsidir. Buraya sillabusların ixtisas yönümlü tərtibi, müvafiq metod və üsulların tətbiqi və s. daxildir.

Belə ki, iqtisadiyyat fakültəsində təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş ingilis dili kursunun məzmunu, metod və qiymətləndirmə üsulları məhz iqtisadiyyat fakültələrinin profilinə uyğun olmalı, tibb, biologiya, coğrafiya, riyaziyyat, kimya, fizika, beynəlxalq münasibətlər, jurnalistika və başqa fakültələrdə təhsil alan tələbələr üçün işlənilib-hazırlanmış kurslardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqli keyfiyyətlərə malik olmalıdır.

İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin tədrisi zamanı (CE) Course Evaluation (Student

Feedback) şəklində suallar hazırlanmalıdır. Lakin, qeyd edilməlidir ki, onların böyük əksəriyyətinə cavablar nəzəri modellər əsasında verilir. Dil kursunun məzmununu müəyyənləşdirmək məqsədilə verilən suallar siyahısına aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- İngilis dilini öyrənməkdə əsas məqsəd nədən ibarətdir?
- Tələbə nəyi mənimsəməlidir?
- Dilin hansı aspektlərinin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur?
- Xarici dilin hansı səviyyədə mənimsənilməsi qarşıya məqsəd qoyulub?

Təlimin həyata keçirildiyi vaxt da xüsusi önəm kəsb edir. Təlim kursuna ayrılan vaxtın miqdarı və nəzərdə tutulmuş vaxtın necə bölüşdürülməsi də əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir.

Dünya dillərinə, mədəniyyətinə yanaşmanın müsbət olduğu halda dillərin tədrisi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir, bu sahəyə innovasiyaların tətbiq edilməsi, kadrların ixtisaslaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, günün tələblərinə cavab verən dil müəllimlərinin hazırlanması və digər məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş olur. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə təliminə gəlinə, dünyanın aparıcı dillərini, xüsusilə də müasir dünyada global dil statusunu əldə etmiş ingilis dilinə yüksək səviyyədə yiyələnmiş mütəxəssislərə ehtiyac və tələbatı olan qurumların sayının gündən-günə artmaqda olduğunu və beləliklə, bu sahəyə son zamanlar marağın artdığını görürük.

Bu gün ingilis dilində rahat şəkildə kommunikasiyaya girmək iqtidarında olan, iqtisadi biliklərə mükəmməl yiyələnmiş gənclərə böyük ehtiyac duyulur.

Bu sahədə öz peşəsini gözəl bilən kadrlarla düzgün siyasət mexanizmini müəyyən etmək lazımdır.

Müxtəlif kompaniya və qurumlar tərəfindən təşkil edilən təlimlər bəzən bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, bəzi kompaniyalar yalnız aparıcı mütəxəssislər üçün xüsusi təlimlərin keçirilməsini məqsəduyğun hesab edir. Bu cür yanaşma təlimlərdə iştirak edən insanların sayını məhdudlaşdırır. Lakin, bu heç də keçirilən təlimlərin keyfiyyətinə təsir göstərmir.

İdarə etdiyi qurumun dil siyasətini quran müəssisə rəhbəri işçiləri üçün təlimləri təşkil edərkən aşağıdakı amillərə xüsusi diqqət yetirməlidir:

1. Dil kurslarının digər ixtisaslaşdırma kurslarından fərqləndirən və onların daha əhəmiyyətli olmasını şərtləndirən amillər;
2. Təlimlərdə iştirak edən və onları uğurla bitirən işçilərin əməklərinin qiymətləndirilməsi yolları;
3. Təlimlərin keçirilməsi üçün ən optimal vaxt. Onların iş vaxtında keçirilməsinin münasib olub-olmaması.
4. Xarici dili müstəqil şəkildə öyrənən işçilərə hansı yardım və dəstək göstərilməlidir;
5. Kompaniyada çalışan işçilər üçün təlimləri keçirmək məqsədilə cəlb edilən dil müəllimlərinin və mütəxəssislərin profili.

İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi prosesində istifadə edilən materiallar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bilik və bacarıq səviyyələrindən asılı olmayaraq, qeyri-ixtisas fakültələrdə ingilis dilini öyrənən tələbələrə biznes, kompaniyaların fəaliyyəti, iqtisadi məsələlərdə ünsiyyətə girməkdə yardımçı olan materiallarla təmin edilməsi məsələlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, iqtisadiyyat fakültəsində təhsil alan tələbələrin əksəriyyəti dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan insanlarla görüşməli, müqavilə bağlamalı, telefonla danışıqlar aparmalı, fakslar yazıb göndərməli olacaqlar. Məhz bu baxımdan ingilis dili lazım olan səviyyədə öyrənilməli və öyrədilməlidir. İqtisadiyyat fakültələrində təhsil alan tələbələr təqdimat və işgüzar görüşlərdə fəal şəkildə iştirak etməyə, eləcə də onlara alqı-satqı, nəqliyyat, daşınma və paylaşdırılma, istehsalat, mühasibat və maliyyə kimi xüsusi sahələrdə onlara fəaliyyət göstərməyə imkan verən bilik və bacarıqlarla yanaşı, ingilis dili sahəsində də müvafiq bilik və bacarıqlara yiyələnəlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox işgüzar adamların sözü gedən sahələrdə bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac olsa da, bəziləri onlarda olan bilik və bacarıqlarla kifayət-

lənir, hər hansı inkişaf bərabərində hətta düşüncülər. Lakin dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan həmkarları tərəfindən bərabər, tamhüquqlu partnyor kimi qəbul edilmək, özünə və təmsil etdiyi hər hansı quruma qarşı ciddi münasibət bəslənməsi arzusunda olan hər bir mütəxəssis peşə ilə bərabər ingilis dilinin öyrənilməsinə də tam ciddi şəkildə məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, kommunikasiya, yanaşma.

Ədəbiyyat

1. Gee W.R. Types of communication in the foreign and second language classroom with special reference to EFL/ESL, *Journal of Applied Linguistics* (Greek Applied Linguistics Association), 1992, №1, pp.46-53.
2. Riley P., Keeping Secrets; ESP/ LSP and the Sociology of Knowledge. In *European Journal of Teacher Education*, 1989, Vol.12, pp.69-81.
3. Taylor Barry P., Teaching ESL Incorporating a Communicative Student- Centred Component, *TESOL quarterly*, 17, 1983, pp.69-88.
4. Ur P., *A course in Language Teaching* Cambridge: Cambridge University: Cambridge University Press, 2012.
5. Van E.K., Trim J.L.M., *Threshold Level English*, Version 1990, Strasbourg. Council of Europe Press.
6. Van Essen A.J., *English- a World Language*, Vol.1, N2, 1991, pp.6-13.

THE FOREIGN LANGUAGE PROBLEMS IN THE INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS AND THEIR SOLUTION METHODS

The article deals with the problem of working out effective ways of ESP. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. Special attention should be paid to preparing materials and activities for speaking. Preference should be given to materials.

Keywords: economy, communication, approach.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MART QIRĞINLARI VƏ SOYQIRIMININ BƏDİİ İNİKASI

Tofiq Əbdülhəsəni

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: abdulhasanli55@mail.ru

Tarixən Azərbaycan xalqı çox ağır-acılar, faciələr, soyqırımlarla üzləşmişdir. Ağır sınaqlar qarşısında qalan xalqımızın başına gətirilən soyqırımlar onların ədəbi-bədii təfəkküründə odlu-alovlu qığılcımlar əmələ gətirərək sözə, daha geniş mənada ədəbiyyata çevrilmişdir. Yəni Azərbaycan xalqının başına gələn belə müsibət və soyqırımların insanların, xüsusilə də yazıçı və şairlərin bədii təfəkkürünə, bədii təxəyyülünə, yaradıcılığına, onların hiss və düşüncələrinə təsirsiz ötüşməsi mümkün deyil. Yaşar Qarayevin də haqlı olaraq söylədiyi kimi: “Nə vaxt ki, tarix xalqımızı sınağa çəkir, onun vuran əliylə çarpan ürəyi, dərdiylə şeiri, gücüylə sözü bir olur. Elə buna görədir ki, indi yüz minlərlə

qaçqının, yurd-yuvasından didərgin düşən soydaşlarımızın sanki hamısı bayatı çağırən şairə dönmüşdür” [4, s.556].

Çar Rusiyası və Sovet dövləti t’r’fınd’n iki əsrlik bir tarixi dövəmdə müxtəlif üsullarla azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini ilk dəfə məhz Heydər Əliyevin fərmanı ilə almışdır. Belə ki, Ulu Öndər yenidən hakimiyyətə qayıdırdıqdan sonra bu məsələyə prinsipial yanaşma nümayiş etdirmiş, erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı illərlə reallaşdırdıqları soyqırım və deportasiya siyasətinin hüquqi qiymətini vermişdir.

XX əsrdə Azərbaycan xalqı bir neçə dəfə kütləvi qırğına, soyqırma məruz qalmışdır. Bakı şəhəri də daxil olmaqla Azərbaycanın bir sıra bölgələrində ermən-dəşnakların həyata keçirdiyi soyqırımı nəticəsində minlərlə azərbaycanlı həyatını itirmişdir. Tarixə 31 mart soyqırımı kimi düşən bu qanlı hadisənin törədilməsinin üstündən 100 il keçir.

“Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasına qədər, təqribən 70 illik bir zaman kəsində azərbaycanlıların soyqırımı haqqında həqiqət yalnız siyasi mühacirlərimizin elmi, bədii və publisistik əsərlərində əksini tapırdı. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Kafkasiya türkləri”, “Azərbaycanda rus koloni siyasəti”, M.B.Məhəmmədzadənin “Otuz bir mart!...”, “Milli Azərbaycan hərəkatı”, “Bakı qətliamının 20-ci ildönümü”, H.Münşinin “31 Mart!...”, Ə.Yurdsevərin “Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr”, H.Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi”, M.Altunbayın “Hürriyyətə uçan türk” əsərləri, A.İldırımın, İ.Zəyəmin, T.Atəşlinin, Ə.Volkanın şeirləri buna misal ola bilər” [3, s.62-63].

İctimai-siyasi xadim, yazıçı, dramaturq, ədəbiyyatşünas, publisist, Azərbaycan milli istiqlal məfkurəsinin düşüncə və mücadilə adamı, böyük vətənpərvər Mirzəbala Məhəmmədzadənin (1898-1959) yaradıcılığında 1918-ci ilin mart qırğınları xüsusi yer tutur.

Mirzəbala Məhəmmədzadə 1918-1920-ci illərdə “Açıq söz”, “Gənclər yurdu”, “Bəsirət”, “İstiqlal”, “Azərbaycan” və b. jurnal və qəzetlərdə çoxsaylı elmi-publisistik, ədəbi-bədii əsərlərdə erməni vəhşiliyini və onların havadarlarını mütəmadi ifşa edir, “qətlam”ın ideoloqlarını və icraçılarını qınaq və nifrət hədəfinə çevirirdi. Onun redaktorluğu ilə ilk sayı 23 iyul 1918-ci ildə Tiflisdə işıq üzünə görün “Gənclər yurdu” jurnalında çap etdirdiyi “Əksinqilabçılar” hekayəsi çox maraqlı və ibrətəməz olmaqla yanaşı, *mart qətliamından bəhs edən ilk bədii əsərdir*. Beş yığcam hissədən ibarət olan “Əksinqilabçılar” hekayəsinin qəhrəmanı Moskva Darülfünununun tələbəsi, bolşevik əqidəli “Azərbaycan türkü Hüseyn bəydir. Hüseyn bəyin fikircə, hürriyyət, istiqlal istəyən” Azərbaycan, Türkünstan, Tatarıstan, Krım türk gəncləri, doğurdan da, əksinqilabçılardır. Müəllif Hüseyn bəy haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün şahidi olduğu Bakı qətliamından dəhşətli bir mənzərəni təsvir edir: “Bakı həyəcanlı günlər keçirirdi. Şəhər od içində yanırdı. Pulemyot, top, tufəng, qurşun səsi paraxodların bombardmanı, cəmətin qışqırığı, çoluq-çocuğun, qadın-qızların ah-fəryadı məhşəri andırırdı. Ölən, yanan, qaçan, çığırən, dağıdan, kəsən, kəsilən bir-birinə qarışmışdı” [5]. Tükürpədicisi bu müsibətdən təəssüflənməyən Hüseyn bəy milli qırğının günahsız qurbanlarına xəcalət çəkmədən yenə də “əksinqilabçılar” deyir. Bu tip “obrazovanni”ları böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabir hələ XX əsrin əvvəllərində xalqa dəqiq nişan verirdi.

“Neyləyim, ey vay! Bu urus başdılar,

Cümləsi kafirlərə yoldaşdılar” [6]

Milliyyətini, mədəniyyətini danan, dininə ikrah hissi ilə yanaşan, valideynlərini bəyənməyən, milli təəssübkeşlikdən uzaq, manqurtlaşmış “obrazovanni” tipini Mirzəbala Məhəmmədzadə Hüseyn bəy obrazında çox böyük məharətlə yaratmışdır. Prof. Asif Rüstəmli haqlı olaraq yazır ki, “təəssüf hissi ilə qeyd olunmalıdır ki, cəmiyyətdə nə qədər ki, Hüseynbəylər var “soyqırımı”na “sinfi mübarizə”, “istila”ya “istiqlal”, “vətənpərvər”ə “əksinqilabçı” deyilənlər tapılacaqdır” [5].

Qeyd edək ki, 1918-ci ilin mart soyqırımı Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında da xüsusi yer tutur. Belə ki, tarixiliyin və çağdaşlığın sıx vəhdəti, hadisə və mahiyyətin aktuallığı, realist düşüncə tərzinin və mətnaltı mənanın çoxqatlılığı, həyat həqiqətlərinin bədii həqiqətə çevrilməsi prosesində

yüksək peşəkarlıq və ustalığı Cəfər Cabbarlının bir sıra əsərlərində olduğu kimi “1905-ci ildə” pyesində də özünü qabarıq büruzə verməkdədir. .... Ötən əsrin 30-cu illərinin siyasi ab-havasını çox gözəl görən və duyan sənətkar üçün bir neçə il əvvəllərə - 1905 və 1918-ci illərə qayıdaraq erməni-müsəlman qırğını mövzu seçməsi müəllifdən böyük cəsarət və qətiyyət tələb edirdi. O, “köhnəmiş yaraları təzələməkdən” narahatlıq, nigaranlıq keçirmir, milli vətəndaşlıq borcunu və sənətkar narahatlığını ifadə edirdi.

Cəfər Cabbarlı “1905-ci ildə” pyesində göstərir ki, qoca Baxşı milliyyətə erməni olan gənc Baxşını öz övladı kimi qəbul edir, ocağının başında ona yer ayırır, əziyyətlərə qatlaşaraq böyüdür, oxudur... Əsərdə qoca Baxşı – xeyirxahlıqla qollarını yetimlərə, aclara, imkansızlara, qovulmuşlara açmış, qocaman Odlar Yurdunu, gənc Baxşı isə vətəninə uzaqlara atılaraq qayğıya, şəfqətə möhtac qalan, nəəlaclıqdan Azərbaycana pənah gətirən, türk səxavətinə sığınan, qonaqpərvərliyinə güvənən erməniləri təmsil edir [1, s.37-38].

Müəllif pyesin başlanğıcından və ilk şəkillərindən Qarabağda sığınacaq tapmış ermənilərin yerli türk xalqının adından, mahnılarından, əsrarəngiz təbiətindən, təsərrüfatından zaman-zaman faydalandıqlarını, yumurtasına, toyuğuna, tarına və torpağına iştahası artdığını xarakterik, inandırıcı cizgilərlə göstərir və xüsusi vurğulayır.

Eyvaz Əsriyan obrazı bir neçə parametrdən yanaşdıqda 1918-ci ilin martında azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımının təşkilatçısı və baş rejissoru Stepan Şaumyanın bədii əksi, məkirli və ikiüzlü erməni siyasətçisinin çoxrəngli portretidir. Tarixdən məlumdur ki, S.Şaumyan bolşeviklərin lideri Leninin tapşırığı ilə 1904-cü ildə Tiflisə gəlir, az sonra isə Bakıda fəaliyyətini davam etdirir. 1905-1906-cı illər “erməni-müsəlman” qırğınları zamanı o, Bakıda olur, erməni və rusdilli mətuatda çıxışlar edir, qırğına “sınıf mübarizə” donu geydirərək açıq və ya gizlin şəkildə türklərə qarşı bütün imkanlarından istifadə edirdi.

C. Cabbarlı Eyvaz Əsriyanı sovet dövrü ədəbi tənqidinin dəyərləndirdiyi kimi idealizə etmir, əksinə prototipinin (Şaumyanın) dünyagörüşündəki örtülü məqamları, məkirli niyyətlərini ümumiləşdirərək “qəhrəmanın” dilindən, elə “birinci şəkil”dən açıqlayır.

Deməli, Cəfər Cabbarlı üçün sirr deyildi ki, Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda türklərə qarşı kütləvi soyqırımının təşkilatçısı və icraçısı Andranik Ozanyanın siyasi təminatçısı Stepan Şaumyan idi. Məhz Eyvaz Əsriyanın həyatdakı prototipi Stepan Şaumyanlardı. Üzdə özünü bolşevik, xalq hərəkatının nümayəndəsi adlandıran bu erməni millətçisinin əsl siması böyük peşəkarlıqla ört-basdır edilmiş, maskalanmışdır. Böyük dramaturq qəhrəmanın acınacaqlı taleyini onun prototipinin miskin taleyi kimi məntiqli sonluğa çatdırır. Tarixi faktla bədii həqiqət üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayır. Əlləri Azərbaycan türklərinin qanına batmış, 1905-ci il qırğınının gizli rəvac verənləri və ideya rəhbərləri Əsriyanlar, Şaumyanlar tanrı və tarix qarşısında haqlı cəzalarına çatırlar – güllələnirlər. Müəllif hadisələri soyqırımının apogeyi sayılan 1918-ci ilin martından 1905-ci ilə köçürməklə hələ “Bakı müharibəsi”ndə mart faciəsinin baş ideoloqu kimi təqdim etdiyi Şaumyanın bədii obrazına 30-cu illər sovet rejiminin duyulmuş düşmədiyi riskli cizgilər, tünd boyalar əlavə etmiş, Azərbaycan tarixinin qara səhifələrindən birinə həqiqət işığı salmağı bacarmışdır [1, s.41-42].

Cəfər Cabbarlının eyni mövzuya həsr etdiyidigər dəyərli bir sənət əsəri də onun “Əhməd və Qumru” adlı hekayəsidir. Əsərin mövzusu əslən Şamaxılı olan iki gəncin – Əhməd və Qurunun saf və ülvə məhəbbətindən, şirin arzularından, bir-birilərinə layiq yüksək mənəviyyətə malik insan olmaqlarından, mart faciəsinin bu günahsız şəxslərə gətirdiyi müsibətlərdən bəhs edir [1, s.235-238]. Müəllif valideyinləri erməni quldurları tərəfindən qətlə yetirilmiş, evləri dağıdılmış Əhməd və Qumrunu “böyük pəncərələri qara kömürlərə dönmüş, altın divarları matəmlərə bürünmüş”, “əti tökülmüş baş isketlərinə bənzər bu möhtəşəm bina” [1, s.237] - İsmailiyyə binasının önündə dilənçi vəziyyətində qarşılaşdırır. Faciə və məhrumiyyətlərinməngənəsində tanınmaz hala düşmüş, “Yaralıyam, şikəstəm, Şamaxı əsriyəm” [1, s.238] – yalvarışları ilə bir-birini çətinliklə tanıyan iki sevgili görüşlərinə se-

vinsələr də, bir-birini qucaqlamırlar, daha doğrusu, qucaqlaya bilmirlər. Çünki erməni barbarları onların qolunu kəsmişdir.

Mart soyqırımı ilə bağlı göstərilən və ya haqqında bəhs açılan əsərlərlə yanaşı, sön dövr, yəni müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında da bir sıra əsərlər qələmə alınmışdır. Onlardan Təhmaz Tənha adlı bir hərbiçi-şairin “Soyqırım” adlı poemalar kitabında öz əksini tapan eyni adlı poemadır. “Soyqırım” adlı bu poemada şair iki əsr (XIX-XX əsrlər) boyu Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibət və soyqırımları, bir növ, tarixi ardıcılıqla və əsl sənətkar ustalığı ilə qələmə alaraq onları bədii lövhə, mənzərə, həmçinin tarixi və konkret-statistik faktlarla canlandırma bilmişdir. Poemada sənətkar 1918-ci il 31 mart soyqırımına xüsusi yer ayıraraq, burada soyqırımı həyata keçirən qüvvələrin soyqırımı öncəsi planlarını, onların məkirli siyasətinin iç üzünü, demək olar ki, zərgər dəqiqliyi ilə əks etdirib bədiiləşdirmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii əsər, 31 mart, 1918-ci il, soyqırımı, bədii inikas.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
2. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə, III cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 368 s.
3. Cabbarlı N. Azərbaycan mühacirət nəsr, Bakı, Elm və təhsil, 2011, 140 s.
4. Qarayev Y. Mühəribə və yaddaş ədəbiyyatı, Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. IV cild. Bakı, Elm, 2016, 776 s. səh.548-583.
5. Rüstəmli A. Azərbaycanlıların soyqırımı bədii ədəbiyyatda (mart, 1918), “Bizim əsr” qəzeti, 15 aprel 2003-cü il.
6. Rüstəmli A. Soyqırımına həsr olunmuş ilk hekayə, “Ədəbiyyat” qəzeti, 31 mart 2006-cı il.
7. Təhmaz Tənha. Soyqırım (poemalar), Bakı, Avropa, 2004, 272 s.

THE MARCH MASSACRE OF THE AZERBAIJANI LITERATURE AND THE ARTISTIC REFLECTION OF THE GENOCIDE

The article deals with the history of tragedies perceived by the Azerbaijani people during the March 31, 1918 massacre, the bloody pages and its artistic reflection in the literature of Azerbaijan. A number of artistic works reflected this genocide are analyzed and scientifically researched. So that a number of specific examples that embody the genocide are taken from M.Mahammadzade's first story about the March 31 genocide and titled “counter-revolutionaries” in Azerbaijan literature, J.Jabbarly's “In 1905” work, “Ahmed and Qumru” story, the poem “Genocide” of Tahmaz Tanha.

Keywords: Azerbaijan literature, art work, 31 March, 1918 year, genocide, artistic reflection.

İNGİLİS, AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN PASSİV NÖVÜ VƏ ONLARIN QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ

Maya Əhmədli

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: maya-ahmadly@mail.ru

Çox mürəkkəb morfoloji və sintaktik quruluşa malik olan feil ən çox qrammatik kateqoriyaya malik olan bir nitq hissəsidir.

Bizə məlum olan ingilis, Azərbaycan, rus, alman və s. dillərdə feilin aşağıdakı kateqoriyaları var:

1. Feilin zaman kateqoriyası.
2. Feilin tərz kateqoriyası.
3. Feilin şəkil kateqoriyası.
4. Feilin şəxs-kəmiyyət kateqoriyası.
5. Feilin təsirlik-təsirsizlik kateqoriyası.
6. Feilin növ kateqoriyası.
7. Feilin sıra kateqoriyası.

İngilis dilinin qrammatikasına dair ilk nəzəri ədəbiyyatın müəllifi B.A.İlyişdir. O, özünün “Müasir ingilis dili – nəzəri kurs” adlı dərs vəsaitində ilk olaraq ingilis dilinin qrammatikasının müxtəlif sahələrinə dair müəyyən fikir söyləmişdir. Onun feilin növlərinə dair söylədiyi fikirlər öz dövrü üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. O, həmin vəsaitdə feilin aşağıdakı növlərini qeyd edir: 1) aktiv növ; 2) passiv növ; 3) orta növ; 4) qayıdış növ; 5) qarşılıq növ [1, s.195].

1971-ci ildə “The Structure of Modern English” adlı dərslikdə B.A.İlyiş yenidən həmin məsələyə qayıtmış və artıq belə qənaətə gəlmişdir ki, qayıdış, qarşılıq və orta növlərin ayrıca növ kimi göstərilməsi bir çox çətinliklərlə bağlıdır: *the problem of a reflexive voice; the problem of a reciprocal voice; the problem of middle voice* [2, s.119].

E.Benvenist öz tədqiqatında göstərir ki, məlum növdə feil subyekt tərəfindən icra olunan daxili prosesi, məchul növdə isə subyekt prosesin baş verdiyi yeri bildirir [3, s.188].

İ.İ.Meşaninov feilin növ kateqoriyasını belə xarakterizə edir: “Növ cümlə üzvlərinin bir-birinə qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq feilin dəyişən formalarından biridir” qeyd edir ki, feilin növ kateqoriyasından danışarkən ümumi prinsiplərdən çıxış etmək olar, lakin bütün dillər üçün feil növlərinin vahid sistemini tətbiq etmək olmaz [4, s.307, 309].

Azərbaycan dilçiliyində feilin növ kateqoriyası haqqında danışarkən Y.Seyidov belə qənaətə gəlir ki, feilin növ kateqoriyası tam qrammatik kateqoriyadır. Onun nitqdə fəaliyyəti, mövqeyi, oynadığı rol qrammatik quruluş fonunda meydana gəlir [5, s.314].

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, feilin digər növləri aktiv növün qarşılığı kimi çıxış edərək onlarla oppozisiya təşkil edir. Feilin növ kateqoriyasının müstəqil olub-olmaması baxımından məsələyə yanaşarkən Y.Seyidov nəzəri təhlil əsasında belə nəticəyə gəlir ki, növ kateqoriyası təsirli feillərin növləri üzrə dəyişməsi deməkdir [5, s.317].

Eyni zamanda Y.Seyidov belə bir fikir söyləyir ki, elə bir feil tapmaq qeyri-mümkündür ki, həmin feil bütün növlərdə işlənə bilsin. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, feilin növləri üzrə dəyişməsi feilə aid daxili hadisədir. Məhz buna görə də, feilin növ kateqoriyası feilin özünün dəyişməsi ilə əlaqədardır. Deməli, feilin müəyyən növ əlamətləri qəbul edərək dəyişməsinə *feilin növ kateqoriyası* deyilir [5, s.320].

Feilin növlərinə dair qismən geniş məlumat “Müasir Azərbaycan dili” II cild. “Morfolojiya” adlı qrammatika kitabında rast gəlinir. Külli miqdarda türkoloji ədəbiyyata, həmçinin Azərbaycan dili materialı əsasında aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq feilin növləri haqqında məlumat verilir. Feil

növlərinin müəyyənləşməsində aşağıdakı prinsiplərdən istifadə edilir: subyektlə hərəkət, hərəkətlə subyekt və obyekt, bir də subyektlə obyekt arasında mövcud olan münasibət feil növlərini əmələ gətirir [6, s.238].

Eyni zamanda yekun olaraq qeyd edilir ki, feil növlərinin əmələ gəlməsi, əsasən, təsirlidən təsirsizə, təsirsizdən isə təsirliyə prinsipi əsasında gedir [6, s.241].

Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, istər-istəməz feilin növləri, xüsusən feilin passiv növü təsirli feillərlə bilavasitə bağlıdır.

Dillərin qrammatik quruluşundan asılı olaraq feilin növlərinin sayı da müxtəlifdir. Şübhəsiz, bizi burada ingilis, Azərbaycan və alman dillərində feilin növləri maraqlandırır. Biz öz tədqiqatımızda o prinsiplərdən çıxış edirik ki, ingilis dilində feilin iki növü (aktiv, passiv), Azərbaycan dilində altı (aktiv, passiv, qayıdış, qarşılıq, icbar, şəxssiz), alman dilində isə 2 növü var. Feilin növlərindəki bu uyğunsuzluq istər-istəməz hər bir dildə özünəməxsus şəkildə təzahür edir.

Y.Seyidov öz tədqiqatında göstərir ki, feilin qrammatik növləri sistemində məlum və məchul terminləri uyğunsuz görünür və hətta dolaşılıqlığa səbəb olur. Feillərin mənaca bu növlərinə *məlum və məchul* terminləri deyil, aktiv və passiv terminləri daha uyğundur [5, s.322].

Növ universal kateqoriya kimi əksər dillərə xasdır. Bu baxımdan ingilis, Azərbaycan və alman dillərindəki tipoloji oxşarlıqdan danışmaq olar. İndi konkret olaraq bizə məlum ingilis, Azərbaycan və alman dillərində feilin növlərinin qoyuluşu və xüsusən də passiv növlə əlaqədar olan məsələlərin qoyuluşuna nəzər salaq.

Biz də öz tədqiqatımızda müasir ingilis dilində aktiv və passiv növlərin olması fikrinə tərəfdar oluruq, ona görə ki, hər bir qrammatik kateqoriya müəyyən ifadə vasitəsinə malikdir. Analitik yolla ifadə olunan passiv konstruksiya oppozisiyanın güclü tərəfi kimi çıxış edir. Beləliklə feilin passiv növü konkret ifadə vasitəsinə malik olur: *He closed the door-The door was closed*.

Klassik qrammatikanın banilərindən biri olan C.S.Nesfeld müasir ingilis dilində feilin iki növünü göstərir: aktiv növ, passiv növ.

Aktiv sözü latın mənşəli olan actum sözündən götürülüb. Bu söz nəyi isə etmək deməkdir (*doing*). Məsələn, *Tom threw a ball*.

Deməli, feilin aktiv növündə mübtədə fəaldır, iş görür.

Passiv növdə isə mübtədə üzərində başqa şəxs tərəfindən iş görülür. Passiv sözü də Latın mənşəli olan *pass-us* sözündən götürülüb. Bu söz əziyyət çəkmək (*suffering*) mənasını verir. Məsələn, *A ball was thrown by Tom*. [7, s.56].

Alman dilçiliyində növ kateqoriyasının məzmunca müəyyənləşdirilməsi kəskin şəkildə onun formal əlamətlərinə qarşı qoyulur. Məhz bu aspektdən yanaşılaraq bəzi dilçilər növü aktiv və passiv növlə məhdudlaşdırır, başqaları buraya vəziyyət passivini də daxil edirlər. Digərləri növ məzmununu daha da genişləndirərək ona refleksiv və qayıdış növü də qoşurlar [8, s.5].

Şübhəsiz, burada bizim məqsədimiz heç də alman dilçiliyində növ məsələsinin qoyuluşuna daha dərinləndirən nüfuz etmək deyil. Bizim məqsədimiz, sadəcə olaraq, ingilis Azərbaycan və alman dilləri materialları fonunda bəzi oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

İlk növbədə qeyd etmək istərdik ki, tipoloji baxımdan oxşarlıq özünü onda göstərir ki, qeyd edilən dillərin hər birində qrammatik baxımdan oppozisiya təşkil edən aktiv və passiv konstruksiyalar bir-birinə qarşı qoyulur.

Alman dilçiliyində vəziyyət bir qədər başqadır. Göstərdiyimiz kimi, feilin növ kateqoriyası altında, əsasən, aktiv və passivdən danışılır. Çünki, məhz bu növlər semantik-funksional məzmunu, onları yaradan və qarşılaşdırmağa imkan verən qrammatik göstəriciləri ilə seçilirlər. Amma birbaşa növdən yazan, başqa şəkildə desək, feilin növ kateqoriyasını elmi-tədqiqat səviyyəsində araşdıranlar *sich* komponentli feilləri növ kateqoriyası ilə əlaqələndirirlər.

Passiv konstruksiyalara dair aparılan son tədqiqatlarda da alman dilində də feilin iki növünün mövcudluğundan danışılır [8, s.10].

S.A.Şubik “Категория залога и поле залоговости в немецком языке” kitabında belə bir cəhdin sahibi kimi çıxış edir. O, mövcud ədəbiyyatı izləməyi davam etdirərək bunu da üzə çıxarır ki, çoxlu ədəbiyyatlarda qayıdış feillər növ kateqoriyasına daxil edilmir, onlar növ kateqoriyası ilə feil leksikasının qrammatik cərgəsi arasında ara mövqedə duran xüsusi hadisə kimi qeyd edilir [9, s.123].

Açar sözlər: fel, passiv növ, aktiv növ, kateqoriya, təsirli fel, təsirsiz fel, qayıdış növ, orta növ.

Ədəbiyyat

1. Ильиш Б.А. Современный английский язык. Теоретический курс, Москва, Из-во литературы на иностранных языках, 1948, 347 с.
2. Ilyish B.A. The structure of Modern English. L.: Просвещение, 1971, 365р.
3. Бенвенист Е. Общая лингвистика. Москва, Прогресс, 1974, 447 с.
4. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., “Наука” Ленинградское отделение, 1978, 387 с.
5. Seyidov Y. Mir Əhməd. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 368 s.
6. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1980, 510s.
7. Nesfield J.C. Outline of English Grammar. (Revised edition). London. Macmillan and CO LTD. New York, st. Martin’s Press, 1955, 239 p.
8. Kərimov İ.Q. Alman dilində passiv konstruksiyalar və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri. Filol. elm. nam. dis. avtoref., Bakı, 2005, 18 s.
9. Щубик С.А. Категория залога и поле залоговости в немецком языке. Ленинград, Наука, Ленинградское отделение, 1989, 123 с.

THE PASSIVE TYPE OF THE VEBS IN ENGLISH, AZERBAIJAN AND GERMAN LANGUAGES AND THEIR MUTUAL COMPARITION

The category of voice is one of the main categories of the verb. As it is known there is no unity of opinions on the number of voices in English. The author compares the passive in three languages: English, Azerbaijani and Germany. Passive voice is the strongest member of the opposition. We share the viewpoint according to which there are two voices in each language: active and passive.

The author pays special attention to the use of passive construction on the bases of concrete language materials. In three languages passive voice is treated as a morphological category.

Keywords: verb, passive voice, active voice, category, transitive verb, intransitive verb, reflexive voice, middle voice.

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN ÖNLÜKLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜQAYİSƏ YOLLARI

Aybəniz Əhmədova, Səbinə Qasımova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: aybanizahmadova50@gmail.com

Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildə ifadə olunmasıdır. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı olaraq xeyli konkretləşdirir.

Önlüklər də zaman məzmunu bildiren isimlərlə əlaqəyə girərək hərəkət və ya əlamətin müəyyən bir zamanla bağlılığını göstərir. Zaman önlüklərinin işlənmə yeri də müxtəlif olur.

1. Zamanın müəyyən anına və ya vaxtına uyğun gəlib, hadisə və faktı göstərən önlüklər

Bu qrupa biz müasir ingilis dilində çox işlənən *during, about, at, in, for, on, through və within* [9] önlüklərini daxil edirik.

During önlüyü müəyyən bir zamanda və ya zaman içərisində baş verən hadisəni ifadə etmək üçün işlədilir. Bu önlüyün yaratdığı məna Azərbaycan dilində *dövründə, ərzində, müddət və iç* sözlərinin köməkçi, ad formaları ilə də ifadə olunur, bu sözlər Azərbaycan dilində də ancaq zaman anlayışı əks etdirir - *müharibə zamanı, bir il içində* və s. There was time *during* the war for them to learn these things and there is forever for them to remember them in. (E.Hemingway)- *Müharibə zamanı* elə bir vaxt var idi ki, onlar bu şeyləri öyrənərdi, indi isə onların hamısını daim xatırlayırlar.

During önlüyü çox vaxt (*dinner, breakfast supper* və s. isimlərin qarşısında) zamanın müəyyən dövrü ilə tam uyğun olan hərəkəti göstərmək üçün işlədilir.

Son illər respublikamızda dillərin qarşılıqlı öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Hər hansı bir dili öyrənərkən bu dilin qrammatik, leksik, fonetik xüsusiyyəti ana dili xüsusiyyətləri ilə müqayisədə aşkar edilir.

Xarici dilin ana dili ilə müqayisəsi xarici dilin qrammatik qayda-qanunlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərini daha aydın başa düşməyə, onun malik olduğu zənginliyi qiymətləndirməyə kömək edir.

L.V. Şerba xarici dilin ana dili ilə müqayisəli öyrənilməsinin böyük elmi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərərək yazırdı ki, «xarici dillərin ana dili ilə müqayisəli öyrənilməsinin əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, bu proses zamanı ana dilində olan xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə üzə çıxır və onların daha dərinədən başa düşülməsinə kömək edir».

Dillərin müqayisəli öyrənilməsi məsələsi təkcə hər bir dilin öyrənilən hadisəsinin spesifikasiyasını aydınlaşdırmaq deyil, eyni zamanda onların ümumi və fərdi dil xüsusiyyətlərini də dərk etməkdir.

1951-ci ildə V.V.Vinoqradov müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli-qarşılıqlı öyrənilməsini qiymətləndirərək yazırdı ki, müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli-tarixi tədqiqi ilə yanaşı, onların müqayisəli-qarşılıqlı surətdə tədqiq edilməsi nəinki lazımdır, hətta vacibdir [4]. A.Q.Yeliseyeva isə bu metodun əhəmiyyətindən danışaraq yazır ki, müqayisəli metod bir də ona görə dəyərlidir ki, o, müqayisə edilən və qarşılaşdırılan dillərin bütün milli xüsusiyyətləri ilə birlikdə, spesifik cəhətlərini aşkar etməyə imkan yaradır, qarşılaşdırılan dillərin xarakter əlamətlərinin müqayisə edilməsi sahəsində, xüsusi ictimai hadisə olan dilin və bütün dillər üçün eyni olan kateqoriyaların mahiyyətinin daha dərinliklərinə nüfuz etməyə və oxşar cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan verir [5].

Bu nöqtəyi-nəzərdən R. A. Budaqovun dediyi kimi «...müqayisə aydın görünən, lakin həmişə anlaşılmayan şeyləri, başa düşməyə kömək edir».

Dillərin müqayisəli öyrənilməsi dil etalonu problemi, dillərn tipoloji təsnifi və dil universalıyası ilə qarşılaşır.

V.İ. Koduxov qeyd edir ki, «dillərin müqayisəli öyrənilməsinin əsas vasitələri müqayisənin

əsasını, müqayisəli interpretasiyanı və tipoloji səciyyələndirməni müəyyənləşdirir». Müqayisəli öyrənilən iki və ya daha artıq dildə oxşar hadisələrin olmaması bu fərqi nəzərə çatdırılması ilə məhdudlaşmır [8].

Müqayisənin dildə əhəmiyyəti haqqında deyilən aşağıdakı mülahizə qiymətlidir:

«Müqayisəli metod, nəinki xarici dil faktlarının xarici dilin tədrisində başa düşülməsi üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir, o həmçinin elmi təhlil və hər hansı bir dilin (o cümlədən ana dilinin) qələmə alınması üçün də müəyyən əhəmiyyətə malikdir; belə ki, müxtəlif dil faktlarının müqayisəsi hər bir dilin spessifik xüsusiyyətlərinin başa düşülməsinə və xarakterizə edilməsinə imkan yaradır. Bu isə, aydındır ki, dilin daxili inkişaf qanunlarının aşkar edilməsi və öyrənilməsi üçün əsas zəruri şərtidir».

Ş.Balli «müqayisəli tədqiqatlar sayəsində ana dili gözlənilməz işıqla aydınlaşır» fikrini irəli sürür [2].

Müqayisəli metodla tədqiq edilmiş əsərlərdə işıqlandırılan məsələlər hər iki dildə daha qabarıq surətdə nəzərə çarpır.

H. Suit müqayisəli qrammatika haqqında yazır: «Ana dili ümumi qrammatika nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməlidir. Bu yolla biz öz dilimizin qrammatik hadisələrinin başqa dillərlə müqayisəsini və onun çatışmayan cəhətlərini tənqid etməyi öyrənirik, belə ki, biz başqa dillərin müxtəlif qrammatik quruluşunu daha yaxşı başa düşürük. Bu vasitə ilə ingilis dili qrammatikası xarici dillərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı mümkün olan hazırlıqdan ibarətdir.

Bu cəhətdən bizim seçdiyimiz və hər iki dilin bütün sisteminə daxil olan ən zəruri kateqoriyalardan biri önlüklər və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri olan qoşma, köməkçi ad və hal şəkilçiləri məhz belə bir tələbə uyğun gəlir.

Məlum olduğu üzrə, ingilis və Azərbaycan dilləri, müxtəlif quruluşlu dillərdir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə daxil olub, öz aqlütinativ quruluşu ilə ingilis dilindən fərqlənir. Bəzi hallarda müxtəlif, bəzi hallarda isə eyni qrammatik kateqoriyalara malik olan bu iki dil, həmin qrammatik kateqoriyaların ifadə vasitələri ilə bir-birindən seçilir ki, bu vasitələrin ümumi birliyi bir sistem olaraq bu və ya digər dilin qrammatik xüsusiyyətini təşkil edir.

Dilin daxili inkişaf qanunlarının təsiri nəticəsində təşəkkül tapmış, formalaşmış olan bu xüsusiyyətlər, dillərin qrammatik formaları müqayisəli metod üzrə tədqiq olunduğu zaman xüsusi bir aydınlıqla meydana çıxır.

Müxtəlif xalqlar eyni məzmununda düşünə bilirlər; lakin həmin məzmunun ifadəçisi olan sözlər və cümlələr hər xalqın öz dilinin sözləri və cümlələri olur.

Müxtəlif dillərin quruluşu, daxili aləmi ilə yaxından tanış olduqda, onların quruluşunda qohumluq əlaqələrindən asılı olmayaraq oxşar dil ünsürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Beləliklə, deyilənlərdən aydın oldu ki, dillərin tipoloji yolla öyrənilməsi ümumi dilçilikdə hamı tərəfindən bəyənənilən bir metod olmaqla, fonetik, qrammatik və sintaktik məsələlərin tədqiqində böyük rol oynayır.

Bütün bunları əsas götürərək, biz müxtəlif sistemli iki dilin - german dilləri qrupuna mənsub analitik quruluşlu ingilis dilinin, türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan aqlütinativ quruluşlu Azərbaycan dilinin müqayisəsi üzrə ingilis dilindəki zaman və məkan önlüklərinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini tədqiq edəcəyik. Lakin bunların haqqında danışmadan qabaq, ümumiyyətlə dil haqqında, onun inkişafı haqqında bir neçə söz demək lazım gəlir.

Məlumdur ki, obyektiv varlığın dərk edilərək insan təfəkküründə formalaşması və başqasına çatdırılması ünsiyyət vasitəsi olan dilin köməyi ilə mümkündür. Obyektiv varlığın dərk edilməsi ümumi universal bir qanunauyğunluq kimi öz səciyyəvi təzahürünü dillərin özünəməxsus quruluşlarında tapır.

Belə ki, bu və ya digər dildə qrammatik mənanın ifadə edilməsində apolitizm özünü daha çox bürüzə verdiyi halda, başqa bir dildə aqlütinasiyanın aparıcı rolu daha çox nəzərə çarpır. Məsələn, ingilis dilindəki önlüyü Azərbaycan dilində qoşma və ya hal şəkilçilərlə ifadə etmək olar.

Bosinney was waiting for him *at the door*; (J.Galsworthy) The Man of Property, M, 1950, p. 118).

Bosini onu qapıda gözləyirdi.

During World War II Aldridge travelled to many battle fronts as a war correspondent. (Moscow News, No.27, 1974).

İkinci dünya müharibəsi *dövründə* Oldric bir müxbir kimi çoxlu döyüş cəbhələrinə səyahət etmişdi.

Verilən misallardan aydın görünür ki, birinci cümlədəki **at** önlüyünün Azərbaycan dilindəki ifadə vasitəsi *hal şəkilçisi* (yerlik hal), ikinci cümlədəki **during** önlüyünün ifadə vasitəsi isə *dövründə* köməkçi adı kimi verilmişdir.

İngilis dilini Azərbaycan dili ilə müqayisə etdikdə Azərbaycan dilində önlük kateqoriyası olmadığından ingilis dilindəki önlüyün müqabilində Azərbaycan dilində qoşmanın, köməkçi adların və hal şəkilçilərinin mövcud olması faktı ilə də rastlaşırıq.

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis dili ilə Azərbaycan dilinin qarşılıqlı surətdə öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Bunun nəzəri əhəmiyyəti hər iki dilin xüsusiyyətlərini, daxili inkişaf qanunlarını aşkara çıxarmaqdan, bir dilin leksik, qrammatik və üslubi vasitələrinin başqa dildə ifadə olunmasını elmi şəkildə əsaslandırmaqdan ibarətdir. Praktiki əhəmiyyəti isə ingilis dilinin müxtəlif leksik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilində ifadə etmək üçün konkret üsullar göstərməkdən ibarətdir ki, bu da ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə işini asanlaşdırır, bu və ya başqa variantın seçilməsinin düzgünlüyünü nəzəri cəhətdən əsaslandırır.

Digər tərəfdən, hər bir qrammatik kateqoriyanın mahiyyətinin müqayisəli surətdə açılması onun tədrisinin də keyfiyyətinə müəyyən qədər müsbət təsir göstərir.

Bizim məqsədimiz zaman və məkan önlüklərinin mahiyyətini açmaq, eyni zamanda bunların ana dilində ifadə vasitələrini diqqətlə öyrənmək və onlardan düzgün istifadə etmək yollarını müəyyənləşdirməkdir. İngilis dilində zaman və məkan önlükləri daha çox işlək və rəngarəng məna xüsusiyyətlərinə malikdir.

İstər orta məktəb dərsliklərində, istər ayrıca praktik qrammatikalarda önlüklər məkan və zaman başlığı altında qruplaşdırılmamışdır. İstər şagirdlər, istərsə də tələbələr həm bədii ədəbiyyatı, həm də qəzet məqalələrini oxuyan zaman istər-istəməz dildə çox işlədilər müxtəlif önlüklərə rast gəlirlər. Belə hallarda müəllim yeri gəldikcə istər şagirdlərə, istərsə də tələbələrə ingilis dilində olan önlüklərin işlənmə hallarını, onların təzahür formalarının yaranmasını və Azərbaycan dili ilə müqayisəli izahatını verməlidir. Bu müqayisəli izahat da yalnız tərcümə vasitəsilə mümkün ola bilər. Tərcümədə qrammatik kateqoriyalara da xüsusi fikir vermək lazım gəlir.

People put on their warm clothes and sat in front of the fire (South African Stories, M., 1966) cümləsi-«Adamlar isti geyinirdi, özləri də uzağa getməyib, isti ocağa yaxın olmağa çalışırdılar» («Bakı» qəzeti, 23 sentyabr 1967, tərcümə edən M. Süleymanov) kimi tərcümə olunmuşdur. Bizcə bu cümlə «Adamlar isti paltar geyinib ocaq qarşısında oturdular» kimi tərcümə olunsaydı daha məqsəduyğun olardı.

Açar sözlər: önlüklər, məkan, zaman, dil, müqayisə, əhəmiyyət, məna, münasibət, xarici dil.

Ədəbiyyat

1. Аксененко Б.Н. Предлоги английского языка, Москва, 1956.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, Москва, (русский перевод) 1955.
3. Беляев М.А. Грамматика английского языка, Москва, 1967.
4. Виноградов В.В. Русский язык, Москва, 1947.
5. Елисеева А.Г. К вопросу о сопоставлении лексических единиц разных языков, АКД, Л., 1953.

6. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. и др. Грамматика английского языка, Л., 1967.
7. Качалова К.И. Грамматика английского языка, М., 1964.
8. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.
9. Prepositions of Time - at, in, on. <https://www.englishclub.com/grammar/prepositions-at-in-on-time.htm>
10. Hemingway E. Selected Stories, M., 1971.
11. Galsworthy J., The Man of Property, M., 1950.

THE PREPOSITIONS OF TIME AND PLACE IN THE ENGLISH LANGUAGE

This article is about time prepositions and its comparison in Azerbaijan language. Nowadays, it is very important to learn foreign languages in our republic. Somebody must learn foreign language with the comparison with his mother language.

The Scientist L.B. Sherba said that: It is a science importance to learn foreign language with the comparison of mother tongue. It helps some specifications show its characters correctly.

P.A. Budagov said: Learning foreign language with the comparison of mother tongue helps to understand difficult meanings.

This article shows the kinds of time and place prepositions and its using in foreign language and in our mother tongue.

Keywords: prepositions, distance, time, language, comparison, importance, meaning, relation, foreign language.

SƏBƏB-NƏTİCƏ MƏZMUNUNUN TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR VASİTƏSİLƏ İFADƏSİ

Günel Əhmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gunelahmedova.1987@gmail.com

Əsrlər boyu davam edən sorğu-suala baxmayaraq səbəb və nəticə arasındakı əlaqə haqqında hələ də qənaətbəxş bir cavab əldə edilməmişdir. Səbəbiyyət iki və ya daha çox hadisənin, fenomenin əlaqəsindən yeni hadisənin, fenomenin yaranmasını ifadə edir [3, s.229]. Fəlsəfədə səbəbiyyətin iki forması qeyd edilir: empirik və metafizik səbəbiyyət. Empirik səbəbiyyət heç nəyin səbəbsiz olmadığını, həyatda baş verən hər bir şeyin səbəbinin mövcud olduğunu və səbəbsiz heç bir nəticənin əldə edilməyəcəyi fikrini irəli sürür. Metafizik səbəbiyyətə görə isə tanrı dünyanın səbəbidir.

Təbiətdə baş verən hər bir şeyin səbəbinin olduğu ideyası hələ antik yunan fəlsəfəsinin ilk dövrlərindən bəri filosofları düşündürən əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Onlar həyatda baş verən hadisələri səbəb-nəticə münasibətləri zəminində izah etməyə çalışırdılar. Bu filosoflardan biri də Aristotel idi, o hesab edirdi ki, hər şeyin başlanğıc nöqtəsi ilə bərabər niyə yaranması da araşdırılmalıdır.

Səbəb və nəticə arasındakı əlaqə sonrakı dövrlərdə də alimlərin mübahisələri ilə yadda qalmışdır. Əbu-həfs Sührəvərdi, Qəzali, D. Hyum və İ. Kant kimi alimlər də bu mövzu haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Sührəvərdi hər şeyin ilk səbəbi kimi ruhu göstərirdi [3, s.242]. Səbəb və nəticə anlayışlarının bir-birindən tamamilə fərqli olduğunu qeyd edən Hyumun fikrincə isə səbəbiyyət iki hadisə arasında meydana gələn şeyin sadəcə birinin digərini izləməsidir. Səbəb və nəticə arasındakı

əlaqə həmişə məcburi əlaqə kimi yadda qalıb. Lakin Hyum bu fikri yanlış hesab edərək bildirirdi ki, daha əvvəllər qazandığımız təcrübələr bizi onlar arasındakı əlaqənin zəruriliyinə inandırır. Səbəb kateqoriyasını idrakın zəruri forması kimi göstərən Kant isə həyatda baş verən hər bir şeyin səbəbi olduğunu iddia edir və bunun üçün heç bir təcrübəyə ehtiyac olmadığını göstərirdi. O, səbəbiyyəti, xüsusilə də əldə edilən təcrübəylə nəyisə bilməyə çalışmağımızı təbii qarşılığa da, səbəb və nəticə arasındakı əlaqənin tamamilə təcrübəyə əsaslanmasını qətiyyənlə qəbul etmədi. Qəzali isə səbəb və nəticə anlayışlarının əlaqəsini inkar etməsə də, onlar arasındakı əlaqənin zəruri olduğu düşüncəsinə qarşı çıxırdı [2, s.386].

Fəlsəfədən başqa digər sahələrdə də səbəb və nəticə anlayışlarına təsadüf edilir. Bədii əsərlərdən tarixi əsərlərə, məqalələrdən didaktik kitablara qədər hər yerdə müəlliflər hadisələri danışmaq izah edərkən müxtəlif səbəblər irəli sürərək niyə sualına cavab axtarır və müxtəlif nəticələr əldə etməyə çalışırlar. Həmin səbəb və nəticələri ifadə etmək üçün isə dildə müxtəlif formalardan istifadə etmək lazım gəlir. Bu yazıda isə hər iki anlayış arasındakı əlaqənin səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr vasitəsilə ifadəsi göstərilir.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən birincisində ifadə olunan fikir ikincisində irəli sürülən fikir üçün səbəb, ikincisində deyilən fikir birincisindəki fikir üçün nəticə məzmununa malik olur [1, s.71].

Məsələn: Xəlil yorğanı qaldırdı, uşağın üzünü gördü.

O diksindi və əlindəki çanta yerə düşdü.

Misallardan göründüyü kimi səbəb iki hadisənin bir-birini izləməsi nəticəsində yaranır. Birinci cümlədəki hadisə ikinci cümlədəki hadisənin baş verməsinə səbəb olur. İkinci cümlə isə birinci cümlədəki səbəb əsasında yaranan nəticəni ifadə edir. Yəni birinci cümlə ikinci cümlənin səbəbi, ikinci cümlə isə birinci cümlənin nəticəsidir. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz-mürəkkəb cümlələr intonasiya və tabesizlik bağlayıcılarının köməyiylə düzəlir.

İntonasiya səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri əlaqələndirən ən sadə formadır. Bu forma ilə düzələn aşağıdakı cümlələri misal göstərmək olar:

Bayırda yağın qar ağarır, xoş mənzərə yaranırdı. (M.S.)

Qəflətən güclü külək başladı, yetişmiş meyvələr yerə səpələndi. (İ.Ş.)

Daşın dalında gizlənibsən, sifətini görmürəm. (F.K.)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr tabesizlik bağlayıcıları ilə də əlaqələnir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu formasını düzəldərkən və, da, də, isə, odur ki kimi tabesizlik bağlayıcılarından istifadə olunur.

Məsələn: Məşədi bəyin gözləri artıq qaranlığa alışır və o, yolu nisbətən aydın görməyə başlayırdı. (M.N.)

Torpağı duz basmış, kəndlilər də köçüb getmişlər. (Ə.V.)

Elektrik məftilləri qırıldı və işıq söndü.

Verilən cümlələrin hər birində birinci tərəf səbəbi, ikinci tərəf isə bu səbəbdən yaranan nəticəni göstərir. Cümlənin ikinci tərkib hissəsindəki iş birinci cümlədəki işin nəticəsidir. Bu nəticə cümlənin birinci tərkib hissəsini ya birbaşa, ya da dolayısı ilə izah edir.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr və ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında oxşarlıqlar var. Hər ikisində işin icrası müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilir. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqi odur ki, burada bir kortəbiilik olur və birinci cümlədəki səbəb ikinci cümlədəki nəticənin baş verməsinə şərait yaradır.

Məsələn: Günəş batdı, hava qaraldı.

Günəş batdı, işıqlar yandırıldı.

Birinci cümlə səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Burada günəşin batması havanın qaralmasına səbəb olmuşdur. İkinci cümlədə isə hadisələr ardıcıl olaraq baş vermişdir, əvvəlcə günəş

batmış daha sonra isə işıqlar yandırılmışdır.

Göstəridiyi kimi alimlərin bir çoxu səbəb və nəticə arasındakı əlaqənin zəruriliyini qəbul etmir, onların bir-birindən ayrı da mövcud ola biləcəyini düşünürdülər. Onların fikrincə bu əlaqənin zəruriliyinin qəbul edilməsi əldə olunmuş təcrübələrdən qaynaqlanır, bu sadəcə bizim zehnimizin bu fikrə alışmasından irəli gəlir. Lakin bu iki anlayış arasındakı əlaqənin mövcudluğunu da inkar etmək olmaz. Beləki səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri təhlil edərkən görürük ki, onlar arasında sıx əlaqə var. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu formasını yaratmaq üçün səbəb və nəticə anlayışlarının hər ikisinə ehtiyac duyulur. Biri olmadan digərinin mövcudluğu mümkün deyil. Birinci cümlədəki səbəbə əsasən ikinci cümlədə nəticə yaranır. Buradan aydın görünür ki, nəticəni əldə etmək üçün hansısa bir səbəbin vacibliyi mütləq sayılır.

Açar sözlər: səbəbiyyət, təcrübə, səbəb-nəticə əlaqəsi, intonasiya, tabesiz mürəkkəb cümlə

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr, Bakı, 1960.
2. Demirtaş M. "Her deęişmenin bir nedeni vardır" sentetik a priori önermesi doğrultusunda Kant, Hume ve Gazali`de nedensellik ilkesi, C.Ü.İlahiyat Fakültesi dergisi, 2014, cilt: XVIII, sayı: 2.
3. Xəlilov S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2006.

EXPRESSION OF CAUSE-EFFECT CONTENT WITH COMPOUND SENTENCES

The article explores the concepts of cause and effect in a philosophical sense. This is indicated by the philosophical reflections of scientists in a comparative form. This connection is explained in our language with the help of the compound sentences with cause-effect relations.

Keywords: cause, experience, cause-effect relation, intonation, intonasiya, compound sentences

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SİNONİMLƏRİN FORMALAŞMASINDA BAŞQA DİLLƏRİN TƏSİRİ

Bəturə Əliyeva

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: batualiyeva@gmail.com

Dil ümumən daim dəyişməkdə olan bir məvfundur. Yenilənir, həm milli həm də alınma lüğət bazasına əsasən zənginləşir, dəyişir. Azərbaycan dili də bu proseslərdən kənar qalmır. Keçdiyi tarixi inkişaf mərhələsində daim başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqə əsasında formalaşmış inkişaf edən dilmiz, tarix boyunca ərəb-fars, rus, eyni zamanda türk sözlərinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu proses isə öz növbəsində dilimizdə yaşam statusu əldə edən bir çox sinonimlərin və *sinonimik birləşmələrin* yaranmasına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün Azərbaycan dilində bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərə nisbətən Türkiyə türkcəsindən keçmiş sözlər daha çox üstünlük təşkil edir. Sözügedən leksik vahidlər artıq Azərbaycan dilində getdikcə daha çox vətəndaşlıq hüququ qazanmaqdadır [1, s.68-69]. Bu sözlər ünsiyyət alışqanlıq prosesində dilimizə keçərək fəal funksional işlənmə imkanlarına malik olurlar. Bu qəbildən olan sözlərə aşağıdakı sözləri misal göstərə

bilərik: *Hadisə-olay, tərəqqi-gəlişim, vəziyyət-durum, xüsusi-özəl; kədərilmək-üzülmək, əhəmiyyət-önəm; iclas-toplantı; həsrət çəkmək-özləmək; mənbə-qaynaq və s.*

Bir çox sinonimlər və sinonim xarakterli sözlər bu gün çağdaş Türkiyə və Azərbaycan dillərində paralel olaraq işlənir. Biz yuxarıdakı misallarda da bunun əyani şahidi olduq. Sözügedən sözlər və söz qəliblərindən kütləvi şəkildə istifadə olunmasının başlıca səbəbi millətlərarası yeni sosial aura və buna bağlı olan iqtisadi, siyasi, mədəni-kütləvi əlaqələrin müəyyənəşdirilməsidir.

Konkret olaraq müəyyən bir dilin dil-danışqı normalarının təşəkkülü həmin dildə mövcud olan ən çox ümumişlək leksikondan müəyyən söz və ifadələrin seçilərək funksional ədəbi danışqı dilində daha aktiv işlənməsi ilə bağlıdır. Bu prosesin tərkibində də sinonimlərdən istifadə xüsusi önəm kəsb edir. Məsələn : *maraqqlanmaq-İlgilənmək; yazıçı-yazar; mədəni-kültürəl; İştirakətmək-qatılmaq və s*

Publisistik və məişət üslublarında da alınma sözlərlə paralel işlənen və dilimizdə artıq sinonimləşən sözlərdən geniş istifadə olunur. Məsələn «Tak çto», «znaçit» və başqa sözlər şifahi nitqimizdə həddən artıq çox işlənir. Bu sözlər *belə ki, ki* bağlayıcılarını dilimizdən sanki sıxışdırıb çıxarmışlar. Dil tarixi ilə məşğul olanlar bilir ki, bizdə sinonim sözlərdən ilk dəfə ən çox işlənen söz «eynək» sözü olmuşdur. Sonra «çəşmək», və «gözlük» sözləri gəlir. Məsələn böyük ədibimiz Abdulla Şaiqin kitabının adı «Uşaq gözlüyü»dür. Məişət üslubunda çəşmək və gözlük sözlərindən daha çox istifadə olunmalı olduğu halda hamı rus dilində alınma söz olan *oçki* sözündən istifadə etməyi tərcih edir və danışanda bu sözlərin birindən istifadə etmək əvəzinə «*oçki*» deyirik.

Dilimizdə son vaxtlar dilçilik sahəsində yeni tədqiqatlar aparılır. Bu tədqiqatların əsas məqsədi dili yad ünsürlərin mənfi təsirindən qorumaq və dilimizdə artıq oturuşmuş alınma sözlərin qarşılığını taparaq Azərbaycan dilinin daha da zənginləşdirilməsində yaxından iştirak etməkdir. Azərbaycan dilinə yeni sözlərin gəlməsi təbii prosesdir. Dilimizdə uzun illərdən bəri istifadə olunan «*rozetka*» sözü bir müddət «*paylayıcı*» kimi işlədilsə də, amma bu söz nüfuz qazanmadı, oturuşmadı. Sözü nüfuzu mühüm şərtlərdən biridir. Qeyd edək ki, şifahi dilimizdə yazılı dilimizlə müqayisə olunmayacaq qədər çox söz var. Hətta o qədər çoxdur ki, onların lüğətini hazırlamaq olar. Həmin sözlər təbii axınla o sözlərin yerinə gəlir ki, onlar yazılı dilimizdə istifadə olunur, amma şifahi nitqdə mövcud deyillər. Məsələn, «ümumiyyətlə» sözünü yazıda istifadə etsək də, danışqıda işlətmirdik. Danışqı dilində bu sözə sinonimlik təşkil edən rus sözü olan «*воопше*» sözündən istifadə edirik. Bu qəbildən olan sözlərin istifadəsini asanlaşdırmaq üçün yeni-yeni lüğətlər hazırlansa da, bununla yanaşı alınma sözlərin tərcümə olunmasında çətinliklərdən yaxa qurtarmaq mümkün deyil. Bu mənada alınma sözlərə qarşılıq axtarmaq tendensiyası ağırdır. Yəni sözləri beyinlərdə möhkəmləndirmək çox çətinidir. İstehsalatda, praktikada heç vaxt «təmir» demirik, hamı «remont» deyir. Bu, təkcə dil məsələsi yox, həm də təfəkkür məsələsidir. İnsan təfəkkürünün özünəməxsus tərəfi var ki, həm koloriti saxlayır, həm də milli kontekstdə söz axtarır. Mütəxəssislər çalışırlar ki, bədi və elmi üslubda mümkün qədər alınma sözlərlə rəqabətə davam gətirəcək və əsas sinonim olacaq çoxlu milli söz tapsınlar. Bu tədqiqatlar nə qədər çox aparılsa bir o qədər dilin zənginləşməyinə öz töhfəsini verər.

Hər bir sinonim müəyyən mənə çalarlarına malikdir. Bəzi sözlər eyni məfhumu ifadə edir, digərləri isə eyni məfhumu deyil, bir-birinə yaxın məfhumları bildirir: Məsələn; *Ayrıliq – hicran, qış – zimistan, yaz – bahar, eynək – çəşmək – gözlük* və s. bu kimi sinonim sözlər eyni məfhumu ifadə etdiyi halda, *külək – meh, hava – rüzgar, baş – kəllə – qafa, soyuq – şaxta, nəm – sulu – höyüş – yaş* və s. bu kimi sinonimlər isə bir-birinə yaxın mənaları ifadə edir (4).

Sinonimlər təbii olaraq yaranmış, müxtəlif məqamlarla meydana gələrək inkişaf etdirilmişdir. Deməli, sinonimlər cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana gəlir. Elm və texnika inkişaf etdikcə dilə keçən sözlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Sinonimlər həm azərbaycan dilində, həm də xarici dillərdə çox işlənir (italyan, ingilis, rus, ispan və s.). Leksik-semantik kateqoriya kimi işləndikləri yerdən və dildən asılı olmayaraq demək olar ki eyni əhəmiyyət kəsb edirlər. Məs: rus dilində istifadə olunan bəzi sinonimlərə nəzər yetirək; «*брыз*»,

«буря», «ураган» (tufan, qasırğa), «приятель», «товарищ», «напарник» (yoldaş, həmkar), «прекрасный», «очаровательный», «восхитительный» (gözəl, cazibədar, füsunkar). [4] İngilis dilində müxtəlif nitq hissələrində işlənən sinonimlərə rast gəlinir.: *mother-mom-mummy* (ana- hər üç söz bir sözlə tərcümə olunur); *child-infant-kid* (uşaq, azyaşlı); *house-habitation-residence, building* (ev, bina, iqamətgah kimi tərcümə olunur) ingilis dilində sinonim sözlər hesab olunurlar [5]. Bu sözlər Azərbaycan dilinə də tərcümə edildikdə sinonim kimi tərcümə olunurlar. İspan dilinin də sinonimlik baxımından təsiri eynidir. Məsələn bu dildən götürdüyümüz bəzi misallara baxaq: *chico-muchacho* (oğlan uşağı, oğlan), *puro-ordenado* (təmiz, səliqəli), *nino-infante* (körpə, balaca uşaq), *rapidamente-velozemente* (cəld, sürətli) və s [6].

Bizim dilimizlə yanaşı digər dillərdə də tək sinonimlər deyil elmi texniki tərəqqi də dilin zənginləşməyində mühüm rol oynayır. Son illərdə kosmosla əlaqədar elmi üslubla bağlı sözlər yaranmışdır ki, bu da dilə daxil olaraq işlək sözlərə çevrilmişdir: *kosmos – makrokosmos, kosmonavt – astronavt, kosmonavtika – astronavtika* kimi sinonim sözlər müasir dövrdə meydana gəlmiş və elmi üslubda işlənən neologizmlərdir [7]. Elmi üslubda rus dilində istifadə olunan *vodород (hidrogen), kislород (oksigen) sözləri* sinonimlər kimi istifadə olunurlar [3, s.211]. Yuxarıda sadaladığımız sözlər kimi elmi yeniliklərlə əlaqədar olaraq yaranan sözlər dili zənginləşdirir.

İstər sadə danışmaq üslubu, istərsə də bədii üslub olsun, hər iki sahənin yaradıcısı xalq, yaradıcı sənət adamları, ədəbi ictimaiyyətdir. Sinonimlərin hər bir üslubda – danışmada, elmi və bədii üslubda, publisistik üslubda yeri var və nitq mədəniyyətində, fikrin normal ifadə olunmasında mühüm rol oynayır [2, s.5].

Açar sözlər: sinonim, leksikon, üslub, lüğət, neologizmlər.

Ədəbiyyat

1. Musayev M.M , Cəfərov Q.H., Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2014.
2. Seyidəliyev N. Müasir azərbaycan dilində üslubi sinonimlər, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Elm və təhsil, Bakı, 2012.
3. Azərbaycan Dilçiliyi Müntəxəbatı, I cild, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2013.
4. Infogoogle.ru
5. it.dicios.com
6. www.theasurus.com
7. www.anl.com

THE INFLUENCE OF OTHER LANGUAGES IN FORMATION OF THE SYNONYMS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

This article deals with the diversity of synonyms used in the Azerbaijani language. The main features of synonyms are compared with the synonyms of other languages. It is researched the influence of other languages in the formation of synonyms. All the used materials in this article reference to the reliable scientific sources and are used the different Internet resources.

Keywords: synonyms, lexicon, style, vocabulary, neologisms.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ DETERMINATİVLƏRİN SAYILA BİLƏN VƏ SAYILA BİLMƏYƏN İSİMLƏRLƏ İŞLƏNMƏSİ

Şəlalə Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: shalalahajiyevah@gmail.com

Məlum olduğu kimi, determinativlər isim nitq hissəsinin qarşısında (və ya yanında) gələn elementlərdir və onların dildəki funksiyası ismi müəyyənləşdirmək-dən ibarətdir. Determinativlər bütün dillərə xas elementdir və onlar müxtəlif dillərdə müxtəlif dil elementləri və ya nitq hissələri ilə ifadə edilə bilər [1, s.248].

Əksər dillər kimi, ingilis dili də determinativlər baxımından zəngin dildir. Determinativlər həm sayılan, həm də sayılmayan isimlərin qarşısında (bəzən də sonra) işlənir [2, 244-254]. Sayılan isimlərin qarşısında demək olar ki, hər cür determinativ işləndiyi halda sayılmayan isimlərin istənilən determinativlə təyin edilməsi bütün hallarda baş vermir. Bu da onunla şərtlənir ki, isimlərin determinativ qəbul etməsində onların özlərinin daxili xüsusiyyəti də çox mühüm rola oynayır. Determinativlər üçün xas olan digər bir xüsusiyyət isə onların özlərində təklik (tək məna) və ya cəmliyi (cəm mənanı) saxlaya bilməsidir [3, 4].

The book is interesting cümləsində *the* artıqlı qarşısında işləndiyi dil elementinin müəyyən isim olduğunu ifadə edir. Burada *book* ismi sayılan isim olub, tək halda işlənmişdir. Lakin *The Paris is beautiful* cümləsində isə *themüəyyənlik* artıqlının işlənməsi kobud qrammatik səhv hesab edilir. Buna da səbəb, müasir ingilis dilində, xüsusi isimlərin (müstəsna halları çıxmaq şərtilə) müəyyən artıqlı qəbul etməməsidir.

Müasir ingilis dilində sayıla bilən isimlərin qarşısında işlənən determinativləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Qeyri-müəyyənlik artıqlı. İngilis dilində cəm formada işlənən isimlərin qarşısında bu tip artıqlı, bir qayda olaraq, işlənir. *A book - A books (səhvdir)*.

2. Müəyyənlik artıqlı: İngilis dilində həm tək, həm də cəm formada olan isimlərin qarşısında işlənir. *the book/the books*

3. Kəmiyyət sayları: İngilis dilində *bir* sayından başqa bütünsaylar cəm formada olan isimlərlə işlənir. *one book/five books*

4. Sıra sayları: İngilis dilində əsasən tək formada olan isimlərin qarşısında işlənir. *the first book*

5. Yiyəlik halda isim: İngilis dilində həm tək, həm də cəm formada olan isimlərin qarşısında işlənir. *Tom's book/Tom's books*

6. Yiyəlik əvəzliyinin asılı forması: İngilis dilində həm tək, həm də cəm formada olan isimlərin qarşısında işlənir. *my book/books*

7. İnkərar əvəzliyi: İngilis dilində həm tək, həm də cəm formada olan isimlərin qarşısında işlənir. *No book/no books*

8. Qeyri-müəyyən əvəzlik: İngilis dilində həm tək, həm də cəm formada olan isimlərin qarşısında işlənir. *Some books/ any books*

9. Təyini əvəzlik: İngilis dilində təyini əvəzlilərin bəzi növləri tək formada, bəzi növləri isə cəm formada olan isimlərlə, bəziləri isə həm tək, həm də cəm formada olan isimlərlə işlənir. *all books, every book, each book, either book, both books, another book, other book, other books*.

10. Kəmiyyət bildirən bəzi sözlər: İngilis dilində yalnız cəm formada olan isimlərlə işlənir. *many, a lot of, few, a few friends*

11. İşarə əvəzliyi: İngilis dilində formasından asılı olaraq (kəmiyyət baxımından) həm tək, həm də cəm formada olan isimlərin qarşısında işlənir. *this book/these books, that pen/those pens* [4].

Müasir ingilis dilində sayılmayan isimlərin qarşısında işlənən determinativlərə gəldikdə isə

onlara aid bəzi xüsusiyyətlərin olduğunu qeyd edək. Sayılan isimlərdən fərqli olaraq, sayılmayan isimlərlə qeyri-müəyyənlik *a*artıqlı işlətmək mümükündeyil: *a butter, a bread* və s. demək olmaz.

Sayılmayan isimlər abstrakt (müərrəd) isimlərə istinad edir və bu cür isimlər bir qayda olaraq qeyri-konkret isimlər olur. Bəzən bu tip isimlərə -individuallaşan (-individuatable) isimlər deyilir.

Müasir ingilis dilində sayılmayan isimlərin qarşısında aşağıdakı növ determinativlər işlənir:

1. Yiyəlik halda isim: *Tom's furniture, Jane's milk*
2. Müəyyənlik artıqlı: *the furniture, the butter*
3. Yiyəlik əvəzliyinin asılı forması: *my furniture, my cheese*
4. İnkər əvəzliyi: *no furniture, no sugar*
5. Qeyri-müəyyən əvəzlik: *some furniture, some butter*
6. Kəmiyyət bildirən bəzi sözlər: *less furniture, less money*
7. Təyini əvəzlik: *all furniture, all money*
8. İşarə əvəzliyi: *this butter, that milk* [3, 4].

Onu da qeyd edək ki, bəzən sayıla bilməyən isimlər çevrilib sinfi isim olur və bu halda onlara normal sayılan isimlər kimi baxmaq lazımdır. *Tea* (ümumiyyətlə çay) – *a tea* (bir stəkan çay) – *teas* (müxtəlif çay növləri).

Açar sözlər: determinativ, sayıla bilən isimlər, sayıla bilməyən isimlər, dil elementi, əvəzlik, artıqlı, nitq hissəsi, tək forma, cəm forma, funksiya.

Ədəbiyyat

1. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций, Языковая номинация. Общие вопросы, Москва, 1977, с.230-293.
2. Крылов С.А. Детерминация имени в русском языке: теоретические проблемы, с.244-271.
3. Collinson W. Indication. A study of demonstratives, articles and other «indicators», Language Monographs, No.17, April-June, Baltimore, 1937, p.14-128.
4. Mark Foley & Dane Hall. Advanced Learners' Grammar. Longman 2005.

DETERMINES WHICH ARE USED WITH COUNTABLE AND UNCOUNTABLE NOUNS IN MODERN ENGLISH

The thesis deals with the countable and uncountable nouns used as determiners in English. Determiners are elements used in front of nouns (or after it), and their function in the language is to determine nouns. They are elements which belong to all languages.

In Modern English, definite (the) and indefinite (a/an) articles, cardinal (two) and ordinal (the second) numerals, dependent form of possessive pronouns (my), nouns in the genitive case (Tom's), negative pronouns (no), indefinite pronouns (some, any), defining pronouns (each, all), demonstrative pronouns (this), dependent or conjoint form of the possessive pronouns, words denoting quantity (many, a lot) are functioning as countable noun determiners.

The following elements are used as uncountable noun determiners in Modern English: nouns in the genitive case (Tom's), definite article (the), dependent or conjoint form of possessive pronouns (my), negative pronouns (no), indefinite pronouns (some, any), defining pronouns (all), demonstrative pronouns (this), words denoting quantity (much, a lot, less).

Keywords: determiner, count nouns, non-count nouns, language element, pronoun, article, parts of speech, singular form, plural form.

QIRMIZI (RED) RƏNG SPEKTRİNİN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ VƏ İDİOMLARDA İFADƏ TƏRZİ

Xavər Əliyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Rəng adları hər bir dildə mürəkkəb sistem təşkil edir və hər bir dil sistemində səciyyəvi xüsusiyyətlər büruzə verir. Bu səciyyəvi cəhətlər və onların çalarlarının fərqləndirilməsinə və adlandırılma tərzlərinə bilavasitə aiddir. Dilçilikdə rəng adları az tədqiq olunmuş sahələrdəndir. Ayrı-ayrı lüğətlərdə və bədii mətnin təhlilinə həsr olunmuş əsərlərdə rəng adları və onların müxtəlif mənə çalarları haqqında fikirlərə rast gəlmək olur. Bu aktual elmi problem, demək olar ki, çox az hallarda müqayisəli şəkildə xüsusi tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu sahə ilə məşğul olan T.T.Paşaleşvili, V.A.Moskoviç və başqaları rəng adları və onların çalarlarının öyrənilməsindən bəhs etmişlər. Bundan başqa, rus, azərbaycan, ləzgi və ingilis dillərində rəng adlarının semantik sahəsinə tədqiq edən X.İsazadənin tədqiqatı da diqqətəlayiqdir. İstər ingilis, istərsə də azərbaycan dilində rəng adlarının xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuş elmi əsərlərdə bu məsələyə öləri də olsa toxunulmuşdur, lakin onlar müqayisəli şəkildə tədqiqat obyektinə olmamışdır. Odur ki, ingilis və azərbaycan dillərinin materialları əsasında rəng adlarının geniş tədqiqata, onların semantik-struktur təhlilinə hər zaman ehtiyac duyulur.

Məlumdur ki, ədəbi dilin xalq dilinin cilalanmış forması olduğu hər kəsə aydındır. Məhz bu səbəbdəndir ki, dünya dillərinin inkişafı müxtəlif şəkillərdə özünü büruzə verir. Bunlar ingilis və azərbaycan dillərinə də şamil olunur. Rəng bildirən sözlərin leksik-semantik mənalarının tədqiqi olduqca maraqlı doğurmuşdur. Mövcud olan söz işarələrinin analizində yalnız bu və ya digər rəng vahidi kimi qəbul olunur ki, bu da onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini öyrənməyə kömək edir.

Rəng adları müxtəlif aspektlərdən təsnif oluna bilər: işlənmə intensivliyinə görə əsas və qeyri-əsas rəng adları, günəş spektrindəki rənglərə münasibətdə axromatik və xromatik rəng adları, öz leksik mənalarına görə törəmə və törəmə olmayan rəng adları və s.. Törəmə rəng adları, rəngi hər hansı bir predmetə münasibətdə ifadə edir. Bunlar bir qayda olaraq əsas rənglərin çalarlarını bildirirlər. Belə mürəkkəb sözlərin komponentlərinin müstəqil mənalarının cəmi həmin sözün ümumi mənasını verməyə də bilər, lakin çox zaman adlandırma prosesində müvafiq predmeti xarakterizə edən əlamət kimi qəbul edilən rəng duyğuları hiss olunur. Bu sözlər müxtəlif semantik sahələrə daxil ola bilər [4, s.1].

Bütün rənglər əşyalarda olduğu üçün müəyyən ada da malikdir. Müxtəlif rəngləri bir-birindən fərqləndirmək məqsədi ilə onlara müxtəlif adlar verilmişdir.

“Red”- qırmızı sifətinin mənə çalarlarını araşdıraraq.

1. *Light red*-açıq qırmızı; *dark red*-tünd qırmızı; eg. *There is too much red in the paintings*. Boyada qırmızı rəng həddindən çoxdur.

2. *Red*-siyasi, al qırmızı, *red cheeks* - al yanaqlar, *red with anger*, *eyes red with weeping* -ağlamaqdan qızarmış gözlər.

3. *To see red*-ağlıni itirmək, dəli kimi olmaq; eg. *We had seen him red, but we didn't know what happened with him*.

4. *Red Cross*- adj. qırmızı xaç.

5. *Reddish* - qırmızıya çalan.

6. *Red-eye*.n. qızıl üzgəc (balıq növü).

7. *Red-haired*- adj. kürən, kürən saç.

8. *Red wine*- ətirli şərab.

Rəng adları çox az söz kateqoriyalarındandır ki, onlar semantik sahələr və lüğətin sistemliyini tədqiq etmək üçün yarayan materiallardan hesab olunur. Rəng bildirən sözlərin araşdırılması dilçilikdə

həmişə maraq doğurmuşdur.

Amerikan antropoloq Brent Berlin, linqvist Paul Kay ilə birlikdə “Əsas rəng terminləri, onların universallığı və tərəqqisi” adlı kitablarında istənilən dildə əsas rəng çalarları olan qara, tünd və qırmızı rənglərin idadəsi üçün istifadə edilən terminlərin sayının, həmin dilin ümumilikdə malik olduğu rəng terminlərinin sayı ilə birbaşa əlaqədar olması nəzəriyyəsinə irəli sürüb. İngilis dili daxil olmaqla, istənilən inkişaf etmiş dil sistemlərində erkən olaraq qara-tünd və ağ-açıq terminlərinin mövcud olmasının zəruri olmasını nəzərə alıqda, Berlin və Kay, qırmızı rəngin ifadəsi üçün teeminlərin yaranması və inkişafını növbəti mərhələ hesab edir. İngilis dilinin erkən inkişaf dövründən başlayaraq, rənglərin ifadəsi üçün 11 əsas termin mövcuddur və onlar arasında qara və qırmızı rəng terminləri, bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq, erkən terminlərdəndir.

Qırmızı rəng həm də Günəşin simvolu sayılır. Şər qüvvələr işıqdan, Günəşin yerdəki atributu olan oddan-ocaqdan qorxurlar. Odur ki, ər evinə yola salınan gəlin ata evində odun – ocağın çevrəsində dolandırılır və evdən çıxarkən başına qırmızı rəng duvaq salınır. Etiqada görə, şər qüvvələr Günəş nişanəsi qırmızı rəngdən qorxduğu üçün gəlinə ziyan toxundura bilməzlər. Elə “gözəgəlmə”, “nəzərə gəlmə” də fəna qüvvələrin əməli sayılıb. Qırmızı rəng bəzən “qızıl”, “al” adları ilə də adlandırılıb. Amma buda var ki, həmin rəng “qızıl”, yaxud “al” adlansa da buradakı təsəvvür elə qırmızıdır. Misal üçün “Qızıl bayraq”, “Qızıl meydan” əslində “qırmızı bayraq”, “qırmızı meydan” deməkdir. Al-qırmızı olması isə rəngin bilavasitə tünd çalarlı olmasına işarədir. Düzdür, “al”ın dilimizdəki mənaları çoxdur və o, həm də aldatma, yalan deməkdir. Misal üçün biri başqasını aldadanda, yalan danışanda “o, bunu al dili ilə eləyib” deyilir. Maraqlıdır ki, məhz bu deyilənlərlə uyuşan “qırmızı yalan” ifadəsi də dilimizdə vardır.

Qırmızı rəngi xoşlayanlar birmənalı olaraq ehtiraslıdırlar. Lider olmağı çox xoşlayırlar. Nadir hallarda vicdan əzabı çəkirlər, ona görə də onları nahaq yerə tənqid etməyin, səhvlərini boyunlarına almaq əvəzinə əsəbiləşəcəklər. Həyatı çox sevirilər, arzularının həyata yetməsinə demək olar ki, nail olurlar. Onların hobbisi istənilən məşğuliyyət ola bilər, tək risklə bağlı olsun. Ovçuluqdan tutmuş təhlükəli maşın yarışlarına qədər. Özlərindən tez çıxır, barıt kimi partlayır, ancaq kin saxlamır, tez də soyuyur, bağışlayır, barışırlar. Adətən qırmızı rəngi Mars planetinin rəngi ilə də uyğunlaşdırır, müharibə, savaş simvolu kimi insanlara aid edirlər.

İngilis və Azərbaycan dillərində “red”-“qırmızı” rəng anlayışı bildirən sifətlərin leksik-semantik təhlilini nəzərdən keçirək. Rəng adları sahəsi şəksiz spesifik milli təzahürlərlə yanaşı mürəkkəb struktur-semantik sistem təşkil edir və sahə elementlərinin hər birinin konkret mənası həmin sistem, daha doğrusu, yarım sistem daxilində aydınlaşıb müəyyənləşir. Dil faktlarından çıxış edərək inamla söyləmək olar ki, konkret, əlahiddə rəng adlarının müqayisəli tədqiqinə nisbətən ayrı-ayrı mikrosistemlər mikrobloklar səviyyəsində araşdırmalar aparılması rəng semantikasını geniş qavramaq, daha aydın təsəvvür etmək üçün daha səmərəli yoldur. Dilin tədqiq obyektini sözlərdir. Söz dilçilik elminin başqa sahələrində də tədqiq olunur. Lakin bu başqa sahələrdən fərqli olaraq, burada onun mahiyyəti, məna çalarlıqları, təbiəti, sözə aid rəngi və sairə öyrənilir.

Sözün mahiyyətindən danışarkən, qırmızı rəngin mahiyyəti və çalarlığına nəzər salaq. Meksika, Norveç, İrlandiya, və İraq sakinləri bu rəngi daha çox sevirilər. Çinlilərdə qırmızı uğur, xoşbəxtlik və xeyriyyəçiliyi təmsil edir. Qırmızı çalışma şövqünü artırır. Tənbəlliyə qarşı rəng olsa da, bəzən əsəbiliyə səbəb ola bilər. Tünd çalarları insanda yorğun əhval ruhiyyə yaradır.

Qırmızı rəngin toplaşma, cəmləşmə, dava-dalaş simvolu kimi qəbul edildiyi halda bəzi türk xalqlarında qırmızı rəng qutsal sayılmış və göz ruhunun rəngi hesab edilmişdir. Bu göz ruhu özü qırmızı olmaqla bərabər, geyimi də yalnız və yalnız qırmızı təsəvvür edilmişdir. Bu etiqaad azərbaycanlılarda da olmuş və o, əski çağlardan yaşaya-yaşaya gəlib çağımıza da çatmışdır. Belə ki, gözün səyirməsi bizdə həmişə uğursuzluq əlaməti bilinmişdir. Səyirən gözə sağ əllə üç kərə sığal çəkə-çəkə “xeyirə atırsan at, şərə atırsan yat” sözləri deməklə bərabər, həmin gözün üst qapağına qırmızı rəngli sap, qırmızı rəngli parça qırıntısı da yapışdırılır. Çox olsun ki, buradakı qırmızı rəngli sap, parça elə göz

ruhunun simvoludur. Deməli, bizdə də göz ruhu qırmızı rəngdə düşünülmüş və səyirən gözə onun mifik nişanəsini yapıdırmaqla xəta-bəlanın sovuşacağına inanılmışdır.

Qırmızı rəngin tanınma, tanıtma əlaməti də vardır. Bir vaxt Azərbaycanda nişanlı oğlanlar və qızlar tanınısınlar deyə qırmızı rəngli paltarlar geyərlərmiş. Oğlan evindən qız üçün qırmızı rəngli don aparırlarmış, qız da nişanlısı üçün qırmızı rəngli köynək toxuyub göndərmiş. Bununla da onlar ətraflarında olanlardan seçilmiş və hamı onların onların nişanlı olduqlarını bilmiş.

İdiomlar qeyri-etik ifadələrdən fərqli olaraq da güclü mənaya malik olurlar. Məsələn : *“to look daggers at someone”* və *“to look angrily at someone”* ifadələri eyni mənaya gəlsələr də, birinci ifadə daha çox vurğuya, daha kəskin anlamaya malikdir .

Be like a red rag to a bull- əsəbləşdirmək, qəzəbləndirmək, acıqlı olmaq. *E.g. talking to him about his past is like a a red rag to a bull. Some people believe that bulls become very angry when they see the colour red.* İdiomlar həmçinin söhbət əsnasında, onlardan istifadə edən şəxsin hər hansı bir vəziyyətdə münasibətini, həmin insanın qəzəbini, yumor hissini və sair ifadə etmək üçün istifadə oluna biləcəklərini də nəzərə alıb, onlardan diqqətlə və ehtiyatla istifadə etmək vacibdir.

Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən frazeoloji vahidlərin (sabit qoşa sözlər, sabit müqayisə quruluşlar, idiomlar, qanadlı sözlər) yaranmasında da rəng adları aktiv fəaliyyət göstərir. Əlbəttə, müxtəlif sistemli dillərdə rəng adları semantik və emosional diferensiasiyanın həcminə, təmsil olunma dərəcəsinə və yayılmasına, frazeoloji fəallığa, terminyariatma potensialına, kəmiyyət nisbətlərinə, əvəz olunma imkanlarına görə bir-birindən seçilir, bir çox ümumi-universal və fərdi xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Araşdırmalar göstərir ki. Sabit söz birləşmələrinin yaranması, semantik mikrobloklar daxilindəki frazeoloji fəallıq heç də bütün rəng adlarında özünü eyni səviyyədə göstərmir, qırmızı, qara, ağ rənglərlə bağlı frazeoloji aktivliyin xüsusilə yüksək olduğunu sözləmək olar. Bu, şübhəsiz insan- ların zəruri həyatı təlabatı, psixologiyası, bütövlükdə rəng qavrayışının intensivliyi ilə bağlıdır. Göstərilən vəziyyət müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları ilə də təsdiq olunur.

Müşahidələrə və araşdırılan dil faktlarına əsasən, bu qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində rəng adları ilə frazeoloji birləşmələrin, geniş mənada frazeologizmlərin yaranması daha produktiv xarakter daşıyır:

1. *A red eye; a flight that leaves at night and arrives early the next morning; gecə uçuşu (təyyarə ilə) Ex: We took red eye from Paris to New York. There is a red eye flight to Los Angeles.(2, səh 4)*

2. *Not a red cent; no money at all (qəpiksiz) Ex: It turns out his paintings are not worth a red cent.*

3. *Be like a red rag to bull [bul]; to be angry. Ex: Some people believe that bulls become very angry when they see the colour red.*

4. *Roll out the red carpet; to give an important person a special welcome (pərəstiş etmək). Ex: The red carpet was rolled out for the President's visit.*

5. *See red; to become very angry. Ex: When he laughed in my face? I just saw red.*

6. *Red-blooded; light-hearted (istiqlanlı adam). Ex: He was a red blooded man whom I had never seen.*

7. *Red Handed; to discover somebody doing something illegal or wrong (əliəyri olmaq). Ex: I caught him red handed trying to break into my car.*

8. *A red letter\day; the day that is very important or very special (mühüm gün). Ex: The day our daughter was born, was a red letter day for us. Besides referring to certain shades or hues that everyone knows, colours are also used in many idiomatic expressions, and set-expressions. Here are a few common expressions using the colour red:*

9. *Redhead-someone with red hair; qırmızı saçə malik insan;*

10. *Red-hot-so hot that it glows\very popular; işıq saçə qədər isti\çox məşhur*

11. *Red letter day-a holiday (often marked with red colour in the calendar); İstirahət, bayram günü (təqvimdə qırmızı ilə qeyd olunur);*

12. Red meat-dark coloured met (beef, mutt); tünd rəngli ət məhsulu (mal ət, dana ət);
13. Red tape-excessive, time consuming rules and procedures; həddindən artıq vaxt aparan qayda və yaxud prosedur;
14. To catch someone red handed-to catch someone while they are committing a crime: hər hansı bir şəxsi qeyri-qanuni iş başında yaxalamaq;
15. To give someone red carpet treatment-to give someone special treatment; hər hansı bir şəxsi xüsusi nəzakət və qayğı ilə qarşılamaq;
16. To be in the red-losing money, financial loss; maliyyə itkisi, vəsait itkisi ilə üzləşmək;
17. To paint the town red-to indulge in excessive entertainment, in short period of time; qısa bir zaman ərzində ifrat dərəcədə vəsait xərcləmək;
18. See red-to become uncontrollably angry; həddindən artıq qəzəbli olmaq.

İngilis dilində olduğu kimi, azərbaycan dilində də sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissəsidir. Sifətlərin bir qismi başqa nitq hissələrindən xüsusi şəkli əlamətlərə görə deyil, rənginə və mənalarına görə təyin edilir. Azərbaycan və ingilis dillərində bir-birinə yanaşması nəticəsində yeni sözlərin yaranması söz yaradıcılığında ən geniş yayılmış üsuludur. Ayrı-ayrı lüğətlərdə və bədii mətnin təhlilinə həsr olunmuş əsərlərdə rəng adları və onların müxtəlif mənə çalarları haqqında müəyyən fikirlərə rast gəlmək olur. Rəng adları hər bir dildə mürəkkəb sistem təşkil edir və hər bir dil sistemi özünə xas səciyyəvi xüsusiyyətlər biruzə verir [5, s.5].

Beləliklə, rəng spektri düşüncə sahəsidir, lakin bu və ya digər dil sistemində rəng terminlərindən konkret əhəmiyyəti rəng spektrinin kiçik bir hissəsinin verilən sözlərdə ifadə edilməsi ilə determinə edilir.

Açar sözlər: rəng, qırmızı rəng, çalarlar, rəngləmək, determinə.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1992.
2. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford, 1982, 1539 s.
3. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət, Bakı, 2003.
4. Əliyeva X.H. "İpək yolu", 2014, səh 1.
5. Məmmədova N. Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1988.
6. Seyidov G. Azərbaycan dilində leksik sinonimlik, Bakı, 1988, s.46.
7. Verdiyeva Z.N. Azərbaycan dilində leksik sinonimlik, Bakı, 1989.

EXPRESSION OF THE RED COLOUR SPECTEUM IN WORD COMBINATIONS AND IDIOMS

The article deals with ways of expressions of the colour red and its respective specteum in daily use in word combinations and idioms.

Keywords : colour, red colour, to paint , determine.

A.A.BAKIXANOVUN “GÜLÜSTANI-İRƏM” ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCAN TARIXŞÜNASLIĞINDA YERİ

Mətanət Əmrahova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: amrahova2016@mail.ru

Toponimik faktların mövcudluğu baxımından ən qiymətli mənbələrdən biri xalqımızın tarixini, coğrafiyasını, sosial həyatını, etno-kulturoloji xüsusiyyətlərini özündə geniş surətdə əks etdirən “Gülüstani-İrəm” əsəridir. Zənnimizcə, tək bu fikrin özü A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərinin yalnız sadəcə səyahətçi marağından yaranmadığını, öz xalqına, dilinə, tarixinə candan bağlı olan vətənpərvər zəka əhlinin xalqımızın etnogenezi, yayıldığı coğrafi ərazi, tarixi keçmişi ilə bağlı o dövrdə ortaya çıxan sualların aydınlaşdırılması, bu zəmində irəli sürülən yanlış iddiaların elmi dəlillərlə təkzib olunması məqsədinə əsaslandığını isbat edir.

Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixindən bəhs edən “Gülüstani-İrəm” əsəri A.Bakıxanovun ən böyük elmi əsəridir. Təsadüfi deyildir ki, böyük mütəfəkkir elmi fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini bu əsərin yazılmasına həsr etmişdir. Akademik Z.Bünyadov “Gülüstani-İrəm” əsərinin rus dilindəki 1991-ci il nəşrinə ön sözdə A.Bakıxanovu və onun “Gülüstani-İrəm” əsərini bu cür səciyələndirir: “Görkəmli tarixçi, filosof, sair və ensiklopedist-alim Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığının banisi sayılır, onun “Gülüstani-İrəm” əsəri isə akademik planda işlənmiş ilk monoqrafiyadır” [3, s.3].

Əsər ilkin məxəzlər əsasında, müəllifin uzun illər bu sahədə apardığı ciddi tədqiqatlar nəticəsində qələmə alınmışdır. Dövlət başçılarına və müasirlərinə müraciətnamələrində müəllif özü əsərin onun uzun illər ərzində sərf etdiyi zəhmətinin bəhrəsi olduğunu yazırdı. Görkəmli mütəfəkkirin biqrafiyasını vərəqlədikdə maraqlı bir fakta təsadüf edirik: o, hərbi qulluqdan həmişəlik məzuniyyətə çıxdıqdan sonra Qubadakı elmi fəaliyyətinin böyük hissəsini məhz bu əsərin yazılmasına sərf etmişdir.

Tarixi mövzuda bu cür əsərin yazılmasını A.Bakıxanov müqəddimədə belə əsaslandırılmışdır: “Tarix elə bir danışmayan natiqdirdi ki, sələflərinin vəsiyyətlərini bütün təfsilat və tərifləri ilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır. Bəli, keçmişdə vaqə olan bir iş gələcək üçün bir düstur-əməldir və elmə əsaslanan bir əməl möhkəm və payidar olar” [1, s.3].

“Gülüstani-İrəm” əsərinin müqəddiməsində Azərbaycanın və Dağıstanın qısa coğrafi təsviri və qədim yunan, ərəb, erməni və rus mənbələrinə istinadən bu ölkələrin xalqlarının məişəti, dili və dinləri haqqında maraqlı məlumat verilir. Əsərlə tanış olan, əsər haqqında mülahizələrini qələmə alan alimlər bunu “Gülüstani-İrəm”in ən uğurlu cəhətlərindən biri kimi qiymətləndirirlər.

A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”də məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Zeynalabdin Şirvaninin “Riyazüs-səyahət” əsərinə əsaslanaraq “Azərbaycan” sözünü Babəkin adı ilə əlaqələndirmişdir. O yazır: “Ehtimala görə, Azərbaycan sözü Azər-Babəkan sözünün ərəbcələşdirilmiş şəkliyədir. Azərbaycan bunun və başqa bir Babəkin adından alınmışdır. Məlum olduğu üzrə, atəşpərəstlik dini bu ölkədə zühura gəlmiş və yayılmışdır. “Rəyazüs-səyahət” müəllifi Azərbaycanı Azərbabəkanın ərəbcələşdirilmiş sayır. Bu da qədim fars dilində atəşgah mənasındadır” [2, s.65].

“Gülüstani-İrəm”in orijinallığı ondadır ki, A.Bakıxanov bu əsərində istifadə etdiyi mənbələri araşdırmış, bir-biri ilə qarşılaşdırmış və onları mühakimə yolu ilə nəzərdən keçirdikdən sonra müəyyən elmi nəticəyə gəlmişdir.

Əsərin məhz “Gülüstani-İrəm” adlandırılması da maraqlı doğurmaya bilməz. J.A.Paxomov A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinin adını Quba əyalətində aparılmış arxeoloji tapıntılarla əlaqələndirdiyini və “Gülüstani-İrəm” deyərək Quba qəzasının Şabran şəhərini və Şabran vadisini

nəzərdə tutduğunu göstərmişdir. Bu yerlər o zaman xalq arasında “Gülüstani-İrəm” adı ilə məşhur olmuşdur. J.Paxomov yazır: “Təbii ki, uşaqlıqdan ona doğma olan yerlərin keçmiş haqqında xatirələrlə tərbiyələnməmiş, üstəlik öz mülklərinə daxil olan və nə vaxtsa orta əsrlərin ən iri şəhərlərinin qalıqları onu öz əsərinə bu başlığı vermək fikrinə gətirmişdir” [6, s.25].

Əsərin “Nəticə”sində müəllif öz əməyini belə qiymətləndirmişdir: “Kitabın sonunda, bu həqiqi müəllif fəzilət və şöhrət iddiası ilə deyil, bəlkə də bu ölkəyə mənsubiyyəti etibarilə fəxr etmək üzündən öz tərcümeyi-halını da qısaca olaraq bəyan edir. ...Başqaları qızılqul və yasəmən, biz isə tikan olsaq da, bir gülzarın pərvərdəsiyik” [1, s.221].

Müəllif qədim dövrlərdən başlayıb yaşadığı zamana qədər Azərbaycan tarixini geniş şəkildə, elmi əsaslarla tədqiq etmiş, öz tarix, coğrafiya və dilçilik görüşlərini ortaya qoymuşdur. 1841-42-ci illərdə farsca yazılmış bu əsər Rusiya və İran arasında 1813-cü ildə imzalanmış “Gülüstani” müqaviləsinə həsr olunmuşdur. Görünür, elə buna görədir ki, əsərdəki xronoloji ardıcılıq 1813-cü ilə qədər davam edir. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”i öz müasiri olan Dağıstan hərbi dairəsinin rəisi Moisey Zaxaroviç Arqutinski-Dolqorukovun təkidi və xahişi ilə yazmışdır. Əsərin yazılma səbəbi barədə danışarkən müəllif özü bunu belə qeyd edir:

Bir möhtərəm cənab üçün ələ alıb qələmi
Çox həvəslə yazmışam bu “Gülüstani-İrəm”i
Yarandısa xahişlə Moisey Zaxariçin
Yazılmalı oldu, lakin bu əsərim xalq üçün.

“Gülüstani-İrəm” 1843-cü ildə polyak şair və ziyalı, A.Bakıxanovun yaxın dostu Tadeuş Zablotski tərəfindən rus dilinə tərcümə olunmuş və “Qafqazın şərq hissəsinin tarixi” adı altında tanıtılmışdır. Maraqlıdır ki, bu əsərin ilk yüksək qiymətini də məhz T.Zablotski vermişdir. O, öz məktublarından birində Arqutinskiyə göstərişi ilə bu əsərin rusçaya tərcüməsinə girişdiyini söyləyərək həm işin çətinliyindən gileylənir, həm də sonda bu işin ona deyil, müəllifi Abbasqulu ağaya şöhrət və xeyir gətirəcəyini qibtə ilə qeyd edir. Lakin bu əziyyətlərə baxmayaraq, əsəri polyak dilinə də tərcümə etmək niyyətini dilə gətirir [4, s.331].

Əsərə məşhur şərqşünaslar, Peterburq İmperator Elmlər Akademiyasının üzvləri olan Brosse və Dorn rəy vermişdir. Akademiklər “Gülüstani-İrəm”in nöqsan və çatışmazlıqlarını da qeyd etməklə əsər haqqında belə bir ümumi nəticəyə gəlmişlər: “... Şirvanın və Dağıstanın ən qədim dövrlərindən yeni dövrünə qədər olan tarixinin ibrətamiz məlumatını meydana qoyur. Buna əsasən, biz bu əsəri Qafqaz ölkələrinin tarix və coğrafiyasına ən faydalı və mühüm bir əlavə kimi hesab etməyi özümüzü haqlı göstərərək müəllifin səyinə hörmət və razılığımızı bildiririk” [5, s.95]. “Kafkaz” qəzeti akademik Dorn və Brossenin “Gülüstani-İrəm” əsəri haqqında yazdıqları rəyi çap etməklə bərabər, əsər haqqında redaksiyanın bu məlumatını da dərc etmişdir: “Bizim Qafqaz torpağındakı müsəlmanların ən təhsilli və elmlisi olan polkovnik Abbasqulu ağa Bakıxanov “Qafqazın şərq hissəsinin tarixini” yazmışdır”. 1951-ci ildə “Gülüstani-İrəm” 1844-cü ildə yazılmış bir nüsxədən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Əsərin bu günə qədər çap olunmamış farsca mətni isə bizə müəllif əlyazmaları şəklində gəlib çatmışdır.

Tarixşünas Həsən Sadiqi bu əsəri Azərbaycan tarixi, coğrafiyası və etnoqrafiyası üçün mühüm mənbə kimi qiymətləndirmiş və “Gülüstani-İrəm”in Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi istifadə olunması təklifini irəli sürmüşdür. Tədqiqatçılardan Yusif Vəzir, Ələkbər Ələkbərov, Ə.Səidzadə, Ə.Qubaydulin, Q.İmanov və başqaları da “Gülüstani-İrəm” əsərinin Azərbaycan tarixşünaslığında mühüm rol oynadığını qeyd etmişlər.

“Gülüstani-İrəm” əsəri yazıldığı dövrdən bəri bütün Qafqaz ölkələrinin tarixinə, coğrafiyasına həsr edilmiş faydalı, mühüm bir əsər kimi qiymətləndirilir və bu əsər A.Bakıxanov yaradıcılığının zirvəsidir.

Açar sözlər: Toponimik faktlar, etno-kulturoloji xüsusiyyətlər, elmi fəaliyyət, təsbit olunmuş normalar, xalqın etnogenezi.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1951, 256 s.
2. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, Möminin, 2001, 287 s.
3. Буниятов З. Аббаскули Ага Бакиханов «Гюлистан-и-Ирам». Баку, Элм, 1991, 305 с.
4. Həbiboglu V. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bakı, Gənclik, 1992, 352 s.
5. “Qarapapaqlar” elektron jurnalı. 2008-ci il sentyabr, 15-ci nömrə.
6. Qasımzadə F. Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1794-1847), Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1944, 280 s.

THE PLACE OF THE WORK “GULUSTANI-IREM” BY A.A.BAKIKHANOV IN AZERBAIJAN HISTORY-STUDY

In the article it is said about the greatest work “Gulustani-Irem” by Abbasgulu aga Bakikhanov which is about the history of Azerbaijan and Dagestan nations. At the same time the information based on the earliest attributes of the work, as the author has come to the conclusion as a result of serious research in this area for many years. Writing this work the author had carried out the archaeological research works and used from the historical monuments, remnants of old buildings, coins, national legends, religious books, the news given by the travelers, many East sources, the works by the ancient Greek, Roman and Russian scholars.

Keywords: Toponyms, ethno-culturological features, scientific activity, established norms, ethnogenesis of the people.

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ “GÖY” RƏNGİ İLƏ BAĞLI FRAZELOGİZMLƏR

Məhəbbət Əsədova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: mehi-a-n@rambler.ru

Hər bir xalqın lüğət tərkibinin zəngin bir qatını təşkil edən frazeoloji vahidlər həmin xalqın tarixini, yaşam tərzini, milli və mənəvi dəyərlərini, düşüncə tərzini, psixologiyasını, xalqların adət-ənənələrini, məişətini, milli və etnik xüsusiyyətini, bir sözlə etnokulturoloji və linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

“Göy” (blue) rəngi azərbaycan, ingilis və alman xalqlarının bir sıra etnoqrafizm tərkibli frazeoloji vahidlərin əsas sözü kimi işlənir. Müasir dövrdə göy (yaxud da mavi) Azərbaycan xalqı üçün, bütövlükdə türk xalqları üçün müqəddəs rəng kimi tanınır. Göy (Gök) sözü türklərdə çox əhəmiyyətli bir rəngdir. Həm göyü, həm mavi rəngi, həm ənginliyi, həm mənşəyi, həm saflığı həm də ilk olmağı ifadə edir. Məsələn, Göytürk, ən böyük dövlət olma iddiasını ehtiva edir. Göy və Yer eynilə şumerlərdə olduğu kimi türklərdə də ilk başda bir bütündür, bitişikdir (birləşmişdir). Göy, yaradıcı gücə sahib olmaqla birlikdə o da yaradılmışdır. Onu da yaradan daha böyük, daha geniş bir güc vardır. Və o güc təsəvvüfdəki Vəhdət-i Vücut (Bütün Varlıq) anlayışına bərabər gəlir. Göy və yerə and edilir, ikisindən birdən kömək istənilir. Göytürk sözündəki ilk hissəciyinin *gök* və ya *ökük* olaraq qəbul edilməsi ilə müvafiq olaraq səmavi və ya dini mənə daşdığı ehtimal olunur. Xanların və xaqanların, millətlərin nəsli göyə bağlanır. Hər kəsin göydə bir ulduzu vardır və hər kəsin həyatı və taleyi göyə bir iplə bağ-

lıdır. “İpin göydən qopsun”, “ipin yaxud da bağın göydən üzülsün”, “İpi hələ üzülməyib”, “kəndiri hələ güydən üzülməyib” bu mənada bir bəd duadır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağında olan göy rəngi türkçülüyə, Azərbaycan xalqının söy- kökünə bir işarədir. Heraldikada (gerblər və onların tarixinin təsviri) göy rəngi açıq, aydın səmanı əks etdirir və xalqın sülh arzusunu ifadəsidir. Azərbaycan xalqının nitqində, dilində “göy” rəngi ilə bağlı bir sıra ifadələr vardır ki, bunlara təbiət təsvirlərində rast gəlinir. Məsələn, elə səma özü “göy” adlanır və “göyün üzü” (səma), “göyün rəngi”, “göyün yeddi qatı” və bu kimi birləşmələrdə “göy” sözü birbaşa səmaya ünvanlanır. Xalqın dini etiqadlarına əsasən bəzən uca yaradan “Allaha” ünvanlanan fikir və arzular da belə “Allah” kəlməsi “göy” sözü ilə əvəzlənir ki, bunun da səbəbi yarananın yerinin ucalarda, səmadan da yuxarıda olmasıdır. Məsələn, “göylər bilir” (yəni Allah bilir), “göydən gəlib”, “göydən düşüb” (Allahın yanından gəlib), “göyə çəkilib” (Allahın yanına gedib, qeyb olub), göylər köməyin olsun (Allah köməyin olsun), “dərdimə göylər ağlayır” və s.

“Göy” rəngi ilə olan frazeoloji ifadələr içərisində göy rənginin mənfi mənada işləndiyini də müşahidə etmək mümkündür. “Göy öskürək” Azərbaycan xalqının sürəkli öskürəklə müşahidə olunan xəstəliyə verdiyi addır. “göyermək”, “rəngi göyermək” ifadələri arıqlığa, əvvali- ruhiyyənin, fiziki durumun aşağı səviyyəsini bildirən vahidlərdir. “Gününü göy əskiyə bükmək” frazeoloji vahidi- pis gün vermək, işgəncəyə, zülmə məruz qalmaqla keçən həyatı bildirir. Bu frazeoloji vahidin əsasında dayanan “göy” rəngi qədim türklərdə ritual bildirən söz olub və göy rəng yasda geyilən qara paltarla bərabər geyilirdi.

German xalqlarından biri kimi ingilis xalqı üçün də “mavi” (blue) rəngi həm mənfi, həm də müsbət mənalarda bir neçə frazeologizmin əsas komponenti kimi işlənir. Bu sözün müsbət mənaları bu rəngin ən çox səma, asiman, göy ilə bağlılığından, əlaqəsindən törədiyi ehtimal olunur, həm də qədim zamanlarda ilbiz növlərindən alınan göy rənginin davamlılığından irəli gəlir. Heraldika (gerblər və onların tarixinin təsviri) sahəsində göy rəngi sədaqət, saflıq, vəfa mənalarında işlədilir. İngiltərədə kraliça Yelizaveta dövründən qanun sahəsində çalışan zabıtlar, polislər göy paltar geyinirdilər [5]. Bu rəng bir zamanlar xidmətçilərin və ticarət adamlarının da geyimində fərqləndirici rəng olub. Bu sözün müsbət mənalarının göydən gəldiyi ehtimal edilərkən, mənfi mənaları əks istiqamətdən, cəhənnəmdən gəldiyi bildirilir. Onlar cəhənnəmin alovlarını əks etdirir ki, bu alovların kükkür rəngində, göy çalarla yandıqı bildirilir.

Məsələn: *Blue blood* yaxud *blue blooded* frazeoloji birləşməsi german xalqlarında ən ali social sinfə, zümrəyə məxsus şəxsi, əsilzadəni bildirir. “Ali irq”in nümayəndələrinin qanında mavi çalar olduğu iddia edilir.

1. Xoşbəxtlik, optimizm, sədaqət ifadə edən frazeoloji vahidlər: *to blue skies*; *true blue*= sədaqətli, sadıq; Britaniyada toy üçün belə adət var: “*Something old, something new, something borrowed, something blue*”- sədaqət, vəfa rəmzi kimi; “*Blue sapphire engagement ring*”- sədaqət simvolu; *blue ribbon*- priz, mükafat yaxud da orden lenti; *Blue Riband*- trafeya, qənimət; 19- 20- ci əsrlərdə ən sürətli Transatlantik paraxoduna verilmiş bayraq və ya qənimət; *By all that is blue*- nəyə olsa and içərəm; *blue chip*- qiymətli varidat; *A blue-ribbon panel*- fənni yoxlamaq üçün seçilmiş yüksək səviyyəli ekspertlər; *Bluestocking*- alim, oxumuş qadın, pedantka. İlk blue stocking qadın deyil, kişi olmuşdur. **Bencamin Stillingflit**, botanik, müəllif və kiçik bir şair olmuşdur və o 1750- ci illərdə Londonun görkəmli xanımlarının o vaxtlar adi hal olan kart oynamaq üçün deyil, intellektual problemləri müzakirə etmək üçün gəldiyi axşamlara göy pis corab geyinib gəlirdi. Stillingflit gələ bilməyəndə James Bouelin “*Life of Johnson*” əsərində qeyd etdiyi kimi “*We can do nothing without the blue stockings*”. Və bu ad o vaxtdan xanımlar da istinadən işlədilir. 18-ci əsrdə bir qrup yuxarı təbəqənin xanımları modaya biganə qalaraq mədəniyyətə və intellektual həyata inamı var idi. Onlar başqalarından seçilmək üçün qara ipək corab geyinmək əvəsinə göy çorab geyinirdilər [1, 2, 3].

2. Əmək, zəhmət ifadə edən frazeoloji vahidlər: *blue-collar*- *blue-collar worker* fiziki iş görəni, zavodda çalışan, fiziki əməklə məşğul olan insanlar nəzərdə tutulur [4]. *Like blue blazes*- bir

şeyi çox etmək; *the blues*= polis, matros, əsgər, döyüşçü. *Blue jeans* - fiziki iş görəni, zavodda çalışan; *blue envelope*- əsgər məktubu.

3. Fəaliyyət və vəziyyət: *into the wide (or wild) blue yonder*- heç kəsin bilmədiyi bir yerə getmək; *to talk a blue streak*-bir nəfəsə çox şey danışmaq; *blue-arsed*- tələsə- tələsə işi qurtarmaq məqsədi ilə vurnuxmaq. Bu ifadənin başqa bir variant isə *like a blue-arsed fly*- işi qurtarmaq üçün tələsərək vurnuxmaq mənasında işlədilir; *drink till all's blue*- ağılı itirənədək içmək; *To cry (shout) a blue murder*= ucadan şikayət etmək; Zaman ifadə edən frazeoloji vahidlər: *out of the blue*- qəfil, gözlənilmədən; *once in a blue moon*= very seldom; *till all is blue*- son həddə qədər;

4. Kədər, qəm, ələm ifadə edən frazeoloji vahidlər: *To be in the blues*= *to get the blues*= *to have the blues*= *to have a fit of the blues*- ürəyi sıxılmaq, xiffət etmək; *to make the air blue*= *to turn the air blue*- dalaşmaq; *to give smb. the blues*- kiməsə qüssə, kədər vermək; *to sing the blues*- tələyədən şikayət etmək, narazılıq etmək; *blue fear*= *blue funk*- bərk qorxu, vahimə; *disappear into the blue*- havada yoxa çıxmaq, buxarlanmaq; *things look blue*- işlər pis gedir; *I am blue*- əhvalım pisdür; *in blue fear*- gəhşətli, qorxunc təlaşda, təşvişdə; *to blue the family fortunes*- ailənin var-dövlətini israf etmək, dağıtmaq; *to be in a blue funk*- qorxu, vahimə içində olmaq; *blue on blue*- öz tərəfindən, adamlarından hücumla məruz qalma;

5. Mənfi mənada: *Blue film*= *blue movie*= *blue comedy*- parnoqrafik filmlər; *Blue flu*- xəstə dövlət qulluqçularının tətili; *A blue word*- pis söz, söyüş, *a blue-nose*- işvəsatan qadın, riyakar, ikiüzlü. *Blue devils*- alkoqolizm nəticəsində əmələ gələn sayıqlama və qarabasma xəstəliyi; qəm, kədər, hüzn, qüssə; *blue blazes*- cəhənnəm; Bəzən yufimizm kimi işlədilir: *Jack was mad as blue blazes*.

Rəng simvolikası müxtəlif xalqlarda uyğun olmaya bilər, çünki, hər bir xalq müəyyən bir rəngi bu və ya digər situasiya ilə bağlı özünəməxsus tərsdə əlaqələndirir. Məsələn, qerman xalqlarından almanlarda mavi rəng xoşagəlməz, pis assosiasiyalar doğurur. Almaniyanın şimal sahillərinin sakinləri, dənizçiləri hesab edirlər ki, şeytan, küpəgirən qarılar, cadugərlər, sehribazlar və ruhlar, həyulələr mavi geyimdə zübur edirlər. Almanlar inanırlar ki, əgər kimsə mavi önlüklü qadınla rastlaşsa, onun başına bədbəxtlik gələcək, ya da küpəgirən qarı pəncərə çərçivələri mavi rənglə rənglənmiş evdə yaşayır. İnsanlar evlərini mavi rənglə rəngləməməyə çalışırdılar. Bu xalqda belə bir inanc var idi ki, əgər ər- arvad çarpayısına mavi rəngli bir paltar qoyulsa, onda bu ər- arvadın övladları olmayacaq. Mavi rəng almanlarda ölüm rəngi kimi qəbul olunurdu. Bu səbəbdən də öləni adama hətta mavi rəngli paltar geyindirər və tabuta bir tikə mavi rəngli parça qoyardılar. Alman xalqının leksikonunda işlənən “sein blaues Wunder erleben”(hərfi tərcümə: Öz mavi möcüzəsinə dözmək) frazeoloji birləşməsi “böyük və ən xoşagəlməz sürpriz” mənası ilə izahlanır və bu frazeologizm “bədbəxtlik” semantikasına ilə dildə özünə yer tutub. Burada “blaues” (mavi) sözünün kulturoloji şərtlənmiş inkar konnotasiyası var. Bu səbəbdən də hətta heyretəmiz, xoş hadisələri bildirən “Wunder” – möcüzə sözü belə bu frazeologizmdə inkar akseoloji mənə alır [5].

Açar sözlər: frazeologizm, etnoqrafizm, semantika, etnik xüsusiyyətlər.

Ədəbiyyat

1. <http://www.dictionary.com/browse/bluestocking>
2. <https://www.etymonline.com/word/bluestocking>
3. Bluestocking. <https://www.britannica.com/topic/Bluestocking-British-literary-society>
4. Blue-collar worker. https://en.wikipedia.org/wiki/Blue-collar_worker
5. <http://www.britainexpress.com/articles/Heraldry/heraldry1.htm>
6. Андреева Е.А. Лингвокультурологический аспект немецких аксиологический фразеологизмов. Вестник Челябинского государственного университета. №32(213). Филология. Искусствоведение, 2010, Вып. 48. с.11-16.

THE PHRASEOLOGICAL UNITS CONNECTED WITH THE COLOR “BLUE” IN THE LANGUAGES OF DIFFERENT SYSTEM

This article deals with the phraseological units connected with the color “blue” in the languages of different system. On the basis of the materials of the Azerbaijan, English and German languages the author analyses the etymology and semantic of the phraseological units connected with the color “blue”. In each of the mentioned and compared languages there exists the phraseological units connected with the color “blue” in both positive and negative meanings and these phraseological units express the psycholinguistic peculiarities of the nations whom they belong to.

Keywords: frazeology, ethnography, semantics, ethnicity.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SƏS TƏQLİDİ DİLİN YARANMASINDA İLK NƏZƏRİYYƏ KİMİ

Sevinc Əsədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: sevinj_asadova@yahoo.com

Dilçiliyin tarixinə nəzər saldıqda dilin yaranması ilə əlaqədar ilkin nəzəriyyələrdən birinin səs təqlidi nəzəriyyəsi olduğu və elm aləmində bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının olması məsələsi diqqəti cəlb edir. Səs təqlidi nəzəriyyəsinə əsasən, guya dilin yaranması, təşəkkülü eşitmə orqanlarının təkamülü ilə bağlı olmuş və dil heyvan səslərinin təqlid edilməsi yolu ilə yaranmışdır. Bəzi dillərdə, elə Azərbaycan dilinin özündə də bəzi heyvan, quş və həşərat adlarının həmin heyvanların çıxardıqları səslərlə bağlı olması faktı həmin nəzəriyyənin əsaslı olduğu fikrini təsdiq edir. Məsələn, dilimizdəki “qurbağa, tısbağa” zoonimlərinə fikir verək. Bu zoonimlər həmin heyvanların: tısbağanın və qurbağanın çıxardığı səslərin təqlidi yolu ilə formalaşmışdır. Yəni :1. qur- qur → qurbağa // quruldayan bağa; 2. tıs-tıs → tıslıdayan bağa // tısbağa. Həmin sözləri qarğanın çıxardığı səslərin təqlidini ilə yaranmış “qarğa” termini haqqında da söyləmək mümkündür: qar-qar → qarğa.

Ornitonimlərin arasında da səs təqlidi üsulu ilə yaranan adlar çoxdur. Məsələn; 1) Ququ quşunun adının da onun çıxardığı səsdən törədiyini söyləmək fikri ağılabatandır: qu-qu → ququ quşu. 2) Qazın çıxardığı səsə əlaqədar olaraq da bu quşun adı yaranmışdır: qa → qaz.

Anadolu türkcəsində cücəyə cip-cip// civ-civ deyilir və bu ad onların çıxardıqları səsi əks etdirir. Belə sözlər obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri təqlid etmək yolu ilə yaranır. Həmin səslər insanların çıxardıqları reflektor səsləri, heyvan və quş səslərini, təbiət hadisələrinin səslərini, cansız əşyaların səslərini əks etdirən sözlərdir ki, həmin sözlər ayrıca leksik- qrammatik kateqoriya kimi xüsusi nitq hissəsi hesab olunur. İ. A. Əmirbəyov Azərbaycan və fransız dillərində sestetqlidi sözləri müqayisəli tipoloji aspektdə tədqiq edərək səsin mənbəyini əsas götürməklə sestetqlidi sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- insanla bağlı sestetqlidi sözlər;
- quşlarla bağlı sestetqlidi sözlər;
- heyvanlarla bağlı sestetqlidi sözlər;
- həşəratla bağlı sestetqlidi sözlər [38, s.65-72].

İngilis və Azərbaycan dillərində sestetqlidi sözlərin struktur- semantik xüsusiyyətlərini araşdı-

ran F.B. Abdullayeva bir qədər fərqli fikir söyləmişdir:

- zərbələri təqlid edən səstəqlidi sözlər
- qeyri-zərbəni bildirən tonlu səsləri təqlid edən sözlər
- təmiz küydən ibarət qeyri-zərbəni təqlid edən sözlər
- vızıltını təqlid edən səstəqlidi sözlər
- dissonans, yəni qeyri-ahəngdar səslər kimi qəbul olunan silsilə zərbələri təqlid edən sözlər
- qeyri-ani baş verən səslərlə ani səslərin birləşməsindən ibarət mürəkkəb səsləri təqlid edən sözlər

- təbiətdə dissonans, yalançı zərbələr, qeyri-zərbələrdən ibarət mürəkkəb səslərin təqlidi nəticəsində yaranmış sözlər [4, s.78].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan folklorunda, xüsusən də tapmacalarda səstəqlidi sözlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Elnaz Əliyeva “Azərbaycan və ingilis dili tapmacalarında səstəqlidi sözlər haqqında” adlı məqaləsində yazmışdır ki, Azərbaycan tapmacalarında daha çox quşlarla bağlı yaranmış səs təqlidi sözlər diqqəti cəlb edir:

1. “Qara toyuq qaqqıldar, Qanadları şaqquıldar (Bulud, göy gurultusu).

Nümunədə işlənmiş “qaqqıldamaq” sözü toyuqların çıxardığı səsin imitasiyasıdır, “şaqquıldamaq” artıq quşlara aid deyil, qanadın və ya hər hansı digər predmetin hərəkətdə olduğu vaxt çıxardığı səsin ifadəsidir.

2. Körpü altda saz gedər,

Qaqqıldayar, qaz gedər (sel, su).

3. Sağsağan səkər,

Quyruğun bükər,

Qaz qaqqıldayar,

Yumurta tökər (Dolu).

4. Qaq-qaq qalası var bunun,

Yumurtdamaz, qaqqıldamaz,

Uçar balası var bunun (Kəpənək).

5. Əl-ələşə qarğalar,

Dal ayaqda qarıldar (At ayağına vurulan buxov) və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, qarğaların çıxardığı səs qarıldamağa bənzədiyi üçün toyuqların, qazların çıxardığı səsdən fərqlidir (“qaq”, “qaqqıldamaq”). “Qarğa” sözünü “qarr”, “qarıldamaq”, “qaz” sözünü isə “qa”, “qaq”, “qaqqıldamaq”- la birbaşa əlaqəli olması, ondan törəməsi ehtimal oluna bilər. Nümunə olaraq göstərdiyimiz tapmacalarda qanadların çıxardığı səslər də fərqlidir: “qanadları şaqquıldadı”, “qanadları taqq elədi”. “Taqq” səstəqlidi sözünə müvafiq olaraq, “şaqquıldamaq” feilinin də “şaqqu” variantı vardır:

Qara toyuq qaqq elədi,

Qanadları şaqqu elədi (Pambıq).

Qara toyuq qaqqıldar,

Qanadları şaqquıldar,

Uçsa ildirəm çaxar,

Dumanı dağa qalxar (Tüfəng).

Eyni ehtimalla “qurbağa” sözünün də “qur-qur”, “quruldamaq” feili ilə əlaqəsindən danışmaq olar.

Başında papaq,

Əlində cida,

Qur-qur quruldayar,

Nə əsgər deyil,

Nə də qurbağa (Sulu qəlyan).

Xalq arasında “vız-vız, vızılı” milçəklərə, ağcaqanadlara məxsus səstəqlidi dil vahidi hesab olunur. Tapmacalarda bəzən quşların uçuşu “vızılı” ilə əlaqələndirilsə də bu vahiddən daha çox həşəratlarla əlaqədar istifadə edilmişdir:

Vızhavızla uçan quşum,
Çiçək üstə qaçan quşum,
Öz-özünə xəlbir toxur,
İçərisi şərbət qoxur (Arı pətəyi və bal)

nümunəsində quşum sözü işlənsə də, həmin söz “həşərat//arı” mənasındadır və bənzətmə yaradılmışdır.

Səs təqlidi nəzəriyyəyə əsasən, dilimizdəki bəzi zooloji terminlərin mənşəyi düzgün izah edilərsə də, ümumilikdə dilin mənşəyini bu nəzəriyyəyə əsaslanaraq izah etmək, yəqin ki, doğru olmaz.

Motivasion-müqayisəli tədqiqatın linqvokulturoloji cəhətdən tədqiqində məqsəd dillərin müqayisə edilən leksik vahidlərinin milli-mədəni komponentlərinin əhəmiyyəti haqqında təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Motivasiya olunmuş söz elə sözdür ki, onun mənası ilə səslənməsi yalnız mənsub olduğu dilin linqvistik və ekstralingvistik faktlarına əsaslanılaraq izah edilə bilər.

Həmin dil vahidlərinin səslənməsi və semantikasi arasındakı əlaqə dil daşıyıcılarının faktların linqvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq izah edilə bilər. Nominativ əlamət sözün motivasion mənasında semantik üzvlənmənin üsulu kimi təzahür edir. Heyvan və quşların motivasion adlandırılmasında xarici əlamət əsas götürülür.

Açar sözlər: səs, zoonim, kateqoriya, həşərat, quş, heyvan.

Ədəbiyyat

1. Əmirbəyov İ.A. Azərbaycan və fransız dillərində səstəqlidi sözlər, (müqayisəli-tipoloji tədqiqat təcrübəsi). Namizədlik dissertasiyası avtoreferatı, Bakı, 2000.
2. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər, Bakı, ADU nəş., 1979.
3. Ağayev Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən zoonimlər və heyvandarlıqla bağlı terminlər, Azərb. filologiyası məsələləri, Bakı, Elm, 1984.
4. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, Maarif, 1971.
5. Məmmədov K. İngiliscə - Azərbaycanca – rusca frazeoloji lüğət, Bakı, Qafqaz Universiteti nəşriyyatı, 2008.

SOUNDING AS INITIAL THEORY IN AZERBAIJAN LINGUISTICS

Looking through the history of Linguistics we can see that sound theory is one of the first theories in the establishment of language. According to this theory establishment and improvement of the language was closed to the evolution of the hearing organ and sounds of animals. Səs təqlidi nəzəriyyəsinə əsasən, guya dilin yaranması, təşəkkülü eşitmə orqanlarının təkamülü ilə bağlı olmuş və dil heyvan səslərinin təqlid edilməsi yolu ilə yaranmışdır. In some languages, mainly in Azerbaijani names of animals are related to the sound of these animals. These facts confirm sound theory.

Keywords: sound, zoonims, category, insects, birds, animals.

YERLİ KOLORİT ÇARLZ DİKKENSİN ƏSƏRLƏRİNİN APARICI KOMPONENTİ KİMİ

Sevinc Eyvazova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: eyvazova.sevinc@mail.ru

Kolorit ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin elə bir ünsürüdür ki, bədii rənglərin harmonik birləşməsindən ibarət olub əsərin məzmununun, mənasının açılmasına onun xarakterinin surətlərin mahiyyətinin aşkara çıxarılmasına, süjet və kompozisiyasının mükəmməlləşməsinə kömək edir. Kolorit bədii əsərdə hadisələrin cərəyan etdiyi yer və xalq üçün səciyyəvi məişəti, danışıq, peyzajı göstərən təfərrüatdır. Yerli kolorit həyat hadisələrinin müəyyən yer və ya bölgəyə aid olduğunu nəzərə çatdıran ədəbi əsərdir. Hər bir yazıçı həyat hadisələrinin bir nöqtəyi-nəzərdən dərk edərək təsvir edir. Əsərlərin ideyasını təyin edən bu nöqtəyi nəzər isə əsərdə iştirak edənlərin hərəkətləri, davranışları və həyəcanları vasitəsilə əsərlərin ideya məzmununu açıb göstərir və burada obrazlar müəyyən həyat hadisələri içərisində təsvir olunur.

Çarlz Dikkensin ilk sanballı əsəri və ictimai romanı sayılan “Oliver Tvistin macəraları” və ictimai-siyasi romanı “Balaca Dorrit” əsərlərindəki yerli koloritdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki bu əsərlərdə qoyulan məsələlər o dövrdə bütün ingilis ictimaiyyətini narahat edən məsələlər olaraq realist ədəbiyyatın başlıca mövzularından birinə çevrilmişdi.

Yuxarıda qeyd edilmişdir ki, yerli kolorit əsərlərdə xalqın həyat və məişətini, adətlərini, danışıq tərzini təsvir edir. Bunları nəzərə alan yazıçı öz təsvirinə həyatilik və təbiilik vermək məqsədilə yerli, milli, tarixi sosial, professional nitq koloritlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Bu baxımdan Dikkens 19-cu əsr ingilis həyatına xas olan yerli koloriti reallıca əsərinə canlandıran ilk yazıçıdır.

“Oliver Tvistin macəraları” əsərində təsvir olunan və o dövr üçün xarakterik olan Yurdsuzlar evi xəyanət və yalan sistemindən ibarət olan bir qüvvənin ixtiyarında idi. 1834-cü ildə İngiltərə hökuməti yoxsullar haqqında qanun qəbul etmişdir. Bu qanuna görə yetimlərə və yoxsullara hər cür köməklik yalnız yurdsuzlar evi vasitəsilə həyata keçirilməli idi. Onların üzərində heç bir nəzarət olmadığına görə yoxsulların böyük bir hissəsi aclığın və zorakılığın qurbanı olurdular. Yurdsuzlar evində uşaqlara baxmaq üçün dayə tapılmadıqda onları doqquz yaşına kimi yurdsuzlar evindən kənarında yerləşən fermaya göndərilirdilər. Bu uşaqlara heç fermada da yaxşı baxılmırdı. Orada uşaqlara baxan nəzarətçi qadının yetimlərə göstərdiyi məcazi mənada qayğıını Dikkens belə təsvir etmişdir: “Qadın cinsindən olan qoca nəzarətçi ağıllı və təcrübəli adam idi – uşaqlara nəyin faydalı olduğunu çox yaxşı bilirdi. Özünə nəyin faydalı olduğunu isə daha yaxşı bilir və bütün incəliklərinə qədər kamil başa düşürdü. Elə bunu bildiyinə görə də hər bir uşaq üçün aldığı həftəlik təqaüdün çox hissəsini özü götürür, məhəllə idarəsinin hesabına böyüyən gənc nəslə isə təyin olunmuş məbləğin lap az bir hissəsini xərcləyirdi. Başqa sözlə desək, bu qadın dibi görünməyən dərin quyunu bir qədər də qazıb elə dərinləşdirmişdir ki, daha onu heç nə ilə doldurmaq mümkün olmazdı və bununla da o özünü böyük bir eksperimentçi filosof kimi biruzə vermişdir” [1, s.14].

Çarlz Dikkens həyatdan götürdüyü tipik surətlərin danışıq tərzini, zövqünü, böyük kapitalist şəhərini, şəhərin kənarındakı yoxsullar məskəni olan yerləri, uçuq daxmaları, həbsxanaları və yurdsuzlar evlərini həmçinin möhtəşəm dükanlarla və saraylarla dolu olan London küçələrini təsvir etdiyi zaman yerli koloritə xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Getdikcə dövründəki cəmiyyətin daxili həyat qanunlarını yoxsulluqla var-dövlətin qarşıdurmasını daha aydın şəkildə dərk etməyə başlayan yazıçının təsvir etdiyi şəhərlərdə aclıqla zinətin, dilənçiliklə cah-cəlalın kontrastı oxucunu heyrətə salır.

Yazıçının Oliver Tvistin macəraları əsərindəki oğrular aləminin nümayəndələrinin söhbətində biz oğurluq dünyasını oğru Londonun mənzərəsini görürük. Dikkens bu əsərdə Londonun küçələrini

belə təsvir edir: “Yeddi gün yeddi gecə ac-susuz yol gedən Oliverin həyatın növbəti sürprizindən xəbəri yox idi. Onun Londonda gördüyü ilk şəxs quldurbaşı Fecinin dəstəsinə daxil olan “zirək cüvəllağı” ləqəbiylə tanınan Cek Daukens oldu. Yorğun, ac, kimsəsiz, ümitsiz olan Oliver özündə bil-mədən oğruların əhatəsinə düşür. O, Ceklə Fecinin yaşadığı məhəlləyə getməyə razı olur. Oliver hələ ömründə buradan iyrenc və miskin yer görməmişdi. Küçə çox dar və zibilli, havası isə üfunətli idi. Adama elə gəlirdi ki, burada satılan yeganə mal uşaqlardır. Çünki belə gec bir vaxtda qapıların qabağında uşaqlar qaynaşırdı, evlərdən də uşaqların qışqırtısı gəlirdi. Məhz labüd olan bu yerdə müvəffəqiyyətlə baş çıxaran yeganə müəssisə aşxanalr və meyxanalr idi ki, oradan da boğazlarına güc verib oxuyan pozğun adamların, irlandlı həşəratın, səs-küyü eşidilirdi. Əsas küçəyə çıxan örtülü keçidlərin və həyətlərin arxasından bir-birinə bitişik kiçik evlər görünürdü, burada da sərxoş kişilər və qadınlar zibilin və palçıqın içində əlləşirdilər. Bəzi evlərin qapılarından isə çox yekəpər və şübhəli cavanlar çıxır, harayasa yollanırdılar. Onların görəcəyi iş yəqinki, bir o qədər tərifəlayiq iş olmazdı. Bütün bunları görə Oliver buradan qaçmaq qərarına gəldi, lakin gec idi” [1, s.277].

Yazıçı tənqidinin gücü bu əsərdə yerli koloriti şərtləndirən Londonu təmsil edən bu surətlərin, tiplərin simasında açıq-aydın hiss olunur. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, yazıçının əsərdə qələmə aldığı hadisələr əsasən London şəhərində baş verir və Londonda bədii obraz kimi bu hadisələrin fonunda yerli kolorit daşıyıcısına çevrilir.

Dövlət aparatında korrupsiya problemi ingilis dövlət sistemi, ətalət halında olan mürtəcə ingilis dövlət sistemi, barəsində əsl ittihamnamə olan “Balaca Dorrit” romanında da hadisələr “Oliver Tvistin macəraları” romanında olduğu kimi var-dövlətlə səfalətin yanaşı gəzdidi təzadlarla dolu olan London şəhərində cərəyan edir, Viktoriya dövrünün yoxsulluğunu və ictimai ədalətsizlikləri üzə çıxarır. Çarlz Dikkens “Balaca Dorrit” romanında nəticə etibarlı ilə burjua cəmiyyətinin törətdiyi ən dəhşətli bəlalardan birini borclular həbsxanasını əsərdə yerli kolorit daşıyıcısına çevrilən Marşalsi həbsxanasını təsvir edir.

Mövzusu London həyatından götürülmüş siyasi ictimai məna kəsb edən bu əsərin iştirakçıları bir-birinə zidd olan iki tərəfdir. Bir tərəfdə ingilis xalqının əsl nümayəndələri durur. Bu nümayəndələr arasında olan münasibət xeyirxahlıq, ədalət və qarşılıqlı kömək prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Bunlar əsərin baş qəhrəmanları balaca Dorrit və Artur Klenhamdır. Mexanik, ixtiraçı Daniel Days suvaqçı Plornis və onun arvadı “yoxsulların məskunlaşdığı karvansara” dan mənzil haqqı yığan Panks, əvvəllər kontraband üstündə tutulmuş indi isə Londona iş axtarmağa gələn Jan Batist Flentvinçin arvadı Missis Flentvinç Efri də müəyyən mənada birinci tərəfin nümayəndələridir. Bütün bu insanlar bilavasitə burjua cəmiyyətinə düşmən kəsilən qüvvələrə qarşı ya açıq mübarizə aparır, ya da onların qurbanları olurlar. İkinci tərəfdə isə burjua cəmiyyətinin tipik nümayəndələri durur. Onlar romanda xalqa qarşı qoyulmuşdur. Müəllif romanda bu tərəfin nümayəndələrinə hakim olan qeyri-insani hissləri- tamahkarlıq, acgözlük, pula hərislik, xudbinlik, riyakarlıq kimi mənfi hissləri açıb göstərir, ifşa edir və bu cəmiyyətə hakim kəsilən pula və ədalətsizliyə qarşı öz etirazını böyük nifrət hissi ilə bürüzə verir. İkinci tərəfdə isə hökumətin idarəsini əlinə almış, heç bir işə yaramayan “ süründürməçilik nazirliyi”ndə hakimiyyət başında oturub İngiltərəni idarə edən Polipləri görürük.

Romanda yerli koloritin daşıyıcısı olan o dövrün insanlarını olduğu kimi təsvir edən Çarlz Dikkens burjua cəmiyyətində pulun hakim qüvvəyə malik olduğunu göstərməklə yanaşı, bu romanda başqa bir məsələyə də toxunur. Bu da adamların bəzən puldan daha çox gücə, hakimiyyətə can atmasıdır. Bu xüsusiyyəti də biz balaca Dorritin atasının xarakterində görə bilirik. Məsələn, əsərin əvvəlində ata Dorritin pulu olmur. O, həbsxanada cəza çəkməyə məhkumdur, bununla belə, o hiss edir ki, gücü vardır.

Yazıçının əsərlərinə külli miqdarda işlənən söz və ifadələr, söz birləşmələri, o cümlədən yaşadığı dövrün sosial qruplarının, zümrələrinin istifadə etdiyi şərti danışıq dilini daxil edərək alverçilərin, əsasən oğruların özlərinə məxsus jarqonlarından, vulqarizm və slenqizmdən heç də dili korlamaq üçün deyil, surətləri tipikləşdirmək üçün, əsərlərində professional nitq koloriti yaratmaq üçün yer-

li-yerində çox ustalıqla istifadə etmişdir.

İncəsənətin ən çətin məsələsini – insanlara məhəbbəti bədii sözün qüdrəti ilə ifadə edən, zəhmətkeş insana inanan, onun sevən, halına yanan, adamları inandırmaq və yenidən tərbiyə etmək, islahatlar aparmaqla cəmiyyəti yenidən dəyişib qurmağı mümkün hesab edən yazıçı daim işıqlı və sağlam gələcək arzusunda olmuşdur. Uşaq taleyinə biganə qala bilməyən Çarlz Dikkins əksər əsərlərində Londonun bədii obrazını yaratmış və bu obrazda yerli koloriti – hadisələrin cərəyan etdiyi yeri və xalq üçün səciyyəvi məişəti, danışığı saxlamaqla böyük yenidənqurmaya ehtiyacı olan burjuva cəmiyyətinin bu və ya digər xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmağa çalışmışdır.

Açar sözlər: yerli kolorit, sosial mühit, bədii obraz, dil, yoxsulluq

Ədəbiyyat

1. Dikkins Ç., Oliver Tvistin Macəraları, Bakı, Gənclik, 1977, 495 s. (tərcümə)
2. Диккенс Ч. Собрание сочинений, том двадцатый, Крошка Доррит, перевод Калашникова Е., государственное издательство художественной литературы. Москва 1960, 557 с.
3. Ивашева В.В. Творчества Диккенса, МГУ, 1964, 472 с.
4. Abeltina R., English and American Literature, Riga “ZVAIGZME” Publishing House, 1976, 341 p.

NATIONAL COLORS AS A LEADING COMPONENT OF CHARLES DICKENS'S LITERARY WORKS

This article is studied how Ch. Dickens created an artistic image of London in his works (“Little Dorrit” and “Oliver Twist”) and such image features the national values, the place of events, the social environment and domestic life specific to the people and his efforts to bring the features of the bourgeois society that needs reconstruction.

Keywords: national color, social environment, artistic image, language, poverty.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏTNİN CÜMLƏLƏRƏ AVTOMATİK SEQMENTASIYASI

Natəvan Əzizli

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
e-mail: camaladdin_rahmanov@noc-aze.org

Müasir dövr avtomatik tərcümə sistemlərində milli korpus materiallarına əsaslanma mətnin sintaktik konstruksiyalarının təyin olunub tərcümə edilməsinə diqqət yetirilir. Avtomatik tərcümənin ilk dövrlərində mətnlərin avtomatik işlənməsi və maşın təhlili sistemlərində sintaktik blokun funksiyası sözbəsöz tərcümə və leksik-morfoloji təhlilə istinad olduğundan məhdudlaşdırılırdı. Sözbəsöz tərcümədə mətndən iki probel (ara/boşluq) arasındakı vahid seçilirdi ki, bu vahid çox zaman söz-forma olurdu. Avtomatik morfoloji təhlil kökü, yaxud əsası təyin etməyə imkan yaradırdı və nəticədə avtomatik maşın lüğətindən müvafiq sözün tərcüməsi seçilib qarşılıq kimi istifadə edilirdi. Qarşılığın obyekt dildə tələb olunan mövqedə yerləşdirilməsi və onun morfoloji əlamətlərinin nəzərə alınması həm mənbə dilin, həm də obyekt dilin söz sırasının düzgün təyin edilməsini tələb edirdi. Söz sırala-

rının fərqləndiyi dillərdə tərcümənin bu şəkildə aparılması bir çox çətinliklərə səbəb olur, nəticədə hərfi və anlaşılmaz tərcümələr əldə olunurdu. Maşının bu və ya digər cəhətdən bütöv sintaktik konstruksiyanı (söz birləşməsi və ya cümlə) ayırması və avtomatik lüğətdə bu vahidin qarşılığını seçilməsi tərcümənin keyfiyyətinin yüksəlməsində mühüm rol oynayır.

M.Mahmudov göstərir ki, “sintaktik təhlil və sintez alqoritmlərini iki istiqamətə əsaslanmaqla qurmaq olar. Bu istiqamətləri şərti olaraq sadədən mürəkkəbə və mürəkkəbdən sadəyə doğru hesab etmək olar. Əvvəlcə, xüsusi olaraq seçilmiş kiçik mətnlər götürülür. Həmin mətnlər üzərində avtomatik sintaktik təhlil və sintez alqoritmləri sınaqdan keçirilir” [1, s.255].

Qeyd edilən istiqamət sınaq mətnini mürəkkəbləşdirməklə alqoritmin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu halda mətnlər tədrici genişləndirmə yolu ilə təcrübədə rast gəlinən qarışıq tipli mətn səviyyəsinə doğru aparılır.

Avtomatik sintaktik təhlil üçün cümlənin xətti strukturunun xüsusiyyətlərini öyrənmək və bu xüsusiyyətlər əsasında nəzəri bazanı qurmaq daha yaxşı nəticələr verir. Avtomatik sintaktik təhlilə bu şəkildə yanaşma onu bir neçə pilləyə ayırmağa imkan verir. Sistemin başlıca bazisini Azərbaycan dili cümləsinin qrammatik seqment strukturu təşkil edir və bu, seqment strukturunun özünü modeləşdirmək üçün əlverişli olur. Avtomatik sintaktik təhlilin məqsədi mətni sintaktik seqmentlərə bölmək və onların arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməkdir. Mümkün cümlələr sayı kifayət qədər çox olduğundan avtomatik sintaktik təhlildə fraza kateqoriyalarından istifadə olunur. Frazə kateqoriyası bir mərkəzə malik birləşmə kimi götürülür [2, s.74]. Avtomatik seqmentasiya alqoritmi cümləni fraza kateqoriyalarına bölür. Azərbaycan dilində belə sintaktik seqmentin böyük vahidi də təyini söz birləşmələri çıxış edir.

Azərbaycan dili mətninin avtomatik morfoloji təhlil sisteminə əsasən maşına təhlil məqsədilə daxil edilmiş cümlənin tərkib komponentlərinin nitq hissəsi kimi təyini reallaşdıqdan [3, s.24] sonra mümkün ismi birləşmənin axtarışı aparılır. Bu halda sadədən mürəkkəbə doğru təhlil birinci elementdən başlanır və çox yayılmış birləşmə növlərini əhatə edir. Alqoritm elə qurulur ki, cümlə daxilindəki bütün mümkün ikikomponentli birləşmələr aşkara çıxarılır və onlardan hansının cümlədə fraza kateqoriyasına, yaxud sintaktik seqmentə uyğun gəlməsi müəyyənləşdirilir.

Cümlə söz-formalardan təşkil olunur. Mətn maşın yaddaşında mövcud yazı normalarına uyğun şəkildə yerləşir və hər bir mətn müəyyən sayda cümlədən ibarət olur. Kompüterdə cümlələri ayırma onların əvvəlki və son simvolları əsasında aparılmalıdır. Mətnin maşına daxil edilməsində əlavə yarıdımçı simvollarından istifadə etmək özünü doğrultmur. Çünki bu halda avtomatik tərcümə, eləcə də maşın təhlili üçün hər bir mətnin yenidən maşına daxil edilməsi tələb olunacaqdır. Cümlələri bir-birindən ayırma mövcud mətnlərin işlənmə alqoritmini yaratmağı zəruriləşdirir. Bu məqsədlə müəyyən mətn üzərində təhlil aparılır.

“Tanış olmuşduq deyəndə, o mənə yazmışdı. Mən qəzetdə işləyirəm, yazı-pozu aləmində Xəlil Adyazarı soruşsanız, hamı tanıyacaq. Facebookda da fəalam. Beş minə yaxın dost, təntənəli statuslar, paylaşım... Sənəmi qabağa verib fəxrlə deyə bilərəm ki, minlərlə oxucum var. Bəli, minlərlə. Sizə inandırıcı gəlməyə bilər, amma belədir. Bir yazım vardı, nə az-nə çox düz 40 min dəfə oxunmuşdu. Özü də saxta sayğaqla deyil, halal-hümmət” [4].

Hekayədən götürülmüş bu mətn fraqmentinin birinci cümləsi abzasdan başladığına görə onun əvvəlində vizual görünməsə də “abzas” işarəsi vardır. Cümlə nöqtə ilə başa çatır. Növbəti cümlə əvvəlkindən probellə və ya bir simvolla “ara” ilə ayrılır. Cümlənin başlanğıc işarəsi kimi “abzas” götürülə bilər, “probel” bu funksiyayı yerinə yetirsə də, onun başlanğıc işarəsi olaraq götürmək mümkün deyil, çünki mətnə sözlər də bir-birindən “ara” ilə ayrılır və cümlənin son işarəsi olan nöqtəni və “ara” işarəsini bir yerdə götürmək lazım gəlir. İkinci cümləni sərhədləri ilə qeyd edək. [Mən qəzetdə işləyirəm, yazı-pozu aləmində Xəlil Adyazarı soruşsanız, hamı tanıyacaq.]

Mətnin üçüncü cümləsi də eyni simvollarla hüdudlanır. Dördüncü cümlə üç nöqtə ilə bitir. Ona görə bu cümlənin hüdudları [...] və [...] işarələri olacaqdır. Bu halda beşinci cümlənin başlanğıcında üç

nöqtə və “ara” işarəsi yer alır.

Nümunə kimi götürdüyümüz fraqmentdə sonrakı cümlələr nöqtə + probellə başlanır, nöqtə ilə bitir. Lakin təhlilə cəlb edilən fraqmentin həcmi genişləndirdikdə cümlənin sonunda başqa işarələrin olması da aşkara çıxır. Məlum olur ki, cümlənin sonu “nida işarəsi” [!], sual işarəsi [?], nida+sual işarəsi [! ?], sual+ nida işarəsi [?!], nida+ iki nöqtə [!..], qoşa nöqtə [:] ilə işarələnə bilər. Təhlil göstərir ki, cümlənin sonun işarələnməsində istifadə olunan əsas simvollar qeyd edilənlərdir. Mətdə cümlələri ayırma alqoritmini bu simvollarla istinadla aşağıdakı kimi qurmaq mümkündür:

I addım: mətnin birinci simvolunu götürmək və onun “abzas” işarəsi olmasını yoxla. Əgər abzas işarəsidirsə keç ikinci addıma, abzas işarəsi deyilsə, keç III addıma.

II addım: Mətdəki sonrakı simvoldan başlayaraq [., [?], [...], [!], [! ?], [?!], [!..], [:] işarələrindən hər hansı birinə qədərki hissəni ayır və bu hissəni cümlə blokuna daxil et.

III addım: Əgər işarə [., [?], [...], [!], [! ?], [?!], [!..], [:] işarələrindən hər hansı biridirsə ondan sonrakı işarənin probel olmasını yoxla.

IV addım: Əgər probeldirsə, keç V addıma, probel deyilsə, keç VI addım addım.

V addım: mətdəki sonrakı simvoldan başlayaraq [., [?], [...], [!], [! ?], [?!], [!..], [:], [abzas] işarələrindən hər hansı birinə qədər olan hissəni ayır və bu hissəni cümlə blokuna daxil et.

VI addım: Mətnin sonrakı işarəsini yoxla, əgər abzasdırsa, keç I addım, abzas deyilsə keç VII addım.

VII addım: Qalan hissədə birinci simvol [., [?], [...], [!], [! ?], [?!], [!..], [:] hər hansı biridirsə, sonrakı işarənin probel olmasını yoxla.

VIII addım: əgər probeldirsə, mətdəki sonrakı simvoldan başlayaraq [., [?], [...], [!], [! ?], [?!], [!..], [:], [abzas] işarələrindən hər hansı birinə qədər olan hissəni ayır və bu hissəni cümlə blokuna daxil et.

IX addım: Əgər probel deilsə, mətnin sonunu göstərən işarəyə görə yoxla

X addım: Əgər mətnin sonunu göstərən işarədirsə işi dayandır. Əgər deyilsə, keç VI.

Təbii ki, mətdə cümlənin əvvəlində və sonunda olan simvolların işlənməsinin bəzi istisna halları da mümkündür. Bu hallar rast gəldikcə nəzərə alınır, alqoritm və onun əsasında yazılan proqram təkmilləşdirilir.

Açar sözlər: avtomatik təhlil, cümlə, seqment, seqmentasiya, alqoritm.

Ədəbiyyat

- 1 Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi, Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 356 s.
2. Попов Э.В. Общение с ЭВМ на естественном языке, Москва, Едиториал УРСС, 2004, 260 с.
3. Фитиалов С.Я. Об эквивалентности грамматик НС и грамматик зависимости, Проблемы структурной лингвистики, 1967, Москва, Наука, 1967, 145 с.
4. Şərif Ağayar. Gülümsə// <http://kulis.az/news/15215>

ALGORITHM OF AN AUTOMATIC SEGMENTATION OF TEXT INTO SENTENCES IN AZERBAIJAN LANGUAGE

The paper presents a syntactic approach for analysis of Azerbaijani texts. The approach was used to develop the module of the syntactic analysis, which could be used as a single program. At the first stage of development the module analyses only the sentences with a simple structure. During the analysis the syntactic groups are singled out and dependencies between the constituents are determined.

Keywords: automatic analysis, sentence, segment, segmentation, algorithm.

M. ARAZ POEZİYASINDA BÜTÖV AZƏRBAYCAN İDEYASI

Qardaşxan Əzizxanlı

Xəzər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gardashxan.eziz@gmail.com

Məlumdur ki, Azərbaycanın iki yerə parçalanması xalqımızın taleyində ən faciəvi hadisə olaraq tarixə çevrilib. 1813-cü il 12 oktyabrda “preambula, 11 maddə və separat aktdan ibarət” [4] “Gülüstən müqaviləsi” ilə Azərbaycanın şimal torpaqlarının bir qismi, “1828-ci il fevralın 9-dan 10-na keçən gecə saat 24.00-da Miyanədən 3 verstlikdə yerləşən kiçik Türkmənçay kəndində” [4] bağlanmış sazişlə Azərbaycanın şimalının qalan hissəsi Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Cənubi Azərbaycan isə İran ərazisi olaraq qaldı. Məmləkətimiz Araz çayı sərhəd olmaqla iki hissəyə bölündü. Doğmaları bir-birindən ayıran bu sərhəd yaddaşımızda ayrılıq simvoluna döndü. Bu faciə ilə poeziyamızda da Cənub həsrətinin ifadəsi formalaşmağa başladı. Bu ifadə nəsilər arasında varislik yaradan milli-mənəvi amillərdən birinə çevrildi. Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələri S. Vurğun, S. Rüstəm, R. Rza, B. Vahabzadə, M. Araz, M. İsmayıl, S. Rüstəmخانlı və digərləri, habelə M. Şəhriyar başda olmaqla Güney kökənli şairlərimiz (B. Azəroğlu, M. Gülgün, S. Tahir və b.) zaman-zaman bu taleyüklü mövzunu gah fəryad dolu, gah qoca tarixi ittiham edən şeirləri ilə gündəmdə saxladılar. Sovet dönəmindən bu günədək Cənub həsrəti vətəndaş şairlərimizin yaradıcılığında əsas mövzulardan biri oldu. Araz çayı isə şairlərimizin Cənub motivli şeirlərində əbədi olaraq qardaşı qardaşdan ayıran ayrılıq rəmzi kimi işlənməyə başladı. Milyonlarla ürəkləri dağlayan bu fəci talenin vəhşəti bütün sərhədləri aşdı, hiss və həyəcanın əks oluna biləcəyi janrların hamısında öz əksini tapdı.

Azərbaycan poeziyasında taleyi və yaradıcılığı Arazla bağlı olan M.Arazın müxtəlif illərdə yazdığı “Araz dili”, “Araz yadıma düşüb”, “Yenə Arazı gördüm”, “Araz üstə çinar gördüm”, “Arazın işıqları”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Babək qılıncı”, “Nə bilim”, “Məmməd Araz dünyası” və s. şeirlərində başqa şairlərin yaratdıqlarından tamamilə fərqlənən Araz obrazı yaradılıb. Onun hələ sovet dönəminin tam bərqərar olduğu zamanlarda dərc etdirdiyi rəmzi-metaforik üslubda yazılmış “Duman ömrü” şeiri üsyən dolu belə misralarla başlayır:

Ölüm istəyirəm. Qəfil bir ölüm.
Bir kibrit ölümü. Barıt ölümü.
Bir anda bir ovuc dumana dönüm,
İstədiyim səmtə tutum yönümü [1].

Şeirdə sahili sahilə çatmaq istəyən, diplomat notalarından, qorxmayacağını bəyan edən “lirik mən” bərişləri, sazişləri unudacağını bildirir. Şeirinin bütün mahiyyəti, əsas motivi bu misralarda öz pik nöqtəsinə çatır:

Bəli, duman olum, duman,— bir çəngə.
Mənim öz yağışım, öz qarım olsun.
İstədiyim yerə yükümü çəkən
Hökmüm, ixtiyarım, qərarım olsun [1].

Lirik “mən” özgür bir həyat diləyir. Onun azad yaşamaq haqqının qadağalara məruz qaldığını, amma mövcud çərçivələri aşmaq arzusunda olduğunu görürük. O ona mane ola biləcək, yolunda maneə olacaq yaman niyyətləri, xəbis fikirləri məhv edəcəyinə və bütün arzularına qovuşacağına əmindir.

M.Arazın “Oxuyan Təbriz” şeiri S.C.Pişəverinin başçılıq etdiyi milli hərəkatın fəallarından olan şair-aşıq Hüseyn Cavana həsr edilib. Şair onunla İstisu yaylaqlarında görüşüb, sazını, səsini dinləyib belə ilhamlı bir şeir ərsəyə gətirib. Şair aşığın timsalında bütün GüneyAzərbaycanının azadlıq və müstəqillik arzusunu ümumiləşdirmişdir.

Müəllif Aşıq Cavanın “dünəninin yasına” toy qurduğunu deyir. Onun vətəni yas içindədir. 1905, 1921, 1946-cı illərdə kütləvi şəkildə qətlə yetirilmiş vətən oğulları içində sağ qalanlardan biri olan– Aşıq Cavanın sazında bölünən vətənin simvolu olan Təbriz ağlayır. Şeirdə imdad diləyən Həcər ana– anaların əcdadını təmsil edir, “ayaqda tufəng, balası vırulmuş pələng, dəvə ağızlı nəhəng” [1]– Azəri yurdudur. Şeir başdan-ayağa bu cür rəmzi-metaforik deyimlər üzərində qurulub. Ədəbiyyatşünas V.Əyyub da şeirdəki həmin xüsusiyyətləri nəzərdə tutaraq yazır: “Şeir sadə kəlmələrlə, bədii vasitələrdən uzaq ifadələrlə bitsə də, poetik gücü, fikri təsiri, səfərbəredici çağırış ruhu baxımından məntiqi sonluğuna çatdırılmışdır! [3].

Şair 1968-ci ildə qələmə aldığı “Arazın işıqları” şeirində poeziyada ən mürəkkəb və çoxmənalı obrazlardan olan işıq obrazını xalqın gələcək birliyinin rəmzi kimi verir. Qaranlıq deyəndə isə xalqın varlığını danan, onun dilini dustaq edən, iki qardaş arasında tikanlı sərhəd məftilləri çəkən İran sovi-nistlərini, şah istibdad quruluşunu nəzərdə tutur. Şeirdə dözümlü rəmzi olan arıq dəvə obrazı da var. Bu dəvə tikanlı məftillərin yaxınlığındadır: bu, xalqımızın mübarizə əzmini, yorulmazlığını, azadlıq ideyalarından dönməzliyini əks etdirən bir rəmzdür. Şair onu dəmir tikan qırpmığı öyrənməyə çağırır:

Deyirəm ki, asta yeri,
Dəvə qardaş, asta yeri!
Dağıdarsan nur yükünü
yortsan əgər.
Aclığın var? Boynunu bir çölə döndər,
Dəmir tikan qırpmaq öyrən!
Dəmir tikan [2].

Bu isə rəmzi bir obraz vasitəsilə aradan tikanlı məftillərin– sərhədin götürülməsinə, Azərbaycanın birliyinə çağırış idi.

M.Araz yaradıcılığında belə poetik nümunələr xüsusu çəkiyə malikdir və ədəbi gəncliyin, gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. Filologiya elmləri doktoru V.Yusifli şairin bu qəbildən olan “Tarixçi alimə” və “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeirlərini nəzərdə tutaraq yazırdı: “M.Arazın tariximizlə, dünənimizlə bağlı... harayı, çağırışı poeziyamızda, tarixin fəlsəfəsinə..., sərt həqiqətlərinə obivatelcəsinə yanaşanlara acı dərs idi” [5].

Göründüyü kimi, M.Araz öz vətəndaşlıq duyğularını izhar edərkən Bütöv Azərbaycan ideyasının rəmzi-metaforik üslubda poetik ifadəsinə xüsusi önəm vermişdir.

Açar sözlər: bütöv Azərbaycan, ideya, simvol, Araz.

Ədəbiyyat

1. Araz M. Seçilmiş əsərləri (şeirlər), Bakı, Xalq Bank, 2010.
2. Araz M. Naxçıvan albomu (şeirlər), Bakı, Elm və təhsil, 2010.
3. Əyyub V. Oxuyan Təbriz (şeir təhlilləri-X), Ədalət qəzeti, Bakı, 28.12.2013.
4. Şükürov K. Türkmənçay. 1828. Bakı, Çapaşoğlu, 2006.
5. Yusifli V. Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər), Bakı, Mütərcim, 2009.

THE IDEA OF THE WHOLE AZERBAIJAN IN THE POETRY OF M.ARAZ

The article deals with the formation of the expression of longing for the South upon division of Azerbaijan in two parts by Agreements of 1813 and 1828, turning of this expression into one of the national-spiritual factors creating heritage among generations and keeping this theme constantly on the agenda by M.Araz. Article pays attention to theoretical literature as well and studies thoughts of researchers of the South theme.

Poems by M.Araz whose destiny and creativity in the Azerbaijani poetry is related to the Araz

river “The fog life”, “The lights of the Araz”, “Singing Tabriz” were drawn to analyses through comparison, important impact of those poems written in symbolic-metaphorical style on large reader masses was stressed.

It was stated that poetic expression of the idea of the whole Azerbaijan via symbols occupies special place in the civic lyrics of the poet.

Keywords: the whole Azerbaijan, idea, symbol, Araz.

THE IMPORTANCE OF DIGITAL LITERACY OF A MODERN TEACHER

Gulchohra Gadirova, Aygun Durur

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

e-mail: gul.gadirova@gmail.com, aygun_b@mail.ru

The third millennium is characterized by a rapid explosion of technological developments. These advances create challenges for educators and the need to develop a deeper understanding and skill set to meet the needs of future learners. In order to meet these challenges we need to encourage educational approaches that emphasize and embrace technology use. As schools and universities continue to prepare students for a global world that leverages technology to accelerate business operations and gain a greater competitive edge, it becomes vital to ensure teachers are equipped to meet the technology learning demand.

The recent Finnish-Swiss-Belgian study provides new information about the changing role of the teacher in technology-supported learning environment. Today, modern teacher skills are a broad area of consideration. So far duties like organizing and scheduling, lesson planning, meeting with parents and students, professional development and much more were the things a teacher had to juggle every day. Now the burden of an exponentially changing world is added here.

According to the research findings, the use of technology changes the role of the teacher from a traditional knowledge provider rather into a facilitator guiding the students’ learning processes and engaging in joint problem-solving with the students. As technology infuses itself into the lives of our students and rewires their brains, it affects how learning happens, and creates a new kind of student with different expectations for learning. Therefore, modern teachers know they must adapt to the transforming education landscape. In an age of uncertainty, they are called on to be certain.

Today’s educator should have and maintain the following two skills - 21st-century skills, digital teaching skills, new skills, and many other names have been used. Discussion still continues as to what these skills actually are. We want to call them modern skills for modern educators.

That’s how they can remain supported and successful in the digital age of learning.

1. Adaptability

It’s necessary for a teacher to be flexible and adaptable in the modern digital age. The digital age epitomizes the word “change.” In fact, the classroom of today looks and operates significantly differently to the classrooms of five, ten and even 20 years ago. The 21st Century classroom houses various technologies from Interactive Flat Panel Displays (IFPDs), to tablets, laptops and smartphones, all seamlessly connected by Wi-Fi or Bluetooth and supported by a range of software from cloud-based to apps. Used to handling the latest technology in their personal lives, the current generation of digital-native students has become more independent in the classroom and technology is an

expected requirement rather than an added advantage. Moreover, new educational technologies are introduced to us every minute. Great modern teachers know how to roll with the punches and face these challenges fearlessly.

2. A Global Mindset

Technology has broken down many barriers. It's as true in schools as anywhere else. The classroom and marketplace are global now. That means a new way of looking at the world and how we learn about it.

Educators must be able to show students how to both "connect and protect" in the digital age. Projects will require collaborating with both real and virtual partners. It's easier than ever to connect with world cultures and beliefs. Modern educators also know how to use technology safely. They are aware of online dangers and help students understand and manage them.

Digital technology is revolutionizing the face of schools and education on a global scale. The increase in digital technology corresponds with the increase in the use of technology in both virtual and real-life classrooms. So just how has technology changed the face of the classroom?

1. Simplified lesson preparation

It goes without saying that the introduction of new technologies in schools has had an impact on teaching. Lesson preparation, for example, is an area which technology can provide a substantial level of support. Certain software allows teachers to plan interactive, multimedia-rich lessons and create assessments and assignments that can be delivered across a range of technologies for use in and out of the classroom.

2. Aided assessment

More and more institutions have now digitalized their assessment process. Students now take online tests that allow them to immediately assess their knowledge base. E-assessments are flexible and impartial. A student can take an online test, based on his or her availability. This has specially helped students who pursue distance or correspondence courses. Removing the human element, e-assessments are impartial and more reliable than traditional tests. For the school this should mean an overall improvement in reporting and potentially grades.

3. Broke down boundaries

The most notable use of technology is that it no longer limits lesson time to the traditional four walls of the classroom. Schools are empowering teachers and students to take more control over their learning and use the potential of new learning experiences, encouraging learning to take place in other venues such as libraries and museums. Students can use technology to meet, collaborate and create content virtually. Technology helps students to research subjects, share ideas and learn specific skills.

Moreover, distance learning is becoming widely available. Online courses and full online programs (either free or paid) are making it possible for learners to unite from all over the world at any given moment, and to have easy access to a course or program from home.

4. Encouraged collaboration

Technology allows for such flexibility in learning that it is enabling our students to work in a more collaborative manner. Technology facilitates students to engage with their peers in problem solving activities and create a more collective approach to lesson time. Laptops and mobile devices are keys for remote collaboration and online learning outside of the classroom. Supported by technology, students are generating new approaches to problem solving and learning how to work alongside their peers, a great attribute for their future careers.

5. Improved interactivity

More and more teachers are now using technological aids to keep in touch with their students. Teachers remain in constant touch with their students through e-mails and services like dropbox that allows you to upload and share content with a large number of people. Homework and assignments are also readily available as downloadable material, meaning that the whole education experience

from class work through to homework is much more interactive than the classroom of ten years ago.

Digital literacy of teachers may best be evaluated through digital assessment tools. Among them, electronic portfolios seem to be most widely used. An e-portfolio (for job application it is sometimes called Career Portfolio) is a collection of electronic records about yourself as a teacher, your teaching style and abilities and your achievements during your teaching career.

To conclude, teachers' digital literacy must incorporate the ability to use ICTs effectively in teaching, learning, professional development, and school organization and its overall objective is improving teaching practices to contribute to a higher quality education system – one that will produce a better-informed citizenry and a higher quality workforce that can, as a result, advance a country's economic and social development.

Keywords: technology, modern teacher, digital literacy, classroom, education

References

1. Digital Literacy In Education, Policy Brief, May 2011, UNESCO Institute for Information Technologies in Education
2. <http://www.advanc-ed.org/source/training-transformation-teachers-technology-and-third-millennium>
3. <http://www.doe.in.gov/olt/pdf/appresearchkful.pdf>
4. <http://www.ncrel.org/sdrs/areas/issues/educatrs/leadrshp/le700.htm>
5. <http://www.thetechedvocate.org/7-ways-digital-technology-changing-face-education/>
6. <https://edtechnology.co.uk/Article/five-ways-technology-has-changed-teaching-and-learning>
- 7 <https://globaldigitalcitizen.org/six-essential-modern-teacher-skills-need>
8. <https://www.linkedin.com/pulse/20141020114451-319291990-10-ways-how-technology-has-changed-the-face-of-education/>
9. <https://www.sciencedaily.com/releases/2015/02/150216064735.htm>

ON THE HISTORY OF SIMULTANEOUS INTERPRETATION

Laman Gasimli

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

e-mail: kasimli604@inbox.ru

Interpretation is fundamentally the art of paraphrasing and explaining definite thoughts in the target language. Two basic types of interpretation are highly demanded nowadays – simultaneous interpretation and consecutive interpretation. The history of simultaneous and consecutive interpretation is not investigated comprehensively. Simultaneous interpretation can be also named as “the United Nations style interpretation” or “conference interpretation”. The history of simultaneous interpretation coincides with the middle of XX centuries. According to the annals, Simultaneous interpretation was used in 1926 in the Nuremberg Trial for the first time. However, there are many references to simultaneous interpretation being used well before its official invention. The information available, however, is incomplete, inconsistent and often contradictory.

This mode of interpretation was only sporadically used before World War II, and was then employed only at the Nuremberg Trial. The American businessman and philanthropist Edward Filene

came up with the idea to use simultaneous interpretation in the League of Nations as early as April 2, 1925.

The first system for simultaneous interpretation was called Hushaphone. The name is mentioned, for example, by Andre Kaminker in his University of Geneva lecture in 1955. It is not exactly accurate. Because Filene was not an engineer himself, he involved the British engineer A. Gordon-Finlay (often incorrectly called Gordon Finlay, Finley or Findlay), who was working in Geneva at that time. They used existing telephone equipment to set up the system, thus giving the name “telephonic interpretation” to this mode of interpreting. The system was originally called “the Filene-Finlay simultaneous translator”. The original 1926 patent was issued to the “IBM Hushaphone Filene-Finlay system”. Thomas Watson put the system into production – even though his marketing people did not see much potential in it – and paid the inventors a small royalty (Berkley, 1998, p.204). Hushaphone (variants: Hush-a-Phone, Hush a Phone), however, is strictly speaking a completely different device and had existed as a separate non-electrical attachment before 1926. It is a silencer attached to a telephone “to give the user privacy against nearby eavesdroppers and to make for a quieter line by excluding extraneous noise.” According to Dr. Ritter (Baigorri Jalón, 2011) “the machines used for transmitting speeches were patented in 1921 under the name of Hushaphone and have been utilized since then...” Hush-a-Phone as a company seems to date back to 1920.

Because Filene and Gordon-Finlay originally used existing telephone parts, the Hush-a-Phone attachment was possibly originally used as a system component, but the attachment is very unlikely to be Filene and Gordon-Finlay’s invention. They used the name as a part of their system, however, which may imply further collaboration between original system designers

As seen from the presented facts and experiences, this type of interpretation is a relatively recent invention, requiring the use of sophisticated equipment and a high level of advanced education in specific techniques and methods. Because the ability to interpret simultaneously is considered to be both demanding and difficult, it is surprising if not implausible to imagine someone with natural skill interpreting in this way without formal instruction. To understand the advent of interpretation in general, it’s important to understand how language evolved. Although it is impossible to say precisely when language was first invented, Ancient Egypt is home to the oldest references to interpreters and translators. Interpreters used signs and gestures to communicate the people and nations. However, it was no longer sufficient, but people still needed to communicate with one another. Interpreters provided services within trade, religious services, the armed forces, and in administrative work. Simultaneous interpreting is complex and requires listening, understanding, sharp memory, accurate structure, inflection, and syntax, as well as a mastery of key terminology. Additionally, a command of two cultures is necessary to interpret idioms and address the audience in the correct register (most foreign languages have more registers than English has). You can imagine the mental fatigue an interpreter might go through while working, almost anticipating what the speaker will say next. Because simultaneous interpreting happens in real-time, there is no room for mistakes.

In Azerbaijan, the history of simultaneous interpretation dates back to the independence years. Especially, after 1993 simultaneous interpretation was developed in Azerbaijan, because after gaining independence our country turned into one of the many important places for holding international conferences. It should be emphasized that during the authority of Haydar Aliyev both simultaneous and consecutive interpretations began to be developed. Afterwards, special conditions created for training of translators and interpreters. As the result of such kinds of trainings during independence years, both consecutive and simultaneous interpretations have entered a phase of high development.

Keywords: simultaneous interpretation, consecutive interpretation, translator, technology.

References

1. Abdullayeva F., Peşəkar tərcümənin əsasları, Bakı, 2010.
2. Bayramov Q. Tərcümə sənəti, Bakı, 2008.
3. Chris Durban, The Prosperous Translator Paperback, 2010.
4. Adriana Tassini. The Translator Training Textbook: Translation Best Practices, Resources & Expert Interviews
5. theses.gla.ac.uk/637/1/1991muhammadphd.pdf
6. <http://www.cetra.com/blog/simultaneous-interpretation>
7. <https://aiic.net/...history-of-simultaneous-interpretation>

MİFİK TƏFƏKKÜRDƏ ZAMANIN İNİKAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aysel Həmidova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Fəlsəfənin yarandığı ilk gündən zamanın təbiəti, mahiyyəti düşünən şəxslərin maraq dairəsində olmuş və qalmaqda davam edir. Mifoloji dövrdə yaşayan insan üçün zaman hələ şüür faktoruna çevrilməmişdir, amma bununla belə, ibtidai insanın həyatında mühüm rol oynamışdır. Zaman anlayışı olmasaydı, bəşəriyyət təşəkkül tapa bilməzdi. Zaman kultu müxtəlif mifoloji sistemlərdə müxtəlif obrazlar vasitəsilə ifadə edilir: yunan mifologiyasında zamanın şəxsləndirilmiş obrazı Xronos (Zevsin atası Kronosla qarışdırmamalı) tipik şəkildə ağsaqqal müdrik yaşlı qocanı təcəssüm etdirir. Roma mifologiyasında Saturn, İran mifologiyasında Zervan, tale ilahələri yunanlarda moyralar, romalılarda parkalar, skandinaviyalılarda normlar, təqvim allahları Osiris, Dionis və b. mifoloji dövrdə insanların zaman haqqında təsəvvürlərindən xəbər verən mifoloji obrazlardır.

Zaman anlayışına elmi ədəbiyyatda olduqca fərqli yanaşmalar mövcud olmuşdur. Belə ki, yunan filosofları inanırdılar ki, kainat, eləcə də zaman başlanğıcı və sonu bilinməyən bir sonsuzluqdur. E.ə. V əsrdə sofist Antifon iddia edirdi ki, zaman hipostaz deyildir, o ya bir məfhum ya da ölçüdür. Parmenid isə zamanın illuziyadan başqa bir şey olmadığını düşünürdü, çünki, onun fikrincə, bütün dəyişikliklər qeyri-mümkün və illuziyadır. O, sonralar gerçəkliyin sonuclu olması fikri ilə çıxış etməyə başlamış, beləcə, indinin mövcud olmasına, keçmiş və gələcəyin isə xəyali səciyyə daşmasına inanmışdır. Onun müasiri Heraklit isə düşünürdü ki, zaman axını gerçəkdir və gerçəkliyin mahiyyətini özündə ehtiva edir. Zenonun paradoksları bir növ Parmenidin təlimini dəstəkləyir və bildirir ki, dəyişiklik, hərəkət, zaman başdan-ayağa illuziyadır və paradokslara, absurdlara aparıb çıxarır. Bunun ən məşhur nümunəsi “Axill və tısbağa”da belə nəql olunur ki, tısbağa ilə qaçış yarışına başlamazdan öncə Axill tısbağaya min addım ondan öndə yarışa başlamağa icazə verir. Beləcə yarış başlayan zaman Axill sürətlə qaçaraq tısbağanın yarışı başladığı nöqtəyə gəlib çatır. Bu zaman tısbağa yüz addım öndə olur. Axill yüz addım gedəndən sonra tısbağa on addım irəli gedir və bu proses sonunadək bu cür davam edir. Nəticədə onlar bir nöqtədə görüşə bilmirlər. Bu paradoksun digər nəticəsi də ondan ibarətdir ki, nə Axill, nə də tısbağa heç vaxt yarışı bitirə bilməyəcəklər, çünki “sonlu zaman çərçivəsində sonsuz sayda nəsnələrin çarpazlaşması qeyri-mümkündür”.

Platonun fikrincə, zaman Yaradan tərəfindən göylərlə eyni anda yaradılmışdır. Başqa sözlə, Platon zamanı göy cisimlərinin hərəkət müddəti ilə eyniləşdirirdi. Platonun şagirdi Aristotel zamanı hərəkətin atributu kimi qəbul edir, zamanın öz-özünə deyil, nəsnələrin hərəkəti ilə əlaqəli mövcud olmasını vurğulayırdı. O, iddia edirdi ki, zaman əsasən dəyişikliyin ölçüsüdür, buna görə də ardıcıl

dəyişiklik mövcud olmadıqca zamanın varlığından da söz ola bilməz. Aristotel zamanı dəyişikliyin ölçü meyarı kimi görürdüyünə baxmayaraq, bu bizim hərfi mənada anladığımız dəyişiklik deyildir. Aristotelin zaman haqqında söylədiyi paradoksal fikir əsrlər sonra Avqustin tərəfindən yenidən gündəmə gətirilmişdir: bir halda ki, zaman dərhal yoxa çıxan “indi” tərəfindən hələ mövcud olmayan “gələcək” və artıq mövcud olmayan “keçmiş”ə bölünürsə, onda biz zamanın hansı həqiqi mövcudluğundan danışa bilərik? Erkən xristian teoloqu Avqustin qədim yunanlara nisbətən zaman haqqında daha dərinlən düşünmüşdür, lakin onun fikirləri tamamlanmamış nəticəsiz qalmışdır. O, yalnız bu nəticəyə gələ bilmişdir ki, zaman “şüurun həssaslığı” olub keçmiş yaddaşımızda, indini diqqətimizlə sezməklə, gələcəyi gözləntilərimizlə yaratmağa imkan verir. Avqustin zamana subyektiv nəzər nöqtəsindən yanaşaraq bildirmişdir ki, gerçəklikdə zaman bir heçdir, o yalnız şüurun gerçəkliyi dərkində mövcuddur.

Elm üçün hələ də qaranlıq qalan, öz həllini tapmayan məsələ zamanın əslində mövcud olmasıdır. Zamanın yoxluğu hələ mifoloji dövrdə onu duyan insanları dəhşətə gətirmiş, vahimələndirmişdir. İbtidai insan yox olan zamanı-yoxluğu daim təsbit etməyə çalışmış və bunun üçün də onu hissələrə bölmüş və sonralar təqvim bu prinsip əsasında yaranmışdır. Bununla da insan yox olanı gerçəkləşdirməyə çalışmışdır. Zaman o qədər mürəkkəb, abstrakt məfhumdur ki, onun haqqında mütləq fikir bildirmək qeyri-mümkündür. Zamanın yoxluğunu vurğulasaq da, paradoksal olaraq zaman həm də mövcuddur, çünki biz hansısa zaman çərçivəsində dünyaya gəlir, yaşayır və yaşlanırıq.

Mifoloji dövrdə yaşayan insanlar üçün zaman birözlülük olmuşdur, bu birözlülük zaman özündə iki zaman ölçüsünü ehtiva edir. İbtidai insanlar şüursuz da olsa həmişə zamanın mövcudluğunu duymuşlar. Belə ki, mifoloji dövrdə yaşayan insanlar keçmişdən gələcəyə istiqamətlənən, ölümə aparan və geriye yönlənməyən xronoloji profan zamanın da, fasiləsiz, xətti zamanı özündə ehtiva etməyən sakral zamanın da mövcudluğunu hiss etmişlər [1, s.129-130].

Mifdə diaxronik və sinxronik olmaqla zamanın iki layı mövcuddur: hadisələrin baş verdiyi zaman və hadisələrin nəql olunduğu zaman. Mif- ilkin zamanda baş vermiş ilkin sakral hərəkətlərin təhkiyəsinə təşkil edir [5, s. 63]. İlkin əcdadlar, ilkin nəsnə, ilkin səbəb xaosun kosmosa keçdiyi, dünyanın səhmana salındığı, tarixi keçmişə heç bir aidiyyəti olmayan və ilk təkrarın baş verdiyi mifoloji keçmişə aiddir. Mifik zamanda ilkin əcdadlar, demiurqlar, mədəni qəhrəmanlar tərəfindən dünyanın müasir durumu- relyef, göy cisimləri, heyvanlar, bitkilər, sosial davranışın paradigmatları və yasaqlar sistemi olan sanksiyaları yaradıldı. Kainatın bu günkü quruluşu, düzəni uzaq keçmişdə allahların və ulu əcdadların fəaliyyəti nəticəsində yaradıldı. Kainatı yaratmaqla allahlar eyni anda sakral zamanı da yaratdılar. Le Hoffun təbirincə desək, zaman Allaha aiddir, insanlar isə zamanı yalnız yaşaya bilirlər [3, s. 155]. Mifik personaj olan yaradıcı demiurq bir çox mifologiyalarda yaradıcı allahla çulğalaşır. Fəaliyyəti kosmik miqyas kəsb edən allah demiurq ayrı-ayrı elementləri yaratmaqla kifayətlənməyib eyni zamanda kosmosun özünü yaratmışdır. Bu yaradılış fiziki əmək vasitəsilə deyil, daha “ideal” üsulla - “söz” vasitəsilə yaradılmışdır [7, s.35-36]. Digər mifik personaj olan mədəni qəhrəman- insanlar isə fiziki gücün vasitəsilə dünyanın qurulmasında iştirak etmiş-ilkin okeandan qurunu çıxarmış, göy cisimlərinin yerini müəyyən etmişdir və s.

E. M. Meletinski belə hesab edirdi ki, mifik zaman modeli “ilkin zaman - empirik zaman” (sakral zaman- profan zaman) dixotomiyasında ifadə olunur. Sakral zaman saysız olaraq yenilənən, təkrarlanan və daimi olaraq indiki zamanda yaşayan bir paradigma olub indiki və gələcək zamanda baş verən hadisələrin mifdəki müqəddəs ilkin obrazını özündə ehtiva edir və ilkin düşüncə tərzilə onları izah edir və tamamlayır. Qeyd olunduğu kimi, sakral zaman “dərhal” yarandı və ona qədər heç bir zaman mövcud deyildir, çünki mifdə bəhs olunan hadisələrə qədər heç bir zaman mövcud ola bilməz [5, s.49-50]. Sakral zamanın daimi təkrarlanması isə silsiləvi səciyyəyə daşıyır. Belə ki, arxaik mədəniyyətin insanları fəal şəkildə tarixə təsir göstərməyə çalışmamışlar, lakin arxetipik mifoloji modeli təkrarlamaqla onu gerçəkliyə uyğunlaşdırmağa cəhd etmişdirlər. Hələ özünü təbiətdən ayıra bilməyən ibtidai insan zaman axınına gecə-gündüz, yay-qış, doğum-ölüm, dalğaların hərəkəti kimi

hadisələrin müntəzəm dəyişməsi şəklində qavrayırdı. Təbiət və kosmik hadisələr insan həyatına təsirsiz ötürülməmiş və ibtidai insanda dünyada baş verən hadisələrin dövrü xarakterə malik olmasına dair inanclar yaratmağa başlamışdır. Eliadenin təbirincə desək, zamanın silsiləvi modeli sakral zamanla, xətti modeli isə profan zamanla xarakterizə olunur. Profan zamanda (tarixi zaman) baş verən sosial münasibətlərin və qurumların formalaşması, texnikanın və mədəniyyətin təkamülündə inkişaf kimi dəyişikliklər öz proyeksiyasını mifik zamana salır və bir dəfə baş verən yaradıcılıq aktlarına aid olurlar. Lakin mifik zaman arxetipik səciyyə daşıyan ilkin obrazların, paradigmalardan, səbəblərin ilkin universal mənbəi olmaqla yanaşı, həm də mifik epoxanın hadisələrini rituallar vasitəsilə canlandıraraq təbiətdə və cəmiyyətdə mövcud tarazlığı qoruyub saxlayırlar. Mifik keçmişin işığı rituallar, yuxu vasitəsilə bizim günlərə gəlib çıxır.

Müxtəlif mifoloji sistemlərdə ya dövrü zaman, ya da xətti zaman dominant mövqe tutmuşdur. Xubner belə hesab edirdi ki, dövrü xarakter kəsb edən sakral zaman profan zaman çərçivəsində daim yenilənir, amma əbədi dünya ilə bağlı olduğundan həm də eyni olduğu kimi qalır. "Baxmayaraq ki, ölümlülər öz həyatlarını yaşayırlar, amma onların hər biri ilkin hadisələrin daşıyıcılarıdır" [1, s.130]. Babillilərin zaman təsəvvürlərinə dövrülük fikri yaddır, onların fikrincə zaman xəttidir [6, s. 96]. Xristian mifologiyasında da zaman anlayışının xətti modeli aparıcı mövqe tutur. Averinçev hesab edir ki, allah tərəfindən yaranan sakral zaman xətti hərəkət edir [2, s.55]. Zamanın dövrü və xətti modeli arasında xətt çəkmək qeyri-mümkündür, çünki bu elə spiralvari zamandır ki, xətti hərəkət edərkən eyni zamanda dövr edir, dövr edərkən isə istiqamətini xətti davam etdirir.

Bir çox alimlər düşünür ki, mifik dövrdə yaşayan insanlar üçün yalnız indiki zaman mövcud olmuşdur. Bəs keçmiş və gələcək zamanı necə görməməzlikdən gələ bilərik? Keçmiş, indiki, gələcək zaman arasında dərhal keçid mövcud deyildir. Belə ki, keçmiş zamanın silsiləvi səciyyə daşdığı, təkrarlandığı halda gələcək zaman heç də fərqli səciyyə daşmayıb indiki və keçmişin yenidən təkrarlanması kimi qəbul olunur. Gələcək zamana insanlar magiyanın vasitəsilə təsir edə bilir və gələcəyi peyğəmbərlərin yuxularından xəbər ala bilirdilər. Gələcək zaman taledir. Tale haqqında bir çox xalqların mifologiyasında mövcud olan təsəvvürlər paralellik təşkil edir. Yunan mifologiyasında bu missiyanı moyralar icra edir.

Amerikan dilçisi Benjamin Li Uorfun "Kainatın hind-amerikan modeli" adlı məqaləsində zamanın maraqlı şərhini vermişdir. İlk hipotezə bildirilirdi ki, zaman, məkan, sürət, materiya kimi ənənəvi ümumiləşdirmələr olmadan da kainatı hərtərəfli şəkildə təsvir etmək mümkündür. Arizonanın şimal-şərqində yaşayan yalnız Hopi dilində danışan xalqın dilində elə bir söz, qrammatika, konstruksiya və ya ifadə mövcud deyildir ki, keçmiş, indiki, gələcək zamanı yaxud sadəcə "zaman" sözünü ifadə etsin. Bu səbəbdən, Hopi dili kainatda müşahidə etdiyi prosesləri sadəcə təsvir və izah etməklə kifayətlənir. Hopilər kainatı intuitiv şəkildə qavradıqları üçün Hopi mədəniyyəti və dili də abstrakt, metafizik xarakterə malikdir. Bu abstraktlıq özünü mistik animalistik inanclarda və gizli düşüncədə göstərir. Hopi dilinin dilimizdə qarşılığını verməyə cəhd etsək, Hopi mədəniyyətində zamanın yoxluğu ortaya çıxar. Hopi metafizikasında kainata iki kosmik forma ehtiva olunur. Dilimizdə adekvat qarşılığını verə biləcəyimiz "təzahür olunmuş" (manifested) və "təzahür olunacaq", və ya "təzahür olunmamış" (manifesting, umanifested), yaxud da sadəcə obyektiv və subyektiv dualizmi hopilərin zaman təsəvvürlərini ifadə edir. Obyektiv yanaşma kainatı keçmişə, indiyə bölmədən, onu gələcəklə bağlamadan yalnız hiss üzvləri vasitəsilə qavramağı özündə ehtiva edir. İndiki zamanın mahiyyətini özündə əks edən obyektiv yanaşmada hopilər başlaması və davam etməyi nəzərdə tuturlar, məsələn, yazı yazmaq, yuxuya getmək. Zaman subyektiv yanaşma ilə isə hopilər şüurla, mental şəkildə qavranılan gələcək zamanı nəzərdə tuturlar. Uorf bu terminə müvafiq qarşılıq kimi "gözlənti, ümid" (tunatya) sözlərini daha uyğun hesab edir. Obyektiv yanaşmada başlayıb davam etdirdiklərinə inandıqları işi subyektiv yanaşmada artıq prosesin sona çatmasını arzulamaq, ümid etmək əvəz edir. Başqa sözlə, hopilər "təzahür olunacaq" dünyanı "təzahür olunmuş"a çevirməyə səy göstərirlər [4].

Uorfun fikirlərinə istinadən belə əsaslandırılır ki, mifik zaman subyektiv, mental sahəylə əlaqə-

dar olub heç də tarixə qarşı qoyulmamalı və o tarixin axınından təcrid olunmamalıdır, çünki mifik zaman bütövlükdə insanın şüurunda gizlidir.

Müasir dövrdə kainatın dərinliklərinə nüfuz olunduqca, onun qanunauyğunluqları dərk olunduqca zaman konsepsiyası daha da mürəkkəbləşir. Lakin bununla belə, mifoloji dövrdə formalaşmış təsəvvürlər müasir zaman konsepsiyasının üzvi tərkib hissəsini təşkil etməkdə davam edirdi. Yeni dövrdə formalaşmış dünya kainatı üç ölçülü zaman çərçivəsində təsvir edir. Nyutonun düsturuna əsasən, zaman artıq geriyyə istiqamətli, həmcins və müntəzəmdir: o kainatın ümumi görünüşünə, qanunauyğunluqlarına təsir göstərmədən irəliyə (gələcək), eləcə də geriyyə (keçmiş) axa bilir, məkan isə həmcins, boş və hamar, səthi şəkildə qəbul olunur. XX əsr isə zaman məfhumuna yeni qavrama, yeni məna çaları gətirdi. Dünyanın klassik üç ölçülü səthi mexanizmi Enşteynin dörd ölçülü mexanizmi ilə əvəz olundu. Bu dünya həcmliliyi, kələ-kötürlülüüyü özündə ehtiva edib zaman-məkan ilə bağlı bütün mümkün konsepsiya və modellərin nisbilik nəzəriyyəsiindən çıxış edir: açıq (sonsuzluğa) və qapalı, həmcins və müxtəlif tərkibli, xətti və qeyri-xətti, statik və dinamik, substantiv və relyativ, bir laylı və çox laylı və s. Belə demək olar ki, şüurumuzdakı zaman mifik zamanın xüsusiyyətləri ilə oxşarlıq təşkil edir, mifoloji və subyektiv zaman “konseptual” zamanın növləri kimi hesab oluna bilər. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, insan şüurun və yaddaşın intellektual fəaliyyəti nəticəsində müxtəlif zaman laylarını bir-biri ilə əlaqələndirə bilir və zamanı müxtəlif yönlü, çoxölçülü, müxtəlif tərkibli hesab etməklə onun məzmununu tamamlayır.

Nəticə. Zaman faktorunun böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi bir dünyada zaman məfhumu haqqında istənilən sayda fikirlərin söylənilməsinə, mahiyyətini açmağa saysız cəhdlər edilməsinə baxmayaraq, zaman adlı labirintdən hələ də çıxış yolu tapıb çıxmaq mümkün olmamışdır.

Açar sözlər: mifik zaman, sakral, profan, xətti, dövrü.

Ədəbiyyat

1. Хюбнер К. Истина мифа, 1996, с.129,130.
2. Аверинцев С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья, Античность и Византия. (Отв. ред.Л.А. Фрейберг), с. 55.
3. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового запада, 1992, с.155.
4. Benjamin Lee Whorf. An American Indian Model of Universe, 1998.
5. Элиаде М. Священное и мирское, 1994, с.49, 50, 63.
6. Клочков И.С. Восприятие времени в древней Месопотамии, Народы Азии и Африки. 1980, № 2, с.96.
7. Курчанов Н.Л. Коррелятивный и синтетический аспекты изучения древнегерманской поэзии: Дис. Кан. Филол. наук. 1998, с.35, 36.
8. <http://www.james-joyce.ru/articles/kategoriya-mifologicheskogo-vremeni8.htm>
9. <http://www.exactlywhatistime.com/philosophy-of-time/early-modern-philosophy>

REFLECTION FEATURES OF THE TIME IN THE MYTHIC CONSCIOUSNESS

The time category in the mythological consciousness has been illuminated and critically evaluated in a large number of researches. In this article the structure of temporal representations of time has been analyzed. The paper has been argued mythological time, including sacral and profane with supporting arguments.

Keywords: mythological time, sacral, profane, linear, cyclical.

TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN QƏZET SƏRLÖVHƏLƏRİNDƏ VƏ REKLAMLARDA İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xəyalə Həmidova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: xhamidova@bk.ru

Dilçiliyin müasir dövrdə inkişafı yerli və əcnəbi alimlərin qəzet sərlovhələrinə tədqiqat obyektini kimi baxmaları zəruriyyətini doğurur. Qəzet dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri qəzet mətnlərinin başlıqlarının infinitiv konstruksiyalarının müxtəlif növləri ilə ifadə olunmasıdır.

Britaniya mətbuatında infinitiv konstruksiyalar ilə ifadə olunan sərlovhələr “it” əvəzliyi ilə başlayır və təktərkibli cümlələrin şəxssiz növü ilə ifadə olunur. O. V. Hofman şəxssiz cümlələrin müxtəlif dillərdə semantik planda yerləşməsinə diqqət yetirmişdir. Artıq məlumdur ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində şəxssiz cümlələr təktərkibli cümlə növü olaraq səciyyələndirilir.

Bəzi tədqiqatçılar ingilis dilində işlənən təktərkibli cümlələri iki qrupa ayırırlar:

- “It is cold” kimi quruluşa malik olan mütləq-şəxssiz cümlələr
- “It is necessary/ difficult to. . .” modeli ilə ifadə olunan okkazional-şəxssiz cümlələr [4].

Müəllifin fikrinə görə ikinci qrup şəxssiz cümlələr sözü gedən konstruksiyaların leksik-qrammatik təbiətlərində təzahür edən vahidlərin fərdi cəhətlərini göstərir. Bu qrup şəxssiz cümlələr mütləq şəxssiz təktərkibli cümlələrdən daha mürəkkəb cümlə quruluşuna malik olması ilə fərqlənir. Bu fərq semantikada da özünü göstərir. Belə ki, mütləq şəxssiz təktərkibli cümlələrdə elə vəziyyət ifadə olunur ki, onlarda subyekt olaraq bu və ya digər şəxsi məzərdə tutmaq və ya hadisəni aid etmək mümkün olmur. It is late. Okkazional şəxssiz cümlələrdə isə ifadə olunmuş hərəkət və ya vəziyyət bu və ya digər şəxsə aid edilə bilər. it is difficult for people . . . . nümunəsində “for” sözünün işlənməsi müəyyən şəxs haqqında semantikanı ifadə edir.

Müqayisə olunan konstruksiyalarda nəzərə çarpan cəhətlərdən biri şəxssiz cümlə nüvəsinin leksik- semantik predikativ üzvdən ibarət olmasıdır. Okkazional şəxssiz cümlələrdə nüvə bitməmiş semantikanı, tamamlanmamış məfhumu ifadə edir. okkazional şəxssiz cümlələrin formalaşma sistemində linqvistik qənaət əsas məqsəd daşıyır. Nəticədə tam mürəkkəb cümlə yığcam, konkret quruluşa malik olur. Məsələn: “*It is necessary that you should read the article*” cümləsi quruluşuna görə xəbər budaq cümləsidir. Lakin bu cümləni daha konkret formaya saldıqda budaq cümlə əvəzinə mürəkkəb tamamlıqdan istifadə olunur və azərbaycan dilinə üçüncü növ təyini söz birləşməsi kimi tərcümə olunur. “It is necessary for you to read the article.”

Formal “it” əvəzliyi ilə başlayan şəxssiz cümlələrin semantik üzvündən asılı olaraq qəzet mətnlərinin başlıqları kimi istifadə olunan cümlələr iki qrupa bölünür: modal-şəxssiz cümlələr və qiymətləndirmə şəxssiz cümlələr. birinci növ struktur-semantik nüvələrin sərlovhələrində subyektiv modallığın müxtəlif çalarları ifadə olunur. İkinci qrup şəxssiz cümlə nüvələri isə müəllifin hərəkətə qiymətləndirici münasibətini ifadə edir və bu zaman məsdər adlandırılır. Danışanın hərəkətə modal münasibətini ifadə edən sərlovhə konstruksiyalar arasında məsdərlə ifadə olunan cümlələr iki semantik qrupa bölünür: 1) Hərəkətin mümkünlük, qeyri-mümkünlüyünü bildirən cümlələr; 2) hərəkətin zəruriliyini və ya lazımlılığını bildirən cümlələr.

Hərəkətin mümkünlük və qeyri-mümkünlüyünü bildirən modal mənalar “possible/impossible” və. s. sifətlər ilə işlənir və predikativlik funksiyasına malik olur. Məsələn: *It is possible look cool*. [The Independent, 5 March, 2009]. Sərlovhələrdə daha çox zəruriyyət, vacibliyi bildirən modal ifadələrdən istifadə olunur. *It is time to learn about fats of life*. [The daily mail, 10 may, 2009]. Sərlovhənin predikativ üzvü funksiyasında şəxssiz cümlələrin mövcud semantik qrupu olaraq “necessary, important, worth, time, turn” işlənir. “Time” ilə ifadə olunan cümlələr təktərkibli şəxssiz cümlələr arasında daha geniş yayılıb və onlar vasitəsilə müəllif öz mülahizələrini söyləmiş olur. John Birgham:

It is time to recognize the value of sixth form colleges and create more of them. [The Independent 7 May, 2008]. Əgər müəllif fikri ümumi olaraq, hətta özünü də daxil etməklə ifadə edirsə, bu zaman əsasən birinci şəxsin cəmində olan yiyəlik əvəzlilərindən istifadə olunur. It is time to reclaim our rivers. Belə cümlələr arasında hərəkəti nəticəyə aid edən, “time” ilə işlənən-ümumi sual cümlələri də mövcuddur. *“Is it time to change your image?”* [The Guardian, 7 February, 2008].

Ümumi sual konstruksiyalı, time ilə işlənən təknüvəli cümlələr qəzet mətnlərində sərlövə olur, əsas informasiya şərh edilir və daha çox cəmiyyət həqiqəti ilə bağlı olur. *Is it time to stop EV gravy train?* [The Daily express, 28 January, 2011]. Belə cümlələrdə deyilmiş fikir bütün oxuculara aid edilir, buna görə də cavab tələb edilmir və fikrin şəxsi semantikasını aktuallaşdıran mətn elementləri iştirak etmir.

Britaniya mətbuatında məsdərlə ifadə olunan hərəkəti qiymətləndirən şəxssiz cümlələr arasında “late” sifəti ilə ifadə olunan sərlövələrdə qüvvətləndirici “too” ədatı ilə işlənir. *“It is too late to start breeding eagles.”* [The Daily Mail, 19 July, 2009]. Bəzən bu cümlələr inkar “never” əvəzliyi ilə ifadə olunur. Bu zaman həmin cümlələr müsbət mənə ifadə edir. məsələn: *It is never too late to exercise.* [The Guardian, 13 June, 2009]. Məqalədə söhbət yaşlı insanlardan gedir və onlara fiziki əməklə, yəni idmanla məşğul olmaq tövsiyyə edilir.

Beləliklə, apardığımız təhlillər göstərir ki, müasir Britaniya mətbuatında şəxssiz cümlələr “it” əvəzliyi ilə ifadə olunaraq daha çox təsirli olur və modallıq xüsusiyyəti kəsb edir. Qeyd etməliyik ki, məsdərin potensial imkanlarından istifadə edərək, müəlliflər cəmiyyətdə, ünsiyyət prosesində, baş verən hadisələri obrazlı və daha müfəssəl şəkildə oxucuya təqdim edə bilirlər.

Müasir dövrümüzdə ticarət və xidmət əlaqələrində reklamdan geniş istifadə edilir. Reklam- cəmiyyətlə əlaqəsi təmin olunmuş iqtisadi, sosial və ünsiyyət prosesidir. Reklam mətnlərində əmtəə və ya xidmət haqqında məlumat vermək üçün təktərkibli cümlələrdən istifadə edilir. Təktərkibli cümlələr sadə cümlələrin xüsusi struktur-semantik növüdür. Təktərkibli cümlələr üzvlənən cümlələr çərçivəsində mövcud olur və bu əlamətlərə görə cümlələrlə müqayisə olunur: məntiqi, struktur, semantik və qrammatik.

Təktərkibli cümlələrin struktur əlamətləri onların predikativliyinin yalnız bir üzvlə ifadə olunmasındadır və ikinci əsas üzvün mövculuğu nəzərdə tutulmur. Bu əlamətlər həmçinin cümlənin baş üzvlərinin ifadə olunma üsullarında, sintaktik üzvlənmə dərəcələrində, ikinci dərəcəli üzvlərin sayında əks olunur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi struktur əlamətlərə görə təktərkibli cümlələr mübtədə əsasında və xəbər əsasında formalaşan cümlələrə bölünürlər.

Müəyyən şəxslə cümlə subyektə real olan, lakin ənənəvi mübtədə ilə ifadə olunmayan təktərkibli cümlə növüdür. Semantik subyektin predikativ əlamətlərinin aktuallaşması xəbər forması hesabına baş verir. Xəbər forması –indiki və gələcək zamanda birinci və ikinci şəxsin tək və cəmində ifadə olunmuş feil forması ilə ifadə olunur.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr struktur-semantik fərqliliklərinə görə tamamilə sərbəst cümlələrdir. Struktur tərkibləri onların semantikasında öz əksini tapır. Nə qədər ki, hərəkət onu icra edənə konkret yanaşır, bu zaman qeyri-müəyyən şəxslə cümlə bütün diqqəti hərəkətin icraçısının xarakteri üzərində formalaşdırmağa imkan verir. Mübtədə funksiyasında cəm formaya malik olan söz subyektin çoxluğunu deyil, qeyri-müəyyənlik bildirir. Bu növ cümlələr danışıq nitqində geniş istifadə olunur. Kitab, elmi, işgüzar üslublarda təfərrüatlı izah lazım olduğu üçün demək olar ki, bu cümlələrdən istifadə edilmir. Məsələn: *Rahatlıq yaradın! Evinizə sevinc gətirin! Azad nəfəs alın! Euromate! Delta Bank! Kiçik kreditlər ödəyin!* və. s.

Ümumi şəxslə cümlələrdə ikinci şəxsin cəmi ilə ifadə olunmuş xəbər formaları da işlənir. Məsələn: *TOYOTA LAND CRUISER. Dünyanı onuna birgə fəth edin!*

Şəxssiz cümlələr təktərkibli cümlələrin elə bir növüdür ki, hərəkətin icraçısı real və ya qeyri-real olsa da, heç vaxt mübtədə formasında ifadə olunmur. Predkativ əlamətin aktualılığı əsas üzvün və şəxssiz formanın leksik mənəsi hesabına baş verir. Tamamlığın da bu zaman subyektiv mənada

işlənməsi mümkündür.

Şəxssiz konstruksiyaların mövcudluğu abstrakt təfəkkürün inkişafının nəticəsidir. Belə ki, bu cümlələrdə müəyyən hərəkətləri icra edən konkret icraçı haqqında abstrakt təsəvvür aydın hiss olunur.

A. M. Peşkovski şəxssiz cümlələrin inkişafını dilin ümumi tendensiyası-feilin sıxışdırılması ilə əlaqələndirir [4]. Məsələn: **Ekoloji təmiz! Təbii! Ömürlük!** və. s.

Infinitival (məsdər) cümlələrinin əsas üzvü cümlənin bu və ya digər üzvündən asılı olmayan, mümkün, zəruri, qaçılmaz vəziyyətləri bildirən məsdərlə ifadə olunur. Məsdər cümlələrində şəxssiz feil və ya şəxssiz predikativ söz ola bilməz. Belə ki, onların mövcudluğu zamanı məsdər asılı mövqe tutur və şəxssiz cümlənin əsas üzvünün asılı tərəfinə çevrilir. Verilmiş reklam çarxlarını müqayisə edək: **Tochibo Exclusive! Ən yaxşısını vermək!** və ya **Tochibo Exclusive! Ən yaxşısını verin!**

Elliptik üsul elmə dildə klişe kimi fəaliyyət göstərən və möhkəmlənən çoxlu sayda struktur növləri gətirdi. Buraya bir tərəfdən təktərkiibli cümlələr (ümumi şəxslə, şəxssiz cümlə), digər tərəfdən isə yarımçıq cümlələr daxildir. Məsələn: **Hummer. Beləsi yoxdur. Lazımı anda yanınızdadır. (və ya Lazım olan anda sizin yanınızda olacaq)** Infinitiv cümlələrinin semantik xüsusiyyətləri onların ifadə etdikləri potensial hərəkətlərdə- arzuolunan və ya arzuolunmayan, mümkün və ya qeyri-mümkün, zəruri və məqsədəuyğun olmağındadır. Məsələn: **Nissan Nout! Parlaq qərar üçün yer var!**

Infinitiv cümlələr şəxssiz cümlələrlə sinonimlik təşkil edir, lakin onlardan quruluşuna görə fərqlənir. məhz şəxssiz cümlələrdə modallıq ifadə edən “lazımdır, olmaz, vacibdir, ehtiyac var” kimi leksik vahidlərdən istifadə edilir. Infinitiv cümlələrdə isə bu modallığı ifadə edən elementlər məsdərin özü vasitəsilə və ya ədatlar vasitəsilə ifadə olunur [3].

Reklam mətnlərinin uzunluğu sərbəst sintaktik əlaqələrin aktivləşməsi hesabına baş verir. İfadəlilik qrammatikstruktura əsaslanır, lakin müvafiq leksemlərlə uyğunluq yaratmır. Məsələn: Zinət əşyaları dükanı “**Jewellery**”. **Sevirsən? Hədiyyə et!** Göründüyü kimi bu reklamın mətnində iştirak edən hər üç cümlə təktərkiibli cümlədir. Birinci cümlə üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan adlıq cümlədir və kommunikativ növünə görə nəqli cümlədir. İkinci cümlə ikinci şəxsin təkinə müraciətlə deyilmiş feil əsaslı təktərkiibli sual cümləsidir. Üçüncü təktərkiibli cümlə isə əmr cümləsidir.

Yarımçıq konstruksiyaların müxtəlif növlərində buraxılmış hissənin izahına əsasən qrammatik formanın variativliyinə qədər bərpa olunması müəyyən təzad yaradır. Buna görə də mətn əlaqələrinə ikimənəli və qeyri-aydın fikir formalaşır [1]. Məsələn: **Hüquq kompaniyası olan “Alfa-İnform” [Bizdən başqa heç kəs]** mübtədə xəbər verballaşmasında çətinliklər yaradır. Adresatın mövqeyindən asılı olaraq sloqan aşağıdakı mənaları verə bilər.

- **Bizdən başqa heç kəs sizə kömək etməyəcək.**
- **Bizdən başqa heç kəs mövcud deyil.**
- **Bizdən başqa heç kəs sizin etibarınıza layiq deyil.**

Məhsulların və ticarət markalarının adları xüsusi mikrotekstlərdir. Bu tekstlər birmənəli olaraq kompaniyanın adını identifikasiya edir, konkurentlər arasından onu seçərək varlığını vurğulayır.

Nəticə. Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, reklamlarda təktərkiibli cümlələrin adlıq növündən daha çox istifadə edilir. Hər bir reklam təkrarolunmaz fərqliliyə malik olmalıdır. Bu isə həmin kompaniyanın daimi fəaliyyətini və rifahlığını təmin edir. Belə ki, biznesin məqsədi maksimal gəlir əldə etməkdirsə, reklam bu məqsədə çatmağın bir metodudur. Buna görə də, reklamların uğuru dilin düzgün qaydalarından istifadə etmələrindədir. Hər bir reklam mətni ədəbi dildə yazılmalıdır. nitq təcrübəsində möhkəmlənən təktərkiibli cümlələr bu baxımdan ən ideal variantdır.

Açar sözlər: infinitiv konstruksiyalar, modal şəxssiz cümlələr, elleptik üsullar, okkazional şəxssiz cümlələr.

Ədəbiyyat

1. Clark S. , Gallop C. A Introduction to phonetics and phonology. Oxford, 1990, 400 p.
2. Gilman D. C. , Thurston H. T. , Colby F. M. "Paul Hermann" New International Encyclopedia. New York.
3. Noreen A. G. "Scandinavian Languages" in Encyclopaedia Britannica, 1911, pp. 237-269.
4. Hoffman, English Grammar for self education, Kiev, Methodology, 2004.
5. <https://www.yandex.ru/bibliofond.ru>

ONE MEMBER SENTENCES WHICH ARE USED IN HEADLINES OF NEWSPAPERS AND IN ADVERTISEMENTS

This article deals with laconic one member sentences which are frequently used in headlines of newspapers and in advertisements. Using different elliptical methods the author takes into consideration lucidity of microtexts.

Keywords: infinitival construction, modal impersonal sentences, elliptical methods, occasional impersonal sentences.

ПОСЛЕДНИЙ ПРИЮТ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (О «ХАДЖИ-МУРАТЕ» Л.Н.ТОЛСТОГО)

Гюльнара Гасанова

Бакинский Славянский Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: gjulnara-gasanova@rambler.ru

Вершиной художественного сознания позднего Толстого стала повесть «Хаджи-Мурат» (1896-1904). Она по праву считается жемчужиной его творчества. «Одним из совершеннейших творений» назвал ее Ариф Гаджиев [3].

Образ смелого горца покорила и Сулеймана Рагимова: «Когда я впервые прочитал Хаджи-Мурата», я остался в полной уверенности, что, если бы мне пришлось встретить реального живого Хаджи-Мурата, я мог бы наверняка сказать ему: «А ты настоящий, тот, какого описал Толстой. Только ты у него изображен ярче, интереснее, твой внутренний мир в его описании богаче. Я вижу в том Хаджи-Мурате не тебя одного, а многих таких как ты» [5, с.13].

Сам же Толстой так отзывался о храбреце: «Хаджи-Мурат- народный герой, который служил России, затем сражался против нее вместе со своим народом, а в конце концов русские снесли ему голову» [4].

Интерес к личности отважного горца подогревался событиями на Кавказе, участником которых был сам писатель, сообщавший брату Сергею Николаевичу из Тифлиса в 1851 году: «...второе лицо после Шамиля, некто Хаджи-Мурат, на днях передался русскому правительству. Это был первый лихач (джигит) и молодец во всей Чечне, а сделал подлость» [7, с.328].

Лишь столетия спустя удалось вернуться к давнему «личному увлечению» и осуществить задуманное. Взяться за перо побудил случай, описанный в дневнике (запись от 19 июля 1896 года).

Однажды, возвращаясь домой, писатель заметил на краю пыльной, серой дороги куст татарника. Забрызганный грязью, сломанный и затоптанный, он все еще был жив.

И это напомнило ему Хаджи-Мурата, с его стойкостью, силой духа и жизнелюбием. «Отстаивает жизнь до последнего и один среди всего поля, хоть как-нибудь да отстоял ее» [6, с.40].

Храбрость и бесстрашие сочетались в нем с умом и редкой проницательностью, необычайная воля и хладнокровие со страстностью, а сознание собственного достоинства с простодушием и открытостью.

Воинственность героя смягчала детская улыбка, покорявшая всех. Воображаемый страшный горец, мрачный, сухой и чуждый, теперь представлял как «самый простой человек, улыбающийся такой доброй улыбкой, что он казался давно знакомым приятелем» [8, с.46].

Его образ воссоздан Толстым с документальной точностью. По собственному признанию писателя, когда он писал об историческом, то был верен действительности до мельчайших деталей.

«И Хаджи-Мурат и его наибы выписаны так, что их видишь и веришь их реальному существованию.- писал Ч. Айтматов. -Мне довелось говорить с потомками Хаджи-Мурата, и они утверждают, что Толстой создал достоверный, точный характер. Как ему это удалось? Секрет, великая сила художника. Это тайна огромного сердца Льва Толстого, владевшего пониманием «человека вообще» [4].

Воскресить героя и события прошлого писателю помогло не только мастерство художника и необычайная прозорливость, но и глубокое знание истории и этнографии.

Толстой точно передал хронологию фактов и дух того времени.

Согласно архивным материалам, 19 ноября 1851 года Хаджи-Мурат в Тифлисе был представлен лично наместнику на Кавказе князю Михаилу Семеновичу Воронцову.

Здесь ему был оказан достойный прием со всеми почестями. Российский двор рассчитывал с его помощью на скорейшее завершение военных действий.

По тактическим соображениям Воронцова 18 апреля 1852 года он был отправлен в Нуху.

«Воронцов... разрешил Хаджи-Мурату переехать в Нуху...В Нухе Хаджи-Мурату был отведен небольшой дом в пять комнат, недалеко от мечети и ханского дворца...Жизнь Хаджи-Мурата проходила в ...разрешенных ему прогулках верхом по окрестностям Нухи» [8,с.118-119].

Но гостеприимство длилось недолго. По прибытии в Нуху, по собственному настоянию, Хаджи-Мурат фактически оказался на положении узника, находящегося под постоянным надзором и лишённого права на свободное передвижение. Так и не став своим среди чужих, он стал отверженным и для своих.

Выразить всю тяжесть переживаний, состояние души автору помогают описания природы. Решение бежать в горы ради спасения семьи, как и сцена борьбы и смерти Хаджи-Мурата не случайно сопровождается пением соловьев. Соловьи усиливают поэтическое восприятие образа, лирические интонации. Они придают особую выразительность и описанию ночного пейзажа в Нухе.

«Молодой месяц, светивший сначала, зашел в горы, и ночь была темная. Соловьев в Нухе было особенно много. Два было и в этих кустах. Пока Хаджи-Мурат со своими людьми шумел, въезжая в кусты, соловьи замолкли. Но когда затихли люди, они опять защелкали, перекликаясь. Хаджи-Мурат, прислушиваясь к звукам ночи, невольно слушал их» [8, с.132].

На творческую связь Толстого с азербайджанской действительностью впервые обратил внимание известный ученый М. Рафили. «Выписывая в своей статье эту прекрасную художественную картину, он называл эти строки Толстого изумительными», отмечал профессор С. Асадуллаев.

А по мнению А. Ализаде, изображение полностью соответствует реальному пейзажу, из чего можно заключить, что «великий русский писатель, вероятно, сам любовался этой природой, иначе невозможно было бы дать такое точное и яркое описание» [1,с.75].

Толстой восхищался не только дивной кавказской природой, но и смелыми горцами, умеющими смело смотреть в лицо смерти.

23 апреля 1852 года на лесной опушке под Нухой, близ селения Беляджик (Кахский район Азербайджана), Хаджи-Мурат со своими мюридами принял свой последний бой. Он вступил в неравную схватку с вооруженным отрядом, и был смертельно ранен.

Еле живой, изрешеченный пулями, он все же сумел подняться, ухватившись за дерево. Но вдруг, совершенно обессилев, как подкошенный репей, упал навзничь. Выжидавшая вооруженная толпа, как разъяренная свора, набросилась на полумертвое тело, чтобы раскромсать его. «...враги топтали и резали то, что не имело уже ничего общего с ним. Гаджи-Ага, наступив ногой на спину тела, с двух ударов отсек голову и осторожно, чтобы не запачкать в кровь чувяки, откатил ее ногою» [8, с.135].

Толстой гневно обрушивается на царских прислужников, учинителей жестокой расправы, называет их живорезами.

Изувеченное тело горца после битвы было сброшено в яму, а голова по приказу Николая I передана на хранение в военный музей.

Расправа над Хаджи-Муратом не так уж и расстроила Николая I, сожалевшего лишь о том, что так и не удалось с помощью храброго аварца покорить имамат.

Имя Хаджи-Мурата на долгие годы было предано забвению, как и могила, затерявшаяся среди рисовых полей. Долгие годы о ней никто не вспоминал. И только столетие спустя нашли последнее пристанище героя.

Недалеко от селения Загаталы, на опушке леса, под одной из старых плит обнаружили его останки. На камне у изголовья, установленном еще в 1864 году старшим сыном наиба Гуллой была высечена надпись: «Здесь покоится павший за веру аварец из Хунзаха Хаджи-Мурат. 1268 год хиджры».

Хаджи-Мурата казнили с неистовым зверством, безжалостно и нещадно. Его обезглавили, считая изменником, подосланным выведать военные секреты.

Быть может, именно так все и обстояло. Это был тактический маневр, и ученым еще предстоит открыть истинные причины «вражды» с Шамилем. Ведь трудно поверить в то, что смелый, храбрый воин, глубоко верующий человек мог оставить свой народ в разгар войны и перейти к русским, тем самым подвергнув неминуемой смерти и свою семью. Возможно, Толстой интуитивно это ощущал и поэтому, наотрез отказался печатать свою повесть при жизни, со «всеми ее промахами и слабостями».

Так или иначе, писатель не осуждает храброго горца, и даже оправдывает его за мужество, любовь к родине и славную смерть.

Ключевые слова: кавказская война, личные впечатления, образ горца, правдивость описания, великая сила художника.

Литература

1. Ализаде А. Л.Н. Толстой в азербайджанском литературоведении. (1880-1980), Баку, Elm və təhsil, 2014.
2. Асадуллаев С.А. Л.Н.Толстой в азербайджанской литературной критике, Ученые записки, Серия Язык и литература, Баку, Изд.-во АГУ,1978.
3. Гаджиев А. Великий писатель русской земли, К 150-летию со дня рождения, Бакинский рабочий,1978, 9 сентября.
4. Литературные герои. Хаджи-Мурат.
5. Рагимов С. Могучий талант, К 50-летию со дня смерти, Литературный Азербайджан,1960, №11, с.12-14.
- 6 Толстой Л.Н. Дневники (1895-1910). Собр.соч. в 22-х тт., т.22, Москва, Худож.лит., 1985.

7. Толстой Л.Н. Письма. Собр. соч. в 22-х тт., т.18, Москва, Худож. лит., 1984.
8. Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат. Собр. соч. в 22-х тт., т.14, Москва, Худож. лит., 1983.

THE LAST SHELTER IN AZERBAIJAN (ABOUT “HAJJS MURAT” by L.N. TOLSTOY)

The story of “Hajjs Murat” (1896-1904) became the top of artistic consciousness of late Tolstoy. She is legally considered pearl of his work. Tolstoy passed chronology of facts and spirit of that time exactly. The skill of the artist and extraordinary insight has helped to revive the hero and events of the past to the writer.

Keywords: caucasian war, personal impressions, image of the mountaineer, truthfulness of the description, great strength of the writer.

H. CAVIDİN “ŞEYDA” FACİƏSİNDƏ ROMANTİK QƏHRƏMAN

Hüseyn Hüseynli

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: huseynli_79@mail.ru

“Qəhrəmanlıq – insan varlığında təbii ehtiraslardan ən güclüsü olub, yüksək amal, böyük qayə və məzmunlu həyat uğrunda mübarizə zərurətindən yaranmış bir keyfiyyətdir” [7, s.66].

Doğurdan da qəhrəmanlıq üzə çıxmaq üçün öz məqamını gözləyən xüsusi keyfiyyətdir. Hərçənd ki, məqamı hazırlayan, tarixi şəraitə təsir göstərən qəhrəmanlar da tarix səhnəsində mövcuddur. Lakin yenə də zamanın və məqamın fərdə diktə etməsini inkar etmək olmaz. İnsan doğulduğu gündən öz şüuru və iradəsindən çox onu əhatə edən mühitə tabedir. Bəlkə də bu yaradılış hikmətindəndir ki, insan daim onu əhatə edən mühitə və sevib-sevildiyi insanlara möhtacdır. Bu möhtaclıq həmişə onu izləyir: ətrafı tərəfindən qəbul olunmaq, bəyənilmək, seçilmək bütün insanların qayğısıdır. Bəlkə də insanın fitri olaraq sosiallaşmağa meyli gərəkli olmaq duyğusunun diktəsindən irəli gəlir. Gərəkli olub-olmadığını düşünən və belə hisslərlə daim narahatlıq yaşayan insan əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinə görə yüksəkdə dayanır.

Bu baxımdan, Hüseyn Cavidin “Şeyda” faciəsində sevgisi və cəmiyyəti dəyişmək ehtirası arasında var-gəl edən, gərəkli ola bilmək məfkurəsi ilə yaşayan, tərəddüdlər içində çaşıb qalan, həqiqət axtaran bir insan taleyi diqqəti cəlb edir. Qəhrəmanımız üçün bu iki hissi – sevgisi və cəmiyyəti dəyişmək istəyini bir arada tutmaq mümkün olmadığı kimi, bunların iksindən birini seçmək də mümkün görünür. Hər iki tərəfdə gərəkli olduğunu düşünür. O, elə bir mühitdə yaşayır ki, bu mühitdə haqsızlıq, ədalətsizlik, cəhalət hökm sürür. İnsanlar kasıb olduqlarına görə haqsız, hüquqsuz, gücsüz, iradəsiz və nizamsızdırlar; dövlətli olduqlarına görə isə haqlı, güclü, qətiyyətli və nizamlıdırlar. Romantik qəhrəman belə cəmiyyətə qarşı gəlməyi və onu dəyişməyi özünün mənəvi borcu hesab edir.

Biz “Şeyda” əsəri və onun romantik qəhrəmanı haqqında ümumiləşdirmə aparsaq aşağıdakı tezisləri farmalaşdırma bilərik:

- Şeydanın daxilində tüğyan edən bu fırtınaları doğuran əsas səbəb onun fərd olaraq cəmiyyət qanunları ilə barışmaması və bu barışmazlığın, üsyanın onu mənəvi cəhətdən məşğul etməsi, düşüncəsinə hakim kəsilməsi, amma bununla belə, reallaşdırma bilməməsidir. Yəni Şeyda bu durumda

sentimental romantik qəhrəmandır. “Romantizm özünəqədərki yaradıcılığın təcrübəsindən ən çox insan hissələrinə aid yerləri seçmişdir. Bu işdə romantiklər sentimentalizmin nailiyyətlərindən az şey götürməyiblər. Axı, romantizm də bədii yaradıcılığın əsasında insan hissələrini görmək istəmişdir. O da özünün qəhrəmanlarını uzun müddət sentimentalistlər arasında axtarmışdır” [12, s.114].

- Biz Şeydanın öz-özünə verdiyi cavabsız suallara fikir versək romantik sənətkarın vasitə kimi baxdığı inqilabların necə yaranmasının şahidi olarıq. Aydın məsələdir ki, inqilab əvvəl beyinlərdə başlamalı sonra əməldə öz əksini tapmalıdır. Şeydanı sarsıdan hər şey əsl Azərbaycan ziyalisini sarsıdan məsələlərdir. Əsl Azərbaycan aydını dəyişilmək, fikirlərdə, düşüncələrdə inqilab arzulayır. Amma Azərbaycan aydını qeyri-müəyyənlik içindədir, ümitsizliyə qapılıb. Azərbaycan ziyalisini təmsil edən Şeydanın cavab tapmaq istədiyi suallar sadə adamları maraqlandırmır, həyatlarını davam etdirməyə problem yaratmır, gündəlik yaşamına mane olmur, lakin romantikcəsinə düşünən, qanadlı arzularla yaşayan Şeyda həyatda ülvi bir sevgi, riyasız, hiyləsiz, bir-birinə can deyib can eşidən insan cəmiyyəti arzusundadır.

- Romantik qəhrəmanın yalqızlığı. Romantik qəhrəmanın tək qalması, yalqızlaşması bütün dünya düzəninə, adət-ənənələrinə qarşı gəlməsi romantizmin estetikasından doğur. Romantizmin romantik qəhrəmanı bu şəkildə təsvir etməsi insanın, nə qədər sosiallaşmasından asılı olmayaraq, həmişə tənhalığa məhkum olması ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, sosiuma daha çox inteqrasiya edən, daha çox sosiallaşan, cəmiyyətin dərdləri ilə yaşayan, onlarla məşğul olan insan tənhadır, yalqızlığa məhkumdur. Belə bir həyat həqiqətinə vaqif olan romantizm həyatda qisməti yalqızlıq olan adamların arzularını, ideallarını bədii gerçəkliyin predmetinə çevirmiş, onları ideallaşdırmışdır.

- Romantizmdə inqilab həmişə özünəməxsus çəkiyə malik olub. Çünki bütünlüklə cəmiyyətə qarşı gələn, dünyaya müxalif olan romantik qəhrəman dünya düzənini ədalətsiz hesab edir. Bu səbəbdən də romantik qəhrəman ədaləti hər şeydən vacib nəsnə hesab edir. Cavidin ədalət axtarışı, əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, “Şeyda”da da davam etməkdədir.

- İlahilik qazana bilməyən məhəbbət. Şeydanın məhəbbəti dövrün, zamanın zorakı münasibətlər sistemi daxilində öz ilahilik mahiyyətini itirir, daha doğrusu, bu məhəbbətin ilahiləşməsinə, müqəddəsləşməsinə imkan verilmir. Bu durum Şeydanın yalqızlığını sürətləndirir, onu bir guşəyə çəkilərək öz romantik həsrətini, intizarını və kədərini yaşamağa məşğul edir.

- Romantizmin obrazlar sistemində mövcud olan kədər, intizar, yalqızlıq, fəlakət, uçurum, müharibə, inqilab, kimsəsizlik, məzlumluq Şeydanın ətrafında dövr etməkdədir. “Romantiklərdə qüسسə doğuran həyatı səbəblər müxtəlifdir. Onlardan biri – məzlumluqdur. Romantiklərin böyük əksəriyyətini məzlumların, kimsəsizlərin halına acımaqdan doğan qüسسəyə mübtəla görürük” [12, s.60].

- Romantik qəhrəmanda sanki günah, suçluluq duyğusu var. Məsud Əlioğlu çox doğru olaraq Şeydanı “darıxan adamlar” [7, s.67] cərgəsinə qatır. Bu darıxmaq adı insanların darıxmağından çox fərqlənir; birinci növbədə ona görə ki, romantik qəhrəman lokal məişət məsələlərindən tutmuş global məsələlərə qədər hər şey üçün ruhunu ortaya qoyur və bütün pisliklərdə özünün günah payını görə bilir. Bundan əlavə romantik qəhrəman qəlbinin dərinliklərində, fəhmlə yaxşını pisdən fərqləndirir, pisi dəf etməyə, yaxşıya doğru qeyri-ixtiyari olaraq can atmağa çalışır.

- Şeyda o qədər geniş qəlbə, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malikdir ki, hər kəsin dərini, ağrısını, məzlumluğunu özünükü sayır, inqilabı başlatmağı da, mübarizə aparmağı da birinci növbədə özünün mənəvi borcu hesab edir. İnsanın adı halından çıxıb qeyri-adi dərəcədə böyüməsi və romantik məzmun kəsb etməsi bütün zərbələrə dözəcək qədər güclü olması və ya dözməsə belə bu zərbələrdən qorxmaması ilə sıx surətdə bağlıdır.

- Şeyda daim gərəkli ola bilmək üçün çaba göstərir. Gərəklik qəhrəmanımızın əsas hədəfidir. Məsələn, Şeyda Rozanın ondan soyuduğunu gördükdə də, ağır xəstəlikdən əziyyət çəkən, ölümə xilas yolu kimi baxan Yusifin dərini əlac ola bilmədiyində də, çıxılmaz vəziyyətə düşən, pəjmürdə halı ilə hamını mütəssir edən Musanın halına acıyanda da nə qədər sarsılsa, qəzəblənsə də, öz gücsüzlüyündən, gərək ola bilməməsindən dərindən-dərinə əzab çəkir. Bütün ümitsizliklərinə rəğmən Şeyda

gərəkli olmağa, hər kəsin dərindən dərman olmağa can atır.

- H.Cavidin yaradıcılığında metafizik məqamlar, romantizmin xüsusiyyətlərinə uyğun simvolizmlə tez-tez rastlaşırıq: məsələn, Mələk, İblis, Skelet, ruhun uçması və yuxu stixiyası romantik idealı dolğun ifadə etməyə xidmət edir. “Şeyda” faciəsində Cavid Qarageyimli Mələk, səs və xəyal simvolik obrazlarını yaratmış; yuxu və zindan stixiyasından bəhrələnmişdir.

- Əsərdə Qarageyimli mələk obrazı dini-mifik obraz kimi də maraqlı doğurur. Romantik ideal dini-mifik obrazları, metafizikasız tam dolğunluğu ilə çatdırıla bilmədiyindən belə obrazların yaradılmasına əksər romantik əsərlərdə rast gələ bilərik. Hər kəsin halına acıyan, dərindən çəkən, məzlumların qayğısına qalan Şeyda tamaşaçının gözündə özü məzlum durumuna düşür. Ədib qəhrəmanının təvazökarlığından, sadəliyindən, mütəvaziliyindən yaranan məzlumluğunu ucalığa, əbədi rahatlığa, mənəvi xoşbəxtliyə gedən yol hesab edir. Məhz Qarageyimli Mələk obrazı əbədi rahatlığın təminatçısıdır.

- Bütün romantik qəhrəmanlar kimi Şeyda da humanist şəxsiyyətdir. İnsanlıq onun üçün ən vacib keyfiyyətdir. O, gündəlik fəaliyyətində də, mübarizəsində də, sevgisində də humanistdir.

Ümumiyyətlə, Cavid əfəndinin qəhrəmanları cəmiyyətlə barışmayan, adət-ənənələrə qarşı gələn, xəyallarında ideal bir toplum yaradan, arzuların qanadında uçan və ən nəhayət, gözəllik və məhəbbətə inanan qəhrəmanlardır. Şeyda da sadalanan sifətləri özündə birləşdirən bir obrazdır.

Beləliklə, “Şeyda” faciəsini də araşdıranda bir daha bizə aydın olur ki, Avropa mühitində baş verən bədii-fəlsəfi inkişaf Cavid yaradıcılığında hər zaman bu və ya digər dərəcədə özünə yer tapmışdır. H.Cavidin yaradıcılıq emalatxanasından çıxan istənilən əsərdə romantizmin obrazlar sistemi, onun üslubunun, deyim tərzinin özəlliklərini əxz etmiş və əbədi həyatına qovuşmuşdur.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Şeyda, Roza, Rəuf, Musa, Yusif, Qarageyimli mələk, pyes, faciə, həqiqət, azadlıq, gərəklik, yuxu, inqilabromantik qəhrəman, məhəbbət, romantizmin obrazlar sistemi.

Ədəbiyyat

1. Cavid H., Əsərləri, I cild, Bakı, Lider, 2005, 255 s.
2. Cavid H., Əsərləri, II cild, Bakı, Lider, 2005, 351 s.
3. Cavid H., Əsərləri, III cild, Bakı, Lider, 2005, 304 s.
4. Cavid H., Əsərləri, IV cild, Bakı, Lider, 2005, 255 s.
5. Cavid H., Əsərləri, V cild, Bakı, Lider, 2005, 287 s.
6. Cavidşünaslıq araşdırmalar toplusu, Bakı, Elm, 2007, 354 s.
7. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı, Azərənəşr, 1975, 275 s.
8. Əliyev K. Hüseyn Cavid: həyat və yaradıcılığı, Bakı, Elm, 2008, 322 s.
9. Fəlsəfə Ensiklopedik lüğəti, Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997, 517 s.
10. Hüseynzadə Ə. Siyasəti-Fürusət. Bakı, 1994
11. Qasımov H. Azərbaycan dramaturgiyası: tarixilik və müasirlik, Bakı, Nurlan, 2008, 247 s.
12. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi, I cild, Bakı, Elm, 2010
13. Turan A., Cavidnamə, Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 565 s.

ROMANTIC HERO IN HUSSEIN JAVID'S "SHEIDA" TRAGEDY

The great Azerbaijani poet Huseyn Javid's "Sheida" tragedy its image system, symbolism, romantic hero's characteristics were investigated in the article. Images as revolution, freedom, justice, spiritual love, necessity, sleep, humanism tried to be expressed in romanticism, and it's tried to reveal the metaphysics of the play.

Keywords: Hussein Javid, Sheida, Roza, Rauf, Moses, Joseph, Garageyimli Melek, plays, tragedy, truth, freedom, necessity, sleep, romantic hero of the revolution, love, romantic images system.

İNGİLİS DİLİNDƏ İNKARLIQ ELEMENTLƏRİNİN REALLAŞMASININ SEMANTİK ŞƏRTLƏRİ

Fərqanə Hüseynova

Avrasiya Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ferganehuseynova@yahoo.com

Cümlə üzvləri arasındakı əlaqənin real mövcud olmadığına leksik, frazeoloji, sintaktik və s. vasitələrlə göstərilməsi, ifadə edilməsi inkarlıq adlanır. İnkarlıq anlayışının ifadəsi üçün müxtəlif dillərdə fərqli vasitələrdən istifadə olunur. Belə inkarlıq kateqoriyası, başqa sözlə inkarlıq ifadə edən sözlər də fərqli olur. Bunlar arasında linqvistik inkarlıq kateqoriyası çoxsaylı, fərqli, müxtəlif səciyyəli dil kateqoriyaları arasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir və özünəməxsus xüsusi yer tutur.

İnkarlıq probleminin öyrənilməsi məsələsinə aid mövcud ədəbiyyatları nəzərdən keçirdikdə belə qənaətə gəlirik ki, bu sahədə xeyli təhlillər aparılmışdır və bu problemin həlli müasir linqvistik nəzəriyyələr baxımından da xüsusi aktualıq kəsb edir. Belə məsələlərin funksional-semantik sahə müstəvisində araşdırılması (təbii olaraq ingilis dilinin materialları əsasında) inkarlıq sahəsinin həm şaquli strukturunun, həm də üfiqi strukturunun aşkarlanması, həmin strukturların müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün imkanlar yaranmışdır. Bizim də bu məqalədə məqsədimiz belə halda inkarlığın tək inkarlıq və çoxinkarlıq olması məsələsi meydana çıxır.

Vurğulamaq istərdik ki, eyni zamanda ümumi və xüsusi inkarlıq da dil materiallarında mövcuddur və bunların hər birinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır və bu xüsusiyyətlərin tədqiq olunub üzə çıxarılması bizə elə gəlir ki, dilçiliyin müxtəlif sahələri üçün də çox əhəmiyyətlidir. Dilçiliyin müxtəlif sahələri dedikdə biz burada həm ümumi dilçilik, həm tipoloji dilçilik, eləcə də müasir dövrdə çox inkişaf etməkdə olan mətn dilçiliyi, koqnitivistika və praqmalinqvistika sahələri üçün olduqca çox əhəmiyyətlidir.

Dildə ümumi kateqoriyalar mövcuddur. Dilin fərdi məzmunu həmin kateqoriyalardan ayrılır və eyni zamanda təfəkkürdə üzə çıxır. Bu problemlərdən bəhs edərkən N.Vəliyeva yazır ki, *“üzdə olan morfolojiya dilin daxili forması ilə söz formalarına aid olan qrammatik mənası ilə bağlıdır. Formanın səs olaraq özünü göstərməsi fikrin obyektivləşdirilməsi vacibliyindən meydana çıxır. Amma formal məna ilə onun səs qabığı arasında münasibət bəzən birmənalı olmur”* [3, s.24].

A.A. Potebnya isə bu barədə öz fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: *“Artıq möhkəmlənmiş fikrin qrammatik formaların saxlanması ehtiyac qalmır. Bir sıra Hind-Avropa dillərində formaların düşməsi prosesi bununla müəyyən qədər izah olunur”* [3, s.79].

Dildə gizli kateqoriyalar da vardır. Gizli kateqoriyalar birbaşa deyil, dolayısı yolla sözlərin və mətnin köməyi ilə ifadə olunur.

Müasir dövrdə koqnitiv dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri törəmə qrammatik vasitələrin və onların məna xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir, bu da öz növbəsində leksik və qrammatik vasitələrin, eləcə də onların reallaşmasının məna nöqtəyi-nəzərdən koqnitiv əsasını təşkil edir. Dilin öz növbəsində məzmun planında reallaşması semantik kompleksi nəzərə almağı tələb edir. Məsələ inkarlıq mənasının implisit şəkildə meydana çıxması ümumi semantik kompleksdə müəyyənləşdirilərək üzə çıxır.

İnkarlıqdan söhbət açarkən sahə ideyasından, sahə nəzəriyyəsinə yan keçmək mümkün deyildir. Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi sahə ideyası da məhz dil-ifadə vasitələrinə, onların bir-biri ilə əlaqə və asılılıq münasibətlərinə diqqətli cəlb etmək, bu məsələləri xüsusilə qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə meydana gəlmişdir və bu sahədə tədqiqat aparənlər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir və davam etməkdədir.

Bu sahədə geniş tədqiqatlar aparən S.Abdullayev məsələyə münasibətini bildirərək yazır: *“İnkarlıq kateqoriyasının formal və ənənəvi metodlarla tədqiq olunduğu ən müxtəlif mənbələri*

diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bir daha yəqin etmək olur ki, inkarlığın linqvistik ifadəsini, funksional-semantik və kommunikativ-üslubi həcmi bütünlükdə genişliyi və dinamizmi ilə yalnız sahə metodu əsasında aşkara çıxarmaq, ifadə variativliyini və çoxplanlılığını bu metodun köməyi ilə nisbi mənada tam və bitkin əhatə etmək mümkündür” [1, s.32].

Fikirlərini bir qədər də davam etdirən müəllif vurğulayır ki, implisit inkarlıq vasitələri də daxil olmaqla təsdiqlik və inkarlığın ifadəsinə xidmət edən bütün dil səviyyələrindən olan ifadə formaları, bütöv reallaşdırıcılar sistemi təsdiqlik-inkarlıq makrosahəsi kimi nəzərdən keçirilir [1, s.32].

Sahə nəzəriyyəsinə bəhs edərəkən M.Adilov yazır ki, *“dilçilik elmində yüzə qədər semantik sahə nəzəriyyəsi irəli sürülmüşdür. Lüğət tərkibinin müxtəlif sahələrini struktur baxımdan tədqiq etmək üçün müxtəlif prinsiplərdən istifadə olunmuşdur: sözlər mənaya görə qruplaşdırılmış (“semantik sahə”), onlar sinxronik və diaxronik baxımdan qruplaşdırılmış, leksik-semantik qruplar kimi fərqləndirilmiş, tematik qruplara bölünmüş sinonim sıra şəklində ayrılmışdır və s.” [4, s.319].*

Semantik sahə nəzəriyyəsi ilk dəfə sistemli şəkildə 1931-ci ildə J.Trir tərəfindən irəli sürülmüş və bir nəzəriyyə kimi əsaslandırılmışdır.

Təbii olaraq F. de Sössür təlimində irəli sürülən sözün işarəviliyi və dəyərliliyi məsələsi də yəqin ki, J. Trir nəzəriyyəsinə güclü təsir göstərməyə bilməzdi. Bizim burada fikrimiz heç də sahə nəzəriyyəsi barədə təhlil aparmaq deyildir. Biz sadəcə olaraq inkarlıqdan bəhs edəcəyimizi nəzərə alaraq konkret olaraq inkarlığı özündə ehtiva edən və müəyyən bir semantik sahəyə aid olan sözlərin kontekst daxilində, mətn içərisində funksional semantik inkarlığı necə ifadə etməsini təhlil etməkdir.

İngilis dilində sahə strukturunu müxtəlif səviyyəli və intensivliyi müxtəlif olan sözlər vardır ki, bunlar da əslində bölgüyə görə aşağıdakılardan ibarətdir.

İngilis dilinə aid dilçilik ədəbiyyatlarında inkarlıq anlayışını özündə ifadə edən sözlər:

- 1) inkar əvəzlilikləri – *no, none, nothing, nobody, no one, neither*.
- 2) tabesizlik əlaqəsi bildirən bağlayıcı – *neither...nor*
- 3) birləşdirici bağlayıcı – *neither...nor, not only...but (also)*

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı O.Musayevin təsnifatında isə cavab sözləri (*yes, no*) göstərilmişdir [2, s.290].

- 4) *Not* inkar ədatı.

Əlbəttə, inkarlıq bildirən yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlər inkarlıq semantikasının ifadəsi üçün bütün dil səviyyələri, o cümlədən bütün səviyyələrarası ifadə əlaqələri – sintaktik, leksik-sintaktik, leksik, morfoloji, leksik-semantik və sözdüzəltmə səviyyələrini göstərən hallar özünü göstərir.

Vurğuladığımız məsələni bəzi cümlələr vasitəsilə aydınlıq gətirək.

Though not remarkable for sensibility, James felt at once that something was wrong (Galsworthy). - *Küsayənlik üçün qəribə/təəccüblü olmasa da, Ceyms birdən hiss etdi ki, nəşə səhvdir.*

Do not provoke me, or you may find me harder than you dream (Stevenson). - *Məni provakasiya etmə/acıqlandırma, yoxsa mən arzuladığından daha çətin adamam.*

“Whatever they do, I’m not going to crawl on my knees” (Carter). - *Onlar nə etsələr də, mən dizi üstə sürünmək niyyətində deyiləm.*

He has no chance whatever. - *Onun heç bir imkanı/şansı yoxdur.*

There can be no doubt whatever about it. - *O haqda heç bir şübhə yoxdur.*

Don’t come till I call you. - *Səni çağırana qədər gəlmə.*

Although it was late, we did not stop working. - *Gec olmasına baxmayaraq, biz işi dayandırmırdıq (iş davam etdirirdik).*

Leave me a note in case I am not at home. - *Evdə olmadığım halda mənə mesaj qoyarsan.*

I know nothing of the sort (London). - *Mən belə bir şey bilmirəm.*

I have invited all of them, but no one has come. - *Mən onların hamısını dəvət etdim, lakin heç kəs gəlmədi.*

That is no business of yours. - *Bu sənə aid olan biznes (iş) deyil.*

Neither həm inkar əvəzliyi, həm də inkar zərfidir və bütün halda semantikasında inkarlıq özünü göstərir.

Neither answer is correct. - Heç bir cavab doğru deyildir.

Neither of them has/have a car. - Onlardan heç kəsin avtomobili yoxdur.

They reproduced two reports, neither of which contained any useful suggestions. - Onlar iki məruzəni bərpa etdilər, onların heç birində əhəmiyyətli/gərəkli təklif yox idi.

Zərf kimi də *neither* sözü bütün fikri inkar edir.

He didn't remember and neither did I. - O xatırlamadı və həmçinin mən də.

I hadn't been to New York before and neither had Jane. - Mən əvvəllər Nyu-Yorkda olmamışam və həmçinin Ceyndə.

Bir çox hallarda *neither* sözü *nor* ilə işlədilir.

I neither knew nor cared what had happened to him. - Onunla nə baş verdiyini nə bilmirəm, nə də vecimə deyil.

Their house is neither big nor small. - Onların evi nə böyükdür, nə də balaca.

Neither the TV nor the video actually work/works. - Nə televizor, nə də video faktiki işləmir.

Gətirdiyimiz sonuncu cümlə nümunələrindən asanlıqla ikili inkarlığın olmasının şahidi oluruq, xüsusilə zərf kimi *neither* sözü vurğuladığımız kimi *nor* ilə işlədilir və həmin inkarlığı sonda tamamlayır, halbuki əvəzlik kimi həmin söz belə bir funksiyanı yerinə yetirə bilmir.

Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, *neither* işlədilən kontekstlərdə, cümlələrdə predikat həmişə təkdə işlədilir. Bununla belə ingilis dilində bu təhlili apardıqda başqa bir səciyyəvi xüsusiyyət də meydana çıxır. Bəzi hallarda *neither* sözü *of* ilə birləşmə yaradıb işlədilir və bu zaman predikat yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi olmur.

Adətən *neither of* birləşməsindən sonra gələn isim və yaxud əvəzlik həm cəmdə, həm də təkdə işlədilir, predikat isə qeyri-formal cəmdə işlədilir.

Neither of my parents speaks/speak a foreign language. - Valideylərimdən heç biri xarici dildə danışmur.

An accident happened, but no great harm was done none lives were lost. - Hadisə baş verdi, lakin xəsarət alan olmadı, heç kəs həyatını itirmədi.

No one are so blind as those who won't see. – Görmək istəmələrin heç də hamısı kor deyildir.

İnkarlıq kateqoriyasına dair araşdırmalarda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri problemin bir dilin materialının struktur-tipoloji planda araşdırılmasıdır. Qeyd etdiyimiz cəhəti tədqiqat prosesində dil materiallarından daha çox istifadəni aktuallaşdırır.

S.Ə. Abdullayev yazır: “*Dil faktlarına, çoxillik müşahidə və təhlillərə əsaslanaraq, biz belə bir nəticəyə gəlmişik ki, təsdiq və inkar problemini onun bütün struktur-semantik, funksional kommunikativ və üslubi aspektlərini hərətərəfli, dərinədən öyrənmək sahə metodunun köməyi ilə mümkündür*” [5, s.61-63].

Funksional-semantik sahə bir-biri ilə müəyyən prinsip üzrə əlaqələnən mikrosahələr hesabına formalaşır. Ona görə də sahəni mikrosahələrə bölməyin vacibliyi gündəmə gəlir. Bu sahəni müxtəli mikrosahələrə bölərkən təbii olaraq müxtəlif prinsiplərə istinad olunmalıdır və yaxud həmin prinsipləri müəyyənləşdirmək lazımdır, çünki hər bir dilin qrammatik quruluşu, onun sözlərinin başqa sözlərlə birləşə bilmək qabiliyyəti, kommunikativ funksiya yerinə yetirməsi fərqlidir.

Bizim variantda inkarlıq sahəsinin mikrosahələri nəyin daha doğrusu, hansı mənə bütövünün inkar olunması ilə adətən müəyyənləşdirilir.

Bu məsələ ilə bağlı S.Ə. Abdullayevin gəldiyi qənaətlər bizə elə gəlir ki, olduqca gərəkli bir mənbədir. Müəllif bununla bağlı yazır: “*İnkarlıq sahəsi daxilində minimal mənə bütövlükləri, məzmun və forma planlarının nisbi müstəqilliyi nəzərə alınmaqla həmin funksional-semantik qruplaşmanı aşağıdakı mikro sahələrin məcmusu kimi təsvir etmək olar: a) predikativ inkarlıq sahəsi; b) qeyri-predikativ (fraqmentar) inkarlıq sahəsi*” [1, s.52].

Bir qədər öncə biz xeyli sayda cümlə nümunələri vermişdik və onların bir qismi məhz predikativ inkarlıqlı cümlələrdir və həmin inkarlığı ifadə edən ədat, əvəzlik və zərflərdən ibarət olan sözlərdir. Növbəti yazılarda onların hər biri barədə daha ətraflı bəhs edəcəyik. Bu məqalədə əsasən ümumi şəkildə məsələdən bəhs etməyə çalışmışıq və bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq. Xüsusilə, inkarlıq ifadə edən həmin sözlərin birləşmə yaradaraq kontekstdə işlədilməsinin bəzi fraqmentlərini təhlil edərək onların qarşılığını da göstərmişik və bu zaman onların necə semantikaya malik olmasını diqqətə çatdırmışıq. Bəzən cümlə quruluşda təsdiq olsa da semantika inkar olmuşdur.

Açar sözlər: *inkarlıq, semanti xüsusiyyətlər, koqnitiv dilçilik, implisit*

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası, Bakı, 1998, 277s.
2. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 2007, 587 s.
3. Vəliyeva N. Dil tipologiyasının aktual problemləri, Bakı, 2011, 509 s.
4. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Dilçilik problemləri, Bakı, 1982, 325 s.
5. Абдуллаев С.А. Немецкий аффиктивный контекст, Баку, 2004, 329 с.
6. Историка типологические морфология германских языков, Москва, 1977, 358 с.

ON SEMANTIC FEATURES OF REALIZATION OF NEGATION IN ENGLISH

The article deals with the problem of negation in English. At first in this article the author tries to give information on negation in English in general sense of meaning, then with the help of context realization of negation and semantic features of it are explained.

Keywords: negation, semantic features, cognitive linguistic, implicit.

ALMAN DİLİNDƏ MODALLIĞI İFADƏ EDƏN DİL VASİTƏLƏRİ - MODAL SÖZLƏR

Gülxar Hüseynova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: gulxar.huseynova@mail.ru

Qlobal kateqoriya kimi modallıq dilçiliklə yanaşı fəlsəfə, psixologiya, məntiq, riyaziyyat və semiotika elmlərinin tədqiqat obyektidir və bu elm sahələrinin hər biri modallığı müxtəlif aspektlərdən tədqiq edir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, heç bir elm sahəsində modallıq kateqoriyasına dəqiq, hamı tərəfindən qəbul olunan bir tərif verilməmişdir.

Modallıq demək olar ki, bütün dillərə xasdır və həmişə verbal və ya nonverbal işarələrlə ifadə olunur. Dilçilikdə modallıq həm fonetik, morfoloji, sintaktik, həm də leksik-semantik mövqedən araşdırılır. Fonetik səviyyədə modallıq intonasiya vasitəsilə ifadə olunur. Cümlə melodiyası ilə yanaşı burada sözlərin vurğusu da böyük rol oynayır. Eyni zamanda söz daxilində saitın uzadılması, səsin tonu, onun tembri və danışığın ritmi (sözlər arasında fasilə və deyim sürəti) də dil səviyyəsində modallığın ifadə vasitələrindəndir.

Alman dilində morfoloji səviyyədə modallıq feilin növ (Genus) kateqoriyası (İndikativ, Kon-

junktiv, Imperativ) və zaman kateqoriyası vasitəsilə ifadə olunur.

Leksik-semantik səviyyədə modallığın ifadə vasitələri xüsusilə çoxdur. Buraya modal feillər, bəzi zərflər, modal sözləri, ədatlar və nidaları (İnterjektionen) aid edirlər.

Dilçilik ədəbiyyatında alman dilindəki modal feillərin təsnifatında müxtəliflik özünü büruzə verir. Alman dilində modal feillərin əsas hissəsini hamı tərəfindən qəbul olunmuş *müssen, sollen, können, dürfen, mögen, wollen* modal feilləri təşkil edir. Bəzi dilçilər *wissen, brauche, lassen və werden* feillərini də bu sıraya aid edirlər. Bəzən isə modal feilləri köməkçi feillərin xüsusi qrupu kimi təsnif edirlər.

Burada modallıq bildirən sözlərdən bəhs olunur. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, alman dilindəki modal zərflərlə (Modaladverbien) modallıq bildirən zərflər eyni şey deyildir, onlar arasında heç bir əlaqə yoxdur. Modallıq bildirən zərflər alman dili terminologiyasında cümlə zərfləri (Satzadverbien) və yaxud da modal sözlər (Modalwörter) kimi göstərilir. Misal kimi *dummerweise, glücklicherweise, gottlob, hoffentlich, leider, verständlicherweise, vielleicht, zweifelsohne* və s. sözləri göstərə bilərik. Yer (lokal), zaman (temporal) və yaxud modal (modal) zərflər cümlədəki feilə aid olduğu halda cümlə zərfləri (modal sözlər) cümlənin bütöv məzmununa aid olur və deyiləni danışanın nöqtəyi-nəzərindən şərh edir.

Bəzi dilçilər modal sözləri modal zərflərin xüsusi qrupu kimi qəbul edirlər. Yəqin ki, bu səbəbdən də bəzi mənbələrdə modal zərflərin sırasında modal sözlərə rast gəlirik. Əslində modal sözləri digər zərflərlə eyniləşdirən, daha dəqiq desək, onlara xas olan ümumi cəhət hər ikisinin də morfoloji cəhətdən dəyişməzliyi və cümlə üzvi kimi işləmə bilmələridir. Modal sözlərlə zərflər arasındakı fərqi alman dilçiləri Q.Helbig və Y.Buşa aşağıdakı kimi verirlər:

- Zərflərdən fərqli olaraq modal sözləri cümləyə transformasiya etmək mümkündür:

Er ist vermutlich nach Hause gegangen. Es ist zu vermuten, dass er nach Hause gegangen ist.

- Ümumi sual verəndə (Entscheidungsfrage) tək cə modal sözlə cavab vermək mümkündür.

Sözə sual verəndə (Ergänzungsfrage) isə cavab zərf və ya sifətdən ibarət ola bilər:

Ist er nach Hause gegangen? – Sicherlich. /Vielleicht.

Wann ist er nach Hause gegangen? – Gestern.

- Nicht inkar sözü zərfdən fərqli olaraq modal sözdən yalnız sonra işlənir:

Der Zug steht nicht hier. Der Zug steht hier nicht. Hier burada zərfdir.

Der Besuch kommt sicherlich nicht. (“Der Besuch kommt nicht sicherlich” demək mümkün deyildir).

V.Hakel, V.Hofrichter və E.Pfeffer modal sözləri aşağıdakı kimi təsnif edirlər.

reallığa münasibətə görə	həqiqətə və gerçəkliyə münasibət bildirən sözlər	deyilənin həqiqiliyinə, doğruluğuna əmniyyət bildirən sözlər	selbstredend, zweifellos, sicherlich, bekanntlich
		deyilənin həqiqiliyinə, doğruluğuna inamsızlıq bildirən sözlər	keineswegs, mitnichten
		məhdudiyət bildirən sözlər	allerdings, freilich
	tərəddüd bildirən sözlər	hansısa bir hadisəyə münasibətdə tərəddüd bildirən sözlər	offenbar, anscheinend
başqa birisinin fikrinə münasibətdə tərəddüd bildirən sözlər		angeblich, schwerlich	
danışanın emotional münasibətinə görə	sevinc bildirən sözlər		glücklicherweise, hoffentlich
	təəssüf, kədər bildirən sözlər		leider, bedauerlicherweise

Yuxarıda adları çəkilən dilçilər eyni zamanda modal sözlərlə ədatlar arasında əhəmiyyətli fərqin olduğunu iddia edirlər. Onların sözlərinə görə, ədatları modal sözlərdən (cümlə zərflərindən) və zərflərdən (xalis zərflərdən) fərqləndirən xüsusi əlamətlər vardır. Bu əlamətlər aşağıdakılardır:

1. funksional rol oynamaq (synsemantisch);
2. cümlə üzvü ola bilməmək (nicht satzgliedfähig);
3. əsas cümlədə (V2-Satz) birinci pozisiyada dura bilməmək (im Kernsatz nie erststellenfähig);
4. əksər hallarda vurğusuz olmaq (meist unbetont sein)

Bir çox ədəbiyyatda ədatları mənaca belə qruplaşdırırlar:

I obyektiv əlamətlərə görə

- təsdiq və identifikasiya (Bestätigung und Identifizierung)

also, auch, dann, doch, eben, gerade, ja, nun

- məhdudiyət (Einschränkung und Begrenzung)

aber, allein, beinahe, bloß, erst, etwa, fast, ganz, noch, nur

- qüvvətləndirmə (Verstärkung und Steigerung)

aber, auch, bereits, besonders, bloß, denn, doch, höchst, sehr

- vurğulama (Hervorhebung)

besonders, doch, eben, erst, etwa, gerade, ja

- zəiflətmə (Abschwächung)

etwas, ganz, nicht, eben, nicht einmal

- ümumiləşdirmə (Verallgemeinerung)

auch, ganz und gar, immer, nur, überhaupt

- zaman münasibətləri (Zeitverhältnisse)

bereits, erst, noch, schon

- əlavə, artırma (Zusatz und Hinzufügung)

auch, beispielweise, überhaupt

II subyektiv əlamətlərə görə

- sual cümlələrində qayğı və şübhə (Sorge und Zweifel: in der Frage)

auch, bloß, doch, nicht, überhaupt

- təəccüb, narazılıq, qəzəb (Erstaunen, Entrüstung, Ärger)

aber, doch, ja

- arzu, tələb (Wunsch und Aufforderung)

doch, erst, ja, nur, schon

Göründüyü kimi, alman dilində modallığı ifadə etmək üçün çoxlu sayda leksik-semantik vasitələr vardır. Digər elm sahələrində olduğu kimi dilçilikdə də modallıq haqqında ümumi bir fikrin, tərifi olmaması modallıq ifadə edən leksik vasitələrin təsnifatında fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarır. Belə ki, bəzi dilçilər tərəfindən modal zərflər kimi qəbul olunan sözlər digərləri tərəfindən modal söz kimi qəbul edilir, yaxud bir mənbədə partikel kimi göstərilən sözlər digər mənbədə modal söz və ya modal zərf kimi verilə bilər.

Açar sözlər: modallıq, modal feillər, modal zərflər, modal sözlər, ədatlar.

Ədəbiyyat

1. Debrunner A. Von den modalen Hilfsverben im Deutschen, Zürich, 1951.
2. Dreyer H. Schmitt R. Lehr- und Übungsbuch der deutschen Grammatik. München, 1991.
3. Dietrich R. Modalität im Deutschen. Zur Theorie der relativen Modalität. Darmstadt, 1992.
4. Einführung in die Grammatik der deutschen Gegenwartssprache, von einem Autorenkollektiv unter Leitung von K.E. Sommerfeldt und G. Starke. Leipzig, 1988.
5. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Leipzig, 1986.

6. Vater H. Werden als Modalverb. In: Calbert J./Vater H. Studien zur deutschen Grammatik: Aspekte der Modalität. Band 1. Tübingen, 1975.
7. Weidner A. Die russischen Übersetzungsäquivalente der deutschen Modalverben. München, 1975.
8. Москальская О.И. Грамматика современного немецкого языка. Москва, 1983.

MODAL WORDS AS A TOOL FOR EXPRESSING THE MODALITY IN GERMAN LANGUAGE

The article considers the language means of modality in the German language - lexical-semantic means of modality, adjectives and modal words. At the same time, different meanings between modal words, envelopes, and particles are examined. In another article, the classification given by V. Hakel, V.Hofrichter and E.Pfeffer in modal words is studied and studied by sampling. Then, in order to express modality in the German language, lexical - semantic means.

Keywords: modality, modal verbs, modal adverbs, modal words, particles.

ERRORS AND CORRECTION TECHNIQUES IN LANGUAGE CLASS

Khatira Huseynova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

e-mail: khatira.huseynova@mail.ru

In learning process, student errors are evidence of what students learn and how the progress is being made. Analyzing what errors have been made, points out exactly which level a student has reached and it helps a teacher make an effective lesson plan for the future language work.

There are many reasons why students might make mistakes, whichever kind of mistakes they are. Firstly, perhaps, in a study session – students have not quite learnt the new lesson and so continue to make errors. Secondly, perhaps their own language gets in the way because the way English expresses an idea or uses grammatical constructions and language patterns is very different. For example, Turkish students have difficulties in using different sentence structures, articles and tense forms in English, Arab students have trouble with writing system, Japanese students frequently have troubles with article usage, etc.

In his book on mistakes and corrections, Julian Edge suggests that we can divide mistakes into three categories: ‘slips’ (that is mistakes which students can correct themselves once the mistakes have been pointed out to them), ‘errors’ (mistakes which they cannot correct themselves –and which therefore need explanation), and ‘attempts’ (that is when a student tries to say something but does not yet know the correct way of expressing it) [1].

Here are some techniques for indicating /correcting errors:

- Tell students that there is an error in that sentence
- Use facial expression, surprise, interest, raised eyebrows, etc.
- Use finger correction (hold on to the ‘error’ finger)
- Repeat the sentence up to error (e.g. ‘They looked for...?’)
- Echo sentence with changed stress or intonation (e.g. ‘You go to disco yesterday?’)
- Write the problem sentence on the board for discussion

- Ask one –word question (e.g. Tense? Present?)
- Draw a timeline on the board when correcting an error related to usage of tense forms

One of important techniques is **Self-correction or peer correction** technique. Sometimes a mistake is merely ‘slip’ and students are aware of the correct version. By giving a chance to students correcting errors themselves, can create a positive learning atmosphere. With this technique the teacher creates different hand signals to point out the type of error or repeats the mistake so that students can figure out what he/she means [1].

The technique **Peer correction** (sometimes it is called **Student-student** technique). The principal of the technique is that Student A makes an error, the teacher elicits a correction from Student B. If this student fails in correcting, Student C helps her. The effect of this technique is to involve most students in thinking on errors and finding a solution of the error. In his way, errors and their corrections can walk around the class [3].

One of effective correction techniques is **finger correction**. This technique serves to clarify the structure of sentences and for instant error correction, especially in speaking activities without using written models. For instance; you are teaching word order through example ‘**He went to the cinema yesterday.**’ Basic technique for finger correction is:

1. Put down any pens, paper, etc. you hold up one hand in front of you.
2. Each finger shows one word. Use other hand to indicate each word in turns as you say the sentence.

It should be noted that when dealing with errors, the type and the aim of activity must be considered carefully. Different correction techniques can be helpful during oral and written work. Two types of activities –communicative and non-communicative are frequently done to improve students’ language skills. Communicative activities are designed to improve language fluency of students, but non-communicative activities require accuracy in language. As the aim of speaking activities is to help learners transfer ‘learnt language to the ‘acquired’ language, forcing students to think carefully on how best to express their ideas, a teacher should not interrupt student’s speaking. In such case, teacher intervention can cause stress on students and stop the acquisition process. ‘**Gentle correction**’ is helpful when responding to mistakes during fluency activities. If the activity is already over, we can intervene. If the students can’t express his/her ideas and can not think of what to say, the teacher can prompt them forward.

E.g. Student: *I am not agree with....*

Teacher: *I don’t agree with you...*

Student: *I don’t agree with you because ...*

This technique is sometimes called **Reformulation or Recast**. In the given example, the teacher simply reformulates what he student says and the student uses the teacher’s reformulation. No extra explanation was made on the language structure. Such gentle correction is less disruptive. Quick reformulation or prompts may help the conversation move on without intervention.

One strategy used by many teachers during fluency activities is **recording mistakes**. Instructors frequently act as observers and listen their students discreetly to give feedback on students’ performance and collect a list of errors using a chart. The following example can be helpful for instructors to record mistakes:

Grammar	Vocabulary	Pronunciation	Cohesion

In the given chart in each column the teacher notes the appropriate errors.

For example; **We have arrived in London yesterday.**- must be written down on Grammar

column, *According to my mind* - must be written on Vocabulary column etc. After completing the activity, the teacher uses the list of errors to provide sentences to discuss, to set an exercise etc.

Peer Feedback technique is often used in Process Writing instruction. It focuses on grammatical and lexical accuracy and usually takes the following form: learners are provided with Indirect Correction and are asked to correct the mistake highlighted with the help of other students.

One of widely used correction techniques is **Explicit correction or direct correction**. In this technique the teacher informs the learners of the presence of an error providing a corrective alternative. With this technique learners are sometimes provided with an explanation of the rule broken by them. Example;

Student: *They went to the home.*

Teacher: *They went home. (Preposition of direction “to” and definite article “the” is not used before “home”)*

In the given example the teacher made correction on student’s sentence and gave a short explanation to the error.

Error correction techniques for writing tasks are different from the techniques stated above. Depending on the task type of written paper, two different techniques (*responding and coding*) can be used for error correction. If it is a controlled based task done on the workbook by the student, the teacher should mark right or wrong answers, making corrections for them to work on.

The other technique for written paper is **Coding**. Teachers state codes/symbols on the writing itself or in the corresponding margin. With this the teacher can make correction much clearer and more helpful than random marks or comments. Widely used symbols have been stated in the table below:

SYMBOL	MEANING
S	SPELLING
W.O.	WRONG WORD ORDER
T.	WRONG TENSE
AG/ C	SUBJECT AND VERN DO NOT AGREE
S/P	SINGULAR AND PLURAL FORM WRONG
λ	SOMETHING HAS BEEN LEFT OUT
? M	MEANING IS NOT CLEAR
P	PUNCTUATUON WRONG
WW	WRONG WORD USAGE
[ ]	SOMETHING IS NOT NECESSARY
PC	WRONG POSSESSIVE CASE
ART	WRONG ARTICLE

In conclusion, teachers should improve the ways of giving feedback, correcting errors, and use correcting approaches that are more effective to learning. Correcting effectively involves choosing the most appropriate technique according to the type of error, type of activity and type of learner. The most important thing is to increase students’ error related self-knowledge, to deepen their language skills and knowledge of what their most errors are.

Keywords: error correction, feedback, techniques, coding, responding.

References

1. Edge J., Mistakes and Correction, London, Addison Wesley Longman, 1989.
2. Harmer J., How to teach English, Essex, Pearson Education Limited, 6th Edition, 2007.
3. Scrivener J., Learning teaching: The Essential Guide to English Language Teaching, Oxford, Macmillan Publishers Limited, 3rd Edition, 2011.
4. James C., Errors in language learning and use: Exploring error analysis, Harlow, Longman, 1998.
5. Ur P., Discussions that work, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
6. Skehan P., Individual differences in second language learning, London, Edward Arnold, 1989.
7. O'Malley J.M., Chamot A.U., Learning strategies in second language acquisition, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
8. Lynch T., Communication in the Language classroom, Oxford, Oxford University Press, 1996.
9. Bailey K., Practical English language teaching: speaking, New York, McGraw-Hill, 2005.

İNGİLİS DİLİNDƏ İNKARLIQ BİLDİRƏN PREFİKSLƏRİN TARİXİ VƏ MUASİR DÖVRDƏ İŞLƏNMƏSİ

Aytən İbrahimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ayten_edahib@yahoo.com

VII əsrdə artıq İngiltərəyə xristianlıq dini həmçinin Alman tayfalarının istilasından sonra İrlandlar tərəfindən də yayılmışdır. Latın dili həmin dövrdə Qərbi Avropada həm kilsənin, həm də kilsənin beynəlxalq dili olmuşdur. Bu və bu kimi təsirlərin nəticəsində Qədim İngilis dilində hər ikisi də geniş yayılmış Runik və Latın dilləri istifadə olunmuşdur. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi də digər dillərdə olduğu kimi iki yolla inkişaf etmişdir: 1) dildə mövcud olan elementlərin vasitəsilə yeni sözlərin yaradılması; 2) başqa dillərdən yeni sözlərin alınması. Qədim İngilis dilində birinci variant daha dərin əhəmiyyət kəsb edərək morfoloji yolla söz yaratmada söz kökünə şəkilçilər artırmaqla sözyaratma Muasir İngilis dilində olduğu qədər inkişaf yolu keçmişdir. Ümumiyyətlə qədim ingilis prefikslərin mənşəyi Hind-Avropa prototiplərinə söykənirlər. Qədim ingilis dilində işlənən, inkarlıq ifadə edən **un-** prefiksində işlənən **-n-** elementi Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub olan bir çox dillərdə inkarlıq bildirən prefikslərdə işlənib: Fr *ne*, R *не, ни*. Bir çox prefikslər qədim ingilis dilində sözlərdən və zərflərdən yaranmış və yayılmışdır, məs: *mis-*, *be-*, *ofer-*, *æft-*, və başqaları. Belə sözlərin və ya zərflərin müəyyən qismi isə müstəqil söz kimi işlənərkən davam edir. Sadəcə kökə prefikslərin artırılması ilə yaranan feilləri aşağıdakı nümunələrin təmsalında öyrənək: *Ʒān* – “go”, *ā-Ʒān* – “go away”, *be-Ʒān* – “go round”, *fore-Ʒān* – “precede”; *faran* – “travel”, *ā-faran* – “travel”, *tō-faran* – “disperse”, *for-faran* – “intercept”. Fərqli semantik qruplara mənsub olan sözlər **un-**, **mis-**, **wan-**, **or-** inkarlıq bildirən prefikslərlə ifadə olunur. Sonuncu iki prefiks yalnız ismi prefikslərdir. Məsələn: *hāl* – *unhāl* or *wan-hāl* “healthy”, “unhealthy”, *wīsdōm* – *unwīsdōm* (Mİ *wisdom*), “folly”; *līcian* – *mislīcian* (Mİ *like*). Qədim İngilis dilində *ā-* prefiksi “içindən, -dan, -dən” mənasında işlənərək, məhsuldar şəkilçi olubdur, məs: *ārīsan* “arise”, *āwacan* “awake”, *āberan* “sustain”, *ābysƷian* “occupy”. “Həmişə” mənasını ifadə edəndə *ā-* prefiksi əvəzlilərə qoşularaq sual ifadə edən sözlərdən ümumiləşmiş əvəzlilər və zərflər yaradır: *āhwær* “everywhere” (*hwær* “where” *dən*), *āhwæþer* “either” (*hwæþer*

“which of the two” mənasından). **Be-** (bi “near (yanında)” mənasını ifadə edən əvəzlərdən və bi “by (yanında yaxınlığında)” mənasını ifadə edən sözlərin birləşməsindən əmələ gələn) prefiksi isimlərə və feillərə artırılaraq söz yaradır. **For-** prefiksi “dağıtma, məhv etmə, itirmə” mənalarında tərəcəyə olunur: *fordōn-* “destroy”, *forweorþan* -“perish”. **Mis-** prefiksi inkarlıq və ya pis keyfiyyət mənalarını bildirib: *mislician*-“displease”, *misdeed* -“misdeed”. **Of-** prefiksini sözün mənasını gücləndirmək rolunda iştirak edib: *ofslēan* -“kill”, *oftēon*-“take away”. **On-** prefiksi (Alman ent-, emp- prefikslərinə uyğun gəlir; *entlassen, empfangen*) “dəyişmə” və ya “ayrılma, ayırma” mənalarında işlənilir: *onbindan*- “unbind”, *onlūcan*- “unlock”. Bəzi vəziyyətlərdə prefiksni mənası zəifləmişdir, məsələn: *onfōn*-“accept”, *ondrædan* -“dread”. **T-** prefiksi “dağıtma, məhv etmə” mənalarını ifadə edibdir: *tōbreca*-“break”, *tōteran*-“tear”. **Un-** prefiksi inkar mənanı ifadə edən məhsuldar şəkilçidir ki, bəzən də “pis” mənasını da ifadə edir: *uncuþ-*“unknown”, *undæd*-“misdeed”. **Wan-** prefiksi də inkarlıq ifadə edib: *wanhāl*-“unwell”. (2.60-61) Orta əsrlərdə İngilis dilində şəkilçi morfemlərin formalaşmasında böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Skandinavia dialektlərinin və Fransız dilinin İngilis dilinə təsirləri orta əsrlərdən başlamışdır. Fransız dilində işlənilən *disappoint, disdain, disagree* kimi feillərin bir hissəsi olub inkar mənadında işlənilən **dis-** və **des-** prefiksləri İngilis dilinə alınmışdır və mümkündür ki, İngilis dili özünün doğma kök sözləri ilə də şəkilçiləşərək yeni feillər əmələ gətirmişdir: *disown, disburden*. Bununla yanaşı **dis-** şəkilçisi yeganə olaraq doğma İngilis mənşəli kök sözlərə deyil alınma Skandinavia mənşəli sözlərin köklərində artırılmışdır: *distrust*. Fransız dilində alınma **en-** prefiksi mənşəyini Latın dilində işlənilən in- prefiksindən götürmüşdür. *Encage, encircle, encompass* bu kimi sözlərə uyğun olaraq Fransız prefiks **en-** İngilis dilinin doğma söz köklərinə qoşularaq *endear, embed* kimi feillər yaratmışdır [2, s.157]. **En-** prefiksi və feilin feilin şəxsi forması olan məsdərin şəkilçisi sonluğunu (məsdər şəkilçisi -an) isimlərə atırmaqla və ya fransız mənşəli alınma sözlərə də artırmaqla yeni feillər yaratmaq olardı. XIV əsrdən başlayaraq tədricən feilin sonundan feilin məsdər formasının şəkilçisi olan -an düşmüş və feilin yeganə əlaməti prefiks qalmışdır: *encasen-encase-qablaşdırmaq, enchanten-enchante-ovsunlamaq, encircled-encircle-əhatə etmək, encouragen-encourage-həvəsləndirmək, envenomen-envenom-zəhərləmək* və s. [2, s.253].

Orta əsrlər dövründə prefikslər sözyaratmada əvvəllə nisbətə daha az işlənilirdi. Prefikslərin azalması əlbəttə müəyyən səbəblərdən yaranmışdır. Prefikslərlə düzələn və ya düzəlməyən feilləri müqayisə etdikdə müşahidə edirdik ki, prefiksli feil qeyri-müəyyən və ümumi məna daşıyırdı, bununla da sadə və düzəlmə feil sinonim olurdular. Nəticədə prefiks feildən asanlıqla ayrılırdı, qədim İngilis dilində olan sinonim prefiksləri orta əsrlərdə sadə feillər əvəz edirdi. Məsələn: *fyllan-a-fyllan-fyllen* -fill, *brēcan-tō-brecan-breken-break, līcian-ȝe-līcian-liken-like*. Inkarlıq məna ifadə edən **mis-** və **un-** prefiksləri yeni sözlərin yaradılmasında meyar cəhətdən geniş yer tutur. **Mis-** prefiksi XVI əsrə qədər çox məhsuldar deyil idi, Oİ nümunə olaraq *mislayen, misdemen*, alınma köklərlə isə isim *mistake* göstərmək olar. Mİ inkişafının əvvəllərində bu prefiksni məhsuldarlığı artır: Mİ *misjudge* (yanlış qərar), *mispronounce* (yanlış tələffüz), *misappreciate* (yanlış qiymətləndirmə), *mislead* (aldadıcı), və s. Qİ un- prefiksi isə əsasən isimlər və sifətlərlə, nadir hallarda feillərlə işlənilir, bütün periodlarda məhsuldar şəkilçi olaraq qalmışdır. Oİ-də yeni formalaşmış *unable, unknown* sözlərini, Mİ inkişafının əvvəllərində *unhook, unload*, və başqa sözləri nümunə kimi göstərmək olar. Un- prefiksi ilə hibrid sözlər var: Oİ- *uncertain, unreasonable*; Mİ- *unscale, unreal., unfamiliar*. Bəzi İngilis dilinin özünə məxsus olan prefikslər isə Qİ zərfləri və sözlərindən yaranmış və Oİ və Mİ yeni sözlərin yaradılmasında say etibarlı ilə daha çox inkişaf etmişdir. Məsələn: Qİ *ūt* = Oİ **out-**: Oİ *outcome*, Mİ *outlook, outspoken*; alınma köklərə qoşulduqda isə Oİ də *outcast*, Mİ də isə *outbalance* kimi sözlər yarada bilər; Qİ **ofer** = Oİ **over-**: Oİ *overgowe* (isim), Mİ *overload, overlook*; alınma köklərlə isə - Oİ *overcaste* (isim), *overtaken*, Mİ *overdress, overestimate, overpay*.

1200 və 1500-cü illər arasında **re-** prefiksi ilə düzələn İngilis dilinə alınma Fransız mənşəli sözlər yarandı: Oİ *re-comforten, re-dressen, re-formen, re-entren, re-compensen*; eyni köklər həm sadə-alınma sözlər kimi, həm də şəkilçilərlə düzəlmə sözlər kimi işlənilirdi: Oİ *comforten, dressen,*

formen, entren; entrance, comfortable; discomforten, undressen, deformen. Re- prefriksinin mənası XVI əsrdən başlayaraq aydınlaşdı və söz yaradıcılığında sözyaratma vasitəsi kimi öyrənilmə başladı. məs: *XVI əsrdə: re-greet, re-kill, re-live; XVII və XVIII əsrlərdə: re-act, re-adjust, re-fill, re-construct, re-open; XIX əsrdə: re-attack, re-awake*. Misallardan görüldüyü kimi re- prefiksi həm alınma, həm də yerli köklərə artırılıb (fill, live, open). Alınma şəkilçilərin çox miqdarı birinci alınma köklərə artırılır, və ya yalnız alınma köklərə artırılır, amma re- prefiksi həm yerli həm də alınma köklərə bir-başına artırılıb. Franco-Latin mənşəli prefikslərin böyük qismi İngilis dilinə orta əsrlərin sonları yeni əsrin əvvəlləri yol tapmışdır. Roman (Fransız və Latin) mənşəli **de** – və **dis-** feil prefiksləri İngilis dilinə bir çox alınma-sözlərlə daxil olmuşdur. Məs: *Oİ destructive, decrease, discharge, discomfort, disguise*. Sonradan bu prefikslər həm alınma köklərlə, həm də yerli köklərlə işlənməyə başladı: *disconnect, disroot (alınma köklərlə), disbelieve, dislike, disown*. **En-/in-** prefiksi XX əsrin əvvəllərində yüksək məhsuldarlıq nümayiş etdirib amma, həmin dövrdən XX əsrin axırlarına qədər artmayıb, “müəyyən, dəqiq bir vəziyyətə gətirmək” mənasında işlənmiş, köməkçi feillərlə və sifətlərlə mənə ifadə edir. Oİ *enable, enclose*, Mİ isə *encamp, endanger, enlist, enrich* və s. nümunə göstərmək olar. Yerli köklərdən ibarət olan hibritlərə misal olaraq Oİ *enhungren*, Mİ *embody, entwine, entrust* göstərmək olar. Sifətlənmiş prefiks olan **in-** (**in-, il-, im-, ir-**) Oİ –nin inkarlıq bildirən prefikslərindəndir, həmçinin ingilis dilinin özünün **mis-, un-**, alınma prefiks olan **non-** bu qəbildən olan nümunələrə əlavə etmək olar. Bu prefikslər vasitəsilə XIV əsrdə XVI əsrə qədər İngilis dilli mətnlərdə çox sayda sinonim sözlər yaranmışdır: *unpleasant-displeasant, impossible-impossible, disable-unable-non-able, unfirm-infirm*. Sonradan mütləq sinonimlər seçildi və yalnız bir sinonim əvəz olunaraq istifadə olunmağa başladı. İnkər mənə ifadə edən, Franco-Latin mənşəli prefiks **non-** İngilis dili prefikslərinin daxilində yüksək məhsuldarlıq ifadə edərək həm sifət, həm də isim köklərinə artırılır: *non-attendance, non-Germanic, non-aggression, non-existent, etc.*

Açar sözlər: söz, söz yaradıcılığı, prefiks, postfuksal, infiks.

Ədəbiyyat

1. Hajiyeva A. English Lexicology (textbook), Baku, 2011, 248p.
2. Ilyish B. History of the English Language, Leningrad, Prosveshenie, 1973, 351p.
3. Grinberg L.E., Kuznets M.D., Kumacheva A.V., Meltser G.M. Exercises in Modern English Lexicology, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1960, 239p.
4. Rastorguyeva T.A. History of English, Moscow, Vishsaya Shkola, 1983, 347p.

THE HISTORY AND USING NOWADAYS OF NEGATIVE PREFIXES IN THE ENGLISH LANGUAGE

The vocabulary of literary language of modern English that becomes rich these days we can see from the development process of its word formation. The role of history of prefixes in forming of new words in the word building that the great branch of linguistics is extensive. The article was explored the characteristics of the history of the English language prefixes. Both the Runik and Latin languages were widely used in an old English. The Vocabulary of the Old English language as in other languages developed in two ways: 1) word formation by the way of existing elements in language; 2) borrowing new words other languages. First variant used widely in the old English. London dialect or literary language temporarily were spread whole England from the beginning of XV century.

Keywords: word, word formation, prefix, suffix, infix.

BƏDİİ NİTQDƏ İMPLİSİT-ASSOSİATİV KOHEZİYA ƏLAQƏLƏRİNİN YARANMASINDA NİTQ FEİLLƏRİNİN ROLU HAQQINDA

Şəhla İbrahimova

Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ibrahimovash@yahoo.com

Şifahi nitqdə hər bir söyləmə iki komponentdən ibarət olur: ifadə olunan (və ya eksplisit məna, hansı ki, dil vahidləri tərəfindən ifadə edilir) və ifadə olunmayan (və yaxud implisit, düşünülmə, fərz edilən). Müəllif implisit mənanı elə leksik ifadə və sintaktik konstruksiyalarla verməlidir ki, resepiyent onu öz təhsil və mədəni səviyyəsinə görə asanlıqla anlaya bilsin. Resepiyent, bir qayda olaraq, söyləmənin mənasını eksplisit xarakter daşıyan dil vahidlərinin konseptual və situativ informasiyası əsasında təhlil edir. Digər elementlər ifadə edilmir, lakin mətndən anlaşılır və yaxud konseptual sistem və ümumi biliklər əsasında fərz edilir [1].

İngilisdilli bədii ədəbiyyatın personajlarının (xarakterlərin) bütün nitq markerləri arasında iki semantik konstruksiyayı qeyd etmək olar:

1) söyləmin üsulunu, qaydasını xarakterizə edən, söyləmə emosional rəng verən əsil nitq feilləri;

2) uzual (adi)mətn və okkazional (təsadüfi)mətn konstruksiyaları - mətnin göstəriciləri;

Nitq birinci qrupa daxil olan feillərlə mətnə daxil ediləndə nitq markeri sadəcə nitqdə ifadə edilən faktı qeyd edir: *said she/ /she said/ /she asked/*.

Nitq rolunun markerləri arasında aşağıdakı konstruksiyaları göstərmək olar: sadə, müfəssəl, mürəkkəbləşmiş və qeyri-nitq hərəkətləri ilə eyni zamanda baş verən markerlər [2].

Sadə markerlər ən kiçik leksik-sintaktik tərkiblərdən və sadə qrammatik quruluşdan ibarətdir.

Söyləmə zamanı danışan personajın haqqında əlavə informasiya əlavə dil vasitələri ilə verilir. Çox vaxt əlavə konnotasiyalar isimlə, zərflə, feili sifətlə ifadə edilir.

Bu nitq rolu iki funksional komponentdən ibarətdir:

1) vasitəsiz nitqi göstərən və feilin keçmiş zaman forması ilə ifadə edilmiş nitq feili;

2) tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasında olan və danışmaq zamanı danışanın vəziyyətini xarakterizə edən *uneasily* zərfliyi:

Qeyd etmək lazımdır ki, nitqin tempini və yaxud onun yüksəkliyini semantik yolla ifadə edən zərflilər çox məhsuldardır. Bundan əlavə, vasitəsiz nitq zamanı nitqin xüsusiyyətlərini, danışanın əhvali-ruhiyyəsinə, davranışını və müəllifin ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən, daha mürəkkəb semantikaya malik olan feillərdən də istifadə edilir [2].

Nitq feillərinin ikinci qrupuna uzual (adi)-mətn və okkazional (təsadüfi)-mətn konstruksiyaları aiddir və o, nitqin implikatorudur.

Aparılmış tədqiqatlara əsasən, bu feillər nitqi dolaylı yolla ifadə edirlər və konkret kontekstdə nitq mənası qazanırlar. Belə ki, nitq feili ilə müqayisədə bu feillər daha çox semantik məna kəsb edirlər. Nitqfeillərininikiimplisit marker fərqləndirilir:

1) substantiv- implisit marker; 2) assosiativ-implisit marker;

Subsistativ implisit markerlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, nitq və illokutiv fəaliyyət bildirən feillər birbaşa nitq bildirməyən feillərlə əvəz edilir.İngilis dilindəki “blow out” feili özündən sonra gələn sözlə birlikdə nitq feili kimi işləyə bilər.

Bu cür feil-əvəzedicilərin semantik paradıqmi çox sayda müxtəlif akustik, koqnitiv, sosial və s. mənaları bildirən leksik vahidləri özündə birləşdirir [3, s.96-100].

İkinci qrupa assosiativ-implisit markerlər aiddir. Verilmiş markerlər nitq feili mənasını assosiativ cərgəyə görə qazanır.

Verilmiş markerlər mürəkkəb konstruksiyalardır və bütünlüklə metaforik və metano-mik assosiasiyalar termini kimi nəzərə alın bilər. Assosiasiyalar standart, situativ və nitq feillərinin qeyri-nitq feilləri ilə əlaqəyə girdiyi alqoritmlərdir.

Subsistativ markerlərdə olduğu kimi, assosiativ implikatorlar geniş feil qrupunu əhatə edir: bura hərəkəti feillər (hərəkət bildirən), fəaliyyəti qiymətləndirən feillər, mimika, jest bildirən feillər daxildir [4, s.73-77].

Uzual-mətn və okkazonal-mətn markerləri müəllif tərəfindən paradiqmatik effektlərin gücləndirilməsi və personajın nitqinin daha parlaq olması üçün istifadə edilir.

Konkret konstruksiyaların çalarlıqları personajın nitqinin fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn, səsin təsviri danışanın daxili vəziyyətini əks etdirir və bu müəllifin ümumi ideyası kimi xarakterizə edilə bilər.

Personajın daxili aləmini, eləcə də danışmaq prosesində necə vəziyyətdə olduğunu göstərmək üçün, əsasən nominativ-semantik komponentlərdən (sifət və feili sifətdən) ibarət olan xüsusi markerlərdən istifadə edilir. Xalis nominativ markerə gəldikdə isə onun bədii mətnlərdə işlənmə tezliyi olduqca aşağıdır. Statistik araşdırmalar zamanı təxminən 1200 səhifəlik ingilisdilli bədii ədəbiyyatda yalnız dörd belə hala rast gəlinmişdir.

Personajın danışmaq zamanı emosional vəziyyətini və əhval-ruhiyyəsini ifadə etmək üçün mimikanı, jesti, səsin tempini, tembrini ifadə edə biləcək nitq feillərindən istifadə edilir.

Beləliklə, bütün nitq markerləri iki qrupa bölünür:

1. *Eksplisit nitq markerləri*. Bu qrup nitq markerləri dil vahidləri vasitəsi ilə düzəlir və onları dekodlaşdırmağa ehtiyac qalmır, çünki onlar lüğətdəki mənanı ifadə edirlər.

2. *İmplit - assosiativ nitq markerləri (uzual-mətn və okkazonal-mətn)*. Bu qrup nitq markerləri gizli məna daşıdıqları üçün resepiyentdən onları dekodlaşdırmaq üçün əlavə bilik tələb edilir.

Dil materialının təhlili bu qənaətə gəlməyə imkan verir:

- qeyri-nitq feillə ifadə edilən markerlərin sayı çox deyildir. Markerlər deskriptor (təsviredici) rolunda müxtəlif üslubi rəngə malik ola bilər və nitqi assosiativ cərgə və semantik paradiqm vasitəsilə ifadə edə bilər. Bundan əlavə, nitq feilləri çox vaxt adresatın (danışanın) daxili aləmini əks etdirir.

- danışmaq aktında söyləmin formalaşmasında başlıca rol feilə aiddir. Bundan başqa, cümlənin sintaktik strukturunun leksik dolumunu müəyyən edən feil həm də onun predikativ funksiyasının gerçəkləşməsində aparıcı fiqurdur;

- kommunikativ fəaliyyət feillərin mikrosistemində əhəmiyyətli yer tutan nitq feillərinin koqnitiv funksiyası "danışmaq" konseptilə bağlı fərqli informasiyaları ötürmək üçün istifadə edilən konseptual strukturların müxtəlifliyinə səbəb olur;

- ingilis dilində nitq feilləri vasitəsiz nitqdə işlənmərkən söz, söz birləşmələri, cümlələr arasında anafirik əlaqə yaratmaqla mətnin bütövlüyünü təmin edir;

- vasitəli nitqdə nitq feilləri feillər danışana və ya müəllifə təkcə öz fikirlərini olduğu kimi çatdırmağa deyil, həmçinin ondakı fikirlərə münasibətlərini ifadə etməyə kömək edir;

- personajın nitqi ilə müqayisədə daha ümumi xarakter daşıyan müəllif nitqi əsərin əsas ideyasını daha asan başa düşməyə imkan verir. Müəllif nitqinin ifadəsində nitq feilləri vasitəsilə müəllifin ifadə etdiyi fikirlə yanaşı, onun emosiyası, ifadə etdiyi fikrə münasibəti, habelə mətnaltı fikirlər də ifadə edilir və mətnin bütövlüyü və əlaqəliliyində anafirik referensiya kimi də çıxış edir;

- nitq feilləri bədii janrda kataforik əlaqə vasitəsi kimi də çıxış edə bilərlər. Vasitəsiz nitqdə referent ilə antedent arasında olan kataforik əlaqə, bir tərəfdən, danışmaq aktında təkrarın qarşısını almağa, digər tərəfdən, fikrin emosionallığını artırmağa yardım edir [3, 96-100].

Açar sözlər: nitq, koheziya, nitq feilləri, implit, assosiasiya, eksplisit.

Ədəbiyyat

1. Dijk T.A. van. Text and Context. London, New York, 1977, 57 p.
2. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi, Bakı, Elm, 2001, 78s.
3. Падучева Е.В. Анафорические связи и глубинная структура текста, Проблемы грамматического моделирования, М.: Наука, 1976, с. 96-107.
4. Сергеева Ю.М., Самохвалова Е.В. К вопросу о перспективной референции в тексте и дискурсе, Вестник МГОУ, серия Лингвистика, №4, 2011, с.73-77.

ON THE ROLE OF THE SPEECH VERBS IN THE CREATION OF IMPLICIT-ASSOCIATIVE COHESION RELATIONS IN THE LITERARY SPEECH

The article deals with the role of speech verbs in the creation of implicit-associative cohesion relations in literary speech. All speech markers are divided into two groups: implicit markers and explicit markers.

Speech verbs are differentiated with two markers:

- 1) substantative-implicit markers; 2) associative-implicit markers.

Among the speech markers of the characters of English literature, there are two semantic constructions:

- 1) Main speech verbs;
- 2) Usual (ordinary) text and occasional text constructions – text indicators.

As a result of the analysis of language materials, it was revealed that speech verbs mostly express the inner world of the addressee (speaker).

Keywords: speech, cohesion, speech verbs, implicit, association, explicit.

ONİMLƏRİN DAXİLİ MƏNA YÜKÜ VƏ FUNKSIONAL-PARAMETRİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ülkər İbrahimova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ulkar.ibrahimova@au.edu.az

Onimlərin semantik strukturunun fərqli yanaşmalar tətbiq olunmaqla araşdırılması bu söz qrupun dil sistemində yeri, leksik layda törədici qabiliyyəti kimi məsələlərin müəyyən olunmasına şərait yaradır. Onimlərin zamanla ümumi isim kimi işlənmə imkanları bu sözlərin üslubi keyfiyyətinin xüsusi incəliklə tədqiqini aktuallaşdırır. Digər tərəfdən, onimlərin parametrik baxımdan təhlili də bu sözlərin maraqlı inkişaf tendensiyasına malik olduğunu göstərir. Leksik-semantik sistem üçün müxtəlif meyarlar tətbiq olunmaqla tədqiqat aparmaq səciyyəvidir: sözün funksionallığı, epidiqmatik meyar (ifadə etdiyi mənalar), sintaqmatik və paradiqmatik meyar. Funksional-parametrik təhlil sözün başlıca makrokomponentlərinin təhlilini nəzərdə tutur: denotativ, qrammatik, emotiv, üslubi və s.

Dilin lüğət tərkibində xüsusi mövqeyi ilə seçilən onimlər mürəkkəb lingvistik kateqoriya olaraq daxili məna və özünəməxsus funksionallıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onların semantikasından danışdıqda ümumi isimlərlə müqayisəli şəkildə yanaşaraq “mənadan məhrum olduqlarını” isbat

etmək yox, onların daxili məna yükünü, etnolinqvistik və psixoloji çalarlarını, mədəniyyət amili ilə əlaqəsini müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğun olar.

Dilçilikdə onimlərin daxili məna yükü ilə bağlı fikirlər həmişə fərqli və mübahisəli olmuş, hətta bir-birinə zidd baxışlar bu gün də davam etməkdədir. Onların dilin digər leksik vahidləri kimi anlayış ifadə etmə xüsusiyyətinə malik olmasını qəbul edən dilçilərlə yanaşı (A.Potebnya, L.Şerba, F.Buslayev), ad ifadə etməyə başladıqdan sonra mənasını itirdiyini düşünən dilçilər də var [1, s.58]. Digər baxışla yanaşı, xüsusi adlarla bağlı bu fikir də geniş yayılmış və kifayət qədər tərəfdar qazanmışdır (V.Vinoqradov, O.Axmanova, A.Reformatski, L.Bulaxovski). İngilis alimi A. Qardinerin onimlərin məna tərəfi ilə bağlı fikri daha sərt səslənir: “Xüsusi ad – fərqləndirici səslər vasitəsilə heç bir məna ifadə etmədən eyniləşdirmə -adlandırma funksiyasını yerinə yetirir, ya da yerinə yetirmək tendensiyasına malikdir” [2]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, “Xüsusi adlar digər sözlər kimi yalnız işarə etməklə qalmır, həm də adlandırır” [8]. Deməli, xüsusi adlar adlandırıdığı obyektə fərdiləşdirir, digər sözlər isə sadəcə olaraq, müəyyən növə aid anlayışları fərqləndirməyə xidmət edir.

Leksik məna ilə bağlı dilçilikdə geniş yayılmış fikir ondan ibarətdir ki, sözün leksik mənası özündə üç münasibəti əks etdirməlidir: denotativ (mənanın əşyaya münasibəti), signifikativ (anlayışa münasibət), struktural (sözün dilin digər sözləri ilə münasibəti) [3, s.71-72]. Onimlərin semantikasi ilə bağlı mübahisəli məqamlar onlara bu baxış bucağından yanaşmadan qaynaqlanır. Düşünürük ki, onimlərə xüsusi söz qrupu kimi yanaşaraq onların daxili məna tutumunu özünəməxsus xüsusiyyətlərini qabartmaqla təhlil etmək daha düzgün nəticənin əldə olunmasına şərait yarada bilər.

Bu məsələ ilə bağlı maraqlı fikirlərdən biri O.Yespersenəməxsusdur. onun fikrincə, “Linqvistik baxımdan apelyativlərlə onimlər arasında ciddi sərhəd qoymaq qeyri-mümkündür, belə ki, onlararasındakı fərq kəmiyyət fərqidir, keyfiyyət fərqi deyil” [4]. Onimlərlə apelyativlər arasında ciddi məna fərqinin olmaması ilə bağlı fikirlərdə diqqətə cəlb edən dəlillərdən biri bu söz qruplarının bir-birinə keçidi məsələsidir. O, Yespersenin onimlərlə bağlı diqqətəlayiq fikirlərindən biri də onların kontekstual məzmununu, konkret situasiya ilə bağlı ifadə imkanlarını nəzərə almağın vacib olduğunu söyləməsidir (s.71). Bu yanaşma onimlərin bədii ifadə imkanlarını da müəyyən etmək, onların fərqli üslubi çalarlara malik olduğunu söyləmək üçün əsas verir.

Onimlərin yanaşı məna xüsusiyyətlərinə malik olmaması, onların ümumiyyətlə heç bir məna ifadə etməməsi fikri ilə yanaşı, konnotativ mənadan məhrum olan yeganə söz qrupu olması ilə bağlı da fikirlər mövcuddur. Lakin onimlərin milli-mədəni amillərlə bağlılığı, presedent məzmun ifadə etməsi bu fikrin əsassız olduğunu söyləməyə əsas verir. Müəyyən toplumda işlənən adlar zamanla elə cizgilər qazanır ki, onun sayəsində xüsusi konnotativ məna yükü formalaşır və adətən bədii ədəbiyyatda bu məqamlardan xüsusi çalarlar yaradan obraz elementi kimi istifadə olunur.

Onimlərin semantik və funksional xüsusiyyətlərini düzgün müəyyən etmək üçün onların ifadə imkanlarını, dildə mövqeyini və nitqdə reallaşma xüsusiyyətlərini vəhdət halında götürərək təhlil etmək, kontekstual səciyyəsinə də nəzərə almaqla, bu söz qrupuna linqvokoqnitiv aspektdən yanaşmaq zəruridir.

Onimlərin müxtəlif bənzər obyektlərdən fərqləndirərək dil işarəsi vasitəsilə adlandırıdığı məfhumun xüsusiyyətləri barədə heç bir məlumat vermədiyi üçün bənzər predmetləri vahid qrupda birləşdirməməsi fikri də mövcuddur [5]. Fərdi yanaşma və okkazional səciyyəyə malik olması onimlərin fərqli təbiətə malik olmasını söyləməyə əsas verir.

Digər leksik vahidlərlə müqayisədə onimlərin semantikasında “naqisliyin”, yoxsulluğun müşahidə olunması fikri [6] ilə razılaşmaq mümkün deyil. Bu vahidlərin semantikasının özünəməxsusluğundan, fərqliliyindən qaynaqlanan cəhətlərdən danışmaq daha məqsədəuyğundur. Belə ki xüsusi adlar ümumiləşdirmə elementlərinə malik olmasa da, nitq prosesində adın daşıyıcısı ilə bağlı əlamət və ideyalar ifadə etmək potensialı ifadə edərək müəyyən məna tutumu qazanır. Hətta bəzən dilin lüğət tərkibinə dayanıqlı anlayış kimi daxil olaraq daxili törədici və dəyişkənlik imkanına da malik olmasını nümayiş etdirir. Bunları nəzərə alaraq onimlərin semantik tutumunu üç aspektdən yanaşmaqla

təhlil etmək mümkündür: birbaşa məna, etimoloji və antroponimik [7].

Onimlərlə ümumi isimlər arasında qarşılıqlı keçid faktları da bu söz qruplarının funksionallığının birbaşa onların daxili məna yükü ilə bağlılığına dəlalət edir. təsadüfi deyil ki, presedent mənaya malik antroponim, mifonim, zoonim və toponimlərin funksionallığı bu baxımdan daha çox diqqəti cəlb edir.

Onimlərdən ümumi isimlərə keçid prosesində diqqəti cəlb edən maraqlı xüsusiyyətlərdən onların fərqli mənalar qazanaraq polisemantik səciyyə qazanmasını göstərmək olar. Nitq prosesində davamlı şəkildə işləndiyi təqdirdə belə faktlar qrammatik və sintaqmatik əsasa malik sözlər kimi lüğətlərdə qeydə alınaraq dil faktına çevrilir.

Açar sözlər: Funksional-parametrik təhlil, onim, denotativ, etnolinqvistik, leksik məna.

Ədəbiyyat

1. Аксаков К.С. Опыт русской грамматики, Москва, 1861, Вып. I. Ч. I. s.58
2. Gardiner A.H. The theory of proper names, 2-nd ed., Oxford, 1954. s.73.
3. Головин Б.Н. Лингвистические термины и лингвистические идеи, Вопросы языкознания. № 3, 1976, s.71-72.
4. Есперсен О. Философия грамматики, Москва, 1958, с.76-77.
5. Янко-Триницкая Н.А. О некоторых особенностях имен собственных, Уч. зап. МГПИ им. В.И. Ленина, Кафедра русского языка. Вып. 4. Москва, 1957, с.237.
6. Уфимцева А.А. Лексическая номинация: первичная нейтральная, Языковая номинация: Виды наименований, Москва, 1977, с.42.
7. Никонов В.А. Имя и общество, Москва, 1979, с.246-247.
8. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва, 1962, s.252.

INTERNAL MEANING LOAD AND FUNCTIONAL - PARAMETRIC FEATURES OF ONYMS

The study of the internal meaning and functional - parametric features of onyms in the epigraphic texts and their investigation on different principles is one of the main objectives of the thesis. The study of the internal meaning and functional - parametric features of onyms in the epigraphic texts and their investigation on different principles is one of the main objectives of the thesis.

Keywords: Functional-parametric analysis, onym, denotative, ethnolinguistics, lexical meaning.

ASSOSIATIV ÖYRƏNMƏ VƏ DİL TƏDRİSİ PROSESİNDƏ YENİ SÖZLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Oqtay İsmayilzadə

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: oqtay.ismayilzade@gmail.com

Assosiativ öyrənmə nədir? Beynimiz anlayışları necə öyrənir və onları necə yadda saxlayır? Bu sual tarixən elm adamlarını, xüsusilə də təhsillə bağlı araşdırmalar edən şəxsləri, psixoloqları, eləcə də dilçiləri düşündürmüşdür. Bu minvalla alimlər həmişə yeni öyrənmə nəzəriyyələrini araşdırmışlar. Sözügedən öyrənmə nəzəriyyələrindən ən ümudəsi assosiativ öyrənmə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə ilk dəfə dilçi alimlər Riçardz və Şmit tərəfindən irəli sürülmüşdür. Assosiativ öyrənmədəyərkən insan və heyvan beynində iki və daha artıq elementin, anlayışın və yaxud məfhumun əlaqələndirilərək öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Assosiativ öyrənmə birbaşa koqnitiv proseslərlə bağlıdır. Əgər biz zəngli saati yuxudan erkən durmaqla əlaqələndirsək, biz həmçinin bu qurğunun nə üçün olduğunu və necə işlədiyini də öyrənmiş olacağıq. Yaxud təsəvvür edin ki, bizdən orta məktəbdə riyaziyyat fənnindən buraxılış imtahanında neçə aldığımızı xatırlamağımızı istəyirlər. Digər fənnləri yox məhz riyaziyyatı, digər qiymətləri yox məhz buraxılış imtahanının qiymətini. Çətindir, elə deyilmi? Biz həmin qiyməti xatırlamağa çalışanda həm riyaziyyat müəllimimizi, həm məktəbimizi, həm buraxılış imtahanını, həm də sinif yoldaşlarımızı xatırlayırıq. Bəs niyə o qiyməti xatırlamaq belə çətindir? Çünki insan beyni elə bir quruluşa sahibdir ki, o heç bir anlayışı digərlərindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmir, xatırlamır, əksinə qəbul etdiyi informasiyaları qrup şəklində öyrənir assosiativ yaddaşda saxlayır. Buna görə də bizə ümumi məktəbi, riyaziyyat müəllimimizi, həmin imtahanı xatırlamadan riyaziyyatdan aldığımız qiyməti xatırlamaq çətindir.

Assosiativ öyrənmə nə üçündür? İnsan həyatının bütün dövrlərində yeni nələrə öyrənir və yeni nələrə adaptasiya olur. Bu metod sayəsində biz öyrəndiyimiz anlayışları başa düşür, əlaqələndirir və növbəti dəfə onun asan xatırlayırıq. Əgər bu belə olmasaydı biz işdən çıxıb evə necə gedəcəyimizi xatırlamazdıq, və yaxud əlimiz yandıqda edəcəyimizi bilməzdik və “balıq yaddaşı” anlayışı biz insanlara da şamil olunardı.

Assosiativ öyrənmə və dil. Assosiativ öyrənmə metodundan psixologiyada, tibbdə, eləcə də tədris prosesində, sinif dərslərində, sinif idarəçiliyində geniş istifadə olunur. Bu metod tələbələrə informasiyanı daha dərindən qavramağa, onu daha asan yadda saxlamağa və həmçinin daha dəqiq xatırlamağa kömək edir.

Xarici dil tədrisi prosesində də assosiativ öyrənmə metodundan geniş şəkildə istifadə edilir. Bildiyimiz kimi biz yeni bil dil öyrənmərkən onu dinləmə, danışmaq, yazma, oxuma, söz öyrənmə-lüğət bazasının artırılması, qrammatika kimi müxtəlif aspektlərdən öyrənirik. İndi isə sözügedən metodun dil tədrisi prosesində yeni sözlərin öyrənilməsi zamanı faydalarından danışaq. Heç kəs dil öyrənmə prosesində yeni sözlərin öyrənilməsinin vacibliyini inkar edə bilməz. Bütün digər dil bacarıqları (dinləmə, danışma, yazma, oxuma) yeni sözlərin öyrənilməsi üzərində qurulur. Yeni sözlərin daha yaxşı öyrənilməsi üçün müxtəlif metodlar irəli sürülmüşdür. Onlardan biri də assosiativ öyrənmədir.

Tələbələr birinci və yaxud ikinci dil öyrənmə zamanı onlara bu prosesin ilkin mərhələsində lazım olacaq çoxlu ümumişlək sözlər öyrənir. Ancaq, dili mükəmməl öyrənmək üçün çox geniş lüğət bazasında yiyələnmək lazımdır. Amerikan dilçisi Norbert Şmit (2008) bildirir ki, sözlərdən danışmaq zamanı produktiv istifadə edə bilmək üçün ilk öncə onları düzgün öyrənmə hədəfləri təyin olunmalıdır. Tətbiqi dilçilik üzrə ekspert Batia Loferin (1998) fikrinə əsasən isə dildən ana dili kimi istifadə edənlərlə dili sonrada öyrənənlər arasında əsas fərq bildikləri və istifadə etdikləri lüğət bazasının həcmidir, ona görə də yeni dil öyrənənlər müdəmədi şəkildə öz lüğət bazalarını artırmalıdırlar. 50-60-cı illərdə dil öyrənmə prosesində audiolinqvalizm metodu dominantlıq edirdi, söz öyrənmə arxa planda

qalmışdı, lakin 1970-ci illərdə kommunikativ dil tədrisi metodunun təsiri ilə bu yanaşma aradan qaldırıldı. Tədqiqatlar göstərir ki, lüğət bazasına yiyələnmək xarici dilin uğurlu istifadəsində mühüm rol oynayır, çünki lüğət bazasına yiyələnmədən dilin mütəxlif aspektlərini səmərəli istifadə etmək qeyri-mümkündür. Dildən ikinci dil kimi istifadə edən ölkələr arasında həmin dildə oxuma səviyyəsinin az olması bilavasitə kifayət qədər söz bilməməklə əlaqələndirilir. Ən populyar assosiativ söz öyrənmə metodologiyaları aşağıdakılardır:

Sözləri digər dil bacarıqları ilə paralel öyrənmək. Dil tədrisi prosesində assosiativ öyrənmə deyərəkən bütün dil bacarıqlarının əlaqələndirilərək öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Biz öyrəndiyimiz yeni sözləri təkcə lüğət tutaraq, əzbərləyərək öyrənməməliyik. Biz onları həmçinin dinləmə tapşırıqlarında eşitməli, oxu materialları eyni sözlər üzərində qurulmalı, yazı tapşırıqlarımızda yeni sözlərimizdən aktiv istifadə etməli, danışığımızda yeni sözlərə uyğun mövzu seçməli və sözləri bu kontekstdə aktiv istifadə etməli, həmçinin qrammatika tapşırıqları edən zaman belə məzmunu bu sözlərdən ibarət olan tapşırıqlar etməliyik. Bu metod assosiativ söz öyrənmə metodu adlanır

Siyahı tutmaq. Hər yerdə sözlər vardır. Sözləri sadəcə lüğətdə axtarmaq kifayət etmir, həmin dildə məlumatlar oxumaqla, dil daşıyıcıları ilə danışmaqla da yeni sözlər öyrənmək olar. Bunun üçün həmin sözləri hər zaman üzərimizdə olan daşına bilən bir şeyə (dəftər, stiker) yazmalı və istədiyimiz zaman onlara baxa bilməliyik. Sözləri yazarkən onları tək yazmamaq, digər sözlərlə assosiasiyalandırmaq, qarşısında hansı nitq hissəsinə aid olduğunu yazmaq və cümlədə işlətmək lazımdır. Məs., *fish* (n.)- *fishy, fisher, fisherman. I go fishing every weekend.*

Sözlərdən danışmada istifadə etmək. Yeni sözlər öyrənən zaman əvvəl öyrəndiklərimiz asan undulur. Bu adətən düzgün istiafə qaydalarını bilmədiyimiz sözlərdə baş verir. Sözlərdən nitqinizlə nə qədər çox assosiasiya etsəniz və onları danışığınızda nə qədər çox istifadə etsəniz, onları bir o qədər rahat yadda saxlayarsınız. Həftə içi ərzində yazdığınız söz siyahılarını hər həftənin sonunda təkrarlamak, növbəti həftə ərzində onlardan mütəmadi istifadə etmək lazımdır. Bir müddət sonra tutduğunuz ümumi söz siyahısına yenidən baxmaq və yadınızdan çıxan sözləri yeni siyahıya yenidən yazmaq lazımdır.

Oyunlar oynamaq. Lüğət bazasını gücləndirmək üçün çoxlu söz oyunları (Word Games) vardır. Oyunlar ən yaxşı öyrənmə üsuludur, çünki əyləncəli və maraqlıdır, həmçinin sizə sözlərin kontekstual istifadəsinə şərait yaradır. Oyunda istiadət etdiyiniz sözlər gələcəkdə nə vaxtsa yenidən qarşınıza çıxsa, siz onu müxtəlif assosiasiyalar vasitəsilə rahat şəkildə xatırlaya bilərsiniz. Bu assosiasiyalara dostunuzun o sözə çox gülməsi və yaxud sizin o sözü oyun zamanı çətin işlətməyiniz misal ola bilər. Təcrübə göstərir ki, bir sözü bir neçə yerdə işlətmək onu rahat yadda saxlamağa və xatırlamağa kömək edir.

Sözləri tək formada xatırlama. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi sözləri xatırlamağın asan yolu onları kontekstdə işlətməkdir. Bunun bir yolu sözü cümlədə xatırlamaqdır. Bu ona görə effektivdir ki, sözü cümlədə işlədən zaman təkcə sözü deyil həmçinin onun istifadə qaydasını da xatırlayırıq. Başqa bir üsul isə sözləri qrup şəklində, sinonimlərlə xatırlamaqdır. Məs., siz əgər "*humongous*" (çox böyük) sözünü öyrənmisənizsə onu onunla əlaqəli digər sözlərlə- *huge, large* ilə birləşdirin.

Oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq. Nə qədər çox bədii ədəbiyyat, eləcə də qəzet və jurnallar oxusanız, bir o qədər çox yeni sözlər öyrənə bilərsiniz. Hər hansısa bir materialı oxuyan zaman sizə tanış olmayan sözlərin mənasını cümlənin və abzasın kontekstindən müəyyən etməyə çalışın. Daha sonra onu lüğətdə axtarın. Bu üsulla siz həmçinin sözlərin kontekstual mənalarnı öyrənəcək, onların cümlədə digər nitq hissələri ilə və ya frazalar şəklində necə işləndiyini öyrənmiş olacaqsınız.

Sinonimlər və kontekstual məna. Yeni sözlər öyrənən zaman sözü tək dey, sinonimlərini də öyrənmək lazımdır. Bu tərcüməçilərə, tərcümə fakültəsində oxuyan tələblərə daha çox lazımdır. Sözləri nitqimizdə işlədən zaman, eləcə də tərcümə edən zaman hər hansısa sözü unuttuğumuz təqdirdə onu sinonimi ilə əvəz etmək vəziyyətdən ən rahat çıxış yoludur. Bundan başqa ingilis dilində sözlər nadir hallarda öz ilkin mənalarnı (primary meaning) işlənir. Əksər sözlər fərqli kontekstlərdə fərqli

mənalar verir. Sözləri öyrənən zaman onları müxtəlif kontekstlərlə əlaqəli öyrənmək və sözün bütün kontekstual mənalarını bilmək vacibdir. Lakin bir şeyi də unutmaq lazım deyil ki, bütün kontekstual mənalar bir ilkin mənadan törəyir və onu özündə ehtiva edir. Sözün etimologiyasını da bilmək bu baxımdan faydalıdır.

Yekunda demək olar ki, söz öyrənmək dil öyrənmənin ən vacib hissəsidir. Bəzi insanlar sözləri rahat şəkildə öyrənib yadda saxlaya bilsələr də, bir çoxu onları öyrənməkdə əziyyət çəkirlər. Yuxarıda göstərilən metodlar vasitəsilə sözləri daha rahat şəkildə öyrənmək və yadda saxlamaq olar. Çünki bu metodlar hər biri sınınmış və nəticəsi olan metodlardır.

Açar sözlər: assosiativ öyrənmə, assosiativ öyrənmə və dil, yeni sözlərin öyrənilməsi, assosiativ metod.

Ədəbiyyat

1. Learning: <https://en.wikipedia.org/wiki/Learning>
2. Associative learning:
https://en.wikipedia.org/wiki/Learning#Associative_learning
3. Associative learning and teaching:
<https://study.com/academy/lesson/associative-learning-definition-theory>
4. Randall S. Hansen “ Easy ways to improve and expand your vocabulary” Toronto, Canada.
5. Best way to learn English vocabulary:
<https://www.fluentu.com/blog/english/best-way-to-learn-english-vocabulary/>
6. Ten ways to learn new words as a language learner:
<https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/ten-ways-learn-new-words-language-learner>

ASSOCIATIVE LEARNING AND LEARNING NEW WORDS IN LANGUAGE TEACHING

The article provides information about learning process, associative learning and different ways of learning new words via associative learning method. Moreover, the article emphasizes the information about how to associate learning of new words with other language skills such as reading, writing, listening, speaking grammar etc. and remember new words in different contexts such as in public speaking and interpretation processes. The article includes more than five learning methods of new words for those who have difficulties with learning new words and using them.

Keywords: associative learning, associative learning and language, learning new words, associative method.

ОСОБЕННОСТИ ЭВОЛЮЦИИ ЖАНРА РОМАНА В ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Айбаниз Исмаилова

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан
e-mail: aybanizismayilova26@gmail.com

Кризис классического для XIX в. жанра романа в XX в. обернулся напряженными поисками новых форм для отражения новых мировоззренческих и творческих открытий. Спор о судьбах романа продолжался в течение всего XX в. Исследователи говорили и о «конце романа» (О. Э. Мандельштам), и о том, что это самый «неканонический жанр», абсолютный центр жанровой системы литературы (М.М. Бахтин).

Важнейшей причиной разрыва романа XX в. с классической формой является признание утопичности свойственного ей гуманистического решения нравственных проблем бытия. В литературе XX в. меняется сама концепция личности.

Важнейшим обстоятельством, повлиявшим на поэтику романа XX в., является так называемый «кризис авторства», обусловленный общим кризисом традиционных ценностей, представлением о реальности как «хаосе», когда позиция всезнающего автора-повествователя становится художественно неубедительной.

Динамика жанра романа XX в. развивается в трех основных направлениях: возникает «поэтологический роман», организующим началом которого является творческая рефлексия автора, повествующего о самом процессе написания данного романа (А. Жид «Топи», «Фальшивомонетки», М. Унамуно «Туман», В. В. Набоков «Дар», М. Фриш «Назову себя Гантенбайн»); появляются формы романа, которые целиком строятся на точке зрения героя (М. Пруст, Л. – Ф. Селин, Э. Хемингуэй, У. Фолкнер, Г. Бёлль, Т. Бернгард); организующим началом романа становится «авторский сюжет», построенный как соединение разнородных фрагментов текста по определенной логике движения авторской мысли (Дж. Джойс «Улисс», А. Дёблин «Берлин, Александерплац»). В этом случае читатель должен сам объяснять текст, «выстраивая» связи между его фрагментами.

Характерной особенностью поэтики романа XX в. является выход на поверхность таких традиционно скрытых внутри «органической формы» структур, как диалог автора и героя, сюжетное развертывание внутренней жизни романного героя и др. Так, авторская рефлексия по поводу героя пронизывает текст романа Дж. Фаулза «Женщина французского лейтенанта». Открытость жанра реализуется во внешней незавершенности финала (автор предлагает читателю несколько концовок на выбор), в буквально открытой сюжетно-композиционной организации текста, и может читаться как произведение, принадлежащее к разным жанрам.

Среди основных признаков романа XX в. можно выделить следующие:

1. «Редукция фабулы» до отдельного мотива или эпизода: началом, организующим произведение, становится сюжетная разработка отдельного фабульного мотива.

2. «Дефабулизация», то есть значительное ослабление роли фабулы в произведении: более значимым становится преломление сюжета в обладающих самооценностью диалогах, размышлениях, воспоминаниях, не только тормозящих движение фабульного времени, но и как будто останавливающих его. На смену фабульному принципу организации текста приходит «музыкальный», опирающийся на мотивную структуру. Именно о «музыкальности» как о структурообразующем принципе своего романа «Волшебная гора» (1924) писал Т. Манн: «Роман был для меня симфонией, произведением, основанным на технике контрапункта, сплетением, в котором идеи играют роль музыкальных мотивов». [4, с.107]

3. Особую роль начинает играть слово, обретающее самостоятельность по отношению к

фабульному материалу и претендующее на то, чтобы стать ведущим началом организации текста. Авторский комментарий, затрагивающий принципы организации текста, разрушает базовое для литературы XIX в. представление о художественном мире как о целостном жизненном пространстве.

Существенную роль в художественной организации романа XX в. играет принцип «разъединения элементов», в соответствии с которым повествовательное развертывание художественного мира становится «прерывистым», лишенным органической плавности переходов. Возникает так называемый «роман-монтаж» (Дж. Дос Пассос «Манхеттенский паром»). Смысл романа открывается в пространстве композиции, где различные элементы повествования вступают в многообразные, своего рода игровые отношения, порождая смыслы, никак не связанные с фабулой.

В целом, в романе XX в. происходит отказ от того способа построения образа человека, который охватывается понятием «литературный характер». Образ романного героя часто строится как некий рассеянный ряд «масок», пространство многих «я» («Степной волк» Г. Гессе). Иногда персонаж заменяется не имеющим границ потоком сознания различных непрерывно сменяющихся друг друга фигур.

Основные жанровые разновидности романа XX в.: символистский роман (Андрей Белый), модернистский роман-миф (Г. Сеферис, Г. Маркес), «лирический» роман (И. А. Бунин), «роман-река» (Э. Золя, А. Франс, Р. Роллан), «интеллектуальный» роман (Т. Манн, Г. Гессе, Р. Музиль), сатирический роман (Э. М. Форстер, Дж. Голсуорси, И. Во), постмодернистский роман (М. Павич, И. Кальвино), метароман (В. В. Набоков, М. Муркок) и даже «антироман» (А. Роб-Грийе, Н. Саррот). [5]

Как отмечает выдающийся философ XX в. М. К. Мамардашвили, «в XX в. отчетливо поняли старую истину, что роман, текст есть нечто такое, в лоне чего впервые рождается и автор этого текста как личность и как живой человек... Искусство словесного построения есть способ существования истины». [1]

«Культ» романа как центрального жанра был характерен для литературоведения 1960-1990-х гг. Показательно, что именно роман остается наиболее востребованным жанром массовой аудитории и в постмодернистскую эпоху, о чем свидетельствуют не только разнообразные жанровые модификации постмодернистского романа, но и жанры массовой литературы, «воскресшие» в последние десятилетия XX в.

Мировая литература постмодернизма, расцвет которой приходится на конец XX в. — начало XXI в., выражает особенное постмодернистское мировосприятие и связана с зарождением литературы нового типа — литературы третьего тысячелетия, которая значительно отличается от классических произведений.

Беспрецедентность эпохи рубежа XX — XXI веков очень точно выразил французский философ Жак Деррида: «Это абсолютная эпоха; это не абсолютное знание или конец истории, это эпоха абсолютного знания... абсолютного саморазрушения без Апокалипсиса, без открытия, без абсолютного знания...». [4]

В постмодернистских текстах всё условно, в них обязательно присутствуют элементы иронии и пародии. Эту отличительную черту постмодернистской литературы очень точно охарактеризовал один из теоретиков постмодернизма Умберто Эко: «Постмодернизм — это ответ модернизму: раз уж прошлое невозможно уничтожить, ибо его уничтожение приведёт к немоте, его нужно переосмыслить, иронично, без наивности». [3]

В постмодернистской эстетике, по мнению Ролана Барта писатель провозглашается мёртвым, т.е. не способным создавать что-либо новое, он лишь цитирует тексты, а содержание, душу в художественное произведение вкладывает не автор, а читатель.

Важной чертой современного литературного пространства является размывание границ

между элитарной и массовой литературой. В отличие от литературы конца XX века, когда при всей пестроте картины и многообразии жанров и стилей все же можно было выделить стилевые тенденции и направления, новейшая литература - это литература авторских художественных моделей. В произведениях современных писателей происходит сращение приемов и установок реализма с постмодернистской художественной техникой. Глубокий психологизм может сочетаться с авторской игрой с читателем, узнаваемые современные реалии могут существовать в одном пространстве с фантастикой и мистикой, история познаваться через детективный сюжет, а философские вопросы бытия осмысляться в мелодраматических коллизиях.

Многообразие писательских стилей, авторских жанров в современной литературе свидетельствует о свободе ее развития и существующих перспективах.

Ключевые слова: жанр романа, роман-миф, поэтика романа, постмодернизм.

Литература

1. «Великая традиция» - Мировая художественная культура. XX век.
www.e-reading.club/.../Mirovaya_hudozhestvennaya_kultura_XX_vek_Literatura.html
2. Из литературы третьего тысячелетия: об основных тенденциях развития мировой литературы в конце XX — начале XXI века iessay.ru/.../iz-literatury-tretego-tysyacheletiya-ob-osnovnyh-tendenciyah-razvitiya-mi...
3. Культура постмодерна - конец истории? - CodaMagazine
<https://coda.report/postmodern>
4. Манн Т. Художник и общество: Статьи и письма, М., 1986, 395с.
5. Скоропанова И.С. Спецсеминар «Реализм, модернизм, постмодернизм в русской литературе XX в.» www.bsu.by/Cache/pdf/204993.pdf

THE FEATURES OF THE EVOLUTION OF THE NOVEL GENRE IN THE LITERATURE OF THE 20TH CENTURY

This article reveals the peculiarities of transformation of the traditional novel into new forms in the XX c. It shows the conditions that influenced the poetics of the novel in the XX c. The article points out the characteristic features of the poetics of the novel in the XX c and the main trends of its development. The changes of the concept of the character are also underlined in the article. It shows the main genre classification of the novel in the XX c. The development of the novel at the end of the XX c. and beginning of XXI c. and its forms in postmodernist literature are in the focus of the article.

Keywords. Genre of the novel, the novel-myth, the poetics of the novel, post-modernism.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ НЕСПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ФОРМУЛ ВЫРАЖЕНИЯ ПРОСЬБЫ В ПИСЬМАХ М.А. МАКСИМОВИЧА

Елена Холодняк

Харьковский Национальный Педагогический Университет имени Г.С. Сковороды,

г. Харьков, Украина

e-mail: elenakholidniak@hnpu.edu.ua

В современных условиях упрощения культуры эпистолярного общения, обусловленных развитием информационных технологий, особую актуальность приобретают проблемы письменной коммуникации. В связи с этим сейчас чрезвычайно важным является обращение к образцам высокой культуры общения, представленной в наследиях передовой интеллигенции прошлого, представителем которой является М.А. Максимович – ученый-энциклопедист, сделавший значительный вклад в развитие многих отраслей науки одновременно: природоведения, философии, истории, археологии, этнографии, фольклористики, языкознания и литературоведения.

Одной из частных проблем этикета письменного общения является вопрос о способах выражения просьбы.

Проблема изучения способов выражения просьбы на материале эпистолярных текстов была предметом исследования некоторых ученых. Так, способы выражения просьбы в письмах А.С. Пушкина рассматривались в статье Г. Морозовой [3], большое исследование на материале писем Т.Г. Шевченко, И. Франка, О. Кобылянской, Леси Украинки проведено украинскими исследователями Э. Ветровой [2], С. Богдан [1] и др. Вместе с тем все еще не достаточно полно описаны факторы, влияющие на выбор средств и способов выражения просьб, мало внимания уделено исследованию семантико-функциональных особенностей этикетных единиц, актуальной остается проблема функционирования этикетных формул выражения просьбы в письмах, соотносимых с разными функциональными стилями.

Цель нашего исследования – описать факторы, влияющие на выбор тех или иных средств выражения просьбы, выявить особенности функционирования неспециализированных этикетных формул выражения просьбы в эпистолярных текстах М.А. Максимовича, соотносимых с разными функциональными стилями.

В переписке М.А. Максимовича этикетные единицы, служащие для оформления этикетных формул просьбы, отличаются богатством и разнообразием форм. Выбор той или иной конструкции зависит от многих факторов, среди которых выделяются степень знакомства автора с адресатом, характер их личных отношений, социальные характеристики (возраст, социальный статус, должность), сфера использования послания, целеустановка, а также личные предпочтения автора послания и др.

Наряду с прямыми, специализированными средствами выражения просьбы в эпистолярном наследии М.А. Максимовича функционируют также неспециализированные средства оформления просьб, в которых отсутствуют лексемы *просить*, *прошу*, *просьба*, *прошение* или глагол в повелительном наклонении. Непрямые средства выражения просьбы имеют меньшую силу воздействия на адресата и передают побуждение к действию в более мягкой форме. Именно поэтому они используются во всех типах писем М.А. Максимовича преимущественно к официальным, малознакомым или старшим по возрасту или социальному статусу адресатам.

Главное место среди неспециализированных средств выражения просьбы в эпистолярном наследии М.А. Максимовича занимают условные конструкции. Они употребляются автором в официально-деловых письмах к Министру народного просвещения С.С. Уварову, в публицистических и

научных письмах к ученым и общественным деятелям Н.А. Маркевичу, М.П. Погдину и др., а также в собственно личных письмах к брату В.И. Тимковскому, О.М. Бодянскому и др.: **“Отложить эту биографию в долгий ящик не должно. *Всего лучше, если б и окончательную обработку ее, и ее издание в свет, ты взял бы на себя ...*”** (к В.И. Тимковскому).

Подобные выражения имеют формальный показатель ирреальности действия, который указывает на то, что просьба, обращенная к адресату, мыслится автором как возможное или желательное действие, реализация которого связана с желаниями или возможностями адресата.

Другим не менее важным средством оформления не прямых просьб в переписке М.А. Максимовича являются вопросительные конструкции, которые автор использует только в своих собственно личных письмах к близким людям: двоюродной сестре Е.И. Андреевой, П.Г. Лебединцеву, О.М. Бодянскому, С.И. Пономареву и некоторым другим адресатам.

М.А. Максимович использует вопросительные конструкции двух типов:

1) этикетные формулы, в которых модальное значение вопросительности является основным и которые реализуются с помощью следующей модели: *отрицательная частица не + глагол в будущем времени + ли (вы) ...?*;

2) этикетные конструкции, в которых модальное значение неуверенности адресанта в реальности, возможности выполнения просьбы преобладает над значением вопросительности и которые оформляются с помощью следующей модели: *нельзя ли (не можете ли) + инфинитив + существительное или местоимение?*

Главной коммуникативной целью этикетных выражений просьбы, в которых модальное значение вопросительности есть основным, является получение от адресата информативного подтверждения реальности или нереальности выполнения той или иной просьбы. Частицы не, ли выступают морфологическим средством выражения вопросительности и придают высказываниям дополнительное модальное значение неуверенности, сомнения адресанта в реальности выполнения просьбы: **“Не напишет ли кто-нибудь рекомендации в Моск. газетах, что ...”** (к О.М. Бодянскому).

Главной коммуникативной целью конструкций, в которых модальное значение неуверенности адресанта в возможности выполнения просьбы преобладает над значением вопросительности, является намерение адресанта мягко и бережно воздействовать на адресата, тем самым, заставив его выполнить желание автора письма: **“Не можете ли достать из архивов послужных списков Ивана и особенно Василия Ф.?”** (к Е.И. Андреевой).

Кроме вопросительных и условных конструкций, служащих оформлению не прямых просьб, в официально-деловых и собственно личных письмах М.А. Максимовича также используются высказывания, воспринимающиеся как просьбы, которые содержат намек адресату на необходимость ответного действия, которым заинтересован адресант. Употребляемые в таких высказываниях глагольные формы ни лексически, ни грамматически просьб не выражают, в таких случаях просьба вытекает из контекста письма или выражается с помощью односоставных предложений с императивной интонацией: **“Да ведь у Вас и написаны лекции! *Ей-Богу надо издать!*”** (к С.П. Шевыреву); **“*Мне хоть одно ваше стихотворение!*”** (к П.А. Вяземскому).

Этикетные формулы, оформленные с помощью неспециализированных средств, наибольшим образом способны учитывать правила языкового поведения и категории вежливости и именно поэтому используются во всех типах писем автора.

Ключевые слова: этикетная формула, специализированные и неспециализированные средства, эпистолярный текст, функциональный стиль.

Литература

1. Богдан С. Епістолярій Лесі Українки і мовленнєвий етикет українського народу, Українська мова і література в школі, 1993, №2, с.33-37.
2. Ветрова Е.С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників XIX ст.: Дисертація канд. філол. наук: 10.02.01, Донецьк, 2004, 220 с.
3. Морозова Г.В. Выражение просьбы в письмах А.С. Пушкина, Русский язык в школе, 1999, №3, с.81-86.

FUNCTIONING OF NON-SPECIALIZED EXPRESSION FORMS OF REQUEST IN THE LETTERS OF M.A. MAKSIMOVICH

In the article the peculiarities of etiquette indirect request formulas in M.A. Maksimovich's letters correlated with different functional styles are revealed, and the factors which determine the choice of means of expressing requests are described.

Keywords: etiquette formula, specialized and non-specialized means, epistolary text, functional style.

RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND CULTURE IN ENGLISH-SPEAKING COUNTRIES

Samira J. Mammadova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan
e-mail: samira.mammadova@au.edu.az

The language we speak refer to common experience. It expresses facts, ideas or events that are communicable as they reflect the knowledge about the world that other people share. The words of any language also reflect their authors' attitudes and beliefs, their outlook, traditions and moral life of a given nation. It evidence that language expresses cultural reality of the nation whose language we learn.

The members of a community or social group do not only express experience, they also create experience through language. They give meaning to words through the medium they choose to communicate with one another. Therefore the way in which people use the spoken, written or visual medium itself creates meanings that are understandable to the group they belong to.

Language is a guide to "social reality". People do not live in the world alone, nor alone in the world of social activity, they are under the influence of the language which has become the medium of expression for their society. It is impossible to imagine that one adjusts to reality essentially without the use of language and that language is merely an incidental means of solving specific problems of communication or reflection. No two languages are ever sufficiently similar to be considered as representing the same social reality. We see and hear and otherwise experience very largely as we do because the language habits of our community periscope certain choices of interpretation [1, p.162].

As is seen from this statement E. Sapir is claiming here that our language determines the way we think.

The question of relationship of language and culture has long been under the focus on linguistics, although the importance of the question. Culture as an important extra-linguistic factor influences

the formation of language. National culture includes lifestyle, customs and traditions, mentality and other factors. As a cultural dimension traditions greatly influence the enrichment of language with denotative and connotative lexicon. We can observe that old English customs and traditions has had a significant contribution to formation of English lexicon.

According to V. L. Whorf, word is the basis of conscious manner is interconnected with the language. Therefore, the same object or event can be admitted or named differently by different people. The difference between these names and things in world languages originates from cultural, behavioral specifics of people. According to V. L. Whorf's theory people live not only in the world of things surrounding them and in the world of their social activities, but also in the world of their mother tongue, in the world of words [2, p.146].

And other linguistic theories relating to the relationship of language and culture reveal the existence of inseparable ties between these two dimensions. Study of language and culture in close relationship has recently attracted the attention of numerous linguists. The question is actual for its utmost importance for translation from one language to another. Scientists come to the conclusion that beyond the grammatical structure of a language there is a semantic field which makes it difficult for others to understand it.

The semantic field reflects the lifestyle, ethic and aesthetic world of a concrete people formed during many years. Therefore, those who translate from that language, or communicate with bearers of that language have some difficulties in understanding it.

For this reason study of the English language based previously on linguistic factors has also acquired socio-culturological tendency since 1990s. This aspect of language study is based on the indivisible connection of the language with the culture of the nation who speaks this language. Socio-cultural aspect of bearing the language enables those who learn foreign languages to get a letter experience of communication and translation from one language into another. As language and culture are interconnected with each other, learning the language should be closely associated with culture. Only though a large acquaintance with the culture one can better understand the language and communicate with the bearers of that language. In order to acquire the communicative potential, communicators must have a sufficient knowledge about the culture, lifestyle, mentality and other extralinguistic features of language bearers.

Without paying attention to cultural diversity of nations, the differences in their evaluation system can arouse a number of misunderstandings in the communicative activity. Consequently study of the English language in close relationship with culture is actual for language learners.

Beyond the English grammar there is a semantic field reflecting the English life style, traditions, mentality etc. This semantic field was formed during hundreds years, translation of which requires completely a different approach. According to V. Humboldt, understanding the cultural lexicon requires the "anthropological approach" from linguistics. This approach learns the language in close connection with moral nature, spirit, traditions, history, life style, etc. of the given people [3, p.115].

One of the famous linguists seeing close ties between the language and culture is L. Whorf, according to whom language helps learn about cultural history of people and conditions the future development of the culture. He notifies that language is a guide to social reality [2, p.226].

English lifestyle is a notion covering large areas of cultural life. It includes everyday life, forms of entertainment, the organizations that organize the types of entertainment, rest of old and young people, as well as sport competitions.

V. Humboldt's anthropological approach to the language lies in the basis of comparative research of the language and culture. To his opinion the language reflects the specificity, national colour of the people [3, p.115].

The same idea was supported by E.M. Vereshagin, Q.D.Tomakhin, A.D.Shveytser and others.

There are numerous researchers who admit cultural factor as having a significant role in the formation of language. The lexical layer referring to everyday life and the related spheres considered by linguists as a phenomenon greatly influencing the language. This phenomenon was researched within culturology, psychology, lifestyle, linguo-country studies. An outstanding representative of ethnolinguistics, Edward Sapir characterizes the language as a guide to social reality. According to him, the language greatly conditions our thinking connected with social problems and social process. People are not alone at all in social environment, in the objective world and they are under constant impact of the language which serves as an expressive device of society [1, p.162].

J.Gumpers and S.Levinson support the idea of relativity of the language asserting that the language is not independent. According to them, culture influences our way of thinking through the language and the difficulties we come across in understanding languages are just connected with the background of those languages with different cultures and psychologies not familiar to us [4, p.1].

The specific lifestyle also caused appearance of lexicon with national colour in American English. The lifestyle of early American immigrants became a source of colourful expressions. For instance, the word shanty which denoted huts where poor Irish immigrants used to dwell was the basis on which a number of new words were coined. Shantytown meant the houses in the suburb where poor Irish people lived. Another colorful expression-shanty Irish was used to denote poor Irish immigrants [5, p.1236].

Colorful expressions in the English language covers various layers of the lexicon-words denoting dwellings, cuisine, vehicles, clothes etc. For instance the word shack denoting a primitive type of hut was converted into a verb (to shack) denoting “to live together while unmarried”: She’s shacking up with her boyfriend [5, p.1233].

We see a metonymic tie between the semantics of the primitive hut and its verb derivation (“to spend time”, “to live temporarily”).

On the basis of the words denoting English cuisine a great number of colourful expressions became into use. It is observed that both positive and negative connotations could emerge based on the words denoting cuisine. For instance, the word bad egg denotes a person who is often in trouble, but big cheese is used to denote a very important person: I thought I was just going to interview the secretary, but they let me talk to the big cheese himself. Or the expression hard cheese is used when you are sorry for someone because they have had bad luck: “I failed the exam. Oh, hard cheese” [5, p. 811].

All spheres of national culture are known to be a source of colorful words and expressions. As observations show, the language is not at all an independent phenomenon. The language gains semantical notions not isolated from people’s moral values and life experiment. When dealing with the ties of language and culture we often hear the expression: “The language is the mirror of the culture”. This tie is also studied under the subject “culturology”, which deals with all extralinguistic factors that influence the language. We can come to the conclusion that study of a foreign language is only possible in its connection with the culture of the nation whose language is learned. And in the formation of varieties of the English language one can easily see the contribution of the culture.

Keywords: culture, colorful words and expressions, ethnolinguistics, dimension.

References

1. Sapir E. Selected writings of Sapir in Language, Culture and Personality. University of California Press, 1949.
2. Whorf B. Language, Thought and Reality. Massachusetts Institute of Technology Press, 1956.
3. Humboldt W. The diversity of human language structure and its influence on the mental development of mankind. Cambridge University Press, 1989.
4. Gumperz J.J., Levinson S.C. Rethinking Linguistic Reality Cambridge University Press, 1966.
5. Longman Dictionary of English Language and Culture, Longman, 1998.

MİR CƏLALIN “DIRİLƏN ADAM” ROMANINDA AÇILMAMIŞ QATLAR

Fərhad Mədətov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Mir Cəlalin “Dirilən adam” romanı sovet dövründə yazılmış ən qiymətli milli əsərlərdən biridir. Ona görə ki, sovet totalitar rejimi dövründə bu əsərdə Xalq Cümhuriyyəti dövrünün bütün ictimai-siyasi məsələləri bütün incəliklərinə qədər müşahidə edilmiş və bədii həqiqətə çevrilmişdir. Lakin sovet dönəmində bu əsər öz layiqli qiymətini ala bilməzdi. Ona görə ki, o zaman bolşevikləri aşıq-aşkar tənqid etmək mümkün olmadığı üçün müəllif onları əsərdə siyasi cəhətdən məhdud, birtərəfli və sadələvh kimi təqdim etməklə qarşısına qoyduğu problemləri (imperiyanın işğalçılıq siyasətini) həll edir. Bu gün artıq Mir Cəlalin əsərlərinə müstəqillik işığında baxmağın vaxtı çatmışdır. Görkəmli tənqidçi N.Paşayeva əsər haqqında maraqlı fikirlər irəli sürür: “Mir Cəlalin elə ilk romanında seçdiyi mövzu, toxunduğu problem, ifadə etdiyi bədii-estetik fikir və qənaətləri konyukturaya yox, əsl ədəbiyyata köklənmişdi [1, s.24].

Proqram xarakterli bu fikirlər – tezislər tənqidçiləri istiqamətləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ənənəvi üsullardan kənara çıxmış bu əsəri layiqincə dəyərləndirmək üçün onun dərin qatlarına nəzər salmaq tələb olunur. Yazıçı çox vacib məsələləri imperiya senzurasının nəzərlərindən yayındırmaq üçün maraqlı bir üsuldən məharətlə istifadə etmişdir; o, müsavatin kənddəki nümayəndəsi Bəbir bəyi zahirən mənfi, Xalq Cümhuriyyətinə laqeyd münasibət bəsləyən, fərarilik edən Qədiri isə zahirən müsbət planda təqdim etmişdir. Lakin əsas məsələ bundadır ki, ədib əsər boyu oxucusunu hər iki qəhrəmanın psixoloji (Bura başqa personajları da daxil etmək olar) aləminin dərin qatlarına apararaq onların hansı məsləkə qulluq etdiyini dəqiqləşdirmişdir. Əsərdə obrazlar ikiləşir. Bu incə ədəbi priyom ədibə geniş imkanlar yaratmış, əsəri də ikiləşdirmiş (alt və üst qatlar), xalqın mənafeyinin müdafiəçisinə çevirə bilmişdir. Üst qatda Qədirin fərariliyi, bolşeviklərə qoşulması onun dirilməsi kimi mənalandırılır. Bu imperiya ideoloqlarını məmnun etsə də, alt qatda xalq bu addımı bağışlaya bilmir, uşaqdan-böyüyə bütün kənd əhli, din və hökumət rəhbərləri onu xortlamış kimi qəbul edirlər. Düşüncəsiz addımlar Qədirin ailəsinin faciələrinə (Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna) yol açır. Bu yazıda “Dirilən adam” əsərində oxucular üçün çətin qavranılan sətiraltı mənalara, kodlaşmış bədii detallara müəyyən aydınlıq gətirilməsinə çalışacağıq.

Mir Cəlalin “Dirilən adam” əsəri 1930-cu illərin ədəbiyyatında, xüsusi yeri olan ən qiymətli romanlardandır. Əsər 1934-cü ildə işıq üzü görəndən sonra mətbuatda görkəmli tənqidçilər M. Cəfər, Məmməd Arif və b. öz münasibətlərini bildirmişlər. M. Cəfər daha çox əsərin formasındakı qüsurlara öz iradəni bildirir. M. Arif isə əsər haqqında belə deyir: “Lakin bütün bu, başlıca olaraq, stilistik nöqsanlarına baxmayaraq, “Dirilən adam” romanında bir sıra dəyərli cəhətlər vardır ki, mən burada M. Cəfər yoldaşdan ayrılıram” [2, s.52]. M.Arif əsəri ümumi şəkildə yüksək qiymətləndirsə də, məlum dövrlə bağlı bütün təfərrüatları açıb tökə bilməzdi. Müstəqillik dövründə əsərə maraq yenidən artmış, dəyərli fikirlər söylənilmişdir. T. Əlişanoğlu “Mir Cəlalin gülüşü” adlı məqaləsində adından da görüldüyü kimi ədibin yüksək sənətkarlıqla və gülüş pərdəsi altında əks etdirdiyi həyat lövhələrindən bəhs edir. Gülüş bolluğuna malik olan bu əsəri tədqiqatçı, haqlı olaraq, həm də ciddi əsər kimi qiymətləndirir [4, s.18-19].

Bu romanda yazıçı bolşeviklərin Xalq Cümhuriyyətinə gətirdikləri fəlakətləri, siyasi cəhətdən tamamilə naşı olan adamları manqurdlaşdıraraq öz tərəflərinə çəkərək xalqın müstəqilliyinə son qoymalarını, Cümhuriyyəti canından artıq sevən Nəsim bəy, Ələs bəy kimi fədakar obrazların xalqın azadlığı uğrundakı mübarizələrini maraqlı bir formada əks etdirmişdir. Ədib əsərdə Cümhuriyyət məmurlarının, xüsusilə Bəbir bəy və Ələs bəyin dili ilə Qədirin timsalında bolşevikləri kəskin tənqid atəşinə tutur. 24 yaşlı cavan bir yazıçının bu cür cəsarətli çıxışı və repressiyalardan da xilas ola

bilməsi, şübhəsiz ki, oxucuları təəccübləndirə bilər. Bunun səbəbi birinci növbədə yazıçının böyük sənətkarlığı ilə bağlı idi. Mir Cəlal Milli hökuməti təmsil edən və onun yolunda canından keçməyə hazır olan Bəbir bəy və Ələs bəyin bütün nurlu ideyalarını üstüörtülü şəkildə əks etdirsə də, mənfi xüsusiyyətlərini üst qatlarda daha yüksək tonla ifadə etmiş, bir növ imperiya nöqədlərinin gözüne kül üfürmüşdür. Ona görə də əsərdə bu obrazların bolşevikləri ittiham etməsi yazıçının möqeyi ilə guya üst-üstə düşmüşdür. Yazıçı xalqın gələcəyinə biganə yanaşan Qədir obrazını isə zahirən müsbət planda təqdim edir. Ona görə də bəylərin Qədri təhqir etmələri, onu mənəvi cəhətdən yerlə yeksan etmələri əsərin mahiyyətinə varmayan oxucularda təbii ki, bəylərə qarşı bir nifrət yarada bilər. Mir Cəlal əsər boyu oxucusunu əsərin dərin qatlarına ekskurs etdirməklə bu problemi (bəylərin milli-azadlıq uğrundakı mübarizəsi məsələsini) həll etməyə nail olur. İndi Qədirin daxili aləmini açan psixoloji detallara diqqət yetirək. Qədir Bəbir bəyin ona qarşı soyuq münasibətini hiss edən kimi həyat yoldaşı Qumruya deyir: "...bəlkə Bəbir bəyə qandırılar ki, belə... Qədir Qatır Məmmədə çörək verənlər nəslindəndir. Qohumdur, qahmardır..." [1, s.40]. Gəncədə Qatır Məmməd kimi Xalq Cümhuriyyətinə böyük zərbələr vurmuş, xalqın milli azadlıq hərəkatına və torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasına maneələr törətmiş qaçaq-quldur dəstələrinə Qədirin "qahmar" çıxması onun mövqeyini dəqiqləşdirir.

Bəbir bəy Qədri Milli hökumətin üstünlüklərini başa salmaq üçün onu Nikolay hökuməti ilə müqayisə edir. Qədir isə ona belə cavab verir: "Bizə təfəvütü nədir bəy? Nikolay oldu, ya ələs bəy oldu. Hər kəs eşşək olda, biz də ona palan" [1, s.44].

Bu sözlər Bəbir bəyi qəzəbləndirir: "Nəsim bəy hara, Ələs bəy hara, Vartazar, İvan hara", -deyə Qədri olan təəssüfünü gizlədə bilmir. Bəy çalışır ki, Qədir kimi kasıb təbəqələri öz ətrafında birləşdirərək ölkənin müdafiə gücünü artırsın, əmin-amanlıq yaratsın və xalqın maddi və mədəni rifahına nail olsun:

"Ay müsəlmanlar, bilin ki, islam hökumətimiz cavandır, təzədir qüvvəsi azdır. Elə ki qüvvətləndi kasıbdan naloq almayacaq, heç nə də istəməyəcək. Hələ indilikdə islam zəifdir, gətirin verin! ...Görürsünüz şəhərin böyük adamları islam yolunda milyondan keçirlər [1, s.43]"

Daha sonra Bəbir bəy Cümhuriyyətin üstünlüklərindən, onun insanları xoş gələcəyə və firavanlığa aparmasından geniş və ətraflı bəhs edir. Söhbət gəlib Nəsim bəyə çatanda Bəbir bəy ona ehtiram əlaməti olaraq "xahiş edirəm onun şərfinə ayağa durun" [1, s.47]-deyə ayağa qalxır və bir təqdimatla onun böyüklüyünü dəqiq ifadə etmiş olur. Yazıçı bu zaman cəsarətli bir addım ataraq öz mövqeyini də açıq-aşkar ortaya qoyur, yəni Bəbir bəyin söhbətlərinə bəraət qazandırır – "Bəbir bəy... daha səmimi bir ifadə ilə dedi" (səh.47) –deyə təqdir edir və təsdiqləyir. Belə bir təhlükəli addımdan sonra yazıçı Bəbir bəyin bəzi nöqsanlarını ön plana çəkməklə bəd nəzərləri özündən yayındırmağa müvəffəq olur. Bəyin eşq məcaralarını, o, cümlədən Qədirin həyat yoldaşı olan Qumruya məhəbbətini qabarıq şəkildə əks etdirir. Belə bir situasiyada həyatını xalqa həsr etmiş bir bəyin bu cür iyirənc hərəkatlarına bəraət verməyin mümkün olması kimi çox ciddi bir sual ortaya çıxır. Müxtəsər şəkildə onu deyək ki, Qumru torpaqlarımızın timsalına çevrilmiş və obrazlaşdırılmışdır. Bu torpağı isə Qədir fərarilik edir, qoruya bilmir. Əynindəki gödəkcəsini erməni silahlıları sənədqarışıq əlindən alırlar. Qədirin silahlı da olsa, özünü müdafiə edə bilmir. Gəncəlilər Qədirin qarət olunmuş paltarlarını (pasportunu) Qobular kəndinə çatdırırlar. Kənddə şayiə yayılır ki, o ölübdür. Əslində Qədir xalqın gözündə mənəvi cəhətdən ölmüşdü. O, cəbhədən qaçaraq kəndə gələndə ona xortlamış kimi baxdılar: "Qədri kənddə yaşamağa qoymadılar. Yalnız böyüklər deyil, uşaqlar da uzaqan baxır, "Xortdan" –deyə çağırırdılar." [1, s.141].

Qədirin dostu da bu məsələyə münasibət bildirir: "Çox səfeh adamdır ki, dirilib... Bədbəxt oğlu, ölüm kimi neməti əldən buraxıb qaçıb ki, nə var-nə var, yaşamaq istəyirəm. De yaşa görüm, ac-susuz, yurdsuz-yuvasız necə yaşayacaqsan?"

Yazıçı bu sözləri kinayə formasında təqdim edir. Lakin mətnə diqqətlə fikir verdikdə vətənin dar günündə bir adamın ölümdən qaçması – DİRİLMƏSİ onu rüsvay edir, hər addımda təqib olunur: Qədirin özü də bu kinayələrin haqlı olduğunu dərk edir: "Ona elə gəlirdi ki, adamlar, evlər, küçələr,

sular, ağaclar və bütün kənd Bəbir bəyin arxasında kömək durub, onun dediyini deyir. Hər şey və hətta dönə-dönə əkib-becərdiyi zəmilər də dilə gəlib, rəncbərə rişxənd eləyir:

– Buna bax, bu ölü nə gəzir? [1, s.142]

Qədir özünün diri olduğunu sübut edə bilməsə, Qumrunun əldən çıxmasına və Bəbir bəy tərəfindən yiyələnməsinə yol açmış olur. Lakin bu dirilik məcazi mənada – fərariliyin və bolşeviklərə qoşulmağın sinonimi anlamına da gəlirdi üçün Qədirin çıxış yolu qalmır. Ona görə də Qədir Ələs bəyə və onun köməkçilərinə şikayət edərək özünün diri olduğunu təsdiq etdirmək istəyərkən güclü nifrətlə üzləşir:

“ – Ədə, müsəlman, bədbəxt müsəlman! ...De görüm səni urusmu dirildəcəkdir, ay qırxıq? ...İtirin gözümlə qabağından bolşevik oğlu bolşeviki... Dirilənə bir bax! [1, s.162-163].

Bu cür qeyrətsiz adamları bolşeviklər xüsusi cəfəşanlıqla öz sıralarına cəlb edirdi. Onlar Qədri də öz sıralarına çəkməklə həm rəncbərin və onun ailəsinin, həm də xalqımızın milli-azadlığına dağ çəkdi. Qədir dəstəsi ilə Qobular kəndinə də hücum çəkdi: “Onların başı üstə muştuluq xəbəri kimi dalğalanan qızıl bayraq bahar göylərində qızıl quş kimi qanad çalırdı” [1, s.193]. Burada bayrağın yırtıcı qızıl quşa bənzədilməsi uğurlu müqasidir. Atışma şiddətlənir, Qumru ölür, Bəbir bəy də həlak olur. “Məzar daşlarını aşırıb bahar havasına çıxmış dirilən adamların” [1, s.195] içərisindən Qədirin səsi eşidilir:

“ –Yoldaşlar!..

Bu səs adamları yeni mübarizələrə, bəxtiyar həyat yollarına çağırırdı.

–Yoldaşlar!..

Bu səs parlaq bir qılınc kimi üfüqləri kəsdi, gələcəyə qədər işlədi” [1, s.196].

“Dirilən adam” əsəri özündən sunrakı əsərlərə güclü təsir göstərmişdir. S. Vurğun “26-lar” poemasında adı yasaq olunmuş M. Rəsulzadədən ona görə bəhs edə bilirdi ki, onu zahirən mənfi planda işləmişdir. Əslində isə onun xalqa xidmətlərini – Müsəlmanların birləşdirilməsini, Türkiyədən yardım alınmasını, milli-azadlığa nail olmaq söylərini və b. göstərməyə nail olmuşdur. Poemada S.Şaumyanın tənqidində də bu prinsipdən istifadə etmişdir. M.Rəsulzadə əsərlə tanış olandan sonra S. Vurğuna heyranlığını gizlədə bilməyərək demişdir ki, onu xalqa tanıtmayın ən yaxşı yolu budur [5]. Bu sözlər Mir Cəlala da aiddir. O, adları yasaq olmuş bir sıra dövlət xadimlərini oxucularına tanıtmışdır.

Mir Cəlalin təsiri İsa Muğannanın “İdeal” əsərində də duyulur. Burada göstərilir ki, yüksək vəzifəli Sultan Əmirli qəflərən cavan qardaşı oğlu, rəğbət bəslədiyi Səməd Əmirlinin sevgilisini Gülgəzi qaçıdır və onunla ailə həyatı qurur. Səməd də əmisi kimi gözlənilməz addım atır; əmisini nəinki bağışlayır, hətta onu özünə ideal seçir. Əsərin adı da buradan götürülmüşdür. Bəzi tənqidçilər İ. Muğanna ilə razılaşa bilmirlər. “Dirilən adam”da da Bəbir bəyin Qumru ilə evlənməsi hər iki hadisəni xatırladır. “Dirilən adam”da ədib əgər Bəbir obrazını tamamilə ideal bir şəkildə təqdim etsə idi, onun dili ilə bolşevikləri kəskin bir formada tənqid etmək mümkün olmazdı. Belə vəziyyətdə isə obraz sanki müəllifdən aralanaraq öz fikirlərini sərbəst ifadə edir, guya ki, müəllifin mövqeyini əks etdirmir. Qumru isə namus, qeyrət, vətən simvolu kimi təsvir olunmuşdur. Ona görə də bolşeviklər kəndi işğal edəndə Qumru vəfat edir. “İdeal” əsərindəki Səməd isə ona görə əmisinə pərəstiş edir ki, Sultan Əmirli xalq mənafeyini hər şeydən uca tutur. Səməd də öz şəxsi mənafeyini xalqına qurban verir. Başqa cür desək, siyasəti çirkli topa bənzədirlər. Ən ideal oyunçular ən çox çirklənənlərdir ki, bunlar da xalqın zirvələr fəth etməsinin əsasını qoyurlar. İ. Muğanna obrazlı şəkildə buna bənzər həyat hadisələrinin psixoloji paralellərini yaratmışdır.

Açar sözlər: Mir Cəlal, dirilən adam, milli azadlıq.

Ədəbiyyat

1. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri, birinci kitab, Bakı, 2008, 444 səh.
2. İsmayılov Y. Mir Cəlalin yaradıcılığı, “Elm” əşriyyatı, 1975, 236 səh.
3. Əlişanoğlu. Mir Cəlalin gülüşü, 525-ci qəzet, 4 oqtyabr, 2014, səh.18-19

4. Mədətov F. Dərin buludlara soxulmuşdur Ay! "Azərbaycan", 2015, N2.

UNKNOWN LAYERSIN MIR JALAL'S "RECURRENT MAN" NOWEL

This article is dedicated to the research and the analyses of the novel "Resurrection Man" of Mir Calal. He is one of the prominent representatives of the contemporary Azerbaijan prose, famous with his original style and strong ideas and has the distinguished active and brave attitudes to the life. On the strength of the fact that the writer was one of the critics of the Soviet Empire and in his novels, as well as in "Resurrection Man" were not the object of all round and systematical research, which hampered the objective estimation of his work entirely.

Keywords: Mir Calal, resurrection man, national freedom.

M.P. VAQIFİN YARADICILIĞINDA QADINA MÜNASİBƏT

Elmira Məhərrəmovə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: meherremova.elmira@bk.ru

Vaqif yüksək zövq, incə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairidir. Onun yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Klassik şeirimizin əsas mövzusu olan gözəllik şairin lirik qoşmalarında yeni bir məna, yeni bir tərəvət kəsb edir. Aşıq şeirimizdən gələn yüksək dünyəvilik Vaqif lirikasında istiqamətverici rol oynayır. Onun qələmə aldığı gözəllər bütün xarici məlahəti və daxili zənginliyi ilə təsvir edilir.

Vaqif qoşmalarının mühüm hissəsi gözəlliyin təsvirinə həsr etmişdir. Bu əsərlərdə təsvir olunan "sərv qədli", "mina boylu", "zülfüənber", "şəkər gövvarlı" gözəllər eyni zamanda gözəl yerışı, gözəl duruşu, gözəl rəftar və danışığı ilə şairin ruhunu oxşayan real insanlardır.

Oturşun gözəl, duruşun gözəl,
Sallanışın gözəl, yerışın gözəl,
Xoyun, xülqün gözəl, hər işin gözəl,
Bəxş olub bu xubluc xudadan sənə.

Xarici gözəlliyin təsviri şairin şeirlərində əsas yer tutur.

Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən, binadan Pəri.

deyərək təbii insan gözəlliyindən bəhs edən Vaqif sadə, həyatı təşbihlər vasitəsilə təsvir etdiyi gözəli oxucunun gözü qarşısında məharətlə canlandırır.

Üzün ağ, dəyirmi, gözün məstana,
Baxışın bağırmı döndərdi qana.
Ağzın sədəf, dişlərin dördana
Əcayib cəvahir ləli sevmişəm.

Vaqifin gözəlin portretini yaratmasını şairin başqa bir şeirində belə müşahidə edirik.

Züflərin sünbüldür, yanağın lələ,
Baxışın tən edir vəhşi qəzalə,
Gözləri məstanə, ağzı piyalə,
Gərdəni minadır mənim sevdiiyim.

Vaqif qoşmalarında qadın gözəlliyindən bəhs edərkən vəfa, sədaqət, təmizlik kimi bu sifətləri bu gözəlliyin ayrılmaz hissəsi olaraq götürür, elmlə mərifətli qadınları tərifləyir.

Özgə ilə hərgiz olmaya işi,
Qafiyə qəzəldən həm çıxı başı.
Bulaqtək qaynaya həm gözü, qaşığı
Artıq ola həm kəmalı gözəlin.

Buradan aydın olur ki, Vaqif gözəllikdən danışarkən təkcə zahiri keyfiyyətlərlə kifayətlənmir. O, qadınları mənəvi cəhətdən gözəl, həyalı, abırlı, incə zövqə malik insanlar kimi görmək istəyir.

Vaqif qadının mənəvi gözəlliyindən bəhs edərkən bəzən müasirlərindən fərqlənməyən məhdud görüşlərə də yol verir. O, bəzən qadınlara yalnız aşiqinin zövqünü oxşayan müti bir məxluq kimi yanaşır. Bu ruhda olan şeirlərində Vaqif qadınları yalnız özünə ziynət verməklə məşğul olan, hər cür fəaliyyətdən kənar, yalnız öz xarici görkəmi haqqında düşünən məşuqə kimi görmək istəyir. Mühitin təsirindən irəli gələn belə xüsusiyyətlər Vaqif yaradıcılığının məhdud cəhətləri kimi qiymətləndirilməlidir.

İnsan gözəlliyini hər şeydən üstün tutmaq, çarşaba, hətta yaşmağa qarşı çıxmaq, “ancaq üzdən, gözdən tamam niqabı” – demək, feodal dünyagörüşünün, dini xürafatın qadına yanlış münasibətinin hökm sürdüyü bir şəraitdə məhəbbəti, gözəlliyi, hər bir dini məbədlərə və etiqadlara qarşı qoymaq, həm də dövründə hökm sürən yalançı və fırladaçı din nümayəndələrinə qarşı açıq-aşkar mübarizə idi. Qadınlara nikbin olub həyatda insan kimi yaşamağı, zövq almağı, insan ləyaqəti, Azərbaycan gözəlinə xas ülviliyi, paklığı, müqəddəsliyi, namusu, qeyrəti, mühafizə edib saxlamağı tövsiyə etmişdir.

Vaqif şeirlərində şairin həyata optimist baxışından doğan şad bir əhvali-ruhiyyə, nikbin ruh əsas yer tutmaqdadır. Onun həyatın qədrini bilməyə, onun nemətlərini qənimət saymağa çağıran əsərlərində həyatı gözəllikləri dərinədən duyub, bütün bunlardan həzz almağı bacaran incə zövqlü bir şair ruhu hakimdir.

Firudin bəy Köçərli isə onu milli şair adlandıraraq yazırdı: “Onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir və hər nə onun qələmindən zühura gəlib səsə... tamamisi ürək-dən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdəndir. Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olub”.

Akademik Həmid Araslı yazır:

“Vaqif irsi hələ şair yaşadığı dövrdə nəzər-diqqəti cəlb etmişdir. Lakin Vaqif öldürüldüyü zaman evi talan edildiyindən, onun əsərləri də itib batmış və öz əlyazması bizə qədər gəlib çatmamışdır. Vaqifin əsərlərindən şeir maraqlılarının hafizələrində qalan, yaxud öz dəftərlərinə köçürmüş olduğu ayrı-ayrı qoşmalar saxlanılmışdır”.

Vaqif özündən sonra gələn şeirimizin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Şairin əldə olan şeir inciləri də onun zəngin yaradıcılığı haqqında geniş danışmaq üçün imkan verir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, yaradıcılıq, şair, realist, qadın, gözəl, klassik, müqəddəs.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1960.
2. Dadaşzadə A. Molla Pənah Vaqif: Həyat və yaradıcılığı, Bakı, 1966.
3. Şərif Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1960.
4. Cəfərov N. Molla Pənah Vaqif, Bakı, 2017.

ATTITUDE TOWARDS WOMEN IN THE WORKS OF VAGIF

The talk discusses the attitude of M.P. Vagif as a poet to women in his poetries. By the examples from Vagif's works the author tries to discover his higher relation to women.

Keywords: Personality, creativity, realist, woman, classic, priestly.

SOME PROBLEMS OF ORAL TRANSLATION

Sabina Mehraliyeva

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

e-mail: Sabina.mehraliyeva.89@mail.ru

Translation is a means of interlingual communication. The translator makes possible an exchange of information between the users of different languages by producing in the target language (TL or the translating language) a text which has an identical communicative value with the source (or original) text (ST).

As a kind of practical activities translation is a set of actions performed by the translator while rendering ST into another language.

Though the basic characteristics of translation can be observed in all translation events, different types of translation can be singled out depending on the predominant communicative function of the source text or the form of speech involved in the translation process. Thus we can distinguish between literary and informative translation, on the one hand, and between written and oral translation (or interpretation), on the other hand. As the names suggest, in written translation the source text is in written form, as is the target text. In oral translation or interpretation the interpreter listens to the oral presentation of the original and translates it as an oral message in TL. As a result, in the first case the Receptor of the translation can read it while in the second case he hears it.

A written translation can be made of the original recorded on the magnetic tape that can be replayed as many times as is necessary for the translator to grasp the original meaning.

The line of demarcation between written and oral translation is drawn not only because of their forms but also because of the sets of conditions in which the process takes place. The first is continuous, the other momentary. The conditions of oral translation impose a number of important restrictions on the translator's performance. Here the interpreter receives a fragment of the original only once and for a short period of time. His translation is also a one-time act with no possibility of any return to the original or any subsequent corrections. This creates additional problems and the users have sometimes to be content with a lower level of equivalence.

There are two main kinds of oral translation-consecutive and simultaneous. In consecutive translation the translating starts after the original speech or some part of it has been completed. Here the interpreter's strategy and the final results depend, to a great extent, on the length of the segment to be translated. If the segment is just a sentence or two the interpreter closely follows the original speech. As often as not, however, the interpreter is expected to translate a long speech which has lasted for scores of minutes or even longer. In this case he has to remember a great number of messages and keep them in mind until he begins his translation. To make this possible the interpreter has to take notes of the original messages, various systems of notation having been suggested for the purpose. The study of, and practice in, such notation is the integral part of the interpreter's training as are special exercises to develop his memory.

Sometimes the interpreter is set a time limit to give his rendering, which means that he will have to reduce his translation considerably, selecting and reproducing the most important parts of the original and dispensing with the rest. This implies the ability to make a judgment on the relative value of various messages and to generalize or compress the received information. The interpreter must obviously be a good and quick-witted thinker.

In simultaneous interpretation the interpreter is supposed to be able to give his translation while the speaker is uttering the original message. This can be achieved with a special radio or telephone-type equipment. The interpreter receives the original speech through his earphones and simultaneously talks into the microphone which transmits his translation to the listeners. This type of translation

involves a number of psycholinguistic problems, both of theoretical and practical nature.

This is a highly specialized form of interpreting, which requires a special aptitude. The interpreter has to be able to listen to the speaker and repeat the same words in a different language almost at the same time. This takes a great deal of training and experience, and is paid at a higher rate than consecutive. Simultaneous interpretation may be required for such things as business or professional conferences, training seminars, or presentations. A simultaneous interpretation longer than two hours requires at least two interpreters to allow for rest periods.

Consecutive translation is not full by definition. Firstly, even unique memory of some legendary interpreters is hardly able to keep all the details of a long speech, let alone the memory of mere mortals. Secondly, the consecutive translation is fulfilled basically denotatively, i.e. this is not a word-for-word translation of source text but its more or less free interpretation. This either suggests differences and incompleteness.

In consecutive translation the interpreter should rely on as much as possible set of wide and universal equivalents, on the context and on maximally full common and special knowledge base. Context plays the most important role in consecutive translation in contrast to simultaneous translation where the wide context practically absent and the choice of equivalents given by the dictionary is to be made according to the situation and background knowledge. Professional simultaneous translation is the type of oral translation at international conferences which is realized at the same time with the perception of the message by ear given instantaneously at the source language. The interpreter is at the booth which isolates him from the audience. During the simultaneous translation the information of a strictly limited volume is being processed in the extreme conditions at any space of time.

The extreme conditions of professional simultaneous translation sometimes lead to the statement of a question about appearing the condition of stress at the simultaneous interpreter.

Simultaneous translation is always connected with huge psychological works and often with stress and it is quite natural, because to listen and to speak simultaneously is impossible for a usual man it is a psychological anomaly. It is impossible to translate simultaneously without special equipment. The translator needs earphones, a special booth and most of all he needs skills and translation devices. During the translation the reporter speaks or reads his text to the microphone in one language and the interpreter hears it from the ear-phones and translates it into another language simultaneously with the speaker. When the interpreter speaks to his microphone the audience, which hears his translation from the ear-phones, must gain an impression that the speaker reporter speaks in their language.

The specialists pay special attention to the following factors which determine difficulty of simultaneous translation:

- Psycho physiological discomfort caused by the necessity to listen and to speak simultaneously;
- Psycho physiological strain connected with irreversibility of that the reporter has said into the microphone. The reporter won't be stopped and asked to repeat;
- Psychological strain connected with big audience and irreversibility of the translation. It is impossible to excuse and to correct;
- Psycho physiological strain caused by quick speech. The simultaneous interpreter must always speak quickly without pauses otherwise he will be left behind. But the pauses in speech bring not only semantic but psycho physiological work: to take breath, to collect one's thoughts.
- Difficult linguistic task of tying up the utterances in the languages which have different structure during the simultaneous translation, when the context is extremely limited and there is lack of time for translation;
- A difficult linguistic task of speech compression which helps to compensate the translation into the language which has long words and verbose rhetoric.

Keywords: oral translation, consecutive translation, interpretation, linguistics.

References

1. Bayramov Q. Tərcümə Sənəti, Bakı, 2008.
2. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları, Bakı, 2010.
3. Tassini A. The Prosperous Translator Training Textbook: Translation Best Practices, Resources & Expert Interviews.
4. <http://www.cetra.com/blog/simultaneous-interpretation>

MƏTNLƏRDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Aygün Məmmədova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: azmiuforeignlanguages@mail.ru

Nitq mədəniyyəti ümumi mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biridir. Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, lap qədim zamanlardan məzmunlu, obrazlı, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olan adamlar cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitqin gözəlliyi və ona sahib olmağın yolları, vasitələri böyük şəxsiyyətlərin daima diqqəti mərkəzində olmuşdur.

İctimai-siyasi məzmunlu mətnlərin sözlərdən sonrakı və daha böyük vahidi söz birləşmələridir. Sözlər kimi söz birləşmələrinin də ictimai-siyasi məzmunlu mətnlərdə özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti var. Söz birləşmələri ictimai-siyasi mətnlərdə demək olar ki, əsas qurucu vəzifəsini yerinə yetirir. Məqalədə ictimai-siyasi söz birləşmələri və onların tərcüməsinin üslubi keyfiyyətlərindən danışılır. İctimai-siyasi məzmunlu söz birləşmələrinə keçməzdən öncə, gəlin dilçiliyimizdə söz birləşmələrinə qısa bir nəzər salaq [1, s.30].

Söz birləşməsi iki və daha artıq sözün mənaca və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir. Bu qaydanı ictimai-siyasi söz birləşmələrinə aid etmiş olsaq, onda ictimai-siyasi xarakterli söz birləşmələri iki və daha artıq eyni məzmununda olan söz birləşmələrinin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Məs: Bilateral ties, effective work, transport corridor, organizations corporation, friendly countries. Minsk group, state summit, national values, official visit, big importance, historical ties, rapid development, current level of lies, state development, world market və s. Yenidən dilçiliyimizə nəzər salaq “söz birləşmələrindən birinci tərəfi əsas, digəri köməkçi olur.” İndi dediklərimizi yenidən ictimai-siyasi xarakterli söz birləşmələrinə tətbiq edək. Effective work söz birləşməsinə diqqət yetirsək, work əsas effective işə köməkçi xarakter daşıyır. Historical ties söz birləşmələrində tie əsas historical köməkçi xarakter daşıyır [2, s.46].

Söz birləşmələri sabit və sərbəst söz birləşmələrinə ayrılır. Aydın məsələdir ki, ictimai-siyasi məzmunlu sözlərin də sərbəst və sabit növləri var. Sabit söz birləşmələri, bütün dillərə məxsus söz birləşmələridir ki, bunlar da dildə hazır şəkildə olur və tərcümə xarakterinə görə fərqlənir. Sabit söz birləşmələrini tərcümə edərkən, onları hərfi tərcümə etmək qeyri mümkündür. Onları hərfi tərcümə etmiş olsaq, anlaşılmayan, söz yığnağından ibarət cümlələrə, hətta başqa mənalara gətirib çıxarmış olarıq. Odur ki, bu tip söz birləşmələrinin tərcüməsi dəqiqliklə edilmir. Məs: Developed countries eyes are on the economy of the non developed countries during the world crisis. - Cümləni hərfi tərcümə edək: *İnkişaf etmiş ölkələrin gözü dünya krizisində inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatındadır. Tərcümə variantıyla Dünya iqtisadi krizis dövründə inkişaf etmiş ölkələrin diqqəti inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatındadır* tərcümə variantlarını müqayisə etsək, birinci tərcümə

variantının necə primitiv səsləndiyini görürük. Azərbaycan dilinin zənginliyi sabit söz birləşmələrini dilimizə mənə və üslubi cəhətdən düzgün tərcümə etməyə imkan verir [3, s.95].

İctimai-siyasi üslubun əsas daşıyıcılarından olan yerli mətbuat orqanlarını izləyərkən onlarda çoxlu sayda ictimai-siyasi xarakterli söz birləşmələri görürük, bəs onda bu söz birləşmələrin yer aldığı sintaktik vahiddə mövqeyi və rolu nədən ibarətdir. İctimai-siyasi söz birləşmələri dedikdə iki və daha artıq ictimai-siyasi xarakterli sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəzərdə tutulduğu üçün bu kontekstdə də yenə sözlər əsas rol oynayır. Bunları təhlil etmək üçün aşağıdakı ictimai-siyasi məzmunlu mətndə söz birləşmələrinin işlənməyinə diqqət yetirək:

Müstəqil Azərbaycanın xarici siyasətinin konseptual əsasları, məqsədi, prinsipləri və əsas xüsusiyyətləri respublika prezidenti İlham Əliyevin ayrı-ayrı çıxışlarında və Azərbaycanın 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan prezidentinin andıçmə mərasimindəki çıxışında qeyd etmişdir ki, respublika qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri, Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı səriştəli dövlət siyasətinin yaradılmasıdır. Çıxışda çoxlu sayda söz birləşmələri, məsələn, bir sözdən ibarət “müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin konseptual əsasları, məqsədi, prinsipləri və əsas xüsusiyyətləri, kimi bunu İngilis dilinə tərcümə etsək, “The main conceptual ideas of foreign diplomacy of the Independent Azerbaijan Republic, it’s aim, principals, and the main features” geniş söz birləşməsi və ya iki sözdən ibarət Respublika prezidenti, - the republic president, Azərbaycan konstitusiyası - the constitution of Azerbaijan, andıçmə mərasimi- inougration ceremony, Azərbaycanın mənafeyi - the interests of Azerbaijan, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi - the state independence of Azerbaijan kimi söz birləşmələri mövcuddur ki, bu söz birləşmələrinin düzəlmə və işlənmə texnikasına fikir verək. Məs: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin konseptual əsasları, məqsədi, prinsipləri və əsas xüsusiyyətləri” bu mürəkkəb söz birləşməsi də gördüyümüz kimi, bir neçə sadə söz birləşməsinin əlaqəsindən yaranıb və mürəkkəb sistem yaradıb. Bu söz birləşməsində müstəqil Azərbaycan, xarici siyasət, Azərbaycanın müstəqilliyi, andıçmə mərasimi, Azərbaycanın mənafeyi, konseptual əsasları, konseptual məqsədi, konseptual prinsipləri, konseptual xüsusiyyətləri bu və s. sadə söz birləşmələrinə yaranan söz birləşmələri birləşərək. Cümlədə bütöv bir hissə kimi fəaliyyət göstərən mürəkkəb söz birləşməsi yaradıb. Bu söz birləşməsi də cümlədə yalnız bir sintaktik vahid yaratdığı üçün onu təşkil edən sözlərin hamısı mənə cəhətdən birdir. İngilis dilinin siyasi lüğətinə nəzər yetirsək, orada bəzi hazır şəkildə olan siyasi birləşmələri görürük ki, bu söz birləşmələrinin işlənmə dairəsi olduqca geniş və əhatəlidir. Məs: Deeply concerned that nations haven given relief or abstained from giving it for political reasons instead of humane ones [UNO resolutions] Cümləsində: deep-concerned söz birləşməsinə misal gətirmək olar. Bu söz birləşməsinin istifadəsinin praktikliyi onların əhatə dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur, BMT-nin dünya xalqlarının siyasi və iqtisadi durumunun səviyyəsi adlı debatında iştirakçıların ən çox istifadə etdiyi söz birləşməsinin siyahısına diqqət yetirsək, aşağıdakı ən çox işlənən sözlərin şahidi olarıq. Məs deeply concious - dərin hisslə, deeply convinced- dərin inamla, deeply disturbed - dərin narahatlıqla, deeply regretting - dərin peşmanlıqla, expecting it’s appreciation - bunun qiymətini gözləyərək, expecting it’s satisfaction - nə dərəcədə qaneedici olmağını bilmək üçün, fully alarmed- artıqlamasıyla məlumatlandırılmış, having devoted attention”-diqqət sərf’ edərək, taking into consideration- hesaba almaq, strongly affirms- qətiyyətlə təsdiq etmək. Bu söz birləşmələrinin yer aldığı bir nümunəyə diqqət yetirək [4, s.59].

Reaffirming the special responsibility of the united nations toward the conflict in Cyprus recalling that present impasse is marked by an inability on the part of the two sides to negotiate and fully believing that peaceful and friendly relations based on respect self determination and equal rights for all peoples by guaranteed aware of the present difficulties caused by the lack of the importance, and the contact between the two communities. Nothing with deep concern the lack of financial support given to the united nation peacekeeping forces in Cyprus established in 1964 in maintaining peace and order between Greek and Turkish communities. Nothing with deep concern the lack of the financial

support given to the united nations peacekeeping forces in Cyprus undermining the efforts to resolve the problem Acknowledging the fundamental right to self determination of the people of Cyprus. Emphasizing the need for direct, comprehensive negotiations and on going political dialogue between the two communities. Nothing with deep approval the secretary general's commitement to a peacefull and just a solution urges that there will be no military interference by any member state in the conflict of Cyprus [www.un.org.extract_from_policy_issues]

Yuxarıda altından xətt çəkilən söz birləşmələrinin üslubi keyfiyyətinə fikir versək görürük ki, məqalənin yaranmasında əsas qayə söz birləşmələridir. Mətnin məzmunu bizə bunu deməyə əsas verir. Məqalədə olan united nations - birləşmiş xalqlar, peaceful and friendly relations - sülh və dostluq əlaqələri, equal rights - bərabər hüquqlar, present difficulties - hal hazırda olan çətinliklər, nothing with deep concern - sübhəsiz, qeyri şərtsiz, financial support - miiyyə yardımını, fundamental right - əzəli haqq, comprehensive negotiations - bərabərhüquqlu danışıqlar, political dialogue - siyasi danışıqlar, member state - üzv ölkə kimi ictimai - siyasi söz birləşmələri mövcuddur [5, s.229].

Beləliklə, ictimai-siyasi mətnlərdə söz birləşmələrinin yeri və rolu haqqında dediklərimizi ümumiləşdirsək, onda söz birləşmələrinin rolunun əhəmiyyətini başa düşmüş olarıq. Söz birləşmələri ümumiyyətlə ictimai-siyasi xarakterli mətnlərin əsas qurucu və zənginləşdirici hissəsidir. İctimai-siyasi xarakterli mətnlərdə sözlərin də əhəmiyyəti böyük olduğu kimi söz birləşmələri də eyni statusa malikdir və onlar demək olar ki, bir birini tamamlayır. Bu təxminən zəncirvari bir görünüş xatırladır. Sözlər söz birləşmələrini söz birləşmələri isə sözlərlə mənə və qrammatik cəhətdən birləşib cümləni, cümlələr isə nəhayət ictimai-siyasi mətnləri.

Açar sözlər: mətn, söz birləşməsi, fraza, cümlə, mənə.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, 1998.
2. Babayev A. Azərbaycan dilinin funksional üslubları, Bakı, 2001.
3. Galperin I.R. Stylistics, M., 1977.
4. Foster B. The Changing English Language. Macmillan, London-Toronto, 1968.
5. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка, Л., 1981.

WORD COMBINATIONS IN SOCIO-POLITICAL TEXTS

Word combinations are generally enriching and constituent part of social and political texts. The importance of words as well as combinations of words in the texts of the socio-political character has the same status and they almost complement each other. This reminds an image of a chain.

Keywords: text, word combination, phrases, sentence, meaning.

QARABAĞ MÖVZUSU SABİR RÜSTƏMXANLININ POEZİYASINDA

Məmmədova Bahar (Bərdəli)

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: Baharmemmed3@gmail.com

Xalq şairi, XX yüzilliyin 70-ci illər ədəbi nəslinə mənsub olan Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılığında, xüsusilə, poeziyasında Qarabağ müharibəsinin təsviri, Qarabağ mövzusu xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, şairin müstəqillik uğrunda gedən mübarizəyə, milli-azadlıq hərəkatına və Qarabağ savaşına həsr olunmuş əsərləri yetərincədir. Bu zaman kəsiyində müəllif həm meydan hərəkatında nitq, çıxışları ilə, həm də poetik, publisistik yaradıcılığı ilə öz sözünü yüksək səviyyədə deyə bilmişdir. Onun “Qorxum qalmadı”, “Siz nə umursunuz bu gedişətdən”, “Bəxtiyar, Əli”, “Xocalıdan sonra”, “Xocalıya mərsiyə”, “O torpaq bizləri götürməyəcək”, “Bu mənim xalqım deyil”, “Bunlar nə istəyir millətdən görün” kimi şeirlər göstərir ki, o ictimai-siyasi hadisələrin gerçəkliyi içindən böyük ümid, sabaha olan inam, vətəndaş qeyrəti axtarır. Qarabağ müharibəsindəki ilk məğlubiyyətlər xalqı birliyə, möhkəmliyə, əzmkarlığa çağırdığı kimi, şair də bu fikirlərə yardımçı olur, ilk şəhidlərə ağı deyir:

Kim deyir yolları qırıldı, qısa,
Onlar əbədidir, batmayın yasa,
Bu sayaq ölməyi bacarırsızsa,
Hələ yaşayırıq, varıq deməli,
Həyat vəsiqəmiz Bəxtiyar, Əli! [4, s.188]

Şair müharibənin ilk qurbanlarının əbədi olduğunu, əbədi yaşarlıq qazandığını söyləyir. “Bu sayaq ölməyi bacarırsızsa, hələ yaşayırıq, varıq, deməli” – düşünür şair.

“Sabir Rüstəmxanlı poeziyası – Uluslararası – milli şüur poeziyasıdır, xalqın, millətin öz mənliliyini, böyük və əzəmətli keçmişini dərk etmək uğrunda mübarizəsinin, bütün rəsmi və qeyri-rəsmi yalanları, saxtakarlıqları darmadağın etmək uğrunda səfərbər edilmiş iradə gücünün, mətanət və mərdanəliyin, qarşısızalmaz ruh qüvvəsinin poeziyasıdır” [2, s.69].

90-cı illər poeziyası özündən əvvəlki şeirlərdən köklü şəkildə, müqayisə olunmayacaq dərəcədə fərqlənir. İctimai-siyasi, sosial hadisələrin birdən-birə dəyişməsi, SSRİ-nin çökməsi, Qarabağ münaqişəsinin başlanması və onun müharibəyə çevrilməsi poeziyanın yönünü, mövzusunu dəyişib öz ardınca apardı. Bu mənada S.Rüstəmxanlı poeziyası da diqqəti çəkməyə bilmir. B.Vahabzadə, M.Araz, X.Ulutürk, Qabil, N.Xəzri kimi ünlü şairlərin sırasında olan Sabir mütləq belə deməli, belə də yazmalı idi:

Asılıb qalmışam vaxt boşluğunda,
Daha bu sabahım, o keçmişim yox!
Mənim Xocalıdan başqa tarixim,
Mənim Xocalıdan başqa işim yox! [5, s.78]

“Sabir Rüstəmxanlı poeziyası öz oxucusunu yalnız yeni duyğular, yeni arzular, yeni fikirlər ilə deyil, həm də ən başlıcası, qeyrətlə silahlandırır” [2, s.10].

Xocalıdan sonra qısılib səsim...
Səsim o dağlara ilişib qalır...
Xocalı ləkəsi daşıyan millət,
Vuruşdan savayı nə işin qalır?! [5, s.79].

“Xocalıya mərsiyə” şeiri də şairin düşmən tapdağında inləyən yurda elegiyasıdır. Hər misrası bir ağıya, bayatıya, lay-laya çevrilən bu elegiyanın Sabir ruhuna, Sabir qeyrətinə xas olduğu da aydın olur.

Şair göstərir ki, düşmən güclü olduğu üçün yox, məhz hiyləgərliyi ilə, xəyanət yolunu tutduğu üçün indi qalibdi:

Yenə köhnə xəyanət...
 Kişinin bir dili var,
 Düşmən dili haçalı,
 Minüzlü siyasətə
 Qurban gedən Xocalım!.. [5, s.81-82]

Vətən haqqında şeir yazanları iki qismə ayırmaq olar. I qisim şairlər yalnız Vətəni vəsf edirlər, tərifiylər və bununla da kifayətlənirlər. II qisim şairlər isə təkcə təsvir, tərənnüm etmirlər, həm də onun müstəqilliyi, azadlığı, firavanlığı üçün, hər ağrı-acısını, problemlərini çiyinlərinə yükləyərək daşıyırlar, mübarizə aparırlar, hər cəfasına dözürlər!

“Bağrındakı, ciyərlərində və nəfəsindəki qəhrəmanlıq yanğısının tüstüsüz alovuna, atəşinə baxmayaraq bu poeziya nə qədər təvazökardır, iddiasızdır, babalar, atalar, ulular yanında sıxılan, kəmlər, gədəlar yanında məğrur, başı uca və meydan oxuyandır! Təvazö və igidlik bu poeziyanın boyuna biçilib” [1, s.69].

Ən böyük sevgi, ulu eşq Vətənə olan bağlılıqdır, doğulduğun, böyüdüyün torpağa olan sədaqətdir. Bu həqiqi sevgidən doğulan şeirlər də əbədidir, ölməzdir. Eyni zamanda basılmaz, əyilməz, əzilməz bir ordudur:

Qayıt, mənim gur nəfəsim,
 Gur nəfəsim, sel nəfəsim.
 Qayıt, yurdu xilas eylə,
 Üstünə düşmən gülməsin! [5, s.95]

“Qayıt” şeiri düşmənin hücumundan, Xocalı soyqırımından sonra geri çəkilən orduya və burada yaşayan bir obaya, elə şairin müraciətidir. Bu Ulu, doğma torpaqda düşmənin meydan sulamasına dözməyən şair ürəyi, şair qələmi üzünü xalqına tutur:

Yağmaladı mərə kafır,
 Düşmən əlin qıran, qayıt!
 Bakıda çadırlar qurma,
 Şuşanı qaldıran, Qayıt! [5, s.94]

Bu şeir ölkəboyu qaçqına, köçkünə çevrilən bir millətə müraciətdir. “Sabir Rüstəmxanlı içəri-sində olduğu ədəbiyyat və sənət mühitini daima qabarıqlığı ilə canlandırmağa, yaradıcı insanlarımızın şəxsiyyətinə ümumxalq məhəbbətini yaratmaq və dərinləşdirməyə xüsusi can atan, önəm verən bir ziyalıdır” [3, s.59].

Şairin ayrı-ayrı elm, ədəbiyyat xadimlərinə, onların göstərdiyi şücaətə, hünərə həsr etdiyi onlarca şeiri də var. Ağır dönəmlərdə bu xadimlər bir ordu qədər iş görmüş, xalqın, millətinin yanında olmuşlar. Lakin xalq - ziyalı birliyinə kölgə salan qüvvələr hər vaxt onu parçalamağa, dağıtmağa çalışmışdı. Şair öz poetik sözü ilə onların da cavabını verir:

Bu ulu millətin qanı müqəddəs,
 Qılıncı müqəddəs, qını müqəddəs,
 Bəs niyə dəyişdi, hanı müqəddəs?!
 Heyif, Məmməd Araz, çağlarımıza! [5, s.89]

“Azərbaycanın problemlərini yazıçı və şairlər kimi heç kəsin dərinədən bilməz, çünki onlar əlinə qələm alandan bu problemləri göstəriblər, həllinə diqqəti çəkiblər və imkan verdiyi dərəcədə özləri də çalışıblar...” [6, s.188]

Beləliklə, Sabir Rüstəmxalının Qarabağ müharibəsinə həsr etdiyi şeirləri onun Müstəqillik, Bərabərlik, Azadlıq, Bütövlük uğrunda gedən mübarizəyə həsr etdiyi poetik nümunələrin bir hissəsidir. Bütövlükdə, şairin poeziyası milli vətənpərvərlik ruhuna köklənib və bir xalqın, millətin tale yükünün daşıyıcısıdır. Onun dilinin, ədəbiyyatının təmizlik simvoludur, problemlərinin həlli yollarının göstəricisidir.

Açar sözlər: Sabir Rüstəmxanlı, Qarabağ, müharibə, şəhid, şeir.

Ədəbiyyat

1. Xəlil Rza Ulutürk. Sabir Rüstəmxanlı haqqında. Bakı, Mütərcim, 1998.
2. Xəlil Rza Ulutürk. Ön söz. Sabir Rüstəmxanlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
3. Rahid Ulusel. Sözüün dağ paytaxtı. Bakı, Qanun, 2017.
4. Sabir Rüstəmxanlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
5. Sabir Rüstəmxanlı. Əbədi sevda. Bakı, Təhsil, 2012.
6. Sabir Bəşirov. Sərhədsiz ruhumuzun yolçusu. Bakı, Qanun, 2006.

KARABAKH THEME IN SABIR RUSTAMKHANLI'S POETRY

In the article the author gave a special emphasis to the creativity of the 90s, shedding light on S. Rustamkhanli's poetry. He explored patriotic poems. The poet has dozens of poems dedicated to the struggle for Karabakh. He analyzed his poems dedicated to the 90s, such as "No Fear", "After Khojaly", "Khojaly", "What They Want from the National", "Befor", "Bakhtiyar, Ali". The researcher once again underlined that S. Rustamkhanli poems reflect his civil position. These works turned into a mirror of time have gained eternal life.

Keywords: Sabir Rustamkhanli, Karabakh, war, martyrdom, poetry.

DEVELOPING LISTENING SKILLS THROUGH DIFFERENT STAGES AND ACTIVITIES

Gunay Mammadova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

e-mail: gunay.mammadova@au.edu.az

The four basic skills of language learning are listening, speaking, reading and writing. In order to become a great communicator, one needs to be proficient in each of the four language skills. Listening is the first language skill that we obtain in our native language. This receptive skill is also known as a passive skill and fades from the spotlight. Both teachers and students avoid taking risks of dealing with tricks of listening which cause crucial problems in expressing themselves. Developing listening skills is challenging and requires a variety of activities.

Listening can be determined in two essential types. These different types of listening practice focus on different skills. According to Harmer "A distinction can be drawn between intensive and extensive listening".

Intensive listening focuses primarily on brief listening exercises. While they usually only take a few minutes, they offer focused, intense practice. This is because intensive listening focuses mostly on the form. When you do intensive listening practice, you're paying most attention to pronunciation, grammar, and vocabulary, rather than overall meaning. By focusing on these aspects, intensive listening practice helps students build the groundwork for language acquisition. Since you're realizing basic component parts of the language, you can build on these skills over time. Because it serves to help listeners understand key foundational aspects of language, intensive listening is particularly important for beginner and intermediate students.

Extensive listening focuses on longer activities. These may differ from something that's a few minutes to several hours long. Rather than focusing on individual parts, extensive listening focuses

on comprehensive understanding. With extensive listening, you don't have to translate each word or focus on grammar rules. Instead, you simply have to try to understand the audio as a whole. Because extensive listening focuses on overall understanding, extensive listening helps students understand spoken language in real-world contexts. This is particularly important for intermediate and advanced students who are looking to transition from an academic understanding of the language towards full fluency.

The Three Stages of Listening and Suggested Activities

Effective listening can be taught only by improving relevant skills in three main stages as pre-listening, while-listening, and post-listening. Well-structured pre-listening, while-listening, and post-listening stages should have distinctive and appropriate activities for maintaining interest and developing skills.

Pre-listening - the first stage of listening teaching which is long disputed by linguists on its contexts and role. Thus, it is important to define the position of pre-listening in the classroom. Harmer reviewed some basic principles of receptive skills and stated that learners read and listen to language with purpose, desire and expectations. He further pointed out that, a lead-in stage can create expectations and arouse the students' motivation.

It is generally acknowledged that **pre-listening** is a preparation of the listening class. In this stage, teachers tend to arouse learners' expectation and interest in the language text they are going to listen. They can also stimulate learners by providing background knowledge of the text; organizing learners to discuss a picture or a related topic which involves in the text; asking some related questions to the text, and etc. In general, pre-listening plays a role of warming-up and the aim of this stage is to make learners focus their attention on the following while-listening stage and decrease the difficulties of the text. It is more important in many other aspects which will be represented later.

These are several worthwhile pre-listening activities can be done in the classrooms: **elicitation**; that is talking about something associated with the topic, **brainstorming**; students predict words and expressions that might appear in the passage, **slide show**; students are presented images and are asked questions to describe the pictures, **discussion questions**; the questions are written on the board and students are asked to discuss them in pairs, **questions**; a topic is given to students to see how many questions they can write related to the topic in 2 minutes, **exploring pictures**; pictures are shown to the class and the students are asked to find adjectives that describe the picture, **games**; that is for warming up relaxation.

While listening is the integral part of teaching process and it should have rational structure. Students need a reason to listen that will focus their attention. Ideally the listening tasks designed for students should guide them through the topic and help them to get a general understanding of it. The while-listening stage is where students listen and do a task. Many course books feature tasks, such as **listening for gist** (to get the main idea, so students should be trying to get the topic or theme of the listening track), **listening for details** (to get specific information), making inferences (to get information not explicitly stated on the track), and summarizing. Assigning a task can help students focus and develop important strategies for language learning.

Here's a little more information about some common listening tasks: **filling in gaps**; while listening to a dialogue students hear only the utterances of one of the speakers and are asked to write down those of the others, **detecting differences or mistakes from a listening passage**; students respond only when they encounter something different or contrary to what they already knew about the topic or the speakers, **ticking off items (bingo)**; where students listen to a list of words and categorize (tick off) them as they hear, **information transfer**; where students have to fill grids, forms, lists, maps, plans etc., **sequencing**; where students are asked to give the right order of a series of pictures, **information search**; that is listening for specific items, e.g. answer a particular question from the pre-listening stage, **filling in blanks** of a transcript of a passage with the words missing (e.g. lyrics

of a song), **matching the items**.

Post-listening exercises should be interesting and motivating. It is also an important stage as it reviews and checks the listening efficiency and result. During this stage, teachers are not only supposed to check the answers, they also need to lead the learners to consolidate the comprehension of the listening input. They can organize further discussions on the listening text, explain some new terms and phrases, summing up appeared language rules and designing some related exercise for the learners to strengthen their impression of the knowledge. In addition, giving a dictation on a summary of the text may check all the different language points and learners' mastery of knowledge. Via the first two stages, learners have received much comprehensible input, thus, the purpose of post-listening is to transfer these input into the intake. In another word, the stage of post-listening can be considered as a transformation of language knowledge to language competence in listening teaching section. Post-listening activities are implemented after a teacher has carried out pre-listening and while listening activities successfully. For post-listening stage different types of activities are suggested: **answering multiple-choice** or **true/false question**; that is to show comprehension of messages, **problem solving**; students hear all the information relevant to a specific problem and then try to figure out it by themselves, **summarizing**; students are given several possible summary sentences and are asked to say which of them fit a recording, **jigsaw listening**; different groups of students listen to various but connected excerpts and then the groups exchange information in order to complete a story to perform a certain task, **writing as follow-up** to listening activities; letters, telegrams, postcards, messages etc.; **speaking as follow-up** to listening activities; debates, interviews, discussions, role-plays, simulations, dramatization etc.

Most people, most of the time, take listening for granted, it's something that just happens. It is only when you stop to think about listening and what it entails that you begin to realize that listening is in fact an essential skill that needs to be nurtured and developed. Hence, productive activities are significantly important in developing listening skills.

Keywords: listening, stages, activities, intensive, extensive, pre-listening, post-listening, comprehension.

References

1. Harmer Jeremy. How to Teach English. new edition ed., Pearson Education, Limited, 2007.
2. Scrivener Jim. Learning Teaching – The essential guide to English Language Teaching. Third Edition. MacMillan. 2009
3. Underwood M. Teaching Listening. New York: Longman. 1989.
4. Yagang Fan 'Listening: Problems and Solutions'. 'Selected Articles from the English Teaching Forum'. Eds. Thomas Kral. Washington, D.C: English Language Programs Division, 1994. Print.
5. <https://www.teachingenglish.org.uk/>

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA EKOLOGİYA TERMINLƏRİNİN AZƏRBAYCAN TERMINOLOJİ SİSTEMİNƏ TƏSİRİ

Jalə Məmmədova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

İngilis dilində alınma terminlərin mənbələri müxtəlifdir. Dildə alınan terminlərin bir qismi ilkin məna və strukturunu saxlamışdır. Alınma ekologiya terminlərinin tarixi inkişaf mərhələləri də müxtəlifdir. Azərbaycan dilində ekologiya terminlərinin formalaşmasına ingilis dilindən çox-çox gec başlanmışdır. İngilis dilində formalaşan terminlər ifadə etdikləri məna xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq son dövrlərdə Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində daxil edilmişdir. Həmin terminlərin bir qismi olduğu kimi işlənsə də, bir qismi dilimizin fonetik, morfoloji və qrammatik tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bütövlükdə ingilis dilinə alınan terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində də təsir göstərmişdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində ekologiya terminlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılması terminoloqlar qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biridir. Məsələni aktuallaşdıran cəhətlərdən biri indiyə qədər Azərbaycan terminoloji sistemində digər sahə terminləri kimi ekologiya terminlərindən bəhs edən heç bir monoqrafiyanın və izahlı lüğətlərin olmamasıdır.

Bu sahə uzun illər diqqətdən kənar qalmışdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dilində alınma ekologiya terminlərinin əksəriyyətini ingilis mənşəli terminlər təşkil edir, onda həmin terminlərin ingilis dilində alınma tarixinə nəzər salmaq zərurəti yaranır. Belə ki, ingilis dilində mövcud olan ekologiya terminlərinin əksəriyyəti formalaşarkən ekstralingvistik, təsirlərə məruz qalmışdır. İngilis dili terminologiyasından Arne Naes qeyd edir ki, təbiət hadisələri heç vaxt eyni yerdə, eyni zamanda baş vermir. Ona görə də onların adlandırılması da müxtəlif dillərdə baş vermişdir. Odur ki, ingilis dilində mövcud olan ekologiya terminlərinin də bir qismi başqa dillərdən alınmışdır (3, s.206-207).

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan terminoloji sistemində bu proses son dövrlərdə baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, ekologiya elminin inkişafı Azərbaycanda zəif inkişaf etmiş sahələrdən biri olmuşdur.

İngilis dilində alınma ekologiya terminlərinin inkişaf dinamikasına nəzər salmaq, bu prosesi araşdırmaq onların dilimizin terminoloji sistemində olan təsirini araşdırmaya yardımçı olar.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir ingilis dilinin ekologiya terminoloji sistemində müxtəlif dillərdə alınmalar vardır. Terminoloqlar çox haqlı olaraq ingilis dilindəki alınmaları beş əsas qrupda tədqiq edirlər: 1) Kelt dilindən alınmalar; 2) Latın dilindən alınmalar; ümumiyyətlə, latın alınmalarının üç qatı göstərilir: birinci qat bizim eradan əvvəl təsadüf edib və bizim eranın VI əsrinə qədər bir dövrü əhatə edir; ikinci qat VI-VII əsrlərə, xristianlığın İngiltərədə yayıldığı dövrə aid edilir; üçüncü qat intibah dövrü ilə əlaqədar XV-XVI əsrlərdə ingilis dilinə keçmiş latın sözləridir; 3) Skandinav dillərindən alınmalar; 4) Qədim Fransız (XII-XV) və Yeni Fransız (XVI əsrdən sonra) dilindən alınmalar; 5) başqa dillərdən (yunan, italyan, ispan, rus, alman, ərəb, fars və s.) alınmalar.

İngilis dilində ekologiya terminlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, qeyd olunan dillərdən alınmalar dilin ümumişlək sözləri sırasında yer almaqla yanaşı, müxtəlif sahə terminologiyalarına da keçərək; termin kimi işləmirlər. Müxtəlif dillərdən alınan ümumişlək sözlərin sonradan terminləşməsindən bəhs edən dilçi alim M.Qasimov yazır: *“Sözlərdən fərqli olaraq termin elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, təkmənalılığa daha çox meyl göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işlənə bilən söz və ya söz birləşməsidir. Terminlər predmetləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır”* [1, s.90].

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, alınma terminlər müxtəlif sahə terminologiyalarında kəmiyyətə fərqli şəkildə iştirak edir. İngilis dilinin ekologiya terminologiyasında alınma Avropa mənşəli terminlərin əsasını latın və fransız alınmaları çoxluq təşkil edir.

İngilis dilinə alınan ekologiya terminlərinin dil sistemində düzgün işlənməsi və mənimsənilməsinin əsas meyarlarına diqqət yetirmək lazımdır: 1) dilə qəbul edilən sözdəki səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə hansı dərəcədə uyğun gəlməsi; 2) sözün morfoloji quruluşu və digər formal mənsubiyyət elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi ilə onunla harmoniya yaratması; 3) həmin sözdən əmələ gələn düzəltmə sözlərin mövcudluğu yaxud sözün dildəki söz yaradıcılığında iştirak etməsi [5, s.10].

İngilis dilində alınmaların qohum dillərdən, hind-Avropa dillərindən olması bu dildə sözlərin, eləcə də terminlərin mənimsənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilindəki latın alınmalarının əksəriyyəti birbaşa deyil, fransız dili vasitəsilə alınmışdır. Fransız dilindən ingilis dilinə çox söz keçmişdir. Onların müəyyən hissəsi mürəkkəb sözdüzəltmə quruluşlu olmuşdur. Bununla da, fransız dili ingilis dilinin sözdüzəltmə sistemində güclü təsir göstərə bilmişdir. Fransız dilinə məxsus alınmaların tərkibindəki sözdüzəldici vasitələr sonradan ingilis dilində

istifadə edilmişdir. Məsələn, *varorability - parlanma, nəmlənmə - ability* fransız sözdüzəldici ünsürü, *tillage - əkin sahəsi - age* kimi sözdüzəldici fransız ünsürləri sonralar ingilis dilinin ekolojiya termin sistemində geniş istifadə edilmişdir. *Reusable - yararlı torpaq, salinity - şoran torpaq, poisonous - zəhərli, air pollution - havanın çirklənməsi, outrage - burulğan* kimi sözlər ingilis dilində terminləşdikdən sonra Azərbaycan dilinin ekolojiya terminologiyasına da daxil olmuşdur.

İngilis dilində alınma terminlərin Azərbaycan ekolojiya terminlərinə təsirindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin ekolojiya terminologiyasında işlənən alınma sözləri dəyişikliyə məruz qalıb-qalmaması baxımından əsasən 2 qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa müxtəlif sistemli dillərin çoxunda vahid şəkildə işlənən, dəyişikliyə məruz qalmamış terminlər daxildir. Bu qəbildən olan terminlər həm mənbə dildə, həm vasitəçi kimi çıxış edən dildə, həm də Azərbaycan dilində şəkil və formaca eyniyyət təşkil edir. Belə bir oxşarlığı aşağıdakı cədvəldə verilmiş terminlərdən görmək olar.

Mənbə dildə	Rus dilində	Azərbaycan dilində
<i>xlor (latın)</i>	<i>хлор</i>	<i>xlor</i>
<i>tornado (fransız)</i>	<i>торнадо</i>	<i>tornado</i>
<i>ozon (yunan)</i>	<i>азон</i>	<i>azon</i>
<i>atmosphere (fransız)</i>	<i>атмосфер</i>	<i>atmosfer</i>
<i>cyclone (kelt)</i>	<i>циклон</i>	<i>siklon</i>
<i>vulkənizeytion (alman)</i>	<i>вулканизация</i>	<i>vulkanlaşdırma</i>
<i>tsunami (fransız)</i>	<i>цунами</i>	<i>sunami</i>

Misallardan aydın olur ki, tarixin müəyyən mərkəzlərində ingilis dilinə çoxmənalı söz kimi alınmalar sonradan ifadə etdikləri mənaya uyğun olaraq ekolojiya termininə çevrilmişlər. İfadə etdikləri mənalara birlikdə sonralar Azərbaycan terminoloji sistemində daxil olmuşlar. İkinci qrupa isə mənbə dildən fərqli olaraq vasitəçi dillə yanaşı Azərbaycan dilində də müəyyən dəyişikliklə işlədilan ekolojiya terminləri daxildir.

Mənbə dildə	Rus dilində	Azərbaycan dilində
<i>energy (lat.)</i>	<i>энергия</i>	<i>enerji</i>
<i>absorbtiio (frans.)</i>	<i>абсорбция</i>	<i>absorbasiya</i>
<i>polarizeytion (kelt)</i>	<i>поляризация</i>	<i>polyarizasiya</i>
<i>caldera (lat.)</i>	<i>кальдера</i>	<i>kaldera (çuxur)</i>
<i>harison (frans.)</i>	<i>горизонт</i>	<i>horizont (üfüq)</i>
<i>geosphere (lat.)</i>	<i>геосферы</i>	<i>geosferlər (qatlar)</i>
<i>begas (ital.)</i>	<i>ви-газы</i>	<i>vi-qazları (zəhərləyici)</i>

Yuxarıda verilən misallardan aydın olur ki, Azərbaycan dilinin ekolojiya terminologiyasına daxil olan terminlərin kifayət qədər böyük bir hissəsi Qərbi Avropa dillərinə məxsus olsalar da, dilimizə vasitəçi dil kimi ingilis dili vasitəsilə keçmişdir.

Belə təsirlərin əsas səbəbi, əvvəlcədə qeyd etdiyimiz kimi, son illərə qədər Azərbaycanda ekolojiya terminologiyasına olan zəif münasibət olmuşdur. Amma son on illiklərdə Azərbaycan xalqının dünya ölkələri ilə olan elmi-texniki, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin artması, təbii hadisələrə olan münasibətin dəyişməsi bu sahə terminologiyasının inkişafına da təsir etmişdir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin ekolojiya terminoloji sistemini araşdırarkən aydın olur ki, dilimizə alınan müxtəlif terminlər nəinki ekolojiya terminologiyasını təkmilləşdirir eyni vaxtda da Azərbaycan dilinin ümumi lüğət tərkibinin və leksik fondunun zənginləşməsində də əvəzsiz rol oynayır.

İngilis dilində alınma ekolojiya terminlərindən danışarkən qeyd etməliyik ki, mahiyyət etibarını ilə müxtəlif sistemli dillərin əksəriyyətində sözləmə ilə terminalma bir-birindən fərqlənir. Hər iki halda dil başqa bir dildən sözü olduğu kimi qəbul edir və dildə onu işlədir. Əsas məsələ burada mövcud olan fərqli cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Sözləmə əşya, hadisə, predmet və s. anlayışları bildiren sözlərin alınma işlədilməsini əhatə edir. Terminalmada isə mahiyyət başqadır.

Bu sahədə alınma termin müəyyən sahəyə aidliyi, sahə anlayışının düzgün ifadə etməsi ilə seçilir. “Alınma termin heç də hamı tərəfindən anlaşılıb başa düşülmür, ancaq konkret bir sahədə çalışan mütəxəssislər tərəfindən qavranılır” [5, s.348].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və ingilis dili ekologiya terminologiyasında terminalmada əsaslı fərq birbaşa və vasitəli alınmalarla bağlıdır. İngilis dilində birbaşa alınmalar üstünlük təşkil edir. İngilis dilinin lüğət tərkibi rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu dildə müxtəlif dillərdən alınmalar dilin ümumişlək sözləri səviyyəsində də çoxdur. Terminlərdə qeyd olunan cəhət daha yüksək səviyyədədir. Məlumdur ki, ekologiya terminlərinin bir qismi ingilis dilinə birbaşa keçmişdir. Məsələn, *air* - *hava*, *soot* - *zəhərli tüstü*, *smut* - *hava sıxlığı*, *pressure* - *atmosfer təzyiqi*, *environment* - *ətraf mühit*, *disaster* - *təbii fəlakət*, *propeller* - *süzülmə*, *wirewind* - *qasırğa*, *fume* - *buxar*, *sink* - *yarağan*, *exhaust* - *zəhərli qaz*, *pollution* - *təbiətin çirklənməsi*.

İngilis dilində alınma ekologiya terminləri bəzi hallarda Azərbaycan dilində işlənməyə başladığı vaxtdan sonra mənalarında variativlik hallarına rast gəlmək olur. *Absorbasiya* – latın mənşəli ekologiya terminidir. Hopdurma, udma, torpağa çökmə anlamındadır.

Bu hadisənin özü mayenin qaz yaxud buxarı udması prosesini bildirir. Latın dilində ilkin formada olan “*absorptio*” fonetik cildində olan ekologiya termini ingilis dilində “*absorption*” kimi işlənmiş və sonralar rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Rus dilində alınma zamanı kök “*absorb*” kimi qəbul edilmiş terminə rus dilinin “*уия*” sözdüzəldici şəkilçisi artırılmışdır. Azərbaycan dilinə isə bu termin rus dili vasitəsi ilə keçmişdir. Fərqli cəhət budur ki, bu termin Azərbaycan dilinə transliterasiya edilmişdir – *absorbasiya*. Bu ekologiya termininin Azərbaycan dilinə keçid yolu ilə olmuşdur: *absorptio* (latın) - *absorption* (ingilis) - *абсорбация* (rus) – *absorbsiya* (Azərbaycan). Sonralar *absorb* əsasında Azərbaycan dilində, eləcə də ingilis dilində bir çox yeni terminlər yaranmışdır. *Absorber* (Azərb.), *absorber* (ingilis), *absorbent* (Azərb.). Bu ingilis dilindən alınan terminlər Azərbaycan dilində mənşəcə dilin öz sözləri ilə də ifadə olunur.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, ingilis dilinə alınma ekologiya terminlərinin müxtəlif mənələri vardır. Bu tip terminləri səciyyələndirən bəzi cəhətlər də vardır. Belə ki, latın dilindən alınma sözlərin müəyyən hissəsi bu və ya başqa fonetik şəkildə, qrammatik quruluşda və mənada bir çox dillərdə rast gəldiyindən internasional sözlər cərgəsində yer tutur. Internasional sözlərin əsas hissəsi latın mənşəlidir. Ekologiya terminləri ilə yanaşı digər sahə terminlərində də latın mənşəli sözlər istifadə olunur.

Müasir ingilis dilinin terminoloji sistemini araşdıranda aydın olur ki, latın mənşəli terminlərin sayı kifayət qədərdir. Belə terminlər ingilis dilində formalaşmış, sonradan digər dillərlə yanaşı Azərbaycan dilinə də keçmişdir. Onların bir qismi hətta, sonralar beynəlmiləl, terminlərə çevrilmişlər. Müxtəlif sistemli dillərdə terminlərin başqa dilə keçməsi prosesində maraq doğuran cəhətlərdən biri də terminləri təşkil edən komponentlərin də başqa dilə keçməsi hadisəsi baş verir. Məsələyə münasibət bildirən terminoloq K.N.Yeryomina yazır: “Alınma prosesi bir dilə başqa bir dilin elementlərinin keçməsidir. Alınma elementlər yaxud alınmalar fonem, morfem, söz, söz strukturu, söz birləşməsi şəklində ola bilər” (4, s.61).

Terminologiyada termin yaradıcılığının bir sıra vasitələri də beynəlmiləl fond yaratmış olur. Bu fonda termin düzəldən şəkilçilər, sözlənlər, termin elementləri və ixtisarlar aid edilir. Alınma söz dildə mənimsənildiyi kimi, alınma terminlər də mənimsənilir. Mənimsəməyə görə alınan sözün alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dildə derivatlara malikliyi, dilin sözdüzəltmə qaydalarına cavab verməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dərəcəsini təyin etmənin əsas meyarlarıdır (6, s.200).

İngilis dilinin təsiri ilə Azərbaycan dilində yaranan ekologiya terminləri bəzən dilin öz sözləri ilə anlayışları ifadə etmək üçün birləşmələr yaradır. Məsələn, *depletion* - *torpağın zəhərlənməsi*, *ecosphere* - *ekoloji şərait*, *salinity* - *torpağın şoranlaşması*, *slope* - *aşırım*, *landslide* - *torpaq sürüşməsi*, *hurricane* - *qasırğa*, *wildfire* - *təbiətdə baş verən yanğınlar*.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində alınma ekologiya terminlərinin tarixi çox qədimdir. Müxtəlif dillərdən alınmalar ətraf mühiddə baş verən ekologiya ilə əlaqədar olmuşdur. Qədim zamanlardan ingilis dilinə alınan sözlərin çoxu ilkin mənalarında ümumişlək söz kimi istifadə edilib. Sonralar ekologiya elminin inkişafı ilə əlaqədar həmin sözlər terminlərə çevrilib və dilin

terminoloji sisteminə daxil olub. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq həmin terminlər Azərbaycan dilində də ekolojiya terminlərinin inkişafına təsir edib. Ən çox beynəlmiləl xarakter daşıyan ingilis ekolojiya terminləri dilimizin terminoloji leksikasına daxil olmuşdur.

Açar sözlər: linqvistik, ekstralingvistik, alınma, forma, eyniyat, məna.

Ədəbiyyat

1. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı, Elm, 1973, 186 s.
2. Sadıqova S. Azərbaycan terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı, Bakı, Elm, 2005, 348 s.
3. Arne Naes. A Defence of the Deep Ecology. Cambridge University, 1998, p.206-207.
4. Еромина К.А. К проблеме языковых контактов. Москва: 1980, 61 с.
5. Лотте Д.С. Вопросы заимствования иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва: 1992, 149 с.
6. Ткачева Л.В. Основные закономерности английской терминологии. Томск: 1987, 200 с.
7. English-Azerbaijani Dictionary. Bakı, 2012, 1300 p.
8. The Oxford Russian Dictionary. Oxford-Moscow, 1999, 734 p.
9. Англо-русский словарь по терминологии. Москва, 1994, 512 с.

THE INFLUENCE OF BORROWED ENGLISH ECOLOGICAL TERMS ON AZERBAIJANI EKOLOGICAL SYSTEM

It is clear that English terminological system differs from that of azerbaijani. The formation and development of English ecological terms are rich with historical processes. Beginning from the VII century the English language began to borrow terms from different European languages. Most of words were borrowed from Latin and French. After a long time most of them influenced Azerbaijani terminological system. Under the influence of English terms there appeared many changes in our vocabulary. Many of the English ecological terms entered into Azerbaijani terminological system as international terms. Though the process of formation of ecological terms in Azerbaijan started late but some investigations in this field are carried out.

Keywords: linguistic, extra linguistic, borrowing, form, similarity, meaning.

BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA İNGİLİS DİLİNİN ROLU VƏ YERİ

Səbinə Məmmədova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: sabina_mamedova_73@mail.ru

Bu gün beynəlxalq biznes sahəsində, transmilli neft şirkətlərində, banklarda və digər sahələrdə işləyən çoxlu sayda məzunlarımıza rast gəlmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə öyrənənlərin məqsədləri kimi tələbat və ehtiyacları da müxtəlifdir. Qloballaşan dünyada ingilis dili ikinci dil kimi (English as a Second Language – ESL), xarici dil kimi (English as Foreign Language – EFL), xüsusi məqsədlərlə (English for Specific Purposes – ESP), akademik məqsədlərlə (English for Academic Purposes – EAP), Beynəlxalq Ünsiyyət Dili (English as a Lingua Franca – ELF) kimi tədris edilir.

Qeyd etməliyik ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı çox vaxt təhsil müəssisəsi, onun profilinə və s. diqqət yetirilmir.

Bu mənada ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi prosesində peşəsini tələbolunan səviyyədə bilən dil müəllimlərinə böyük ehtiyac duyulur. Belə ki, ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə

tədris edən müəllim kommunikativ cəhətdən səriştəli, tədris etdiyi müəssisənin profilinə uyğun olan terminləri yaxşı mənimsəmiş olmalıdır.

Bu gün iqtisadiyyat fakültələrində də ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə təlimi vacib və aktual məsələlərdən sayılır.

Burada diqqətçəkən məsələ ondan ibarətdir ki, bu gün ölkəmiz iqtisadi əlaqələrini genişləndirir. Məsələyə bu baxış bucağından yanaşsaq, işin nə dərəcədə aktual və təxirəsalınmaz olduğunu anlamaq o qədər də çətin deyil.

Son illərdə nəşr edilmiş metodik ədəbiyyatlarda ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə təliminə həsr edilmiş kifayət qədər tədqiqat işləri mövcuddur. Alderson J.C., Waters A., Blundell J.A., Middlemiss N.M., Candlin C.N., Bruton C.J., Leather J.H., Chitravelu N., Coffey B., Donovan P., Presner J., Beck K., Morgano C., Custer L., Drobnic K., Hutchinson J., Breen M., Johns T., Lackotrom L., Selinker L., Trimble L., Mead R., Norman S., Eastwood J., Ewer J., Ferguson N., Herbert A., Robinson P., Scott M., Sandler P., Swales J., Widdowson H. və başqa tədqiqatçı-alimlərin əsərlərində ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədib-öyrənilməsinin müxtəlif aspektləri əhatə olunmuş və problemin vacibliyi vurğulanmışdır. Xüsusilə, biznes və iqtisadiyyat sahəsində ingilis dilinin aparıcı dil olduğunu nəzərə alsaq, bu işin mahiyyətinə daha dərinə varmağa ciddi ehtiyac duyulur.

Xüsusi dil problemindən danışarkən, bu məsələnin bilavasitə üslubi təhlil məsələsi ilə bağlı olduğu qeyd edilməlidir. ESP hərəkatının inkişafında birinci mərhələ 1960-1970-ci illərə təsadüf edir. Bu sahənin tanınmış tədqiqatçıları olan Halliday, P.Stevens, McIntosh, Latorre, Ewer, J.Swales və bəzi başqa alimlərin fikrincə, təhlilin aparılmasında əsas məqsəd müxtəlif sahələrə aid olan ingilis dilinə xas olan qrammatik və leksik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsidir. Linqvistik xüsusiyyətlərin təhlili ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisinin ayrı-ayrı sahələri üçün proqramların yazılması və proqramlar əsasında təlim prosesinin səmərəlilişdirilməsinə yönəldilmiş müvafiq təlim materiallarının işlənilib-hazırlanması üçün şərait yaradır. Buna misal olaraq, Ewer və Latorre tərəfindən yazılmış “A Course in Basic Scientific English” proqramının adını çəksək yerinə düşər.

Lakin bəzən bu vacib məsələyə yanaşma mexanizmində bəzi qüsurlarla qarşılaşırıq. Belə ki, ingilis dili sözü gedən sahədə ixtisas-yönümlü şəkildə tədris edilmir. Tədris prosesində yerinə yetirilən çalışma və tapşırıqlar tələbələrin irəli sürülən məqsədlərə nail olmalarını təmin edə bilmir.

Bu da bəzən fənni tədris edən müəllimlərin spesifik terminləri düzgün mənimsəməməsindən irəli gəlir.

Sonralar bu işin arzu olunmayan nəticələri ilə üz-üzə qalırıq. Belə ki, mütəxəssis kadrlarımızın konfranslarda, iqtisadi sahədəki görüşlərdə fəallıq dərəcəsi aşağı düşür, bəzən də minimuma enir.

ESP adlanan sahənin əsasını dildən insanların kommunikativlik cəhətdən aid olduqları sahəyə uyğun olaraq necə istifadə etmələri təşkil edir.

Beləliklə, qeyri –dil fakültələrində ingilis dilinin tədrisinin əsasında duran anlayışları kommunikasiya və dilin mənimsənilməsi təşkil edir.

Dilin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməsinə təsir göstərən amillərdən bəhs edərkən burada mətnlərin üst səthində olan xüsusiyyətləri deyil,

insanların ünsiyyət zamanı nümayiş etdirdikləri dil bacarıqları (performance) və qabiliyyətlərdən (competence) danışmaq zərurəti meydana çıxır. Bu terminlər dilçiliyə məşhur alim N.Chomski tərəfindən daxil edilmişdir [10, s.78].

Beləliklə, istədiyimiz hədəfə çatmağımız üçün ixtisası dil olmayan ali məktəblərdə, o cümlədən iqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin tədrisində aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmalıdır:

1. Tədris ixtisas-yönümlü şəkildə təşkil edilməlidir.

2. İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi interaktiv şəkildə həyata keçirilməli, əsas nitq fəaliyyət növləri olan yazı, oxu, şifahi nitq və e şidib-anlama vərdişləri tələbələrə əlaqəli şəkildə aşılanmalıdır.

3. İqtisadiyyat fakültələri tələbələrinə ingilis dilindən xüsusi məqsədlərlə istifadə etmək bacarıqlarının daha yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsini və tədris edilən dilin günün tələblərinə uyğun səviyyədə mənimsənilməsinə təmin edilməsi məqsədilə təlim prosesində istifadə edilən materiallar autentik olmalı, müasirliyi ilə seçilməli, məzmun və üslubi cəhətdən fərqli, bilavasitə tələbələrin aldıkları ixtisasa uyğun olmalıdır.

4. İqtisadiyyat fakültələrində qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq tələbələr müxtəlif dil öyrənmə strategiyaları ilə tanış olmalıdır.

5. Müasir metodikanın əsas prinsiplərindən biri olan tələbə-yönümlülük iqtisadiyyat fakültələrində təhsil alan tələbələrə ingilis dilinin təlimi prosesinin onların ehtiyac və tələbatlarının vacib şərtlərdən biri kimi nəzərdə tutulmasını tələb edir.

6. İngilis dilini xüsusi məqsədlərlə öyrənən tələbələrin təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb edilməsi təlim prosesinin arzu edilən gedişini təmin edən əsas şərtlərdəndir.

7. Müxtəlif metodik model və çalışmalar sistemi iqtisadiyyat fakültələrində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə təlimi prosesinin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təşkil edilməsini, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən arzuolunan nəticələrə nail olunmasını asanlaşdırır.

Beləliklə, sözü gedən məsələdə iqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin ixtisasa uyğun şəkildə təlimini təmin edən şərtlərdən aşağıdakıların adlarını qeyd edərdik:

1. Təlim prosesinin tələbələrin maraq və ehtiyacları fonunda qurulması təmin edilməli;
2. İqtisadiyyat fakültələrində problem baxımdan mövcud vəziyyət öyrənilməli;
3. İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin təlimi prosesinə təsir göstərən amillər araşdırılmalı;

4. İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin təlimi məqsədilə istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin metodik təhlili aparılmalı;

5. İqtisadiyyat fakültələrində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin ingilis dilində vərdiş və bacarıqlara yiyələnərkən rast gəldikləri problem və çətinliklər aradan qaldırılmalı və qarşısının alınması istiqamətində ardıcıl işlər təşkil edilməli və həyata keçirilməli;

6. İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin ixtisas-yönümlü təliminə yönəldilmiş fəaliyyətlər genişləndirilməli və sistemli xarakter daşılmalı;

7. Təklif edilən metodikanın səmərəliliyi yoxlanılmalı və s.

Bu məqalədə hədəfimiz ölkəmizi təmsil edən ixtisas sahiblərinin fikirlərini açıq və savadlı şəkildə ifadə etmək bacarığının aşılmasında rast gəlinən çətinlik və problemləri göstərmək və məsələnin həllində çıxış yollarını nisbi şəkildə də olsa bölüşməkdir. Eyni zamanda kommunikasiya bacarığının mükəmməl olmaması baxımından beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına zərbə vuran və beynəlxalq münasibətlər zamanı bərabərində gətirdiyi anlaşılmazlıqların səbəblərindən bəhs etməkdir.

Açar sözlər: kommunikasiya, beynəlxalq, ixtisas –yönümlülük.

Ədəbiyyat

1. Raz H. 1992. The Crucial Role of Feedback & Evaluation in Language Curriculum Development. RELC Journal 15(1), 1-29.
2. Richards J.C., Rodgers, Th.S. 2003. Approaches and Methods in Language Teaching, Cambridge: Cambridge University Press, p 240.
3. Riley P. 1989. Keeping secrets: ESP/LSP & the Sociology of Knowledge in European Journal of Teacher Education. Vol.12, pp.69-81.
4. Rivers W.M. From Linguistic Competence to Communicative Competence in 7. (1973), pp.25-34.
5. Rivers W.M. Individualized Instruction & Cooperative Learning: Some Theoretical Considerations.

ration, in Rivers (1976a), pp.236-55.

6. Schuman J. Communication Techniques, (1972), pp.143-46.

7. Selinker L. 1972. "Interlanguage", IRAZ, 10. 21, 219-31.

8. Taylor Barry P. 1983. Teaching ESL Incorporating a Communicative Student- Centred Component. TESOL quarterly. 17: 69-88.

9. Van Essen A.J. 1991. "English-a Word Language: Vol. 1, №2, pp.6-13.

10. Hutchinson T., Waters, A. and Breen, M. "An English Language Curriculum for Technical Students" in "Practical Papers" in "English Language Education", vol. 2. Institute for Language Education, University of Lancaster, 1979.

THE ROLE AND PLACE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE FORMING OF THE INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

The article is devoted to the main principals of ESP. Nowadays the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative - functional approach to teaching languages. The whole process of teaching ESP should be goal-oriented and systematic.

Keywords: English language, international relations, teaching, communication language.

G. HAUPTMANNIN "QƏRQ OLMUŞ ÇAN" DRAMI VƏ Ə. HAQVERDİYEVİN "PƏRİ CADU" FƏCİSİNDƏ SİMVOLİZMİN SƏCİYYƏSİ

Sevinc Məmmədova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: aytac2000@yandex.ru

Görkəmli alman dramaturqu, Nobel mükafatçısı Gerhart Hauptmann öz dövrünün bir çox ədəbi metodlarında bədii əsərlər yazmış, naturalizm, simvolizm, neoromantizm kimi ədəbi cərəyanlara layiqli əsərlər bəxş etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, 1912-ci ildə o, Nobel mükafatını da məhz mövzurəngarəngliyi və müxtəlif ədəbi metodların harmoniyasında işləyə bilmək bacarığına görə layiq görülmüşdür. İlk əsərlərində daha çox naturalizmə meyilli olan ədib Almaniya da naturalizm metodu yeni dramın təməlini qoyur. Bir müddət sonra o, simvolizm üslubunda da qələmini sınamış və bir neçə maraqlı sənət nümunəsi yaratmışdır. "Zavallı Henrix" ("Der arme Heinrich"), "Suda batmış zəng" ("Die versunkene Glocke") bu üslubda yazılmış əsərlərdəndir [1].

1896-cı ildə yazılmış "Suda batmış zəng" dramının ideyasının mərkəzində bütün dövrlər üçün aktual olan sənətkar və ictimai-sosial mühit, cəmiyyət problemi dayanır. Yazıçı bu əsərində Ustad Henrixin simasında yüksək, kamillik səviyyəsini qazanmış sənət ideyaları ilə yaşayan sənətkarın mənəvi dünyasını, daxili ziddiyyətlərini və bu ziddiyyətlərin mübarizəsini, müasiri olduğu mühitlə münasibətlərini simvolist üslubunda təsvirini yaratmağa nail olmuşdur [2].

Yazıldığı ildən Avropanın bir çox dillərinə tərcümə olunaraq müxtəlif ölkələrdə dəfələrlə səhnələşdirilmiş bu əsər, Sankt-Peterburqun Aleksandriysk teatrında da uğurla nümayiş etdirilmişdir.

Həmin illər Peterburqda təhsil almış və Aleksandriysk teatrının daimi tamaşaçılarından olmuş gənc ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev əsərin tamaşasında iştirak etmişdir. Dram həm ideya-məzmun, həm də bədii inikas baxımından ədibdə böyük təəssürat oyatmışdır. “Pəri Cadu” haqqında qeydlər məqaləsində Ə.Haqverdiyev alman ədibi Hauptmannın simvolizm üsulunda yazdığı bu əsərini Şərq ruhuna yaxınlığını qeyd edir. “Потонувший колокол” adlanan əsərin adını rus dilindən “Qərq olmuş çan” kimi tərcümə etmiş yazıçı bu əsərdən bəhrələnməyə mövzusu “Şərq həyatından götürülmüş simvolik bir əsəri teatromuz üçün yazmaq fikrinə düşdüyünü və “Pəri Cadu” faciəsini məhz bu məqsədlə qələmə aldığını göstərir” [3].

Məlum olduğu kimi, simvolizm Avropa ədəbiyyatında bədii yaradıcılıq üslubu, ədəbi cərəyan kimi populyarlıq qazansa da, konkret ədəbi metod olaraq təmərküzləşə bilməmişdir. G.Hauptmannın “Qərq olmuş çan” əsəri simvolizm cərəyanına mənsub əsər deyil, simvolizm elementlərinin üstünlük təşkil etdiyi romantik bir əsərdir. Onu neoromantik dram kimi dəyərləndirmək daha düzgün olardı, çünki G.Hauptmann həqiqətən də bu əsəri ilə təkcə Almaniyada deyil geniş mənada Avropada da neoromantizmin ədəbi cərəyan olaraq təməlini qoymuş hesab edilir.

G.Hauptmannın dramı ideya-məzmun kontekstində simvolizm və romantizm ədəbi cərəyanlarına məxsus estetik-bədii keyfiyyətləri uğurlu şəkildə özündə birləşdirir [5].

Ə.Haqverdiyevin “Pəri Cadu” faciəsi isə daha çox realizmə meyillidir və yazının özünün də vurğuladığı kimi, ideyasında “hər kəsin öz əlinin əməli onun müqəddəratını təmin edər, insan taleyini kənarında axtarmayıb öz-özündə axtarmalıdır. Nəfs-əmmarə dalına düşüb gedərsə bələlərə uğrayıb fot olar. Nəvsi ilə mübarizə edib əlinin əməyinə bağlansa, axtardığı məqsədə nail ola bilər” kimi fikirlər yer almışdır.

Hər iki əsərdə qadın baş qəhrəmanlar simvolik pəri obrazlarıdır. G.Hauptmannın “Qərq olmuş çan” dramında meşə pərisi Rautendeleyin Ustad Henrixə olan böyük eşqi uğrunda real insan həyatı ilə yaşamağı qəbul edir. Lakin o, Sevdini adamın arzularını qarşılayan, təmənnasız məhəbbətilə ona daim dəstək verən qadına nəticə etibarilə qovuşa bilmir. Zəif xarakterli Henrix heç vaxt qovuşa bilməyəcəyi ideallarının, sənətkar iddialarının, laqeydliyinin qurbanı olur. O, əvvəlki pak və dolğun həyatını itirir [2].

Ə.Haqverdiyevin əsərində isə baş qəhrəman Pəri xanım ərinin simasında bütün etibarsız, qəddar kişilərdən qisas almaq naminə İblislə sazişə girərək əcinnə Pəri Cadu olmağa razılaşıır, lakin daxil olduğu şəər aləmində İblislə sazişini sona qədər qoruya bilmir, bəşəri bir məhəbbətlə Qurbana bağlanır və yenidən qadınlıq hissələrini yaşamaqla pərilik funksiyasına, İblisə verdiyi anda xilaf çıxdığı üçün qətlə yetirilir.

G.Hauptmannın “Qərq olmuş çan” əsərində simvolist-neoromantik üslub üstün mövqedədir. Ə.Haqverdiyevin “Pəri Cadu” dramında traqikpafos üslub daha çox realist zəmində özünü biruzə verir. Yəni, “Pəri Cadu” əsərində simvolik elementlər iştirak etməsinə baxmayaraq, ideya realizm metodunda həll olunmuşdur.

Açar sözlər: naturalizm, romantizm, neoromantizm, yeni dram, simvolizm.

Ədəbiyyat

1. Carl Friedrich Wilhelm Behl. Chronik von Gerhart Hauptmanns Leben und Schaffen. München, 1975.
2. Hauptmann G. Die versunkene Glocke. Ein Deutsches Märchendrama. Verlag Forgotten, 2017.
3. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2cildə. II cild. Bakı, 2005.
4. Гауптман Г. Потонувший колокол. //forlit.philol.msu.ru/lib-ru/qaupman2-ru
5. Böckmann P. Der Naturalismus Gerhart Hauptmanns. Frankfurt, 1975.

SYMBOLISM IN THE G. HAUPTMANN'S "THE SUNKEN BELL" DRAMA AND A.HAG-VERDIYEV'S "PERİ JADU" TRAGEDY

Outstanding German dramatist, the founder of new drama G. Hauptmann has reached the harmony of artistic methods and traditions in his creativity. "The Sunken Bell" is a romantic drama in which G. Hauptmann preferred to use symbolic elements. Azerbaijani writer A. Hagverdiyev inspired by this creation and wrote the first drama in a symbolic style in Azerbaijan literature, named "Peri Jadu". This creation complies with the G.Hauptmann's drama, but it has more national features.

Keywords: naturalism, romanticism, neo-romanticism, new drama, symbolism.

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ŞEİRDƏ ROLU

Xəyalə Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: strong.elcan@gmail.com

Frazeoloji birləşmələrin şeir mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışığ, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq özün də, daxili semantikasında gözlənilməz əsrarəngizliklər gizlədir.

Məşhur fransız şairi Pol Valerinin frazeoloji birləşmələri "hazır verilmiş şeir" kimi səciyyələndirməsi, onun poeziya üçün misilsiz dil materialı adlandırması şəksiz ki, əsaslı arqumentlərlə özünü doğruldu. Əsas cəhət ondan ibarətdir ki, frazeoloji birləşmələr dilin leksik sistemin də öz xəlqi təbiətinə görə seçilir. Onlar bir sıra ciddi tədqiqat əsərlərin də sözə ekvivalent hesab edilsə də, ekspressivliyinə, emosionallıq keyfiyyətlərinə görə mühüm özünə məxsusluqları vardır. Buna görə də onlar şeirdə daha çox dil hadisəsi kimi yox, nitq hadisəsi kimi çıxış edərək semantika və normalardan yayınma hallarına məruz qala bilər. Söz sənətkarı onun semantik hərəkətinin istiqamətini, komponentlərini dəyişmə imkanlarını duyur və bədii gözəllik naminə linqvistik normalara müdaxilə etmə səlahiyyətləri əldə edə bilər.

Poeziyada frazeoloji vahidlər – zəngin semantik-üslubi xüsusiyyətlərlə çıxış edir. Düşdüyü kontekstdə onlar təsvir və tərənnüm obyektini təsirli poetik vüsətlə canlandırır. Məhz bunun nəticəsidir ki, "bütün zamanlarda frazeoloji birləşmələr ədəbiyyatşünaslar tərəfindən adi leksik vahiddən daha çox obrazlılıq, yüksək ifadəlilik vasitəsi kimi dəyərləndirilmişdir. O da xüsusi vurğulanmışdır ki, xalq frazeologiyası bu baxımdan daha aparıcı mövqedir" [1, s.158].

Hamı uca tutsun insan adını
Qoy qəlbi qaralar yanıb yaxılsın
Yaxşılıq **açanda qol-qanadını**
Yamanlıq **əlləri qoynunda qalsın.** [2, s.120]
Boydan hündür, səsdən uca
Öz yerini bilən olub
Söz **altında qalmaqdansa**
Söz **üstündə ölən olub!** [3, s.52]

Frazeoloji birləşmələr xalq müdrikliyinin parlaq ifadəsi kimi şairin fikir və duyğularına poetik hərarət verir, misralara şifahi xalq ədəbiyyatın təkrarsız ətrini gətirir. Mətn mühitində frazeoloji birləşmələrin yeni-yeni obraz yaratma potensialı, obrazlı mahiyyəti aşkarlanır. Sabit söz birləşmələri şeirdə ifadə olunan fikrin genişlik tapmasında, mənə dərinliklərinə daha artıq nüfuz etməsində və onlarda təcəssüm olunan, ondan nəşət edən estetik təsirin davamlılığında müstəsna rol oynayır.

Mən də gedəsiyəm, ay ana torpaq
Nakam taleyim də qorxutmaz məni.
Necə ki, arzum da axan kürün var
Gözümün altına almışam səni
Ölsəm də, **gözümün üstə yerin var.** [4, s.18]

Tükənib dözüümüm, gödəlib səbrim
Ta bıçaq sümüyə dirənib tamam
Sən özü-özünə alışan kibrit
Mən quru qov kimi od tutan adam. [5, s.107]

Sən sönməyə qoymadın babaların odunu
Üzün ağ olsun, oğul, üzümü ağ elədin. [6, s.238]

Dedin ömrümüzün odu bir qarış
Yüz ocaq söndürür bəzən bir ömür.
Vallah, gözümüzü açıb yumunca
Qapının ağzını kəsdirir ölüm. [7, s.28]

Frazeoloji söz birləşmələrinin işlənmə intensivliyi ilə seçilən şeir mətnlərinin dili, adətən, zəngin və cazibədar, poetik və səmimi olur. Frazeoloji dil materialları söz sənətkarlarının poetik duyğularına, ruhi-emosional vəziyyətinə uyğun kökləndikcə təbiilik və səmimiyyət şeirin əsas atributlarına çevrilir, oxucunun zövqünü, estetik duyumunu intensiv şəkildə formalaşdırmağa istiqamətlənir.

Şeir dilində öz işlənmə fəallığını artırmaqla frazeoloji birləşmələr bədii sözə sənətkar məsuliyyətinin yüksəlməsinə təsir edir və səmimi poetik ovqat onun birbaşa nəticəsi kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Frazeoloji tərkibləri şeirə daxil etməyin sənətkarlıq meyarı, bədii sənət ölçüləri ilə ahəngdarlığı gözlənilməklə yaradıcılıq effektinə sahib olunur. Doğrudan da həqiqi qələm sahibi üçün xalq danışığı frazeologiyası poetik düşüncənin, incə lirik duyğuların açarıdır. Mövcud olan bütün ibarə və idiomlar poeziya sənətinin obrazlı potensialına arxalandığı, ifadəlilik imkanlarına söykəndiyi ən güclü və tükənməz qaynaqlardandır.

Frazeoloji birləşmələrin şeir dilindəki çox mühüm üslubi-estetik vəzifəsindən biri də məzmunun ümumi istiqaməti, kontekstin təhriki ilə mətnə daxil olub, fikrin anlaşılmasını sürətləndirməkdən ibarətdir. Düşdüyü bədii mətn şəraitində canlı danışığı dilinin frazeologiyası dilin zənginliyini aşkarlayır. Onlar şeir dili üçün ona görə spesifikdir ki, onlar üslubi-semantik anlaşma cəhətdən fəallaşmağa meyillidir. Poeziyanın faydalandığı ən qüvvətli qaynaqlardan biri kimi yaratdığı rəngarəng üslubi çalarlarla bədii fikrin ifadəsinə geniş imkanlar açır. Hazır bədii dil materialları frazeoloji tərkiblər şeir üslubunun tələblərinə cavab verir, şeir də fikrin mənə çəkisinə xüsusi diqqət çəkir. Frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi birinci növbədə ondakı dərin və geniş semantika ilə bağlıdır.

Dilin bədii-poetik strukturunda frazeologizmlər çox güclü təsvir vasitəsi, xəlqi dil emosionallığının göstəricilərindəndir. Onda şeir dili meyarlarına uyğunlaşma qabiliyyəti də güclüdür. Ona görə də frazeoloji dil materialları şeiri canlı nitqin təbiiliyi və ahəngdarlığı ilə zənginləşdirir, fikri yığcam ifadə etmək imkanlarını genişləndirir.

Ömrə **bel bağlama**, ömür əzəldən
Amana bənd olub, aman, ay aman!

Ölüm qaşnan gözün arasındadır
Yaxşıya yaxşı ol, yamana yaman! [8, s.157]

Heç kimin payına ortağ deyiləm,
Heç kimin belinə yaraq deyiləm,
Heç kimin başına darağ deyiləm,
Heç kimin **önündə qatlanmaz dizim.**
Mən ki **durmuşam öz köküm üstə**
Kimə neynəmişəm, a canım, gözüm
Mən ki **dolanıram öz tüküm üstə**
Özüm çıxarıram sudan çulumu
Bəs niyə kəsirlər mənim yolumu. [9, s.12]

Nümunələrdəki frazeoloji birləşmələr əyani şəkildə göstərir ki, onların sayəsində misralar xalqın təfəkkür tərzilə əhəngdardır. Onlar bədii təsəvvürlərə aydınlıq gətirməklə poetikləşdirmə funksiyasını da ödəyir. Xalqı deyim tərzilə frazeoloji birləşmələrin semantik zənginliyindən, üslubi potensialından qidalanır. Frazeoloji vahidlər bədiiləşmə prosesinə məruz qaldıqda bir növ mətnin poetik dayağına çevrilirlər. Şeir dilində frazeoloji birləşmələrinin işlənmə təcrübəsindən çıxış edərək fikrimizi belə ümumiləşdirə bilərik ki, sabit söz birləşmələri şeirin dil materialına çevrilməsi üçün bədii semantikasının bütün imkanlarını nümayiş etdirir və bununlada şeir dilinin poetik ehtiyaclarını ödəyə bilir.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, poeziya, frazeologiya.

Ədəbiyyat

1. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. Москва, «Просвещение», 1977.
2. Bayram Tofiq. Məsləkim – silahım. Bakı, «Yazıçı», 1984, 267 s.
3. İsmayıl Məmməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1992, 304 s.
4. İsmayıl Məmməd. Döyüş, qələbə. Bakı, «Yazıçı», 1983, 229 s.
5. Laçınlı Ağa. Aşırımlar qarşısında. Bakı, «Yazıçı», 1978, 140 s.
6. Rüstəmhanlı Sabir. Qan yaddaşı. Bakı, «Yazıçı», 1986, 264 s.
7. Vahabzadə Bəxtiyar. Axı dünya fırlanır. Bakı, «Yazıçı», 1987, 208 s.
8. Sadıq Fikrət. Məndən soruşsalar. Bakı, «Yazıçı» 1985, 326 s.
9. Kəmərlı Aslan. Ömrümə düşən işıq. Bakı, «Gənclik», 1984, 152 s.164.

VERBAL PHRASES IN POETRY

The poetic text of the phrasological associations has its own rich artistic life. In poetry, phraseological units have rich semantic-style characteristics. The paper deals with these questions.

Keywords: verbal phrases, poetry, frazeology.

SINONİMLƏRİN ZƏNGİN LEKSİK VAHİD KİMİ KONTEKSTUAL İMKANLARI

Azadə Mikayılova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: azili78@rambler.ru

Sinonimlər eyni məfhumu rəngarəng üslubi boyalar və çalarlarla ifadə etdiyindən nitqin ən zəruri və mənalı leksik-üslubi vasitələri hesab edilir. Eyni məfhumu müxtəlif çalarlarla ifadə etdiyi üçün sinonimlər çoxcəhətlidir və buna görə də onların məna fərqlərini aşkar etmək çətindir. Məna çalarlarına malik olan sinonimlər bir-birindən öz mənaları ilə deyil, məna incəlikləri ilə fərqlənir. Sinonimlərin semantik meyarı onların eynimənalı və ya əksər hallarda məna çalarlarına malik olmasıdır. Məsələn, *homeless – disinherited – displaced* “evsiz” sözləri bir ümumi məna-məfhum ifadə etdikləri üçün sinonim münasibətidir. Onlar bir-birindən işlənmə yerinə və üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Sinonimin dildə yaşaması üçün əsas amil onun spesifik mənasının olması və üslubi rəngarənglik yarada bilməsidir. Dildə müəyyən semantik sahədə mənacə mütləq eynilik yarana bilər, lakin bu mütləqlik sonra aradan qalxır. Bir söz digərindən müəyyən münasibətə, işlədilməsinə, formasına, semantikasına və ya qrammatik mənasına görə seçilir. “Əgər dil sistemində heç nəyin artıq, ya əskik, lüzumsuz olmadığını nəzərə alsaq, sinonim variantların funksional imkanlarının genişliyini, semantik-praqmatik perspektivlərinin zənginlik və mükəmməlliyini aydın təsəvvür etmək olar” [1, s. 171].

Kontekstual sinonimlər mənaları yalnız müəyyən kontekst daxilində uyğun gələn, lakin həmin kontekstdən kənarında sinonimlik yarada bilməyən sözlərdir. Kontekstual sinonimlər ekspressiv çalarlı sözlər olduğundan onların əsas vəzifəsi məfhumu adlandırmaq deyil, onun xarakterik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Fərqli mənalara malik sözlərin kontekst daxilində sinonimliyini, mətnin təşkilində rolunu, onların mətndaxili əlaqənin təmin olunması xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verən nümunələrə baxaq.

*“Where the dickens is **she?**” he continued. “Lizzy! Georgy! (calling to his sisters) **Jane** is not here: tell mama she is run out into the rain – **bad animal!**”*

*“It is well I drew the curtain,” thought I; and I wished fervently he might not **discover my hiding-place**; nor would John Reed have **found it out** himself; he was not quick either of vision or conception; but Eliza just put her head in at the door, and said at once: - “She is in the **window-seat** to be sure, Jack.” (Bronte, 4)*

*“That’s for your impudence in answering mama awhile since,” said he, “and for your sneaking way of getting **behind curtains**, and for the look you had in your eyes two minutes since, you rat!” (Bronte, 5).*

“Jane Eyre” əsərindən gətirilmiş bu nümunədə *bad animal* və *rat* sözlərini əsərin əsas qəhrəmanını Ceynə dayısı oğlu onu təhqir etmək məqsədilə ünvanlayır. Mətdən kənarında bu sözlər sinonimlik xüsusiyyətinə malik olmur, lakin göstərilən hissədə onlar mətndaxili əlaqə yaratmaqla heyvani xüsusiyyətlərin insana köçürülməsi ilə metaforik kontekstual sinonim kimi çıxış edir. Mətnin bu hissəsində digər kontekstual sinonim *hiding-place*, *window-seat*, *behind curtains* söz birləşmələridir. Ceyn dayısının evində yaşayarkən sıxıntılardan uzaqlaşmaq məqsədilə bir müddət pəncərədə gizlənir. Müəllif onun gizləndiyi yeri “gizli-yer, pəncərə oturacağı, pərdənin arxası” kimi təsvir edərək eyni yeri müxtəlif cür adlandırır istifadə edir və yaratdığı şəraiti oxucuda fərqli, rəngarəng şəkildə canlandırır.

Kontekstual sinonimlərdə fikirdə tutulmuş predmetin təmsilçisi kimi “gözəçarpan” istənilən xüsusiyyətin seçimindən asılı olaraq hər bir məna aktuallaşa bilər. Bu xüsusiyyət nitq parçasında semantik məna kəsb edir. Kontekstual sinonimlərin funksional-semantik xüsusiyyəti fikrin məqsəd

parametrlərindən, kommunikasiyanın iştirakçılardan, nitq vahidlərinin ardıcılığından, nominativ mənaların aktual nitq mənalarına çevrilməsindən, koordinantlardan və s. asılıdır.

...*Eliza and Georgiana had run for Mrs. Reed, who was gone upstairs; she now came upon the scene, followed by Bessie and her maid Abbot. We were parted: I heard the words:...*

Take her away to the red-room, and lock her in there. Four hands were immediately laid upon me, and I was borne upstairs (Bronte, 6).

Bu nümunədə müəllif “Reed” ailəsində çalışan adları çəkilməmiş qulluqçuların Ceyni cəzalandırmaq üçün “qırmızı otağa” qucaqlarında apardıkları Four hands “dörd əl” metonimindən istifadə etmişdir. Göründüyü kimi, “dörd əl” kontekstdə olaraq “qulluqçu” mənasına yaxınlaşmışdır.

Kontekstual sinonimlər həmçinin kontekstdən kənarında fərqli mənaya malik leksemlərin desemantikləşməsindən əmələ gələ bilər. Məsələn:

...*I felt physically weak and broken down: but my worse ailment was an unutterable wretchedness of mind: a wretchedness which kept drawing from me silent tears; no sooner had I wiped one salt drop from my cheek than another followed (Bronte, 11).*

“Nothing, indeed!” thought I, as I struggled to repress a sob, and hastily wiped away some tears, the important evidences of my anguish (Bronte, 19).

Mətnin müxtəlif hissələrindən gətirilən nümunələrdə tears – salt drops – another; tears – evidences kontekst daxilində semantik yaxınlığa malik olmaqla sinonimlik xüsusiyyəti qazanır. Bu nümunələrdə həmçinin sinonimik təkrarların mətdə əlaqə yaratmaq imkanları özünü göstərir.

Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin xüsusi bir hissəsini təşkil edən sinonimlər geniş istifadə imkanlarına malikdir. Onlar tautologiyaya yol verməmək, mənanı daha dəqiq ifadə etmək, ekspressivlik yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Sinonimlərdən ustalıqla istifadə edilməsi bədii ədəbiyyatın dilini zənginləşdirir, onu canlı və mənalı edir, hadisələri bədii boyalarla verməyə imkan yaradır, nitqin emosional təsirini artırır, yazıçını cansıxıcı təkrardan xilas edir.

Açar sözlər: sinonim, kontekst, emosional-ekspressiv çalar.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: Victory, 2013.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2003.
3. A Comprehensive Grammar of the English Language. Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik. London and New York Longman Group Limited, 1985.
4. Theo van Leeuwen. Discourse and Practice New Tools for Critical Discourse Analysis- Oxford University Press, 2008.
5. Арнольд И.В. The English Word. Лексикология современного английского языка. М. Высшая школа, 1986.
6. Bronte Charlotte “Jane Eyre” New-York, Random House Value Publishing, 1995.

CONTEXTUAL OPPORTUNITIES OF SYNONYMS AS VALUABLE LEXICAL UNITS

The article deals with synonyms and their contextual possibilities. Having a wide range of opportunities and being one of the ways of avoiding the useless repetition synonyms form special part of lexicology. The importance and the degree of expressiveness of the same meaning increase when they are used for text forming purposes.

QƏDİM YUNAN MƏNŞƏLİ BƏZİ ANTROPONİMİK FRAZEOLÖGİZMLƏR HAQQINDA

Mirzəyeva Aysu

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: mirzeyeva.na@mail.ru

Frazeoloji vahidlərin yaranması, dilin inkişaf prosesində artması xüsusi maraq doğurur. Bu da frazeoloji sistemin dilin inkişafında kəsb etdiyi əhəmiyyətlə bağlıdır. Dilin frazeoloji sistemi dəyişkən və açıq sistemdir. Zaman keçdikcə bu sistemə yeni vahidlər daxil olur, onu zənginləşdirir. Bu baxımdan tərkibində onomastik vahidlər olan frazeologizmlər də istisna təşkil etmir, dildə onların miqdarı da artır. Onomastik frazeologizmlərdə işlənən xüsusi adların etimologiyası onların semantikasının yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də bu tipli frazeologizmlərin tədqiqi prosesində xüsusi adların etimologiyasına diqqət verilir. diaxron planda hər bir onomastik frazeoloji vahidin tərkibindəki xüsusi adın etimoloji motivləşməsi şəxsizdir və bu, dil daşıyıcıları belə vahidlərin yaranma dövründə xüsusi adla frazeologizmin mənası arasındakı əlaqəni aydın dərk etmişlər. Sinxron planda isə belə motivləşməni aşkara çıxarmaq çətindir. Adla ümumi semantika arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək etimoloji təhlil tələb edir. Digər bir yol xüsusi adlı frazeologizmlərin yaranma mənbələrini aydınlaşdırmaqdır.

Xüsusi adların xarakteri bir sıra amillərlə təyin olunur. Bura coğrafi mühit (toponimə, etnonimə, astronimə və s. təsir edir), mədəniyyət və din (teonim və antroponimlərə təsir edir), xalqın tarixi (bütün kateqoriyadan olan onimlərə təsir edir), sosial mühit və onun dəyişmələri (adlarda dəb, tərkib dəyişmələri, yeni ad modelləri və s.) aiddir. Hər bir xalqın onomastik sistemindəki adlar real, təsəvvür olunan və fantastik obyektləri adlandırmaqdan asılı olmayaraq, onomastik sahə təşkil edir. Ad insan fəaliyyətinin xüsusi sahəsi olub kollektivin tələbi ilə yaranır, onun üçün əhəmiyyət daşıyır.

Tərkibində xüsusi adlar olan frazeologizmlər xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, milli düşüncə tərzini ilə sıx bağlı olan dil vahidləridir. Belə vahidlərin tərkibindəki onim müxtəlif hadisələrlə əlaqələri ilə də diqqəti cəlb edir. Onim antroponim olduqda bir sıra əlavə səciyyəvi xüsusiyyətlər daşıyır. Antroponimin konkret real şəxsi və ya irreal şəxsi adlandırması, həmin şəxsin hansı dövrdə yaşaması, xalq arasında necə tanınması, bu xüsusi adın frazeologizmə daxil etdiyi semantikanın ekstralinqvistik aspektləri və s. frazeoloji vahidin təhlili üçün əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan cəhətlər müvafiq dilin antroponim sistemi barədə müxtəlif biliklərin təhlilə cəlb edilməsini tələb edir. A.V.Superanskaya göstərir ki, “xüsusi ad özündə linqvistik və ekstralinqvistik amilləri təcəssüm etdirir, onun mənası mürəkkəb kompleks təşkil edir və burada söz barədə məlumatla adlandırılan obyekt haqqındakı informasiya bir-biri ilə çuğlaşır” [1, s.30]. Xüsusi adın linqvistik tərəfi adlandırmanın motivləri, adın dildə mövcudluq xüsusiyyətləri, onun müasir qavramı, adın tarixi və etimologiyasını özündə birləşdirsə, mənanın ekstralinqvistik aspektləri adın mövcudluğunun spesifik şərtlərini, onunla bağlı mədəni-tarixi assosiasiyaları, subyekt, yaxud obyektin onun adının tanınma xüsusiyyətlərini ehtiva edir.

«Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər arasında eyni zamanda həm leksik, həm sintaktik, həm paradigmatik, həm də sintaktik münasibətlərin mövcudluğu labüddür. Bütün bu münasibətlər isə frazeoloji vahidin öz üzərində cəmləşir. Frazeoloji vahidlərin tərkib sözləri -komponentləri arasındakı leksik, semantik, paradigmatik və sintaktik asılılıq frazeologizmlinin mühüm cəhətidir» [2, s.26].

Hər bir dilin, o cümlədən də Azərbaycan və ingilis dillərinin antroponimlərinin tərkibinə daxil olan adlar arasında mənşəcə dilin özünə məxsus olanlarla yanaşı, alınma adlar da vardır. Alınma adların elə bir qismi vardır ki, onlar dilin antroponim sistemində daxil olmasalar da, dilin frazeoloji sisteminin vahidlərində işlənirlər. Bu cəhət özünü müxtəlif sistemli dillərdə göstərir. Təbii ki, dil vahidlərində qeydə alınan, lakin onun antroponim sistemində olmayan adların tədqiqi olunmasında

etimologiya əhəmiyyətli rol oynayır. Etimologiya onun linqvistik mənasını açmaqla yanaşı onun ekstralingvistik tərəflərini də müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Azərbaycan və ingilis dilinin frazeologiyasında tərkibində qədim yunan mənşəli antroponim olan bir çox frazeoloji vahidlər vardır. Məsələn, *an Achilles heel, sword of Damocles, a labour of Hercules, a Pandora's box; Axilles dabanı, Domokl qılıncı, Sizif əməyi və s.*

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində tərkibində qədim yunan mənşəli antroponim iştirak edən frazeologizmlər çoxdur. İngilis dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində belə frazeoloji vahidlər çox deyildir. İngilis dili materialı əsasında aparılan təhlildən aydın olur ki, qədim yunan dilinə aid antroponim ingilis dilinə keçməzdən əvvəl latın dilinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu da onu göstərir ki, qədim yunan mənşəli xüsusi adlar əvvəl latın dilinə keçmiş sonra bu dil vasitəsilə ingilis dilinə daxil olmuşdur. Məsələn, *Achilles* =< latın. *Achilleus* =< qədim yunan. *Ἀχιλλεύς*, *Damocles* =< latın. *Damokles* =< qədim yunan. *Δαμοκλής*, *Hercules* =< latın. *Herakles* =< qədim yunan. *Ἡρακλῆς*, *Pandora* =< latın. *Pandora* =< qədim yunan. *Πανδώρα* və s. Qədim yunan mifologiyası ilə bağlı olan bu adlar müxtəlif yazıçı və şairlərin əsərlərində istifadə olunmuş, frazeoloji birləşmə tərkibində işlənmiş və dilin frazeoloji sistemində yer almışlar. Ümumiyyətlə qədim yunan mifologiyası ilə bağlı olan antroponim elementli frazeologizmlərin müəyyən qismi dünya dillərinin bir çoxunda işlənməklə beynəlmiləl antroponimik frazeologizm statusu qazanmışdır.

Axilles dabanı - Achilles' heel. Roma şairi Hiqinin əsərində istifadə olunmuş miflə bağlı əmələ gəlmişdir. Rəvayətə görə Axillesin anası Fetida oğlu Axillesin kənar təsirə davamlı olmasına görə onu müqəddəs Stiks çayında yaxalayır. Bu zaman Fetida uşağın dabanından tutduğuna görə dabana su dəymir. Ona görə də daban Axillesin ən zəif yeri olur. Parisin atdığı ox Axillesin dabanına dəydiyinə görə, Axilles bu yaradan ölür. Frazeoloji vahid zəif yer anlamında işlədilir. Məsələn, “Suriyanı ələ keçirən güc burada özü üçün təhlükəsizlik zolağı yarada biləcək. İordaniya, Türkiyə, İraq və İsrailin Qərbin təsir dairəsində olduğunu nəzərə alsaq, müttəfiqlərin “Axilles dabanı”nı Suriya təşkil edir” [3].

Ariadna ipi.- the thread of Ariadne. Qədim yunan mifologiyasında Ariadnanın Teseyə verdiyi ipdir. Bu ip Teseyə o, Minotavrla döyüşə gedəndə verilir. Tsey labirintə girərkən ipi aç-aça getməli, Minotavrla döyüşəndən sonra həmin ipi yığa-yığa azmadan labirintdən çıxmalı idi. Frazeoloji vahid çətinlikdən çıxmaq vasitəsi mənasında işlənir. Məsələn, “Vəziyyətdən çıxış yolu, əlbəttə ki, yox deyil və “Zalxa məsələsi” əsl Ariadna ipi kimi məhz bu məqamda bizim köməyimizə gəlir” [4, s.17].

Qədim yunan mənşəli antroponim elementli frazeoloji vahidlərin etimoloji təhlili bu adların mifologiyadan gəldiyi və onların frazeoloji vahidə daxil etdikləri mənanın müvafiq mifoloji mətnin məzmunu ilə açıldığını təsdiq edir. Belə frazeoloji vahidlər müxtəlif sistemli dillərdə eyni mənalarda işlənir.

Açar sözlər: onim, antroponim, frazeologizm, antroponimik frazeologizm, etimologiya.

Ədəbiyyat

1. Суперанская А.В. Теория и методика ономастических исследований, Москва, Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009, 256 с.
2. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
3. Rəğbətəoğlu M. Yaxın Şərqi “Axilles dabanı”: Dünya burdan dəyişəcək <http://cebhe.info/yaxin-serqin-%C5%93axilles-dabani-dunya-burda-deyisecek-27731>
4. Abdulla K. Dilçiliyə səyahət. Bakı, Mütərcim, 2010, 200s.

ABOUT SOME ANTHROPONYMIC PHRASEOLOGICAL UNITS OF ANCIENT GREEK ORIGIN

In the article the use of special names in onomastic phraseological units, and also the etymological analysis of the semantics of such units is investigated on the basis of some ancient phraseological units of ancient Greek origin. The study shows that the majority of stable combinations with the use of their own names of Ancient Greek origin are international-phraseological and are used in the same meanings in different languages.

Keywords: onim, anthroponyms, phraseology, anthroponic phraseology, etymology.

MAGİK REALİZMİN POETİKASINDA SÜRREALİST TENDENSİYALARIN ƏKSİ

Vüsalə Mirzəyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: vusale.mirzeyeva.31@mail.ru

Ənənəvi ədəbiyyatın yeniliklərlə qarşılıqlı əlaqəsi dünya ədəbi irsinin zənginləşməsinə təsir edən, yeni mifopoetik obrazların yaranmasına təkan verən amillərdəndir.

Unudulmağa və ya assimilyasiyaya məruz qalmış etnik ədəbiyyatlar, hakim sivilizasiyanın daxilində yaşayıb özünəməxsus şəkildə inkişaf edə bilər fikri artıq XX əsrin II yarısında öz təsdiqini Latın amerikan romanının timsalında tapdı. Latın amerikan romanı ədəbiyyat və etnomədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsində müəyyən yüksəlişə qalxa bilən fenomenlərdən sayılırdı.

XX əsrin I yarısında Avropa, hətta Şərq ədəbiyyatları ilə müqayisədə öz estetik, epixon xüsusiyyətlərinə görə aktuallığını qoruyub saxlaya bilməyən Latın Amerikasının ədəbiyyatında, XX əsrin II yarısından etibarən ənənəvi mövzulara müraciət gənc yazıçıların yaradıcılıqlarında əhəmiyyətli dərəcədə hiss olunmağa başladı. Avropa eksperimental məktəbindən bəhrələnən A.Karpentyer, M.A.Asturias özlərinin ənənəvi-orijinal üslublarını yaratdılar.

1960-1970-ci illər Latın amerikan romanında canlanma yaşanmağa başlandı. Bu dövrdə Avropa və İspandilli ədəbiyyatda “sehrli realizm” termini yarandı. Bu termin geniş mənada Latın Amerikasının ölkələrinin ədəbi fikrində konstantlıq, ümumiyyətlə, kontingentin milli mədəniyyətinin xüsusiyyəti kimi başa düşülsə də eyni zamanda bədii metod, istiqamət kimi də dərk edilirdi.

Latın Amerikasının ədəbiyyatına məxsus magik realizm, avropa fantastik ədəbiyyatından, mifoloji dünyədən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Bu fərqli xüsusiyyətləri Latın amerikan əsilli, yaradıcılığında isə avropa magik realizminin təsiri duyulan M.Asturiasın (“Hombres de maiz”), A. Karpentyerin (“El reino de mundo”), povestlərində görmək olar [5].

Latın Amerikasının magik realizminin poetikası və prinsipləri Avropa avanqardizminin təsiri altında formalaşmışdır. XX əsrin ilk yarısında avropalıların ibtidai düşüncə tərzinə, magiyaya, primitiv incəsənətə meyl göstərən maraq dairəsi, Latın Amerikasının yazıçılarının afroamerikan, hindu mifologiyasına olan marağını stimullaşdırdı. Avropa mədəniyyətinin fonunda sivil düşüncə təfəkkürün bütün hadisələrin kökünü irrasional əsas təşkil etdiyini iddia edən, məntiqi, idrakı inkar edən konsepsiya yarandı [5]. Bu konsepsiya sonradan ispanidilli yazıçılar tərəfindən inkişaf etdiriləcəkdi.

Latın Amerikasının ölkələrinin yazıçıları avanqardizmdən, xüsusən də, sürrealistlərdən reallığın fantastik şəkllə salınmasının bəzi prinsiplərini götürmüşdülər. Avropalının abstrakt fikrli “kobudu”

magik realizm bədii metodu ilə yazılmış əsərlərdə aydın və konkretlik anlamını kəsb edir. Fərqli düşüncə anlayışı Avropa və Latin Amerikasını mədəniyyətlərinin və sivilizasiyalarının qarşı-qarşıya qoyulması nəticəsində daha aydın başa düşülür. Avropa sürrealist təxəyyülünü real həyat hadisələrinin gerçəkliyində miflərlərin təsviriylə əvəzlədi. Latin Amerikasını yazıçıları isə real həyat hadisələrinin təsvirində təkcə hindu və cənubi amerika miflərinə deyil, XVI-XVII əsrlər ecəzkar elementlərin çoxluq təşkil etdiyi xronikalara da istinad edirdilər. Yazıçının afroamerikalının və yaxud hindunun mifik düşüncə tərzilə uyğunlaşan gerçək Latin Amerika reallığını, mədəniyyətlərini aşkarlayıb təsdiqləmək meyli magik realizmin ideologiyasının əsasını təşkil edirdi. Latin Amerikasının magik realizmi Şimali Amerika, Avropa, xüsusən də “üçüncü dünya ölkələrinin” ədəbiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdi.

Bədii metod olan magik realizm, avropa sürrealizminə ekvivalent olaraq, Amerika təfəkkürünün məhsulu kimi yarandı. Amerika oxucusunun zövqünə və tələbatına cavab verən əsərlər yazılmağa başladı. Bu əsərlər təsvirlərdə açıq-saçıq xüsusiyyətləri ilə oxucunu çıxılmaz vəziyyətlərə salır, eyni zamanda da onları məzəli gerçəklik və simvolik karikaturaların vəhdətdə göstərir. Reallığın qrotesk formada təsviri onu daha çox həyacanlı, gərgin yuxulara, həllüsinativ sayıqlamaya bənzədir. “Dünyanın demonik başlanğıcı”, qorxu hissləri doğuran real həyat, paradoksal hadisələrin dəqiq təsvirləri, gündəlik həyatı sirlərlə dolu mühitə çevirmək avropa sürrealistlərinin tendensiyalarından xəbər verirdi. Sehrli realizm, sürrealizm və klassikizm və romantizm kimi ənənəvi tərzlər arasında bir mövqə tutur. Bu üslubda işləyən sənətkarlar romantik qəribəliyin fonunda, dünyalarını xüsusi detallar ilə qururlar. Əsərlərdə gizli simvolizmin olması son fikrin nə olduğuna əhkam vurur [4].

Sürrealizm – yuxuyla gerçəkliyin, absurdun bir araya sığışması, ziddiyyətli, abstrakt, qeyri-reallıqdır. Sehrli realizm isə sirli elementlər, simvollarla mövcud reallıqdır. Sehrli realizmin rolu əslində, gündəlik həyatda poetik, irreal və hətta simvolik dəyişikliklər üçün əlçatan qəribə, lirik, fantastik elementləri tapmaqdan ibarətdir. A. Breton və onun davamçıları sürrealizmin bədii bir tendensiya kimi deyil, düşüncə və həyat tərzini başa düşülməsini tələb edirdi. “Sürrealizm” deyərək, “yeni və daha asan ifadə vasitələri, hətta poeziyanın metafizikası yox, ağılın total azadlığının bir vasitəsidir [1].

Herman Kazakın təbiriylə desək, “Sürrealizm, magik realizm – qeyri-rasional poetikanın bu fenomeninə nə ad qoyursuzsa qoyun, ekspressionizmdə olduğu kimi onun ifadəliyini, xeyrini, ahəngliyini qoparıb ata bilməzsiz”. Herman Kazak, 1961 [2].

Açar sözlər: Latin Amerikasını, magik realizm, Avropa, avanqardizm, sürrealizm.

Ədəbiyyat

1. Бретон А. Манифест сюрреализма [1924], Называть вещи своими именами, М., 1986.
2. Гугнин А.А. Магический реализм в контексте литературы и искусства XX века: феномен и некоторые пути его осмысления, М., 1998.
3. Kasack H.: Antwort und Frage, Frankfurt am Main, 1961.
4. Кастанеда К. Особая реальность: Новые беседы с доном Хуаном. СПб., 2004
5. Кофман А.Ф. Проблема “магического реализма” в латиноамер. романе, Совр. роман: Опыт исследования. М., 1990.
6. Flores A. Magical Realism in Spanish American Fiction, Hispania, Md, 1955. V. 38. № 2.

THE REFLECTION OF SURREALISTIC TENDENCIES IN MAGIC REALISTIC POETRY

Latin America went to the flowering of artistic creativity throughout the XX century. Various directions started develop on the continent. Actually, Realism developed actively besides an elitist-modernist (with echoes of European existentialism) emerged, but later postmodern direction revolted as well. Jorge Luis Borges, Julio Cortazar, Octavia Paz developed the techniques of the

“stream of consciousness” borrowed from Europe, moreover, an idea of the absurdity of the world, “alienation” and game discourse were presented as well. And, the task of “magical realists” was different: they directly turned their message to humanity, combining national and universal synthesis in a unique synthesis and this explains their phenomenal success throughout the world.

Keywords: Latin America, magic realism, Europe, avant-gardism, surrealism.

PROBLEMS AND SOLUTIONS IN SPEAKING ACTIVITIES

Parvana Movsumova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan
e-mail: nabiyeva.parvana@gmail.com

One of all the four skills (listening, speaking, reading and writing), speaking seems intuitively the most important; most foreign language learners are primarily interested in learning to speak. Traditionally, it has been incorrectly assumed that being able to speak a language equates with being able to teach the language, especially for a class as “easy” as a conversation class. The truth is that the speaking class is actually one of the most difficult. The ability to speak fluently presupposes not only knowledge of language features, but also the ability to process information and language “on the spot”.

What are some of the common problems in getting learners to talk in the classroom? Speaking activities require a student to have all eyes on him and exposure to an audience can often give students stage fright. They may also be worried about making mistakes, being criticized or losing face in front of the rest of the class.

Another common problem is that students sometimes think they have nothing to say on a particular topic. In reality, they may be bored or feel that the topic is unrelated to anything they know. Students often lack confidence in their speaking ability and feel they have insufficient language skills to express exactly what they want to say. There will always be dominant students in an English class making it difficult for more reserved students to express themselves freely. Dominant students who interrupt frequently or who constantly look for the teacher’s attention where more timid students are quite happy to sit back and watch the lesson unfolding instead of participating.

Students who insist on using their mother tongue are students who are fearful of criticism and need to be encouraged to speak English. Students must understand that they cannot revert to their mother tongue as this will take away precious speaking practice time during lessons and slow down oral progress.

Teaching English as a second language means being able to solve problems students may have in acquiring certain language skills. There are a number of resources and activities available to get round these common speaking problems:

Group work: Group work increases the amount of time available for oral practice and allows more than one student to benefit from speaking time. According to Penny Ur “...lowers the inhibitions of learners who are unwilling to speak in front of the full class”. Working in groups decreases the inhibitions of shy students who are not comfortable speaking in front of the class. The first advantage of group-work is of course the increased participation. If you have five or six groups then there will be five or six times amount of talking. More important, group-work lends itself to game-like activities;

almost any task-centered exercise can be transformed into a game by adding an element of tension.

Another advantage of group-work is that it frees the teacher from her usual role of instructor-corrector-controller, and allows him/her to wander freely round the class, giving help where needed, assessing the performance of individual learners. In the course of group discussions, students will learn from each other, whether consciously or unconsciously.

Easy language: Simple language makes it easier for students to speak for longer without hesitation and gives them a sense of accomplishment. Essential vocabulary can be pre-taught or reviewed before the activity enabling students to fill-out their speech with more interesting sentences and rich language. On the whole, the simpler the task, the more chance it has of success. If it is too complex, valuable discussion time will be wasted on teacher-explanations, and there is a danger that groups may lose the thread of what they are doing, or misunderstand. It is important to give them a structure to work around. Write them a brief. Preferably type it up in advance. You can project it if you have a screen and monitor at your disposal. If not, write up a brief on the board and talk them through it.

Interesting topic: Choosing a topic according to the interests of the class ensures student motivation. If the material and task instructions are presented clearly and enthusiastically students will be more likely to meet the challenge set for them. Teachers increasingly hold topic-centered discussions or debates as a framework for fluency practice. Topic is certainly important, but not central: the crux is not what to talk about it, but why you need to talk about it. In short, students need a reason to speak more than they need something to think about; once they have such a reason, however, the fact that the topic is stimulating will make the whole discussion more interesting.

Clear guidelines: Stating clearly what is expected from each student is essential in ensuring that everyone in the group contributes towards the discussion. Appointing a chairperson to each group to regulate participation is a way to make sure that dominant students leave discussion opportunities open to more reserved students. Feedback reveals the results of the discussion and motivates each student to follow the guidelines.

English monitors: A monitor can be appointed to each group to remind students speaking their mother tongue to switch back to English. A lack of classroom management and discipline will encourage students, who do not feel that there is resistance to their mother tongue, to easily revert back to it as soon as they have problems expressing themselves.

Pair work plus feedback: Whatever is terrifying alone becomes much less daunting in a pair. First, there is less of the spotlight, because you and the rest of the class are not watching every person's interactions. According to J. Harmer – "when students are in the middle of a speaking activity, over-correction may inhibit them .....gentle correction may get students out of difficulty" (276). Everyone also has someone dedicated to giving them support, encouragement and direct feedback.

Get students to debate all questions or topics in pairs first. Not for long, just a few minutes. Then have them share the results of their conversation with the whole group and build discussion on that. The magic is that, when you ask them in front of the whole class, they are already prepared. They do not have to think something up on the spot and they are not totally responsible for what they say, since it is the result of a joint effort. This takes away the sting of failure and the fear of speaking up.

Wander around between the pairs to interact, listen, question or correct, wherever you are needed. This is a lovely learning environment for the students because it feels informal and they can ask questions they might otherwise fear to when all eyes and ears are on them. They get to know and trust their peers better. And they get to talk to you on a more personal level. Just this alone puts them more at ease.

Role plays: the use of role-play has added a tremendous number of possibilities for communication practice. This gets students out of themselves and their inhibitions. It is also massively fun. Many students find this type of practice easier and more attractive than ordinary discussion. A spontaneous role play can be beyond terrifying too many students. Give each person an easy role to follow.

For less confident groups or just to ensure success, put people with the same role in pairs first, before the role play begins. Penny Ur mentions that “Factors that can contribute to a role play’s success are: making sure that the language demanded is well within the learners’ capacity; your own enthusiasm; .....”. This will give them a chance to run through some ideas with someone in the same situation and give them confidence they might lack if just thrown straight in. Many students find it easier to express themselves from behind the mask of being someone else; others find it simply more stimulating and exciting.

These are just some of the problems that teachers with large classes face when teaching speaking activities in the classroom. These problems are not new nor are the solutions offered above. Teachers all over the world continue to face the same hurdles, but any teacher who has overcome these difficulties and now has a large class of energetic students talking and working in English in groups together will tell you it is worth all the trial and error and effort at the outset.

Keywords: language, skills, speaking, discussion, problem, feedback, solution, role play, group work, pair work, topic.

References

1. Ur Penny. A Course in Language Teaching. Cambridge University Press, 1991.
2. Harmer Jeremy. The Practice of English Language Teaching. Third Edition.
3. Scrivener Jim. Learning Teaching – The essential guide to English Language Teaching. Third Edition. MacMillan. 2009
4. Harmer Jeremy. How to Teach English. Jeremy Harmer. Second Edition. Pearson Education Limited. 2007.

ƏRƏB-İSPAN POEZİYASINDA ƏNƏNƏLƏRƏ BAĞLILIQ VƏ YENİLİK ÜNSÜRLƏRİNİN YARANMASI

Nərmin Muradova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: narminaydin@gmail.com

711-ci ildə Tarix ibn Ziyadın Piriney yarımadası zəbt etməsi ilə İspaniya tarixində müsəlmən ispaniyası- Əl Əndəlüs adlanan yeni dönmə başlanır. İspaniyada müsəlman ağalığı dövrü tək ispanlar üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün öz dərin töhfələrini verdi, özündən sonra əzəmətli mədəni, ədəbi, iqtisadi izlər qoydu.

Ərəblərin İspaniyada ağalığı 1492-ci ilə qədər davam edir və üç dövrə bölünür: [1]

1. “valilər dövrü (710-755)
2. Əməvilər dövrü (755-1030)
3. “Tayfa hökmdarlığı” (1030-1492)

Bu dövrlərin hər birində İspaniya mədəniyyəti qeyri xristian mədəniyyətinin təsiri altında dəyişiklərə məruz qalır.

İspanlarla sıx təmasda olan ərəblər onlardan bir çox şeyləri mənimsəyirlər: adət-ənənə, geyim tərz, qadına münasibət və s. Bununla yanaşı, onlar həmçinin Şərqlə də meyilli idilər. İspanlar isə öz növbəsində ərəblərdən gələn bütün yenilikləri qəbul edir, özünü küləşdirir və həyatlarının müxtəlif sahələrində tətbiq edirdilər. Bütün bu amillər nəticədə dünyanın ən zəngin mədəniyyətlərindən biri

olan Əl-Əndəlüs mədəniyyətinin yaranmasına təkan verir. Əl-Əndəlüsün iqtisadi və mədəni inkişafında böyük rolu onun əlverişli coğrafi mövqeyi oynayırdı. Əl-Əndəlüs Şərqi ölkələri ilə Cənubi Avropa ölkələri arasında vasitəçi kimi çıxış edirdi. Bu üzündən burada iki mədəniyyətin çiçəklənməsi və təşəkkül tapması üçün münbit şərait yaranırdı. Bir biri ilə ədavətə girən əmirələr hərəsi öz əyalətlərinin paytaxtlarını mədəni mərkəzlərə çevirmək üçün burada çoxlu sayda məscidlər, saraylar, məktəblər, kitabxanalar inşa etdirirdilər. Kordova, Sevilya, Qranada və s. kimi Əl-Əndəlüs şəhərləri böyük elm mərkəzlərinə çevrilir və dünyaya riyaziyyat, coğrafiya, tibb, astronomiya kimi elmləri bəxş edir. Dünyanın ən məşhur kitabları burada toplanır, bütün yeni elmi kəşflər burada cəmlənir, antik filosofların yazıları burada tərcümə olunaraq sonralar Avropaya ötürülürdü.

Təbii ki, İbn Rüşd, İbn Sina, İbn Tüfeyl, İbn Ərəbi və b. adlarını çəkmədən olmaz. Onlar öz bilik və bacarıqları ilə bütün bəşəriyyətin elmini inkişaf etdirən, önə aparən şəxslərdəndirlər. Əl-Əndəlüs ədəbiyyatı və musiqisinin inkişafında Ziryəb adlı musiqiçinin böyük rolu olub. Musiqiçi, müğənni, aktyor olan Ziryəbin sayəsində Şərqi-ərəb mədəniyyətinə xas olan musiqi müşayiəti altında ifa tərzini İspaniyada tətbiq edilməyə başlanırdı. Və o gündən, Əl-Əndəlüs poeziyası musiqi ilə sıx təmasda inkişaf edir.

Mədəniyyətin belə sürətlə çiçəklənməsi, təbii ki, ədəbiyyata da öz təsirini görsədir. Ərəb-İspan poeziyası parlaq, eyni zamanda mürəkkəb şəkildə inkişaf edir. O ərəb şərqi ənənələri altında yaranırdı və ərəb İspan mədəniyyəti altında formalaşırdı.

X-XII əsrlərdə Əl-Əndəlüsdə ərəb poeziyasının bütün ənənəvi janrları inkişaf edirdi. Lakin, klassik ərəb şeirinin mədh, vəsf və qəzəl kimi janrları daha çox şöhrət qazanırdı. Bu janrdan İbn Hani, İbn Zeydun, İbn Həmdis və başqa şairlərin şeirlərində rast gəlinir.

Lakin, iki fərqli zəngin mədəniyyətin birləşməsi, rəfinə olunmuş ali təbəqənin təsiri öz işini görür və Əl-Əndəlüsə məxsus yeni poeziya janrları yaranırdı.

Klassik ərəb dili, klassik latın dili, bərbər və yəhudi dillərinin assimilyasiyası nəticəsində ərəb-roman poeziyasının yaranmasına əlverişli şərait yaranırdı və beləliklə, məhz Əl-Əndəlüs poeziya janrları hesab edilən müvəşşəh, xarca və zəcəl kimi janrlar yaranırdı. Bununlada bir əsərdə trilingvizm vəziyyəti yaranırdı.

Müvəşşəh janrı əslən Kordovadan olan saray şairi Müqəddəm ibn Müəfə tərəfindən yaradıldığı söylənilir. Bu şeirində ilk iki beyr öz arasında qafiyələnir, birdə bəndin son beyti bu qafiyəni təkrarlayırdı [7].

Müvəşşəh şeirinin əsas hissəsi klassik ərəb dilində, “xarca” adlanan son iki beyti isə çox vaxt ərəb hərfləri ilə yazılmış roman dilində və ya ərəb ləhcəsində yazılırdı [2].

Xarca- lirik xalq sənətidir. Bir çox tanınmış ərəb və yəhudi şairləri xarcalara müraciət etsə də, təzə yaranan vaxtlarda onları qadın-aristokratlar ənənəvi roman lirikasının nümunələri əsasında bəstələyirdi. Əsas odur ki, xarcalar roman dilində yazılmış poeziya tarixinin ən qədim nümunələri dirlər.

Məhz çoxdillilik müvəşşəhın fərqli cəhətlərindən idi. Təxminən beş əsrlik tarixi olan ərəb poeziyası müvəşşəhın yaranması ilə vəzn və qafiyə kimi əsrlərdə dəyişilməz “zəncirləri” qıraraq poetik fikrin daha asan və sərbəst ifadəsinə nail oldu [1].

Müvəşşəh şeirinin əsas mənasını daşıyan “xarca” beyti isə zaman keçdikcə müstəqilləşir və özlüyündə yeni bir janr yaradır.

1948-ci ildən başlayaraq tanınmış alim S.M.Ştern ərəb və yəhudi dillərində yazılmış müvəşşəhlərdən bir çox şeirlər nümunəsini roman dilində nəşr etdirir. Hal hazırda roman dilli xarcalara həsr olunmuş 300-dən artıq ədəbiyyat mövcuddur [7].

Əl-Əndəlüs ədəbiyyatında yaranan digər bir poeziya janrı “Zəcəl” hesab edilir. İbn-Kuzman tərəfindən ilk dəfə yazıya alınan bu şeir növü Əl-Əndəlüs şeirində yeni bir növ ortaya çıxardırdı. Görünüşcə zəcəl növlü şeirlər müvəşşəha bənzərsələrdə onlarda qrammatik qaydalara riayət olunmurdu və müğənni tərəfindən çalğı alətlərinin müşayiəti ilə ifa edilirdi. Müsəlman aləmində xorla mahını

oxumaq da ilk dəfə bu şeir növü ilə Əl-Əndəlüsdən gəlir. Kordovadan olan səfil şair və musiqiçi İbn Kuzman mükəmməl zəcəl ifaçısı idi. Onun zəcəlləri roman-İspan və ərəb poetik ənənələrinin qəliz qatışıdır. Adətən, İbn Kuzman iki hissədən ibarət zəcəl yazırdı. Birinci hissə- müqəddimə sevgi mövzusunda, sonra isə mədhiyyə, tərifnamə hissəsi gəlirdi. Bu janrın leksik və qramatik xüsusiyyətləri iki mədəni-ədəbi ənənənin qarışığından xəbər verir. Şeir in eyni sətirlərində həm ərəb, həm roman mənşəli sözlərə rast gəlinir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İspaniyanın xalq sənəti hesab edilən trubadur nəğmələrinin əsasında da zəcəl şeirinin durduğu iddia edilir.

Beləliklə, VIII-ci əsrdə formalaşan və Əl-Əndəlüs adlandırılan müsəlman İspaniyası özündən sonra çox zəngin mədəni və ədəbi irs qoyub. İllər ötməsinə baxmayaraq, bu mövzu ətrafında bir çox görkəmli elmi tədqiqat işləri yazılmaqdadır. Onlardan İ.M.Filştinski, Şidfar, U.M.Yott və P.Kakiya kimi ədəbiyyatşünasların elmi tədqiqat işlərini misal çəkmək olar. Bu da bizə onu deməyə əsas verir ki, Əl-Əndəlüsdə meydana gələn sinkretik mədəniyyət orta əsrlər Avropa mədəniyyətinin formalaşmasında böyük rol oynayıb.

Açar sözlər: Əl-Əndəlüs, müsəlman İspaniyası, poeziya, müvəşşah, xarca, romans.

Ədəbiyyat

1. Крачковский И.Ю. Арабская культура в Испании М.-Л., АН СССР, 1937.
2. Куделин А.Б. Классическая арабо-испанская поэзия (конец X-середины XII веков). М., «Наука», 1973.
3. Леви-Провансаль Э. Арабская культура в Испании. Общий обзор. М., «Наука», 1967.
4. Плавский З. Литература Испании XI-XV вв. Москва, 1986.
5. Уотт У.М., Какиа П. Мусульманская Испания, М., «Наука», 1976.
6. Штейн А. История испанской литературы. Средние века и Возрождение, Москва 1976.
7. Фильштинский И. Мувашшах М., Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. М.: Советская энциклопедия, 1967.
8. Фильштинский И.М. Арабская литература в Испании, История всемирной литературы: В 9 томах М.: Наука, 1984.
9. Menéndez Pidal R. Poesia juglaresca y juglares, Madrid, 1924.

THE TRADITIONALITY AND FORMING OF THE NEW ELEMENTS IN THE ARABIC-SPANISH POETRY

With the seizure of the Iberian Peninsula by Arabs a great change has undergone in the cultural life of Spain. There emerged a new refined State named (called) Muslim Spain-al Andalusia.

Along with considerable success in cultural and scientific spheres of al Andalusia a number of changes have also occurred in literature. In the poetry together with classic style there appear new genres like “Muwashshah”, “Zajal” and “kharja”.

Above all al Andalusia was playing a kind of major role in connecting the West and East (have served as a bridge between the West and the East). All this shows that syncretic culture had a significant impact on establishment of medieval European culture.

Keywords: Andalusia, muslim Spain, poetry, muwashshah, kharj, romans.

NATIQ RƏSULZADƏ YARADICILIĞI MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ KONTEKSTİNDƏ

Muradova Ofeliya

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Müxtəlif ölkələrdə otuzdan çox kitabı nəşr olunmuş, onlarla film üçün ssenarilərin və pyeslərin müəllifi olan Natiq Rəsulzadə ilk növbədə nəsr yaradıcılığı ilə tanınmışdır. Yazıcının psixoloji dərinliyi, universal motiv və rəmzlərdən istifadə, süjetin dinamikliyi və kompozisiya mürəkkəbliyi ilə seçilən nəsr əsərlərinin rusdilli kontekstində milli obrazlılıq və kolorit kifayət qədər əhəmiyyətli yer tutur. Buna görə də Natiq Rəsulzadə rusdilli yaradıcılığı milli ədəbi prosesimizin faktı olmaqla bərabər, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələrin və dialoqun orijinal faktı kimi aşkarlanır.

Hələ sovet dövründə bir sıra ümumittifaq mükafatlarına layiq görülmüş, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi, “Şöhrət” ordeni kavaleri, Beynəlxalq PEN klubunun vitse-prezidenti, tanınmış yazıçı, dramaturq Natiq Rəsulzadə bu gün də fəal yaradıcılıq axtarışlarındadır. Müəllifin əsərləri respublikamızda və xarici ölkələrdə nəşr olunur, geniş oxucu kütləsini cəlb edir. Lakin yazıcının yaradıcılığı bu vaxta qədər sistemli elmi araşdırmaların mövzusu olmayıb və akademik tədqiqə cəlb edilməyib.

İstedadlı yazıcının nəsr yaradıcılığını milli ədəbi və mədəniyyətlərarası dialoq kontekstində tədqiq edərək özünəməxsus məzmun və forma xüsusiyyətlərinin aşkarlanıb ümumiləşdirilməsi, ədəbi mühitdə mövqeyinin aşkarlanması ümumiyyətlə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının poetik səciyyəsi və inkişaf meylləri haqqında elmi təsəvvürləri müəyyən qədər dolğunlaşdırma biləcək aktual elmi məsələdir.

Natiq Rəsulzadə yaradıcılığı altmışıncılar ədəbi kontekstinə daxildir və bu nəslin özünəməxsus yaradıcılıq tərzini, qavrayış üsulu, qəhrəman konsepsiyası və janr-üslub xüsusiyyətləri onun da yaradıcılığına xasdır. Azərbaycan və bir sıra digər keçmiş sovet xalqlarının ədəbiyyatına sosialist realizmindən fərqli meyar və dəyərlər gətirmiş “altmışıncılar” nəslinin yaradıcılığına xas psixologizm, analitizm, modern elementləri onun yaradıcılığında da dərinləndirən aşkarlanır.

Bu dövrdə lirik-psixoloji və analitik üslubunun inkişafı, sırası insanın bədii qavrayışın əsas obyektinə çevrilməsi, qəhrəmanların fərdiləşməsi və beləliklə milliliyin dərinləşməsi, ədəbi yaradıcılığın sosialist realizminin “məzmunca sosialist, formaca milli” kimi tezislərindən uzaqlaşaraq mahiyyətə milliləşməsi Natiq Rəsulzadə yaradıcılığının da əsas keyfiyyəti olur. Lakin rusdilli nəsr kontekstində millilik özünəməxsus tərzdə təzahür edir və Natiq Rəsulzadə yaradıcılığını səciyyələndirən bədii qavrayış meyarları və poetik xüsusiyyətlər aşılayır.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyata azadfikirlik, millilik kimi xüsusiyyətlər gətirmiş altmışıncılar ədəbi nəsində rusdilli yazıçı və şairlərin əhəmiyyətli yer tutmuş, onların bir çoxunun milli amalların ifadəçisi olmuş və bu gün də milli ədəbi prosesin tərkibində yaradıcı fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Keçmiş sovet xalqlarının ədəbiyyatında rusdilli yazıçılardan Çingiz Aytmatov, Oljas Suleymenov, Maqsud İbrahimbəyov, Mənsur Vəkilov, Səyavuş Məmmədzadə, Vladimir Qafarov, Aleksandr Ebanoidze, Timur Pulatov, Timur Zülfiqarov, Yuri Rıtxeu və başqaları məhz 1960-70-ci illərdə ədəbiyyata gəlmiş, əsərlərində milli koloriti və etnik xüsusiyyətləri ifadə etmiş, bəzən milli amalların əsas ifadəçisinə çevrilmiş və maraqlıdır ki, eyni zamanda həm milli, həm rus və bəzən həm də ümumsovet ədəbi prosesinin faktı kimi qəbul edilmişlər.

1966-cı ildə Bakıda ilk ədəbi əsəri dərc olunmuş Natiq Rəsulzadənin yaradıcılıq meyar və prinsipləri də məhz bu proseslər zəminində təşəkkül tapmış və mahiyyət etibarilə altmışıncılar ədəbi hərəkatının davamı və tərkib hissəsi olmuşdur.

Moskvada Maksim Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirmiş Natiq Rəsulzadənin rusdilli əsərləri artıq 1970-ci ildən Moskva mətbuatında da dərc olunmağa başlamış və ümumittifaq oxucu-

sunun və ədəbi tənqidinin diqqətini məhz Azərbaycan milli ədəbi faktı kimi cəlb etmişdir. Əsərləri mövzu, üslub və janr rəngarəngliyi ilə seçilən Natiq Rəsulzadə yaradıcılığı Azərbaycan və rus dillərində inkişaf edən milli ədəbi prosesin, xüsusən, altmışıncılar nəslinin gətirdiyi yeni ədəbi meylin üzvi tərkib hissəsi olmuşdur.

Bu baxımdan, Natiq Rəsulzadənin rusdilli əsərlərində Azərbaycan mental xüsusiyyətlərinin və reallıqlarının, ad və ifadələrinin mədəniyyətlərarası və dillərarası dialoqda rolunu, eləcə də onun əsərlərinin rus ədəbi və tənqidi fikri tərəfindən mənimsənilməsinin aydınlaşdırılması vacib məsələdir. Digər tərəfdən, Natiq Rəsulzadə yaradıcılığına F.Dostoyevski, N.V.Qoqol, A.Kamyu, J.P.Sartre, Q.Q. Markes kimi yazıçıların həyat, tale, ölüm, cəmiyyət və insan haqqında düşüncələrinin və yaradıcılıq üslubunun təsiri və bunun Azərbaycan ədəbi mühitində funksionallığı da diqqətəlayiq elmi mövzudur.

Natiq Rəsulzadə bədii yaradıcılığa ilk növbədə realist yazıçı kimi gəlib və artıq ilk əsərləri mövzularının ictimai-sosial aktuallığı, sovet cəmiyyətində yayılmış neqativ halların təhlili və kəskin tənqidi ilə seçilib. Bu baxımdan onun keçmiş sovet məkanında geniş oxucu dairəsini və ədəbi fikri cəlb etmiş “Gecə süvarisi” romanı, doxsanıncı illərin əvvəllərindəki xaotik ictimai durumu əks etdirən “Tramvay”, “Duel” hekayələri nümunə olaraq xüsusi qeyd oluna bilər. Sovet cəmiyyətindəki mənəvi aşınmaları, rüşvət, korrupsiya, gizli sexlərin fəaliyyəti, saxtakarlıq, riyakarlıq kimi halları tənqid edən “Gecə süvarisi” sovet ideoloqları tərəfindən narazılıqla qarşılanmış və müəllif “gizli dissident” hesab edilmişdi. Natiq Rəsulzadənin realist üslubda yazılmış, sovet gerçəkliyinə xas sosial-mənəvi ziddiyyətlərin təsvir olunduğu “Gecə süvarisi” romanı, 1990-cı illərin əvvəllərindəki ictimai xaosun təsvir olunduğu “Tramvay” və “Duel”, mənəvi aşılmanı əks “Xilas et və bağışla” hekayələri, yaddaş və xəyanət kimi motivləri ifadə edən “Nonsens” povesti məhz belə ideya-məzmun aktuallığı ilə seçilən əsərlərdir.

Natiq Rəsulzadənin yaradıcılığında insana münasibət və onun bədii təsvir və təhlili də səciyyəvi cəhət – qəhrəmanın daim gərgin situasiyalarda, çox vaxt faciəli nəticələnən konfliktlərdə, mühitlə təzadda verilməsi, tənha insanın mühitdən təcrid olunması və əzablı mənəvi axtarıqlarının önə çəkilməsi ilə seçilir. Yazıçının əsərlərində mühüm yer tutan “sevgi” motivi də özünəməxsus təfsir olunur – insanı daxili iztirablardan və tənhalıqdan xilas edə biləcək yeganə vasitə, qadın və kişi arasında məhəbbət bir qayda olaraq faciəvi sonluqla bitir, qəhrəman mühitə yadlaşaraq tənhalığa düşər olur, bu situasiyanın mənəvi, ictimai səbəbləri və nəticələri bədii ifadəsini tapır. Bu mövzu Natiq Rəsulzadənin “Sevgi ili” silsiləsində (“Dekabr”, “İyun”, “Avqust”, “Sentyabr” hekayələri), “Pəncərə”, “Tələ”, “Oğru” kimi əsərlərində aşkarlanır.

Digər aspekt – qəhrəmanın mühitlə münasibətlərində ictimai və fəlsəfi-mənəvi motivlər də yazıçının əsərlərində (“Kabuslar arasında” romanı, “İntihar edən qeydləri” və “Ev” povestləri, “Cəhənnəmə yol”, “Tənha”, “Bayramda yağış”, “Özgə həyatı” hekayələri) mühüm yer tutur.

Natiq Rəsulzadə yaradıcılığında qəhrəman və mühit münasibətinin səciyyəvi cəhətləri – əsas personajın ictimai proseslərdə deyil, öz daxili aləmində fəal olması, mühitdən mənən uzaqlaşaraq, başqa aləmlər axtarması və son nəticədə məqsədinə çatmayaraq mühitinə və həm də öz ideallarına yadlaşması da dərinlən izlənilir. Əsərlərində ideali sosial mühitdə deyil, insanın daxilində axtaran, mənəvi-fəlsəfi mövzulara üstünlük verən Natiq Rəsulzadənin “İntihar edən qeydləri” povestində sovet dövrünün siyasi proseslərinə, zahirən Əfqanıstan müharibəsinin nəticələrinə, əslində isə bütövlükdə sovet cəmiyyətinin mahiyyətinə münasibət aşkarlanır və “itirilmiş nəsil” mövzusu təəssüm olunur.

Natiq Rəsulzadə nəsrinin janr və üslub xüsusiyyətlərinə baxsaq, müəllifin obyektiv realizmdən psixoloji, fantastik və sürrealist yaradıcılıq üsullarına doğru təkamül etdiyini görə bilərik. Yazıçının ilk romanı olan “Gecə süvarisi” realist, əsasən tənqidi-realist mətn tipologiyasına uyğun əsər, “Kabuslar arasında” romanı isə artıq psixoloji-ekzistensial çalarlı mətn, “Fikirləri oxuyan”, “Qardaş” öz janr quruluşu və üslub xüsusiyyətləri ilə fantastik əsərlər, “Cazibə”. “Tramvay”, “Duel” kimi hekayələr absurd, “Ev” isə sürrealizm poetikasına əsaslanan povest kimi təfsir edilə bilər. “Gecə süvarisi” sovet

cəmiyyətinin “alt” aləminin, gizli mətləblərin, cinayətkar mühitin obyektiv-realist təsviri, “Kabuslar arasında” romanı hadisələrin mənəvi-psixoloji mahiyyətinin, təhtəlşüür yaşantıların ifadəsi, “Fikirləri oxuyan” hekayəsi fantastik mətn tipologiyası ilə seçilir. Müəllifin “Ev” povesti və “Tramvay” hekayəsi isə fantasmaqoriya və absurd poetikası üzərində qurulmuş əsərlər kimi məşhurlaşmışdır. Bütövlükdə, müəllifin realist və psixoloji təhlil, absurd situasiyalar, fantasmaqorik detallar, mifopoetik rəmzlər, sürrealist təsvirlərlə zəngin olan bu kimi əsərləri milli ədəbiyyatımızı orijinal janr və üslub xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirən mətnlərdir.

Natiq Rəsulzadənin rusdilli nəsrində bədii zaman və məkan məsələsi, “vətən”, “şəhər” və “ev” konseptləri, Bakı obrazı, Azərbaycan toponimləri, müxtəlif adlar, detallar mühüm yer tutur, semantik və üslubi funksiya daşıyır. Bütün bunlar müəllifin rusdilli mətnində milli baxış, poetik çalar və emosional ovqat yaradan vasitələr kimi aktuallaşır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Natiq Rəsulzadə, rusdilli ədəbiyyat, millilik, nəsr.

Ədəbiyyat

1. Асад Джахангир. Глобализация или национальное: в чем выход из дилеммы? Дружба Народов 2006, 3

2. Современная русскоязычная литература Азербайджана <http://www.trend.az/life/culture/2699843.html>

3. Говоря о проблемах современной русскоязычной литературы <http://luch.az/meropriyatiya/3964-govorya-o-problemah-sovremnoy-russkoyazychnoy-literatury.html>

4. Сорокина В.В. Национальная идея и художественная форма современной русскоязычной прозы Азербайджана // Литература и идеология. Век двадцатый / Под ред. О.Ю.Пановой, В.М.Толмачёва Москва: МАКС-Пресс, 2016, с.341-364.

NATIG RASULZADEH'S CREATIVE WORK IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL DIALOGUE

The article is spoken about the Azerbaijan writer Natig Rasulzadeh and his creative work, it is mentioned about national effect on his russian-language works and it is also about his works reported in intercultural dialogues.

Keywords: Azerbaijan literature, Natig Rasulzadeh, Russian literature, nationalism, prose, language.

NOVELLADA GÖZLƏNİLƏN GÖZLƏNİLMƏZLİK (O. Henri yaradıcılığı əsasında)

Aytən Musayeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ayten_musa@mail.ru

XX əsr Amerika ədəbiyyatı öz möhürünü vuran, fərdi üslubu ilə seçilən bir çox simalar yetiştirmişdir. Belə ədiblərdən biri də kiçik hekayə ustası O.Henridir. Bu yazıçının adı səslənəndə ilk növbədə novella janrı yada düşür. Novella sürətlə inkişaf edib gözlənilməz sonluqla bitən hekayəyə deyilir. Novellanın yaranması və inkişafı tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, novella sözü italyan

dilində “novello” sözündən yaranmışdır və lüğəvi mənası “yeni” deməkdir. Hekayənin bir forması olan novellanı digər janrlardan fərqləndirən ən mühüm cəhət gözlənilməz sonluqla bitməsidir. Q.Ş. Kazımovun sözləri ilə desək, “gözlənilməzlik normal vəziyyətdə baş verməyən, süjet xəttinin hər hansı bir nöqtəsində qəflətən özünü göstərən və oxucunu, tamaşaçını heyretə salan komizm üsuludur” [2, s.129]. O.Henrinin çoxcəhətli bədii irsi ilə tanışlıq göstərir ki, ədibin novellalarında gözlənilməzlik heç də həmişə komizmə xidmət etmir. Bu xüsusiyyət müəllifi bir çox novella janrına müraciət edən yazıçılardan fərqləndirir.

1. Bu günə qədər novella janrının mühüm bir xüsusiyyəti- gözlənilməzlik tədqiqata cəlb edilsə də, bu janrda yazılmış hekayələrin digər bir mühüm xüsusiyyəti- gözlənilən gözlənilməzlik nəzərdən qaçmışdır. O.Henri hər bir əsəri başlayarkən hekayənin bu və ya digər hissəsində sonda oxucunu təəccübləndirəcək hadisəyə sanki müəyyən qədər öncədən işarə edir, bir növ oxucuya xəbərdarlıq edir, diqqətli oxucu əvvəlki səhifələrə dönüş etdikdə müəllifin hekayə boyunca verdiyi fikir və hadisələrin sonluq üçün məntiqi, əsaslı zəmin yaratdığını görür. Müəllifin “Pul və məhəbbət” [4, s.58] novellasını buna misal çəkmək olar.

2. O.Henrinin satirik üslubda yazılmış novellalarından biri olan “İzdivac dəqiq elm kimi” novellasıdır. Bir çox satirik əsərlərində olduğu kimi burada da əsas məqsəd fırıldaqçılığın tənqididir, əlbəttə ki yumoristik üslubda. Yazıçı hekayəni müqəddiməsiz, mətləbə yaxın yerdən, gözlənilməz və tutarlı cümlə ilə başlayır: “Siz artıq məndən eşitmisiniz ki, qadın hiyləsi mənə heç vaxt o qədər də böyük etimad təlqin etməmişdir. Hətta ən kiçik fırıldaqda belə qadına, əlbir, şərik kimi bel bağlamaq mümkün deyildir” [3, s.48]. Göründüyü kimi artıq elə ilk cümlədən obraz öz dili ilə özünü ifşa edir, məşğul olduğu əməlin fırıldaq olduğunu və belə işlərdə qadınla əlbirliyin işə yaramadığını vurğulayır. Elə bil ədib hekayəyə başlamada heç bir çətinlik çəkmir. Sanki bunlar təzəcə baş vermiş əhvalatın müəyyən bir nöqtədə kəsilib yazıya köçürülməsidir. Sanki biz əvvəldən bilirik ki, Ceff və Endi çoxdanın fırıldaqçılarıdır. Növbəti fırıldaq isə nigah kontoru açmaq, bir dul qadını işə cəlb etmək, onun adına qəzetdə elan yerləşdirib guya qadının varlı olması, özünə sadıq həyat yoldaşı axtarması xəbərini yaymaq və bu yolla “elçi” düşən kişilərdən pul qoparmaqdır.

3. O.Henri bəzən qeyri-adi başlıq seçməklə oxucunu fikirlərindən yayındırır, lakin sonra oxucunun fikrini yenidən problem üzərində cəmləyir. O.Henri üslubunun spesifikliyi özünü bunda da biruzə verir. Müəllifin hekayələrində tədricən deyil, qəfil dönüş baş verir. Oxucu təəccüb edir, heyretlənir. Bu isə gözlənilməzliyin təsir gücünü daha da artırmış olur. Bəzən əsərin adı nə isə müəyyən bir məsələdən danışılacağına işarə edir, lakin oxucu məzmunu oxuduqda gözləmədiyi bir əhvalatla qarşılaşır. “Çoşka etikası”, “Ceff Piters fərdi maqnit kimi”, “Filantroriyaziyyat kafedrası” və s bu qəbildən olan novellalardır. Bir fakt da qeyd olunmalıdır ki, O.Henrinin satirik hekayələrində hadisələrin gedişatı xarakterlərin dialoqu üzərində qurulur və satirik obrazların hazır cavablığı da hekayə boyunca gözlənilməzlik effekti yaradır. “Hazırcavablıq – müəllifin, nağılçının, qəhrəmanın bu və ya digər hadisə, fakt və s. haqqında mühakiməsidir, haqqında söhbət gedənin komik mənasını açıb göstərən gözlənilməz qarşılaşdırma” [2, s.155]. Ümumiyyətlə, satira ustası O.Henri əsərin süjet, quruluş xüsusiyyətlərinə ciddi fikir verməli olmuş, hadisəni haradan başlayıb, necə davam etdirmək, haradan qurtarmaq, həm də bu prosesdə komik effekti necə gözləmək barədə düşünmüş, bədii tədqiqat və araşdırmalar aparmalı olmuşdur. “O.Henrinin anekdotsayağı süjetləri çox möhtəşəmdir və bütün bunlar folklor anekdotlara bənzəmir, onlar müasir kapitalizm dünyasının həyatından götürülmüşdür” [6, s.227].

4. O.Henrinin şah əsərlərindən sayılan “İncəsənətə məhəbbət naminə” hekayəsində ümumi lirik fonun təşkilində gözlənilməz effektlərin xüsusi payı vardır. Novella incəsənətlə məşğul olan və yenicə ailə həyatı qurmuş cütlüyün bir-birinə olan münasibəti, məhəbbəti, fədakarlığı haqqındadır. Müəllif burada da yumoristik təbiətinə sadıq qalaraq hadisələri şən səsləndirməkdədir (lakin bu şənlik göz yaşları içində gülüşdür). Bu əsər ona görə uğurludur ki, ilk cümlədən hekayə oxucuya şirin bir əhvalat vəd edir, oxucu nə isə maraqlı bir əhvalatla tanış olacağını hiss edir. Yumor çox vaxt təzadlı halların

ilk cümlədən qarşılaşdırılması, gözlənilməz söz, ifadə və cümlələrlə bağlı olur. Hətta bəzən yazıçı komik effekt üçün başlanğıcdan vulqarizmlərə, adi söz və ifadələrə yer verməli olur: "...şöhrətpərəstlik arzularını bölüşmələri, özü də birinin öz müvəffəqiyyətlərindən daha artıq o birinin müvəffəqiyyətləri haqqında xəyala dalması; qarşılıqlı kömək və bir-birini ruhlandırmağa hazır olmaları, nəhayət, -qoy zövqüm yüksək olmadığına görə məni bağışlasınlar, - pendir-çörək yemələri və yuxudan qabaq zeytun yemələri çox gözəl idi" [7, s.6]. Əslində hadisələrin inkişafı üçün heç bir əhəmiyyəti olmayan bu detallı verməmək də olardı, lakin müəllifin komik təbiəti belə bir epizodu zəruriləşdirir. Əsər "əgər incəsənəti sevirsənsə, hər cür qurban verməyə hazırsan" cümləsi ilə başlayır və hekayə boyunca bu cümlə bir neçə dəfə təkrarlanır. Bu cümlə incəsənət uğrunda qurban verməyin labüd olması fikrinə gətirir. Rəssam olmaq istəyən Co və pianoçu olmağı arzulayan Diliyanın qurbanları, təbii ki, öz sənəti uğrunda olmalıdır. Lakin biri digərinin öz sənətində ucalması naminə onlar yalan danışır və öz incəsənətlərini qarşı tərəfin uğurları yolunda qurban verirlər. Bu kiçik novella məhəbbət haqqında yazılmış nəhəng roman qədər təsirlidir və yüksək mənəvi dəyərlərin, hislərin ifadəsinə xidmət edir.

5. O.Henrinin "Yersiz marağın məzhəkəsi" novellası Nyu York küçələrində boş-bekar, işsiz gəzən veyllərin təsviridir. Hekayədə kəskin konflikt, hadisə və xarakter özünü biruzə verməsə də, bu tip insanların təsviri və tənqidi baxımından adı çəkilən novella uğurlu alınmışdır. Hekayə sırf yumoristik üslubda yazılmışdır və gözlənilməzliyin təsir gücündən istifadə edilərək komik effektə nail olunmuşdur. Hələ Aristotel vaxtilə yazırdı: "Komediya, dediyimiz kimi, pis adamların əks etdirilməsidir, amma bunu da tam qəbahət mənasında yox, o mənada başa düşmək lazımdır ki, gülməli özü də eybəcərliyin bir hissəsidir: gülməli- heç kimə iztirab və zərər verməyən, hər hansı bir müəyyən səhv və çirkinlikdir; misal üçün uzağa getmək lazım deyil, elə komik maska özü bir növ eybəcər və çirkindir, ancaq iztirab ifadə etmir" [1, s.52]. Komik obyektin neqativ keyfiyyətləri və subyektin bu keyfiyyətləri dərk etməsi ilə komizm yaranması barədə Aristotelin bu fikirləri bir qədər məhdud olsa da, (Aristotel komizmin heç kimə zərər və iztirab vermədiyini göstərir, halbuki komizmin dəhşətli, qəzəbli, zəhərli nəşətləri də var), komizmin bir sıra əlamətlərini əhatə edir. Bu fikirləri O.Henrinin "Yersiz marağın məzhəkəsi" əsərinə də aid etmək olar. Müəllif burada veyllər dəstəsindən olan iki gəncin axmaqlığını təsvir edir. "Hədsiz marağ xəstəliyinə mübtəla olan", "bir kəsin bədbəxtliyindən həzz alan", "tamaşa qarınquluları"nın nümayəndələrindən olan iki nəfər— Ulyam Pray və Vayolet Seymur "tamaşaların" birində bir-birinə aşıq olurlar və toy etmək qərarına gəlirlər. Kilsədə ənənəvi toy mərasimi təşkil olunsada, bəy və gəlin ortalıqda görünür. "Öz adətlərinə sadıq olan Uilyam Pray və Vayolet Seymur özlərini qızılqüllə bəzədilmiş kilsəyə daxil olan adaxlılar rolunda görmək arzusuna qarşı dura bilməyib, tamaşaçıların coşqun izdihamına qarışmışdılar" [3, s.121]. Bu hadisələrin hər biri komik epizoddan ibarətdir. Bunların ardınca gələn bu cür epizodlar əlaqələnərək silsilə yaradır. Əsərin ilk sətirlərindən oxucuya bu iki gəncin veyl, axmaq təbiəti məlum olur, lakin hətta öz toy mərasimlərində belə "tamaşaçılara" qoşulub olanları izləmək arzusuna hakim kəsib bilməməkləri təəccüb doğurur və gözlənilməz olur. B.Dzemidok bildirmişdir ki, komiklikdə gözlənilməzlik anı mühüm rol oynayır. O qeyd edir ki, biz gözlənilmədən və birdən-birə komik obyekt üzərində üstünlüyümüzü başa düşürük və bunun gücü ilə gülüslə ifadə olunan gözlənilməz sevinc və məmnunluq meydana çıxır" [5, s.14]. Bu novellada gözlənilən gözlənilməzliyin təsir gücündən istifadə edərək həm güldürən, həm də düşündürən yumorist təbiətli yazıçının hədəfi cəmiyyətdəki bu cür heç bir işə yaramayan, işi-peşəsi yalnız küçə hadisələrini izləmək olan insanlardır.

Novella müəllifin yaradıcılığında gözlənilməz sonluğu ilə güclü komik və lirik effekt yaradan bir janr kimi şöhrət tapmışdır və hekayələrdəki gözlənilən gözlənilməzliyi üç yerə bölmək olar: satirik gözlənilməzlik, yumoristik gözlənilməzlik, lirik gözlənilməzlik. Bir çox hallarda gözlənilməzlik yazıçının fərdi düşüncəsinin məhsulu olub, süjetin ümumi inkişafından doğur. Yazıçının hekayəni yekunlaşdırmaq sahəsində xüsusi ustalığı olmuşdur və bu cəhət onun bütün hekayələrinə aiddir. Müəllifin bütün hekayələrinin sonluqları uğurlu saymaq olar. Novellaların hər birinin sonluqları tutarlı və dəqiq olur, gözlənilməzlik effektinin yaranması da ən çox bu cür tutarlı sonluqların gözlənilən

gözlənilməzliyi ilə bağlı olur.

Açar sözlər: novella janrı, novellanın təşəkkülü, başlıq və novella, gözlənilməzlik, gözlənilən gözlənilməzlik.

Ədəbiyyat

1. Aristotel, Poeziya sənəti haqqında, Azərənəşr, 1974, 205 səh.
2. Kazımov Q.Ş. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları, "Maarif", 1987, 227 səh.
3. Henri O. Hekayələr, Bakı-2013, 194 səh.
4. Henri O. Hekayələr, "Altun kitab" MMC-2014, 223 səh.
5. Дземидок Б. О комическом, М., Прогресс, 1974, 224 ст.
6. Мелетинский Е.М. Москва, 1990, 273 ст.
7. Генри О. Из любви к искусству. Рассказы. Москва, «Художественная литература», 1984, 111 с.

EXPECTED UNEXPECTEDNESS IN NOVELLAS (On O.Henry's activity)

At the beginning of the article the author gives a little information about American short story writer O.Henry. Then she deals about the features of the genre the writer turned to. While telling about novella genre the author of the article also gives information on the origin of the word "novella" and its history. One of the main features of the genre "expected unexpectedness" is explained by the author firstly and she gives samples to prove her thoughts about the theme.

Keywords: Novelty genre, novelty's novel, headline and novella, unexpectedness, expected unexpectedness.

ЯЗЫКОВЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ПУБЛИЦИСТИКЕ

Динара Мухтарова

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан
e-mail: ragimli_dinara@yahoo.com

Цель работы – подчеркнуть существенные изменения, которым подвергся язык публицистики за последние десятилетия. Причиной данного процесса является не только тот факт, что лексические средства постоянно изменяются, но и, в первую очередь, появление новой среды функционирования языка – Интернета. Эта среда наложила отпечаток на языке публицистики в целом, и особенно – на языке сетевой публицистики, функционирующей непосредственно в интернет-среде.

Самым убедительным доводом в пользу выделения важности данного вопроса является тот факт, что языковые изменения отражаются на всех уровнях языковой структуры и находят своё воплощение в сложившихся приёмах употребления стилистических единиц. Следует отметить, что наибольшее количество этих языковых новшеств в наши дни возникает в интернет-журналистике, и в особенности – в публицистических жанрах.

Основным предметом нашего внимания являются наиболее типичные и актуальные осо-

бенности языка сетевой публицистики.

В качестве основных предпосылок трансформации современного публицистического языка в интернет-среде можно выделить внешние, т.е. социальные и внутренние, лексические причины.

К внешним причинам трансформации публицистического языка в Интернете можно отнести:

1. Лёгкость публикации материала. В настоящее время создать свой собственный сайт и публиковать на нём материалы социально значимой направленности не представляет большой трудности. Это приводит к значительному расширению авторского состава сетевой публицистики за счёт непрофессиональных журналистов, литераторов-любителей и т.д., что чревато несоблюдением литературных норм (наличие в публицистических материалах ненормативной лексики, орфографических и пунктуационных ошибок, нарушения правил сочетаемости слов, нарушений стиля и т. д.), а также проникновением в язык современной публицистики жаргонизмов, просторечных слов.

2. Отсутствие редактуры. Основными причинами этого масштабного явления являются: спешка, привычка обращать внимание только на слова, подчеркнутые текстовым редактором.

К внутренним причинам трансформации публицистического языка в Интернете можно отнести следующие:

1. увеличение концентрации англицизмов, связанных с преимущественно англоязычным происхождением интернет-лексики;

2. экономия пространства публикации и времени, затрачиваемого на подготовку материала;

3. изменение структуры публицистического текста по причине того, что многие сетевые авторы стали учитывать психологические факторы восприятия информации с экрана (и в первую очередь – фактор распространения так называемого просмотрового, курсорного чтения).

Также было выявлено, что в XXI веке существенно изменилось не только отношение к языковым нормам, но и сами языковые нормы. Особенно ярко это проявляется в сетевой публицистике. Причина очевидна: поскольку публицистика отражает актуальные явления, проблемы современной жизни общества и ориентирована в первую очередь на широкую массовую аудиторию, язык публицистики максимально подстраивается под бытующую разговорную речь в расчёте на наилучшее восприятие публицистического творчества различными социальными группами.

Поскольку основными признаками публицистического стиля являются актуальность и социальная значимость, ярко выраженная личностная позиция автора и эмоционально-экспрессивная стилистика текста, то принято выделять следующие функции публицистики:

1. информационную (в основе публицистического сообщения всегда лежат какие-то социально значимые факты, события или явления);

2. идеологическую (интеллектуальное, эмоциональное, эстетическое, этическое и т.п. воздействие на аудиторию);

3. коммуникативную (обращение к читателю и ожидание его ответной реакции на публикацию, приглашение к диалогу).

Эти функции выполняются преимущественно с помощью лексики, что находит своё отражение в языке сетевой публицистики. Таким образом, сетевая публицистика начала XXI века претерпевает значительную трансформацию на трёх уровнях: стилистическом, лексическом и семантическом. Рассмотрим, в чём выражаются эти изменения.

Среди основных языковых особенностей сетевой публицистики начала XXI века можно отметить следующие:

1. внедрение в лексику сетевой публицистики большого числа англицизмов: собственно калькирования англоязычных слов, особенно из языка Интернета (*сайт, блогер, оффлайн, онлайн, хостер, хостинг, хакер, подкаст, пост, линк*, и т. д.) и производных от них (*блогерский, блогерши, оффлайновый, онлайнновый*, и т. д.);

2. появление большого количества сокращений от слов, широко употребляемых в интернет-среде, а также производных от этих слов (*комп* (от «компьютер»), *коммент* (от «комментарий»), *откомментить* (прокомментировать), *диз* (от «дизайн»), и т. п.

3. использование ненормативной лексики (что вообще практически не встречается в традиционной публицистике);

4. использование графические элементов, выражающих эмоции автора – смайлики, комбинации скобок (например,)))) или их заменителей (например, :lol:).

Итак, подведя итоги своему исследованию, необходимо подчеркнуть, что вполне определённо можно утверждать, что за последние двадцать лет в языке публицистики произошли существенные изменения. Наиболее ярко они выражаются в сетевой публицистике, находящейся в авангарде современной журналистики и быстро впитывающей все языковые новшества. Из наиболее заметных тенденций можно отметить следующие: расширение ряда коннотаций, перенасыщение языка сетевой публицистики англоязычными словами и производными от них, неологизмами из сферы IT и разговорной лексикой. Тематическая неограниченность газетно-публицистического стиля определяет необычайную широту и разнообразие его лексики. С этой точки зрения публицистика - наиболее богатая разновидность литературы.

Ключевые слова: публицистика, лексика, внешние причины, внутренние причины, изменения, интернет

Литература

1. Андреев Э.М. Социально-гуманитарное знание и образование: новые реалии, иные измерения, информационная безопасность, Э.М. Андреев, А.В. Миронов, М., 2001.
2. Грабельников А.А. Русская журналистика на рубеже тысячелетий, М., 2000.
3. Кибрик А.Е. Язык, Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.
4. Мельник Г.С. Актуальные проблемы современности и журналистика: Учеб. Пособие, Г.С. Мельник, А.Н. Тепляшина, СПб., 2005.
5. Михайлов С.А. Современная зарубежная журналистика: Учебник, СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2005.
6. Русский язык и культура речи. Под ред. В. Черняк, М.: Высшая школа, 2002, 127 с.
7. Солганик Г.Я. Язык современной публицистики: сб. статей, сост. Г.Я. Солганик, 3-е изд., М.: Флинта: Наука, 2008, 232 с.

LANGUAGE CHANGES IN JOURNALISM

The aim of this thesis is to stress the real language changes in literary journalism. This thesis first examines both internal and external reasons of changes, with the aim of describing the details for further development and then presents the results.

Keywords: journalism, vocabulary, external causes, internal causes, changes, Internet.

PERSEVERATIONS ON TURKISH APHASIA PATIENTS' SPEECH

Aysegul Ozcan, Gulmira Kuruoğlu

Dokuz Eylul University, Department of Linguistics, Izmir, Turkey

e-mail: gulmira.kuruoglu@deu.edu.tr

Introduction. Aphasia, which is defined as the loss or the inadequacy of the brain functions caused by brain injury [3], is the disorder of language processing that is caused by the defect of functions in some of the important parts of brain as well as the disorder of language, speech and thought. The disorder can damage both the perception and the production [3, 9].

As a result of the size and the type of the brain injury, different types of aphasia appear and these types change depending on the way they are affected and classified differently by the researchers [7, 9]. Nowadays the classification mostly accepted is the one which is indicated according to the fluency of the speech and categorized as fluent and non-fluent aphasia types. While fluent aphasia is characterized with the normal or fast speech speed, normal sentence length, prating and full of paraphasias, non fluent aphasia is characterized with slow speech compared with the normal speech, short sentence length, abnormal melody and problems in grammar structures.

The aim of the present study was to investigate;

- frequencies of perseveration observed in fluent and non-fluent aphasia patients
- the relevance of perseveration and time-post onset
- perseveration rate on repetition and naming tasks.
- types of perseveration observed in fluent and non-fluent aphasia patients

METHODS. Participants. 35 adults (10 fluent aphasia type, 25 non-fluent aphasia type) who were diagnosed with aphasiain Ege University (Izmir/ Turkey) and Dokuz Eylul University (Izmir/ Turkey) in the Department of Physical Medicine and Rehabilitation were firstly tested with the Ege Aphasia Test's naming and repetition parts [2]. The 9 patients who did not have any perseverations in the first evaluation were not included in the present study and perseverations of the other 26 patients were investigated in accordance with the aims.

Tasks. Following the pre-assessment part, 26 aphasia patients were tested with the Picture/Word Scale prepared within the present study and perseverations were evaluated through this scale. This scale has five categories chosen from furniture, clothes, animals, fruit and random words and each category consists of 7 words and 7 picture cards for the same words. The pictures in this scale are chosen from 260 pictures standardized to be used in word-picture matching tests by Snodgrass and Vanderwart [10].

RESULTS. The results of 26 aphasia patients' perseverations on naming and repetition tasks indicated via the Picture/Word Scale prepared within the present study are stated below.

Frequencies of perseveration observed in fluent and non-fluent aphasia patients. The statistical data related to the frequencies of perseveration in fluent and non-fluent aphasia patients' speech found with Mann-Whitney test. According to the data mean perseveration on naming produced by the fluent and non-fluent patients was 0,4249 and it was found that aphasia type did not have a significant effect on naming task between two groups ($p=0,000>0.05$). In addition to naming, the mean perseveration rate on repetition task produced by fluent and non-fluent patients was 0,2020 and in paralel with naming there was no significant effect between two groups ($p=0,000>0.05$). As a result it was found that aphasia type had no significant influence on perseveration.

The Relevanse of Perseveration and Time-Post Onset. The relevance of perseveration and time-post onset in fluent and non-fluent aphasia patients analysed with Spearman correlation parameter. According to the data the mean perseveration number produced by the fluent patients was (X) 5,40, and the standard deviation was (s) 4,71, mean perseveration number produced by the non-fluent

patients was (X) 8,0, and the standard deviation was (s) 11,40. Whereas mean time-post onsets of fluent aphasia patients was (X) 9,15 and the standard deviation was (s) 5,54, non-fluent aphasia patients' mean time post-onsets was (X) 13,41 and the standard deviation was (s) 15,12. The results were analysed with Spearman correlation parameter and the parameter ($r=0,228$) showed time post-onset had no significant effects on fluent aphasia patients' perseveration $p=0,527>0,05$. Likewise, the parameter ($r=0,133$) also showed time post-onset had no significant effects on non-fluent aphasia patients' perseveration $p=0,624>0,05$.

The Fluent and Non-Fluent Aphasia Patients' Perseveration Rate on Repetition and Naming Tasks. The statistical data related to the fluent and non-fluent aphasia patients' perseveration rate on repetition and naming found with Mann-Whitney test. According to the data, when the perseveration rate of fluent aphasia patients on repetition and naming tasks was compared, the result was 0,0303 and naming was found to have a significant effect ($p=0,000<0,05$) on perseveration. When the perseveration rate of non-fluent aphasia patients in repetition and naming was compared, the result was 0,0001. Likewise naming was found to have a significant effect ($p=0,000<0,05$) on perseveration.

Types of Perseveration of Fluent and Non-Fluent Aphasia Patients. According to the fluent aphasia patients data, recurrent perseveration was observed on both tasks and accounted for 18% on naming and 38% on repetition tasks. Continuous perseverations also occurred on both tasks and accounted for 82% on naming and 62% on repetition tasks. When the non-fluent aphasia patients data was investigated, recurrent perseveration was accounted for 55% on naming and 90% on repetition tasks and continuous perseverations was accounted for 45% on naming and 10% on repetition tasks. None of the patients produced any stuck-in set perseverations on both tasks. Most commonly continuous perseveration and then recurrent perseveration occurred by fluent aphasia patients whereas recurrent perseveration was the most common type produced on naming and repetition tasks by non-fluent aphasia patients.

Discussion. The results to find out the frequencies of perseveration observed in fluent and non-fluent aphasia patients showed that aphasia type had no significant effect on perseveration. As neither fluent or the non-fluent aphasia patients did differ on both tasks it is concluded that perseveration is not one of the characteristics to distinguish fluent aphasia patients from non-fluent aphasia patients. Emery and Helm-Estabrooks [4] also found no statistically significant differences in incidence of perseveration for fluent versus nonfluent subjects.

The second finding of the study was to find out the relevance of perseveration and time-post onset showed time post-onset had no significant effect on both fluent and non-fluent aphasia patients' perseveration. Emery and Helm Estabrooks [4, 6] have also observed no relation between frequency of perseveration and time post onset for aphasia patients in their study.

The third research subject result aimed to find out whether the perseveration rate between naming and repetition showed that naming had a significant effect on perseveration and both fluent and non-fluent aphasia patients produced more perseveration on naming task than repetition task. This finding was consistent with other recent studies and it is thought to be able to be identified with memory problems. Hirsh [7] also investigated perseveration in different language tasks such as reading, but found no difference between the rates of perseveration on naming and repetition. Likewise Gotts et al. [5] did not find a significant effect on their repetition task whereas Allison and Hurtwiz [1] found out more perseveration on naming. In our study we also found a significant effect on naming task and it is also concluded in some studies that naming is more complicated than repetition [8].

The last finding of the present study was to investigate types of perseveration observed in fluent and non-fluent aphasia patients. Continuous perseveration and then recurrent perseveration occurred on naming and repetition tasks by fluent aphasia patients, but non-fluent aphasia patients produced more recurrent perseveration on both tasks. Stuck-in set perseverations are not produced by none of the patients on both tasks. For clinicians who work with people with aphasia, the most com-

mon type of perseveration is accepted to be the recurrent perseveration.

In conclusion one of the most encountered problem in neurologic and psychiatric illnesses perseveration is an important factor which inhibits aphasia patients' speech. The findings of this study are thought to be helpful for the therapy and the new studies will contribute a lot to the field and perseveration research.

Keywords: Turkish aphasia patients, perseveration in speech, psycholinguistic research.

References

1. Allison R.S., Hurwitz L.J. On Perseveration in Aphasics, *Brain*, 1967, № 90, pp.429- 448.
2. Atamaz F. İnmede Konuşma Bozuklukları ve Rehabilitasyonu, *Türk Tıp Rehabilitasyon Dergisi*, 2007, №5, 3(1), pp.11–15.
3. Damasio A.R., Damasio H. Afazi ve Dilin Nöral Temeli / Davranışsal ve Kognitif Nörolojinin İlkeleri. Şahin H. (Çev.), İstanbul: Gülkovan Yayıncılık, 2004.
4. Emery P.A., Helm–Estabrooks N. The Role of Perseveration in Aphasic Confrontation Naming Performance, *Clinical Aphasiology Conference*, 1988, pp.271-279.
5. Gotts S.J., Rocchetta A.I., Cipolotti L. Mechanisms Underlying Perseveration in Aphasia: Evidence from a Single Case Study, *Neuropsychologia*, 2002, № 40, pp.1930-1947.
6. Helm-Estabrooks N., Albert M.L. *Manual of Aphasia and Aphasia Therapy*, Austin: Pro Edition, 2004, P. 221-234
7. Hirsh K.W. Perseveration and Activation in Aphasic Speech Production, *Cognitive Neuropsychology*, 1998, № 15(4), pp.377-388.
8. Kuruoğlu, G., Ulusoy, S. Communication Problem in Turkish Aphasia: Linguistic Analysis of Object and Action Naming Deficits in Aphasic Speakers of Turkish, *International Symposium on Language and Communication: Research Trends and Challenges Proceedings*, Izmir, 2012, pp.425-436.
9. Sadiyeva G. Beyin Hasarı Geçiren Türk Hastaların Dil Bozukluklarının Dilbilim Açısından İncelenmesi, *Bilig.*, 2004, №31, pp.219-242.
10. Snodgrass J.Y., Vanderwart M.A. Standardized Set of 260 Pictures: Norms for Name Agreement, Image Agreement, Familiarity, and Visual Complexity, *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 1980, № 6(2), pp.174-215.

AHISKA TÜRKLERİNİN SÜRGÜN ƏDƏBİYYATI VƏ MİLLİ MƏNLİK ŞÜURU

Enver Öztürk

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Bir sıra türk-müsəlman xalqları kimi, Ahıska türkləri də 1944-cü ildə vətənlərindən çıxarılaraq Orta Asiyaya sürgün olunmuş və bütün insani hüquqlardan məhrum edilmişlər. Sürgündən sonra repressiya edilmiş keçmiş sovet xalqlarından yalnız Ahıska türkləri hələ də doğma yurdlarına qayıda bilməmiş və müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmağa məcbur olmuşlar. Sürgün həyatı Ahıska türklərinin sosial, mənəvi-mədəni həyatında, o cümlədən folklorunda ədəbiyyatda dərin iz buraxmış, bu milli faciənin təsiri ilə xüsusi ahıskalılardan "sürgün folkloru və ədəbiyyatı" formalaşmışdır.

Sürgünlə bağlı yaşanan faciələr, məhrumiyyətlər Ahıska türklərinin milli xalq yaradıcılığının bu gün də mühüm mövzusu olaraq qalmaqdadır. Sürgün motivləri Ahıska türklərinin şifahi və yazılı

poeziyasında və nəsrində ifadə olunmuş, əsərlərin məzmun və forma xüsusiyyətlərinə, janr və üslubuna dərinlən təsir etmişdir.

Ahıska türklərinin ənənəvi və yeni poetik formalardan, anonim və müəllif mətnlərindən ibarət sürgün ədəbiyyatı funksional baxımdan da olduqca çeşidlidir. Müxtəlif ölkələrə səpələnmiş və milli təhsildən, mətbuatdan, mədəni təsisatlardan məhrum olan Ahıska türklərinin sürgün folkloru və ədəbiyyatı faktiki olaraq milli kimlik şüurunun əsas ifadəçisi, ana dilinin, etnik mədəniyyətin, sosial birliyin qorunmasında həlledici amildir.

Digər tərəfdən, Ahıska türklərini sürgün folkloru ümumtürk mədəniyyətinin özünəməxsus estetik-bədii hadisəsi kimi tarixi-tipoloji və poetik baxımdan vacib filoloji əhəmiyyəti olan tədqiqat obyektidir. Belə ki, Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatı ilə Azərbaycan mühacirət poeziyası, Qarabağın işğalı ilə bağlı mətnlər, Krım tatarları, qaraçaylı və balkar sürgün mətnləri arasında paralellər də böyük maraq kəsb edir. Bu xalqların sürgün və mühacirət folkloru və ədəbiyyatında ortaq ədəbi-estetik və poetik proseslərin müqayisəli şəkildə təhlilini türkoloji tədqiqatlar baxımından əhəmiyyətli hesab etmək olar.

Ahıska türklərinin milli özünüdərkən bədii ifadəsi olan sürgün ədəbiyyatının tədqiqi eyni zamanda ictimai-tarixi proseslərin bədii yaradıcılığın məzmununa və poetikasına təsirinin də aydınlaşdırılmasında əhəmiyyətli amildir.

Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının əsas nümayəndələri bu faciəni şəxsən yaşamış, nəzm və nəsr əsərlərində ifadə etmiş Usta Mürtəz, Zarzimalı Aslan Şair, Cabir Xalid, Şimşək Sürgün Kaxaretli, Əli Paşa Veysəloğlu, Müzeyfə Qoca Adıgünlü, Nurəddin Sasiyev, Şahismayıl Adıgünlü, Mircavad Ahıskalı, Zeynül Yektaiyi, Mehvar Əhmədovlu, Həmdü Yitgün, Şəmşir Şimşəkəvlu, Təzəgöl Cövdətağı Fəhlül, İlyas Xəlil, İlim Səfil, Güləhməd Şahin, Məhəmməd Paşalıyev, Müsəddin kimi ədiblərdir.

Bu sənətkarlarının əsərləri Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının tipoloji mahiyyətini və poetik özəlliyini, ictimai-mədəni həyatda və ədəbi prosesdə rolunu aşkarlayan zəngin mənbə olmağına baxmayaraq, demək olar ki, indiyədək araşdırılmayıb. Əsasən lirik şeirlərdən və hekayə, roman kimi nəsr nümunələrindən ibarət olan bu əsərlərin mövzusu vətən sevgisi, doğma yurd həsrəti, vətənpərvərlik hissləri, qürbət acısı və ana yurda qayıdış əzmi kimi motivlərdən ibarətdir. Bu ədiblərin yaradıcılığında sürgünün milli varlığa, həyat tərzinə, demoqrafiyaya və genofonda, mədəniyyətə vurduğu sarsıdıcı zərbənin nəticələri, milli birlikdən, təhsildən, ənənəvi həyat tərzindən məhrum olmuş toplumun vətən uğrunda mücadiləsi zəngin poetik formalarda öz bədii ifadəsini tapmışdır.

Ahıska türklərinin ədəbiyyatında qədim ənənəsi olmayan bədii nəsr son onilliklərdə formalaşaraq inkişaf etmiş, sürgünə həsr olunmuş dəyərli nəsr əsərləri meydana çıxmışdır. Bədii nəsr Ahıska türklərinin ədəbi yaradıcılığında məhz sürgün dövrünün, əsasən 1990-cı illərdən başlayan mərhələnin məhsuludur və ilk növbədə Şahismayıl Adıgünlü, Mircavad Ahıskalı, Nürəddin Sasiyev kimi yazıçıların yaradıcılığında təşəkkül tapıb. Nəsr yaradıcılığının əsas mövzusunun da sürgün problemi, vətənpərvərlik idealları və milli-mənəvi dəyərlər təşkil edir. Ahıska türklərinin sayca elə də çox olmayan nəsr əsərlərində vətən və qürbət motivləri, əsasən roman və hekayə kimi janr növlərində öz bədii ifadəsini tapır. Ahıska ədiblərinin yaradıcılığında xatirə, rəvayət kimi janr növləri də müəyyən yer tutur. Bu baxımdan Mircavad Ahıskalı ("Qürbətdən iniltilər" romanı, hekayələr), Şahismayıl Adıgünlü ("Səməndər quşu" romanı), Nürəddin Sasiyevin ("Yetim qalmış Ahıskalı" romanı, hekayələr və rəvayətlər) nəsr əsərlərini klassik ədəbi janr meyarları ilə yazılmış mətnlərdir.

Bunlarla bərabər, Ahıska türklərinin sürgün həyatı üçün son dərəcə aktual olan, şifahi və yazılı şəkildə yaradılaraq mövcud olmuş mətnləri – vətən və sürgün güzəranı ilə bağlı xatirələri, səyahət-namələri, rəvayətləri və sairəni sürgün ədəbiyyatının özünəməxsus janr formaları hesab etmək olar. Bu əsərlərin şifahi və ya yazılı mövcudluğundan asılı olan janr və üslub xüsusiyyətləri fərdi şəkildədir. Bu baxımdan Allahverdi Piriyeu və Lətifşah Şimşəkəvun qələmə aldığı sürgün xatirələrinin, digər toplayıcıların qələmə aldığı anonim və ya müəllifi şifahi xatirələrin janr və üslub özəllikləri,

məcəzlar sistemi, fərdi müəllif özünəməxsusluğu və eləcə də sürgün dövründə digər xalqlarla təmasdan keçən yeni leksik vahidlər və ifadə vasitələri xüsusi maraq doğurur.

Ahıska türklərinin sürgünə həsr olunmuş nəsr əsərləri və poeziyası həm məzmun, həm də bədii ifadə baxımından bir sıra özəlliklərə malikdir. Bu mətnlərdəki vətən və qürbət konseptləri yalnız ədəbi-bədii mühitlə məhdudlaşmır, milli şüurda əhəmiyyəti rol oynayır. Ahıska türklərinin poeziyasında ermənilərin Ahiskada və Qarabağda törətdikləri terror və qətlialmları aşkarlayan mətnlər, xalqlarımızın ermənilərə qarşı birgə mübarizəsini, ahıskalıların Azərbaycan sevgisini tərənnüm edən əsərlər də əhəmiyyətli yer tutur. Ahıska türklərinin zəngin tarixi olan poeziyasına xas ənənəvi motivlərin – sevgi, ayrılıq, hicran, qarıblik, həsrət motivləri və eləcə də “dağ”, “bizim dəre”, “bulaq”, “meşə”, “köy”, “məzar”, “ev”, “ana”, “oğul” kimi rəmzi vasitələrin sürgün dövründə yeni məzmun kəsb edərək sürgün faciəsi ilə bağlı mənaları ifadə etməsi də maraqlı tipoloji hadisələrdəndir. Sürgün poeziyasında mətnaltı mənaların ifadə üsulları, ənənəvi motivlərin yeni tarixi-ictimai diskursda semantik transformasiyaya uğrayaraq ümummilli mənaları, sürgün, vətənsizlik kimi anlayışları ifadə etməsi də özlüyündə yeni yaradıcılıq proseslərini əks etdirən məqamlardır.

Ahıska türklərinin ədəbiyyatında poeziya mühüm və aparıcı yer tutur. Sürgün dövründə poeziya xalqın milli özünüdərkinə təsir edən, milli kimliyi dərinləşdirən, vətənpərvərlik hisslərinin və milli şüurun formalaşmasını sürətləndirən əsas sosial-mədəni və psixoloji amildir. Buna görə də Ahıska türklərinin sürgün dövrü ədəbiyyatı sırf ədəbi-filoloji məsələ olsa da, dövrün xüsusiyyətlərindən gələn bu funksional cəhətləri ilə də diqqətəlayiq hadisədir.

Sürgün dövründə bədii əsərlərdəki vətənpərvərlik idealları, doğma yurtda bağlı bədii motivlər, təşbehlər, rəmzlər, toponimlər xalqın milli mənlilik şüurunda mühüm yer tutmuşdur. Eləcə də, sürgün şəraitində xalqın müəyyən ictimai qapalılığının təsiri ilə lirik qəhrəman və oxucu (dinləyici) arasında münasibətlər məhrəm xarakter daşımış, əsərlər mövzuya bələd, munis oxucu dairəsinə ünvanlanmışdır. Bədii əsərlərdəki obrazlar vətən dərini anlayan, eyni hisslərlə yaşayan, həyatının mənasını doğma yurda qayıtmaqda görə, zülmə etiraz bildirən, qurtuluş arzusu ilə yaşayan subyektlər kimi gerçəkləşmişdir. Bütün bunlar əsərlərin xüsusi lirik-psixoloji ovqatını, qəhrəmanlıq pafosunu və yüksək emosionallığını müəyyənləşdirmişdir.

Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında əsasən heca vəznində, mani, ağı, dua, qoşma, gəraylı və sairə kimi janr formalarında yazılan əsərlərlə bərabər, sərbəst şeir nümunələri də yayılmışdır. Bu dövrdə ənənəvi “vətən ağıtları” və “sürgün türküləri” özünəməxsus janr kimi yeni cizgilər qazanmışdır. Sürgün mövzusunə həsr olunmuş nəsr əsərləri isə hadisə - xatirə - təhkiyənin vəhdətindən və emosionallıq dərəcəsiindən gələn fərdi cəhətlərlə seçilir.

Açar sözlər: Ahıska türkləri, milli mənlilik, sürgün ədəbiyyatı, folklor.

Ədəbiyyat

1. Asif Hacı. Axısqa türklərinin sürgün folkloru, Bakı, 2014, 100 s.
2. Yunus Zeyrek. Ahıska Bölgəsi və Ahıska Türkləri. Uyum Ajans və Pozitif Matbaacılıq Yayını. Ankara, 2001, 292 s.
3. Türkân Çelik. Ahıska Mänilerinde Sürgünün İzleri, III.Uluslararası Genç Halkbilimciler Sempozyumu Bildirileri. Hacettepe Üniversitesi Türk Halkbilimi Bölümü Yayınları: 2. Ankara 2017.
4. Ülkü Önal. Ardanuç Ahıska'dan Sürgün Hikayeleri. Matsa Yayınevi, Ankara, 2014, 174 s.

DEPORTATION LITERATURE AND NATIONAL CONSCIOUSNESS OF THE AHISKA TURKS

The article deals with the form and content of the Ahıska Turks literature exiled in their homeland in 1944. The role of Ahıska Turks exile period literature in the national identity are reviewed in the article.

Keywords: Ahıska Turks, national identity, exile literature, folklore.

AZƏRBAYCANDA FÜZULİ İRSİ TƏDQIQININ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Sevinc Paşayeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: seva_111@yahoo.com

Azərbaycan ədəbiyyatının mahir söz ustası, dahi şair və mütəfəkkir Məhəmməd Füzuli özündən sonra əsrlərlə yaşayan böyük bir məktəbin əsasını qoymuşdur. Azərbaycan bədii-ictimai fikrinin inkişafında mühüm rol oynamış dahi sənətkarın bizlərə miras qoyduğu o böyük söz xəzinəsi bütün dövrlərdə ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində olmuş, dillər əzbəri olan əsərləri tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Onun əsərlərinin tədqiqi tarixi, demək olar ki, sənətkarın öz sağlığından başlamışdır. Görkəmli füzulışünas alim Gülşən Əliyeva qeyd edir: “Əslində Füzulinin özü nəzəri füzulışünaslığın banisidir. O, özü haqqında belə yazır: “Əgərçi ərəbdə və əcəmdə və türkdə yeganə kamillər çoxdur, amma sən kimi cəmi-lisanə qadir, camei-fünuni-nəzmü nəsr yoxdur” [1, s.23]. Əsası təzkirəçiliklə qoyulmuş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əsas istiqamətlərindən biri hesab olunan füzulışünaslıq XIX əsrə qədər yazılı mənbə kimi yalnız Qastimonulu Lətifinin “*Təzkirətüş-şüəra*” (m.1546), Sam mirzənin “*Töhfeyi-Sami*” (m.1550), Əhdi Bağdadinin “*Gülşəni-şüəra*” (m.1563), Aşiq Çələbinin “*Məşair-üş-şüəra*” (m.1566), Həsən Çələbinin “*Təzkirətüş-şüəra*” (m.1585), Bəyani Mustafa bin Carullahın “*Bəyani təzkirəsi*” (m.1592), Əmin Əhməd Razinin “*Həf (həft) iqlim*” (m. 1593), Gelibolulu Mustafa Əlinin “*Künhül əxbar*” (m.1600), Sadiq Bəy Sadiqi Əfşarın “*Məcməül-xəvas*” (m.1598), Məhəmməd Riyazinin “*Riyazüş-şüəra*” (m. 1609), Faizi Qafzadənin “*Zübdətül-əşar*” (m.1620), Lütfəli Bəy Azər Bəydillinin “*Atəşkədə*” (m.1761), Seyid Əzim Şirvaninin “*Təzkirə*” (m.1882), Məhəmmədəli Tərbiyətin “*Danışməndani-Azərbaycan*” (m.1935) təzkirələrində öz əksini tapmışdır. XVI–XIX əsrlər arasında yazılmış, ədəbiyyat tariximizin ilk yazılı nümunələri olan bu əsərlərdə təəssüf ki, Füzulinin həyat və yaradıcılığı barədə dolğun məlumat verilməmişdir. Verilən məlumatlar daha çox bibliografik xarakter daşıyır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq həmin qaynaqlar ilk məlumat mənbəyi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir və hazırda hər bir tədqiqatçının müraciət mənbəyidir.

Şairlər tərəfindən şeirlərinə nəzirələr, təxmislər yazılmaqla, qəzəlləri şərh edilməklə davam etdirilən füzulışünaslıq XIX əsrdən başlayaraq M.Kazimbəyin, S.Ə.Şirvaninin, M.F.Axundzadənin, M.Ə.Sabirin, müfti H.Qayıbovun və bir çox digər ədəbiyyatşünas alimlərin tədqiqatlarına mövzu olmuşdur. Görkəmli Azərbaycan filosofu və dramaturqu M.F.Axundov “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində Füzulini “nazimi-ustad” [2, s.9, 151; 1, s.22] yəni nəzm ustası adlandırır, S.Ə.Şirvani isə öz təzkirəsində Füzulini “fəsih şairlərin ustası”, “əsrin və zəmanənin bənzərsizi” [3] kimi dəyərləndirir.

Füzulışünaslıq XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı ilk illərdə də araşdırılmış və elmə qiymətli töhfələr vermişdir. Bu dövrdə F.Köçərli, S. Mümtaz, Ə.Müz-nib, B.Çobanzadə, Ə.Abid, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, M.Ə.Rəsulzadə, Y.V.Çəmən-zəminli və digər görkəmli alimlər füzulışünaslığın tədqiqində böyük rol oynamış, əsərlərində Füzulinin ədəbi yaradıcılığını yüksək dəyərləndirərək, füzulışünaslığın nəzəri, fəlsəfi əsaslarını göstərməyə çalışmışlar.Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi zənginliklərdən, yaradıcılığındakı bənzərsiz mənə gözəlliklərindən söz açan alimlər onun irsini xalqa daha yaxından tanıتماğa cəhd etmişlər.

F.Köçərli I cildi 1925-ci ildə ərəb əlifbası ilə çap olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərində anadilli yazılı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini Məhəmməd Füzulidən başlayır. O, əsərdə yazını belə başlayır: “Molla Məhəmməd Bağdadi türk şairlərinin babası hesab olunur. Ona binaən Azərbaycan şüəra və üdəbasından bəhs edib də onların sərvəri və pişvəri məqamında olan Füzulinin ismi-şəriflərini zikr etməmək bir nevi haqqı və əməyi itirmək kibidir” və şairin yaradıcılığının təsir gücünü bu sözlərlə ifadə edir: “Bir halda ki, ol fəsaḥət və bəlağətinin təsiri bu əsrdəki şüəramızın (şa-

irlərimizin) asar və əşarında dəxi müşahidə olunmaqdadır” [4, s.15]. Y.V.Çəmənəminli “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində Füzulinin “elmsiz şair təməlsiz divar kimidir” fikrini nümunə gətirir və Füzulini Azərbaycanın ən böyük şairlərindən biri adlandırır [5, s.35]. Bir çox dəyərli Azərbaycan ədibləri kimi İ.Hikmət və M.F.Köprülüzadə kimi türk ədibləri də Füzuli irsinin tədqiqi sahəsində böyük işlər görmüşlər.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətindən öncə və onun ilk dövrlərində yaşamış alimlərlə yanaşı, sovet dövrü yaşayıb-yaratmış tədqiqatçılar da dahi sənətkarın əsərlərinin tədqiqinə daha elmi şəkildə yanaşmışlar. Həmid Araslı, Mircəlal, Feyzulla Qasımzadə, Mirzağa Quluzadə, Məmmədcəfər Cəfərov və bir çox başqaları füzulışünaslığımızın inkişafında çox böyük xidmətlər göstərmiş və dəyərli əsərlər ortaya qoymuşlar. Görkəmli alim H.Araslının tərtib etdiyi, 1958-ci ildə çap olunan “Füzuli” beşcildliyi bu dövrdə füzulışünaslığa verilən ən böyük töhfədir.

M.Füzulinin yaradıcılığının tədqiq və təhlili Sovet dövründə olduğu kimi müstəqillik illərimizdə də müxtəlif elmi-tədqiqat işlərinin mövzusu olmuşdur. Elmin davamlı inkişaf etdiyi müasir dövrdə füzulışünaslıq da inkişaf edir, istər beynəlxalq aləmdə istərsə də Azərbaycanda daha geniş şəkildə tədqiqatlara cəlb olunur. Bu sahədə AMEA-da və digər elmi-tədqiqat müəssisələrində xeyli dissertasiyalar müdafiə edilmişdir. Müasir Azərbaycan füzulışünaslığı G.Əliyeva-Kəngərli, Ataəmi Mirzəyev, Nəsim Göyüşov, Hacı Ələmdar Mahir, S.Xavəri, F.Qurbanov, Əlyar Səfərli, Möhsün Nağısoylu, Sabir Əliyev, Hacı Mail, Aida Qasımova və bir çox başqa alimlərimizin böyük sənətkarın əsərləri üzərində apardıqları tədqiqat işləri üzərində inkişaf edir. Füzuli yaradıcılığının araşdırılması mövzusunda A. Mahmudovanın “Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü və erkən mərhələləri”, C.Ağayevin “Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində iman və əqidə uğrunda mübarizə”, S.Əliyevanın “Füzulinin türkcə “Divan”ının dilinin leksikası”, Ə.Nəcəfovun “Füzuli yaradıcılığında poetik fiqurlar”, N.Göyüşovun “Füzulinin sənət və mərifət dünyası”, Firudin Qurbanovun “Füzuli şeirində poetik obraz və bədii təsvir vasitələri” adlı namizədlilik dissertasiyalarını göstərə bilərik.

M.Füzuli yaradıcılığında dini motivlərin araşdırılması baxımından V.Almasovun “Füzuli yaradıcılığında dini-mənəqəbəvi anlayışların yeri və bədii ifadə yolları (Türkcə divan və “Leyli-Məcnun” məsnəvisi üzrə)” dissertasiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Füzulışünaslığın tədqiqi mövzusunda J.Əliyevanın “Füzulışünaslığın təşəkkülü və inkişaf meylləri”, əsərlərinin nəşr tarixi haqqında X.Yusifovanın “Füzulinin türk “Divan”ının nəşri problemləri (Bakı nəşrləri)” dissertasiyaları əhəmiyyətli yer tutur.

M.Füzuli yaradıcılığının klassik ədəbiyyatımıza təsiri mövzusunda N.Mustafayevanın “XIX-XX yüzilliklərdə Məhəmməd Füzuli lirikası əsasında yazılmış təxmislər”, L.Əliquliyevanın “Məhəmməd Hadi yaradıcılığında Füzuli ənənələri”, E.Məmmədovun “XIX əsr Azərbaycan lirikasında Füzuli ənənələri” kimi dissertasiyalar yazılıb.

Füzuli yaradıcılığının sovet dövrü və müasir ədəbiyyatımıza təsiri mövzusunda A.Yusiflinin “Füzuli irsi və 1920-60-cı illər Azərbaycan poeziyası”, L.Məmmədovanın “Çağdaş Azərbaycan bədii nəsrində Füzuli təsirləri”, A.Mirzəyevin “Azərbaycan bədii tərcümə tarixində Füzuli mərhələsi”, Z.Bayramovun “Füzuli yaradıcılığı və çağdaş ədəbi-nəzəri fikir” kimi dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur.

M.Füzuli və dünya ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılıqlarının müqayisəsi mövzusunda L.Məsimovanın “Füzulidə və Şekspirdə eşq mövzusu”, S.Qənimətəoğlunun “Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı və türk ədəbiyyatşünaslığı (1940-1980)” dissertasiyaları maraqlı elmi araşdırmalardır.

Füzuli irsinin tədqiqi mövzusunda f.e.d., prof. G.Əliyevanın 2000-ci ildə “Çağdaş Azərbaycan poeziyasında Füzuli ənənələri” mövzusunda namizədlilik, 2009-cu ildə “Azərbaycan füzulışünaslığının təşəkkülü və tarixi inkişaf mərhələləri” adlı doktorluq dissertasiyasları da əhəmiyyətli yer tutur. Alimin “Ədəbiyyatşünaslıqda Füzuli fenomeni” (2009), “Çağdaş Azərbaycan poeziyasında Füzuli ənənələri (70-90-cı illər)”, “Füzuli poetikası” [6], üçcildlik “Azərbaycan füzulışünaslığının qaynaqları” [1], “Azərbaycan füzulışünaslığı” [7], “Azərbaycan füzulışünaslığının təşəkkülü” [5],

“Физуливедение: история и теория” [8] əsərləri günümüzün ən dəyərli füzulşünaslıq nümunələridir. Alimin “Sufizm” [9] əsərində M.Füzulinin sufizm düşüncəsindəki rolu və təsir dairəsi tədqiq edilmişdir. M.Füzulinin dünyada təbliği mövzusunda da Gülşən xanımın böyük əməyi var. Onun “Azərbaycan Füzuli araştırmacılığı” [10] əsəri Türkiyədə Füzuli irsinin tanıtılması sahəsində qiymətli nümunədir.

Füzuli şeirində təriqət məsələlərinin, dini, sufi-mənqəbəvi ideyaların yeni mövqedən şərh baxımından Nəsim Göyüşovun 1997-ci ildə çapdan çıxmış “Füzulinin sənət və mərifət dünyası” kitabı da xüsusi maraq doğurur. [11, s.25]. Füzuli yaradıcılığını orta əsrlər sufizm fəlsəfəsi baxımından araşdıran digər bir tədqiqatçı Sərxan Xavəridir.

Füzulşünas şair Hacı Ələmdar Mahirin “Mənim tanıdığım Füzuli” kitabı da Füzuli irsinin dini nöqtəyi-nəzərdən tədqiq baxımından qiymətli tədqiqatdır. Müəllif Firdovsi, Rudəki, Xaqani, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai kimi dahi şairlərə bərabər saydığı M.Füzulini “Azərbaycan şeirinin polad təməli, türk şairlərinin babası” [12, s.9] kimi təqdim edir.

Tədqiqatçı Əzizəğa Nəcəfovun 2012-ci ildə nəşr olunan “Füzuli – şairin yaradıcılıq psixologiyası” kitabı [11] və Firudin Qurbanovun 1988-ci ildə dərc olunan “Füzuli şeirində məcaz” (“Şam” poetik obrazı)” adlı məqaləsi də şairin yaradıcılığında poetik fiqurların elmi araşdırması baxımından əhəmiyyətli əsərlərdir.

Füzuli yaradıcılığı multikultural dəyərlər baxımından da tədqiq edilmişdir. 2016-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” kitabında [13] şairə xüsusi yer ayrılmışdır.

Füzuli irsinin günümüzdə xaricdə tanıtılması istiqamətində də mühüm işlər görülür. Görkəmli gürcü alimi, akademik Elizbar Cavalidzenin 2017-ci ildə AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən Azərbaycanda ilk dəfə nəşr edilmiş “Məhəmməd Füzuli: həyatı, mühiti, yaradıcılığı” kitabı buna bir nümunədir [14].

Müasir dövrdə davamlı inkişaf edən elm məkanında füzulşünaslıq da daim inkişaf edir. Tədqiqatçıların qarşılıqlı qoyduğu problemlərlə hər gün yeniləşən füzulşünaslıq Azərbaycan ədəbiyyatına yeni-yeni töhfələr verməkdə davam edir.

Açar sözlər: Füzuli, füzulşünaslıq, təzkirə, Azərbaycan ədəbiyyatı, yaradıcılıq.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva-Kəngərli G. Azərbaycan füzulşünaslığının qaynaqları. Bakı, 2009.
2. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
3. Şirvani S.Ə. Əsərləri, III cild. Bakı, Azərənşr, 1966.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I cild, I hissə. Bakı: Azərənşr, 1925, 276s.
5. Əliyeva G. Azərbaycan füzulşünaslığının təşəkkülü. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 192 s.
6. Əliyeva-Kəngərli G. Füzuli poetikası, Bakı: Yazıçı, 2015, 280 s.
7. Əliyeva G. Azərbaycan füzulşünaslığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2007, 312 s.
8. Физуливедение: история и теория. Баку: Чашыюглу, 2008, 152 с.
9. Əliyeva-Kəngərli G. Sufizm. Bakı: Aspoliqraf, 2014, 160 s.
10. Əliyeva-Kəngərli G. Azərbaycan Füzuli araştırmacılığı. Elazığ, Manas, 2013, 282 s.
11. Nəcəfov Ə. Füzuli – şairin yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, Mütərcim, 2012, 140 s.
12. Mahir Ə. Mənim Tanıdığım Füzuli. Bakı, “Nurlan”.
13. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Elmi red: K.Abdulla. Bakı: Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, 2016, 288 s.
14. <http://www.science.gov.az/news/open/5985>

DEVELOPMENT STAGES OF THE RESEARCH OF FUZULI HERITAGE IN AZERBAIJAN

In the article is explored the history of Fuzuli studies, one of the main directions of Azerbaijani literature. The history of research about the heritage of great poet, Fuzuli is explored. In the article is dealt with the research studies dedicated to poet's life and creativity until Soviet period and our present day, at the end of XIX century and beginning of XX century, including the tezkires, the first written literary examples about the life and work of the poet.

Keywords: Fuzuli, Fuzuli studies, tezkire, Azerbaijani literature, creativity.

KAMAL ABDULLANIN HEKAYƏLƏRİNDƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR VƏ MİFİK OBRAZLAR

Sadiq Qarayev

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: sadiq.zaman@outlook.com

1. Giriş. Yazıçının həyat həqiqətlərinə ədəbi-estetik münasibətinin əsas ifadəçisi olan insan amili bütün dövrlərdə bədii təfəkkürün diqqət mərkəzində dayanmışdır. İnsan obrazı zaman-zaman sənətin təkamül salnaməsini stimullaşdırmış, bədii təsvirin imkanlarını genişləndirmişdir. Eyni zamanda insan amilinin bədii təəcəssümü yazıçıları obraz yaratmaq fərdiliyi ilə fərqləndirmiş, ədəbi mövqeləri müəyyənləşdirmişdir.

2. Yaxın tarixin qəhrəman problemi. Söz sənətinin bu mühüm amili ədəbiyyatın əsas predmeti olsa da, insan amilinə yanaşma hər dövrdə eyni cür olmamışdır. Sovet ədəbiyyatının ilk mərhələlərində insan obrazı ikinci plana keçmiş, yalnız üstündən onilliklər ötəndən sonra gerçəkliyə bədii-estetik münasibətin əsas ifadəçisinə çevrilə bilmişdir. İlk vaxtlar zamanın qəhrəmanı timsalında “işgüzar adam” obrazı formalaşmışdır. Getdikcə bu qənaətə gəlinirdi ki, “işgüzar adam” ədəbiyyata yalnız “ilk yardım” kimi – ekstremal situasiyalarda vəziyyətdən çıxmaq üçün çox məhdud miqdarda lazımdır [1]. Zaman keçdikcə “müsbət qəhrəman” probleminin metodoloji cəhətdən düzgün qurulmadığı və elə bu baxımdan bədii əsərlərdə də birtərəfli, “sönük” nəzəriyyəyə uyğun gəlmədiyi aşkara çıxırdı” [2, s.70]. Beləliklə, sosrealizmin qəhrəman konsepsiyası özünü doğrulda bilməmiş, şanlı əmək qəhrəmanları “adi adam” konsepsiyası ilə əvəz edilmişdir. Tənqidçi Elçin 1960–1970-ci illərin nəsrində müşahidə olunan bu yenilikləri səciyyələndirərək yazırdı: “Adi adam” anlayışı ənənəvi “müsbət” və “mənfi” qəhrəman anlayışlarını əvəz etmir, bu anlayış sadəcə həyatımızda çoxluq təşkil edən və xaricdən sadə görünməsinə baxmayaraq, mürəkkəb psixologiyaya malik adamları ehtiva edir” [3, s.503]. Bu kontekstdən çıxış edən yazıçılarımız obrazın daxili dünyasını açmaq məqsədilə qəhrəmanı adi yaşayış zəminində təsvir edərək insan psixologiyasının dərin qatlarına nüfuz etməyə cəhd göstərmişlər.

Azərbaycan yenidən istiqlaliyyətinə qovuşduqdan sonra bədii təfəkkür Qərb mədəniyyətinə inteqrasiya etdikcə yeni fəlsəfi-estetik ideyalarla zənginləşmiş, ədəbi qəhrəman axtarışlarında keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir.

3. Kamal Abdullanın hekayələrində tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazları. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, tanınmış yazıçı Kamal Abdullanın bədii nəsrinin zəngin

obrazlar sistemi yazıçının yeni ədəbi qəhrəman axtarışlarının bəhrəsi kimi fərqlənir. Bədii təfəkkür müstəvisində postmodernizmin milli cizgi və əlamətlərini yaratmağa müvəffəq olan yazıçının nəsr yaradıcılığında tarixi mövzu aparıcı mövqe tutur.

Qüdrətli zəka sahibi olan Zərdüşt zaman-zaman tarixçilərin, mütəfəkkirlərin diqqətini çəkmiş, bu tarixi şəxsiyyət haqqında bədii əsərlər qələmə alınmışdır. Belə çoxsaylı bədii fakt nümunələri sırasında məşhur alman filosofu Fridrix Nitsşenin “Zərdüşt belə deyirdi” (1883–1885) fəlsəfi romanı [4] poetik əzəməti, dərin fəlsəfi tutumu ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsində mühüm yer tutur. Bu kədərli epopeyada Zərdüşt tarixi prototipindən fərqli olaraq dini təbliğ etmir. Fövqəlinsan və əbədi təkrarlanma üzərində qurulan roman bütün saxtakarlıqları ifşa edir, keçmiş dəyərlərə qarşı çıxaraq insanları fəvqəlinə çevirməyə səsləyir.

Kamal Abdullanın Zərdüştü isə (“Son gəliş”) tarixi prototipinə yaxın obrazdır. Zərdüşt müdrik olduğu qədər də həssas və kövrəkdir. O, ömrü boyu Ərməni axtarsa da, Hörmüzü tapıb, onu sevmiş, insanlarda Ərmənə qarşı kin, dərin nifrət oyatmışdır. Ərmən bir payız günündə Zərdüştə sonuncu dəfə qarşılaşarkən bütün bunların hesabını ondan sorur. Zərdüşt yaddaşında dərin iz buraxan bu hadisəni xatırlayanda acı düşüncələrə qərq olur, təəssüflə “O bir daha gəlməyəcək” [5], – deyir. Bununla da bir zamanlar Allahların yer üzünə tez-tez gəlib-getmələrinin, Həyat Allahı ilə Ölüm Allahının bir-birinə dost olduqları günlərin xiffətini çəkir.

Əsərdə mürəkkəb süjetlə müşayiət olunan gözlənilməz situasiyalar fonunda obrazların mənəvi-ruhi dünyası öz dolğunluğu ilə diqqət çəkir. Burada Zərdüşt obrazının təqdim manerası da orijinaldır. Müəllif onun mənəvi simasını şərtləndirən xarakter cizgiləri böyük ustalıqla açmağa müvəffəq olmuşdur.

Kamal Abdullanın tarixi fakt və mənbələrə istinad edən “Çəngəl çiçəyi” hekayəsində [5] qədim mətnlər yenidən dirilir, Misirin böyük hökmdarı I Psammetixin qürurlu obrazı göz önündə canlanır. Burada fironun əzəməti daha çox qəhrəmanın düşüncələrindən, ayrı-ayrı surətlər arasındakı münasibətdən doğur. Bu incə ştrixlər obrazın daxili portretinin yaradılmasında təsirsiz qalmır, Misir fironunun real, təbii cizgilərlə təqdimi obrazı xarakter səviyyəsinə yüksəldir.

Hekayədə yer alan dialoqlar xarakterin açılmasında başlıca rol oynayır. Nağıl-dastan üslubunda qələmə alınan əsərdə dövrün, mənsub olduqları xalqın xarakter xüsusiyyətlərini inandırıcı boyalarla ifadə edən personajlar özlərində milli xarakterlə yanaşı, bəşəri dəyərləri də birləşdirirlər.

4. Kamal Abdullanın bədii nəsrində mifik obrazlar. Kamal Abdullanın konseptual yaradıcılıq amili həyat hadisələrini mifoloji axın istiqamətlərinə kökləyir. Bu cəhətdən yazıçı təfəkkürünün orijinallığı “Mənə uçmağı öyrət” hekayəsində [5] bütün dolğunluğu ilə ortaya çıxır. Əsərdə canlı insan surətləri ilə yanaşı, “bəndə olmayan məxluq” – Cin də bədii obraz kimi məharətlə işlənmişdir. O, qeyri-adi varlıqlar kimi sehrə, tilsimə malik olsa da, əsərdə daha çox insaniləşdirilmiş surət kimi yadda qalır, oxucuya canlı və güclü təsir bağışlayır. Məhz bu kimi xüsusiyyətlər Cini əsərin digər personajlarının həyat fəlsəfələrinə, dünyagörüşlərinə yaxınlaşdırır. Digər əsərlərində olduğu kimi, müəllif burada da obrazlar vasitəsilə insan xarakterinin ziddiyyətlərini, mürəkkəbliyini açmağa cəhd göstərir.

Yazıçının mifoloji düşüncə müstəvisində qələmə aldığı digər əsərində – “Gülü qah-qah xanımın nağılı”nda [5] ənənəvi folklor örnəklərindən gələn Sarı div, Kələ div, Təxtiçiraq, Nəhəngani-nəhəng, Əş-əş pəhləvanlar və s. kimi obrazlar görünsə də, onların tarixi prototiplərinin axtarışı nəticə vermir. Buradakı personajlar, sehrli qüvvələr nağıl süjetlərində olduğu kimi, xeyri və ya şəri təmsil etmirlər.

Kamal Abdullanın bədii nəsrinə xas olan keyfiyyətlərdən biri də obrazların oxşarından istifadə etməkdir. Bu effektiv bədii priyomdan məharətlə yararlanmaq yazıçı fantaziyasının qüdrəti olmaqla yanaşı, hadisələrin izlənməsinə marağı artırır. “Yarımqıç əlyazma” romanında Şah İsmayıl Xətəinin, “Son gəliş” hekayəsində Ərmənin oxşarı olduğu kimi, müəllif bu əsərində də obrazın oxşarını təqdim edir. “Cildini dəyişib dondan-dona girməyin nağıllarda özünəməxsus epizodlarına rast gəl”sək də [6, s.22], bu əsərdə Mərcani cadu xanımın cadusu ilə yaranan Sədət qönçə xanım, Xanı xanım, Mi-

nagərdən xanım bir-birinin tamamilə eynisidir. “Uzun illərin ayrılmaz könül sirdaşı olan” Sarı divlə Kələ divin savaşı üçün almaq üçün Adı özündən uzun Güllü qah-qah xanım da Mərcani cadu xanımın təklifi ilə özünü ikiləşdirməyə razı olur. Adı özündən uzun Güllü qah-qah xanımlar təkcə zahiri cəhətdən deyil, xaraktercə də eynidirlər, hətta hər ikisinin beynindən eyni fikirlər keçir. Folklora məxsus incə dil-üslub çalarları ilə diqqətə çatdırılan bu məqam müəllif məramının incələnməsinə xidmət göstərən orijinal tapıntıdır.

5. Nəticə. Kamal Abdullanın istər tarixi, istərsə də mifoloji düşüncə müstəvisində qələmə aldığı hekayələrində obrazlar qalereyası rəngarəngliyi ilə seçilir. Yazıçı istənilən tarixi dövrə müraciət etməkdə sərbəstlik nümayiş etdirdiyi kimi, tarixi və mifik obraz seçməkdə də sərbəstdir. Müxtəlif dövrləri təmsil edən bu surətlər təbii cizgiləri ilə yadda qalır, heç bir cəhətdən qütbləşmir, müəllif mövqeyinin ifadəçisi qismində çıxış etmirlər. Bu obrazlar konkret zaman çərçivəsində yaşasalar da, qəhrəmanlar bütün dövrlərin obrazı kimi görünür, bütün zamanların ruhunu ifadə edirlər. Yazıçının əsərlərinin başlıca prinsipi olan müasirliyin gücü də bundadır.

Açar sözlər: bədii nəsr, qəhrəman, tarixi şəxsiyyət, mifik obraz.

Ədəbiyyat

1. Черных В. Где искать – и где искать не надо. Литературная газета, 31 октябрь 1979.
2. Paşayeva Nərgiz. İnsan bədii tədqiq obyektini kimi. Bakı, “XXI” – Yeni Nəşrlər Evi, 2003, s.256.
3. Elçin. Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri, (Seçilmiş əsərlər). Bakı, “Təhsil”, 1999, s. 564.
4. Ницше Фридрих. Так говорил Заратустра: книга для всех и ни для кого. Москва, АСТ, Хранитель. 2007, с. 380.
5. Abdulla Kamal. Hekayələr. Bakı. “Mütərcim”. 2008, s.192.
6. Kazımoğlu-İmanov Muxtar. Nağıllar barədə bir neçə söz. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-bədii toplusu, I, Bakı, “Elm və təhsil”. 2014, s.142.

HISTORICAL PERSONALITIES AND MYTHICAL CHARACTERS IN THE KAMAL ABDULLA’S STORIES

It is shown in the article that attitude to personality was not the same in the historical literature always. After the independence of Azerbaijan, national literature has become rich with new philosophical- esthetic ideas, quality improvements have occurred though modern literary hero searches.

It is mentioned that historical and mythological motives take a leading place in the outstanding writer Kamal Abdulla’s prose activity. Writer presents freedom by applying to different historical periods and choose historical and mythic characters. Characters is not polarized from any aspects. Although characters have lived in the frame of specific time, heroes have been shown as a character of the all periods. That is the power of modernism.

Keywords: literary prose, hero, historical personality, mythical character.

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNÜN MARŞ ŞEİRLƏRİ

Ülviyyə Qasımova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ulviyya1991@yahoo.com

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920) elan olunduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında marş səpkili şeirlərin sayı artmağa başladı. Bu dövrdə Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, Əli Yusif, Ümmügülüm, Əmin Abid, Cəfər Cabbarlı, Bədri Seyidzadə, Mürşid, Davud (Ağamirzadə), Əli Şövqi kimi şairlərin şeirləri el arasında sürətlə yayılır, marşa, himnə, nəğməyə çevrilirdi. Yeni quruluşun tələblərinə ən çox publisistika və lirik şeir kimi kiçik və çevik janrlarda yazılan əsərlər uyğun gəlirdi. İstiqlal dövrü ədəbiyyatının ən geniş yayılmış qolu poeziya idi. Xalqın 20-ci əsrin əvvəllərindən uğrunda mübarizə apardığı milli istiqlal ideallarının artıq qalib gəldiyi dövrün poeziyası olan Cümhuriyyət şeiri bu idealların qorunub saxlanması uğrunda mübarizənin əksi idi. Bu dövrdə istiqlala qoşulan himn, marş və mahnılar silsilə təşkil edirdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə elə o günlərdə şairləri bu işə həvəsləndirmək üçün yazırdı: “Bir alay əsgərin milli nəğmələr ötərək birdəfəlik keçşi mətbuatın on sənəlik təbliğatından əhali üzərində daha böyük təsir buraxır” [1, s.78-80].

Dövrün ab-havası şairlərimizin yaradıcılığına da təsir edirdi. Milli müstəqillikdən doğan ruh yüksəkliyi, coşğunluq və milli birlik idealları marş poeziyasının əsas leytmotivini təşkil edirdi. Şərqdə ilk cümhuriyyətin Azərbaycanda yaranmasını ilk alqışlayanlardan biri Məhəmməd Hadi olmuşdur. Azərbaycan romantizminin ən görkəmli nümayəndələrindən olan şair vətənpərvərlik, həyəcan, səfərbərlik duyğuları aşılaman, eləcə də istiqlalın qorunmasına səsləyən marşlarında müstəqillik əzmini ifadə edirdi. Ənənəvi hərbi, cəngavərlik ruhunda yazılan “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə” şeirinin döyüş ahəngi, cəng və marş ritmi inandırır ki, öz hücum və mübarizə rübabını şair cümhuriyyətin qələbəsinə salamət və zədəsiz gətirib çıxarmışdır:

Millətin heysiyyətin yüksəldin, ey qeyrətverən!
Millətim sizdən böyük şanü-şərəfət gözləyir.
Şanlı ölmək ölməməkdir, anlayın bu hikməti,
Pürşərəf kim can verərsə, ani rəhmət gözləyir.
Millətim istər yürəkdən çox şərəfli bir həyat,
Anlasın, etsin bunu idrak əhli-kainat! [3, s.6].

Cümhuriyyət dövrünün ən parlaq nümayəndələrindən biri də heç şübhəsiz Əhməd Cavaddır. Şairin yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü bu illərə təsadüf edir. Ömrünün sonuna qədər milli istiqlal ideallarına sadıq qalmış, şeirlərində də bunu tərənnüm etmişdir. Bir çox mənbələrdə “Cümhuriyyət şairi”, “İstiqlal mücahidi” kimi xatırlanan Əhməd Cavad həm də Cümhuriyyətin ilk himninin – ilk milli marşımızın müəllifidir. Bu şərəfin şairə qismət olması heç də təsadüfi deyildir. Cümhuriyyətin süqutu milli himnin təsdiqlənməsinə imkan verməsə də, 1992-ci ildə “Azərbaycan marşı” Azərbaycan Respublikasının dövlət himni kimi təsdiqlənmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan ordusunun ilk marşının müəllifi kimi də şairin adı çəkilir. “Marş” adlanan bu şeir 1918-ci ildə “Gənclər yurdu” qəzetində çap olunmuşdur. Ə.Cavad özü bu haqda yazır: “Bu marşı Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa həzrətlərinin arzusuna müvafiq Azərbaycan Türk Ordusu üçün söylədim. Fəqət, hələlik bəstələnmədiyinə görə, nasıl çıxmağı bəlli deyil”. Tədqiqatçı Akif Aşırılı bildirir ki, 1918-ci ilin iyulun sonlarında artıq Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda Kürdəmir, Göyçay, Ağsu, Ağdaş və Şamaxıda həlledici qələbə qazandıqından, marşın çapı da bu tarixə təsadüf etdiyindən, qeyd etmək olar ki, Milli ordumuz Bakıya məhz bu marşın sədasi altında daxil olub [6]. Həmin marşda oxuyuruq:

Millətimin tarixinə
Şan-şöhrət əkməliyəm!

Bu qarşıda yad qalaya
Bir al bayraq dikməliyəm! [2, s.206]

Şair türkçülük, vətənpərvərlik duyğularını, eləcə də döyüş ruhunu “Türk ordusuna”, “Bismillah” şeirlərində də ifadə etmişdir. “Ey əsgər” şeirində döyüş meydanındakı əsgərləri tərənnüm edərək, yazırdı:

Baş əydi bax, toplarının səsinə
Yad ellərin yıldırımını, şimşəyi!
Quzğun kimi qurumağa başladı
Səni görən cəlladların biləyi!
Yürü, yürü batan günün izinə!
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə! [2, s.141]

Milli birlik və istiqlal amalı Abdulla Şaiqin də yaradıcılığından yan keçməmişdir. Şair milli birlik ideyasını Cümhuriyyətin həyata keçirəcəyinə inanır və hamını da Azərbaycanın istiqlalının qorunmasına çağırırdı. Bu dövrdə onun yaradıcılığı yeni məzmun kəsb etmiş, milli istiqlaliyyət, müstəqillik ideyalarını tərənnüm etmişdir. Onun 1918-ci ildə Türk ədəmi-mərkəziyyət fırqəsi “Müsavat”a ithaf yazdığı “Marş” şeiri milli həmrəylik çağırışının yüksək bədii təcəssümüdür:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,
Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur,
Yürüyəlim irəli, haydı, millət əsgəri,
Keçmişimiz şan, zəfər durmayalım biz geri.
Yıldırımli gözünüz qan ağladır düşməne.
Qorxaq, alçaq, xainin bu meydanda işi nə?! [5, s.52]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə seçilən şairlərdən biri də Davud idi. Yaradıcılığında əsgər şeirləri, xalq birliyə çağırış ruhlu şeirlər üstünlük təşkil edirdi. Bu dövrdə ən geniş yayılmış marşlardan biri də onun “Əsgər şərqi” şeiri idi. Marşda istiqlalın müdafiəsinə çağırış, səfərbərlik ruhu tərənnüm edilir:

Damarında varsa əgər türk qanı,
Silahınla məhv edərək düşmanı,
Köksünü gər, saxla Azərbaycanı,
Haydı, qardaş, sinirlərə qoşalım! [4, s.32]

İstiqlal dövrü poeziyasının istedadlı nümayəndələrindən olan Əli Şövqi, Əli Yusif və Ə.Müzni bin yaradıcılığında da həmçinin vətən məhəbbəti, milliyyətçilik ideyaları başlıca leytmotiv idi. Azərbaycanın milli dövlət quruculuğunu tərənnüm edən bu şairlərin şeirləri xalq arasında sürətlə yayılır, marşa çevrilirdi. Cümhuriyyət dövründə istiqlal ideallarını fəal təbliğ edən ziyalılardan biri olmuş Müznibin “Azərbaycan” şeiri buna ən yaxşı nümunədir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını sevinclə qarşılayan, şeirlərində xalqımızın milli istiqlala qovuşmasını tərənnüm etmiş Ümmügülüm əsərlərində də bu duyğuları ifadə edirdi. Cümhuriyyətin ilk qadın şairi kimi Ümmügülümün “Türk ordusuna”, “Ey türk oğlu!”, “Çəkil, dəf ol!”, “Yurdumuzun qəhrəmanlığına” şeirləri döyüş cəngisi kimi səslənirdi. Onun “Çəkil, dəf ol!” şeirində aşağıdakı misralar xüsusilə diqqətəlayiqdir:

Annəciyim, mənəm bu yaşıl dağlar,
Mənsiz nəşə bulmaz çiçəkli bağlar.
Mənsiz bülbül ötməz, çəmənələr ağlar,
Yurduma buraxmam alçaq düşməni...
Ey buzlu şimaldan qopan ruzigar,
Toxunma qəlbimə, atəşi parlar.
Saqın, gəlmə, səni nəfəsim boğar,
Dəf ol, vətənimdə görəməm səni... [1, s.81]

Xalqın hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində, xüsusilə milli duyğuların daha da dərinləşməsində sözsüz ki, bu cür marşların rolu danılmazdır. Dövrünün ruhunu özündə əks etdirən marş poeziyası döyüş zamanı əsgərlərimizin əhval-ruhiyyəsinin yüksəldilməsində, vətənpərvərlik hisslərinin daha da möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlər və digərləri tərəfindən yazılmış bu marşlar poeziyamızda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında marş poeziyasının ən gözəl nümunələri demək olar ki, Cümhuriyyət dövründə yaranmışdır. Bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən həmin şeirləri B.Q.Səttaroğlu toplamış, 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzeti nəşriyyatında “Ordu marşları” adıyla çap etdirmişdir. Bundan başqa, Cümhuriyyət şeir nümunələri, əsasən, “Azərbaycan”, “Açıq söz”, “Müsavət”, “Bəsirət”, “İstiqlal” qəzetlərində, “Övraqi-nəfisə”, “Qurtuluş” jurnallarında dərc olunurdu.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, istiqlal, marş, ədəbiyyat, poeziya.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Bakı, Lider nəşriyyat, 2004.
2. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
3. Hadi M.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
4. Hərbi marşlar, döyüş nəğmələri, qəhrəmanlıq şeirləri (toplayıb tərtib edəni və ön sözün müəllifi B.Əhmədov). Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1998.
5. Şaiq A.M. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, II c., Bakı, Avrasiya press, 2005.
6. <http://modern.az/az/news/92074/#gsc.tab=0>

MARCH POETRY OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC PERIOD

The most important event happened in Azerbaijani literature in early 20th century was the establishment of Azerbaijani Democratic Republic (1918-1920). Even if the first Democratic Republic in the Muslim East ADR existed only for 23 months that period was special for its literary productivity. Interesting works of such poets as M.Hadi, H.Javid, Ahmad Javad, Abdulla Shaig, Ummugulsum, Ali Yusif, Davud appeared in this period.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, independence, march, literature, poetry.

İQTİSADİYYAT FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN LİNGVO-DİDAKTİK PROBLEMLƏRİ

Aynur Quliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aynurmurad@yahoo.com

Avropanın aparıcı ölkələrində keçirilən ESP təlimini həyata keçirən müəllimin xarici dili xüsusi məqsədlərlə öyrənən tələbələrə verdiyi qiymət onların kompaniya, müəssisələr tərəfindən işə qəbul olunması zamanı adı çəkilən qurumların rəhbərləri tərəfindən olduqca ciddi qəbul edilir və həlledici rol oynayır.

Müasir dünyada biznes sahəsində aparıcı rola malik olan və qlobal miqyasda aparıcı biznes dili

statusunu əldə etmiş ingilis dilinin öyrənilməsi biznes və iqtisadiyyat sahəsində çalışan və çalışmaq arzusunda olan bir çox insanlar üçün vacib məsələyə çevrilmişdir.

Məhz buna görə, ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə tədris edən ingilis dili müəllimləri biznes və iqtisadiyyat sahəsindəki terminlərdən xəbərdar olmalı və bu sahədə işin təşkili ilə bağlı daim düşünməli, dövrün tələbinə uyğun daha müasir təlim üsullarını işlək hala gətirməlidir.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisindən danışarkən, bu hərəkətin meydana çıxmasına təkan verən üç amilin adı çəkilir. Birinci amilin bilavasitə 1945-ci ildə ikinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra dünya miqyasında elmi, texniki və iqtisadi tərəqqi ilə birbaşa əlaqəsi vardır. Texnologiya və ticarətin sürətlə inkişaf etdiyi qlobal dünyada müxtəlif sahələrdə çalışan insanlar arasında əlaqələri və ünsiyyəti təmin etmək üçün işlək dilə ehtiyac duyulurdu. Elə bu dövrlərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının iqtisadi cəhətdən ən qüvvətli ölkə olması ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət dili statusunu əldə etməsinə təkan verdi.

Bu da dünyanın müxtəlif ölkələrində ingilis dilini öyrənmək arzusunda olan insanların sayının artmasını şərtləndirdi. İngilis dilini öyrənmək arzusunda olan insanların böyük əksəriyyəti “performance” üçün deyil, bu dilin beynəlxalq miqyasda texnologiya və ticarət sahələrində əlaqələrin qurulmasını təmin edən əsas amil olduğuna görə ona mükəmməl şəkildə yiyələnməyi qarşılarına məqsəd kimi qoyurdular.

Onu da demək lazımdır ki, əvvəllər ingilis dilinin öyrənilməsi bu dərəcədə məqsədyönlü deyildi. Hər hansı xarici dilə yiyələnmək insanın təhsil və elminin göstəricisi idi. Lakin, ingilis dilinin beynəlxalq miqyasda texnologiya və ticarət dili kimi qəbul edilməsi bu dilin tədrisində də əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu da, öz növbəsində, ingilis dilini öyrənən yeni nəslin meydana çıxmasına vəs ilə oldu. Əvvəllərki malları satmaq arzusunda olan iş adamları, ingilis dilli mənbələrdən yararlanmaq məcburiyyətində qalan tədqiqatçılar, peşələri ilə bağlı olan müvafiq sənəd və təlimatları oxumaq məcburiyyətində olan mühəndislər, ixtisasları sahəsində baş verən innovasiyalarla tanış olmaq zəruriyyəti ilə üzləşən həkimlər, ali məhkəmələrdə təhsil alan və yalnız ingilis dilində dərc edilən dərslik və jurnallardan istifadə etmək məcburiyyətində qalan tələbələr bu dili hansı məqsədlərlə öyrəndiklərini tamamilə dərk edirlər. Artıq ingilis dilini öyrənən insanlar nə istədiklərini bilir, əksəriyyəti özlərinin dilə olan ehtiyac və tələbatlarını anlayırlar.

İngilis dilini xüsusi məqsədlərlə öyrənənlər üçün kursların təşkil edilməsi ilə dilin tədrisi sahəsində yeni baxışlar, yeni yanaşmalar meydana çıxdı.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, ingilis dilini müxtəlif məqsədlərlə öyrənən tələbələrə hansı məqsədlə ingilis dilinin tədris edilməsi müəyyənləşdirilməli, onların ixtisaslaşdıqları sahəyə bilavasitə aidiyyəti olan dilin linqvistik xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır. Təlim prosesinin tələbənin marağı, ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almaqla təşkil edilməsi xarici dillərin tədrisinin keyfiyyətini şərtləndirən ən vacib amillərdən biri olduğu artıq isbat olunmuşdur. Bu sahədə Swales, Barwer, Selinker, Tremble, Rodgers və başqalarının araşdırmaları vardır.

Qeyd edək ki, iqtisadiyyat fakültələrində əksər hallarda tələbələrin fəaliyyəti mətn üzərində iş, qrammatik qaydaların öyrənilməsi və dil çalışmalarının yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşır. Ənənəvi tədris sistemini ciddi şəkildə dəyişmək üçün yüksək səviyyəli peşəkar dil müəllimlərinə ehtiyac vardır. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olan xarici dil müəllimi ilk növbədə tədris etdiyi dili tələb edilən səviyyədə mənimsəməli, kommunikativ baxımdan səriştəli olmalı, müasir metod və üsulları mövcud tədris şəraitinə uyğun şəkildə tətbiq etməyi bacarmalı, tədris prosesini tələbə-yönümlü şəkildə, tələbələrin məqsəd, tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaqla təşkil edib həyata keçirməyə hazır olmalıdır. Dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil müəllimi tələbələrin fəaliyyətini idarə etmək, onları dilin öyrənilməsi prosesinə təşəbbüskar, fəal iştirakçı qismində cəlb etməyi bacarmalıdır. [6, s.21].

İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin tədrisi zamanı mütləq tələbələrin məqsəd, marağı, tələbat və ehtiyacları diqqət mərkəzində olmalıdır. Burada dilin tədrisi prosesi dil fakültələrində olduğundan fərqli şəkildə təşkil edilməli, dilin hansı universitetdə, hansı fakültədə tədris olunduğu nəzərə

alınmalıdır. İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin tədrisi zamanı istifadə edilən metod və üsullar ixtisas fakültələrində istifadə olunan yanaşma, metod və üsullardan köklü şəkildə fərqli olmalıdır. Qeyri-dil fakültəsi dedikdə, burada tamamilə fərqli ixtisas fakültələrinin mövcudluğu qeyd edilməlidir.

İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin tədrisini günün tələblərinə uyğun şəkildə qurmaq üçün ilk növbədə ixtisasa uyğun proqramların olması vacib sayılır.

Hal-hazırda müxtəlif fakültələrdə ingilis dilinin tədrisinə dair proqramların hazırlanması günün tələbinə çevrilmişdir.

Qeyri-dil fakültələrində, o cümlədən iqtisad fakültəsində ingilis dilinin tədrisi ESP (İngilis dili xüsusi məqsədlərlə) sahəsinə uyğun təşkil edilməlidir. Proqram əsasında "Syllabus"lar yazılmalı və tədris prosesi onlara tamamilə uyğun şəkildə təşkil edilməlidir. [4, s.61].

İngilis dilinin iqtisad fakültələrində tədrisi prosesində fakültənin profilinə uyğun olan dərslər və dərslər vasitələri istifadə edilməli, hətta informasiya texnologiyaları da fakültələrin profilinə uyğun şəkildə istifadə olunmalıdır. İstifadə edilən tədris materiallarının məzmunu xüsusilə diqqət mərkəzində olmalıdır. Seçilmiş mətnlər tələbələrin maraq dairəsinə daxil olmalı, verilən tapşırıq və çalışmalar onların təlabat və ehtiyaclarına uyğun seçilməli, qoyulan məqsədlərə nail olmaqda onlara yardım etməlidir. Şübhəsiz, əsas məqsəd ingilis dilində kommunikativ baxımdan səriştəli olan, fikir və ideyalarını ingilis dili vasitəsi ilə çatdırmağı bacaran, peşəkar səviyyədə ünsiyyətə qoşula bilən, müxtəlif problem və məsələlərin müzakirəsi prosesində iştirak edib, fikir yürüdə bilən ixtisas sahiblərinin hazırlanmasıdır. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün dərslər kommunikativ-yönümlü şəkildə təşkil edilməli, tədris prosesində müzakirə, söhbətlər, rollu oyunlara kifayət qədər çox yer verilməlidir. [7, s.81]

Dərslərin praktik-yönümlü olması, tələbələrdə şifahi nitq, eşidib-anlama, oxu və yazı vərdişlərinin inkişafı istiqamətində təşkili daha məqsədə uyğun hesab olunur.

Lakin yuxarıda göstərilən fəaliyyət növləri ingilis dili tədris edilərkən şərait, məqsədlər nəzərə alınmaqla təşkil edilməli, mövzuların seçilməsində diqqətli olmaq lazımdır. Beləliklə, gəldiyimiz nəticələri təqdim edirik:

- İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin tədrisi ixtisas fakültələrində ingilis dilinin tədrisi prosesindən fərqli şəkildə təşkil edilməli, onların məqsəd, maraq, təlabat və ehtiyacları fonunda həyata keçirilməlidir.

- İqtisadiyyat fakültələrində keçirilən xarici dil dərsləri praktik-yönümlü olmalıdır.

- Digər fakültələrdə olduğu kimi, qeyri-ixtisas fakültələrində də əsas məqsəd tədris edilən xarici dildə kommunikativ cəhətdən səriştəli olan və müəyyən sahədə çalışan mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

- İqtisadiyyat fakültələrində ingilis dilinin tədrisi tələbələrin ixtisasları nəzərə alınmaqla təşkil edilməlidir. Belə ki, iqtisad fakültəsində istifadə edilən dərslər və dərslər vasitələri, metod və üsullar, eləcə də texnologiyalar digər fakültələrdən fərqli olmalıdır.

- İqtisad fakültələrində ingilis dilinin tədrisi prosesi məqsədyönlü, sistemli və mərhələli şəkildə təşkil edilməlidir.

- Burada əsas məqsəd professional səviyyədə fəaliyyət göstərə bilən, global ünsiyyət dili olan ingilis dilindən adekvat şəkildə istifadə edə bilən peşəkar iqtisadçıların hazırlanmasıdır. Tədris prosesi bütövlükdə, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisi prosesi həmin məqsədə qurulmalıdır.

Bütün bunlar ölkəmizi beynəlxalq forumlarda, simpoziumlarda, konfranslarda təmsil edəcək gələcək söz sahibi kadrlarımızın nitqinin səlis, anlaşılıq, başadüşülən və savadlı olmasını şərtləndirir. Bu da beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına təkan verən ən vacib faktorlardan sayılır.

Beləliklə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi problemini ən aktual məsələlər sırasına daxil edən amil insanların ingilis dilinə olan ehtiyacları, dilçilik və təlim psixologiyası sahələrinin

inkişafıdır. Beləliklə, ingilis dilinin ixtisas-yönümlü təlimi məsələsi müasir metodikanın ən vacib problemlərindən biridir.

Açar sözlər: yanaşma, şifahi nitq, kontekst.

Ədəbiyyat

1. Gatbonton E., Segalawity N. Principles for Promoting Fluency within a Communicative Framework, TESOL quarterly, 22, 3, 1988, pp.473-802.
2. Girard D. Motivation the Responsibility of the Teacher. ELT Journal, 31, 1977, pp.97- 102.
3. Harmer J. The Practice of English language teaching. Harlow, UK: Longman, 1991, 296 p.
4. Hymes D. On Communicative Competence. In J. B. Pride and J. Holmes (eds). Sociolinguistics 1972, pp. 26, 9-93. Harmondsworth Penguin.
5. McGroarty Mary. Some Meanings of Communicative Competence for Second Language Students. TESOL quarterly 18, 1984, pp.257-272.
6. Paribakht, Tahereh Strategic Competence and Language Proficiency Applied Linguistics 6: 1985,pp.132-146.
7. Porter- Ladousse G., Noble T. Oral Presentations; Group Activity or One-man show?" English Teaching Forum, 29, 2, 1991, pp.31-32.

LINGOVO-DIDACTIC PROBLEMS OF TECHING ENGLISH LANGUAGE IN ECONOMICAL FACULTIES

The article deals with the problem of teaching ESP to students learning English as a foreign language. Learning English for international purposes should be taught correct and adequate skills to be able to communicate effectively in the target language. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning.

Keywords: approach, oral speech, context.

DİL VARIATIVLIYININ SOSIAL ASPEKTLƏRİ

Quliyeva Aydan

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: guliyevaaydan@mail.ru

Hər bir dil müəyyən məkan və zaman çərçivəsində inkişaf edir. Məkan variativliyi onun dialektoloji və variant kimi müxtəlifliyində əks olunduğu halda, zaman variativliyi isə diaxronik şəkildə inkişafda olan bir proses kimi çıxış edir. Bundan başqa, dilçilikdə "sosial variativlik" anlayışı mövcuddur ki, o jarqon və slenqlərdə öz əksini tapır. Bu isə onu göstərir ki, dilin inkişafı yalnız zaman və məkandan asılı deyil, həm də mövcud olduğu cəmiyyətlə bağlıdır.

Hər bir insan müxtəlif rol münasibətlərinə uyğun olaraq, bir çox dil kodlarına malik olur. Bütün dil sistemi kodlar toplusundan ibarətdir. Hər hansı bir dil kodunun seçimi davranış və dil normalarının özündə ehtiva edən sosial rollar vasitəsilə müəyyən edilir [1, s. 141].

Variativlik dilin dəyişkənliyini, dialektik xüsusiyyətini və dil vahidlərinin dəyişkən xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Variativlik probleminə əsasən nitqdə fonemin müxtəlif formada realizə edilməsi və ədəbi

dilin regional, hətta milli variantlarını da aid etmək olar [6]. Variativlik hadisəsi bütün dillərə aid edilir və dilin bütün səviyyələrində (fonetik, qrammatik, leksik) funksionallaşa bilər.

Dil variativliyinin əsas faktorları aşağıdakılardır: 1) sosiolinqvistik variativlik – sosial münasibət və rəsmilik səviyyəsindən asılı olaraq, sosial dəyişikliyin və sosial mobilliyin dilin inkişafına təsiri; 2) tekstual variativlik – diskurs situasiasından və məlumatın ötürülmə metodundan asılı olaraq, mətnin janr və mövzusunun bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi; 3) regional variativlik – dilin regional çalarlarının oxşar və fərqli cəhətləri; 4) individual variativlik – hər bir insanın müxtəlif situasiyalarda nitqində yaranan fərqli xüsusiyyətlər.

Dilin kommunikativ funksiyası və sosial aspekti onun funksionallaşdığı cəmiyyətdən asılılığını müəyyən edir. Mətnin formasının mürəkkəb təbiəti və onun ekstralinqvistik xüsusiyyətləri dilin cəmiyyətlə əlaqəsinin yalnız üslubi çərçivədə izahına imkan verməyərək, onu başqa bir səviyyəyə – praqmatika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika səviyyələrinə qaldırır [8, s.26]. Dilçilikdə dil və sosiologiyanın bir-biri ilə əlaqəsi çox əvvəllər müzakirə edilməyə başlanmışdır. 1929-cu ildə E.Polivanov dilçiliyin öz tədqiqat obyektinə uyğun olması üçün bu elmin sosiologiyanın bir sahəsi kimi çıxış etməli olduğunu qeyd edir. Müxtəlif alimlər sosiolinqvistikaya müxtəlif formada yanaşmışlar. Bu təriflərdən birində ona “cəmiyyətdə dil” və ya “dilin sosial kontekstdə” mövcudluğu kimi bəhs edilir. Digər təriflərdə isə sosiolinqvistika linqvistik müxtəliflik və ya dil variativliyinin tədqiqinə əsaslanan elm sahəsi kimi çıxış edir. Qeyd edilmiş təriflərin hər ikisində ümumi cəhət dil hesab edilə bilər. Sosiolinqvistlər tarix boyu cəmiyyətin dilə necə təsir etdiyini araşdırmış, dilin standart və qeyri-standard variantlarını tədqiq etmişlər. U.Labov tərəfindən “variasion sosiolinqvistika” adlandırılan bu yanaşma nəzəri prinsip və metodlarını formalaşdırdı (Çamber, Labov, Trudgill, Şilling Estes). Belə ki, sosiolinqvistik tədqiqatlara iki istiqamətdə yanaşırlar: cəmiyyətin sosial strukturunun dilə təsiri və dil – cəmiyyətə təsir göstərən faktor kimi.

Dil variativliyinin sosiolinqvistik tədqiqi regional, sosial aksentlər və dialektlərin bölgüsünün linqvistik detallarını əks etdirir. Dialekt nitq variativliyinin sosial və coğrafi əlaqəsini özündə ehtiva edir, aksent isə dialektin müxtəlif tələffüz aspektlərinə yönəlir. Danışanlar ünsiyyət zamanı aksent və ya dialektdən istifadə etdiklərinin fərqi olmur. Onların nitqində həm standart dil vahidləri, həm də qeyri-standard dil vahidləri ilə rastlaşırıq. Bununla yanaşı, eyni sosial sinfə məxsus insanların nitqi də eyni deyildir.

İnsan nitqinə bir sıra faktorlar təsir göstərir: sosial sinif, etnik mənsubiyyət, cins, yaş və s. Belə ki, sinfi, etnik mənsubiyyət, yaş və cins xüsusiyyətləri insanları digərlərindən fərqləndirən cəhətlərin ən əhəmiyyətli olanlarıdır [3, s.23].

Nitqin sosial variantlarına hər hansı bir səbəbdən birlik olan insanlar arasında qrup və ya korporativ qarşılıqlı əlaqələr, sənət, peşə ilə bağlı dil vasitələrini aid etmək olar [2, s.9]. Bədii nitq dilin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda funksional üslubi differensiasiyasını əks etdirən məişət nitqi ilə oppozisiya təşkil edir.

A.Şveyçer ingilis dilinin britan və amerikan variantlarının tədqiq edərək, sosial variativliyin mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmişdir [9]. Bununla yanaşı, K.N.Derjavina, N.M.Jirmunskovo, B.A.Karinskovo, B.A.Larina, E.D.Polivanova, A.M.Selişeva, N.V.Serqiyevskovo, L.P.Yakubinskova və digər alimlər də sosial variativlik hadisəsini tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Alim “Dilin sosial differensiasiyası probleminə dair” məqaləsində dil variativliyi hadisəsinə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi kimi yanaşır. O belə hesab edir ki, sosial strukturun dilin variativ strukturu ilə əlaqəsi müxtəlif sinifə aid olan struktur elementlərini – sosial təbəqələri, peşə-sənət, mədəni və digər qrupları özündə birləşdirir. Dil elementlərinə sosiokulturoloji və sosiopsixolinqvistik sistemlərin – sosial norma, ustanovka, stimulyasiya, motivasiya, orientasiya, sosial nəzarətin mexanizmləri – təsiri xüsusilə qeyd olunmalıdır [10].

Dilin sosial differensiasiyasına sistemxarici xüsusiyyətlərin (məsələn, yaş, cins, etnik, territo-

rial differensiasiya) inteqrasiyaedilmiş və funksionallaşmış elementlərinin böyük təsiri mövcuddur. Dilçiyə görə dilin cəmiyyətlə sıx əlaqəsi dildə olan bir sıra müxtəlifliyin əsas səbəbi hesab edilə bilər. Bu müxtəliflikləri üzə çıxarmaq üçün iki tip dil variativliyini qarşılaşdırmalıyıq: *stratifikasion və situativ*. *Stratifikasion variativlik* cəmiyyətin sosial sinfi strukturu ilə bağlıdır, onun üzvlərini siniflərə, sosial təbəqələrə və sosial qruplara bölür. Bu variativlik cəmiyyətin sosial bölgüsünə, yəni şəxsin cəmiyyətdəki yeri, peşəsi, təhsili ilə bağlı olan bölgüyə əsaslanır. Bununla yanaşı, təhlilin əsas vahidi kimi dil kollektivi – fərdlərin bir-birinə sosial təsiri - çıxış edir. Belə ki, dil kollektivi anlayışı həm böyük cəmiyyəti (bir xalqı), həm də kiçik icmanı (kiçik bir qrupu) əhatə edə bilər. *Situativ variativlik* isə kommunikativ situasiyanın özünün dəyişməsi, bir dil vahidinin digər vahidlərdən üstün tutulması, onların variantlarından və ya bütövlükdə altsistemin sosial situasiyasından asılı olaraq, daha üstün hesab edilməsi ilə bağlıdır [9, s. 76].

U. Labov stratifikasion və situativ variativliyin bir – biri ilə sıx bağlı olduğunu qeyd edir: “Sosial situasiya ilə bağlı fərqlilik özü də cəmiyyətin sosial strukturunda olan müxtəlifliyə təsir göstərir” [5].

Dialoji diskursda anlaşılmaqlıq özü də nitqin sosial variantlarının yaranmasına səbəb olur. Dəqiqləşdirici replikalar kommunikantların sosial statusunu göstərir: “You’ve just done New Haven”. “Pardon? Done New Haven? “Are you not familiar with the theatrical expression? Whenever a producer wants to open a show in New York he tries it out in a small place like New Haven.” [7] “To do New Haven” frazeologizmi teatr fəaliyyəti ilə bağlı professional sözlərə aid edilir. Bu fəaliyyətlə yeni məşğul olan şəxs isə bu barədə kifayət qədər məlumata malik olmadığından dəqiqləşdirici replikadan istifadə edir. Bu isə danışanın həmin ifadəni dinləyənlə izahının labüdlüyünü ortaya çıxarır. Sosial dialektin differensial cəhəti ondan ibarətdir ki, bu dialektə danışanlar bu tipli ifadələrdən ünsiyyət prosesində tez-tez istifadə edirlər. Bu isə başqa bir sosial dialektə danışan şəxs ilə ünsiyyət zamanı kommunikativ uğursuzluğa səbəb olur.

Dil və sosial sinfin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı tədqiqat ilk dəfə U. Labov tərəfindən 1960-cı illərin əvvəllərində Nyu York şəhərində aparılmışdır. Alim insan nitqinin tələffüz xüsusiyyətlərini daha çox nəzərə almışdır, çünki, onun fikrincə, tələffüz sosial differensiasiyaanın əsas göstəricisi kimi çıxış edir. O sosiolinqvistik intervyunu iki qrup insan arasında keçirmişdir: birinci qrupun özünü rahat hiss etməsi üçün şərait yaradılmışdır, ikinci qrupa isə müəyyən cümlələr və sözləri oxumaq və tələffüzə diqqət yetirmək tapşırılmışdır.

U. Labov dilin variativliyini tədqiq edərək, aşağıdakı nəticələrə gəlir: dil variativliyi sosial mühitlə sıx bağlıdır; danışanlar iki tərəflə bağlanır: bir tərəfdən onlar mənsub olduğu yeri göstərmək üçün həmin dilin yerli variantından istifadə edirlər; digər tərəfdən isə onlar cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyə çalışaraq, bu dilin standart formasından istifadə etməyə can atırlar. Dilçi gizli intervyu ilə müşahidəçinin minimal müdaxiləsini təmin edir, bu zaman danışan müşahidə olunduğundan xəbərsiz olduğundan olduğu kimi davranır [4].

Beləliklə, dil coğrafi, sosial, tarixi və digər sahələr üzrə dəyişikliyə uğrayaraq, inkişaf edir. Buna görə də variativlik dildə baş verən bir hadisə kimi mühüm əhəmiyyətə malik olur. Belə ki, sosiolinqvistik variativlik dil variativliyinin əsas faktorlarından biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: aksent, stratifikasion variativlik, dialekt, sosial variant, situativ variativlik.

Ədəbiyyat

1. Белл Р.Т. (1980), Социоллингвистика. Цели, методы и проблемы. Москва, с.154-192
2. Бондалетов В.Д. (1966), Условно-профессиональные языки русских ремесленников и торговцев: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык”, Ленинград, с. 20
3. Kerswill P. Language Variation 1 – Social Factors: Class and Ethnicity. In D. Clayton (ed.), Language: A Student Handbook on Key Topics and Theories. English and Media Centre, London, p.23-43

4. Labov W. (1972), *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania, Philadelphia. p. 209
5. Labov W. (1975), *Empirical Foundations of Linguistic Theory*. The Scope of American Linguistics. Lisse, p. 323
6. Лебедева А. А. (2014), Константность и вариативность как свойства языковой системы, *Rhema - Рема: Языкознания*, Москва, 47-50 с.
7. Segal E. (1985). *The Class*. Bantam Books. New York, p. 200
8. Славина М.Н. (1987), Этически сниженная лексика в современной английской драматургии: дис. ... канд. филол. наук. Ленинград, с.197
9. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. (1978), Введение в социолингвистику. Учебное пособие. Высшая школа, Москва, с.216
10. Швейцер А.Д., (1982), К проблеме социальной дифференциации языка *Вопросы языкознания* № 5, Москва, с.39-48

SOCIAL ASPECTS OF LINGUISTIC VARIATION

This article is devoted to the analysis of social aspects of linguistic variation which is a core concept in sociolinguistics. The same language can be expressed differently by people belonging to various social groups. Variation can be influenced by class, ethnicity, age, and gender. How society influences to the way people speak, types of social variation are written in this article.

Keywords: accent, stratification variability, dialect, social variant, situational variability.

ЯЗЫК И ДИСКУРС

Ниса Гулузаде

Азербайджанский Университет Менеджмента и Туризма, Азербайджан, Баку
e-mail: nisaquluzade@outlook.com

Дискурс, согласно З. Харрису, который первым использовал термин, представляет собой последовательность высказываний. Он отмечает, что: «протяжения длиннее одного высказывания обычно не рассматриваются в текущей описательной лингвистике. Лингвист обычно рассматривает взаимосвязь элементов только в одном высказывании за раз. Это дает возможное описание материала, так как разрабатывается взаимосвязь элементов в каждом произношении или типе высказывания, и любой более продолжительный дискурс описывается как последовательность высказываний, то есть последовательность элементов, имеющих указанные взаимосвязи» [6, с.20].

Анализ дискурса включает в себя широкий спектр субдисциплины, таких как прагматика, разговорный анализ, теории речевого акта и этнографии речи. Дисциплина изучает язык, используемый в контексте, поэтому его предметом является язык в целом.

Использование языка является неотъемлемой частью нашей языковой системы или умственной грамматики. Организация нашей языковой системы тесно связана и непосредственно вытекает из того, как язык используется на самом деле [1, с.32]. Благодаря процессом абстракции и схематизации основанным на распознавании образов, языковые пользователи получают лингвистические единицы. Тем не менее, диапазон лингвистических единиц, доступных для

пользователя языка, значительно недооценивает диапазон ситуаций, событий, состояний, отношений и других межличностных функций, которые пользователь языка может потенциально стремиться использовать язык для выражения и выполнения. Одной из причин этого явления то, что языковые жители живут в социально –физической матрице, которая постоянно меняется и развивается. Мы постоянно используем язык, чтобы выразить определенным способом определенные значения и взаимоотношения. Хотя язык имеет ряд готовых схем или лингвистических единиц, которые могут быть объединены, чтобы выразить определенное значение, которые мы хотим описать, они неизбежно переопределяют изменчивость человеческого опыта [5, с.18].

Как выразился Лангакер: « лингвистическая конвенция не может обеспечить фиксированное выражение для любой мыслительной ситуации, о которой мог бы рассказать оратор» [3, с.278]. Соответственно, лингвистические единицы, используемые пользователями языка, могут только частично санкционировать, путь в котором они используются. Как утверждает лингвистами, использование языка предполагает решение проблемы, в которой языковые пользователи должны использовать нетрадиционные стратегии. То есть языковые пользователи обычно используют традиционный репертуар лингвистических единиц (например, условные обозначения порядков слов, которые сами являются лингвистическими единицами), нетрадиционными способами [1, с.25], [3, с.75].

С этой точки зрения значение, связанное с высказыванием или использованием, является следствием сочетания обычных схем или лингвистических единиц в текстах, чтобы решить конкретную проблему координации. Следовательно, причина в том, что, по–видимому, многообразный характер «значения», связанных со словами, состоит в том, что многие единицы реализуются только как часть языковых высказываний. Но будучи, настолько осознанными, они подверглись контекстуальным сдвигом в их семантической ценности и поэтому, никогда не являются точно такими же, как лексические представления. Связанные с лингвистическими, такими как слова, реализуются и используются в языке.

М. Халлидай указал следующие функции языка: идейная функция, межличностная функция, текстовая функция. Идейная функция относится к процессу концептуализации участвующих в нашей умственной деятельности. Через язык мы можем понять, что происходит вокруг нас. Это также известно как экспериментальная функция, которая касается слов и их отношений к миру [4, с.38].

Межличностная функция, подчеркивает, что язык в основном является социальным явлением, но помимо возможности общения с другими людьми, он позволяет спроектировать динамику желательным образом представить докладчику. Это также инструмент достижения социальной сплоченности.

Текстовая функция –это наличие внутренней структуры, которая позволяет писателю или докладчику создавать тексты, которые не только согласованы, но и ситуативно уместны. Текстовая компетентность относится к нашей способности создавать длинные высказывания или фрагменты письма, которые являются сплоченным и последовательным. Используя определенные лингвистические устройства, могут производить длинные предложения.

Итак, все дороги ведут к дискурсу, и язык всегда расширяется, как это видно из эволюции языка в речи, письме, вещании и Интернете. Каждый этап представляет собой новый дискурс, связанные с возможностями, которые проявляются в новых технологиях. Новые ограничения приведут к инновациям, которые ярко проявятся в текстовых сообщениях [2,26].

Благодаря электронной технологии, мы переживаем период замечательных инноваций в области дискурса. Электронна - опосредованное общение также мотивирует новые формы лингвистического творчества, таких как стихотворения и романы с текстовыми сообщениями. Среда предполагает литературный опыт, когда истории разворачиваются на экране. Например,

мы видим весь текст на экране мобильного телефона.

Одним их факторов, который помогает сформировать дискурс, является образовательным фактором. Он включает в себя то, как нас обучают языку, который включает в себя возможности грамотности, виды учебных материалов, которые мы получаем.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивный анализ, общество, язык, функции языка.

Литература

1. Croft, William and D. Alan Cruse, *Cognitive Linguistics*, Cambridge, 2004.
2. David Crystal, *Language and Internet*, Cambridge University Press, 2006.
3. Langaker Ronald W. *The contextual basis of cognitive semantics, language and conceptualization*, Cambridge University Press, 1997.
4. M.A.K. Halliday, *Language and Linguistics*, reprinted collected works by Jonathan Webstrer, Continuum, 2003, pp.36-51.
5. Vyvyan Erans, *Lexical Concepts, cognitive models and meaning construction*, Oxford Scholarship, 2010.
6. Zelling Harris, *Discourse analysis*, reprinted by forgotten books, 2017, 80p.; reprinted by University of Michigan, 2007, 73p.

LANGUAGE AND DISCOURSE

Discourse analysis includes a wide range of sub –discipline, such as pragmatics, speech theory and speech ethnography. Discipline studies the language used in the context, therefore its subjects is the language as a whole. The use of language is an integral part of our language system. So, all roads lead to discourse, and the language always expands, as can be seen from evolution of the language in speech, writing, broadcasting and the Internet. Each stage represents a new discourse related to the opportunities that are manifested in the technologies. The new restrictions will lead to innovations, which will be clearly manifested in text messages.

Keywords: discourse, discourse analyses, society, language, language functions.

MÜASİR TƏHSİL SİYASƏTİNDƏ XARİCİ DİL ÖYRƏNMƏNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Arzu Revina

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: arzurevina@gmail.com

Azərbaycan bütün sahələrdə tarixi dəyişikliklər mərhələsindədir. Gənc müstəqil ölkəmiz Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə keçid dövrünün çətinliklərini inamla dəf edərək ictimai-siyasi inkişafın, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin, Azərbaycan xalqının milli mənlilik şüurunun yüksəlməsinin yeni fəzasına qədəm qoyub. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da müasirləşmənin yolu yeni təhsil fəlsəfəsinin, elmi nailiyyətlərin və innovasiyaların məhsulu olan qabaqcıl texnologiyaların, idarəetmə üsullarının tətbiqindən keçir. Məhz buna görə də təhsil islahatı bir zərurət kimi meydana çıxır. Sırr deyil ki, bəşəriyyət tamamilə yeni inkişaf modelinin formalaşması və köklü transformasiyalar mərhələsini yaşayır. Bu mərhələni sözün əsl mənasında elm və intellekt yaratmışdır. Bu

mərhələ dünyanın simasını dəyişir. Lider sayılan ölkələr siyasi-iqtisadi, hərbi və digər sahələrdəki nailiyyətlərinə görə, ilk növbədə, məhz təhsilə və elmə borcludur.

Bəşəriyyətin yüksəlişinin iki başlıca amili olan təbii və elmi-intellektual sərvətlər sırasında üstünlük 1980-90-cı illərdə birinciyə məxsus idi. Bu gün artıq elmi-intellektual sərvətlər ön sıraya keçmişdir [1]. Çünki təbii sərvətlərdən fərqli olaraq zəka və intellekt tükənməzdir. O, daimi təkrar istehsal gücünə malikdir. XXI əsrin strateji inkişaf yollarını da intellektual kapital və yeni elmi texnologiyalar müəyyən edir.

Bu gün dünya Azərbaycanı yenidən kəşf edir. Ölkəmizə olan bu diqqət və marağın əsasında Prezident İlham Əliyevin fədakar fəaliyyəti dayanır. Artıq politoloji tədqiqatlarda "Azərbaycan modeli" haqqında fikirlər səslənir. Prezident İlham Əliyevin bir neçə sərəncamı, o cümlədən azərbaycanlı tələbələrin xaricdə təhsil almağa göndərilməsi barədə qərarı yeni texnologiyaların mənimsənilməsi ilə yanaşı, elm və təhsildə aktual problemlərin də həllinə yönəlibdir. Xalqın və dövlətin gələcəyinin əsası məktəbdə və universitetdə qoyulur. Yalnız bundan sonra gənclər istehsal və idarəçilik proseslərinə qoşulurlar. Ona görə də onlar yüksək səviyyədə təhsil almalıdırlar. Dövlətimizin nəzərdə tutduğu ali məqsədlərə çatmaqda problemlərlə qarşılaşmaq istəmiriksə, hazırlıqlı gənc mütəxəssislərimiz olmalıdır. Məhz elə bu təhsil siyasətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə həmyaşıl olan Azərbaycan Universiteti fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsinə, mübadilə proqramlarında iştiraka xüsusi diqqət ayırır. Bu səbəblə, Azərbaycan Universitetinin bütün tələbələrinin, həmçinin akademik heyətin mübadilə proqramları vasitəsi ilə beynəlxalq təcrübəyə yiyələnmək imkanları var. Təhsil sahəsində 6 beynəlxalq təşkilatın üzvü, bir sıra TEMPUS layihələrinin, "Mövlanə", "Erasmus+" kimi mübadilə proqramlarının tərəfdaşı olan Azərbaycan Universiteti Avropa və Türkiyənin ən qabaqcıl universitetləri ilə əməkdaşlıq edir. Bu universitetlərin sırasına gənc rektorumuz Səadət Əliyevanın təşəbbüsü ilə daha iki dövlətin - Çinin və Misirin aparıcı universitetləri də əlavə olunmuşdur. Qeyd olunan proqramlar çərçivəsində AU-nun pedaqoji heyət və tələbələri tərəfdaş universitetlərdə tədris prosesində iştirak edir, kredit mübadiləsi həyata keçirilir. Habelə xarici universitetlərdən gələn qonaq mühazirəçi və mütəxəssislər tələbələrimizin dünya görüşünün zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir. Tələbələri üçün xarici tərəfdaş universitetlərdə təqaüdlü təhsil və akademik təcrübə imkanları yaradan Azərbaycan Universiteti həmçinin ikili diplom proqramlarının həyata keçirilməsini strateji hədəf kimi müəyyənləşdirib.

Bütün dövrlərdə xarici dillərə böyük maraq olmuşdur. Bu gün isə dövlətimizin Avropa məkanına inteqrasiya etdiyi bir dövrdə bir və iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşması, müasir təhsilin qarşısında duran tələblərdən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Avropa Şurasının Təhsil Komitəsi və Xarici Dillər Şöbəsi xarici dillərin tədrisi/öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi üçün ümumi Avropa tövsiyyə çərçivəsini tərtib etmişdir. Həmin çərçivənin məqsədi budur ki, üzv ölkələr üçün dil bilmə üzrə ixtisaslaşdırılmanın təyin edilməsi və müəllimlərə dəstək göstərilməsi, proqramların tərtib edilməsi, sertifikat verən təşkilatların və xarici dillərin tədrisinin inzibatçılarının razılıqlı hərəkəti üçün ümumi bazanı yaratsın. Tövsiyyə çərçivəsi dil bilmənin üç əsas səviyyəsini müəyyən edir:

- A – əsas istifadəçi (elementar dilbilmə səviyyəsi)
- B – sərbəst istifadəçi (dili yaxşı bilmək)
- C – mütəxəssis (dili mükəmməl bilmək)

Hər üç səviyyə 6 şaxəyə ayrılır: A1 (açar), A2 (əsas), B1 (hüdədi) B2 (hüdədi inkişaf etdirilmiş), C1 (yüksək), C2 (mükəmməl). Ümumtəhsil məktəbinin xarici dil standartının məqsədi B1 (hüdədi) səviyyəsinə cavab verməkdir.[2] Gənclərimizi mükəmməl dilçi mütəxəssis kimi yetişdirmək isə ali təhsil ocaqlarının öhdəsinə düşür.

Xarici dillərin tədrisinin təhsil məqsədlərinə gəldikdə, tədrisin bu mərhələsində, üstünlük şifahi nitqə (dinləmək-danışmaq) və mədəni informasiyanın mənimsənilməsinə yönəldilmişdir. Düzgün

seçilmiş forma və üsullar öyrənənlərin xarici dil təliminə marağını artırır. Üsulların düzgün seçilməsi şagirdləri ünsiyyətə girməyə, fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmələrinə zəmin yaradır. Onlar da tərəddüd hissini, hazırcavablıqla, cəldliklə, çevikliklə əvəz edir. Seçilən forma və üsullar müəllimləri yaradıcı axtarışa istiqamətləndirdiyi kimi, öyrənənləri də yüksək fəallığa, xarici dildə fikrini ifadə etməyə, qorxu, tərəddüd, ehtiyat hissələrini aradan qaldırmağa və öyrəndikləri dildə danışmağa sövq edir. Təlim prosesində müxtəlif üsulların seçilməsinin üstünlüyü ondadır ki, bu zaman heç kəs passiv qalmır, hamı həvəslənir, nəyi bacarırsa, deməyə səy göstərir. Bu da xarici dil təlimində ən vacib şərtlərdən hesab edilir. Xarici dil təlimində standart dərslər formaları ilə yanaşı, dərslər – müzakirə, dərslər – konfrans, dərslər – tok-şou, dərslər – ekskursiya, integrativ dərslər və s. bu kimi qeyri-standard formalarından da istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Xarici dil vasitəsilə gənclərimizdə başqa xalqların dil və mədəniyyətinə, mənəvi-dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşdırılır. Xarici dilə yiyələnmiş hər bir gənc beynəlxalq arenada öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, qazandığı nailiyyətləri başqalarına çatdırmağı bacarır, onlarla həmin dildə fikir mübadiləsi aparmaq, yeri gələndə xalqın mənəvi mənafeyinə imdadına yetişmək imkanı əldə edir.

Müasir qloballaşma dövründə xarici dillərin öyrənilməsi müxtəlif xalqların və dövlətlərin ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni həyatı haqqında biliklərin əldə olunması, o cümlədən müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq imkanlarının genişlənməsi, xarici şirkətlərdə işləmək şansı, dünyanın müxtəlif qurumları ilə əməkdaşlıq və s. deməkdir.

Açar sözlər: təhsil islahatı, elmi-intellektual sərvətlər, beynəlxalq əlaqələr, xarici dillərin innovativ təlimi.

Ədəbiyyat

1. Akademik R. Mehdiyevin İctimai və Humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış, iyul, 2010.
2. http://ncp.ge/files/ESG/2010%20wlamde/ucxouri%20enebi_azer.pdf

THE ROLE AND IMPORTANCE OF LEARNING THE FOREIGN LANGUAGE IN CONTEMPORARY EDUCATION POLICY

The New Azerbaijan Model, education policy, the importance of foreign language knowledge in the education and business life of modern youth are spoken in the article.

Keywords: educational reform, scientific and intellectual resources, international relations, innovative training of foreign languages.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Наталья Рудая

Харьковский Национальный Педагогический Университет имени Г.С. Сковороды,
Харьков, Украина

e-mail: natasha.rudaya.7931@gmail.com

Преобладание синтаксиса над морфологией является отличительной чертой китайской грамматики. Синтаксис китайского языка представляет собой широко разветвленную систему различных средств и приемов, обозначающих структурные связи и выражающих грамматические отношения, как в простом предложении, так и в сложных синтаксических построениях [1, с.13]. Синтаксис как живая система речевого общения и как важнейший, но, в то же время, противоречивый раздел китайской грамматики является предметом пристального изучения в самом Китае и в среде зарубежных синологов. Наиболее спорным является, по нашему мнению, синтаксис сложного предложения. Проблемой сложного предложения в китайском языке занимались такие известные китайские ученые, как Ван Ли (王力), Люй Шусян (吕叔湘), Юан Хуей (袁晖), Сюй Янчунь (徐阳春), Ден Фунань (邓福南), Син Фуи (邢福义), Ян Байцзюнь (扬伯峻), а также российские ученые-синологи В.И. Горелов, А.А. Драгунов, Т.П. Задоевко, А.Ф. Котова, Е.И. Шутова и другие. Однако в китаистике до сих пор нет единой, общепринятой, четко сформированной мысли о многих проблемах сложного предложения. Это связано с тем, что синтаксис как раздел грамматики, стал объектом внимания ученых значительно позже других языковых уровней китайского языка. В целом, характерной чертой китайской лингвистической традиции достаточно длительный период времени было изучение иероглифики, фонетики и лексикологии. Работы, посвященные этим направлениям изучения языка, появились в Китае еще в первом веке до н. э. и оставались основными темами для исследования до XVII в., когда стали появляться работы, посвященные лексике и стилистике китайского языка. И только в конце XIX в. ученые обратили свое внимание на грамматику.

В монографии Сюй Янчунь представлено такое определение сложного предложения: «Сложное предложение - синтаксическая единица, состоящая из **двух и более** частей, которые дополняют друг друга, объединяются в одно предложение и несут одну смысловую нагрузку» [4]. Юан Цюнь называет сложным предложением «объединение **нескольких** простых предложений, выражающих единственный смысл и описывающих сложную ситуацию» [5].

Как видим, китайские ученые не разграничивают понятия элементарного сложного предложения (ЭСП) и многокомпонентного сложного предложения (МСП). Это, безусловно, осложняет дальнейшие исследования в синтаксисе китайского языка, поскольку известно, что МСП является более сложным по структуре и семантически более объемной единицей синтаксиса, чем ЭСП. Среди современных работ, посвященных исследованию синтаксиса китайского языка, следует отметить работу Чжао Юнпина «Сопоставительная грамматика русского и китайского языков» [3], в которой сравниваются грамматические аспекты русского и китайского языков. При сравнении сложных предложений Чжао Юнпин рассматривал **сложные предложения с несколькими придаточными частями** в рамках теории элементарного сложного предложения, не выделяя их в самостоятельный тип синтаксических конструкций, характеризующихся отличными от ЭСП чертами. Классификация сложных предложений Чжао Юнпин является наиболее известной в китайской лингвистике. Таким образом, анализ существующих работ китайских ученых свидетельствует об отсутствии системного подхода к изучению синтаксических проблем китайского языка. Такие исследования зачастую носят фрагментарный характер. Огромный пласт проблем не рассматривался вообще или изучался достаточно по-

верхностно. Тем более в китайском языкознании не было специальных исследований, посвященных МСП, поскольку ученые не выделяли их как самостоятельный синтаксический класс. Поэтому для дальнейшего рассмотрения этой группы предложений предлагаем свое определение МСП в современном китайском языке, основанное на выводах относительно их семантических и структурных особенностей. Итак, многокомпонентные сложные предложения в китайском языке - это такие синтаксические конструкции в системе сложного предложения, составляющими элементами которых являются предикативные единицы и их блоки, включающие три и более предикативные единицы, объединенные комбинациями союзных (сочинительных и подчинительных) или бессоюзных связей и имеющие уровни членения. Кроме того, для обозначения МСП в китайском языке предлагаем ввести термин 多组分复合句 duō zǔ fèn fùhé jù.

Таким образом, основываясь на определении МСП, можно указать основные семантические характеристики данного вида предложений. Такие синтаксические конструкции имеют все свойства, присущие ЭСП: характеризуются коммуникативной целостностью, цельнооформленностью, многомерностью структуры, многослойностью семантики и т.д. Однако МСП современного китайского языка свойственны особенности, которые отсутствуют в ЭСП:

- Прежде всего, даже минимальные союзные конструкции МСП имеют в своем составе три предикативные единицы, для связи которых используются минимум два союза или союзных слова.

- Для МСП современного китайского языка характерны такие специфические виды связи – соподчинение и последовательное подчинение, которые не характерны ЭСП.

- Многомерность структуры, которая проявляется в способности иметь несколько уровней членения. Нам удалось выделить первый и второй уровни членения в китайских МСП. Для сравнения, в русских МСП выделяются три уровня членения.

- Наличие такого фактора, как компактность, средствами создания которой в современном китайском языке являются: блокировка или группировка компонентов, организация МСП в многомерную структуру с помощью сочетания разнородных связей в структуре МСП и использования для связи предикативных единиц синонимических союзов и союзных слов.

Семантическое свойство МСП выражать сложность познаваемых явлений действительности нередко заставляет носителей языка представлять свою речь в форме моделей МСП. Однако, с учетом сложности структуры МСП и их значительной длины, что проявляется в усложнении исходных моделей дополнительными предикативными единицами, иногда возникают трудности при восприятии, поэтому отличительной чертой китайских МСП является сравнительно небольшое количество предикативных единиц, их немногословность.

- Поливариантность МСП, что выражается в разном количестве предикативных единиц.

- Особые средства связи предикативных единиц внутри МСП, которые можно разделить на синдетические (союзы, союзные наречия, союзные частицы) и асиндетические (интонация, порядок расположения предикативных частей).

Пользуясь наблюдениями Г.Ф. Калашниковой, справедливыми для МСП в русском языке, необходимо указать, что МСП в современном китайском языке имеют большие коммуникативные возможности, чем ЭСП. Они идеально приспособлены «для передачи логической последовательности мысли, ее тончайших извивов ...», имеют «свойство компактности, приспособленной для тематического восприятия, а также большие возможности предикативного усложнения, позволяющие варьировать одну и ту же тему, окрашенную единой тональностью, характером... связей, гибкостью словопорядка...» [2, с.5].

Как видим, китайские МСП имеют множество особенностей, которые отличают их от ЭСП. Данный тип предложений широко представлен в современном китайском языке, особенно, в языке художественной литературы. Это подтверждено статистическим анализом худо-

жественных текстов, который показал, что соотношение элементарных и многокомпонентных сложных предложений составляет примерно 60% и 40% соответственно. Поэтому не вызывает сомнений необходимость всестороннего изучения МСП как отдельной разновидности сложного предложения.

Ключевые слова: многокомпонентные сложные предложения, современный китайский язык, предикативная единица, семантические особенности.

Литературы

1. Горелов В.И. Теоретическая грамматика китайского языка : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов, В.И. Горелов, М.: Просвещение, 1989, 318 с.
2. Калашникова Г.Ф. Многокомпонентные сложные предложения с союзной связью в современном русском языке: дисс. докт. филол. наук: 10.02.01 / Г.Ф. Калашникова, Харьков, 1981, 457 с.
3. Чжао Юньпин. Сопоставительная грамматика русского и китайского языков / Юньпин Чжао, М.: Прогресс, 2003, 455 с.
4. 徐阳春. 现代汉语复句句式研究. - 北京, 中国社会科学出版社, 2002, 116p.
5. 袁晖. 现代汉语. - 合肥市: 安徽教育出版社, 1987, 201p.

SEMANTIC CHARACTERISTIC OF THE MULTICOMPONENT COMPLEX PROPOSALS IN CONTEMPORARY CHINESE LANGUAGE

The abstract provides the definition of polypredicative sentences in Modern Chinese. It provides the explanation of the lack of scientific research of this type of the sentences both in China and abroad. The paper examines the main semantic features of polypredicative sentences in comparison to the Chinese compound sentences.

Keywords: polypredicative sentence, Modern Chinese, predicative unit, semantic features.

К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

Гюльнара Рзаева

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: gulnara_rzayeva@mail.ru

Проблема оптимизации процесса формирования профессиональной речи в неязыковом вузе остается одной из актуальных в методической науке. Совершенно очевидно, что в каждом отдельном случае содержание и методика обучения должны отражать то общее, что характерно для профессиональной речи вообще, и специфические особенности речи специалистов конкретной профессии.

Четкое определение коммуникативных потребностей специалистов той или иной сферы деятельности является актуальным в связи с утверждением в современной методической науке коммуникативно-ориентированного подхода к обучению неродному языку.

Поскольку коммуникативное обучение направлено на практическое владение языком, то оно предполагает, что «с самого начала изучаемый язык должен использоваться в естественных для него целях и функциях, для выражения индивидуально-личностных потребностей, желаний, притязаний учащихся» [3].

В работах М.Н. Вятютнева мы находим такое определение: «Коммуникативные потребности – это те конкретные побуждения и цели к восприятию и продуцированию актов коммуникаций, которые диктуются существующими и прогнозируемыми ими ситуациями (условиями) общения» [2].

Русский язык является одним из официальных языков ООН и ее специализированных учреждений, используется при подготовке текстов многосторонних договоров, во время проведения международных переговоров, заседаний. Кроме того, знание русского языка следует рассматривать как средство общения со специалистами (русскоязычными) при осуществлении совместной производственной и научной деятельности, как одно из средств повышения профессионального уровня, как средство знакомства с литературой по специальности (периодические специальные издания, справочники, сборники документов, корреспонденция и т.п.).

Изучение текстов по специальности начинается с первого курса. Это позволяет уже на первых порах обучения в вузе формировать профессионально направленную речь на русском языке, вырабатывать умения и навыки правильного восприятия и продуцирования информации.

Обучение естественному речевому общению – основная задача практического курса русского языка как иностранного (РКИ). В условиях современных темпов экономической интеграции одной из актуальных задач РКИ становится обучение языковому общению в целях осуществления профессиональной деятельности. Следовательно, во главу угла ставится язык делового общения и язык специальности, научной или производственной деятельности той сферы, где изучающий русский язык уже позиционирует себя как профессионал.

Такая конкретная задача определяет отбор языкового материала и выбор, а также описание определённых коммуникативных ситуаций. Для русского языка с его функционально-стилистическим разнообразием такая методическая работа необходима. Всё чаще к изучению русского языка как иностранного обращаются взрослые люди в силу деловой и профессиональной необходимости, такие учащиеся строго определяют свои цели и задачи и часто ограничены во времени.

Цель изучения русского языка как иностранного – свободное выражение интенций на русском языке, формирование устойчивых речевых умений и навыков для свободного общения в избранных ситуациях. Язык профессионального общения требует как определённого уровня общего владения языком (ТРКИ-1, 2), так и владения языком делового общения и собственно языком специальности (профессиональные модули ТРКИ). Таким образом, с точки зрения языкового содержания коммуникативная ситуация наполняется определёнными грамматическими конструкциями научного и делового функциональных стилей, терминологической и специальной лексикой. Обучение научной речи и языку делового общения достаточно полно разработано ведущими методистами РКИ (Л.П. Клобукова, С.А. Хавронина, О.Д. Митрофанова и др.), описаны коммуникативные ситуации профессионального и делового общения. Однако общество развивается, деятельность профессионалов становится все более открытой и практически направленной.

Обучение языку и развитие речи учащихся на русском языке не может быть ограничено научным или деловым функциональными стилями речи. В реальной жизни человек часто оказывается в «пограничных» коммуникативных ситуациях, прежде всего это характерно для таких специальностей, где профессиональная деятельность направлена на общество, например: медики (во всем разнообразии этих профессий), социологи, журналисты, политологи,

психологи, менеджеры различных специальных направлений и т.п. Безусловно, это касается и представителей крупного бизнеса или специалистов крупных компаний-производителей, работающих с клиентами.

Изучая язык, нельзя пройти мимо русской художественной литературы, которая может также дать богатый материал для изучения языка профессионального общения. Это рассказы А.П.Чехова, романы Д. Гранина, Ю. Полякова и др. С этой же точки зрения могут быть использованы и российские художественные фильмы, часто затрагивающие социально-производственные отношения.

Практика подобной работы показывает, что такой учебный материал активизирует учебную деятельность и делает процесс освоения русского языка эффективным и эмоционально подвижным, что в конечном итоге приближает учебную ситуацию к аутентичной и даёт хороший результат в освоении русского языка, особенно в отсутствии языковой среды.

Ключевые слова: профессионально ориентированное обучение, тематические концепты, профессиональные ситуации и социальные роли, международная коммуникация, интерактивные методы обучения.

Литература

1. Акишева А.Т. Изучение профессионального русского языка как важнейшее средство в овладении избранной специальностью, Педагогика высшей школы, 2017, №2, с.89-92. URL <https://moluch.ru/th/3/archive/55/1931/> (дата обращения: 10.04.2018).
2. Вятютнев М.Н. Теория учебника русского языка как иностранного, М.: Русский язык, 1984, 248 с.
3. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку, М.: Русский язык, 1989, 219 с.
4. Клобукова Л.П. Обучение языку специальности. Учебное пособие, М.: МГУ, 1987, 81с.
5. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. М.: Русский язык, 1985. 128 с.
6. Хавронова С.А. Говорите по-русски/Учебное пособие. Москва: Рус. яз., Медиа, 2007. 316 с.

TO THE QUESTION OF STUDYING THE RUSSIAN LANGUAGE

Currently, one of the most urgent tasks of the present time is the training of a specialist who can navigate the constantly changing conditions of the globalization of human society. Professional success of a specialist largely depends on fluency in Russian, knowledge of its norms in professional communication. Knowledge of the language implies the formation of a terminological terminology apparatus, the expansion of the information horizon on the material of texts on the specialty, the ability to interpret the information received.

When mastering the professionally oriented content of Russian language classes, students immerse themselves in certain situations of future professional activity. They have an additional motivation - a new interest in the specialty; deep understanding of the importance of studying special disciplines; serious attitude to learning as a day-to-day and laborious work; value acquisition of professional and communicative competence; further intellectual development through independent work (self-education).

Keywords: professionally oriented training, thematic concepts, professional situations and social roles, international communication, interactive teaching methods.

BÖLÜNMÜŞ VƏTƏNİN BÖLÜNMƏZ ŞAIRİ

Nəzrin Rzayeva

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nazrinrzayeva88@gmail.com

Ədəbiyyatımızda sonsuz bir ağrı hissi var ki, bu da bölünmüş Azərbaycanımızla bağlıdır. E.Akimova yazır: «Bu mövzu illərdir ki, milli poeziyamızın içinə çöküb və ondakı ağrı simvolikasını şərtləndirir» [1, s.116]. Ədəbiyyatşünaslığımızda cənub mövzusu kimi araşdırılan bu mövzu problemə, demək olar ki, əksəriyyət qələm sahiblərinin yaradıcılığında toxunulmuşdur. Ancaq ədəbiyyatımızda elə qələm sahibləri vardır ki, onların yaradıcılığında bu mövzu daha daha çox həcmə və çəkiyə malikdir. Belə ədiblərdən biri də Söhrab Tahiridir.

Şairin ömrünün illəri dağılan muncuqlar kimi Arazın o tayına bu tayəna səpələnmiş, İranın Astara şəhərində dünyaya göz açan Söhrab Tahir Bakıda dünyaya gözünü yummuşdur. Odur ki, vətən torpaqlarının köksünə sancılmış tikanlı məftillərin dərdi onun ürəyində daha böyük dağ olmuşdur. Elə bir dağ ki, Söhrab Tahir onu aşmaq üçün əlinə qələm almış, ağrısını, nisgilini, həsrətini kağızalara köçürmüşdür. Onu şair edən də, bəlkə də, bu ağrı, bu nisgil, bu həsrət olmuşdur. Söhrab Tahirin bütün yaradıcılığı onun bir sənətkar erudisiasına malik olduğunu göstərir, onun istər poeziyası, istər nəsr, istərsə də publisistikası yaradıcı təfəkkürün dərinliyini göstərir. Ancaq o, öz yaradıcılıq gücünü daha çox poeziyaya yönəldib, daha çox şair kimi məşhurlaşmış və daha çox şeirləri ilə oxucu məhəbbəti qazanıb. Çünki Söhrab Tahir bir ədib kimi düşündürən əsas mövzu problematika cənub mövzusu idi. Bu da özünün ən yaxşı ifadəsini şeirdə tapa bilərdi. Mövzunun emosional məzmunu - vətənə məhəbbətin, məğlubiyyətdən doğan qəzəbin, düşməyə nifrət yalnız poeziyanın potik müstəvisində öz ifadəsini dolğunluğu və zənginliyi ilə tapa bilərdi. Ona görə də Söhrab Tahirin qələmi daha çox bu janra, bu janrdakı işə cənub mövzusu yönəlib. Ədəbi tənqiddə də onun yaradıcılığında danışarkən ilk olaraq bu xüsusiyyəti qeyd edib: «Poeziya aləmində ilk addımlarından başlayaraq, Söhrab Tahir şimalı-cənublu torpaqlarımızın, xalqımızın ağrıları, qayğıları ilə nəfəs almış, bütün yaradıcılığı boyu bu mövzuya müraciət etmişdir» [2, s.192].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, cənub mövzusu ədəbiyyatımızda ən çox müraciət olunan mövzularındandır. Ancaq bu mövzunun bədii həlli Söhrab Tahir yaradıcılığında öz dərin səmimiyyəti ilə seçilir. Bu da təsadüfi deyildir. Onu bu mövzuya ömür yolu gətirmişdir. Belə ki, ədibin cənubi Azərbaycanda keçən əsrin ortalarında baş verən milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı olması onun cənub mövzulu poeziyasının poetik rəngləri yalnız yaradıcı təxəyyülün duyumu ilə deyil, həm də həyatı təcrübənin təəssüratları ilə çəkilməmişdir. Ona görə də onun cənub şeirlərində söz sanki bədii-informativ yükə malik vahid deyil, canlı orqanizmdir. Görüb-gördüklərindən, ağrılardan danışan, qəzəb nifrət, məhəbbət ifadə edən dil vahidi deyil, ağrıyan, qəzəb və nifrət pükürən, sevgi, məhəbbət daşıyan canlı orqanizmdir. Sözə bu canı, bu nəfəsi verən Söhrab Tahir qəlbini döyüntüləridir. Şair özü də şeirlərində vətən dərini qəlbini möhnəti kimi xarakterizə edir.

Əzəldən ürəyim elə bağlıdır,
Vətən həsrətindən sinəm dağlıdır,
Kimi sevindirir, kimi ağladır,
Bu iki sifətli möhnətim mənim [5, s.19].

Söhrab Tahirin bölünmüş Azərbaycan, susdurulmuş inqilab mövzulu şeirlərinin sətirləri həm də onun ömrünün səhifələridir. O, keçən əsrin qırxıncı illərində Cənubi Azərbaycanda baş qaldıran xalq hərəkatına çox erkən, ilk gənclik illərində qoşulmuşdur. Və bu hərəkatın lideri Pişəverinin gənc Söhraba böyük rəğbəti vardı və gənc Söhrabın da milli hökumətə böyük ümidləri. Milli hökumətin süqutu ilə onun bu ümidləri şeir sətirlərinə dağılmış ağrıya, hayqırtıya, həsrətə çevrildi. Flora Xəlilzadə «Yer üzünün gəzəri Savalanı» məqaləsində yazır:

“Hələ erkən yaşlarından poeziyaya marağ göstərən Söhrab Tahir Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq yolunda çarpışan, mübarizə aparən hürriyyət aşığıdır. Lakin bir çox cənublu soydaşlarımız kimi onun da taleyi dövrün, zamanın haqsızlıqlarına tuş gəlmişdir. Apardığı haqq işinin bəxş etdiyi “ərməgan” bu oldu ki, doğulduğu yurddan, anasından, uşaqlığının minbir xatirəsini yaşadan yerlərdən, əzizlərindən ayrı düşdü. Şehli gəncliyindən bu günə Savalanmış ömrünə kimi, özü demişkən, iki həyat yaşadır» [3].

Azərbaycan uğrunda mübarizəyə döyüş meydanından başlayan Söhrab Tahir sonradan bu mübarizəsini söz meydanında davam etdirdi. Onu da qeyd edək ki, şair bölünmüş Azərbaycanın ağırlarını, Cənubi Azərbaycanda keçən əsrdə üç dəfə alovlanmış və sönmüş milli-azadlıq hərəkatıyla bağlı düşünüb duyduqlarını şeirin sətirlərinə köçürsə də, onların şeirləşməsinə də poeziyasında birmənalı münasibət bildirməmişdir. «Vətən» şeirində şair yazır:

Bir vaxt əsgər idin, döyüşkən, igid,
İndi şeir olursan kitablarda sən [5, s.9].

Bu miraların ilk yaratdığı təəssürat budur ki, sanki lirik mən cənub mövzusunun şeirləşməsinin əleyhinədir. Ancaq əslində sətirlərin mətnəli mənalari daha dərinlərə gedir. Söhrab Tahir parçalanmış, qandallanmış vətən haqqında şeirlərin yazılmasının yox, bütöv Azərbaycan, azadlıq uğrunda mübarizələrin sönməsindən narazıdır. Bu mübarizənin ancaq şeirdə yaşamağından, ancaq şeir misralarında aparılmağından narahatdır. Şair şeirə çevrilən yox, azadlığa çevrilən bir hərəkat arzulayır. Ona görə həmin misraların ardınca fikrini belə tamamlayır:

Bəs haçan döyüşdən, vuruşdan keçib
Böyük azadlığa çevriləcəksən!? [5, s.9].

Tənqidçi V.Yusifli şairə müraciətlə yazır: “Sənin yetmiş illik yaradıcılığını o taylı-bu taylı mənən bölünməz Azərbaycanın bədii salnaməsi hesab etmək olar”. (6; 14). Bu salnamədə çox şey, hətta milli azadlıq hərəkatının canlı bədii lövhələri də var. Şair onların bədii rəsmi «Döyüş lövhələri» şeirində çızır.

Dükənlərin şüşə sözü
Ovulubdur, tökülübdür.
Vəzirliyin bər-bəzəkli
Qapıları sökülübdür.
Boz divarlar güllələnib
Daşlar olub qırım-qırım,
Güllə yeri qan hayqırır [5, s.33].

Göründüyü kimi, şair abadlığın dağıdılmış, parçalanmış mənzərəsini böyük şövq və həzlə təsvir edir. Bu misralarda Söhrab Tahirin təbi zülm və əsarətə qarşı qəzəb, nifrət püskürən kütlənin üsyankar ruhundan qidalanır. Bu ruh şairin döyüşkən, azadlıqsevər ruhuna güc, qüvvət verir. Şairin «Vətənlə sevgi arasında» kitabına yazdığı ön sözdə Sabir Rüstəmxanlı doğru olaraq yazır: «Kitabda, doğrudan da, iki ölkənin taleyi, iki dünyanın havası var; lakin bu iki ümman bir ürəkdə baş-başa gəlir, qovuşub birləşir. Bu, Söhrab Tahir poeziyasına təkə çağdaş Azərbaycan şeirində deyil, dünyanın döyüşkən, inqilabi poeziyasının qüdrətli nümayəndələrindən, ömrü mühacirətdə keçmiş Nazim Hikmət və Pablo Neruda, Aleks la Quma və Mahmud Dərviş yaradıcılığı ilə bir sırada yer qazandırır. Təəssüf ki, biz Söhrab Tahir yaradıcılığını məhz bu baxımdan, təkə Azərbaycan xalqının taleyini, dərini yox, öz azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparən bütün xalqların, xüsusən də Şərq xalqlarının ürək tərcümanı olan bir poeziya kimi araşdırıb qiymətləndirə və ölkə miqyasında, ölkəmizin sərhədlərindən kənarında təbliğ edə bilməmişik» [4, s.8-9]. S.Rüstəmxanlının Söhrab Tahir poeziyasının təbliğatı işi ilə bağlı dediklərinə qoşularaq onu qeyd etmək istəyirik ki, əslində Söhrab Tahir imzasının təbliğata deyil, oxucunun bu poeziyaya böyük ehtiyacı var. Özü də bu günün Azərbaycan oxucusunda bu ehtiyac daha böyükdür. Çünki onun inqilab ocaqları sönmüş közü, itirilmiş Qarabağ torpaqları var. Azərbaycanın azadlığı və birliyi uğrunda XX əsrdə üç dəfə baş qaldıran inqilabların

XXI əsrdə yenidən alovlanması və qalibiyyətə çatması, dərdi dağ olmuş Qarabağın yenidən Azərbaycana qaytarılması üçün siyasi qüvvələrin işi yetərli deyil, bunun üçün həm də xalqın döyüşkən ruhu lazımdır. Söhrab Tahir poeziyası bu ruhu onda alovlandırmaq üçün ən yaxşı vasitələrdəndir. Çünki bu poeziyanın əsarətə nifrəti, azadlıq sevgisi, qalibiyyət əzmi böyükdür. Bu nifrəti, sevgini, qalibiyyəti özümüzün və övladlarımızın qanına, canına hopdurmaq üçün nəsilləri Söhrab Tahir poeziyası ilə tərbiyə etməliyik.

Açar sözlər: Söhrab Tahir, azadlıq mübarizəsi, cənub mövzusu, poeziya.

Ədəbiyyat

1. Akimova E. Çağdaş poeziya və ədəbi təmayüllər, «Elm və təhsil», Bakı, 2016, 312 s.
2. Arzumanlı V. Qəlbi cavan, ömrü dastan Söhrab Tahir “Azərbaycan” jurnalı, 2006, №5, s.190-192.
3. Xəlilzadə F. Yer üzünün gəzəri Savalanı
http://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2014/may/372447.htm
4. Rüstəmханlı S. Azadlığa içilən and, Söhrab Tahir Vətənlə Sevgi arasında, Bakı, Yazıçı, 1986, 342 s.
5. Söhrab Tahir Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 272 s.
6. Yusifli V. Söhrab. Azərbaycanın xalq şairi Söhrab Tahir haqqında, Ədəbiyyat qəzeti, 2015, 14 mart, № 16/17, s.13.

THE INDIVISIBLE POET OF THE DIVIDED COUNTRY

Southern Theme is one of the most appealing topics in our literature. The artistic solution of this theme is selected by his deep sincerity in the creativity of Sohrab Tahir. His life journey led him to this topic.

Sahrab Tahir, who started his fight for the battle for Azerbaijan later continued his struggle in the literary field.

Keyword: Zohrab Tahir, war for freedom, southern moviem, poetry.

MÜQAYİSƏ OLUNAN DİLLƏRDƏ RƏNG ADLARI İLƏ FORMALAŞAN FRAZEOL LOGİZMLƏRDƏ MİLLİ KOLORİTLƏRİN İFADƏSİ

Aysel Şabanova

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Frazeologizmlərin milli-mənəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılması frazeologiya sahəsində kifayət qədər yayılmış tədqiqatdır. Uzun illər ərzində frazeologiya ilə məşğul olan alimlər frazeoloji vahidlərin bu və ya digər xalqın milli koloritinin inikası olduğunu sübut etmişlər. Görkəmli rus dilçisi V.N.Teliya frazeologizmləri “güzgü” ilə müqayisə edərək qeyd edib ki, frazeologiya xalqın linqvo-kulturoloji xüsusiyyətlərini, milli özünüdərkini əks etdirir [5, s.215]. Digər dilçilər E.M.Vereşaqin və V.Q.Kostomarov frazeologizmləri dil daşıyıcılarının “kollektiv yaddaşının məhsulu” və “mədəniyyət abidəsi” adlandırırdılar [3, s.7]. Frazeologizmlərin bir tematik qrupu sayılan rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərdə milli-mənəvi xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə əks olunur. Frazeoloji

ədəbiyyatlara nəzər saldıqda, hər hansı bir dilin frazeoloji sistemində rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərin mühüm yer tutduğunu görürük. Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeologiyasında xeyli sayda rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Bu cür frazeologizmlər xalqın milli təfəkkürünü əks etdirir. Milli təfəkkür - ana dilinin kateqoriya və formaları çərçivəsində xalqın milli xarakterli intellektual, mənəvi və iradi keyfiyyətlərini, şeləcəşdəbonlarınntəzahür formalarının özündə birləşdirən dünyagörüşüdür [4, s.52].çLeksik2vsəviyyədəc exalqıncemilli-mənəvi xüsusiyyətlərinin, milli təfəkkürünün tədqiqi müqayisə olunan dillərdə rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərin araşdırılmasını zəruri edir. İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində rəng adları olan frazeologizmlərin müqayisəli şəkildə tədqiqi nəinki, bu dillərin leksik strukturu, həm də bu xalqların sosial-mədəni həyatı və milli təfəkkürü arasında fərqli və oxşar xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Çünki dünyanın hər bir xalqı bu və ya digər rəngə münasibətdə fərqli mövqə tutur, bu rənglərə münasibətdə özünəməxsus mövqeyi ilə seçilir. Bütün bunlar isə tarixi kateqoriya olduğundan xalqın təfəkküründə qədim dövrlərdən formalaşaraq sabitləşmiş frazeologizmlərdə bu və ya digər formada öz əksini tapır. Rəng adları ilə formalaşan frazeologizmləri milli-mənəvi dəyərləri əks etdirməsi baxımından şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

1) Bu və ya digər xalqın mədəniyyətini kompleks şəkildə əks etdirən frazeologizmlər. Bu frazeologizmlərin bütün elementlərində milli koloritlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *Gretna-Green Marriage* (sevənlərin gizlicə evlənmə bildikləri Şotlandiya yaxınlığında kiçik bir kənd). Göründüyü kimi bu frazeologizm bütövlükdə milli-mənəvi xüsusiyyətləri əks etdirir. İngilislərin tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyətindən xəbərsiz olan şəxs bu frazeologizmin mənasını anlaya bilməyəcək. Bu frazeologizmin işlənmə tarixi XVIII əsrə gedib çıxır. Belə ki, həmin dövrdə İngiltərədə 21 yaşına çatmamış şəxslər valideyn icazəsi olmadan ailə qura bilməzdilər. Lakin Şotlandiyada 16 yaşına çatmış şəxslərə ailə qurmağa icazə verilirdi. Buna görə də İngiltərədə evlənmək istəyənlər Şotlandiyanın Gretna – Green kəndinə (bu kənd İngiltərə-Şotlandiya sərhədinə yaxın idi) qaçaraq gizlicə evləndirilirdi. Sonradan bu frazeologizm valideyn icazəsi olmadan qaçaraq evlənmənin bütün gənclərə şamil edilməyə başladı. Azərbaycan dilində işlənən *sarı sim* (həssas nöqtə) frazeologizmi də milli koloriti kompleks şəkildə əks etdirir. Belə ki, sarı sim Azərbaycan milli musiqi aləti olan tarın bir parçasıdır. Tarın digər simlərinə nisbətən sarı simlər qırılmağa daha meyilli olurlar. Ona görə də həssas nöqtə sarı simə bənzədilir.

2) Bu və ya digər xalqın mədəniyyətini qismən ifadə edən frazeologizmlər. Bu frazeologizmlərin komponentlərindən yalnız biri milli kolorit əks etdirir. Məsələn: *Blue Monday – ağır Bazar ertəsi* (istirahət günlərindən sonrakı ilk iş günü). Burada göy rəngin işlənməsi də təsadüfi deyildir. Belə ki, həftənin bazar ertəsi İngiltərədə kilsələrin mehrabı göy rəngli örtüklə örtülür. Azərbaycan dilində işlənən qara *gözlərinə bağıslamaq* frazeologizmini də həmin qrupa aid etmək olar. Bu frazeologizm azərbaycanlıların xarici görünüşlərinin əsasən qara saçlı, qara gözlü olmasının göstəricisidir. Bu birləşmə ingilis, alman, rus və s. sarışın xarici görünüşə sahib olan xalqlar üçün tamamilə yaddır.

3) Bu və ya digər xalqın milli-mənəvi xüsusiyyətlərini prototiplər vasitəsilə əks etdirənlər. Burada prototip dedikdə, bu və ya digər xalqın milli adət-ənənələri, bayramları, tarixi faktları, həyat tərzini, rəvayət və əfsanələri və s. nəzərdə tutulur. Məsələn: İngilis dilində işlənən «*green fingers*» (hərfi mənəsi yaşıl barmaq) frazeologizmi bağçılıq, bostançılıq işlərini yaxşı bacaran şəxsə deyilir. Bu ifadə XV əsrdə yaranmışdır. İngiltərə kralı IV Eduard bitkiləri çox sevirmiş və ona görə də onun bitkilərinə qulluq etmək üçün çoxlu sayda xidmətçi cəlb olunmuşdur. Deyilənə görə, kral hansı xidmətçinin bitkilərə daha yaxşı qulluq etdiyini müəyyənləşdirmək üçün onların əllərinə baxmış, bitkilərə ən çox qulluq edən xidmətçi, əlləri daha yaşıl olan hesab edilirdi. Dilimizdə işlənən *almı ağ/açıq olmaq* frazeologizmi günahsız olmaq mənasında işlənir. Bu frazeologizmin tarixçəsi qədim bir adət ilə bağlıdır. Deyilənə görə, qədim zamanlarda cinayətkarları cəzalandırmaq üçün onların alınlarına xüsusi damğa vururdular və damğa ömür boyu onların alınlarında qalırdı. Beləliklə, cinayətkarlar üzdən bilinirdi.

4) Bir qrup frazeologizmlərdə isə milli-mənəvi xüsusiyyətlər nisbətən universal xarakter daşıyır. Bu qrupa daxil olan frazeologizmlərdə əks olunan milli-mənəvi xüsusiyyətlər bir sıra xalqlara, mədəniyyətlərə aid ola bilər. Məsələn: *black fate – qara bəxti olmaq* (İngilis və Azərbaycan dillərində bu frazeologizmlərin eyni mənəvi ifadə etməsi hər iki dildə qara rəngin semantikasının oxşarlığı ilə əlaqədardır). *To give green light - yaşıl işıq yandırmaq* (müqayisə olunan dillərin hər ikisində işıqforun yaşıl işığı eyni mənəvi ifadə edir).

Göründüyü kimi, rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərdə xalqın milli-mənəvi xüsusiyyətləri, həyat tərzi, adət-ənələri bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. Təqdim edilmiş tezisdə ingilis və Azərbaycan dillərində rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərdə milli-mənəvi xüsusiyyətlərin bu və ya digər formada təzahür formaları müqayisə şəkildə araşdırılmış və onlar milli-mənəvi dəyərləri əks etdirməsi baxımından 4 qrupda təsniflənmişdir.

Açar sözlər: frazeologizm, milli kolorit, xüsusiyyətlər.

Ədəbiyyat

1. Hornby A., Turnbull J. Oxford Advanced Learner's Dictionary: 8th Edition. Oxford University Press, 1996.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 176 s.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г., Язык и культура. Индрик, 2005, 1040 с.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. М: Академия, 2001, 183 с.
5. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. М: Школа «Языки русской культуры», 1996, 288 с.

EXPRESSION OF THE NATIONAL CULTURAL CHARACTERISTICS IN THE PHRASEOLOGISMS FORMED BY THE COLOUR NAMES IN THE COMPARING LANGUAGES

The article deals with national-cultural characteristics of colour item phraseologisms in Azerbaijani and English languages. One of the main features of phraseologisms is expressing national-cultural characteristics of one or another nation. According to the the degree of expressing these features the author divided them into 4 groups. This comparative analyses helps to find out differences and similarities between phraseologisms in English and Azerbaijani languages.

Keywords: phraseologism, national feature, characteristics.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN MÜXTƏLİF KOMPONENTLİ SOMATİK FRAZELOGİZMLƏRİN STRUKTURAL TƏSNİFİ

Elzadə Sadiqova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: elzada.sadigova@au.edu.az

Strukturca dəyişməyən somatik frazeologizmlərin tərkibi müxtəlifdir. Somatik frazeologizmlərin strukturunda az və ya çox dərəcədə dəyişiklik edilərək işlədilməsi bu və ya digər bədii məqsədlərlə də əlaqədardır. Bu zaman həmin birləşmələr əlavə estetik və bədii keyfiyyətlər əldə edir. Bu birləşmələr istər müəllifin, istərsə də surətlərin nitqini daha da emosional edir, onun təsir qüvvəsini

qat-qat artırır. Professor A.M. Qurbanov bu haqda yazır: “Frazeoloji vahidlərin quruluşunda olan dəyişiklik müxtəlif məqsədlərlə bağlı olduğu üçün eyni formada deyil, çox müxtəlif şəkillərdə olur” [5]. Somatik frazeologizmləri tərkibcə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

a) iki komponentli somatik frazeologizmlər:

Ələ salmaq, yada salmaq, dünyasını dəyişmək, baş sındırmaq, üz vermək, işə düşmək, can vermək, dünyasını dəyişmək, ürəyi qopmaq, bel bağlamaq, canı yanmaq, başa vurmaq və s. Məhz bundan sonra elə bil kimsə tələbəyə dedi ki, lövhəyə bir də yanaş, elanları bir də gözdən keçir [1]; Əcaib burumlu ayaqlara malik olan hündür, arxalı kürsülər də beləcə köhnə, əldən düşmüş idi [1].

b) üç komponentli somatik frazeologizmlər:

Üzünün suyunu tökmək, ürəyi ağzına gəlmək, ürəyi qana dönmək, ürəyi alışıb yanmaq, ürəyi quş kimi çırpınmaq, ürəyini xarab eləmək, ürəyi dağa dönmək, ürəyi dabanına düşmək, başında qoz sındırmaq, başına ağıl qoymaq, canını oda yaxmaq, başına yüngüllük gəlmək, başından tüstü çıxmaq, gözü su içməmək və s.

c) üçdən artıq komponenti olan somatik frazeologizmlər:

Ürəyi sapdan asılı olmaq, ürəyi qırılıb ayaqlarının altına düşmək, quyruğu qapı arasında qalmaq, qulağının ucuna qədər qızarmaq, ürəyi qəfəsə salınmış quş kimi çırpınmaq və s. Dilimizdə çox komponentli somatik frazeologizmlər iki və üçkomponentli birləşmələrə nisbətən sayca azlıq təşkil edirlər.

Bir sıra dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də somatik frazeoloji birləşmələrdə əsas tərəf adlarla və fellərlə ifadə olunur. Əsas sözün qrammatik səciyyəsinə görə onları iki qrupa bölmək olar: a) ismi somatik frazeologizmlər; b) feli somatik frazeologizmlər.

İsmi somatik frazeoloji birləşmələrin əsas tərəfi adlarla ifadə olunur, yəni mərkəz rolunu isimlər təşkil edir. Həmin birləşmələr aşağıdakı modeller əsasında formalaşır:

a) sifət+isim modeli əsasında formalaşan somatik frazeologizmlər. Məsələn, daş ürək, yumşaq qəlb, yanar ürək, dəli könül, geniş ürək və s.

Sifətlərin müxtəlif variantları kimi özünü göstərən somatik frazeologizmlər əsas tərəfi isimlərlə ifadə olunan birləşmələrə nisbətən dilimizdə azlıq təşkil etməkdədirlər. Onlar daha çox bədii dildə işlənməsi, eyni zamanda mənanı daha qüvvətləndirməsi, emosionallığı və ekspressivliyi ilə fərqlənirlər. Məhz bu cəhətdən həmin somatik frazeoloji birləşmələr dilimizdə bədii ifadə vasitələri kimi də özünü göstərir. Belə ki, həmin birləşmələr məcazi mənada işlənməklə bədii əsərin təsir gücünü artırmağa da xidmət edirlər. Məsələn, kaman qaşlı, dişləri inci, dili şəkkər, al yanaqlı, gül üzülü, sərv boylu və s.

Dilçiliklə yanaşı ədəbiyyatda da geniş istifadə olunan bu tip somatik frazeoloji birləşmələr epitet adını almağa başlayır. Bəzən bir sənətkarın işlətdiyi müvəffəqiyyətli epitetlərdən istifadə etmək başqa sənətkarlar üçün əsas məqsəd olur. Bu epitetlər demək olar ki, qəlibləşir. Bu cür epitetlər “müqəyyəd epitetlər” adlanır.

b) isim+isim modeli əsasında formalaşan somatik frazeologizmlər. Azərbaycan dilində ismi somatik frazeoloji birləşmələrin bu növü daha çox eyni sözün və ya əks mənalı sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranır. Məsələn, üz-üzə, başdan-ayağa və s.

Azərbaycan dilində somatik frazeologizmlər arasında ismin isimlə təyin olunması yolu ilə yaranan birləşmələr də mövcuddur. Bunlar sırasında ürək sirri, könül aşınası, müjgan oxu və s. göstərmək mümkündür.

c) isim+zərf və zərf+isim tipli somatik frazeoloji birləşmələr. Bu modelə uyğun gələn somatik frazeologizmlər dilimizdə nisbətən azlıq təşkil etməkdədirlər. Dildə həmin frazeologizmlərə adverbial birləşmələr də deyilir. Məsələn, başı aşağı, üzü aşağı, başı yuxarı, əli aşağı, üzü irəli, boğazdan yuxarı və s.

d) tərkibində say olan somatik frazeologizmlər. Bu tipli birləşmələrin tərkibində daha çox “bir” sayına rast gəlir. Eyni zamanda “bir” sayı somatik frazeoloji birləşmələrin yaranmasında kifayət qə-

dər məhsuldar işləkliyə malikdir. Məsələn, “bir ürəkdən (könüldən) min ürəyə (könülə) vurulmaq (aşiq olmaq)”, “bir əli yağda, bir əli balda”, “bir ayağı o dünyada, bir ayağı bu dünyada”(bir ayağı burda, bir ayağı qəbirdə), “bir ayaq sənin, bir ayaq mənim”, “bir baş, bir ayaq olmaq”, “bir başına, bir dizinə vurmaq”, “bir göz qırpımında”, “əli bir yana çıxmaq” və s. Misallardan da görüldüyü kimi, bu frazeologizmlər, bir qayda olaraq, insana, onun müxtəlif mənəvi və həyatı davranışlarına aid olur. “Bir gözlə baxmaq” və ya “bir gözdə görmək” sabit söz birləşmələri “fərqli qoymamaq” mənasındadır. Hər ikisində “bir” say yox, “eyni” sözünün sinonimi kimi işlənmişdir.

Feili somatik frazeologizmlər dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də daha çox üstünlük təşkil edir.

Ə.Hacıyeva feili somatik frazeologizmlərlə bağlı yazır: “Canlı danışmada müxtəlif fikirlərin obrazlı, ekspressiv və yığcam şəkildə verilməsində feili somatik frazeoloji birləşmələrin imkanları çox genişdir. Adi vəziyyətdə heç bir ekspressivliyə, ifadəliliyə malik olmayan sözlər yeni birləşmədə çox vaxt başqa məna kəsb edir və təsirli ifadə vasitələrinə çevrilir. Buna görə də bir çox hallarda bir somatik feili birləşmənin bir neçə mənası olur, yaxud eyni tərkib mətndəki mənasından asılı olaraq həm somatik frazeoloji birləşmə, həm də sərbəst somatik söz birləşməsi kimi çıxış edir.

Aparılan tədqiqatlardan da görünür ki, somatik feili birləşmələrin ismi tərəfi insan bədəninin müxtəlif üzvlərini bildirən sözlərlə, bir hissəsi isə müxtəlif isimlərlə ifadə edilmişdir. Birinci qrupa daxil olan somatik frazeoloji birləşmələr ən çox baş, göz, əl, ürək, üz somatizləri ilə formalaşır” [3].

Feili somatik frazeologizmlərin qrammatik quruluşu hər bir dilin daxili qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə formalaşdığından onların tərkibindəki sözlərin sıralanması və feilin mövqeyi də müxtəlif olur. Məsələn, Allahın ver günü tələbə elan lövhəsi asılmış balaca küçəyə üz tuturdu, bura cürbəcür adamlar toplaşardı [1, s.546]. Sizə elə gəlirmi ki, düşüncələriniz, fikirləriniz özünüzdə deyil, sanki kiminsə başqasındadır, amma nə yollarsa sizin beyninizə doldurulub [1]. Hamısı eyni bir nəticə əldə ediblər, yəni heç bir nəticə - ulduzlar susub. İndi də oturub başlarını sındırırlar [1].

Somatik frazeologizmlərin isim komponentlərinin çoxu, feil komponentlərinin isə hamısı dildə işlənən müstəqil sözlərdən təşkil olunublar. İnsan təfəkküründə mövcud olan bir çox fikirləri daha emosional və ekspressiv şəkildə ifadə etmək üçün, feili somatik frazeologizmlərin bədii dildə istifadəsinə daha geniş yer verilmişdir. Məsələn, Yəqin ki, qafil adamı televiziyada video maqnitofona yazsan, sonra o evdə oturub özü özünə baxsa, təəccübdən bağı çatlar [1]. Hər halda bu qəribə ailə - ikisi olsun, üçü olsun, fərqi yoxdur - hamısı bir yerdə tələbənin şüurunu poza, başını xarab edər bilmədilər [1].

Azərbaycan dilində feili somatik frazeoloji birləşmələri birinci və ikinci tərəfin ifadə vasitələrinə uyğun olaraq müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Birinci tərəfin qrammatik mənsubluğuna görə aşağıdakı qrupları fərqləndirmək mümkündür:

- yönülük halda olan isimlə feilin birləşməsi: başına çəkmək, boynuna çəkmək, başa düşmək, ürəyinə gəlmək, başa gəlmək, başa salmaq, başına daş salmaq, başına hava gəlmək, yola getmək, ağına batmaq, əl-ayağa düşmək və s.

- təsirlik halda olan isimlə feilin birləşməsi: başını uca eləmək, baş açmaq, baş qaçırmaq, baş işlətmək, baş sındırmaq, göz çıxartmaq və s.

- yerlik halda olan isimlə feilin birləşməsi: ürəkdə tutmaq, başda oturmaq, başında oynatmaq, boynunda gəzdirmək, ürəkdə saxlamaq və s.

- çıxışlıq halda olan isimlə feilin birləşməsi: başdan çıxarmaq, başdan eləmək, nəzərdən qaçmaq, ayaqdan salmaq və s.

- mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş çıxışlıq haldakı bir ismin feillə birləşməsi yolu ilə: ürəyindən keçmək, başından çıxarmaq, ürəyində saxlamaq, gözündən düşmək, ayağından çəkmək, boynundan atmaq, dilindən düşməmək, əlindən buraxmaq və s.

S.Cəfərov sonuncu qrup haqqında haqlı olaraq qeyd edir ki, “Bu qrupa daxil olan bəzi birləşmələri mənsubiyyət şəkilçisiz işlətmək (məsələn, əldən buraxmaq, başdan eləmək) münasib ol-

duğu halda, bəzilərini mənsubiyyət şəkilçisiz işlətməkdə məna dolğunluğu itir (beyindən çıxarmaq, gözündən gəlmək), bəzilərinə isə birləşmələr tamamilə başqa mənaya keçir və qovuşmalara çevrilir (məsələn, unutmək və özündən toxumaq kimi iki müxtəlif mənalı sözün sinonimi olan başından çıxarmaq birləşməsinə başdan çıxarmaq şəklində işlətməmiş olsaq, o zaman bir növ aldatmaq mənasını verən qovuşma alınmış olar)” [2].

İkinci komponentin ifadə vasitəsinə görə feili somatik frazeoloji birləşmələri felin növünə, formasına və zamanlara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- feilin məlum növündə işlənənlər: ağzını aramaq, ağzını büzmək, ağılı azmaq, ağılına güc vermək, ayaq açmaq, barmağına dolmaq, baş tapmaq, baş yorma, başı axmaq, başı qarışmaq, beyninə vurmaq, qulaq kəsmək, qulağına gəlmək, dil tapmaq, dillərə salmaq və s.

-feilin məchul növündə işlənənlər: başından açılmaq, boğazı biçilmək, qol-qanadı qırılmaq, əl-ayaq çəkilmək və s.

-feilin qayıdış növündə işlənənlər: acından qarnı quruldamaq, bağı yarımaq, bağı parçalanmaq, qəlbi qırılmaq, qəlbi-dili açılmaq, dili tutulmaq, dilindən daş asılmaq və s.

Feilin zamanlarına uyğun olaraq somatik frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- keçmiş zamanda işlənənlər: başına sanki bir qazan qaynar su tökdülər, dilini dişinə tutub, dili ağzında quruyub və s.

- indiki zamanda işlənənlər: ağzından süd iyi gəlir, gözlərindən qan axır və s.

-gələcək zamanda işlənənlər: burnunu tutsan, canı çıxar; bıçaq vursan qanı çıxmaz və s.

Feili digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də inkarlıq kateqoriyasının mövcudluğudur. İnkarlıq kateqoriyasının morfoloji göstəricisi -ma² şəkilçisidir. Bir çox feili somatik frazeologizmlərdə inkarlıq kateqoriyasının göstəricisinə rast gəlmək mümkündür.

Feilin inkarlıq kateqoriyasına uyğun işlənən somatik frazeologizmlər: boğazından keçməmək, burnundan uzağı görməmək, burnunun ucunu göstərməmək, dil-boğaza qoymamaq, dil verməmək, dildən düşməmək, dili dinc durmamaq, dili söz tutmamaq, gözləri ayaqlarının altını görməmək, gözü su içməmək və s.

Dil strukturlarına, həqiqətən, zahiri forma baxımından yanaşdıqda, müəyyən məntiqi-semantik və üslubi məhdudiyətlər nəzərə alınmazsa, hər bir inkar cümləsinin müvafiq “ilkin” strukturundan – təsdiq cümlə formasından törədiyini söyləmək olar. Məsələn, göz yummaq - göz yummamaq, uğur qazanmaq – uğur qazanmamaq, ağız açmaq – ağız açmamaq [3].

Azərbaycan dilində cümlə tipli somatik frazeoloji birləşmələr də cümlə daxilində bütövlükdə bir cümlə üzvü kimi götürülür və bir sintaktik vəzifə daşıyır. Belə tipli somatik frazeologizmlərin xəbərləri daha çox ismi olur və ya var, yox tipli predikativ sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, başın var olsun, ağzının kəsəri yoxdur, dili varsa dilçəyi də var və s.

Beləliklə, Azərbaycan dilində somatik frazeoloji vahidlər çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Onlar tarix boyu formalaşmış, uzun əsrlər boyu təkmilləşmiş və bu günümüzdə gəlib çatmışdır.

Açar sözlər: frazemlər, müxtəlif komponentli, ismi, feili somatik frazeologizmlər.

Ədəbiyyat

1. Anar. Seçilmiş əsərlər. I cild. Bakı, 2003, 606 s
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları. Bakı, Nurlan, 2008, 274 s.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, ADPU, 1963, 38 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 374 s.
6. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.

7. Тагиев М. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку, Маариф, 1966, 250 с.

STRUCTURAL CLASSIFICATION OF VARIOUS COMPONENTAL SOMATIC PHRASEOLOGISMS USED IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

The article features structural division of somatic phraseologisms in our language. The somatic phraseologisms that are unchanged in structure are different for their contents. They can be classified for their contents as below: double-component phraseologisms, triple-component phraseologisms and multiword somatic phraseologisms. Besides, they can be divided into two groups for grammatical characteristics of the main word: a) noun somatic phraseologisms; b) verbal somatic phraseologisms.

Main part of the noun somatic phraseologisms is expressed by names, which means nouns play a central role. As in the other languages of the world, verbal somatic phraseologisms are more common in the Azerbaijani language, too. As it seems from the researches that, the name part of the somatic verbal combinations has been expressed with the words that express different parts of human body, while another part with various nouns.

The study shows that, in the Azerbaijani language, sentence-type somatic phraseological combinations are deemed as an entire sentence in a sentence and represent the same syntactic role. Thus, somatic phraseological units are widely used in the Azerbaijani language.

Keywords: spaces, different components, noun, verbal somatic phraseologisms.

ŞERVUD ANDERSON YARADICILIĞI AMERİKA NOVELLASINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

Leyla Sarıvəlli

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: leyla.s_93@mail.ru

XX əsrin əvvəllərində Birinci Dünya müharibəsinin sona çatması ilə Amerikada vəziyyət müsbətə doğru dəyişməyə başlamışdı. ABŞ, İngiltərə və Fransa imperialistləri özlərinin başlıca rəqiblərinin darmadağın edilməsinə nail oldular və dünyanın yenidən bölüşdürülməsinə başladılar. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bəşər qırğınından ən böyük mənfəət məhz Amerika Birləşmiş Ştatlarının payına düşmüşdü. 1917-1927 illərdə ABŞ-ın milli gəliri 3 dəfə artmışdı. Konveyer istehsalı mənimsənilmiş, fond bazarı sürətlə inkişaf etmişdi, həmçinin spekulativ əməliyyatların sayı artmış və daşınmaz əmlak bahalaşmışdı [1].

Lakin, çox keçmədi ki, 1929-cu ildə Böyük depressiyanın başlaması ilə Amerikada vəziyyət kökündən dəyişdi. Böyük Depressiya sinxron və irimiqyaslı idi, o dünya iqtisadiyyatının bütün sahələrinə nüfuz etmişdi. Mahiyyət etibarilə onu dünya iqtisadi böhranı adlandırmaq olardı, lakin onun tarixə “depressiya” kimi düşməsi bu iqtisadi böhran nəticəsində cəmiyyətin düçar olduğu emosional durum ilə bağlı idi. İnsanlar həqiqətən də depressiv durğunluq vəziyyətinə qərq olmuşdu. ABŞ-da 1929-cu il Böyük Depressiyası məhsulların həddindən çox istehsalı və elə həmin bu məhsulların alınması üçün pul kütləsinin çatışmazlığı səbəbindən baş tutmuşdu. Daha sonra isə zəncirvari reaksiya və ya “domino prinsipi” baş verir: məhsulların qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi, müəssisələrin

iflas olması, işsizlik, idxal olunan məhsullardan alınan əlavə vergilər, istehlakçı tələbatının və həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi. Birja iflası nəticəsində ABŞ-da 20-25 milyon insan itkiyə məruz qaldı [1].

Məhz yuxarıda verilən məlumatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, baş vermiş böhran şəraiti əhalinin yaşayış üçün zəruri olan standartlarında özünü bürüzə vermiş, insanların maddi və mənəvi vəziyyətlərində dərin sarsıntı şəklində təzahür etmişdir.

Dövründən asılı olmayaraq, insanların həyatında baş verən bu və ya digər dəyişikliklər insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsirsiz qalmır desək, təbii ki, yanılmazdır. Amerika həyatında baş verən böhranın əhalidə yaratdığı sarsıntı həmin dövr ədəbiyyatında yaranmış əsərlərdə öz əksini tapmışdır. XX əsr Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Şervud Andersonun yaradıcılığı da bu baxımdan öz bənzərsizliyi və yenilikləri ilə seçilir. Onun hekayələrində Amerika əhalisinin məişəti, sənayeləşmə prosesi, işçilərin ağır vəziyyəti, insanların qapıldığı tənhalıq hissi, onların həyatda özlərinə yer tapa bilməmələri, yaşadıkları həyatın onları qane etməməsi və keçirdikləri psixoloji problemlər kimi mövzular işıqlandırılır.

Anderson hekayələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun hekayələrində bitkin süjet xətti və konkret qəhrəmanlar “varla yox” arasında dəyişir. Hekayələrdə heç bir hadisənin baş verməməsi təsirini yaradaraq, Şervud Anderson əsas ağırlığı hiss və həyəcanların, əhval ruhiyyənin təsvirinə yönəldir, hadisə və hərəkət demək olar ki, yox dərəcəsində, amma hadisələrin yaratdığı duyğu və həyəcanlar qabarıq şəkildə təsvir olunur. Hekayələrin mətninə diqqət etdikdə, daxili monoloqların bənzərsizliyini duymamaq qeyri-mümkündür. Şervud Anderson hekayələrinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də bədii portretləri yaratmaq prosesində psixoloji cəhətləri vurğulaması ilə bağlıdır.

Şervud Andersonun hekayələrində qəhrəmanlar mövcud olmayan yerdən mövcud olmayana gedib-gəlirlər. Lakin, “Sərxoşluq” (“Drink”), “Qayıdış” (“Return”), “İşıqlanmayan çıraqlar” (“Unlighted lamps”) kimi hekayələrində XX əsrin əvvəllərində baş vermiş konkret, real hadisə və proseslərə toxunulur. Anderson hekayələrinin qəhrəmanları olan “balaca və cılız” insanlar öz daxili aləmlərində baş verən təlatümlərlə o dərəcədə məşğuldurlar ki, həyatın onların yanlarından ötür keçməsinin fərqi belə varmırlar.

Anderson yaradıcılığının şah əsərlərindən biri “Uaynsburq, Oqayo” toplusudur. Topluya daxil olan hekayələrdə Uaynsburqda yaşayan ayrı-ayrı insanların həyatlarında baş verən hadisələrin daxili aləmlərində necə təzahür etdiyinin şahidi oluruq. Şervud Andersonun 1883-cü ildə ailəsi birgə köçdüyü Oqayo ştatının Klayd şəhəri Uaynsburqun prototipi rolunu oynamışdır.

Andersonun “Tənhalıq” hekayəsində anası və içki düşkünü olan ögey atası ilə birgə yaşayan Alisanın daxili həyəcanlarının, sevinc və kədərini şahidi olmaq mümkündür. Sevgisinə sadıq yaşayan Alisanın bütün ömrü geri dönməyəcək məhəbbətini gözləməklə keçir. Öz özünə ürək-dirək verən, bir gün sevdii insanın geri qayıdacağına ümid bəsləyən Alisanın həyatı monoton ritmdə davam edir və qəflətən Alisa necə dərin bir çarəsizlik dənizinin içində boğulduğunu kəşf edir. Gözləməklə, ümidlə keçib gedən həyatında əslində nə çox şey itirdiyinin yaratdığı peşmanlıqlar, tənhalıqdan doğan depressiya Andersonun usta qələmi ilə canlandırılıb [2].

“Qəhvəyi paltolu kişi” hekayəsi sujet xəttinə malik olmayan, konkret hadisələrin bəhs edilmədiyi hekayələrdən biridir. Bu hekayədə sadəcə qəhrəmanın daxilən keçirdiyi hisslər, həyat yoldaşına qarşı bəslədiyi duyğuları qələmə alınır. “Qəhvəyi paltolu kişi” hekayəsində ilk baxışdan oxucu zənn edə bilər ki, bu hekayədə iki obraz mövcuddur. Əslində isə, bu hekayənin heç bir qəhrəmanı yoxdur. Hekayə başdan sona insan hisslərinin və düşüncələrinin təsvir olunmasından ibarətdir. Hekayənin mövzusu adında əks olunmuşdur desək, yanılmış olmaqdır. “Qəhvəyi palto” insanın yaşadığı həyatı əks etdirən vasitədir, o, öz ailə həyatını bu paltonun içində, dar çərçivəyə salınmış, sıxışdırılmış kimi hiss edir. Bu dünyadan qurtulmaq istəsə də, “qəhvəyi palto”dan xilas ola bilmir [3].

Şervud Andersonun “İşıqsız çıraqlar” hekayəsində özgüləşmə problemi qabarıq şəkildə özünü bürüzə verir. Hekayə 18 ildir eyni evdə yaşayan ata və qızdan bəhs edir. Onlar bir-birlərinin həyatına

təsir edib, səmimi münasibət qurmaq əvəzinə, öz dünyalarında yaşayıb, bir birlərinə özgələşirlər. Hekayədə atanın cismani ölümü və qızın həyatda ölü kimi yaşaması açıq şəkildə meydana çıxır. Hekayədə olan obrazlar soyuq və özünəgüvənən xarakterin nümayəndələridir. Hekayədə aşılınması nəzərdə tutulan fəlsəfi fikir isə ondan ibarətdir ki, insanlar eyni məkan daxilində, birlikdə yaşasalar belə, əgər arada səmimi münasibət mövcud deyilsə, görünməz məsafələri aşmaq mümkün olmur. Şəxsi münasibətlər yalnız həqiqətin düzgün dərkisi əsasında irəliləyir və uğur qazanır [4].

Anderson qələmindən çıxan “Ləyaqət” hekayəsi xəyanətlə üzləşən bir insanın daxili zəifliyinin bədii əksidir deyə bilərik. Bu elə bir zəiflikdir ki, bütün dünyada mövcud olan gözəllikləri xəyanətin təsirindən insan öz gözündə öldürür, bütün insanları eyniləşdirmə prinsipi ilə bütün dünyaya, insanlığa əslində isə özünə olan inamsızlığına qarşı daxili müharibəsində uduzan tərəf olmağı seçir.

Yaradıcılığı Amerika ədəbiyyatının orijinal səhifələrini təşkil edən Anderson öz hekayə və novellalarında insan-cəmiyyət münasibətlərini ustalıqla təqdim etmişdir. Heminquey, Folkner kimi ədiblərin müəllimi kimi çıxış edən Anderson novella janrını köklü surətdə dəyişmiş və yalnız Amerika ədəbiyyatı üçün deyil, bütün dünya ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan formasını yaratmış, XX əsr Amerika ədəbiyyatına novellanın yeni konsepsiyasını gətirmişdir. Şervud Anderson yaradıcılığının diqqət cəlb edən cəhətlərindən biri də ondadır ki, onun əsərlərində hər nə qədər qəhrəmanların daxili təlatümləri, mənəvi aləmləri qabarıq təsvir edilsə də, yaradıcı təxəyyülə malik olan hər bir şəxsin onun əsərlərini oxuduqdan sonra nəyisə öyrənməməsi qeyri-mümkündür.

Açar sözlər: XX əsr, Amerika ədəbiyyatı, Böyük depressiya, Şervud Anderson, hekayə, qəhrəman.

Ədəbiyyat

1. <http://banker.az/abs-da-boyuk-depressiya-ill%C9%99ri-1929-1933/>
2. <http://www.xezerjurnali.az/az/articles/id:191>
3. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000510041>
4. Howe Irving. “Sherwood Anderson”, New York. William Shoane Associates, 1951.

SHERWOOD ANDERSON CREATED IN AMERICAN NOVELLASIN NEW STAGE

State of country in the XX century influenced people life in America. The economic situation impacted people's life and this reflection was described in literature. Themes such as the industrialization process, painful situation of employees, people's loneliness, their not finding themselves in life were lighted in Anderson's work.

Keywords: XX century, American literature, Great depression, Sherwood Anderson, story, hero.

BƏDİİ DİSKURSDA METAFORLAŞMA: ONUN LİŊVİSTİK VƏ OBRAZLILIQ ƏSASLARI

Aysel Səfərova

Odlar Yurdu Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: novruzova.099@gmail.com

Metafora və metaforlaşma çoxplanlı linqvistik hadisələrdəndir. “Metafor harda istifadə olunur, olunsun, o həmişə insan hərəkətini, fəaliyyətini, biliklərini, dilini, dərk etməni son dərəcə fəallaşdırır, həmçinin də zənginləşdirir” [1, s. 327].

Metaforanın hər yerdə istifadə olunması onun elmi, siyasi, bədii və s. diskurslara aid olduğunu təsdiqləyən başlıca faktorlardandır. Məhz bu faktor metafora və metaforlaşma prosesinin diskursiv istiqamətdə tədqiqinin bir daha aktuallığını şərtləndirir.

Filoloji düşüncədə məcazlaşma anlayışı ilə yanaşı, troplaşma, metaforikləşmə və sözün metaforizasiyası, eləcə də motivləşmə termin-anlayışlarından da istifadə olunur. Biz tədqiqat prosesində bunların hər birindən məqamında istifadə edəcəyik.

Qeyd edək ki, dünyanın mənzərəsinin tədqiqi dillə də bağlanır, troplarla əhatə olunur, onların potensial assosiasiyaları əmələ gəlir. Trop növlərinin sərhədləri nitqin fiqurlarına çevrilir. Dil fəaliyyətinin kontekstində dinamiklik baş verir.

Metaforikləşmə “metafor” sözündəndir, amma onunla eyniyyət təşkil etmir. “Bənzətmək, oxşatmaq, məcazlaşma və təqlid” mənalarına uyğun gəlir. Təşbehlərdən simvollara qədər bütün məcaz növləri metaforikləşmədən yaranır.

- 1) canlı danışmaq dili ilə;
- 2) ədəbi dildə sabitləşmiş sözlərin ikili mənalarının məcazlaşdırılaraq işlənməsi ilə.

Metaforlaşmanın bədii mətnədə, diskursda müxtəlif tərəflərini öyrənmək mümkündür. Bu tərəflərə formal, semantik, pragmatik, etnomədəni, psixolinqvistik xüsusiyyətlər daxildir.

Bədii mətnlərdə metafora bir dil işarəsinin digər dil işarəsi ilə əvəz olunmasını müəyyənləşdirir. Müəllifin məqsədini, niyyətini, fikrini, diskursun effektiv reallaşmasını, həmçinin də nitqin estetik tərəflərini metaforadan istifadə etməklə gerçəkləşdirmək olur.

Metaforlaşma oxucunun təsəvvürünü, təxəyyülünü psixoloji cəhətdən aktivləşdirir.

Bu hadisə nəticəsində semantik cəhətdən mətnin metaforik obrazları meydana gəlir. Məs.: “*köhnə kişi*” (Akademik Nizami Cəfərovun yazıçı-jurnalist Əli İldırımoglu haqqında işlətdiyi epitet: “Köhnə kişi” - nin dilini səciyyələndirən ən mühüm göstərici onun etnoqrafik ədasıdır”).

Fars sözü olan “köhnə” bir sıra mənalarda işlənir (keçmişə aid olan, vaxtı keçmiş, qədim dövrə aid, uzun müddət işlənməkdən dağılmış, nimdaş, çoxdankı, lap əvvəlcədən, əski və s.) Amma sözün metaforik anlamı “təcrübəli, qocaman, dünyagörmüş, bir işdə çox işləyib bişmiş” mənasındadır [2, s.115].

Bu məna milli-mədəni, etnokulturoloji anlamdır, alim tərəfindən yaradılmış fərdi və qüvvətli metaforik obrazdır. Bunu hər bir adam üçün demək olmaz.

İngilis dilində bu tip metaforalar çox işlənir. Məs.:

Pilot raised his martyred eyes to the prisoner.

There are more than just threads... your head is turning white under my eyes. Look at your eyes!
Empty.

Bir sıra çox dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin bədii mətnlərində iki metaforik sistem müəyyənləşmişdir. Birincisi, danışanın vaxt xətti boyunca hərəkəti və gələcəyin istiqamətinə əsaslanır. İkincidə danışan tərpənməzdir, vaxt isə çay, yaxud konveyer lenti kimi ötəri olaraq keçmişdən gələcəyə axır.

Məs; Vaxt fəzadır.

Bədii diskurs xüsusi tip diskursdur. Bu diskurs dünya xəritəsində, dünyanın dil mənzərəsində fərdi-müəllif diskursudur. Bu həm də poetik diskursdur.

Poetik diskursda insan-zaman mühüm bir sistem təşkil edir. Bu sistemdə metaforlaşma xüsusi xətt təşkil edir. Bu mövzuda gözəl metaforlar yaradan şair kimi B.Vahabzadənin adını çəkmək olar. O, beynin köçürülməsi haqqında düşüncələrini güclü metaforik ifadələrlə əks etdirə bilmişdir:

Hazır fikirləri, düşüncələri, Başlara doldurub satdılar bəlkə?

Və ya: Soyuq söz, ilıq söz, qırıq-qırıq söhbət: Sözlərimiz soyuq, ilıq... Söhbətimiz qırıq-qırıq...(B.Vahabzadə)

Şair insan-zaman münasibətlərini müxtəlif ifadə vasitələri hesabına məcazlaşdırır, bilavasitə zaman metaforları formalaşır: The years to come; the years gone by (Gələcək illər, ötüb keçən illər); The holidays are coming fast, night follows day (Tətillər sürətlə gəlir, gündüzün ardınca gecə gəlir)

Danışanın gələcəyə gedişi irəlində olan, keçmişə gedişi isə geridə qalan kimi başa düşülür. Zaman gedən sistemdə əksinə vaxt gələcəkdən yaxınlaşaraq keçmişə doğru gedir: Yolu gedə-gedə ad-dım sayanlar, Yolunuz yarıda niyə səhv olur? (B.Vahabzadə)

Kölə ehtiyat: Deyirəm, dünyada bir qəhrəmanlıq Kölə ehtiyatdan doğula bilməz. (B.Vahabzadə)

Vaxtın kölkəsi, vaxtın vaxtı: Dönüb özümüz olduq, İndi vaxtın kölgəsi, Bizə elə gəlir ki, Vaxtın da vaxtı yoxdur... Vaxtın da saçlarına Bizimki tək dən düşüb. (B.Vahabzadə)

Poetik diskurs- "müəllif-mətn" və "oxucu-mətn" cütlüklərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana çıxır. Poetik diskurs- bu xüsusi konseptual və dilin ifadə sahəsidir, burada adətən dilin poetik işarəsi estetikləşir. Poetik diskursun özünəməxsus əlamətləri aşağıdakılardır: 1) nitqin emosional tipi, müəllifin hadisələrə subyektiv-emosional münasibəti; 2) xəyalda canlandırılan xüsusi mexanizm; 3) substansionallıq; 4) suqgestivlik [3]

Yüksək diskursun semiotik kodu olur, poetik diskurs- bir qədər poetik mətnlərdə təsdiqini tapır. Fərdi-müəllif diskursu yaradıcılıq manerasını müəyyənləşdirir, müəllif əsəri yaradır.

Poetik diskursda konkret metaforlaşmış sahə olur. Bu, bədii diskursdur. Fərdi-müəllif diskursudur.

Metaforikləşmiş məkan diskursiv təhlil obyektinə çevrilir.

Həqiqi nominasiya: Bakı- Azərbaycanın paytaxtı.

Metaforik perifrəz kimi: Xəzərin sahilində bizim müdrək şəhərimiz –Bakı.

Koqnitiv metafora: Bakı-yaradıcılıqdır, Bakı-ölü şəhərdir. Bakı- mədəni mərkəzdir. Bakı-ticarət mərkəzidir.

Perifrastik nominasiya: "ağ şəhər", "qara şəhər".

Poetik diskursda eptitet: ağ yalan, daş yuxular.

Poetik diskursda metonimiya: "And this is stronger than the strongest grape\ Could e'er express in its expanded shape." (Bayron)

Metafora bədii diskursa öz təsirini göstərir. Metafora diskursda obrazlı sistem yaradır. Metafora mətnə yeni məna verə bilər. Ölkəyə hansı bəxtəvər günləri bəxş etdilər; Atalar demişkən, dibi görünməyən quyuya daş atmazlar; "Közərən sətirlər"

Bədii mətnə müqayisə də metaforikləşmə növü kimi işlədilir. İndi dil faktları insan amilinə əsaslanaraq tədqiq edilir. Həmin amildən biri metaforlaşma prosesinin müqayisə növünün öyrənilməsidir. Müqayisə insanların həyat təcrübəsi, onun fon biliyi bazasında yaranır. Müqayisələrin metaforlarla kəşimə nöqtələri mövcuddur. Müqayisə ifadə edən metaforalara o zaman müraciət olunur ki, hansısa predmet və anlayışları, hadisələri adi fonda təsvir etmək lazımı effekt vermir, onun mahiyyətinin dərinliyinə nüfuz etmək zərurəti meydana çıxır.

Metaforlaşmanın mənayaradıcı potensialı da güclüdür. Metaforlaşmanın mətnqurucu əlaməti onun bir sıra funksional tərəflərini yaradır. Bunlara aiddir: təsvir funksiyası, mətnyaradıcı funksiya, koqnitiv funksiya, praqmatik funksiya, məna, fikir yaradıcı funksiya, terminoloji ifadə yaratma funk-

siyası.

Beləliklə, iki müxtəlif sistemli dilin materialları üzrə bədii metaforlaşmanın linqvistik və obrazlılıq əsaslarının təhlili bir daha sübut edir ki, dil sistemində metaforaların meydana gəlməsi, öncə, düşüncə və yaradıcılıq hadisəsidir, insan şüurunun əşya və hadisələr arasındakı qarşılıqlı məntiqi əlaqələri, münasibətləri qavramaq prosesi ilə əlaqədardır.

Təhlil göstərir ki, bədii metaforlaşma prosesi diskursiv xarakter kəsb edir, həm cümlə, həm də cümlədən böyük frazafövqü vahidlə əlaqədar hadisədir. Bu zaman mətnin, diskursun (söhbətlərin) modeli yeniləşir, metaforik vastələrin köməyi ilə ifadə tərzı dəyişir.

Açar sözlər: bədii diskurs, metafora, metonimiya, metaforlaşma, dünyanın dil mənzərəsi

Ədəbiyyat

1. Hoffman R. Some implications of metaphor for philosophy and psychology of science- In: The ubiquity of metaphor. Emsterdam, 1985.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1983.
3. Монгилева Н.В. Семантическое пространство поэтического дискурса. Автореф. дис. канд. филол. наук. Челябинск, 2004, 20 с.

METAPHORIZATION IN LITERARY DISCOURSE: ITS LINGUISTIC AND METAPHORICAL BASIS

This article analyses literary discourse. In the literary discourse attention is given to the role of metaphors in metaphorization.

At the same time the process of renewal of context in discourse by means of metaphors is researched in the article.

Keywords: literary discourse, metaphor, metonymy, metaphorization, linguistic picture of the world.

REKLAM MƏTNLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ ZAMANI LİNGVİSTİK-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRLƏ BAĞLI YARANAN PROBLEMLƏR

Esmira Səfərova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: safarova.esmira@gmail.com

“Mədəniyyətlərarası reklam” termini beynəlxalq kommunikasiya çərçivəsində reklamı bildirir. Bu zaman standartlaşdırılmış reklam elanlarının hazırlanması imkanına, yəni müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri üçün eyni dərəcədə cəlbedici olan universal obrazların yaradılması imkanına xüsusi diqqət yetirilir.

Reklam kampaniyasının xərci çox olduğuna görə bir çox sahibkar müxtəlif ölkələrdə eyni strateji konsepsiyayı istifadə edə biləcəklərinə ümid edir. Mədəniyyətlərarası reklamla qarşılaşanda tərcüməçi həmin reklam konsepsiyasının və onun tərtibatının hədəf mədəniyyətinə uyğun olub-olmadığını müəyyən edə bilməlidir.

Reklamın yaradılması zamanı mədəni amillərin rolunun nəzərə alınmasının əsası mədəniyyət və reklam arasında dəqiq uyğunluğu bilməkdir. Reklamı müəssisə və istehlakçı arasında kommuni-

kativ proses kimi tərif etmək olar. Kommunikativ prosesin xüsusiyyətləri əsasən mədəniyyətlə müəyyən olunur. Bir neçə ölkə üçün nəzərdə tutulan kommunikasiya elə tərtib olunmalıdır ki, onda olan təklif müxtəlif mədəni dəyərlər sistemləri çərçivəsində eyni başa düşülsün. Beləliklə, qlobal reklam tərtibçilərinin əsas vəzifəsi müvafiq ölkələrin və onların bazarlarının mədəni fərqlərinin və oxşarlıqlarının aşkar olunmasıdır.

Məhsul və xidmətlərin müxtəlif ölkələrdə mövqeləşdirilməsi reklam təklifinin müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub istehlakçılar üçün nəzərdə tutulması deməkdir. Reklam təklifi hazırlayan zaman hədəf ölkənin mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə almaq çox vacibdir. Uğurlu reklam konsepsiyası əsasən reklam mətnlərinin tərtibçilərinə reklam təklifinin resipiyentdə səbəb ola biləcəyi gizli mənalara və assosiasiyalarının məlum olub-olmadığından asılıdır. Beynəlxalq reklam şirkətləri işlədiyi bazarların mədəni fərqlərini və oxşarlıqlarını nəzərə almalıdır. Beynəlxalq kommunikasiyanın ən vacib elementləri dil (verbal və qeyri-verbal), din, dəyərlər sistemi, adətlər, maddi mədəniyyət, estetika, təhsil, sosial institutlardır [1, s.128].

Şirkətin beynəlxalq bazara çıxacağı məlumatı hazırlayan zaman reklam çağırışının və ya brendin tərcüməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Tez-tez bu cür şirkətlərə yeni reklam obrazlarının və süjetlərinin yaradılması deyil, digər ölkələrin bazarlarında öz effektivliyini artıq sübut etmiş mətn və çarxların tərcüməsi və adaptasiyası tələb olunur. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, öz spesifikasiyaya görə reklam mətnini demək olar ki heç vaxt hərfi tərcümə etmək olmur, çünki bu halda mətn öz mənasını və təsir gücünü itirir. Bəzən bir ölkənin sakinlərini gülümsədən mətn digər ölkədə təəccüb və qəzəbə səbəb ola bilər. Buna görə də reklam çağırışını tərcümə edən zaman ənənəvi milli və sosial xüsusiyyətləri, davranış stereotiplərini nəzərə almaq lazımdır.

Reklam mətnlərinin tərcüməsi dillərarası kommunikasiyanın ən mürəkkəb növüdür. Reklam mətninin tərcüməsinin çətinliyi yalnız onun quruluş spesifikasiyası ilə deyil, həm də mətnin effektivliyini müəyyən edən dil nüanslarının incəliyi ilə müəyyən olunur. İlk öncə reklam mətnlərinin tərcüməsinin çətinliyi onların milli-mədəni spesifikasiyadır. Bu spesifikasiya onun daşıyıcılarının bu və ya digər hərəkətləri etməsi üçün motivasiyasını müəyyən edir. Bizim halda bu reklam olunan məhsulun və ya xidmətin alınmasıdır.

Reklam mətnlərinin tərcüməçisinin malik olmalı olduğu ən vacib bacarıqlardan biri ən yüksək səviyyədə dil sənəti ilə yanaşı, həm xarici dil daşıyıcısı olan xalqın, həm öz xalqının mədəniyyəti haqqında lazımı səviyyədə biliklərdir [2, s.82].

Bu zərurilik reklam mətninin oxucunun əşya-məntiqi qavrayışından çox, emosional qavrayışa yönəlməsinin bilavasitə nəticəsidir. Bu hal tərcüməçini mətni sadəcə hərfi tərcümə etməyə yox, onu demək olar ki təzədən yazmağa vadar edir. Yəni bir mədəniyyətin hadisə və faktlarını digər mədəniyyətin hadisə və faktları ilə əvəz etmək. Bu zaman tərcüməçinin istifadə etdiyi məlumatların hədəf dilin daşıyıcıları və eyni zamanda məxəz dilin daşıyıcıları üçün eyni təsirə malik olması vacibdir.

Reklam mətnlərinin tərcüməsinin bu spesifikasiyası onları bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə eyni sərəfə qoyur. Bu zaman bədii mətndən fərqli olaraq reklam mətninin açıq-aşkar praktik yönümlü olması tərcüməçini öz vəzifəsini yerinə yetirməli olduğu çox dar çərçivəyə salır.

Mədəniyyətlərarası reklamın yaradılması üsulları. Adətən mədəniyyətlərarası reklamın yaradılması üçün iki üsul seçilir:

1) “yad” mədəni elementlərin həmin ölkə üçün ənənəvi olanlarla əvəz edildiyi adaptasiya olunmuş reklam elanlarının yaradılması;

2) az sayda spesifik mədəni əlamətləri ehtiva edən standartlaşdırılmış reklam elanlarının yaradılması.

Adaptasiya olunmuş reklam nümunələri. Yerli mədəni adətləri və təsəvvürləri bilməyin vacibliyini Yaponiyada pəhriz kolanın (“Diet Cola”) marketinq strategiyasının misalı aydın şəkildə əks etdirir. İlk reklam kampaniyası tamamilə uğursuz olduğu üçün dayandırılmışdı. Sorğu keçirildikdən sonra məlum oldu ki, yapon qadınları özlərini kök hesab etmir və buna görə də pəhriz içkisini almır.

“Coke Light” (yüngül koka) adlı ikinci marketinq cəhdi böyük uğur əldə etdi.

“Kellog’s” firması səhər yeməyi üçün yarmaların reklamını Fransanın şəraitinə adaptasiya etdi: Fransada adətən səhər yeməyi yeyilmədiyi üçün yarmalar günün istənilən vaxtı aclığın yatırılması üçün bir ləzzət kimi təqdim olunmuşdu.

Mədəniyyətlərarası reklamın yaradılması zamanı məhsulların adına da diqqət yetirmək lazımdır. Əgər ilkin ad hədəf mədəniyyəti ölkəsində mənfi gizli mənalarla əlaqəlidirsə, onu xoş olmayan gizli mənaları aradan qaldıracaq və eyni zamanda ad və reklam kampaniyası arasında eyni assosiasiyaları qoruyub saxlayacaq şəkildə dəyişmək lazımdır. Bəzi məhsul növlərində artıq bütün dünyada yayılmış gizli mənalar var. Buna əsasən uyğun ad seçilir. Məsələn, ətirilər istehlakçının şüurunda adətən Fransa və Parislə əlaqələndirilir. Buna görə də ətirillərə “fransızsağağı” səslənən adlar verilir.

Standartlaşdırılmış reklam imkanları. Mədəniyyətlərarası standartlaşdırılmış reklam bir məhsulun müxtəlif ölkələrdə reklamı və həmin ölkələrdə reklam vasitəsinin məzmununun, tərtibatının dəyişməməsidir.

Standartlaşdırmanın xeyrinə əsas arqument iqtisadi amildir, yəni reklam elanının yaradılması zamanı xərclərin əhəmiyyətli dərəcə azalmasıdır.

İkinci əsas arqument qloballaşmanın fəsadlarıdır: miqrasiya, multikulturalizm və KİV-nin təsirinə görə mədəni fərqlər tədricən aradan qalxır. Mədəniyyətlər daha çox ümumi cəhəti üzə çıxarmağa başlayır, həyat tərzi və şəraiti isə daha çox oxşamağa başlayır. Standartlaşdırmanın tərəfdarları universal reklam təkliflərini hazırlamağa imkan verən qlobal mədəniyyətin yaranması haqqında danışırlar.

Standartlaşdırmanın əleyhdarlarının əsas arqumenti isə qloballaşma prosesinə baxmayaraq müxtəlif mədəni mənaların qoruyub saxlanmasıdır. Mədəni fərqlər uğurlu standartlaşdırmanın aparılması üçün aradan qaldırıla bilmir.

Bundan başqa, standartlaşdırmanın tərəfdarlarının iqtisadi arqumentinin doğruluğuna dair mübahisələr gedir çünki beynəlxalq bazarlarda müxtəlif ölkələr üçün səciyyəvi olan, standartlaşdırmanı çətinləşdirən bazar şəraiti mövcuddur [1, s.129].

Bazara yeni məhsul buraxılan zaman reklam mətnlərinin tərcüməsi böyük rol oynayır. Əgər bu bir neçə dilə yüksəkkeyfiyyətli tərcümədirsə, deməli bazarda uğura nail olunacaq.

Kütləvi istehlak məhsulları xarici bazara çıxarılan zaman reklam ilk öncə onların asan tanınması, sonra isə onlar üçün universal satış bazarının yaradılması üçün zəruridir. Çox vaxt məhz reklam mətninin tərcüməsi məhsulun bazarda təqdim olunması mərhələsində ən çətin məsələdir, çünki bu zaman linqvistik bacarıqlarla yanaşı, mətnin satış bazarının auditoriyasına mədəni adaptasiyası tələb olunur.

Sərt rəqabət şəraitində daha çox effektivliyə nail olmaq üçün reklam verənlərə yüksək keyfiyyətli, peşəkar mətnlər tələb olunur. Lakin, təəssüf ki, mətnlərdə tərcüməçinin buraxdığı səhvlərə və mədəni uyğunsuzluqlara tez-tez rast gəlinir, və onlar böyük məbləğlərin reklama boş xərcləndiyi demək ola bilər.

Tərcümədə milli və beynəlmiləl olanın ötürülməsi tərcüməçinin bədii fəaliyyətində qarşılaşılacaq biləcəyi ən əsas çətinliklərdən biridir [3, s.64]. Milli xüsusiyyətlər, problemlər və maraqlar bu və ya digər müəllifin həm ifadə etmə məzmununda, həm üslubunda, ifadəliliyində və formasında ciddi iz qoyur. Milli və beynəlmiləl olanın dialektikası xalqların mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində spesifik olaraq özünü büruzə verir. Bu problemə məhz reklam mətnlərinin tərcüməsi məsələlərində xüsusilə rast gəlinir.

Reklam mətnlərinin təhlili göstərir ki, aşağıdakı məsələlər reklam ideyalarının xarici dilə tərcüməsi zamanı xüsusi çətinlik yaradır:

1) reklam edilən məhsulun ifadəsi ilə əlaqədar olan, hər hansı bir dilə məxsus və ya ümummədəni simvol yardımı ilə əlaqədar mövzu seçimi

2) müəyyən dil və mədəniyyət nümayəndələri tərəfindən şərtləndirilmiş əyani vasitələrin seçimi, məsələn, gözəllik / çirkinlik haqqında;

3) əksər hallarda milli xarakter daşıyan və digər mədəniyyət nümayəndələri tərəfindən anlaşılmayan yumor vasitələrindən istifadə;

4) milli-presedent fenomenlərdən (mətn, fikir, ad, vəziyyət) istifadə [4, s.30].

Bu üsullar reklam ideyasının orijinal dildə cəlbədiciyini artırmaq məqsədilə istifadə edilir və bununla da həmin ideyanın xarici dilə tərcümə səviyyəsini azaldır, bəzən isə tərcüməni tamamilə qeyri-mümkün hala gətirir (məsələn, mətn bütünlükdə yuxarıda göstərilən üsullardan hər hansı biri üzərində qurulubsa).

Tərcüməçinin hədəf alınan auditoriyanın mədəni xüsusiyyətlərini anlama bilməməsi səbəbindən meydana çıxmış geniş sayda tərcümə səhvləri mövcuddur. Bu işdə biz yalnız ən məşhur nümunələri göstərəcəyik.

Belə ki, məsələn, Amerika pivə istehsalçısı “Coors” bir dəfə öz şüarı - “turn it loose” ifadəsini (“özünü sərbəst hiss et”) ispan dilinə uğursuz tərcümə etmişdi. Tərcümədə bu, “ishala sahib ol” kimi səslənirdi.

Braniff International Airways şirkəti “en cuero” uçuşları təklif edəndə söhbət təyyarə salonundakı rahat dəri oturmaqlardan gedirdi, lakin ispan dilində “en cuero” “çılpaq” mənasını verdiyindən dolayı ispanlar bu şirkətin biletlərini inamsızlıqla alırdılar.

Misir avia-şirkəti Misair tərcümə çətinlikləri səbəbindən daha çox problem yaşadı: şirkətin adı “təhlükə” kimi tərcümə olunduğundan dolayı o, ümumiyyətlə, heç bir fransız dilli ölkədə fəaliyyət göstərə bilmir.

Amerika şirkəti “Clairol” Almaniya bazarına “Mist Stick” (hərfi mənada: buxarlı çubuq) adı altında saç burmaq üçün maşa buraxdı. Yalnız bundan sonra onlar “mist” sözünün yerli jargonda “peyin” mənasını verdiyini öyrəndilər. Təəssüf ki, çox az sayda qadın “peyinli çubuq” adlanan məhsulu satın aldı.

Pepsi şirkəti əsas “Pepsi” ilə canlan” (Come Alive With Pepsi) reklam devizini çin dilinə hərfi olaraq tərcümə etdi. Çinlilər şok yaşadılar: deviz çox gözlənilməz bir mənə verirdi: “Pepsi” Sizin Ata-babanızı Məzardan Qaldıracaq”.

İtaliya mineral su istehsalçısı “Traficante” isə İspaniya cinayətkarları tərəfindən xoş qarşılandı və bu heç də təəccüblü deyildi. Şirkətin adı ispan dilinə tərcümədə “narkodiler” deməkdir.

Məşhur General Motors şirkəti isə Latın Amerikasına bazarına yeni Chevrolet Nova avtomobilini çıxarmağa çalışarkən böyük müvəffəqiyyətsizliyə düçar oldu. Tezliklə məlum oldu ki, “No va” ispan dilində “hərəkət edə bilmir” deməkdir.

Göründüyü kimi, reklam materiallarının tərcüməsi zamanı nə böyük, nə də kiçik şirkətlər uğursuzluqdan sığortalananmayıb. Yalnız tərcümə prosesinin təşkilinə düzgün yanaşma tərcümə edilmiş mətnin adekvatlığına zəmanət verə bilər. Əksər hallarda adi reklam mətnlərinin (prospekt, broşür və s.) tərcüməsi zamanı sadəcə lazımi tərcüməçini tapmaq kifayət edir, lakin bu və ya digər markanın, devizin, reklam çarxının istehlakçı tərəfindən necə qarşılanacağını müəyyənləşdirmək üçün marketing tədqiqatlarına ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: reklam mətnləri, tərcümə, reklam, mədəniyyətlərarası, kommunikasiya, milli.

Ədəbiyyat

1. Борнякова И.В. Межкультурный аспект рекламы как один из факторов, определяющих проблематику перевода рекламы, Вестник Московского Университета. Сер. 9: Филология. М., 2006. № 5.
2. Верещагин Е.М. Лингвострановедение и текст, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. М., 1987.
3. Лилова А. Введение в общую теорию перевода. М., 1985.
4. Медведева Е.В, Реклама как переводческая проблема: автореф. дис. кан. филол. наук. М., 2002.

CULTURAL-LINGUISTIC PROBLEMS ARISING UPON THE TRANSLATION OF ADVERTISING TEXTS

This article considers cultural-linguistic problems arising upon the translation of advertising texts. Traditional-social features and behavioral stereotypes should be considered upon the translation of such kind of texts. Translation of advertising texts is the most complex type of cross-language communication. First of all, the difficulty of translation of advertising texts is national-cultural specific. The difficulty of translation of the ad text is determined not only by the specificity of the text, but by the sophistication of the language's nuances that determine the effectiveness of that text.

Keywords: advertising texts, translation, advertising, intercultural, communication, national.

CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ SAİTLƏRİN AHƏNGİ

Leyla Səfərova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan, Azərbaycan
e-mail: leyla-or@mail.ru

Ahəng qanunu Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ədəbi dilə nisbətən bir o qədər də möhkəm olmayan fonetik qanundur. Yəni dilimizin dialekt və şivələrində bir çox hallarda ahəng qanununun pozulması hallarına rast gəlinir. Lakin ahəng qanununa riayət dilimizin bütün dialekt və şivələrində eyni dərəcədə deyil. Bu baxımdan onları dilçilər üç qrupa bölürlər: a) ahəng qanununu bir çox hallarda pozan dialekt və şivələr (Quba, Bakı, Şəki, Qax-Zaqatala, Ordubad, Lənkəran və Təbriz); b) ahəng qanununu bir çox hallarda saxlayan dialekt və şivələr (Qazax, Qarabağ, Gəncə); c) ahəng qanununu bəzi hallarda pozan dialekt və şivələr (Şamaxı, Naxçıvan, Muğan).

Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələri də ahəng qanununa riayət etmək baxımından üç qrupa bölünür:

1. Ahəngi möhkəm saxlayan şivələr: buraya, əsasən, Şərur şivələri daxildir, hansı ki, bu şivədə ahəng qanunu o qədər möhkəmdir ki, hətta ədəbi dilimizdə belə ahəng qanununa tabe olmayan sözlər, bağlayıcılar və qoşmalar da sözün ahənginə tabe edilir. Məsələn, *hayat, kanar, sutun, şahad* və s. Lakin bununla belə, bu şivədə bəzən mənsubiyyət şəkilçilərinin ikinci şəxs tək və cəmində ahəng pozulur. Məsələn, *əlı, yerı, əla, yeriiz* və s.

2. Ahəngi az hallarda pozan şivələr: Naxçıvan dialekti və Şahbuz şivəsi ahəngi saxlayan dialekt və şivələrdən olsalar da, bəzən şəkilçilər sözün ahənginə tabe olmur. Nehrəm, Nurs, Kükü, Məzrə kənd şivələrində də bəzi şəkilçilər ahəng qanununa tabe olmur. Məsələn, *yerıa* (Nax.), *yerız* (Şah.), *diyərıx* (Neh.), *işdəmişıx* (N.), *gəlmıyəcıx* (K.), *itiltmecıx* (Məz.) və s.

3. Ahəngi bir çox hallarda pozan dialekt və şivələr: bu qrupa Ordubad dialekti və Culfa şivələri daxildir. Məsələn, *qədəş<qardaş, qəbax<qabaq, gəlaş, gedax* (Ord.), *evıza, isəmədıız, biçəmmənıx, bıruz* (Cul.) və s.

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq Azərbaycan dilinin Culfa şivələrini damaq ahənginin və dodaq ahənginin pozulmasına görə iki qrupa ayırmaq mümkündür. Beləliklə, Culfa şivələrində hansı saıtlərdə və hansı hallarda saıt ahənginin pozulduğunu, eləcə də saıt ahənginin pozulma tezliyinə əsasən kənd şivələrinin qruplarını müəyyənləşdirəcəyik.

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, dialekt və şivələrdə də damaq ahəngi dodaq ahənginə nisbətən daha qüvvətlidir. Professor M.Şirəliyev qeyd edir ki, *a* səsindən sonra *a*, *ı* səsləri, *ı* səsindən sonra *ı*, *a* səsləri, *ə* səsindən sonra *ə*, *i* səsləri, *ə* səsindən sonra *e*, *ə*, *i* səsləri, *i* səsindən sonra *i*, *ə* səsləri gəlir [5, s.56].

Dialekt və şivələrimizdə damaq ahənginin pozulması, əsasən, şərq qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olsa da, bu hala Culfa şivələrində də rast gəlinir.

1) *a*; *a*, *ı*; *a* və *ı* saitlərindən sonra *u* saiti gəlir. Hətta qeyd edə bilərik ki, bu pozulma Culfa rayonunun Əlinə, Xoşkeşin və Göydərə kəndləri üçün xarakterikdir. Məsələn, *canuz*<*canınız*, *maluz*<*malınız*, *başuz*<*başınız*, *qanuz*<*qanınız*, *tapduz*<*tapdınız*, *baxmaduz*<*baxmadınız*, *bilduz*<*bildiniz*, *qalirsuz*<*qalirsınız*, *tanıdınız*<*tanıduz saxlıyassuz*<*saxlayacaqsınız* və s.

2) *ə* və *i* səslərindən sonra *u* səsi işlənir. Məsələn: *əluz*<*əliniz*, *səsz*<*səsiniz*, *əvuz*<*eviniz*, *kənduz*<*kəndiniz*, *işuz*<*işiniz*, *biruz*<*biriniz*, *gələssuz*<*gələcəksiniz*, *bilirsuz*<*bilirsiniz*, və s.

3) *e* və *i* səslərindən sonra *u* saiti gəlir. Məsələn: *dediyuz*<*dediyiniz*, *keçuz*<*keçiniz*, *beşuz*<*beşiniz*, *gedəssuz*<*gedəcəksiniz*, *secirsuz*<*seçirsiniz*, *verduz*<*verdiniz* və s.

Damaq ahənginin pozulması halları qədim yazılı abidələrdə də qarşımıza çıxır. Mahmud Kaşğari dialekt və şivələri fərqləndirən zaman belə nümunələr gətirir [1, s.34].

Damaq ahənginin pozulması Türkiyənin Qara dəniz sahilləri boyunca yerləşən türk dialektlərində daha qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn, *yapturayım*, *bakayrum*, *gezdür*, *yarısı*, *qadun* və s.

Dialekt və şivələrimizdə dodaq ahəngi damaq ahənginə nisbətən zəifdir. Lakin bu ahəng qərb dialekt və şivələri, xüsusilə Qazax dialekti üçün xarakterik olub, onu digər dialekt və şivələrdən əsaslı surətdə fərqləndirir. Dodaq ahənginin pozulması halları hər nə qədər şərq qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olsa da, Culfa şivələrində də müəyyən dərəcədə özünü büruzə verir. *u* səsindən sonra *ı* səsi gəlir. Məsələn, Xanəgah, Saltaq, Bənəniyar və s. əksər kənd şivələrində *pulu*<*pulunu*, *quluncı*<*quluncunu*, *suyızı*<*suyunuzu*, *quyıza*<*quyunuza*, *qoyursız*<*qoyursunuz* və s. kimi, Culfa şəhəri və Yaycı kənd şivəsində *vurdıx*, *qurdıx*, *durdıx* və s. kimi nümunələrə rast gəlinir.

Dodaq ahənginin pozulmasını bir sıra türk dillərinin Azərbaycan dili ilə müqayisəsində də görmək mümkündür. Məsələn: *qolu* (Az.) – *kolu* (Alt.) – *qolt* (Türkm.) [1, s.35].

Dodaq ahənginin pozulması hallarına Şahbuz şivələrində də az da olsa təsadüf olunur: *portdamaş*, *oxlav* və s. [2, s.61].

Sait ahənginin pozulmasına Culfa şivələrində aşağıdakı hallarda da təsadüf olunur:

a) Şəkilçilərlə yanaşı bəzi söz köklərində Məsələn: *qeymax*, *yeylax/yəylax*, *qeytan*, *bizov* və s.

b) II şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik halda sözün ahənginə tabe olmur: *əl*<*əlini*, *əla*<*əlinə*, *əlızı*<*əlinizi*, *gəlinıza*<*gəlininizə*, *dil*<*dilini* (Qız., Əbr., Xan., Tey., ə.k.)

1. Məsdərlərdə: *yemax*, *demax*, *sürmax*, *görməx*, *bilməx* və s. (Cul. ş., Yay.)

2. Nəqli keçmişin I və II şəxs cəmində: *demışix* (Cul.), *yemişiz* (Sal.), *görmüşix* (Yay.), *vermişiz* (Cam.)

3. Şühudi keçmişin I və II şəxs cəmində: *gəldix*, *dedix*, *yemədx*, *qəzillədx* (Cul.ş., Yay.)

4. İndiki zamanın I, II və şəxs cəmində: *deyirix*, *demirix*, *bilmirix*, *deyirsiz*, *demirsiz*, *bilmirsiz*, *yazırsız* (Mil., Qaz., ə.k.)

5. Samitlə bitən feillərdə qeyri-qəti gələcək zamanın I və II şəxs cəmində: *silərix*, *göərərix*, *diyərrix* (Cul.ş., Yayıcı), *diyərsiz*, *gələrsiz*, *sökərsiz* (Ər., Mil., Sal., ə.k.)

6. Feilin arzu şəklində iş gələcəyə aid olduqda I və II şəxs cəmində: *tikax*, *verax*, *gedax* (Cul.ş., Yayıcı), *verəsiz*, *biləsiz*, *diyəsiz*, *gələsiz* (Xan., Xoş., Əl., ə.k.)

7. Feilin lazım və vacib şəklində iş gələcəyə və keçmişə aid olduqda: *bilməliydx*, *deməliydx* (Xan., Sal., Ər., ə.k.), *bilməliydx*, *gəlməliydx* (Cul.ş., Yayıcı)

8. Feilin şərt şəklində iş gələcəyə aid olduqda II şəxsin cəmində: *desəydx*, *versəydx*, *bilsəydx*, *gülməsəydx* (ə.k.)

Culfa rayonunun ayrı-ayrı kənd şivələrində rast gəldiyimiz sait ahənginin pozulması xüsusi-

yətinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlirik: *Oğıl, səni evərməxmı* gərək? Bəli, bəs ağ saqallı əziz baba. *Evərməx* gərək. [4, s.55]

Digər türk dilləri içərisində incə saittedən sonra qalın saitli şəkilçinin işlənməsi qumuq dilinin kətaq dialektində müşahidə edilir: *bermax – vermək* [3, s.168]

Aparadığımız araşdırmadan məlum olur ki, Naxçıvan dialekt və şivələri içərisində sait ahəngini çox hallarda pozan şivələr qrupuna daxil olan Culfa şivələrində dodaq ahənginə nisbətən damaq ahəngi daha sıx hallarda pozulur. Vurğulamaq lazımdır ki, bu şivələr içərisində Culfa şəhəri və Yayıcı kənd şivələri sait ahəngini bir çox hallarda, Əlincə, Xoşkeşin, Göydərə kənd şivələri az hallarda, əksər kənd şivələri isə qeyd olunan kəndlərə nisbətən saxlayan şivələrdir. Və bu ahəng pozulmaları Culfa şivələri üçün səciyyəvi olub, onu digər Naxçıvan dialekt və şivələrindən əsaslı surətdə fərqləndirir.

Göründüyü kimi, damaq ahənginin pozulmasına dair Mahmud Kaşğarının verdiyi nümunələr, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində rast gəldiyimiz məsdər şəkilçisinin izlərinə bu gün Culfa şəhəri və Yayıcı kənd şivələrində rast gəlməyimiz bir daha dilimizin nə qədər qədim köklərə malik olduğunu bariz sübutudur.

Məqalədə ixtisarla verilmiş adlar: *Alt.* – *Altay*, *Az.* – *Azərbaycan*, *Cam.* – *Camaldın*, *Cul.* – *Culfa*, *Əbr.* – *Əbrəqunus*, *Əl.* – *Əlincə*, *Ər.* – *Ərəfsə*, *Xan.* – *Xanəgah*, *Xoş.* – *Xoşkeşin*, *K.* – *Kükü*, *Qaz.* – *Qazançı*, *Qız.* – *Qızılca*, *Məz.* – *Məzrə*, *Mil.* – *Milax*, *Nax.* – *Naxçıvan*, *Neh.* – *Nehrəm*, *N.* – *Nurs*, *Ord.* – *Ordubad*, *Sal.* – *Saltaq*, *Şah.* – *Şahbuz*, *Tey.* – *Teyvaz*, *Türkm.* – *Türkmən*, *Yay.* – *Yayıcı*.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. M.Ş.Şirəliyevin red. ilə Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, 325 s.
2. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
3. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtibçilər Zeynalov F., Əlizadə S.) Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

VOWEL HARMONY IN JULFA ACCENTS

The paper deals with the vowel harmony in Julfa accents. As we know there occurs disorder of vowel harmony in every accents in any extend. So, providing samples and different language facts the type and cases of the disorder are studied in the paper and certain conclusions are come.

Keywords: accent, vowel, harmony, disorder, palatal harmony, labial harmony.

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏDRİS MƏTNLƏRİ YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞMASI VASİTƏSİ KİMİ

Jalə Səmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: jala.semedova@mail.ru

Mətn tədris vasitəsi kimi xarici dil ilə bağlı vərdişlərin və bacarıqların formalaşması prosesində müəllimlər tərəfindən geniş şəkildə istifadə olunur və bu, tədris prosesində mətnlərin yerinə yetirdikləri rolla əlaqədardır. Mətnlər ilə işləmə vasitəsilə şagirdlər bilikləri, sosial dəyərləri və normaları, onların praktik və nəzəri fəaliyyəti nəticəsində insanlar tərəfindən toplanılan məlumatları mənimsəyirlər.

Bəzi tədqiqatçılar (Y.V.Sorokin, Tarasov Y.F., Şaxnaroviç A.M. və digərləri) mətni ünsiyyət forması kimi təyin edir, belə ki, burada qeyd olunan nitq fəaliyyəti kommunikativ aktın elementləri arasındakı münasibətləri ötürür. Mətn ünsiyyət forması olub, mətnə qeyd olunan nitq fəaliyyəti kommunikativ aktın elementləri arasında mövcud olma münasibətlərin görünən formasını yaradır.

Xarici dilin mədəni şəkildə tədrisi zamanı istifadə olunan mətnlərin çoxlu sayda növləri arasında autentik mətnlər metodik nöqteyi – nəzərdən daha da münasib olur. Autentik aspektlərinin təsvir olunmasına müxtəlif yanaşma üsulları – ilk növbədə, X. Uiddouson, D. Liyer və M. Brin konsepsiyaları mövcuddur.

Autentik və autentik dərs mətnlərini fərqləndirmək lazımdır.

Autentik – dərs mətni - 1) metodik baxımdan işlənmiş autentik mətnidir; 2) təbii nümunələrə maksimal olaraq yaxın olan və xüsusi olaraq tədris məqsədilə tərtib olunmuş mətnidir. İlk əvvəl tədris məqsədləri üçün nəzərdə tutulmamış mətn autentik hesab olunur. Bu, həmin dilin öyrənilməsi üçün xüsusi olaraq tərtib olunmuş materiallar deyildir, məhz bu ölkənin dilində danışan əhali üçün yaradılan və həmin ölkələrin real həyatında istifadə olunan materiallardır. Beləliklə, elmi ədəbiyyatda orijinal mətn autentik mətn hesab olunur və belə mətn:

- xarici dilin tədris məqsədlərini, şərtlərini və mərhələsini nəzərə almır;
- dilin daşıyıcıları ilə yaradılmışdır;

- bu dilin və bu mədəniyyətin daşıyıcılarına ünvanlanan şifahi və ya yazılı informasiyanın bir hissəsidir.

Mədəniyyətlər arası ünsiyyətin tədrisi prosesində autentik mətnlərin informativ dəyəri ilk növbədə, bu cür mətnlərin mədəni informasiya mənbələri olmasından ibarətdir. Autentik mətnlərin öyrənilməsi, xarici dildə qəzet və jurnalların oxunması, audiokassetlərin dinlənilməsi, videofilmlərin baxışı tələbələri digər xalqın mədəniyyəti ilə tanış edir, mədəniyyətdə oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etməyə, xalqların mentalitetinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, əxlaqı, adətləri, həyat tərzi ilə tanış olmağa kömək edir.

Xarici dil dərində bu cür mətnlər ilə aparılan iş şagirdlərə öyrənilən dilin ölkəsini digər millətin gözləri ilə görməyə icazə verir və onlarda bu ölkənin mədəniyyəti haqqında yanlış stereotipləri formalaşdırmır. Bundan savayı, şagirdlər müəyyən konkret vəziyyətdə müxtəlif ölkələrdə etiket və davranış qaydaları ilə tanış olmaq, eləcə də, onları doğma mədəniyyətləri ilə müqayisə etmək imkanını əldə edirlər. Beləliklə, tələbələr doğma mədəniyyətlərindən fərqlənən yad mədəniyyəti anlamağı və ona hörmət etməyi öyrənirlər və buna görə də, onlar tənha qaldıqları zamanı bu fərqləri nəzərə almaqla ünsiyyət qurmağa cəhd göstərirlər. Deməli, autentik mətnlərin oxunması, onlar ilə aparılan iş qavrama fəaliyyətinin fəallaşdırılması, yad mədəniyyətə qarşı hörmət hissi kimi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması üçün lazımı şəraitin yaradılmasına yardım edir, və bu zaman doğma mədəniyyətinə qarşı sevgi və qürur hissini inkişaf etdirir, eləcə də, MAS formalaşdırmaqla dilə və mədəniyyətə eyni zamanda müraciət etmək imkanını təmin edir.

Beləliklə, autentik mətnlər öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyətinin optimal tədrisi vasitəsidir, çünki onlar bunlar ilə xarakterizə olunur:

- öyrənilən dilin ölkəsinin milli – mədəni səciyyəvi xüsusiyyətlərinin əks olunması;
- informativlik;
- tələbələrdə maraq və autentik emosional reaksiya oyatmaq qabiliyyəti:

Beləliklə, xarici dilin öyrənilməsi prosesində autentik mətnlərin istifadə olunması: (a) tələbələrin motivasiyasının artırılmasının nəticəsi olan kommunikativ - qavrama qabiliyyətinin artırılmasına; (b); tələbələrin şəxsi – emosional vəziyyətinə müsbət təsirə; (c) dilə və mədəniyyətə eyni zamanda müraciət etmək imkanlarının təmin olunmasına; (d) tələbələrdə MAS formalaşmasına yardım edir.

Tələbələri autentik materiallarla üz-üzə qoymaq, onların təlim-idrak fəaliyyətlərini həmin materiallar əsasında həyata keçirmək iki səbəbə görə xüsusi önəm kəsb edir. Autentik materiallardan istifadənin bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tələbələr xarici dildən yazılı nitqə nisbətən real şifahi nitin təbii olaraq baş verdiyi kontekstlərdə istifadə edirlər. Sınıf-dərs şəraitində autentik materiallardan istifadə edilməsi tələbələrə bir də o baxımdan yardımcı olur ki, onlar qrammatik və leksik elementlərdən qarşılıqlı əlaqədə istifadə edirlər.

Açar sözlər: Autentik mətnlər, konstruktiv model, dialoji yanaşma, sorguya əsaslanan yanaşma, mədəniyyətlərarası səriştə, inkişaf, bacarıq, təlim, dünyagörüşü, mədəniyyət.

Ədəbiyyat

1. Almerico G., Silverman H. (2008). American literature as defined in college texts. *Research in Higher Education Journal*, 1, pp.1-10.
2. Amer A. (2003). Teaching EFL/ESL literature. *The Reading Matrix*, 3(2), pp.63-73.
3. Bachman L. (1990). *Fundamental considerations in language testing*. Oxford: Oxford University Press.
4. Bakhtin M. (1984). *Problems of Dostoevsky's poetics* (Ed. and trans. C. Emerson). *Theory and history of literature*, 8. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
5. Berardo S. (2006). The use of authentic materials in the teaching of reading. *The Reading Matrix*, 6(2), pp.60-69.
6. Brown D. (2009). Why and how textbooks should encourage extensive reading. *ELT Journal*, 63, pp.238-245.
7. Byram M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clevedon: Multilingual Matters.

AUTHENTIC TEXTS IN THE ENGLISH LANGUAGE CLASSROOM AS A MEANS TO DEVELOP THE STUDENTS INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE

This article describes an action research experience carried out in an advanced English as a foreign language classroom at the language universities. The study proposes the inclusion of authentic texts in the English language classroom as a means to develop the students intercultural communicative competence. For this reason, the main goal of this research was to include authentic short stories in a class of advanced English based on the notion that the texts provide the ideal means to help EFL learners develop intercultural communicative competence. However, it is vital to reconsider that authentic texts in EFL are ideal materials to promote meaning negotiation and the access to cultural knowledge, as textbooks and other factual readings do.

Keywords: Authentic texts, constructivist model, dialogical approach, inquiry-based approach, intercultural communicative competence, development, ability, training, outlook, culture.

AUDİOROMANDA, KİNOROMANDA VƏ HİPERTEKSTDƏ JANR QARIŞIQLIĞI

Salidə Şərifova

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: salidasharifova@yahoo.com

Kommunikasiya texniki vasitələrin inkişafı informasiyanın ötürülməsinin yeni formalarını, yəni kreollaşmış romanların meydana çıxmasına gətirib çıxardı. Romançılıq audio və kino, həmçinin internet şəbəkəsi vasitəsilə yayımlana bilən əsərlər yaradır. Bu növ romanlara audioroman, kinoroman və hipermətn-romanı (hipertekst-roman) aid etmək olar. Bu əsərlər texniki kommunikasiya vasitələrinin retranslyasiya xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Kreollaşmış romanlarda verbal və qeyri-verbal təhkiyə informasiyanın ötürülməsi üsulları ilə uyğunlaşır, janr forması isə yalnız kommunikasiya sosial aspektlərin deyil, həm də texniki təsirə məruz qalır.

Bədii məzmunu həm verbal (şifahi), həm də qeyri-verbal (qeyri-şifahi) vasitələrlə çatdıran audioroman, kinoroman və hipertekst roman arasında fərqlər olmasına baxmayaraq, onları bir ümumi cəhət birləşdirir: qeyri-verbal (qeyri-şifahi) informasiyanın ötürülməsi hesabına “yaddaş həcmi”nin genişləndirilməsi”. Söhbət qismən kreollaşmış komponentlər haqqında getmir. Verbal elementlərin tam kreollaşması baş verir. Qeyri-verbal komponent verbal komponentin icbari və ayrılmaz elementi olur. Bu zaman qeyri-verbal komponentlər asılı xarakter daşıyır.

Audioromanda məlumatların oxucuya ötürülməsinin verbal (şifahi) forması ilə yanaşı, səslərin bütün spektrlərindən istifadə edilir (ifaçıların səsləri, səs tembrri və bu səslərin tonallığı, musiqi, səs, təbiət səsləri, hadisələrin səsləri və s.). Səs tərtibatı paralel süjet xəttinin aləti kimi çıxış edir: verbal (şifahi) informasiya bu və ya digər səslərlə müşayiət olunur (qəhrəmanın gedişi - nəqliyyat səsi, əsərdə münaqişənin gərginləşməsi - həyəcanlı musiqi və s.). Səs montajı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Audiodisk şəklində buraxılmış ilk azərbaycan romanı Elxan Xanəlizadə «Yol» əsəridir. Təhkiyə öz həyatını nəql edən ağsaqqal İbrahim İmanov adından aparılır. Süjet xətti «yol motivi» əsasında qurulub. Baş qəhrəmanın taleyində nəsillərin taleyi cəmləşir: epik başlanğıc baş personajın uzun monoloqunda dəyişdirilir. Roman musiqi ilə müşayiət olunur. (bəstəkar Gövhər Həsənzadə və Ülviyyə Vəliyeva) Musiqi vasitəsi ilə baş qəhrəmanın daxili vəziyyəti vurğulanır, əlavə olaraq romanın fabulasının əsas hadisələri ətrafında emosional mühit yaradılır. Romanda vokal-əlavələr də iştirak edir ki, romanı yalnız vokal-musiqi janrları ilə yaxınlaşdırmır, həm də romanda gücləndirilmiş lirik başlanğıcı əks etdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da hipertekstual əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Nəcat Məmmədovun «Proqulka» («Gəzinti») kitab DVD disk şəklində buraxılıb, əlifba sırası ilə düzülüb və öz növbəsində hər yarımbaşlıqdakı mətndən başqa mətnlərə keçidləri olan 108 ayrı-ayrı yarımbaşlıqlardan ibarətdir. Əsərdə şərq və qərb fəlsəfəsi ilə bağlı mövzuları («Buddizm», «Yoqa», «Quran»), müəllifin gündəliklərindən parçaları mütaliə edə bilirlər. «Я» («Mən») yarımbaşlığının boş səhifə kimi verilməsi və yaddaşda qalmayan, pozulub gedən qeydlərin edilməsi hipertekstual əsərin maraqlı məqamlarındandır.

Hafiz Mirzənin «Son və başlanğıc» (2010) romanı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu romanı audioroman janrına aid etmək olmaz. Belə ki, roman ilk dəfə mətbuatda hissə-hissə dərc olunub. Lakin sonradan müəllif romanı ayrıca kitab şəklində nəşr etdirir. Maraqlıdır ki, kitaba musiqi parçaları yazılmış CD disk əlavə olunur. Müəllifin fikrincə, oxucunun müəllif əsərini qavramasını təmin etmək üçün musiqi müşayiəti mütləqdir.

Kinoromanda müəllif düşüncələrinin açıqlanması üçün vizual mənzərədən istifadə edilir. Bu zaman vizual mənzərə informasiyanın ötürülməsinin verbal vasitələrinə bağlanır, bu da kinoromanı kinossenaridən fərqləndirir. Kinoromanda hakim mövqə mətn informasiyasının ötürülməsinə verilir.

Kinematografiya səhnəcikləri, kameraların hərəkəti, montajın xüsusiyyətləri və s. – bütün bunlar bədii əsərin mətninə tabedir. Sinkretik janr formalarının bir çox xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmiş belə kinoromanlardan biri olan A. Rob-Qriyerin “Ötən il Marienbadedə” əsəridir ki, 1961-ci ildə rejissor A. Rene tərəfindən ekranlaşdırılmışdır.

Rejissor Kamran Qasimovun «İyirmi üç ay» kinoromanının süjeti 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ətrafında qurulub. Kinoroman tarixliliyi və sənədliliyi ilə fərqlənir. Təsadüfi deyil ki, müəllif əsərin adını aşağıdakı kimi izah edir – «bədii-sənədli, tarixi kinoroman». Bu izah əsər üçün səciyyəvi olan janr qarışıqlığının bütün spektrini əhatə edir. Romanın faktlarla dolu əsası tarixi hadisələrin xronologiyasını izləyir. Maraqlıdır ki, prototipləri dövrün siyasi və dövlət xadimləri olan bədii obrazların fonunda, ayrıca obraz kimi xalq obrazı dövlət qurucusu kimi çıxış edir. Ədəbiyyata montaj kinodan, kollaj isə rəssamlıqdan keçmişdir. Fərqli parçaları bir yerə yığmaq, birləşdirmək, calaq etmək kimi fəndlər vasitəsilə romanın təhkiyəsi üçün atılan parçalar mətni ənənəvi təhkiyədən uzaqlaşdırır.

Azərbaycan ədəbiyyatında kinoromana münasibət bir mənalı olmamışdır. Xalqın mübarizə problemini əks etdirən Akif Əlinin «Dumanlı dağlar» romanının janr forması müəllif tərəfindən kinopritça kimi müəyyən edilir. Fikrimizcə, «Dumanlı dağlar» əsərində kinoroman cizgiləri özünü aydın şəkildə göstərir. Eyni zamanda «Dumanlı dağların» roman təbiəti pritça janrının təsirinə məruz qalır, ancaq bu təsir nisbətən zəif xarakter daşıyır. Növlərəarası janr qarışıqlığı janr xüsusiyyətlərinə daha mühüm təsir göstərir, halbuki növlərdaxili qarışıqlığın təsiri o qədər də geniş deyil.

Nurəddin Adiloğlu döyüş meydanlarının «qaynar nöqtə»lərindəki əməliyyatlarından, keçən əsrin coşqun 90-ci illərində Bakıda siyasi proseslərdən bəhs edən «Qara sarmaşiq» romanında dağıdılmış siyasi prosesin xronologiyasına əsaslanır. Maraqlıdır ki, N. Adiloğlu siyasi intriqalardan əziyyət çəkən və mübarizə aparan xalq obrazını yaratmağa nail olur.

Romanda “əlavə” məna yükü hipertekstin (hipermətn) xassələri sayəsində mümkün olur:

- quruluşun parçalanması: mətn montaj prinsipi üzrə vahid bir tama çevrilmiş halda kiçik fraqmentlər formasında qurulur;

- qeyri-xətti təhkiyə: təhkiyə hər hansı bir fraqment ilə başlanıla bilər və mövcud fraqmentlər çərçivəsində istənilən ardıcılıqla “davam etdirilir”;

- müxtəlif növlük: müxtəlif dil, üslub və janr xüsusiyyətləri ilə mətn birləşmələrinin vəhdətini tələb edən;

- multimediallıq: hipertekstdə bədii üsulla seçim və şriftlər vəhdətini, illüstrasiya, cizgi əlavələri, səsli müşayiətini əhatə edə bilər.

Əgər hipertekst romanın müxtəlif növlüyündən danışsaq, onda aşağıdakılara ayırmaq olar:

- “lüğət” (ensiklopedik) hipertekst roman (məsələn, M. Paviçin “Xəzər lüğəti” romanı);

- “süjetli” hipertekst roman: əsərdə müxtəlif variasiyalarda bir və eyni süjet xəttinin canlandırılması (K. Eskovun “Bore-Robinqud haqqında ballada” romanı);

- digital hipertekst roman, müəllif düşüncəsinin açıqlanması üçün informasiya və multimedia texnologiyalarının texniki imkanlarından istifadə etmə (B. Akuninin “Kvest (axtarış). Roman-kompyuter oyunu”).

Romanın yuxarıda adı çəkilən növlərini (audioroman, kinoroman və hipertekst roman) bir qrupda birləşdirmək olar – kommunikasiya texniki vasitələrin vasitəsilə retranslyasiya edilən kreollaşmış roman.

Açar sözlər: janr, roman, janr qarışıqlığı, audioroman, kinoroman, hipertekst-roman.

THE GENRE MIXTURES IN THE AUDIO NOVEL, CINEMATOGRAPHIC NOVEL AND HYPERTEXTS

In the article were analyzed the types of the novel using the capabilities of technical means to reproduce the art world. There are described the characteristics of the some types of the novel: audio novel, cinematographic novel and the hypertext novel. The author proposes to combine these types of novels in the same group: novel-creolization with re translation through technical means of the communication.

Keywords: genre, novel, genre mixing, audio novel, cinematographic novel, hypertext-novel.

ƏMRİN MODALLIĞININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Aida Şəbiyeva

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aida.sabiyeva@mail.ru

Modallıq kateqoriyası linqvistikada ən mürəkkəb, eyni zamanda da ən çox diqqət çəkən mövzulardan biri olaraq qalır. Bu kateqoriyanın əhəmiyyətinə və fundamentallığına şübhə olunmur. Modallıq aspektlərinin ayrı-ayrılıqda və bütöv şəkildə tədqiqinin aktuallığı onunla qəbul olunur ki, ilk öncə, V.V. Vinqradovun yazdığı kimi, “ o nitqin əsasını əhatə edir.” [1], bu halda, hər hansı bir modallıq əlaqəsi ilə ifadə olunmayan sözləmi tapmaq çətin olur.

Məlum olduğu kimi, modallığın kateqoriyalarının kökləri fəlsəfəyə və məntiqi modallığa gedib çıxır. Modallığın məntiqi-fəlsəfi konsepsiyası sözsüz ki, bu kateqoriyaların linqvistik izahatına böyük təsir etmişdir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Aristotelin mümkünlük və zərurət haqqındakı düşüncələri modal məntiqin əsaslarına da sirayət edib. Bir çox linqvistik araşdırmalarda zərurətin, reallığın və mümkünlüyün əsaslandırılması Aristotelin “mövcudluq” haqqındakı düşüncələrinə - “mümkünlükdə mövcudluq” və “reallıqda mövculuq” - söykənir. [2].

Modallığın mənasının təyin olunması və onun müxtəlif növünün ayırd edilməsi İ. Kantın üç fikrini xatırladır: problematik, assertorik (təsdiqedici) və apodiktiv (təkbolunmaz) və buna da uyğun olaraq, üç kateqoriya: Mümkünlük, Zərurət və Həqiqət. [3].

Müasir tədqiqatlar, O.V.Trunovun qeyd etdiyi kimi, “Aristotel tərəfindən əsası qoyulan modal silloqistika (formal nəticənin nəzəriyyəsi) rekonstruksiyası, modal xüsusiyyətlərin mövcudluğunun tənzimlənməsi və onların dil formaları ilə uyğunluğu modallığın dil kateqoriyasının təbiətini açmağa imkan verəcək” [4].

Məntiq və linqvistikada modallığın tədqiqinə xas olan paralelliyə (terminoloji və bir az da konseptual) baxmayaraq, bütövlükdə onların məqsədi və vəzifələri fərqlidir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, məntiqdə danışan nəzərə alınmır amma müasir dilçilik sahəsində danışan diqqət mərkəzində durur.

Dilçilikdə modallıq müxtəlif istiqamətlər çərçivəsində öyrənilib. Elmi yanaşmalar və elmi paradıqlar bir-birini izləyərək modal kateqoriyaların öyrənilməsində aspektlərin də dəyişilməsinə müvəffəq olmuşdu. Qeyd edək ki, tədqiqatın predmeti birmənalı olaraq, modallığın statusu və təbiəti, məzmunu və həcmi [Ağayeva, 1990; Zaynullin, 2000; Kolşanski,1961; Meçler,1982; Nemeç,1991; Petrov,1982; Trunova, 2003], başqa kateqoriyalarla uyğunluğu (dəyərləndirilməsi, predikativlik, şə-

kil, və s.) [Deşeriyeva, 1987; Romanova, 2006] oldu.

Modallığın dərk olunmasındakı fərqlər ondan ibarətdir ki, bu anlayışın həcmi və əhatə dairəsi müxtəlif müəlliflərin fikirləri ilə uyğun gəlmir. Belə ki, onların yekdilliyi bir nöqtədə uzlaşır ki, “modallıq təbii dilin əsas kateqoriyalar sayına aiddir, yəni dil universalisi hesab olunur, və o, söyləmin reallığa olan müxtəlif əlaqəsini, həmçinin müraciət olunanın müxtəlif növ subyektiv xüsusiyyətlərini ifadə edir”[5]. Modallığın ən geniş yayılmış izahlarından biri – danışanın münasibətinin ifadəsidir və o da, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, modallığın dərk olunmasının semantik əsasını təşkil edir. [6]

Modallıq nəzəriyyəsinin inkişafında ən böyük təsir, məna strukturunda cümlənin propozitiv (təklif oluna bilən) və modus komponentlərinə qarşı dura bilməsi ideyası oldu. Cümlənin ikiqat mənasının göstəriciləri məntiqçilər tərəfindən işlənir. Dilçilikdə bu fikir Ş.Ballinin cümlələrinin modus-diktum (kəlam, söz) üzvlənməsi konsepsiyasında təqdim olunur. Bu konsepsiyaya görə istənilən söyləmdə faktiki məzmun (diktum) və seçilmiş faktların (modus) individual qiymətləndirilməsinin qarşıdurması reallaşır. Modallığın özünə gəldikdə isə, Ş.Balli onu danışan subyektin təsəvvüründə yaranmış aktiv zehni əməliyyat kimi müəyyən etmişdir. [7].

Əmr (təhrikətmə) modallığı adresatı müəyyən hərəkətlərin icrasına təhrik etməklə bağlıdır. Təhrikətmənin əsas ifadə vasitəsi əmr cümlələridir ki, bunların tərtibində felin əmr şəkli forması mühüm rol oynayır. Felin əmr şəklinin paradiqmasının hansı formalardan ibarət olması məsələsi mübahisəlidir. Görünür, bu məsələdə ümumi mülahizələrdən deyil, konkret dil faktlarından çıxış etmək lazımdır. Hər halda Azərbaycan dilində felin əmr şəkli həm semantik, həm də formal cəhətdən tam paradiqma əmələ gətirir. İngilis dilində isə məsələ bir qədər başqa

cürdür. Bu dildə felin əmr şəkli üçün xüsusi formal əlamət yoxdur. O, məsdər forması kökündən fərqlənmir və onun əmr mənası kəsb etməsi bir tərəfdən müvafiq situasiyanın, o biri tərəfdənsə real adresatın olmasını tələb edir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, felin əmr şəklinin həm təsdiq, həm də inkar formaları olduğu kimi, əmr cümlələri də həm təsdiq, həm də inkar bildirən mülahizələr ifadə edir. Əmr modallığı baxımından bunlar arasında elə bir prinsipial fərq yoxdur: sadəcə olaraq bir halda adresata nə isə etmək, başqa halda isə etməmək əmr olunur. [8]

Əmr ikinci şəxsin təki, yaxud cəminə aid olur. İcrası əmr edilən hərəkətin baş tutması şəraitində subyekt bir vəziyyətdən başqasına keçməlidir. Əmr şəklində olan fel təklildə işlənən bildiyi kimi, müəyyən əlamətə, situasiyaya işarə edən sözlərlə də müşayiət oluna bilər. Məsələn:

Be generous “Xeyirxah (adam) ol!”

Be a good girl! “Yaxşı qız ol!”

Formal cəhətdən əmr şəklində olan hər bir təsdiq mənalı felin inkar forması da ola bilər. Bu, felin əmr şəkli kontekstində belədir. Amma nitq fəaliyyətində əmr şəklinin təsdiq və inkar formalarının hər birinin öz işlənmə, tətbiq sahəsi vardır. Belə ki, hər təsdiq forması işlənən yerdə inkar formasını və, əksinə, hər inkar forması işlənən yerdə təsdiq formasını işlətmək olmaz.

Do not be so shy! – Belə utancaq olma!

Əmr modallığının vasitəsiz (birbaşa) ifadə forması olduğu kimi, vasitəli (dolaylı) ifadə formaları da mövcuddur. Dolayısı ilə təhrikətmə üsullarından biri adresatı müəyyən hərəkətləri icra etmək üçün danışan tərəfindən ona eyham edilməsi, işarə vurulması şəklində özünü göstərir. Bu məna növü ingilis dilində felin mümkünat şəklindən ötrü xarakterikdir.

Açar sözlər: modallıq, felin əmr şəkli, modallığın kateqoriyaları, modallığın nəzəriyyəsi.

Ədəbiyyat

1. Виноградов, В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке, В.В. Виноградов, Избранные труды. Исследования по русской грамматике, М.: Наука, 1975, с.53-87.
2. Аристотель. Метафизика, М.: Эксмо, 2006. 604 с.
3. Кант И. Критика чистого разума, Собрание сочинений: в 6 т. -М.: Мысль, 1964, т.3, 799 с.

4. Трунова О.В. Человек воспринимающий и полагающий: природа содержательного дуализма категории модальности, Антропологическая лингвистика: Концепты. Категории/коллект. монография/ под ред. Ю.М. Малиновича, Москва, Иркутск, 2003, с.29-56.
5. Арама Б.Е. Психолингвистический аспект категории модальности: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.19 / Б.И. Арама, М., 1995, 23 с.
6. Lyons J. Semantics, Cambridge: Cambridge University Press, 1977, V.2, 897 p.
7. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, М.: Наука, 1955, 416 с.
8. Cahangirov F. İngilis və azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi, Müqayiseli tipoloji tədqiqat, Bakı, 2005, s.261.

THEORETICAL BASIS OF IMPERATIVE MODALITY

Modality and imperatives are non-veridical propositions; in other words, the participants involved are not committed towards the deontic or imperative proposition. They are not committed to the realization of what they describe. The semantic components of modal interpretation and imperatives can be affected by pragmatic factors. More specifically, imperatives are a speaker-oriented and direct performative expression, while modal expressions are context-oriented, direct or indirect and by speaker's choice performative.

Keywords: modality, imperative sentences, category of modality, imperative mood.

BEYNƏLMİLƏL TERMINOLOGİYA VƏ ONUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elmira Xanəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: kh.elmira88@gmail.com

XVII-XVIII əsrlərdə elmin və texnikanın sürətli inkişafı onların dil problemlərini də meydana gətirdi və beləliklə, termin və terminologiya anlayışı formalaşmağa başladı. Terminlər dili zənginləşdirir, onu elm və texnikanın mürəkkəb fikirlərinin ifadəsi üçün yararlı hala salır.

Terminlər dildə: a) denotatdan çox- çox qabaq, b) denotatla birgə, c) denotatdan sonra yaranır və nitqə daxil olur. Birinci hal isə əsas etibarilə elmi-texniki terminologiyaya şamil olunur. Məsələn: «Aviasiya terminləri aviasiya sözünün yaranmasından çox-çox qabaq, hələ insanlar havada ağır uçan aparatlar düzəltməyi arzu etdikləri vaxtlar yaranmağa başlamışdır». Beynəlmiləl terminologiyada isə bu, birinci növbədə başqa dillərdən terminalma zamanı müşahidə olunur: termin əvvəla yad denotat haqqında yalnız təsəvvürləri formalaşdırır. İctimai-siyasi terminologiyada termin, adətən, sosial fəaliyyət prosesində, denotatla eyni vaxtda yaranır və burada kollektiv nitq fəaliyyətinin böyük rolu olur. Fərdi nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi isə termin alimlərin əsərlərində denotatdan qabaq da formalaşma bilər. İctimai-siyasi terminologiyanın yaranmasının əsasında dilin öz sözlərinin semantik terminləşməsi, terminalma və onun genişlənməsi nəticəsində internasionallaşma, xarici dillərdən kalka etmə, təbii və texniki elmlər terminlərinin modifikasiyası, qrammatik üsullarla terminyaratma, abrevasiya və s. durur. Ümumiyyətlə, termin yaradılmasında əsas yeri leksik-semantik və qrammatik üsullar, həmçinin başqa dillərdən kalka tutur.

Terminalma və internasionallaşmada ən optimal vəziyyət o zaman yaranır ki, terminin həm

xarici qişası, həm də daxili mənası və definitiv təsiri məzmunu ən müxtəlif dillərdə bir-birinə maksimum dərəcədə yaxın tərtib olunur. Buna nümunə kimi ingilis dilində aşağıdakı terminləri göstərə bilərik:

Monopol (monopoliya); Petition (petisiya)

Müasir dövrdə alınma və internasional terminlərin müxtəlif dillərdə leksik tərtibatı sistemə salınmışdır və bundan sonra dilə gətirilən əcnəbi mənşəli innovasiyaların tərtibində xarici dil təcrübəsinə əməl olunur ki, bu da işarə sistemliyini təmin edir. İndi elə bir dil tapmaq çətindir ki, onda internasionalizmlər fondu dağınıq olsun. Sistemlilik internasional qatın timsalında sözün nümunəvi formasını tapmışdır.

Kommemorativ terminlərin leksik-semantik yaradılması əsasən elmi-texniki terminologiyada məşhurdur. Lakin belə vahidlərə ictimai-siyasi terminologiyada da çox rast gəlirik. Kommemorativ terminlərin meydana gəlməsi müəyyən tarixi bir hadisə ilə əlaqədar olur. Məsələn, *bojkot* ictimai-siyasi termininin əsasında kapitan Ç.K.Bojkotun familiyası durur. Bu irlandiyalı kapitan İrlandiyadakı malikanənin sahibi idi və icarədarlarla qəddar rəftar etməsi ilə ad çıxarmışdır. Nəhayət, 1880-cı ildə ildə irlandiyalı icarədarların Torpaq liqası onu təkləmək üçün xüsusi qərar qəbul etmiş və Ç.K.Bojkotun adını vermişdilər. Bundan sonra onun familiyası ümumiləşməyə başlamış və son nəticədə *bojkot* termini yaranmışdır. Bu cür kommemorativ terminlər, bir qayda olaraq, tezliklə müxtəlif dillərə yayılır və internasionallaşa bilər.

Beynəlmiləl terminologiya leksik-semantik zənginləşməyə iki halda ehtiyac duyur:

1. Yeni beynəlmiləl anlayış yarananda və bu anlayışı adlandırmaq üçün müvafiq terminoloji sistemdə lazımı innovasiya olmadıqda: bu zaman dilin leksik sistemində elə vahid tapılır ki, qrammatik üsullardan yan keçməklə onun mənasını yenidən nəzərdən keçirmək, modifikasiyanı vermək mümkün olur – bu o vaxt aktuallaşır ki, semantik üsul qrammatik üsuldan daha yaxşı və optimal hesab edilir.

2. Başqa dillərdən termin alma zamanı, lakin burada yalnız anlayış planı nəzərdə tutulur, çünki «yeni anlayışı qəbul edərkən söz dilin öz vasitələri ilə də yaradıla bilər». Xarici dil vahidinə yararlı ekvivalentin seçilməsi əsasən leksik-semantik üsulla terminyaratmaya aid edilir.

Beynəlmiləl terminlərin yaradılmasında əsasən klassik latın və yunan dillərə mənsub olan internasional termin formantları böyük rol oynayır. Bu formantlar dünya dillərinə yayılaraq, onların qrammatik arsenalının zənginləşməsinə xidmət edir. Bununla isə dilin söz yaradıcılığı sisteminə internasionallıq prinsipləri daxil edilmiş olur. «Ümumi ədəbi dildən fərqli olaraq, termin yaradıcılığında milli, alınma və beynəlxalq sözyaratma vasitələrinin kombinəsi yolu ilə yaradılan söz-terminlər çox məhsuldardır». Belə hibrid söz və terminlərin yaradılmasında klassik morfoformantlar öz fəallıqları ilə seçilir. Onlar: a) dilin öz söz və terminlərinə, b) alınmalara və internasionalizmlərə artırılır. Birinci halda yeni yaradılan vahidlər «artıq internasional leksikaya aid edilə bilməz», ikinci halda isə innovasiya internasional olduğundan neologizm bütövlükdə internasionalizm olaraq qalır.

Azərbaycan dilində, eləcə də başqa dillərdə, *obyektiv, subyektiv, reaktiv, formal, natural, normal, direktor, proletariat, komissariat, unifikasiya* və s. söz və terminləri işlədilir, onların üzvlənməsi bizə müəyyən qrup yeni formant verə bilər. Lakin həmin formantlar bu dildə işlək olmadığından onların üzvlənməsi öz mənasını itirir. Biz heç vaxt deyə bilmərik ki, dilimizdə *-iv, -l, -or, -tor, -nat, -at, -siya* formantları özünəməxsus fond təşkil etmişdir. Belə bir fondun real fəaliyyəti yoxdursa, onun özünün «dincə qoyulmuş» varlığından danışmağa dəyməz.

E.A.Natanson «klassik üsul»la terminyaratma məsələsinə diqqət verərkən onu kalkanın bir növü kimi qiymətləndirmiş və *reversiyalı kalka* adlandırmışdır. O belə qərara gəlmişdir ki, «rus dili terminlərinin (əsasən, söz birləşməsi şəklində termini) əvvəla klassik yunan və latın, yaxud yunanla latının qarışığından ibarət kontamin edilmiş elementlə əvəz edib, sonra alınmış sözü rus dilinin normalar kompleksinə uyğunlaşdırmışdır».

Lakin əksər hallarda sintaktik yolla yaranmış termin başqa dillərə yayılarkən onlara yalnız

anlayışı ötürüb səs qişasını itirir: səs qişası hər bir dilin daxili imkanları hesabına yenidən təşkil olunur. Beləliklə, internasionalizmlik sayəsində yalnız anlayış planı gerçəkləşir. İngilis və digər dillərdə kalka edilərkən atributiv söz şəklində terminin komponentləri substantiv ekvivalent ilə əvəzlənə də bilər, məsələn:

sulfrage - seçki hüququ
world war - dünya müharibəsi

Terminalma prosesinin termin yaradıcılığında rolu böyükdür və hətta purist ruhiyyəli dilçilər belə bunu etiraf etməli olurlar.

Beynəlmiləl terminologiyanın yayılmasının və istifadə olunmasının bütün tarixi nəinki dilin leksik xəzinəsini, habelə onun fonetik, morfoloji, sintaktik, semantik, üslubi strukturunu zənginləşdirməkdə, ümumi ədəbi dilin intellektual səviyyəsini yüksəltməkdə, adamların nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməkdə terminoloji leksikanın bir sıra gizli imkanlarını üzə çıxarmışdır. Hal-hazırda latın və yunan mənşəli belə alınmalar təbabətdə, riyaziyyat, kimya və terminologiyanın əsas nüvəsi olan bir çox başqa elm sahələrində yer tutur. Bir sıra beynəlmiləl elmi-texniki, ictimai-siyasi terminlər də vardır ki, onlar xüsusi adlar, əsasən də , şəxs adları əsasında əmələ gəlmişdir. Məsələn: om – elektrik müqavimətini ölçmə vahidi (alman alimi Omun adı ilə); vatt (yaxud Uatt) – elektrik güc vahidi (Şotlandiya alimi Uattın adı ilə); rentgen – xüsusi gözəgörünməz rentgen şüaları ilə işıq salmaq üçün aparat (alman alimi Rentgenin adı ilə) və s.

Terminoloji söz birləşmələri bir çox dəqiqləşdirici isimlərlə antroponimlərin birlikdə istifadə olunmasından yaranır. Söz birləşməsi şəklinə təzahür edən beynəlmiləl səviyyəli terminlərin əsas hissəsi frazeologizm dərəcəsinə malik olur. Bundan əlavə, bu cür terminlərə antropoloji frazeologizmlər deyilir. Məsələn: Nyuton qanunu, Eynşteyn nəzəriyyəsi, Pifaqor teoremi, Nobel mükafatı, Darvin nəzəriyyəsi, Ezop dili və s. Dilçilik tarixi boyunca dilçilər beynəlmiləl terminologiyanın mahiyyəti, məzmunu, tərifi haqqında müxtəlif mülahizələr yürütmüşdür, onlar arasında ortaq fikir yaranmışdır.

Hazırda alınma sözlərlə beynəlmiləl terminlər bir-birindən bu cür fərqləndirilir. Ən azı üç müxtəlif sistemli, qohum olmayan dillərdə işlədilən eyni formalı və eyni mənalı sözlər internasionalizm adlanır. Ən çoxu iki müxtəlif sistemli, qohum olmayan dildə və yaxud ancaq qohum dillərdə işlədilən analogi vahidlər isə alınma söz hesab edilir. Əlbəttə, həm beynəlmiləl və həm də alınma morfoloji vahidlər də bu qəbildəndir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, «alınma söz» və «alınma hadisəsi» anlayışlarını da qarışıq salmaq olmaz. Alınma bir hadisə kimi götürüləndə daha geniş bir prosesdir, bu prosesdən alınan məhsullar isə rəngarəngdir.

Açar sözlər: *termin, beynəlmiləl terminologiya, beynəlmiləl leksika, kalka, alınma söz.*

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M. Diçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1984.
2. Cəfərov M.Z. Dilimiz və Terminologiyamız. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1984.
3. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997.
4. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состав языка. АДД.-Л., 1972.
5. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М.,1959.

INTERNATIONAL TERMINOLOGY AND ITS MAIN CHARACTERISTICS

The whole history of sprawling out and usage of international terminology revealed not only the lexical treasure of language but also some hidden opportunities of terminological vocabulary in enriching phonetic, morphological, syntactical, semantic, stylistic structure, improving an intellectual level of the literary language and speech culture of people. Linguists had different views on the context, content and definition of international terminology, there was a common opinion among them.

Researches show that, one of the issues that arise is to demonstrate borders between international vocabulary and borrowing, explain their differences. The international terms belonging to classical Latin and Greek languages play an important role in the formation of international terms.

Keywords: term, international terminology, international lexis, loan translation, borrowing.

RABİTƏLİ NİTQDƏ DANİŞIQ SƏSLƏRİNİN MODİFİKASİYASI (ELİZİYA HADİSƏSİ)

Ülviyyə Zeynalova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mai: zeynalova.ulviyy@mail.ru

Danışiq səslərinin rabitəli nitqdə fonematik statusunun müəyyənləşdirilməsi hələ də çox mürəkkəb məsələ olaraq qalır. Buna səbəb isə danışiq zamanı səslərin modifikasiyasıdır. Modifikasiyanın həm sözün tərkibində, həm də söz qovşaqlarında müşahidə etmək olar.

Praktik fonetika kursundan məlum olduğu kimi, danışiq aktı zamanı səslər bir-birlərinə təsir göstərilir. Samitlərlə saitlərin əlaqəsi nəticəsində nitqdə assimilasiya (uyuşma), akkomodasiya (sait səslərin uyuşması), reduksiya (zəifləmə), və eliziya (səs düşümü) hadisələri təzahür olunur.

Fonetika və fonologiya sahəsində eliziya hadisəsi səsin (fonemin) tələffüz zamanı düşməsidir. Bu daha çox sürətli danışiq zamanı baş verir. Daha dəqiq desək, eliziya hadisəsi vurğusuz saitlərin, samitlər səslərin və yaxud da hecaların buraxılması deməkdir. Bu düşmə hadisəsi yazıda sözlərin üzərində apastrof (`) simvolu qoymaqla göstərilir.

Terminin etimologiyasına nəzər yetirdikdə, məlum olur ki, bu ifadə latın dilindən götürülüb mənası “çıxartmaq, ləğv etmək” deməkdir. Eliziya hadisəsinə aid istənilən qədər nümunələr göstərmək olar. Lakin ən önəmli məqam hansı səsin düşməsinin müəyyənləşdirməkdir. Səslərin düşməsinə bir neçə halda təsadüf etmək olar.

Bu fonetik hadisəni izah edərkən ilk öncə bu terminin lüğətlərdə necə izah edildiyinə nəzər yetirək. Oksford lüğətinə görə “eliziya” hadisəsi sözü tələffüz edərkən səsin itməsi, düşməsi anlamını verir. Longman lüğətində isə elizianın izahatını sözün tərkibindəki hər hansı səsin tərk edilməsi kimi göstərilir.

İngilis dilində samit hərflərin yazılışı ilə ifadə edilməsi arasında müəyyən uyğunsuzluqlar vardır. Yəni bəzi sözlərdə samit hərflər yazılır, lakin (tarixi və fonetik) səbəblərdən oxunmur. Onların bir neçəsinə nəzər yetirək.

Kipləşən partlayışlı [p] səsi “ps”, “pn”, “pt” kimi hərf birləşmələrində eşidilmir: pneumonia [njuˈmɒniə], ptarmigan [ˈtɑːmɪgən], psychology [saɪˈkɒlədʒi]. Psalm [sa:m] sözü ingilis dilindən tərcümədə dini ayin mənasını verir və tələffüz zamanı [p] səsi səssiz olur və s.

[g] samiti aşağıdakı samit birləşmələrində oxunmur: “gn”, “gm”, “igh”, “ight”: gnaw [nɔ:], gnostic [ˈgnɒstɪk], diaphragm [ˈdaɪəfræm], weight [ˈweɪt]. Lakin bilmək lazımdır ki, sözlərin əvvəlində “gh” hərf birləşməsi işləndikdə [g] səsi tələffüz edilir, [h] səsi isə bu vəziyyətdə həmişə səssiz olur: ghoul [gu:l], yaxud [gəul], ghastly [ˈgɑːstli], Ghent [gent] və s. Hətta bunu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, [h] səsi “ham” morfemi kimi xüsusi isimlərin sonluğuna əlavə olunduqda oxunmur: Wickham, Birmingham.

[w] səsi “wr” hərf birləşmələrində səssiz olur. wrap [ræp], wrestling [ˈrestlɪŋ]. Eyni zamanda

qoşa-dodaq [w] səsi coğrafi adlara əlavə edilən –“wich”, -“wick” sonluqlarında tələffüz edilmir: Greenwich, Chiswick [5, s. 123].

Tələffüz zamanı qoşa-dodaq [m] samiti digər samitlərlə birgə işləndikdə eliziya hadisəsi müşahidə edilir. Beləki, [m] sonoru kipləşən cingiltili [b] samiti və yuvaq [n] sonoru ilə yanaşı işlənsə birinci halda [b] səsi, ikinci halda isə [n] səsi iliziyaya uğrayır. Buna misal olaraq comb [kəum], tomb [tu:m], autumn [ˈɔ:təm], solemn [ˈsoləm] sözlərini göstərmək olar. [4, s.194].

Sürətli danışmaq aktında sözlərdə burun sonoru, sait səs və başqa samit bu halda sonor səs düşür. Aşağıda verilmiş sözlərdə sait səsdən sonra işlənən [n] sonoru tələffüz olunmur. Fikrimizi misallar üzərində əsaslandıraraq:

sound [səʊnd]

bond [bɒnd]

find [faɪnd]

Fonetik transkripsiyada isə burunlaşmış (nasalized) sait səs üzərində [̃] simvolu qoyulur [2, s.105].

Eliziya hadisəsinə köməkçi fellərin qısdılmış formaları arasında da rast gəlinir.

1. “Had, would” fellərinin qısdılmış forması yazıda [d] hərfi ilə qeyd olunur; tələffüz formasında isə saitlərdən sonra [d], [əd] formasındaisə samit səslərdən sonra işlənir.

2. “Shall, will” gələcək zaman köməkçi fel formaları yazıda qoşa [l] kimi göstərilir; sait səslərdən sonra [l], hecalı [l] səsi kimi samitlərdən sonra işlənir.

3. “is, has” köməkçi felinin qısdılmış forması [s] kimi yazılır, tələffüz forması isə bir qədər fərqlidir. Yəni [s] səsi kimi kar samitlərdən sonra, [z] səsi formasında isə cingiltili samitlərdən sonra tələffüz olunur. Bundan başqa, [s, z, ʒ, ʒ, tʃ, dʒ] səslərindən sonra [ɪz] formasında, “has” feli isə qısaltdılmış şəkildə [əz] kimi ifadə olunur.

Səs düşümü hadisəsi daha çox samit səslər üçün xarakterik xüsusiyyət olmasına baxmayaraq, sait səslər arasında da bu hala rast gəlmək olur. Bu hadisə sait reduksiyası (vowel reduction) adlanır. Sait səslərin düşməsi ingilis dilində adətən, [p, t, k] kar samitlərindən sonra qısa, vurğusuz sait gəldikdə təsadüf olunur. Məsələn: potato [pˈteɪtəʊ], tomato [ˈtmatou], canary [ˈknəri].

Vurğusuz səslər [n, l, r] hecalı sonorları ilə yanaşı işləndikdə [ə] səsi düşür: tonight [ˈtʰaɪt], police [ˈpʰi:s], correct [ˈkʰrekt] [2, s. 114].

Bu fonetik hadisə üç mövqedə fərqləndirilir. Yunan mənşəli olan bu ifadələr sözlərin əvvəlində səsin düşməsi hadisəsi olduqda aphaeresis [əˈfɪrɪsɪs], söz ortasında syncope [ˈsɪŋkəpi], son vəziyyətdə isə apocope [əˈpɒkəpi] adlanır.

Cümlədə sözün buraxılması eliziya deyil, eliptikal hadisəsi adlanır. Ümumiyyətlə, eliziya hadisəsi danışarkən sözləri daha asan və sürətli formada tələffüz etməyə kömək edir.

Açar sözlər: fonetik hadisə, sait reduksiyası, səs birləşmələri.

Ədəbiyyat

1. M.A.Сokolова. Теоретическая фонетика английского языка. Москва 1996.
2. Peter Roach. English Phonetics and Phonology. A practical course. Fourth edition. Cambridge University Press 2009.
3. D.Jones. Cambridge English Pronouncing Dictionary. New edition. Cambridge University 2003.
4. A.C.Gimson. An Introduction to the Pronunciation of English. 2 nded. New York: St. Martin's Press 1974
5. Fərman Zeynalov. Supplement to the book “Practical English Phonetics Book 11 Bakı: Mütərcim, 2012.
6. <https://en.wikipedia.org/wiki/Elision>

MODIFICATION OF THE SPEECH SOUNDS IN CONNECTED SPEECH

Students often find pronunciation work fun and stimulating, as well as valuable. However, they will need time confidence in order to adapt the features of connected speech and to make them their own. In conclusion, to have an idea of the phenomenon elision may be beneficial in two ways:

1. They should be aware of the fact that the silent letters in many English words are due to the historical elision.

2. They should know that producing elision is one of the characteristic features of native English speakers. So when the native English speakers talk to each other, a number of phonemes that the foreign listeners might expect to hear are not actually pronounced.

Keywords: phonetic phenomenon, vowel reduction, sound combinations.

TARİX VƏ HÜQUQ - HISTORY AND LAW

KRİM TÜRK LƏRİ II DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ
(İNGİLİSDİLLİ TARİXŞÜNASLIQ ƏSASINDA)

Ruslan Ağamalıyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ruslanagamaliyev@rambler.ru

İldırımsürətli müharibə planı iflasa uğradıqdan sonra Hitler Almaniyası öz irqçi siyasətinə müəyyən korrektələr etməyə məcbur olaraq sovetlərə qarşı müsəlman və türk amilindən daha məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə qərar verir. Əvvəllər nasional sosialistlər “Tatar” sözünü aşağılayıcı mənada Şərqi türklərin ümumləşdirici tanıtımı kimi istifadə edirdilər. Lakin 1942 –ci ilin martında Şərq nazirliyi təlimat verir ki, bu xalqlara müraciətdə “Tatar” (Tatare) sözündən yayınsınlar. Bundan sonra rəsmi sənədlərdə Volqa Ural əhalisi üçün İdel-Ural xalqları (Idel- Uraler), Krım tatarları üçün Krım türkləri (Krimtürken), və Azərbaycanlılar üçün isə “Azerbaijanis” (Aserbeidschaner) sözlərini işlədirlər [5, s.110]. Zeitschrift für Politikdə dərc edilən məqaləsində fon Hentiq hətta “Tatar” sözünün alçaldıcı yox, əksinə çox hörmətli bir söz olaraq qəbul edilməli olduğunu bildirir. Şimali Qafqazdakı könüllülər arasında yayılan məqalələr vasitəsilə isə Şimali Qafqazlıların völkisch birliyinə daxil olmaqla Hind Avropa irqinə məxsus olduqları təbliğ edilirdi [5, s.112].

Aleksandr Statiev adlı müəllif istər çar, istərsə də Sovet Rusiyası vaxtında Krımdakı yerli türklərə və müsəlmanlara qarşı yeridilən müstəmləkəçi siyasətin əhalidə onlara qarşı mənfi münasibətin yaranmasına və almanlarla daha aktiv əməkdaşlıq etmələrinə səbəb olduğunu vurğulayır. Müəllif II Aleksandrın (1855-1881) vaxtilə Krım tatarlarını “arzuedilməz sakinlər” adlandıraraq onların köçürülməsinə qərar verdiyini bildirir. 1859-60 -cı illərdə təzyiq nəticəsində 100 mindən çox tatarın Osmanlı imperiyası ərazisinə köç etməsi nəticəsində onların bölgədə sayı 2/3 qədər azalmışdı. II Aleksandrın varisi III Aleksandrın vaxtında da bölgədə ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti davam edir [1, s.22]. Krımın almanlar tərəfindən tutulmasından sonra alman komandanlığı 2 iyul 1942 –ci ildə ukraynalılar və rusların yarımadaдан köçürülməsi haqqında qərar qəbul edir. Tatar, bulqar, yunan, ermənilər və digər türklər arasında isə “aktiv bolşevik elementi” olmadıqlarından onların yarımadaда qalmaları məqsədəuyğun bilinir [7, s.75].

İlk əvvəllər almanlar sovet cəbhəsində onlara əsir düşən müsəlmanları sünnət səbəbindən yəhudi bilib güllələyirdilər. 12 sentyabr 1941 –ci ildə Reynhard Heydrik (1939-1942-ci illərdə Almaniyada İmperiya təhlükəsizlik xidmətinin rəhbəri) direktiv göndərərək SS rəhbərliyinin bu məsələdə diqqətli olmalarına dair xəbərdar edir. “Sünnət” və “yəhudi görünüşlü” olmanın yəhudi olmaq üçün kifayət etmədiyi qeyd edilərək müsəlmanların yəhudilərlə səhv salmamaları üçün diqqətli olmaları tapşırılırdı. 1942 –ci ilin mayında Şərq nazirliyi işğal edilmiş şərq cəbhəsində yəhudiliyin təyin edilməsi haqqında göstəriş verərək bildirir ki, yalnız Qərbi Rusiyada sünnət yəhudiliyin simvolu kimi sayıla bilər. Müsəlmanların olduğu zonalarda isə bu əsas ola bilməz. Yəhudiliyin təyin edilməsində adlar, mənşə, etnik görünüş də nəzərə alınmalıdır. SS Qafqazda və Krımda yəhudiləri qətlə başlayan da uzun müddət müsəlmanlar arasında yaşamış 3 yəhudi icmasına: Kəraitlər, Krımçaklar (Krım) və Qafqazda yəhudi tatlara (dağ yəhudiləri) rast gəlirlər. SS zabitləri Krımda türk dilində danışan kəraitlər və krımçakları görəndə xeyli təəcüblənirlər. Uzun tərəddüdlərdən sonra almanlar kəraitləri etnik türk kimi qəbul etsələr də krımçakları yəhudi kimi qəbul edərək qətlə yetirirlər [4, s.50]. Volter Qroba istinadən kəraitlərin müsəlman tatarlarla sıx münasibətdə olduğu səbəbindən qırğından xilas olduğunu deyərək [5,197] Aleksandr Dallin özünün “German Rule in Russia” (1956) kitabında Şərq

nazirliyində böyük nüfuzla malik olan Gerhard fon Mendeni etnik xalqların müdafiəçisi adlandıraraq göstərir ki, bəzilərinin fikrincə məhz onun sahəsində (O, yəqin ki, Mendenin hələ müharibədən əvvəl anti semit fikirləri ilə tanış deyildi) kəraimlər, tatlar (dağ yəhudisi) qətləndirilən xilas olurlar [6, s.28] [2, s.68]. Hətta bir neçə yüz kəraim Almaniya tərəfində vuruşan Krım tatar könüllüləri sırasına da qəbul edilmişdi. Qafqazdakı tatarların məsələsi isə Nalçıkdəki regional komitədə müzakirə olunur. SS- Oberführer Volter Berkamp Brautiqama bildirirdi ki, Nalçıkdə “dağ yəhudilərin” olduqları yerə gələndə onlar onu çox qonaqpərvər qarşılamışlar [5, s.199]. Berkamp da tatarları dinlərindən başqa yəhudilərlə heç nə bağlamadığını, İslamın onlara böyük təsiri olduğunu və müsəlmanlarla qarışıq ailələrin geniş yayıldığını qeyd edirdi. Bu səbəbdən də Berkamp onlara toxunmamaları və “dağ yəhudiləri” əvəzinə “tat” sözündən istifadə edilməsinə dair göstəriş verir.

Almanların Krımı tutmasından sonra Hitlerlə məktub yazaraq “qaniçən yəhudi –sovet idarəsindən” əziyyət çəkdiqlərini bildiren bəzi müsəlman ağsaqqalları ona “Krımın azad edilməsinə görə öz böyük təşəkkürlərini bildirir” və öz köməklərini təklif edirdilər: “Ərazini yaxşı tanıdığımızdan alman komandanlığı altında hərbi hissələrimizi formalaşdırıb Krımdakı partizanları tezliklə məhv etməyi səmimi şəkildə xahiş edirik”. Hələ 1942-ci ilin əvvəllərində Almaniya ordusunun komandanı Vilhelm Keytel Vermaxta məsləhət bildirdi ki, Krım müsəlmanları arasından əsgər toplamağın məqsədə uyğun olduğunu bildirirdi. Partizanlarla yerli əhalini qarşı qarşıya qoymaq üçün almanlar deyirdilər: “Baxın partizanlar sizə qarşı vuruşur, sizin evlərinizi dağıdırlar. Siz özünüzü müdafiə etmək üçün müdafiə dəstələri yaratmalısınız”. Hitler 2 yanvar 1942 -ci ildə tatar (almanlar krım türklərini krım tatarları və ya sadəcə tatar olaraq qeyd edirdilər) özünü müdafiə dəstələrinin yaradılmasına icazə verir. Bu dövrdə Krımda 200 min tatar yaşayırdı. Müharibə vaxtı onlardan cəmi 10 mini Qızıl Ordu tərkibində xidmət edirdi. Almanlar orduya əsgər yığanda isə 20 min (demək olar ki, döyüşə yararlı bütün kişilər) krım türkü alman ordusuna qoşulur. Bu almanlar üçün böyük uğur idi. Müharibə dövründə Krım türkləri Almaniyanın 11 -ci ordusunun tərkibində xalis islam birliyi kimi fəaliyyət göstərirlər [7, s.28] Almanlar hətta tatar kommunistlərə amnistiya verib onları yerli idarəçiliyə geniş cəlb edirlər [1, s.25] [6, s.28]. 3 yanvar 1942 -ci ildə Simferopolda tatarların kiçik inzibati orqanı yaradılır. Tatarlardan ibarət 8 polis və 27 batalyon SS ilə birgə fəaliyyət göstərirdi. Alekseyev adlı müəllifin məlumatına görə Krımdakı alman baş qərargahı hər öldürülən partizana 50–70 Reyxsmarka verdiyindən tatarlardan ibarət hərbi birliklər yəhudilərə, qaraçılara, hərbi əsirlərə qarşı qəddar davranırdılar. Bəzən tatar polislər rus mülki şəxslərini öldürüb partizan kimi qələmə verərək mükafat alırdılar. Qafqaza baxanda Krımda almanlarla əməkdaşlıq daha geniş yayılmışdı. Müharibə dövründə krım türklərinə bir sıra imtiyazlar verən nasistlər vaxtı çatanda onları buradan deportasiya və ya məhv etməklə yox etmək istəyirdilər. Hələlik isə Krım tatarlarına münasibətdə yumşaq siyasət yeritməkdə almanların bir tərəfdən məqsədləri onlarla slavyanlar arasında tərifiqə yaratmaq idisə, digər tərəfdən də Türkiyə ilə yaxşı münasibətlər qurmaq istəyi ilə bağlı idi. Almanlar həbs düşərgələrindən tatar əsirlərini azad edir, onlara torpaqlar və bağlar verir, məcburi əməkdən azad edir, vergiləri azaldırlar. Yeni məscidlər açır, köhnələrini isə bərpa edirlər. Almanların Krımda olduğu müddətdə yarımada 50 yeni məscid açılmış, 150 -dən çox məscid isə bərpa edilmişdi. Burada Almanların əsas məqsədi dini öz siyasətlərində alət etmək idi [5, s.153]. 1943 –cü ilin oktyabrında Sovetlər Daşkənddə müftilik yaratdıqdan sonra Almaniyanın Şərq nazirliyi də Krımda müftilik yaratmaq təklifi ilə çıxış edir. 1943-ci ilin noyabrında Şərq nazirliyinin siyasi şöbəsində Riçard Kornelsen (sonralar idarəyə Qottlob Berger başçılıq edirdi) tərtib etdiyi memorandumda bolşevizmlə daha effektiv mübarizə aparmaq üçün Almaniyanın islam dünyasına təsirinin daha da artırılmalı olduğunu bildirirdi: “Daşkənddəki mufti seçkisini qeyri qanuni elan edib bildirməliyik ki, din əleyhinə olan yəhudi bolşevik hökumətinin bu cür qurumlar yaratmağa mənəvi haqları yoxdur. Bu müftilik Moskvanın əlində oyuncaq qurumdur. Sovetlərin dinə yönəlmiş hazırkı siyasət də 1917 –ci ildən islama qarşı siyasətin davamıdır” [5, s.162].

Lakin Almaniyanın bölgədə yeritdiyi siyasətin mahiyyəti tezliklə aşkar olduqdan sonra almanlara münasibət dəyişir. Sovetlərin bölgəyə nüfuzu artdıqca partizan hərəkəti də alovlanır. 1944 -cü

ildə bölgədə fəaliyyət göstərən 3113 partizanın 1/5 (630) tatar idi [1, s.70].

İslam dininə sərt münasibət göstərən sovet hökuməti müsəlmanların yaşadığı ərazilərdə nasist təbliğatını neytrallaşdırmaq üçün 1942 –ci ildən islam dininə qarşı siyasətini yumşaldaraq ölkə ərazisində 4 dini qurum yaradaraq, 20 yeni məscid tikir. Müsəlmanların konqresi təşkil edilir. Bir sıra dini ayinlərə, hətta həccə də icazə verilir. Bunun müqabilində “Mərkəzi Müsəlman Dini Qurumları” adından danışan Ufa müftisi Əbdürrəhman Rəsulayev müsəlmanları nasistlərə qarşı vuruşmağa və bir sıra siyasi çağırışlar edir. Bu Almanıyanın siyasətinə birbaşa cavab idi. Təhsilni Kərbəla və Nəcəfdə almış Ağa Əlizadə Azərbaycan şüərlərinə başçı təyin edilir. O, 1944 –ci ilin mayında Bakıda keçirilən konqresdə Stalinə sədaqət mesajı göndərərək onu “sovet hökumətinin allah tərəfindən göndərilən müdrik rəhbəri” adlandıraraq “Allah bizə dünyadan faşistləri birdəfəlik təmizləmək üçün qələbə əldə etməyimizə kömək etsin” kimi dualar səsləndirir [5, s.221]. Məsələnin ironik tərəfi budur ki, Rasulayev, Gebekov, Babaxan və Əlizadə kimi bu işdə aktiv rühanilərin hamısı vaxtilə sovet hökuməti tərəfindən həbs olunnub sürgünə göndərirmişlər. Yenidən açılan məscidlərdə aşağıdakı məzmununda xütbələr oxunmalı idi: “Sovetlərə hakimiyyət Allah tərəfindən verilib. Ona görə sovetlərə qarşı çıxan şəxs Allaha və onun peyğəmbəri Məhəmmədə qarşı çıxır” [5, s.175]. Almanlar Qafqazdan və Krımdan çəkilən kimi Stalin bir çox müsəlman xalqlarını (həmçinin Volqanın xristian almanları və buddist kalmıqları) xain kimi qiymətləndirir. 17 -18 may 1944 –ci ildə Krımın demək olar ki, bütün müsəlman əhalisi Mərkəzi Asiya və Kazaxıstana sürgün edilir. Bir çox krımlını isə kollabranist elan edib NKVD vasitəsilə qətlə yetirirlər. Simferopolun müsəlmanlar yaşayan hissəsindəki küçələri telefon dirəklərindən və ağaclardan asılmış insanlarla dolu idi. Qafqazda isə sovet rəsmiləri qaraçıları, balkarları, çeçenləri, inquşları almanlarla əməkdaşlıqda ittiham edirlər. Balkarların xəyanətinə dəlil kimi məhz 1942-ci ilin Qurban bayramı günü almanlarla yerli əhalinin isti münasibəti göstərilir. 1943-ci ilin noyabrında bütün qaraçay əhalisi Mərkəzi Asiya və Kazaxıstana sürgün edilir. 1944-cü ilin martın əvvəlində balkarlar Kazaxıstan və Qırğızıstana sürgün edirlər. Almanlar Çeçen-İnquşetiyanı heç vaxt tam tutmasalar da regiondakı anti sovet üsyanı Kremlin qəzəbinə səbəb olur və onlar 1944 –ci ilin fevralında sürgün olunurlar. Öz vətənləri ilə vidalaşan bir çox insanlar evlərinin divarına “la ilaha illa Allah” (Allahdan başqa Allah yoxdu) sözü yazırdılar [5, s.177].

Açar sözlər: Almaniya, II dünya müharibəsi, türklər, müsəlmanlar, islam.

Ədəbiyyat

1. Alexander Statiev “The Nature of Anti-Soviet Armed Resistance, 1942–44, The North Caucasus, the Kalmyk Autonomous Republic, and Crimea” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* Volume 6/2, 2005.
2. Aleksandr Dallin “German Rule in Russia 1941-1945” London, 1957.
3. Carlos Caballero Jurado, N.Thomas “Germany’s Eastern Front Allies” United Kingdom, 2002
4. Chris Bishop “SS : Hitler’s Foreign Divisions: Foreign Volunteers in The Waffen-SS 1941-45” Amber Books, 2015.
5. David Motadel “Islam and Nazi Germanys War ” London, 2014.
6. Ian Johnson “A Mosque in Munich Nazis, the CIA, and the Rise of the Muslim Brotherhood in the West” Houghton Mifflin Harcourt, May 4, 2010.
7. Halil Burak Sakal “Germany and Turkestanis during the Course of the WW II (1941-45)” Ankara, 2010.
8. Gulzhaukhar Kokebayeva “The Place of Turkestan in the Foreign Political Strategy of Germany in the First Half of the 20th Century 2016, 76p.

CRIMEAN TURKS DURING WORLD WAR II (ON THE BASIS OF ENGLISH LANGUAGE MATERIALS)

During World War Second Hitler Germany in the fight with its enemies especially with the USSR used very tactically national, religious and racial factors. In result of occupation the nationalities which included into USSR always had strong national feelings. After forming the Soviet Union economic and atheist policy in the regions intensified the hate of local Muslims to bolshevism. After the seizure of the Crimea, fascist Germany actively began to use this hatred in the struggle against the USSR. To achieve the goal, they even made some amendments to their racial ideology. After the departure of German troops from the peninsula, the Soviet authorities conducted genocide against the Crimean Turks.

Keywords: Germany, II World War, the Turks, muslims, islam.

ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ФИНАНСОВЫМИ ИНСТИТУТАМИ

Нурходжа Акбулаев

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: nurhoca@gmail.com

В современной экономической ситуации государству необходим определенный запас финансовых ресурсов, на случай непредвиденных ситуаций или циклических кризисов. Однако зачастую аккумулированных средств бывает недостаточно для стабилизации экономической ситуации в стране в среднесрочной перспективе. Вследствие чего государству приходится обращаться к внутренним или внешним заимствованиям с целью устранения последствий циклических или системных кризисов. Однако большинство стран мира не обладают достаточной емкостью сбережений домохозяйств и юридических лиц, вследствие чего в условиях финансовых и экономических катаклизмов они вынуждены обращаться за дополнительными средствами к кредиторам. В большинстве случаев внешние заимствования на покрытие дефицита бюджета или дефицита внешней торговли предоставляет Международный валютный фонд. Однако также следует понимать, что взаимоотношения с международными финансовыми институтами также могут происходить в рамках развивающейся экономики. Когда финансовые потоки международных организаций направляются не на оперативное решение возникших проблем, а на финансирование (кредитное либо инвестиционное) инвестиционных проектов направленных на совершенствование экономики государства в частности и мира в целом. Подобные трансформации в международной экономике и обуславливают актуальность темы данной работы, в рамках взаимодействия международных финансовых организаций и финансовых институтов Азербайджана.

В своей экономической деятельности Азербайджан сотрудничал с такими международными финансовыми организациями как:

- 1) Международный валютный фонд;
- 2) Европейский банк реконструкции и развития;
- 3) Немецкий KfV;
- 4) Японский банк международного сотрудничества;

5) ИБР.

Проанализируем на нижеприведенной диаграмме [5] динамику ВВП государства с 1993 по 2016 годы включительно, с целью понимания значения предоставленных кредитов МВФ и последующих экономических изменений в середине 90-х годов.

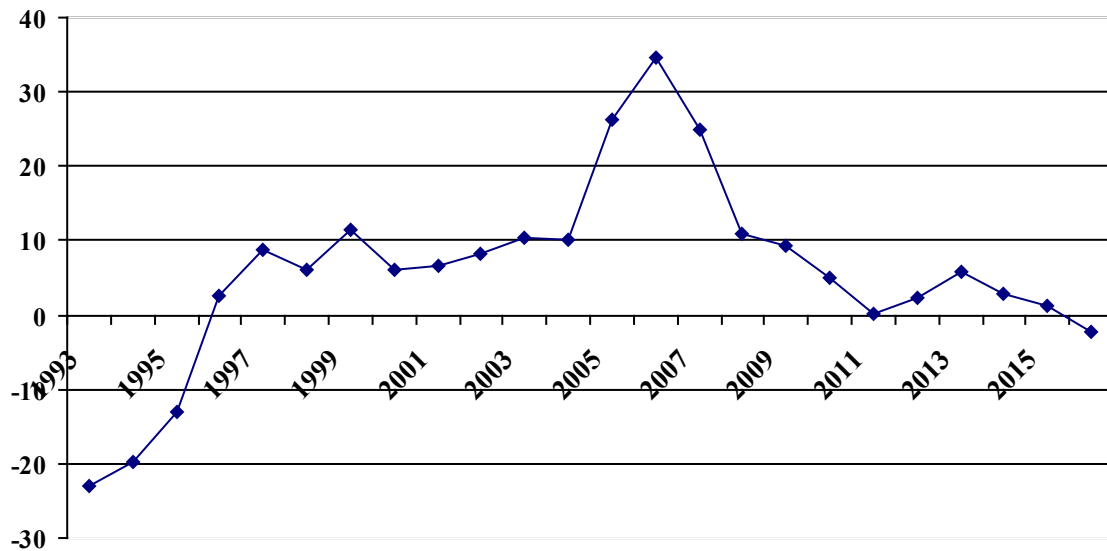

Рисунок 1 – Динамика темпов роста ВВП Азербайджана (% к прошлому году)

Как можно увидеть из вышеприведенной диаграммы за отчетный период темпы роста ВВП Азербайджана можно разделить на два временных отрезка:

- 1) 1992-1996 годы характеризовались падением темпов реального ВВП государства;
- 2) 1996-2016 годы характеризуются поступательным ростом данного показателя экономической деятельности Азербайджана.

Следовательно, можно определить, что выделенные средства Международным валютным фондом на рубеже 1995-1996 годов позволили государству произвести частичную модернизацию и трансформацию проблемных отраслей экономики и, не взирая на военный конфликт в Нагорном Карабахе нарастить темпы роста ВВП выйдя по этому показателю в лидеры постсоветского пространства. В дальнейшем в рамках роста цен на мировых сырьевых рынках на энергоресурсы, богатый на нефть Азербайджан стремительно нарастил объемы экспортной прибыли и оказался менее зависимым от внешних заимствований. Более того в ряде случаев на сегодняшний день Азербайджан выступает как раз таки кредитором проектов среднеазиатского региона. И инвестирует в международные проекты, связанные с добычей нефти и газа, с целью наращивания собственного влияния в данной отрасли. Всего же за период с 1993 по 2016 годы МВФ выделил более 600 миллионов долларов финансовой помощи Азербайджану в виде кредитов и инвестиций [6]. Всемирный банк в свою очередь выделил более 400 [8] миллионов долларов. Европейский банк реконструкции и развития – свыше 140 миллионов долларов. Японский банк международного сотрудничества – свыше 450 миллионов долларов. Всего же за отчетный период правительство Азербайджана получило около 1,8 миллиардов долларов США на реализацию внутриэкономических программ реформирования экономики страны. Проанализируем на [6] распределение средств международных кредиторов по сферам экономики Азербайджана с 1993 по 2016 годы включительно, с целью понимания значения предоставленных кредитов МВФ и последующих экономических изменений в середине 90-х годов. Большая часть выделяемых средств – около 25% были направлены в энергетическую

сферу, а именно на финансирование программ связанных с электрификацией государства. Азербайджан хоть и имеет малую площадь, обладает довольно изменчивым ландшафтом, в силу чего изначально была затруднена электрификация отдаленных горных районов страны. Вследствие чего в новом тысячелетии электрифицированы более 98% населенных пунктов государства. Также существенные средства были вложены в транспортную инфраструктуру Азербайджана – около 13% от общего числа кредитных средств. Что позволило существенно видоизменить дорожную карту страны. Были введены в эксплуатацию новые дороги, отремонтированы старые дорожные пути. А зарубежный опыт, полученный в рамках реализации данных программ, позволил в дальнейшем реализовать программу по совершенствованию транспортной системы страны в рамках получения сверхприбылей от экспортной деятельности. Третье место с показателем в 9% занимает сельское хозяйство. Данная отрасль во времена СССР практически не развивалась в стране, однако во второй половине 90-х годов прошлого столетия, иностранные программы по мелиорации и совершенствованию водных ресурсов позволили государству существенно продвинуться в данном вопросе, и на сегодняшний день Азербайджан в рамках наличествующих аграрных ресурсов имеет существенное преимущество перед соседями по региону. Также были осуществлены определенные вливания (на уровне 4% от общей массы) в химическую отрасль страны. Основные направления это нефтехимия и химические удобрения. Также существенные средства были направлены на социальную сферу и восстановление освобожденных от оккупации территорий, в совокупности это составило более 17%. Наряду с этим необходимо отметить, что ведущая отрасль государства – добыча полезных ископаемых в общей структуре иностранных кредитов занимает незначительные 1%. Что свидетельствует с одной стороны о нежелании властей страны реализовывать совместные с нерезидентами проекты в данной отрасли. А с другой стороны свидетельствует о мощи и автономности данной сферы народного хозяйства.

Экономика Азербайджана на протяжении последних 20 лет успешно развивается. До сегодняшнего дня были реализованы ряд региональных проектов, превративших страну в лидера региона.

Ключевые слова: международный кредит, Международный Валютный Фонд, Европейский Банк Реконструкции и Развития, Мировой Банк.

Литература

1. Amirbekov F.F. Opredelenie tipa jekonomiki Azerbajdzhana (Determination of the type of the economy). <https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-tipa-ekonomiki-azerbaydzhana> – (30.03.2018).
2. Guliev M.E. Aktual'nye voprosy diversificirovannoj politiki i ustojchivosti jekonomiki Azerbajdzhana (Topical issues of the diversified policy and sustainability of the economy of Azerbaijan)] <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-voprosy-diversifitsirovannoy-politiki-i-ustojchivosti-ekonomiki-azerbaydzhana> –(30.03.2018)
3. Mezhdunarodnye svjazi. Gosudarstvennaja vlast' (International connections Government). http://azerbaijan.az/portal/StatePower/Ministers/ministersCabinet_r.html?ministersCabinet_09 – (30.03.2018).
4. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. <https://www.stat.gov.az/?lang=en> (30.03.2018).
5. Official website of the Central Bank of Azerbaijan –<http://en.cbar.az/lpages/international-relations/cooperation-with-international-organizations/> (30.03.2018).
6. Mezhdunarodnye svjazi. Gosudarstvennaja vlast' (International connections Government).
7. http://azerbaijan.az/portal/StatePower/Ministers/ministersCabinet_r.html?ministersCabinet_09 – (30.03.2018).

8. Oficial'nyj sajt Central'nogo Banka Azerbajdzhana. (Official website of the Central Bank of Azerbaijan). <http://en.cbar.az/lpages/international-relations/cooperation-with-international-organizations/> (30.03.2018).

RELATIONS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC WITH INTERNATIONAL FINANCIAL INSTITUTIONS

In this scientific work, a comprehensive analysis of the interaction of international financial organizations and financial institutions of Azerbaijan is carried out. A historical evaluation of this interaction is given. The necessity of such relations between the financial bodies of Azerbaijan and the world financial institutions is assessed.

Keywords: international credit, International Monetary Fund, European Bank for Reconstruction and Development, World Bank.

“AZƏRBAYCAN” ADINA BƏZİ DÖVLƏTLƏRİN REAKSİYASI VƏ CÜMHURİYYƏT RƏHBƏRLƏRİNİN BUNA CAVABI

Boran Əziz

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: eziz.boran@mail.ru

Xalqımızın dövlətçilik tarixində dərin iz qoyan dövlətlərdən biri Xalq Cümhuriyyətidir. Dövlətçilik tariximiz e.ə. 3-2 minillikdən başlasa da, Cümhuriyyət onlardan bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. Birincisi, Cümhuriyyətə qədər mövcud olan dövlətlər sülalələr, tayfalar tərəfindən qurulub. Cümhuriyyət isə xalqın müxtəlif təbəqələrinin içərisindən çıxan, Vətənimizin müxtəlif regionlarını təmsil edən ziyalılar tərəfindən yaradılmışdır. Bu səbəbdən Cümhuriyyət milli dövlət adlanır.

İkincisi, Cümhuriyyətə qədər xalqımız Vətənimizdə 20-yə qədər müxtəlif adda, paytaxtları müxtəlif olan dövlətlər qurmuşlar. Lakin tarixdə ilk dəfə paytaxtı Bakı, adı Azərbaycan olan dövlət məhz Cümhuriyyət zamanında M.Ə.Rəsulzadə və onun soydaşlarının gərgin, çətin, ancaq şərəfli mübarizəsindən sonra yaranmışdır.

Üçüncüsü, tarixdə ilk dəfə olaraq M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Ə.Topçubaşi və onların digər silahdaşlarının gərgin əməyi nəticəsində Azərbaycan sözü coğrafi anlamdan çıxıb beynəlxalq hüququn subyekti oldu. Məlumdur ki, çar Rusiyasının apardığı müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində Vətənimizin adı insanların yaddaşlarından faktiki olaraq silinmişdir. Çar Rusiyasının», «tatar», «gəlmə», «yadelli» kimi qeyd edilirdi. Ona görə Cümhuriyyətin həm Vətənimizin, həm də millətimizin tarixi adının bərpası çox böyük tarixi əhəmiyyətə malik bir hadisə idi. Cümhuriyyət qurulduqdan sonra bir sıra xarici siyasi xadimlər, rəhbərlər, onların fikirlərini ifadə edən kütləvi informasiya vasitələri Azərbaycan adının yalnız güneyə aid olduğunu, bu adın guya Türkiyə siyasi və hərbi xadimlərinin diqtəsi ilə qəbul edildiyini iddia etməyə başladılar.

Maraqlıdır ki, zamanında bu ada İngiltərə, Rusiya, həm də İran etiraz etmişdir.

“Rusiya bilim adamlarından A.Krımski, V.Sisoyev, Y.Paxomov (son ikisi Sovet rejimi zamanı Bakıda yaşayırdılar) kimiləri Cümhuriyyətimizin bu adını uyğun görmürdülər (1, 116).

Rusiya bilim adamları ilə yanaşı tanınmış siyasi xadimlər P.N.Milyukov, S.D.Sazonov və həmçinin bolşevik rəhbərləri də bu adı və Cümhuriyyətin müstəqilliyini etirazla qarşılamışlar. Cümhuriyyəti yaradarkən ona doğma Vətənin - Azərbaycanın adının verilməsinə o dövürkü “İran”ın siyasi xadimlərinin necə münasibət bəsləmələri Əlimərdan bəy Topçubaşinin İstanbuldan Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məktublarda çox dəqiq, aydın göstərilmişdir. Bu baxımdan onun 1918-ci il noyabr ayının 16-da İstanbulda “İran”ın Türkiyədəki səfiri Mirzə Mahmud xanla görüşü maraqlı və düşündürücüdür. O, protokol xarakterli məktubunda yazmışdır:

«İran səfiri: Ancaq *Siz öz dövlətinizi «Azərbaycan»* adlandırmısınız, bəs bu nə mənə daşıyır? Bu sizin *hazırda İran hüduqlarında yerləşən həqiqi Azərbaycana* iddialarınızı göstərmirmi?

Mən: *Qafqaz azərbaycanlılarının* belə iddiaları yoxdur və heç zaman da olmamışdır. Axı, bu coğrafi termindir. *Azərbaycan İranda da mövcuddur, Qafqazda da.*

O: Xeyir, cənab. Burada məsələ coğrafiyadan daha genişdir... Siz özünüzü *Azərbaycan türkləri hesab edirsiniz.* Halbuki, *Azərbaycanda –ümumiyyətlə nə Qafqazda, nə İranda türklər yoxdur: hamı farsdır; sizin atalarınız və babalarınız hamısı fars olmuşdur»* [bax: 7, 51-59].

Ə.Topçubaşinin İranın xarici işlər naziri, Məmalik Əli Qulu xanla 1919-cu il yanvar ayının 9-dakı görüşündən aydın olur ki, o da eyni mövqedə olmuşdur:

«Mən: Bu barədə sizin səfiriniz də bəyan etmiş, birbaşa demişdir ki, *biz guya Azərbaycan dövlətini türk xadimlərinin diqtəsi altında yaratmışıq* və onların da məqsədi guya Azərbaycan adından istifadə edərək, *İran Azərbaycanını ələ keçirməkdir.* Bu məni həddən artıq təəccübləndirir; zira, *bizim İran Azərbaycanına qarşı heç bir iddiamız yoxdur və biz sizdən dostluq və dəstəkdən başqa heç nə gözləmirik.* Bir halda ki, siz nə Ermənistan, nə Gürcüstan respublikalarına qarşı çıxmırsınız, onda bizim əleyhimizə niyə çıxasınız?

Nazir: Tamamilə doğrudur. Biz sizin müstəqilliyinizi xüsusilə arzulayırıq. Sizin söylədikləriniz yalnız “Azərbaycan” sözündən doğmuş anlaşılmazlıqdan irəli gəlmişdir. Bu cəhətdən, mənə, siz tərəfdən səhvə yol verilmişdir: *Axı indiyədək “Azərbaycan deyiləndə mərkəzi Təbriz olan bizim ərazilər nəzərdə tutulmuşdur.* Ancaq məsələ bunda deyil. Siz müstəqilliyinizi necə saxlayacaqsınız? Axı, qonşularınız – ermənilər, gürcülər sizə düşməndir, Antanta ölkələri də Türkiyəyə görə inanmıram ki, sizi dəstəkləsinlər.”

Bilmirəm, sizin son qərarınız necədir, ancaq mənə belə gəlir ki, *sizin Azərbaycanın məsələsi öz həllini İranda ittifaq və birləşmə mənasında sizin üçün daha əlverişli tapa bilər»* (7, 53).

Göründüyü kimi, qonşu dövlətin naziri Cümhuriyyətin üzvləşdiyi çətin beynəlxalq vəziyyətdən öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışaraq, onun üzərində təsir imkanları yaratmaq istəmiş, olduqca hiyləgər formada Azərbaycan adından imtina edilməsinə təkid etmişdir.

Bundan təxminən bir həftə sonra, yanvar ayının 15-də nazir keçirdiyi qəbulda öz dövlətinin Cümhuriyyətə və onun adına olan münasibətini daha açıq şəkildə bildirmişdir:

Nazir: İcazə verin, izah edim, Bununla *mən heç də demək istəmirəm ki, siz Tehranın asılılığına düşəsiniz.* Qətiyyətlə. Sizin Azərbaycan, əlbəttə, öz daxili muxtariyyətini saxlayacaqdır. Xarici vəziyyətə gəlinə, o, xüsusi aktla müəyyən olacaqdır. Bütün bunlar, əlbəttə ki, konqresdə sənədləşəcək. Məsələyə yaxşı müdaxilə olunsay, bu cür həll yolu həm bizim üçün, həm sizin üçün faydalıdır və Antantanın sanksiyasını ala bilər”.

Həmin dövrdə qonşuları “İran”da yerləşən və regiona güclü təsir imkanları olan, I dünya müharibəsinin *qalib dövlətlərindən biri Böyük Britaniya da Cümhuriyyətin adı və məqsədlərinə şübhə ilə yanaşmışdır.* Bunu Əlimərdan bəy Topçubaşinin 1918-ci il noyabr ayının 19-da ingilis polkovniki Tampla görüşündə olan söhbət aydın göstərir:

Polkovnik: Deyirsiniz Azərbaycandansınız. Eləmi, cənablar?

Biz: Bəli, cənab polkovnik.

Polkovnik: Bir halda ki, Azərbaycan İranda yerləşir, deməli, siz farsınız, deyilmi?

Biz: Xeyir, cənab, biz Qafqaz Azərbaycanındanıq.

Polkovnik: Bu, Bakı və onun ətraflarıdır, deyilmi?

Biz: Bəli, məhz Bakı, Yelizavetpol, Zaqatala quberniyaları və s.” (7, 51).

Azərbaycan adına etiraz edilməsi və bu adın Şimala aid olmaması haqqında fikir İranın məşhur qəzetlərinin də gündəmində olmuşdur. Belə yazıların artması səbəbi ilə M.Ə.Rəsulzadə onlara olduqca nəzakətli, elmi, siyasi və sərrast formada cavab yazmışdır.

Onun belə cavablarından biri 18 aprel 1919-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycan” qəzetində “İran və biz” məqaləsidir. Məqalənin əvvəlində o Cümhuriyyət hökumətinin Tehrana nümayəndə heyəti göndərməsindən, bu heyətin yeni, gənc hökumətin məqsədlərini “İran” rəsmilərinə izah etməklə “... bu iki müsəlman dövləti arasında hüsnü-münasibət təsir etmək və təmin etmək”dən ibarət olmasından yazmışdır. O, doğru olaraq qeyd edir ki, bizim İranla dini, mədəni və tarixi mü-nasibətlərdən əlavə, həm də sıx siyasi müqəddəratımız var.

Qonşu müsəlman dövləti olaraq “İranın salamatlığı bizim üçün, bizimki isə onlar üçün son də-rəcə mühümdür” [4, 56-61].

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Araz çayının yuxarısında yaranan və “...bir islam cümhuriyyətinin hər halda İran üçün faydalı olacağı İran” siyasətçiləri üçün şübhəli bir məsələ olmamalıdır.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın müstəqilliyinin İran üçün əhəmiyyətini və bunun səbəblərini də göstərir: **“Daima zərbələrini yediyi cahangir Rusiya yerində, iləridə yenə inkişaf etmək həvəsinə düşəcəyi mühəqqəq olan Rusiya ilə öz arasında müstəqil bir Qafqaziya görmək İranın əksi-amalını təşkil etməlidir. Müstəqil Qafqaziya içərisində müstəqil və nüfuzlu, bir müsəlman hökumətinin vücutu isə bilxassə İran vətənpərvərlərini sevindirməlidir”** [4, 56].

O, “İran”ı Bakıda təmsil edən siyasi nümayəndələrlə hər bir fürsətdə dostluq və qardaşlıq mü-nasibətlərindən bəhs etməsi səbəbilə əminliklə bildirir ki, “İran”ın “...dərin düşünən” siyasi xa-dimləri, dövlət adamları **Cümhuriyyətin yaranması sevincinə “yabançı deyillər”** [4, 57].

M.Ə.Rəsulzadə məqalədə İranda və Cümhuriyyət ərazisində yaşayan xalqlar arasında əsrlər boyu formalaşan dini, mədəni, ədəbi əlaqələrdən, onların bir-birini zənginləşdirməsindən bəhs etməklə yanaşı iqtisadi əlaqələrə də toxunmuşdur. «Bakı mədənləri Şimali İrandan gələn əməllərlə işlər. Bakı və Gəncə vilayətlərinin pambığı, buğdası və s. məhsulları İran Azərbaycanın əmələsi ol-mazsa toplanmamış qalır» [4, 57].

O yuxarıda göstərilən səbəblərdən cümhuriyyət rəhbərlərində “İran”a böyük bir ehtiram, mə-həbbət olduğunu yazır: **“...cümhuriyyətimiz ilə şahlıq arasında ədəbi və tərbiyəvi böyük bir rəğbət və münasibət vardır”** [4, 57].

“İran” dövlətinə və xalqına belə yüksək bir ehtiram göstərən M.Ə.Rəsulzadə təəssüf edərək göstərir ki, bəzi **“İran” jurnalistləri Azərbaycanı İranın bir vilayəti hesab edərək Cümhuriyyəti İranın vahidliyi üçün açıq-aşkar bir təhdid kimi qələmə verirlər.** (4, 60)

Daha sonra o, vaxtilə bu məsələyə aydınlıq gətirildiyini bildirərək qeyd edir ki, **Azərbaycan coğrafi anlama yanaşı, həm də etnik kimlik bildirir.** O, doğru olaraq yazır ki, bura yalnız Arran, Şirvan və Muğandırsa, bəs onların danışdığı dil, mənsub olduğu millət hansıdır? Məlumdur ki, Nadir şah dövlətin ərazisində inzibati-ərazi islahatı keçirmiş və Vətənimizin ərazisindəki dörd **bəylərbəy-liyini ləğv edərək yerinə “Azərbaycan” adlı inzibati vahid yaratmışdı.** M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan deyərəkən Günəyə iddia etmədiklərini, məqsədlərinin başqa olduğunu bildirərək göstərir: **«Azərbaycan derkən qəsdimiz Şimali Azərbaycan və yaxud Qafqaziya Azərbaycanıdır ki, əski Aran ilə Şirvan və Muğanı ehtiva edər. Azərbaycan ismi isə coğrafi bir mənə olmaqdan ziyadə qövmü bir mənə ilə işlənmişdir. Biz kəndimizi Azərbaycan dili ilə (ki, türkcənin bir növüdür) mütəkəllim məxsus bir qövm ədd edəriz.**

BU QÖVMÜN İSMİ NƏ ARRAN, NƏ ŞİRVAN, NƏ DƏ MUĞANDIR. YALNIZ AZƏR-BAY-CANDIR” [4, 60].

Həmin dövrdə “İran” siyasətçiləri və qəzetçilərinin digər bir səhvi Azərbaycan adının guya Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra, yəni millətlərə «istiqlali-milli» verməsindən sonra

meydana gəlməsi fikridir. Halbuki birincisi, Rusiyada mütləqiyyətin devrilməsindən sonra yaranan Müvəqqəti hökumət Rusiya məhkumu müsəlmanlara – türklərə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə milli istiqlal verməmişdi. İkincisi, Şimalda yaşayan ziyalılar arasında “Azərbaycan sözü, özünü azərbaycanlı bilmə düşüncəsi fevral inqilabından çox əvvəl, “... Petroqrad universitetlərində təhsil alan **Bakı, Gəncə və İrəvan vilayətlərindən gedən müsəlman tələbələr milliyyət əsası üzrə təşkil etdikləri cəmiyyətlərinə «Azərbaycan cəmiyyəti» demişlərdir.**

Qafqaziya türkcəsindən ruscaya bir lüğət tərtib edən əski müəlliflərimizdən Qənizadə cənabları öz lüğətinə “Azərbaycan lüğəti” adını vermişdir” [4, 60].

Qeyd edək ki, 1903-cü ildə Firudin bəy Köçərli – Tiflis şəhərində «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» adlı kitabını çapa hazırlamışdı. Maraqlıdır ki, həmin ildə rus məmurları kitabın eyni adla azərbaycanca nəşrinə icazə vermədiyi üçün o, rusca - «Literatura Azerbaydjanskix tatarov» adı ilə nəşr edilmişdir. Qeyd edək ki, sovet dövründə kitabın adından türk sözü çıxarılmış, o “Azərbaycan ədəbiyyatı materialları” (1925), “Azərbaycan ədəbiyyatı” (1978) adı ilə çap olunmuşdur [1, 125-126].

M.Ə.Rəsulzadə bildirir ki, məsələ təkcə bir adın da üstündə deyil. Ola bilər ki, **düşünülsün ki, Arazın bu tayında olan bir millət müstəqil cümhuriyyət qurursa, o tayda olan eyni millət də bu fikrə düşə bilər.** “Böylə bir düşüncənin əlbəttə ki, ciddi mütəfəkkirlərcə beş para qiyməti olmaz”. Bu isə cümhuriyyət təşkil edən, onun ağırlığını çiyində daşıyan millətin haqqını verməmək demək olardı. **“Böylə bir vəziyyətə ruslar, ingilislər, firəng və s. xristian millətlər durmadığı halda dindəş bir dövlətin duracağını qətiyyənlə təsəvvür etməyiz”** [13, 61].

Bu səbəbdən M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə “Azərbaycanın nə ismi, nə cismi iranlı qardaşlarımızda şəkk və şübhə oyatmamalı”dır. Onların “...başlarında bir Ermənistan, bir də həmkeş əq-raba bir Azərbaycan cümhuriyyətinin təşəkkül edib kəsbi-qüvvət etməsini səmimi bir surətdə arzu etməlidirlər” [4, 61].

M.Ə.Rəsulzadə “İran”a gedən nümayəndə heyətinin tezliklə bu iki islam dövlətinin arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması kimi şad xəbərlə gələcəyinə **böyük inam bəsləyərək yazıb: “... İntizardayq”**.

Cümhuriyyət rəhbərliyi belə bir gözləntidə ikən Tehran qəzetləri, başda “İran” qəzeti olmaqla yenidən “Azərbaycanın özündən deyil, ismindən uzun-uzadı bəhs etmiş, “...Yeni doğmuş islam hökumətinin adından dilgir olduqlarını” göstərmiş, “...Azərbaycanın guya İranın qədim vilayətlərindən biri olması səbəbi ilə **Qafqazın cənub şərqində qurulan Cümhuriyyətə Azərbaycan adını verməyə bu taylıların haqqının olmadığını, bu səbəbdən “...iki qardaş millətin arasına soyuqluq düşməməsi üçün” “Azərbaycan” adının dəyişməsini təklif edirdilər** [4, 62].

İran mətbuatında gedən, əslində siyasi rəhbərliyin mövqeyini əks etdirən bu fikirlərə M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan” qəzetinin 28 aprel 1919-cu il tarixli sayında olduqca tutarlı, elmi, məntiqli bir cavab yazmışdır [4, 62-70]. Yazı yüksək ədəb-ərkan çərçivəsində, soyuqqanlı, siyasi rəhbər və ideoloqa yaraşan tərzdədir.

M.Ə.Rəsulzadə əvvəlcə opponentlərinin nəzərinə çatdırır ki, Azərbaycan sözünün coğrafi an-lamla bərabər həm də etnik anlamı var. “... Qafqaziyadakı azərbaycanlılar Azərbaycan kəlməsini coğrafi mənəsindən çox qövmü bir mənada istifadə edirlər. Dünyada yalnız bir Azərbaycan ölkəsi deyil, bir də Azərbaycan cəmaəti vardır. Bu cəmaət özünəməxsus bir ləhcə ilə danışan türk əqvamından bir millətdir ki, “İran” rəfiqimiz bunlara “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz” (Qafqaz ətrafı müsəlman türkləri-B.Əziz) deyir.

“Ətraki –müsəlmani Qafqaz”ın bir ədəbiyyatı var ki, adına Azərbaycan ədəbiyyatı denilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində... yazarlar. Məktəblərində o dili tədris edirlər. Mətbuatları o dil-də yazılır. Teatrları, operaları o şivədə tərtib edilir» [4, 63].

O göstərir ki, “...**Qafqaz müsəlman türkləri ilə azərbaycanlı sözünün eyni mənə daşdığına coğrafi baxımdan izah etmək mümkün deyildir. Zira, İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyalarındakı «ətrak» ilə** (yəni türklərlə –B.Əziz) **Ərdəbil, Xalxal, Təbriz və Qaraca dağ mahallarındakı «ət-**

rak»ın bir-birindən nə ilə ayrıldıqlarını mən yaxşı fərqlənməmişəm. Eyni dil, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənə burada da, orada da hökmfərma, ortada yalnız yüz illik¹ digər bir siyasi proseslə bağlı yaşamın təsiri mövcuddur.

“Ətraki müsəlmani Qafqaz”ın, “Ətraki-müsəlmani İran” kimi bir ismi var – Azərbaycan türkü» [4, 63].

İran qəzetləri Azərbaycan *Cümhuriyyətinin yaranma prosesini təhrif edərək iddia edirlər ki, onu bir qrup “xəyalpərvər” gənc “müləhizəsiz” qocalara öz fikirlərini qəbul etdirməkləri nəticəsində yaratmışlar.* İranın «Gülşən» qəzeti yazırdı ki, “...isminizi dəyişin *də biz sizi böyük bir qardaş kimi bağışlayaq.* Yoxsa biz sizdən şübhəli və narazıyıq” [4, 64].

M.Ə.Rəsulzadə bu müləhizənin elmi, siyasi baxımdan doğru olmadığını, adın *həmin dövrdə baş verən böyük siyasi proseslərin, aparılan mübarizənin nəticəsində yarandığını*, onların məhz bu prosesləri nəzərdən qaçırdıqlarını göstərərək yazırdı: “Böyük müharibənin² və misilsiz inqilabın³ nəticəsində meydana gələn mövcud hökumətlərin istinad etdikləri *ən qüvvətli və ən sağlam bir səbəbi var: qövmiyyət binası.* Tarix, coğrafiya, strateji müləhizələri ikinci, üçüncü dərəcəli müləhizələrdir. *Yeni bir hökumətin təsis üçün ən əvvəlcə yekvücut bir milliyət təşkil edən qövmin özünü tanımasıdır*” [4, 64].

Məhz bu səbəblərdən *“Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqil bir həyatı-milliyə ilə yaşamaq istəyən və milliyətlərini dərk etmiş bulunan Azərbaycan türk millətinin təsis elədiyi bir höku-mətdir”* [4, 64].

M.Ə.Rəsulzadə göstərir ki, Cümhuriyyətin qurulmasından əvvəl muxtariyyət, sonra isə müs-təqilik uğrunda davamızın qətiyyətən Araz çayının cənubuna aid olmadığını dəfələrlə söyləmiş, faktiki olaraq sübut etmişik.

O, qeyd edir ki, görünür, məsələ tək-cə adda deyil. *M.Ə.Rəsulzadə indiyə qədər heç kimin bəhs etmədiyi, amma diqqət yetirilməsi çox vacib olan bir məsələyə – İran və Cümhuriyyətin dövlət quruluşları arasındakı fərqlə toxunaraq göstərir ki,* Cümhuriyyətin dövlət quruluşu parlamentli respublika, dünyəvi dövlət, doğma dildə məktəb, bağça, aqrar islahat, fəhlə məsələsi, qadınlara seçki hüququ və s. məsələlər “İran”dakından köklü sürətdə fərqlidir. Əsas məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, *bu proseslər “Ətraki-müsəlmani-İran”a, yəni “İranın müsəlman türklərinə necə təsir edə bilərdi? “Əcaba bunda İran üçün bir xəttər, bir zərər təsvir olunurmu?”*[4, 65].

M.Ə.Rəsulzadə “İran”ın əsil məqsədi ilə bağlı *daha bir diqqət yetirilməyən məqama toxunur. O, Avropa mətbuatındakı məlumatlara əsaslanaraq göstərir ki, İran Zaqafqaziya torpaqları hesabına öz ərazisini genişləndirmək istəyir.* İran dövləti yeni yaranan ölkənin onun üçün təhlükə olmadığını çox yaxşı bildiyi halda, ona qarşı iddialar irəli sürməsi də məhz bununla bağlıdır. “Əgər Parisdəki İran nümayəndələrinin Zaqafqaziya yer almaq istədiyi haqqındakı nəşriyyətin məlumatı doğru isə o zaman haqqımız var ki, düşünəlim ki, İran hökuməti bizim kimi deyil, başqa cür düşünür. Çünki “İran” qəzetinin də işarə elədiyi kimi vaxtilə İrandan kəsilən Azərbaycan təkrar “İrana”, “yəni Azərbaycana” bitişdirilsə, o zaman yerdə – dəqiq söyləmək lazım gəlsə – bir Şamaxı ilə Şirvan qalır ki, Dağıstanla bərabər qalmaqdan başqa çarəsi qalmaz” [4, 65-66].

“İran” qəzeti öz səhifələrində M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin məqsədi haqqındakı fikirlərini təhrif edərək bildirir ki, onlar, bütün Azərbaycanı – yəni İrandakı Azərbaycan da daxil olmaqla – müstəqil etmək istəyir [4, 66]. Bu isə oxucuları çaşdırır, onların Cümhuriyyət haqqındakı düşüncələrinə şübhə toxumu səpirdi. “İran qəzeti... *Qafqaziya Azərbaycanından bəhs etmişkən sonra bütün Azərbaycan üçün istiqlal istədiyini qeyd edirlər.* Fəqət bilməm ki, bunu hansı bəyanım və ya hansı bəyannaməmlə izhar eləmiş, nə vaxt və harada söyləmişəm? Hələ Azərbaycana müqabil əvəz olaraq İrana Mərv və Türküstandan təzminatı-əraziyyə təklifində bulunanlarımızdan

¹ 1804-1813-cü illərdə Rusiya ilə İran arasında Azərbaycan uğruna gedən və 1813-cü il oktyabrın 12-də Azərbaycanın İkiyə-Şimal və Cənub hissəsinə bölünməsi ilə başa çatan Gülüstən müqaviləsi nəzərdə tutulur.

² I Dünya müharibəsi nəzərdə tutulur.

³ 1917-ci il Fevral inqilabından bəhs olunur.

dəxi bəhs olunur ki, əcaib bir şeydir” [4, 66].

İran jurnalistləri Azərbaycanın Təbriz və onun ətrafından ibarət olduğunu bildirərkən Yaqut Həməvinin əsərlərinə və Şəmsəddin Sami bəyin lüğətinə istinad edirlər.

Şəmsəddin Sami bəyin yazdığına görə “...Azərbaycan ismi Təbriz ətrafındakı neft quyuları, hava qazları və təbii atəş ilə yanan atəşgədələrdən dolayı bu məmləkətə ələm olmuşdur” [4, 67].

M.Ə.Rəsulzadə bu fikrin doğru olmadığını, Şəmsəddin Sami bəyin yanlış olduğunu, atəşgahların, yanan yerlərin Təbrizdə deyil, Bakıda olduğunu bildirərək yazır: *«Fəqət, bir osmanlı mühərriri ya-nılsa da, iranlılar bilirlər ki, Azərbaycan təsmiyyəsinin vəchi olaraq göstərilən əlamətlərin hamısı Təbrizdə deyil, Bakıdadır»* [4, 67].

M.Ə.Rəsulzadə məqaləsində orta çağ qaynaqlarında Azərbaycan, onun coğrafiyası, buraya daxil olan iri şəhərlər haqqında məlumatları yada salaraq rus idarəçiliyi dövründə işlənən Zaqaf-qaziya daxil olan ərazi ilə İrana daxil olan ərazilərin adını müqayisəli təhlil edərək daha bir mən-tiqi, elmi nəticəni oxuculara çatdırır: «Qafqaz ismi ilə Azərbaycan isimlərinin ayrı olduğu və bu ayrı isimlərin ayrı-ayrı məmləkətlər adı olduğuna heç şübhə yoxdur. Fəqət dün rus dövlətinin idarəsində istifadə etdiyi Qafqaz və yaxud Zaqafqaziya adlanan ərazinin Bakı, Gəncə, İrəvan kimi adlarla təqdim olunması, İrəvan, Gəncə və Bakı vilayətlərindən bir qisminin Azərbaycan olmadığını icab etdirməz. ...Qafqaz ismi ələm olub da müxtəlif mahal və vilayətlərə şamil olduğu kimi Azərbaycan ismi də *Qaradağ, Xalxal, Marağa, Muğan, Aran, Bərdə, İrəvan, Naxçıvan, Bakı və s. kimi idarə, tarixi və coğrafi isimləri ehtiva edə bilər*” [4, 67-68].

M.Ə.Rəsulzadə məsələnin daha yaxşı anlaşılması üçün O.Bismark dövrünün Almaniyası ilə Avstriyanı misal çəkir. Qeyd edir ki, müxtəlif millətlərin yaşadığı İranın tərkibində Azərbaycan olduğu kimi Avstriyada da alman milləti yaşayır. “Halbuki Avstriyada almanların yaşaması Almaniyaya hökumətinin təşkilinə mane olmaz və hələ bütün Almaniyaya hakimiyyət sövdasına düşmək üçün kəndisinə heç bir həqq verəməz idi. Bismark bu nöqtəyi-nəzərdən pək həqli idi” [4, 68].

O, cavab məqaləsinin bir yerinə göstərir ki, “bir də İran ərazisi, o sıradan orada olan Güney Azərbaycan haqqında gizli məqsəd, istək, ... heç bir sui-niyyət mövcud olmayıb yalnız *bu gün özünü bir millət olaraq bilən sabiq rus təbələri – Azərbaycan türklərinin müqəddəratı düşünül-müşdür. Böylə ikən yeni təşəkkül edən Polşa, Ukrayna kimi dövlətlərə nisbətən bizi xəyalpərvər kimi qələmə vermək doğru olmaz*» [4, 68].

“İran” qəzeti *Cümhuriyyət rəhbərlərini Türkiyəpərəstlikdə də ittiham edib Nadir şahı misal çəkərək göstərir* ki, o, islam aləmində birlik yaratmaq üçün Osmanlı sultanına müraciət göndərsə də, ancaq onlardan müsbət cavab ala bilmədi. *Və nəticədə islamda birlik yaratmaq mümkün olmadı.*

M.Ə.Rəsulzadə bu ittihamda doğru, yetkin bir cavab verir. *Bu cavabla o özünün məzhəb ayrılıqlarından yuxarıda durduğunu, milli və dini birliyi necə yüksək qiymətləndirdiyini bir daha sübut etmiş olur. O, Nadir şahın təklifini təqdir edərək göstərir ki, israrla dini birlik ideyasını irəli sürən bu dahi türk oğlu Türkiyə Sultanı tərəfindən deyil, məhz dar düşüncəli İran mollalarının sui-qəsdə nəticəsində öldürmüşdür.* “Yalnız oğlunun gözü müqabilində çıxaracağı batmanlarla göz təhdidi ilə deyil, eyni zamanda da... dar mollalara qarşı istədiyi siyasətə qurban olan Nadirin fikrini-məzhəb qovğalarının ortadan qaldırılmasını – *qövmdən felə gətirənlər yenə də «Ətraki-müsəlmani Qafqaz»dır* [4, 69-70].

O, böyük türk sərkərdələrini, dövlət adamlarını qarşı-qarşıya qoyub aşağılamağı, pisləməyi də doğru hesab etməyərək yazırdı ki, Osmanlı sultanı da birlik istəyirdi, ancaq bunun həyata keçirilmə yolunu fərqli düşünürdü. *“Fəqət unutmamalıyıq ki, Nadir şah kimi Sultan Süleyman da ittihad-birlik istəyirdi. Birisi bunun üçün məzhəbləri ortadan qaldırır da siyasi bir hakimiyyət təsisini lazım görürkən, digəri “rafiziləri”⁴ başqalarına ibrət olaraq cəza vermək vasitəsilə “tövhid” əldə etmək istəyirdi.* Felən ikisi də cahangir ikən şübhəsiz ki, əvvəlinci nəzəriyyə daha doğru olub, ittihadə yetişmək üçün daha səlim vasitədir» [4, 70].

⁴ Rafizi təriqətinə mənsub olan, inkar edən, kafir

M.Ə.Rəsulzadə göstərir ki, *indi məzhəb, ümmətçilik dövrü deyil, milliyət və elm əsridir*. Belə bir zamanda islam birliyi inkar edilməsə də milli hüquq, demokratiya önə keçir: *“Zəmanımızda demokratik əsaslara istinad etməyən bir hökumət yaşaya bilməz. Xalqın dili, adəti, ənənəsi ilə he-sablaşmayan, onu nəzərə almayan bir hökumət isə demokratik ola bilməz”* [4, 70].

M.Ə.Rəsulzadə Cümhuriyyətin “tamamilə milli və demokratik əsaslarla” təşəkkül etdiyini ya-zıb *“iranlı qardaşlarımıza» məsləhət görür ki, adımız onlara xoş gəlmirsə, «məqsədimizə baxsun-lar. Əgər «məqsədimizi məqbul və öz nöqteyi-nəzərlərindən münasib gördükdən sonra ismin o qədər də əhəmiyyətə malik olmadığını özləri də təqdir edərlər”* [4, 70].

Beləliklə, Cümhuriyyət rəhbərlərinin Vətənimizin adı ilə bağlı apardıqları məqsədyönlü, ob-yektiv elmi mənbələrə əsaslanan mübarizə sonda öz nəticəsini verdi. Bu ada etiraz edən bəzi dövlət-lər, o cümlədən İran Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımalı oldular.

Ədəbiyyat

1. Əliyərli S. Tariximiz. Açıqlanmamış mövzuları ilə. B.: Mütərcim, 2012, 557s.
2. Əziz B. Azərbaycan adının anlamı ərazisinin doğru öyrədilməsinin gənc nəslin vətənpər-vərlik ruhunda tərbiyə edilməsində əhəmiyyəti. Azərbaycan Universiteti, vergilər Nazirliyinin tədris mərkəzi. V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Şamaxı, 2017
3. Əziz B. Azərbaycan adının anlamı və tarixi ərazisi. B.: Səda, 2017, 160 s.
4. Rəsulzadə M.Ə.. Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-1919). B.: Qanun, 2003, 158s.
5. Quliyev V.Ə. Topçubaşovun İstanbul görüşləri.: Rusiya istiqaməti. 525-ci qəzet, 23 oktyabr 2017
6. Şükürov K. Azərbaycan tarixi İh., Elm-nəzəri və praktik problemləri, B.: Bakı Dövlət Uni-versiteti, 2004, 204 s.
7. Topчубашов А. Дипломатические беседы в Стамбуле. (1918-1919). Б.: Azərnaşr, 1994, 121 s.

THE ANSWERS OF THE RULERS OF ADR TO THE REACTION OF SOME STATES ON BEHALF OF AZERBAIJAN

The paper deals with the efforts of M. A. Rasulzadeh, N. B. Yusufbeyli and their supporters to change Azerbaijan that is the historical name of our motherland from the geographical name to the subject of international law and the struggle for this goal that is a difficult, but honorable. Although English, Russian and Iranian political figures seriously protested with subjective judgments, suspici-on to Azerbaijan that called Republic established in 1918, they could not as achieve their goals thinks of the Azerbaijan delegations` purposeful objective politics based on scientific sources. As a result, state that called Azerbaijan is steel existing he list of UN.

Keyword: Azerbaijan, Iran, Independent, The Caucasus, Southern, Northern, Arran, Shirvan.

QAFQAZDA MÜSTƏQİL RESPUBLİKALARIN YARANMASI: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Qabil Əliyev

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: Qabil-Aliyev@mail.ru

1918-ci ilin yazında Qafqaz regionunda olduqca mürəkkəb ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət yaranmışdı. Qafqazın 100 ildən çox bağlı olduğu Rusiya imperiyası çökmüş, keçmiş imperiyanın mərkəzində yeni – Sovet hakimiyyəti qurucuları ilə köhnə – Müvəqqəti hökumət və çar tərəfdarları arasında vətəndaş müharibəsi başlamışdı. İmperiyanın ucqarlarında isə müstəmləkə əsarətindən qurtulmağa çalışan xalqlar öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq və böyük dövlətlərdən birinin və ya bir neçəsinin himayəsinə sığınmaqla varlıqlarını qorumaq uğrunda mübarizəyə qalxmışdılar. Çox mühüm geostrateji mövqeyə və zəngin sərvətlərə malik Qafqaz regionu uğrunda Birinci dünya müharibəsinin əsas iştirakçıları olan Antanta və Mərkəz (Dördlər ittifaqı) bloku, eləcə də bu bloklara daxil olan ölkələrin öz aralarında mübarizə daha da gərginləşmişdi.

Rusiya imperiyası tərkibində olan bütün xalqlar kimi Cənubi Qafqaz xalqları da Birinci dünya müharibəsi dövründə çox ağır məhrumiyətlərlə üzləşmişdilər. 1917-ci ilin Fevral ayında Romanovlar sülaləsinin devrilməsi və mütləqiyyət quruluşuna son qoyulması Qafqazda demokratik Rusiya daxilində milli-məhəlli muxtariyyət uğrunda çıxışlara təkan verdi. Oktyabr ayında Rusiyanın mərkəzi Petroqradda bolşevik çevrilişi nəticəsində sovet hakimiyyəti qurulması Qafqazda tamamilə yeni bir vəziyyət yaratdı. Mərkəzi Rusiyada yaradılmış Sovet hökumətinin “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi”, “Rusiyanın və Şərqi müsəlman zəhmətkeşlərinə müraciətnaməsi” [1, s.21-29] keçmiş imperiyanın müstəmləkə əsarətində olan xalqları tərəfindən razılıqla qarşılandı. Bu sənədlər ilk addım kimi keçmiş imperiyaya daxil olan xalqların azad surətdə ayrılıb öz müstəqil dövlətlərini yaratmaları üçün təminat vəd edirdi. Lakin az sonra məlum oldu ki, bu sənədlər real əməli addımlardan uzaq olub, daha çox təbliğat xarakteri daşıyır. Cənubi Qafqazın o zamankı ictimai-siyasi xadimləri də bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyəti qeyri-qanuni yolla ələ keçirmələrini əsas gətirərək, onlarla hər hansı münasibətlər yaratmamağı qərara aldılar.

1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Mərkəzi Rusiyada Oktyabr çevirilişi ilə bağlı yaranmış siyasi vəziyyət müzakirə edildi, bolşevik hakimiyyətini tanımaqdan imtina edildi, Cənubi Qafqazda müstəqil hökumət yaradılması qərara alındı. Noyabrın 15-də Cənubi Qafqaz Komissarlığının tərkibi elan edildi. Gürcü mənşeviki Yevgeni Gegeçkorinin başçılıq etdiyi bu hökumətin tərkibinə azərbaycanlı, gürcü, erməni və rus nümayəndələr daxil edildilər [2, s.7-8].

Cənubi Qafqaz Komissarlığı yarandığı vaxtdan bütün regionda hakimiyyəti öz əlinə almağa çalışırdı. Eyni zamanda Rusiyada qanuni hakimiyyət yaradılana kimi fəaliyyət göstərəcəyini bəyan etmişdi. Cənubi Qafqaz Komissarlığının noyabrın 18-də qəbul etdiyi bəyannamədə xüsusi qeyd olunurdu ki, bu qurum “yalnız Ümumrusiya Müəssislər Məclisi çağırılana kimi, əgər onun çağırılması baş tutmazsa, ... Cənubi Qafqazdan və Qafqaz cəbhəsindən Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələrin qurultayının çağırılmasına kimi fəaliyyət göstərəcəkdir” [2, s.8-9].

Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər 1917-ci ilin noyabrında, bolşevik çevrilişindən sonra keçirildi. Lakin bolşeviklər bu seçkilərdə bütün imperiya üzrə, o cümlədən Cənubi Qafqazda uduzdular: 715 deputat yerindən cəmi 175 və ya bütün səsə yalnız 25 faizini qazandılar [3, s.123]. Cənubi Qafqazda seçkilərin nəticələrinə görə, gürcü mənşevikləri 11 yer, müsavətçilər 10, daşnaklar 9 yer, müsəlman sosialist bloku 2 yer, bolşeviklər, eserlər və ittihadçılar hər biri 1 yer əldə etdilər [4, s.96].

Sovet Rusiya rəhbərliyi 1918-ci il yanvarın 6-da Ümumrusiya Müəssislər Məclisini qovdu. Bundan sonra Cənubi Qafqazdan seçilmiş deputatlar regional parlament – Seym yaratmaq qərarına

gəldilər. Fevralın 10-da Cənubi Qafqaz Seymi fəaliyyətə başladı. Cənubi Qafqaz Seyminin ilk önəmli işi Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlanması idi. Lakin gürcü və erməni fraksiyalarının davakar mövqeyi Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlanması, erməni və gürcü milli korpuslarının ağır məğlubiyyəti ilə sonlandı. Belə bir şəraitdə Seym Osmanlı dövlətinin bütün tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Aprelin 22-də Seymin iclasında Cənubi Qafqaz müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olundu. Həmçinin Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarının davam etdirilməsi və tezliklə sülh müqaviləsinin bağlanması haqqında qərar qəbul edildi [2, s.221, 222]. Aprelin 28-də Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz Respublikasının müstəqilliyini tanıdı və sülh danışıqlarının Batumda keçirilməsinə razılıq verdi.

Batum sülh konfransı 1918-ci il may ayının 11-də açıldı və fasilələrlə iyunun 4-nə qədər davam etdi. Osmanlı nümayəndə heyətinin irəli sürdüyü sülh müqaviləsi layihəsində Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərindən əlavə, Axıska, Axalkalak, Gümrü və Eçmiədzin qəzalarının da Osmanlı dövlətinə verilməsi tələb edildi [5, s.77]. Bu yeni ərazi tələbləri Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə daxil olan gürcü, azərbaycanlı və erməni nümayəndələr arasında fikir ayrılığını dərinləşdirdi. Seymdə fraksiyalar arasında qarşılıqlı inamsızlıq da gücləndi.

Osmanlı hökuməti Batum konfransına təqdim etdiyi tələblərinin yerinə yetirilməsində qəti və ısrarlı idi. Mayın 15-də hücum keçən Osmanlı hərbi qüvvələri elə həmin gün Gümrünü tutdular. Gümrünün tutulması ilə Osmanlı ordularının qarşısında cənub istiqamətində – İrəvan-Culfa dəmir yolu və şərq istiqamətində – Qarakilsə-Tiflis-Bakı dəmir yolu açılmış oldu.

Batum sülh konfransında Almaniyaya nümayəndə heyəti müşahidəçi qismində iştirak edirdi. Bu dövrdə Almaniyaya bir tərəfdən Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazya nüfuz etməsinin qarşısını almaq, digər tərəfdən də bölgənin təbii sərvətləri və dəmir yolları üzərində öz hegemonluğunu qurmaq istəyirdi.

Batum konfransında meydana çıxan ziddiyyətlər Azərbaycan nümayəndələrinin Osmanlı dövlətinə, gürcü və erməni nümayəndələrinin isə Almaniya sığınmasına gətirib çıxardı. Belə şərtlər daxilində Cənubi Qafqaz Respublikasının mövcudluğu sual altında qaldı. 1918-ci il may ayının 14-də gürcü Milli Şurası gizli iclas keçirdi və qərara aldı ki, Gürcüstanı qəyyumluğa götürmək üçün Almaniya müraciət edilsin [6, s.112].

Potidə aparılan danışıqlar zamanı fon-Lossov bildirdi ki, Almaniyaya bir şərtlə Gürcüstanı qəyyumluğu öz üzərinə götürür ki, o, Cənubi Qafqaz Federasiyasının tərkibindən çıxıb özünün müstəqilliyini elan etsin. Poti razılaşması kimi tanınan bu razılaşma ilə Gürcüstanın dəmir yolları, limanları və təbii sərvətləri Almaniyanın nəzarətinə keçirdi. Əvəzində Gürcüstanın sərhədlərinin müəyyən edilməsi və onun qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin qurulmasında Almaniyaya kömək göstərməli idi.

1918-ci il may ayının 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin sonuncu iclası keçirildi və Gürcüstanın Federasiyadan çıxmaq haqqında bəyanatı dinləndikdən sonra Cənubi Qafqaz Seymi özünü buraxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin gün Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi [2, c.332-335]. Mayın 28-də Gürcüstan Almaniyaya ilə aparılmış Poti danışıqlarının yekunu olaraq hazırlanmış sazişi imzaladı və bununla da Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul etdi.

Seymin buraxılması ilə yaranmış böhranlı siyasi vəziyyətlə əlaqədar Seymdəki Azərbaycan nümayəndələri mayın 27-də toplaşaraq Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə göturdülər və özlərini Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdilər. Azərbaycan Milli Şurası mayın 28-də keçirdiyi ilk iclasında geniş müzakirələrdən sonra Azərbaycanın istiqlalıyının elan olunması haqqında qərar qəbul etdi və altı bənddən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan etdi [7, c.V, s.315-316].

İstiqlal bəyannaməsi Cənubi Qafqazın şərqi Azərbaycan torpaqları olduğunu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq istədiyini, Azərbaycanın daxilində yaşayan etnik azlıqlara azad inkişafı üçün geniş imkanların açıldığını təsbit etdi. Azərbaycan hökuməti xarici siyasətini bu tarixi sənədin ruhunda qurdu, öz fəaliyyətində bu prinsipləri rəhbər tutdu.

Gümrü Osmanlı orduları tərəfindən tutulduqdan sonra ermənilərə siyasi mərkəz olaraq İrəvanın verilməsi məsələsi gündəmə gəldi. Batumdakı Azərbaycan və erməni nümayəndələri arasında, eyni zamanda osmanlı, azərbaycanlı və erməni nümayəndələri arasında üçtərəfli danışıqlarında ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı müzakirələr aparıldı və razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan tərəfi “Aleksandropol quberniyası” hüduklarında erməni dövlətinin yaradılmasına razıdır. İrəvanı siyasi mərkəz kimi Ermənistanla güzəştə getmək məcburiyyətində olan Azərbaycan nümayəndələri əvəzində şərt qoydular ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından imtina etsinlər [9, s.169].

Batuma gələn Erməni Milli Şurasının üzvləri A.Ohancanyan və A.Zöhrabyan gürcü nümayəndələrinin ardınca Almaniyaya himayəsinə keçməyə cəhd göstərdilər. Onlar mayın 22-də fon Lossova müraciət edərək Ermənistan üzərində Almaniyaya himayəsi xahiş etdilər. Lakin çoxlu erməni qaçqınının problemlərini və Osmanlı dövlətinin bu məsələyə həssas münasibətini nəzərə alan alman nümayəndəsi bu təklifi qəbul etmədi.

1918-ci il mayın 28-də Erməni Milli Şurasının Tiflisdə keçirilən iclasında Ermənistan (Ararat) Respublikası yaradılması elan edildi. Mayın 29-da Ovanes Kaçaznuninin başçılığı ilə birinci erməni hökuməti təşkil edildi. Həmin vaxt İrəvan bölgəsində hərbi və mülki hakimiyyəti Erməni Milli Şurasının üzvü Aram Manukyan ələ keçirmişdi. O, Tiflisdə yaranmış erməni hökuməti ilə hesablaşmaq istəmirdi. Ona görə də Tiflisdəki erməni hökuməti yalnız iyulun 20-də İrəvana köçə bildi [8, s.73].

Lakin erməni siyasi xadimləri Ermənistan Respublikası yaradılması müqabilində üzrlərinə götürdükleri öhdəliklərin heç birini yerinə yetirmədilər. Bakıdakı Şaumyan rejimi ilə əlaqəyə girib şəhərdəki müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində heç bir iş görmədilər, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin tam nəzarət edə bilmədiyi qəzalarda türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım siyasətini davam etdirdilər, Ermənistan Respublikası ərazisində qalan türk-müsəlmanların siyasi, ictimai, dini və mədəni hüquqlarını təmin etmədilər, Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkmədilər.

Yeni yaranmış Qafqaz respublikaları bir-biri və digər qonşu ölkələrlə qarşılıqlı münasibətləri bir sıra çətinlikləri aşaraq qurmalı idi. Ən çətin problem sərhədlərlə bağlı idi. Bu problem çarizmdən miras qalmış inzibati ərazi bölgüsünün əhalinin milli tərkibinə uyğun gəlməməsindən qaynaqlanırdı. Sərhəd məsələsi Cənubi Qafqaz respublikaları arasında çox tezliklə münafişəli problemə çevrildi.

Açar sözlər: istiqal bəyannaməsi, Gürcüstan Respublikası, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Ermənistan Respublikası, ərazi iddiaları, sərhəd məsələləri.

Ədəbiyyat

1. Документы внешней политики СССР. Т.1, (7 ноября 1917 г.-31 декабря 1918 г.). Госполиздат, Москва, 1957, 772 с., с.21-29.
2. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Типография грузинского правительства, Тифлис, 1919, 514 с.
3. Шестаков В.А. Новейшая история России. АСТ, Москва, 2008, 479 с.
4. Спирин Л.М. Итоги выборов во Всероссийское Учредительное Собрание в 1917 г., «История СССР», 1988, № 2, с.90-102.
5. Həsənli C.P. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920). “Garisma” MMC, Bakı, 2009, 576 s.
6. Авалишвили З.А. Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921 гг. Воспоминание. Заккнига, Тифлис, 1925, 153 с.
7. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. c.V, Elm, Bakı, 2001, 672 s.
8. Afanasian S. Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan istiqaldan sovet rejiminin qurulduğu dönmə qədər. 1917-1923. “Qanun” nəşriyyatı, Bakı, 2012, 288 s.
9. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Azərnəşr,

Bakı, 2011, 474 s.

CREATION OF INDEPENDENT REPUBLICS IN THE CAUCASUS COMPARATIVE ANALYSIS

The presented report are studied the socio-political situation in the Caucasus in the spring of 1918 and the reasons for the creation of independent republics. During the Batumi peace conference, it became clear that the three leading ethnic groups of the South Caucasus - the Georgian, Armenian and Armenian peoples - have different goals, so they cannot remain in a single federal state. At that time, the national leaders decided to take radical steps, to refuse to work together and declare independence.

Keywords: declaration of independence, Republic of Georgia, Azerbaijan Republic, Republic of Armenia, territorial claims, border issues.

AZƏRBAYCANDA SƏNƏTŞÜNASLIQ ELMİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN (XX ƏSRİN 60-CI İLLƏRİNİN SONU – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)

Nigar Axundova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nigar-akhundova@yandex.ru

XX əsrin 40-cı illərinin II yarısı – 60-cı illərdə sənətşünaslığın müxtəlif sahələrində – memarlıq, təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətlər, musiqi sənəti, musiqi folkloru, teatr və kino sahələrində aparılmış elmi-tədqiqatlar ölkəmizdə sənətşünaslığın kompleks inkişafına böyük təkan vermiş oldu. Bu illərdə yaradılmış əsərlər Azərbaycan xalqının mənəvi həyatının mühüm sahəsi olan incəsənətin inkişaf tarixinin əsas mərhələlərini müəyyənləşdirməyə, xalqımızın özünəməxsus mədəniyyətinin və incəsənətinin bəşər mədəniyyətinin inkişafına verdiyi töhfələri elmi cəhətdən qiymətləndirməyə imkan yaratdı.

50-60-cı illərdə Azərbaycan təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətinin zəngin irsinin öyrənilməsi ilə bağlı kompleks tədqiqatlar aparılmış, «Sovet Azərbaycanının təsviri incəsənətinin öçerkləri» (Bakı, 1960), «Sovet Azərbaycanının monomental memarlığı» (Bakı, Elm, 1960), «Azərbaycan sovet qrafikası» (Bakı, 1962) və s.

40-cı illərin sonlarından başlayaraq Azərbaycan EA-nın «Azərbaycan incəsənəti» əsərləri nəşr edilməyə başlanmışdı.

İncəsənət nəzəriyyəsi və tarixi qarşısında duran ən ciddi məsələlərdən biri də xalqımızın minilliklər boyu yaratdığı, lakin başqalarının adına çıxarılmış maddi-mədəni sərvətlərin, mənəvi irsin əsil sahibinin kim olduğunun elmi faktlarla sübut edilməsi idi. Xüsusən bədxah qonşularımızın səyi nəticəsində onların adına çıxarılmış maddi-mədəniyyət abidələrinin (kilsə və məbədlərin, qalaların, daş abidələrin, folklor nümunələrinin, geyimlərin, yemək növlərin, xüsusən, xalçaların və s. – bu siyahını uzatmaq da olar – N.A.) məhz Azərbaycan xalqının yaradıcı əməyinin məhsulu olduğunu dünyaya sübut etmək üçün həm gərgin elmi-axtarışlar, həm də güclü milli iradə tələb olunurdu.

Belə şəraitdə Azərbaycan cəmiyyəti qarşısında duran ən mühüm vəzifələrindən biri də xalqımızın zəngin mədəni-tarix irsini qoruyaraq inkişaf etdirmək, hərtərəfli araşdıraraq xalqımızın mənəvi zənginliyini bütün dünyaya çatdırmaqdan ibarət idi. Bunun üçünsə milli ruha söykənən, milli maraq-

larını, xalqın ümdə problemlərini hər şeydən uca tutan liderə ehtiyac var idi. 1969-cu ildə Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin simasında məhz belə bir liderinə qovuşmuş oldu.

Arxitektura tarixi sahəsində tədqiqatlar geniş diapozon aldı. İxtisasca memar olan Heydər Əliyev daim respublika memarlarının işləri ilə maraqlanır, onlarla görüşərək öz təklif və tövsiyyələrini verirdi.

70-ci illərdə memarlıq tədqiqatlarının əsas istiqamətini XX əsr memarlığının öyrənilməsi və onun müasir inkişafında ənənələrin rolunun təhlilinə yönəlmişdi. Şəhərsalma, ayrı-ayrı şəhərlərin planlaşdırılması və tikilməsi sahəsində tədqiqatların əhəmiyyəti artırdı. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan memarlığının tədqiqi ayrıca istiqamətə çevrilirdi [5, s.29-52].

Mİİ-da 70-ci illərdə «Azərbaycan memarlığının tarixi» bölməsi üzrə milli memarlıq abidələrinin və onun inkişaf tarixinin müxtəlif problemlərinə dair tədqiqatlar çərçivəsində «Azərbaycanın şəhərsalma sənəti» və «Azərbaycan SSR-in memarlıq və incəsənət abidələri məcmuəsi» mövzuları araşdırılırdı. Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan xalqının özünəməxsus, orijinal memarlığının Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının memarlığının inkişafında oynadığı rol bir daha təsdiq olunmuşdu.

İnstitutda Bakının tarixi hissəsi olan İçərişəhərdə aparılan tədqiqatlar bu unikal kompleksin təkcə öz tarixi əhəmiyyətinə və memarlıq abidələrinə görə deyil, həm də şəhərsalma sənətinin abidəsi kimi böyük maraq kəsb etdiyi sübut olunmuşdu. Tədqiqatın nəticələri tövsiyə halında memarlıq və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi qurumlarına təqdim edilmişdi. Ordubad və Şuşa şəhərlərinin tarixi simasının, Şəki şəhərinin «Yuxarı baş» məhəlləsinin tarixi-memarlıq qoruğu kimi qorunub saxlanılması üzrə təkliflər hazırlanaraq bu şəhərlərin baş planlarının hazırlanmasında istifadə edilmək üçün respublikanın Tikinti Komitəsinə verilmişdir. Bakı, Şəki, Şuşa, Zaqatala, Ordubad şəhərləri üzrə məcmuələrin materialları hazırlanmışdı.

70-80-ci illərdə Azərbaycan memarlığının tarixinin tədqiqi sahəsində görülən işlər «XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan memarlığı», «Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi», «Azərbaycan memarlığının tarixi oçerkləri» mövzularında tematik araşdırmaları başa çatdırmağa imkan verdi. Respublikanın müxtəlif rayonlarında üzə çıxarılmış 1500-dən çox memarlıq abidəsinə dair mətnlər və illüstrasiyalı materiallar toplanaraq nəşr edildi.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda sanatoriya kurort sisteminin inkişafına dair göstərişlərinə uyğun olaraq İnstitutda ilk dəfə olaraq nəzəri mövqedən bütün respublika miqyasında istirahət yerlərinin tikintisi problemləri tədqiq olunmuşdu [4, s.121].

Azərbaycan memarlığının tarixinin və müasir vəziyyətinin tədqiqi sahəsində görülmüş işlər öz təcəssümünü nəşr edilmiş fundamental əsərlərdə tapırdı. Işıq üzü görmüş kitab və monoqrafiyaların sayına görə 1970-80-ci illər əvvəlki illərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Təsədüfi deyildi ki, Azərbaycanın görkəmli memar və sənətsünası, 40 il Memarlıq və İncəsənət İnstitutuna (Mİİ) rəhbərlik etmiş akademik M.Hüseynov bu illəri «Azərbaycan memarlığının intibah dövrü» kimi səciyyələndirirdi [7, s.209]. Mənzil tikintisinin şəhərsalma aspektləri «Bakının yaşayış rayonlarının tikintisi» (1973) əsərində öz əksini tapmışdı. SSRİ-nin 50 illiyi münasibətilə «Sovet Azərbaycanın memarlığı» (M., 1972) kitabı nəşr edilmişdi. Kitabda Azərbaycan sovet memarlığının təşəkkülü və inkişafının əsas problemləri öz əksini tapmışdır [1, s.262].

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını, zəngin irsini özündə əks etdirən tarixi-memarlıq abidələrinin qorunması, bərpası və təbliğinə xüsusi diqqət yetirir və bu sahə ilə məşğul olan İcra hakimiyyətlərindən, mədəniyyət, elmi-tədqiqat qurumlarından öz işlərində dönüş yaratmalarını tələb edirdi. Təkcə 1973-cü ildə respublika ərazisində 2000 tarixi abidə dövlət mühafizəsinə götürülmüş, 11 abidə bərpa olunmuşdu. H.Əliyev mədəni-tarixi abidələrin mühafizəsinə ayrılan xərclərin də ilbəl artırılmasına nail olurdu [3, s.160].

Mədəniyyət nazirliyinin mədəni abidələr üzrə elmi-layihə bürosu ilə sıx əlaqədə işləyir, öz təklif və tövsiyələrini verirdilər. Bu məqsədlə mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi üzrə elmi-metodik

Şura fəaliyyət göstərirdi. Şura tərəfindən işlənib hazırlanmış metodik göstərişlər əsasında bir sıra tarixi şəhərlər və abidələrin bərpası ilə bağlı dövlət səviyyəsində xüsusi qərarlar qəbul olunmuşdu. Şura tərəfindən müxtəlif illərdə memarlıq abidələrinin siyahısı tərtib olunmuşdu ki, bu abidələr dövlət tərəfindən xüsusi olaraq qorunan abidələr idi. Şuranın verdiyi təkliflər əsasında Azərbaycanın bir sıra şəhərləri tarixi-memarlıq qoruğu elan edilmişdi.

Sovet ideologiyasının dinə qarşı mübarizə apardığı bir şəraitdə Heydər Əliyev Azərbaycanda tarixi-dini binaların bərpası ilə bağlı ciddi addımlar atırdı. Mİİ əməkdaşlarının tövsiyəsi ilə müxtəlif vaxtlarda Bakıda Əjdər bəy məscidi, Lənkəran məscidi, Ordubad və Qubada Cümə məscidləri, Buzovnada Aşağı məscid, Nardaranda Hacı Baxşı məscidi, Salyan məscidi, Gəncədə Ozan və Qızıl Hacı məscidlərinin bərpası ilə bağlı qərarlar qəbul edilmişdi [2, s.139-141; s.137-139; s.156-157; s.244-245].

Azərbaycan musiqisinin tarixinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görülmüş və bu işlərin nəticəsi olaraq hələ 1970-ci ildə «Sovet Azərbaycanı musiqi sənətinin öçerkləri» hazırlanmışdı. Əsərdə musiqi tarixinin inkişaf mərhələləri müəyyən edilmiş, hər bir dövrə aid Azərbaycan musiqisinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, müxtəlif musiqi janrlarının stilistik xassələri təhlil edilmişdir [6, s.378].

Əsası dahi Ü.Hacıbəyli tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan xalq musiqisinin nümunələrinin toplanılması və öyrənilməsi sahəsində işlər 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq daha geniş şəkildə davam etdirilirdi. Mİİ musiqi folkloru şöbəsi tərəfindən xalq musiqisi yaradıcılığının ən yaxşı nümunələrinin, o cümlədən milli muğamlarımızın toplanaraq yazıya alınması istiqamətində sistemətik işlər aparılırdı. Görülmüş işlər sayəsində xalq musiqisinin bütün janr və formalarını əhatə edən «Azərbaycan xalq musiqisinin öçerkləri» toplusu və «Azərbaycan aşığı musiqisi» monoqrafiyası hazırlanmışdı.

70-ci illərin sonu – 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan sənətsünasları Azərbaycan incəsənətinin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə və müasir janrlarına dair maraqlı əsərlər ortaya qoydular: C.Novruzova. Sovet Azərbaycanın heykəltaraşlığı (Bakı, 1979); S.Əsədova . XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik sənəti (Bakı, 1979); Rzayev N. Qafqaz Albaniyasının incəsənəti (Bakı, 1976); Azərbaycan incəsənəti (Kollektiv, Bakı, 1977) və s.

Xalq yaradıcılığının əsil xəzinəsi sayılan xalça sənətinin inkişaf etdirilməsini elmi cəhətdən öyrənilməsinə Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin və elminin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Qeyd edək ki, hələ 1961-ci ildə buraxılmış «Azərbaycan xalçası» (1-ci cild) kitabı bu istiqamətdə atılan mühüm addım olmuşdu.

Azərbaycanın mədəniyyətinin təbliğində də sənətsünas alimlərimiz yaxından iştirak edirdilər. Onlar qəzet və jurnallarda publisist və elmi məqalələrlə çıxış edir, radio və televiziya verilişlərinin daimi iştirakçısı olurdular. Elmi əməkdaşlar Azərbaycanın yaradıcılıq ittifaqlarının işində də fəal iştirak edirdilər.

Sovet sisteminin qaydaları çərçivəsində Azərbaycan sənətsünasları beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda iştirak edir, Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin xaricdə və müttəfiq respublikalarda tanıdılmasına öz töhfələrini verirdilər. Eyni zamanda Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda hökumətinin dəstəyi və respublikanın digər yaradıcılıq və elmi təşkilatlarının iştirakı ilə elmi-mədəni forumlar təşkil edilmişdi.

80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində baş verən mürəkkəb siyasi-ictimai proseslər, SSRİ-nin dağılması, Qarabağ müharibəsi, Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə, iqtisadi böhran həyatın bütün sahələrinə olduğu kimi mədəniyyətə və elmə, o cümlədən sənətsünaslıq elminə də öz dağıdıcı təsirinə göstərmiş oldu. Bu illərdə Azərbaycan elmi faktik olaraq iflic vəziyyətində idi.

Yalnız Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkə dağılmaq təhlükəsindən xilas oldu. Elmin və mədəniyyətin hamisi olan H.Əliyevin düşünülmüş elmi strategiyası nəticəsində 90-cı illərin ortalarından etibarən Azərbaycan sənətsünaslıq elmi tədrisən dirçəlməyə, əvvəlki ənənələrini bərpa

etməyə başladı.

Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyəti və elminin ən görkəmli nümayəndələrinin yubileylərində, müxtəlif görüşlərdə, tədbirlərdə milli incəsənətimizin, onun inkişafı, yeni növ və janrların təşəkkül tapması ilə bağlı peşəkar sənətkar səviyyəsində analitik fikirlər söyləyir, öz tövsiyə və təkliflərini irəli sürürdü. Onun dövlət başçısı kimi mədəniyyətin və incəsənətin inkişafı ilə bağlı qəbul etdiyi sənədlər, sənət ustalarına göndərdiyi təbriklər Azərbaycanın estetik fikrinin, bütövlükdə incəsənət nəzəriyyəsinin və tarixinin inkişafında və tədqiqində mühüm metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Bu, milli liderin uşaqlıqdan sənətə, mədəniyyətə dərinədən bağlı olması, ixtisasca memar olması, rəssamlıqla məşğul olması daim öz üzərində çalışması ilə yanaşı, milli təəssübkeşliyinin parlaq nümunəsi sayıla bilər.

Heydər Əliyevin mədəniyyətin və incəsənətin inkişafına göstərdiyi qayğıdan ruhlanan Azərbaycanın sənətsünas alimləri Azərbaycan incəsənətinin bütün növ və janrlarının tədqiqi və nəzəriyyəsi ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparırdılar.

Beləliklə, 1969-2003-cü illərdə elmin, mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı həyata keçirdiyi uzaqgörən siyasət sənətsünaslıq elminin inkişafına da müsbət təsir göstərdi. Sənətsünaslığın şəhərsalma, memarlıq, təsviri, dekorativ tətbiqi, musiqi, teatr, kino, televiziya sahələrinin tarixinə və nəzəriyyəsinə dair tədqiqat işləri genişləndi, bu sahələri əhatə edən dəyərli əsərlər nəşr edildi. Azərbaycan incəsənətinin ayrı-ayrı növ və janrlarına, incəsənətin inkişaf mərhələlərinə dair ümumiləşdirilmiş tədqiqatlar ortaya qoyuldu. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 2003-cü ildən sonra da sənətsünaslıq elmi dövrün tələblərinə uyğun olaraq yaranmış potensialdan və təcrübədən yararlanaraq inkişaf etməkdədir.

Açar sözlər: elm, sənətsünaslıq, mədəniyyət.

Ədəbiyyat

1. Архитектура Советского Азербайджана. Москва, 1973.
2. Azərbaycan EA-nın 1969-cu ilə dair hesabatı, Bakı, 1970. 1978-ci ilə dair hesabat. 1979-cu ilə dair hesabat. 1980-ci ilə dair hesabat.
3. Qasımlı M. Heydər Əliyev. İstiqlala gedən yol. 1969-1987-ci illər. BDU, Bakı, 2006.
4. Отчет о деятельности АН Азербайджана в 1982 г. Баку, Елм, 1983.
5. Саламзаде Э. Искусствознание Азербайджана XX век. Проблематика, методология науки об изобразительном, декоративно-прикладном искусстве и архитектуре. Автореферат диссертации доктора искусствоведения. Москва, 2002.
6. Sovet Azərbaycanının musiqi sənətinin öçerkləri, Bakı, 1973.
7. Maqsudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Elm, Bakı, 1998, 260 s., s. 209.

FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN ART SCIENCE

In the article the authoress concretely mentioned on the history of art, about science of art history. The authoress wrote about period from. 1960 years in the XX century before beqinning of the XXI century.

Azerbaijan art intelligents played an important role in the development of science of art. We have an interesting reseach material, monographs on the history of art history.

Keywords: science, study of art, culture.

AVROPA İTTİFAQININ XARİCİ SİYASƏTİ: HAZIRLANMASI VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Məmmədağa Baxışov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Avropa İttifaqında həm xarici siyasətə, həm də təhlükəsizlik siyasətinə mərkəzləşmiş rəhbərlik sisteminə Lissabon müqaviləsi əsasında keçildi. Lissabon müqaviləsi 2007-ci ildə imzalanmış və 2009-cu ilin dekabrın 1-də qüvvəyə minmişdi. Bu vaxta qədər təşkilatda xarici siyasətlə bağlı qərarlar Avropa Şurası və Avropa İttifaqının Şurası tərəfindən qəbul edilirdi.

Avropa İttifaqında vahid xarici siyasət məsələsi ilk dəfə rəsmi şəkildə 1987-ci ildə qüvvəyə minən Vahid Avropa Aktında öz əksini tapmışdı. 1992-ci ildə imzalanmış Maastrixt və 1997-ci ildə imzalanmış Amsterdam müqaviləsində vahid xarici siyasət ideyası genişləndi və konkretləşdi. XX əsrin sonunadək Avropa inteqrasiyasının əsas istiqaməti iqtisadi inteqrasiya idi. Bu sahədə inteqrasiya böyük uğurlar qazanmış və Avropa İttifaqı dünya siyasətinin qlobal subyektlərindən birinə çevrilmişdi [3, s.286].

Avropa İttifaqında müasir xarici siyasət mexanizminin formalaşmasında iki amil mühüm rol oynadı. Birinci daxili amil idi. Belə ki, təşkilatın beynəlxalq mövqeləri onun iqtisadi qüdrətinə uyğunlaşdırılmalı, iqtisadi inteqrasiyanın nailiyyətləri vahid xarici siyasətlə qorunmalı idi. İkinci, xarici amil idi. Soyuq müharibənin başa çatması Avropa İttifaqının vahid xarici və təhlükəsizlik siyasətinə rəhbərlik edən orqanların təşkil edilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. İqtisadi inteqrasiyanın inkişafı ilə bağlı xarici iqtisadi siyasət formalaşdı. Bu amil vahid xarici siyasətə zəmin hazırladı. İqtisadi imkanları artan Avropa İqtisadi Birliyində siyasi mövqelərin əlaqələndirilməsinə tələbat yarandı.

1970-ci ildən Avropa İqtisadi Birliyində Avropa Siyasi Əməkdaşlığının əsası qoyuldu. Avropa Siyasi Əməkdaşlığı üzv ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin mühüm siyasi problemlər üzrə məsləhətləşmə sistemi idi. Avropa Siyasi Əməkdaşlığını həyata keçirmək üçün təşkilatın üzvü olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin nümayəndələrindən ibarət Siyasi Komitə yaradıldı [1, s.16]. Bu komitə Avropa İqtisadi Birliyinə üzv ölkələrin xarici siyasətini əlaqələndirən daimi orqan idi. Hələ Avropa İqtisadi Birliyi vahid xarici siyasət həyata keçirmirdi, eyni zamanda bəzən Avropa Siyasi Əməkdaşlığı çərçivəsində mühüm qərarlar qəbul edilirdi. Avropa İqtisadi Birliyinin 1980-ci ildə qəbul etdiyi Venetsiya bəyannaməsində təşkilat ilk dəfə Fələstin ərəblərinin öz dövlətini yaratmaq hüququnu tanıyırdı.

Fransa və Almaniya Federativ Respublikası Avropa İqtisadi Birliyinin ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin tərəfdarı, İngiltərə isə əleyhinə idi. Bu ixtilaf həmişə Avropa İttifaqının müstəqil xarici siyasət kursunun formalaşmasına mane olurdu. Digər tərəfdən, XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Avropada inteqrasiya prosesinə xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əlavə olunması bu işlə və onun planlaşdırılıb həyata keçirilməsi ilə məşğul olan orqanların yaradılmasını tələb edirdi. 1997-ci ilin oktyabrında imzalanmış Amsterdam müqaviləsi ilə ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti üzrə Ali nümayəndə vəzifəsi təsis edildi [2, s.304]. 1999-cu ilin iyununda Avropa İttifaqının Köln sammitində həmin vəzifəyə NATO-nun keçmiş baş katibi X. Solana təyin edildi. Xarici və təhlükəsizlik siyasətinin strateji məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi Avropa Şurasına həvalə olunmuşdur. Avropa İttifaqının Şurası da siyasi inteqrasiya ilə bağlı konkret siyasi qərarlar qəbul edirdi.

2001-ci ilin yanvarında Avropa İttifaqının tarixində ilk dəfə xarici siyasətin hazırlanması ilə bilavasitə məşğul olan Siyasət və Təhlükəsizlik Komitəsi yaradıldı. Avropa İttifaqı Komissiyasının bir sıra strukturları da xarici siyasət məsələlərinə baxırdı. Xarici siyasətə vahid mərkəzdən rəhbərlik edilməsi zəruri idi. 2004-cü ilin oktyabrında imzalanmış Avropa İttifaqının Konstitusiyası ilə xarici işlər naziri vəzifəsi təsis edildi. Lakin Fransada və Hollandiyada keçirilən referendumda Avropa İttifaqının konstitusiyası bəyənilmədi. Təşkilat mövqeyini dəyişmədi. Konstitusiyada bir sıra dəyişikliklər edildi. Avropa İttifaqının xarici işlər və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali nümayəndəsi vəzifəsi təsis

edildi. Konstitusiyaya Avropa İttifaqının islahatı haqqında müqaviləyə çevrildi [6, s.118]. Müqavilə ilə xarici və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində əsaslı dönüş yarandı. 2010-cu ilin dekabrın 1-də Avropa Xarici Siyasət Xidməti fəaliyyətə başladı.

2014-cü ildən Avropa Xarici Siyasət Xidmətinə Avropa İttifaqının xarici işlər və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali nümayəndəsi F. Mogerini rəhbərlik edir. O həmin vəzifədə təşkilatın ilk rəhbəri K. Eştonu əvəz etmişdi. Əslində ali nümayəndə Avropa İttifaqının xarici işlər və qismən müdafiə naziridir. Xarici işlər üzrə ali nümayəndə həm də Avropa İttifaqı Komissiyası sədrinin müavini və Xarici İşlər Nazirləri Şurasının üzvüdür. Ali nümayəndə müntəzəm şəkildə Avropa İttifaqının Komissiyasının və Avropa Parlamentinin qarşısında hesabat verir. Xarici işlər və təhlükəsizlik siyasəti hökumətlərarası sahədir. Eyni zamanda Ali nümayəndə Avropa İttifaqının xarici işlər və təhlükəsizlik sahəsində orqanlarının fəaliyyətini daha yaxşı əlaqələndirməyə şərait yaradır.

Avropa Xarici Siyasət Xidmətində 3. 5 min nəfər işçi çalışır. Onun 1500 nəfəri Brüsseldə, 2000 nəfəri Avropa İttifaqının xaricdəki nümayəndəliklərində çalışır. 2015-ci ildə F. Mogerini Avropa Xarici Siyasət Xidmətinin strukturunda bir sıra dəyişikliklər həyata keçirdi. Avropa Xarici Siyasət Xidmətinin strukturunun əsas elementləri üç böyük blokda birləşir ki, onlara Xidmətin baş katibinin müavinləri rəhbərlik edir. Birinci “İqtisadi və global problemlər” bloku idi. Bu orqan adı çəkilən problemlərlə məşğul olurdu. Ümumiyyətlə, Avropa İttifaqının iqtisadi siyasətinə Avropa İttifaqının Komissiyası nəzarət edirdi.

“Siyasi işlər” blokuna tabe olan 5 ərazi direktoratu dünya ölkələri ilə münasibətlərə baxırdı. “Ümumi təhlükəsizlik, müdafiə siyasəti və böhranların tənzimlənməsi” blokuna 20 bölmə daxil idi. Avropa İttifaqının xarici siyasəti bilavasitə onun xarici ölkələrdəki nümayəndəlikləri tərəfindən həyata keçirilir. Lissabon müqaviləsinə qədər xaricdə Avropa İttifaqı Komissiyasının nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərirdi. Lissabon müqaviləsindən sonra xaricdəki nümayəndələr Avropa İttifaqının xarici siyasət xidmətinə tabe edildi. Bu nümayəndəliklər adətən Avropa İttifaqının xarici ölkələrdəki səfirlikləri adlanır.

Avropa İttifaqının münaqişəli regionlar üzrə xüsusi nümayəndələr qrupu Xarici Siyasət Xidmətinin tabeliyinə keçdi. Avropa İttifaqının 10 xüsusi nümayəndəsi beynəlxalq münaqişə və böhranların tənzimlənməsi sahəsində İttifaqın siyasətini həyata keçirir. Bu nümayəndələrin hər birinə köməkçilər və ekspertlər qrupu kömək edir. Qruplara 200 əməkdaş daxildir.

Vahid Xarici Siyasət Xidmətinin bir sıra şöbələri Avropa İttifaqı Komissiyası ilə əməkdaşlığı təşkil etmək üçün yaradılmışdır. Çünki Avropa İttifaqının Komissiyası xarici siyasət sahəsində bir sıra funksiyalara malikdir. Bu funksiyalar arasında xarici ölkələrə iqtisadi yardım göstərilməsi mühüm yer tutur. Xarici Siyasət Xidməti ilə Avropa İttifaqının Komissiyası arasında münasibətlərin yaxşılaşmasında təşkilatın xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə Ali nümayəndəsi K. Eşton böyük rol oynadı. K. Eşton həm də Avropa İttifaqı Komissiyası sədrinin müavini idi. İki idarənin əməkdaşlığı həm mərkəzdə, həm də xarici ölkələrdə zəruridir. Avropa İttifaqının xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi ilə Avropa İttifaqı Komissiyasının 3500 nəfər əməkdaşı məşğul olur.

Xarici Siyasət Xidməti həm də Avropa Parlamenti ilə əməkdaşlıq edir. Avropa Parlamentində xarici işlərə Beynəlxalq Münasibətlər Komitəsi baxır. Xarici Siyasət Xidməti Avropa Parlamentini məlumatlarla təmin edir və mətbuat konfransları təşkil edir, onun üzvlərinə xarici səfərlər zamanı kömək göstərir. Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının, o cümlədən, Avropa Xarici Siyasət Xidmətinin büdcəsini təsdiq edir. Avropa İttifaqının xarici siyasətinin qarşısında dayanan vəzifələrdən biri xarici ölkələrlə ayrı-ayrı sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tutan proqramların hazırlanıb həyata keçirilməsidir. Bu proqramların həyata keçirilməsində xüsusi struktur qrupları mühüm rol oynayır [4, s.136]. Bu qruplara Avropa İttifaqının Komissiyası rəhbərlik edir. Avropa Komissiyası həmişə xarici ölkələrə yardım proqramları hazırlayıb, müxtəlif birgə layihələr müəyyənləşdirib. Bu qrupların maliyyələşdirilməsinə hər il 7 milyard dollar vəsait ayrılır. Xarici ölkələrə yardım proqramları sistemində maliyyə vəsaitinin çox hissəsi Avropa Qonşuluq Siyasətinin, Əməkdaşlıq və İnkişaf Proqramının Avropa İt-

tifaqına daxil olmaq istəyən ölkələrə kömək proqramının payına düşür. 2009-cu ildə Avropa İttifaqı postsovet məkanının altı ölkəsi ilə əməkdaşlığı genişləndirən “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramını həyata keçirməyə başladı. Bu proqram çərçivəsində Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası, Ermənistan, Gürcüstan, Belorusiya, Ukrayna və Moldova əməkdaşlıq edir. “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramı Rusiya tərəfindən kəskin tənqid edilmişdi, çünki, onun mənafeələrinə zidd idi.

Avropa İttifaqının xarici siyasətinin hazırlanıb həyata keçirilməsi bir sıra çətinliklərlə rastlaşır. Bu isə öz növbəsində Xarici Siyasət Xidmətinin fəaliyyəti üçün problem yaradır. Təşkilatın üzvü olan ölkələr xarici və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində həmişə öz milli mənafeələrini qorumağa çalışırlar ki, nəticədə milli və kollektiv mənafeələr arasında ziddiyyət yaranır. Ona görə təşkilat bir sıra hallarda nəzərdə tutduğu məqsədləri həyata keçirə bilmir. 2003-cü ildə Avropa İttifaqına daxil olan bir neçə ölkə ABŞ-la birlikdə İraqa qarşı hərbi müdaxilədə iştirak etmişdi [5, s.67]. Fransa, AFR və Belçika İraqa qarşı hərbi əməliyyatların əleyhinə idi. 2011-ci ildə Liviyaya qarşı hərbi müdaxilədə İngiltərə və Fransa fəal iştirak etdi. Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin 60%-i NATO-nun Liviyaya hərbi müdaxiləsinin əleyhinə idi. 2014-cü ildə Ukrayna böhranı ilə bağlı Avropa İttifaqı Rusiyaya qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etdi. Lakin təşkilata daxil olan İtaliya, Yunanıstan, Macarıstan, Kipr, Çexiya, İspaniya və Avstriya müntəzəm şəkildə həmin sanksiyalardan narazılıq edirdi. Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr arasında ABŞ-la münasibətlər, vahid təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti ilə bağlı ixtilaflar mövcuddur. Avropa İttifaqı çərçivəsində eyni funksiyaları həyata keçirən çoxsaylı orqanların mövcudluğu vahid xarici siyasətin reallaşmasına mane olur.

2013-cü ildə Avropa İttifaqı Komissiyasının qərarı ilə fəvqəladə hallarla bağlı Əlaqə Mərkəzi yaradıldı. Təşkilatın bütün üzvləri həmin mərkəzin fəaliyyətində iştirak edir. Bu mərkəz Xarici Siyasət Xidməti ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir. Qurum 2013-2014-cü illərdə 35 əməliyyat həyata keçirmişdi. Avropa İttifaqı çərçivəsində uzun müddət ərzində formalaşan Xarici Siyasət Xidməti çətinlikləri aradan qaldıraraq üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməyə çalışır.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, sammit, xarici siyasət xidməti, Lissabon müqaviləsi, siyasi inteqrasiya, Avropa Şurası.

Ədəbiyyat

1. Европейский союз в поиске глобальной роли: политика, экономика, безопасность. (отв. ред. Носов. М. Г), Москва, 2015.
2. Вахішов М. Ə. Beynəlxalq münasibətlər tarixi, 1918-2003, Bakı, 2012.
3. Вахішов М. Ə. Avropa inteqrasiyasının inkişafında Maastrixt, Amsterdam və Lissabon müqavilələrinin rolu. Tarix və onun problemləri, № 1, 2018.
4. Европейская интеграция, под. ред. О. В. Вуториной, Москва, 2011.
5. Щемятенков В. Г. Европейская интеграция. Москва, 2003.
6. Борко Ю. Взаимосвязь процессов расширения углубления европейской интеграции, Расширение Европейского Союза и Россия, Москва, 2005.

FOREIGN POLICY OF EUROPEAN COOPERATION: PREPARATION AND OBJECTIVES

The article deals with a preparation and implementation mechanism of a unified foreign policy as a part of the political integration of the European Union. It is noted that the transition of unified foreign policy was directly related to the protection of economic integration achievements. The article focuses on the issue of setting up foreign policy services in the European Union on the basis of actual materials and the regulation of the contradictions arising during the implementation of a single foreign policy.

Keywords: European Union, conference, Foreign Political Service, Contract of Lissabon, political integration, Council of Europe.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNİN FƏALİYYƏTİ HAQQINDA

Fazil Baxşəliyev

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: bfazil4444@mail.ru

1918-ci ilin mayın sonunda Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr xalqımızın tarixində və taleyində çox böyük əhəmiyyəti olan dövrün başlanğıcı oldu. Mayın 26-da Gürcü fraksiyasının Seymin tərkibindən çıxmasının ardınca ertəsi gün Seymin Müsəlman fraksiyasının üzvləri ayrıca iclaslarını keçirdilər və Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyası özünü Azərbaycan Milli Şurası, daha doğrusu, Azərbaycan Parlamenti elan etdi. Bununla, Azərbaycanın ilk Parlamenti yarandı. Mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi və iclasda Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi [2, s.28].

İstiqlal bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə Azərbaycanda demokratik idarə üsulunun - parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi.

Cümhuriyyət xadimlərinin çox böyük tarixi xidməti bu idi ki, onlar yurdun şimalında Rusiya işğalından sonrakı dövrdə unudurulmuş müqəddəs "Azərbaycan" adını xalqa qaytardılar. Cümhuriyyət xadimləri Azərbaycan tarixində parlament mədəniyyətinin də əsasını qoydular. Onlar İstiqlal bəyannaməsinin 6-cı bəndində "Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura durur" fikrini qanuniləşdirməklə, Milli Şuranın ilk Azərbaycan Parlamenti olduğunu, həm də onun elan etdiyi Cümhuriyyətin Azərbaycan xalqının qanuni dövləti olduğunu təsdiq etdilər.

Azərbaycan Milli Şurası çətinliklə əldə olunmuş istiqlalın itirilməsindən ehtiyat edərək, o zaman həm də qərara aldı ki, qısa müddət ərzində Müəssislər Məclisi çağırılmalı və o vaxta qədər isə Fətəli xan Xoyski Hökuməti hakimiyyəti öz əlində saxlamalı, heç kimə güzəştə getməməlidir.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Parlamenti - Azərbaycan Milli Şurası özünün ilk addımlarını atmağa başladı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il mayın 27-dən iyunun 17-dək davam edən və cəmi 20 günlük ilk fəaliyyəti dövründə cəmi 7 iclası keçirildi və bu iclaslarda başlıca olaraq iki mühüm qərar qəbul edildi. Birincisi Azərbaycanın istiqlalı elan olundu və İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. İkincisi - Fətəli xan Xoyski başda olmaqla ilk Azərbaycan Hökuməti formalaşdırıldı və 1813-cü ildən sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycanın müstəqil idarə olunmasına başlandı. Azərbaycanın bir hissəsində - Şimali Azərbaycanda respublika quruluşu yaradıldı.

1918-ci il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu və xalq könüllü dəstələrinin birləşmiş qüvvələri Bakını azad etdi [1, s.36].

1918-ci il sentyabrın 17-də Fətəli xan Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra Cümhuriyyət Hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxt elan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət dairəsi genişləndi. Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iyunda qəbul edilmiş dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqla əvəz olundu. İctimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruculuq işləri daha da genişləndirildi. Parlamentli respublika idarəçiliyinin hüquqi norma və qaydalarına sadıq qalan Xoyski hökuməti, eyni zamanda, Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq görməyə başladı. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradıldı. Milli Şuranın 1918-ci il 17 iyun tarixli qərarından hələ 6 ay keçməmiş, daha doğrusu, Hökumətin təkbaşına hakimiyyəti davam etdirmək səlahiyyəti olduğu halda, Fətəli xan Xoyskinin təşəbbüsü və müraciətinə əsasən, 1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası yenidən fəaliyyətə başladı. Hökumətin sədri F.Xoyskinin təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası Müəssislər Məclisi çağırmaq işini üzərinə götürdü [4, s.42].

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycan parlamentçiliyi tarixinin çox mühüm qərarları qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəvqəladə dərəcədə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə

baxmayaraq, son dərəcə demokratik inkişaf yolu tutdu. 19 noyabr tarixli həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olmadığı üçün Azərbaycan Milli Şurasında qeyri millətlər də təmsil olunmalıdır, daha doğrusu, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqlar Parlamentdə təmsil olunmalıdır. Azərbaycan Şurası ölkə əhalisinin (2 milyon 750 min nəfər) hər 24 nəfərinə 1 nəfər nümayəndə hesabı ilə 120 deputatdan ibarət olmalı idi. Onlardan 80 nəfər türk-müsəlman əhalini, 21 nəfər erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları və 1 nəfər yəhudiləri təmsil etməli idi. Hətta, sayları çox az olduğu üçün, Parlament seçkilərində iştirak edə bilməyən gürcülər və polyakların da hərəsinin Parlamentdə bir deputat təmsil olunması qərara alındı [4, s.46].

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 19 noyabr tarixli iclasının qanununa əsasən, hələ 1917 ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türkmüsəlman deputat birbaşa yeni yaradılacaq Parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Müsəlmanlar üçün nəzərdə tutulmuş qalan 36 deputat və başqa millətlərin nümayəndələri yenidən seçilməli idi [4, s.51].

Göründüyü kimi, 1918-ci ilin mart soyqırımından hələ cəmi yarım il keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Parlamentində 21 nəfər erməni nümayəndəsinin iştirakına yol verildi. O zamankı tarixi şəraitdə atılan bu addım Azərbaycan xalqının demokratik təbiətinə, insan haqlarına nə qədər dərin hörmətlə yanaşmasına parlaq sübutdur. Parlament demokratiyasının bu parlaq faktı M.Ə.Rəsulzadənin yeni Parlamentin çağırılması ilə bağlı olaraq 1918 il noyabrın 29-da xalqa etdiyi müraciətdə də əks olunmuşdu: "... bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımıza bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqıl və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevak, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər" [5, s.201].

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün müsəlman Şərqiində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış Parlament idi. Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il 19 noyabr tarixli qanununa əsasən, Parlamentdə ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar, hətta sayca çox az olduqlarına görə Parlament seçkilərində iştirak etmək hüququ olmayan xalqlar da təmsil olundular. Cümhuriyyət Parlamentində yerlər aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: türk-müsəlman əhali - 80, ermənilər -21, ruslar - 10, almanlar - 1, yəhudilər-1, gürcülər- 1, polyaklar-1, Bakı həmkarlar ittifaqları - 3, Bakı Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqı – 2 [6, s.78].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tariximiz iki dövrə ayrılır: birinci dövr -1918-ci il mayın 27-dən noyabrın 19-dək davam etmişdir. Bu altı ay ərzində Azərbaycan Milli Şurası adı ilə fəaliyyət göstərən və 44 nəfər müsəlman-türk deputatdan ibarət olan ilk Azərbaycan Parlamenti çox mühiim tarixi qərarlar qəbul etmişdir. İlk Parlament 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, ölkənin idarə olunmasını öz üzərinə götürmüş və tarixi İstiqlal bəyannaməsini qəbul etmişdir.

Milli Şura dövründə Azərbaycan Parlamentinin təsis toplantısı ilə birlikdə cəmi 10 iclası keçirilmişdir. İlk iclas 1918-ci il mayın 27-də Tiflisdə, son iclas — 1918-ci il noyabrın 19-da Bakıda keçirilmişdir. Mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurası təsis olunmuş, iyunun 17-də isə fəaliyyətini müvəqqəti dayandıraraq, 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırmaq şərti ilə, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti Hökumətə vermişdir. Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Noyabrın 19-da Azərbaycan Milli Şurası həmin il dekabrın 3-də Müəssislər Məclisinin - geniş tərkibli Azərbaycan Parlamentinin çağırılması haqqında qanun qəbul etdi və öz fəaliyyətini dayandırdı. Beləliklə, Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətinin bu dövründə, daha doğrusu, Milli Şura dövründə Tiflisdə, Gəncədə və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentçilik tarixində ikinci dövr və ya Bakı dövrü 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək - cəmi 17 ay davam etmişdir. İlk iclas 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclas – 1920-ci il

aprelin 27-də keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdur [3, s.134].

Bu iclaslarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti İstiqlal bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun -qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanda parlamentçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə, ümumiyyətlə, Parlamentin 155 iclası keçirilmişdir ki, bunun da 10-u Azərbaycan Milli Şurasının (1918, 27 may - 19 noyabr), 145-i isə Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (1918, 7 dekabr - 1920, 27 aprel) olmuşdur.

Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-u qəbul olunmuşdu. Qanunlar işgüzar fikir mübadiləsi şəraitində müzakirə olunur, yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul edilirdi. Parlament qanunlarının hazırlanması, müzakirəsi və təsdiq olunmasında 11 fraksiya və qrupa mənsub olan millət vəkilləri iştirak edirdilər.

Açar sözlər: Azərbaycan, parlament, azadlıq, tarix, millət, dövlət.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü və xarici havadarlıq. İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, Bakı, 2004, 214s.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi üzrə Dövlət Komissiyası, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsi: 2 cildə. Azərbaycan, Bakı. 1998. c. I. 976 s; c. II. 991s.

3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. (1900-1920-ci illər). Elm, Bakı. 2001, c. V, 672s.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. c. I. Şərqi – Qərbi, Bakı, 2004, 506 s.

5. Nəsiman Yaqublu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası. Bakı, 2013, 506 s.

6. Nəsiman Yaqublu Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1999, 98 s.

ABOUT THE ACTIVITIES OF THE PARLIAMENT OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The first Parliament of Azerbaijan was established on May 27, 1918. Parliamentary history of our two rounds is allocated. The first period lasted from May 27 to November 19, -1918. Composed of 44 turkic-moslem members, functioned under the name of the National Council of Azerbaijan adopted a historic decision very mühiim Parliament of Azerbaijan, and this within six months. Parliamentary history of Azerbaijan People Republic in Baku the second period from December 7 to April 27, lasted only 17 months or 1920 years 1918 years. The last meeting was held on April 27, the first meeting on December 1918 7 - 1920.

Keywords: Azerbaijan, parliament, liberty, history, nation, state.

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİ HEYDƏR ƏLİYEV DÜHASININ TARİXİ NAİLİYYƏTİDİR

Hidayət Cəfərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: hidayet-jafar@mail.ru

Azərbaycan bəşər tarixində ən erkən dövlət qurumları yaratmış ərazilər sırasında layiqli yer tutması ilə fərqlənən regionlardandır. Aratta, Lullubi, Kuti kimi ilkin sinifli cəmiyyətə, Manna, Midiya, Atropatena, Qafqaz Albaniyası kimi qədim və antiq dövrün qüdrətli dövlətlərinə, orta əsrlərin Şirvanşahlar (Məzyədilər, Kəsranilər, Dərbəndilər), Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Atabylər-Eldəgizlər, Cəlairlər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətlərinə, sonralar geniş ərazili möhtəşəm imperiyaya çevrilmiş, ilk mərkəzləşmiş Səfəvilər xanədanına sahib olmuş xalqımız öz dövlətçilik ənənələri ilə haqlı olaraq fəxr edir. XVIII əsrdə müxtəlif səbəblərdən mərkəzləşmiş dövlətin tənəzzülü ilə yaranmış çoxsaylı feodal dövlətləri-xanlıqların da mövcudluğu dövlətçilik tariximizin şanlı sahifələrini təşkil etmişdir [7, s.38-293].

Bütövlükdə, tarixi minilliklərlə ölçülən, zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı ən qədim zamanlardan dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumuş, yağı düşmənə qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparmışdır. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının işğalları ilə dövlətçiliyini itirən xalqımız 1918-ci il mayın 28-də yenidən müstəqillik əldə etmiş, Azərbaycan Cumhuriyyəti adlı dövlət yaratmış, 23 ay müddətində öz müstəqilliyini qoruya bilmişdir [4, s.177-216].

1920-ci il aprelin 27-də Rus sovet hərbi hissələrinin təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Cumhuriyyəti süqut etmiş, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adlanan qurum yaratmışdır. Tarixi ədəbiyyatda 1918 və 1920-ci illərdə yaranmış Azərbaycan dövlətləri müvafiq olaraq birinci və ikinci respublikalar adlanır [4, s.216-222].

Məlumdur ki, 1960-cı illərin axırlarında Azərbaycan keçmiş SSRİ – nin sosial-iqtisadi inkişaf baxımından geridə qalan respublikalarından biri idi. Bir qayda olarlıq respublika təsərrüfatın və bütövlükdə iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə ümumittifaq göstəricilərinə çata bilmirdi. Əhalinin həyat səviyyəsi çox aşağı idi. İşçi qüvvəsindən, ölkənin təbii sərvətlərindən, potensial imkanlarından səmərəli istifadə olunmurdu [6, s.41]. Belə bir şəraitdə 1969-cu il iyulun 14-də həmin vaxtlar Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri işləyən Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan KP MK birinci katibi seçildi. 46 yaşlı Heydər Əliyev çox məsuliyyətli, mürəkkəb və ağır bir vəzifəni öz üzərinə götürdü. O, qısa vaxtda respublikada istisnasız olaraq bütün sahələrin yüksələn xətlə inkişafı üçün strateji proqram hazırlamaqla qarşıya qoyulan dövlət əhəmiyyətli vəzifələrini yerinə yetirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirə bildi [5, s.47-64] [3, s.191-192].

1969/1970-ci illər Azərbaycanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında əsaslı dönüşün başlanğıcı oldu. Elə ilk vaxtlardan təsərrüfatsızlığa, işdə səriştəsizliyə, özbaşnalığa, məsuliyyətsizliyə son qoyuldu. Tapşırılan vəzifənin qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsi üçün kollektiv və şəxsi məsuliyyət hissi artırıldı, intizamsızlıq aradan qaldırıldı. O, hakimiyyətə gəlmiş ilk illərdən Azərbaycanın ənənəvi iqtisadiyyatı və təsərrüfat sahələri ilə yanaşı, perspektivli elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi ilə daha çox gəlir gətirəcək sahələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məsələsini həll etdi.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Heydər Əliyev mərhələsi çox kiçik fasilə ilə 1969-2003-cü illəri əhatə edir: birinci dövr 1969-1982-ci illəri; ikinci dövr 1982-1987-ci illəri; üçüncü dövr isə 1993-cü ildən 2003-cü ilə dək mərhələni özündə birləşdirir. Bunların sırasında daha intensiv dövr 1969-1982-ci illərin payına düşür. Həmin illərdə Heydər Əliyev yalnız ona məxsus olan tükənməz enerji, məqsədyönlü, ən xirda incəliklərinə qədər hərtərəfli düşünülmüş və icra yolları müəyyən olunmuş plan əsasında Azərbaycanın sənaye sahələrinin, kənd təsərrüfatının, elm və mədəniyyətinin, ən başlıcası isə insanların sosial-rfah halının yaxşılaşdırılması üçün yönəldilmiş fəaliyyəti ilə o zamanın

ümumittifaq respublikaları üçün nümunə kimi gətirilirdi.

Heydər Əliyevin inadlı təkidi və təşəbbüsü ilə 1970, 1975, 1979-cu illərdə o vaxtki Sov. BKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycanda kənd təsərrüfatının və bütövlükdə xalq təsərrüfatının dahada inkişaf etdirilməsi, intensivləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılması ilə bağlı müvafiq qəralar qəbul etdirilmiş, bunun sayəsində Ümumittifaq payından Azərbaycana ayrılmış kapital qyuluşu bir neçə dəfə artırılmışdır [8, s.258].

Aparılmış məqsədyönlü işlərin sayəsində Aqzərbaycanda 1969-1982-ci illərdə Xalq Təsərrüfatına 21,3 milyard rubl kapital qoyulmuşdu. Xatıladığı ki, bu rəqəm əvvəlki 50 ildəkindən 1,5 dəfə çox olmuşdur. Bu illərdə ölkədə 2 milyon əhali mənzil şəraitini yaxşılaşdırmış, 22 milyon kv.m. yaşayış evi istifadəyə verilmişdir. 1970-1982-ci illərdə 250 yeni müəssisə tikilib istifadəyə verilmişdi. Təkcə 1971-1975-ci illərdə 55 yeni sənaye müəssisəsi fəaliyyətə başlamışdır.

1971-1981-ci illərdə sənaye istehsalı 2,7 dəfə artmış, 101,5 milyard rubl dəyərində məhsul istehsal olunmuşdur. Bu illərdə pambıqçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, taxılçılıqda böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Şübhəsiz bu nailiyyətlərin arxasında ölkə rəhbəri Heydər Əliyevin yorulmaz, titanik təşkilatçılıq fəaliyyəti, strateji yol seçmə bacarığı dayanmışdır [4, s.399-427] [3, s.198-230].

Azərbaycanda yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət verilirdi. Həmin illərdə çoxlu yeni ali məktəblər (Gəncə Texnologiya institutu, Xarici Dillər institutu, Naxçıvanda, Xankəndində Pedaqoji institutlar) açıldı. SSRİ-nin başqa şəhərlərindəki yüksək reytingli ali məktəblərində azərbaycanlı gənclərin təhsil alması üçün şərait yaradıldı. Təkcə 1982-ci ildə SSRİ-nin 170 aparıcı ali məktəblərində 3500 azərbaycan gəncləri təhsil alırdı. Hər il 800-dən artıq tələbə başqa şəhərlərdə oxumağa göndərilirdi [3, s.231-232].

Fəaliyyətinin bütün dövrlərində Heydər Əliyev böyük dövlətçilik qabiliyyətinin bütün incəliklərinə dərinlən bələd olduğunu əməli işləri ilə sübut etmişdir. Yalnız böyük dühaya malik uzaqgörənlikli o, hələ 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanın gələcək suverenliyinin bünöyrəsini qurmuş, vaxtı yetişdikdə respublikanın müstəqil fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır.

Heydər Əliyev elə həmin illərdə dövlətçilik qabiliyyəti, analitik ağılı, iti zəkası ilə o zamana qədər əyalət rəhbərlərinə xas olan köhnə stereotipləri sındırdı, Azərbaycan xalqının elm, incəsənət, mədəniyyət, hərbi xadimlərlə yanaşı böyük siyasətçi, istedadlı dövlət xadimləri yetişdirib dünyaya bəxş etməsinə də sübut etdi. Məhz bunun sayəsində O, 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzvlüyünə namizəd, 1982-ci ildə isə Siyasi Büroya üzv və eyni zamanda SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə seçildi. Beləliklə, əvvəllər yalnız bir respublikanın dövlətçilik, idarəçilik və təsərrüfat qayğılarına qalan Heydər Əliyev 1982-1987-ci illərdə dünyanın 6/1 hissəsini əhatə edən super dövlətin daxili və xarici siyasətini hazırlayan və yerinə yetirilməsinə cavabdeh olan çox az şəxslərdən birinə çevrildi [3, s.197-198] [4, s.399-403].

Heydər Əliyev 1982-1987-c illərdə SSRİ-ə rəhbərlik etmiş çox az rəhbərlər sırasında o zamankı mövcud quruluşun zəif yerlərini görür, onun möhkəmləndirilməsi üçün bütün sahələrdə köklü islahatların aparılmasının labüdlüyünü təkidlə israr edirdi.

M.Qorbaçovun elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmamış, sərsəm “yenidənqurma” deyilən təşəbbüsünün çürüklüyü və səbatsızlığını elə o vaxtlardan tənqid edən Heydər Əliyev deyirdi: “1985-ci ildən başlamış olan yeniliklər elmi, siyasi və iqtisadi baxımdan əsaslandırılmamış uzunmüddətli strategiyaya malik deyildi”. Ona görə də gec-tez bu siyasət iflasa uğramalı idi və hadisələrin sonrakı gedişi H.Əliyevin uzaqgörənliyini bir daha sübut etdi [4, s.444-446] [3, s.251-254].

1987-ci ildə Heydər Əliyev tutduğu bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırıldı. Şübhəsiz M.Qorbaçov və onun yaxın əhatəsi H.Əliyev kimi qeyri-adi düşüncə qabiliyyətinə malik, özü də slavyan mənşəli olmayan, dövlət rəhbəri ilə birgə işləmək istəməzdi. Lakin çox təəssüf ki, elə bizim yerli rəhbərlər də H.Əliyevə qarşı düzgün mövqə tutmadılar. Məhz bu səbəbdən də ölkəmiz siyasi, iqtisadi, mənəvi böhranlar dəryasına qər q oldu [3, s.254-267] [4, s. 447-455].

1988-1993-cü ilin birinci yarısında baş vermiş hadisələr yaxın tariximizin ağırlı və uğursuz

səhifələrini təşkil edir. Bu illər Azərbaycanın bir dövlət, azərbaycanlıların bir xalq kimi mövcudluğu və gələcək taleyi təhlükə altında idi. Bir-birini əvəz edən səriçəsiz və gücsüz hakimiyyət başçıları SSRİ-nin dağılması ilə yaranmış şəraitdən çıxış yolu tapa bilmədilər, erməni separatizminin, əsassız ərazi iddialarının qarşısını ala bilmədilər. Xarici havadarlarından hərtərəfli kömək və dəstək alan ermənilər ərazimizin 20 faizini işğal edə bildilər. Bu azmış kimi ölkə daxilində baş alıb gedən özbaşınalıq, anarxiya əhalidə ümitsizlik, qorxu hissi aşılayır, sabahkı günə inamsızlıq yaradırdı. Ölkə vətəndaş müaribəsi həddinə çatdırılmışdı [4, s.477-489]. Məhz belə bir vaxtda, 1993-cü ilin iyun ayında Heydər Əliyev xalqın arzu və istəyi, başlıcası isə təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıtdı [3, s.347-351]. O dövrün qısa xronologiyasına müraciət edək: 1993-cü il iyunun 3-4-də Gəncə hdisələri baş verdi; iyunun 9-da H. Əliyev Bakıya dəvət olundu; iyunun 13-də Ali Sovetin sədri İsa Qəmbər hakimiyyətdən istefa verdi; iyunun 15-də Heydər Əliyev parlamentin iclasında yekdilliklə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Beləliklə, pozulmuş ədalət bərpa olundu, haqq öz yerini tutdu, Azərbaycan xalqı düçar olduğu bəlalardan xilas olmasının yeganə və düzgün yolunu tapdı. Xalq öz müqəddəratını və taleyini yenidən siyasət dühası Heydər Əliyevə etibar etdi [3, s.349-350].

O, hakimiyyətə qayıtdığı ilk günlərdən üst-üstə qalanmış böhranlar girdabına sinə gərməli oldu. İlk növbədə ölkəni bürümüş və vətəndaş müharibəsi təhlükəsinə çatmış siyasi böhranı aradan qaldırdı. Ordunun yaradılması, təchizatı məsələsi qaydaya salındı. Dövlətçiliyə, əhalinin asayişinin pozulmasına yönəldilmiş cəhdlərin qarşısı alında və aradan qaldırıldı. 1994-cü ilin oktyabr və 1995-ci ilin mart hadisələri, dövlətə qarşı yqndılmış qəsdlərin qarşısının qətiyyətlə alınması Heydər Əliyevin dövlətçilik dühasının parlaq nümunəsi oldu [3, s.353-354].

Bütün çətinliklərə baxmayaraq 1993-2003-cü illərdə, xüsusilə 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan dövlətçiliyi on illər boyu davam edə biləcək inkişaf yolundan artıq bir zaman kəsiyi keçmişdir. Ölkədə vətəndaş qarşıdurmasının qarşısı alınmış, daxili sabitlik, vətəndaş həmrəyliyinin bərqərar olması təmin edilmişdir. Azərbaycan bir dövlət, bir xalq kimi dünya birliyində layiqli yer tutmuş, Avropa və dünya birliyinə inteqrasiya olunmaq yolunda uğurlu addımlar atmışdır. 1993 və 1998-ci illərdə demokratik prinsiplərlə prezident seçkiləri, Milli Məclisə seçkilər keçirilmiş, Ümumxalq referendumu ilə Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik Konstitusiyası qəbul olunmuşdur.

1994-cü ilin sentyabrında imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” və ondan sonra bağlanmış neft kontraktları xarici ölkələrin Azərbaycandakı daxili sabitliyin, dövlət müstəqilliyinin əbədi və dönməzliyinə inamının nəticəsi idi.

Yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Qarabağ problemi və onun həlli qayğısı Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyətində aparıcı yer tutmuşdur. Ölkə prezidentinin bilavasitə başçılığı ilə çox uğurlu xarici siyasət xətti işlənmiş, onun reallaşdırılması üçün əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin, keçmiş zəngin irsinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi, gənc nəslə, bütövlükdə istedadlara qayğı xüsusi yer tutmuşdur [2].

O, Üçüncü Azərbaycan Respublikasının qurucusu və yaradıcısıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, dövlətçilik, Heydər Əliyev, tarixilik, müstəqillik.

Литература

1. Əliyev H.. Qayıdış. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997.
2. “Azərbaycan” qəzeti, 1/09-2000 ci il, №200.
3. Azərbaycan tarixi 7 cildə. VII cild. Bakı, “Elm”, 2003, s. 191-484.
4. XX əsr Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik (T. Vəliyevin ümumi redaktəsilə). II cild. Bakı, “Təhsil”, 2009, 560 s.
5. Elmira Axndova. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Bakı, “Ozan”, 2007, 784 s.
6. Абдуллазаде Ф. Гейдар Алиев. Политический портрет. Баку, 1998, 100 с.
7. Гидаят Фаррух оглы Джафаров, Диана Гидаят кызы Джафарова. История Азербайджана.

Учебник для вузов. Баку, изд.-во «Игтисад Университети», 2017, 554 с.

8. Самедзаде З. Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека: её реалии и перспективы. Баку, изд.-во “Нурлар”, 2004, 936 с.

INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN REPUBLIC IS A SUCCESS OF HEYDAR ALIYEV GREATNESS

Generally having rich historical millennium Azerbaijan nation preserved its state independence, territorial integrity since ancient times. In the beginning of XIX centuries our nation which lost its statehood under occupation of Russian imperia gained independence again on May 28, 1918.

On April 27, 1920 under the result of the aggression of Russian soviet military units the Republic of Azerbaijan collapsed, Azerbaijan Soviet Socialist Republic was created. On July 14, 1969 Heydar Aliyev Alirza was chosen the first secretary of Azerbaijan CP CK. On 1976 he was chosen to a candidate to Soviet ICP CM Political Bureau membership, on 1982 a member to Political Bureau and also the first deputy of chief of USSR Soviet of Ministers. On 1987 Heydar Aliyev was removed from all his positions. On June, 1993 Heydar Aliyev returned again to authority with persistent request, wish of nation. Learning Azerbaijan economy, science, education and culture, studying and developing previous rich heritage, taking care of young generation, all talents were essential issues in the statehood activity of Heydar Aliyev.

He is a founder and creator of the third Azerbaijan Republic.

Keywords: Azerbaijan, statehood, Heydar Aliyev, historicity, independence.

ERKƏN TUNC DÖVRÜNÜN MALDARLIQ TƏSƏRRÜFATI VƏ ONUN ƏSAS MƏNBƏLƏRİ

Əmrah Dadaşov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: s_heydarova@mail.ru

Paleometal dövrünün istehsal təsərrüfatının Azərbaycan ərazisindəki erkən cəmiyyətlərin mədəni-tarixi səviyyəsinə müvafiq yaranan və inkişaf edən ikinci vacib sahəsi maldarlıq olmuşdur. Məlumdur ki, mənimsəyici ovçuluq-balıqçılıq iqtisadiyyatından istehsal təsərrüfatına keçid, onun əsas formalarının, o cümlədən maldarlığın təşəkkülü, inkişafı və yayılması bəşər tarixinin vacib mərhələsi olmuşdur. Məhz bu amillər onun sonrakı gedişini müəyyən etmişdir. Bu proseslər ən qədim tarixin yeni mərhələsinin başlanğıcı olub əvvəlki 100 minilliklərdən köklü dəyişikliklərlə fərqlənirdi. Şübhə yoxdur ki, yığıcıların və ovçuların qədim icmaları öz imkanlarında təbii ehtiyatlarla məhdudlaşmırdılar. Onlar təbii ehtiyatların istifadəsini təkmilləşdirə bilirdilər. Eyni zamanda, bu ehtiyatları artırmaq, onların keyfiyyətini dəyişmək onlar üçün imkansız idi. Beləliklə, istehsal bazasının məhdudiyəti, təbii şəraitdən tam asılılıq cəmiyyətin inkişafını kəskin şəkildə limitləşdirirdi və yalnız istehsal təsərrüfatına keçid nəticəsində erkən cəmiyyətlərin inkişafının bütün istiqamətlərində köklü dəyişikliklər yaratdı. Bu tarixi prosesdə maldarlıq da böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, istehsal təsərrüfatının qədim mərkəzlərində maldarlıq əkinçiliklə birgə və sıx əlaqədə inkişaf etmişdir. Bundan əlavə, təbii mühitin özünəməxsusluğu, məşhur sovet-rus tədqiqatçısı N.Y.Mer-

pertin təyininə görə, hətta vahid zona hüdudunda, bir tərəfdən, inkişaf müstəsna olaraq əkinçiliyin inkişaf etdiyi qrupların təşəkkülünü, digər tərəfdən maldarlığın inkişaf etdiyi qrupların təşəkkülünü müəyyən edirdi [1, s.9-10].

İlk növbədə erkən əkinçilik vilayətlərinə yaxın düzənliklər və dağlıq otluqlar mənimsənildiyi üçün bu qrupların arasında kəskin təbəqələşmə yox idi. Yalnız sonralar, «neolit inqilabı»nın şərtləndirdiyi əhali artımı daha geniş ərazilərin mənimsənilməsinə zəruri etdi. Müvafiq olaraq əkinçilik və maldarlığın yeni formaları yarandı. Düzənlik, dağlıq və yarımsəhra vilayətlərdə meydana çıxan kollektivlərin aparıcı təsərrüfat sahəsi əkinçilik təsərrüfatının aparılmasını istisna edən maldarlıq olur. Bu cür təbəqələşmə artıq qəti şəkil alır və öz əksini həyatın müxtəlif sahələrində tapır. Maldarlığın üstünlük təşkil etdiyi geniş ərazilər ayrılır. onların hər birində tarixi proses özünəməxsus yollarla gedir. Arxeoloji araşdırmalar müəyyən etmişdir ki, Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qədim qəbilələri yerli təbii şəraitin əlverişliliyi sayəsində belə tarixi hadisələrdən kənarda qala bilməzdi. Bu bölgədə xüsusi maldarlıq qruplarının yaranması, onların inkişafı, əkinçilərlə qarşılıqlı əlaqəsi və tarixi inkişafda rolu kifayət qədər böyük miqyaslı olmuşdur. Bu baxımdan görkəmli tədqiqatçı B.Piotrovskinin, Cənubi Qafqazın eneolit yaşayış məskənlərində nə əkinçiliyin, nə də maldarlığın təsərrüfatın bu sahələrinin erkən forması olmadığı haqqında fikri diqqətəlayiqdir (2, 40). Onun sözlərinə görə, maldarlıq eneolit dövründə intensiv inkişaf tapır və Cənubi Qafqazın bütün sonrakı mədəni yüksəlişi üçün böyük rol oynayır [2, s.40].

Maraqlıdır ki, bu görkəmli tədqiqatçı Cənubi Qafqazda mal-qaranın say artımını izləməklə yanaşı, onun keyfiyyət dəyişikliyi, dəqiq desək, xırda buynuzlu mal-qaranın artması istiqamətində dəyişikliyi aşkara çıxara bilmişdir. Bu dəyişiklik, onun fikrincə, yarımköçəri xarakter almağa başlayan maldarlığın öz inkişafı ilə bağlı idi [2, s.40].

Yaşayış məskəni ərazisindəki otlaq artıq tələbatı ödəməyə bilmədiyindən, mal-qaranı məskəndən xeyli uzaq yerlərə aparmaq lazım gəlirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Qafqazın qədim maldarlıq təsərrüfatı haqqında nisbətən tam təsəvvür paleometal dövrünün erkən mərhələsi – eneolit dövrü ilə bağlıdır [3, s.94-95].

Müəyyən edilmişdir ki, bu dövrdə Cənubi Qafqazda ev heyvanlarının əsas növləri artıq əhliləşdirilmişdi. Bunun üçün zəruri fauna da var idi. Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın faunasında dağ keçisi, qoyun, keçi, donuz və d. heyvanlar təmsil olunmuşdu ki, onlar da iri və xırdabuynuzlu malqaranın əhliləşdirilməsində ilkin forma ola bilərdi [4, s.201-219].

Qobustandakı qayaüstü rəsmlər bunu sübut edir [5, s.74]. Belə bir fakt da maraqlıdır ki, Azərbaycanda belə heyvanların təsvirinə digər qayaüstü rəsmlərdə rast gəlinir [6, s.91].

Bu məsələdə belə bir fakt da diqqətəlayiqdir ki, Cənubi Qafqazın qədim yaşayış məskənlərinin osteoloji materiallarında Qafqaz dağ keçisinin əhliləşdirilmiş nəslindən olan öküz sümükləri də vardır. Bütün bu faktlar göstərir ki, bəzi heyvanlar, o cümlədən iribuynuzlu malqara birbaşa Cənubi Qafqazın özündə əhliləşdirilmişdir [7, s.95]. Göründüyü kimi, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisində paleometal dövründə maldarlıq təsərrüfatının sonrakı inkişafı üçün bütün şərait olmuşdur. Q.F.Korobkovanın fikrincə, insan heyvanları əhliləşdirmə gedişində bəzi heyvan növlərini yaymaqla yanaşı, həm də maldarlığın müxtəlif formalarını da inkişaf etdirir. Heyvanlardan əkinçilikdə işçi qüvvəsi kimi də istifadə olunur [8, s.4]. «Neolit inqilabı»nın əsasını təşkil etməklə, o, ilk əmək bölgüsünü şərtləndirir.

Qeyd olunan proseslər və dəyişikliklər arxeoloji tədqiqatların məlumatlarında daha aşkar görünür və məhz arxeoloji tapıntılar çoxplanlı olub mötəbər informasiyanı daşıyır. Onlar əsasən təsərrüfat-məişət əşyalarından ibarətdir. Lakin bu əşyalar əsasən erkən tunc dövrü abidələrindən tapılıb və bilavasitə həmin dövrə aiddir. Onların əsas əhəmiyyəti bəzi ev heyvanlarını təsvir etməklə paleometal dövrünün bu mərhələsində mal-qaranın tərkibi haqqında məlumat verməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə tapıntıların ən erkən nümunəsi İranda Göytəpənin erkən tunc layında aşkar edilmişdir. Bu, bişmiş gildən hazırlanmış kiçik öküz fiqurudur [9].

Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpənin erkən tunc layında öküz, keçi, qoyun, it və d. ev heyvanlarının fiqurları aşkar edilmişdir [9, s.72-73]. K.X.Kuşnaryova və T.N.Çubinişvilinin fikrincə, eneolit məskənlərində iribuynuzlu malqara sümüklərinin aşkar edilməsi onlara daha çox sitayiş edilməsi ilə bağlı olmuşdur [10, s.163]. O.Həbibullayevin fikrincə, Kültəpədə tapılmış heyvan fiqurları xüsusi yer tutur. Onların sayı 24-ə çatır və hamısı erkən tunc layında aşkar edilmişdir [11, s.140-141].

Fiqurların hazırlanması üçün istifadə olunan gil qum qarışıqlıdır və erkən tunc dövrünün qablarında istifadə olunan gilə müvafiqdir. Rəngi boz və qırmızımtıl-sarıdır. Bəzi fiqurlar kobud yapılıb. Buna baxmayaraq, onların böyük bir hissəsi çox realistcəsinə və proporsional hazırlanıb. Sayca öküz fiqurları üstünlük təşkil edir. Onların sayı 21-dir. Fiqurların boynunda ikitərəfli dəlik var.

Qoyun fiqurları da diqqəti cəlb edir. Fiqurun burnu dəliklidir, gözləri dairəvidir [12, s.141]. Digər fiqurun - keçi fiqurunun çənəsinin altında saqqalı bildirən çıxıntı var. Digər detallar qeyd olunmayıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kültəpənin bütün gil fiqurları sitayiş məqsədi daşıyır. Öküz fiqurlarının üstünlük təşkil etməsi, O.Həbibullayevin fikrincə, Kültəpə sakinlərinin əsas təsərrüfat heyvanı kimi öküzə böyük əhəmiyyət verməsindən irəli gəlir [12, s.141]. Onun fikrincə, Kültəpədən tapılmış digər heyvan fiqurları da sitayişlə bağlıdır [12, s.142]. Aşkar olunmuş yeganə it fiquruna gəlincə, O.Həbibullayev onu da etiqad təsəvvürləri ilə əlaqələndirirdi. Bu fiqur, həmçinin qəbirlərdə insan skeleti ilə yanaşı, it sümüklərinin aşkar edilməsi göstərir ki, it obrazı Kültəpə sakinləri üçün evin, əmlakın, əkin sahələrinin, mal-qaranın, insanın özünün mühafizəsi ideyasını əks etdirirmiş [12, s.142].

Tunc dövrünün erkən mərhələsinin maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olan kiçik gil fiqurlar Baba-Dərviş yaşayış məskəninə də aşkar edilmişdir. Bu, əsasən öküz, keçi, qoyun, it və digər əhliləşdirilmiş heyvanların fiqurlarıdır [13, s.56-57]. Baba-Dərvişdən tapılmış fiqurlar da sitayişlə əlaqələndirilir [13, s.58].

Azərbaycan ərazisində qədim maldarlıq təsərrüfatı haqqında bizim təsəvvürlərimizi genişləndirən maraqlı kolleksiya Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərində Quruçay və Köndələnçay abidələrində aşkar edilmişdir. Onlar əsasən Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Uzuntəpə, Xantəpə, Meynətəpə və Kültəpə abidələridir. Bu öküz, keçi, it və d. ev heyvanlarının fiqurlarıdır. Fiqurlar həm zəif, həm də kobud gildən hazırlanıb. Zərif gildən əsasən kiçik fiqurların hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Bir qədər iri fiqurlar kobud gildəndir və qumm qarışıqlıdır. Fiqurların ölçüləri müxtəlifdir. Ən böyüyünün uzunluğu 10 sm-i keçmir, ən kiçik fiqurun uzunluğu isə 3 sm-dir.

Qədim maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olan tapıntılar içərisində qırıntılı gil ocaq altlıqları xüsusi yer tutur. Belə tapıntılar Cənubi Qafqazın Kür-Araz erkən tunc mədəniyyəti üçün səciyyəvi olduğundan, Azərbaycan abidələrində də rast gəlinir [14]. Burada ilk belə tapıntı Naxçıvan ərazisində Şortəpə adlanan yerdə qeydə alınıb [15, s.254]. Bu tip əşyaların nümunələri Baba-Dərviş yaşayış məskənində də tapılmışdır. Buynuzşəkilli çıxıntıları olan ocaq altlıqlarına Qaraköpəktəpənin erkən tunc layında da rast gəlinmişdir [16, s.63].

Erkən tunc dövründə maldarlığın əhəmiyyətini göstərən digər tapıntılar kiçik araba modellərinin gil çarxlarıdır ki, bəzi ev heyvanlarından işçi qüvvəsi kimi istifadəni göstərir. Təəssüf ki, Azərbaycan ərazisindəki erkən tunc dövrü abidələrində yalnız belə modellərin çarxları aşkar edilmişdir [17, s.17]. Onların hamısı diskşəkilli, ortasında ikitərəfli dəlikləri olur. Tədqiqatçıların fikrincə, belə dəliklərə nazik oxşar keçirilirdi və çarxlar fırlanırdı [18, s.39]. Maraqlıdır ki, hazırda öküz qoşulmuş xeyli sayda araba modelləri bizə məlumdur [19]. Bu isə iribuynuzlu malqaradan işçi qüvvəsi kimi istifadə olunduğunu göstərir [20, s.20-23].

Açar sözlər: Azərbaycan, erkən tunc dövrü, maldarlıq təsərrüfatı, fauna, mal-qara.

Ədəbiyyat

1. Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского Междуречья. Москва, 1974.

2. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград, 1949.
3. Энеолит СССР. Москва, 1982.
4. Млекопитающие СССР. Москва, 1970, с. 201-219.
5. Джафарзаде И.М. Гобустан. Б., 1973.
6. Исмаилов Г.С. Историко-культурной интерпретации древних наскальных изображений на территории Азербайджана. Сб. статей. Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. Москва, 1990.
7. Энеолит СССР. Москва, 1982.
8. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Юга СССР. Л., 1987.
9. Burton-Brown T. Excavation in Azerbaijan, 1948, с.13, t.V.
10. Абибуллаев О.А. Археологические раскопки в Кюльтепе. Баку, 1959.
11. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.И. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград, 1970.
12. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
13. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку, 1978.
14. Куфтин Б.А. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, ВМГ, ХЫЫЫ, Тб., 1944.
15. Алекперов А.К. Крашенная керамика Нахичевана и Ванское царство, СА, 1937, т.ЫВ.
16. Исмаилов Г.С. Гаракепектепе - древний памятник материальной культуры Азербайджана. Изв. АН, Азерб. ССР, 1969, № 1.
17. Исмаилов Г.С. Раннебронзовая культура Азербайджана. Автореф. дисс. докт. ист. наук. Тбилиси, 1983.
18. Пиотровский Б.Б. Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье. СА, XXIII, 1955.
19. Wolly L. Ur excavation, Philadelpkiya, 1959, v.IV, t.XXIV.
20. Буниятов Т.А. Древние средства передвижения в Азербайджане. Изв. АН Азерб. ССР, 1961, № 3.

ADVANCING OF CATTLE BREEDING IN THE EARLY OF BRONZE PERIODS AND ITS BASICALLY RESOURCES

Early bronze century is characterized as formation of the high level productive in early communities at the territory of Azerbaijan. There are formation transitions from assignment economy to productive economy as the matter of fact providing such economy as fishery, which is the main aspect of husbandry succeeded in human being history. There are placed that in ancient center of humankind productive economy had close relation with husbandry.

Keywords: Azerbaijan, early bronze period, cattle-breeding, fauna, cattle.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MƏTBUAT (ULU ÖNDƏRİN SİYASİ FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜ)

Namiq Əhmədov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: tuqay59@mail.ru

Görkəmli dövlət xadiminin Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi 1990-1993-cü illər tarix önündə o qədər də böyük olmayan bir dövr olsa da, kifayət qədər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. 20 iyul 1990-cı ildə Moskvadan Bakıya, iki gün sonra isə ağır blokada vəziyyətində olan Naxçıvana gələn Heydər Əliyevi xalq coşqunluğu qarşıladı. O dövrün mətbuat orqanlarında “Kommunist”, “Sovet kəndi” və digər hakimiyyət qəzetlərində bu qayıdışın mötəvələri böhtançılıqla dəyərləndirilsə də, “Aydınlıq”, “Azadlıq”, “İki sahil”, “Ədalət”, “Yurddaş”, “Səs”, “Mədəniyyət”, “Respublika”, “Vətən səsi”, “Naxçıvan” kimi qəzetlərin səhifələrində Naxçıvanla bağlı dərc edilən xəbər və materiallarda xalqın azadlıq səsi eşidilməkdə, böyük siyasətçiyə məhəbbət və sevgiləri duyulmaqda idi. Naxçıvanla bağlı xəbərlərə qoyulan qadağalar qorxu və təkpi hissləri aşılarsa da, bu qəzetlərin məsul işçiləri, eyni zamanda o dövrdə də Azərbaycan jurnalistikasının fədakar nümayəndələri olan Mirzə Əsgərov, Əmir Mustafayev, Xeydəddin Qoca, Vüqar Rəhimzadə, Əhməd İsayev, Şahmar Əkbərzadə, Teymur Əhmədov, Möhsün Möhsünov, Mais Səfərli, Eldar Baxış və onlarca başqaları Naxçıvana və Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlı xəbərlərə ardıcıl yer ayırmalarını özlərinin vətəndaşlıq və jurnalist borcu adlandırırdılar.

Maraqlıdır ki, bir sıra ümumittifaq mətbuatında, o cümlədən mərkəzi mətbuatda da hadisələrə real və ədalətli münasibətlərin ortaya qoyulması gündəmdə olmuşdur. Ara-sıra da olsa “Pravda”, “İzvestiya” kimi mərkəzi mətbuat orqanlarının Naxçıvan reallıqlarına səhifələrində yer ayırması, həm də Heydər Əliyev dühasının qüdrətindən irəli gəlirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, Heydər Əliyevin hələ Naxçıvana qayıdışından əvvəl “Teatralnaya jizn” (1989) jurnalı üçün A. Karaulova verdiyi tarixi müsahibə ciddi bir örnək sayıla bilər [1, s.20-41].

Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıdışı həm də bütün Azərbaycanın tarixində yeni bir eranın başlanğıcı oldu. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbovun dediyi kimi: “Moskvadan Naxçıvana qayıdış o dövrün bəzi qəzetlərində yazıldığı kimi, əyalət mərkəzinə yox, Vətənə qayıdış idi; böyük siyasətə yenidən və fəal şəkildə, birmənalı, ardıcıl, qətiyyətli qayıdış idi” [3].

Təbii ki, Naxçıvanda baş verənlər gündəmi get-gedə daha ciddi bir şəkildə zəbt etməkdə idi. Həmin dövrdə Heydər Əliyevin fikirlərini mətbuata çıxarmaq yasaq edilmişdi. Azərbaycanın sabiq rəhbərliyi bu böyük şəxsiyyəti tam blokadaya almağa cəhd göstərirdi. Bununla belə, vətənsəvər, cəsarətli Azərbaycan jurnalistləri ölkənin taleyi ilə əlaqədar görkəmli siyasətçinin fikirlərini xalqa çatdırmaq üçün əllərindən gələni əsirgəməmiş, hər cür məhrumiyyətlərə dözmüşlər. “Ulduz” jurnalının 6-cı sayında Heydər Əliyevlə müsahibənin [4] dərc edilməsi, ardınca “Respublika” qəzetində Azər Abdullanın “Mən adamlara inanmışam” adlı müsahibənin [5] və Tbilisidə çıxan “Sovet Gürcüstanı” qəzetinin müxbirlərinə müsahibəsi [6] xalqın Heydər Əliyev fenomeninə dəyərinin ifadəsi idi. Bu az imiş kimi bir sıra rayonlarda dərc edilən yerli qəzetlərin müxbirlərinin Heydər Əliyevlə görüş və müsahibələrə can atması xalqın ona məhəbbətinin təzahüründən doğurdu.

Saatlıda nəşr olunan “Dönüş” qəzetinin əməkdaşı Fəxrəddin Ağamirzəyevin Heydər Əliyevlə dəfələrlə görüşməsi və 1990-cı ilin avqust ayında “Dönüş”ün ardıcıl olaraq 3 sayında müsahibələrinin dərc olunması [7] ona xalq məhəbbətinin ifadəsi olmaqla, həm də o dövrdə partiya-sovet mətbuatının nümayəndəsi olan bir müxbirin- Fəxrəddin Ağamirzəyevin göstərdiyi fədakarlıq nümunəsi idi. Müəllif o zaman Heydər Əliyevlə görüşün çətinliklərindən söhbət acaraq yazırdı: “Heydər Əliyevlə görüşüb müsahibə götürmək fikrinə düşəndə tam aydınlığı ilə dərk edirdim ki, bundan sonra məni

nələr gözləyir. Ən azı, bunu həmin dövrdə mərhum Əjdər Xanbabayevin başına gətirilənlərdən bilir-dim. Həm də müsahibə alıb dərc etdirmək fikrim yaranandan uca bir zirvəyə doğru yön aldığımı dərk edirdim” [12, s.10]. Düzdü, fədakar jurnalist Fəxrəddin Ağamirzəyev böyük nəşir Əjdər Xanbabaye-vin taleyini yaşamasa da ciddi təqiblərlərlə üzləşdi, qəzetin nəşri dayandırıldı, hətta ona jurnalistik fəaliyyəti qadağan edildi... Uzun illərdən sonra bu müsahibə “Dönüşdən Qurtuluş” adlı kitab [12] kimi çap olundu.

Naxçıvana gəlişindən çox az bir müddət sonra Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətə başladı, o, özü siyasətdən tam uzaq olmaq arzusunun dəfələrlə bəyan etsə belə, xalqın milli iradəsi önündə təslim olduğunu da etiraf etdi: “Doğma Vətən torpağına heç də yenidən hakimiyyətə qalxmaq ... üçün yox, ancaq və ancaq respublikanın bu ağır və çətin dövründə xalqın dərdinə şərik olmağa, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə, azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulmağa gəlmişəm” [1, s.99]. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbov ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətlərini böyük bəyir duyğusu ilə ifadə etməyi zəruri hesab etmişdir: “1990-cı ilin iyul ayında Moskvadan Naxçıvana gəlməsi, burada siyasi fəaliyyət göstərməsi muxtar respublikanı siyasi oyunlardan, ərazisini erməni işğalından, muxtariyyətini isə ləğv olunmaq təhlükəsindən xilas etdi” [2].

Dövrün mətbuat orqanlarında hadisələrin Naxçıvanda olduqca qaynar bir temp ilə inkişafı qiçqəti cəlb edir. İstər-istəməz Naxçıvanın diqqət mərkəzində olması onu gündəlik xəbərlərin baş mövzusunə çevrilməkdə idi. Naxçıvana qayıdırdan az sonra, bütün təpkiyə baxmayaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi yekdilliklə ulu öndəri Azərbaycan SSR-in və Naxçıvan MSSR-in xalq deputatı seçildi. 1990-cı il noyabrın 17-də keçirilən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin ilk sessiyası Heydər Əliyevin sədrliyi ilə fəaliyyətə başladı. Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, həmin sessiya- on ikinci çağırış Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci sessiyası bütün ölkə mətbuatında, eləcə də ümumittifaq və xarici KİV-lərdə böyük sensasiya ilə qarşılandı. Bu sessiyada təkcə Naxçıvan üçün deyil, ümumən, bütün Azərbaycan üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik təyüklü qərarlar qəbul olundu. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adından “Sovet Sosialist” sözlərinin çıxarılması, Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi adlandırılması, milli istiqlal rəmzi olan üçrəngli bayrağın Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında tarixi qərarların qəbul olunması istər cəmiyyət üçün, istərsə də yuxarılar üçün gözlənilməz idi. Sessiyada Naxçıvan MR Ali Məclisi üçrəngli bayrağın Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət rəmzi kimi tanınması haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti qarşısında vəsatət də qaldırdı [1,s.129,s.130,s.131, s.134].

Heydər Əliyevin bu dövrdəki fəaliyyəti Naxçıvanın gələcək taleyi və inkişafı ilə üzvü şəkildə bağlı olsa da, Azərbaycan reallıqları, ölkənin və xalqın çətin vəziyyəti, bu yöndə yolların axtarılması onu düşündürən ümdə vəzifələrdən idi. Türkiyənin nüfuzlu “Milliyyət” və “Hürriyyət” qəzetlərinin, Amerikanın “Vaşinqton post” qəzetini Naxçıvanda ezamiyyətdə olan müxbirləri ilə görüşündə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğu vurğulanmış, ölkənin erməni təcavüzünə məruz qaldığı önəmli dəlillərlə nəzə çatdırılmışdır. Heydər Əliyevin 1991-ci il oktyabrın 14-də Türkiyənin “Samanyolu” telekanalına müsahibəsində dediyi kimi, “Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir, muxtar respublikadır. Naxçıvanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, vaxtilə Azərbaycana qarşı ədalətsizlik edilib və Zəngəzur diyarının Ermənistanə verilməsi ilə əlaqədar Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ərazi nöqtəyi-nəzərindən ayrı düşübdür” [8].

Bir tərəfdən düşmən ermənilərlə müharibənin davam etdirilməsi vəziyyəti çətinləşdirirdi, digər tərəfdən bütün yolların (havadan başqa) bağlanması Naxçıvanın tam blokada altına alınması ilə nəticələnmişdi. Türkiyə və İran dövlətləri ilə diplomatik münasibətlərin qurulmasında uğurlu addımlar atılsa da, hələ ciddi çətinliklər qalmaqda idi. İnformasiya blokadası daha ciddi fəsadları ilə gündəmdə idi. 1992-ci ilin 7 iyununda “Real” informasiya agentliyinin fəaliyyətə başlaması informasiya blokadasının yarılması üçün atılan yeni bir addım oldu.”Azərbaycan” nəşriyyatında “Real” informasiya

agentliyinin hazırladığı “Naxçıvan yaşayır, döyüşür” fotoalbomunun [9] bir neçə dildə nəşr edilərək yayımlanması Naxçıvan reallıqlarının daha bariz şəkildə ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynadı. Bundan dörd ay sonra Bakıda “Naxçıvan” həftəlik ictimai-siyasi qəzetinin nəşrə başlaması ictimaiyyətin böyük marağına səbəb oldu. Gərgin mübarizə və blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan həqiqətlərinin ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynayan qəzetə Heydər Əliyev təbrik məktubu göndərdi.

Bu dövrdə Azərbaycan ziyalılarının-sonralar 91-lərin müraciəti adlanan-müraciəti mətbuatda dərc olundu. Buna cavab olaraq demək olar ki, bütün mətbuat orqanlarında Heydər Əliyevin “Yeni, Müstəqil Azərbaycan uğrunda” sərəlhəli məktubunun dərc olunması ciddi sensasiya yaratmaqla, Heydər Əliyev ideyalarını möhtəşəmliyini ortaya qoydu. Bu zaman AXC Naxçıvan və Ordubad şöbələrinin Naxçıvanda dövlət çevrilişinə cəhd göstərməsi mətbuatın gündəmini zəbt etdi. Yerli və xarici jurnalistlər üçün 27 oktyabrda mətbuat konfransı keçirən Heydər Əliyev bu dəfə də ağıllı və müdrik siyasəti ilə Naxçıvanda nisbi sakitliyə nail oldu. Bir gün sonra Naxçıvan Televiziyası ilə xalqa müraciət edən Heydər Əliyev əhalini şayələrə uymamağa, yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq üçün sabitliyi gözləməyə çağırış etdi. Eyni zamanda həməm gün “Naxçıvan” qəzeti onun “İnsan xalq üçün yaşayanda xoşbəxt olur” sərəlhəli müsahibəsini [10] dərc etdi. Bu qayğılı və gərgin günlər həm də YAP təşkilat komitəsinin yığıncağının və təsis konfransının keçirildiyi, eləcə də Heydər Əliyevin açıq səsvermə yolu ilə partiyanın sədri seçildiyi günlərə təsadüf edir.

1990-cı ilin 22 iyulunda Naxçıvan üz tutan böyük siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində 1993-cü ilin iyununadək çalışmışdır. 1991-1993-cü illəri, daha dəqiq desək iki ilə qədər bir dövrü əhatə edən ağır və böhranlı bir zamanda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın illərdən bəri planlaşdırılan işğalına nəinki imkan verilməmiş, əksinə bu qədim diyarın müdafiə qüdrəti möhkəmləndirilmiş, hərtərəfli inkişafı üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti, Azərbaycanın sabiq rəhbərliyi, Naxçıvan dövrü, siyasi təqib, mətbuat orqanları, mətbuatın mövqeyi, jurnalist borcu

Ədəbiyyat

1. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı, Azərbaycan, 2008, 840 s.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim. 8 aprel 2014-cü il. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi, “Xalq qəzeti”, 9 aprel 2014.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim. 8 aprel 2014-cü il. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun çıxışı. “Xalq qəzeti”, 9 aprel 2014.
4. E.Əhmədov, Heydər Əliyevlə müsahibə, “Ulduz” jurnalı, N.6, iyun 1990-cı il.
5. A.Abdulla, “Heydər Əliyev: Mən adamlara inanmışam.” Respublika” qəzeti, 25 avqust 1990-cı il.
6. Heydər Əliyevin “Sovet Gürcüstanı” (Tbilisi) qəzetinin müxbirlərinə müsahibəsi, “Sovet Gürcüstanı” qəzeti, 26 avqust 1990-cı il.
7. Fəxrəddin Ağamirzəyev. Heydər Əliyevlə müsahibə. “Dönüş” qəzeti, 23, 25, 28 avqust 1990-cı il.
8. Heydər Əliyevin Türkiyənin “Samanyolu” telekanalına müsahibəsi, “Samanyolu” telekanalı, 14 oktyabr 1991-ci il.
9. “Naxçıvan yaşayır, döyüşür” fotoalbomu, “Real” informasiya agentliyinin nəşri, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 7 iyun 1992-ci il.
10. “İnsan xalq üçün yaşayanda xoşbəxt olur” Heydər Əliyevin “Naxçıvan” qəzetinə müsahibəsi. “Naxçıvan” qəzeti, 29 dekabr 1992-ci il.

11. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, “Xalq qəzeti”, 2013, 22 yanvar.
12. F. Agamirzəyev, “Dönüşdən qayıdırsa”, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2012, 168 səh.

HEYDAR ALIYEV AND PRESS (NAXCHIVAN TIME OF POLITICAL ACTIVITIES OF THE GREAT LEADER)

The article deals with the questions of media coverage of the events of 1990-1993s, the period when the outstanding statesman Heydar Aliyev lived and worked in Nakhchivan, the position of the then media outlets.

Keywords: Heydar Aliyev's political activity, former leadership of Azerbaijan, the Nakhchivan period, political persecution, media outlets, position of press, journalistic debt.

HEYDƏR ƏLİYEV MÜASİR AZƏRBAYCANIN MEMARI VƏ QURUCUSUDUR

İradə Hüseynova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
email: huseynova.irada.m@gmail.com

Müstəqil Azərbaycan Respublikası yaşayacaq və demokratiya prinsipləri, insan azadlığı, demokratik iqtisadiyyat sahəsində başqa dövlətlər üçün nümunə olacaqdır.

Heydər Əliyev

Tarix hər bir millətə əsl şəxsiyyətləri nadir hallarda bəxş edir. Bu cür nadir insanlar elə həmin tarixi yaradır, ona əbədi və silinməz qızıl hərflərlə şərəfli sətirələr yazır, millətlərini, xalqlarını, dövlətlərini ucaldırlar. Ulu öndər Heydər Əliyev də Azərbaycan xalqının tarix boyu yetirdiyi belə nadir və qeyriadi şəxsiyyətlərdən biri olaraq, bu gün milyonlarla insanın qəlbində yaşayır. Həyatının mənasını xalqa və dövlətə xidmətdə görə böyük öndərimiz bu müqəddəs amal uğrunda ən çətin maneələrə, problemlərə mərdliklə sinə gərən millət fədaisi kimi daim böyük ehtiramla, rəğbətlə anılır.

XX əsrin axırlarında yenidən müstəqillik qazanan Azərbaycan Respublikasının mövcudluğu və bu gün dünyanın sürətlə inkişaf edən dövlətlərindən birinə çevrilməsi xalqın haqlı olaraq ümummilli lider hesab etdiyi Heydər Əliyevin tarixi və misilsiz fəaliyyətinin nəticəsidir. Heydər Əliyev təcrübəli siyasətçi, müdrik dövlət başçısı, xalqını və Vətəninə hər şeydən çox sevən, özünü ali məqsədlər naminə qurban verməyi bacaran böyük və əzəmətli bir İNSAN idi. Əsl lider məhz sadaladığımız bu xüsusiyyətlərə malik olaraq, bunlardan xalqın və dövlətin maraqları naminə müdrikcəsinə, düşünülmüş şəkildə və siyasi uzaqgörənliklə istifadə edir, öz ölkəsini hərtərəfli inkişaf etdirir, milli dövlətçilik tarixini öz cahanşümul fəaliyyəti ilə zənginləşdirir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində Vətənə, xalqa, torpağa sonsuz məhəbbət və sədaqət hissi, qurub-yaratmaq amalı ilə yaşamış, hər zaman milli dəyərlərə bağlı olmuşdur. Ümummilli liderimiz bütün zəngin və mənalı həyatı boyu daim xalqını, Vətəninə düşüncəli, Azərbaycanın ən çətin məqamlarında onu üzləşdiyi faciələrdən, çətinliklərdən xilas etmək üçün misilsiz fədakarlıqlar göstərmiş, təbiətin ona bəxş etdiyi bir çox fitri keyfiyyətlər sayəsində tarixi

hadisələrin inkişaf məcrasını qabaqcadan müəyyən edə bilmişdir.

Respublikamızın çoxəsrlük dövlətçilik tarixində Heydər Əliyev dövrü misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Dünya şöhrətli siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev öz müdrik fəaliyyəti ilə çağdaş Azərbaycan tarixinin ən şanlı və parlaq səhifələrini yaradıb. Ulu öndər Azərbaycanı dünyaya tanıdıb, onun etibarlı və nüfuzlu tərəfdaş olduğunu sübut edib. Bu dahi şəxsiyyət bir qərənəni əhatə edən dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edib, 5 ildən artıq SSRİ kimi böyük bir dövlətin ali rəhbərlərindən olub. Müasir Azərbaycanın memarı Heydər Əliyev bu barədə belə deyirdi: “14 il burada çalışdım. Beş ildən artıq Moskvada işləyərkən yenə də Azərbaycana daha çox vəsait ayırmaqla, respublikamızın işini daha da irəliləyən aparmaqla məşğul oldum. Mən üst-üstə 20 il bu işləri gördüm” [23].

Xatırlatmaq istərim ki, 14 iyul 1969-cu il Azərbaycanın tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Xoşbəxtlikdən Azərbaycan KP MK-nın məhz həmin gün keçirilən plenumunda partiyanın Birinci katibi vəzifəsinə Heydər Əliyev təyin edildi. Bu təyinatdan cəmi 20 gün sonra keçirilən Azərbaycan KP MK-nın 5 avqust 1969-cu il plenumu respublikada əvvəlki illərdə baş verən nöqsanların tənqid olunduğu dönüş plenumuna çevrildi.

Mən böyük rəhbərimiz Heydər Əliyev haqqında ilk doktorluq dissertasiyasının müəllifi kimi və ulu öndərin irsini, həyat və fəaliyyətini dərinlən araşdıran tarixçi-alim kimi bu illərdə bir çox maraqlı faktların üzə çıxarılmasına nail olmuşam. Ümummillə liderin hakimiyyətinin birinci dövründə respublikamız, iqtisadiyyatımız tənəzzüldən inkişafa doğru istiqamət götürdü. Həmin dövrün statistikasına nəzər salanda bunu əyani şəkildə görmək olar. Məsələn, 1971-ci ildə respublikanın neftçıxarma tarixində ilk dəfə olaraq milyardınca ton neft çıxarılmışdı. Pambıq istehsalı 1971-ci ildə 381,6 min ton idisə, 1981-ci ildə 1 milyon tona, üzüm istehsalı 381,9 min tondan 1 milyon 616 min tona, taxıl istehsalı 211,9 min tondan 1 milyon 150 min tona çatmışdı. Ulu öndərin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə (yəni cəmi 14 ildə) iri sənaye müəssisələrinin ümumi sayı 1048-ə çatdırılmışdı. Əsas istehsal sahəsi olan neft sənayesi, energetika, qara metallurgiya, kimya və neft kimyası sənayesi inkişaf etdikcə Azərbaycan keçmiş SSRİ-nin ən qabaqcıl respublikalarından birinə çevrilirdi. 1982-ci ildə kimya və neft-kimya sənayesinin, maşınqayırma və metal emalının, yüngül və yeyinti məhsulları sənayesinin xüsusi çəkisi sənayenin strukturunda 1913-cü ildəki 14,8 faizə qarşı 75,6 faiz təşkil edirdi.

Bu, bir həqiqətdir ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın Sovet dövründə qazandığı ən böyük nailiyyət həmin dövrdə yaranmış iqtisadi, elmi-texniki və mədəni potensialın respublikamızın tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsi üçün möhkəm zəmin yaratmasıdır.

Kommunist Partiyasının 1969-1982-ci illərdə keçirilən XXVIII, XXIX və XXX qurultaylarının, 55 plenum, 447 Büro və 101 Katiblik iclasının protokol materialları və stenoqramları, eləcə də çoxsaylı zona müşavirələrinin, fəallar yığıncaqlarının, müxtəlif görüş və tədbirlərin arxiv sənədlərinin təhlili göstərir ki, 1969-1982-ci illərdə respublika iqtisadiyyatında istehsalın sürəti xeyli genişlənmiş, məhsuldarlıq yüksəlmiş, böyük uğurlar, nailiyyətlər qazanılmış, elmi-texniki tərəqqidə böyük irəliləyişlər baş vermiş, yeni, müasir istehsal sahələri yaradılmış, əhalinin maddi rifah halı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır.

Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyindəki nüfuz və səlahiyyətindən istifadə edərək Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin bir çox mühüm qərarlarının qəbul edilməsinə nail olmuşdur. Məhz bu qərarlar respublikanın xalq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulurdu, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edirdi. Bunlardan 1970-ci il iyulun 23-də “Azərbaycan SSR-də xalq təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”; 1970-ci il iyulun 25-də “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”; 1975-ci il iyulun 9-da “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında”; 1976-cı il iyulun 27-də “1976-1980-ci illərdə respublika sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi nəticələri barəsində”; 1979-cu il fevralın 22-də “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzüm-

çölüyü və şərəbçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” və s. bu kimi qərarları göstərmək olar [12, s.37]. Onu da qeyd edək ki, bu qərarların hər birinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün rəsmi Moskvadan Azərbaycana xeyli miqdarda dövlət büdcəsi vəsaitləri ayrılmışdı.

Böyük rəhbərimizin 1969-1982-ci illərdəki fəaliyyəti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə zəmin yaradılması kimi strateji məqsəd üzərində köklənmişdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyinin varlığını təsdiqləyən rəməzlərə və atributlara da münasibəti çox həssas olmuşdur. Hələ 1977-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyaya layihəsi qəbul edilərkən onun atdığı daha bir addımı məmnunluqla xatırlamaq olar. Tarixi fakt olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, o zaman SSRİ Konstitusiyası layihəsinin hazırlanması üçün yaradılan komissiyada Heydər Əliyev nəinki müsəlman-türk xalqlarını, hətta Cənubi Qafqazı təmsil edən yeganə siyasi xadim idi. Təbii ki, 1977-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyada Azərbaycanın rəsmi dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin qəbul edilməsi də ölkəmiz üçün tarixi nailiyyət oldu. SSRİ-nin tabeliyində olan müttəfiq respublikaların konstitusiyalarında milli dilin dövlət dili kimi təsbit edilməsi nadir hadisə idi. Məlum olduğu kimi, Kreml nümayəndələri dəfələrlə Bakıya səfərlər edərək Heydər Əliyevi bununla bağlı öz fikrindən daşındırmağa səy göstərmişdilər. Həmçinin, Azərbaycanın özündə də bəzi dairələr bundan istifadə edərək, Kremlə Heydər Əliyevə qarşı mübarizəyə çağırırdılar. Amma ümummillə lider nəinki fikrindən daşındı, hətta onun hakimiyyəti illərində Bakıda Azərbaycan dilində dərs keçilən məktəblərin sayı artmağa başladı.

Azərbaycan xalqının dahi oğlu, tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərliyi onun keçmiş SSRİ-də ən görkəmli siyasi xadim, rəhbər və dövlət başçısı olduğunu göstərdi. Nəticədə, 1982-ci ilin sonunda o, Moskvaya, partiya və dövlət hakimiyyətinə, yüksək vəzifəyə irəli çəkildi. SSRİ Ali Sovetinin 22 noyabr 1982-ci il tarixli qərarı ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi [21]. Onun həyatı və siyasi-dövlətçilik fəaliyyətində yeni dövr başlandı. Bununla da bütün SSRİ-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına rəhbərlik etmək, hökumətin iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini təşkil etmək, istiqamətləndirmək, xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, xarici dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlər yaradılması uğrunda məsuliyyətli və çətin vəzifələrin həyata keçirilməsi kimi çoxşaxəli fəaliyyət dövrü başlandı.

Ulu öndərimiz 1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən Baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz əlaməti olaraq, tutduğu vəzifələrdən istefa verdi. Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılması, hər şeydən öncə, ermənipərəst M.Qorbaçovun Azərbaycana qarşı mənfur siyasətini reallaşdırmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüş planlarını həyata keçirmək kimi çirkin məqsəddən irəli gəlirdi.

Ümummillə liderin SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasının səbəbləri və xalqımız üçün ağır nəticələri tezliklə aşkar oldu. O, bu haqda demişdir: «Siyasi Bürodan istefa verdikdən 15 gün sonra Qarabağ məsələsi ortaya çıxdı. Qorbaçovun ən yaxın adamı, iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri, milliyətçə erməni olan professor Aqanbeqyan Parisdə keçirdiyi bir mətbuat konfransında «Dağlıq Qarabağ Ermənistanına verilməlidir» – demiş, bu məsələ ilə əlaqədar Qorbaçovu da qızıışdırmışdı. Moskvanın Qarabağ əməliyyatı mənim Siyasi Bürodan getməyimdən 15 gün sonra həyata keçirilməyə başladı. Deməli, bu plan hələ əvvəlcədən hazırlanmışdı, lakin tətbiq olunmasında mən ciddi maneə imişəm» [20].

Lakin bu böyük şəxsiyyət fəaliyyətini dayandırmadı, əksinə xalqına daha çox fayda vermək naminə hər cür çətinliyə qatlaşdı. Ulu öndər Vətənin ağır günlərində xalqının yanında olmağa qərar verdi və bu məqsədlə də Azərbaycana qayıtdı. 20 iyul 1990-cı ildə Moskvadan Bakıya, iki gün sonra isə ağır blokada vəziyyətində olan Naxçıvana gələn Heydər Əliyevi xalq böyük coşğunluqla qarşıladı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun dediyi kimi: “Moskvadan Naxçıvana qayıdış o dövrün bəzi qəzetlərində yazıldığı kimi, əyalət mərkəzinə yox, Vətənə qayıdış idi; böyük siyasətə yenidən və fəal şəkildə, birmənalı, ardıcıl, qətiyyətli qayıdış idi”.

Həmin vaxt Naxçıvan son dərəcə çətin bir şəraitdə yaşayırdı. Bir tərəfdən, iqtisadiyyat dağı-

laraq tamamilə iflic vəziyyətinə düşmüş, əhalinin maddi durumu isə böhranlı həddə çatmışdı, siyasi burulğanlar, hərəc-mərclik burada da baş alıb gedirdi. Digər tərəfdən isə ermənilərin aramsız hücumları bölgədəki ağır situasiyanı daha da mürəkkəbləşdirmişdi. O zamankı Azərbaycan rəhbərliyinin Naxçıvana olan biganə münasibəti nəticəsində muxtar respublikanın acınacaqlı durumu kulminasiya nöqtəsinə gəlib çatmışdı. Belə bir vaxtda xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi əhalinin əsl nicatına çevrilmişdi, insanlar onun timsalında öz böyük xilaskarlarını tapmışdılar. Ona görə də hesab edirəm ki, 22 iyul 1990-cı il tariximizə böyük bir mərhələnin başlanğıcı kimi daxil olmuşdur.

30 sentyabr 1990-cı ildə keçirilən seçkilərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi yekdilliklə ulu öndəri Azərbaycan SSR-in və Naxçıvan MSSR-in xalq deputatı seçdi. 1990-cı il noyabrın 17-də keçirilən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin ilk sessiyası Heydər Əliyevin sədrliyi ilə fəaliyyətə başlamışdı. Həmin sessiyada təkcə Naxçıvan üçün deyil, ümumən, Azərbaycan üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik tələyüklü qərarlar qəbul olunmuşdu. Belə ki, sessiyada Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adından “Sovet Sosialist” sözlərinin çıxarılması, Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi adlandırılması, milli istiqlal rəmzi olan üçrəngli bayrağın Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında tarixi qərarlar qəbul olunmuşdu. Həmçinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi həmin bayrağın Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət rəmzi kimi tanınması haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti qarşısında vəsatət də qaldırmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin ilk sessiyasında müzakirə edilən ən mühüm məsələlər sırasında 1990-cı il 20 Yanvar faciəsi və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də var idi. 1990-cı ilin 21 noyabrında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı “1990-cı ilin yanvar ayında Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında” tarixi qərar qəbul etmişdi.

Heydər Əliyevin misilsiz fəaliyyəti elə böyük məsələləri əhatə edirdi ki, bu, ilk baxışda bir insanın görə biləcəyi işlər baxımından inanılmaz kimi görünür. 31 dekabrın “Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü” kimi qeyd olunması, keçmiş SSRİ-dən miras qalmış təhlükəsizlik orqanlarının ləğv edilərək milli maraqlara xidmət edən yeni müvafiq qurumun yaradılması, rus qoşun hissələrinin muxtar respublikadan çıxarılması, Naxçıvanın müdafiəsi üçün sistemli tədbirlərin görülməsi, nizami ordu hissələrinin təşkili, Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi tələyi üçün müstəsna əhəmiyyətə malik Qars müqaviləsinin şərtlərinin beynəlxalq aləmin diqqətinə çatdırılması, idarəetmə strukturlarında ədalətin, demokratiyanın, operativliyin və dinamikliyin təmin olunması, “hakimiyyət xalq üçündür” prinsipinə dönmədən əməl edilməsi, aqrar islahatların, özəlləşdirmənin uğurla aparılması, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması, əhalinin sənaye mallarına, ərzaq məhsullarına kəskin ehtiyacının ödənilməsi, enerji təminatı sahəsində böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılması üçün layihələrin həyata keçirilməsi, ağır yüklü təyyarələrin qəbulu üçün aeroportun yenidən qurulması, mədəni mühitin dirçəldilməsi, haqq səsimizin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün mühüm addımların atılması və digər əhəmiyyətli və tarixi addımlar məhz bu qısa müddətdə Naxçıvanda yüksək səviyyədə gerçəkləşdirilmişdi. Ölkəmizin ən kütləvi siyasi təşkilatı olan Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis edilməsi, az vaxt ərzində böyük nüfuz qazanması da ulu öndərin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünə aiddir.

1993-cü ilin iyununda - Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ərəfəsində Azərbaycan öz tarixinin ən faciəli anlarını yaşayırdı. Azərbaycan xalqı ulu Heydər Əliyevi özünün və dövlətin ən ağır günlərində yenidən ölkənin siyasi rəhbərliyinə dəvət etməklə gerçəkdən də müdrik addım atdı. Hamımızın yaxşı xatırladığı 1993-cü ilin təlatümlü yay günlərində Heydər Əliyev ölkə rəhbərliyinin təkidli xahişləri ilə Bakıya gələrək, yaranmış ictimai-siyasi və hökumət böhranını aradan qaldırmaq üçün gərgin fəaliyyətə başlamalı oldu.

Məlum olduğu kimi, 1993-cü ilin iyun günlərində Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanın qurtuluşunda həlledici dönüş baş verdi. Müdrik dövlət xadimi bir neçə siyasi gedişdən

sonra vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırdı. Xarici və daxili düşmənlərin Azərbaycanı parçalayıb yox etmək, müstəqil dövlətimizi aradan qaldırmaq planı puça çıxdı. Dövlətimizin, xalqımızın tarixi müqəddəratının idarəçilik sükamı dahi dövlət adamının əlinə keçdi.

Ulu öndər 1993-cü ilin 15 iyununda – bu gün haqlı olaraq “Qurtuluş günü” kimi qeyd etdiyimiz gün Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi, iyunun 24-də isə Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı. Müstəqil Azərbaycanın memarı Heydər Əliyev 1993-cü il 15 iyun tarixində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasındakı çıxışında ömrünün bundan sonrakı hissəsini yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyini bildirmişdi: “Respublikanın qarşısında çox böyük və ağır vəzifələr durur. Müstəqilliyi, suverenliyi təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqları geri qaytarılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təmin olunmalıdır, müharibə qurtarmalıdır, sülh yaranmalıdır. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayıb öz dövlətini özü istədiyi kimi qurmalıdır. Ona görə də bu məsələ əsas məsələlərdən biridir. Bundan sonra da bu məsələlər Ali Məclisin diqqət mərkəzində olmalıdır. Sizi bu barədə tam əmin edirəm” [24].

Ulu öndər hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrlərdən Qərb dövlətləri ilə ikitərəfli münasibətləri, qarşılıqlı faydalı əlaqələri inkişaf etdirməyə başladı, eyni zamanda ölkədə yaranmış müxtəlif səpkili problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində köklü və düşünülmüş islahatların bünövrəsini qoydu.

Müstəqil Azərbaycanın qurucusu ölkəyə rəhbərlik etməyə başladıqdan dərhal sonra respublikada ictimai-siyasi sabitlik, sosial ədalət bərqərar oldu. 1994-cü ildə atəşkəsin imzalanması sayəsində ümummilli lider Azərbaycan-Ermənistan cəbhəsindəki ağır vəziyyətə son qoydu. Düünülmüş və gələcəyə hesablanmış siyasətin uğurlu nəticələrini görən xalqımızın sabaha ümidləri daha da artdı.

Ümummilli liderimiz ölkənin siyasi rəhbərliyinə qayıtdıqdan dərhal sonra çoxşaxəli və möhtəşəm fəaliyyətini gerçəkləşdirdi, yığılıb qalmış problemlərin təxirəsalınmadan həllinə başlandı, həyatımızın bütün sahələrində islahatlara qədəm qoyuldu. Məsələn, iqtisadi inkişafı müstəqilliyin mühüm amili hesab edən ulu öndər iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşunun prioritet əhəmiyyət kəsb etdiyini yaxşı bilirdi. 1994-cü il sentyabrın 20-də Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən «Azəri», «Çıraq» yataqlarının və «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın bölgüsü üzrə dünyanın tanınmış neft şirkətlərinin birləşdiyi konsorsiumla (ABŞ-ın «Amoko», «Yunokal», «Penzoyl», Böyük Britaniyanın bp, «Remko», Norveçin «Statoyl», Rusiyanın «LUKOyl», Türkiyənin «Türk Petrolları», Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» şirkətləri) «Əsrin müqaviləsi» adlandırılan tarixi saziş imzalandı. 1994-cü il sentyabrın 20-də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının işlənməsinə dair «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə ardıcıl şəkildə reallaşdırılmağa başlayan «neft strategiyası» iqtisadiyyatın kəskin ehtiyac duyduğu xarici investisiya qoyuluşunun dinamik şəkildə artmasına, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf yoluna çıxmasına və dünya birliyinə hərtərəfli inteqrasiyasına mühüm təsir göstərmişdir. Bu razılaşmanın imzalanmasından sonra ölkədə gedən ictimai-siyasi və iqtisadi proseslərin xarakterində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verdi. Heydər Əliyevin siyasəti dünyanın ən qüdrətli dövlətlərini təmsil edən iri neft korporasiyalarını vahid bir mərkəzdə birləşdirməklə, həm iqtisadi inkişafa, həm də regional təhlükəsizliyin təmin olunmasına əlverişli şərait yaratdı. “Əsrin müqaviləsi” adı ilə indi bütün dünyada tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşdirilməsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və böyük siyasətçi Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür.

Növbəti il də çox mühüm addım atıldı - 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunun hüquqi əsaslarını yaratdı. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın ilk iclasında prezident Heydər Əliyev geniş nitq söylədi. Bu tarixi sənəddə Azərbaycanda müstəqil respublikanın ilk Konstitusiyasının yaradılmasının ictimai-tarixi zəmini, əvvəlki dövrlərdə Konstitusiya quruculuğu tarixi nəzərdən keçirilir, təhlil

edilir, onlara qiymət verilir. Prezidentin nitqində müdrik dövlət başçısının məsləhətləri, tövsiyələri əks olunur, qarşıda duran vəzifələr ətraflı açıqlanırdı: «Biz elə bir layihə hazırlamalı və nəhayət, elə bir Konstitusiyaya qəbul etməliyik ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən əsas qanun, tarixi sənəd olsun» [4, s. 409]. Heydər Əliyev komissiya üzvlərinin diqqətini onların bu sahədəki fəaliyyətlərinin məsuliyyətli və şərəfli olduğuna yönəldirdi. O, xatırladırdı ki, üzərimizə düşən vəzifə həm şərəflidir, həm də çox məsuliyyətli [4, s. 410].

Prezident Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının yaradılmasında həm Azərbaycanın tarixi keçmişinin milli dəyərlərindən, həm də ümumbəşəri dəyərlərdən, dünyanın demokratik dövlətlərinin təcrübəsindən istifadə edilməsini mühüm vəzifə kimi irəli sürürdü.

Ölkəmiz demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının prioritetliyini və hakimiyyət bölgüsünü özünün gələcək inkişafı kimi seçdi. Ulu öndərin birbaşa təşəbbüsü ilə hazırlanmış və ümumxalq səsverməsi nəticəsində qəbul olunmuş bu sənəd müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası kimi tarixə yazıldı. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk parlamentinə keçirilən seçkilər isə dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi prosesinin hüquqi bazasının yaradılmasına daha geniş imkanlar verdi.

Lakin Azərbaycanın sürətli inkişaf yoluna qədəm qoyması daxili və xarici düşmənlərimizi rahat buraxmırdı, bu cür qüvvələr ölkəmizi yenidən fəlakətlə üzləşdirmək və hakimiyyəti cinayət yolu ilə qəsb etmək istiqamətində xəyanətkar fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Xoşbəxtlikdən güclü Azərbaycan dövləti quran ümummillə liderimizin müdrik addımları sayəsində 1994-cü ilin oktyabr və 1995-ci ilin mart dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı. Şübhəsiz, Azərbaycana qarşı törədilən bütün bu anti-millə fəaliyyətlər onun müstəqilliyinə yol verməmək, Azərbaycanı dünyanın siyasi xəritəsindən silmək məqsədi daşıyırdı. 1994-cü ilin oktyabr hadisələri zamanı televiziya və radio ilə xalqa müraciətində milli təhlükəsizliyimizə qarşı yaranmış vəziyyətlə əlaqədar hamını həmrəy olmağa çağıran Heydər Əliyev deyirdi: «Əziz həmvətənlər, Azərbaycan vətəndaşları! Bu ağır dəqiqələrdə bir daha sizə müraciət edirəm. Sizi əmin edirəm ki, Azərbaycanın dövlətçiliyini qorumaq üçün son nəfəsimə qədər, son damla qanıma qədər öz yerimdəyəm. Xalqla birlikdəyəm. Xalqın təhlükəsizliyini qorumağa çalışacağam. Bundan ötrü lazımi imkanlardan istifadə edəcəyəm. Eyni zamanda, əziz həmvətənlər, sizə güvənirəm, sizə arxalanıram» [1, s.356]. Oktyabr və mart hadisələrindən sonra keçən illər və aparılan siyasi tədbirlər nəticəsində, dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş, hüquq-mühafizə orqanlarının apardığı işlər və gördükləri tədbirlər həmin illərdə və ondan əvvəlki illərdə respublikanın daxilində olan vəziyyəti daha da aydınlaşdırmışdır. Şükürlər olsun ki, ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi xəttinin cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində bu gün Azərbaycanda möhkəm ictimai-siyasi sabitlik yaradılmış, vətəndaş həmrəyliyi təmin olunmuşdur.

Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə və ədalətli şəkildə həll olunması, ümumiyyətlə Qafqaz regionunda bütün münaqişəli durumların dinc vasitələrlə və danışıqlarla çözülməsi, beləliklə də regionun sülh və sabitlik regionuna çevrilməsi istiqamətində yorulmadan çalışırdı. Hazırda Qafqaz qloballaşan və qloballaşdıqca terrordan əziyyət çəkən narahat dünyamızın ən qaynar nöqtələrindən və strateji baxımdan ən əhəmiyyətli geosiyasi məkanlarından sayılır. «Qafqaz indi bütün dünyanın diqqət mərkəzindədir. Ona görə də Qafqazda gedən prosesləri düzgün istiqamətə, sülh istiqamətinə yönəldib Qafqazda sülhə, əmin-amanlığa nail olmaq çox böyük, müqəddəs məqsəddir, ali məqsəddir və biz bu məqsəd uğrunda bundan sonra da əzmlə çalışacağıq» – deyər, Heydər Əliyev Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılarla görüşdə belə söyləyirdi [17, s.87]. Bütün tarixi reallıqları, zəmanəmizin gerçəkliklərini, çağdaş dünyada baş verən qlobal və regional hadisələri düzgün qiymətləndirən ümummillə lider Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunda «Vətəndə sülh, bölgədə sülh, dünyada sülh!» konsepsiyası mühüm yer tuturdu. Həmin konsepsiya əsasında həyata keçirdiyi qlobal tədbirlər sayəsində Heydər Əliyev «Ümumqafqaz evi» ideyasının əsas müəlliflərindən biri, «Ümumqafqaz evi»nin ağsaqqalı kimi nəinki Qafqazda, eləcə də bütün dünyada tanınmış və şöhrət

qazanmışdı. Bu, tarixi reallıqdır ki, hazırda Qafqazda sülh, əmin-amanlıq təkə region ölkələri üçün deyil, bütün dünya dövlətləri üçün də iqtisadi və mədəni integrasiyanın əsas şərtlərindən biridir.

Qafqaz geostrateji mövqeyinə, iqtisadi potensialına görə Şərqlə Qərb, Cənubla Şimal arasında körpü rolunu oynayır. Bu amil Qafqaz xalqları və dövlətlərinə bölgədə və dünyada sülh və integrasiya prosesində dominantlıq, aparıcılıq, liderlik mövqeyi qazandırır. Bu mövqedən səmərəli və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə istifadə edən Azərbaycan rəhbərliyi bilir ki, sülh mədəniyyətinin tərkib hissəsinə təkə sülh uğrunda deklarativ mübarizə, bəyanatlar, bəyannamələr səviyyəsində siyasi gedişlər deyil, həm də geosiyasi-iqtisadi siyasət, coğrafi transsiyasət, azad ticarət və iqtisadi məkan uğrunda mübarizə də daxildir.

«...Azərbaycanda, bütün Qafqaz regionunda və bütün dünyada sülhün bərqərar olması bizim ən ümdə arzumuzdur. Azərbaycan sülhsevər ölkə olaraq, bütün dövlətlərlə və xalqlarla, ələlxüsüs öz qonşuları ilə qarşılıqlı anlaşma, mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq şəraitində yaşamaq istəyir» [6, s.106]. 1996-cı il martın 8-10-da Gürcüstana rəsmi səfər edən Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze tərəfindən martın 8-də artıq elmi-siyasi ədəbiyyatda – tarixşünaslıqda “Tbilisi Bəyannaməsi” adlandırılan «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan birgə bəyannaməsi imzalandı. Bəyannaməyə görə, irəli sürülən və reallaşdırılması nəzərdə tutulan «Ümumqafqaz evi» insan hüquq və azadlıqlarına, dini və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, milli azlıqlara hörmət əsasında yaradılmalı, etnik və dini dözümlülük hər zaman gözlənilməli, dünyanın zəngin mədəniyyət beşiyi olan Qafqaz xalqlarının və dövlətlərinin mədəni irsi və dövlətçilik ənənələri qorunmalı, inkişaf etdirilməli, Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədləri hamı tərəfindən tanınmalı, ərazi toxunulmazlığı təmin edilməli, xalqların və dövlətlərin iqtisadi-mədəni əlaqələrinin formalaşmasına şərait yaradılmalıdır. «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» bəyannamənin tarixi rolundan, regionda sülhün təmin olunması yolundakı əhəmiyyətindən danışarkən, Heydər Əliyev Tbilisidə keçirilən mətbuat konfransında demişdir: «Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında» imzaladığımız bəyannamə çox mühümdür. Mən deyərdim ki, bu, həmin qəbildən olan ilk belə ciddi mühüm siyasi sənəddir. Onun mühümlüyü və böyük əhəmiyyəti bundadır ki, Qafqaz qeyri-sabitlikdən, münaqişələrdən, bir çox millətlərarası toqquşmalardan və proseslərdən əziyyət çəkir. Ona görə də hər birimizin, xüsusən də Gürcüstan və Azərbaycan dövlət başçılarının vəzifəsi Qafqazda sülhə, təhlükəsizliyə, əməkdaşlığa yol açmaqdır. İmzaladığımız sənəd məzmununa və xarakterinə görə belə bir əməkdaşlığa yol açır. O, başqalarının qoşulması üçün açıqdır. Ona görə də ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, regionumuzun digər dövlətləri, eləcə də başqa dövlətlər bu sənədə qoşulacaqlar...» [2, s. 404-405].

Bundan bir neçə ay sonra «Qafqaz dördlüyü» adlandırılan Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin prezidentləri Qafqazda sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək məqsədilə 1996-cı il iyunun 3-də Şimali Qafqazda görüş keçirdilər. «Qafqaz dördlüyü»nün Kislovodsk görüşündə «Qafqazda əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda bəyannamə» qəbul edilmişdir. Həmin bəyannamədə Qafqazın sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik regionuna çevrilməsi, Qafqazda millətlərarası həmrəyliyin yaradılması, Qafqazda möhkəm sülhün və sabitliyin bərqərar olmasına hərtərəfli kömək göstərilməsi, bölgədəki münaqişələrin beynəlxalq hüquq normaları əsasında yalnız sülh yolu ilə həll edilməsinin vacibliyi, Qafqazda tarazlaşdırılmış iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, Qafqazın nadir təbiətinin qorunması və s. bu kimi global məsələlərin birgə reallaşdırılması öz əksini tapmışdır.

“Kislovodsk Bəyannaməsi” kimi tanınan sənəd mahiyyət və məzmun etibarını ilə Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze təfəkkürünün, zəngin dövlətçilik təcrübəsinin məhsulu olan “Tbilisi Bəyannaməsi”nin məntiqi və siyasi davamıdır, əslində, həmin ideyaların daha geniş tərkibdə və kontekstdə bir daha təsdiqidir, müdafiə olunmasıdır, dəstəklənməsidir.

Həmin bəyannamənin imzalanmasından sonra ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: «Mən istəyirəm ki, Qafqazda sülh olsun, Qafqazda sabitlik olsun, axı Qafqazda müxtəlif millətlərin nümayən-

dələri, müxtəlif dinlərə etiqad bəsləyən adamlar yaşayırlar, onların çoxu müsəlman dininə mənsubdur... Odur ki, bizim borcumuz, bizim hər birimizin borcu – mən öz borcumdan danışırım – bu məsələlərə maksimum diqqətlə yanaşmaqdan, bütün dinlərə, bütün əqidələrə, milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün adamlara hörmət etməkdən ibarətdir. Təkrar edirəm, bununla əlaqədar Qafqaz xalqlarını sıx birləşdirməyə və Qafqazı dinc bir regiona çevirməyə imkan var...» [3, s. 400].

Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Azərbaycanın paytaxtı Bakıda keçirilən tarixi Böyük İpək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfransda imzalanan “Bakı Bəyannaməsi” və «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair saziş» də Qafqazda sülh prosesini möhkəmləndirməyə, Qafqaz dövlətlərinin Avropa və Asiya ölkələri ilə, eləcə də region ölkələrinin bir-birilə inteqrasiyasına, qarşılıqlı anlaşma və etimadın inkişafına birbaşa xidmət edirdi.

Heydər Əliyev “Tbilisi Bəyannaməsi”ndə irəli sürülən «Ümumqafqaz evi» ideyasının reallaşmasına kömək məqsədilə ATƏT-in İstanbul sammitində (dekabr 1999) «Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması təklifi ilə çıxış etmiş, Qafqazda sülhün təminatının çağdaş dünyanın iqtisadi və mədəni inteqrasiyasında, regionda sülhün, təhlükəsizliyin təminatında mühüm amil olduğu xüsusi vurğulanmış, sammit iştirakçısı olan dövlət başçıları (Türkiyə Cümhuriyyəti və b.) tərəfindən geniş müdafiə olunmuşdur.

Bu ideyanın davamı olaraq, Tbilisidə Türkiyə Cümhuriyyətinin sabiq prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən (15 yanvar 2000) «Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın təşkili üzrə ATƏT-in İstanbul zirvə görüşündə (dekabr 1999) Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən ideyanın geniş və ətraflı müzakirəsi razılaşdırılmışdır.

1 noyabr 1999-cu ildə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Qafqazda və dünyada sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik, iqtisadi və mədəni inteqrasiya sahəsində böyük fəaliyyətinə görə Türkiyə Cümhuriyyətinin Beynəlxalq Atatürk sülh mükafatına layiq görülmüşdür.

Qeyd etməyi vacib sayıram ki, prezident olduğu müddət ərzində dövlət başçımızın verdiyi tələyüklü fərman və sərəncamlar böyük tarixi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi-etnik torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiyaları haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 18 dekabr tarixli Fərmanı ilə deportasiya faktının araşdırılmadığı, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilmədiyini nəzərə alınaraq, deportasiyaların hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə dövlət komissiyası yaradılmışdır. 1918-ci ilin mart hadisələrinə ilk dəfə olaraq 1998-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən siyasi qiymət verilib. Soyqırım fərmanında Prezident Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələrinin torpaqların zəbti ilə müşayiət olunduğunu, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etdiyini və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyini qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul etdiyini bəyan etmişdir. “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı ilk rəsmi sənəd kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasına və öz yerini tutmasına təkan verən mühüm siyasi-hüquqi sənəddə həmin tarixi faciə dövlət səviyyəsində soyqırım kimi qiymətləndirilib.

Daha bir əhəmiyyətli məqamı qeyd etmək istərdim - Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Xalq Cümhuriyyəti tarixinin həqiqətlərinin üzə çıxarılmasında, onun Azərbaycan tarixində yerinin və əhəmiyyətinin göstərilməsində Heydər Əliyevin nəinki siyasi xadim kimi, eyni zamanda böyük tarixçi kimi yüksək xidməti vardır. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyi haqqında” Prezidentin 1998-ci il 30 yanvar tarixli sərəncamı böyük tarixi hadisə oldu. Sərəncamda deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və

mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahələrində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir. 1918-ci ildə Azərbaycanda yaranmış respublika quruluşu yaşamış, müstəqillik hissləri xalqımızı heç vaxt tərk etməmişdir”. Prezident sərəncamının yerinə yetirilməsinin nəticəsi olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair sənədlər və materiallar külliyyatı 7 cildə hazırlanıb 1998-ci ildə nəşr edildi. Cümhuriyyət tarixinə dair elmi-tədqiqat işləri aparılmağa başlandı. Ulu öndər Heydər Əliyevin göstərişi ilə AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən 7 cildlik “Azərbaycan tarixi”nin akademik nəşri işıq üzü gördü [13, s. 177-199].

Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 sayılı fərman, “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” 4 iyul 2001-ci il tarixli 76 nömrəli sərəncam, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır. Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynayıb.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycanda elm və təhsil sahəsində çox gözəl ənənələr yaradılmışdır. Azərbaycan keçmiş SSRİ məkanında da ən aparıcı, inkişaf etmiş respublikalardan birinə çevrilmişdi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi müddətə qədər Azərbaycan SSRİ tərəfindən xammal mənbəyi kimi istifadə olunurdu və qiymətləndirilirdi. Böyük rəhbərin o vaxt hazırladığı inkişaf strategiyası nəticəsində qısa müddətdə Azərbaycan ən aparıcı respublikalardan birinə çevrildi. Bir neçə təhsil ocağı yaradıldı, ali təhsil məktəbləri üçün avadanlıqların alınması da məhz o dövrə təsadüf edirdi. Ən başlıcası isə, gözəl tarixi ənənələrin bünövrəsi qoyulmuşdu və bizim gənc qızlarımız, oğlanlarımız üçün SSRİ-nin ən aparıcı, ən mötəbər ali təhsil ocaqlarında təhsil almaq imkanları yaradılmışdı. Əgər 1969-cu ildə Azərbaycandan cəmi 47 nəfər SSRİ-nin iri şəhərlərinə ali təhsil almağa göndərilirdisə, 1982-ci ildə bu göstərici 1200-dən artıq idi. Bizim gənclərimiz Azərbaycanda və kənar da uğurla fəaliyyət göstərmişlər. Bu da Heydər Əliyevin uzaqgörənliyindən irəli gəlirdi və daim onun siyasətinin başında gənclər idi. Heydər Əliyev həmişə gənclərə qayğı, diqqət göstərir və deyirdi ki, gənclər bizim gələcəyimizdir [19, s. 6-9].

Azərbaycan müstəqilliyə qədər qoyduğu ilk dövrdə elm və təhsil sahəsində yetərincə böhranlı vəziyyətlə qarşılaşmışdı. Elm sahəsində çalışan ziyalılara, alimlərə qarşı, bütövlükdə elmə qarşı başlanmış təzyiqlər, elmi müəssisələrə ögey münasibət o vəziyyətə gətirib çıxarmışdı ki, Azərbaycanın elm məbədgahı olan Milli Elmlər Akademiyası, onun institutları bağlanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Təhsil sistemində də mənfə, dağıdıcı, depressiv, böhranlı tendensiyalar meydana çıxmışdı. Təhsilə dövlət qayğısı tamamilə unudulmuşdu.

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə əlaqədar olaraq başlanan elan olunmamış müharibə nəticəsində torpaqlarımızın işğalı təhsil sisteminə də ağır zərbələr vurmuşdu. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonların işğal olunması 220 körpələr evinin, 616 ümumtəhsil məktəbinin, 35 məktəbdənkənar tərbiyə müəssisəsinin, 11 peşə məktəbinin, 4 orta ixtisas məktəbinin, 1 ali məktəb filialının dağıdılması ilə nəticələnmişdi. Bununla yanaşı, 1988-ci ildən Azərbaycanda siyasi vəziyyətin gərginləşməsi, hakimiyyət uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi təhsil sisteminə həm mənəvi, həm də dağıdıcı zərbə vurmuşdu.

1993-cü ilin 15 iyunundan Azərbaycanda başlanan qurtuluş hərəkatı ölkənin digər mühüm sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan təhsilində də əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu, onu uçurumdan, fəlakətdən qurtardı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə xilaskar missiyalı qayıdışı ilə təhsildə tənəzzül, dağılma prosesi dayandırıldı. Təhsilin öz məcrasına düşməsi, onun inkişafı üçün əlverişli iqtisadi şərait, hüquqi, mənəvi-əxlaqi mühit yarandı. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikamızda həyata keçirilən sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni və dövlət quruculuğunda baş vermiş dəyişikliklər bazasında təhsil sistemində beynəlxalq standartlara uyğun əsaslı islahatların həyata keçirilməsini zəruri edirdi.

Məhz Heydər Əliyevin 1993-cü ilin oktyabrında prezident seçilməsindən sonra təhsilin inkişafı onun ən çox diqqət mərkəzində olan məsələlərdən oldu. Bu diqqət və qayğı Prezidentin rəhbərliyi ilə işlənmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə on bir illik icbari təhsilə keçirildi. Azərbaycan vətəndaşlarına pulsuz ümumi orta təhsilə dövlət təminatı verildi [13, s.177-199].

Müstəqillik illərində də ümummillə lider Heydər Əliyev təhsilin inkişafı üçün çox mühüm islahatlar apardı. 1998-ci ildə imzalanan «Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında» sərəncamla müstəqil Azərbaycanın təhsil sistemində beynəlxalq standartlara uyğun islahatların aparılması, təhsilin inkişafı və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün əhəmiyyətli layihələrin tətbiqi məqsədilə Dövlət Komissiyası yaradıldı. Bununla da təhsilin inkişafını sürətləndirən yeni tarixi mərhələnin əsası qoyuldu. Dövlət Komissiyası tərəfindən qısa müddətdə hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı» ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu ildə xüsusi sərəncamla təsdiqləndi. Bundan əlavə, təhsilin inkişafına xidmət göstərən bir sıra fərman və sərəncamlar imzalandı.

Milli ideologiyamızın, milli məfkurəmizin yaradılması ümummillə lider Heydər Əliyevin tarixi xidməti idi. Onun əsası Azərbaycançılıqdır. Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Azərbaycançılıq ideologiyasının təməl prinsipləri, başlıca konseptual müddəaları aşağıdakılardan ibarətdir: Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, onun dönməzliyinin və əbədiliyinin təmin edilməsi; Azərbaycan xalqının bütövlüyünün, milli həmrəyliyinin təmin olunması, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, dünya azərbaycanlılarının «Azərbaycan» ideali ətrafında birliyinə nail olunması; Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin, azad bazar münasibətlərinin bərqərar olunması; milli ideologiyamızın ifadə vasitəsi olan müstəqil Azərbaycanın dövlət dilinin - Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi; Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin, milli mentalitetinin inkişaf etdirilməsi; Azərbaycanın milli dövlətçiliyində ümumbəşəri dəyərlərin, dünyəvi, hüquqi-demokratik, sivil dövlət quruculuğu prinsiplərinin təmin olunması; Azərbaycanın dövlətçilik atributlarının milli ideologiyamızın tərkib hissələrindən biri olması; Azərbaycançılıq milli ideologiyamızın əsas müddələrinin, prinsiplərinin təhsil müəssisələrində öyrədilməsi, tədrisi, təbliği, təhsilin məzmununda milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin geniş əks olunması, milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin ön plana çəkilməsi və s. [12, s.430]. Ölkə rəhbəri İlham Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərə münasibəti də ümummillə liderin azərbaycançılıq ideologiyası əsasında formalaşmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev zəngin dövlətçilik və siyasi irsinin qorunması, təbliğ edilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik şüurunun inkişafının və yetişməkdə olan gənc nəslin dövlətçilik ənənələrinə sədaqət, azərbaycançılıq ideologiyası, Azərbaycan məfkurəsi ruhunda tərbiyə olunmasının ən vacib şərtlərindən biridir.

Siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində Vətənə, xalqa, torpağa sonsuz məhəbbət hissi, qurub-yaratmaq amalı ilə yaşamış ümummillə lider Azərbaycanın gələcəkdə daha qüdrətli dövlət olması üçün ölkəyə rəhbərliyə layiq ola biləcək namizədini də tövsiyə etmişdi. Vətəninə canından artıq sevən ulu öndər 2003-cü il prezident seçkilərindən öncə xalqa müraciətində bildirmişdi: «İlham Əliyev yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatının gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan

Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək, Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri Sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırı biləcək. Mən Ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm” [22].

Həqiqətən də İlham Əliyev ulu öndərin və xalqın ona bəslədiyi inam və ümidləri doğrultdu. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin prezident kimi səlahiyyətlərinə başlamasından keçən dövrdə Azərbaycan daha sürətlə inkişaf edib, Azərbaycanın iqtisadi qüdrəti artıb, beynəlxalq aləmdə nüfuzu möhkəmlənib. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına istiqamətlənmiş Dövlət Proqramları (2004-2008-ci illər və 2009-2013-cü illər) ilə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla yerinə yetirilməsi ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasını təmin etmiş, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı, prioritet sahələrə iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi regionlarda müasir infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması, yeni istehsal və emal müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması üçün zəmin yaratmışdır.

Son 10 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyada ən sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyat olmuşdur. Maliyyə və iqtisadi böhran illərinə baxmayaraq, ölkəmizdə iqtisadi inkişaf sahəsində pozitiv təməyüllər saxlanmaqdadır.

2013-cü ildə Azərbaycanın neft-qaz potensialının inkişafı və möhkəmləndirilməsi üçün tarixi sazişlər imzalanmışdır. Transadriatik boru xətti layihəsinə (TAP) dair qərarın qəbul edilməsi, TAP-ın əsas marşrut kimi seçilməsi strateji əhəmiyyətli hadisələridir. Trans-Anadolu (TANAP) qaz boru kəməri Azərbaycan təbii qazının Gürcüstandan və Türkiyə ərazisindən keçərək nəql edilməsini əhatə edir. Regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyəti olan TANAP və TAP layihələri hələ uzun illər ölkə iqtisadiyyatına öz səmərəsini verəcəkdir.

Bundan başqa, dünyanın ən iri enerji layihələrindən olan “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə yekun investisiya qərarının imzalanması Azərbaycanın ən iri qaz yatağının tam həcmdə işlənilməsinə şərait yaradacaqdır. Hesab edirəm ki, bu, dövlət başçısı İlham Əliyevin Azərbaycanın transmilli qaz ixracı siyasətinin əsas uğurlu addımlarındandır. Mütəxəssislərin “XXI əsrin layihəsi” adlandırdıqları “Şahdəniz-2” sazişi 2013-cü il dekabrın 17-də imzalanmışdır. 2014-cü il sentyabrın 20-də “Cənub” qaz dəhlizinin təməli qoyuldu. Prezidentimizin sözlərinə görə, bu kontrakt bizə imkan verir ki, iqtisadi və maliyyə imkanlarımızı artıraraq: “Mən hesab etdim ki, XXI əsrin layihəsi də “Cənub” qaz dəhlizidir və yaxşı olar ki, 20 il sonra məhz sentyabrın 20-də bu təməlqoyma mərasimini keçirək. Belə də oldu. Yüksək səviyyəli çoxsaylı qonaqların iştirakı ilə “Cənub” qaz dəhlizi layihəsinin təməli qoyuldu, tikintisi başlamışdır. Bu, böyük və tarixi hadisədir”.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisi tarixi nailiyyətlərdir. 2017-ci ilin 30 oktyabrında Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu açılmış və bu xətt istifadəyə verilmişdir. Marşrutun uzunluğu təxminən 850 kilometrdir, bu yolun 504 kilometri Azərbaycan ərazisindədir. Dəmir yolu xəttinin 263 kilometri Gürcüstandan, 79 kilometri isə Türkiyə ərazisindən keçir. Cənab İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı yoldur. Bu layihənin gerçəkləşdirilməsi nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi imkanları daha da artacaq və həmçinin, regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin təminatına əhəmiyyətli töhfələr veriləcək.

Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi ondadır ki, ümummilli liderimiz möhtərəm Heydər Əliyevin zəngin idarəçilik, milli dövlətçilik məktəbini keçən, Heydər Əliyevin azərbaycançılıq kursunu dərinləndirən və onu davam etdirməyə qadir olan, vətəninə, xalqına, millətində, dövlətinə ləyaqətlə xidmətin Heydər Əliyev örnəyinin, nümunəsinin layiqli davamçısı missiyasını yeni əsrdə – XXI yüzillikdə daşımağa qabil siyasi-ideoloji, mədəni və intellektual, idarəçilik baxımından yeganə şəxsiyyət kimi Azərbaycan cəmiyyəti tərəfindən qəbul və etiraf olunan İlham Əliyev ölkəmizin dövlət başçısıdır. İlham Əliyevin xoşbəxtliyi isə ondadır ki, o, dünya şöhrətli siyasət xadim və müdrik dövlət adamının, XX əsrin ən böyük lideri, 50 milyonluq dünya azərbaycanlılarının milli iftixarı və güvənc

yeri, ən böyük azərbaycanlı olan Heydər Əliyev ocağının, Heydər Əliyev vətənpərvərlik məktəbinin yetirməsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu gün ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik və idarəçilik iş üslubunu dərinlən mənimsəmiş siyasi lider, çağdaş dünyanın reallıqlarını zəngin siyasi təfəkkür səviyyəsində analitik təhlil etmə bacarığına yiyələnmiş pragmatik siyasətçi, bacarıqlı diplomat, Heydər Əliyev kimi fenomenal, dahi şəxsiyyətin qan yaddaşının, genetik keyfiyyətlərinin layiqli daşıyıcısıdır.

Heydər Əliyev siyasətinə sədaqət nəticəsində müstəqil Azərbaycan bu gün yeni inkişaf və tərəqqi dövrünü yaşayır, Heydər Əliyev ideyaları yaşayır, qalib gəlir. Müstəqil Azərbaycan möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin liderliyi altında sürətlə beynəlxalq birliyə sıx şəkildə inteqrasiya olunur və onun nüfuzlu üzvlərindən birinə çevrilir. Bu gün müasir Azərbaycan ulu öndərin əsasını qoyduğu təməl üzərində dayanmadan inkişaf edir, Azərbaycan bu gün heç bir alternativ olmayan Heydər Əliyev yolu ilə inamla irəliləməkdədir. Hər bir uğurumuz, nailiyyətimiz ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyi kimi dəyərləndirilən Heydər Əliyev ideyaları cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizə qarşıdakı illər üçün daha möhtəşəm uğurlar vəd edir.

Açar sözlər: ümummilli lider Heydər Əliyev, inkişaf konsepsiyası, davamlı inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. İkinci kitab. Azərənşr, Bakı, 1997, 604 s.
2. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Beşinci kitab. Azərənşr, Bakı, 1998, 500 s.
3. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Altıncı kitab. Azərənşr, Bakı, 1998, 511 s.
4. Əliyev Heydər. Müstəqillik yollarında. Üçüncü kitab, Bakı: Azərbaycan, 1997, 510 s.
5. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. Azərənşr, Bakı, 2009, 416 s.
6. Heydər Əliyev işığı – İpək yolu. Bakı, 2001, s.106
7. Mehdiyev Ramiz. XXI əsrdə milli dövlətçilik. “XXI” - Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 2003. - 248 səh.
8. Mehdiyev Ramiz. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. II cild (məqalələr, çıxışlar, müsahibələr). XXI – Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 2006, 673 s.
9. Həsənov Əli. Geosiyasət. Dərslik. Bakı: Aypara-3, 2010, 604 s.
10. Hüseynova İradə. Dövlətçilik naminə. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 294 s.
11. Hüseynova İradə. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Təhsil, Bakı, 2003, 504 s.
12. Hüseynova İradə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Təhsil, Bakı, 2004, 472 səh.
13. Hüseynova İradə. Heydər Əliyev – Müstəqil Azərbaycanda milli-mənəvi dirçəliş. «Dirçəliş-XXI əsr» jurnalı, № 74-75, 2004, səh. 177-199.
14. Гусейнова Ирада. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. Bakı, 2005, 504 s.
15. Hüseynova İradə. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi: Ali məktəblər üçün dərslik. Çəşoğlu, Bakı, 2008, 672 s.
16. Hüseynova İradə. Akademik Ramiz Mehdiyevin “Gorus-2010: absurd teatr mövsümü” adlı fundamental elmi-tədqiqat əsəri ermənilərin əsassız iddialarına tutarlı cavabdır. İki sahil, № 228, 8 dekabr 2010-cu il.
17. Hüseynova İradə. Tarix.Zaman.Düşüncələr. I cild. Elm və təhsil, Bakı, 2016, 512 s.
18. Гусейнова Ирада. История народов Кавказа. Баку, 2017, 1232 с.
19. Aspirantların və gənc tədqiqatçıların “Respublika Günü”nə həsr olunmuş elmi konfransının materialları. Bakı, 2004, səh. 6-9.
20. Bəşəriyyətə qarşı amansız cinayət, Azərbaycan, 18 fevral 2014.
21. Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxiv, Fond 7523, siyahı 134, iş 184, vərəq 107.
22. Sülh və sabitlik prezidenti, http://azertag.az/xeber/SULH_VA_SABITLIK_PREZIDENTI-320061

23. 14 iyul 1969-cu il – milli tariximizin dönüş anı, Səs, 13 iyul 2015.

24. Ulu öndərin Gəncəyə tarixi səfəri Azərbaycanı parçalanmaqdan xilas etdi, Xalq qəzeti, 13 iyun 2012-ci il.

HEYDAR ALIYEV IS A FOUNDER OF THE MODERN AZERBAIJAN

The paper deals with the historical role of heydar aliyeu in the development of azerbaijan and his successes in this process.

Keywords: Heydar Aliyev -leader, the concept of development, sustainable development.

AXIDILAN QANLAR-QAZANILAN İSTİQLAL

Yeganə Hüseynova

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

e-mail: yeganesabirhuseynli@gmail.com

B.Vahabzadə milli olduğu qədər də ümümbəşəri sənətkardır. Keçmiş Sovetlər Birliyində gedən ictimai-siyasi proseslər kimi, bütün dünya miqyasında baş verən bir çox səciyyəvi hadisələr də B.Vahabzadənin ciddi və həyəcanla izlədiyi problem məsələlər sırasına daxil idi. Şairin “Yollar-oğullar” poemasında müstəmləkə siyasətinin milli azadlıq uğrunda çarpışan xalqların istiqlal mücadiləsinə vurduğu ağır fəsadlar bütün miqyası ilə canlandırılır. Poemanın başlanğıcında epiqraf kimi gətirilən misralarda da azadlığın insan taleyində, hər bir millətin dirçəliş və tərəqqisində müstəsna mövqeyə malik olması ideyası ön plana çəkilir. Göründüyü kimi, 60-cı illərdə “Gülüs-tan”dan sonra şair azadlıq ideyasını yenidən gündəmə gətirir, lakin bu dəfə məkan və zaman dəyişir ki, bu haqda şairin özü də yuxarıda fikirlərini ifadə etmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə “Yollar-oğullar” poemasında azadlığın tarix yaratmaq qüdrətini, axıdılan qanların nəticəsində bu ali insani duyğunun pərvəriş tapmasını gerçəkləşdirən amillər üzərində geniş dayanır. Bu baxımdan poemanın Proloq hissəsində konkret olaraq bir tarixin – beş iyulun Əlcəzair xalqının azadlıq uğrunda apardığı qanlı savaqların qalibiyyətlə nəticələnməsi günü kimi dəyərləndirilir, yüz otuz iki il dara çəkilən bir xalqın belə bir istiqlala tamamilə layiq olduğunu dilə gətirir, zülm və istibdad boyunduruğu altında əzilən bir xalqın nəhayət, azadlıq və hürriyyətə sahib çıxmasının böyük bir tarix və şərəf işi kimi əhəmiyyətini vurğulayır. Şair axıdılan qanların nəticəsində qazanılan istiqlalın insanların həyatına sanki bir yaz nəfəsi gətirdiyini obrazlı şəkildə ifadə edir, ilk dəfə olaraq şəhid sözünü burada işlətməklə, bu ali mərtəbəyə ucalanların gördüyü fədakarlığa – məmləkəti gülüstana çevirmək əzminə heyranlığını bildirir. Doğrudur, elə poemanın bu hissəsində azadlığın istiqlala qovuşmağı hər bir xalqa və millətə nəsib olması istəyi də görüntüyə gəlir.

“Vətən mənəm, mən vətənəm” poemasında Bəxtiyar Vahabzadə beynəlxalq aləmdə, konkret olaraq Yaponiyada baş verən adi hesab ediləcək bir faktı ictimailəşdirməklə, əslində, vətənpərvərlik hissənin böyük bir önəm daşdığını ön plana çəkir.

Əsərdə poetik təhkiyə Matsurata ilə öz başlanğıcını götürür. Onun yuxusuz gecələr keçirməsi, ilham və yaradıcılığın məhsulu olan sənət əsərlərinin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılmasında əvəzsiz xidmətlərindən bəhs olunur. Tərcüməsiz, dilmanesiz danışan sənət dünyasına əsil bələdçi olan Matsuratanın bu ecazkar aləmlə bağlılığı, ülfət və ünsiyyəti poemanın misralarında

özünəməxsus cizgilərlə təsvir edilir:

Bəzən qərib gecələrdə
Sən yandırıb salonların çırağını
Dayanardın qarşısında
Bu dil açan lövhələrin.
Düşünərdin dərin-dərin.
Donub durur bu rənglərdə, boyalarda
Bir ömürdən qopan günlər,
Qopan anlar.
Bəs özləri hara getdi? [1, s.478].

Şair Matsuratanın iç dünyasının, mənəviyyatının saflaşmasında bu əvəzsiz xəzinələrin əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, həm də onun bu işdən böyük zövq almasını, qürur duymasını yaddaqalan lövhələrlə canlandırır.

Matsuratanın – adi bir muzey gözətçisinin bütöv obrazını yaradan bu misralarda onun mənəvi dünyasına məxsus bütün əlamətlər boy göstərməkdədir. Əslində adicə bir işdən və icra etdiyi vəzifənin kiçikliyindən, böyüklüyündən asılı olmayaraq zövq alan Matsuratanın burada vətən-şair obrazı öz diliylə əbədiyyət keşikçisi adlandırılması da bu mənada təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Öz işindən, fəaliyyətindən böyük ilham və zövq alan Matsuratanın həyatında kəskin dönüş və uçurumlar yaranır. Bu Fransadan muzeyə sərgi üçün gətirilən əlli təzə eksponatla bilavasitə əlaqədar olur. Yaponiyanın hər yerindən axın-axın gələn insanlar bu lövhələrdən, sənət əsərlərindən böyük estetik zövq alırlar. Xüsusilə axın-axın tamaşaçının Tuluz-Lotrekin “Marsel”inə heyranlıqları barədə ölkə qəzetlərində gedən yazılar böyük əks-səda doğurur. Burada Lotrekin “Marsel”indəki təsvirlərdə ictimai motivlər, sosial ədalətsizliyin bariz nümunəsi olan detallar Matsuratanın keçirdiyi hissiyatları şair əsas münasibət hədəfi seçir, onun sənət əsərlərini oxumaq, duymaq məharətini yüksək dəyərləndirir:

Matsurata,
Sənətkarın vətəndaşlıq qürurunu
Sən oxudun bu lövhədən.
Lövhədəki tünd boyalar, sıx kölgələr,
Dilə gələr,
“Vətən” deyər.
Rənglərdəki bu mənəni sən oxudun:
“Vətən mənəm,
Mən Vətənəm!” [1, s.482].

Belə hisslər və duyğular içərisində yaşayan Matsuratanın başına gələn və ya qəsdən gətirilən bir hadisə – eksponatların yığışdırılması zamanı – “Marsel”in tapılmaması bütün həyatını alt-üst edir. Polis axtarışları, dindirilmələr, alınan izahatların heç bir nəticə verməməsi poemanın həyəcanlı məqamları kimi yadda qalır. Polis tədqiqatlarının Matsuratadan şübhəli şəxs kimi bəhs etmələri məsələnin daha da kəskin şəkil almasına gətirib çıxarır. Əsərdə hadisənin yaratdığı gərginlik bütün mənzərəsi ilə belə canlandırılır:

Dəydi bütün Yaponiya bir-birinə
O şəhəri, bu şəhəri,
O bucağı, bu bucağı
Axtardılar dönə-dönə.
Şaiyələr aşıb daşdı,
Radiolar hey ulaşdı.
Yazdı bütün qəzetlər də dönə-dönə:
“Bu hadisə bir ləkədir
Bizim yapon millətinə” [1, s.483].

Şairin bu hadisəyə münasibətinin bilavasitə Matsurata ilə başlaması heç də təsadüfi deyil:

Maturata, “ləkə” sözü
 Ürəyinə tikan kimi batdı sənin.
 Gəlib durdu göz önündə
 Yaponiyan – öz vətənin! [1, s.483].

Çıxış yollarının axtarılıb tapılması poemanın konfliktinin açılmasını şərtləndirən başlıca amillərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Televiziya ekranlarında səsləndirilən çıxışlar, nazirin sərt bəyanatı Matsuratanı özünə qəsdə gətirib çıxarır, beləliklə vətəni Yaponiyanın şərəf və ləyaqəti bu ləkədən təmizlənmiş olur. Əsər şübhəsiz ki, bu sonluqla tamamlanmır. Ertəsi gün ipək ağa bürünən şəklin gətirilib yerinə qoyulması baş verən hadisələrin başqa bir yöndə çözülməsini tələb edir. Əsərin baş qəhrəmanı Matsuratanın oğruya öz ölümüylə Vətən sevgisini aşılması əsas ideyanın açılış və dərkinə zəmin hazırlayır.

Poemanın son misralarında Matsuratanın unudulması, adının, göstərdiyi şücaətin xatirələrdən silinməsi bir ədalətsizlik faktı kimi qiymətləndirilir, bunun düşünülmüş siyasi oyundan başqa bir şey olmadığı məzəmmət və qınaq obyektinə seçilir.

Şair doğru olaraq poemanın sərlövhasində əsərin mahiyyətini nişan verən faciə sözünü işlədir ki, bu da tamamilə epik səpki və səciyyə daşıyan konkret bir nümunənin mövzu və janr istiqamətini dürüst təyin edir. (Şairin 1979-cu ildə nəşr edilən “Açılan səhərlərə salam” kitabında poema “Faciə” başlığı ilə verilmişdir [2, s.218]. Əslində poemanın mahiyyətini və əsas ideyasını bir ölkənin, bir şəxsin taleyində yaşanan faciəyə münasibətin dayanması da bunu əyani şəkildə təsdiqləyir.

Ümumiyyətlə, təhliləcəlb etdiyimiz bu epik nümunələr təsdiq edir ki, Bəxtiyar Vahabzadəni bir sənətkar kimi məhdud coğrafi məkanda baş verən müxtəlif xarakterli hadisələrlə yanaşı, bütün dünyanı, tərəqqipərvər bəşəriyyəti həyəcanlandıran və narahat edən məsələlər də eyni dərəcədə düşündürür. Dərin vətəndaşlıq hissləri və sənətkar fərdiyyətinin prinsipiallığı bu mənada şairin ümumi yaradıcılığına sirayət edən məziyyətlər kimi onun epik irsində də özünü bütün tərəfləri ilə nümayiş etdirir.

Açar sözlər: vətən, mübarizə, yaradıcılıq, şair.

Ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. Əsərləri (1970-1979). 11 cildə, IV c., Çarşıoğlu, Bakı, 2002, 608 s.
2. Vahabzadə B. Açılan səhərlərə salam, Yazıçı, Bakı, 1979. 230 s.

DISSOCIATED BLOOD-GAINED INDEPENDENCE

The Poet who determines his poetic style in his verses, describes the new social conflict and collision in his poems. Such qualitative changes in the poem creativity are connected with the processes occurring in the world after the war on the one hand, and rising of nationalism mood at 50 years in Soviet Azerbaijan on the other hand. In this sense the breadth of a significant scale of themes and content of poet's poems are not limited by chaotic events and processes taking place only in the former soviet space. From the other side you can encounter such topics and contents that the poet tries to take out not only within the national framework but a broader relationship and scale. Citizenship in his poem brings new themes and issues.

Key words: motherland, fight, creative activity, poet.

XIX ƏSR VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN İCTİMAİ FİKRİNDƏ QADINLARIN ROLU

İbişov Salman

Azərbaycan Universiteti Bakı, Azərbaycan
e-mail: salman.ibishov@au.edu.az

Tarixə qısaca nəzər salsaq, XIX əsrdə qadınların böyük bir tarixi missiya yerinə yetirdiyinin şahidi olarıq. Tarixi ədəbiyyatın təhlili xalqımızın mənəvi bütövlüyünün qorunmasında və ailə tərbiyəsindəki aparıcı mövqeyini, adət - ənənələrin qoruyucusu, namus, qeyrət mücəssəməsi, Azərbaycan dilinin təmizliyi, şərəf və ləyaqət simvolu kimi tarixi xidmətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Müstəmləkə əsarəti altında yaşadığımız 19-cu əsr və 20-ci əsrin başlanğıcında, Vətən tarixinin hər mərhələsində olduğu kimi, Azərbaycan qadınları milli-mənəvi dəyərlərimizin, genefondun və xalqın mənəvi bütövlüyünün qorunub saxlanması yolunda mücadilə etmiş və tarix yaratmışlar. Azərbaycan tarixinin bir əsrlik acınacaq dövrünü əhatə edən 19-cu əsrin əvvəlindən milli istiqlalımıza qədərki dövəndə cəfakeş və qəhrəman Azərbaycan qadınları milli varlığımız uğurunda kişilərlə çiyin-çiyinə mübarizə aparmışlar. 1804-cü yanvarın 3-də Gəncə qətləmi zamanı Cavad xanın “qadını Böyükxanım da baş qala bürcü qapısının qoruçuları arasında əlində qılınc vuruşurdu. O, əri və oğlunun meyitlərini bürclərdən yerə endirmiş, sonra isə xan sarayının kəllə otağına gətirtmişdi. Qatil P.Sisianov meyitlərin ardınca buraya gəlib çıxdıqda, Böyükxanım ərinin qılıncını qapıb Rusiya sərdarını öldürmək istəmişdi. General Karnyagin öz gündəliyində bildirir ki, yanında yavəri olmasaydı, Sisianov qurtula bilməyəcəkdi” [1, s.585]. Tarix ədəbiyyatından və mənbələrdən əxz etdiyimiz qürurverici nümunələr və onların təhlili bunu isbat edir. 19-əsrin ortalarından başlayan və 19-əsrin son rübündə geniş vüsət tapan qaçaq hərəkətinin qəhrəmanları arasında Qaçaq Nəbinin arvadı Həcər xanım və yanaşı baldızı Mehri xanım da yaxından iştirak etmişdir [8, s.84]. Qaçaq Dəli Alının dəstəində vuruşan aşıq Güləndam yazırdı:

Eləmi mərdə məni,
Salmısan dərdə məni,
Namərdə qul olmaram,
Qurban kəs mərdə məni.

Qaçaq Gülüsüm nəinki Azərbaycanda həmçinin İranda və Osmanlı ərazisində də Qaçaq Süleyman adı altında 22 il fəaliyyət göstərmişdir. Qaçaq Gülüsüm əslən Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasının Şəmkir mahalının Sərxan kəndindən olmuş və 200-ə yaxın qaçağa rəhbərlik etmişdir. Xalq qəhrəmanı Qaçaq Gülüsüm (1863-1961) 101 il şərəfli ömür sürmüş və qəhrəmanlıq sənəməsi yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İ.V.Stalin də 7 ay onun dəstəsində olmuş və bu hadisə sonralar siyasi rərəsiyə illərində Gülüsümün ailəsini qırmızı terörün caynağından qurtarmışdı.

XIX əsrdə “ailə institutunun qorunmasında qadınların rolu danılmazdır. Ailələrdə milli tərbiyəyə xüsusi həssaslıqla yanaşılır, uşaqlara, nəsələ, millətə mənsubluq, vətənpərvərlik, qorxmazlıq, cəsur-luq hissləri aşılır, hərbi hissləri, qabiliyyəti itirməməsi üçün at çapmaq, silahdan istifadə etmək və s. hərbi keyfiyyətlər aşılırdı” [10, s.60]. Uşaqlar əsl türk ruhunda tərbiyə alırdı. Fransız yazıçı A.Dümanın (1802-1870) xan qızı Xurşudbanu Natəvan haqqında olan tarixi qeydlərinə nəzər salaq: “A.Düma (ata) polismeysteri rəisi Piqulevskinin evində Xasay xan Usmiyevlə və onun xanımı Xurşudbanu, qayınanası Bədircəhan bəyim və uşaqları ilə tanış olmuş, ilk təəssuratlarını belə ifadə etmişdi: “İki azərbaycanlı qadınlardan biri Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xanın arvadı, o birisi isə qızı (Xurşidbanu Natəvan) idi. Anaya qırx, qızına iyirmi yaşdan artıq vermək olmazdı. Hər ikisi milli geyimdə idi. Qız zəngin olan milli geyimdə füsunkar görünürdü. Üç-dörd yaşlı, eynilə anası kimi geyinmiş balaca qız uşağı iri, qara gözlərini təəccüblə bizə zilləyərkən beş-altı yaşında bir oğlan uşağı nənəsinin qucağına sıxılmışdı və təsadüfən, yaxud qeyri-ixtiyari olaraq əli ilə xəncərin dəstəyindən

tutmuşdu. Tiyəsinin dalı-qabağı - hər iki tərəfi kəsən ülgüc kimi iti, həqiqi bir xəncəri fransız qadını heç bir vəchlə uşağının əlinə verməzdi, ancaq bu, azərbaycanlı qadının öz uşağına verdiyi bir oyuncaq idi”[11].

Flora Xəlilzadə 2012-ci ildə Xurşudbanu Natəvanın 180 illiyinə həsr edilmiş “Xan qızının övladları” adlı məqaləsində qeyd edir: “Qarabağ hakimi Mehdiqulu xanın ailəsində dünyaya göz açan Xurşudbanu Natəvan dövrünün lirik şairi kimi tanınmışdır. Bu istedadlı xanımın gözəl rəsmləri, əl işləri, zərif naxışlı tikmələri onun necə incə, həssas duyumlu sənətkar olduğunu səciyyələndirən amillərdir. Bəllidir ki, Şuşada yaradılmış “Məclisi-üns” ədəbi məclisinə 25 il rəhbərlik etmiş Xurşudbanu Natəvan həm də Azərbaycanda xeyriyyəçiliyin əsasını qoymuş nəcib şəxsiyyətlərdən biri sayılıb. Ömrü boyu kimsəsizlərə pənah olan, yoxsullara əl tutan, doğma şəhəri Şuşada abadlıq işləri aparan, şəhərə su çəkdirən, hətta Bibiheybət məscidinə ilk yol salan Natəvana xalq böyük ehtiram və hörmətlə “Xan qızı” deyə müraciət edərdi. 1832-ci ildə Şuşada doğulan 1897-ci ildə dünyasını dəyişən Xurşudbanu Natəvan Ağdamda – şəcərələrinə məxsus İmarət qəbiristanlığında dəfn olunub”[11].

Xurşudbanu Natəvanın bibisi Gövhər ağa Cavanşir də incə qəlbli şairə və məşhur xeyriyyəçi olmuşdur. “Tikdirdiyi məktəb, xəstəxana, körpü, məscid, mədrəsə ilə Şuşanın memarlıq kompleksinin yaradılmasına böyük töhfələr verən Gövhər ağa dünyasını dəyişərkən, bütün əmlakını xalqa paylamış, tikdirdiyi bir məscidi və bir məktəbi özünün oğul varisləri adlandırmışdı” [10, s.53].

XIX əsrdə erməni xalqının milli xarakteri ilə bağlı “öz fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan, hiyləgər, kələkbaz və nankor adamlara çevrilmiş qövüm” [2, s.54] – deyə, yazan A.Düma Azərbaycanlılar haqqında isə yazır: “O ki, qaldı azərbaycanlılara biz onlar haqqında yuxarıda danışmışdıq. Qafqaz qəbilələri ilə qaynayıb-qarışması azərbaycanlıların təbiiliyini daha da artırmışdır. Bu xalq vaxtilə müzəffər olmuş, ürəyində indinin özündə də döyüşkən olaraq qalır. Azərbaycanlı ilə bir şey barədə sövdələşəndə ondan imzalanmış sənəd tələb etməyə ehtiyac yoxdur. Söz verdi, qurtardı” [2, s.55]. Dünya şöhrətli yazıçının bu fikirlərini Azərbaycan qadınlarına da aid etmək olar. Beləki, XIX əsr və XX-ci əsrin əvvəllərində əsarət altında olan xalqın genefondunun və milli ruhunun qorunub saxlanılmasında onlar tarixi missiyyə yerinə yetirmişlər.

Azərbaycanın maarifçilik tarixində xüsusi rol oynamış xanımlar arasında Həmidə xanım Cavanşir-Məmmədquluzadə, Hənifə xanım Abayeva-Məlikova və Şəfiqə xanım Qaspiralını tarix yarıdan xanımlar kimi təqdim etmək isərdik. Öncədən qeyd etmək isərdik ki, bu xanımların hər birinin həyatı və ictimai-maarifçi fəaliyyətinin öyrənilməyə və tədqiqata ehtiyacı var. Onların tarixi fəaliyyətinin araşdırılması və təbliği gənc nəslin milli ruhda tərbiyyəsində mühüm rol oynaya bilər.

Qarabağın məşhur Cavanşirlər nəslindən olan, “Qarabağnamə” müəlliflərindən biri Əhməd bəy Cavanşirin qızı Həmidə xanım Məmmədquluzadə (Cavanşir) at çapmaqda, tufəng atmaqda heç də kişilərdən geri qalmırdı. Azərbaycanın dahi yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin ömür-gün yoldaşı olan Həmidə xanım yazıçını dəfələrlə ölümdən xilas etmişdi. Görkəmli yazıçıdan Həmidə xanım haqqında soruşduqda o, qısaca olaraq demişdi: “O, qadın deyil, tumanlı generaldı”. Mənəviyyat adamı olan Həmidə xanım Cavanşirin həyatı onun əsl-kökünə bağlılığı ilə seçilir. Həmidə xanım “Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim”də yazır: Mirzə Cəlil bir dəfə özü haqqında mənə belə dedi: “Mən ailə həyatı üçün yaranmamışam. Əslində dərvişvari bir adamam, xasiyyətim ağırdır, əsəbiyəm. Etiraf edirəm ki, mənimlə yaşamaq çox çətindir. Uşaqları tərbiyə etməyə səbrim çatmır. Sən mənə ailə adamı eləyibsən.” [7, s.65]. Həmidə xanımın əsərindən bəzi fraqmentləri təqdim etməyi özümə borc bilirəm. “1907-ci ildə Qarabağda çəyirtikə və aclıq gözlənilirdi. Belə də oldu. Mən hər ehtimala qarşı xeyli darı ehtiyatı saxlamışdım. Aclıq zamanı camata darı və un payladım. Bu haqda o zamanın qəzetlərində yazılmışdır” [7, s.26]. “Mən evdə çörək bişirtirir, aparıb ayrı-ayrı məntəqələrdə özüm fəhlələrə paylayırdım” [7, s.27]. Mən hər yaz fəslində dərman sifariş edib gətirtirir və uşaqları peyvənd edirdim. Axırda peyvənd etdirmək istəyənlərin sayı elə çoxalmışdı ki, mən işin öhdəsindən tək gələ bilmirdim. Ona görə də yaxın adamlarımdan bəzilərinə də peyvənd etməyi öyrətmişdim. O cümlədən, Mirzə Cəlil və onun qardaşı Mirzə Ələkbər də peyvənd etməyi öyrənmişdilər” [7, s.52].

“1911-ci ilin baharında Tiflisdə Mirzə Cəlilin yanında yaşayırdım. Eşitdim ki, istedadlı şairimiz Sabir bərk xəstələnmişdir. Mirzə Cəlil ona məktub yazıb müalicə üçün Tiflisə dəvət elədi. Sabir gəldi. Biz hamımız onun başına fırlanırdıq, müalicəsi üçün əlimizdən gələni əsirgəmərdik. Sabir çox nürani, mehriban bir şəxs idi” [7, s.55]. Həmidə Xanim Cavanşir (Məmmədquluzadə) Azərbaycanın zadəgan-ziyalı zümrəsinin ən görkəmli qadın nümayəndələrindən biridir. Ömrü boyu xeyriyyəçilik və marifçiliklə məşğul olan Həmidə Xanımın fəaliyyəti həm də tarixçi və etnoqraflar üçün bir mənbədir. Belə ki, siyasi repressiyaların tüğyan etdiyi bir vaxtda Mircəfər Bağırov özünün “Qarabağdakı bolşevik fəaliyyəti, vətən və xalq qarşısında xidmətləri” barədə Həmidə Xanımın yazmasını sifariş edir. Həmidə Xanımın isə cavabı qısa və konkret olur, “mən görmədiklərimi yaza bilmərəm” və beləliklə o, “yalancı tarix” yazmaqdan və rəhbəri mədh etməkdən qəti imtina edir. O, qırmızı terrorun hökm sürdüyü bir dövrdə də öz xanзадə əslinə həmişə sadıq qalan, həmişə şux gözən mədəniyyət adamı, böyük şəxsiyyət olaraq qalmışdır. Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafında, cəmiyyətdə geniş yayılmasında qadın ziyalıların, xeyriyyəçilərin, fikir adamlarının da böyük əməyi olub.

Tariximizdə elə qadın şəxsiyyətlər var ki, onların fəaliyyəti, işıqlı əməlləri günü bu gün də fəxrlə xatırlanır. Onlardan biri də tariximizdə böyük iz qoymuş Hənifə xanim Abayeva (Məlikova) olmuşdur. Hənifə xanim deyirdi: “Həyatımın məqsədi – avam kütlənin, xüsusən də qadınların hüquqları və istismara qarşı mübarizədə türk qadınlarının mədəni səviyyəsini qaldırmaq olmuş və olacaqdır. Xoşbəxtəm ki, türk qadının əsarətdən qurtarması üçün bütün üfüqlərin açıldığı dövrə kimi yaşamışam”. Onun adı Azərbaycan tarixinə həm də ilk maarifçi qadınlardan biri kimi düşüb. Hənifə xanim Həsən bəy Zərdabiyə təkcə həyat yoldaşı yox, həm də mübarizə yoldaşı oldu.

Həsən bəy Zərdabda yaşadıkları dövrdə, 1880-ci ildən başlayaraq Hənifə xanimlə birlikdə öz evlərində pulsuz məktəb açdı. Onlar təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, heç bir təmənnə ummadan uşaqlara savad öyrədirdilər. Bu zaman Bakıda çadrasız gənc müsəlman qadının görünməsi xəbəri ildırım sürətilə şəhərə yayılır. Hənifə xanımın Bakıya özü ilə gətirdiyi maarifçilik işığının gücü ilə ziyalı xanımların sayı getdikcə artır. Zadəgan ailəsində böyüyən, ömründə heç bir çətinliklə qarşılaşmayan Hənifə xanim Həsən bəy Zərdabiyə qarşı hücumlara və ağır şərtlər altında çalışmalarına baxmayaraq, öz yolundan çəkinmir. Hənifə xanim Azərbaycan xalqı üçün ziyalı qadınların böyük bir nəslini yetişdirib. Ayna Sultanova, Xavər Şabanova, Şəhrəbanu Zeynalova, Sonaxanim Axundova, Minə Mirzəyevə və yüzlərlə digərləri. Həsən bəyin kiçik qızı Qərubsoltan xanim Məlikova xatirələrində yazırdı: “Evimizdə 10 uşaq qalırdı. Anam onları məktəbə hazırlayırdı. Bu uşaqlardan biri Qubadan gəlmişdi. O, oxumaq istədiyini qətiyyətlə atama bildirmişdi. Atam onu zarafatla Azərbaycanın Lomonosovu adlandırır. Seyidov fəsiləli bu uşaq sonra ali hüquqşünas təhsili aldı. Atam bu uşaqlara çox qayğı və diqqət göstərirdi. Uşaqlar onun ümid və iftixarı idi”. Həsən bəy Zərdabinin o dövrdə başqaları üçün mümkün olmayan işlərin öhdəsindən gəlməsinin bir qaynağı onun millət sevgisində idisə, digər mənbəyi ailəsindəki yüksək ziyalı mühit idi [13].

Əkinçi qəzetini hazırlamaqda Hənifə xanim Həsən bəyə hər cür kömək göstərirmiş, hətta gecələr səhərədək çap maşının ağır çarxını zərif vücudu ilə fırladıb Əkinçinin işıq üzü görməsini tezləşdirirmiş. (Böyük Əkinçilər ailəsi. Xalq qəzeti 24 iyul 2005-ci il).

Zərdabinin maariflənmə uğrunda qızgın fəaliyyəti, onun Azərbaycanın zəhmətkeş xalqının hüquqları uğrunda apardığı mübarizə məmurların hiddətinə səbəb olmaya bilməzdi. Onlardan birinin Zərdabiyə müraciəti də təsadüfi deyil: “Biz üstünüzə benzin töküüb, sizi yandırmaq istərdik. Siz olmasaydınız, biz dilsiz-ağızsız müsəlman sürüsü ilə işləyərdik” [9, s.395].

Mürtəcə dairələr “Əkinçi” qəzetinin və onun yaradıcısı H.B.Zərdabinin əleyhinə kəskin şəkildə çıxışlar edərək onu “papaqlı urus” adlandırdılar. Hökumət orqanlarına Zərdabidən saysız-hesabsız şeytançılıq edilirdi. Məscidlərdə ruhanilər onu xristianlığın təbliğçisi kimi yamanladılar [9, s.386].

1920-ci ildən etibarən Fransada siyasi mühacir həyatı yaşayan milli-azadlıq hərəkatının və Azərbaycan Cümhuriyyətinin öndərlərindən biri olan Əlimərdan bəy Topçubaşov da bu mühüm, əlamətdar ildönümünə öz tövhəsini vermişdi: “Azərbaycanın yol göstərni” adlı tədqiqatı ilə Zərdabi

fenomeni üzərinə işıq salmağa çalışmışdı.

Əlimərdan bəy nə xaricdə, nə də vətəndə çapına heç bir ümid bəsləmədiyi bu əsəri qələmə almağı yalnız H.Zərdabinin işıqlı xatirəsi qarşısında deyil, övladları və xalqı qarşısında özünün vicdan borcu saymışdı. (Onun ailəsində Həsən bəy Zərdabinin beş nəvəsi böyüyürdü).

İlk səhifəsində öz əli ilə “Sevimli qızım Sara üçün babası haqqında” sözləri yazılmış yığcam, lakin dolğun mündəricəyə və ümumiləndirmə gücünə malik əsər vasitəsi ilə Əlimərdan bəy ilk növbədə övladlarının Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir və mədəniyyət tarixində silinməz izlər qoymuş bir nəslin davamçıları olduqlarını öyrənmələrini və yadda saxlamalarını istəyirdi.

O, 1893-cü ildə Həsən bəyin böyük qızı Pəri xanım Məlikova ilə ailə qurmuşdu. Kiçik yaşlarında valideynlərinin hər ikisini itirən, nənəsinin himayəsində böyüyən Ə.Topçubaşov Həsən bəyin simasında özünə ikinci ata, Hənifə xanımın simasında isə ana tapmışdı.

“Çox hörmətli və əziz ana” - deyə, Əlimərdan bəy Pəri xanımla nikahlarından bir ay sonra - 1894-cü il yanvarın 28-də - Tiflisdən Hənifə xanıma göndərdiyi məktubda yazırdı: “Sizə müraciətlə “Ana”sözünü demək nə qədər xoşdur! Həyatımda ilk dəfədir ki, böyük mənə daşıyan və yaddaşımda əbədi iz buraxan bu sözü belə zövq və məmnunluqla işlədirəm. İlk dəfədir ki, bu sözü “şüurlu” şəkildə dilimə gətirirəm və inanıram ki, müraciətim sizin ana ürəyinizdə də əks-səda tapacaq. Ümid etmək istərdim ki, bundan sonra o ürəkdə öz övladlarınızla birlikdə mənə də kiçik bir guşə ayrılacaq” [15].

XIX əsrdə sözügedən dəyərlərin qorunmasında Azərbaycan xanımları əsl mücadilə etmişlər. Həm ana dilimizin, həm də digər mental dəyərlərimizin keşikçisi olan bütöv bir aşiq, şair, xeyriyyəçi, maarifçi nəslə yetişdi. XX-ci əsrin əvvəllərində Sona Axundova, Asya Axundzadə, Maral xanım Nəbizadə, Ümmügülüm kimi vətənpərvər istiqlal şairləri yaşayıb yaratmışlar. Onların şerləri başdan-başa maarif və mədəniyyətə bağlılıq, gənc nəsilə istiqlal ideyaları və vətənpərvərlik hissləri aşılayan ideyalarla zəngindir. Ümmügülüm Rəsulzadə yaradıcılığına bir az genəl yanaşmaq istərdim. İstiqlal şairi olan Ümmügülüm “Dərddə nəğmə”, “Mənə andım”, “Böyük Sabirə”, “Ayrılıq”, “Bayrağım enərkən” və sair şerləri Azərbaycan qadınının Milli istiqlala münasibətinin təzahürüdür. İlk soyadı Rəsulzadə olan Ümmügülüm xanım 1899-cu ildə Bakıda anadan olmuşdur. Məmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi qızı, görkəmli naşir və tənqidçi Seyid Hüseynin həyat yoldaşı idi. Hər ikisinin acı taleyini paylaşmalı oldu. İlk müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə milli vətənpərvərlik və türkçülük ruhunda şeirlər yazmış Ümmügülüm 1937-ci ildə əri tutulduqdan sonra həbs olunaraq Sibirə sürgün edilmiş, 1944-cü ildə vəfat etmişdir [4, s.139-142].

Açar sözlər: mənəvi bütövlük, şərəf və ləyaqət, mücadilə, adət-ənənə.

Ədəbiyyat

- 1 Azərbaycan tarixi (S.Əliyarlının redaktəsi ilə) Bakı, 1996.
2. Düma A. Qafqaz səfəri. Bakı-1985.
3. Əli bəy Hüseynzadə. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” Bakı, 1997.
4. Cəfərzadə Ə. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları. Bakı, 1974,
5. Cəfərzadə Ə. Azərbaycan qadın şairləri antologiyası. Bakı, 2005.
6. Həsən bəy Zərdabi. Əkinçi (elm və həyat). Bakı, 2010.
7. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı, 1967.
8. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
9. Hüseynov H. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, 2006.
10. Xəlilli.X. Qarabağ: etno mənəvi inkişaf tarixi. Bakı, 2006.
11. Çəmənli M. Xan qızı. Azərbaycan qəzeti 15 avqust 2012-ci il.
12. Xəlilzadə F. “Xan qızının övladları” .Azərbaycan qəzeti 15 avqust 2012 –ci il.
13. Xalq qəzeti 24-iyul- 2005-ci il (Böyük “Əkinçi”lər ailəsi).
14. Rzazadə Ə., .Kulis az
15. Quliyev V., Topçubaşi Ə. Zərdabişünas. 525-ci qəzet, 2010, 28 may, № 20.

THE ROLE WOMEN IN THE FORMING OF THE PUBLIC THINKING IN AZERBAIJAN IN THE XIX CENTURY AND BEGINNING OF THE XX CENTURY

In the paper the role women in the forming of the public thinking in Azerbaijan in the XIX century and beginning of the XX century is analyzed.

Keywords: Moral unity, honour, fight, traditions.

КАЗАХСТАНСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ ОСНОВАННЫЕ НА БРАТСТВЕ

¹Жабай Калиев, ²Кайыркен Адиев

¹Институт Истории Государства МОН РК,

²Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан

e-mail: kairken82@gmail.com

Отношения между Казахстаном и Азербайджаном начались с обретения независимости двух стран. 21 декабря 1991 года Казахстан признал независимость Азербайджана, провозглашенную 18 октября. С 27 августа 1992 года между Казахстаном и Азербайджаном установлены дипломатические отношения. Первый шаг в укреплении отношений между Казахстаном и Азербайджаном сделал президент Азербайджанской Республики Г.А. Алиев [1]. Этот шаг сыграл важную роль в развитии двусторонних отношений.

Четверть века по меркам истории небольшой период, однако, для новых независимых государств это целая эпоха. За эти годы две республики не только сохранили дружбу, но и сумели укрепить казахстанско-азербайджанские отношения до уровня стратегического партнерства. В этом процессе большую роль сыграли Гейдар Алиев и Нурсултан Назарбаев. Отношения между нашими странами основаны на сходстве языка и культуры, единстве религий, исторических корнях и географической близости. Казахстан и Азербайджан объединяет общая история и стратегия взаимовыгодного партнерства в будущем. Углублению и расширению партнерства способствуют интенсивное взаимодействие министерств и ведомств, средств массовой информации и институтов гражданского общества двух государств [2]. К объекту и предметам международных отношений относятся и культурные, научные и прочие отношения; составляющие основу данных отношений духовно-нравственные, правовые, социально-культурные и прочие нормы [3].

Страны также активно сотрудничают в культурно-гуманитарной сфере. В целях развития культурных связей в 1993 году в Баку создано общество дружбы «Азербайджан-Казахстан». С того времени независимые братские республики достигли нового уровня двустороннего сотрудничества. Общество объединило писателей из двух стран, народных артистов, художников, кинематографистов и других представителей искусства и культуры, а также деловые круги.

Общество дружбы играет важную роль в развитии казахстанско-азербайджанских отношений и вносит значительный вклад в укрепление добрососедских и братских отношений между Астаной и Баку. Под эгидой Общества дружбы известный кинорежиссер Азербайджана Октай Миркасимов снял документальный фильм «Тяжелые годы... Хорошее счастье», который

воспевают толерантность, гостеприимство, милосердие и гуманизм казахского народа. Общество дружбы также проводит свои творческие вечера.

10 июня 1997 года Министерство образования и культуры Республики Казахстан и Министерство образования Азербайджанской Республики подписали соглашение о сотрудничестве в области образования. Это соглашение стало очень важным шагом на пути дальнейшего развития двусторонних отношений и обмена опытом и вносит существенный вклад в развитие и сохранение отношений в соответствии с новой исторической ситуацией.

Вектор активного сотрудничества двух стран в образовательной, научной, культурной и других гуманитарных сферах, который был задан на первом заседании казахстанско-азербайджанской межправительственной комиссии по экономическому сотрудничеству в 1999 году, является важным фактором укрепления взаимопонимания и доверия в межгосударственных отношениях. С учетом этого, Правительствами Республики Казахстан и Азербайджанской Республики 15 февраля 2005 года принята программа долгосрочного сотрудничества в области культуры, образования, науки и туризма.

В пункте 12 Программы говорится: «Стороны будут проводить совместные научные исследования по проблемам: исследования в области классической и современной ориенталистики, тюркологии древних и средних веков в области языков, литературы, истории, этнографии и музыкальной тюркологии; фундаментальные разработки по проблемам внешней политики, истории международных отношений и взаимоотношений глобальных политических, социально-демографических, экономических проблем; выработка совместных научных проектов с последующим подписанием договора о совместном сотрудничестве по актуальным проблемам тюркского и общего языкознания. Стороны будут организовывать обмен специалистами для научно-исследовательской, лекционной деятельности и подготовки научных кадров. Стороны будут способствовать обмену научными работниками, экспертами, студентами в целях сотрудничать друг с другом в подготовке высококвалифицированных кадров» [4]. Руководитель клуба политологов «Южный Кавказ» Ильгар Велизаде отметил, что Казахстан и Азербайджан связывают дружественные отношения, основанные на общих тюркских этнокультурных корнях, а также схожих политических, экономических и культурных позициях. Эксперт заметил, что Азербайджан ищет дружбы с Казахстаном, чтобы упрочить свои позиции в регионе, зная, что это возможно сделать, лишь опираясь на надежных партнеров. Согласно программе Министерства культуры двух стран рассмотрели вопросы проведения Дней культуры Казахстана в Азербайджанской Республике и Дней культуры Азербайджана в Казахстане. Целью этих мероприятий является развитие культурных связей между Казахстаном и Азербайджаном и дальнейшее укрепление дружеских отношений. Так, в Казахстане состоялась выставка ковра и прикладного искусства, национальных музыкальных инструментов Азербайджанской Республики [4]. На открытии международной конференции «Азербайджан – Центральная Азия: сотрудничество, развитие и общие вызовы» директор Центра стратегических исследований при Президенте Азербайджанской Республики Фархад Мамедов отметил, что регион Центральная Азия имеет очень важное значение для Азербайджана, равно как и Азербайджан для Центральной Азии. По его мнению, Азербайджан исследует пути расширения экономического так и культурного сотрудничества со странами ЦА, поскольку у наших стран есть общая история и культура [5]. Сотрудничество Азербайджана с регионами Центральной Азии предвещает большие перспективы, основа которых строится на культурно-гуманитарном и экономическом сотрудничестве стран в течение многих лет.

В Баку и Шеки при поддержке администрации Кызылординской области, ТЮРКСОЙ и Министерства культуры и туризма Азербайджана организован ряд культурных мероприятий. В их числе выступления деятелей культуры Казахстана в концертном зале Государственного академического театра оперы и балета имени Ахундова. Публика тепло приветствовала как

отдельных актеров, так и знаменитые творческие коллективы, такие как народный фольклорный этнографический оркестр «Отырар сазы», государственный ансамбль танца «Гульдер» и этно-фольклорная группа «Туран».

Кроме того, возрождается сотрудничество, культурные обмены и контакты в сфере поп-музыки, цирке, театре и изобразительном искусстве, кинематографе, библиотечном и музейном деле, защите объектов исторического и культурного наследия, самодетельном искусстве, национальных профессиях и других культурных явлениях. Следует отметить, что Общество дружбы впервые опубликовало книгу Н.А. Назарбаева «Критическое десятилетие» на азербайджанском языке на латинской графике. Презентация книги прошла на самом высоком уровне в Гулистанском дворце [4].

В рамках Дней культуры Казахстана были организованы выставки, направленные на популяризацию и продвижение исторического и культурного наследия Казахстана. На выставках были представлены памятники истории и культуры Казахстана, народные промыслы, национальные традиции.

Сотрудничество в области культуры между странами Содружества Независимых Государств находится на высоком уровне. Так, в Баку ежегодно проводится Международный кинофестиваль «Восток-Запад» при поддержке Союза кинематографистов стран СНГ и Балтии, а также Союза кинематографистов Азербайджана и Фонда 100-летия Всемирного кино [6]. Традиционным стало участие в кинофестивале казахстанских кинематографистов. В разные годы в фестивале участвовали фильмы Сатыбалды Нарымбетова (Молитва Лейлы), Жанабека Жетыруова (Мир света), а также известные киноленты «Кочевники», «Подарок Сталину» и другие. В 2008 году в Астане прошел Международный фестиваль традиционной тюркской музыки «Музыка Великой степи». В фестивале приняли участие музыканты из Азербайджана [7].

Похоже, что сегодняшние политические и экономические отношения и дружеские отношения между двумя странами будут зависеть от культурного и духовного сотрудничества, потому что международный престиж определяется его культурным и духовным наследием. Отличительной чертой Гейдара Алиева как лидера является то, что он создал все условия для культурного и духовного развития народа Азербайджана [8]. Культурное сотрудничество является одним из качественных показателей отношений между двумя странами. Он стал образцом не только духовной близости двух стран и народов, но и олицетворял высокий уровень взаимопонимания и сотрудничества на протяжении 25 лет двусторонних отношений.

16 сентября 1996 года правительства двух стран подписали соглашение о сотрудничестве в сфере молодежной политики и спорта. За эти годы по данным направлениям проделана большая работа. Казахстанцы приняли активное участие в таких крупных международных мероприятиях как Всемирная шахматная Олимпиада, Глобальный молодежный форум, Исламские игры лояльности и др., проведенных в Азербайджанской Республике. В Актау был организован Международный молодежный форум, в преддверие которого прошел казахстанско-азербайджанский день молодежи. В ходе встречи стороны подписали меморандум о взаимодействии и дальнейшем сотрудничестве.

В рамках Постоянного совета министров культуры тюркоязычных стран Казахстан и Азербайджан развивают тесные связи в области культуры и искусства. Осуществляют совместные проекты по популяризации и исследованию культурных ценностей государств-членов ТЮРКСОЙ. В результате этих проектов были выпущены две книги и компакт-диски. По инициативе Министерства культуры Азербайджана планируется создать международный центр по охране материального и нематериального культурного наследия тюркских народов, а также активизировать сотрудничество по развитию сотрудничества с Азербайджаном. Особенно в области библиотечных и музейных дел, восстановления и защиты памятников истории и культуры. В этой связи для повышения квалификации и дополнительного обучения библиотекарей,

реставраторов и музейного персонала реализуются целевые стажировки [9]. Азербайджанский ученый Муса Гасымлы уделяет внимание вопросам научно-образовательных культурных связей с Казахстаном и Центральной Азией. Исследуя культурные связи, автор делает правильный вывод о том, что расширение культурных связей оказывает положительное влияние на политические взаимоотношения государств. В своем труде он пишет: «Культурные связи тюркских народов Центральной Азии и Азербайджана имеют глубокие корни, подтверждая общность происхождения, религии и, соответственно, схожесть языка и, частично, обычаев, параллели исторического развития и исторических судеб» [10]. Поэтому нам необходимо дать новый импульс дальнейшему углублению отношений между двумя странами в этой области.

Сотрудничество в спортивной сфере между Казахстаном и Азербайджаном в настоящее время осуществляется на уровне федераций. В рамках официальных спортивных соревнований спортсмены Казахстана и Азербайджана принимают участие в спортивных мероприятиях в двух странах. Учитывая традиционную дружбу между народами двух стран, сотрудничество сосредоточено в следующих областях:

- участие спортсменов в международных спортивных соревнованиях, проводимых в обеих странах;
- сотрудничество между командами и клубами в различных видах спорта;
- проведение конференций, научных семинаров, курсов направленных на повышение квалификации тренерского состава;
- обмен информацией, касающейся спортивного резерва и опыта подготовки спортсменов высшей квалификации, а также спортивной науки и медицины [9].

Спортивные делегации Казахстана и Азербайджана активно участвуют в различных турнирах и международных соревнованиях, проводимых в двух странах. Например, в марте 2016 года в Баку для участия в международном турнире побывала команда профессионального клуба боксеров «Астана-Арланс».

7 апреля 2000 года правительства двух стран подписали соглашение о сотрудничестве в области сертификации высококвалифицированных научных и педагогических кадров. В рамках этого соглашения установлены тесные контакты между научно-исследовательскими институтами и университетами двух стран. Соответствующий меморандум подписали ректор Казахского национального университета им. аль-Фараби Г. Мутанов и ректор Бакинского университета А. Магеррамов и ректор Кавказского университета А. Саных. Преподаватели и исследователи двух стран регулярно обмениваются опытом. Например, преподаватель кафедры тюркской литературы филологического факультета Бакинского государственного университета, заведующая Центром Абая Ф. Дурсунова читала лекции студентам филологического факультета в Казахском национальном университете имени аль-Фараби. В Бакинском государственном университете организована международная конференция, посвященная 550-летию Казахского ханства и 170-летию Абая. В рамках конференции состоялась презентация сборника научных статей на азербайджанском языке, посвященного 550-летию Казахского ханства и изданного под эгидой Международной тюркской академии и Посольства. Специальный выпуск международного журнала IRS, посвященный 25-летию установления дипломатических отношений между Казахстаном и Азербайджаном, опубликован на казахском языке [2].

В 2016 году в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева, а также в Центре Абая Бакинского государственного университета состоялась презентация лиро-эпической поэмы «Кыз Жибек» на азербайджанском языке. Поэму перевел заведующий кафедрой тюркологии Бакинского государственного университета, кандидат филологических наук, профессор Р. Аскеров. На целях дальнейшего укрепления дружбы, братства и взаимопонимания двух стран в Бакинском университете преподается предмет казахской национальной литературы [2]. В последние годы культурные связи между двумя странами стали более интенсивными.

Азербайджан высоко оценивает отношения, сложившиеся между Казахстаном, способствующие дальнейшему углублению отношений в сфере экономики и культуры.

Таким образом, с момента установления дипломатических отношений между двумя странами, развития политических и дипломатических отношений между Казахстаном и Азербайджаном, культурные связи между двумя странами неуклонно развиваются. Сегодня можно отмечать успехи двухстороннего торгово-экономического сотрудничества, а также целесообразно углубления культурно-гуманитарного сотрудничества. Очевидно, что культурные обмены и взаимодействие между двумя странами играют жизненно важную роль во взаимопонимании двух народов. С культурной точки зрения это, несомненно, способствует всестороннему развитию казахстанско-азербайджанских отношений.

Ключевые слова: сотрудничество, соглашение, культурные связи, образовательные и научные контакты, меморандум, двусторонний обмен специалистами, партнерство.

Литература

1. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан мен Күнгеі Кавказ қатынастары. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана. 2010. 7-бет.
2. Официальный сайт Министерства иностранных дел РК. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.mfa.gov.kz
3. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Şərq-Qərб, Баку, 2007, с. 21.
4. Азербайджанское государственное информационное агентство. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.azertag.az
5. Национальный архив РК. Ф-54, О-1, Д-463.
6. Официальный сайт Министерства иностранных дел АР. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.mfa.gov.az
7. Национальный архив РК. Ф-54, О-1, Д-592.
8. Национальный архив РК. Ф-54, О-1, Д-591.
9. Гусейнова И. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. – Баку: Таксил, 2005. – с. 9.
10. Национальный архив РК. Ф-54, О-1, Д-595.
11. Гасымлы М. Азербайджан в международных культурных связях. – Киев: 2014. – стр.300.

KAZAKHSTAN-AZERBAIJAN CULTURAL RELATIONS BASED ON BROTHERHOOD

The article examines the historically established relationship between Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan in the field of science, culture and education. The Kazakh-Azerbaijani scientific and cultural interrelations are considered, development and strengthening of cooperation between the two states in specific areas of culture, science and education are shown. The unity of the historical roots and cultural origins of the peoples of the two states was underscored, the process of establishing scientific and cultural cooperation between independent Kazakhstan and Azerbaijan was disclosed.

Keywords: cooperation, agreement, cultural ties, educational and scientific contacts, memorandum, bilateral exchange of specialists, partnership.

ПРАВА БОЛЬШИНСТВА: РЕАЛИЗАЦИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ**Галина Комкова**

Саратовский Национальный Исследовательский Государственный Университет имени Н.Г. Чернышевского, Саратов, Россия
e-mail: komkova_galina@mail.ru

Весьма перспективным направлением научной мысли различных гуманитарных наук в последнее время стало изучение прав тех социальных групп, которые составляют меньшинство населения того или иного государства: беженцы, инвалиды и другие социально незащищенные слои населения, лица с нетрадиционной сексуальной ориентацией, малочисленные национальные группы и др. Их правам в зарубежных демократических странах уделяется повышенное внимание, их дискриминация вызывает отрицательную реакцию международных правозащитных организаций, их защита выступает в качестве приоритетных направлений государственной социальной политики во многих странах. Однако, иногда создается впечатление, что в борьбе за права меньшинств забывают о правах большинства людей, которые живут в той или иной стране: коренного населения; людей, не имеющих серьезных заболеваний; лиц, воспитанных на традиционных семейных ценностях и др.

Тем не менее, именно это большинство граждан определенной страны создает своим трудом богатство и процветание государства, формирует на выборах органы власти, может решить любой важный государственный вопрос на референдуме. Как отмечал еще в 1835 году в своей книге «Демократия в Америке» французский ученый и политик Алексис де Токвиль: «Большинство может ошибаться в отдельных вопросах, но в целом оно всегда право, оно представляет собой высшую моральную силу общества» [4, с.34].

В любом современном обществе существует деление на классы: высший класс (те, кто владеет производственными ресурсами и прямо их контролирует, богатые, крупные промышленники, верхушка руководства); средний класс (включающий большинство «белых воротничков» и профессионалов); рабочий класс («синие воротнички» или занятые ручным трудом) [1, с.52]. Меньшинством в государстве выступают тот слой населения, который относится как к элите, так и тот, кто считается бедняками. Элита – понятие многоплановое, однако в любой сфере жизни общества «элита суть меньшинство, противостоящее остальной части общества, его средним и нижним слоям как некоей «массе» [3, с.131-132].

Формально юридически в Российском государстве, как и в других странах, нет классов, слоев и прослоек населения, но фактически существует «элита», «средний класс» и «бедное население».

Власть небольшого количества людей над большим количеством неизбежна хотя бы потому, что меньшинство заведомо лучше организовано и структурировано. Статус элиты как высшего сословия или касты может закрепляться как законодательно, так и в религиозных установках, а может оформляться и другим образом. Элита – это группы, обладающие особым менталитетом, образом жизни, которые отделяют их от всего остального населения, устанавливая определенную социальную дистанцию.

Средний класс занимает промежуточное положение между элитой и бедным населением в системе социальной стратификации. Именно этот слой выступает в качестве большинства, поскольку в развитых странах его доля составляет 55-60%. В этих странах есть понимание того, что именно представители среднего класса самостоятельны, независимы, самодостойчны, а потому тяготеют к демократии, что придает стабильность многим демократическим институтам. Кроме того, эти люди, имеющие стабильный достаточно высокий доход, являются основными потребителями товаров и услуг, а потому стимулируют развитие рыночной эконо-

мики. Именно представители среднего класса первыми овладевают инновационными формами поведения, в том числе потребительского, осваивают передовые информационные технологии, которые потом транслируются в остальные социальные группы. Любое демократическое государство, стремясь обеспечить собственную стабильность, будет способствовать укреплению собственного среднего класса, составляющего подавляющее большинство населения.

Однако невозможно выделить единый средний класс для всех государств мира, поскольку имеются субъективные факторы, по которым выделяется средний класс именно этой страны. Поэтому средний класс в одной стране может считаться бедным в другой или наоборот, однако для данной страны он все равно будет являться средним классом.

Как же обстоит дело со средним классом в России? Единой точки зрения о том, кого можно отнести к российскому среднему классу среди ученых и представителей органов власти нет. К нему можно отнести от 4,1% до более чем 80% населения России. Нижний предел связан с экономическими критериями, принятыми в западных странах: ежемесячный доход в 2—2,5 тыс. долларов, жилье от 40 кв. м общей площади и два-три автомобиля на семью. А верхний – с методикой Всемирного банка, которая относит к обеспеченным тех людей, чей доход составляет от 10 долларов в день по паритету покупательной способности, а также с результатами социологических опросов населения нашей страны, 80% которых считают себя средним классом. Объяснил этот феномен еще в 2004 году академик РАН Руслан Гринберг: «При отсутствии в России среднего класса почти половина населения отождествляет себя со средним классом — то есть более или менее довольны жизнью, что еще больше укрепляет уверенность власти в правильности своего поведения» [5].

Если учесть, что официально бедными в 2016 году в России являлись 13,4 % от численности всего населения России, что составляет 19,6 млн. человек [2], а богатых или сверх-богатых людей в России не более 1%, то методом исключения можно предположить, что все остальные относятся к среднему классу.

Глава Министерства экономического развития Российской Федерации Максим Орешкин назвал нижнюю границу дохода среднего класса в России. По его оценке - это 20–30 тыс. рублей с поправкой на регион [6]. По данным Института социологии РАН, к среднему классу в России сегодня можно отнести 28 млн человек, или около 20% россиян, однако по другим данным на данном этапе развития России в средний класс входят больше трети всего населения - 42% населения. Тем не менее, тот факт, что большинство населения России позиционирует себя как средний класс, вызывает оптимизм, поскольку эта часть населения не будет характеризоваться патерналистским поведением, требуя от власти поддержки и помощи.

Тем не менее, несмотря на то, что социальная помощь и поддержка Российского государства адресована, прежде всего, бедному населению игнорировать права большинства – среднего класса неразумно с точки зрения обеспечения безопасности и стабильности самого государства, его конституционного строя. Так, например, за последние годы, в России, находящейся в состоянии финансово-экономического кризиса, наибольшие потери понесли не беднейшие слои населения, которым интенсивно помогало государство, поднимая порог минимального размера оплаты труда (МРОТ) с 1 января 2015 года с 5965 рублей, почти в полтора раза с 1 января 2018 до 9489 рублей, а именно средний класс, доходы которого уменьшились в годы кризиса на 12,8%, а накопленная инфляция составила 25,8%. Причем у лиц с самыми высокими доходами за этот период наблюдался самый значительный рост заработков. В результате кризиса наиболее чувствительный к снижению качества жизни средний класс был вынужден уменьшить свои расходы. По данным Института социальной политики Высшей школы экономики россияне со средним достатком чаще всего сэкономили на покупке одежды и обуви (с этим пришлось столкнуться 54% тех, чей среднедушевой доход в семье составлял 14,5 тыс. рублей в месяц, и 46% тех, кто обладает доходом от 23,8 тыс. рублей в месяц на человека), а

также на продуктах питания (45% и 36%) и отдыхе (42% и 45%), на досуге (35% и 34%) и дорогостоящих товарах длительного пользования (32% и 27%) [7]. Однако такое игнорирование интересов среднего класса, составляющего большинство населения России может привести не только к отторжению им социальной политики государства, но и к реальному противостоянию, что может выразиться в экономическом упадке, непредсказуемости результатов выборов, протестным акциям.

Таким образом, государство, реализуя свои функции, не должно игнорировать права среднего класса, особенно в период кризиса, всячески способствуя его поддержке, что может выразиться в ослаблении налогового бремени для малого и среднего бизнеса, повышении заработной плат среднему слою работающих граждан, помощи семьям, имеющим детей в целях включения в трудовую деятельность всех работоспособных членов семьи и т.п. Увеличение количества людей, относящихся к среднему слою – это долгосрочная цель, которую каждая страна должна достичь путем проведения продуманной политики, основанной на собственном опыте, с учетом своей национальной специфики.

Ключевые слова: права большинства, средний класс, бедность, доходы населения.

Литература

1. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура, Социологические исследования. 1992. № 9. С.52.
2. Официальный сайт Федеральной службы государственной статистики. URL http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d02/127.htm (Дата обращения 25.02.2018)
3. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация. Москва, 1996. С.131-132.
4. Торквиль А. Демократия в Америке: Пер. с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. М.: Издательство «Весь Мир», 2000. С.34.
5. <http://www.banki.ru/news/daytheme/?id=10224196> (Дата обращения 25.02.2018)
6. <http://expert.ru/2017/12/7/srednij-klass/> (Дата обращения 25.02.2018)
7. [hps://isp.hse.ru/data/2017/11/23/1160854087/03_2017_Ноябрь_Мониторинг_ВШЭz.pdf](https://isp.hse.ru/data/2017/11/23/1160854087/03_2017_Ноябрь_Мониторинг_ВШЭz.pdf) (Дата обращения 25.02.2018)

RIGHTS OF MOST: IMPLEMENTATION IN THE SOCIAL SPHERE

The article is devoted to the study of the role and significance of the majority of the population (middle class) in Russia. Different approaches to the definition of the concept of “middle class” are noted. The attitude of the Russian state to the poor population, to the rich inhabitants and the middle class in the period of crisis is analyzed. It is proved that the middle class suffered the greatest losses during the crisis. Measures are proposed to increase the responsibility of the state in ensuring the rights of the majority of the population of the country.

Keywords: majority rights, middle class, poverty, population incomes.

THE POLICY OF THE RUSSIAN STATE WITH REGARD TO THE PERSONAL SECURITY OF MINORS IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES AND THREATS

Maria Lipchanskaya

Saratov State Law Academy, Saratov, Russia

e-mail: Lipchan_maria@mail.ru

At the present stage of the life of Russian society, the task of ensuring the personal safety of minors is among the priorities in the constitutional and legal space. The current Constitution of the Russian Federation of 1993 does not fix the right of a person and a citizen to personal security. Meanwhile, personal security is one of the most important constitutional and legal categories, the value content of which is such natural-legal, absolute benefits as life, health, freedom and personal inviolability. In view of the absence of the concept of personal security in the Constitution of the Russian Federation, including personal safety of minors, this institution has not received a full-fledged regulation either in the norms of federal legislation or in the legislation of the subjects of the Federation. As a consequence, at the legislative level, there is still no adequate modern challenges and threats for a unified conceptual categorical apparatus, there is a need to overcome the unsystematic nature and increase the effectiveness of organizational and legal means and procedures for ensuring the personal safety of minors.

Systematizing the current threats to the child's personal safety, we can generally agree with the classification of the main violations of the rights of minors, proposed by O.S. Antyufeva: 1. Violations of the rights to life (including medical care, a favorable environment, ensuring a normal standard of living, housing rights, etc.); 2. Violations of the rights to development (including education, rest, education in the family, etc.); 3. Violations of the rights to protection (including the right to prevent exploitation and insults, ensure the integrity of the person, protect the child from the acquisition and use of drugs and alcohol, care for orphans, street children, homeless children, etc.) [1, p.37-38]. In the aggregate, the state policy of children's personal safety should include the protection and protection of minors in all these spheres of life.

Currently, Russia is pursuing a fairly active social and legal policy in the sphere of ensuring the personal safety of children, contributing to their full development, strengthening health, improving the quality of life, protecting against unlawful attacks on children of all ages. Of the most significant doctrinal acts, it is worth mentioning the National Action Strategy for Children for 2012-2017, which for the first time at the state level formulated the main problems in the sphere of childhood, openly named and set the tasks for their urgent solution. In particular, the Strategy indicated "insufficient effectiveness of existing mechanisms to ensure and protect the rights and interests of children, failure to comply with international standards in the field of child rights; prevalence of family unhappiness, child abuse and all forms of violence against children; low effectiveness of preventive work with disadvantaged families and children, prevalence of deprivation of parental rights and social orphanhood; inequality between subjects of the Russian Federation in terms of the volume and quality of affordable services for children and their families; social exclusion of vulnerable children; the growth of new risks associated with the dissemination of information that poses a danger to children; lack of effective mechanisms to ensure the participation of children in public life, in addressing issues that affect them directly "[2].

The implementation of the strategy envisaged the development and implementation of a wide range of constitutional, legal and organizational measures to ensure the personal safety of children. In the development of the doctrinal provisions of the Strategy, Russia adopted the Concept of State Family Policy in the Russian Federation for the period until 2025. The concept of development until

2017 of a network of mediation services for the implementation of restorative justice for children, including those who committed socially dangerous acts, but not reaching the age from which criminal responsibility in the Russian Federation comes in. Strategy for the development of the children's goods industry for the period up to 2020; The concept of the development of additional education for children.

Despite the fact that the National Strategy for Children was developed for 2012-2017, on November 28, 2017, the President of the Russian Federation, following a meeting of the Coordination Council for the implementation of the Strategy, approved a list of instructions that focuses on activities that indicate the prolongation of state policy in the formation of conditions that ensure the personal safety of minors. Among the main tasks can be named the following: the establishment of a monthly payment for the first child for needy categories of citizens, the extension of the duration of the mother (family) program with the possibility of using it to pay for preschool education (supervision and care) from the age of two months, subsidizing mortgage loans with a rate above the level of 6% for families with two or three children, the creation of additional places in pre-school organizations, the development of the material and technical base of children's polyclinics, zvitie children's tourism and leisure industry, changes in the law in order to protect the interests of minors [3].

Without pathos, it can be argued that the advisability of developing optimal constitutional and legal and public mechanisms to ensure the child's personal safety is an urgent problem on which the future of our country and its national security depends. It is no coincidence that, by presidential decree of May 29, 2017, No. 240, the period from 2018 onwards, 2027 was declared in Russia as the Decade of Childhood. [4] Thus, the state strategy of action against children was transformed into the Decade of Childhood, which testifies to the recognition by the Russian state of the problems of ensuring the personal safety of minors and the readiness to radically address these problems, including using state mechanisms and institutions.

The activities of the Russian state in the field of ensuring the personal safety of minors are expressed in the creation of a safe environment for the existence and development of each child through: the formation of regulations in the field of personal safety of minors; prevention and suppression of unlawful infringements on the life, health and physical freedom of the child; compensation for damage to the goods; the imposition of legal liability on the offender [5, p.17].

Along with the bodies of state power and local self-government, the President of the Russian Federation should be named among the basic subjects of the state mechanism for ensuring the security of the country's population, including minors. Without analyzing the exclusive powers of the Head of the Russian state in this area, let us pay attention to the annual Address of the President of the Russian Federation to the Federal Assembly that "serve as benchmarks in the legislative activity of the Federal Assembly for the protection of individual rights and freedoms ... orient all state bodies to effective work" [6, p.327] in the indicated direction.

We do not accidentally pay attention to the annual Address of the President of the Russian Federation. They are the external expression of the current state policy, they reflect the adopted course of state development, priority directions of state policy, primary state tasks. The analysis showed that the issues of child safety, the development of civil society institutions aimed at maintaining the safety of the children of the country, the introduction of legal mechanisms that contribute to the personal safety of the child in Russia, in recent years have repeatedly been placed at the center of the Message of the President of the Russian Federation.

So, for example, in the Address of the President of the Russian Federation on November 30, 2010, the following points were outlined as priorities regarding the personal safety of minors: the full development of children and adolescents, their health and happiness, improving the accessibility and quality of medical and social assistance to mothers and children, systems of restorative treatment for children of the first three years of life, low birth weight infants, technological modernization of

children's polyclinics and hospitals, and upgrading of their employees' skills. At the same time, the President of the Russian Federation paid special attention to strengthening criminal safety of children. The Message noted a high level of crime with regard to children, including domestic violence, involvement in drug addiction, prostitution, other criminal spheres of particularly vulnerable categories of orphans and children from disadvantaged families, which set the task of developing prevention of criminal behavior against children, work with children of persons convicted of any violent crime or involvement of children and adolescents in criminal activities [7].

In the Address of the President of the Russian Federation December 22, 2011 have been identified, in particular, following the direction of strengthening the regime of personal safety of minors: the development of perinatal centers, pediatric services, medical examination of students throughout the training period, the tightening of criminal liability for child abuse, pedophilia, child sexual abuse [8]. In the Message of December 12, 2012 the President of the RF separately dwelt on the threats to the personal safety of children in the field of health care and noted as priorities: development physical culture and sports, namely a wide choice not only of sports, but also of recreational activities for children, especially for young children [9]. In the Address of the Head of State of December 12, 2013, the value of human life is noted; the need for the development of a system for the prevention of child health through the passage by all children and adolescents of the annual mandatory free medical examination is indicated [10]. In 2016, attention was focused on such threats to the life and health of children, as the accidents and dilapidated state of school buildings [11]. The head of state stressed in his speech the need to create "comfortable, comfortable, modern conditions" for teaching students, focused on the trends and prospects for the development of Russian education, new technologies in health care. The priority idea of the Russian President's Message for 2017 is the idea of "saving people, multiplying human capital", which positively affects the entire policy of the state with regard to ensuring the personal safety of minors.

Arguing about the state policy of Russia in ensuring the personal safety of children, we cannot help saying that there is no juvenile justice in our country. To date, in Russia, the administration of justice with the participation of minors is carried out in courts of general jurisdiction. Nevertheless, over the past twenty years both in domestic science and in practice, the issue of formation of juvenile courts has been actively discussed. Although for the history of the Russian state, the institution of juvenile justice is not entirely new. The first juvenile court was established in St. Petersburg on January 22, 1910. Then similar courts began to function in a number of other cities of Russia. However, after the revolution of 1917 juvenile justice ceased to exist.

Of the latest practical steps in the development of mechanisms of juvenile justice in the justice system of the Russian Federation, one should mention the creation by the Decree of the Presidium of the Council of Judges of the Russian Federation from 01.12.2014 No. 427 of the working group attached to the Council of Judges of the Russian Federation on issues of child-friendly justice in the justice system of the Russian Federation. Child-friendly justice provides for active use in the judicial process of data on children, their living conditions and upbringing; the strengthening of the guarding function of the court in relation to the child, the priority of the restorative approach and educational measures, the formation of a mechanism for interaction of courts with specialized support services, including reconciliation services (including school reconciliation services) [12].

It seems that in the long term the juvenile court, targeted to the consideration of cases involving minors, possessing powerful human rights potential, can become one of the key ways to ensure the safety of the child.

An important role in the state mechanism for ensuring the child's personal safety is played by the Children's Rights Ombudsman under the President of the Russian Federation (the Children's Ombudsman), which is one of the extrajudicial institutions protecting the rights of the child. Its main advantage lies in greater accessibility for the population compared to the judicial system, the ability to

be guided in their actions in addition to legal norms and principles, moral considerations and fairness.

The active involvement in the state legal practice of the ombudsman for the rights of the child is promoted by the world community. Adopted by the UN General Assembly on May 10, 2002, the Declaration and Plan of Action “A World Fit for Children” calls on countries to create independent commissioners for children [13]. Unfortunately, for today in Russia there is no special law directly regulating the activity of the Commissioner for Children’s Rights under the President of the Russian Federation. The legal basis for the functioning of this institution is the Decree of the President of the Russian Federation of 01.09.2009, No. 986 “On the Commissioner for the Rights of the Child” under the President of the Russian Federation. This circumstance complicates the final formation of the institute, since the Decree of the President of the Russian Federation outlined only the general framework for the functioning of this institution and confirmed its functioning under the President of the Russian Federation, or more precisely as part of the administration of the President of the Russian Federation. Such a status of the children’s ombudsman gives grounds for criticism and proposals for reforming it in terms of singling out either to an independent human rights institution or to be included in the structure of the Ombudsman for the protection of human rights in the Russian Federation.

Nevertheless, despite the recent establishment of this position, “the institution of the Commissioner for the Rights of the Child has taken a firm place in the system of state bodies, has become an effective mechanism for the comprehensive protection of the rights and legitimate interests of children, as well as an instrument of independent state control over the observance of the rights and interests of the child” [14, p.44].

In this way, despite the fact that personal safety of children is a priority in the structure of national and global security, has an increased axiological potential in the system of constitutional values, the range of threats and challenges to the child’s personal safety in the modern world is very wide. Occurred at the turn of the XX-XXI centuries. the cardinal transition from the perception of the child as an object in need of care, to the consideration of the child as a sovereign personality, with a set of guaranteed constitutional rights and freedoms subject to full domestic legal protection, gave impetus to the development of the legal framework and the formation of a constitutional institution for the personal safety of minors.

Keywords: the constitutional and legal status of minors, state policy in the sphere of personal safety of minors, the Address of the President of the Russian Federation, juvenile justice, the commissioner for the protection of the rights of the child.

References

1. Антюфеева О.С. Защита прав ребенка в системе мер профилактики преступности несовершеннолетних: криминологический и правовой аспект: Дис. ... канд. юрид. наук. Рязань, 2004. 200 с.
2. Указ Президента РФ от 01.06.2012г. № 761 «О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012-2017 годы», СЗ РФ. 2012. № 23. Ст. 2994.
3. Перечень поручений по итогам заседания Координационного совета по реализации Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012–2017 годы 28 ноября 2017 года [Электронный ресурс].
URL: <http://www.kremlin.ru/acts/assignments/orders/56263> (дата обращения: 04.03.2018).
4. Указ Президента РФ от 29 мая 2017 г. № 240 «Об объявлении в Российской Федерации Десятилетия детства», СЗ РФ. 2017. № 23. Ст. 3309.
5. Орлова О.В. Автономия личности и автономия гражданского общества, Государство и право. 2006. №1. С. 12-18.
6. Кутафин О.Е. Глава государства. М.: Проспект, 2013. 560 с.
7. Послание Президента РФ Федеральному Собранию Российской Федерации от 30

ноября 2010г. // Рос. газ. 2010. 1 дек.

8. Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 22 декабря 2011г., Рос. газ. 2011. 23 дек.

9. Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 12 декабря 2012г., Рос. газ. 2012. 13 дек.

10. Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 12 декабря 2013г., Рос.газ. 2013. 13 дек.

11. Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 1 декабря 2016, Парламентская газета. 2016. 2-8 дек.

12. Постановление Президиума Совета судей РФ от 01.12.2014г. № 427 «О формировании дружественного к ребенку правосудия в системе правосудия Российской Федерации» [Электронный ресурс]. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=EXR;n=607589> (дата обращения: 04.03.2018).

13. Декларация и План действий «Мир, пригодный для жизни детей» (Принята резолюцией S-27/2 специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН 10 мая 2002 г.) [Электронный ресурс]. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/worldchild.shtml. (дата обращения: 04.03.2018).

14. Ивахненко С.Н., Щульженко И.С. Правовое регулирование деятельности уполномоченного по правам ребенка// Ленинградский юридический журнал. 2013. №1. с. 44-49.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN YENİ NEFT STRATEGİYASI

Pərviz Məhərrəmov

İsmayılı Dövlət Humanitar və Texnologiya Kolleci, İsmayılı, Azərbaycan

e-mail: antanta_90@list.ru

Azərbaycanın böyük neft və qaz sərvətlərinə malik olması bizim xalqımızın xoşbəxtliyidir və bu gün üçün, gələcək üçün, xalqımızın yaxşı yaşaması üçün, ölkəmizin inkişaf etməsi üçün ən əsas amildir...

Heydər Əliyev

Əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyə malik Azərbaycan Respublikası özünün zəngin təbii sərvətləri ilə məşhurdur. Bu sərvətlər içərisində neft əsas yer tutur. Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin müdriklik və uzaqgörənliklə, dərin inam və qətiyyətlə, məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi qlobal, genişmiqyaslı və çoxşaxəli iqtisadi siyasət nəticəsində bu gün neft onun əsl sahibi olan Azərbaycan xalqına xidmət edərək ölkəmizin siyasi müstəqilliyinin, iqtisadi tərəqqisinin, insanlarımızın rifahının təmin edilməsinə yönəldilmişdir [3].

Azərbaycan neft sənayesi özünün 150 illik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Lakin Azərbaycan xalqı yalnız XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra bu sərvətlərdən tam bəhrələnmək imkanı qazanmışdır. Bu imkanı reallığa çevirən isə Heydər Əliyev dühasıdır.

Ümummilliyet lider Heydər Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində Azərbaycan Qafqazın və Xəzər regionunun geosiyasətində əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. Neft və qaz ehtiyatlarının işlənməsi, həmçinin onların dünya bazarlarına ixracı üzrə nəhəng layihələrin həyata keçirilməsi sayəsində

Xəzər regionu XXI əsrdə dünyanın əhəmiyyətli regionlarından birinə çevrilmişdir [2].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin ən əsas istiqamətlərindən biri dövlətin neft strategiyasıdır. Bu uğurlu və Azərbaycanı qabağa apara biləcək “Yeni neft strategiyası”nın müəllifi Ümummilli lider Heydər Əliyevdir. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında “məhsulun pay bölgüsü tipli” müqavilə imzalandı. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adlanmış, təxminən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır. “Əsrin müqaviləsi”ndə dünyanın 8 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən iri neft şirkəti (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKOyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə Petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak etmişdir [5]. Bununla da “Yeni neft strategiyası” uğurla həyata keçirilməyə başlandı.

“Yeni neft strategiyası”nın nailiyyətlərinin aşağıdakı istiqamətlərdə reallaşdığını göstərmək olar:

1. Azərbaycanın neft-qaz layihələrinə beynəlxalq neft korporasiyalarının, xarici işgüzar dairələrin, iri investisiyaların cəlb edilməsi hesabına dünyanın enerji daşıyıcıları bazarına sürətlə çıxışın təmin edilməsi;

Bütövlükdə “Əsrin müqaviləsi”ndən bu günə qədər xarici neft şirkətləri ilə 30-dək neft sazişi imzalanmışdır. Bu sazişlərin nəticəsi olaraq Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə təxminən 60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da respublikamızın gələcək inkişafının əsl qarantıdır [1].

2. Azərbaycan neftinin dünya bazarına sərbəst və sürətli çıxışını təmin etmək üçün ixrac boru kəmərləri sisteminin yaradılması;

Xəzər nefti aşağıdakı marşrutlarla dünya bazarına nəql olunur:

- Bakı-Qrozni-Novorossiysk neft kəməri – 1996-cı il fevralın 18-də Moskvada Azərbaycan neftinin RF ərazisindən keçməklə Qara dənizin Novorossiysk limanına nəql olunması haqqında müqavilə imzalanır. 1997-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan nefti uzunluğu 231 km, diametri 720 mm olan şimal boru kəməri vasitəsilə dünya bazarına çıxmış olur.

- Bakı-Tbilisi-Supsa neft kəməri - 1996-cı il martın 8-də Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev və Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze Tiflisdə Bakı-Tbilisi-Supsa neft kəmərinin çəkilməsi barədə razılığa gəldilər. 1999-cu il aprelın 17-də uzunluğu 837 km, diametri 530 mm olan qərb boru kəməri vasitəsilə ilkin Azərbaycan nefti ixrac olunmağa başladı [7].

- Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri – “Üç dəniz” əfsanəsi rolu oynayan bu kəmərin reallaşdırılması üzrə qərar 26 aprel 1998-ci ildə Trabzon görüşündə məlum oldu. 1999-cu il noyabrın 28-də İstanbulda keçirilən ATƏT-in zirvə toplantısının gedişində İstanbulun Çırağan sarayında “Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair” saziş imzalandı [6].

Qazaxıstan və Türkmənistan neftini bu layihəyə cəlb etmək üçün ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında “İstanbul bəyannaməsi” imzalandı. 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda, Səngəçal terminalında Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə prezidentlərinin iştirakilə uzunluğu 1773 km olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəmərinin inşasına başlanılmışdır. 2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı və iyulun 4-də neftlə yüklənmiş ilk tanker buradan yola salındı [4].

3. Azərbaycanın milli sərvəti olan neftdən gələn gəlirlərin gələcək nəsillər üçün toplanaraq artırılması, bu gəlirlərdən ölkəmizin cari sosial ehtiyaclarını, iqtisadi tərəqqi və inkişaf tələblərini nəzərə almaqla, bugünkü nəsillər üçün istifadə edilməsi;

Bu məqsədlə 1999-cu il dekabrın 29-da Ümummilli lider Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında” fərman imzalamışdır. 2001-ci ildə fəaliyyətə başlayan fondun əsas məqsədi neftdən əldə olunan gəlirlərin indiki və gələcək nəsillər arasında ədalətlə

bölüşdürülməsidir [5].

4. “Yeni neft strategiyası”nın həyata keçirilməsinin nailiyyətlərindən biri də Qərbin qabaqcıl texnika və texnologiyasının Azərbaycana gətirilməsidir;

Tikintidə və yataqların işlənməsində, istismarda tətbiq olunan yeni texnologiyalar neft sənayesinə müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycanda nəhəng tikililərin inşasında “Tekfen”, “Azfen”, “Makdermot” və.s müəssisələrin rolu böyükdür.

Heydər Əliyevin dərinə düşünülmiş neft strategiyası nəticəsində Azərbaycan Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialını ilk mənimsəyən və regionun inkişafında keyfiyyətə yeni iqtisadi modeli formalaşdıran Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNOQEYT, TRASEKA və digər layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə, dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir [4].

Açar sözlər: neft, strategiya, iqtisadi siyasət, korporasiya, fond, infrastruktur, dövlət, sənaye,-müəssisə.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə, VII cild, Bakı, 2008.
2. Əhmədov M. Azərbaycan: Yeni neft erası və beynəlxalq siyasət, Bakı, 1997.
3. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr, Bakı, 1999.
4. Шукюров.Р.И. Краткая история Азербайджанской нефти, Баку, 2009.
5. www. anl.az
6. www.oilru.com
7. www.socar.az

HEYDAR ALIYEV AND NEW OIL STRATEGY OF AZERBAIJAN

As a result of new oil strategy that our national leader Heydar Aliev founded and Ilham Aliev is realizing confidently our independence and at the same time has been converted to one of the main providers of energy security of Europe. In the result of this international prestige and geopolitical importance of our republic has increased. Today every azerbaijani believes that oil policy that realized in the country will carry out permanent development and it will provide Azerbaijan to be transformed into a more powerful state from economical point of view.

Keywords: oil, strategy, economic policy, corporation, fund, infrastructure, state, industry, enterprise.

İNKİŞAF NAMİNƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ: DAVAMLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNİN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ KONTEKSTİNDƏN ANALİZİ

Şəbnəm Məhərrəmovə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, Azərbaycan
e-mail: shabnammaharramovah@gmail.com

Giriş. Qloballaşan dünyada yeni inkişaf tendensiyalarının cəmini özündə ehtiva edən və inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin sosial-iqtisadi strategiyaları hazırlanarkən istinad etdiyi Dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyası ilk dəfə 1987-ci ildə BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Dünya Komissiyası tərəfindən hazırlanan “Brundtland arayışında” öz əksini belə tapmışdır: “Dayanıqlı inkişaf bu günkü nəsillərin ehtiyacını gələcək nəsillərə ötürüləcək resursları tükətmədən hazırkı imkanlar vasitəsilə ödəməyi nəzərdə tutan inkişaf modelidir” [2].

Başqa sözlə, bu konsepsiya insan-təbiət qarşılıqlı əlaqəsinin aradan qaldırılmasına, eləcə də mütəmadi antropogen təsirlərə məruz qalan təbii resursların rəşadət şəkildə istifadə edilərək növbəti nəsillərə ötürülməsinə səsləyən gələcəyin yol xəritəsidir. 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) təşəbbüsü ilə Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda əsas qlobal problemlər, inkişaf çağırışları, ölkələr arasındakı mövcud fərqin minimuma endirilməsi və ümumilikdə dayanıqlı inkişafın əsas göstəriciləri ətraflı şəkildə müzakirə edilərək dünya dövlətlərinin iqtisadi inkişafa ətraf mühitin qorunması ilə bağlı layihə və strategiyaların həyata keçirilməsi fonunda nail olmasına dair fikirlər səsləndirilmişdir. Sözügedən qlobal problemlərin həlli istiqamətində “Yer problemləri üzrə yüksək səviyyəli görüş” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilərək 193 ölkə tərəfindən “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası qəbul edildi. Qəbul edilən bu konsepsiya ətraf mühitlə bağlı problemlərin həll edilməsi istiqamətində çalışan bütün ekoloji təşkilatların fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirdi.

Rio Sammitində bəşəriyyətin üzləşdiyi (gələcəkdə də üzləşmə ehtimalının olduğu) qlobal məsələlərə aydınlıq gətirilərək belə demək mümkünsə, “XXI əsrin inkişaf modeli” hazırlanmış və BMT-yə üzv olan ölkələrin ekspertləri tərəfindən bu anlayışla bağlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəzən, dayanıqlı inkişaf dedikdə yalnız iqtisadi dirçəlmə, ÜDM-un artımı kimi göstəricilər nəzərdə tutulmağına baxmayaraq, bu konsepsiya sosial, iqtisadi və ekoloji inkişaf anlayışlarının vəhdətindən meydana gələn müasir fenomen kimi nəzərdən keçirilməlidir [3].

Hazırda qüvvədə olan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri 2000-ci ildə qəbul edilən Minilliyin Bəyannaməsinin davamı kimi də xarakterizə edilir. İfrat yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, aclığa son qoymaq, gender bərabərliyi, ətraf mühitin qorunması kimi 8 qlobal xarakterə malik öhdəlikləri özündə ehtiva edən MİM-in həyata keçirilməsi üçün son tarix – 2015-ci il – həm də bu öhdəliklərdən irəli gələn tematik, ikitərəfli və çoxtərəfli formatda olan milli məsləhətləşmə prosesləri çərçivəsində keçirilən görüşlərlə yadda qaldı [9]. Nəhayət, çoxsaylı müzakirələrdən sonra 2016-2030-cu illəri əhatə edəcək 7 qlobal hədəfi əks etdirən Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (DİM) həyata keçirilməsi qərara alındı. Azərbaycan da BMT-yə üzv olan dövlətlərin iştirakçılığı ilə keçirilən Dayanıqlı İnkişaf Sammitində həmin məqsədlərə qoşularaq DİM-dən irəli gələn öhdəliklərin həyata keçirilməsi istiqamətində geniş fəaliyyətə başladı. 2016-cı il yanvar ayında qüvvəyə minən DİM bəyannaməsi növbəti 5 il ərzində həyata keçiriləcək prioritetləri müəyyənləşdirməklə, ümumilikdə 2030-cu ilədək dünyada əlverişli, dayanıqlı və etibarlı enerjinin əldə edilməsinə, iqtisadi rifah, sosial inkişaf və ətraf mühitin qorunmasına nail olmağı hədəfləyir [5].

Davamlı və əlverişli enerjinin əldə edilməsində qeyri-neft sektorunun rolu. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən bəhs edərkən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məsələsi və neftdən gələn gəlirlərin sənayenin inkişafına yönəldilməsi strategiyasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu istiqamətdə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 6 dekabr 2014-cü il tarixində imzaladığı

“Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” sənaye sahəsində inkişafın təmin edilməsini və bu sahələrə investisiya qoyuluşunu nəzərdə tutur [1]. Sənayenin inkişafı isə enerji tələbatının daha da artmasına əlverişli zəmin yaratdığından alternativ enerji sahəsinin inkişafına daha çox ehtiyac duyulur. Həqiqi dayanıqlı inkişafı təmin etmək baxımından nəzərə alınmalıdır ki, mövcud industrial inkişaf bərpa olunmayan mineral-xammal resursların qeyri-rasional istifadəsi hesabına deyil, əksinə, yenilənə bilən, məqsədyönlü və minimum tullantılı istehsal nəticəsində əldə edilməlidir. Hazırda, “qara qızıl” ın insan kapitalına çevrilməsi [4] istiqamətində tədbirlər həyata keçirən Azərbaycan, bununla da müasir texnologiyalardan istifadə edərək ənənəvi enerji sektorundan əldə edilən gəlirlərin qeyri-ənənəvi, alternativ enerji sahəsinə cəlb edilməsini təşviq edir.

Qeyri-ənənəvi enerji mənbələrindən bəhs edərkən belə bir sual meydana çıxır: alternativ enerjinin istifadəsi cəmiyyətə gərəkliymi? Həmin suala cavab olaraq qeyd etmək mümkündür ki, neftin aşağı qiymət şəraitində DİM-in prioritetlərindən olan və yenilənə bilən, ətraf mühiti antropogen təsirlərdən qoruyan və bərpa olunan enerji resurslarının səmərəli istifadəsini nəzərdə tutan alternativ enerji anlayışı hazırkı global istiləşmə və tükənə bilən enerji resurslarının məhdud olduğu dövrdə olduqca aktualdır. Belə ki, Enerji üzrə İnformasiya Agentliyinin 2016-cu ildə yayımladığı hesabat əsasən 2020-ci ildə dünyanın günlük neft istehlakı 100 milyon barel təşkil edəcəkdir ki, bu rəqəm 2016-cı ildə 95 milyon barel olmuşdur [10]. Neft ehtiyatlarının ən az 3000 məhsulun xam maddəsini təşkil etdiyini və 21-ci əsrin sonunadək sözügedən rezervlərin tükənəcəyinin proqnozlaşdırıldığını nəzərə alsaq, sonrakı dövrdə global enerji tələbatının hansı ehtiyatlar hesabına ödəniləcəyi və dünyanın iqtisadi səhnəsində hansı dəyişikliklərin baş verəcəyini güman etmək elə də çətin deyil. Məhz elə bu səbəbdən də alternativ enerji sahəsinin inkişaf etdirərək təhlükəsiz, ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı enerji əldə etmək, habelə gələcək nəsillərə də ötürüləcək enerji ehtiyatlarının istismar müddətini uzatmaq mümkündür.

17 məqsəddən ibarət DİM-in [8] xüsusi əhəmiyyət kəsb edən və yeddinci məqsədi olan əlverişli və təmiz enerjinin əldə edilməsi ilə dünyanın enerji təminatından əziyyət çəkən 1 milyardan çox əhalisi daha ucuz və dayanıqlı enerji əldə edərək bu sahəyə olan tələbatını ödəyəcək [11].

Dövlət-Özəl tərəfdaşlığının dayanıqlı enerjinin əldə edilməsindəki rolu. Alternativ enerji sahəsində dünyanın qabaqcıl ölkələri dövlət-özəl tərəfdaşlığına xüsusi önəm verir. Yüksək texnologiyaların sürətli inkişafı ilə alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi artıq daha da sadələşmişdir ki, bu sahəyə qoyulan investisiyalar 7-10 il ərzində investora geri qayıdır. Alternativ enerji resurslarının ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsiri isə artıq dünya praktikasında özünü doğrultmuşdur.

Azərbaycanda qeyri-ənənəvi enerji mənbələrinin istifadəsi məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək mümkündür ki, ölkəmizin iqlimi alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi üçün tam yararlıdır. Bu baxımdan, enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında yenilənən enerji resurslarından fəal şəkildə istifadəni təmin etmək məqsədilə ölkənin biznes sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin də dövlətlə birgə fəaliyyətə cəlb edilməsi vacibdir. Həmin şirkətlər tərəfindən alternativ enerjiyə qoyulan investisiyaların həcmi artırılaraq bu sahənin hərəkətverici mexanizminə çevrilə bilər. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı nəticəsində hazırda global miqyasda fəaliyyət göstərən özəl şirkətlərin əksəriyyəti enerji istehsalçılarına lazımı avadanlıqların alınması üçün tətbiq edilən vergi krediti kimi dolaylı dövlət dəstəyindən yararlanır. Məsələn, Cənubi Kaliforniyanın İctimai Elektrik Qurumu ABŞ-ın Los-Anceles şəhərinin elektrik təminatının gücləndirilməsi ilə bağlı təklif qəbulunu elan edərkən ən genişmiqyaslı və böyük maliyyə tələb edən təklifi dövlət güzəştlərindən yararlanan Patfaynder Bərpa olunan Külək Enerjisi şirkəti irəli sürüldü. Hökumətin alternativ enerji layihələrinə xüsusi diqqət yetirdiyini qeyd edən şirkətin İcraçı Məsləhətçisi Bredli Vilyams əsasən iqtisadi dirçəlməyə ehtiyac duyulan ərazilərdə alternativ enerji layihələrini həyata keçirməyə maraqlı olduqlarını bildirmişdir [6].

Beynəlxalq təcrübə və beynəlxalq əməkdaşlıq. Enerji resurslarına dair irəli sürülən beynəlxalq ssenari və proqnozlara əsasən, sürətli sənayeləşmə, iqtisadiyyatın və qabaqcıl texnologiya-

ların inkişafı ilə ənənəvi enerji resurslarının istifadəsi daha da geniş vüsət almışdır və bu tendensiya yüksələn xətt üzrə davam etməkdədir. Lakin ənənəvi enerji ehtiyatlarının sayı ilə tərs mütənəsb olan əhalinin artan enerji tələbatını təmin etmək günbəgün çətinləşdiyindən hazırda bu sahədə zəngin təcrübəyə malik Hindistan, Çin və Türkiyə kimi ölkələrin mütərəqqi təcrübəsi əsas götürülməklə enerji tələbatının böyük həcmi tükənməz enerji hesabına ödəmək perspektivlidir. Məsələn, 100% alternativ enerjiyə keçiddə iddialı olan Hindistan ilkin mərhələdə – 2022-ci ilədək 175 gıqavolt həcmində alternativ enerji əldə etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur [7]. Növbəti mərhələdə isə Hindistan hökuməti ölkənin ən ucqar ərazilərinin belə elektrik enerjisi tələbatını bütünlüklə alternativ enerji mənbələri hesabına ödəməyi planlaşdırır. Bu sahədə inkişaf etmiş və ya əhəmiyyətli uğurlara imza atmış ölkələrinin yolunu izləyərək dayanıqlı inkişafa nail olmaq mümkündür. Bununla yanaşı, sözügedən sahə üzrə nəaliyyətlərin, statistik göstəricilərin və metodologiyanın sistemətik şəkildə işlənilib hazırlanmasının daha da sürətləndirilməsi, ictimai maarifləndirmə istiqamətində hazırlanmış məlumat xarakterli təlimatlar toplusunun işlənilib hazırlanması, eləcə də xarici investorların da bu fəaliyyətə cəlb edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Nəticə. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri 2030-cu ilədək dünyada qlobal hədəflərin əldə edilməsinə yönəlmiş inkişaf modelidir. Əsas inkişaf tendensiyalarını özündə ehtiva edən bu model yalnız müəyyən ərazilərdə deyil, dünyanın bütün ölkələrində rifahın əldə edilməsinə fokuslandığından həmin məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac duyulur. Bu səbəbdən də, xüsusilə də alternativ enerji sahəsinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində beynəlxalq koordinasiyanın inkişaf etdirilməsi əhəmiyyət kəsb edən məsələlər sırasındadır.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, alternativ enerji, enerji tələbatı.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.(26 dekabr 2014). <http://www.president.az/articles/13900>
2. Brundtland Commission. Our common future: Report of the World Commission on Environment and Development. Oslo, 1987, səh.41.
3. Crespo, C. M., Cuevas, J. 2017. The Sustainable Development Goals: An Experience on Higher Education. Sustainability, 9, p.1-5. doi:10.3390/su9081353.
4. Əliyev, İ. (01 may 2017). İlham Əliyev Bakı Ali Neft Məktəbinin yeni kampusunun açılışında iştirak edib <http://www.president.az/articles/23471/print>
5. Pisano, L., Lange, L., & Berger, G. (2015). The 2030 Agenda for Sustainable Development Governance for SD principles. Approaches and examples in Europe (ESDN Quarterly Report N o 38). Vienna, Austria: Vienna University of Economics and Business.
6. Pelzer, J. (2010, Nov 10). Pathfinder wind officials aggressively set to-do list. http://billings-gazette.com/news/state-and-regional/wyoming/pathfinder-wind-officials-aggressively-set-to-do-list/article_1cf7e879-1c3e-55c9-963b-e50562373a14.html
7. Ross, K., Gerholdt, R. (2017, May 12). Achieving India's Ambitious Renewable Energy Goals: A Progress Report. <http://www.wri.org/blog/2017/05/achieving-indias-ambitious-renewable-energy-goals-progress-report>
8. Sustainable Development Goals.17 Goals to Transform Our World. (2017, December 12). <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
9. 2013. 2015-ci ildən sonrakı İnkişaf Çərçivəsi. ‘Bizim istədiyimiz gələcək’Azərbaycanda milli məsləhətləşmələr.Bakı. BMT-nin Rezident Əlaqələndiricisi Ofisi.Səh.10.
10. 2016. International Energy Outlook 2016. Washington, DC. U.S. Energy Information Administration.P.2.
11. 2017. Overview. State of Electricity Access Report. Washington, DC. International Bank for

INTERNATIONAL COOPERATION FOR DEVELOPMENT: ANALYSIS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN THE CONTEXT OF ENERGY SECURITY

In September 2015, 193 member states of the United Nations have adopted global and human development guidelines – Sustainable Development Goals (SDGs) on improving the well-being of the world's population, ending hunger, improving the level of education and health service. The article seeks to analyze the tools of implementation of SDGs in Azerbaijan, and the necessity of international cooperation in achieving sustainable development with a particular focus on energy efficiency and on transition to alternative energy in the context of the execution of SDGs.

Keywords: sustainable development, alternative energy, energy demand.

“SOYUQ MÜHARİBƏDƏN” SONRA RUSİYANIN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Elşən Məmmədli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiya xarici siyasət strategiyasının müəyyənlişməsində təsiredici rola sahib olan xarici siyasət istiqamətləri ilə əlaqədar mövcud olan müxtəlif yanaşmalar və bu yanaşmaların əsas təmsilçilərini aşağıdakı kimi sıralamağımız mümkündür: “Atlantikçilər və Qərbi meyil”; “Yaxın Çevrə Siyasəti”; “Yeni Avrasiyaçılıq Hərəkətləri”.

Atlantikçilərin xarici siyasət yanaşmaları Rusyanın Qərblə inteqrasiyasını əsas olaraq qəbul etməkdədir. SSRİ-də Qorbaçovun rəhbərliyi dövründə Qərbə münasibətdə bir sıra dəyişikliklər baş vermiş və Qərbin mütləq düşmən kimi qəbul edilməsi fikrindən danışılmışdı. SSRİ-nin süqutundan keçən iki illik dövrdə də (1991-1993) xarici siyasətdə Qərblə münasibətləri yaxşılaşdırmağa istiqamətlənmiş mövqe davam etdirilmişdir [3].

Atlantikçilərin başlıca xarici siyasət istiqaməti, Rusiyanın Qərbə iqtisadi inteqrasiyasının başa çatdırılması və mədəni dünyada “normal” bir ölkə olaraq yerini alması formasında idi [6].

Yaxın Çevrə Siyasəti. Yaxın çevrə (ближний зарубежный) termini, SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiyanın keçmiş ittifaq respublikalarıyla münasibətdə yeritdiyi xarici siyasəti ifadə etmək üçün istifadə olunan və bu ölkələri digər dünya ölkələrindən fərqləndirən əsas anlayışlardan biri olaraq meydana çıxmışdır. 1993-cü ildən etibarən isə ölkənin təhlükəsizlik və xarici siyasətinin müəyyən edilməsində başlıca ünsür kimi çıxış etmişdir [10].

“Yaxın çevrə” sərhədlərini öz müdafiəsi üçün əsas tutan Rusiya, bölgədə yaşayan rus azlıqların hüquqlarını qorumaq və radikal İslamın yayılmasının qarşısını almaq üçün yaxın çevrəsi üzərində nəzarəti həyata keçirməyə çalışmışdır [5]. Rusiya, qərbində yerləşən keçmiş sovet respublikaları ilə müqayisədə cənubunda yerləşən Qafqaz və Orta Asiya dövlətlərinə münasibətdə daha effektiv hərbi və siyasi nüfuz qurmağa təşəbbüs göstərmişdir [7].

Yeni Avrasiyaçılıq Hərəkətləri. Avrasiyaçılıq hərəkətinin əsasında Rusiyanın nə Qərb, nə də Şərqi sadəcə özünəməxsus bir dünya olması fikri dayanır. 1993-cü ildən sonra Qərbçilərin öz nüfuzunu itirməsi ilə ənənəvi rus düşüncəsində mövcud olan güclü dövlət və böyük güc şüarları rus siyasi

elitasını getdikcə daha çox əhatə etməyə və birləşdirici ünsür kimi çıxış etməyə başlamışdır [9].

Atlantikçilərdən fərqli olaraq, Avrasiyaçılar Qərbin mədəni dünya ilə bir tutulmasının əleyhinə çıxır və Qərb ilə münasibətlərin “dostluq” deyil, “mənfəət” prinsipinə əsasən formalaşdırılmasını müdafiə edirdilər [1].

Primakov Doktrinası. 1993-cü il Xarici Siyasət Konsepsiyasına daxil olan çoxqütblü beynəlxalq sistemin yaradılması fikri, Primakov dövründə xarici siyasətin əsas istiqaməti kimi çıxış etmişdir. Qərb ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq və Rusiyanın “böyük güc” olaraq qəbul edilməsi üzərində israrla dayanan bu strategiya, rus xarici siyasəti baxımından ən düzgün seçim olaraq qiymətləndirilmişdir [4].

ABŞ qarşısında çoxqütblü bir sistemi müdafiə edən və Çinlə münasibətlərə böyük əhəmiyyət verən Primakov, 1997-ci ildəki “Çox qütblü dünya və Yeni Dünya Nizamının formalaşmasına dair Çin-Rusiya ortaq bəyannaməsi” ilə beynəlxalq sistemdəki tək tərəfli davranışlara qarşı açıq cəbhə almışdır. “Strateji ortaqlıq” olaraq ifadə edilən iki ölkə münasibətləri daha sonra Şanxay Beşliyinə çevriləcək görüşmələr zəncirinin başladılması ilə birlikdə regional bir təşkilatlanmaya çevrilmişdir. Üçüncü bir ölkəyə istiqamətlənmədiyi hər zaman ifadə edilsə də, açıq şəkildə ABŞ-ı hədəf alan beynəlxalq sistemdə tək tərəfli davranışların qəbul edilməyəcəyi fikri daimi olaraq beşliyin gündəminə daxil olmuşdur. [11]

Avrasiya Hərəkəti Modeli və Aleksandr Duqin. 2001-ci ildən etibarən Putinin siyasətində özünü göstərən və Duqinin müdafiə etdiyi yeni Avrasiyaçılıq yanaşmasında, xüsusilə Rusiyanın özünəməxsus kimliyi, geosiyasi və coğrafi mövqeyi ilə Avrasiyaçılığına işarə edilmişdir. Bu yanaşma güc və güc mərkəzlərini əsas tutan və çoxqütblü dünya sistemini müdafiə edən bir geosiyasi yanaşmadır.

Radikal Avrasiyaçılıq və Genadiy Zyuqanov. Nəzəri olaraq, müasir beynəlxalq münasibətlərin təkqütblü, ikiqütblü və çoxqütblü ola biləcəyini irəli sürən Zyuqanova görə, praktiki olaraq Amerikan hökmranlığı mənasına gələn təkqütblü sistem Rusiyanın maraqları üçün ən zərərliyədir. İkiqütblü sistemdə Qərbin əleyhdarı kimi ən önəmli ölkə kimi Çinin önə çıxdığını vurğulayan Zyuqanov, bu ssenarinin üç cəhətdən qəbul edilməyəcək formada olduğunu bildirmişdir: 1) Çinin əks qütb olması güclənmə müddəti səbəbiylə ancaq uzun bir dövr ərzində baş verə bilər; 2) ikiqütblü sistem tarixi olaraq quru və dəniz güclərinin rəqabətidir və dəniz gücünü ABŞ-ın təmsil etdiyi nöqtədə Çinin geosiyasi mövqeyi quru gücü rolunu oynamağa uyğun deyildir; 3) ikinci səbəblə bağlı olaraq, ABŞ və NATO hökmranlığına qarşı yalnız Rusiya və Çin ittifaqı çıxa bilər. Amma Zyuqanov Çinin iqtisadi inkişafı ilə müqayisədə Rusiya iqtisadiyyatının çökməsinə, Çin ordusunun güclənməsinə paralel olaraq rus ordusunun dağılma dövründə olmasını əsas gətirərək Rusiyanın Çinlə qarşılıqlı əməkdaşlıq edə bilməyəcəyini ifadə etmişdir [8].

İşğalçı Radikal Avrasiyaçılıq və Vladimir Jirinovski. V.Jirinovskinin fikirlərinə əsasən, Rusiyanın tarix boyunca qarşı-qarşıya qaldığı bütün fəlakətlər həmişə cənubdan gəlmişdir. Bu baxımdan, böhrandan çıxması üçün Rusiya “Cənub problemini” həll etməli, Hind okeanına və Aralıq dənizinə çıxış əldə etməlidir [13].

Razılaşdırıcı Avrasiyaçılıq və Vladimir Putin. Putin əsas istiqamətini Rusiya dövlətini gücləndirmək və bunu da güclü dövlət, güclü iqtisadiyyat və güclü ordu vasitəsilə həyata keçirməyi müəyyənləşdirmişdir. Putin güclü, effektiv, demokratik və vətəndaşlarının hüquqları ilə iqtisadi azadlıqlarını müdafiə edən, onlara uyğun həyat şəraitləri təşkil edə bilən dövlət qurmaq məqsədində olduğunu bəyan edərkən, dövlətin güclənməməsi şəraitində xarici müqavimətlərə də cavab verilə bilməyəcəyini vurğulamışdır. Beləliklə, daxili siyasətdə güclü bir dövlət formalaşdırılması məqsədi güdülərkən, xarici siyasət də başlıca olaraq, daxili problemlərin həlli istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur [12].

Putinin, Rusiyanın MDB-dəki lider mövqeyini qoruması üçün MDB-nin iqtisadi yönünü inkişaf etdirmə cəhdləri, Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılması, enerji faktorunu bu regiondakı ölkələrə

təsir etmə vasitəsi kimi istifadə edilməsi halları müşahidə olunur [14].

Ədəbiyyat

1. Alexandrova, Olga, "The Russian Threat-Real or İmaginary", Wilfred von Bredow, Tomas Jager ve Gerhard Kommel (der.), *Europen Security*, Volume 10, Number 1, 2001.
2. Babrov, Sergey, *Etapı Vneşnoy Politiki Rossii*, Moskva 2000.
3. Bezrukov, Mikhail E., "The Creation of a Russian Foreign Policy", James E. Goodby ve Beroit Morel (red.), *The Limited Partnership-Building a Russian - US Security Community*, New York, Oxford University Press, 1993.
4. Cohen, Ariel, *The Primakov Doctrine: Russia's Zero-Sum Game with the United States*, Londra, Heritage Foundation, 1997.
5. Cummings, Sally N., "Russian Foreign Policy in the Near Abroad", Ken R. Dark (red.), *New Studes in the Post-Cold War Security*, y.y.y. , Dartmouth Publishing Company, 1996.
6. Dağı, Zeynep, *Kimlik, Milliyetçilik ve Dış Politika. Rusya'nın Dönüşümü*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2002.
7. Dawisha, Karen, "Russian Foreing Policy in the Near Abroad and Beyond", *Current History*, Volume 6, Number 603, Oktyabr 1996.
8. Gennediy Zyuganov, *Geografiya Pobedi: Osnovı Rossiyskoy Geopolitiki*, Moskva, 1997.
9. Kortunov, Sergei, "Russia's Way: National Identity and Foreign Policy", *International Affairs-A Russian Journal of World Politics*, Volume 44, Number 4, 1998.
10. Lepingwell, John. W., "Russian Military and Security Policy in the Near Abroad", *Survival*, Volume 36, Number 3, 1994.
11. Lieven, Anatol, "Ham Fisted Hegemon: The Clinton Administration and Russia", *Current History*, Volume 98, Number 630, 1999.
12. Mongott, Gerhard, "Dizleri Üzerine Çöken Dev: Rusya'nın Küresel Rölü Üzerindeki Yapısal kısıtlamalar", Yılmaz Tezkan(der.), *Kadim Komşumuz Yeni Rusya*, y.y.y., Ülke Kitapları, 2001.
13. Oracheva,Oksana, "The İdeology of Russian Nationalism", Christopher Williams ve Thanas D. Sfikas (red.), *Ethnicity and Nationalism in Russia: The CIS and the Baltic States*, Aldershot, Ashgate Publishing Ltd., 1999.
14. Somuncuoğlu, Anar, "Avrasya Ekonomik İşbirliği: Rus Dış Politikasında Yeni Bir Atak", *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 15, Temmuz 2001.

VARIOUS APPROACHES IN RUSSIAN FOREIGN POLICY AFTER THE COLD WAR

It is important to investigate Russian foreign policy for learning its impact to existing international relations system and changes that happen in the modern world. For defining the position of Russia in international relations, it is needed to review the system that impacts forming foreign policy of the country, its relations with world power centers and mutual correlation among them. In this framework intention of Russian foreign policy and its directions should be revised taking several important internal and external dynamics into consideration. The important changes that happens in the course of Russian internal policy is accompanied by relevant changes in the directions of foreign policy. As modern Russian history is divided into periods on the basis of these changes, researchers, political scientists engaged in theoretical research on foreign policy of Russia and authors dealing with international relations and international politics periodize history of foreign policy on the same base.

Keywords: foreign policy, international relations, security, globalization.

BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏRDƏ NƏZƏRİYYƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ: QARŞILIQLI ASILILIQ NƏZƏRİYYƏSİ ÖRNƏYİNDƏ

Aqil Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aqil.arifoglu@gmail.com

Giriş. Beynəlxalq münasibətlər əsas etibarilə dövlətlər və digər beynəlxalq aktorlar arasındakı davranışların öyrənilməsilə məşğul olan bir elmdir. Hər bir fənn və elmi fəaliyyət azad düşüncə, fikir və nəzəriyyə(lər) formalaşdırmaq üçün mövcuddur. Elmi ümumiləşdirmə sadalananlardan ibarət olan mücərrəd sahəni inkişaf etdirmək və genişləndirməklə mümkündür. Nəzəriyyə məlumat almaq, sual vermək və qarışıq dünyanı başa düşmək üçün istifadə edilən bir vasitədir. Siyasət elminin əsasını empirik nəzəriyyə təşkil edir. Qarşılıqlı Asılılıq Nəzəriyyəsi də Liberal nəzəriyyənin bir qolu kimi inkişaf edərək, dövlətlər arasında iqtisadi və təşkilati yöndən inteqrasiyanı əsas götürməkdir.

Beynəlxalq Münasibətlərdə Nəzəriyyələrin Əhəmiyyəti. Nəzəriyyə bir elm çərçivəsində araşdırılan sahə ilə bağlı faktlar və hadisələr arasındakı əlaqələri analiz etmək və başa düşmək baxımından faydalı bir çərçivə hesab edilə bilər [1, s.15]. Beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı bir nəzəriyyəyə əsaslanmadan hərəkət etməklə fayda əldə etmək olarmı? Nəzəriyyələrin heç biri tam şəkildə dolğun deyil. Heç biri həqiqəti tam şəkildə əks etdirmir, lakin hamısı fikirlərə şübhə ilə baxmaq lazım olduğunu irəli sürərək metodoloji təcrübəmizə öz töhfəsini verir. Fərqli nəzəriyyələr müxtəlif növ analiz səviyyəsi tələb edir [2, s.65].

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi beynəlxalq miqyasda hadisələrin baş vermə səbəblərini izah etməyə çalışır [3, s.20]. Nəzəriyyələrə dair aşağıdakı fikirlər onların fərqli məqsədlərini nümayiş etdirir:

- Nəzəriyyələr beynəlxalq siyasətin ümumi qanunlarını və ya təkrarlanan milli davranış formalarını izah edir,

- Nəzəriyyələr beynəlxalq siyasətin təkrarlanan xüsusiyyətinə diqqət yetirən dəlillərə şübhə ilə yanaşmaq lazım olduğunu, müasir hadisələrin mahiyyətinin uzun müddətli inkişaf prosesi çərçivəsində izah etmədən tam şəkildə başa düşülməyəcəyini göstərmək üçün tarix və tarixi sosiologiyadan ilham alır [4, s.25-26].

Nəzəriyyə sadəcə dünyanı ya da onun bir hissəsini daha məntiqli şəkildə izah etməyimizə kömək edən bir vasitədir. Beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasəti nəzəriyyələrinin əsas məqsədi də bu hədəfə nail olmaqdır [5, s.26-27]. Nəzəriyyəni təşkil edən fikirlərin və ümumiləşdirmələr arasında məntiqli bir əlaqənin mövcudluğu,

- 1) Bu fikir və ümumiləşdirmələrin faktlarla əlaqələndirilməsi,

- 2) Həmin fikirlərin müəyyən ölçülərdə təsvir və izah etmək gücünə malik olmağı.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir nəzəriyyənin formalaşma prosesi müxtəlif mərhələlərdən keçir. Bunlardan ən əhəmiyyətli bir-biri ilə bağlı əsaslı hipotezlərin irəli sürülməsidir. Hipotezlər mövzu ilə bağlı müxtəlif fərziyyələrdən ibarətdir. Burada əsas problem isə irəli sürülən hipotezlərin faktlarla sübut edilməsi, yəni təcrübədə tətbiq edilməsidir [6, s.79-81]. Beynəlxalq münasibətlərin tədqiq edilməsi ilə bağlı altı əsas (hər biri elm fəlsəfəsində standart olan) meyar var. Belə ki, yaxşı nəzəriyyələr bu xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

1. Dəqiqlik

2. Təzkib edilə bilməyi

3. Böyük bir proqramı izah etmək gücünə malik olmağı,

4. Özünəməxsus tədqiqat proqramı/proqramları baxımından degenerativlik əvəzinə mütərəqqi olmağı,

5. Digər sahələrlə ahəng təşkil etməyi,

6. Uyğun formada yığcamlığı [7, s.230].

Qarşılıqlı Asılılıq Nəzəriyyəsi. Fərdləri əsas götürən bir anlayış olan liberalizm təhlükəsizliyin, azadlığın təmin edilməsi və qorunmasında dövləti vacib aktor hesab etməklə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar, transmilli korporasiyalar, qeyri-hökumət təşkilatları və fərdləri kimi dövlətdənkənar aktora da tədqiqat obyektini kimi yanaşır [8, s.48].

Liberallar hərbi gücü inkar etməyərək, iqtisadi gücə xüsusi önəm vermişlər. Həmin dövrdə formalaşan iqtisad elmi də buna dəstək olmuşdur. Liberal baxış tərəfdarları arasında daha çox ənənəvi mövqedən çıxış edənlər yeni liberal intitusionalistlərdir. Anarxiyanın mövcud olduğu bir mühitdə əməkdaşlığa nə cür başlamaq və hansı şəkildə davam etdirmək sualı onların tədqiqatlarında əsas yer tutur. Bu cür düşünən liberalistlər əməkdaşlıq məqsədinə nail olmağın yolunun əhəmiyyətli dərəcədə beynəlxalq rejimlərin yaradılmasından keçdiyini güman edirlər. Yeni liberal intitusionalistlər dövlətlərin beynəlxalq sistem daxilində ən mühüm aktorlar olması və beynəlxalq sistemin anarxiya xarakter daşması kimi məsələlərdə realistlərlə həmfikirdirlər. Lakin anarxiya xarakterli bu sistem daxilində davamlı əməkdaşlığın hansı formada həyata keçirilməsi ilə bağlı fərqli mövqələrdən çıxış edirlər [9, s.361].

Beynəlxalq təşkilatların dövlətlər arasında əməkdaşlığın təmin edilməsində və davam etdirilməsində əhəmiyyətli rolunu qeyd edən liberal intitusionalist yanaşma tərəfdarları ümumi qaydalara riayət etmək və qarşılıqlılıq prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilat və beynəlxalq rejimlərin dövlətlərarası dialoqu və qarşılıqlı inamı möhkəmləndirəcəyini bildirirlər [10, s.85].

Nəticə. Birinci Dünya müharibəsi Beynəlxalq münasibətlər elmi üzərində təməl olaraq üç sahədə təsirli olmuşdur. Birincisi, bir elm sahəsi kimi müstəq fəaliyyətinə imna yaradılmışdır. Sonrakı illərdə elmin sahəsi daha da effektiv fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə, ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya siyasi sistemində yenidən müharibənin ortaya çıxması ilə beynəlxalq münasibətlər sahəsində sülh və müharibə məsələlərini əsas alan akademik yazıları ilə öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Müharibənin qarşısının alınması, müharibələrə son qoyulması, münaqişələrin sülh yolu ilə həll olunması əsas sual olaraq qalmaqda idi.

Praktikada artan bu suallara cavabı çox gecikmədən nəzəriyyədə öz əksini tapmışdır. Əvvəllər, nəzəriyyə olaraq əsasən realizm nəzəriyyəsi münasibətlərin həll olunmasında əsas nəzəriyyə kimi qəbul olunsada, sülh məsələlərinə daha da intensiv olaraq müzakirə olunması, beynəlxalq təşkilatların, liberal dəyərləri dəstəkləyən digər nəzəriyyələrin də ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Qarşılıqlı Asılılıq daha da artmış, xırda-böyük dövlət ifadəsi beynəlxalq münasibətlərdə tarixin digər dövrlərinə nisbətən daha az istifadə olunmağa başlamışdır.

Açar Sözlər: beynəlxalq münasibətlər, nəzəriyyə, qarşılıqlı asılılıq.

Ədəbiyyat

1. Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliyi, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2008.
2. Michael G. Roskin ve Nicholas O. Berry, Çeviren Özlem Şimşek, Uluslararası İlişkilerin Yeni Dünyası, Adres Yayınları, 1. Baskı, Şubat 2014.
3. Torbjorn L. Knutsen, Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi, Çeviren Mehmet Özbay, Açılım kitapevi, İkinci Baskı, 2015.
4. Scott Burchill, Andrew Linklater, Richard Devetak. Jack Donnelly, Terry Nardin, Matthew Paterson, Christian Reus-Smit, Jacques True, Çeviren, Çeviren Muhammed Ağcan, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.
5. Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi, Uluslararası İlişkiler ve Dünya Siyaseti, Çeviren Ayşe Özbay Erozan, Nobel Akademik Yayıncılık, 2014.
6. Faruk Sönmezoglu, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.

7. Ken Booth ve Steve Smith, Uluslararası İlişkiler Kuramları, Çeviren Muhammed Aydın, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, Röle Akademik Yayıncılık, İstanbul, 2015.
8. Kegley Charles William, Blanton Lindsey Shannon Blanton, Dünya Siyaseti Yönelim ve Dönüşüm, Çeviren Helin Alagöz Gessler, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2012.
9. Nye S. Joseph Welch A. David, Çeviren Renan Akman, Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
10. Davut Ateş, Uluslararası Örgütler Devletlerin Örgütlenme Mantiği, Dora Yayınevi, 3 Baskı, 2016.

THE IMPORTANCE OF THEORIES IN INTERNATIONAL RELATIONS: THE EXAMPLE OF INTERDEPENDENCE THEORY

International Relations discipline has a short history in comparison to other disciplines in social sciences. Even if it is widely accepted that modern international relations had begun with the Treaty of Westphalia in 1648, this kind of relations had been examined within law, history and political science for a long time. Today there is a great consensus that autonomy of the discipline, which began to appear as a separate field only after the First World War, has established. This article mainly focused on the importance of international relations theory. Giving special attention to the importance of interdependence theory has been studied.

Keywords: international relations, theory, interdependence.

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ DEMOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Aydın Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aydin.mmmndov.67@mail.ru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli liderlərindən biri olan Əhməd bəy Ağaoğlu çoxşaxəli siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində nəşr edilən əsərlərindəki tarixi-demoqrafik baxışları ilə də böyük maraq doğurur.

Tarixi demoqrafiyanın tədqiqat sahələrindən birini əhali məskunlaşması və miqrasiya prosesləri təşkil edir. Tarixi demoqrafiya elmi əhali məskunlaşmasının tarixini tədqiq edərkən ictimai elmlərin inkişaf problemlərini, bu problemlərin inkişaf tarixi ilə ciddi surətdə nəzərdən keçirməyi vacib hesab edir. Əhali məskunlaşması anlayışı xüsusən də elmi-tarixi ədəbiyyatda daha geniş aspektdə nəzərdən keçirilir. Tarixi demoqrafiya elmində əhali məskunlaşması anlayışının sinonimi kimi bəzən əhali, daha doğrusu bu və ya digər ərazini, ölkəni, dövləti, şəhəri, kəndi, qəsəbəni məskunlaşdıran insan toplumu da başa düşülür.

Bu baxımdan, Əhməd Ağaoğlunun hələ 1911-1912-ci illərdə türk xalqlarının məskunlaşması ilə bağlı "Türk yurdu" jurnalında irəli sürdüyü fikirləri böyük maraq doğurur. Belə ki, Əhməd bəy Ağaoğlu türk xalqlarının tarixinin ən qədim çağlarından başlayaraq Altay dağlarından tutmuş dünyanın ən müxtəlif istiqamətlərinə doğru axınlarını dağ sellərinə bənzədir. O yazır: "Asiyanın tən ortasında yüksələn Altay dağlarından axıb gələn sellər kimi türk elementi də öz tarixinin müxtəlif dövrlərində dünyanın şimalını, cənubunu, şərq və qərbi öz sularına qər qətmişdir. Türklər Çinin

ən ucqar guşələrindən Finlandiya, Polşa, Macarıstan və Şimali Afrikanın ən müxtəlif ərazilərində yayılmışlar” [1, s.117].

Əhməd bəy Ağaoğlu belə geniş ərazilərdə məskunlaşmış türklərin bir çox dünya xalqlarının etnogenez prosesinin formalaşmasında da böyük rola malik olması fikrinə gəlmişdir: “Kim bilir, hindlilərin, əfqanların, iranlıların, əlcəzairilərin, tunislilərin, misirlilərin qanlarında onların (yəni türklərin) qanlarının hansı hissəsi axır?” [1, s.117]. Başqa sözlə desək, Əhməd bəy Ağaoğlu geniş ərazilərdə orta din, dil, adət, ənənə və mənəvi dəyərlərin formalaşması və inkişafında məskunlaşma və miqrasiya kimi tarixi-demoqrafik proseslərin xalqların etnik baxımdan formalaşması prosesi ilə sıx əlaqədar olması fikrini dəstəkləmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə: “Ümumiyyətlə, öz tarixi ənənəsi, çoxəsrlik tarixi, öz dini və ədəbiyyatı olan hər bir xalq başqa bir xalqla təmasda olduqda onun maddi və mənəvi təsirinə məruz qalır. Keçmiş ənənələr, qədim dinlərlə yeniləri arasında şiddətli mübarizə başlayır və bu ideyalar və ənənələr mübarizəsinin nəticəsində keçmişlə indi arasında orta bir səviyyə alınır, iki dinin bir növ birləşməsi yaranır. Burada müasirlik öz varlığını itirmədən keçmişlə uyğunlaşır və ondan götürə biləcəklərini götürür” [2, s.68].

Əhməd bəy Ağaoğlu orta mədəni və mənəvi dəyərlərə, eyni adət-ənənə və dil xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq türk xalqlarının məskunlaşmasının tarixi-coğrafi sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün oxucusuna xəyalən Balkan dağlarının zirvəsinə yüksəldərək, oradan öz nəzərlərini şərqə doğru yönəltməyi, daha sonra Qara dənizdən Krım yarımadasının şimalına, oradan da Bakı, Dərbənd, Terek də daxil olmaqla Qafqaz dağlarının cənubundan Həştərxana, oradan isə, bu məskunlaşmanın coğrafi sərhədlərini Sibir istiqamətində uzadaraq Monqolustan, Türküstan, Çini əhatə etdikdən sonra Rusiya Türküstanına və Əfqanıstanın şimal sərhədlərinə qədər uzatmasını və məhz bundan sonra Xəzər dənizinin cənub sahillərində uzadaraq Astrabadı, Şimali Xorasanı əhatə etməsini tövsiyə edir. Əhməd bəy Ağaoğlu Anadolu, Bağdad, Mosul, Suriya ərazilərini, Egey dənizi sahillərini də bu sərhədlərin içərisində görür. Başqa sözlə, Əhməd bəy Ağaoğlu nəhayətsiz əraziləri əhatə edən böyük türk dünyasını demoqrafik xəritəsini çəkir. Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, türk dünyasının ərazisi təqribən Avropa və Amerikanın birgə ərazisinə bərabərdir, əhalisi isə 70-80 milyon nəfərdir [1, s.118].

Əhməd bəy Ağaoğlu tarixi demoqrafik baxışlarında qədim inanc və mərasimlərin də böyük önəm kəsb etdiyini bildirmişdir. O, “Şiə dinində məzdəki inancları” adlı ilk elmi əsərində Günəşin simvolu olan odun, alovun artım və törəmlə bağlılığından bəhs edərək yazırdı: “Novruz bayramını təsvir etməzdən öncə ondan əvvəlki günlər haqda danışmalıyam. 21 mart Novruz günündən əvvəl hər çərşənbə axşamı həyətlərdə böyük tonqallar qalanır” [2, s.75]. Sözügedən əsərdə Əhməd bəy Ağaoğlu Novruz bayramı və bu bayramla bağlı olan inanclardan bəhs edərkən yalnız iranlıları nəzərdə tutur: “Məlumdur ki, qədim İran dinində Novruz yaradılmanın ilk günüdür və Məzdəki ilinin altı fəslinin birincisidir. Onu təbiətin yeniləşməsi kimi də bayram ediblər. Zərdüşt ənənəsi, ona əsasən isə Firdovsi göstərib ki, həmə gün Cəmşid tərəfindən bayram elan edilib, bütün şahlar taxta həmin gün çıxıb, əyyam və xalqla birgə təntənəli bayram ediblər” [2, 74]. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bu bayram, xüsusən də Günəş kultu ilə bağlı inanclar qədim azərbaycanlılara da məxsus olmuşdur [3, s.328], [4, s.205].

Əhməd bəy Ağaoğlu alovla bağlı inancların insanların taleyinə təsirindən bəhs edərək yazırdı: “Beləcə, hava qaralanda tonqallar yandırılır; cavanlar (oğlan və qızlar) əl-ələ verib tonqal ətrafında dövrə vurur, onu salamlayır və təbiətin dəyişməsi münasibətilə ondan özlərinə xoş tale diləyirlər. Alov kiçildikdə tonqalın üstündən tullanma mərasimi başlayır. Cavanlar bir-birinin ardınca tonqalın üstündən atılıb keçirlər. İnanırlar ki, tonqalın alovu bədəni bütün xəstəliklərdən təmizləyir, eyni zamanda insana güc, dözümlü və gözəllik gətirir” [2, s.75].

O, Novruz bayramında qalanan tonqalların və ümumiyyətlə, bu bayramla bağlı inancların, icra edilən mərasimlərin, insanların gələcək ailə həyatlarının qurulmasında böyük rolundan bəhs edərək yazırdı: “Başqa qızlar isə bir qab suya üzüklerini salır və oxuyurlar:

Sən ey xoşbəxtlik gətirən saf su,
Bizə gözəl və varlı bir nişanlı yetir”.

Əhməd bəy Ağaoğlu siyasi və elmi fəaliyyəti boyunca qadın azadlığı ideyalarını təbliğ edən qadınlara kişilərlə bərabər geniş hüquqların verilməsini ictimai inkişafın və tərəqqinin əsas amillərindən biri kimi dəyərləndirən ilk ziyalılarımızdandır. Əhməd bəy Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsində” adlı əsərində bir növ vaxtı ikən utopist sosialistlərin və onlardan da əvvəl dahi Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında yaratdığı “Xoşbəxtlər ölkəsi”ni təsvir edir. Azadlıq, hüquq bərabərliyi, ədalət, “fikir təmizliyi, söz təmizliyi, hərəkət təmizliyi”, ümumun rifah yolunda fədakar əmək kimi yüksək mənəvi dəyərlər üzərində qurulan “Sərbəst insanlar ölkəsində” bütün sakinlər “sadə yaşayışa”, vətəndaş fəzilətinə malikdirlər. Bədii-fəlsəfi traktat janrında yazılmış bu əsərdə: “Azadlıq şüurun cövhəridir, şüur da insandır”. “Odur ki, bu cövhəri aşılarkən insanı öyrənmək gərəkdir. İnsan öyrənilməsə, cövhər tutmaz” [5, s.193].

Sözügedən əsərində Əhməd bəy Ağaoğlu insanı kainatın ən ali varlığı kimi dəyərləndirir, onu kainatın şüuru hesab edir: “İnsan kainatın şüurudur. Ona pərəstiş edirik, onu təqdis edirik” [5, s.191].

Göründüyü kimi, “Sərbəst insanlar ölkəsində” hər bir insanın öz istək və arzularına qovuşa biləcəyi ideal məkandır. Başqa sözlə, bəşəriyyətin bütün tarixi boyu həllini tapmaqda çətinlik çəkdiyi problemlərin mövcud olmadığı bir cəmiyyətdir. Deməli, belə bir cəmiyyətdə demoqrafik problemlər də öz həllini tapmalıdır, və yaxud artıq tapmışdır. Çünki burada yaşayan hər bir kəs azad şüurun daşıyıcısı olduğu üçün bu problemlərin çözülməsində və ya meydana gəlməməsində fəal iştirakçısıdır: “Azadlıq şüurun müqəddəs cövhəridir. Onu sevirik, ona qəlbən bağlıyıq. Sərbəst insanlar ölkəsi şüurun və azadlığın məbədidir. Ona sığınır və ona güvənirik” [5, s.191].

Maraqlıdır, görəsən, belə bir ölkədə qadın və ailə məsələləri müəllif tərəfindən necə təsvir olunur? Təbii ki, burada qadınlar hər cür hüquqda kişilərlə bərabərdir. Sərbəst ölkənin vətəndaşları olan bu qadınlar yalnız evin rəisi olmaq hüququndan məhrum olmaları ilə barışmaq istəmirlər. Əhməd bəy Ağaoğlu bu məsələdə də öz hüquqları uğrunda fəal mübarizə aparan qadının tərəfindədir. Belə ki, özünün elmi bacarıq və qabiliyyətinə əmin olan qadın qətiyyətlə söyləyir: “Necə ola bilər ki, qadının yetişdirdiyi oğul bu məqama gəlsin, amma özü gələ bilməsin? Bizə fizioloji xüsusiyyətlərdən bəhs edirlər. Elə bil kişilərin hamısı hər cür fizioloji qüsurdan təmiz imiş! Dəlixanalara, həbsxanalara gedin; cinayət statistikasını oxuyun! Güman eləmirəm ki, müşahidələrinizin nəticəsi kişilərin lehinə olsun. Deməli, irəli sürülən bu iddia sırf bəhanədir, kişilərin zorakılığını davam etdirmək üçün onların çoxdan bəri işlətdikləri silahların büsbütün lazımsız tör-töküntüsüdür”.

Qadın hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış edən müəllif qətiyyətlə söyləyir: “Sərbəst insanlar ölkəsində bircə nəfərin də olsun o birilərdən hüquqca aşağı olması azadlıq üçün ləkədir. Bu eyib və ləkəni qadın silib təmizləyəcəkdir. Beləliklə, Əhməd bəy Ağaoğlu öz hüquqları uğrunda mübarizə aparan qadınları ədalətli cəmiyyətin eyiblərini aradan qaldıra biləcək potensial qüvvə kimi qiymətləndirir. Ümumiyyətlə, Əhməd bəy Ağaoğlu sözügedən əsərində vətəndaş həmrəyliyi məsələsini ən aktual, ən vacib əmil kimi dəyərləndirir: “Burada vətəndaşlıq bir tordur ki, içinə girən insanlar bir-birinə bitişik halqalar kimidirlər” [5, s.200]. Əgər belə olmazsa, onda vətəndaş cəmiyyəti də olmaz: “Bir azad olmayan yerlərə baxın, orada fərdlər və ailələr ayrı-ayrı yaşayırlar, aralarında əlaqə və münasibət çox azdır. Çünki, başları üstündəki istibdad yumruğu bunların bir-birinə yaxınlaşmasına, birlik yaratmasına yol verməz. Burada əsas məsələ ayrılıqdır, eqoizmdir. Vətəndaşlar bir-birinə yabançıdır, hər kəs başqasına laqeyddir. Belə bir cəmiyyətin fərdlərini əzmək asan olduğu kimi cəmiyyət özü də cansız, qansız bir əski parçası kimi atılıb-tutulur, oynancağa çevrilir” [5, s.201].

Deməli, Əhməd bəy Ağaoğlu cəmiyyətin özəyini təşkil edən, nəsil artımını təmin edən normal ailə modelini, ideal ailə institutunu yalnız vətəndaş həmrəyliyi şəraitində mümkün hesab edir. Ona görə də: “Sərbəst ölkənin fərdləri arasında həmrəylik əsasdır. Sərbəst ölkədə əsas məsələ birlikdir, fədakarlıqdır. Burada hamının bir-biri ilə maraqlanması, bir-birinin müqəddəratında iştirak etməsi bir adətdir [5, s.201].

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əhməd bəy Ağaoğlu sərbəst ölkə vətəndaşlarını bir torun halqaları kimi təsvir edir: “Halqalardan birinə üz verən bir illət dərhal digərlərinə təsir göstərir, onlara əzab verib rahatlıqlarını pozur və o illət yox olmayınca bu ümumi və müştərək rahatsızlıq davam edir” [5, s.201].

Əhməd bəy Ağaoğlu sağlam həyat tərzini və ümumiyyətlə, sağlamlıqla bağlı bütün məsələləri inkişaf etmiş cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Həsən bəy Zərdabi də xalqların artıb törəməsində elm, təhsil və sağlamlıqla bağlı məsələləri ən mühüm amillərdən hesab edirdi. H.Zərdabinin fikrincə, elmi, təhsili olmayan tayfalar, xalqlar, hətta 60-70 il ərzində belə, nəinki artmır, əksinə azalır. Əhməd bəy Ağaoğlu işğal və əsarət altında olan xalqların istiqaldan məhrum olması səbəbindən sağlam həyat tərzinə də malik olmamasını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, “istibdadın hökm sürdüüyü zamanlarda məmləkətin qalan işlərinə ya heç baxılmaz, ya da bunlar ikinci dərəcəli işlər kimi tökülüb qalardı. Məsələn, istibdad özünü maariflə, ticarətlə, əkinçiliklə, yollarla, sənaye ilə də çox yormazdı. Ümumi sağlamlıq və ictimai təminat kimi işlərə əsla fikir verməzdi” [5, s.203].

Deməli, Əhməd bəy Ağaoğlu əhali artımı ilə bağlı tarixi demoqrafik məsələləri siyasi demoqrafik proseslərdən ayrı təsvir etmir, hər iki problemi eyni kontekstdə, eyni inkişaf dinamikasında səciyyələndirir. Bu mənada Əhməd bəy Ağaoğlu sağlam tərəkürlü insanların yaşadığı cəmiyyəti azad, siyasi-iqtisadi baxımdan müstəqil və demokratik cəmiyyətin tərkib hissəsi kimi təsvir edir: “Halbuki, millətlər öz müqəddəratını əllərinə alandan bəri millətin həyatı ilə bağlı olan bu işlər dövlət fəaliyyətinin başlıca cəhətləri olmuşdur”. Təbii ki, yüksək mənəvi əxlaqi dəyərləri ilə seçilən belə bir cəmiyyətdə ailə institutu da möhkəm və sağlam təməl üzərində qurulacaqdır. Belə bir cəmiyyətdə ailə üzvlərini biri-birinə bağlayan mənəvi tellər də möhkəm olacaqdır. Belə ailələrdə ər və arvad arasındakı anlaşılmazlıq, onların bir-birinə qarşı əsassız iddiaları da mövcud ola bilməz. Belə ailələrdə ər və arvad yeni dünyaya gələn uşaqların gələcəyi üçün məsuliyyət daşıyır. Deməli, sağlam vətəndaş cəmiyyətində ailədaxili münasibətlər də sağlam əsaslara malikdir. Burada boşanmalardan və yarımçıq qalan, psixoloji zərbə alan uşaq talelərindən söhbət gedə bilməz.

Əslində, Əhməd bəy Ağaoğlu sözügedən əsərində ailə və cəmiyyətin bir-biri ilə qırılmaz tələrlə bağlı olmasını ailənin dövlət içərisində dövlət olması, yaxud ailənin dövlətin kiçik modeli olaraq nüvəsini təşkil etməsi məsələsini əsaslandırmağa nail olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də, sərbəst insanlar ölkəsində ailə boşanmaları yalnız hər hansı bir yazığın dramatik təfəkkürünün məhsulu kimi tamaşa səhnəsində oynanıla bilər. Əhməd bəy Ağaoğlu belə bir səhnəni təsvir edir: “Ərlə arvad anlaşılmazlıq üzündən bir-birlərindən ayrılmaq istəyirlər. Ortada heç bir ciddi şey olmadığı halda inadkarlıq başlanmış, hər iki tərəf heysiyyət məsələsini ortaya atıb məhkəməyə müraciət etmişlər. Təbii ki, sərbəst insanlar ölkəsində artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi ailə möhkəm təməl üzərində qurulub. Deməli, onun boşanması üçün də əsaslı səbəblər ola bilməz. Yəni, belə bir hal müstəsnaadır. Hətta boşanma müstəsna bir hal kimi baş verərsə belə, onda cəmiyyət bu arzuolunmaz hadisənin qarşısını almaq üçün öz yardımını əsirgəməz: “Məsələni başa düşən hakim görür ki, işi qanunun təbii tələbinə əsasən həll etsə, onların ayrılmaqdan başqa bir çarəsi olmayacaq” [5, s.208].

Sərbəst insanlar ölkəsində ən qiymətli sərvət ölkənin gələcəyi olan övladlardır. Onların cəmiyyətə dəyərli vətəndaşlar kimi inteqrasiya olunması üçünsə ata və ananın şəxsi nümunəsi bütöv və sarsılmaz ailənin əlçatmaz dəyərləri bir örnəkdir. Məhz bu səbəbdən də, hakim ailənin dağılmasını istəmir və bu hadisənin qarşısını almaq üçün “...tədbirli bir yol tapır: Əl altından ər-arvadın uşaqlarını çağırır onlara öyrədir ki, müəyyən saatda məhkəməyə gəlib ata-analarının boynuna sarılınsınlar”.

Sözügedən əsərdə hadisələr məhkəmə hakiminin və hamının arzuladığı məcrada cərəyan edir. Belə ki, məhkəməni aparan hakim hər iki tərəfə öyüd-nəsihət verir. Onları barışmağa çağırır: “Hakim “Qanun naminə” sözlərini deyincə mələk görkəmli iki uşaq səhnəyə atılıb ata-analarına sarılır. ...Ata ana artıq özlərini saxlaya bilmir və uşaqları bir-birindən alıb bağrılarına basmağa başlayır. Hakim firsətdən istifadə edib kişinin əlini qadının əli ilə birləşdirir, onları barışdırır” [5, s.209].

Bu əsərdə Əhməd bəy Ağaoğlu müasir cəmiyyətdə baş alıb gedən boşanma hadisəsinin ictimai-siyasi, əxlaqi və sosial iqtisadi tərəflərini uğurla təsvir etməyə nail olmuşdur. Yəni, müasir cəmiyyətdə əsasən sosial-iqtisadi amillər ucubundan qarşısızalmaz bir prosesə çevrilən boşanmaların bu problemlərin uğurla həll olunduğu və yaxud ümumiyyətlə mövcud olmadığı cəmiyyətlərdə asanlıqla nəzarət olunmasının və qarşısının alınmasının mümkünlüyü məsələsini bir növ bəyan etmiş olur. Təbii ki, boşanmaların qarşısının alınmasında milli mənəvi və tarixi amillərin də rolu danılmazdır. Əsrlərin sınağından çıxmış zəngin tarixi ənənələrə və əxlaqi dəyərlərə malik xalqlar nəinki mövcud qanunlara hörmət bəsləyir, eyni zamanda onların icrasına da rəğbətlə yanaşırlar. Məhz bu səbəbdən də əsərdə təsvir olunan boşanma hadisəsi təkcə bir ailənin daxili məsələsi kimi deyil, bütün cəmiyyəti ciddi surətdə düşündürən, narahat edən problem kimi təsvir olunur. Ona görə də hakimin “Qanun naminə” deyərək, boşanan tərəflərə müraciət etməsi, ər və arvad məsuliyyətini onlara bir daha xatırlatmış olur. Övladlarının sağlam əqidəli, elmi və məsuliyyətli böyümələri, onların xoşbəxt yaşamasına zəmin yaradan qanunlara gələcəkdə onların da hörmətlə yanaşması üçün şəxsi ambisiyalarını bir tərəfə qoyaraq boşanmaq fikrindən vaz keçmələrinə səbəb olur. Beləcə, Əhməd bəy Ağaoğlu möhkəm və sağlam ailənin mənəvi-hüquqi sınırlarını cızmış olur. Əhməd bəy Ağaoğlu öz əsərində ailəsinə dəyər verən qadının özəl bir obrazını yaradır: “Burada öz qədrini bilən qadın qumara və badəyə məhəl qoymaz. Kişilərin geyimlərinə, qadınların paltarlarına diqqət yetirdim. Hamısı sadə, yerli mallardan tikilmə, amma çox incə və zərifdir”. Göründüyü kimi, burada qadınlar və kişilər dəbdəbə və şöhrət düşkünü deyillər: “Zinət və bəzək-düzəkdən əsər yoxdu. Öz-özümə dedim: “həm sadə, həm yüksək! Yaşamaq sənəti belə olar!” Göründüyü kimi, Əhməd bəy Ağaoğlu yaşamağı bir sənət, bir istedad kimi dəyərləndirir.

Əhməd bəy Ağaoğlu insanı doğulduğu ilk gündən bu yaşamaq sənətinin təsiri altında təsvir edir. Onun fikrincə, insanın formalaşmasında ailə ilə bərabər məktəb və cəmiyyət də mühüm rol oynayır və bu ictimai institutların birgə və səmərəli fəaliyyəti insanları yenilməz edir: “İnsanlar qorxaq doğulurlar. Onları qorxaq eləyən bizlərək, ailə və məktəbdə verdiyimiz tərbiyədir, hakimiyyət üsullarıdır ki, vətəndaşı qorxaq eləyir. Uşağa cinlərdən, pərilərdən, süpürgəsaqqallardan, divlərdən, ruhlardan danışaraq qorxutmaq istəyirsiniz. Uşağın ruhuna ta beşikdən qorxaqlıq toxumu səpirsiniz. Belə bir uşaq böyüyüb həyata atılan zaman atasının yumruğu və polislin dəyənəyindən başqa özünə ağıl öyrədəcək vasitə tapmırsa təbii ki, şəxsiyyətini itirir, ruhu əzilir, mənliyi qeyb olur, şərəf və heysiyyət duyğusunu yaddan çıxarır və hər şeydən vahimələnməyə və qorxmağa başlayır” [5, s.209-210].

Əhməd bəy Ağaoğlu belə bir halı cəmiyyət üçün əsl fəlakət adlandırır. Ona görə də, Əhməd bəy Ağaoğlu uşaqların dünyaya gəldiyi ilk gündən formalaşmasında böyük rol oynayan qadını cəmiyyətin fəvqünə qaldırır. Əhməd bəy Ağaoğlu 1919-1920-ci illərdə Maltada sürgündə olduğu zaman yazdığı “Üç mədəniyyət” əsərinin “Əxlaq” bölməsində qadın, onun taleyi və gələcək müqəddəratı, uşaq və gənclərin tərbiyəsi ilə bağlı məsələlərə yekun vurur: “Qadın probleminə münasibətin kökündən dəyişməsinə zəruri bilən Ağaoğlu yazır: “Ailə təşkilatımız izah edilib qadına müasir cəmiyyətlərdəki mövqə təmin olunmazsa və qadın ictimai həyatda iştirak etdirilməzsə, ailə tərbiyə və təsirləri ictimaiyyət nöqtəyi-nəzərindən daima mənfi bir mahiyyətdə qalacaqdır” [6, s.229]. Sözügedən əsərin “Kinoda görüb eşitdiklərim” adlı hissəsində sərbəst ölkəyə hücum edən istibdad ordusuna qarşı mübarizədə kişilərlə bərabər qadınlar da qətiyyətlə mübarizə aparırlar. Ümumiyyətlə, Əhməd bəy Ağaoğlu üçün məhəbbət və həqiqət azad ölkə insanlarının əqidəsinin əsasını təşkil edir. Belə ki, məhəbbət və həqiqətə hörmət azad insanlar üçün mühüm əsaslardır. Məhz doğruluğu sevən, həqiqətə hörmət bəsləyən insanlar əsl vətəndaşlardır, həmvətənlərdir: “Çünki, ümuminsanlar arasında məhz həmvətənlər bir çox xüsusi maddi və mənəvi bağlarla bir-birinə bağlıdırlar, bunlar bəşər ailəsi içində ayrıca bir ailə təşkil edirlər” [5, s.217].

Əhməd bəy Ağaoğlu sözügedən əsərində heyrətamiz bir uzaqgörənliklə demoqrafik problemin həlli yollarını araşdırır. “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərinin “Təyyarə meydanında” adlanan hissəsində onun qəhrəmanı – 24 yaşlı bir qız övladı təkbaşına insanlar üçün uzaq planetləri öyrənmək

naminə kosmosa yollanır. Burada Əhməd bəy Ağaoğlu bir qədər gerçəkliklə xəyal arasında sanki tərəddüd edir. Lakin, onun bədii təxəyyülü son dərəcə inandırıcıdır. Bir vaxtlar antik Yunanıstanda da həmin dövrün mütəfəkkir və alimləri yeni əraziləri məskunlaşdırmaq üçün koloniyaların yaradılmasını təklif edirdilər. İlk demoqrafik təlimin banilərindən olan Platonu əhalinin ifrat artması məsələsi daim narahat edirdi. Platona görə, ideal şəhər-dövlətin əhalisinin sayı 5040 nəfərdən artıq olmamalı idi. O, belə hesab edirdi ki, əkinə yararlı torpaqların iri sahibkarların əlinə keçməsi ölkə daxilində vətəndaşlararası qarşıdurmanın yaranmasına və gərginləşməsinə gətirib çıxaracaq. Ona görə də, Əflatun əkinə yararlı torpaqların ölkənin azad vətəndaşları arasında bərabər bölünməsinə və nikah üzərində ciddi nəzarətin qoyulmasını tələb edirdi. Əflatunun fikrincə, kişilər yalnız 30-55 yaşında övlad sahibi ola bilərdilər. O, əhalinin sayının az olması baxımından ibtidai icma quruluşunu ideallaşdırırdı [7, s.328].

Fransız utopik sosialisti Mari Şarl Furiye (1772-1837) isə, hesab edirdi ki, insanlığın harmonik inkişafı, yüksək keyfiyyətli qida və onun bolluğu istər kişilərdə, istərsə də qadınlarda təbii artım və nəsil vermə qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olacaq. Platonun təsiri altında olan Furiye belə hesab edirdi ki, Yer kürəsinin əhalisi 5 milyard nəfərdən çox ola bilməz [7, s.515].

Ailə haqqında Əflatun və Furiye kimi filosofların mühakimə yürütdüyünü qeyd edən Ağaoğlu belə heab edir ki, onlar fərdlə cəmiyyət arasında birləşdirici vasitə saydıqları ailənin aradan qalxmasını tələb edirdilər [6, s.234].

Əhməd bəy Ağaoğlu bu problemə tamamilə fərqli bir rəkursdan yanaşır. Onun ailə modeli möhkəm və sarsılmazdır. O, ailədən çıxan 24 yaşlı gənc qız kosmik fəzalar qoynundadır: “İndi o haradadır? Təkbaşına boş fəzalar qoynunda uçan o iyirmi dörd yaşlı qız haradadır? ...bu bir nağıl, bir hekayə, bir əfsanədir, yoxsa bir həqiqət?” [5, s.224].

Bu gün XXI əsrdən Əhməd bəy Ağaoğlunun xəyalında yaratdığı demoqrafik fikirlərin reallığı göz önündədir. XX əsrin əvvəllərində artıq kosmik fəzanın fəthi məsələsini bir çox ciddi, o cümlədən hər gün bir qədər də aktuallaşan demoqrafik problemlərin həlli üçün gündəmə gətirən mütəfəkkirlərin uzaqgörənliyi qarşısında heyrətlənməmək olmur. Təsədüfi deyildir ki, planetimizdə mövcud olan qlobal problemlərin çözülməsi, o cümlədən baş verə biləcək arzuolunmaz təbii fəsadların qarşısının alınması üçün elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən düzgün istifadə etmək hazırda ən vacib məsələlərdən biridir.

Əhməd bəy Ağaoğlu məhz bu səbəbdən də elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən yetərincə faydalanan qəhrəmanını bu gün demoqrafik partlayışla üz-üzə qalmış Çin və Hindistan kimi ölkələr üçün nümunəvi bir şəxs kimi səciyələndirir: “Əzizim, bir yaxşı fikirləş, gör o necə əzm, necə iradədir! ...Belə qızlar yetişdirən mühitlərlə biz necə rəqabət edə bilər, necə yanaşı yaşaya bilərik? İndi bu cür qızların iyirmisi dörd yüz əlli milyonluq Çinin, üç yüz otuz milyonluq Hindistanın başına bəla kəsilməzlərmi?” [5, s.244].

Beləliklə, Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərlərində öz əksini tapmış tarixi demoqrafik fikirlər istər keçmiş dəyərlərin özündə əks olunması, istərsə də bu fikirlərin heyrətamiz uzaqgörənliklə gələcək problemlərin çözülməsi üçün yolların araşdırılması baxımından son dərəcə qiymətlidir. Zənnimcə, böyük ictimai və siyasi xadim, o cümlədən böyük alim və mütəfəkkir olan Əhməd bəy Ağaoğlunun siyasi irsi kimi elmi irsi öz tədqiqatçıları gözləməkdədir.

Açar sözlər: əhali məskunlaşması, ailə institutu, qadın azadlığı, ictimai inkişaf, hüquq bərabərliyi

Ədəbiyyat

1. Гасанова Э.Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции. Б., «Изд. АН АЗССР», 1966. 160 с.
2. Süleymanlı M. Əhməd Ağaoğlunun ilk elmi əsəri: Şiə dinində məzdəki inancları. B., «Letterpress», 2007, 125 s.

3. Məmmədov A.B. Xalqımızın Novruz bayramı ilə bağlı inancları. Tarix və Onun problemləri. №2, 2016, səh.327-331.
4. Мамедов А.Б. Культ Солнца в доисламской системе верований Азербайджанского народа. Ankara, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt:IV, Sayı:XI, Mayıs, 2017, с. 200-209.
5. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. «Şərq-Qərb», Bakı, 2007, 392 s.
6. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. B., «Ərgünəş», 2014, 264 s.
7. Демографический энциклопедический словарь. Под.ред. Д.И.Валентя. «Советская Энциклопедия», Москва, 1985, 607 с.

HISTORICAL-DEMOGRAPHIC PROBLEMS IN THE RESEARCH WORKS OF AHMED-BEK AGAOGLU

Ahmad-bek Agaoglu, one of the first persons who spread her ideas about women's freedom and as a key factor in the struggle for freedom, called for the equality of women among the Azerbaijani intelligentsia. In the writings of Ahmad-bek Agaoglu, women are granted equal rights with men in all areas of economic, state, cultural and socio-political life. This right is not only proclaimed, but it is practically ensured that women have the same rights to work and education as men. According to Ahmad-bek Agaoglu, women make a huge contribution to the cause of social construction. Since, their labor initiative, social and political activity, creative energy and talents find their manifestation in all spheres of material production and spiritual life of the country.

Keywords: settlement of population, family institute, freedom of women, social development, equality of rights.

AZERBAIJAN RELATIONS WITH THE REPUBLICS OF CENTRAL ASIA WITHIN THE FRAMEWORK OF THE PROJECT "THE GREAT SILK ROAD"

Rustam Mammadov

The Academy of Public Administration under the President of the Republic
of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan
e-mail: rustammammadov@hotmail.com

The project of the Great Silk Road restoration occupies an important role among modern global projects. The functioning of this transcontinental trade route has a positive impact on the development of cooperation between Azerbaijan and the Central Asian republics. The relationship between these republics has a long history. A similar historical past, ethnic and religious unities are factors contributing on the positive development of these relationships. Among the factors influencing relations between Azerbaijan and Central Asia, it is necessary to note TRACECA program of the European Union. This program which provides the creation of the transport corridor Europe-Caucasus-Asia also created conditions for the development of transport and trade relations between Azerbaijan and the Central Asian republics. A part of Kazakh and Turkmen oil is exported via the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, transportation of trucks and railway cars is carried out between the ports of Baku-Aktau-Turkmenbashi. The commissioning of the Baku-Tbilisi-Kars railway created additional opportunities for economic cooperation and trade among these republics.

Investigation of the Great Silk Road is of both historical and economic significance. It enables the investigators with the rich knowledge on the economic development of the East beginning with ancient times and which is given a new breath of development, thanks to the reestablishment of old political and economic relations in the present day integration process.

The Great Silk Road having taken its start from China in the second century BC and stretching up to the empire of Rome, belonging to different civilizations has evinced its positive influence on the foundation and development of political, economic and cultural relations among the peoples, bearing different systems of values. The Northern branch of the Great Silk Road which started in Janan city of China and divided into two branches, passing from the Turfan and Pamir reached Fargana and Kazakhstan steppes and the southern branch, passing near the Labnor lake and via the south end of Takla-Makan Mountains, passing through Yarkend and the south of Pamir Mountains reached Baktria and from there it stretched to India, Parphia and via the Near East it reached the provinces of Rome [1, p.56]. As E.U.Baydarova noted “already in the first-second centuries BC, for the first time in history a macro-political system involving all the Old World appeared. The quartette of the four of the ancient empire was founded: Rome, Parphia, Kushan and Chine... They set up complex social, economic and cultural relations with one-another which influenced on the situation of intercontinental communication [2, p.148].

In the mentioned above geography the social processes, the development of trading relations the function of history of cultures, created favorable conditions for the expansion of ties of states existing in Azerbaijan with the states of Central Asia. In the later periods the appearance of Sasanit States Arabic Khilafet, creation of Saljuk, Mongols, Teymur and Safavits, composition of these states by the countries such as Azerbaijan and Central Asia showed positive impact on the mutual ties which became intensified. These ties still continued even after the weakening of the strategic importance of the Great Silk Road as a result of geographical discoveries in the XVI-XVII centuries which opened new trade ways into oceans. In the XIX-XX centuries the fact that Azerbaijan and Central Asian peoples, at first fell under the influence of Russia and then their inclusion into the composition of USSR, which experienced the same political and economic system the relations among these states established a special stage.

USA politician Z.Bjezinski pays attention to the necessity of geo-political factors in the approaching of Azerbaijan and central Asian Republics one another and in this he specially stresses the importance of Azerbaijan. As to the opinion of the politician, considering Azerbaijan as geo-political point of the Caucasus “Azerbaijan can be named as “a lid” controlling the “rough” entrance into the Azerbaijni Caspian basin and the wealth of the Middle East [3, p.155]

During the late decades, the fact that the process of globalization took up a speedy character led to the widening of commercial-economic relations, investigation of political dialogues, universalization of cultural values among the states. One of the ideas, emerging as a result of these processes is linked with the restoration of the Great Silk Road. In 1988 UNESCO put forth the project of “Integral study of the Great Silk Road as a dialogue Roads”. This project intended to assist the development of cultural ties among the people, residing in Azerbaijan. The initiative of UNESCO turned to be a beginning for the appearance of new ideas linked with new political, economical and cultural contents for the following years. In 1993 the UNO assembly adopted a decision on the restoration of the Great Silk Road. In this decision to develop the international cooperation in the fields of culture, commerce and tourism among the countries, located on the Great Silk Road was put forward as a main target [4]. European Union has a special role in making concrete steps in the direction of the restoration of the Great Silk Road. The TACIS program which European Union put forth in 1991 was aimed at assisting East European, south Caucasian and Central Asian states in the transition stage of market Economy. One of the programs realized with the frame of TACIS program is a TRACECA program envisaging to create European-Caucasian- central Asian transporting corridor signed by the ministers of transport

of Azerbaijan, Georgia, Armenia, Kazakhstan, Kirgizstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan adopted by “Brussels declaration” in 1993.

TRACECA program was highly valued by the President of Azerbaijan at the time, Heydar Aliyev. As to him “Brussel declaration was the first document determining the importance of Europe-Caucasus-Asia transporting corridor, concrete direction of cooperation in the field of its development and its form and mechanisms” [5, p.256].

One of the decisive steps in the direction of restoration of the Great Silk Road was made in 1998, on September 8-9 in Baku in which an international conference devoted on the restoration of “TRACECA-historical Silk Road” was held. At the end of the conference in which Central Asian Republics participated as well, a many-sided agreement and its technical amendments on the “Europe-Caucasus-Asia corridor and on the development of international transportation were signed” [6].

Within the framework of “the Great Silk Road” project among the 12 countries signing the legal determination of legal frame of the jobs to be carried out were: Azerbaijan, Kazakhstan, Kirgizstan, Tajikistan, and Uzbekistan. As the nationwide leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev noted: “On the basis of Europe-Caucasus-Asia Transcaucasian Road, cooperation between Europe and Asia bears a special character at this conference which is being held. The participation of the representatives of Eurasia speaks of very serious changes characterizing the close integration of Europe and Asia [5, p.261].

The important role which the Great Silk Road played in the development of cooperation between Azerbaijan and Central Asian republics was indicated in the “Strategic Act on the Silk Road” adopted in the USA congress in July of 1999. In the document the importance of restoration of historic economic relations between the South Caucasian and Central Asian republics, the role of ensuring the independence of the peoples located on the “Silk Road” were noted.

In order to achieve determined purposes for the period till 2015 both in Azerbaijan and Central Asian republics practical steps of great significance were made. Among the carried out measures we may point out the widening of legal normative basis regulating the activity of transportation sector in the countries located on the TRACECA corridor, improvement of transportation infrastructure and seaport services, measures to be carried out in ensuring secure transportation of loads by sea, automobile and railroads, insurance of “the only window”, “one stop at the border” in border- transit stations, application of principles of electron exchange of documents for the period of 2011 -2021, adoption of regional strategy for preservation of environment and navigation security, financement of projects of priority in the field of transportation etc.[12].

Despite the fact that NATO is an organization of military political character, has been attracted to the restoration of the great Silk Road, acted with the initiative of “Virtual Silk Road”. This project which was realized in 2001-2010 years was aimed at creating scientific instructions, on computer in Azerbaijan Armenia Kazakhstan Turkmenistan and Kirgizstan and by the way of direct joining the internet it was aimed to establish contacts with proper set of Europe [14]. As a result of realization of “Virtual Silk Road” project southern Caucuses and Central Asian infrastructure projects were realized, local rudimentary and global sets were created [15]. All these by using the means of virtual contacts created additional possibilities for carrying out exchange of information between Azerbaijan and Central Asian republics. Without the realization of Baku-Tbilisi-Kars railroad line which was put forth by the initiative of Azerbaijan it is impossible to ensure the complete activity of Europe-Caucasus-Central Asia transporting commercial corridor.

Since the very moments that Baku-Tbilisi-Kars railroad projects were put forth, some forces have demonstrated their intentions to create obstacles for its realization. USA and European Union refused to finance this project, Armenia which was left aside this project, expanded its destructive activities but all these failed to prevent the realization of the project.

As to the president of Azerbaijan Ilham Aliyev Baku- Tbilisi-Kars is a historical project, is a

project of strategic importance. Baku-Tbilisi-Kars railroad is the shortest and the most reliable way joining Europe to Asia.

With the development of integration process all over the world it made it necessary to restore the ancient "Silk Road" at the present time with a new view on the economic problems taking place in the world. Many politicians, including Z. Bjezinski from USA noted that restoration of Silk Road as a good possibility for the integration. Big organizations such as YUNESCO, TASIC and TRACECA projects even such a great military-political organization as NATO made their great moral and financial contribution in the Restoration of The great Silk Road. It is also important to note that laying out Baku-Tbilisi-Kars railroad and construction of Baku-Jeyhan pipeline can be considered as necessary parts of the whole "the Great Silk Road". At present Restoration of "The Great Silk Way" has produced its fruits which can be enjoyed by many of the countries located on the "Great Silk Road" route on which concrete statistic data are introduced in the article.

Keywords: Central Asia, Great Silk Road, TRACECA, Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia, Aktau, Turkmenbashi.

References

1. Amrahov M.I. The Great Silk Road, Mutarjim, Baku, 2011, 84p.
2. Baydarov E.Y. "The Great Silk Road in the context of historical retrospective of mutual interaction of East and West and the process of globalisation, Electron informational journal "New investigations of Tuva", 2012, N:1, p.p.146-155.
3. Bjezinski Z. The Great chess board (Domination of America and its geostrategic imperatives) M. "International relations", 1998, 225 p.
4. Ospanov G.M. Modern stage of development of the Great Silk Road. <https://articlekz.com/>.
5. Heydar Aliyev. Our independence is eternal. Book seventeen, Azernashr, Baku, 2006, 528 p.
6. Heydar Aliyev. Our independence is eternal, Book twenty four, Azernashr, Baku, 2008, 504 p.
7. Information of the Implementation of the Strategy of the Intergovernmental Commission TRACECA for Development of the International Transport Corridor "Europe-the Caucasus-Asia" for the period up to 2015. <http://www.traceca-org>
8. The Virtual Silk Highway Project. <http://www.nato.int/>
9. Information on the results of the social-economic development during 2013, on the fields included into transport road complex of the Azerbaijan Republic. <http://www.mot.gov.az/>

AZƏRBAYCANIN DİASPORA QURUCULUĞU VƏ LOBBİÇİLİK FƏALİYYƏTİ MÜASİR BAXIŞDA

Zaur Məmmədov, Vüqar Şahbazov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: vugr83@mail.ru

Müasir beynəlxalq sistemdə dövlətlərin xarici siyasətində prioritet təşkil edən məsələlər sırasında diaspor quruculuğu və lobbiçilik fəaliyyəti məsələləri də dayanır. Bunun önəmli səbəblərindən biri diaspora təşkilatlarının beynəlxalq sistemə təsir edə bilən beynəlxalq qüvvələrə çevrilməsidir. Diaspora və lobbi təşkilatları əsasən ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri, Rusiya və digər dünya siyasətinə

təsir edə bilən dövlətlərdə fəaliyyət göstərirlər. Bu qrupların əsas məqsədləri öz etnik qruplarının və tarixi vətənlərinin lehinə qərarlar qəbul etdirməkdir. Qrup daxili həmrəyliyə əsaslanıb müxtəlif ölkələrdə təşkilatlanaraq öz etnik birliklərini quran yəhudi, yunan və erməni diasporları dünyada təsir imkanlarına görə güclü diasporlardır.

XX əsrin ortalarından başlayaraq xaricdə yaşayan azərbaycanlıların bir araya gələ bilməsi və həmrəyləşməsi istiqamətində təşkilatlarının yaradılmasının ilk qədəmləri qoyulmuşdur. Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması sahəsində ilk təşəbbüs 1949-cu il fevralın 1-də Türkiyənin Ankara şəhərində Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təsis edilməsi olmuşdur. 1956-cı ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Milli Təhlükəsizlik naziri olmuş Nağı bəy Şeyxzamanlının oğlu Saleh bəy Şeyxzamanlı Amerika Birləşmiş Ştatlarında Amerikanın Azərbaycan cəmiyyətini təsis etmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən və beynəlxalq hüququn subyekti olduqdan sonra xalqımızın ictimai-siyasi, milli-mənəvi və mədəni həyatında keyfiyyətcə yeni bir tarixi mərhələ başlanmış, dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanması, onların ölkəmizin ümumi maraqlarının müdafiəsi işinə cəlb edilməsi olmuşdur. Ümum-milli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlməsi digər sahələrdə olduğu kimi, diaspor quruculuğu işində də əsaslı dönüşün yaranmasına səbəb oldu. Heydər Əliyev bütün xarici səfərlərində Azərbaycan diasporunun nümayəndələri ilə görüşür, onların problem və qayğıları ilə maraqlanır, həmvətənlərimizi yenidən müstəqillik qazanmış respublikamızın tarixi mənafeələrinin reallaşdırılması prosesində fəal iştirak etməyə çağırırdı. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, onlar arasında birliyin və həmrəyliyin təmin olunması, habelə Azərbaycan icmaları, cəmiyyət və birliklərin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və əlaqələndirilməsi ilə bağlı məsələlərin birgə müzakirəsi zərurətini nəzərə alaraq Ümummilli lider Heydər Əliyev 23 may 2001-ci ildə Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncam irəli sürülən möhtəşəm ideologiyanın gerçəkləşməsinə istiqamətlənmişdi.

Diaspora quruculuğu məqsədi ilə aparılan işlərin davamı olaraq 2002-ci ilin 5 iyulunda Ümum-milli lider Heydər Əliyev “Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında” Fərman imzaladı. Fərman Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin mütəşəkkil qaydada əlaqələndirilməsi, dünya azərbaycanlılarının siyasi və ideoloji birliyinin təminatı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən mühüm tarixi sənəd olmuşdur. Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması bu sahədə olan problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atmağa və Azərbaycan diasporunun fəaliyyətini milli maraqlarımızın gerçəkləşdirilməsi istiqamətində mərkəzləşdirməyə imkan vermişdir. Əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasətin məqsədi dünya azərbaycanlılarının tarixi Vətənlə əlaqələrini inkişaf etdirmək, soydaşlarımızın milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq, diasporun potensialından milli maraqlarımızın daha etibarlı şəkildə qorunması istiqamətində faydalanmaq, diasporlararası əlaqələri genişləndirmək, onların mədəni-siyasi hüquqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir.

Ümummilli liderimizin ideya və prinsiplərinə sadıq qalan və bu tarixi ənənələri inkişaf etdirən Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev 8 fevral 2006-cı ildə xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların problem və qayğılarını, onların birliyi və təşkilatlanması sahəsində mövcud vəziyyəti təhlil etmək, ölkəmizlə əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, diaspor quruculuğu işinin təkmilləşdirilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələri müzakirə etmək məqsədi ilə 2006-cı ilin 16 martında Bakı şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayının keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Müasir mərhələdə Azərbaycan diasporlararası əlaqələri daha yüksək templə inkişaf etməkdədir. Bunu son vaxtlarda dövlət və hökumət rəhbərləri səviyyəsində, cəmiyyətlər və diasporların əməkdaşlığı da təsdiqləyir. Bu istiqamətdə Azərbaycan-Türkiyə diaspor əlaqələri daha çox inkişaf etmişdir.

Müasir dövrimüzdə diaspor quruculuğu Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin priori-

tet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Diasporların təşkilatlandırılmasına dövlətlər özləri nəzarət edirlər. Dünyanın onlarca ölkəsinə səpələnmiş Azərbaycan diasporu tarixə sahib olsa da bir müddət pərakəndə fəaliyyət göstərərək, qarşısına qoyduğu məqsədlərə çata bilməmişdir. Məsələnin ciddiyyətini anlayan Azərbaycan dövləti bu prosesi öz nəzarətinə götürmüş milli diaspora quruculuğunda birbaşa iştirak etməyə başlamışdır. Diaspora quruculuğu ilə bağlı məsələlərlə birbaşa məşğul olmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 19 noyabr 2008-ci il tarixli 54 sayılı Sərəncamı ilə Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır.

“Dünya Azərbaycanlılarının III Qurultayının keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 yanvar 2011-ci il tarixli, 1293 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü ilə bağlı Tədbirlər Planı”na əsasən 2011-ci il iyul ayının 5-6-da Bakı şəhərində keçirilmişdir.

Qurultay nümayəndələrinin 182 nəfəri xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan icma və birliklərinin rəhbərləri olmuşdur. Qurultayda Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrindən olan nümayəndələr, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının dövlət və hökumət strukturları, qeyri-hökumət təşkilatları, elm, təhsil, mədəniyyət və digər yaradıcı qurumlar və siyasi partiyalardan 677 nümayəndə və 405 qonaq iştirak etmişdir. Qurultaya ümumilikdə 13 ölkənin parlamentindən 37 deputat qatılmışdır. Azərbaycan xalqının tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olan bu qurultayın işini 21 xarici ölkədən 37 nəfər, eyni zamanda, respublikamızda fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya vasitələri işıqlandırmışdır.

Diaspor xüsusi maraqları olan bir qrup kimi siyasi proseslərdə iştirak edir və digər maraq qrupları kimi o da öz maraqlarını təmin etmək üçün təzyiq vasitəsi kimi lobbizimdən istifadə edir. Lobbizim qrupu və ya şirkətin öz mənafeələrinə əsasən, hökumətin qanunvericilik prosesinə birbaşa və ya dolaylı yolla təsir etmək gücündə olan, formal hakimiyyəti faktiki hakimiyyətlə hesablaşmağa vadar edən, cəmiyyət və hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənmə sisteminin vacib elementidir. Müasir peşəkar lobbizim təşkilatları lazımı qərarları qəbul etdirmək üçün siyasətçilərin, vəzifəli şəxslərin ənənəvi stimullaşdırma metodu ilə yanaşı, mətbuat və televiziya vasitələrindən istifadə etmək, seçicilərdən məktub və teleqram axınına təşkil etmək kimi təsirli imkanlara malikdir.

Bütün dövlətlər xaricdə onlara lazım olan siyasəti aparmaqda yardım edəcək qeyri-diplomatik təsir mərkəzləri yaratmağa çalışıb və indiki dövrdə də çalışmaqdadırlar. Bir çox ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspora təşkilatları artıq lobbizim fəaliyyətləri ilə də məşğul olurlar. Hazırda ABŞ konqresində fəaliyyət göstərən Azərbaycan dostluq qrupuna artıq 40 dan çox konqresmen daxildir. Azərbaycan dövləti üçün də lobbizimin fəaliyyəti çox mühüm və aktualdır.

Araşdırmalara görə bu gün dünyanın, Azərbaycan da daxil olmaqla, 70-dək ölkəsində 45 milyona qədər azərbaycanlı yaşayır. Hazırda mühacirətdə yaşayan Azərbaycan diasporu lobbizim fəaliyyətlərində çox böyük qüvvəni təmsil edirlər. Bu tərkibin əsas kütləsini Cənubi azərbaycanlılar, Rusiyada və Türkiyədə yaşayan azərbaycanlılar təşkil edir. Onlar müxtəlif institutlarda, assosiasiyalarda, milli icmalarda təşkilatlısalar, şübhəsiz ki, bizim ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarının lobbizimində mühüm rol oynaya bilərlər. Müasir dünyamızın reallıqları diaspor və lobbizim quruculuğu sahəsində Azərbaycan qarşısında yeni vəzifələr qoymaqladır. Dünya xalqları arasında gedən sürətli inteqrasiya, diaspor və lobbizim təşkilatlarının beynəlxalq siyasətdə artan rolu bu sahədə daha genişmiqyaslı fəaliyyət göstərilməsini zərurətə çevirmişdir. Hesab edirik ki, Azərbaycanda hələ lobbizim ənənələri formalaşmayıb. İndiyə kimi bizdə bu sahə üzrə qanunvericiliyin olmamasının səbəbini ənənələrin yoxluğu ilə izah etmək olar.

Nəticə olaraq təklif edərdik ki, Lobbizim adı altında keçirilən bütün tədbirlər rəsmiləşdirilməli və qanuna uyğun olmalıdır. Bu istiqamətdə Azərbaycanda lobbizimin fəaliyyətini tənzimləyən qanun layihəsinin hazırlanması, diaspora təşkilatlarının işlərinə köməklik göstərilməsi ölkə xaricində Azərbaycanın dövlət və milli maraqlarına xidmət edən mühüm qərarların qəbul edilməsində Azərbaycanın

diaspora və lobbı təşkilatlarının daha böyük naaliyyətlər qazanması ilə nəticələncəkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, diaspora, lobbı, təşkilat, qurultay.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan diasporu: böyük yolun başlanğıcı. Bakı, 2009.
2. Azərbaycan diasporlarına dövlət qayğısı. Bakı, 2002.
3. Ceyhun Mahmudov. Diasporlar və Lobbiçilik: nəzəri baxış və perspektivləri.
4. Ə.Tağıyev, M.Seyidov. Siyasət nəzəriyyəsi. Bakı, 2012.
5. Dünya Azərbaycan və Türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I forumu "Ədəbiyyat qəzeti", 16 mart 2007-ci il, № 9-10.
6. Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik xartiyası. Bakı, 2011.
7. www.diaspora.gov.az
8. www.az.strategiya.az

AZERBAIJAN'S DIASPORA CONSTRUCTION AND LOBBYING ACTIVITIES ARE ON THE CONTEMPORARY VIEW

Analyzing the current situation in the field of problems and concerns of Azerbaijanis living abroad, their unity and organization, bringing the truths of Azerbaijan to the world community, strengthening the diaspora and lobbying activities are one of the pressing problems. It seems that state-level events are worth studying. expanding the diaspora and lobbying activities, drawing up a plan of action, adopting relevant decisions and laws, using the experience of other developed nations, and collaborating with diaspora and lobbying organizations worldwide to promote better quality and systematic work in the future will create.

Keywords: Azerbaijan, diaspora, lobby, organization, congress.

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ÇUXURSƏD BƏYLƏRBƏYLIYİNİN SOSIAL-İQTİSADI HƏYATI

Zaur Məmmədov, Rafiq Mirzəyev

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
e-mail: mammadovzaur@mail.ru, rafiqmirzeyev83@gmail.com

XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Çuxursəd bəylərbəyliyi də daxil olduğu Səfəvilər dövləti dərin iqtisadi tənəzzül keçirirdi [4, s.10] [7, s.74]. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və xəzinənin boşalması Səfəvi dövlətinin tənəzzülünə səbəb olan başlıca amillərdən biri idi. Səfəvilər dövlətinin tənəzzül etməsinin səbəbləri içərisində XVI əsrin əvvəllərindən başlayan XVII əsrdə də davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri də mühüm rol oynamışdır [8, s.104-105]. Lakin qeyd olunan hadisələrin cərəyan etməsinə baxmayaraq İrəvan diyarının sosial-iqtisadi həyatı bütövlükdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi münasibətlərinin tərkib hissəsi olduğundan öz axarı ilə davam edirdi. İrəvan diyarı Azərbaycanın digər əraziləri ilə və xarici ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı [6, s. 103].

İrəvan diyarından ixrac olunan mallar əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları olmuşdur. Bu məhsullar içərisində buğda və arpa istehsalı başlıca yer tutmuşdur. İrəvan diyarında texniki bitkilərdən pambıq aran yerlərdə becərilmişdir. Bəhs etdiyimiz vilayətin kənd təsərrüfatında ipəkçilik də geniş yayılmışdır. İrəvan torpağı ərazisində bağçılıq qədim tarixə malik olmuşdur. Bu yerlər zəngin meyvə

və üzüm bağlarının olması ilə də fərqlənmişdir. Haqqında danışdığımız vilayətin Ağrı vadisində bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi olan yaylaq-qışlaq (aran-yaylaq) maldarlığı inkişaf etmişdi [6, s.103-106].

İrəvan vilayətinin iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynayan sənətkarlıq müxtəlif sənət sahələrini əhatə etmişdir. Azərbaycanın qədim sənətkarlıq sahələri olan toxuculuq və dulusçuluq İrəvan diyarında da inkişaf etmişdi. Toxuculuqla bağlı olan mühüm sənət sahəsi boyaqçılıq olmuşdur. Bəhs etdiyimiz əyalətdə gön-dəri məmulatı emalı da tərəqqi etmişdi. Adlarını qeyd etdiyimiz sənət sahələrindən əlavə İrəvan diyarında şüşə istehsalı, sabunbişirmə, yağçəkəmə və s. sənətkarlıq sahələri var idi [6, s.106-108]. Sənətkarlıq sahələri içərisində dəmirçilik və silah istehsalı da mühüm yer tutmuşdur. Dəmirçilik sahəsində bıçaq, ülgüc, nal, maşa, iynə və s. düzəldilirdi [10, s.140].

İrəvan vilayətində də iqtisadiyyatın ən mühüm və gəlirli sahələrindən biri xarici və daxili ticarət olmuşdur. İrəvan diyarında karvan yollarından və onların qorunmasından xeyli gəlir əldə olunmuşdur. Belə ki, vilayətin ərazisindən Azərbaycanın digər ticarət mərkəzlərinə və xarici ölkələrə bir neçə mühüm karvan yolu keçirdi. Hələ XVII əsrdə tacir Əylisli Zəkəriyyə öz gündəliyində bu yolların bəzilərini təsvir etmiş, qorunan yollardakı rəhdarxana və gömrük dayanacaqları barədə maraqlı məlumatlar vermişdir. O, bu dayanacaqlarda üç pillədən olan məmurların xidmət göstərdiyini qeyd edir: rəhdar, bacçı və gömrükçü. Onlardan birincisi yolu qorumaq üçün böyük və kiçik inzibati məntəqələr və dayanacaqlarda fəaliyyət göstərir, qalanları isə sərhəd gömrüyündə xidmət edirdilər [6, s.109].

Səfəvilər dövlətinin əyalətlərində ticarət əməliyyatı zamanı şəriət qayda-qanunlarına ciddi əməl olduğundan bu vəziyyət Çuxursəd bəylərbəyliyiindən də yan keçməmişdir. Şəriət sələmçiliyi qadağan etdiyiindən (müsəlman şərqində) bu tam inkişaf edə və başqa ölkələrdə olduğu kimi rol oynaya bilməmişdi. Çuxursəd bəylərbəyliyiində ticarətin inkişaf etməsi üçün bəylərbəyliyin əsas mərkəzləri olan İrəvan və Naxçıvan şəhərlərinin Səfəvilər dövləti üçün çox mühüm əhəmiyyəti olan ticarət yollarının birləşməsində yerləşməsi xüsusi rol oynamışdır. Bu ticarət yollarının içərisində Təbriz – Mərənd – Naxçıvan – İrəvan sonra Osmanlı şəhərləri Ərzurum və s, Təbriz-Mərənd-Naxçıvan vasitəsilə Rusiya, Şamaxı-Areş, Gəncə-İrəvan və oradan Osmanlı dövləti, Şamaxı – Qarabağ - Naxçıvan – Əsədabad – Mərənd – Təbriz - Ərdəbil – Qəzvin – Kəşan – İsfahan – Bəndər – Abbas və dəniz ilə Hindistana gedən ticarət yollarını misal göstərmək olar. [9, s.58]. Məhz bütün bu səbəblərə görə İrəvan diyarı ərazisində çoxsaylı körpülər, karvansaralar, zərbxanalar var idi [6, s.109].

İrəvan vilayətində ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsində müxtəlif çəki və uzunluq vahidlərindən istifadə olunmuşdur. Bunlara misal olaraq xalvar, batman, çərik, stil, misqal, tilani, təcəri, çanax, mizan, xan arşını, ağac kimi çəki və uzunluq vahidlərinin adlarını qeyd edə bilərik [6, s.110, 122-123].

İrəvan diyarı ərazisində həm daxili, həm də xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsində müxtəlif pullardan istifadə olunmuşdur. XVIII əsrin I yarısında İrəvan şəhərində Səfəvilər dövlətinin pulları işlənmişdir [6, s.111,124]. Bu haqda qeyd etmək olar ki, Səfəvilər dövlətinin idarəçiliyi ilə bağlı mühüm mənbə olan «Təzkirətül mülük» əsərində göstərilir ki, zərbxanalarda sikkə vuran ustalar, hər gün sikkə vurmaq işilə məşğul olurdular [1, s.54]. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda ən iri pul zərbi mərkəzlərindən biri İrəvanda yerləşirdi [6, s.111].

Çuxursəd bəylərbəyliyiinin iqtisadi vəziyyəti haqqında danışarkən burada olan torpaq mülkiyyəti formaları və vergilər barədə bəhs etmək məqsəduyğundur. Torpaq sahələri mülkiyyət formasına görə 5 qrupa bölünmüşdür: Bunlar dövlət (divan) və saray (xalisə) torpaqları, mülk, tiyul, vəqf, icma torpaqları idi. [6, s.111].

Divan - dövlətə məxsus olan torpaqlar divan adlanırdı. Bu torpaqlardan toplanan bütün məhsul dövlətin ixtiyarına keçirdi [2, s.394] [6, s.112]. **Xalisə** - xalisə torpaqları şah ailəsinin üzvlərinə mənsub idi. **Camaat** - Bu torpaq sahələri əsasən kənd icmasına məxsus olmuşdur [3, s.394] [6, s.115]. **Vəqf** - İslam dini müəssisələrinin çox gəlirli torpaq mülkiyyəti vəqf adlanırdı. Bu torpaqlarda rəiyyətələr ruhanilərdən asılı idi. [5, s.75]. **Mülk** – mülk torpaqlarını kiçik və yaxud böyük feodal sahibliyi

kimi xarakterizə etmək olar. Əraziləri çox olan mülklər də var idi ki, onlar knyazlığa bərabər olmuşdur. [12, s.230-231].

Çuxursəd bəylərbəyliyi əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərdən 35 növ müxtəlif növ vergi toplanılırdı. Həmin vergi növlərinin içərisində bir sıra əsasları vardır ki, onların adlarını və nə üçün alındığını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Əsas vergi növləri, Məlcəhət, Biyar, Avariz, Ulaq, Ulam, Əhdas, Daruqə, Vəzirənə, İxracatə qalə, Zare çerik, Sursat, Konalqa, Xidmətnamə, Möhlətanə, Namordar, Pişkəş, Salamanə, Əhi, Novruzı, Tərx, Dəstəndaz, Vücuhat, Rüşum, Cutbaşı, Saveri, Çərik, Uşr, Dəh Yek, Təfavut, Çobanbəyi, Dəzqahbaşı, İxracat, İxracatı şahzadə, Səranə, Yurtanə, Şiqar və s vergi növləri alınırıdı [13, s.265]. Beləliklə, bəhs etdiyimiz vergilərin mahiyyətinə diqqət yetirərkən müəyyən etmək olar ki, Səfəvilər dövlətində, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyliyinə vergi yükünün ağır olmasından xəbər verir. Vergi yükünün ağır olması isə öz növbəsində ümumilikdə Səfəvilər dövlətinin və onun tərkibinə daxil olan Çuxursəd bəylərbəyliyinə sosial-iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. XVII əsrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatı haqqında bəhs etdiyimiz fikirləri yekunlaşdırsaq demək olar ki, bu zaman Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı əsas yer tutsa da, sənətkarlıq sahələrinin və bununla əlaqədar olaraq ticarətin canlanması bu şəhərlərin ayrı-ayrı vilayətlərin iqtisadi mərkəzinə çevrilməsinə səbəb olmuşdu [11, s.108]. Qeyd etdiyimiz məsələni həmçinin Çuxursəd bəylərbəyliyinə mərkəzi olan İrəvan və Naxçıvan şəhərlərinə də şamil etmək olar. Məhz bütün bu kimi səbəblərə görə İrəvan və Naxçıvan şəhərləri, həm Çuxursəd bəylərbəyliyinə, həm də, bütövlükdə Səfəvilər dövlətinin mühüm iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdilər.

Açar sözlər: İrəvan, ticarət, vergi, mülkiyyət, sənətkarlıq, pul.

Ədəbiyyat

1. AMEA TİEA, inv. 3607. F. 1, siy. 17, iş 7, v. 142.
2. Azərbaycan tarixi: Bakı: Elm, 1993, 280 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III c., Elm, Bakı, 1999, 534 s.
4. Ələkbərli Əziz Qərbi Azərbaycan. I cild «Vedibasar mahalı». Ağrıdağ, Bakı, 2000, 663 s.
5. Fərzəlibəyli Ş. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası XV-XVI əsrlərdə. Azərənşr, Bakı, 1994, 200 s.
6. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (t.ü.e.d.,prof.Yaqub Mahmudov, t.ü.e.d.,prof. Tofiq Mustafazadə, t.ü.e.d.,prof. Süleyman Məmmədov, t. ü. f. d. Güntəkin Nəcəfli və b). Bakı, Azərbaycan, 2010, 620 s.
7. Məmmədov S. Azərbaycan XV-XVIII əsrin I yarısında. Bakı: APİ, 1981, 102 s.
8. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., т. 1, Санкт Петербург, 1869, 548 с.
9. Гейдаров М.Х. Социально экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XVII-XVIII вв. Элм, Баку, 1987, 211 с.
10. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Изд во Ан ССР, Баку, 1967, 199 с.
11. Новоселцев А.П. Города Азербайджана и восточной Армении в XVII-XVIII вв. журнал «История СССР» Баку, 1959, №1
12. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношения в Азербайджане и восточной Армении в XVI начале XIX вв. (Изд.во Ленинградского государственного ордена Аз Ленина Университета), Ленинград, 1949, 383 с.
13. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы). Елм, Баку, 1981, 238 с.

SOCIAL-ECONOMIC LIFE OF CHUKHUESED BEYLERBEYLIĞI IN THE BEGINNING OF THE XVIII CENTURY

At the end of XVII and early XVIII century Iravan city, which is the center of Chukhursad beylarbeyligi in the economic life of Azerbaijan, has become one of the important economic centers of Chukhursad beylarbeyligi, as well as the whole Safavid state. Although the Safavid-Ottoman wars negatively affected the development of the country in the mentioned periods, but agriculture, trade was developed and various types of weight and length units, as well as tax forms were used in trading operations.

Key words: İrevan, trade, tax, property, craftsmanship, money.

АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С ВСЕМИРНЫМ БАНКОМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Сеяр Мамедова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: sevar38@yahoo.com

Глобализация, являющаяся феноменом прошлого столетия нашла свое динамическое развитие и в двадцать первом веке. Глобализация является неминуемой тенденцией развития современной мировой экономики. Данный термин впервые был использован Т. Левиттом для описания развития мировой экономики в его статье в журнале «Harward Business Review» в 1983 году [1, с.2].

Современные исследователи [3, с.4] считают, что глобализация - это процесс взаимодействия и интеграции между людьми, компаниями и правительствами разных стран, процесс, связанный с международной торговлей и инвестициями, а также претворяемый с помощью информационных технологий. Глобализация имеет значительное влияние на развитие национальных экономик, в том числе на экономику Азербайджана.

В настоящих условиях усиливаются международные связи Азербайджана, происходит активная интеграция в мировую экономическую систему, развиваются связи с международными финансовыми организациями, такими как МВФ, ВБ, ИБРР, ЕБРР и другие. Рассмотрим аспекты экономического сотрудничества нашей страны с Всемирным Банком.

Основная цель выделения кредитов нашей стране Всемирным Банком – поддержка экономических реформ в стране, претворение в жизнь структурных преобразований, снижение бедности и достижение целей, предусмотренных в Государственной Программе по Экономическому Развитию.

ВБ участвует в кредитовании проектов в Азербайджане в сфере финансов, энергетики, сельского хозяйства, образования, культуры, экологии, медицины, ирригации, коммунальных услуг и других [5].

ВБ всячески поддерживает экономическую политику государства, направленную на становление рыночных отношений и либерализацию внешней торговли, развитие частного сектора, упразднение монополий. Азербайджан обещает широкие возможности для потенциальных иностранных инвесторов, одновременно проводятся работы по созданию в стране свободных

экономических зон.

Среднесрочной целью страны является создание сильного частного сектора с использованием ресурсов нефтяного сектора. В 1994-м году правительство заключило контракт с международными нефтяными компаниями по разработке нефтяных скважин. Кроме того, для иностранных инвесторов были созданы благоприятные условия в сфере медицины, фармацевтики, туризма.

Правительство начало реализовывать широкую программу приватизации. На стадии приватизации были созданы соответствующие условия для участия иностранных инвесторов. Еще более широкие возможности сложились для иностранных инвесторов с вступлением Азербайджана в МАГИ, а вступление в МФК увеличило количество иностранных инвесторов в стране.

В энергетическом секторе Всемирный Банк проводит проект реформы сектора природного газа. В рамках данного проекта предусматривается увеличение производительности основных предприятий сектора и оказания помощи для развития инфраструктуры.

Всемирный Банк провел анализ аграрного сектора и планирует начать обновление колхозов и совхозов. С этой целью был подготовлен и проведен проект приватизации аграрных предприятий.

Всемирный Банк проводит деятельность и в сфере улучшения уровня жизни населения Азербайджана. В первые годы завоевания независимости в связи с разрушением старой системы экономических связей, с закрытием ряда предприятий, военным положением и оккупацией части территории Азербайджана, жизненный уровень части населения был на очень низком уровне. Всемирный Банк провел ряд мероприятий с целью улучшения показателей уровня жизни населения, в частности Всемирный Банк оказал определенную помощь в разработке Государственных программ по устранению бедности. Всемирный Банк вместе с правительством подготовили комплекс мероприятий по улучшению жилищных условий беженцев потерявших свои дома в результате военных операций. С этой целью банк выделил республике кредит в размере 20 млн. долларов. В 2017 году в Азербайджане ВВП на душу населения составило 3876,94 долларов США, что соответствует стандартам МАР. Как мы уже отмечали программа SAC 1 проводимая в Азербайджане со стороны МАР в настоящее время завершена и проводятся работы для реализации программы SAC 2. В рамках проводимой со стороны МАР программа второго этапа структурных преобразований SAC 2 республике был выделен кредит в сумме 47 млн. SDR или 60 млн. долларов США. Данный кредит был выдан на 35 лет со льготным периодом 10 лет. Кредит имеет цель усиления возможностей правительства по созданию новых рабочих мест и снижению бедности, оптимальному использованию экономической прибыли полученной от использования природных ресурсов и достижения сбалансированного экономического роста. В рамках данного кредита предусматривается развитие не нефтяного сектора и увеличение занятости населения. Ожидаются следующие результаты от использования данного кредита:

- улучшение негосударственной политики по снижению бедности, совершенствование прозрачности государственных финансов и улучшение экономического роста;

- создание улучшенных возможностей для привлечения иностранных инвестиций и развития частного предпринимательства в не нефтяном секторе;

- проведение реформ в коммунальном секторе для улучшения обеспечения населения электрической энергией, отопительными средствами и чистой водой.

Всемирный Банк вместе с Международным Валютным Фондом разработал стратегию снижения бедности в Азербайджане. Данная стратегия была утверждена советом МВФ 2 июля 2001 года и советом ВБ 5 июля 2001 года.

В настоящее время эта программа завершена и согласно данным Всемирного Банка за

2016 год уровень бедности в Азербайджане упал с 40 % до 5 %, что является подтверждением правильности разработки проведения данной стратегии.

Наряду с указанными мероприятиями Всемирный Банк проводит в Азербайджане ряд других проектов, таких как Проект По Кредитованию и Развитию Сельского Хозяйства, Проект По Неотложным Экологическим Мероприятиям, Проект Технической Помощи Финансовому Сектору, Проект Технической Помощи Институциональным Образованиям, Проект Реформы Газовой Системы, Проект Развития Систем Образования, Дорожный Проект и др. наряду с указанными проектами Всемирный Банк планирует реализовать в стране Стратегию Помощи Стране (CIS). Для реализации данной программы группа ВБ предложила Азербайджану стратегию в 3 направлениях, которые включают:

1. Проведение радикальных реформ и усовершенствованного управления в организациях государственного сектора.
2. Усиление среды бизнеса частного сектора для его стабильного развития.
3. Инвестиции в социальное развитие.

Анализируя результаты деятельности Всемирного Банка с Азербайджанской Республикой можно констатировать положительные результаты и наличие хороших перспектив для развития этих отношений.

Ключевые слова: Глобализация, Всемирный Банк, мировая экономика.

Литература

1. Бархатов И.В. “Формы и модели глобализации как основополагающей тенденции мирового развития”. Блог Ю.Сторожева, 2015, yuryst.livejournal.com/225496.html
2. Бревдо Т., Волков Г., Миронова О. Глобализация мировой экономики. М. «Феникс», 2008, 320 с.
3. Владимирова И.Г. Глобализация мировой экономики: проблемы и последствия. Менеджмент в России и за рубежом. №3, 2001, стр.25-33.
4. Иванов Н. Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития, Мировая экономика и международные отношения, 2000, № 2, С. 15.
5. <http://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/projects/all>

ASPECTS OF COOPERATION OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC WITH THE WORLD BANK IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION OF WORLD ECONOMY

In modern conditions, Azerbaijan's international relations are intensifying, active integration into the world economic system is taking place, and relations are being developed with international financial organizations.

The article examines the main directions of the country's cooperation with the World Bank; the main aspects of further cooperation are identified.

Keywords: Globalization, World Bank, world economics.

HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏT KURSUNDA HÜQUQİ DÖVLƏT VƏ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ QURUCULUĞUNUN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Şasəddin Mikayılov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: shasaddin.mikayilov@gmail.com

Tarixdə bir çox xalqların və dövlətlərin dünya səhnəsindən yox olmaq həddinə çatmasına dair misallar gətirmək olar. Hansısa konkret vəziyyətdə millətin iradəsinə söykənən yüksək xarizmalı liderlər bu təhlükənin aradan qaldırılmasında misilsiz rol oynamış, dövlətinin və xalqının xilaskarına çevrilmişdir. Bu mənada, əminliklə demək olar ki, Azərbaycanın dövlət kimi mövcudluğunun qorunub saxlanması, xalqın bir çox fəlakətlərdən qurtulması, ölkənin parçalanmasının qarşısının alınması Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bütün bunlar Azərbaycanda ardıcıl və sistemli olaraq hüquqi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması prosesinə başlamaq imkanı yaratmışdır.

Ümummilli Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında sistemli şəkildə həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatlarının, siyasi liberallaşmaya xidmət edən tədbirlərin əsasında insana qayğı, şəxsiyyətə və insan ləyaqətinə hörmət amili dayanmışdır. 1998-ci il iyunun 18-də Ümummilli Heydər Əliyevin imzaladığı insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara tam uyğunluğunun təmin edilməsi, hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığını daha da inkişaf etdirilməsi və digər mühüm məsələlər nəzərdə tutulmuşdur.

Böyük şəxsiyyət hər bir fərdin maraq və mənafeələrini təmin etmədən, ədalət meyarını qorumadan güclü dövlət yaratmağın mümkünsüzlüyünü hər zaman vurğulamış, vətəndaşlara göstərilən hüquqi yardımın səviyyəsini müntəzəm sürətdə artırılmasının əsas təşəbbüskarı kimi çıxış etmişdir. Ümummilli liderin rəhbərliyi altında hazırlanaraq 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətin tarixində hakimiyyət bölgüsü prinsipini, demokratik hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunun hüquqi əsaslarını, insan hüquq və azadlıqlarının qeyd-şərtsiz təmin olunmasının bünövrəsini qoymuşdur. Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının prioritetliyini və hakimiyyət bölgüsünü özünün gələcək inkişaf yolu kimi seçilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 24-cü maddəsinin III bəndində təsbit olunduğu kimi hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Hüquqlardan sui-istifadəyə yol verilmir [1, s.10]. Konstitusiyanın qəbulundan sonra müstəqil Azərbaycanda çoxpartiyalı sistem, siyasi plüralizm, söz, mətbuat və sərbəst toplaşmaq azadlığı bərqərar olmuş, dövlət idarəçilik sistemi tamamilə yenidən qurulmuş, məhkəmə-hüquq islahatları uğurla davam etdirilmişdir. Ölkənin idarəetmə sistemində siyasi mədəniyyət elementləri güclənmiş, icra hakimiyyəti orqanlarının işinin dinamikliyi artmış, yerli özünüidarə orqanları formalaşmışdır. Ümummilli liderin respublikaya rəhbərliyi illərində ölüm cəzasının, mətbuat üzərində siyasi senzuranın ləğvi, Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edilməsi respublikada üç pilləli məhkəmə sisteminin formalaşdırılması, Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətə başlaması, İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil İnstitutunun yaradılması, Konstitusiyaya mütərəqqi əlavə, dəyişikliklərin edilməsi və digər məsələlər demokratik inkişaf yolunda əldə etdiyimiz mühüm nailiyyətlərdəndir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Milli Məclisin sədri seçilməsi ilə ölkədə sivil parlamentarizm ənənəsinin qoyulduğunu, cəmiyyətin hüquq sisteminin əsasını təşkil edən qanunların müasirləşməsi prosesinin geniş vüsət aldığını da xüsusi vurğulamaq lazımdır. Ümummilli lider kifayət qədər mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrdə parlamento rəhbərlik etməsinə baxmayaraq, qanunverici orqanın effektiv, məqsədyönlü fəaliyyətini təmin etmiş bir sıra qanunların qəbuluna nail olmuşdur. Məhz bu mərhələdən parlamentin cəmiyyətdəki rolu artmış, hüquqi dövlət quruculuğu prosesindəki fəaliyyəti güclənmişdir. Azərbaycan Respublikasının

ilk konstitusiyasına uyğun olaraq icra və idarəetmə işlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Respublika Nazirlər Kabinetinin ilk iclasında söylədiyi fikri əsas götürmək olar: “Noyabrın 12-də biz yeni konstitusiyaya, yəni müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasını qəbul etdik. Konstitusiyada həm Nazirlər Kabinetinin statusu, onun vəzifələri, səlahiyyətləri, həm də mərkəzi idarəetmə orqanlarının vəzifələri, səlahiyyətləri konkret göstərilibdir [2, s.256-255].

1995-ci ilin 12 noyabrında Konstitusiyanın qəbulu ilə yanaşı, həm də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə I çağırışı seçkilər keçirilmiş, demokratik şəraitdə ilk Parlament formalaşdırılmışdır. Parlament qarşısına qoyduğu vəzifələri ölkəmizdə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar edilməsi, Azərbaycanın Avropa xalqları ailəsinə inteqrasiyası, bu məqsədlə cəmiyyət və dövlət həyatını bütün sahələrində köklü islahatların həyata keçirilməsi üçün hüquqi bazanın yaradılması, möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi kimi vəzifələri uğurla yerinə yetirmiş, qanun yaradıcılığı işində dünyanın qabaqcıl demokratik ölkələrin təcrübəsindən bəhərlənmiş, qanunvericilik fəaliyyətində istər kəmiyyət, istər də keyfiyyət göstəriciləri baxımından böyük nailiyyət qazanmışdı.

Milli Məclis qanunların təkmilləşdirilməsi mərhələsində təkcə beynəlxalq təcrübəni öyrənilib tətbiq etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, müxtəlif beynəlxalq konvensiya və sazişləri ratifikasiya etməklə cəmiyyətdə, hüquq və azadlıqların bərqərar olunması təcrübəsini sübuta yetirmişdir.

4 Mart 1996-cı il tarixində Ümummilli lider Heydər Əliyev Respublika Hüquqi İslahat Komissiyasının ilk iclasındakı giriş sözünü belə başlayır: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasının həyata keçirilməsi prosesi hər birimizin əsas vəzifələrindən biridir. Bu baxımdan məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanlarının islahatı ilə əlaqədar qanunların hazırlanması, qəbul olunması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndi qarşımızda konstitusiyaya əsasında qanunların qəbul olunması kimi çox böyük vəzifələr var. Hər sahədə qanunlar qəbul edilməlidir. İndi mən vaxt deyə bilmərəm, – bir il, iki il, – hər halda müəyyən bir zaman ərzində nail olmalıyıq ki, bütün sahələr üzrə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qanunları olsun. Dörd ildir ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Ancaq qanunların əksəriyyəti keçmiş Sovetlər İttifaqından qalmış qanunlardır. Onlara müəyyən dəyişikliklər, əlavələr olunubdur, ancaq hazırkı qanunların əsası, kökü Sovetlər İttifaqı vaxtında qəbul edilmiş qanunlardır” [3, s.383].

Konseptual əsasları Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasını yeni mərhələdə inamla davam etdirən dövlət başçısı qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsuldakı çəksini artırılması, regionların davamlı inkişafı, yerlərdə yeni istehsal müəssisələrinin açılması, işsizlik probleminin aradan qaldırılması, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması naminə bir sıra mühüm addımlar atmışdır. 1994-cü ildən respublikamızda inamla reallaşdırılan yeni neft strategiyasının davam etdirilməsi, Azərbaycanı regionda lokomotiv dövlətə çevirən enerji layihələrinin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna, xüsusən də, regionların inkişafına yönəldilməsi, ölkədə əlverişli sahibkarlıq və biznes mühitinin formalaşdırılması kimi vacib məqamlar cənab İlham Əliyevin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətləri sırasında xüsusi vurğulanmalıdır.

2003-cü ilin 15 oktyabr seçkilərinin nəticəsi olaraq xalqımız uzun illərin sərt sınaqlarından çıxaraq yüksək etimad qazanmış, siyasətin davamlılığının təmin olunması hər bir fərdin mənafeyinə hesablanmış siyasi, hüquqi, sosial-iqtisadi, humanitar islahatların ardıcıl şəkildə davam etdirilməsi naminə ciddi siyasi iradə ortaya qoyulmuşdur. Heydər Əliyev siyasətinin alternativsizliyi qənaətini özü üçün tam yəqinləşdirmiş, Azərbaycan xalqının cənab İlham Əliyevi strateji islahatlar kursunun layiqli davamçısı görməsi bir sıra reallıqlarla şərtlənmiş, obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdir. 1995-2003-cü illərdə fəaliyyət göstərdiyi sahələrdə özünü vətənpərvər, pragmatik təşkilatçı və yüksək idarəçilik keyfiyyətlərinə malik şəxsiyyət kimi təsdiqləyən cənab İlham Əliyev cəmiyyətdə mütləq çoxluğun etimad və inamını qazanmaqla şəksiz qələbəsini təmin etmişdir.

Siyasi liderlik, şübhəsiz, kütlələri ətrafında birləşdirmək bacarığında ifadə olunur. Dövlət baş-

çısı İlham Əliyevin milli birlik və həmrəylik konsepsiyası dərin məzmunu ilə cəmiyyətin mənəvi bütövlüyündə və monolitliyində aparıcı amilə çevrilməkdən savayı, həm də ona xalqı öz ətrafında birləşdirmək, milli ideallar ətrafında səfərbər etmək imkanı vermişdir. Dövlət başçısı hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının etibarlı təminatına, demokratikləşmə və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna yönəlmiş mütərəqqi islahatları da keyfiyyətə yeni mərhələdə uğurla davam etdirir.

Tarix sübut edir ki, müstəqillik qazanmış hər hansı bir dövlətin milli inkişaf yolunun başlanğıcından düzgün müəyyənləşdirilməsi ilk növbədə onun qorunub saxlanılması gələcək inkişaf baxımından vacib amildir. Dövlətçiliyin ideoloji – siyasi və iqtisadi əsaslarının elmi təməl üzərində qurulması, cəmiyyətin potensial imkanlarının milli intibah prosesinə məqsədyönlü şəkildə cəlb olunması son nəticədə xalqları davamlı, sabit inkişaf yoluna çıxarır, dövrün ağır sınaqlarından qoruyur. Bu gün demokratik quruculuq yolu ilə gedən respublikamız həssas bölgədə yerləşsə də, onun həm iqtisadi, həm də siyasi sahələrdə özünəməxsus inkişaf modeli formalaşmışdır. Azərbaycanda demokratik inkişaf, suverenlik və özünütəminatmə prinsiplərinə söykənir.

Açar sözlər: hüquqi, dövlət, beynəlxalq, lider, xarici, siyasət, müstəqil.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. s. 10, Bakı, 2016
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. s. 255-256, Azər nəşr, Bakı, 1998
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. s. 383, Azər nəşr, Bakı, 1998

SOME ASPECTS OF HEYDAR ALIYEV'S LEGAL STATE AND CIVIL SOCIETY INSTITUTE FOR INTERNATIONAL POLITICAL COURSE

Mention is made of the formation of statehood and the implementation of legal reforms by Heydar Aliyev. In the future, this policy continues the President of Azerbaijan by İlham Aliyev.

Key words: legal, state, international, leader, foreign, politics, independent.

LATIN ƏLİFBASI MƏSƏLƏSİNDƏ KİM HAQLI İDİ - MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ YOXSƏ BƏKİR ÇOBANZADƏ?

Nazim Muradov

Lefke Avropa Universiteti, Şimali Kipr Türk Respublikası

Bilindiyi kimi, əlifba məsələsi hər zaman ekstralinqvistik (dil xarici), siyasi-strateji hətta ideoloji bir məsələ olmuşdur. Əlifba dəyişikliyi edilərkən son qərarı verənlərin də elmi qənaət sahibləri olan dilçilər deyil, daha çox siyasi iradəni əlində tutan hakim güclər olması da bu səbəbdəndir. Necə ki, əlifba öz texnoloji imkanlarına görə bir mədəniyyət mirasının daşıyıcısı, bir kultürün təmsilçisi, siyasi bir zümrənin tərcihi (seçimi) olma özəlliklərini mühafizə etmişdir.

Azərbaycanda əlifba islahatı 1860-cı illərdə Mirzə Fətəli Axundovla başlayıb 1890-1905-ci illərdə Məhəmməd Ağa Şahtaxtı ilə fərqli bir şəkildə davam etsə də əsas dəyişiklik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan (27-28 aprel 1920-də XI. Qızıl Ordunun Azərbaycana işğal etməsindən) sonra gerçəkləşmişdir. 1813 (Gülüstən) və 1828 (Türkmənçay) müqavilələrindən bəri Çarlıq Rusiyanın əlinə keçən şimali Azərbaycanda ana dilinə müdaxilələr olsa da əlifbaya toxunulmamışdı. AXC dönəmində (1919) Abdulla bəy Əfəndizadə tərəfindən hazırlanan “Son Türk əlifbası” layihəsi

də həyata keçməmişdi. 1920-dən sonra isə ərəb əlifbasından uzaqlaşma prosesi başlanmış, M. Ə. Rəsulzadənin ifadəsi ilə “*Çar Rusiyasının yasaqlama və məhdudiyyət sistemi ilə edə bilmədiyini Bolşevik Rusiyası icazə vermə və yayqınlaşdırma üsulu ilə icra edəcək*” olmuşdur. Bolşeviklər əlifba dəyişikliyinə mərhələ-mərhələ planlamış, min ildən bəri istifadə edilən “Ərəb əlifbasının işə yaramaz olduğu” isbat edilməyə çalışılmışdır. Bolşeviklərin məqsədi ilk mərhələdə Türklər arasındakı yazı birliyinə zərbə vurmaq olmuşdur ki, bunun ən önəmli vasitəsi də mətbuat idi.

Hakimiyyəti zorla ələ keçirən bolşeviklər Azərbaycandakı milli gücləri zəiflədib özləri gücləndikcə öncəliklə Türkiyə ilə əlaqələri kəsmiş, sonra isə əlifba dəyişikliyi işini sürətləndirərək əlaqələrin tamamilə qopmasına nail olmuşlar. Bu işləri inzibati yolla həyata keçirməklərinə baxmayaraq bir tərəfdən də dilçiləri də bu prosesə daxil etmişlər. Prof. Bəkir Çobanzadənin 1927-ci ildə yazıb “*Marif və Mədəniyyət*” jurnalında çap etdirdiyi “*Yeni əlifba və türk dili*” yazısı böyük dilçi alimin çoxu əsassız ideoloji iddiaları ilə doludur. Anlaşıldığına görə, Bolşeviklər ruhən bir-birinə çox yaxın olan Çobanzadə və Rəsulzadəni əlifba məsələsində qarşı-qarşıya qoymağı bacarmış, eyni məsələ haqqında bir-birinin tam tərsi fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşlar. Başda Rəsulzadə olmaqla Azərbaycanlı mühacirlərin İstanbulda çıxardıqları Yeni Kafkasya jurnalında sırf əlifba məsələsi haqqında 50-yə yaxın yazı yazılmış, bu yazılardakı iddialar əsaslandırılmışdır.

Biz bu yazımızda B. Çobanzadə və M.Ə. Rəsulzadənin məqalələrinə istinadən əlifba dəyişikliyi məsələsinə fərqli münasibətlərini ortaya çıxarmağa, onlardan hansının daha doğru mövqedə olduğunu təsbit və təhlil etməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: AXC, Rəsulzadə; Yeni Kafkasya dərgisi; Çobanzadə, Ərəb əlifbası; Latın əlifbası.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ КОНСТИТУЦИОННОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

С.Э. Несмеянова

Уральский Государственный Юридический Университет, Екатеринбург, Россия
e-mail: nesmeyanova@yandex.ru

Правовая наука движется вперед пропорционально массе знаний, унаследованных от предыдущего поколения. Более того, гуманитарным наукам, более чем иным свойственно в разные исторические периоды смена этапов замирения и этапов усиления развития. В настоящее время мы наблюдаем период непрерывного созидания, ускоренного, интенсивного развития науки.

Характерными чертами сегодняшнего «взрыва» развития правовой науки является: решение новых научных проблем на основе использования накопленного опыта; появление новых отношений, потребность в их исследовании и, как следствие, в регулировании; высокотехнологичные технические средства поиска и обработки научной информации; возможность использования позитивного зарубежного опыта; гарантированная свобода научного творчества; привлечение ученых как экспертов во всех практических областях; увеличение числа научных работников и материальных затрат на науку; ускоренное развитие производительных сил общества и др.

Устойчивое развитие науки, безусловно, оказывает все увеличивающееся влияние науки на развитие общества, на все стороны жизни людей.

В настоящее время, учитывая быстротечность, динамичность экономических, социаль-

но-политических процессов, особо остро встает вопрос о реальности конституции и конституционного законодательства каждого отдельно взятого государства. Ведь именно конституция нацелена реально отражать и, соответственно, закреплять существующие в государстве и обществе отношения и прогнозировать их дальнейшее развитие.

Конституционное законодательство в современном государстве, безусловно, имеет тенденции к постоянному развитию и совершенствованию, как и все право в целом. Конституционное право реагирует на те изменения, которые происходят в обществе и государстве, является зеркалом этих изменений, отражая их. В частности, в ряде стран принимаются первые конституции, в других, в соответствии с общепризнанными международными нормами, получают более четкое развитие права человека, совершенствуются элементы гражданского общества, по-новому определяется организация публичной власти. При этом, следует признать, что в последнее десятилетие, в большинстве случаев, речь не идет о конституционных реформах, происходит совершенствование заявленных ранее институтов, развитие позитивных составляющих и минимизация негативных. Таким образом, имеет место модернизация конституционного законодательства в национальном правовом пространстве, т.е. его развитие в рамках существующих конституций.

Безусловно, каждой стране присущи свои составляющие модернизации, тем не менее, можно выделить те общие тенденции совершенствования конституционного законодательства, которые прослеживаются во всех странах. Можно назвать общие направления, в рамках которых достигнуты определенные успехи. Прежде всего, речь идет об основных правах и свободах человека и гражданина, понимание объема и содержания которых требует дальнейшего совершенствования с учетом общепризнанных норм международного права и национальных интересов. Практически во всех странах, на сегодняшний день, провозглашены права человека в полном объеме в соответствии с международными стандартами.

Не менее важными представляются изменения в части организации и функционирования органов государственной власти. Наиболее значимые изменения произошли на постсоветском пространстве, где, прежде всего, были сформированы новые органы законодательной власти. Тем не менее, отношение к ним, не стабильно на протяжении нескольких последних десятилетий, что позволило ввести в оборот новое понятие «кризис парламентаризма». Повсеместно учрежден институт президента, постоянно развивающийся и, в первую очередь, за счет расширения объема полномочий.

В целом следует признать, что государств, выбирающих президентскую форму правления, или, так называемую, смешанную с сильной президентской властью, становится больше.

Значимыми представляются изменения в направлении государственного местного самоуправления.

Кроме рассмотренного происходит корректировка действующего нормативно-правового массива и его отдельных составляющих, включая законодательные процедуры и состав нормативных правовых актов.

Корректировка конституционного законодательства, прежде всего, происходит за счет поправок, вносимых в действующие конституции. Однако не менее важными, представляются, изменения собственно конституционного законодательства, т.е. тех нормативно-правовых актов, которые развивают, конкретизируют положения конституции. Следует признать, что во многих случаях такой вариант модернизации более удобен, так как позволяет мягко, оперативно совершенствовать правовое регулирование, при этом не вызывая опасности возникновения кризисных ситуаций, приводящих к конституционной реформе. В то же время, такие изменения могут коснуться и изменения сути конституционных принципов, основ. При таких многоуровневых изменениях конституционного законодательства очень важно оценивать эффективность последних.

Особую роль в развитии конституционного законодательства играют органы конституционного контроля.

Конкретизируя, развивая, раскрывая скрытый смысл конституционных положений, органы конституционного контроля, безусловно, участвуют в модернизации конституционного законодательства и способствуют его развитию.

Центральной позицией конституционно-правовой модернизации провозглашается формирование настоящего народовластия, преодоления отчуждения власти и общества. Тем не менее, следует отметить, что современный мир таит огромное количество угроз, вызовов, порождающих произвол, хаос. В таких условиях современное право, конституционное право, в частности, должно отличаться особыми характеристиками. Права человека должны обеспечиваться не в ущерб сохранению государственного суверенитета, защита прав человека не должна противопоставляться конституционной идентичности, провозглашение прав меньшинств не должно нарушать права большинства. Следует признать, что конституционное право в целях развития, по-новому регулирует свойственные ему сферы и охватывает новые направления. При условии детального закрепления характеристик государства и государственных органов, провозглашения прав человека, в конституциях появляются нормы об отдельных компонентах общественного строя, основных принципах социально-экономической политики, отдельных принципах экономического и социального развития (например, принцип социальной справедливости). Конституционное право по-новому регулирует сферу взаимоотношений государства и общества, участия граждан в управлении делами государством (появляются новые формы такого участия, правда, не редко «спящие»). Влияние на содержание конституционного законодательства оказывает и научно-технический прогресс (появляются новые права, закрепляются возможности использования информационных технологий во время проведения выборов, принятия законов, обсуждения значимых для большинства вопросов). Среди конституционных норм появляются положения, связанные с обеспечением безопасности, борьбой с терроризмом и коррупцией. Таким образом, конституционное право получает новое предназначение и новое качество.

Говоря о конституционном праве, как «живом» праве, как фундаменте всего национального права, как «мета» основе всех иных отраслей, следует обратить внимание на опасный процесс частичного поглощения конституционного права наднациональным правом, о чем постоянно говорят органы конституционной юстиции разных стран. И хотя это в большей части свойственно, например, странам Европейского Союза (через создание надгосударственных конституционных институтов), подобное влияние заметно и для России, через участие в различных межгосударственных образованиях.

Конституционное право расширяя свои границы должно обеспечивать прежде всего верховенство национальной конституции, в том числе конституционную идентичность. Основная роль в обеспечении названных принципов, безусловно, принадлежит органам конституционной юстиции, которые осмыслив собственную конституционную идентичность могут формировать барьер от различных рисков и находить правовой подход к разрешению спорных ситуаций, определению баланса национального и наднационального правопорядка.

Таким образом, именно конституционное законодательство способно не только обеспечить преемственность самых разных правовых отношений, но и спрогнозировать устойчивое их развитие в интересах, как государства, так и общества.

Ключевые слова: устойчивое развитие правовой науки, причины развития науки, конституционное законодательство, задачи конституционного права, глобализация.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF CONSTITUTIONAL LEGISLATION IN MODERN CONDITIONS

The article reveals the features of the modern science development and the role of science in the sustainable development of the economy and socio-political processes. The significance of the constitutional legislation in ensuring the interests of the state and the individual in their sustainability is shown.

Keywords: sustainable development of legal science, the causes of the development of science, constitutional legislation, the tasks of constitutional law, globalization.

СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ БИОЭТИКИ ТРЕБУЮТ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Нигяр Каландарли

Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан

Современные достижения научно-технического прогресса в области биологии, медицины и других наук в сфере bios (живого, органического – Н.К.) оказывают все большее влияние на жизнь и здоровье человека и требует принятия глобальных мер в связи с этическими последствиями этих изменений. Нарастающие вызовы и противоречия, с которыми сталкиваются человечество и среда его обитания в результате стремительного технического перевооружения, определяют повышение роли не только этических, но и правовых ценностей, обеспечивающих защиту прав и уважение достоинства людей. Эти тенденции обуславливают актуальность разработки и реализации национальных политических демократических государств в области законотворчества, международного сотрудничества, создания правовых систем этической экспертизы.

Социально-правовой аспект проблем биоэтики является предметом обсуждения, выходящим за рамки профессиональной компетенции медиков. Сегодня совершенно очевидно, что проблемы, которые входят в круг вопросов биоэтики, не ограничиваются чисто медицинскими и биологическими. Безопасность жизни и охрану здоровья человека составляют также другие многочисленные биоэтические проблемы. Экономическое единство мира уже реально существует, но актуально единство во всех остальных сферах жизнедеятельности человека, поскольку сегодня каждое государство, защищая «свою» природу, оказывается в зависимости от отношения к нему соседей – воздух, реки, моря, вредные производства и т.п.

Законодательно обеспечить «наивысший уровень здоровья граждан» (изоопределения понятия здоровья ВОЗ – Н.К.), автономию и достоинство человека, сохранить экологию, окружающую среду, генетический потенциал наций – главные вопросы современной действительности. Степень соблюдения правовых норм в области биоэтики является показательной чертой всех демократических обществ. Каждый человек имеет право жить в здоровой среде, это основное право человека. Необходимо, чтобы обеспечение прав на безопасность жизни и защиту здоровья стало национальным приоритетом, который должен быть законодательно закреплён.

Формированию единых подходов к сотрудничеству в биоэтико-правовой сфере способствует фактор глобальной вовлеченности стран, избравших демократический путь развития, в процесс международного сотрудничества, которое включает инкорпорирование в собственные

правовые системы комплекса межнациональных правовых актов и норм. Несмотря на относительную молодость биоэтики как науки, международными организациями в этой области предприняты значительные усилия по формированию политики и стратегий, разработке правил, процедур, декларативных документов, конвенций, рекомендаций. Все они основаны на Всеобщей декларации прав человека (10 декабря 1948г.) и других не менее значимых международных документах по правам человека, принятых специализированными учреждениями системы ООН.

Важным и первоочередным шагом является провозглашение каждым государством приверженности основным принципам, изложенным в таких международных этических и правовых документах, как «Нюрнбергский кодекс» 1947г., «Конвенция о правах человека и биомедицине» 1997г., «Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека» 2005г. и многие другие документы, перечень которых на сегодня насчитывает более 150-и [1].

Благодаря международному сотрудничеству реализуется гарантируемое конституциями большинства государств «право на здоровье» [термин впервые зафиксирован в Уставе ВОЗ (1946г.), затем подтвержден Алма-атинской декларацией (1978г.) и Всемирной декларацией по здравоохранению (1998г.) – Н.К.], разрабатываются национальные политики и практические действия, обеспечивающие наличие доступной медицинской помощи, соответствующей морально-этическим и правовым нормам.

Проблемы биоэтики настолько же важны, насколько неоднозначны. Закрепление ее основоположений в законодательствах стран актуальна и востребована. Деятельность национальных правительств, учитывающая собственный культурный и исторический опыт, сопряжена с открытостью и прозрачностью в международном взаимодействии, в выработке и реализации действенных мер, в разрешении важнейших морально-этических и правовых вопросов [3].

Несмотря на единство стран в понимании важности биоэтических проблем, каждая из них реализует собственную политику в этой сфере. В Азербайджане биоэтика и ее правовое обеспечение получили интенсивное развитие в конце прошлого столетия. Начиная с 1992г., в Азербайджанской Республике принят ряд важных нормативных актов, направленных на защиту прав пациентов. В первую очередь, это Конституция, в ст.41 которой гарантируется право граждан на здоровье.

Кроме Конституции, защита здоровья населения Азербайджанской Республики регулируется законами «Об охране здоровья населения», «О фармацевтической деятельности», «О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения», «О наркологической службе» и др. Важнейшим из них является правовой акт, принятый в 1997г., – это Закон «Об охране здоровья населения Азербайджанской Республики». В нем указано, что «каждый гражданин имеет право в доступной для него форме получить имеющуюся информацию о состоянии своего здоровья, включая сведения о результатах обследования, наличии заболевания, его диагнозе и прогнозе, методах лечения, связанном с ними риске, возможных вариантах медицинского вмешательства, их последствиях и результатах проведенного лечения» [2].

Необходимость имплементации биоэтических норм в законодательство стран, поддерживающих международные обязательства, в том числе Азербайджана, обусловлена следующими факторами:

- права пациентов являются главным компонентом и системообразующим институтом международного здравоохранительного права, которое призвано поддерживать государства в их деятельности по обеспечению правомочий индивида на безопасность жизни и охрану здоровья;
- изменение вектора правотворчества с охраны общественного здоровья на защиту индивидуального права на охрану здоровья, что обусловлено признанием здоровья индивида объ-

ективным и необходимым условием осуществления всех других прав человека.

Имплементация принципов биоэтики в странах с разными этнокультурными ценностями и традициями реально сталкивается с трудностями в связи с проявлением особенностей и отличий национальных систем этического регулирования в медицине и здравоохранении [5].

Вместе с тем, общим признаком является тот факт, что имплементация биоэтических норм в национальные законодательства должна быть, в первую очередь, направлена на обеспечение прав пациентов на недискриминационной основе, доступа к минимально необходимому комплексу услуг по реализации здорового образа и условий жизни каждого человека.

Азербайджанское национальное законодательство в области защиты прав пациентов обладает рядом прогрессивных элементов, так как включает в себя основные биоэтические принципы, которые можно встретить как в Законе «Об охране здоровья населения Азербайджанской Республики», так и в других законодательных актах в сфере здравоохранения и социального обеспечения. Так, в этих законах имеют место принципы признания уязвимости человека и уважения неприкосновенности личности, неприкосновенности частной жизни и конфиденциальности, равенства, справедливости и равноправия, недопущения дискриминации и стигматизации, уважения культурного разнообразия и плюрализма, солидарности и сотрудничества, социальной ответственности и здоровья, защиты будущих поколений и совместного использования благ.

Учитывая стремление азербайджанских правоведов, ученых, исследователей, практических специалистов приблизить национальную законодательную базу к мировым демократическим стандартам и, в первую очередь, принимая во внимание Распоряжение Президента Азербайджанской Республики от 27 декабря 2011г. [6], очевидна необходимость практического применения в отечественном законодательстве целого ряда важных прав пациентов.

Функционирующий сегодня Закон Азербайджанской Республики «Об охране здоровья населения», принятый полтора десятилетия назад, поддерживается ведомственными механизмами исполнения, но он не получил развития другими, более конкретизированными, нормативно-правовыми актами в каждой из сфер биоэтики, в том числе, в сфере защиты прав пациентов, и поэтому нуждается в дополнениях и пересмотрах. Эту задачу можно реализовать двумя путями: 1) путем внесения изменений и дополнений в действующий закон; 2) принятием нового закона «О правах пациентов» и необходимых подзаконных актов.

Также необходимо присоединение Азербайджана к важным международно-правовым документам в области защиты прав пациентов, имплементировать ряд основных прав пациентов, которые уже имплементированы в ряде зарубежных стран и которые позволят демократизировать правоотношения в азербайджанской национальной системе здравоохранения и поднять их на качественно новый уровень; учредить должность уполномоченного по правам пациентов.

Исследование международного опыта, присоединение нашего государства к декларациям, конвенциям и другим нормативно-правовым и рекомендательным международным актам, имплементация общепризнанных мировых стандартов и демократических ценностей в такой важной области, как медицинское право и права пациентов, заимствуя при этом позитивный международный опыт и учитывая национальные особенности, – важные компоненты процесса правовой институционализации биоэтики.

Ключевые слова: биоэтика, Конституция АР, Закон «Об охране здоровья населения АР», права пациентов, национальное законодательство, международные документы, имплементация, инкорпорирование.

Литература

1. Биоэтика: документы, термины. Под ред. А. Мустафаевой. Баку, 2009.
2. Закон «Об охране здоровья населения Азербайджанской Республики». Собрание законодательства Азербайджанской Республики. Баку, 1997. №6.
3. Каландарли Н. Проблемы биоэтики в свете Азербайджанского законодательства, Сборник материалов XVI Республиканской научной конференции докторантов и молодых ученых. Баку, 2012.
4. Конституция Азербайджанской Республики.
<http://ru.president.az/azerbaijan/constitution>
5. Мамедов В., Мустафаева А., Галаева И. Права человека в медицине, *Dirçəliş-XXI əsr. Bakı*, №149-150, 2010.
6. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики об утверждении Национальной программы действий по повышению эффективности защиты прав и свобод человека в Азербайджанской Республике. <http://ru.president.az/articles/4089>
7. Galandarli N. Bioethics in the system of fundamental universal human and national values. UNESCO Chair in Bioethics 9th World Conference bioethics, medical ethics and health law. Royal continental congress center, Italy, Naples, November 19-21, 2013.

CONTEMPORARY CHALLENGES OF BIOETHICS REQUIRE LEGAL IMPROVEMENTS

Bioethics as science got an intensive development in Azerbaijan. Proactive steps being taken in the area of health and human rights. The study of trends in international cooperation in the field of bioethics shows a harmonious combination of common democratic values and national peculiarities in lawmaking.

Keywords: bioethics, Constitution of Azerbaijan Republic, law «Defense of health of population of Azerbaijan Republic about», human of patients, national legislation, international documents, implementation, incorporation.

İNSAN ALVERİ İLƏ MÜBARİZƏDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN TÖVSIYƏ XARAKTERLİ NORMALARI

Sona Qələndərli

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

İnsan alveri ilə mübarizə üzrə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərdən hüquqi cəhətdən məcburi olmayan aktlar da ümumi siyasətin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. Həmin aktlardan İnsan hüquqları və insan alveri üzrə BMT-nin tövsiyə Prinsipləri, BMT Baş Məclisinin Qadınlara qarşı zorakılıq haqqında Bəyannaməsi və s. göstərilə bilər. BMT-nin tövsiyə Prinsiplərində qurbanların müdafiəsi, mübarizənin istiqamətləri, beynəlxalq əməkdaşlıq və d. məsələlər ifadə edilib. Tövsiyə sənədində:insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi;insan alveri qurbanları ilə bərabər bu əməlləri törədənlərin müəyyən edilməsi; tədqiqatlar, təhlillər, qiymətləndirmə və maarifləndirmənin aparılması;uyğun hüquqi bazanın təmin edilməsi;hüquq mühafizə orqanlarının uyğun reaksiyasının təmin edilməsi;insan alveri qurbanlarının müdafiəsi və onlara yardım göstərilməsi; insan alverinin qarşı-

sının alınması; insan alverinin qurbanı olan uşaqların mühafizəsi və onlara yardım göstərilməsi üzrə xüsusi tədbirlərin təmin edilməsi; hüquq müdafiə vasitələrindən istifadə etmək imkanının təmin edilməsi; sülhü qoruyan qüvvələrin, humanitar və diplomatik heyətin vəzifələrinin uygulanması; dövlətlər və regionlar arasında əməkdaşlıq və koordinasiya prinsipləri ifadə edilib [9, s.24]. Sənəddə İnsan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi prinsipinin 1-ci sırada ifadə edilməsi bütün gələcək hüquq yaratma, tətbiq və təfsir etmə zamanı insan alverinə qarşı mübarizədə dövlətlərin insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas məqsəd olması diqqətə gətirilir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi prinsipi tələb edir ki, insan alverinin qarşısını almaq və ona son qoymaq məqsədi ilə görülən bütün tədbirlərin mərkəzində humanizm faktoru dayansın.

Prinsiplərin kommentariyalarında dövlətlərdən insan alveri əleyhinə qanunvericiliyin və dövlət proqramlarının qəbul edilməsi, həyata keçirilməsi; insan alverinə qarşı milli fəaliyyət planlarının qəbulu; bütün şəxslərin sərbəst hərəkət azadlığını qorumaq və s. tədbirlər göstərilir [9, s.24].

İnsan alveri qurbanlarının müəyyənləşdirilməsi həmin şəxslərin hüquqlarının dövlətlər tərəfindən müdafiəsində birbaşa əhəmiyyətə malikdir. Dövlətlər insan alveri qurbanlarını nəzarət altına almış və istismar edən şəxsləri də müəyyən edib cəzalandırmalıdır. İnsan alveri qurbanlarının müəyyənləşdirilməsi dövlətlər üçün qanunsuz mühacirlərin aşkara çıxarılması, onların müraciətlərinə baxılması; insan alverinə məruz qalan şəxslərin müəyyənləşdirilməsini və onlara yardım göstərilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlığı təmin etmək; immiqrasiya qanunlarının pozulmasına görə insan alverinə məruz qalan şəxslərə cəza tətbiq olunmamasını və s. təmin etmək üzrə vəzifələr müəyyən edir [4, s.276]. Qurbanlar ayrı-ayrı ölkələrdə bir çox hallarda, müxtəlif zamanlarda cəzalara məruz qalmışlar. “Məlum olduğu kimi ayrı-ayrı ölkələrdə “qanunvericiliyə əsasən fahişəliklə məşğul olan qadınların durmadan sayının artmasının qarşısını almaq məqsədilə onların məsuliyyətə cəlb olunması mümkündür. Bu davranış hələ qədim dövlətlərdən bizə məlumdur. O zaman fahişələr daşqalaq edilərək ictimai qınağa məruz qalırdılar” [2, s.20]. Məhz bu düşüncə tərzini aradan qaldırmaq olduqca çətin bir məsələyə çevrilmişdir.

Təhlillər və qiymətləndirmə prinsipinə görə insan alveri əleyhinə mübarizə zamanı kütləvi informasiya vasitələri dəqiq məlumatlar verməklə insan alveri problemini ictimaiyyət tərəfindən bilinməsində xüsusi rol oynamalıdırlar. Təhlil və qiymətləndirmə problemi dövlətin üzərinə insan alveri ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq müqavilələrdə, həmçinin İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınmasına və onun cəzalandırılmasına dair Palermo Protokolunda insan alveri tərifini qəbul etmək insan alveri üzrə məlumatların toplanmasını uyğulamaq, elmi-praktik tədqiqatları dəstəkləmək və s. vəzifələri qoymağı nəzərdə tutur.

İnsan alveri ilə mübarizədə qurbanların müdafiəsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə cinayətkarların cəzalandırılması da bir o qədər mühümdür. Lakin cəzalandırma elə də səmərəli görünmür, belə ki, bu sahədə cinayətkarların sayı da davamlı olaraq artmaqdadır. Az sayda cinayətkarlar məsuliyyətə cəlb olunurlar. Hüquq mühafizə orqanlarının səmərəli fəaliyyəti cinayətkarlar üçün çəkindirici amildir. İnsan alveri qurbanlarına dəstəyin verilməsi insan alverinə qarşı mübarizədə dövlətlər üzərinə xüsusi tədbirlər görmək öhdəliyi qoyur [5, s.340]. Həmin öhdəliklərdən qurbanların zərurət duyduğu təhlükəsiz sığınacağı təmin edilməsi; qurbanlara ilkin səhiyyə xidmətlərindən istifadə imkanının təmin edilməsi; qurbanlara başlanmış cinayət, mülki və ya digər işlərdə hüquqi yardımın göstərilməsi; qurbanları insan alveri əməllərini törədənlərin hədələrindən hərtərəfli qorunmasının təmin edilməsi və s. göstərilə bilər.

Qurbanların, xüsusən də uşaqların qorunması iştirakçı dövlətlərin üzərinə: insan, o cümlədən uşaq alverinə qanunvericilikdə verilən təriflə xüsusi təminat və qayğının, müvafiq hüquqi yardımın formalaşdırılması; insan alveri qurbanlarının daha çevik formada müəyyənləşdirilməsi üçün prosedurların qəbul edilməsi; insan alverinin qurbanı olan bütün şəxslərin düşürüldüyü əməllərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməməsi və ya cəzalandırılmamasını təmin etmək və s. ilə bağlı tədbirlər

görmək üzrə spesifik öhdəlik də qoyur.

İnsan alverinə məruz qalmış şəxslərin təhlükəsizliyi, həm də onların səmərəli hüquq müdafiə vasitələrinə malik olmasını nəzərdə tutmalıdır [12, s.32]. Lakin əksər halda kriminal istismara görə mövcud hüquq müdafiə vasitələri haqqında zəruri kompensasiya barədə qurbanların məlumatları olmur. Bunun üçün də dövlətlərdən qurbanların ədalətli və uyğun hüquq müdafiə vasitələrindən istifadə etmək hüququnun olmasını təmin etmək; qurbanlara başa düşdükləri dildə zəruri informasiya verilməsi; insan alveri qurbanlarının cinayət, mülki və ya inzibati icraatın davam etdiyi bütün dövr ərzində hüquq müdafiə vasitələrindən yararlandığı ölkənin ərazisində təhlükəsiz qalmalarını təmin etmək tələb edilir. İfadə etdiyimiz sənəddə digər mühüm prinsip insan alverinin qarşısının alınması prinsipidir. Bu prinsip də dövlətlər üçün müəyyən bir tədbirlər planı nəzərdə tutur. Xüsusən də, istismar tələbatı doğuran yerli amilləri qiymətləndirmək və bu məsələlərlə mübarizə məqsədləri üçün qanunvericilik, təşkilati, siyasi və digər tədbirləri həyata keçirmək; əhalini insan alverinin təhlükələri barədə məlumatlandırmaq və s.

Məlum olduğu kimi hərbi münaqişələr zamanı sülhü qoruyan qüvvələr, humanitar qüvvələr, diplomatik heyət müəyyən imtiyaza malik olduqları üçün onların nəzarətdən kənar qalması və insan alverinə qarışması istisna edilmir [8, s.170]. Bu halda mübarizə daha da çətinləşir. Dövlətlər bu halda həmin şəxslərin hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Dövlətlər öz vətəndaşlarının vəzifəli şəxslərinin insan alveri ilə məşğul olmalarına yol verməmək üçün bütün zəruri ölçüləri götürməli, bu cinayətlə bağlı bütün iddiaları hərtərəfli araşdırmalı və təqsirli şəxsləri məsuliyyətə cəlb etməlidirlər. İfadə etdiyimiz beynəlxalq sənəddəki dövlətlər və regionlar arasındakı əməkdaşlıq insan alverinin transsərhəd xarakterinə uyğun beynəlxalq əməkdaşlığı tələb edir. Yalnız universal, regional əməkdaşlıq insan alveri ilə mübarizədə əhəmiyyətli ola bilər [11, s.14]. Əməkdaşlıq nə qədər çox ölkəni əhatə edərsə, insan alverinə cəlb olunmuş ölkələrin milli qurumları mübarizədə daha çox nəticə əldə edə bilirlər.

Əməkdaşlıq prinsipi dövlətlərə insan alveri ilə mübarizədə həm hüquqi, həm də təşkilati xarakterli tədbirlərin təmin edilməsi öhdəliyi gətirib [1, s.224] [10, s.357]. Xüsusən də, Palermo Protokolundan və digər beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin təmini üçün insan alverinə qarşı mübarizə üzrə regional və subregional, ikitərəfli sazişlər, beynəlxalq əmək hüququ standartlarına uyğun olaraq minimum iş standartlarını, repatriasiya qaydası üzrə əmək miqراسiya sazişləri bağlamaq; qurbanların müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə əməkdaşlıq; hüquq mühafizə qurumlarının fəaliyyət metodlarının mübadiləsini asanlaşdırmaq üçün təşkilati mexanizmlər yaratmaq; insan alveri cinayətinin cəzalandırılması üçün istintaqda və məhkəmə proseslərində dövlətlər arasında hüquqi əməkdaşlığı təmin etmək; sübutların əldə edilməsi və qiymətləndirilməsi və s. üzrə əməkdaşlığı təmin etmək vəzifəsi qeyd edilməlidir.

İfadə edilən prinsiplərin dövlətlərin qanunvericiliyi üçün mühüm əhəmiyyəti var. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi və həmin prinsiplərdən irəli gələn tədbirlərin görülməsi insan alverinin qarşısının alınmasında bir neçə istiqamətdə əhəmiyyət daşıya bilər: bu prinsiplər qanunvericiliyin ümumi məzmunu üçün əhəmiyyət kəsb edir; insan alverinin qarşısının alınmasında hüquq tətbiqetmənin başlıca vəzifələrini müəyyən edir; hüquqi tədbirlərlə bərabər təşkilati, psixoloji, bərpəedici və d. tədbirlərin istiqamətləri müəyyən edilir.

Açar sözlər: prinsiplər, İnsan alveri, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri, insan hüquqlarının qorunması sistemi, Beynəlxalq hüquq, İnsan Hüquqları, BM

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə. İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, 506 s.
2. Rəhimov İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, Bakı, 2014, 320s.
3. Права человека и торговля людьми. Изложение фактов № 36, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк и Женева, 2014 г., 90с.

4. Gallagher A. *The International Law of Human Trafficking*. Cambridge University Press, 2014, 596p.
5. Obokata T. *Smuggling of Human Beings from a Human Rights Perspective: Obligations of Non-State and State Actors under International Human Rights Law*. *International Journal of Refugee Law*, 2005, vol. 17, No. 2, p. 399-410.
6. Pearson E. *Human Traffic, Human Rights: Redefining Victim Protection*. Anti-Slavery International, London, 2002, p. 100-115.
7. Piotrowicz R. *European Initiatives in the Protection of Victims of Trafficking Who Give Evidence against Their Traffickers*. *International Journal of Refugee Law*, 2002, vol. 14, No. 2/3, p. 263-278.
8. Piotrowicz R. *Victims of People Trafficking and Entitlement to International Protection*. *The Australian YIL*, 2005, vol. 24, p. 159-179.
9. *Recommended Principles and Guidelines on Human Right and Human Trafficking*. Commentary UN. New York and Geneva. 2010, 255p.
10. Simma B. *From Bilateralism to Community Interest in International Law / Recueil des Cours*, 1994-VI. vol. 250, (557 p.) p.357.
11. Simma B. *International Crimes: Injury and Countermeasures*. Comment on Part 2 of the ILC Work on State Responsibility, *International Crimes of State: A Critical Analysis of the ILC's Draft Article 19 on State Responsibility*, J.H.H.Weiler, A.Cassese, M.Spinedi eds. Berlin-New York, 2009, 1080p.
12. Vermeulen G. *Organized Grime Involvement in Trafficking in Persons and Smuggling of Migrants*. Published April 1st 2010 by Maklu Pub., 112 p.

NORMS OF RECOMANDATION OF INTERNATIONAL COOPERATION IN FIGHT AGAINST HUMAN TRAFFICKING

The article examines the principles of human trafficking prevention. The justified principles are important for the legislative practice of the states. The implementation of these principles by the states and taking action from these principles can be important in preventing human trafficking in several ways: these principles are important for the overall content of the legislation; defines the main objectives of law enforcement in the prevention of human trafficking; together with legal activities organizational, psychological, rehabilitation and other activities are identified. In this sense, these principles are not only legal, but also serve to identify common policies for participating States.

Keywords: principles, Human Trafficking, International Criminal Court, International obligations of State, system of human rights protection, International law, Human Rights, UN.

ИСЛАМСКИЕ ЦЕННОСТИ В СРЕДЕ РАЗЛИЧНЫХ СОЦИАЛЬНЫХ КАТЕГОРИЙ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Нушаба Гулиева

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

e-mail: nushaba.guliyeva@au.edu.az

Уникальным фактом в религиозной ситуации в Азербайджанской Республике, как и почти во всех постсоветских республиках, является почти полное искоренение или вырождение религиозных традиций в обществе за годы Советской власти и соответственно этому обстоятельству возрождение религиозного самосознания и традиций фактически с нуля, либо с переосмысления устоявшихся религиозных псевдовоззрений.

В первую очередь отметим, что ослабление Советского Союза в период правления первого и последнего президента СССР М.С.Горбачева, кризис СССР ознаменовалось возросшим, спонтанным интересом мусульманских народов к исламу. Однако этот интерес не привел к возрождению утраченных традиций в Северном Азербайджане. В отличие от Северного Кавказа или Средней (Центральной) Азии в Северном Азербайджане «возрождение» ислама стало результатом действия в первую очередь внешних факторов, нежели внутренних ресурсов. Если в соседнем Дагестане выживший «тарикат» просто стал возрождаться, опираясь на свои же собственные ресурсы, благодаря появившимся свободам и в дальнейшем, смог составить действенную конкуренцию «экспортируемому исламу», то в Северном Азербайджане остатки былых традиций и знаний были настолько примитивными, что им просто не от чего было возродиться. Таким образом, азербайджанец, сознательно сочетавший себя мусульманином, но не имеющий даже элементарные представления об исламе, входил не в фазу возрождения, а в фазу адаптации ислама к новым условиям. Другой, требуемый особого внимания вопрос заключается в том, что до начала XX века азербайджанские интеллигенты, получившие высшее образование в странах Европы или вузах Российской империи были профессиональными знатоками местных обычаев и традиций в целом, и ислама в частности. Поэтому что, почти вся интеллигенция Азербайджана имела фундаментальное религиозное образование, полученное в мектебах или медресе. Такое положение дел давало возможность азербайджанскому интеллигенту иметь весомое слово даже при общественном обсуждении вопросов, связанных непосредственно с религией. А интеллигенция Северного Азербайджана, сформировавшаяся в годы советской власти, в силу вполне объективных причин не имеющая представление об Исламе, в самом начале горбачевской «перестройки» была не в состоянии внести что-либо ценное в вопросах связанных с религией и исламом. Она просто, под подсознательным давлением полученного в Советской власти атеистического образования (исключением стали некоторые востоковеды, быстро переориентировавшие свою деятельность с «арабского социализма» на ислам) приняла позицию едва заметного недовольства и даже иногда тщетного сопротивления росту влияния религии. Справедливости ради следует отметить, что постепенно такое отношение начало заменяться примитивной формой показной принадлежности к исламу. При такой «пассивности» азербайджанского советского интеллигента начался процесс возвращения религии, и исламских ценностей в общественную и духовную жизнь Северного Азербайджана [4, с.112].

Существенным моментом в изучении ислама в Северном Азербайджане является отношение населения, и верующих в частности к деятелям мусульманского духовенства страны. Официальным представительством духовенства в Северном Азербайджане является Управление Мусульман Кавказа. Это управление было образовано официальными кругами Российской империи и было сохранено в годы Советской власти. Оно носило тогда название «Духовное

Управление Мусульман Закавказья». Такие же управления были почти во всех регионах Российской Империи и Советского Союза, где население состояло преимущественно из мусульман и служило для контроля над верующими страны.

Не вдаваясь в подробности истории этих управлений, следует лишь отметить, что все представители духовенства, работавшие в этом управление и сотрудничавшие с ним либо проходили соответствующий государственный контроль, либо направлялись непосредственно государственными органами для работы здесь и часто, сознательно являлись проводниками политики государства (Российской империи, Советской власти), в религиозной сфере. А эта политика ввиду характера режима вышеназванных государств, всегда была направлена на контроль над верующими, на недопущение их объединения в самостоятельные общины и группы, недопущение распространения религиозных знаний и религиозных традиций вообще, на сбор информации о верующих и о религиозных общинах т.д. Наиболее жесткий характер приобрело это управление особенно годы в советской власти. Когда исламские традиции в Северном Азербайджане сводились лишь к вырожденным формам проведения ритуальных погребальных действий, в этих управлениях зародилось особое поколение духовенства, деятельность которого сводилась лишь к стремлению получить прибыль с погребальных мероприятий, свою долю со сборов на местах паломничества и во время проведения массовых религиозных мероприятий. (Например, дни когда отмечались события «ашура», муллами считались самыми прибыльными, в эти дни в мечетях всех регионов страны собирались огромные средства. Среди населения ходят даже легенды о разборках между духовными лицами за право раздела этих подаяний) [1, с.2].

После восстановления политической независимости и роста интереса к исламу среди населения нашей страны ввиду отсутствия ярких духовных лидеров, все взгляды были обращены именно на то духовенство, которое осталось Азербайджанской Республике в наследство от Советской империи. Однако это духовенство, выросшее на совершенно других ценностях и не готовое быть духовным наставником для верующих ни в моральном плане, ни по уровню образования и интеллекта, не смогло оправдать доверие мусульманского населения страны. И в то же время, это духовенство не было готово уступить право быть официальным представителем духовенства страны, и было готово на любое сотрудничество с любой властью ради сохранения своих привилегий. Все это привело к формированию крайне негативного отношения населения и особенно верующих к официальному духовенству и отсутствию какого-бы ни было, духовного авторитета [2, с.98].

Восстановление независимости Азербайджана, возврат к национальным традициям, особенно среди молодежи, возрос интерес к исламу, очень много молодых людей получили высшее теологическое образование в стране или за рубежом, начало формироваться новое поколение духовенства, которое знало намного больше и глубже своих предшественников и относилось к религии с более духовными помыслами. Негативное отношение к исламскому духовенству не могло не озадачить религиозных деятелей. В то же время нежелание старого официального духовенства допустить молодых религиозных деятелей к руководству в деле религии, не могло не вызвать недовольство представителей нового поколения духовенства. Началось фактическое соперничество между двумя поколениями духовенства. Примечателен тот факт, что даже среди выпускников Бакинского Исламского Университета, находящегося под патронажем УМК и где преподавателями в основном были их представители, не удалось избежать этого соперничества. Среди молодого поколения духовенства очень сильно недовольство руководством УМК и целями его деятельности.

Примечателен тот факт, что руководителями большинства общин являлись представители именно нового поколения духовенства, которые все же не могут получить статус официального религиозного деятеля. Курсы при мечетях, образовательные кружки при общинах явля-

лись местом самореализации нового поколения духовенства, в то время как старое поколение религиозных деятелей, как и прежде, занимается организацией в основном прибыльных мероприятий по погребению и сбору подаяний с мест паломничества. Только благодаря поддержке государства, руководству УМК до сих пор удалось сохранить свои прежние позиции, однако среди населения и верующих эта структура Управления давно потеряло авторитет.

Ключевые слова: религия, верующие, ислам, мусульмане.

Литература

1. ГИА АР, ф.291, оп.1, д.55 ГИА АР, ф.290, оп. 18, д.11920, л.6
2. Ислам в Азербайджане. Институт мира и демократии. Фонд Фридриха Эберта. Заман, Баку, 2004, 388 с.
3. Касум-заде Н.А. Государственная политика в отношении системы исламского Образования в Азербайджанской Республике. Исследовательская работа выполненная в рамках исследовательского проекта «Исламское образование в СССР и СНГ».
4. Səmədov E.Ə Azərbaycanca din-dövlət münasibətləri və dini təhsilin formalaşması. Monoqrafiya, Bakı, 2009, 169 s.

ISLAMIC VALUES IN THE MEDIUM OF VARIOUS SOCIAL CATEGORIES OF THE POPULATION OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

A unique fact in the religious situation in the Azerbaijan Republic, like almost all post-Soviet republics, is the almost complete collapse or degeneration of religious traditions in society during the years of Soviet power and, correspondingly, to this circumstance, the revival of religious self-consciousness and traditions from scratch, or with a rethinking of the established religious pseudo-views. The talk deals with the investigation of these problems.

Keywords: religion, believers, Islam, Muslims.

MÜASİR SİYASİ-HÜQUQ ELMİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN EPİSTOMOLOGİYASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Pərviz Qurbanov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Şəxsiyyət anlayışının şərhinin müxtəlifliyi şəxsiyyət probleminin tədqiqini çətinləşdirir. Müasir elmi ədəbiyyatlarda şəxsiyyətin fərqli anlayışlarına rast gəlinir. Pedaqoqlar, psixoloqlar, hüquqşünaslar, sosioloq və filosoflar; bunlardan hər biri şəxsiyyətə özünəməxsus şəkildə anlayış verirlər. Bu kateqoriyaya belə bir diqqət və onun anlayışına dair fikir müxtəlifliyi problemin əhəmiyyətliyiindən xəbər verir. Deyilənlər şəxsiyyətin dəqiq və aydın siyasi-hüquqi anlayışının verilməsinin və mahiyyətinin müəyyən edilməsinin zəruriliyini sübut edir. Tədqiqatın məqsədini müəyyən edərkən ilk növbədə şəxsiyyət anlayışının nəzəri əsaslarını müəyyən etmək və onu digər oxşar kateqoriyalarla – insan, fərd, vətəndaşla əlaqələndirmək lazımdır.

Şəxsiyyət problemi, onun formalaşmasının və inkişafının sosial şərtləri həm nəzəri, həm də təcürübi əhəmiyyət kəsb etdiyindən siyasi-hüquqi elmlər üçün daim aktual olmuşdur. İnsanın şəxsiyyət

kimi inkişafı haqqında istənilən nəzəriyyə insan və cəmiyyətin qarşılıqlı inkişafı prosesinin nəzəri dərkindən başlayır. Hələ materialist fəlsəfənin yaranmasının başlanğıcında artıq məlum idi ki, insan yalnız «özünü kimilərin» cəmiyyətində dünyanı dəyişib, tabe edərək inkişaf edə və öz qabiliyyətlərini reallaşdırmağa bilər. Bu fəaliyyət insanların mövcud olduğu şərait ilə şərtlənir. Ancaq bəzən insanlar öz fəaliyyətləri ilə elə bu şəraitin özünü dəyişdirirlər. Bu şərait elə insanın özünün fəaliyyətini nəticəsidir. Necə ki, insan özü elə bu şəraitin məhsuludur.

Beləliklə, şəxsiyyət həm məişət, həm də elmi termindir və bir neçə məzmunla malikdir:

1) fərdi bu və ya digər cəmiyyətin və ya birliyin üzvü kimi xarakterizə edilən sosial məzmunlu xüsusiyyətlərin sistemi kimi;

2) bu xüsusiyyətlərin fərdi daşıyıcısı şüurlu, iradəli fəaliyyətin azad və cavabdeh subyekti kimi. Bu mənada şəxsiyyət anlayışını təklikdə verilmiş «üzvün» özünəməxsus cəhətlərini ehtiva edən fərdiyyət anlayışından fərqləndirmək lazımdır [17, s.313].

Fəlsəfədə şəxsiyyət problemi hər şeydən əvvəl insanın kainatdakı rolunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu anlayışın dərkə bəzi suallara bağlıdır – faktiki olaraq o nədir, o nə ola bilər, onun seçim azadlığının və sosial məsuliyyətinin həddləri hara qədərdir.

Şəxsiyyətin siyasi-hüquqi araşdırılmasında başlanğıc kimi insanın fərdi xüsusiyyətləri deyil, onun daxil olduğu sosial sistem və onun həyata keçirdiyi sosial funksiyalar çıxış edir. Şəxsiyyətin formalaşdığı mühitin əhəmiyyəti sosial-fəlsəfənin və politologiyanın bəzi müasir istiqamətləri tərəfindən tanınır. Ancaq burada şəxsiyyətin ya öz fərdi aktivliyi, ya da onun formalaşmasına təsir göstərən faktorlar nəzərdən qaçırılır [10, s.22].

Bəzi müəlliflər «ümumi şəxsiyyət» məfhumunu məzmunuz bir anlayış kimi inkar edirlər (materialist nəzəriyyəyə əsasən) [8, s.13]. Digər müəlliflər isə «ümumi cəmiyyət olmadığı kimi, ümumi şəxsiyyət də mövcud deyildir» fikrini tənqid edirlər [18, s.60-61].

İ.M.Konna «cəmiyyət» və «ictimai siyasi formasiya» anlayışları arasındakı fərqləri izah edərək qeyd edir ki, şəxsiyyət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri araşdırarkən konkret tarixi hallara əsaslanmaq lazımdır (cəmiyyət və şəxsiyyətin «ümumi» anlayışına deyil) [6, s.134].

Misal üçün Azərbaycan cəmiyyətindəki tarixi fərd sosial mühitin və müasir ictimai münasibətlərin məhsulu kimi bir tərəfdən əvvəllər mövcud olmuş, digər tərəfdən isə son 10-20 il ərzində formalaşmış dəyərlərin daşıyıcısıdır. Ümumi şəxsiyyət mövcuddurmu sualının qoyulması düzgün deyildir. «Ümumi götürülmüş şəxsiyyət» deyil, bir-birindən müxtəlif əlamətləri (bu əsasən özünü onların fəaliyyətində büruzə verir) ilə fərqlənən konkret şəxslər mövcuddur. Ancaq ayrı-ayrı şəxslərin araşdırılması sosial təbəqələrin vacib əlamətlərini xarakterizə edən ümumi təsnifat və məfhumlar olmadan mümkün deyildir. «Şəxsiyyət anlayışı» və «ayrı-ayrı şəxslərin formalaşması» bir-birini istisna etmir, əksinə tamamlayır.

İlk baxışdan elə gəlir ki, «şəxsiyyətin» anlayışını vermək asandır. Ancaq artıq ilk addımlardan sonra müəyyən çətinliklər yaranır. Əgər bunu klassik yolla etsək bu anlayışı genişləndirib onun əsas əlamətlərini üzə çıxaracağıq. Bunu etmək çətin deyildir. Çünki, bu əlamətlər bir çox müəlliflər tərəfindən artıq aşkar edilmişdir. Mürəkkəbliyi yaradan şəxsiyyəti hüquqi mühitdə xarakterizə edən «hüquqi şəxsiyyət»in anlayışını verməkdir. Bəzi müəlliflər «şəxsiyyət» və «insan» anlayışlarını eyniləşdirir və onların sosial, düşüncə, fəaliyyət, sosial aktivlik, hiss və emosiyalar kimi əlamətlərini qeyd edirlər. Nəticədə bu kateqoriyalara uyğun olaraq yalnız müsbət xarakterlərə malik şəxsiyyət anlayışı yaranır.

Belə olan halda insanların «şəxsiyyət» və «qeyri-şəxsiyyətlər»ə bölgüsü qaçılmazdır. Çünki yalnız müəyyən müsbət əlamətlərə malik insanlar şəxsiyyət adlanır. Nəticədə şəxsiyyət anlayışı insanın fəaliyyətini, davranışını və inkişaf səviyyəsini qiymətləndirən bir kateqoriya olur.

Ancaq əgər biz hər bir insanın şəxsiyyət olmaması fikri ilə razılaşsaq, gərək vacib suala cavab tapaq:

1) İnsan həmişə şəxsiyyət hesab olunmuşdurmu, yoxsa o müəyyən tarixi proses nəticəsində formalaşmışdır.

2) Konkret olaraq, hansı əlamətlərə əsasən insanı şəxsiyyət adlandırmaq və ya şəxsiyyət adlanmaq hüququndan məhrum etmək olar.

Beləliklə, şəxsiyyət anlayışı subyektin özünəməxsus vahidliyini ifadə edir. Şəxsiyyət genetik olaraq meydana gəlir. Şəxsiyyət doğulmur, formalaşır. Biz yeni anadan olmuş uşağı şəxsiyyət adlandırmırıq. Baxmayaraq ki, fərdiliyin əlamətləri ilk yaşlarda daha aydın görünür. Şəxsiyyət bir növ insanın ictimai-tarixi proseslər nəticəsində inkişafının məhsuludur. Şəxsiyyət insanın fəaliyyət və qabiliyyətindən ayrıldıqda götürülə bilinməyən bir törəmədir. İnsanın düşüncəsi kimi ehtiyacları da, onun fəaliyyəti ilə əlaqədar daxil olduğu ictimai münasibətlərdə formalaşır. İnsanın fərd kimi bəzi əlamətlərinin dəyişməsi isə, şəxsiyyətin formalaşmasının səbəbi yox, nəticəsidir.

Şəxsiyyət anlayışı sosial hadisə kimi K.Marks tərəfindən geniş şəkildə izah edilmişdir. «Şəxsiyyətin məzmununu onun dərisi, qanı, mücərrəd fiziki təbiəti deyil, onun sosial keyfiyyətləri təşkil edir» [11, s.242]. Bu anlayış müasir dövrdəki şəxsiyyətə həsr olunmuş araşdırmaların əsasında durur. Ancaq nə sosioloqlar, nə psixoloqlar, nə də siyasi-hüquqi ideoloqlar «şəxsiyyət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi» sualını fəlsəfi cəhətdən düzgün şəkildə qoymadan verilmiş problemi araşdırma bilməzlər. Burada K.Marksın «insanın mahiyyəti ayrı-ayrı fərdlərə xas olan mücərrədlik deyil, bütün mövcud ictimai münasibətlərin məcmusudur» [12, s.3] tezisini araşdırmada başlanğıc nöqtə kimi göstərmək olar. Bu tezis şəxsiyyəti təcrid etmədən ictimai varlıq kimi nəzərdən keçirir. «İnsanın mahiyyəti» və «konkret şəxsiyyət» anlayışları eyni mənə kəsb etməirlər. Cəmiyyət şəxsiyyətin fəaliyyətinə həddlər qoyur. Şəxsi olan hər şey isə, insanı digərlərindən fərqləndirir.

Fərdin sosial mühitə uyğunlaşması iki tərəfli prosesdir. «İnsan ya ona qədər hazırlanmış ictimai düşüncəni qəbul edir («öyrənmə»), ya da insanın öz şəxsi ideyaları ümumi dəyər keyfiyyəti əldə edərək ictimai düşüncəsinin bir hissəsi olur («yaradıcılıq»). Ancaq hər bir halda fərdin düşüncəsi ictimai düşüncəyə qarşı qoyulur» [15, s.14].

Şəxsiyyətin mahiyyətinin anlaşılması üçün, «insan hansı faktorların təsiri nəticəsində şəxsiyyət kimi formalaşır faktının» araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyət, cəmiyyətdə fərdin əlaqədə olduğu ictimai münasibətlərin məhsuludur. Ancaq bunun bizim adlandırdığımız «şəxsiyyətlə» əsaslı fərqləri vardır. Bu münasibətlərin təbiətindən irəli gəlir. Bu münasibətlər insanın öz fəaliyyəti ilə əlaqədar və bu yalnız ona xas daxili quruluşa malik olan iradi münasibətlərdir. Bu fəaliyyət növləri, onların birləşməsi, yaranması, inkişafı və onlar arasında əlaqənin dağılması müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olan özünəməxsus bir prosesdir. Fərdi formalaşdırıcı proseslərin anlaşılması üçün kompleks araşdırmaya ehtiyac vardır. Ancaq bunun həlli hər hansı bir məhdud çərçivədə mümkün deyildir. Burada fərdin fəaliyyətini idrak prosesi ilə əlaqəli şəkildə araşdırmaq lazımdır.

Şəxsiyyətin araşdırılmasının mümkünsüzlüyü haqqında miflərin dağıdılması psixologiya, sosiologiya və hüquq fəlsəfəsində onun fəaliyyətinin, quruluş və inkişafının müxtəlif növ və formalarının tədqiqi sayəsində mümkün olur.

Zənnimizcə, burada əsas problem «insan», «fərd» və «şəxsiyyət» definisiyaları arasındakı fərqi izahıdır. İnsanın həyat və fəaliyyəti onu xarakterizə edən bioloji və sosial faktorlarla şərtlənir.

«İnsan» anlayışı ilə bərabər fərd, fərdilik, şəxsiyyət anlayışlarından da tez-tez istifadə olunur. Fərd ağıllı bir canlı, təbii varlıqdır. Filogenetik və ontogenetik inkişafın məhsulu olan fərd hər şeydən əvvəl bioloji əlamətlərin daşıyıcısıdır. Fərdi əlamətlər insanın inkişafının təbii əsasını təşkil edir. Belə əlamətlərə əsəb sistemi, sağlamlığın vəziyyəti, temperament, hər hansı bədən hissəsinin xüsusiyyətlərini və s. aid etmək olar. Fərd anlayışında insanların nəslə aidliyi ifadə olunub. Burada onu canlılar aləminin, digər üzvlərindən fərqləndirən keyfiyyətlər əks olunur.

Ancaq bəzi müəlliflər düzgün olaraq qeyd edirlər ki, «fərd» anlayışını canlılar aləminin digər üzvlərinə də aid etmək olar. Fərdin daxili aləmi ətrafdakı həqiqətlərə həssas olan təəssürat və həyəcanlar formasında bürüzə verir. Onun xarici aləmi isə özünü realizə etməsi, öz nəslini davam etdirməsi və mükəmməlləşdirməsi üçün malik olduğu və istifadə etdiyi qanunlarla əlaqəlidir [5, s.102-103].

Fərd öz psixi əlamətləri, bədən quruluşu və s. ilə təkrar olunmayan ayrılıqda götürülmüş insandır. O, öz mənəvi, maddi və fiziki həyatı ilə təkrarlanmayan, digərlərinə oxşamayan insan nəslinin bir nümayəndəsidir. Fərdin adı, soyadı, doğum tarixi və yeri, belə bir vahidliyin ifadə üsuludur.

Fərdilik isə şəxsin özünəməxsus əlamətləridir. Bu onun xarici görünüşündə; bədən quruluşunda, hərəkətlərində; həssaslığında; ehtiyac və maraqlarının xüsusiyyətlərində; iradəvi, emosional və idrak proseslərində; psixi vəziyyətində; həyat təcrübəsində büruzə verir. Aydın ki, hər bir insan həm də bütün insanlara xas olan fərdi əlamətlərə malikdir. Bu ümumi əlamətlər insanların həyat şərtlərinin, təbiətlərinin oxşarlığı və ya ümumiliyi ilə şərtlənir. Bu fərdilik təzahürlərin, istiqamətlərin müxtəlifliklərində aydın ifadə olunur. Məsələn nikbin-bədbin, istedadlı - bacarıqsız, mərhəmətli - qəddar və s. Belə təkrarolunmaz, təbii və sosial əlamətlər konkret insanların şəxsiyyətini xarakterizə edir. Ümumilikdə isə fərdilik insanın şəxsiyyətinin tərəflərindən biridir.

Şəxsiyyət – cəmiyyətdə müəyyən yer tutaraq müəyyən funksiyaları həyata keçirən, müəyyən aktiv fəaliyyətin subyekti, düşüncə və idrakın daşıyıcısı olan, həyatda öz yerini tutan, öz sosial funksiyalarının, hüquq və vəzifələrinin mahiyyətini, idrakın etik və estetik normalarını və onların cəmiyyətdə realizəsini dərk edən dünyagörüşünə malik fərddir. O, cəmiyyəti və özünü dərk edərək istiqamətləndirən, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə malik insandır [19, s.21].

Fərd şəxsiyyət səviyyəsinə yalnız öz arzu və ehtiraslarını idarə etmək qabiliyyətinə yiyələndikdə çatır. İnsanı şəxsiyyət edən onun ağılı, iradəsi, müşahidə qabiliyyəti, sosial vəziyyəti, dünyagörüşü və davranışının xarakteridir. Şəxsiyyət insanı biososial münasibətlərin obyektinə və subyektinə kimi xarakterizə edən, özündə ümumbəşəri və təkrarlanmayan (fərdi) sosial əlamətləri ayrılmaz şəkildə birləşdirən bir anlayışdır. Hər bir fərd bir şəxsiyyət kimi yalnız digər insanlarla müxtəlif ünsiyyət prosesində formalaşır. Bu zaman o müxtəlif təlim, tərbiyə və digər proseslər nəticəsində ictimai düşüncə və davranışın formalarına yiyələnir.

Hər bir insanın təkrarolunmaz əlamət və keyfiyyətlərinin ahəngdar birləşməsi onun daxilində baş verən psixi proses və vəzifələri müəyyən edən «məhkəm və bütöv tamlıq» formalaşdırır. «Məhkəm və bütöv tamlıq»ın istiqamətlərinin təsiri altında məhz bu psixi proses və vəziyyətlər artıq şəxsiyyətin psixi sima və psixi quruluşunu şərtləndirən «nisbətən daimi olan» xarakter statusu əldə edir. Şəxsiyyətin psixi quruluşunu yaradan əlamətlərə aşağıdakıları aid etmək olar: temperament, xarakter, psixi proseslərin keyfiyyətə inkişaf səviyyəsi, emosional, mənəvi və iradi əlamətlər, dünyagörüşü, şəxsiyyətin ideali və s.

Əgər biz şəxsiyyətə zaman və məkandan asılı olmayaraq böyük qabiliyyətlərə malik fenomen kimi yanaşsaq, bu zaman o öz fəaliyyətində bütün vacib sosial əlaqələri realizə edən fərd olacaqdır.

Beləliklə əgər hər hansı bir insana şəxsiyyət kimi yanaşsaq ilk növbədə onun sosial mahiyyətinə diqqət yetirməliyik. Dolayısı ilə şəxsiyyətin mahiyyəti onun sosial keyfiyyətləridir.

Şəxsiyyəti hər hansı bir cəmiyyətlə bağlamaq və ya bu cəmiyyətin yetişdirdiyi fenomen hesab etmək olmaz. Ümumiyyətlə müasir dövrün ideologiyaları hər bir insanı onun cəmiyyətdə tutduğu mövqedən, fəaliyyətinin xarakterindən və düşüncəsinin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq «şəxsiyyət» adlandırmağa öyrəşiblər. Bu mənada bəzi müəlliflərin şəxsiyyətə normativ anlayış vermək cəhdləri şübhə doğurmur. Onlar şəxsiyyəti müəyyən müsbət xüsusiyyətlərin məcmusu kimi verirlər.

«Böyük sovet ensiklopediyası»nda isə «əmr və nitq qabiliyyətinə malik ağıllı varlığın şəxsiyyət» [3, s.304] olduğu göstərilir. Həmin dövrün əksər alimləri şəxsiyyəti məhz müsbət dəyərlər və ictimai ideal ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar. Məsələn Tuqarinov hesab edir ki, «Şəxsiyyət – tarixən şərtlənən idraka və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətə malik olan, öz hüquq və azadlıqlarına, daxili keyfiyyətlərinə əsaslanaraq öz fəaliyyəti ilə cəmiyyətin inkişafına töhfəsini verən, öz dövrü üçün kamil sayıla bilən həyat tərzini keçirən insandır» [16, s.88]. Bu anlayışda müəllif şəxsiyyətin ictimai təbiətini inkar etmir, ancaq onu ideallıq ilə bərabərləşdirir. Tuqarinov öz mövqeyini şəxsiyyət haqqında nəzəriyyənin bizim üçün tək elmi deyil, həm də normativ, tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olması ilə əsaslandırır. Vaxtilə bu yanaşma daimi tənqidlərə məruz qalırdı [2, s.111]. Ancaq buna baxmayaraq

bu istiqamət yenə də davam etməkdədir və bəzən aludəçiliyə də səbəb olur.

Kuçinskinin şəxsiyyətə verdiyi anlayış daha tipikdir.

«Şəxsiyyət – ətraf ələmə, maddi dəyişikliklərin istehsal üsullarına, cəmiyyətin dövləti və ictimai quruluşuna, siyasi rejiminə, siniflərin maraq və mübarizəsinə, ictimai təşkilatların fəaliyyətinə, onu əhatə edən insanların və ümumiyyətlə bəşəriyyətin taleyinə şüurlu, olaraq öz əməli münasibətini müəyyən etmiş fərddir» [8, s.132]. Burada müəllif aydın olaraq göstərir ki, hər bir insanı şəxsiyyət kimi xarakterizə etmək olmaz. Əgər insan yüksək düşüncə və şüura malik deyilsə o özünü şəxsiyyət hesab edə bilməz. Bu tərifə görə kifayət qədər düşüncəyə malik olmayan insanları, cinayətkarları, mürtəce fikir sahiblərini şəxsiyyət adlandırmaq olmaz.

Gətirilən misallardan aydın olur ki, «şəxsiyyət» və «fərdilik» bir-birilə bağlı kateqoriyalar kimi nəzərdən keçirilir. Ancaq şəxsiyyətin sosial rolunu ictimai münasibətlərin obyekt və subyekt kimi nəzərdən keçirən sosial fəlsəfə və hüquq nəzəriyyəsi üçün bu az əhəmiyyətlidir. Çünki bu bizi əsas məzmunundan (ictimai münasibətlərin məcmusu şəxsiyyətin məzmununun əsası kimi) uzaqlaşdıracaq.

Bu mövqeni müdafiə edən S.L.Rubinşteyn yazırdı ki, «şəxsiyyət – böyük şüurlu əmək və düşüncə nəticəsində həyatdakı hadisələrə öz mövqeyi, şüurlu münasibəti formalaşmış dünyagörüşlü bir insandır». Şəxsiyyətin öz siması vardır. Belə insan digərlərinin düşdüyü təsir altına düşmür. O, şüurlu olaraq digərlərində seçilir. Bu düşüncənin sərbəstliyində, hisslərin məzmunluluğunda, iradənin gücündə, daxili təmkin və ehtirasda büruzə verir. «Şəxsiyyət» anlayışı «insan» anlayışına münasibətdə böyük daxili məzmunu malikdir» [14, s.566].

Beləliklə söhbət tam fəlsəfi məzmunlu «şəxsiyyət» kateqoriyasından gedirsə onu müsbət keyfiyyət əlamətləri ilə əlaqələndirmək cəhdləri güclənir. Belə yanaşma isə həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə müəyyən maneələrə rast gəlir. Bir çox insanlara onların «sərbəst düşüncəyə», «güclü iradəyə», «fərdi baxış»lara malik olub-olmamaları barədə sual verilsə, buna cavab verməkdə çətinlik çəkərlər. Ümumiyyətlə belə suallarla insanlara müraciət etmək qəbul olunmamışdır. Ancaq tam əminliklə demək olar ki, hər bir insan özünü şəxsiyyət hesab edir və şəxsi ləyaqət hissində malikdir.

Cinayətkarlarla ünsiyyətdə olan hüquqsünaslar, onları birmənalı olaraq şəxsiyyət hesab edirlər. Hüquqi təcrübə «insan», «vətəndaş», «şəxsiyyət» anlayışlarını fərqləndirir. Çünki, bu hüquqsünaslar üçün böyük təcrübə əhəmiyyətə malikdir. Burada insanın şəxsiyyət kimi qəbul olunması olması qanunda nəzərdə tutulan müəyyən hüquq və vəzifələrin mövcudluğu ilə bağlıdır. Məhkum hüquqsuz bir varlığa çevrilmir. Cinayət qanunvericiliyi insana mənəvi və fiziki işgəncə verərək, onu alçalmaq məqsədi daşır.

Hüquq nəzəriyyəsi və hüquqi təcrübə insanları şəxsiyyət və qeyri-şəxsiyyətlərə bölmür. Hətta, bəzi alimlər müəyyən faktlara əsaslanaraq, psixi çatışmamazlığı olan şəxsləri belə şəxsiyyət adlandırırlar (İ.V.Kaopesə görə belə insanlar tərəfindən törədilən əməllər cinayət hesab oluna bilməz, ancaq belə fəaliyyətin subyektivi şəxsiyyətdir).

Beləliklə, aydın olur ki, şəxsiyyət problemi buradakı yanaşma və təsəvvürlərin çoxşaxəliliyinə əsasən, mübahisəli mövzulardandır. Zənnimcə, bu problem yalnız hər bir insana şəxsiyyət kimi yanaşsaq aradan qaldırıla bilər. Əgər şəxsiyyət anlayışını ayrı-ayrı insanlara aid etsək, bu zaman gərək onların fərdi əlamətlərini müəyyən edək. Ümumiyyətlə, bu yanaşmaların hər birində müəyyən çatışmamazlıqlar vardır.

Ölkəmizin hüquqi dövlət kimi qarşısına qoyduğu məqsədləri nəzərə alaraq, şəxsiyyət anlayışına dair yanaşmanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranır: elə bir anlayışa ki, tək insanın sosial və psixoloji əlamət və keyfiyyətlərini deyil, həm də insanı cəmiyyətdəki siyasi-hüquqi münasibətlərin real subyektivi kimi xarakterizə etsin. Buna görə də insan ictimai münasibətlərdə «şəxsiyyət» kimi bir bütöv olaraq çıxış etməlidir və bu kompleks əlamətlərin real daşıyıcısı olmalıdır. «Şəxsiyyət» hər şeydən əvvəl psixoloji deyil, sosial anlayışdır. Şəxsiyyət anlayışı bir növ sosial, siyasi və hüquqi həyat şərtlərinin birləşdiyi kəsişmə nöqtəsidir. Psixoloji şərtlər burada müəyyən rol oynasa da, bizim məqsəddən bir qədər kənara çıxır.

Real (həqiqi) şəxsiyyət keçmişin, bu günün və gələcəyin insanlarına xas olan ümumi əlamətlərinə malik olur. E.A. Anufriyevin irəli sürdüyü şəxsiyyət anlayışı elmi cəhətdən nisbətən daha mükəmməldir: «Şəxsiyyət dedikdə, ümumilikdə götürülmüş deyil, öz tipik və fərdi əlamətlərinə malik konkret insan nəzərdə tutulur. Bu isə, şəxsiyyəti ümumi və xüsusunin vəhdəti kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir» [1, s.57]. Əgər tipik və fərdi əlamətlərin vəhdətinin istisnasız olaraq bütün insanlara aid olduğunu nəzərə alsaq, bu zaman bütün insanları onların fərdi əlamətlərinin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq şəxsiyyət hesab etmək olar. Bu anlayış insanı tək sosial həyatın deyil, həm də sosial fəaliyyətin subyektini kimi xarakterizə edir. Biz insana şəxsiyyət kimi yanaşdıqda, hər şeydən əvvəl, iqtisadi, siyasi, hüquqi, mənəvi və s. ictimai münasibətlərin, insanın konkret fəaliyyətində hansı formada ifadə olunduğunu nəzərdə tuturuq (dolayısı ilə insanın obyektiv və subyektiv əlamətlərinin məcmusu nəzərdə tutulur).

İnsanın sosiallığı iki aspektdə bürüzə verir: sosial mühitlə əlaqəliliyi və sosial-siyasi fəaliyyəti. Bunlardan asılı olaraq da, insanın xüsusiyyətləri barədə mühakimə yürüdürük. Hegelə görə, «fəaliyyət insanın düşüncə və məqsədlərinin açıq və aydın şəkildə ifadəsidir» [4, s.223]. Buna görə də, insanı biz yalnız onun sosial fəaliyyətinə əsasən, şəxsiyyət kimi nəzərdən keçirə bilərik.

Şəxsiyyət anlayışına dair bu yanaşmada iki kəmiyyət üzə çıxır: daimi (obyektiv) və dəyişkən (subyektiv). Daimi kəmiyyətlər ictimai münasibətlər sistemində insanın müəyyən təbəqəyə, qrupa və ya fəaliyyət növünə aidiyyətini müəyyən edən sosial şərtlərdən asılıdır. Dəyişkən kəmiyyətə isə, insanın konkret sosial fəaliyyət növündə bürüzə verən xüsusiyyətləri (sosial, siyasi və hüquqi aktivlik; şüurluluq; hüquqi və ümumi mədəniyyət; məqsədyönlük və s.) aid etmək olar. Bu faktorlardan biri şəxsiyyəti ictimai münasibətlərdə obyekt, digəri isə subyekt kimi xarakterizə edir.

Beləliklə, aparılan kiçik araşdırmadan sonra, şəxsiyyət haqqında aşağıdakı mühakimələri yürütmək olar. Şəxsiyyət – ümumi və fərdi sosial əlamətlər mövqeyindən yanaşdıqda, konkret insandır. Bütün insanlar sosiallığa malikdir. Ancaq sosiallaşma onların hər birində özünəməxsus şəkildə bürüzə verir. Bu şəxsiyyətin ümumsosial məzmunlu anlayışı ilə üst-üstə düşür.

İnsanın davranışının əsas istiqamətini müəyyən edən obyektiv və subyektiv amillərin məcmusu və onların tərkib elementləri şəxsiyyətin sosial strukturu kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu kateqoriyanın analizi şəxsiyyət probleminin nəzəri və təcrübi cəhətdən araşdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu eyni zamanda insanların siyasi-hüquqi inkişafı prosesində məqsədyönlü istiqamətləndirilməsi və onlara təsir göstərilməsi üçün əhəmiyyətli rol oynayır (eynilə həm nəzəri, həm də təcrübi nəticələr əldə olunması baxımından).

Müəlliflərin əksəriyyəti əsas diqqəti maraq, vərdiş, arzu, həvəs və s. ayıraraq, şəxsiyyətin sosial strukturuna daxil olan fəaliyyət və obyektiv ehtiyacları nəzərdən qaçırlar. Şəxsiyyətin strukturunu yalnız subyektiv mövqedən (psixi proseslər) izah etmək düzgün deyildir. Çünki, bu zaman biz şəxsiyyətin sosial strukturunu deyil, onun düşüncə və ya psixikasının strukturunu müəyyən etmiş olarıq. Şəxsiyyətin strukturunu müəyyən edərkən onun sosial keyfiyyət və sosial əhəmiyyətli fəaliyyətini nəzərə almalıyıq. Başqa sözlə, şəxsiyyətin strukturunda insanın (şəxsiyyətin) yaşadığı cəmiyyətin özünəməxsus əlamətlərinin necə və hansı yolla təkrar olunması aydın şəkildə sezilməlidir.

Beləliklə, şəxsiyyətin strukturu fərdin obyektiv və subyektiv (sosial) əlamətlərini ehtiva edir. Bu əlamətlər (insanın sosial təbiəti; ictimai-siyasi və hüquqi fəaliyyəti; düşüncə və əxlaqı sahəsində olan) şəxsin daxil olduğu mühitdə onun fəaliyyəti prosesində formalaşır.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək olar ki, şəxsiyyətin normativ anlayışı tək nəzəri deyil, həm də təcrübi olaraq ziddiyyətlidir. Çünki insanlar bir-birlərini «şəxsiyyət» və «qeyri-şəxsiyyət»ə bölmür və ya bölünmürlər.

Digər tərəfdən isə şəxsiyyətin belə anlayışı humanitar elmlərin əksəriyyəti tərəfindən inkar edilir. Bu anlayış sosial-fəlsəfə və siyasi-hüquq elmləri üçün qəbuləilməzdir. Çünki onların müəyyən etdiyi kateqoriyalar digər ictimai elmlər üçün metodoloji əhəmiyyətə malikdir.

Üçüncüsü isə, yalnız müsbət əlamətlərə (keyfiyyətlərə) malik insanların şəxsiyyət hesab edil-

məsi şəxsiyyətin sosial rolu probleminin həllini çətinləşdirir. Çünki bu zaman düşüncəsindən asılı olmayaraq hər bir insanın obyektiv vəziyyəti ümumi formada analiz edilir. Və nəhayət, ən əsası isə Azərbaycan cəmiyyətinin müasir siyasi-hüquqi inkişafı şəraitində dövlətlə insanın qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan elementləri ehtiva edən yeni «şəxsiyyət» və ya «hüquqi şəxsiyyət» anlayışına ehtiyac vardır.

Açar sözlər: Şəxsiyyət anlayışı, hüquqi şəxsiyyət, şəxsiyyətin strukturu.

Ədəbiyyat

1. Ануфриев Е.А. Социальная роль и активность личности, Москва, 1992.
2. Афанасьев Б.Г. Человек как предмет познания, Москва, 1990.
3. Большая советская энциклопедия, Т.25. М, 1954.
4. Гегель. Соч. Т.Х.П. М. 1938.
5. Комаров С.А. Личность в политической системе российского общества. Уфа, 1995.
6. Конн. И.М. Социология личности, Москва, 1997.
7. Котова И.Б. Современная социальная психология, Ростов на - Дону, 2002.
8. Кучинский В.В. Личность, свобода, право, Минск, 1996.
9. Личность при социализме, Москва, 1987.
10. Маркс К., Энгельс Ф. «Л. Фейербах: противоположность материалистического и идеалистического воззрений», Москва, 1976.
11. Маркс К. Энгельс Ф., Соч., Т.1.
12. Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., Т.3.
13. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии, Москва, 1959.
14. Рубинштейн С.Л.. Основы общей психологии, Москва, 1940.
15. Смирнов Г.Л. Советский человек, Москва, 1983.
16. Тугаринов В.П. Личность и общество, Москва, 1965.
17. Философский энциклопедический словарь, Москва, 1989.
18. Формирование социальной активности личности, Москва, 1989.
19. Якиманская И.С. Личностно ориентированное обучение в современной высшей школе. Образование и общество, №9, 1996.
20. Ярошевский Т. Личность и Общество, Москва, 1983.

THEORETICAL FOUNDATIONS EPISTEMOLOGY PERSON IN MODERN POLITICAL AND LEGAL SCIENCES

The variety of concepts of personality makes it difficult to study. In modern literature there are different concepts of personality. Educators, psychologists, lawyers, sociologists and philosophers give different definitions of the concept of personality. Attention to this category due to the significant problems of the concept of personality.

In this article, attention was paid primarily based on theoretical concepts of identity and its relation to other categories as a person, the individual and the citizen.

Keywords: The concept of personality, juridical personality, the structure of the personality.

ВОВЛЕЧЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В МИРОВЫЕ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

Гурбанова Сона

Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА, Баку, Азербайджан

Одной из важнейших особенностей развития современного мира является быстро прогрессирующая глобализация. Можно говорить о социально-экономической, социаль-альнойской и социально-культурной глобализации. Под глобализацией понимается, прежде всего, интеграция рынков, технологий, процесс формирования и последующего развития единого общемирового финансово-экономического пространства на базе новых, преимущественно компьютерных технологий.

Глобализированная экономическая система приносит преимущества прежде всего государствам и корпорациям, которые занимают наиболее сильные конкурентные позиции в мировой экономике и способны благодаря этому ограждать свои интересы, прибегая к двойным стандартам. Издержки же глобализации ложатся главным образом на те государства, которые отстают от лидеров. Неодинаковая включенность разных стран в процессе глобации и их различная позиция в мировом хозяйстве представляет собой главную характеристику современной глобализирующей экономики. В состав ООН входит 195 государств, а к числу развитых государств относятся всего лишь 30.

Глобализация порождает множество проблем. Мировому сообществу приходится противостоять различным вызовам и угрозам, которые носят глобальный характер. Активно развивающиеся процессы глобализации привели к обострению чувства культурного самосознания, в том числе и азербайджанского, внимания к национальной самобытности каждой из культур. Восточный дух – западные достижения – эта метафора японских мыслителей XIX века стала реальным воплощением национальной политики Азербайджана [6, с.26].

Глобализация побуждает региональные государства вырабатывать собственные национальные формы глобализационных стратегий, препятствующих вестернизации. Взамен предлагается признание приоритета национальных интересов, модернизация экономики, опирающаяся на собственные социокультурные и политические традиции и ресурсы.

С получением суверенитета Азербайджану пришлось решать одновременно несколько проблем, связанных с изменениями социально-политических основ общества, структурной перестройкой финансово-экономического механизма, с интеграцией Азербайджана в систему мировых хозяйственных связей. Первые проблемы совпали с периодом усиления процессов глобализации в общемировом масштабе.

Президент Гейдар Алиев принял страну с независимым статусом, но полностью разваленной экономикой, раздираемую клановыми, гражданскими и межнациональными конфликтами, наводнённую беженцами и бандитскими формированиями, доведённым до отчаяния населением. С возвращением Гейдара Алиева к руководству Азербайджана в 1993 году в общественно-политической, социальной, экономической, научной и культурной жизни страны, в международных связях произошел перелом, начался процесс построения независимого государства в соответствии с научными основами, международными нормами и принципами.

Гейдар Алиев всесторонне изучил существующие модели и механизмы глобализации. Политический опыт, энциклопедические знания, дальновидность Гейдара Алиева, его правильный подход к протекающим событиям привели к выводу, что республика не может игнорировать вызов нового времени, что степень участия страны в этих процессах определяет судьбу и закладывает фундамент её будущего. В целях защиты национальных интересов он принял курс на глобализацию.

Президент считал, что не следует воспринимать навязываемые развитыми странами условия сотрудничества как объективную данность, в которой можно лишь приспособиться, но невозможно на нее повлиять. Общенациональный лидер использовал общемировые правила игры, с учётом особенностей современного общества, ситуации в стране, в которой сталкиваются интересы сверхдержав, чтобы привести государственные институты в соответствии с мировым сообществом, интегрировать в неё.

Гейдар Алиев направил свои усилия на привлечение иностранного капитала для развития экономики, прежде всего в нефтяную отрасль, которая была способна обеспечить быструю валютную отдачу, считая, что хозяйственная целесообразность заставляет Азербайджан активно включиться в мировой интеграционный процесс. Он был убежден, что любая национальная экономика может успешно развиваться только как составляющая часть глобальной мировой экономической системы.

Как отмечал Гейдар Алиев, Азербайджан вносит свой вклад в позитивное развитие глобализации. Используя своё географическое положение, ресурсы и потенциал, имеющие геостратегическое значение мирового масштаба, Азербайджан эффективно реализует берущую начало в богатом историческом прошлом и ориентируется в будущую роль моста между Востоком и Западом [1, с.3-4]. Используя нефтяной фактор, Гейдар Алиев привлек внимание ведущих стран мира к нашей республике. Подписание «Контракта века» с ведущими нефтяными компаниями дал мощный импульс к развитию национальной экономики, по существу определил её качественно новое содержание.

20 сентября 1994 года 11 крупных нефтяных компаний, принадлежащих семи странам мира, создали консорциум и подписали контракт о совместной деятельности с Государственной нефтяной компанией Азербайджанской Республики по разработке месторождений «Азери», «Чираг» и месторождения «Гюнешли» азербайджанского сектора Каспийского моря. Гейдар Алиев сказал об этом: «... Среди дел, которыми я занимался в жизни, особо выделяю шаг, предпринятый мною в связи с подписанием этого контракта» [7, с.23]. Гейдара Алиева в мире называют родоначальником и творцом этого документа. Этим контрактом Азербайджан открыл Каспий и его энергетические ресурсы всему миру. «Контракт века», по существу открыл мир Азербайджану и Азербайджан миру. «Контракт века» стал политическим и экономическим прорывом Азербайджана в XXI век. Разрабатывая новую нефтяную стратегию, Гейдар Алиев глубоко проанализировал мировой опыт, путь, пройденный странами богатыми нефтью. По словам посла Германии в Азербайджане Клауса Гревлиха, «в 1994 году Гейдар Алиев использовал – весь свой авторитет для того, чтобы «Контракт века» был подписан, чем и добился бума в нефтяном секторе». Гейдар Алиев видел и знал, что только через нефтяные проекты Азербайджан способен переломить негативные тенденции своего развития. Разумно распорядившись своим природным богатством, нация может достичь больших успехов.

Это соглашение было первым соглашением в постсоветском пространстве между Азербайджаном и западными компаниями. Выступая на торжественной церемонии подписания контракта, Президент отмечал: «Подписанием этого контракта мы ещё раз демонстрируем миру, что суверенные права Азербайджанской Республики восстановлены, что Азербайджан является полностью независимым государством, что наш народ является хозяином своих богатств» [2, с.9-10]. «Контракт века» позволил Азербайджану занять одно из ведущих мест на мировом энергетическом рынке, открыл широкие перспективы для политико-экономического прогресса всего региона.

После заключения «Контракта века», вслед за нефтяными компаниями в республику пришли компании, специализирующиеся в создании инфраструктуры нефтяных разработок.

В результате дальновидной политики Президента Азербайджана Гейдара Алиева к 2001 году был заключён 21 контракт по освоению каспийских месторождений азербайджанского

сектора. К реализации этих проектов присоединились 33 компании из 14 стран. Стоимость этого проекта составляет 8 млрд. долларов. Контракт вступил в силу 12 декабря 1994 года после его ратификации парламентом Азербайджанской Республики. Независимо от долевого участия сторон, прибыль Азербайджана равняется 80% [8, с.1].

Данный контракт был подписан сроком на 30 лет и рассчитан на привлечение в страну инвестиций в сумме более 11 млрд. долларов. Этим была заложена основа новой нефтяной стратегии и интеграции Азербайджана в мировое сообщество на основе рыночной экономики. Кроме того, этот проект одновременно заложил основу для создания энергетического коридора Восток-Запад. Благодаря новой нефтяной политике Азербайджанская Республика, её нефтяная отрасль вошла в международную систему добычи нефти и газа. Заключив «Контракт века» Азербайджан тем самым привязал к себе экономические интересы ведущих держав мира, и в первую очередь США, компании которых располагают почти половиной инвестиционных паев в этом контракте. «Контракт века» можно считать отправной точкой процесса глобализации в Азербайджане. В частности, подписанные с Азербайджаном нефтяные контракты с ведущими мировыми компаниями способствовали вхождению республики в систему межгосударственных и транснациональных корпоративных взаимозависимых отношений, чем характеризуются именно процессы глобализации. Таким образом, республика подключилась к глобализации.

Одним из ключевых вопросов «Контракта века» было определение маршрута основного экспортного трубопровода. Азербайджан был заинтересован на выходе своей нефти на западные рынки и в 1995 году сделал стратегический выбор в пользу ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан.

18 ноября 1999 года во время Стамбульского саммита ОБСЕ президентами Азербайджанской Республики, Республики Грузия, Турецкой Республики было подписано межправительственное соглашение о транспортировке сырой нефти посредством основного экспортного трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан [4, с.1]. Одновременно президентами Азербайджана, Казахстана, Грузии, Турции при участии президента США была подписана декларация, направленная на осуществление в кратчайшие сроки проекта основного экспортного трубопровода. 26 мая 2000 года проект соглашения по основному экспорту нефтепродуктов Баку-Тбилиси-Джейхан с пропускной способностью 50 млн. тонн нефти в год, был ратифицирован Милли Меджлисом Азербайджанской Республики [5, с.1647]. Его общая протяженность составляет 1768 км, азербайджанский участок нефтепровода – 443 км, грузинский – 249, турецкий – 1076 км.

Трубопровод БТД не только коммуникационная система, это стратегическая политика в глобализации Южного Кавказа. Как сказал Ильхам Алиев «Нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан имеет геополитический характер и своим существованием будет воздействовать на мировые процессы» [3, с.2]. Нефтепровод «БТД» очертил новые стандарты в сфере энергетики всего мира. Строительство трубопровода началось в апреле 2003 года, а заполнение нефтью – 18 мая 2005 года. Нефть дошла до грузинского участка нефтепровода 10 августа 2005 года, турецкого участка – 18 ноября 2005 года, до Джейханского терминала – 28 мая 2006 года. Завершение строительства и ввод в эксплуатацию нефтепровода 13 июля 2006 года ознаменовало собой победу новой нефтяной стратегии Азербайджана.

Разветвленная система транспортных магистралей, ведущих из Европы в Азию, вместе с соответствующей инфраструктурой в перспективе послужит формированию нового глобального Евразийского рынка, в котором открываются достаточно серьезные возможности для Азербайджана. В 1993 году была принята программа ТРАСЕКА – «Великий шелковый путь», она осуществляется под эгидой Европейского Союза.

23 марта 1999 года законопроект «Закон о шелковом пути» был принят Конгрессом, несмотря на возражения конгрессменов, представляющих интересы армянской диаспоры США.

Цель программы ТРАСЕКА, помимо существующих в настоящее время дорог, заключается в создании самой скоростной и самой дешевой двусторонней дороги из Европы через Чёрное море и Кавказ в Центральную Азию.

Уже сегодня можно говорить о конкретных результатах глобализации в Азербайджане, которая имеет ряд особенностей. Республика, накануне вхождения в современный виток глобализации, значительно уступала по уровню технической оснащённости. Сказывалась неодинаковость социального строя, социалистическая плановая экономика в корне отличалась от капиталистической. Имея худшие стартовые условия включения в капиталистическую мировую систему, Азербайджан раньше, чем страны постсоветского пространства встал на путь интеграции и глобализации. И в этом заслуга президента Гейдара Алиева, который ясно предвидел, что глобализация в значительной степени будет определять стратегию мирового развития, что экономический аспект – ключевой двигатель всего этого процесса.

Подписание «Контракта века», строительство Основного экспортного трубопровода – Баку-Тбилиси-Джейхан и осуществление многих других проектов явились отправной точкой глобализации и превратили Азербайджан в зону стратегических интересов западных держав, сделали её частью мира.

Азербайджанская Республика избрала свой собственный путь, свою оригинальную модель развития. Это позволило создать мощную базу для развития в стране демократических процессов, обеспечения общественно-политической стабильности, укрепления государственности, активного продвижения в мировую экономическую систему.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Гейдар Алиев, глобализация.

Литература

1. Алиев Г. Речь Президента Гейдара Алиева, Возрождение, XXI, №9, 2001.
2. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. Известия, Москва, 2003, 712с.
3. Алиев И. Гейдар Алиев оказался прав, Бакинский рабочий, 1 августа 2006 г.
4. Əliyev H. Prezident Sarayında respublika ictimayyati nümayəndələrinin ATƏT-in İstanbul Zirvə görüşünün yekunlarına həsr olunmuş nitqi, Xalq qəz., 26 noyabr 1999-ci il.
5. Закон Азербайджанской Республики об утверждении «Соглашения между Азербайджанской, Грузинской и Турецкой Республиками о транспортировке сырой нефти посредством трубопровода Б-Т-Д», Сборник законодательных актов Азербайджанской Республики, №5, 2000.
6. Мехтиев Р. Азербайджан: вызовы глобализации. XXI, Yeni Nəşrlər Evi, Баку, 2004, 584 с.
7. Мустафаев Р., Самедов И. Политика – это судьба. Санкт-Петербург, 1998, 62с.
8. Открытие Каспия, Официальный жур. 4 международной выставки. «Каспийская нефть и газ». Баку, 1997.

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN INVOLVING IN AZERBAIJAN REPUBLIC IN WORLD GLOBALIZATION PROCESSES

Article S. Gurbanova devoted to one of the topical problems of the late XX century-globalization. As a result, the far-sighted policy of President Heydar Aliyev, Azerbaijan, before the post-Soviet countries, took the road of globalization.

The signing of the “Contract of the Century”, the construction of the Baku-Tbilisi-Jeyhan pipeline, the implementation of many other projects were the starting point of globalization and turned Azerbaijan into a zone of strategic interests of the Western powers and made it a part of the world.

Keywords: Azerbaijan Republic, Heydar Aliyev, globalization.

AZƏRBAYCANDA ELMİN VƏ ALİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Abbas Seyidov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: abbas.seyidov@gmail.com

Xalqımızın ümummilli lideri, bir-birinə zidd iki müxtəlif ictimai-siyasi sistemdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev cəmiyyətin tərəqqisinin yeganə yolunu təhsildə, elmdə və mədəniyyətdə görürdü. O, Azərbaycana rəhbərliyinin həm Sovetlər dönmündə (1969-1982-ci illər), həm də müstəqillik illərində (1993-2003-cü illər) bu məqsəd uğrunda durmadan, yorulmadan çalışmış, fəaliyyətinin əsas hissəsini bu sahənin inkişafına yönəltdi.

AXC parlamenti tərəfindən 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universiteti təsis edildikdən sonra, Sovet hakimiyyəti illərində ali təhsil sistemi bir qədər də təkmilləşir.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi rəhbərliyə gəlməsi ilə elmin və ali təhsilin inkişafı, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması dövlət siyasətinə çevrilir ki, onun da əsas mənbəyi Elmlər Akademiyasının müvafiq institutları və ali məktəblər idi. Tezliklə respublika ali məktəblərində olan ciddi nöqsanlar və mənfi hallar aradan qaldırılır. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXVIII, XXIX və XXX qurultaylarında, Mərkəzi Komitənin 1971-ci il oktyabr, 1975-ci il dekabr və 1979-cu ilin iyun plenumlarında qəbul edilmiş qərarlar ali və orta təhsilli kadrların hazırlanmasında, təhsilin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır [4, s.263-264].

Bugünkü elm və təhsilin inkişaf bünövrəsi 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə qoyulub. O illərdə bu sahələrin tərəqqisi üçün çox sayda qərar və qətnamələr qəbul edilib [5]. Dövrün statistikasından görünür ki, 1970-1982-ci illərdə elmlər doktorlarının sayı 652 nəfərdən 921 nəfərə, elmlər namizədlərinin sayı isə 5346 nəfərdən 8725 nəfərədək artıb [4, s.274]. Aspirantura təhsilinə diqqət və qayğı yüksəlib. Elmi işçilər arasında azərbaycanlılarının sayının artımına xüsusi diqqət göstərilib. Elmlər Akademiyasının nəzdində Naxçıvan və Gəncə Elm Mərkəzləri (1972), Şəki Regional Elmi bazası (1972) təşkil olunub. Azərbaycan alimlərinin əldə etdiyi elmi nəticələr SSRİ Elmlər Akademiyası tərəfindən sovet elminin ən mühüm nailiyyətləri sırasına daxil edilib.

1970-1980-cı illərdə Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi ali təhsil strategiyası nəticəsində iqtisadiyyatın yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi ölkənin inkişafında yeni mərhələ açır. Bu illərdə SSRİ-nin 50-dən çox şəhərində Azərbaycan SSR üçün 17.000-dən çox mütəxəssis hazırlanmışdı. Ziyalıların sayca artması ilə yanaşı, onun tərkibində keyfiyyət dəyişikliyi də baş verirdi [4, s.269].

Göründüyü kimi, 1969-1982-ci illər Azərbaycan SSR-də ali təhsilin inkişafında mühüm mərhələ olmuş, respublika iqtisadiyyatının ixtisaslı kadrlara olan tələbatı ödənilmiş, əhalinin təhsil səviyyəsi sürətlə yüksəlmişdi. Bu gün respublikamızda fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin əsasının təməli Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında məhz o illərdə qoyulmuşdu [8, s.4-9].

Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdırdan sonra (1993-2003-cü illər) yeni Təhsil qanununun yaradılması həyatı zərurətə çevrilir. Onun şəxsi təşəbbüsü ilə “Təhsil qanunu”nun yeni layihəsi ümumxalq müzakirəsinə verilir. Prezident Heydər Əliyev 1998-ci il martın 30-da “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında” sərəncam imzalayır. Komissiyanın hazırladığı “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı” 1999-cu il iyunun 15-də dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilir [6, s.490].

Heydər Əliyev ali təhsil müəssisələrinin inkişafına daim atalıq qayğısı göstərmişdir. O, 21 may 1998-ci ildə respublikamızdan kənar ali təhsil almış Mütəxəssislər Cəmiyyətinin üzvlərini qəbul edərkən Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi dövrləri xatırlayaraq deyirdi: “...1970-1980-cı illərdə

Azərbaycandan kənarında təhsil almağa göndərdiyim insanlar mənim doğma övladlarımdır. Bəlkə də Siz bilmirsiniz ki, bu işi təşkil etmək üçün mən nə qədər əziyyət çəkdim... O illərdə hər bir respublikaya gənclərin SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində təhsil alması üçün müəyyən yer ayrılırdı. Mən 1970-ci ildə öyrəndim ki, bu məqsədlə Azərbaycana 50 yer ayrılır və bu işlə heç maraqlanan yoxdur. Gördüm ki, orada adları olan gənclərin yalnız 25 faizi milliyyətə azərbaycanlılardır... Mən 1975-ci ildə tələbələrin sayını 600-ə çatdırdım, sonra isə ilbəl artırtdım – 700, 800, 900 oldu...” [1, s.18-19].

Heydər Əliyev təhsil sahəsini strateji sahə kimi qiymətləndirirdi. Onun 1999-cu il avqustun 31-də respublikanın təhsil işçiləri və ali məktəblərə daxil olmuş tələbələrlə görüşdə söylədiyi kimi: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq hər şeydən çox təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır” [3].

Müstəqil Azərbaycanımızda ali təhsil tarixində ilk dəfə olaraq 1993-1994-cü tədris ilindən etibarən ikipilləli ali təhsilə - 4 illik bakalavr və 2 illik magistratura təhsilinə keçilmiş, 1993-dən 2003-cü ilədək 18 özəl ali təhsil müəssisəsi yaradılmış, 2003-cü ildə dövlət ali məktəblərinin sayı 17-dən 30-a çatdırılmışdı. Ali təhsil sisteminin əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsində, beynəlxalq standartlara və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına uyğunlaşdırılmasında Heydər Əliyevin 13 iyun 2000-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı əhəmiyyətli rol oynamışdır [2, s.480].

Heydər Əliyev təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrin qurulmasına çox həssaslıqla yanaşırdı. O, 1990-1993-ci illərdə Naxçıvanda işlədiyi dövrdə 75 nəfər gənci Türkiyə Respublikasına təhsil almağa göndərmişdi. Azərbaycan rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra isə dünyanın inkişaf etmiş 40-dək ölkəsinə 160 ixtisas üzrə 4.000-dən çox azərbaycanlı gənc ali təhsil almaq üçün göndərilmişdi. 2001-ci ilin sonunda respublikada təqribən 50 xarici ölkədən 2.000-dən çox tələbə, magistr, aspirant təhsil alırdı [6, s.494].

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş tələbələrə həmişə dövlət qayğısı göstərmiş, onların təhsilə olan həvəslərini artırmaq məqsədilə əlindən gələni etmişdir. Elə bu sahədə 3 sentyabr 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin məlum Fərmanını göstərmək kifayətdir. Fərmanda qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərinə qəbul imtahanlarında ən yüksək nəticə göstərmiş 25 nəfər tələbə üçün hər biri 200.000 (iki yüz min) manat məbləğində Prezident təqaüdü təsis edilsin [1, s.420].

Heydər Əliyev deyirdi: “Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılı olacaqdır” [7, s.80].

Heydər Əliyev elm sahəsində olan tənəzzül və böhranın qarşısını almaq üçün əlindən gələni əsirgəməirdi: “Mənə sədalar gəlir ki, Elmlər Akademiyasını, institutları dağıtmaq istəyirlər, elm ocaqlarına biganə münasibət var. Biz bunların hamısına son qoyacağıq... Elmlər Akademiyası Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətidir... Azərbaycanın elmi inkişaf etməlidir...” [6, s.475].

Heydər Əliyevin 2001-ci il 15 may tarixli Fərmanına əsasən Azərbaycan Elmlər Akademiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) adlandırıldı. AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvlərinin sayının 200 nəfər müəyyən edilməsi haqqında sərəncam imzaladı [6, s.477].

Ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafı istiqamətində olan siyasəti bu gün ölkə başçısı İlham Əliyev cənabları tərəfindən uğurla davam etdirilir. Artıq bu günün reallıqları sübut edir ki, Heydər Əliyevin siyasi kursuna uyğun aparılan islahatlar müsbət nəticələr verir və bütün bunlar Azərbaycan dövlətini bütün dünyada layiqincə təmsil etməyə qadir olan gənc nəslin yetişməsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Müstəqil Azərbaycan Respublikası, təhsil strategiyası, elm, Elmlər Akademiyası, ali təhsil ocaqları.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004) I kitab, Çəşioğlu, Bakı, 2005, 832 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının tarixi 1991-2003, 1-ci cild. Heydər Əliyev dövrü. Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, 704 səh.
3. "Azərbaycan" qəzeti, 1 sentyabr, 1999.
4. Heydər Əliyev, İki cilddə, 1-ci cild, Bakı, Turxan NPB, 2013, 500 səh.
5. Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində. Sənədlər və materiallar, 2 cilddə, I cild, Turxan NPB, Bakı, 2013, 668 səh.
6. Heydər Əliyev, İki cilddə, 2-ci cild, Turxan NPB, Bakı, 2013, 704 səh. s.490.
7. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 1997, 136 s.
8. Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində. Sənədlər və materiallar, 2 cilddə, II cild, Turxan NPB, Bakı, 2013, 640 səh.

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN DEVELOPMENT OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION IN AZERBAIJAN

The nationwide leader of our nation, Heydar Aliyev, saw science, education and culture as the only way of society's progress. During his government in Azerbaijan in the interim of the Soviet era (1969-1982), as well as in the years of independence (1993-2003), he tirelessly worked upon this target, focusing on the development of this area.

With the arrival of Heydar Aliyev to Azerbaijan in 1969, the development of science and higher education, the preparation of highly qualified specialists becomes the state policy. The main source of this work was the relevant institutes of the Academy of Sciences and universities. Soon, serious shortcomings and adverse conditions in the high schools and the Academy of Sciences were eliminated. The basis of development of today's science and education was laid during the period when Heydar Aliyev headed Azerbaijan in 1969-1982.

During his leadership in the independent Azerbaijan Republic, Heydar Aliyev always kept his focus on science and higher education and devoted funds to the development of these spheres.

Nowadays, the policy of the national leader Heydar Aliyev regarding the development of science and education in Azerbaijan is being successfully continued by the President of the country İlham Aliyev.

Key words: Heydar Aliyev, Independent Republic of Azerbaijan, education strategy, science, Academy of Sciences, higher education institutions.

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİYYƏT QURUCULUĞUNUN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Mübariz Süleymanlı

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: mubariz_suleymanli@yahoo.com

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda reallaşmış milli-mədəni intibah faktı, təbii ki, birdən-birə baş vermiş, hazır şəkildə alınmış, mənimsənilməmiş bir mədəniyyət hadisəsi deyildi. Bu intibahın zəminində XIX əsr boyunca tədricən formalaşmış bir yeniləşmə hərəkatı dururdu. Milli-mədəni intibahın mütərəqqi fikirli şəxsiyyətlərinin, qabaqcıl ziyalıların yetişməsində də ilk növbədə XIX yüzilliyin oyanış və yeniləşmə proseslərinin təsiri şəxsizdir. Bu mənada mədəni intibah dövrünün ümumi kulturoloji fikrinin və ictimai-siyasi görüşlərinin ideya mənbəyini milli və bəşəri dəyərlərin vəhdəti təşkil edirdi. O dövrün ziyalıları dünya elminin keçdiyi inkişaf yolunu izləyərək Avropa demokratik fikri və qabaqcıl ideyalarından faydalanmış və bu ideyaları yeni tarixi şəraitdə daha da inkişaf etdirərək Azərbaycan mühitinə tətbiq etmişdilər. Bu ziyalılar öz yaradıcılıqlarını milli zəmin və ənənələrlə məhdudlaşdırmamış, bu çərçivəni cəsarətlə qırmağa çalışaraq müasir dünya mədəniyyəti səviyyəsinə yüksəlmək yollarını axtarmışdılar. Ona görə də dünyagörüşləri zəngin milli ədəbi-bədii, fəlsəfi-kulturoloji fikrin zəminində, ümumşərq mədəniyyəti dəyərləri və ümumbəşəri sivilizasiya nailiyyətlər kontekstində təşəkkül tapmışdır [9, s.43-44]. Milli-mənəvi dəyərlərlə sintezinə çalışdıqları mədəni dünya təcrübəsinin mənimsənilməsi isə onlara Azərbaycan cəmiyyətini yeni dövrün ümumi tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək üçün geniş imkanlar açmışdır.

Artıq XX əsrin əvvəllərində milli özünüdərk, milli mədəniyyətin qorunması və inkişafı yolunda mübarizədə xalqın müqavimət gücü artmış və nəticədə Azərbaycan xalqı bəşər mədəniyyəti tarixindəki mövqeyini mühafizə etməyə müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan milli mədəniyyətinin XIX əsrin II yarısından etibarən Avropa mədəniyyətinə doğru meyillənməsi xalqın gələcək həyat yolunu, yaşayış tərzini müəyyənləşdirdi. XX əsrdə iqtisadi qüdrətə, siyasi fəallığa, mədəni intibaha nail olmuş Azərbaycan cəmiyyətində görkəmli şəxsiyyətlərin yetişməsi üçün münbit mühit yaranmışdı. Bu şəxsiyyətlərin – milli ruhlu zənginlərin və demokratik ziyalıların həmrəyliyi nəticəsində xalq öz etibarlı və təminatlı gələcəyi üçün istiqlalın zərurətini dərk etməyə başlamışdı. Qədim tarixə, zəngin varislik ənənəsinə malik Azərbaycan mədəniyyəti ilə müasir Avropa mədəniyyətinin yüksək nailiyyətlərinin çulğaşdığı yeni mədəni mühitin yetirməsi olan bu ziyalılar ölkənin və xalqın gələcək taleyində mühüm rol oynadılar [9, s.79-80]. Şübhəsiz, Azərbaycan mədəniyyətinin son yüzillik boyu əldə etdiyi nailiyyətlər, qabaqcıl ideyalar həmin ziyalıların ictimai, siyasi və mədəni baxışlarının təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərinin özünüdərk etmə, maariflənmə, həmrəylik meyillərinə istiqamət verən ziyalılar müxtəlif konsepsiyalarla çıxış etsələr də, ümumi gedişat milli bir məcraya yönəlirdi. Türk dilində maariflənmə işinə daha çox diqqət yetirilməsi, milli məktəblərin yaradılması istiqamətində uğurlu addımların atılması, mətbuat sahəsində bu vaxtadək görünməmiş bir canlanmanın müşahidə edilməsi, türk dilində dramaturgiya, teatr, opera, operettanın inkişafı və digər mədəni-maarif fəaliyyətləri Azərbaycan türklərinin milli özünüdərkənin mühüm amilləri idi.

Milli düşüncəni və adət-ənənələri inkişaf etdirmək, ümumi türk xalqını vahid bir sistem şəklində dərk etmək, türk xalqları arasında dil və kültür birliyini inkişaf etdirmək ideyalarının cəmiyyətdə özünə sosial baza tapması artıq türkçülük meyillərinin yaranması idi. Rusiya imperiyasının qərəzli mövqeyinə, milli özünüdərk etmə prosesini əngəlləmək üçün yaratdığı bütün çətinliklərə baxmayaraq, yeniləşmə dövrünün mütərəqqi irsindən faydalanan ziyalılar artıq XX əsrin əvvəllərində milli süurun inkişafına təkan verən hər bir fəaliyyətə rəvac verirdilər [9, s.146-147].

Türkçülük ideyalarının yayılmasında obyektiv səbəblər öndə gəlirdi və bu, ilk növbədə Rusi-

ya imperiyasının məhkum türk xalqlarının milli tərəqqi və mədəni inkişaf yoluna çıxmaq istəyinin təzahürü idi. Mahiyyət etibarı ilə, türkçülük ideyaları türk xalqlarının milli mənlilik şüurunun dünyəviləşməsi, dini buxovlardan azad olması prosesinə təkan vermişdir. Azərbaycanda milli düşüncənin formalaşması ölkənin intellektual elitasının məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Ümumilikdə XIX əsrdən başlayaraq cərəyan edən modernləşmə prosesini izləyəndə görürük ki, Azərbaycan cəmiyyətinin ümmətçilik düşüncəsindən özünüdərkə keçidində mədəni inkişafa təkan verən amillər ön plana çıxır.

Azərbaycan ziyalıları bir tərəfdən Qərb mədəniyyətinin mənimsənilmə yollarını müzakirə edirkən, digər tərəfdən Rusiyadan gələn bolşevizm ideologiyasının humanizm və demokratiyaya zidd xislətinin təbliğinə də diqqət yetirirdilər. Ən çox etiraz edilən kulturoloji məqam bolşeviklərin proletar – formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyəti mövzusu idi. V.İ.Lenin 1913-ci ildə deyirdi ki, “Milli kultür – burjua sinfinin aldatmasıdır”. “Formaca da milli, məzmunca da milli mədəniyyət” şüarı [6, s.1-2] kimi humanist və demokratik bir ideyaya tapınan Azərbaycan ziyalıları isə mübarizələrini sonrakı dövrlərdə də bir an belə sənətmədilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elanı və İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulu zamanı dövlətin demokratik bir cümhuriyyət olacağı düsturu Milli Şuranın siniflərə və ümumən xalqa aid olan nöqtəyi-nəzərini şərh edirdi. Fəqət, bu, yenə həlli Şərq üçün hələ yetişməmiş olan qadın məsələsinin nə surətlə həll ediləcəyini göstərmirdi. Halbuki, dördüncü maddə “cins fərqi gözləmədən” tarixi ifadəsilə din və sinif məsələlərindən daha mühüm və daha yeni bir məsələ meydana atır, Şərq aləmində daha böyük bir inqilab etmiş olur. Milli dövlət ideoloqları bu qərardan çıxan mənanı, bütün qadınların kişilərlə bərabər haqq və səlahiyyətə malik olacaqları tərzdə şərh edirdilər [5, s.142].

Cümhuriyyət dövründə təhsilin yeniləşməsi, dünya təhsil və təlim-tərbiyə sisteminə inteqrasiyası yolunda da uğurlu addımlar atılmış, tədrisdə oğlanlarla qızların bərabər təlimi həyata keçirilməyə başlanmışdı. İlk gündən təhsil sahəsində qadınların kişilərlə bərabər hüquqlu fəaliyyətlərinə xüsusi önəm verən Xalq Maarif Nazirliyi qadın tədris müəssisələrində pedaqoji şuraların vəzifələrini dəqiqləşdirərək qızların əxlaq tərbiyəsinin istiqamətlərini, tədris kursunun formasını, həcmi və məzmununu müəyyənləşdirməyə, fənlər üzrə daha münasib dərslər və dərslər vəsaiti seçməyə, qızların əxlaqını və biliklərini qiymətləndirməyin metodikasını işləyib hazırlamağa çalışmışdır [10, s.123]. Təhsil sisteminin milliləşdirilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan dilində dərslərlərin hazırlanması və nəşri üzrə xüsusi komissiya yaradılmış və həmin komissiyanın fəaliyyəti sayəsində təxminən bir il ərzində ibtidai və orta məktəblər Azərbaycan dilində xeyli sayda dərslərlə təmin olunmuşdu.

Nazirlər Kabinəsinin 27 iyun 1918-ci il tarixli əmri əsasa alınaraq “Dövlət dilinin türk dili” olması qəbul edilmiş və Azərbaycanda orta qüvvə dili olan türkcə rəsmi status qazanmışdır. Hökumət 1918-ci il avqustun 28-də ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar qəbul etdi ki, bu qərara görə, bütün ibtidai tədris müəssisələrində tədris ana dilində aparılır, eyni zamanda, dövlət dili icbari qaydada tədris olunurdu [1, s.66-67].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranışı ilə ədəbi-mədəni həyata təbii bir canlanma gətirmişdi. Bir əsrdən bəri çarizm siyasətinin mənəfəsində sıxılan xalq milli dövlətin mahiyyətini dərk etməyə və bununla qürur duymağa başlamışdı. Ona görə də dövlət quruculuğu istiqamətində özünü büruzə verən ən kiçik yeniliklər belə cəmiyyətdə böyük maraq və məhəbbətlə qarşılanırdı. Ədəbiyyatda, sənətdə milli istiqlal ideyalarının, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq mövzusunun tərənnümü ön plana keçirdi ki, teatr xadimləri də incəsənətin bu sahəsinin inkişafı üçün bütün imkanları ilə çalışırdılar. Bakıda Dövlət Türk Teatrının yaradılması isə milli ruhlu tamaşaların cəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə müsbət təsir etdi [7, s.46-51]. Beləliklə, teatr milliləşdirilmiş və dövlət xidmətinin şərtləri ilə tanış olmaq üçün aktyor və aktrissaların dövlət teatrına dəvət olunmasına başlanılmışdır.

Cümhuriyyət dövrünün öz böyük poeziyası, nəsr, dramaturgiyası və teatru olmuşdur. Üzeyir Hacıbəyli, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad kimi qabaqcıl ziyalıları

Cümhuriyyətin rəhbər tutduğu milli azadlıq və istiqlal xəttini tərənnüm etmişlər. “Azərbaycan hökumətinin milliləşmə məqsədilə həyata keçirdiyi fəaliyyətlərdən biri də xalqın tarixi yaddaşının, milli hafizənin canlandırılması sahəsində görülən işlər idi ki, burada tarixi yer, qəsəbə və şəhər adlarının bərpası xüsusi yer tuturdu” [8, s.138-139]. İstiqlal muzeyinin yaradılması da ziyalıların bu sahəyə nə qədər diqqət və qayğı göstərdiklərinin göstəricisi sayıla bilər.

1919-cu ilin mart ayında Xudadat bəy Məlik-Aslanovun sədrliyi ilə əlifba islahatı üzrə xüsusi komissiya təşkil edilmişdi. O vaxt təqdim olunmuş layihələrdən ancaq maarifçi müəllim Abdulla Əfəndizadənin təqdim etdiyi variant parlament tərəfindən bəyənilmiş və yeni əlifba üçün əsas kimi qəbul edilmişdi [4, s.484]. O dövrün yeni milli əlifba ilə nəşr olunan örnək əsərləri və “Azərbaycan” qəzeti bu fikri təsdiqləyir.

Parlamentin 1 sentyabr 1919-cu il tarixli 70-ci iclasında “Azərbaycan darülfünunun təşkili haqqında” layihə səsə qoyuldu və Bakı şəhərində Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında tarixi bir qanun qəbul edildi [2, s.10-13]. Cümhuriyyət Hökuməti İstiqlal muzeyini təsis etmiş, kitabxana şəbəkəsini genişləndirmişdir. Milliləşmə adı altında aparılan türkçülük fəaliyyətləri, cəmiyyət həyatının digər sahələrində də sürətli bir şəkildə həyata keçirilirdi. Bunlardan ən əhəmiyyətlisi, vaxtilə İstanbulda Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və M.Ə.Rəsulzadənin yaxından iştirak etdikləri “Türk Ocaqları” tipində “Bakı Ocağı” [2, s.410] adlı mədəni cəmiyyətin qurulması idi.

Cəmiyyətdə türkçülüyn güclənməsi üçün görülən fəaliyyətlərdən biri də “Türk gecələri” adı altında 1918 ilin sonlarında Bakıda təşkil edilən konsert proqramları idi. Milli ruhun və milli ideyalarını güclənməsi nəticəsində milli mədəniyyətin təbliğinə və tədqiqinə, tarixi və milli ənənələrə maraq fəvqəladə dərəcədə artdığından “Türk gecələri”nin təşkili də bu məqsədə xidmət edirdi. Bu tədbirlərdə tatarlar, Osmanlı türkləri, Azərbaycan və Türkiyə şair və yazıçıları, artistlər və rəssamlar iştirak edirdilər. Geniş proqramlı “Türk gecələri”ndə türk xalqlarının etnoqrafiyasına və məişətinə həsr olunmuş “Türk ocağı”, “Türkmən çadrası”, “Atəşgah”, “Şərq salonları” kimi sərgilər də nümayiş etdirilirdi [1, s.92]. Xüsusi bir komissiya tərəfindən təşkil edilən bu proqramlarda müxtəlif türk boylarının musiqisindən parçalar səsləndirilir, Azərbaycan, Türkiyə və Tatarıstanın şair, rəssam və aktyorlarının iştirak etdiyi teatr tamaşaları verilir. Səhnəyə qoyulan əsərlərin adları da maraq çəkici idi: “Azərbaycan istiqlalı”, “Türk tipləri”, “Türk qadınının dünyası”, “Milli birlik” və s. Yuxarı səviyyəli hökumət səlahiyyətlilərinin bu konsert proqramlarında aktiv olaraq iştirak etməsi türkçülüyn dövlət siyasəti olduğunun bir göstəricisi idi [8, s.139]. “Türk gecələri” konsertlərində M.Ə.Rəsulzadə məsul müdir kimi çıxış edirdi. Gecələrin bədii tərtibat hissəsinə Əzim Əzimzadə, ədəbi-vəkal hissəyə “Yaşıl qələm” cəmiyyətinin üzvləri rəhbərlik edirdilər [2, s.410].

Mədəniyyət quruculuğunun həyata keçirilməsində elm və təhsil sahəsində ali təhsilli milli kadrlar hazırlığı məsələsi daha çox narahatlıq doğurmuşdur. Bir sıra tədbirlərlə yanaşı, yüz nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almasına qərar verilməsi də mədəniyyət tariximizdə əlamətdar bir hadisəyə çevrilmişdir [3, s.71-75]. Xaricə göndəriləcək tələbələr seçmək üçün Xalq Maarifi Nazirliyi yanında M.Ə.Rəsulzadə (sədr), Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyli, Mehdi bəy Hacinski və Abdulla bəy Əfəndizadədən ibarət çox nüfuzlu münisflər heyəti yaradılmışdı. Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən xaricə göndərilən tələbələrdən 49 nəfərinə Almanyanın, 27 nəfərinə Fransanın, 4 nəfərinə İtaliyanın, 1 nəfərinə İngiltərənin, 6 nəfərinə isə Türkiyənin müxtəlif ali məktəblərinə göndərilmələri barədə rəsmi sənəd verilmişdi. Qalan 13 nəfər isə Rusiyaya göndərilməli idi. Rusiyada vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış şəraitə görə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdı [2, s.15]. Ümumilikdə, Cümhuriyyətin yaranması Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik və özünüdərkini inkişafı tarixində misilsiz bir hadisə idi. Cümhuriyyətin mövcudluğu millətin bütün sosial təbəqələrində sevinclə duyulmuş, fəaliyyəti cəmiyyətin bütün qurumlarına, milli həyatın hər sahəsinə nüfuz etmişdi. Cümhuriyyətin həyata keçirdiyi mədəniyyət quruculuğu zamanına görə fəvqəladə bir mədəniyyət hadisəsi idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, demokratik respublika, dil, təhsil, mədəniyyət.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. I cild. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, 440 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. II cild., "Lider nəşriyyat", Bakı 2005, 472 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1998, 992 s.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, V c. Bakı: Elm, 2001, 672 s.
5. Məmmədzadə M.B. Azərbaycan Milli Xartiyası (28 mayıs, İstiqlal Bəyannaməsi), "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1991, № 4, s.132-149.
6. Rezulzadə M.E. Kültür sinfi değıl millidir, "Azerbaycan", Yıl: 2, Ankara, Temmuz, 1953, Sayı: 4 (16), s.1-2.
7. Rüstəmli A. Cəfər Cabbarlı Cümhuriyyət dönəmində, "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 2008-ci il № 1, s.46-51.
8. Süleymanlı Ebulfez. Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri (Rus işğalinden günümüze sosyolojik bir deęerlendirme). Ötüken neşriyat, Ankara, 2006, 329 s.
9. Süleymanlı M.A. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kulturoloji fikri. Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru ... dis. AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Bakı, 2014, 352 s.
10. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) Законодательные акты (сборник документов) издательство «Азербайджан», Баку, 1998, 560 с.

THE MAIN DIRECTIONS OF THE CULTURAL FOUNDATION IN THE PERIOD OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The main duration, measure and function of the national state has been the national culture for the founders of the Azerbaijan National State. The Parliament and the state of the Azerbaijan Democratic Republic has kept in the first place for the development of the education, science, public education has given the sign to the great prosperities in the field of the foundation of the culture. The educational institution has nationalized different levels of schools, gymnasiums, schools for girls, kindergartens, teacher courses for short period, theatres, libraries and museums were opened in the different places of country, various societies exploring and propagating of the national culture. Higher schools and institutions were founded, many exchange programs have realized for students for studying in the institutions of the famous countries of the world for enforcing of the foundation of the culture luckily and ensuring to the country with high qualified staff. In this meaning, the foundation of the republic was unexampled event in the history of development of the national state system and national identity of the Azerbaijan nation.

Keywords: Azerbaijan, Democratic Republic, language, education, culture.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNDƏ ORDU QURUCULUĞU

Sevda Süleymanova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: s.u.suleymanova@mail.ru

Birinci dünya müharibəsi imperiyaların, o cümlədən Rusiya imperiyasının dağılmasına səbəb oldu. Bu isə Şimali Azərbaycanda müstəqil dövlət quruluşunun dirçəldilməsinə imkan yaratdı. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən bolşevik-daşnak birliyi 1918-ci ilin mart-aprel aylarında xalqımıza qarşı dəhşətli soyqırımı həyata keçirdi. Bu hadisə milli hərəkətimizin liderlərini mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yarandığını elan etmək zərurəti qarşısında qoydu. Beləliklə, tariximizin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən həmin gün müstəqil milli hökumət təsis olundu. 9 nazirlikdən ibarət nazirlər kabinetinin sədri görkəmli ictimai-siyasi xadim Fətəli xan Xoyski seçildi. Müvəqqəti hökumətin Milli Şuraya təqdim olunan heyətində hərbi nazir vəzifəsinə ixtisasca həkim olan Xosrov paşa Sultanov təklif edilmişdi.

Müvəqqəti hökumət yaxşı başa düşürdü ki, bu müstəqilliyi qorumaq üçün güclü milli ordu lazımdır. Lakin 1918-ci il 17 iyun hökumət böhranı Müvəqqəti Milli Şuranın və hökumətin buraxılması ilə nəticələndi. İyun ayının 17-dən dekabr ayının 7-nə qədər fəaliyyət göstərən ikinci hökumətin 12 nəfərdən ibarət olan tərkibində hərbi nazir vəzifəsi yox idi. Bu, may ayının 27-də Gəncəyə daxil olmuş Osmanlı ordusunun komandanı Nuru Paşaya edilən güzəşt kimi qiymətləndirilə bilər. Digər tərəfdən, o zaman Azərbaycan hökumətinin 600 nəfərdən ibarət könüllü milli korpusu nə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə, nə də suverenliyini qoruya bilərdi [6, s.17].

Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun 19-da hərbi vəziyyət elan etdi. Onun 26 iyun tarixli qərarı ilə Müsəlman korpusu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırıldı və zabit kadrları hazırlamaq üçün türk hərbiçilərinin köməyi ilə qısa müddətli kurslar açıldı. Milli korpus Osmanlı ordusu ilə birləşərək Qafqaz İslam ordusu yaradıldı. Türk ordusu 15 min nəfərdən ibarət idi [5, s.117].

1918-ci il avqustun 11-də verilmiş «Ümumi hərbi səfərbərlik» haqqında fərmana görə, 1894-1899-cu illərdə doğulmuş müsəlman dininə etiqad edən bütün Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırılırdılar. Bu fərmana tabe olmayanlar isə mühakimə olunmalı idilər [4, s.254]. Yelizavetpol hərbi çağırışı Azərbaycan hərbi çağırışı ilə əvəz olunaraq hərbi qüvvələr Daxili İşlər Nazirliyinə, yəni F.X.Xoyskiyə tabe edildi. Osmanlı hökumətinə hərbi yardım xahişinə cavab olaraq Mürsəl paşanın komandanlığı ilə V Qafqaz diviziyası və Nazim bəyin komandanlığı altında XV Çanaxqala diviziyası Azərbaycana göndərildi. Nuru paşanın komandanlığı altında yaradılan Qafqaz İslam Ordusunun Kürdəmirdən başlayan müzəffər yürüşü 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakının eser-mənşevik-daşnak əsarətindən azad edilməsi ilə başa çatdı. Sentyabr ayının 17-də milli hökumət və türk ordusu da Bakıya daxil oldular. Oktyabr ayının 23-də hökumət Hərbi Nazirliyin yaradılması barədə qərar qəbul etdi [9, s. 58]. Bu qərar Nazirlər Şurası tərəfindən noyabrın 1-də imzalandı [3, s.395]. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması kimi məsuliyyətli vəzifə məhz bu strukturun üzərinə düşürdü.

Noyabr ayının 7-də Nazirlər Şurası Hərbi Nazirliyi təsis etdi [5, s.131]. İlk mərhələdə ona Baş nazir F.Xoyski özü rəhbərlik edirdi. Nazir müavini isə artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov təyin edildi və ona Nazirliyin formalaşdırılması tapşırıldı [3]. O, pərakəndə halda olan silahlı dəstələri vahid rəhbərlik altında birləşdirmək üçün ilk növbədə mərkəzi hərbi idarəetmə orqanlarını yaratmağa başladı. Tezliklə Hərbi Nazirliyin aparatı, noyabrın 15-də isə Ümumi qərargah təsis olundu. Onun tərkibi ləvazimat, mühəndis, növbətçi general, general-kvartirmeystr, topçu, topoqrafiya, tibb, hərbi təhsil və nəzarət şöbələrindən ibarət idi [3]. Ümumi qərargahın və dəftərxananın rəisi polkovnik Həbib bəy Səlimov, növbətçi general polkovnik Qaytabaşı, ləvazimat-polkovnik Seyfulla Mirzə, topçu şöbəsinə-general-mayor Tlexas, hərbi təhsil şöbəsinin rəisi və qoşunlarda atıcılıq işinin müfəttişi - general-mayor Usubov təyin edildilər.

Ancaq Osmanlı imperiyasının Birinci dünya müharibəsində məğlub olması, noyabr ayının 17-nə qədər türk ordusunun Azərbaycanı tərk etməsinə səbəb oldu. Həmin gün Bakıya ingilis qoşunu daxil oldu. İkinci hökumət istefa verdi. Beləliklə, Bakı şəhəri general-mayor V.Tomson başda olmaqla ingilis hərbi qüvvələrinin nəzarətinə keçdi və o, özünü general-qubernator elan edərək Azərbaycan hərbi hissələrinin şəhərdən çıxarılmasını tələb etdi. V.Tomson Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmədiyi kimi, onun nəzarəti altında olan hərbi hissələrə də etibar etmirdi. Ona görə noyabrın 22-də Hərbi Nazirliyin aparatı da Gəncəyə köçmək məcburiyyətində qaldı. Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusu məhz burada formalaşdı.

1918-ci il dekabrın 13-də general-leytenant Əliağa Şıxlinski Hərbi Nazirliyin təşkili haqqında layihə ilə S.Mehmandarova müraciət etmişdi. Nazirlər Şurasının qərarı ilə dekabr ayının 25-də hərbi nazir vəzifəsini böyük hərbi təcrübəsi olan çar ordusunun general-leytenantı Səməd bəy Mehmandarov tutdu. Dekabrın 29-dan general-leytenant Əliağa Şıxlinski onun müavini oldu. Hər iki general rus-yapon və Birinci dünya müharibələrində xüsusi qəhrəmanlıq göstərərək Rusiya dövlətinin yüksək mükafatlarına layiq görülmüşdülər. Ümummillə lider H.Əliyev gənclərin I forumunda bu generallar barədə demişdi: "... Azərbaycan çar Rusiyasının tərkibində olarkən xalqımızın çox dəyərli şəxsiyyətləri orduda yüksək rütbələrə xidmət etmişlər, general rütbələri almışlar. Biz, məsələn, general Mehmandarovla, general Əliağa Şıxlinski ilə, yaxud Talışxanovlar, Bakıxanovlar, Ağalarovlar, Naxçıvanskiilər nəslindən olan generallarla fəxr eləyirik. Bizim vaxtilə belə sərkərdələrimiz olubdur. Onlar bizim tariximizə yazılıbdır. Biz onları böyük hörmət və ehtiram hissi ilə xatırlayırıq" [1].

Erməni təcavüzkarlığı ilə qarşı-qarşıya duran Azərbaycan döyüş qabiliyyətli peşəkar orduya ehtiyac duyurdu. Buna görə də hökumət Azərbaycan hərbi hissələrinin formalaşdırılmasını çar ordusunda böyük məktəb keçmiş təcrübəli generallara həvalə etdi. 1919-cu ildə 25 min nəfərdən ibarət ordu yaratmaq və 1920-ci ildə hərbi qüvvələrin sayını 40 minə çatdırmaq vəzifəsi irəli sürüldü [3]. Hökumət bunun üçün 400 milyon manatdan çox pul ayırırdı ki, bu da illik büdcənin 24%-nə bərabər idi [5, s.132]. Hərbi nazir S.Mehmandarov Gürcüstan Respublikasını misal çəkərək ölkənin müdafiəsinə ayrılan vəsaitin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını tələb edirdi. Belə ki, Azərbaycanda nə peşəkar ordu, nə də onun maddi-texniki bazası var idi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunun tezliklə qurulmasına və möhkəmləndirilməsinə nail olunması, bu ordunun sıralarında birləşən insanların tamamilə yeni meyarlar üzərində tərbiyələndirilməsini tələb edirdi. Yüz illik fasilədən sonra dövlətçiliyini bərpa edən Azərbaycanın ordusu onun suverenliyini qorumağı bacarmalı idi. Ordunun zabit heyəti əsasən çar ordusunda xidmət etdiyindən müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi ideyası onlara yad idi. Sırası əsgərlər isə hərbi xidmətin nə olduğunu bilmirdilər. Məlumdur ki, rus hökuməti müsəlman əhalinin hərbi mükəlləfiyyətini pulla əvəz etmişdi.

Bu məsələyə xüsusi diqqət ayıran S.Mehmandarov yazırdı: "Bolşevizmə qarşı mübarizənin istiqamətlərindən biri xalq içərisində sağlam milli hissələrin yaradılmasıdır. Azərbaycanın yaranmaqda olan gənc ordusu üçün bu xüsusilə lazımdır. Yalnız azərbaycanlılardan təşkil olunmuş hərbi qüvvələrimiz öz xalqının ümumdünya tarixinin səhifələrinə yazmış olduğu və bizdən daha çox Avropa xalqlarının danışdıqları çoxlu igidləri, şərəfli döyüş keçmişini bilməlidirlər. Bir əsrdən də artıq rus ağalığından xilas olmuş türk xalqı bilməlidir ki, biz heç də həmişə əsarətdə olmamışıq, həm də öz iradəmizi Avropa və Asiyaya nümayiş etdirmişik" [8, s.70].

Hərbi nazir S.Mehmandarov orduda əmrlərin verilməsi, onların icrasının, eləcə də hərbi təlimin Azərbaycan türkcəsində aparılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Bunun üçün o, 1918-ci il 27 dekabr tarixli 34 sayılı əmrilə Azərbaycan dilini orduda da dövlət dili elan etmişdi [3, s.397]. Rus ordusunda xidmət etmiş zabidlərin bir ay müddətində Azərbaycan dilini öyrənməsi lazım idi. Digər tərəfdən, hərbi terminlərin ana dilinə tərcümə olunması zərurəti doğurdu. Buna görə S.Mehmandarov Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün göstəriş verdi, əsgərlərin marşları Azərbaycan dilində oxumasını tələb etdi, milli və tarixi rəmzləri özündə əks etdirən döyüş bayraqlarının və geyim formalarının layihələrini

təsdiqlədi. O, döyüşçülərin Qurani-Kərimin altından keçməklə, Vətənə sədaqət andı içmələrini vacib sayırdı [2, s.180].

Azərbaycan parlamenti peşəkar döyüşkən ordunun yaradılmasına milyonlarla pul ayrılması haqqında qərar qəbul etsə də, hərbi kadrların çatışmazlığı özünü büruzə verirdi. Lənkəran qəzasından parlamentə nümayəndə seçilən Səməd bəy Mehmandarov öz çıxışlarında qeyd edirdi ki, Azərbaycanın təcrübəli zabidlərə böyük ehtiyacı var. Buna görə də əvvəllər rus ordusunda xidmət etmiş digər millətlərin nümayəndələrini öz müqəddəratını təyin edən xalqa xidmətə dəvət edirik. Biz onlara yüksək maaş verməklə maddi cəhətdən maraqlandırmalıyıq [7, s.59].

Hərbi nazir kimi fəaliyyətinin ilk günlərindən S.Mehmandarov hərbi hissələrdə olaraq vəziyyətə tanış olur, aşkara çıxan fərarilik, çağırış zamanı səfərbərlik işinin düzgün qurulmaması kimi ciddi nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər görürdü. Bunlardan biri əhalinin hərbi xidmət yaşını çatmış bütün kateqoriyalarının orduya çağırış və səfərbərlik işinin yeni sisteminin tətbiq olunması idi. Əlahiddə orduya inam yaratmaq üçün o, 1919-cu il fevralın 25-də Parlamentdəki çıxışında, əmr və yazışmalarında imkanlı şəxslərin övladlarının hərbi xidmətdən yayınmasını sərt tənqid etmişdi. Belə ki, fərariliyin əsas səbəblərindən biri orduya çağırışla məşğul olan orqanların fəaliyyətinin düzgün qurulmaması səbəbindən xidmətə yalnız rüşvət verib canlarını qurtara bilməyən şəxslərin çağırılması və qoşun hissələrində bir nəfər belə varlı övladının olmaması nəticəsidir. Yalnız praporşiklər məktəbində imkanlı ailələrin övladlarına rast gəlmək olurdu ki, onlar da öz arzuları ilə hərbi təhsil alırdılar [3, s.399].

Tezliklə ordunun çevik və işlək strukturları və idarəetmə orqanları yaradıldı, Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinin daha səmərəli təmin edilməsi məqsədilə bu struktur və idarəetmə orqanları daha da təkmilləşdirildi, ordunun maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması və döyüş hazırlığının yüksəldilməsi üçün zəruri tədbirlər həyata keçirildi. Görülən tədbirlər Azərbaycan ordusunun yeni-yeni hissələrinin təşkilinə imkan verdi. 1919-cu ilin yanvar ayında Gəncədə olan təlim taboru ləğv edildi və o, Gəncə alayının 2-ci taboruna çevrildi, bir zirehli qatının şəxsi heyəti komplektləşdirildi. Nazirlər Şurasının 22 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Korpusunun qərargahı ləğv edildi, onun zabidlərindən bir qismi Hərbi Nazirliyin aparatına cəlb edildi, bir çoxu isə qoşunlarda xidmətin təşkilinə göndərildi. Ümumi Qərargahın tərkibində olan ləvazimat şöbəsi Ləvazimat İdarəsinə çevrilərək birbaşa hərbi nazirin tabeliyinə keçdi [3]. Beləliklə, məhz general S.Mehmandarovun Hərbi Nazirliyə rəhbərliyə gətirilməsi ilə hərbi sahədə köklü dəyişikliklər üçün zəmin yarandı.

Ordu generalları Səməd bəy Mehmandarovla Əliağa Şıxlinski cütlüyü və müdafiə işləri üzrə parlament komissiyasının sədri Musa bəy Rəfiyevin birgə fəaliyyəti nəticəsində qısa müddətə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünü ləyaqətlə düşmən hücumlarından qoruya biləcək gənc Azərbaycan Ordusu hazırlandı və möhkəmləndi. Artıq 1919-1920-ci ilin əvvəllərində milli ordumuz iki piyada və bir sırayı alayı, artilleriya briqadası və diviziyasından ibarət idi. Hərbi nazirin müavini general Ə.Şıxlinskiyə rəhbərliyi ilə hazırlanan milli hərbi geiyim 1919-cu il yanvarın 11-də rəsmən qəbul edildi. Azərbaycan ordusunda xidmət edib ağıqvardiyaçı general Denikinə casusluqda təqsirləndirilən zabidlər Azərbaycandan sürgün edildilər.

Milli ordumuz general S.Mehmandarovun rəhbərliyi altında düşmən qüvvələrə qarşı mübarizədə qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdi. Belə ki, 1919-cu ilin fevral ayında Lənkəranı Azərbaycandan ayırmağa çalışan sovet Rusiyası yerli rusların qiyamını təşkil etmiş, "Muğan Sovet Respublikası"nı yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Azərbaycan ordusunun ümumi qərargah rəisi general Həbib bəy Səlimovun başçılığı ilə Lənkərana yeridilən qoşun avqust ayının 13-dən sentyabrın 3-dək bütün rus hərbi dəstələrini darmadağın etdi. Səməd bəy Mehmandarovun hökumətə verdiyi məlumatda deyilirdi ki: "Lənkəran qəzası və Muğan doğma Azərbaycana qaytarıldı" [4, s.255].

Hərbi nazirin əmri ilə martın 26-da Azərbaycan Ordusunun idarəetmə orqanlarında mühüm keyfiyyət dəyişikliyi baş verdi- general-leytenant Məhəmməd bəy Sulkeviçin rəisi olduğu Baş Ərkani-hərb, yəni Baş qərargah yaradıldı. Ordu böyüdükcə onun təsərrüfat məsələləri, təchizat, döyüş

hazırlığı və s. vəzifələr Baş qərargaha, təsərrüfat və təminat məsələləri isə Ümumi qərargahın səlahiyyətinə verildi. 2-ci Bakı piyada alayının formalaşdırılması sürətləndirildi, 3-cü Şəki süvari alayının təşkili başa çatdırıldı [3, s.400].

Müttəfiq dövlətlərin hərbi komandanlığı Azərbaycan hökumətinin öz xalqının iradəsini əks etdirdiyinə əmin olduğdan sonra, 1919-cu ilin aprel ayında milli qoşun hissələrinin əzsaylı kontingentinin Bakıda yerləşdirilməsinə razılıq verdi. Aprelin 5-də Bakı qarnizonunun rəisi təyin olunan 1-ci Tatar süvari alayının komandiri polkovnik Fərhad Ağalovun başçılığı ilə bir piyada taboru, 400 nəfərlik süvari və bir topçu batareyası Bakıya daxil olaraq Salyan kazarmasında yerləşdirildi. Azərbaycan Ordusunu qarşılayan şəhər əhalisinin təntənəli mitinqində mesenat H.Z.Tağıyev çıxış edərək S.Mehmandarovu təbrik etdi.

1919-cu ilin avqust ayında Bakını tərk edən ingilis qoşununun Azərbaycan hökumətinə təhvil verdiyi hərbi sursat və hərbi gəmilərin əsasında Xəzər Hərbi Donanması yaradıldı. General Denikin bütün etirazlarına baxmayaraq hərbi donanmamız Xəzər dənizində Azərbaycan bayrağı altında üzürdü. Donanma “Ərdahan” və “Qars” adlı 2 kanover qayıq və “Astrabad”, “Araz”, “Nargin” kimi yardımçı gəmilərdən ibarət idi [5, s.133].

27 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan parlamenti Azərbaycan-Gürcüstan hərbi müdafiə paktını rətifkasiya etdi. Tiflisdə 12 yüngül və 12 dağ topu, 24 “Maksim” sistemli pulemyot, 3 min üç arşınlı tüfəng və çoxlu miqdarda sursat alındı [5]. Müqaviləyə əsasən Gürcüstan hərbi məktəblərində təhsil almaq üçün bir qrup azərbaycanlı ora göndərildi. İtaliya hərbi nazirliyi ilə də Azərbaycana hərbi avtomobil, aeroplan, proyektor və s. göndərilməsi barədə danışıqlar aparıldı.

1920-ci ilin yanvar ayında Səməd bəy Mehmandarovun təşəbbüsü ilə Hərbi Nazirlik Gəncədə hərbi zavodun açılması və onun maliyyələşdirilməsi planını parlamentin müzakirəsinə təqdim etdi. Fevral ayının 23-də parlament bu zavodun açılması barədə qanun qəbul edərək onun tikintisinə 670 min manat pul ayırdı [5, s.134].

Hərbi nazirlik orduda ideoloji işin təşkilinə də xüsusi diqqət yetirəcək imam və molla statı ayırmışdı. S.Mehmandarova görə, Azərbaycan xalqını və onun ordusunu tarixi keçmişinin qəhrəmanlıq səhifələri ilə tanış etmək ziyalılardan qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri idi. Erməni daşnaqlarının Qarabağda 1920-ci ilin mart ayında qaldırdıqları qiyamı yatırtmaq üçün Azərbaycan ordusu Əsgəran qalası uğrunda döyüşdə xüsusi qəhrəmanlıq nümunəsi göstərərək qiyamçılarla birlikdə onlara köməyə gələn Ararat Respublikasının ordusunu da darmadağın etdi. Azərbaycanın üç rəngli bayrağı Əsgəran qalası üzərində dalğalandı. Şuşa da tezliklə düşməndən azad edildi. Qarabağ savaşında əldə edilən bu möhtəşəm qələbə münasibətilə hərbi nazir S.Mehmandarov milli orduya müraciətində demişdi: “Mən Almaniya cəbhəsində, bir çox savaşlarda olmuşam, lakin sizin kimi qəhrəman əsgərlərə nadir hallarda təsadüf etmişəm... Siz qanınızla gənc Azərbaycan Ordusunun namusunu qorudunuz!” [4, s.255].

Denikin qoşunlarının hücum təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə Bakı ətrafında və şimal sərhədi boyunca güclü müdafiə sisteminin yaradılması, Lənkəran bölgəsindəki separatçılığın aradan qaldırılması üçün planlaşdırılan döyüş tapşırığının icrasının təşkili, habelə 1920-ci il martın sonlarında Qarabağa erməni təcavüzünün qətiyyətlə dəf olunması və Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi Mehmandarovun hərbi nazir kimi fəaliyyətinin dəyərli nəticəsi idi. Həm Qarabağ istiqamətində, həm də Qazax-Tovuz bölgəsində genişlənən erməni təcavüzünün qarşısının alınması üçün ölkənin hərbi potensialını məharətlə istiqamətləndirən Mehmandarov, strateji təşəbbüsü öz əlində saxlamaqla, Azərbaycanın hərbi tarixinə layiqli səhifələr yazdı [2, s.180].

Azərbaycan birləşmiş hərbi məktəbinin buraxılış mərasimində tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun: “Hərb tarixinin öyrənilməsi əqli dünyagörüşünü genişləndirir, tənqidi mühakiməni, diribaşlıq və zirəkliyi inkişaf etdirir. Hərb tarixini öyrənməklə siz ovcunuzun içində olduğu kimi, bu və ya digər tərəfin bütün səhvlərini, nəyi etməyin lazım gəlmədiyini və necə hərəkət etməyin lazım olduğunu görürsünüz, hərbi tarixini öyrənməklə siz ən çətin vəziyyətdən baş çıxarmaq və

müvafiq qərarlar vermək vərdişləri əldə edirsiniz” - sözləri ilə müdavimlərə müraciəti bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir [8].

Ulu öndər Heydər Əliyev XX əsrin əvvəllərində rus ordusunda hərbi sənətinə yiyələnmiş azərbaycanlı generalların və zabitlərin Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünü qorumaq uğrunda apardıqları qəhrəmanlıq mücadiləsi ilə bağlı demişdir: “Atalarımızın, babalarımızın, əcdadlarımızın qəhrəmanlıq nümunələri bu gün də, gələcəkdə də müstəqil Azərbaycanı qoruyub saxlamaqda onun müstəqilliyini əbədi etməkdə bizim üçün örnək olmalıdır” [1].

Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, S.Mehmandarov, hərbi nazir, milli ordu, müstəqillik.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti 3 fevral 1997-ci il
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə, II c., Bakı, 2005, 440 s.
3. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, V c., 1900- 27 aprel 1920, Bakı, 2001, 672 s.
4. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərinədək). Bakı, 2014, 390 s.
5. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку, 1991, 205 с.
6. Nəcəfov В. Azərbaycan Demokratik Respublikası (daxili və xarici siyasəti). Bakı, 1992, 77 s.
7. Роль и место азербайджанского парламентаризма в различных политических системах (1906-1920). Книга первая. Баку, 1997, 97с.
8. Süleymanov М. S.Mehmandarov və hərbi tarixi məsələsi, Hərbi bilik jurnalı №4, 1999, s. 70-71

MILITARY CONSTRUCTION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Present article is depicting about raise of independence banner of 28 May 1918 year which was belong to Azerbaijan people and about beginning formation of independence democracy construction. There are highlighted that at foremost necessity formation of Military Educational Ministry and creation of national army. At the same time there are examine the role of Azerbaijan officer, received high ranked of knowledge from tsarist army in complexion of national army.

Keywords: Azerbaijan Republic, S.Mehmandarov, military ministry, national army, independence.

AZƏRBAYCAN QANUNVERİCİLİĞİNDƏ QADIN İŞÇİLƏRİN HÜQUQLARI

Nəriman Xanəhmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nermanhan@gmail.com

Giriş. 1991-ci ildə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası öz qanunlarını tənzimləmək üçün yola çıxdı. Bu hüquqi qaydaların ən vaciblərindən biri 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Əmək Qanunu (Əmək məəcəlləsi). Bu qanunda qadın işçiləri üçün müxtəlif hüquqlar verərkən, Azərbaycan Ailə Məcəlləsi və Azərbaycan Konstitusiyası bir tərəf tərəfindən verilmiş müdəcəlləri ilə bir tərəfə verilmiş hüquqları genişləndirdi və digər tərəfdən gender bərabərliyi haqqında

müddəalar gətirdi.

Azərbaycan Əmək Qanununun mühüm qaydalarından biri əmək müqaviləsidir. Aydınır ki, qadınlar və kişilər arasında ayrı-seçkilik yoxdur və qadınlara daha çox yer verilir.

Analıq, atalıq, uşaqlar, təhsil və təlim ilə məşğul olmaq və digər məsələlərlə məşğul olmaq, həyat yoldaşı və ərinin bərabərliyi (Azərbaycan Ailə Qanunvericiliyi ilə birlikdə (Azərbaycan Mülki Məcəlləsi), 2005-ci il, 29-cu maddə) ilə həll edilməlidir.

Azərbaycan Ailə məəcəlləsində (Azərbaycan Mülki Məcəlləsi), qadının hamiləliyinə və ya uşaq doğulduqdan bir il keçməsinə qədər “qadının və uşağın övladlığa götürülməsindən qorunması qadınların razılığı olmadan boşanma tələb edilə bilməz”.

Azərbaycan Konstitusiyasında və Əmək Məcəlləsində qadınlara verilən hüquqlar. Məlum olduğu kimi, ailə qurumu dünyanın diqqət mərkəzində saxlanılır və ölkələr qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün müxtəlif tədbirlər görürlər. Göründüyü kimi, inkişaf etmiş ölkələr əhalinin artması və ailə qurumunun sağlam olması üçün müxtəlif tədbirlər görməkdədir. Rusiyada bu dövlətlərdən biri antagonist olaraq ortaya çıxır. 2009-cu ildə edilən qanuni düzəlişlə ikinci uşağa təşviq edilir. Bu məqsədlə “valideynlər əkəncə uşağı dünyaya gətirməyə yönəlmişlər. Azərbaycanda oxşar tədqiqatlar hələ müzakirə olunmayıb, lakin bir çox qanunlarla, qadın hüquqları və ailə birliyi ciddi mühafizə olunur. Burada mövcud olan bütün qanunları nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Ona görə də biz yalnız Azərbaycan Konstitusiyası və Əmək Məcəlləsində gətirilmiş qadın hüquqlarının araşdırılması yoluna gedəcəyik.

Azərbaycan Konstitusiyasında Qadın Haqqları. Azərbaycan Konstitusiyasına görə, “Əmək Haqqı” başlığı altında aşağıdakı müddəaları gətirmişdir (Azərbaycan Konstitusiyası, 1995 maddə. 35).

Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır (Azərbaycan Konstitusiyası (Azərbaycan Konstitusiyası, 1995 maddə. 35)

Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır.

Heç kim işləməyə məcbur edilə bilməz.

Biznes müqavilələri sərbəst şəkildə həyata keçirilir. Heç kimə iş müqaviləsi verməyə məcbur edilə bilməz.

Vərəmin qərarı ilə zorakı əmək və qanunla müəyyən edilmiş və səlahiyyətləri icra edərkən hakimiyyət orqanlarının sərəncamına uyğun olaraq səlahiyyətləri icra edən və fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyətdə olan vətəndaşlar üçün zəruri işi yerinə yetirmək mümkündür.

Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam mühitdə işləmək hüququ vardır və heç bir ayrı-seçkilik olmadan biznes tərəfindən tələb olunan minimum dövlət məbləğindən az pul ala bilərlər.

İşsizlər dövlətdən sosial yardım almaq hüququna malikdirlər.

Dövlət işsizliyi aradan qaldırmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edildiyi (Azərbaycan Konstitusiyası, 35-ci maddə, 35-ci maddə).

Göründüyü kimi, əməyin tərəqqisi mənbəyi kimi görünür, birləşmə azadlığı tətbiq edilir, məcburi əməyə qadağa qoyulur, iş qabiliyyətinə görə təşviq edilir, hər kəs dövlətdə ayrı-seçkilik qoyulmadan təhlükəsiz və təhlükəsiz mühitdə konstitusiyaya zəmanətidir. Məcburi işlər xüsusi şərtlərlə bağlıdır, işsizlər üçün sosial yardım nəzərdə tutulur, iş tapmaqda dövlət məmuru sayılır. Azərbaycan Konstitusiyasının 35-ci maddəsində təsbit olunmuş hüquqlar qadınlar arasında əsas hüquqlar və bərabər prinsiplər qadın və kişilərin hüquqları baxımından müəyyən edilmişdir.

Bir qadın işçisinin müqaviləsi (Azərbaycan Cinayət Məcəlləsi, maddə 164, 2005), hamilə qadına və ya üç yaşına çatmamış uşağa qadağan edilmiş cinayət işi ilə qadağan edilir və zəruri cərimələr tətbiq edilir

Azərbaycan Əmək Qanununda (Əmək Məcəlləsi) verilən hüquqlar. Azərbaycan Əmək Qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş müddələrdə daha ətraflı razılaşma əldə etmək üçün görüldü. Bu

baxımdan:

Əlavə icazə müddətləri Əmək Qanununun yüzüncü maddəsi ilə tənzimlənmişdir və bu qaydada qadın işçilərə “əlavə icazə müddəti” verilmişdir. Maddəyə görə:

- Əsas və əlavə məzuniyyət müddətindən asılı olmayaraq, 14 yaşı olmayan iki uşağı olan qadınlara 2 gün, 14 yaşda üç və ya daha çox uşaq və ya 16 yaşı olmayan əlil uşaqlar üçün 5 təqvim günü müddətinə əlavə məzuniyyət müddəti verilir.

- Uşaqlara qayğı göstərən ata və övladlığa götürən cütlüklər bu maddənin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş əlavə icazə almaq hüququna malikdirlər. “

Əmək Qanununun 125-ci maddəsində hamilə və qadın doğuran qadın işçilərinin icazəsi nəzərdə tutulur. Bu yazıya görə:

- Hamiləlik dövründə çalışan qadınlara və təqribən 126 təqvim günündən (doğumdan əvvəl 70 təqvim günü, doğumdan sonra 56 təqvim günü) sonra ödənilən əmək haqqı verilir. Riskli və ya çox doğum narahatlıq məsələsi və iki və ya daha çox uşaq doğulduqda, doğumdan sonrakı məzuniyyət 70 təqvim günü əsasında verilir.

- sahələrdə çalışan qadın işçilərinin doğum və doğum icazəsi:

a) adətən doğum edən qadın işçilər üçün 140 təqvim günü (doğuşdan 70, doğulduqdan sonra 70);

b) çətin doğuş zamanı 156 təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70, doğumdan sonra 86);

c) İki və ya daha çox uşaq dünyaya gətirildikdə, 180 gün təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70, doğulduqdan sonra 110) doğuşa icazə verilir (Azərbaycan Əmək Məclisi, 1999, 164-cü maddə).

Əmək Məcəlləsinə (Əmək Məcəlləsi) görə qadın işçilərə uşaqlarına görə verilən ara məzuniyyətlər.

Qadın işçilərə uşaqlarını iş saatları içərisində verilən bayram və nahar fasilələrindən başqa yemək üçün əlavə tətillər verilir. Bu fasilələr hər üç saatda, otuz dəqiqə ilə birlikdə verilir. Qadın işçilərinin bir və ya 1.5 yaşını doldurmamış iki və ya daha çox uşağı olduğu təqdirdə, qadın işçilərə verilən fasilə müddəti 1 saatdan aşağı olmamalıdır (Azərbaycan Əmək Məcəlləsi, 244).

a) Uşaqla bağlı olan fasilələr, iş saatlarına daxil edilir. (Azərbaycan Əmək Məcəlləsi)

b) Qadın işçisinin tələbi ilə başlayan fasilələr, birləşdirilə və nahar fasiləsi və digər fasilələrlə birləşdirilə bilər (Azərbaycan Əmək Məcəlləsi 244-cü maddə).

Həmin qanunun iki-dördüncü maddəində qadın işçilər üçün tam iş saatları müəyyən edildikdə müayinə zamanı əmək haqqının qorunması. Aşağıdakı kimi yekunlaşdırılır.

a) Hamilə qadınlar, yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlar və 16 yaşı tamam olmayan əlil uşaqlar və həkim hesabatına əsasən, xəstə ailə üzvünə qulluq edən qadınlara, işəgötürən, əlavə məzuniyyət verməlidir.

b) Qadın işçilərin əmək haqları, həkimlərin tövsiyələrinə uyğun olaraq hamilə və 3 yaşındakı qadın işçilərinin, həmçinin onların uşaqlarının tibb müəssisələrində hamilə qadınlar üzərində tibbi nəzarətlərin aparıldığı günlərdə saxlanılır. Belə araşdırmaların aparılması üçün işəgötürən müvafiq mühit yaratmalıdır.

Nəticə. Dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası da Qanunlarda Qadın Hüquqlarına böyük əhəmiyyət verir və həmişə diqqət mərkəzində saxlayır. 1991-ci ildə müstəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycan yeni qanunlar qəbul etməyə başladı.

Hal-hazırda, Dünya Dövlətləri iş hüququun inkişafı üçün qaçılmaz olan işsizliyi azaltmaq niyyətindədirlər. Müstəqillikdən sonra Azərbaycan əmək qanunvericiliyinin (Əmək Məcəlləsinin) yenicən qura bilmişdir. Bu baxımdan ən vacib məsələlərdən biri də qadın işçilərin hüquqlarıdır.

Azərbaycan Mülkü Məcəllənin sözlərinə görə, qadınların hüquqları əhəmiyyət kəsb edir. Bu səlahiyyətlərə əsasən, hər bir Azərbaycan vətəndaşı istənilən adı və soyadını seçmək hüququna ma-

likdir. Buna görə, evli olan hər hansı bir şəxs digər tərəfin soyadını götürməyə məcbur edilə bilməz.

Bu baxımdan, Azərbaycan Qanunun Qadın Hüquqlarına əhəmiyyət verir. İstər Azərbaycanın dövləti, bəzi hallarda isə dövlətin qadın hüquqlarına hörməti kimi görünür.

Azərbaycan Seçki qanunu da bu məsələyə diqqət çəkir, burada qadınlar və kişilər arasında bərabərlik qəçilməzdir.

Azərbaycan Əmək Məcəlləsinin digər mühüm məsələsi əmək qanunvericiliyində ətraflı öyrənilmiş hamilə qadınlara verilən hüquqlardır.

Açar sözlər: Azərbaycan, əmək qanunvericiliyi, qadın hüquqları, qadın işçiləri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Konstitusiyası (Azərbaycan Konstitusiyası), Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Mülki Məcəlləsi, Bakı, 2004.
3. Azərbaycan ailə Məcəlləsi, Bakı, 2005.
4. Azərbaycan Əmək Məcəlləsi, Bakı, 1999.
5. Azərbaycan Cinayət Məcəlləsi, Bakı, 2005.
6. Xəlilova Xanim, Azərbaycan Qadın Hüquqları Müdafiəsi.
7. Uşan Fatih Çalışma Hukuku Ankara-2006.
8. Türk İş Hukuku, 2005.

WORKERS RIGHTS OF WOMEN IN AZERBAIJAN BUSINESS LAW

In 1991, after the state independence, the Republic of Azerbaijan has begun the editing Labour Code, a specific regulation, which was assuming one of the important legal instruments. Azerbaijan Labour Code has introduced in 1999.

One of the issues given an important place in the Labour Code of Azerbaijan is women employment rights. Various provisions of Azerbaijan Labour Code grant rights for working woman. The Constitution of Azerbaijan ensures equal gender opportunities.

Other the most important issues of the Labor Code of Azerbaijan are business contracts. This article reaffirms the principles of non-discrimination and equality. The article reviews Labour Code of Azerbaijan and priority which was given employed women. At the same time this article explores contemporary working right and the significance given to the women employment in other countries by discussing Labour Codes of those countries. The study addresses substantive issues affecting the civil rights of women and was carried out in comparison with Turkish Labour Code, related provisions of Azerbaijan Constitution and Azerbaijan Civil Code.

Keywords: Azerbaijan, employment law, women's rights, women workers.

KULTUROLOGİYA - CULTUROLOGY

LAO-TSZI VƏ DƏDƏ QORQUD: MÜDRİKLİK SİMVOLU KİMİ

Namiq Abbasov

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: namiq_abbasov_70@mail.ru

Milli-mənəvi dəyərlər hər bir xalqın varlığını təşkil edir. Bu baxımdan Çin və Azərbaycan xalqları öyünə bilirlər. Bu barədə istər Azərbaycanda istərsə də Çin mədəniyyətində say-seçmə nümunələr tapmaq olar. Dünya kulturaloji tarixində əsas problemlərdən olan mədəni insan, kamil insan və ya müdrilik məsələləri bu iki xalqın milli mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edir. Onlardan biri çin xalqının müdrək filosoflarından olan “Dao” təliminin yaradıcısı Lao-tszi və Azərbaycan - bütövlükdə türk xalqının “dədə” adını özündə əbədiləşdirən Qorqud haqqında, yəni Dədə Qorqud haqqında olacaq. Bu iki müdrəki birləşdirən əsas məqamlar onların fikirlərinin, ideyalarının gücü və enerjisidir ki, bu gün üçün də xüsusi dəyərə malikdir. Onların söylədiyi aforizmlər, müxtəlif hallarda cəmiyyətdəki problemlərin ustalılıqla çıxış yollarını göstərmələri, qaranlıqda çaxan şimşəyə bənzəyir. Gəlin onları nəzərdən keçirək.

Çin xalqının müdrəklərindən olan Lao-tszi deyirdi: “Kim pəncələri üstə qalxırsa çox dayana bilməz. Kim böyük addımlarla yeriyirsə, çox da uzağa gedə bilməz. Kim özü-özünü nümayiş etdirirsə, parlama bilməz. Kim özü-özünü tərifləyirsə, şöhrətlənə bilməz, kim hücum edirsə uğur qazana bilməz” [1, s.16]. Böyük müdrək söylədiyi ibrətamiz kəlamlarla yanaşı Dao təlimi ilə də bəşəri dəyərlərə öz töhfəsini vermişdir. Dao nədir? Bu təlim haqqında əsasən ilk baxışba heç də aydın olmayan belə izah edilir. Dao səssizlik, fəaliyyətsizlik, heçlikdir - yəni yoxluq, boşluqdur.

Bu səssizlik, fəaliyyətsizliklə, heçə razılaşmaq olar? Təsəvvür edin ki, kimisə acılayırsan o isə öz müdrəkliyində heç bir narahatlıq duymadan əhvalını pozmur. Bu vəziyyət “U-vey” adlanır. “U-vey”-i başa düşmək üçün bu təlimin əsası sayılan boşluq, fəaliyyətsizlik və səssizlik arasındakı əlaqəni təhlil edək. Dao əyər hər şeydirsə onda həm də heç nədir. Yəni boşluqdur. Hər şey öz əksi ilə tanındığı üçün yoxluq da varlıqla tanınır. Dao hərəkətsizdir, fəaliyyətsizdir. Amma elə bir yer yoxdur ki, Dao orada olmasın. Yəni fəaliyyət iki cür olur. Sakit, ləng amma əzəmətli, güclü. Bir də dəlisov hay küylü hərəkət var. İkinci hay-küylü olsa da gücü az olur. Dao səssizliyində, fəaliyyətsizliyində isə bir güc və əzəmət var. Buna “Yumşaq güc” də demək olar. Dəlisovluqda, hay-küydə isə ağıl zəifləyir, çünki fikirləşməyə vaxt qalmır. Yəni müdrək insan Dao kimi astagəl olmalı hər şeyi ölçüb biçməlidir.

Daoya çatmış insan “buludları yüyənsiz yönəldir, ayaqsız küləklə bir uçar” [2, s.119]. Görürsünüzmü yönəltmək də, qaçmaq da nəyinsə köməyi ilə yox öz-özünə təbii alınır. Sonralar çin rəssamlığında Fen-İyu deyilən məktəb yaranmışdı. Fen-Lyu “külək və axın” deməkdir. Bu adı niyə seçmişdilər? Çünki külək də axın da həm güclü hərəkət deməkdir, həm də yumşaqlıqdır (yumşaqlıq isə sakitlik, eyləmsizlik, fəalsızlıq, etmək üçün gözə soxulmamaqdır). Fen-Lyu rəssamları deyirdilər: söyüd bərk, əyilməz olmadığı üçün çevikdir. Külək əsir və o yumşaqlığı ilə çevikcə axına uyur, əyilir, süzür. Rəssam əli də elə olmalıdır. Ruhun axınına uyğun asanca, yumşaqca işlərini görməlidir. Bu nədir? Dao fəlsəfəsində təbiiliyə sevgi? [2, s.120].

Təbiilik öz-özünə doğulmaqdır. Təbiilik etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmaqdır, özünü ora-bura vurmamaqdır, gözə girməməkdir. Ona görə də nəcib insan Daonu mənimsəyib xeyir güdməkdən azddır, təhlükədən qorxmur, onun ruhu dinc və şaddır, çoxbilmiş olmayan adama bənzəyir. Çox təəsüf ki, cəmiyyətdə bunun əksi ilə tez-tez rastlaşırıq. Vəzifədə özündən böyük olanın xoşuna gəlmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan və ya hər hansı məsələ barəsində dərin bilgisi olmadığı halda hamıdan çox danışib, boş qazan kimi səs-küy salan və ancaq vaxt aparən insanlar var. Hansı ki, əlaq

otu kimi səmərəli polemikalara maneədirilər (bilən danışmır, bilməyən danışır). Hər şey öz əksi ilə tanındığı üçün varlıq mövcudluğuna görə yoxluğa borcludur. Yəni Yoxluq olmasa Varlıq da olmaz. O yoxluq Daodur, deməli varlıq da Daodur. Bu mənada Dao hər şeydir. Daonu mənimsəmiş insanın biliyi dar boğazdan qıjılıyla axan su kimi deyil, genişliyə yayılmış sakit çaydır və bu sakitliyinə görə də bilimsizliyə, avamlığa bənzəyir. Professor N.Mehdinin təbirincə desək: “Daonu mənimsəmiş nəcib adamın eyləmsizliyi odur ki, canfəşanlıqla özünü irəli dürtməklə heç nə etmir, ona görə də etdikləri etməməzlik kimi görünür. Bax budur U-vey [2, s.121]. Dao fəlsəfəsinin tanınmış filosofu Çjuan-szi söyləyirdi: “O kəs ki, varlığın böyük bütövlüyünü anlayıb heç nə əldə etmir, buna görə də heç nə itirmir”. Əldə etməmək nədir? Odur ki, dünyaya təcavüz etməsən İtirmək nədir? Odur ki, gərək bir şeyi əldə edəsən ki, itirməyə də bir şeyin olsun. Heç nə əldə etməsənsə, heç nəyin olmadığı üçün itirməyə də. Burada daosizm budiizmə yaxınlaşır.

Beləliklə, qurtuluş buddizmdə nirvana, daosizmdə dao, sufizmdə Allahdır. Yəni cin müdrikinin fikirləri bəşəri dəyərlərə, mədəni insan düsturuna tam uyğundur.

1. Bilik - lao-tszinin təlimində əsas yeri tutur.Dao-düşünəri ona görə sakitdir ki,o hər şeyi bilir. Onun bilgisi sakitliyindədir. Dilimizdə təəssüf ki hələ də aktual olan belə bir deyim var - bilən danışmır, bilməyən danışır.

2. Bacarıq – dao düşünəri bacarıqlıdır. O, hər yerdədir, hər yerə sakit-sakit girə bilir. Bu onun bacarığıdır.

3. Mütəşəkkillik - Dao güclüdür, əzəmətlidir. Bilik və bacarığı onun gücünü qarşısalmaz edir.Yumşaq gücə malikdir.

4. Mənəviyyət – dao düşünəri humanistdir, yumşaqdır, həlimdir. Dağıdan deyil, yaradandır.

5. Yaradıcı fəaliyyət - dao düşünəri yaradıcıdır. Ona görədir ki, bu təlim yarandığı gündən bu günümüzə qədər öz yaradıcı təsirini vermiş və gələcək nəsillərə də verməkdədir [3, s.174].

Eyni keyfiyyətləri biz xalqımızın böyük oğlu Dədə Qorqud haqqında da deyə bilərik. Dədə Qorqud tarixi şəxsiyyətdir. Xalqın ruhuna o qədər yaxındır ki, təkcə tarixi şəxsiyyət kimi deyil, həm də epos, dastan şəklində dillərdə-ağızlarda sevə-sevə xatırlanan el ağsaqqalıdır.

Dədə Qorqud kitabında azərbaycan xalqının ənənə kimi uzaq keçmişlərdən gələn advermə mərasimləri xüsusi yer tutur. “Kitab”da elə bir surət yoxdur ki, ona ad verilməsin. Qəhrəmanların həyat fəaliyyətində göstərdikləri yadda qalan və qeyri-adi şücaət, qoçaqlıq, igidlik və s. də onların adlarına əlavə olunur. O qəhrəmanlar hər vaxt həyatda qazandıqları bu silsilə sifətlərlə yad edilir, təqdim olunur. Burada həm əsil nəcəb, kökə bağlılıq var ki, bunlar həmin surətlərin qoçaqlığına, şücaətinə, cəsarətinə, kişiliyinə, mərdliyinə, namərdliyinə, yalançılığınə, xarici görkəminə və s. görə verilir. Bunların hər birində mərasim keçirilir və Dədə Qorqud ad verirdi (4; 487). Çində də adlar məktəbi mövcuddur. Bu adətin kulturoloji mahiyyəti cəmiyyətdə sosial ədalətin bərpası, yəni imkanların üzə çıxarılmasını stimullaşdırmaq və dəyər vermək idi. Hələ o dövrdə cəmiyyətin həyatında mədəniyyətin aksioloji funksiyası öz işini məharətlə icra edirdi. Bu da daxili harmoniya və rifaha gətirib çıxarırdı. Tarixi keçmişimizə nəzər saldıqda görürük ki, nə vaxt ki, xalqımızın müdrik rəhbərləri, Dədə Qorqud kimi liderləri vardı mənəvi dəyərlər cəmiyyətdə daxili nizam və harmoniya yaradır, hər kəs öz yerini, vəzifəsini bilir və icra edirdilər.

Dədə Qorqud kitabında mənəviyyət məsələləri güclüdür. Tanrıya inam, ataya hörmət, kiçiyə məhəbbət əsas xətt kimi keçir (Kunfutszidə olduğu kimi). Təpəgözün hər hiyləsindən ustalıqla qurtulan Basat, hər dəfə Tanrı qurtardı deyir, özü ilə öyünür. (təvazökardır Dao kimi). Ataların, yaşlı qəhrəmanların gücü çatmadığı işi gənc qəhrəman, oğul görür. Salur Qazan kefli ikən yatdığı yerdə düşməni onu tutub aparır, Qazanı oğlu Uruz xilas edir. Böyük qardaş Əkrək düşməni əsir düşür onu əsirlikdən kiçik qardaşı Səkrək qurtarır. Dirsə xan namərd igidlərinin xəyanətilə düşməni əlinə keçir, əsir alınarsa onu oğlu Buğac xilas edir. Qəhrəmanlığın irsi olaraq ululardan atalara, atalardan oğullara keçməsi və güclənməsi çox inandırıcı verilir. Bu da gəncliyə, gələcəyə olan inamın nikbin bir hissin tərənnümüdür. Xalqın gələcəyinin mənəvi təminatı deməkdir. Qorqud ata öz sözü-söhbəti, qopu-

zu-sazi ilə bu nikbin ruhu, bu inamı yaratmış və tərənnüm etmişdir.

“Dədə Qorqud kitabı”nda qadına xüsusi münasibət bəslənilir. Qadın hər şeydən əvvəl ana kimi sitayiş edilir. Qadın vəfalı dostdur, sədaqətli “deyikli”dir, dar ayaqda ərə dayaqdır, ağıllı məsləhətçidir, canından keçməyə hazır olan yoldaşdır, yeri gələndə ərini qılınc çalan qoludur. Qadın azaddır. Bütün bu keyfiyyətlərlə qadın “Dədə Qorqud kitabı”nda parlaq simadır.

Dədə Qorqud eposunun sonluğu Qorqud atanın “Gəlimli gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya” deyərək kədərli ifadələri ilə bitir. Bu kədər insan ömrünün qısalığı ilə bağlı bəşəri kədərdir. Lakin bu kədərə dözmək olar. Çünki onun içində nikbinlik də var. Bu nikbinlik daha güclü, daha fərəhli görünür: dünya gözəldir, bu az ömrü də yaşamağına dəyər, onu şərəflə, qeyrətlə yaşayın. (Sizifdə olduğu kimi) Dünyanı tutub durmaq olmaz. Buna görə gərək ömrü şərəflə, ləyaqətlə başa vurasan. İnsanlığ adına layiq böyük ibrətli işlər görəsən igidlik, qəhrəmanlıq göstərsən ki, izin qala, sözün qala səni həmişə xatırlada yaşada. (ekzistensiallıq qazanasan) Sənin ölməzliyin xalqına, bəşəriyyətə etdiyin xidmətlə, gördüyün xeyirxah işlərlə ölçülür. (Gilqamışda olduğu kimi) Necə ki, Çin xalqının böyük müdrik insanı Lao-tszı və Dədə Qorqud bu əbədiliyi qazanmışlar.

Beləliklə, bu iki böyük şəxsiyyəti birləşdirən əsas cəhət onların bəşəri dəyərlərə uyğun yaratdıqları müdriklik məktəbi idi. Onların hər ikisi müdrik düşüncə insanlarıdır. Şərq ruhunu uyğun olan ciddilik, qəhrəmanlıq, təvəzökarlıq, insansevərlik, əhdinə sadıqlıq, yaradıcı ruh onları birləşdirir. Bu birliyi qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək lazımdır.

Onların fikirləri mədəni insan formulası ilə tamamilə səsləşir. Qorqud ata biliklidir, bacarıqlıdır, mütəşəkkildir, mənəviyyətlidir, həm də yaradıcıdır. Bütün bu keyfiyyətlərin hamısı həm Lao-tszidə həm də Dədə Qorqudda var.

Belə müdriklər tərəfindən ötürülən mədəni dəyərlər bu gün etibarlı əllərdədir və bu dəyərlər gələcək nəsillərə miras kimi ötürülür. Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərində deyilir: ”Milli-mənəvi dəyərləri bəşər mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi inkişaf etdirmək” [5, s.120]. Yəni qloballaşma şəraitində milli-mənəvi dəyərlərin mühafizəsi dövlətin əsas vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Əsası ümummilli lider H.Əliyev tərəfindən qoyulan bu ənənə bu gün də davam etdirilir. Bunu son illərdə birinci xanım vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın təkidi ilə UNESCO-nun qeyri-maddi irs siyahısına salınmış bir çox mədəni irs sübut edir. Ölkəmizin rəhbərliyi haqlı olaraq bu sahədəki vəzifələrin uğurla həllinə çalışır və nail olur.

Açar sözlər: müdriklik, Dao fəlsəfəsi, Dədə Qorqud, yumşaq güc, ciddilik, sakitlik.

Ədəbiyyat

1. Nicat Ə. Müdriklik məbədi, Bakı, Nərgiz nəşriyyatı, 2005, 1108 s.
2. Mehdi N., Mehdi D. Fəlsəfə tarixində fəlsəfə. Bakı, Qanun, 2005, 276 s.
3. Məmmədov F. Kulturologiya effektiv həyat və fəaliyyətə aparan yol kimi. Bakı, Çıraq nəşriyyatı, 2008, 400 s.
4. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr), Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1998, 524 s.
5. Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar toplusu. Bakı, “Elm” 2001, 240 s.
6. Abbasov N. O. Hançarlıoğlu “Düşüncə tarixi”, (tərcümə və tərtibat) ADMİU- nin nəşriyyatı, 2014.
7. Plutarx. Siseron haqqında, Siseron. Tuskulan söhbətləri. Tərtib edəni: İ.Nəcəfov. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2006, 248 s.
8. Xəlilov S. Mənəviyyət fəlsəfəsi, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2007.
9. Rüstəmov Y. Fəlsəfə, Nurlan nəşriyyatı, Bakı, 2007.
10. Bağırov Z. Fəlsəfə sxemlərdə, Elm, Bakı, 2009.

LAO-CHI AND DADA GORGUD AS A SYMBOL OF WISDOM

The article gives information about the wise men from China and Azerbaijan: Lao Tzu and Dada Gorgud. The philosophical and culturological teaching of Lao is revealed. It is known that the core of teaching is seriousness, calmness and soft power. That is, it is possible to create cultural conditions of life in society with the seriousness and softness of the Eastern nature.

Including, quotations from a cultural heritage of a historical person of Dede Gorgud are resulted. The same qualities are attributed to Dede Gorgud. Thus, similar ideas of the two teachers, connecting the Eastern spirit, speak of the closeness of the national spiritual values of China and Azerbaijan. In today's globalized world, it is recommended that such values be preserved for future generations.

Keywords: wisdom, philosophy of Lao, Dada Gorgud, soft power, seriousness, calmness.

SOSIAL-TARİXİ DİSKURS VƏ POSTSOVET POSTMODERNİZMİ

Tamilla Əliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Postsovet dövrünün ilk illərində keçmiş sovet ədəbi məkanını səciyyələndirən ortaq proseslər, bir tərəfdən, sovet gerçəkliyinin vahid ədəbi metodu hesab edilən sosialist realizmi metodundan uzaqlaşma, digər tərəfdən isə, nə qədər paradoksal olsa da, yeni metodologiya axtarışları, ümumi yaradıcılıq metodunun müəyyənləşdirilməsi cəhdləri idi. Lakin tamamilə yeni siyasi-ictimai diskursda bu axtarışlar nəticəsiz qaldı və ədəbi təcrübə özü göstərdi ki, vahid metodologiya əslində elə sovet totalitar təfəkkürünün anlayışı olub və azad təfəkkürdə yeganə metodoloji meyarlar ola bilməz. Beləliklə, erkən postsovet cəmiyyətinə xas inqilabilik və müəyyən tarixi-mədəni nihilizm tədricən canlı bədii təcrübə izlənen tipoloji rəngarəngliklə əvəzləndi. Rus ədəbiyyatında klassik realizmdən başlayaraq, "sərt nəsr", "kütləvi ədəbiyyat", "qadın ədəbiyyatı", metarealizm, konseptualizm, minimalizm, eskapizm, postavanqard, manyeristlər, postintellektualizm və nəhayət postmodernizm kimi bir çox ədəbi cərəyanlar meydana çıxdı. Azərbaycan ədəbi prosesində avanqard, modern, magik realizm, minimalizm, sosial-psixoloji nəsr və həm də postmodernizm kimi meyillər bəyan edildi.

Bütövlükdə postsovet məkanında izlənen bu üslub rəngarəngliyi içərisində məhz postmodernizm nəinki sovet ədəbi ənənəsindən, həm də klassik ədəbiyyatın prinsiplərindən tamamilə fərqlənən, ümumən keçmiş siyasi, ictimai və mədəni diskursu inkar edən yaradıcılıq növü kimi aşkarlandı.

Lakin postsovet məkanında postmodernizm özünü Avropa mənşəli və tipli cərəyan kimi təqdim etsə də, bütün postsovet xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan və rus ədəbiyyatında bu cərəyanın fərqli tipologiyası aydın sezilirdi və bu xüsusiyyət, bir tərəfdən, keçmiş sovet sosial-siyasi reallıqları, digər tərəfdən, ədəbi ənənənin səciyyəsi ilə izah olunurdu. Postsovet ədəbiyyatşünaslığında da postmodernizm cərəyanının metodoloji aspektləri, tipologiyası və bədii xüsusiyyətləri yetərinə aydınlaşmamış və bir sıra mübahisəli məqamlar indi də qalmaqdadır. Son dövrlərin ədəbi araşdırmalarında və ədəbi tənqiddə hətta postmodernizm anlayışının özünün tam qərarlaşdığını deyə bilmərik. Bəzən hətta Mirzə Cəlildə, Sabirdə də postmodernizm axtarıldığının şahidi oluruq.

Əslində isə sovet ideologiyasına qarşı postsovet postmodernizminin qaynaqları XX əsrin 60-70-ci illərində A.Bitovun («Пушкинский дом»), Ven.Yerofeyevin («Москва – Петушки»), S.Soko-

lovun («Школа для дураков»), Y.Aleşkovskinin («Кенгуру») əsərlərində izlənilir. Sosial sistemin inkarı ilə yanaşı, postmodernizm bir çox keçmiş sovet xalqlarının ədəbiyyatında klassik ədəbi ənənədən üzülüşən, ilk növbədə, sosialist realizmi meyarlarından kəskin fərqlənən geniş ədəbi hərəkata çevrildi. Buna görə də, sovet ictimai mühitinin, tarixi situasiyanın, mədəni ənənənin və digər amillərin təsiri ilə postsovet məkanında formalaşmış və bu gün də cərəyan edən postmodernizm hərəkatı, bir tərəfdən, Qərb postmodernizmindən fərqli tipoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər postsovet xalqları ədəbiyyatındakı postmodernizmin ortaq tarixi-tipoloji keyfiyyəti hesab oluna bilər. Digər tərəfdən, keçmiş sovet xalqlarının ədəbi prosesində milli-mədəni özünəməxsusluqdan və regional proseslərdən qaynaqlanan özünəməxsus keyfiyyətlər aşkarlanır. Yəni postsovet postmodernizmi həm eyni ümumi ictimai-siyasi kontekstdən gələn ortaq bədii keyfiyyətlərə, həm də milli-genetik özünəməxsusluğa malik ədəbi-mədəni fenomen kimi aşkarlanır.

Postsovet ədəbi təcrübəsində, o cümlədən Azərbaycan və rus ədəbiyyatında postmodernizmi Qərb ədəbiyyatından fərqləndirən əsas tipoloji cəhətlərdən biri, qeyd olunduğu kimi, ilk növbədə sovet ideologiyasının və totalitar təfəkkürünün, sosial qaydalarının və mental stereotiplərinin əleyhinə olması idi. Sovet mühitində modernist ədəbi cərəyanlar və postmodernizm keçən əsrin sonlarında artıq qürub çağını yaşayan sosialist gerçəkliyinin, dünyagörüşünün və təfəkkür tərzinin inkarı, cəmiyyətin maddi və mənəvi süqutuna ədəbi-estetik fikrin bədii reaksiyası idi.

Ancaq bu proses, saxta idealların inkarı, bütənlərin dağıdılması müəyyən formalarda artıq 1950-ci illərin axırlarından, “mülayimləşmə” dövründən başlamışdı. Bu dövrdən başlayaraq, Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Məmməd Araz, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov, Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu, İsi Məlikzadə, İsa İsmayılzadə, Ramiz Rövşən, Mövlud Süleymanlı, Vaqif Bayatlı Önər kimi yazıçı və şairlərin yaradıcılığında ənənəvi sovet estetik meyarlarının ziddinə olan prinsiplər aşkarlanır, yeni üslub və məzmun keyfiyyəti meydana çıxırdı. Ədəbiyyatda psixologizm, analitizm, mifopoetik üslub inkişaf edirdi. Xalq yaradıcılığı, xalq yumoru azad fikri və milli mənliliyi ifadə edən vasitə kimi aktuallaşırdı. 1960-cı illərdən xüsusilə vüsət qazanan bu meyl ilk növbədə sovet ideoloji sisteminə və sosialist realizminin ehkamlarına qarşı idi. Sovet dövlətinin süqutu ərəfəsində ədəbiyyatda milli ideallar önə çıxır, sovet məfkurəsinin mifləşdirdiyi tarixi keçmiş fəlsəfi-psixoloji münasibət izlənirdi, mif-folklor mühtəvi sovet gerçəkliyinin alternativini olaraq aşkarlanırdı. Elçin, Yusif Səmədoğlu, Mövlud Süleymanlının yaradıcılığında tarixi keçmiş, folklor məhz belə aktuallıq kəsb edirdi.

Bu prosesin davamı olaraq, Azərbaycan postmodernizminin mühüm ədəbi-mədəni qaynaqlarına həm də milli eposu, xüsusən, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanını, klassik sufi fəlsəfəsini və poeziyasını, XX əsrin əvvəllərinin satirik realizmini, Mirzə Cəlil, Sabir yaradıcılığını da aid edə bilərik. Kamal Abdullanın, İlqar Fəhminin, Azad Yaşarın, Fəxri Uğurlunun, Şərif Ağayarın və başqalarının postmodernist əsərləri keçən əsrin əvvəllərinin və ortalarının ədəbi cərəyanları, o cümlədən Avropa modernizmi və postmodernizmindən qaynaqlanır.

Lakin qeyd etməliyik ki, Azərbaycan və rus postmodernizmində də ədəbi varislik anlayışı özünəməxsus şəkildədir və burada söhbət ənənəvi varislikdən deyil, intertekstuallıqdan və postmodern ironiyadan gedə bilər. Postsovet, o cümlədən Azərbaycan postmodernizmi keçmişin sosial, ideoloji, mədəni qaynaqları ilə mexaniki varisliyi inkar edir. Buna görə də bu dövrdə yalnız Tarixə postmodern kinayə və şübhə ilə yanaşılır, ənənəvi qavrayış stereotipləri sarsıdılır.

Tipoloji mənbənin, sosial-tarixi və ədəbi-fəlsəfi qaynaqların genişliyi və əhatəliliyi rus postmodernizmini də müəyyənləşdirən amillərdəndir. Rus postmodernizminin fəlsəfi və ədəbi qaynaqları milli və Avropa klassikası, keçən əsrin əvvəlləri rus dini fəlsəfəsi və Gümüş dövr poeziyası, sovet dövrü dissident və emigrant ədəbiyyatı, XX əsrin altmışıncı illərinin “kənd” və “şəhər” nəsrini hesab edilir. Lakin 1960-70-ci illərdə A.Bitov, Ven.Yerofeyev, S.Sokolov, Y.Aleşkovski kimi yazıçıların yaradıcılığında ilk nümunələri izlənən rus postmodernizminin formalaşmasında sosial-ictimai proseslərin, kommunist məfkurəsinin təcridi süqutu da əhəmiyyətli zəmin olub. Sovet siyasi rejiminin və kommunist məfkurəsinin böhranı postmodernizmdə mətnaltı qatda əks olunurdu. Lakin postmoder-

nizm tərəfindən kommunist məfkurəsinin iflasının ifadəsi sadəcə ənənəvi “tənqid” və “ifşa” formasında baş vermirdi. Postmodernist mətn inkar etdiyi kommunizmin mahiyyətini öz poetik strukturunda təkrarlayaraq təkzib edirdi.

Sosial və ədəbi qaynaqların genişliyi Azərbaycan və rus postmodernizminin poetikasının da rəngarəngliyinə səbəb olub. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında izlənən orijinal janr modifikasiyalarından “roman-əlyazma” (K.Abdulla “Yarımçıq əlyazma”), “roman-bioqrafiya” (İ.Fəhmi “Bakı tarixindən kollaj”), eləcə də R.Tağının, M.Köhnəqalanın, H.Herisçinin, F.Uğurlunun, Etimad Başkeçidin nəsrindəki janr rəngarəngliyi məhz bu amillə izah oluna bilər. Rus ədəbiyyatındakı roman-şərh, roman-rimeyk, roman-muzey, “marka albomu”, hiper-roman və sairə kimi postmodernist janrların şərhə də ictimai-mədəni və intertekstual kontekst nəzərə alınmadan mümkün deyil.

Göründüyü kimi, sovet və postsovet məkanında gedən tarixi-sosial proseslər postmodernist yaradıcılığa dərin təsir etmişdir. Keçmiş sovet xalqlarının ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan və rus ədəbiyyatında postmodernizmin formalaşması sovet ideologiyasının inkarı kontekstində gerçəkləşmişdir. Bu cəhətlər Azərbaycan və rus postmodernizmində sosial-mədəni kontekstin ortaqlığından doğan oxşarlıqları şərtləndirmişdir. Buna görə də postmodernizmin postsovet məkanında təzahürlərinin tədqiqində sosial-tarixi amillərin nəzərə alınması vacib şərtədir. Cəmiyyətdə və estetik sistemdə dərin dəyişikliklər dövrü olan XX - XXI əsrlərin qovşağında postmodernist ədəbiyyat ideoloji baxımdan radikal, tarixi baxımdan inqilabi, yaradıcı cəhətdən varislikdən uzaqlaşan meyl kimi aşkarlanmışdır. Buna görə də, ortaq sovet ictimai diskursu bu ədəbi istiqamətin və bütövlükdə bu mərhələnin ədəbi-estetik fikrinin mahiyyətində, həm də bədii mətnlərinin poetikasında aşkarlanan tarixi-sosial amil kimi nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: postmodernizm, modernizm, Azərbaycan ədəbiyyatı, rus ədəbiyyatı, postsovet dövrü ədəbiyyatı.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Q. Postmodernizm, Tənqid. Net. № 5, 2008.
2. Hacı A. Postmodernizm, Tənqid.net. №3, 2007, s.69-70.
3. Yusifli C. Postmodernizm: həssaslıqdan şüursuzluğa, yaxud ikiqat kodlaşdırma, Tənqid.net. №7, 2010.
4. Курицын В. Русский литературный постмодернизм. Москва, 2000.

SOCIAL-HISTORICAL DISCOURSE AND POST-SOVIET POSTMODERNISM

The historical typologies of Post-modernism regarding the original literary trend of Post-Soviet Literature are investigated in the issue. The direct relationship of this literary trend between Soviet and Post Soviet society processes is reviewed. The comparative scientific research of Azerbaijan and Post-modernism generalizes the criterion.

Keywords: Postmodernism, modernism, Azerbaijan literature, Russian literature, Post-Soviet periodical literature.

КУЛЬТУРА КАК СОЦИАЛЬНАЯ СИСТЕМА

Улькер Асадова

Баку, Азербайджан. Азербайджанский Университет Языков

email: ulkerasadova@gmail.com

В науке, да и в повседневной жизни, тяжело найти понятия, которое бы использовалось чаще и имело бы больше значений, чем понятие культура. Когда заходит разговор о культуре, ее роли в нашей жизни, чаще всего упоминают художественную литературу, изобразительное искусство, а также образование, культуру поведения. Но все это — лишь небольшая, хотя и очень важная часть культуры. Культура — это прежде всего характерный для членов данного общества образ мыслей и образ действий.

Термин «культура» имеет латинское происхождение (*cultura* – уход, обработка) и первоначально означало обработку земли, выращивание урожаев. На сегодняшний день существует множество определений понятия «культура», часто это понятие употребляется как синоним цивилизации, общества, например, «культура майя» или «трипольская культура». Но в любом случае культура всегда понимается как творческие достижения людей, отделенные от того, что дает нам природа. Поэтому культура не наследуется генетическим путем, она непосредственно связана с обществом. Итак, можно сказать, что культура - накопленный, приобретенный опыт, передаваемый от поколения к поколению, обеспечивающий человека необходимыми для выживания знаниями и образцами поведения, которые не наследуются генетически, но передаются посредством научения и воспитания.

Культура – это важнейшая субстанция социальной жизни. Между культурой и обществом существует очень тесная связь, но необходимо понимать, что: культура имеет отношение к стилю жизни членов данного общества – их привычкам, традициям, манере поведения, материальным ценностям, которые они вырабатывают. Общество же, в первую очередь, это система взаимоотношений, которая объединяет людей одной культуры. Ни одна культура не может существовать без общества, но также ни одно общество не может существовать без культуры. Под культурой следует понимать явления, свойства, элементы человеческой жизни, которые качественно отличают человека от природы. Культура олицетворяет в себе все, что мы думаем, как поступаем и чем владеем.

Чтобы понять содержание культуры, необходимо помнить, что культура всегда существует в двух формах. *Материальная культура* – это материальные ценности, созданные людьми: техника, сооружения, одежда, предметы быта и т.п.. *Нематериальная или духовная культура* – это идеальные (т.е. нематериальные) формы общественной жизни, идеи, которые создают люди: язык, религия, идеология, моральные и правовые нормы, фольклор и народные традиции, наука, искусство и т.п..

Культуру изучают разные науки - философия, культурология, история, антропология и прочие. С точки зрения социологии, культура – это ценности, нормы, традиции, убеждения, модели поведения и материальные предметы, которые вместе формируют образ жизни людей, объединяя их в единую целостность – общество. Таким образом, в социологическом понимании культура – сложноорганизованная система, состоящая из взаимосвязанных элементов, каждый из которых выполняет определенную функцию. В качестве основных, наиболее устойчивых элементов культуры выделяют язык, социальные ценности, социальные нормы и обычаи, традиции и обряды.

Язык – система знаков и символов, наделенных определенным значением. Язык выполняет разнообразные функции, главная из которых – создание, хранение и передача информации. Образно говоря, язык выступает «ключом» к пониманию культуры, кодом или шифром, с помощью которого люди могут общаться друг с другом и отличать своих от чужих. Язык

– явление социальное, им невозможно овладеть без общения с другими людьми. Также язык выступает главным средством передачи культуры. Язык принимает участие в приобретении и организации жизненного опыта людей. Это можно увидеть при сравнительном анализе различных языков. В языке гренландских эскимосов нет слов «лифт» и «троллейбус», но существует около 70 определений снега и льда, в арабском языке можно найти 6000 слов для определения верблюда, частей его тела и сбруи. Единый язык консолидирует, поддерживает единство общества, поэтому понятно, почему любое государство уделяет большое значение проблеме государственного или национального языка, предоставляя ему всяческую поддержку.

Социальные ценности – это социально одобряемые и принятые убеждения относительно того, к чему человек должен стремиться. Иными словами, ценности – это общие представления, разделяемые большей частью общества, относительно того, что желательно, правильно и полезно. Социальные ценности являются продуктом взаимодействия людей, в ходе которого формируются их представления о справедливости, добре и зле, смысле жизни и т.д. Ценности могут быть общечеловеческими, к числу которых в демократическом обществе относят мир, свободу, равенство, честь и достоинство личности, солидарность, гражданский долг, духовное богатство, материальное благополучие и др. Наряду с общечеловеческими существуют национальные ценности, они формируют основу этнической культуры, способствуют самоидентификации, объединяют людей. Это народные традиции, праздники, фольклор, исторические реликвии, памятники архитектуры и т.п. Аналогичным способом можно выделить групповые, семейные и даже индивидуальные ценности. Например, рушник, фотография или ювелирное украшение могут иметь большую ценность для отдельной семьи или человека, и не заслуживать внимания всех других.

На основе социальных ценностей возникает другой важный элемент системы регуляции жизнедеятельности людей – социальные нормы, которые определяют границы допустимого поведения в обществе.

Социальные нормы (от лат. norma – правило, образец) – это правила, образцы и стандарты поведения, санкционируемые обществом или социальной группой. Нормы всегда регулируют поведение людей согласно ценностям определенной культуры. Соблюдение или нарушение социальных норм вызывает соответствующую реакцию со стороны окружения, которая принимает форму поощрения или наказания. Социальные нормы классифицируются по различным основаниям. Особенно важно в отношении ценностно - нормативной регуляции социальной жизни их разграничение на правовые и моральные. Первые проявляются в форме законов и содержат четкие установки, определяющие условия применения той или иной нормы. Соблюдение вторых обеспечивается силой общественного мнения, нравственного долга личности.

Социальные нормы также могут опираться на обычаи, традиции и обряды, совокупность которых образует еще один важный компонент культуры.

Обычаи, традиции и обряды – это воспринятые из прошлого формы социальной регуляции поведения людей.

Обычаи означают исторически сложившиеся массовые образцы действий, которые рекомендуется выполнять. Это своего рода неписанные правила поведения. К их нарушителям применяются неформальные санкции – замечания, неодобрение, порицания и т. д. Обычаи, имеющие моральное значение, образуют нравы. Если обычаи переходят от одного поколения к другому, они приобретают характер традиций.

Традиции – это элементы социального и культурного наследия, которые передаются из поколения в поколение и сохраняются в течение длительного времени. Традиции являются объединяющим началом, способствуют консолидации социальной группы или общества в целом. В то же время слепое следование традициям порождает консерватизм и застой в обще-

ственной жизни.

Обряд – это совокупность символических коллективных действий, обусловленных обычаями и традициями и воплощающих в себе определенные нормы и ценности. Обряды сопровождают наиболее важные моменты человеческой жизни: крещение, помолвку, свадьбу, погребение, отпевание и т. д. Сила обрядов заключается в их эмоционально-психологическом воздействии на поведение людей.

С обрядами тесно связаны церемонии и ритуалы. Под церемонией понимается определенная последовательность символических действий, по поводу какого-либо торжественного события (коронации, награждения, посвящения в студенты и т. д.). В свою очередь ритуалы связаны с символическими действиями по отношению к священному или сверхъестественному. Это, как правило, стилизованный набор слов и жестов, цель которых – вызвать определенные коллективные эмоции и чувства.

Отмеченные выше элементы образуют ядро социальной культуры как ценностно - нормативной системы регуляции поведения людей. Существуют и другие элементы культуры, выполняющие определенные функции в обществе. К ним относятся *привычки* (стереотипы поведения в тех или иных ситуациях), *манеры* (внешние формы поведения, подлежащие оценке окружающих), *этикет* (особые правила поведения, принятые в определенных социальных кругах), *мода* (как проявление индивидуальности и как стремление поддерживать свой социальный престиж) и др.

Таким образом, культура, представляя собой сложную систему функционально взаимосвязанных элементов, выступает как важный механизм человеческого взаимодействия, определяющий социальное пространство деятельности людей, их образ жизни и главные ориентиры духовного развития.

Ключевые слова: культура, общество, система, элементы культуры, язык, ценности, нормы, обычаи, традиции, обряды.

Литература

1. Быстрова А. Н. Мир культуры (Основы культурологии). Учебное пособие. 2-е издание. — М.: ООО “Издательство ЮКЭА”, 2002.
2. Есин А. Б. Введение в культурологию: Основные понятия культурологии. Учеб. пособие. — М.: Издательский центр «Академия», 1999.
3. Мердок Дж. Фундаментальные характеристики культуры. Антология исследований культуры, Т. I. — СПб. , 1997.
4. Осипов Г.В. Социология. Основы общей теории. М.:Норма, 2003.
5. Смелзер, Н. Социология. Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994.
6. Эфендиев А.Г, Кравченко Е.И., Верховин В.И., Щербина В.В. Общая социология. Учебное пособие для вузов — ИНФРА-М Москва, 2015.

CULTURE AS A SOCIAL SYSTEM

Ulkar Asadova

Summary

Culture is the most important substance of social life. Culture is studied by various sciences – philosophy, culturology, history, anthropology and others. In sociological understanding, culture is a complex system consisting of interrelated elements, each of which performs a certain function. The language, social values, social norms and customs, traditions and rites are singled out as the main and most stable elements of culture.

МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Шукюфа Джабарова, Адалят Абдиева

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан

e-mail: adelya_abdiyeva@mail.ru, cshb@mail.ru

Современный мир по праву называют глобальным. В условиях неизбежной глобализации мировое сообщество все больше становится функционирующим и развивающимся единым целым. Глобализация распространяется на все институты и все социальные структуры.

Этот процесс ведет к созданию единого мирового пространства, постепенно происходит объединение экономики, политики, информационного пространства, массовой культуры, рынка труда, идеологии, образовательного пространства. В сфере образования можно выделить следующие основные факторы глобализации:

- возникновение транснациональных образовательных учреждений;
- становление общемирового образовательного рынка;
- компьютеризация образования;
- интеграция учебных программ различных образовательных учреждений по всему миру;
- стремление к стандартизации образовательных и культурных ценностей и др.

Именно о влиянии глобализации на трансформацию образования, и в частности на концепции мультикультурного образования и посвящено наше исследование.

Глобализация ставит новые задачи перед образованием. Сегодня обществу нужны другие специалисты, личности с новым, планетарным уровнем мышления. Как верно отмечает Т. Л. Осколова «перед системой высшего профессионального образования стоит новая задача – подготовить и воспитать не *homo faber* – узкого специалиста, а *homo global* – человека, владеющего глобальными компетенциями» [3, 29]. И высшая школа должна ответить на этот вызов современности.

Одна из форм мировоззрения, призванная защищать многообразие культур, способствовать социальному развитию в условиях глобализации является мультикультурализм. Необходимо отметить, что процессы глобализации способствовали тому, что принципы мультикультурализма продвинулись и в сфере образования. Современное общество, которое формируется под влиянием мультикультурных изменений, безусловно, переходит на новую систему образования.

Одним из основоположников и теоретиков мультикультурного образования по праву считается американский исследователь Дж.Бэнкс. В своих работах он отмечает, что школа должна отвечать требованиям современного глобального общества. Цель современного образования, по мнению Дж.Бэнкса, это воспитание информированных, активных граждан социума, которые в состоянии принимать эффективные решения для блага всего общества. Джеймс Бэнкс называет мультикультурное образование «идеей, образовательной реформой и процессом, нацеленным на изменение структуры образовательных институтов. Это изменение направлено на то, чтобы учащиеся обоих полов, необычные дети (с альтернативным развитием), а также учащиеся, принадлежащие к различным культурным, расовым, языковым и этническим группам имели одинаковый доступ к услугам в сфере образования. Чтобы все эти разные категории учащихся получали равные возможности для достижения академических успехов» [4, с.228]. «Мультикультурное образование это процесс, это особый образ мышления, особое отношение и особый тип поведения в культурно-многообразной среде», – подчеркивает Дж. Бэнкс [4, с.229].

Профессор Массачусетского университета Соня Ньето детально разрабатывает проблемы мультикультурного образования. Давая определение мультикультурному образованию, она

выделяет семь базовых характеристик. Мультикультурное образование - это: 1. образование, направленное против расизма; 2. образование базовое; 3. образование, которое должно охватить всех учащихся; 4. образование всеобъемлющего характера; 5. образование, нацеленное на достижение социальной справедливости; 6. процесс; 7. образование, опирающееся на закономерности и принципы критической педагогики [5, с. 308]. Можно сказать, что важная задача мультикультурного образования это воспитание толерантности, уважительного отношения к Другому. Это понимание, приятие и уважительное отношение к представителям разных этносов и культур, это признание ценности личности человека другой культуры.

Сегодня широкое распространение получили такие понятия, как «поликультурное образование», «глобальный рынок образовательных услуг», «мульти-этническое образование» и другие. Наша республика объявила мультикультурализм своей государственной политикой и идеологией. И уже есть определенные результаты в этой области. Азербайджанская модель мультикультурализма получает все большее международное признание. И это не удивительно. Ведь испокон веков Азербайджан, находясь на стыке Востока и Запада, был местом слияния культур. Исторически, представители различных религий, этносов мирно проживали на территории Азербайджана. Невзирая на все перипетии истории, в том числе подчас драматические, сложились доверительные, уважительные, добрососедские, бесконфликтные отношения между ними. И этот положительный опыт совместного бесконфликтного проживания является прочным фундаментом для объединения всех граждан, проживающих на территории современного Азербайджана.

Концепция мультикультурного образования включает в себя различные принципы. В качестве основных принципов можно выделить следующие:

- сохранение этнических, религиозных и культурных ценностей и их передача;
- акцент на общечеловеческих ценностях;
- регулярное и всестороннее знакомство с ценностями иных культур;
- овладение познаниями о других цивилизациях, понимание сходства и отличий между различными цивилизациями;
- развитие почтительного взаимоотношения к представителям разных культур и цивилизаций;
- анализ проблематичных, актуальных проблем мира и человека (к примеру, дискриминации, расизма, экологических проблем и др.);
- направленность на формирование общенациональной идентичности для всех этносов и субкультур общества;
- создание равного диалога цивилизаций и культур, соединяющего абсолютно всех его участников на основе единых ценностей и задач общества;
- выделение культурных и моральных ценностей как приоритетных ценностей мультикультурного образования;
- главная цель мультикультурного образования – это подготовка выпускника, способного результативно трудиться в поликультурном коллективе

Сегодня во всех высших учебных заведениях республики преподаются курс «Введение в мультикультурализм» для бакалавров и «Азербайджанский мультикультурализм» для магистров. Главная задача этих предметов, это формирование толерантности, уважительного отношения к различным формам культурного многообразия в обществе, знакомство с идейно-политическими, философскими и литературными истоками мультикультурализма.

Азербайджанская модель мультикультурализма преподается в 17 ведущих университетах мира, среди них - Белорусский государственный университет (Беларусь), Тбилисский государственный университет имени Ивана Джавахишвили (Грузия), Университет Сапиенза в Риме (Италия), Уральский федеральный университет (Российская Федерация), Университет Сака-

рья (Турция), Аугсбургский университет (Австрия), Лиссабонский университет (Португалия), Фрайбургский университет (Германия) и др. В этих университетах предмет «Азербайджанский мультикультурализм» преподается как азербайджанскими, так и зарубежными преподавателями [1]. Как видим, нам есть чем поделиться с миром и успешные шаги в этом направлении будут продолжены.

Таким образом, мультикультурное образование становится одним из факторов глобализации социума. Очевидным фактом является коренное изменение образовательных программ, вызванное формированием мультикультурных связей.

Ключевые слова: глобализация, образование, мультикультурное образование, Азербайджанский мультикультурализм.

Литература

1. Абдуллаев К. Азербайджанский мультикультурализм сегодня: от Португалии до Индонезии, Баку, 2016.
2. Ананьева Е.П. Мультикультурализм как философско-образовательная концепция эпохи глобализации // [https://docs.google.com/viewer?url=http://7_universum.com/pdf/social/7\(8\)/Ananeva.pdf](https://docs.google.com/viewer?url=http://7_universum.com/pdf/social/7(8)/Ananeva.pdf)
3. Осколова Т. Л. Глобализация и высшее образование: путь к мировому гражданству или утрата национальной идентичности? Образование и наука. 2014. № 1 (110), с. 28-43
4. Banks J.A. Approaches to multicultural curriculum reform, J. A. Banks, &
5. C.A.M. Banks // Multicultural education: Issues and perspectives. Boston: Allyn & Bacon, 2001. pp. 225–246.
6. Nieto S. Affirming diversity: The sociopolitical context of multicultural education / S. Nieto. New York: Longman, 2000. 423 p.

MULTICULTURAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The authors of the article analyze the term globalization; highlight the main factors of globalization in education. They show the basic characteristics of multicultural education, reveal its main goals and objectives. The article also considers the experience of Azerbaijan in the field of multicultural education.

Keywords: globalization, education, multicultural education, Azerbaijan multiculturalism.

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİNİN SİYASİ BANİSİDİR

Jalə Əsədova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: j_essedova@mail.ru

«Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur; çünki onların hər biri... ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir».

Heydər Əliyev

Multikulturalizm eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasətdir. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilib. Humanist və demokratik nəzəriyyə, yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm, tolerantlığın təcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir.

Bəzi xalqların nümayəndələri bu və ya digər dövlətlərin milli mədəniyyətinə nə assimilyasiya, nə də inteqrasiya olmağı arzu edirlər. Bu vəzifənin həlli üçün bütün dünyada “Homo sapiens” tipli insandan “Homo culturalies” tipli insana keçid beynəlxalq proqramının bütün dünyada işlənilməsi və tətbiq edilməsi zəruridir. Bu baxımdan Azərbaycan multikulturalizm ənənəvi siyasətinin çox yaxşı modelidir. Deməli, müasir multimədəni cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməzlər. Bunun sübutlarından biri Azərbaycanın inkişafıdır ki, burada ölkənin milli mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri harmonik inkişaf edirlər. Multikulturalizmdən imtina isə bütün dünyada getdikcə artan anlaşılmazlığa, fobiyaya, qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparan yoldur. Mədəniyyətlərin və dinlərin harmonizasiyası və ənənəvi siyasəti sayəsində Azərbaycan həmişə müxtəlif etnosların nümayəndələrinin mədəniyyətləri və dinlərinin inteqrasiya məkanına çevrilib. Müsəlman, xristian və yəhudi əhalisinin nümayəndələri arasındakı tolerant və dostluq münasibətləri Azərbaycan xalqının humanist ruhi mədəniyyəti üçün hər zaman xarakterik olub.

Multikulturalizm siyasətinin təməlinə xalqların qarşılıqlı əməkdaşlığı, tolerantlıq ideyaları və münaqişələrə yol verməmək prinsipləri dayanır. Əsrlər boyu böyük mədəniyyətlərin qovuşduğu bir diyar olan Azərbaycanda müxtəlif xalqların və dinlərin nümayəndələri sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışdır. Multikulturalizm ideyaları ölkəmizdə əsrlər boyu formalaşsa da onun siyasi banisi ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 80-ci illərin sonları və 90-cı illərin əvvəllərində, Sovet İttifaqının dağılma ərəfəsində müxtəlif qruplar üçün “milliyətçilik” anlayışı birliyə çağırış üçün yeganə kateqoriya idi və Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq bu, keçmiş sovet ölkələrində və eləcə də regionumuzda da dramatik toqquşmaların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu ölkələrdən biri kimi Azərbaycan da vətəndaş müharibəsi asanasına gəlib çatmışdı. Ancaq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın həm daxili həm də xarici siyasətində köklü dəyişiklər dərhal özünü göstərdi. Multikultural, tolerant və humanist dəyərlərin ana xətt təşkil etdiyi, insan hüquqlarının ali dəyər hesab olunduğu Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanı nəinki vətəndaş müharibəsindən xilas etdi, hətta Azərbaycanın multikultural dəyərlərini bir model kimi formalaşdırdı.

Azərbaycan xalqı tarixən mədəni yaşam tərzinə, əxlaqi dəyərlərə və yüksək mənəvi keyfiyyət-

lərə sahib olmuşdur. Məhz bu səbəbdən ölkəmizdə bütün xalqların nümayəndələri tarix boyu sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayıb və yaşamaqdadırlar. 1990-cı illərin əvvəllərində böhranlı dövrdə hakimiyyətə qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyevin formalaşdırmağa başladığı müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideologiyasının təməllərindən biri ölkədəki bütün dinlərin və millətlərin nümayəndələrinə hörmətlə yanaşılması, dini azadlıqların qorunması və tolerantlıq dəyərlərinin bərqərar olması idi.

Multikulturalizm Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda ictimai-bədii, psixoloji-mənəvi müstəvidən kənara çıxmayan dəyərlər toplusu kimi, xüsusilə sovet ideologiyasının hökmranlıq etdiyi illərdə kifayət qədər systemsiz və spontan mahiyyətə malik idi. Onun sanki bütün vacib özəllikləri mövcud idi. Tolerantlıq və mənəvi potensial, dini loyallıq və milli özünəməxsusluq, psixoloji səbat və bəşəri dəyərlərə açıqlıq Azərbaycan insanını multikultural bir rejimin içində salmağa hazır idi. Bu və bu kimi xüsusiyyətlər Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncə müstəvisində həm tarixən, həm də bu gün kifayət qədər görümlü və təsiredicidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan keçən bariz nümunələr uzaq keçmişdən bugünüməzədək multikultural ənənələrin mövcudluğunu aşkar şəkildə sübut edir. Bunun fonunda müasir dövrdə həllini tapası yalnız bir əsas məsələ qalırdı: hüquqi və siyasi müstəvidə multikulturalizmin yerini müəyyən etmək. Və bunu ulu öndər Heydər Əliyev etdi. O, Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Bu mərhələ siyasi mərhələ idi. Əslində, ulu öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi oldu.

Ulu öndər Heydər Əliyev bununla ilk növbədə multikulturalizm siyasi modelinin assimilyasiya və izolyasiya kimi digər mümkün siyasi modellərdən üstün olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. «Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq» deyən ulu öndər bütün sonrakı siyasi fəaliyyətini bu sərvətin əbədi olması istiqamətinə yönəltdi.

Azərbaycanın multikultural ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən vacib olanı ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmasıdır. Belə ki, multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq (düzümlülük) prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Bununla bağlı «Bərabərlik hüququ» (maddə 25, bənd 3), «Milli mənsubiyyət hüququ» (maddə 44, bəndlər 1, 2), «Ana dilindən istifadə hüququ» (maddə 45, bəndlər 1, 2) və başqa maddələri göstərmək mümkündür.

Ulu öndər haqlı olaraq multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edirdi. O, Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən etnik-mədəni, dini dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan əsas insan hüquq və azadlıqları kontekstində görürdü. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə, nəhayət ki, dönüşü olmayan demokratik inkişaf yoluna çıxmış Azərbaycan Respublikası, onun qeyd etdiyi kimi, «dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının eyni hüquqlara malik» olmalarını təmin etməli idi.

Təbii olaraq, ulu öndər etnik millətçiliyə alternativ kimi bütövlükdə Azərbaycan xalqının və cəmiyyətinin, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin yüksəlişini şərtləndirən və multikulturalizmin əsas mənəvi bazası olan azərbaycançılıq prinsipini milli ideologiya kimi irəli sürdü. O qeyd etdi ki, etnik millətçilik, nəhayət etibarilə, etnik separatizmə, xalqlar arasında münaqişəyə gətirib çıxarır. Azərbaycançılıq ideologiyası isə dinindən, dilindən, irqindən asılı olmadan ölkədə yaşayan bütün vətəndaşları birləşdirir. Ulu öndərin dediyi kimi, həqiqətən də «Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumik da, başqası da - bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır». Bu sözlər bu

gün də son dərəcə əhəmiyyətlidir və belə bir aydın siyasi həqiqəti aktuallaşdırır: biz, yəni Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar məhz bir yerdə, məhz azərbaycanlı olaraq dünya üçün maraq kəsb edə bilərik. Biz ayrı-ayrılıqda heç kim üçün maraqlı deyilik!

Müasir dövrdə Azərbaycan özünün multikulturalizm siyasəti və bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərlə dünya dövlətlərinə, o cümlədən bu sahədə tarixən öz zəngin təcrübəsi ilə tanınan Qərb ölkələrinə nümunə olmaqdadır. Məlum olduğu kimi, bir sıra Qərb ölkələri, o cümlədən Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya uzun illər apardıqları multikulturalizm siyasətindən bu gün rəsmi şəkildə imtina edirlər. İmtinanın əsas səbəbini ümumi şəkildə Böyük Britaniyanın Baş naziri Devid Kameron 5 fevral 2011-ci il tarixində Münhendə təhlükəsizlik üzrə keçirilən konfransdakı çıxışında Böyük Britaniyada məskunlaşmış əcnəbilərin yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya etmək istəməmələri ilə izah etmişdir. Bəlkə də və çox güman ki, bu, siyasi bəhanədir. Bəlkə də ölkələrdə iflasa uğrayan multikulturalizm siyasətçilərinin özlərinə bəraət qazandırmaq cəhdidir. Və bunun fonunda təzahür edən, inkişafda olan multikulturalizmin Azərbaycan təcrübəsinin bütün dünyaya siyasi cəsarətlə nümayişi ona gətirib çıxarmışdır ki, bu gün artıq Yer kürəsinin hər yerində ədalətsevər insanlar ölkəmizi sarsılmaz multikultural dövlət imici əldə etmiş mərkəz kimi tanıyır. Qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan multikulturalizmi ölkəmizin siyasi simasının əsas cizgilərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisinin arzularından biri də elə bu idi.

Açar sözlər: multikulturalizm, siyasət, tolerantlıq, mədəniyyət, etnos.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev, Müstəqillik yolu, Seçilmiş fikirlər, Bakı, 1997.
2. Abdullayev K.M. Ulu Öndər Azərbaycan multikulturalizmin siyasi banisi kimi. Azərbaycan qəzeti, 23.07.2014.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Maddələr 18, 25), Bakı, 1995.
4. <http://www.interaztv.com/society/13838>
5. <http://multikulturalizm.gov.az/2015/12/11/multikulturalim-merkezi-heyder-eliyev-fenomeni-ve-azerbaycan-multikulturalizmi-movzusunda-deyirmi-masa-kecirdi/>
6. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=45058>

HAYDAR ALIYEV AS THE FOUNDER OF AZERBAIJAN MULTICULTURALISM

The article is about Heydar Aliyev as the founder of multicultural policy and his policy's results in Azerbaijan. At the same time, it is marked that Azerbaijan multiculturalism have been one of the main political face in our country.

Keywords: multiculturalism, politics, tolerance, culture, etnos.

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİNİN QUBA MODELİ VƏ SOSIAL İNKİŞAF

Aynurə Fidayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Quba Filialı, Quba, Azərbaycan
e-mail: turan.sheydayev@mail.ru

Bu gün multikulturalizm Azərbaycanı dünyada tanıdan əsas dəyərlərdəndir. Multikulturalizm və tolerantlıq Azərbaycan cəmiyyətinin həyat tərzidir və bu, dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Tolerantlıq Azərbaycan xalqının əsrlər boyu formalaşan başlıca xüsusiyyətidir. Dini və etnik müxtəliflik ölkəmizin ən böyük zənginliyidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı ili məhz “Multikulturalizm ili” elan etməsini Azərbaycandakı tolerant mühit və multikultural ənənəyə hörmətin yüksək olmasının bariz nümunəsi kimi göstərmək olar.

“Tolerantlığın Azərbaycan modeli” dünya miqyasında qəbul edilir, öyrənilir və mükəmməl bir örnekdir. Bu barədəki həqiqətlər tam danılmazdır.

Məlumdur ki, multikulturalizm bir çox fərqli mədəniyyətlərin birgə yaşadığı cəmiyyəti ifadə edir. Azərbaycan ərazisi isə bütün dövrlərdə dini və etnik ayrı-seçkiliyə məruz qalan insanlar üçün sığınacaq olub. Bütün tarixi dövrlərdə etnik və dini icmalar arasında möhkəm dözümlülük əlaqələri formalaşmışdır.

Həmişə məlumdur ki, ölkə qanunvericiliyində, eləcə də əhali arasında bir dinin, məzhəbin və millətin digəri üzərində hər hansı bir üstünlüyü yoxdur. Bu cəhətlər Azərbaycan xalqını digər dünya xalqlarından fərqləndirən dərin milli-mənəvi dəyəridir.

Bu gün Azərbaycanda tolerantlıq ən yüksək səviyyədədir. Müxtəlif dinlərin və etnik qrupların nümayəndələri sərbəst şəkildə öz adət və ənənələrini, dini etiqadlarını həyata keçirirlər. Bunun bariz nümunəsi kimi Quba rayonunu misal göstərmək olar.

Azərbaycanın şimal bölgəsi olan Quba isə azsaylı xalqların daha çox məskunlaşdığı ərazi olduğundan burada fərqli millətlərin və dinlərin nümayəndələrinin birgə, sülh şəraitində yaşayır. Quba bölgəsində daima formalaşan multikultural ənənələr bizlərin olduğu qədər, xarici qonaqların da diqqət mərkəzindədir.

Bu gün Qubada mövcud olan multikultural mühit, müxtəlif azsaylı xalqların və etnosların sülh və bərabərlik şəraitində yaşaması Quba rayonunun tolerantlıq cəhətdən zəngin olduğunu və 20-dən çox xalqın nümayəndəsinin burada bərabərlik və sülh şəraitində yaşaması Qubanın Azərbaycan multikulturalizminin ən əsas modellərindən birinə çevirir. Belə ki, şimal bölgəsi olan Qubada bugün bütün işlərdə bərabərlik özünü göstərir. Qubada keçirilən istənilən əlamətdar günə, konfransa, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərə müxtəlif xalqların nümayəndələri dəvət olunur. Bunun bariz nümunəsi kimi artıq neçə ildir Qubada keçirilən, ənənə halını almış Alma bayramı tolerant Qubanın görüntüsünü özündə birləşdirir. Bayramda Qubada yaşayan bütün azsaylı xalqların, etnik qrupların nümayəndələri öz adət və ənənələrini nümayiş etdirirlər.

Qırmızı qəsəbə Dağ Yəhudiləri İcmasının nümayəndələri və ziyalıları, tatlar, ləzgilər və bu kimi digər xalqların nümayəndələri bugün dövlətimizin onlara qayğısı haqqında, Quba haqqında sosial media və xarici qonaqlar vasitəsilə dünyaya tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri, multikultural dəyərləri özündə əks etdirən mesajlar yollayırlar.

Bugün həqiqətən də, Azərbaycanda tolerantlıq ənənələri Qubanın timsalında öz dəyərini bir daha vurğulayır, dünyaya çatdırır.

Qubada iqtisadi, sosial və mədəni inkişafda multikultural dəyərlərin əhəmiyyəti böyükdür və mövcud olan bu dəyərlərin müstəqil, dünyəvi, tolerant bir ölkə olan Azərbaycanla birlikdə dünyaya bir nümunədir. Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin birgə inkişafı Azərbaycanın bir çox sahələrinə müsbət təsir edir.

Amma bu multikultural mühitin qorunub saxlanması üçün daim iş aparmaq lazımdır. Xüsusilə gənclər ayıq-sayıq olmalı, kənar təhdidlərlə uymamalıdır. Bu səbəbdən də milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, nümunəvi Azərbaycan gəncinin əsas xüsusiyyətləri, qloballaşma şəraitində müasirləşmənin milli özünəməxsusluğun itməsi hesabına baş verməməsi üçün bir sıra işlərin görülməsi, maarifləndirmənin aparılması vacibdir.

Ölkəmizdə tolerant mühitin və multikultural ənənənin inkişaf etdirilməsi isə hər birimizin üzərinə düşən vəzifələrdən biridir.

Quba rayonunun fəal gəncləri multikultural ənənələrin təbliğində mühüm rol oynayır və daima bu dəyərlərin sosial media vasitəsilə dünyaya çatdırılmasında yaxından iştirak edirlər. Unutmaq olmaz ki, multikultural dəyərlərin xüsusilə gənclər arasında təbliği sülhə xidmət edir. Hər bir gənc öz vətəndaşlıq mövqeyinə yiyələnəlidir. Vətəndaşlıq mövqeyi isə azərbaycançılıq ideyasının gənclər tərəfindən mənimsənilməsi yolu ilə əldə olunur.

Bugün bir Quba gənci artıq bilir ki, multikultural, tolerant və dünyəvi dövətdə yaşamaq nə böyük xoşbəxtlikdir. Əslində dünyanın “multikulturalizm”, “tolerantlıq” adı verdiyi bu terminləri bəzən çətin tələffüz edən həmvətənlərimiz üçün onlar sadəcə azərbaycanlı kimi yaşamağın adi həyat tərzidir...

Azərbaycanda müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin sülh və əmin-amanlıq, heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan yaşadıkları ərazi olması, xalqımızın bu ənənələrinin tarixi keçmişimizdən və mental dəyərlərimizdən qaynaqlanması sevindirici haldır.

2016-Multikulturalizm ili çərçivəsində bugün şimal bölgəsi öz daxilində əks etdiyi dəyərləri dünyaya çatdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər, konfranslar keçirir. Nümunə olaraq, Qubada “Müstəqil Azərbaycan-25: multikulturalizm və tolerantlığa nümunə ölkə” mövzusunda keçirilən konfrans, Xaçmaz şəhərində həyata keçirilən «Multikultural dəyərləri yaşadaq» adlı beynəlxalq festival, Qusarda “Azərbaycan multikulturalizmi birgəyaşayışın ən yaxşı nümunəsidir” mövzusunda tədbiri və bu kimi üzlərlə nümunə göstərmək olar.

Azərbaycanda hökm sürən multikultural və tolerant mühitin ideoloji prinsiplərinin ana xəttini Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edir. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərə, burada yaşayan xalqların adət-ənənələrinə həmişə hörmətlə yanaşılıb. Tolerantlıq Azərbaycan xalqının ən yüksək dəyərlərindən biridir. Azərbaycan İslam dini ilə bərabər, digər dinlərə də hörmət və ehtiram göstərilir.

Həqiqətən də hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi biz fəxr edirik ki, Azərbaycan bütən dinlərin və millətlərin nümayəndələri rahat yaşayırlar və sevindirici haldır ki, Azərbaycan tarixən heç vaxt milli və dini zəmində ayrı-seçkilik və qarşıdurma baş verməyib, qarşılıqlı etimada və hörmətə əsaslanan mütərəqqi milli mədəni və dini münasibətlər mövcud olub.

Açar sözlər : multikultural dəyərlər, tolerantlıq, Quba modeli, sülh, bərabərlik.

Ədəbiyyat

1. <https://az.wikipedia.org/wiki/Multikulturalizm>
2. www.aznews.az/index.
3. multikulturalizm.gov.az/

GUBA MODEL OF AZERBAIJAN MULTICULTURALISM AND SOCIAL DEVELOPMENT

Azerbaijan is a multicultural and tolerant country and Guba the basic model of multiculturalism in Azerbaijan. Guba multicultural values play an important role in economic development. For this reason, tolerance and multiculturalism in Guba always the focus of attention of foreign visitors. Flavours, Lezgins, Jews and representatives of other nations live in peace and equality in Guba.

Keywords: multicultural values, tolerance, Guba model, peace and equality.

ВКЛАД АССОЦИАЦИИ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА «СИМУРГ» В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ, ПРОСВЕЩЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Рафик Кашанлы

Азербайджанский Фонд Творчества, Баку, Азербайджан

Серьезный вклад в развитие человеческого капитала и духовной культуры Азербайджана в целом в годы независимости внесен Ассоциацией культуры Азербайджана «Симург».

АКА «Симург» это первая, высокоинтеллектуальная неправительственная организация Азербайджанской Республики в области культуры, занимающаяся культурологическими проблемами инновационного развития общества на основе опережающего развития науки, образования, просвещения и других социальных институтов целостной системы культуры. Она явилась единственным в стране негосударственным учреждением, которое своей плодотворной исследовательской деятельностью заложила основу нового научного направления в азербайджанской науке – культурологии.

На нынешнем этапе истории развитие духовной культуры, эффективное решение национальных и глобальных проблем мировой цивилизации невозможно без правильного понимания, оценки и использования достижений современной культурологической науки.

Исследование показало, что, исходя из оценки и культурологического анализа о потребностей политической, культурной и социально-экономической жизни республики, уже в начале 1990 года Ассоциация культуры Азербайджана «Симург» избрала в качестве главного приоритета своей созидательной деятельности гражданское содействие развитию науки, образования и просвещения в Азербайджане, отвечающих национальным страны, в первую очередь, интересам развития человеческого капитала.

К концу 1980-х годов прошлого столетия Азербайджан оказался перед новым вызовом истории и сделал выбор модели развития, как независимого демократического государства. В создавшихся новых исторических условиях азербайджанские ученые должны были всерьез подумать о путях перехода от советской общественно-политической системы - к системе демократического общества, к формированию новой культуры, демократической по форме и национальной по содержанию. Преодолевая стереотипы советского мышления, нужно было оказать гражданское содействие формированию национального понимания культуры, отличного от ее видения как «надстройки над экономикой» и «части народного хозяйства», существовавшего в советский период.

Исходя из убежденности в том, что «культура спасет мир, если мир защитит культуру», придавая большое значение созидательной деятельности и развитию этической культуры, в своей концепции человеческого развития Ассоциация впервые выдвинула культурологическую идею последовательного перехода современных национальных и мультикультурных обществ мировой цивилизации к формированию нового человека типа «homo culturalless».

Ассоциация впервые в Азербайджане разработала культурологический научный подход к пониманию культуры, как феномена, составляющего основу и сущность духовного (умственного и нравственного) и социально-экономического развития человека и общества, государственного строительства и управления.

С самого начала своей деятельности Ассоциация развернула целенаправленную деятельность, направленную на формирование и развитие культурологии в Азербайджане. Для осуществления задач в области развития культурологии в Азербайджане, одним из первых был создан департамент культурологических исследований, образования и культурной политики АКА «Симург».

Благодаря мудрой внутренней и внешней политике Президента Азербайджанской Республики Г.А.Алиева, уделявшего большое внимание развитию культуры, созидательный процесс социально-культурного развития Азербайджана и его интеграции в цивилизованное мировое сообщество набирал силу.

С учетом изменений и трендов мировой цивилизации, в начале 1990-х годов, на основе первоначальной модели Института культуры и развития, доктором исторических наук Фуадом Мамедовым был разработан новый проект - Международного университета мировой культуры (МУМК).

К концу 1990-х годов прошлого века в республике заметно расширились исследования в области культурологии.

Впервые в республике было издано 2002 – 2009 годах культурологическая трилогия, состоявшая из трех монографий «Культурология. Вопросы теории и истории» (2002 г.), «Культурология как путь к эффективной жизнедеятельности (2006 г.) и «Культура управления. Опыт зарубежных стран» (2009), создание которой явилось фундаментальным вкладом АКА «Симург» в развитие азербайджанской культуры и науки, получившее высокую оценку азербайджанских и зарубежных ученых, политиков, депутатов парламента и дипломатов.

АКА «Симург» одной из первых в стране откликнулась на призыв Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева всемерно развивать человеческий капитал Азербайджана, как неисчерпаемый ресурс национального развития. 24 декабря 2011 г. в Национальной Академии наук была проведена первая Бакинская культурологическая конференция «Культурология и развитие человеческого капитала в Азербайджане».

Многолетние культурологические исследования позволяют Ассоциации культуры «Симург» и Обществу культурологов Азербайджана сформулировать нижеследующие предложения правительству, нацеленные на конструирование лучшего будущего Азербайджана:

– Установление приоритетов интеллектуальной, этической, правовой и управленческой культуры в государственной социально-культурной политике.

– Целесообразность открытия во всех вузах кафедр культурологии, культурологических центров в Баку и районах Азербайджана, введения культуроведения в общеобразовательных заведениях.

– Целесообразность создания в республике Международного университета мировой культуры или Национального университета (Института, Академии) культурологии.

Рассматривая, подытоживая и оценивая пройденный Ассоциацией исторический творческий путь, заметим, что за период ее деятельности было опубликовано 12 монографий, книг и сборников, подготовлены десятки научных и научно-просветительских работ по истории и теории культуры, научных концепций и проектов, семинаров и конференций, телевизионных культурологических передач, нацеленных на модернизацию и социальный прогресс азербайджанского общества и государства.

В результате целенаправленных культурологических исследований и просветительской работы, Ассоциации удалось преодолеть стереотипы мышления многих представителей азербайджанской интеллигенции и утвердить среди широких масс общества новое понимание культуры как целостной системы, составляющей, основу и сущность нашей жизни и деятельности, эффективное средство формирования и развития национального человеческого капитала.

Основоположник культурологической науки и просвещения в Азербайджане, профессор Ф.Т. Мамедов, своими результативными исследованиями заложил это новое направление в современной азербайджанской науке, ныне успешно развиваемое в республике».

В заключение следует отметить, что, прогрессивные концепции, проекты и достижения Ассоциации в области науки, образования, просвещения и других областей духовной культуры, могли бы быть куда более значительными и практически полезными для страны, если

бы они были своевременно правильно поняты и по достоинству оценены, а ее созидательной деятельности оказывалась заслуженная забота и поддержка со стороны соответствующих государственных структур.

Рассмотренный на примере АКА «Симург» материал дает основание утверждать, что в Азербайджане осуществляется правильная государственная политика, способствующая развитию третьего сектора и использованию достижений неправительственных организаций в интересах национально-культурного развития страны.

Эта политика сегодня ориентирована на всестороннее развитие человеческого капитала, опережающий прогресс интеллектуальной, этической, правовой и управленческой культуры. Она все больше опирается на научные достижения мировой и азербайджанской культурологии, и способствует развитию этой стратегической науки, открывающей большие возможности для устойчивого развития азербайджанского общества и построения надежного будущего на основе творческого использования опыта мировой культуры и цивилизации.

Ключевые слова: культурология, культура, человеческий капитал.

Литература

1. Архив АКА Симург. Опись документов и материалов 1990 – 2014гг. в 67 регистрах. Регистр. 1. История. Первый учредительный съезд (20.04. 1990), Второй съезд (БИСУП, 29.05. 1996), Разное.
2. Губман В.Л. Западная философия культуры XX века. Тверь; 1997, ЛЕАН, 288с.
3. Степин В. С. Цивилизация и культура, Москва, 2011, 407с.

CONTRIBUTION OF AZERBAIJAN CULTURE ASSOCIATION “SIMURG” TO THE DEVELOPMENT OF CULTUROLOGY, PUBLIC EDUCATION AND ENLIGHTENMENT IN AZERBAIJAN REPUBLIC

The present article is to note the prominent contribution of Azerbaijan Culture Association “SIMURG” in the growth and development of the human fund also in spiritual and cultural life of Azerbaijan Republic (AR) within the period of the state independence.

“SIMURG” is the first nongovernmental organization (NGO) in AR in the field of culture engaged with culturological problems of the innovative development of the society basing on the advanced development of the science, public education, enlightenment and other social institutions of the entire system of culture.

The Association appeared to be the unique nongovernmental institution in the Republic whose efficient and fruitful activity laid a foundation for a new scientific school in Azerbaijan culturology.

Also the Association was the first in Azerbaijan to develop the scientific approach to consider culture as a phenomena appearing to be the stem and the essence of the spiritual (mental and moral) as well as the social-economical development of the person and the state, the latter’s construction and management.

Keywords: culturology, culture, human capital.

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ DAVAMLI İNKİŞAF YOLUNDA

Vüqar Kərimli

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
email: yanshaq@gmail.com

Müasir dövrdə cəmiyyətin bütün sahələri kimi, mədəniyyət də qloballaşmaya məruz qalır, fərqli mədəniyyətlərin öz milli məhdudluğuna qapanıb qalması qeyri mümkündür. Mədəniyyətlərin inkişaf meyillərinin gücləndiyi, müxtəlif mədəniyyətlərin müsbət cəhətlərindən bəhrələnmək cəhdlərinin artdığı dövrdə, təmas nöqtəsində yerləşən bir mədəniyyəti digərinin hüduqlarından qovub çıxarmaq ağılasıgmazdır. Müasir dövrün qlobal mədəni proseslərini və onların milli mədəniyyətimizə təsiri məsələlərini araşdırarkən məlum olur ki, müasir həyatın reallıqlarını dərk etmək və dünyada gedən sosial proseslərin konstruktiv nəzəri modelini yaratmaq çətin məsələdir. Bu aspektdən tədqiq etdiyimiz mövzu olduqca zəruridir.

İngilis yazıçısı Cozef Redyard Kiplinq vaxtı ilə yazmışdır: “Qərb Qərbdır, Şərq də Şərq”. Yəni onların bir yerdə tutmaz. Lakin bütün tarixi mərhələlərdə və indinin özündə də Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən Azərbaycan üçün bu şüar artıq köhnəlmişdir. Azərbaycan Respublikasında gedən bu günkü sosial mədəni proseslər, multikulturalizm meyilləri, Şərqlə Qərbin bu regionda qovuşması, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri kimi məsələlər Azərbaycanı nə Qərbdən, nə də Şərqdən təcrid edə bilər. Azərbaycan hər iki qütbün müsbət xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Məhz bu səbəbdən də İslam mədəniyyəti paytaxtı Bakıda (2009-cu il) müasir Avropa musiqi festivalının, Eurovisionun (2012-ci il) keçirilməsi mümkün olmuşdur. Qərbə inteqrasiya yolunu seçmiş və qısa zamanda müasir Avropa dövlətinə çevrilməkdə olan Azərbaycanın beynəlxalq arenada prinsipial mövqeli tərəfdaş kimi tanınmasını şərtləndirən amillərdən biridir. Bir sıra amillərə istinadla belə bir fikir səslənirdi ki, ölkəmiz Şərq ilə Qərb arasında körpüdür. Lakin prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, indi Azərbaycanın iqtisadiyyatı və elmi-mədəni potensialı elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, biz daha sadəcə olaraq iki sivilizasiya arasında körpü rolunu oynamırıq; biz bu sivilizasiyaların hər ikisinin daşıyıcısı olmaqla onların vəhdətini təcəssüm etdiririk. Çünki “Azərbaycan iqtisadi cəhətdən artıq oturmuş dövlət kimi tanınır” [2].

Ölkəmiz əsrlər boyu mənafələrin toqquşduğu meydan olmuşdur. Mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların birləşmə məkanı olan Azərbaycan həmişə “mübarizə zonasına çevirmək” cəhdlərinə məruz qalmışdır. Hazırda Azərbaycan beynəlxalq arenada siyasi-iqtisadi, mədəni qüdrətə sahibdir. Qədim tarixə, yüksək mənəvi dəyərlərə, sarsılmaz milli iradəyə malik ölkəmiz dünyanın aparıcı və mötəbər tədbirlərinin aparıcı qüvvəsinə çevrilməkdədir. Çoxlarına məlumdur ki, bu gün Azərbaycan mədəniyyəti davamlı inkişaf dövrünü yaşayır. Azərbaycanın davamlı inkişafına hesablanmış siyasətin hazırda uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkə öz milli inkişafı modelini formalaşdırmaqla onun davamlılığı da təmin olunmaqla, milli inkişafı yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəltmişdir. Artıq hamıya bəllidir ki, Azərbaycan regionda, eləcə də daha geniş anlamda bir sıra digər postsovet ölkələri üçün inkişaf modelinə çevrilməkdədir. Bu model özündə azad seçkilər, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, plüralizm, azad media, tolerantlıq, mədəniyyətlərarası dialoqun mövcudluğu, gender bərabərliyi, gənclər və təhsil siyasəti və bir çox digər sahələri özündə ehtiva edir. XXI əsrin zaman məsafəsindən baxdıqda, dünyada gedən qlobal proseslərin konturları kifayət qədər aydın görünür və məlum olur ki, dünyanın yeni nizamının formalaşması mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinə də fərqli münasibət göstərilməsini tələb edir. XX əsrin 70-80-ci illərində isə bu yeni tendensiyanın mahiyyətini və üstün istiqamətlərini çox az adam görə bilirdi. Bu yenilik, ilk növbədə mədəniyyət müstəvisində baş verən qlobal proseslərin siyasi müstəvidə təzahüründən ibarət idi. Dünyada Şərq və Qərb bölgüsünün aktuallığının artması da məhz bu yeni tendensiyaların nəticəsi idi. 2001-ci il YU-NESKO tərəfindən «Sivilizasiyaların dialoqu» ili adlandırıldı. Məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində bu

dəfə ölkəmiz bu dialoqda təşəbbüskar və aparıcı tərəf kimi çıxış etdi. Məhz bu fəaliyyətin sayəsində Bakı 2009-cu ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olundu. 2016-cı il –Multikulturalizm, 2017-ci il isə İslam Həmrəyliyi ili elan edilmişdi. Şərqlə Qərbi birləşdirən İpək Yolunun bərpası işinin təməli Bakıda qoyulduğu kimi, şəhərimiz “Şərqlə-Qərb” mövzusunda kino festivalları, incəsənət bayramları, beynəlxalq Forumlar və elmi konfranslar üçün də mədəni-mənəvi məbədə çevrildi [1]. Artıq Bakıda Beynəlxalq Humanitar Forum, Mədəniyyətlərəarası Dialoq Forumu, dünya dinlərinin liderlərinin Zirvə görüşləri keçirilməsi ənənə halını alıb. 2016-cı ildə Bakı şəhəri BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumuna və V Humanitar Forumuna uğurla ev sahibliyi edib. Eyni zamanda, Avropanın bir sıra böyük şəhərlərində Azərbaycan multikulturalizm modelinin təbliğ olunması, onun mühüm üstünlüklərinin beynəlxalq ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması məqsədilə silsilə tədbirlər keçirilib. Görülən işlərin nəticəsi olaraq, Çexiyada, Litvada, Polşada, Almaniyada, İsveçrədə, İtaliyada, Portuqaliyada, Türkiyədə, İndoneziyada, Rusiyada, Gürcüstanda və başqa ölkələrdə bu gün Azərbaycan multikulturalizmi fənni tədris proqramlarına daxil edilib. Respublikamız həm Avropa Şurasının, həm də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvüdür. Azərbaycan 2015-ci ildə Avropa Oyunlarına uğurla ev sahibliyi etdi, 2017-ci ildə isə İslam Həmrəyliyi Oyunlarını təşkil etdi. Hesab edirəm ki, bu faktların özü belə Azərbaycanın multikulturalizm modelinin dünya üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsdiqləyir. Bu gün dünyada baş verən hadisələr, müharibələr, hər gün daha da genişlənməkdə olan və hazırda bütün dünya xalqlarını və ölkələrini təhdid edən terror dalğası, miqrant və qaçqın problemi fonunda Azərbaycanın multikulturalizm modelinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha dərk etmiş oluruq.

Bakıda “Mədəniyyətlərəarası dialoqda qadınların rolunun genişlənməsi” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq forumdakı çıxışında ölkənin birinci vitse prezidenti Mehriban xanım Əliyeva bu sahədə qarşıda duran vəzifələrdən danışaraq demişdir: “Görəsən, sivilizasiyalara, xalqlara və ayrı-ayrı insanlara bir-birini eşitməyə, anlamağa nə mane olur və nə kömək ola bilər?”

Həqiqətən də, bu gün Azərbaycan təkcə Şərqdən Qərbə və Qərbdən Şərqlə gedən yolların baş keçidi deyil, habelə siyasi və iqtisadi maraqların, dinlərin, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların da qovuşduğu və bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamladığı siyasi-iqtisadi və mədəni-mənəvi mərkəzə çevrilmişdir. Bu mənada Azərbaycan həm Şərqlə, həm də Qərb dəyərlərini ehtiva edir.

Xüsusilə müstəqillik əldə edən xalqımız hazırda dünya mədəniyyətinin müsbət cəhətlərindən bəhrələnməyə çalışır. Mədəniyyətimizin çoxsahəliliyi buna geniş imkan yaradır [3].

Mədəniyyətin məqsədi hər bir kəsin yaradıcılığa qadir olması ən yüksək nailiyyətlərinin qavranılmasına nail olmaqdır. Ona görə də cəmiyyətin mədəni tərəqqisinin meyarı insanların bərabərliyi şəraitində onların mədəni dəyərə meyilli olmasıdır. Bu baxımdan həyat fəaliyyətimizin müxtəlif sahələrində, o cümlədən cəmiyyətin mənəvi həyatında baş verən modernləşmə prosesi qlobal problemləri üzə çıxardır, onların real həllini zəruri edir.

Bu gün qloballaşan dünya artıq reallıqdır. Kimsə bunu alqışlayır, kimsə böyük bəla hesab edir. Lakin hər birimiz bu dəyişiklikləri öz həyatımızda hiss edirik. Bu məkanda insanlararası, dövlətlərəarası, xalqlararası etimadın və əməkdaşlığın əldə olunmasında mədəniyyətin mühüm rolu olacaq.

Açar sözlər: Azərbaycan mədəniyyəti, qloballaşma, irs, davamlı inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Kərimli V.Q. Müasir Azərbaycanda multikulturalizm və mədəni müxtəliflik. AMEA Memarlıq və incəsənət institutu. İncəsənət və Mədəniyyət problemləri, Beynəlxalq elmi jurnal № 2(56), 2016, S. 52-53.

2. Məmmədov F.T. Kulturologiya mədəniyyət sivilizasiya. “OL”MMC, Bakı 2016, s. 13.

3. Mehdiyev R. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində yeni dünya nizamı və yeni ideya, Azərbaycan qəzeti 9 yanvar, 2002.

CULTURE OF AZERBAIJAN IS A FORTUNATE DEVELOPMENT

In this article the author points out that culture is the main driving force of human development. By developing the culture it will be possible to preserve the legacy of past eras, moral and artistic values, traditions and achieve intellectual culture. And also the preconditions for the emergence and manifestation of cultural capital in Azerbaijan in the conditions of modern globalization were noted.

Keywords: Cultural of Azerbaijan, globalization, heritage, steady development.

КУЛЬТУРОЛОГИЯ, ОБЩЕСТВО ВЫСОКОКУЛЬТУРНЫХ ЛЮДЕЙ И СИЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВО

Фуад Мамедов

Академия Государственного Управления при Президенте АР, Баку, Азербайджан

*«Культура спасет мир,
если мир защитит культуру!»*

История человечества свидетельствует о неоспоримой важности духовной культуры - источника добра и созидательной энергии людей, для устойчивого и безопасного развития цивилизации. Вряд ли можно добиться благосостояния без помощи науки, образования и просвещения, или спасти мир от терроризма и разрушения лишь правом силы или силой права, правовыми решениями и санкциями, насилием и наказаниями.

Между тем в современном мире, наряду с выдающимися достижениями культуры и цивилизации, поставленными на службу человечеству, накопилось немало сложных глобальных, региональных, национальных и локальных проблем. Неуклонный рост потребностей человеческого развития происходит на фоне серьезных вызовов - сокращения природных ресурсов жизни, ухудшения экологии природы и человеческих отношений, деструктивных явлений в нравственной культуре, угрожающих гуманитарной безопасности [8].

Успешное решение этих проблем во многом зависит от уровня развития интеллектуальной и этической культуры, качества образования, достижений науки, техники и технологии, развития культурологического просвещения населения, правильного воспитания детей и молодежи, развития культуры семьи, человеческих и международных отношений, более широкого распространения принципов меритократии во всем мире. Большое значение имеет разработка и осуществление инновационных технологий национального и глобального управления, совершенствование производств, правовых и информационных институтов, открывающих новые возможности для социально-культурного развития, экономической безопасности, повышения индексов и скорости развития обществ и государств.

Неоценимое методологическое значение для поиска правильных ответов на вызовы времени имеет культурология – наука о сущности, особенностях, истории, достижениях, закономерностях, технологиях и преобразовательных возможностях человеческой жизнедеятельности. Она играет важную роль в правильном понимании и оценке сложных индивидуальных, социальных, государственных и международных проблем, в разработке позитивных трансформаций жизнедеятельности и новых форм сотрудничества народов, наций и государств, спо-

собных изменить мир к лучшему. Культурология дает возможность совершенствования человека и формирования общества высококультурных людей, развития человеческого капитала, принятия правильных политических, экономических, правовых и социальных решений [2].

Системный культурологический подход является универсальным методом исследования актуальных проблем развития образования и науки, права и экономики, этики и искусства, медицины и экологии, культуры семьи и религии, человеческих и международных отношений. Трудно переоценить прикладную ценность культурологии для творческого использования мирового опыта развития, разработки государственной стратегии, совершенствования системы управления, выработки современных моделей и прогнозов развития различных направлений социальной жизни общества, выявления новых возможностей устойчивого развития, мультикультурализма, диалога культур и цивилизаций.

Яркой парадигмой культурологического подхода, отражающей стимулированную трансформацию культуры в процессе национального культурогенеза, является опыт «страны восходящего солнца», выраженный в формуле эпохи «просвещенного правления» Мэйдзи: «японский дух плюс европейское знание», сыгравшей свою историческую роль в формировании и развитии сильного и конкурентоспособного государства в Японии [1].

Таким образом, культурология является прекрасной «творческой площадкой» для объединения усилий ученых и специалистов, политиков, управленцев и дипломатов разных стран и народов в целях разработки жизненно необходимых моделей и выработки решений, направленных на сохранение человечества от разрушительных процессов мировой цивилизации в третьем тысячелетии [6], [7].

Проведенный нами культурологический анализ позволяет сделать вывод о том, что на современном историческом этапе, научными принципами устойчивого развития общества и повышения уровня конкурентоспособности государства, отвечающими национальным интересам, могут служить:

1. Опережающее развитие интеллектуальной культуры, на основе усвоения национальных и мировых достижений и опыта в области науки, образования, просвещения, технологий экономического производства и управления, а также своевременное творческое использование полученных результатов в целях устойчивого развития.

2. Культура труда, соответствующая стандартам ведущих стран мира по профессионализму, ответственности персонала и научно-технической вооруженности, способствующая высокой производительности труда и качеству производимой продукции.

3. Культура социального и государственного управления, предполагающая использование универсальных методов системного культурологического анализа и инновационные управленческие технологии.

4. Меритократический подход к оценке достоинств граждан и мотивации их труда, отвечающий национальным интересам и стратегическим целям государства¹.

В соответствии с потребностями устойчивого развития общества и повышения уровня конкурентоспособности государства, на основе системного анализа международного опыта, нами определены меритократические принципы управления, предполагающие следующие критерии оценки людей на уровне личности, семьи, коллектива и общества, включая специалистов, занятых в системе социального и государственного управления:

1. Способности и дарования.
2. Знания и профессионализм.
3. Порядочность, патриотизм и гуманизм.

¹ Опыт Сингапура, Китая и ряда других стран показал, что меритократия является фактором роста эффективности государственного управления, движущей силой социальной мобильности общества и достижения высоких темпов экономического роста.

4. Результаты труда и заслуги перед Отечеством.

Как нам кажется, распространение в обществе меритократических принципов, отвечающих национальным интересам, должно способствовать развитию человеческого капитала и повышению эффективности системы управления, а также улучшению показателей социально-культурного, в том числе и экономического развития государства [4], [5]. Широкое использование этих принципов в практике государственного и социального управления дает возможность повысить мотивацию и результаты трудовой и управленческой деятельности специалистов, улучшить индексы и качество развития интеллектуальной, этической, правовой, управленческой и производственной культуры граждан, отвечающие интересам инновационного развития общества. Их более широкое применение позволит стимулировать процессы правильной оценки личностей, значительно ускорить темпы и качество формирования общества высококультурных людей, поднять уровень доверия, солидарности и культуры ответственности граждан за общее благо и лучшее будущее страны.

Анализ научной и практической ценности культурологии с точки зрения национальных интересов Азербайджана показывает целесообразность серьезной подготовки в стране высококвалифицированных экспертов-культурологов, необходимых для развития человеческого капитала и мультикультурализма, конкурентоспособного производства и высокой культуры государственного управления.

Представляется целесообразной активная институционализация культурологии, как науки, учебной дисциплины, важного управленческого ресурса, а также инструмента аккумуляции и инкультурации граждан Азербайджана. Решению этой задачи могло бы помочь создание Общереспубликанского междисциплинарного диссертационного совета по защите диссертаций в области культурологии при Национальной Академии Наук Азербайджана. Столь же актуальна организация серьезного изучения культуроведения в дошкольных учебных заведениях, начальных и средних школах, а культурологии – во всех вузах страны. Учитывая стратегическое значение культурологии для устойчивого развития, возможно, стоило бы рассмотреть целесообразность создания в Баку Национальной Академии культурологии. Не менее актуально создание специализированных школ и центров культурологии в Баку и районах Азербайджана, организация постоянно-действующих культурологических тренингов для родителей, преподавателей, молодежи, государственных служащих и СМИ [3].

Разработка и повсеместная реализация специальных культурологических лекториев и программ культурологического просвещения коллективов предприятий и широких слоев населения будет способствовать утверждению высоких стандартов этической, производственной, правовой, бытовой, межнациональной, политической, социальной, религиозной культуры в обществе, а также культуры труда, быта и отдыха людей.

Учитывая исторический опыт мирового развития, рациональное решение всех этих взаимосвязанных вопросов можно было бы осуществить в рамках подготовки и проведения Национального Десятилетия развития культуры в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: духовная культура, культурология, культура управления, инновационное развитие, методология, культурологическая модель, меритократические принципы.

Литература

1. Иэнага Сабуро. История японской культуры. Москва: Прогресс, 1972. 269с.
2. Мамедов Фуад. Культура управления. Опыт зарубежных стран. Второе, дополненное издание, Баку: «Апостров». Печатный Дом, 2013. 775 с.
3. Мамедов Фуад. Культурология, культура, цивилизация. Баку: «ОЛ»нптк., 2015. 300 с.
4. Меритократия и совершенствование государственной службы. <https://www.astanahubjournal.org/index.php/ijcsrp/article/view/50>

5. Состарадательная меритократия. <http://day.kyiv.ua/ru/article/mirovye-diskussii/sostradatel'naya-meritokratiya>
6. Степин Вячеслав. Цивилизация и культура. Санкт-Петербург: «СПбГУП», 2011. 407с.
7. Тагиров Э.Р. Планетарная цивилизация в зеркале глобалистики. Казань, Татарское книжное издательство, 2014. 335 с.
8. Тойнби Арнольд Дж. Исследование истории. Цивилизации во времени и пространстве Москва: ООО Издательство «АСТ МОСКВА», 2009, 863 с.

CULTUROLOGY, SOCIETY OF HIGHLY CULTURED PEOPLE AND STRONG STATE

This article is analyzing the creative role of spiritual culture in sustainable and safe development of mankind, her opportunity to respond the challenges of the time. The role of culturological science, education and enlightenment in formation of society of highly cultured people and development of the human capital as a driving force of the strong state is especially emphasized.

Keywords: spiritual culture, culturology, management culture, innovative development, methodology, culturological model, meritocratic principles.

МЕНТАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ МУЗЫКАЛЬНОЙ ТЮРКОЛОГИИ

Рена Мамедова

Национальная Академия Наук Азербайджана, Баку, Азербайджан

Азербайджанская гуманитарная наука нуждается в новых дистрибутивных параметрах, которые функционируют в пространстве тюркской культуры. Актуализация создания культурных моделей взаимосвязей Азербайджана с тюркским миром позволяет раскрыть как специфические свойства азербайджанского искусства, так и общетюркские основы.

Как известно, национальная идея исторична и непосредственно связана с историческим контекстом. Сегодня основной смысл национальной идеи сводится к укреплению национально идентифицированных аспектов. Методологические векторы познания национально специфического опираются на этногенетические компоненты духовной и материальной культуры. Именно с этим связано обращение к этногенетическим основам нации, ибо истоки формирования азербайджанского народа непосредственно связаны с ролью Азербайджана в межцивилизационном диалоге.

В государственный план Института архитектуры и искусства Национальной Академии наук Азербайджана директором Института, профессором, член-корреспондентом НАНА Э. Саламзаде была выдвинута тематика, которая опиралась на новое направление в азербайджанской гуманитарной науке – тюркологическое искусствоведение. Закономерно, что в рамках тюркологического искусствоведения рождались перспективные векторы науки, такие, как, например, музыкальная тюркология.

По мнению Э.Саламзаде идентификация тюркских культур в процессе исследования возможна в случае координации родственных общностей.

«Отныне мы имеем дело не с родственными культурами тюркоязычных народов, а с еди-

ной тюркской культурой. То есть, исследуя культуру, например, Азербайджана, мы исследуем тюркскую культуру, и, наоборот, исследуя тюркскую культуру изучаем культуру азербайджанцев, глубже проникая в нее, в полной мере понимаем и объясняем ее» (Э.Саламзаде). Таким образом, культурная самобытность в эпоху мужкультурного диалога трактуется как тюркская модель.

Этногенетический фонд азербайджанского народа включил в себя как национальное самосознание, так и восточные универсалии. В этом смысле необходимо обращение к методологическим основаниям музыкальной тюркологии.

Обоснование музыкальной тюркологии как самостоятельного научного направления потребовало адекватных научных подходов. Имею в виду в принципе типологического анализа, использование исторических предпосылок связей тюркских народов, сравнительное изучение моделей родства. Главный методологический вектор музыкальной тюркологии направлен на сравнительный анализ.

В ходе исследований по музыкальной тюркологии обнаружилось общие и специфические особенности азербайджанской музыки и музыки иных тюркских народов. В этом смысле подчеркну приоритетность жанрового подхода. Целесообразность жанрового подхода была обусловлена тем, что данный однородный материал обеспечивал определенное понимание исторической стадии в развитии народной музыки тюркоязычных народов.

Вместе с тем, для полноценных исследований и выводов необходимы обобщающие объемные труды, где были бы собраны воедино достаточный материал и опыт исследования проблем музыкальной тюркологии.

Достаточно большое количество научных работ по музыкальной тюркологии, разнообразие исследовательских композиций, позволяет говорить о единой научной концепции, функционирующей в азербайджанском музыкознании в такой его области как музыкальная тюркология.

В современной гуманитарной науке важно изучение национальной специфики азербайджанского искусства. Последнее невозможно без сравнительного изучения культур. В этом смысле углубление в тюркский контекст дает реальные результаты, поскольку общие свойства искусства тюркоязычных народов коренятся в очевидном этнокультурном родстве. Назовем и более масштабные причины. Например: изменение исторических, политических, как следствие – культурных ориентиров (вспомним хотя бы судьбу репрессированных тюркологов, обвиненных в пантюркизме); активно идущие сегодня процессы глобализации, которые несомненно влияют на научный «климат».

Изучение общего генофонда тюркских народов, констатация родства позволяет, стимулирует, обеспечивает, определяет и изучение формирования тюркских этносов. Соответственно, изучение локальных характеристик позволяет исследовать специфику отдельных тюркских музыкальных диалектов. В этом смысле музыкальная тюркология приобретает особое значение.

В методологическом аспекте целесообразно было бы рассмотреть такое понятие, как менталитет. Мы сочли необходимым дать свое научное представление о менталитете, ибо последнее тесно связано с национальной спецификой.

Если понятие о национальной специфике охватывает собой весь спектр жизнедеятельности этнического коллектива, то менталитет в большей степени сосредоточен на мышлении и духовности. Менталитет – это, прежде всего, общая духовность, единство, целостность мировосприятия, совокупность идей, представлений, верований, а также единство культурных традиций. Первоначально ментальность трактовалась как первоисточник ценностей и истин. И это не противоречит основному смыслу ментальности как глубинному уровню мыслительных представлений. Этот термин использовал неокантианцы, феноменологи, психоаналитики.

Широкую популярность термин получил во французской гуманитарной науке XX века, например в трудах Марселя Пруста.

Термином «менталитет» широко пользовались и представители разных этнологических школ (таких, как эволюционизм, социальный рационализм и т.п.). в частности, Э.Дюркгейм использовал этот термин для объяснения архаического этапа в развитии общества. Вместе с тем отметим, что, если культурологи подчеркивают целостное понятие менталитета, применимое к разным стадиям человеческой истории, то этнологи противопоставляют менталитет как представление примитивных народов развитому мышлению цивилизованного человека, что в корне является неприемлемым. Последнее высказал в своих исследованиях Л.Леви-Брюль, когда строго разграничил ментальность примитивную и ментальность цивилизованную, не исключив при этом возможностей перехода.

Безусловно, ментальность исторична, как и национальная специфика. Поэтому, на наш взгляд, целесообразно в современных исследованиях дифференцировать менталитет как историческую категорию, высшей фазой которой является национальная специфика. Ведь и этнос по сравнению с нацией первичен. И если преимуществом менталитета является более тесная связь с природными проявлениями, магией, мистикой, одним словом – идентификацией на всех уровнях сознания, от тотемических представлений до обрядовых, то преимуществом национальной специфики является четкость, осознанность национального «абриса», прагматизм и рациональное понимание своей предназначенности.

Подчеркнем устойчивый характер менталитета. Последнее обусловлено глубинным уровнем ценностных ориентации, четкостью культурных, жизненных и практических установок. Менталитет, характеризуя специфику сознания, специфический тип мышления, соотносим с высшей средой, социальным и культурным контекстом.

Национальной спецификой является то общее, что рождается из природных данных и обусловлено историческим, этническим, социальным, культурным контекстом. Целостная совокупность представлений и единство обнаружения этих представлений также относятся к области национальной специфики. Этническая принадлежность проявляет себя не только в единстве материальной, ритуальной культуры, единстве происхождения, человеческих импульсов, но и в общей духовной настроенности, особенностях картины мира, культурных традициях. Однако существенную роль играют и разного рода культурные влияния, взаимосвязи и прочее.

Как известно, коллективные эмоциональные шаблоны, ценностные ориентации обеспечивали глубинный уровень коллективного сознания. Жизненные практические установки людей, устойчивые образы мира, эмоциональные предпочтения формировали шифр менталитета. Архаические структуры, мифологическое сознание и культурные трафареты, образ мыслей, душевный склад «работали» на общую духовную настроенность, целостную совокупность мыслей, навыков духа. Складывалась картина мира, скрепляемая культурной традицией.

Специфические уровни коллективного и индивидуального сознания, специфический тип мышления, социальный опыт. Здравый смысл, интересы, эмоциональная впечатленность, природные данные и социально обусловленные компоненты отражают представления человека о жизненном мире.

Мыслительные схемы, образные комплексы получали культурное обнаружение. Система этнотипологических констант является способом сохранения закономерного характера развития музыкальной культуры, ее динамики, целесообразности. Адаптационно целесообразные черты музыкальной культуры первоначально реализуются на уровне архетипов.

Культура – это, прежде всего, система иерархической структурированности и полифункциональности. И закономерно, что артефакты нашей культуры несут в себе глубочайшие генетические импульсы. А художественный генотип – это своего рода врожденная программа, определяющая многое в развитии народной культуры. Это – «праобразец», «архетип коллек-

тивного бессознательного». Напомню блестящую парадигму К.Г.Юнга, касаемую системы осей кристалла, которая распределяет элементы системы и переформирует их. Напомню научный опыт М.Элиаде. Так, ученый как бы, «снял» исторические пласты и находил «корень», первоисток, внеисторические человеческие ценности. Универсализм М.Элиаде означал планетарный гуманизм.

Здесь обратимся к книге Ф.Мамедова «Культурология»: «Этнонациональные характеристики культуры определяются:

1. опытом, накопленным в духовном освоении действительности;
2. языком; спецификой способов закрепления опыта в особых знаках и символах;
3. национальной психологией;
4. этнонациональным самосознанием;
5. традиционными нормативами поведения;
6. образом жизни;
7. национальным искусством» [1, с. 102].

Конечно, национальная специфика азербайджанской музыки полиэлементна и не ограничена тюркской ментальностью. Вместе с тем правильным и закономерным представляется поиск национальной специфики азербайджанской музыки и в недрах тюркской культуры.

Таким образом, «сверхзадача» музыкальной тюркологии формулируется на двух уровнях:

1. сравнительный анализ → поиск архетипа – установление закономерного сходства;
2. выявление в результате сравнительного анализа национальной специфики азербайджанского музыкального языка, его формирования и развития.

Казалось бы, элементарно: общие начала – это тюркское единство, а различия – их специфика. Однако путь исследования не так прост. Ведь речь идет о первичном «языковом» слое. Тем не менее, на вопрос, возможно ли выявление специфически тюркских элементов музыкального языка этих народов, сегодня существует утвердительный ответ.

Музыкальная тюркология заняла сегодня достаточно крепкие позиции в азербайджанском музыкознании. Более того, развитие науки подтвердило справедливость исходных позиций.

Изучение исторической и культурной близости тюркских народов в современной науке представляет собой несомненный интерес. В тюркской этнокультуре отразились важные закономерности развития музыкального фольклора огромного евразийского региона. Общность исторических судеб тюркских народов, исторически сходные условия развития на протяжении веков привело к общности их духовной культуры, что отразилось и на музыкальном фольклоре. Поэтому понятно то внимание, которое уделяется в азербайджанской науке проблемам тюркологии. Решение проблем, связанных с исследованием родства культур тюркоязычных народов, находится в современной гуманитарной науке в центре внимания.

Культура тюркских народов представляет собой целостное явление. Отличает ее особое видение мира, идентично его знаково-символическое воплощение. Во многом совпадают параметры языка, уклада жизни. Много схожих черт содержится в формах хозяйственной деятельности, обычаях, обрядовой культуре, преданиях, верованиях, этикете, жилище, одежде, питании и т.д.

Безусловно, что генетическими проблемами должны заниматься и ученые тюркских государств. В определенной степени свое слово может сказать и диалектология, ибо «тюркизм» - национализация ментальной идеи этноса.

Историческая память азербайджанского народа сохранила огромный культурный пласт этногенетических «реликтов». В азербайджанской гуманитарной науке существует достаточно объемная литература, посвященная этногенезу азербайджанского народа. Однако в азербайдж-

жанском этномузыкознании исследования, связанные с ролью этногенеза в музыкальном фольклоре азербайджанского народа, пока малочисленны. Лишь в последние десять лет ученые обратились к актуальной и увлекательной теме этнокультурного содержания азербайджанской народной музыки. Эта тема вмещает в себя широкий круг явлений. Сюда входят мирозерцательные основы культур, художественное творчество народа, его истоки и взаимосвязи в процессе эволюции.

Как известно, взаимосвязь этнических «механизмов» с искусством весьма разнообразна. Некоторые из них носят как бы внешний характер, оформляемый в визуальное восприятие этнокультуры. Другие выражают глубинные психологические, ментальные основы национального характера. В этом смысле музыкальное искусство имеет особую функцию.

Понятно, что при современном разнообразии направлений, научных дисциплин, достаточно трудно определиться с путями изучения художественной культуры такого огромного мира, как тюркский мир.

Несколько слов об использовании именно сравнительно-типологического анализа. Последний используется, во-первых, потому, что это необходимая в азербайджанском музыкознании первая ступень методология сравнительного анализа. Во-вторых, всякая типологизация в изучении культуры является результатом сравнительного анализа. Тип, типология, типологичность и т.д. возможно выявить только в сравнении. Процесс идентификации в конечном счете раскрывает специфику интересующего объекта.

Истоки сравнительного изучения культур были заложены достаточно давно. Уже эволюционизм исходил от идеи развития, идеи единства человечества, что в конечном итоге приводило к идее сравнимости человеческих культур. Можно сказать, что культурно-исторические сравнения были традиционны для эволюционистов.

Впервые Э.Б.Тайлор, известный английский эволюционист, широко и систематически обратился к сопоставлению повторяющихся явлений. Впоследствии этот прием получил название типологического сравнения и стал успешно применяться в рамках сравнительно-исторического метода. Сегодня он позволяет с большей или меньшей долей надежности моделировать по этнографическим данным явления первобытной культуры» [2, с. 13].

Изучение роли типологий в разработке культурной идентификации представляет собой сложную проблему. Достаточно напомнить, что типология культуры была разработана Ф.Ницше, О.Шпенглером, К.Юнгом и другими выдающимися учеными. Учитывая достаточно большой круг научной литературы по проблеме типологии, типологизации, я остановилась на двух параметрах, на мой взгляд, наиболее близко подходящих моей научной концепции. Речь идет об исторической типологизации – эволюционной, оперирующей универсалиями в процессе исторического развития общества, и этнокультурной, опирающейся на регионально обусловленные свойства культуры.

Мы стремились к методологической ясности, ибо первые «шаги» по направлению к новому должны опираться на известные, устоявшиеся теоретические тезисы и закономерности.

Методологические установки нашей проблемы в большей степени этнологичны. Этнологический анализ, как известно, опирается, прежде всего, на этнологические и этнокультурные ориентиры. Именно поэтому в определенной степени нас интересуют модели, имеющие «вневременной» характер (см. труды Б.Малиновского, М.Харриса, К. и М.Эмберов, Г.Стокинга).

Именно такая постановка проблемы позволяет формулировать и цель музыкальной тюркологии: в результате сравнительного анализа определить, с одной стороны, общие, родственные, типологически значимые свойства музыки тюркоязычных народов; с другой, в результате анализа выявить специфические, национально характерные особенности сравниваемых культур. Менталитет тюркских народов в результате приобретает конкретные черты.

Ключевые слова: искусство, музыка, культура, тюрки, нация.

Литература

1. Мамедов Ф. Культурология. Баку, «Абилов и сыновья», 2002.
2. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М.: Политиздат, 1989.

ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Айнур Мамедова

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан
e-mail: aynurheydarli@mail.ru

Современное общество существует в условиях стремительно развивающегося и расширяющегося информационного пространства, в котором человек находится в поиске новых форм общения, коммуникации, контакта между культурами и, соответственно, людьми. Обучение за рубежом, научная деятельность, сфера бизнеса - всё это приводит к необходимости общения с представителями иноязычной культуры. Для успешной коммуникации человеку в независимости от страны его проживания необходимо не только обладать хорошими знаниями иностранного языка, но и принимать своего собеседника как носителя чужой культуры, имеющего свой духовный мир, своё мировосприятие. Владея одним и тем же языком, люди не всегда могут правильно понять друг друга, и причиной часто является именно расхождение культур. Межкультурная коммуникация затрагивает самые разные сферы: международные отношения, преподавание, экономику, торговлю, бытовое общение людей.

Ни одна культура не существует изолированно. В процессе своей жизнедеятельности она вынуждена постоянно обращаться или к своему прошлому, или к опыту других культур. Это обращение к другим культурам получило название «взаимодействие культур». Межкультурное взаимодействие происходит на основе межкультурной коммуникации, которая возможна только при толерантном отношении к представителям других культур. Таким образом, актуальность изучения межкультурной коммуникации обусловлена ее исключительным значением для развития человеческой цивилизации и мирного существования культур. Межкультурная коммуникация представляет собой взаимодействие двух и более представителей различных культур, в процессе которого осуществляется взаимообмен культурными ценностями. Понятие «межкультурная коммуникация» было введено в научный оборот в 1954 г. американскими исследователями Э. Холлом и Д. Трагером. В их работе «Культура как коммуникация: модель и анализ» межкультурная коммуникация рассматривается как особая область человеческих отношений.

Межкультурная коммуникация неотрывно связана с понятиями «культура» и «коммуникация». Благодаря коммуникации становится возможным через различные культуры и народы преодолевать проблемы несовместимости культур, делать эффективным процесс понимания чужих культур.

Коммуникация является важнейшей составляющей жизни человека. Коммуникация – это основной вид общения между людьми, активная форма человеческой деятельности. Кроме непосредственных средств передачи информации (язык, телодвижения), сюда также относятся

опосредованные средства передачи и получения информации (интернет, радио, телевидение и т.д.). Это процесс установления разнообразных форм взаимоотношений между отдельными людьми, их группами и целыми народами. Коммуникация осуществляется языковыми (словесная речь) и неязыковыми (невербальными) средствами. По мнению А.П. Садохина, коммуникация – это социально обусловленный процесс обмена информацией различного характера и содержания, передаваемой при помощи определенных средств и имеющий своей целью достижение взаимопонимания [3].

Главным препятствием для эффективного взаимодействия с представителями других культур является незнание культурных и этнических особенностей народов. Американский исследователь межкультурной коммуникации Э. Холл утверждает, что культура – это коммуникация, а коммуникация – это культура [4]. Он разработал модель культуры по образу айсберга. В нем значимые части культуры находятся «под водой», а то, что является очевидным, – «над водой». То есть понять и изучить другую культуру возможно лишь при непосредственном контакте, который означает межличностное взаимодействие. Согласно Э. Холлу «... люди должны учиться переходить за пределы культуры и адаптировать ее к эпохе и к своему собственному биологическому организму» [4]. Это значит, что для того чтобы любая культура могла бы выжить, ей требуется взаимодействие с другими культурами.

Во время межкультурных встреч велика вероятность того, что поведение людей не будет соответствовать нашим ожиданиям. Конфликт при межкультурном общении неизбежен. Эти конфликты возникают в межкультурном общении человека не только с людьми, но также с другими агентами культурной системы (такими, как общественный транспорт, почта, торговля, бизнес). Конфликту способствует неопределенность. Люди могут потерять терпение из-за двусмысленности, а это ведет к гневу, фрустрации или раздражению. Однако даже после того как неопределенность уменьшена, конфликт все равно неизбежен из-за различий в смысле вербального языка и невербального поведения у разных культур, а также в сопутствующих эмоциях и ценностях, присущих культурной системе. По мнению Л.М. Варна, существуют шесть основных препятствий, или «камней преткновения», мешающих эффективной межкультурной коммуникации.

1. Допущение сходств. Одной из причин непонимания при межкультурной коммуникации становится то, что люди наивно предполагают, будто все они одинаковы или, по крайней мере, достаточно схожи для того, чтобы легко общаться друг с другом. Разумеется, всем людям присущ ряд базовых сходств в биологических и социальных потребностях. Однако коммуникация – это уникальная человеческая особенность, которую формируют специфические культуры и общества.

2. Предубеждения и стереотипы. Стереотипы и предубеждения в отношении людей – естественные и неизбежные психологические процессы, которые влияют на все наши восприятия и коммуникативные контакты. Стереотипы могут помешать нам объективно посмотреть на других людей и их сообщения. Стереотипы поддерживаются множеством психологических процессов (включая избирательное внимание), которые могут негативно влиять на коммуникацию.

3. Языковые различия. Когда люди пытаются общаться на языке, который знают не в совершенстве, они часто полагают, что слово, фраза или предложение имеют одно и только одно значение – то, которое они намерены передать. Полагая так, они игнорируют все остальные возможные источники сигналов и сообщений, включая невербальную экспрессию, интонацию голоса, позу, жесты и действия. Поскольку люди цепляются за одиночные, простые интерпретации того, что, в сущности, является сложным процессом, постольку в коммуникации будут возникать проблемы.

4. Ошибочные невербальные интерпретации. В любой культуре невербальное пове-

дение составляет большую часть коммуникативных сообщений. Но очень трудно полностью понимать невербальный язык культуры, не являющейся вашей собственной. Неправильная интерпретация невербального поведения может легко привести к конфликтам или конфронтации, которые нарушают коммуникативный процесс.

5. Стремление оценивать. Культурные ценности также влияют на наши атрибуты в отношении других людей и окружающего нас мира. Различные ценности могут вызывать негативные оценки, которые становятся еще одним камнем преткновения на пути к эффективной межкультурной коммуникации.

6. Повышенная тревога или напряжение. Очень часто во время межкультурной коммуникации люди испытывают чувство тревоги и стресс и ведут себя неестественно в непривычной для них обстановке, а это может расцениваться другими участниками коммуникации как нежелание общаться с ними.

Таким образом, языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, невербальное поведение, культурные ценности, конфликт.

Литература

1. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация (Учебное пособие), Москва, Слово, 2000.
2. Гальскова Н.Д. Межкультурное обучение: проблема целей и содержание обучения иностранным языкам [Текст], Н.Д. Гальскова, Иностр. яз. в школе, 2004, №1, с.3-8.
3. Садохин А.П. Введение в теорию межкультурной коммуникации [Текст], А.П. Садохин, Высш. Шк., Москва, 2005.
4. Hall E. The Silent Language, New-York, 1959.
5. Trager G., Hall E. Culture as Communication: A Model and Analysis, New-York, 1954.

THE PECULIARITIES AND PROBLEMS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

The study of intercultural communication is of current interest. This is due to the importance of intercultural communication for the development of human civilization and peaceful coexistence of different cultures. Intercultural communication cannot exist without tolerant attitude to the representatives of other cultures. Intercultural communication is inseparably connected with the notions "culture" and "communication". Without communication it is not possible for various cultures and nations to overcome the problem of culture incompatibility. The main obstacle for the effective interaction with the representatives of other cultures is ignorance of ethnic and cultural peculiarities of nations.

Keywords: intercultural communication, nonverbal behavior, cultural values, conflict.

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ VƏ ONLARIN ORTAQ CƏHƏTLƏRİ

Aynur Məmmədzadə

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: mammedzade@yahoo.com

Yüzdilliklər boyu dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi bir problem kimi ortaya atılmış və bir çox görkəmli alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin, bu günə qədər bu məsələ hələ də diskussiya obyektı olaraq qalır. Bu baxımdan, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı olan üç yanaşmanı fərqləndirmək, müxtəlif alimlərin fikirləri ilə şərtlənən üç qrup göstərmək olar. Birinci qrupa görə, dil mədəniyyətin bir hissəsidir. İkinci qrupa görə, dil yalnız mədəniyyətin təzahür formasıdır. Üçüncü qrupa görə isə, dil mədəniyyətin nə forması, nə də elementi kimi hesab olunmalıdır. Buna misal olaraq, Amerika və rus etnolinqvistika məktəblərinin banisi sayılan iki görkəmli alimin fikirlərini deyər bilərik. Beləliklə, E.Sepirə görə, mədəniyyət müəyyən cəmiyyətin etdiyi və düşündüyüdür, dil isə onu necə düşündüyüdür [2]. N.İ.Tolstoy isə yazır ki, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini “bütöv” və “hissə”nin əlaqəsi kimi hesab etmək olar, dil mədəniyyətin komponenti və ya aləti kimi hesab oluna bilər [3].

XIX əsrin əvvəllərində alman dilçilik məktəbinin nümayəndələri - Qrimm qardaşlarının da dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında maraqlı fikirləri yaranmışdır. Sonradan, bu ideyalar 60-70-ci illərdə rus alimləri olan F.İ.Buslayevin, A.N.Afanasyevin, A.A.Potebnyanın və b. əsərlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Qrimm qardaşlarına görə, dil və mədəniyyət bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir: 1) ünsiyyət prosesində; 2) insanın dil bacarıqlarının formalaşmasında (ontogenez); 3) insanın cəmiyyətin bir üzvü kimi formalaşmasında (filogenez) [4].

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi həmişə müxtəlif elm sahələrini təmsil edən alimlərin təbii marağına səbəb olmuşdur: filosofların, sosioloqların, linqvistlərin, psixoloqların, linqvokulturoloqların və s. Təəccüblü deyilki, hər bir mədəniyyətin özünə aid dil sistemi vardır və onun vasitəsilə həmin mədəniyyətin nümayəndələri bir-biri ilə ünsiyyət qura bilər. Beləliklə, hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin inkişafında dilin dəyəri nəzərəcarpacaq qədər böyükdür.

Dil, milli mədəniyyətin təməl ünsürü və daşıyıcısıdır. Maddi-mənəvi və mədəni dəyərlərin formalaşmasında və nəsil-dən-nəsilə ötürülməsində dilin inkaredilməz bir rolu vardır. Keçmişdən bu günə qədər ədiblər öz dövründə baş verən hadisələrin, mövcud anlayışların, adət-ənənələrin izlərini istər- istəməz, yazılı və ya şifahi şəkildə yaratdıqları əsərlərində əks etdiriblər. Bu əsərləri oxuyan yeni nəsil öz mədəniyyətini, dəyərlərini öyrənir və sosial bir miras olaraq özündən sonra gələn nəsillə ötürür. Bütün bunlar dil sayəsində həyata keçəndi üçün dil və mədəniyyət bir-birini tamamlayan və bir-birindən ayrılmayan ünsürlər kimi hesab edilməlidir.

Dil duyğu və düşüncənin sanki bir “qabıdır”. Bir millətin bütün duyğu və düşüncə xəzinəsi dil “qabı” və ya “qəlibinə” tökülür və bu “dil qabı” ilə bir yerdən digər yerə, nəsil-dən -nəsilə ötürülür. Yazı dilin səssiz vasitəsi olaraq onun bir hissəsidir. Lakin, mədəniyyət söz ilə də, yəni şifahi şəkildə də bir millət arasında yayılır.

Dil mədəniyyətin təməli olduğuna görə, bir millətin dil ilə ifadə etdiyi sözlü, yazılı hər şey mədəniyyət konseptinə daxil olur. Səhərdən axşama qədər evdə, küçədə, bazarda, iş yerində, ictimai yerlərdə danışan hər kəs özü də bilmədən “dil tarlasını əkir-biçir”. Dilin duyğu və düşüncə ilə dolmasının başlıca səbəbi məhz budur, yəni dilin gündəlik həyata çox yaxın olmağıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, dil hər hansı bir xalqın mədəniyyətini (mentallıq) özündə əks etdirir. Bəzi nəzəriyyələrə görə, dil xalqın düşüncə tərzini əks etdirir. Məsələn, şimal xalqlarının dilində «qar» anlayışını ifadə edən kifayət qədər söz vardır: «nysnö (yeni qar)», «pudersnö (narın qar)», «flingsnö (iri qar dənəciyi)». isnâlar (buz iynəsi və ya sırsıra) və s. Ancaq rus dilində isə yalnız bir söz mövcuddur: « снег ». Bu faktı nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hər bir xalq eyni predmetə,

eyni dünyaya müxtəlif prizmadan yanaşır.

Düşünülür ki, hər bir xalqın özünəməxsus açar sözləri var (bu açar sözlər daha çox atalar sözləri və deyimlərdə istifadə olunur). Açar sözlər xalqın ruhunu əks etdirir. Məsələn, diqqət, səliqə, dəqiqlik kimi açar sözlər alman mədəniyyətinə xasdır. Azərbaycan dilində mövcud olan açar sözlərinin tam siyahısı olmasa da, hörmət, tərbiyə, ana vətən, ağsaqqal, odlar yurdu və s. kimi sözlərin dilimizdə nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu hamıya yaxşı məlumdur.

Əslində dili yaradan həyatdır, daha doğrusu, sosial həyatdır. Məsələn, ana öz övladına bir oyuncaq verərkən ona deyir: “Bax, sənə oyuncaq maşın almışam”. Beləliklə, uşaq, oyuncaq sözü ilə bərabər «maşın» kəlməsini də öyrənmiş olur. Lakin, dil hər zaman bu cür şəkildə, yəni bir əşya göstərilərək, ya da vizual şəkildə öyrənilə bilməz. Buna sübut olaraq, körpənin ətrafında mənasını anlamadığı bir çox səsləri eşitdiyini və zaman keçdikcə həmin səslərin hər hansı bir şeyə uyğun olduğunu və işarə etdiyini öyrəndiyini deyə bilərik.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək, dil və mədəniyyətin bəzi ortaq cəhətlərini təyin etmək olar:

- Dil və mədəniyyət insanın dünyagörüşünü əks etdirən təffəkkür formalarıdır; [1]
- Dil və mədəniyyətin subyektivi insan (individue) və cəmiyyətdir (sosiium); [1]
- Dil və mədəniyyətin iki xarakterik xüsusiyyəti vardır-normativlik və tarixilik;
- Dil və mədəniyyət keçmiş ilə gələcək arasında bir körpü rolunu oynayır;
- Bir cəmiyyətin formalaşmasında və inkişaf etməsində dil və mədəniyyətin önəmli bir payı vardır;

- Dil və mədəniyyət bir cəmiyyətin yaşayış tərzini özündə ehtiva edir;
- Dil və mədəniyyətin öz daxili prinsip və qanunauyğunluqları vardır;
- Dil və mədəniyyət nəsil-dən- nəsillə ötürülür;
- Dil və mədəniyyət daim inkişaf edir;
- Dil və mədəniyyət kütləvidir;
- Dil və mədəniyyət bir-birilərini tamamlayır və ayrılmaz bir vəhdət təşkil edir.

Beləliklə, dil unikal sistemdir. Dil danışanın təxəyyülündə silinməz iz buraxır və onlarda dünyagörüşünü, dünyanın mənzərəsini formalaşdırır.

Açar sözlər: mədəniyyət, cəmiyyət, dünyagörüşü, konsept.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 2008,91s.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии, Изд. 2-е. М.: Прогресс, 2002, 656 с.
3. Толстой Н.И. Избранные труды. Т. III: Очерки по славянскому языкознанию. М.: “Языки русской культуры”, 1999.
4. Grimm Märchen Texte [electron resurs].: <http://www.grimmsmaerchen.net/texte/>

THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND CULTURE AND THEIR MUTUAL FEATURES

The article deals with the link between language and culture whilst a communicative event takes place among the members of a society. The relationship between language and culture can be analyzed from three different perspectives. According to the first viewpoint, language is the part of culture. In the second perspective, language is only considered to be a reflection of culture. However, the third perspective takes language neither as a form nor the element of culture. The overall idea of the article is that language is not just a tool for the exchange of information, but also it reflects culture, values, perceptions and identities.

Keywords: culture, society, worldview concept.

QLOBALLAŞAN DÜNYA VƏ İNSANIN DİNİ –MƏNƏVİ ÖZÜNÜTƏSDİQİ PROBLEMI

Məmmədtağı Rzayev

Bakı Slavyan Univesiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: m.rzayev@hotmail.com

İnsanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri bəşəriyyət üçün həmişə əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində sosial-mədəni mühitin dəyişməsi ilə bu keyfiyyətlər fərqli məzmun çalarlarına malik olsalar da, bütövlükdə cəmiyyət üçün aktuallığını itirməmişdir. Qloballaşma dövrünün həmin mövzuda öz tələbləri formalaşmışdır. Bu tələblər əsasən bəşəriyyətin mövcudluq şərtlərinin mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Müasir dünyamızda risk faktorunun rolu artır, sistem keyfiyyətlər daha aktual olur, qlobal xarakterli problemlər getdikcə kəskinləşir. Bu faktorların kompleks təsirləri nəticəsində bəşəriyyətin mövcudluğu ilə insanın mövcudluğu şərtləri bir-birindən asılı hala gəlir. Mədəniyyətlərarası əlaqələr, dinlərarası dialoq, insanın mənəvi keyfiyyətləri, ideologiya kimi faktorlar bütövlükdə bəşəriyyət üçün son dərəcə aktuallaşmışdır. “Azərbaycanda tarix boyu müxtəlif din və təriqətlərə mənsub insanlar arasında qarşılıqlı ehtiram və anlaşma hökm sürmüş, bu səpkidə münaqişələr baş verməmişdir” [3, s.21]. XXI əsrin “informasiya əsri”, “humanitar əsr” kimi obrazlı ifadə edilməsi, sadalanan problemlərin insanın mövcud olmasının fundamental xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğunu göstərməkdədir. Müasir dünyamızın bu özəllikləri bəşər tarixində həmişə böyük rol oynamış, onun dini-mənəvi dəyərlər məsələsini daha əhəmiyyətli etmişdir. Din müasir dünyada əsasən üç sosial funksiyanı yerinə yetirir. Birincisi, dini institutlar inanc sahiblərinin mənəvi formalaşmasını həyata keçirir. Bu, insanlarda diniliyi və vətəndaşlığı tərbiyə edir, xeyirxahlıq hissini gücləndirir. İkincisi, dini təşkilatlar xeyriyyə fəaliyyəti ilə də məşğul olurlar. Üçüncüsü, din nümayəndələri ictimai fəaliyyətdə aktiv iştirak edirlər, siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin, millətlərarası və dövlətlərarası münasibətlərin normallaşmasında, sivilizasiyanın qlobal problemlərinin həll edilməsində aktiv iştirak edirlər. Dinin bu funksiyaları yerinə yetirməsi yalnız onun institutlaşması prosesinin müasirləşməsi ilə bağlı deyil. Bütövlükdə insan-cəmiyyət və cəmiyyət-təbiət münasibətləri sistemi yeniləşir, fərqli çalarlar kəsb edir və bununla da meydana yeni sosial-mədəni faktorlar çıxır. Eyni zamanda, dini dünyagörüşü tarixən insanın mənəvi-etik keyfiyyətlərinin formalaşmasında ciddi rol oynamışdır. Müasir cəmiyyətlərdə mədəniyyət sahəsinin oynadığı aktual rolu heç kəs inkar edə bilmədiyi kimi, dini dünyagörüşünün cəmiyyətin mədəni həyatına ciddi təsirini də arxa plana atmaq konstruktiv deyil. Bu baxımdan insanın mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin formalaşmasında dini faktorun yeri və rolu məsələsinin aktuallığı daha da artmış olur. Müasir cəmiyyətlərin din və mədəniyyət sahələrinin bir-biri ilə vəhdətdə olması faktı insanın mənəvi özünütdədiqi probleminin müxtəlif aspektlərdə təhlilini zəruri edir. Dini məqam bir sıra hallarda qədimi olmaqla yanaşı, gizli olduğundan onun üzə çıxarılması və təhlili üçün çox incə kulturoloji vasitəyə ehtiyac yaranır. Bu zaman dini təlimlərin keçdiyi tarixi yolu, topladığı bilikləri xüsusi metodologiya ilə öyrənmək lazım gəlir. Məsələ həm də ondan ibarətdir ki, din adətən yeniləşməyə kəskin reaksiya verir, insanın mənəvi dəyərlərinin sabit qalmasına çalışır ki, bu da sürətli dəyişikliklərlə xarakterizə olan müasir dünya reallıqları ilə dini dünyagörüşü arasında mürəkkəb münasibətlər yarada bilər. Dinin düşmənlər axtarışı özünü göstərir. Eyni zamanda, missionerlik və təbliğatın intensivliyinin yüksəldiyi müşahidə edilir. Dini təbliğatda informasiya texnologiyasının bütün növlərindən istifadə edilir. Missionerlər isə dünyanın istənilən guşəsinə baş çəkə bilirlər. Bu mənada dini təbliğat da qloballaşmış müxtəlif dini təlimlər arasında mübarizə yeni çalarlar kəsb edir. Bəzi hallarda bu mübarizə kəskin qarşıdurmalarla, əks-təbliğatın radikal formaları ilə müşayiət olunur. Söhbət insanın dini-mənəvi özünütdədiqindən gedirsə, bu cür vəziyyətin yaranması insanların düzgün həyat mövqeyi seçməsində çətinliklər yarada bilər. O cümlədən, müxtəlif təriqətlərin fəaliyyətlərini artırması ilə əsasən gənclər mənəvi-əxlaqi cəhətdən ziddiyyətli məlumatlar alırlar. Onları öz təsiri altına alan təriqətlər fərd-cəmiyyət münasibətlərində süni problemlərin yaranmasına

çalışırlar. İnsanın mənəvi-əxlaqi dəyərlərə münasibəti bu kimi təsirlərlə təhrif ola bilər. O cümlədən, din kimi həssas bir sahənin əsl mənasını yanlış anlamaq ehtimalı artır. Dini-mənəvi özünütəsdiq sonucda fərd səviyyəsini aşaraq cəmiyyət və sonra bəşəriyyət miqyasında yanlış yola salına bilər. İnsanın özünütəsdiqinin tarixi dinamikasının bu cür pozulması qətiyyənlə qəbul edilə bilməz. Müasir insan üçün dini-mənəvi özünütəsdiq həm də dünyanın xilas səviyyəsində vacib olan faktordur. Bu mənada dini baxışların yeniləşməsi insanda insaniliyin daha dərin mənalarını tapmaq kimi mürəkkəb bir proseslə xarakterizə olunur. Bu cür dini təcrübə ciddi sosial əsasla malikdir, daha dəqiqi desək, qlobal miqyasda insan cəmiyyətinin təşəkkülü müzakirə mözusunur. Razılaşmaq lazımdır ki, problemin bu aspektdə qoyuluşu kifayət qədər yeni məqamları ortaya çıxarır və aktuallaşdırır. İnsanların həyatı bu gün ümumi texniki bazaya əsasən, yeni kommunikasiya və nəqliyyat əlaqələrinə görə, elmi və informasiya əlaqələrinin dünya miqyaslı olması, ümumi təhlükələrin mövcudluğu, tale ümumiliyi ilə bir-birinə bağlıdır. Planetdə yaşayan insanların problemləri ümumi olduğundan bir yerdə çıxış yolları aramaq ehtiyacı artmışdır. Bu problemləri birgə həll etmək üçün isə insanların ortaq mənəvi-əxlaqi dəyərlərə sahib olması lazım gəlir. Məsələnin bu tərəfi mürəkkəb faktorlara bağlıdır. Problem ondan ibarətdir ki, qloballaşma özü ilə etnik şüurun qabarmasına səbəb olmuşdur. Bu da milli ənənələri itirmək təhlükəsindən insanların narahat olmağa başlaması ilə müşayiət olunur. Özünəməxsusluğu itirməmək istəyi mənəvi-əxlaqi dəyərləri daha həssas mövzuya çevirir. Çünki müxtəlif mənəvi-əxlaqi dəyərləri olan dünyamızda onların dartışması, müqayisəsi, ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi müşahidə olunur. Bu prosesə ən həssas reaksiyanı din verir. O cümlədən, “kiçik qrupların dini” kimi tendensiyalar artır. Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin bu səviyyədə parçalanması insanın bütün mənəvi fəaliyyət sahələri arasında əlaqələrin inkişafını tələb edir. Çünki insanların həmrəyliyi, əməkdaşlığı, qarşılıqlı yardımı mənəvi parçalanma prosesini dayandıra bilər. İnsanın özünün bütövlüyü ilə dünyanın bütövlüyü arasında harmoniyanın yaranmasına nail olmaq lazım gəlir. Ona görə də bu gün din və fəlsəfinin, din və incəsənətin, din və elmin “ittifaqı” məsələsi aktuallaşmışdır. Bu prizmadan baxdıqda dini-mənəvi dəyərlərin insanın özünütəsdiqində rolu məsələsi də gündəmə gəlməkdədir. Din insanları və sivilizasiyaları təkcə mənəviyyatla deyil, həm də ənənə ilə, ruhaniliklə birləşdirir. Dini başlanğıc olmayanda insan başlıca keyfiyyəti – humanizmi itirir. Dini ideya, fəlsəfi və ya elmidən fərqli olaraq, hər kəsin əlinin çatdığı sahədir. Din həmişə “mənəviyyatın toplandığı sahə” olmuşdur. O, sadəcə insanlıq etalonu yaratmamış, xalq kütləsini qızıl vədlərlə dumanlandırmamış, etik təkmilləşmə prosesi olmuşdur. Mənəvi ideal və mənəvi həyatın rolunun artdığı müasir şəraitdə dini faktoru təbii ki, kənara qoymaq olmaz.

Problemin aktuallığının başqa tərəfi fəlsəfi-elmi idrakın daxili inkişaf özəllikləri ilə bağlıdır. Müasir idrak klassik idrakdan bir çox parametrlərə görə fərqlənir. Onların sırasında elmlərarası inteqrasiyanın intensivləşməsi ayrıca yer tutur. İndi faktiki olaraq bütün elm sahələri arasında “körpü” vardır. Humanitar elmlər və təbiətşünaslığın da qarşılıqlı təsirləri güclənmişdir. Bu vəziyyət bütövlükdə insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri arasında sıx bağlılığın olması ilə izah edilir. O cümlədən, dini, fəlsəfi, elmi və s. fəaliyyət sahələri bütövün bir-birindən ayrılmaz sferaları təsirini bağışlayır. Bu sferaların hər biri üçün insan amili önəmli olduğundan mənəvi-əxlaqi, dünyagörüşü, kreativ xarakterli məsələlərin aktuallığı artır. İnsan idrakı praktiki fəaliyyətlə birgə dini-mənəvi özünütəsdiqin əhəmiyyətini qəbul etməli olur. Yeni insan yetişdirmək problemi bütönlükdə bəşərin vacib vəzifəsi olaraq qarşıda durur. Azərbaycan cəmiyyəti üçün bu məsələnin aktuallığını akademik Ramiz Mehdiyev ayrıca vurğulamışdır: “Azərbaycan xalqının böyük tarixi nailiyyətidir ki, bütün təsirlərə baxmayaraq, biz öz dilimizi, dinimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlaya bilmişik. Lakin qloballaşma çağırışlarına məruz qalan ailə artıq XXI əsrdə bu məsələlərin həllində əvvəllər oynadığı rolu, sözsüz ki, oynaya bilmir. Milli dəyərlərlə əlaqəli problemlər üzərində dayanaraq xüsusi qeyd etmək istədim ki, bunların tam həllini tapması müstəqil respublikamızın vətəndaşlarının tərbiyəsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub yaşadılması və zənginləşdirilməsi ailədən də çox cəmiyyətdən asılıdır” [9, s.16].

Deməli, cəmiyyət miqyasında layiqli insan tərbiyəsi məsələsi aktuallığını zərrə qədər də azaltmamışdır. Bu problemin həllində elmi idrakın çox əhəmiyyətli rolu olduğunu qəbul etmək lazımdır. Həmin məqamda fəlsəfi-elmi idrakın təkamül özəlliyi ilə cəmiyyətdə insan tərbiyəsinin praktiki aspektləri arasında qarşılıqlı əlaqə problemi bütün əhəmiyyəti ilə göz önünə gəlir. O cümlədən, insanın dini-mənəvi özünütdədiyi prosesinin bütövlükdə cəmiyyətin sosial-mədəni transformasiyaları bağlılığında mahiyyətini dərk etmək zərurəti aydın görünür. İnsan toplumunu bütövləşdirən, ictimai həyatın mənasını yaradan təfəkkürün formalaşması qədimdə olduğu kimi indi də xilas yoludur. Dini-mənəvi dəyərlərə bu prizmadan baxanda söhbətin bütövlükdə insanın fərd və toplumun kollektiv reallıq olaraq qurtuluşundan getdiyinə əmin oluruq.

Nəhayət, mədəniyyətlərin differensiasiyası daim yeni, gözlənilməz faktlar, şirnikdirici ideyalar və təhlükələr axınında yaşamağa məcbur edir. Bir böhrandan çıxış digərinə aparır. Açıq qalan sualların sayı sürətlə artır. İnsanların əksəriyyəti bu cür “açıq cəmiyyətdə” özünü itirir, özgələşir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə isə fundamentalist hərəkatlar, orta əsr dəyərlər ierarxiyasını bərpa etmək cəhdləri tüğyan edir. Bu cür faciəvi parçalanmanın qarşısını almaq üçün ciddi fəlsəfi və elmi təhlilə əsaslanan mənəvi, mədəni, əxlaqi və dini transformasiya konsepsiyalarına ehtiyac vardır. Faktiki olaraq insan özünütdədiyi bəşəriyyətin birləşdirici ideyası olmalıdır.

Açar sözlər: İnsan özünütdədiyi, din, şəxsiyyət, mədəniyyət, azadlıq.

Ədəbiyyat

1. Baxşəlieva G. Dini radikalizm meyillərinin qarşısının alınması milli maraqlara xidmət edir. Strateji təhlil. Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinə, beynəlxalq münasibətlərə dair analitik jurnal, Say 2 (9) 2014, ss19-27.
2. Əlizadə A. Xristianlıq fəlsəfəsi. Bakı, Təknur, 2006, 283 s.
3. Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış // Fəlsəfə və Sosial-siyasi elmlər. Elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2009, № 4(28), s. 9-32.
4. Xəlilov S. S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika). Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2006, 420s.
5. Торчинов Е.А. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния. СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1998, 302 с.

GLOBALIZING WORLD AND HUMAN'S RELIGIOUS–SPIRITUAL SELF-DETERMINATION PROBLEM

The article focuses on human problems. It is attempting to investigate the morality of man in a globalizing world.

Key words: Human self-determination, religion, identity, culture, freedom.

XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNÜN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ MENTALİTET PROBLEMI

Nazilə Səfərova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Mədəniyyət insanın mövcudluq üsulu və insanlığın göstəricisidir. İnsan öz fiziki və intellektual fəaliyyəti nəticəsində maddi və mənəvi dəyərlərin toplusu olan mədəniyyəti yaradır. Bununla da özünün, həmçinin də təmsil olunduğu cəmiyyətin həyatını təşkil və təmin etmiş olur, yəni öz fəaliyyəti ilə insan sadəcə olaraq gündəlik həyatı tələbatlarını ödəməklə məhdudlaşmır. O həm də yeni dünya yaradır, gözəllik bərqərar edir, dünyada mövcud olanların ən yüksəyi olan insanın özünü əməyinin nəticəsi formalaşdırır. Beləliklə də, insanın yaradıcı əməyi mədəniyyətin mənbəyini təşkil edir. Mədəniyyətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri millilikdir. Milli-mənəvi özünəməxsusluğu dil, adət-ənənə, din, ümumi tale birliyi və s. əks etdirən millilik isə mentalitet ilə əlaqədardır. Mentalitet (mentallıq) – latınca ağıl, təfəkkür, mənəvi tərz, düşüncə, fikir tərzini deməkdir. Əslində isə mentalitet yaşam tərzini, vərdişlər toplusu, düşüncə birliyi kimi mənalarla daha çox bağlıdır.

Bu anlayışı elmə fransız filosofu və psixoloqu L. Levi Bryül (1857-1939) gətirmişdir. O, yazısı olmayan ibtidai xalqların yaşam tərzini, əlaqə, zövq və s. davranış tərzini tədqiq etmiş və onları müasir insanla müqayisə etmiş, bu iki oxşar, həmçinin bir o qədər fərqli olan fərqlərin həyat tərzindəki inkişafı, nisbi oxşarlığı və böyük fərqi göstərmək üçün «mentalitet» termini işlətməmişdir. Onun fikrincə, «insan ruhunun məntiqi strukturu hər yerdə eynidir, lakin ibtidai insanın müasir insandan fərqli olan bir fikir, düşüncə qabiliyyəti olmuşdur». Levi-Bryülün mentalitet nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, əqli funksiyaların ictimai formaldan asılılığını ön plana çəkmişdir. Bu ideya isə marksist mövqelərə çox yaxındır [6, s.1].

Mentalitet problemi amerika mütəfəkkirlərini də bu və ya digər formada maraqlandırmışdır. Məsələn, Ralf Emerson (1803-1882) «mentallıq» anlayışını dəyər və həqiqətlərin ilkin mənbəyi olan ruhun, mənəviyyətin metafizik əhəmiyyəti haqqında təhlillərində tətbiq etmişdir. Başqa bir amerikalı sosioloq A. de Tokvil (1805-1859) «Amerikada demokratiya» (1835) kitabında həmin ölkə sakinlərinin ictimai şüurunu tədqiq edərək onların milli xarakterinin formalaşmasında ilkin vərdiş və ehtiras, düşüncələrin mənşəyini aydınlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. O, belə bir nəticəyə gəlir ki, ABŞ-da yaşayan hər kəs öz əqli fəaliyyətini eyni qaydalara istiqamətləndirir. Bu isə kollektiv mentallıq haqqında ideyanın formalaşmasına təkan verir [3, s. 7-8].

Kulturologiyada mentallıq və ya mentalitet problemini alman-amerikan psixoloqu və filosofu E. Fromm (1900-1980) də araşdırmışdır. O, «Azadlıqdan qaçış» (1941) adlı əsərində elmi dövriyyəyə «sosial xarakter» anlayışını gətirmişdir. Onun fikrincə, sosial xarakter anlayışı ictimai proseslərin anlaşılması üçün açardır [1].

Mentallıq problemi görkəmli psixanalitik Z. Freydin (1856-1939) yaradıcılığında da, xüsusilə onun kütləvi psixologiyaya aid tədqiqatlarında əhəmiyyətli yer tutur. O, «Kütlə psixologiyası və insan məni»nin təhlili əsərində sosial əlaqələrin təbiətindən söz açmış, kütlə psixologiyasının spesifik cəhətini onun şüursuz, təhtəşüuri olaraq lider və başçıya pərəstis etməsində görmüşdür. Bu da mentallıq haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına kömək edir [2, s.1-2].

Qeyd edilən baxışları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mentalitetin formalaşmasına sosial mühit, yaşayış tərzini, siyasi və mədəni, psixoloji amillər, həmçinin də milli-etnik şüurun dərk edilməsi təsir göstərir. Milli-etnik mənlilik şüuru insanın bu və ya digər cəmiyyətə, mədəniyyətə, sosial qrupa və etnik birlik formasına mənsub olduğunu anlamasına, onun milli mənsubiyyətlə dini mənsubiyyəti fərqləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Milli mənsubiyyət öz ifadəsini ilk növbədə dildə tapır. Hər şey dildən başlayır. Xalqın dilini onun çoxəsrlik həyatının güzgüsü, nəsillər arasında ötürücü əlaqə, yaddaş vasitəsi, xalqın tam və həqiqi tarixi adlandırmaq olar. Kitabın, məktəbin olmadığı

zamanlardan başlayaraq bəşəriyyətin sonrakı inkişaf mərhələlərində, o cümlədən insanların keçmiş, bu günü, gələcəyi arasında körpü salaraq onları maarifləndirməkdə, milli özünü dərk hissələrinin formalaşdırılmaqda və onu gələcək nəsillərə ötürməkdə milli dil ən mühüm vasitə hesab olunur. Dil xalqın mədəniyyətidir. Dilin xidmət etdiyi xalq yox olarsa, dil də məhv olar. Odur ki, dil təkə ünsiyyət vasitəsi kimi yox, milli fikrin, təfəkkürün, dünyagörüşünün, milli davranışın fundamental nizam və qaydası kimi yanaşmaq məsləhət görülür [7, s.6-7].

Milli mentalitetin formalaşmasında vətənpərvərlik şüurunun böyük rolu vardır. Bu şüur forması insanın təfəkküründə vətən haqqında, onun tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, vətənpərvərlik davranış formaları barədə bilikləri əks etdirir. Vətənpərvərlik şüuru eyni zamanda mənəvi fenomen kimi çıxış edir, vətənin müdafiəsi, ölkənin faydası üçün lazım olan fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi təsəvvürlərin məzmununu müəyyənləşdirir. Vətənpərvərlik şüuru özü əxlaqi dəyər olmaqla vətənin sosial dəyərlərinə münasibətdə müəyyən meyar rolunu oynayır, şəxsiyyətin ətraf hadisələrə dəyər yönümlərini formalaşdırır [4, s.8].

Milli mentalitetin formalaşmasında siyasi amillərin, xüsusilə də dövlətin böyük rolu vardır. Dövlət bütün sosial-sinfi strukturu əhatə etməklə, bütün sinif və təbəqələrdən ibarət olan insan qruplarının mənafeyinə bu və ya digər dərəcədə toxunur. Odur ki, dövlət ölkənin mövcudluğu və tərəqqisinə kömək edən, bütöv bir tam kimi götürülən xalqın mütəşəkkil hüquqi həyatını təmin edən hakimiyyət institutlarının (qanunverici, icraedici, məhkəmə) normal fəaliyyətini, nəzarət, intizam, tərbiyə, mədəni və təsərrüfat quruculuq vəzifələrini həyata keçirən, öz ərazisini nəzarətdə saxlayan, xalqını xarici təhlükədən qoruyan, digər dövlətlər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirməyə təminat verən, təbii mühiti və mədəni dəyərləri qoruyan orqanlar sistemidir. Bu baxımdan da hakimiyyətə gəldiyi andan (1918-ci il 28 may) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına xidmət edən tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Mədəni quruculuq sahəsində aparılan siyasətin xalqımızın mənəvi zənginləşməsi və milli-etnik şüurunun dərk etməsində xüsusi əhəmiyyəti vardır. AXC hökuməti ilk növbədə 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi və hökumət xalqın maariflənməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Ona görə də təşkil edilən ilk hökumətin tərkibində Xalq Maarif Nazirliyi təsis edilmişdi.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanda 637 ibtidai, 23 orta ixtisas məktəbi və bir ali məktəb (1919-cu il noyabrın 15-də Bakı Universitetində 2 fakültə – tarix-filologiya, tibb fakültələri işə başladı) fəaliyyət göstərirdi. 1919-cu ilin sentyabrında 100 nəfər azərbaycanlı gənc Osmanlı, Fransa, İtaliya, Rusiya və böyük Britaniya dövlətlərinin ali məktəblərində təhsil almağa göndərildi. Eyni zamanda milli cəmiyyətlər, o cümlədən «Türk ocağı», «Qurtuluş» cəmiyyəti, milli mətbuat yaradıldı. Bakı, Gəncə və digər şəhərlərdə 89 adda qəzet və jurnallar nəşr olunurdu. Dövlətin rəsmi orqanı kimi «Azərbaycan» qəzeti nəşr olunurdu. Bütün bunlar, o cümlədən də Azərbaycanın həmin dövrdə yaşamış və istiqlal uğrunda mübarizəni özündə əks etdirən əsərlər yaratmış görkəmli ədibləri (C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, H.Cavid, A.Şaiq və b.) xalqımızın milli şüurunun inkişafına xidmət etmişlər [5].

Göründüyü kimi, AXC hökumətinin qısa müddətli, yəni 23 aylıq fəaliyyətinin milli mədəniyyətin inkişafında və milli mentalitetin formalaşmasında müsbət təsiri olmuş və uzun müddət xalqımızın şüurunda öz izlərini saxlamışdır. Bunun nəticəsində Sovet dövründə xalqımız öz milli-etnik mənlik şüurunun dərk etmiş, milli mənsubiyyətlə dini mənsubiyyətin fərqi anlamış və 1988-1990-cı illərdə milli-azadlıq mübarizəsində, eləcə də Qarabağ müharibəsindəki döyüşlərdə şücaətlə vuruşmuşdur. Beləliklə, qorxmaz, mübariz Azərbaycan xalqının mətin nəsli yetişmişdir və bu nəsil ənənələri gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Açar sözlər: mədəniyyət, millilik, milli-etnik şüur, mentalitet, dil, vətənpərvərlik, cəmiyyət, təhsil

Ədəbiyyat

1. Fromm E. http://www.cafrande.org/ozgur_lukten-kacis_bizeyin-ortaya-cikisi-ve_03_gur-luk-kavrami-erch-fromm
2. Freydizm haqqında bir neçə söz. <http://yeni.az/category/maraq/39177>
3. Manafova M. Kulturologiya (Mədəniyyətşünaslıq). Kayzen.az, 2012, 30 iyul. 21:48
4. Ömərov V. Azərbaycançılıq və vətənpərvərlik tərbiyəsi, Səs qəzeti 2012, 8 fevral, s.10.
5. Ömərov V. AXC. Preslib.az
6. Teymurova N. "Nərminin sehrli dünyası". Sizin mentalitet.şərhələr blogspot.com. s. 1-4.
7. Vəliyeva S. Milli Dövlətçilik Hərəkatının yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti Dövründə-Azərbaycançılıq ideyası, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İşlər İdarəsinin kitabxanası, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı,2003.

THE PROBLEM OF MENTALITY IN THE AGE OF THE AZERBAIJAN CULTURE

The article deals with the theme of Culture its own peculiarities and the mutual relations with their mentality. Mainly the scientific view of European linguistics is taken when investigate this article at the same time in our country the Government takes an active part in the forming of our National Mentality and its importance for building our cultural life and it is one of the important branches of our cultural life.

Keywords: culture, nationalism, ethno-national identity, mentality, language, patriotism, society, education

MÜŞTƏRƏK KULTUROLOJİ DƏYƏRLƏRİN ARAŞDIRILMASI PROBLEMİ

Gözəl Tağısoy

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gozal91taghisoy@gmail.com

Azərbaycanın mədəni özünəməxsusluq, milli, mədəni və dini tolerantlıq sahəsində dünya üçün nümunəvi bir məkan olması faktı artıq mədəni dünya tərəfindən təqdir edilməkdədir. Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq üçün daha münasib bir məkan hesab edilməsi və burada keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə "Mədəniyyətlərarası uyğunluqlar", "Müxtəlif mədəniyyətlərin idarəedilməsinə dair yeni konsepsiya", "İrs və mədəniyyətlərarası dialoq – hamımız birgə milli irsdən dünyəvi irsə doğru" və s. kimi mövzuların müzakirəsinə geniş yer verilməsi faktı bir tərəfdən mədəni əlaqələr sahəsindəki tarixi irsin mənimsənilməsindən xəbər verirsə, digər tərəfdən bu, həm də tarixi-kulturoloji təcrübənin modern Azərbaycan cəmiyyətinə tətbiqinin uğurlu nəticələrinin göstəricisidir. Bu mənada Azərbaycan Avropa mədəni proseslərində yeni bir istiqamətin əsasını qoymuşdur. Son on il ərzində "mədəniyyətlərarası dialoq" mövzusu mədəniyyət problemlərinin həllinə cavabdehlik daşıyan qurum və şəxslər qarşısında prioritet məsələ kimi meydana çıxmışdır. Hazırda mədəni müxtəlifliyə qarşılıqlı hörmət və hüquqların qorunması elə bir prinsipə çevrilmişdir ki, mədəniyyətlərarası dialoqun qurulması üçün siyasətlər, proqramlar və yeni konsepsiyalar bu reallığa əsaslanır.

Beynəlxalq mədəniyyət tədbirlərinin nəticələri belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə mədəni irsin mühafizəsi, mədəniyyətlərarası dialoq və multikulturalizm mövzularından

danışılarkən müqayisəli təhlillərin ən optimal variantları Azərbaycan reallığına və örnəyinə əsaslanacaqdır. Çünki mədəni inteqrasiya sahəsində qazanılmış uğurlarla yanaşı, bu gün kulturoloji sahədə aparılan tədqiqatlar da Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyini, rəngarəngliyini və milli özünəməxsusluğunu təsdiq edir. Mənbələr də Azərbaycan mədəniyyətinin kökünün əsrlərin dərinliyinə gedib çıxması həqiqətini təsdiqləyir. Təbii ki, belə bir kulturoloji irsin formalaşmasında türk xalqları ilə qarşılıqlı mədəni əlaqələrin rolu danılmazdır.

XXI əsr mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə, nizamlanmasına, mədəniyyətlərin zənginləşməsinə diqqətin artması ilə fərqlənir. Bütün bunlar Azərbaycan mədəniyyətinin mənəvi diapazonunun genişlənməsinə kömək edir. Əlaqələrin qurulması və inkişafı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin elmi dərk edilməsi də inkişaf edir. Azərbaycanın milli özünəməxsusluğu haqqında anlayış dərinləşir. Belə ki, yalnız Azərbaycan mədəni irsində özünü təzahür etdirən orta q tendensiyaların müqayisəli təhlili mədəniyyətin vacib tərkib hissələrini differensasiya etməyə imkan verir.

Azərbaycan cəmiyyətinin iqtisadi, siyasi və xüsusən mədəni sahələrdə inkişafı qarşılıqlı əlaqələr kontekstində böyük məna kəsb edir. Qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasının konkret yollarını üzə çıxarmağa və türk xalqlarının mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə təşəkkül tapdığına təsdiqi üçün zəmin yaradır. Azərbaycan mədəni irsində yüksək humanist ideallar, ümumbəşəri estetik prinsiplər, mənəvi mədəniyyətin universallığı həmişə əsas götürülmüş və ümumbəşəri, realist tendensiyalar daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Ona görə də türk xalqlarının mədəniyyəti ilə müvafiq əlaqələr Azərbaycan mədəni irsini zənginləşdirmiş, onun yüksəlişinə təkan vermişdir.

Ümumtürk orta q dəyərlərini özündə ehtiva edən Azərbaycan kulturoloji irsi tarixən olduğu kimi bu gün də mədəni inteqrasiya yolu ilə zənginləşməkdədir. Təbii ki, dünya mədəni naliyyətlərindən bəhrələnmə yolları qarşılıqlı ünsiyyət və anlaşma, mədəni-mənəvi dəyərlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sayəsində inkişaf etdirilmişdir. Tarixən xalqın mənəvi immunitetini də bu dəyərləri tədqiq edən ictimai və humanitar elmlər təmin etmişdir. Cəmiyyətin kulturoloji təfəkkür mədəniyyətinin formalaşması həm də tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasını tələb edir. Bu baxımdan ən mühüm məsələlərdən biri Azərbaycanın kulturoloji irsinin ümumtürk mədəniyyəti kontekstində araşdırılmasıdır. Həssas edirik ki, Azərbaycan mədəniyyətinin türk xalqlarının mədəni dəyərləri kontekstində öyrənilməsi dövlət mədəniyyət siyasətinin prioritet məsələləri ilə uyğunluq təşkil edir.

Azərbaycan mədəni irsini orta q türk dəyərləri kontekstində öyrənərkən isə qeyd etmək lazımdır ki, mədəni müştərəklikdən söhbət getdiyi təqdirdə ilk növbədə araşdırılacaq məsələlər içərisində coğrafi, tarixi-etnoqrafik və dini-mənəvi amillərin önə çəkilməsi zərurəti ortaya çıxır. Çünki mədəniyyətdə müştərəklik və ənənələrdə ortaqlıq payı öz təsdiqini məhz bu amillərin tədqiqi və şərhini ilə tapa bilər.

Mədəniyyətdə müştərəklik amilinə diqqət yetirən mütəfəkkirlərin və türk mədəniyyət birliyi uğrunda çalışmış fikir adamlarının qənaətləri də bu baxımdan çox diqqətəlayiqdir. Belə ki, onlar “türklər kimdir”, “türklərin dünyada yeri”, “türkləri nə gözləyir” və s. kimi taleyüklü problemlərin araşdırılması sahəsində ciddi işlər görmüşlər. O cümlədən, milli ruhlu Azərbaycan ziyalılarının əqidəsi həmişə türk kultür birliyi amalına xidmət etmişdir. Şərq xalqlarının tarixi və mədəni ortaqlığından, ənənə müştərəkliyindən yazan müəlliflər də oxşaq fikirləri qələmə almışlar.

Türk xalqlarının tarixi müqəddəratında müştərək amillərin rolu danılmaz bir faktdır. Bu amillər içərisində dilin və dinin rolundan bəhs edən tədqiqatçıların əsərlərindən öyrənirik ki, türklərin toplu halda yaşadıkları Orta Asiya dövründə şübhəsiz ki, aralarında tam bir mədəniyyət birliyi vardı. Bu müştərəkliyin müasir ölçülər baxımından nə qədər uyğun olmasından asılı olmayaraq, hər halda yabançı təsirlərdən daha çox azad idi. Çünki türklər Orta Asiyada hakim bir durumda olduğundan, təmasda olduğu yabançı kultürlərin nə maddi, nə də mənəvi təsiri altına düşməmişlər. Mədəniyyətdə müştərəkliyin səbəbləri içərisində din amilinin mühüm rolunu xüsusi dəyərləndirən M.Ə.Rəsulzadə belə bir qənaətə gəlir ki, “tarixi gedişat nəticəsində hətta buddizmin və xristianlığın hakim olduğu

ölkələrdə yayılmış türklər də əgər müxtəlif dinləri qəbul etmiş olsaydılar aralarındakı ortaqlıqdan az şey qalardı. Lakin türklərin 95%-nin islamı qəbul etmiş olmaları bu böyük təhlükəni aradan qaldırmışdır. Nəticədə bu gün türklüyün tək bir dili olduğu kimi, tək də bir dini vardır” [3, s.1-2].

Deməli, türk birliyinin təmin olunmasında dil faktoru ilə bərabər, islam dini də mühafizə funksiyası daşımışdır. Məhz bu amilləri nəzərə alaraq “türk dil birliyini müdafiə və təbliğ etmiş ziyalılar Azərbaycan dilinin tarixinin də yalnız türk dilinin tarixi ilə birgə öyrənilməsinə elmi saymışlar. Bu yanaşmaya görə Azərbaycan xalqının tarixi də kompleks şəkildə – xalqın mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin, elminin, ədəbiyyatının və nəhayət dilinin tarixilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir” [5, s.312].

Azərbaycan mədəniyyəti müsəlman şərqinin yaradıcılıq ənənələri ilə qarşılıqlı təsirlənmələr fonunda öyrənilərkən isə, coğrafi amillərin bu xüsusdakı əhəmiyyətini göstərən alimlər fikirlərini bu dəlillərlə əsaslandırmağa çalışırlar ki, fərqli millət və xalqdan onları şəxsiyyətlərin islam mədəniyyətinin inkişafındakı yerlərinin təyin olunma istəyi nisbətən yaxın zamanların işidirsə, coğrafi faktorların bu təsirlənmələrdəki payı daha qədimdir. Mədəniyyətdə ortaqlıq probleminə xüsusi diqqət yetirən M.Ə.Rəsulzadə heç təsadüfi deyildir ki, “Azərbaycan şairi Nizami” adlı əsərində [4] məsələyə daha geniş yer ayırmışdır. O, “Azərbaycan kultür gələnləri” əsərində də yazır ki, “Tarixi coğrafiya şərtlərinə görə Azərbaycan Şərq islam mədəniyyəti camiasına daxildir. Burada o, sadə bir obyekt olmaqla qalmaz. Müsəlman kultürünün bütün səhifələrində onun oynadığı subyektiv rol da böyükdür” [2, s.8].

Azərbaycan xalqı müştərək türk və islam mədəniyyətindən qazandığı dəyərləri müasir mədəni həyatında da yaşadır və dünyaya təbliğ edir. Məsələn, mentalitetlə sıx əlaqədə olan bir məqam ondan ibarətdir ki, insanpərvərlik, başqa xalqlara, digər din nümayəndələrinə qarşı dözümlülük, başqa dinlərə məxsus xalqların mədəniyyətinə, ənənəsinə hörmət hissi Azərbaycan xalqı üçün ta qədimdən xarakterik olmuşdur. Məhz bu cəhət Azərbaycan mədəniyyətinin açıqlığına, oğuz türklərinin bir çox əsrlər boyu əlaqədə olduğu ərəb, fars, türk və s. xalqların yaradıcılıq sivilizasiyasını dərk etməsinə və inteqrasiyasına səbəb olmuşdur.

Müasir kulturoloji fikrin, eləcə də Azərbaycan dövlət mədəniyyət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri də milli-mənəvi irs problemidir. Azərbaycanda müasir milli ideya Azərbaycanda yaşayan bütün etnosların birliyi kimi formalaşdırılır və habelə tarixən ortaq mədəniyyətin daşıyıcısı olduğu xalqlarla mədəni əlaqələr kontekstində nəzərdən keçirilir. Məhz buna görə müvafiq tədqiqatlarda da həm türk, həm fars, həm də ərəb mədəniyyət elementlərinin rolu vurğulanır. Vahid xalqa assimilyasiya azərbaycanlıların milli identikliyi müəyyən edir. Bu baxımdan milli mədəniyyətin bütün tərkib hissələrinin öyrənilməsi çox aktualdır və Azərbaycan tarixi bu mədəniyyətin genezisinin və təkamülünün dərk olunması üçün zəngin material verir.

Sözsüz ki, çoxəsrlik inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan mədəniyyəti digər başqa xüsusiyyətlərlə, məsələn, vahid mədəni tarixlə, mənəviyyatla, etnogenezlə bağlıdır. Belə ki, tarixən dünyagörüşlərin, dəyərlərin, təsəvvürlərin ümumi sistemləri mədəni yaradıcılığın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Türk dünyası ilə qarşılıqlı əlaqələr probleminin aktuallaşdırılması Azərbaycan kulturoloji fikrində, hər şeydən əvvəl mütəxəssislərin milli mədəniyyətin əsaslarını dərinlən dərk etmək təşəbbüslərindən irəli gəlir. Bu mənada, mədəni dünyaya inteqrasiya yolu tutmuş Azərbaycan Respublikasında uğurlu mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsi tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrini açmaqla milli köklərinə bağlı, intellektual və yüksək estetik zövqə malik olan yeni təfəkkürlü gənc nəsil yetişdirilməsini zəruri edir ki, bu sahədə tarixi-kulturoloji irsin öyrənilməsi mühüm aktualıq kəsb edir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq miqyasda nüfuzunun daha da artması, müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsi istiqamətində uğurlu siyasət həyata keçirilir. Eləcə də təhsil və mədəniyyətin inkişafı üçün zəruri qərarlar qəbul edilir. Dövlət aparatının, təhsil və mədəniyyət institutlarının Avropa standartlarına uyğun şəkildə qurulması istiqamətində səylər göstərilir. Milli-mədəni, intellektual qüvvələr öz fəaliyyətləri ilə dövlətin mədəniyyət sahəsindəki siyasətinin müasir

durumunu təhlil edir və bu siyasətin həyata keçirilməsində fəal iştirak edirlər.

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixən mədəni əlaqələrə açıq olduğunu bəyan edən on illik Bakı Prosesi sübut etdi ki, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda multikulturalizm ənənələri mövcuddur və xalqımız bunu əsrlərlə ortaq mədəni mühitdə yaşadığı digər xalqlarla, o cümlədən türk xalqları ilə olan münasibətlərində də təsdiqləmişdir. Azərbaycanda dini və milli tolerantlığın, dözümlülüyün yüksək səviyyədə olması və bütün xalqların rahat, mehriban şəkildə yaşaması kimi amillər digər ölkələrin inkişafı üçün prioritet təşkil etməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də öz çıxışlarında dialoq və multikulturalizmə alternativin olmadığını və olarsa belə, bunun özünü-təcridə aparacağını vurğulamışdır [1].

Başqa xalqın nümayəndəsinə hörmət, başqa dinə hörmət kimi də xarakterizə edə biləcəyimiz multikulturalizm dəyərləri möhkəmləndikcə xalqların bir cəmiyyətdə dinc yanaşı yaşama şansları da artmış olur. Cəmiyyət daxilində multikulturalizmin bərqərar olması ayrı-seçkiliyi aradan qaldırır, xalqların və insanların birgəyaşayış qaydalarını möhkəmləndirir. Azərbaycan xalqının mədəni irsini ümumtürk ənənələri kontekstində dəyərləndirərkən bir daha bunun şahidi oluruq ki, bu mədəniyyət qədim dövrlərdən müasir mərhələyədək uzun təkamül yolu keçmişdir. Zəngin bir proses keçmiş bu özünəməxsusluğun öyrənilməsinin vacibliyini təsdiqləməklə yanaşı, diqqəti həm də onun ümumtürk əlaqələrinin araşdırılmasının zəruriliyinə yönəltmək istəyirik. Belə ki, ümumtürk mədəniyyəti daxilində genetik və tipoloji paralellərin aparılması, bu mədəni irsin ümumtürk xəzinəsinə verdiyi töhfələrin və əlaqələrin istiqamətinin, eləcə də xarakterinin dərk edilməsi üçün imkan yarada bilər. Çünki Azərbaycan mədəniyyət ənənələrinin formalaşmasında türk xalqları ilə qarşılıqlı əlaqələrin və dialoqun tarixi-mədəni təcrübəsi böyük rol oynamışdır. Mədəni ünsiyyətin ən funksional effektiv və münasib sosial formaları özünəməxsus xarakter alan ənənələrin yaranmasına kömək etmişdir.

Bu gün yüksək humanist ideyaları təbliğ edən Azərbaycan mədəniyyəti milli və ümumbəşəri dəyərləri özündə üzvi şəkildə birləşdirərək mədəniyyətlər arasında dialoq üçün münbit zəmin yaradır. Artıq Azərbaycan özünün ideoloji-mədəni resurslarına görə dünya ölkələri sırasında nüfuzlu yerlərdən birini tutur. Bu, Azərbaycan təmsilçilərinin respublikanı beynəlxalq aləmdə təmsil etməsi, dövlət mədəniyyət siyasətinin Avropa dəyərlərinə, sivil, dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğu proseslərinə meylliliyi, xalqın mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksək olması, dünyanın elm, təhsil və mədəniyyət xəzinəsinə verdiyi qabaqcıl töhfələr kimi bir sıra faktorlardan aslıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, türk, mədəniyyət, müştərək dəyərlər, dialoq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Üçüncü Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılış mərasimindəki çıxışı (31 oktyabr 2013-cü il). "Azərbaycan" qəzeti, 01 noyabr 2013-cü il.
2. Resulzade M.E. Azərbaycan Kültür Gelenekləri. "Azerbaycan kültür derneği"nin təşəbbüsü ilə, 28 mayıs 1949 da, Ankara Halkevi binasında verilen konferans. Ankara: Sipahi matbaası, 1949, 31 s.
3. Resulzade M.E. Türk kültür birliđi "Azerbaycan", Ankara, Yıl: 2, Eylül, 1953, Sayı: 6 (18), s.1-3.
4. Resulzade M.E. Azerbaycan şairi Nizami. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, 402 s.
5. Süleymanlı M.A. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kulturoloji fikri. Fəlsəfə üzrə. elmlər doktoru, dis. Bakı: AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 2014, 352 s.

THE PROBLEM OF THE RESEARCHING OF THE COMMON CULTUROLOGICAL VALUES

The prioritized directions of the cultural policy of the Republic of Azerbaijan is given in the article. The ideas about the national culture and cultural integration of Heydar Aliyev and Ilham Aliyev is defined. The conclusions about the learning of the common Turkish values and propagating in Azerbaijan is added. The scientific resources about the context of the common share in culture is referenced. The essence of the realized conferences about the intercultural dialogue, cultural differences and cultural identity in Azerbaijan is opened. The information about the historical relation of the Azerbaijan nation with the Turkish and Islamic world is given. The historical importance of the national and religious combination in the culture is noted. The importance of the historical-cultural practice of the dialogue and the reciprocal relations with the Turkish nations in the formation of the cultural traditions of Azerbaijan is defined.

Keywords: Azerbaijan, Turk, culture, common values, dialogue.

ГЕЙДАР АЛИЕВ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ

Эльчин Зейналов

Федерация Гребли Азербайджанской Республики

Благодаря мудрой политической стратегии, заложенной Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, а также сбалансированной внутренней и внешней политике, высокой культуре государственного управления, осуществляемой Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, Азербайджан твердо идет по пути прогрессивного и конкурентоспособного развития, все более превращаясь в одну из динамично развивающихся стран современной мировой цивилизации [1], [2].

Большое значение для устойчивого развития страны имеет принятая по инициативе Президента Ильхама Алиева национальная программа «Азербайджан 2020: взгляд на будущее». Достижения республики во многом обусловлены социально-политическими трансформациями, направленными на гармоничное развитие науки и образования, развитие человеческого капитала, формирование рынка труда и организацию занятости, преодоление бедности и неравенства, достижение гендерного баланса [3, с. 268, 289].

Важнейшим приоритетом внутренней и внешней политики Азербайджанской Республики является культура, рассматриваемая как безусловная основа всех прогрессивных преобразований в обществе. Развитие образования, науки и искусства, сохранение и развитие культурного наследия азербайджанского народа, осуществление государственной политики мультикультурализма, проведение в стране крупнейших международных гуманитарных форумов по диалогу культур и цивилизаций – таков неполный перечень успешных социально-культурных стратегий, осуществляемых под руководством Президента страны Ильхама Алиева.

Политика мультикультурализма в Азербайджане, отражающая традиции и потребности национального развития, отвечает интересам устойчивого человеческого развития также и на международном уровне. Она соответствует тенденциям и закономерностям развития мировой

культуры и цивилизации, обусловленным деятельностью международных организаций.

Как известно, придавая важное значение роли культуры в человеческом развитии, с начала 80-х годов прошлого века ООН приняла ряд документов, посвященных вопросам развития культуры и сохранения культурного многообразия. ООН и ЮНЕСКО рассматривают культурный обмен и коммуникации, высокую культуру человеческих взаимоотношений и культурное разнообразие как залог богатства и разнообразия культур, важное средство содействия международному миру и развитию [6], [4].

Прекрасной парадигмой реализации международной стратегии культурного разнообразия, направленной на сохранение мира от разрушительных конфликтов, является азербайджанская модель мультикультурализма.

В целях обеспечения высококвалифицированными специалистами всех областей духовной и материальной культуры Азербайджана, еще в 70-е годы прошлого века, по инициативе Общенационального лидера Гейдара Алиева, в соответствии с принципами меритократии и мультикультурализма, наиболее талантливая азербайджанская молодежь, представляющая различные этносы, культуры и религии, ежегодно отправлялась в ведущие вузы СССР.

В Азербайджане и сегодня обеспечивается равенство прав и возможностей всех граждан, что является важным условием упрочения и развития традиций азербайджанского мультикультурализма, заложенных дальновидной политической деятельностью Общенационального лидера Гейдара Алиева и успешно развиваемых Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым.

Одним из преимуществ современной государственной политики мультикультурализма в Азербайджане является правильный управленческий подход, основанный на равенстве прав и возможностей, а также высокой этике человеческих отношений, учитывающий психологию, характер и ожидания граждан. Он строится на справедливой оценке способностей, достоинств и результатов труда людей, вне зависимости от их этнического происхождения, национальности, вероисповедания места рождения и профессии. Поддерживая социальную справедливость, государство стремится создавать равные права, возможности и условия для развития и счастливой жизни всем своим гражданам, независимо от их этнического, национального, социального происхождения, религии или конфессии.

Большое внимание государство уделяет прогрессивному развитию социальной среды, прежде всего, культуре семьи, развитию науки, образования и просвещения людей, информационной культуре и просвещению, развитию музыкальной культуры и искусства, физической культуры и спорта, обеспечению культурного обмена и оказанию государственных услуг, улучшающих жизнь мультикультурного населения республики.

Вместе с тем государство проявляет внимание к вопросам культурогенеза азербайджанской культуры, в процессе которого происходит динамичный синтез традиционных устоев национальной культуры с позитивными культурными инновациями других народов и наций. В традиционную культуру азербайджанского народа последовательно внедряются прогрессивные нововведения, основанные на достижениях мировой социальной жизни, науки, техники и технологии, улучшающие урбанизацию и бытовую культуру. Они способствуют удовлетворению растущих потребностей семей, детей, женщин, молодежи и пожилого населения в различных регионах республики. Благодаря такому подходу достигается гармонизация социально-культурных отношений между людьми, политическая стабильность и рост производительности общественного труда, основным фактором которого становится не страх, а совесть и интерес, взаимопонимание и сотрудничество граждан.

Жизнеспособности государственной политики азербайджанского мультикультурализма во многом способствует государственные программы управления, нацеленные на повышение качества жизни населения республики. Одним из наиболее успешных достижений государ-

ственной политики, нацеленной на рост благосостояния и качества жизни азербайджанского народа, является созданное в 2012 году, в условиях структурных изменений в национальном управлении, Государственное Агентство по Обслуживанию Граждан и Социальным Инновациям при Президенте Азербайджанской Республики - «АСАН хидмет». Деятельность Агентства зиждется на удовлетворенности граждан прозрачными, качественными, оперативными и удобными услугами, которые реализуются посредством современных инноваций [5, с. 254].

Азербайджанская модель мультикультурализма, основанная на принципах и ценностях высокой духовной культуры, открывает большие возможности для развития и распространения толерантности, ненасилия и культуры мира во всем мире. Она позволяет выявить закономерность, в соответствии с которой формирование и развитие гражданской культурной идентичности в отдельно взятой стране, создает благоприятные условия для выработки международной культурной идентичности народов и государств планеты, отвечающей интересам всего мирового сообщества в условиях глобализации [7].

Анализ продуктивности государственной политики мультикультурализма в Азербайджане дает основание сделать следующие выводы.

1. Азербайджанская модель мультикультурализма, основанная на принципах и ценностях высокой духовной культуры, открывает большие возможности для развития и распространения толерантности, ненасилия и культуры мира во всем мире. Ее изучение позволяет выявить закономерность, в соответствии с которой формирование и развитие гражданской культурной идентичности в отдельно взятой стране, создает благоприятные условия для выработки международной культурной идентичности народов и государств планеты, отвечающей интересам всего мирового сообщества в условиях глобализации.

2. Одним из преимуществ государственной политики мультикультурализма в Азербайджане является правильный управленческий подход, нацеленный на обеспечение равенства прав и возможностей, а также высокой этики человеческих отношений, учитывающий психологию, характер и ожидания граждан. Он строится на справедливой оценке способностей, достоинств и результатов труда людей, вне зависимости от их этнического происхождения, национальности, вероисповедания места рождения и профессии.

3. Большое внимание государство уделяет прогрессивному развитию социальной среды, прежде всего, развитию культуры семьи, развитию науки, образования и просвещения людей, информационной культуре и просвещению, развитию музыкальной культуры и искусства, физической культуры и спорта, обеспечению культурного обмена и оказанию государственных услуг, улучшающих жизнь мультикультурного населения республики.

4. Вместе с тем серьезная деятельность осуществляется для повышения качества жизни всех социальных категорий общества. С этой целью обеспечивается постоянный культурогенез азербайджанской культуры, в процессе которого происходит динамичный синтез традиционных устоев национальной культуры с позитивными культурными инновациями, заимствованными из мировой культуры. В традиционную культуру азербайджанского народа последовательно внедряются прогрессивные нововведения, основанные на достижениях мировой социальной жизни, науки, техники и технологии, улучшающие урбанизацию и бытовую культуру. Они способствуют удовлетворению растущих потребностей семей, детей, женщин, молодежи и пожилого населения в различных регионах республики. Благодаря такому подходу достигается гармонизация социально-культурных отношений между людьми, политическая стабильность и рост производительности общественного труда, основным фактором которого становится не страх, а совесть и интерес, взаимопонимание и сотрудничество граждан.

5. Азербайджанский мультикультурализм играет немаловажную роль и во внешней культурной политике республики, в формировании позитивного имиджа нашей страны на международной арене, как государства, приверженного международным принципам ненаси-

лия и толерантности, культуры мира и взаимовыгодного сотрудничества между народами. Модель и опыт развития мультикультурализма в Азербайджане, соответствующая потребностям развития мировой культуры и цивилизации, а также базовым решениям ООН и ЮНЕСКО по вопросам культурного разнообразия – хорошая парадигма для управления процессами культурного развития в глобальном масштабе, выработки универсальных ценностей и принципов культурного развития в интересах мира во всем мире.

Ключевые слова: Государственная политика, Гейдар Алиев, мультикультурализм, культурная идентичность.

Литература

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 20 cildə. Bakı, 1997-2007.
2. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir. 1-3 cildlər. Bakı, 2008-2009.
3. Алекперов У.К. Основы человеческого развития, “Asspoliqraf”, Баку, 2017, 303 с.
4. Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml
5. Мамедов Ф.Т. Культурология, культура, цивилизация, “OL”nptk, Баку, 2015, 300 с.
6. Организация Объединенных Наций и вопросы глобализации. http://www.un.org/ru/development/globalization/culture_development.shtml
7. Тагиров Э.Р. Планетарная цивилизация в зеркале глобалистики, «Татарское книжное издательство», Казань, 2014, 335 с.

HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJANI MULTICULTURALISM

The report is analysing the efficiency of state policy of multiculturalism in the Azerbaijan Republic. It shows the continuity of the strategy of multiculturalism laid by the National leader Heydar Aliyev, its communication with national traditions of the country and activity of the international organizations. This report draws conclusions about national and international importance of the Azerbaijani model of multiculturalism.

Keywords: State policy, Heydar Aliyev, multiculturalism, cultural identity.

SOSIAL ELMLƏR – SOCIAL SCIENCES

RELATION BETWEEN POVERTY AND GENDER: POVERTY OF WOMEN

Gulnar Alverdiyeva Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan
e-mail: gulnaralverdiyeva@mail.ru

The state of poverty could be defined as having insufficient amount of goods to necessitate humane needs. In other perspective, poverty is cohesive with low income, sustaining minimum standard of living which prevents the individual to benefit from goods and services. As a result, this situation brings together a social destitution [5].

When poverty is mentioned just income comes to mind. Financial impossibilities are always considered.

Experts explain human poverty as: “Lack of education, social insecurity, weakness in social relations, inabilities about to take part at social activities are requirements of poverty, not insufficient income and expenditure.

And there are states like “Women`s impoverishment” and “Feminization of poverty” too.

The concept of women`s poverty has come to agenda since the second half of the 20th century.

There is so many effects of gender inequality on women`s poverty. So that, increasing informal sectors at developed and developing countries; coming out of the different poor part named as working poor and creating a large mass by the women among the participants. Therefore, not having equal access of women to resources like men, not having a word on ownership level, considering worthless their labour are increasing women`s poverty [1].

If we take joint observations in the studies on the feminization of poverty in the world; the low proportion of women in business life, the excess of obligations on women in the family, the inadequacy of policies to ensure equality, the low proportion of women in management and political decision-making processes [4].

I think the reasons for being poor in terms of poor women can be explained by some discriminatory policies and practices created in society by being “women”. When we look at Azerbaijan, urban poverty and the studies that link women are mainly evaluated in the paradigm of migration from the peasant city to the immigration and economy. Migration and the economy have aggravated the burden of women and brought poverty of women as an individual to the impoverishment of households after globalization.

If we pay attention, as the income of family increases a man checks the income, but in case of a decrease in income this control and management especially meeting basic needs responsibility appears to be handed over the woman. In other words, wealth management is given to the man while poverty management is left for the woman.

One of the points that aggravates women poverty is children`s responsibility, their feeding, sending to the school etc. Which explains women labour and employment in regards to women employment investigation and solutions declared, its political solutions shows below: development plans should include perspective for gender equality; it is essential for equality to make a budget for social gender; employment strategies should be established; recruitment, vocational retraining and promotion discriminations should be ended; sexual harassment should be prevented; positive discrimination should be applicable; female representation in industrial union should be applied. It`s needed to apply conciliatory politics between business and private life, proposals and research should be developed by acting accordingly.

Macro-practices on women's poverty (1. reform society, 2. improvement of the conditions of the working life, 3. development of the legal regulations for equality), secondly at improving of working life conditions, paragraphs that social service can do [3].

- 1) Providing childcare for working women;
- 2) Regulation of working hours.
- 3) If needed, the time of allowance during a day

Although such works are seen like preparation to women's workforce market in the gender policy and ensuring equal opportunity, violence against women, differences in income distribution, invisible labour of women and the problems in many aspects show the thing that actually should be is changing society's perspective on women and provisioning social gender equality in all areas of life social gender equality. And that's what it shows is suiting to the first basis of macro- focused practice we have mentioned above [2].

Until when, there will be social discrimination such as race, gender and class in the world, finding justice will not remove contemporary problems. I believe that the projects that social workers do, strengthening approaches, supporting to the applicants, will minimize women's poverty in the coming years.

Keywords: poverty, feminization of poverty, women's strategies for coping with poverty, female labour.

References

1. Ceren Uchar "Women Activities and Social Policy Tools in the Fight against Poverty" article, Ankara, 2011.
2. Chagla Unluturk "Feminization of Poverty and Invisible Labour", Ulutash journal, 2009/2.
3. Filiz Kardam, İlknur Yüksel "Women's Ways of Living Poverty" article, Nufus bilim journal, 2004, p. 45-72.
4. Gulsum Chamur Duyan, "Feminization of Poverty" article, Family and Community journal, 2010.
5. Seda Topgul "Feminization of poverty" article, Journal of Economics and Administrative Sciences, Volume 14, Number 1, 2013.

KIÇİK MƏKTƏBLİ ŞƏXSİYYƏTİNİN VƏ TƏLİM MOTİVLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA "MÜƏLLİM-ŞAĞİRD" MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN ROLU

Alvina Babayeva

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

e-mail: babayeva.1955@inbox.ru

Məktəbə yeni daxil olmuş uşaq öz həyat tərzində, gün rejimində, onu əhatə edənlərlə münasibətində dəyişiklik etmədən məktəb həyatına uyğunlaşa bilmir. Ona görə də məktəb həyatı uşaq üçün cançıxıcı olur, bu vəziyyətdən çıxmaqda çətinlik çəkir. Bu cür çətinliklərin aradan qaldırılması və uşağın öz həyat tərzini və münasibətlərində dəyişiklik etməsi işində müəllimlərin üzərinə ciddi vəzifələr düşür. Müəllimin qayğıkeş yanaşması bu prosesin asanlıqla keçməsinə səbəb olur.

Məktəbə təzəcə gələn uşaqların qarşılaşdıqları çətinliklərdən biri də ondan ibarətdir ki, ilk dəfə

məktəbdə həyata keçirməli olduqları dərinləşmiş məhsuldar əqli iş onlardan hövsələ, emosiyalarını saxlaya bilmək, təbii hərəkəti fəallığı tənzim etməyi, ixtiyari diqqətini tədris məsələləri üzərində cəmləşdirməyi və saxlaya bilməyi tələb edir. Lakin kiçik məktəblilərin heç də hamısı bunlara əməl edə bilmirlər. Onlardan çoxu asanlıqla və tez yorulurlar.

Xüsusilə birinci sinifə qəbul olunmuş uşaqlar öz davranışlarını tənzim etməkdə çətinlik çəkirlər. Birinci sinif şagirdlərinin çoxunda uzun müddət emosiyalarını və diqqətini eyni vəziyyətdə saxlamaq, özünü idarə etmək üçün iradi güc çatmır.

Məktəbdə məşğələ zamanı müəllim uşaqlara suallar verir, onları fikirləşməyə məcbur edir. Eyni iş ailədə də təkrar olunur. Valideyin uşaqdan ev tapşırıqlarını yerinə yetirməyi tələb edir. Bu cür gərgin əqli iş uşaqları asanlıqla yorur. Psixoloqlar bunun səbəbini uşağın məhz əqli işdən yorulması ilə deyil, fiziki özünütənzimi həyata keçirə bilməmələri ilə izah edir.

Uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafı həmişə onun başqa insanlarla münasibətlərinin xarakteri ilə şərtlənir. Hələ vaxtılı L.S.Vıqotskinin bu mühim cəhəti diqqəti cəlb etmiş və onun uşağın mədəni inkişafının ümumi genetik qanunu kimi təhlil etmişdir. L.S.Vıqotski yazırdı: “Uşağın mədəni inkişafında hər bir funksiya özünün iki planda - əvvəl sosial, sonra psixoloji planda göstərir [1, s.197-198].

Məktəb yaş dövründə “müəllim–şagird” münasibətlərinin əhəmiyyəti xüsusilə artır. Özünün psixosemantik tutumuna görə onlar “valideyin–övlad” münasibətləri ilə müqaisə etmək daha düzgün olardı [2, s.193].

Kiçik məktəbli yaş dövründə, xüsusilə 1 və 5-ci siniflərdə şagirdlər üçün müəllim obrazı daha çox ana-ata ölçüləri ilə səciyyələnir. Qarşılıqlı münasibətlərin ailə nümunələrini məktəbdə müəllimlərlə münasibət sahəsinə keçirmək meyli bu yaş dövründə xüsusilə güclüdür.

Məktəbdə şagirdlər müəllimin rolunu nə ilə müəyyən edirlər? Psixoloq A.N.Perre – Rlermona görə - müəllim, şübhəsiz ki, “hər şeyi” bilməlidirlər. Şagirdlər bu cəhəti yüksək qiymətləndirərsələr də, müəllimin bir insan kimi şəxsi keyfiyyətlərinə daha çox məna verirlər. Onların ümumi rəyinə görə, müəllim xeyirxah, ədalətli, həssas olmalı, uşaqları sevməlidir [11, s.105].

Müasir psixoloji təsəvvürə görə “müəllim – şagird” münasibətləri iki tərəfli mürəkkəb proses olsa da, onun müəyyənləşdirilməsində müəllimin rolu önəmlidir. M.N.Lukyanova qeyd etdiyi kimi, müəllim bu münasibətlərinin təcrübəli iştirakçısı kimi şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına və inkişafına bir görünməz təsir göstərir. M.N.Lukyanovanın fikrincə “müəllim–şagird” münasibətlərinin inkişafı bir çox cəhətdən “məhz müəllimin bir şəxsiyyət kimi aktivliyindən asılıdır” [3, s.25].

Müəllimlə uşaq arasında tamamilə yeni tipli qarşılıqlı münasibət formaları özünü büruzə verir. Belə ki, müəllim sadəcə olaraq uşağın ona rəqabət bəslədiyi və ya nifrət etdiyi yaşlı olmayıb, həm də uşağa bir sıra ictimai tələblər verən konkret, canlı şəxsiyyət kimi çıxış edir. Təlim prosesində müəllimin şagirdə verdiyi qiymət də yalnız onun uşağa şəxsi münasibəti kimi deyil, əksinə, şagirdin biliklərinin, icra etdiyi təlim vəzifələrinin obyektiv ölçüsü, həqiqi meyardır. Təlim prosesindəki qarşılıqlı münasibət uşaq bağçasındakı münasibətlərdən öz keyfiyyət və məzmunu etibarlı ilə çox fərqli olur. Burada biliklərə yiyələnmə heç də onun xarakteri daşmayıb tamamilə ciddi məna kəsb edir və özü də gələcəkdə istifadə olunacaq ehtiyat mənbəyi kimi mənimsənilir [4, s.265].

Məlum olduğu kimi təlim fəaliyyəti müxtəlif əməliyyatlardan ibarətdir. Bu əməliyyatlar təlim alanın hansı pedaqoji situasiyada nə kimi funksiya yerinə yetirməsi ilə müəyyən edilir. Təlim prosesində kiçik məktəbli aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- a) Verilən informasiyaları nisbətən passiv qavrayır və mənimsəyir;
- b) Aktiv axtarışlarla informasiyalardan müstəqil istifadə edir;
- c) Axtarışlara, informasiyalara yiyələnmə zamanı onlardan istifadə edərkən kənardan heç bir təhrik olunma halı baş vermir.

Birinci halda kiçik məktəblilərə müəllimin təsiri ilə formalaşan, hazır informasiyalar verilən bir obyekt kimi baxılır. İkinci halda məktəblilər öz arzu və məqsədlərinə uyğun olaraq inkişaf edən subyekt kimi baxılır və belə halda məktəbin təlim fəaliyyətinin əsasını özühərəkət, informasiya axta-

rışı, hərəkət formasının müəyyənləşdirilməsi və seçilməsi təşkil edir. Üçüncü halda məktəblilər həm pedaqoji təsir obyektini, həm də idrak fəaliyyəti göstərən subyekt kimi çıxış edirlər. Müəllim məktəblilərin təlim fəaliyyətinin mənbələrini müəyyənləşdirir şagirdlərə göstəriş verir, tələb edir və bu prosesdə şagirdlər lazım olan informasiyanı aktiv şəkildə axtarırlar və seçirlər.

Məktəbə gəlmiş ilk gündən başlayaraq müəllim müxtəlif üsullarla şagirdlərin intellekt səviyyəsini, qabiliyyətlərini məktəbəqədərki dövrdə əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdisləri aşkar etməli və bundan sonra o gündəlik dərslərin planlaşdırılması haqqında düşünməlidir. Sınıf- dərslər, müsahibə, müşahidə müxtəlif növ tapşırıqlar verməklə oyun zamanı və digər vəziyyətdən istifadə etməklə nəinki şagirdin intellekt səviyyəsini, hətta onun xarakterini, temperament tipini və, s. öyrənmək olar. Bundan sonra müəllim öz işini həm ayrı- ayrı şagirdlərin səviyyəsinə, həm də sinfin ümumi səviyyəsinə uyğun olaraq qurar [5, s.57-63]. A.V.Zaporojest yazırdı: “Uşağın bacarığını öyrənmək lazımdır, bunun üçün ondan hansı mənəvi və fiziki qüvvənin tələb olunduğunu da bilmək lazımdır” [6, s.487].

Kiçik məktəblərdə nəzəri bilikləri mənimsəmək tələbatının formalaşması prosesində şagirdlərdən təlim işini yerinə yetirməyi tələb edən çoxlu sayda motivlərdə konkretləşir.

Təlim fəaliyyətinə olan tələbat uşaqları nəzəri biliklər əldə etməyə təhrik edir, təlim işinin motivləri isə həmin bilikləri təlim tapşırıqlarını həll etmək üçün tətbiq etməyə təhrik edir. Kiçik məktəbli yaş dövründə təlim və oyun aparıcı fəaliyyət kimi çıxış etdiyi üçün, uşaqlarda onu formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək ibtidai təlimin əsas məqsədi kimi çıxış edir. Bir sıra pedaqoqların fikrincə bu dövrdə kiçik məktəblilərdə təlim fəaliyyətinin ümumi bacarıqlar və vərdislərinin formalaşdırılması çox zəruridir. Məhz ibtidai siniflərdə uşaqlara “oxumağı öyrətmək” işi yerinə yetirməlidir. Bu onların gələcəkdə, yuxarı siniflərdə də müvəffəqiyyətlə oxumasını təmin edir.

Təlim bütün dövrlərdə, eyni zamanda, əsasən də kiçik məktəbli yaş dövründə inkişafetdirici funksiyasını yerinə yetirməlidir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi öz-özünə baş vermir. Bunun təşkilatçısı rolunda məhz müəllim çıxış edir.

M.N.Skatkin belə hesab edir ki, kiçik məktəblilər nəzəri biliklərə və ümumiləşdirmələrə praktiki tapşırıqları həll edərkən daha mükəmməl yiyələnirlər. Müəllim tapşırıqları problemlə formada qoyması buna əlverişli şərait yaradır. Bu dövrdə uşaqlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər müəllim tərəfindən təlim fəaliyyəti vasitəsi ilə tənzim olunur. Sınıf müəllimi şagirdi təlim uğurlarına görə tərifləyir, onun səliqəli, düzgün icra etdiyi tapşırığı digər uşaqlara nümunə göstərir. Uşağın uğursuzluğunu isə məzəmmət edir. Həm birinci, həm də ikinci halda müəllimin verdiyi qiymət uşağın şəxsiyyətinə verilən qiymət kimi qəbul olunur.

Aparılan sosiometrik tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların böyük əksəriyyəti məktəbli yaş dövründə bir-birinə münasibətini təlimdəki müvəffəqiyyətlərinə uyğun olaraq qururlar.

Kiçik məktəblilər sinif müəlliminə böyük hörmət bəsləyirlər. Bu onların təlim-tərbiyəsində əhəmiyyətli amil hesab edilir. Bu yaşda uşaqlar bir-birini müəllimin verdiyi qiymətə uyğun olaraq qiymətləndirirlər. Buna görə də, müəllim şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətini qiymətləndirən zaman diqqətli olmalı, qiymətləndirməni düzgün aparmalıdır.

Müəllim mövcud təlim proqramını dəyişdirə bilməz, lakin kiçik məktəblilərdə təlim motivləri formalaşdırmağa bilər. Əvvəllərdə qeyd olundu ki, bu gün psixoloqlar belə hesab edirlər ki, təlim motivləri içərisində ictimai əhəmiyyətli motivlərin payını hər bir müəllim məqsədyönlü artırmağa cəhd göstərməlidir. Belə motivlərin payını artırmaq üçün, sadəcə olaraq, uşağa oxumağın zəruriliyini çatdırmaq, onun təlim materiallarını mənimsəməsinə rəhbərlik etmək, idrak maraqlarını ödəmək və genişləndirmək çox azdır. Hər bir kiçik məktəbli bilməlidir ki, onun bu gün yaxşı oxuması sabah yaxşı işləməsi, yaxşı mütəxəssis olması üçün, vətənin layiqli övladı olması üçün, cəmiyyətdə özünə yer tutması üçün zəruridir.

Kiçik məktəblilərdə ictimai əhəmiyyətli təlim motivlərini formalaşdırmaq üçün digər metodiki tədbir sinif qrupu üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirmək, qrupu kollektiv səviyyəsinə çatdırmaq hesab edilə bilər. Bildiyimiz kimi, ictimai əhəmiyyətli motivlər, hər şeydən əvvəl,

uşağın oxumasının gələcəkdə gərəkliliyini başa düşməsi ilə sıx bağlıdır. Ona görə də, kiçik məktəbli, ilk növbədə, özünü sinif qrupunun üzvü kimi, hiss etməli, onun qrup identifikasiyası formalaşmalıdır.

Hər bir sinif müəllimi öz şagirdlərinə başa salmalıdır ki, o, gələcəyin qurucusu, yaşadığı respublikanın vətəndaşıdır. O, gələcəkdə cəmiyyət üçün faydalı vətəndaş olmalı, işlədiyi sahədə özünə düşən vəzifələri müvəffəqiyyətlə icra etməlidir. Bunun üçün, bu gün yaxşı oxumaq, verilən tapşırıqları yerinə yetirmək lazımdır. Uşaqlar bilməlidirlər ki, onların ibtidai siniflərdə qazandıqları biliklər yuxarı siniflərdə onlara gərək olacaq, ibtidai təhsil ümumi təhsilin ilkin və zəruri mərhələsidir.

Sınıf müəlliminin ibtidai sinif şagirdləri arasında təlim yarışını keçirməsi və yarışın nəticəsinə görə uşaqlara müvafiq yerlər verməsi də onlarda ictimai əhəmiyyətli təlim motivlərinin formalaşmasına əhəmiyyətli müsbət təsir göstərə bilər.

Şagirdləri kiçik qruplara ayırmaq və bu qruplar arasında bilik yarışını keçirmək, müvəffəqiyyətə görə qruplara yer vermək kimi tədbirlərdə, kiçik məktəblilərdə ictimai əhəmiyyətli təlim motivlərinin formalaşmasına əlverişli şərait yarada bilər.

Sınıf müəlliminin öz şagirdlərini ölkəmizin məşhur ziyalılarının həyat və fəaliyyəti ilə tanış etməsi, uşaqları zəhmətə alışdırması, başqalarının zəhmətinə layiqincə qiymət verməyi öyrətməsi də onlarda ictimai əhəmiyyətli təlim motivlərinin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

Aparılan psixoloji tədqiqatlara istinadən demək olar ki, yaxşı oxumaq imkanı olan, qüvvətli şagirdlərdən müxtəlif maraqları, xeyli miqdarda sosial motivləri, təlim motivləri və nüfuz qorumaqla bağlı motivləri məhdud olanlara rast gəlmək mümkündür. Qüvvətli şagirdlərdən az da olsa belələrinə də, rast gəlmək olur ki, onlarda motivlər sistemi müxtəlif təlim motivləri və bəzi sosial motivlərdən ibarət olur. Bu cür motivləşmə strukturunda, adətən, “müvəffəqiyyət”, “qiymət”, “maraq” və ya “qiymət”, “müvəffəqiyyət”, “nüfuzunu qorumaq” sistemi üstünlük təşkil edir.

Hər hansı bir fəaliyyətin səmərəliliyi dedikdə, əvvəlcədən qarşıya qoyulmuş və sosial sifarişlə şərtlənən məqsədlərlə həqiqətən əldə edilmiş nəticənin uyğunluq dərəcəsi başa düşülür.

Psixoloq A.K.Markova müəllim əməyinin səmərəliliyini müəyyənləşdirən psixoloji göstəricilərə aşağıdakıları aid edir:

1. Müəllim əməyinin səmərəliliyini müəyyənləşdirən psixoloji göstəricilər, hər şeydən əvvəl, təlim-tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsi zamanı şagirdlərin və müəllimlərin psixi inkişafında baş verən keyfiyyət dəyişmələrini əhatə etməlidir.

2. Psixoloji göstəricilər “müəllim-şagird” sisteminin hər iki cəhətini vəhdətdə əhatə etməlidir. Əgər müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin səmərəliliyini bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə qiymətləndirilsə onu kifayət dərəcədə etibarlı saymaq olmaz.

3. Psixoloji göstəricilər pedaqoji fəaliyyətin prosesi, gedişi ilə nəticəsinə vəhdətdə əhatə etməlidir. Belə ki, təkcə pedaqoji fəaliyyət prosesini nəzərə almaq kifayət deyildir. Hətta ən müasir vasitələrdən istifadə belə, əgər şagirdlərin psixi inkişafında lazımi dəyişiklik yaratmırsa, heç cür yüksək qiymətləndirilə bilməz. Müəllim əməyinin səmərəliliyinin psixoloji göstəriciləri həm müəllim əməyinin son nəticəsinə, həm də pedaqoji təsir vasitəsi arsenalını əks etdirməlidir. Bu həm müəllimə, həm də şagirdə aid olmalıdır.

4. Pedaqoji göstəricilərdə müəllim və şagird şəxsiyyətinin təcrid olunmuş keyfiyyətləri deyil, mərkəzi, əsas xarakteristikası götürülməlidir.

Psixoloji təsəvvürlərə “müəllim – şagird” münasibətləri ikitərəfli mürəkkəb proses olsa da, onun müəyyənləşməsində müəllimin rolu önəmlidir. Müəllim bu münasibətlərin təcrübəli iştirakçısı kimi şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına və inkişafına min bir görünməz tellə təsir göstərir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, müəllim – şagird münasibətlərinin inkişafı bir çox cəhətdən müəllimin bir şəxsiyyət kimi aktivliyindən və müsbət nümunə olmasından asılıdır.

Beləliklə, dediklərimizi yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, şagird şəxsiyyətini, xüsusilə ibtidai siniflərdə, hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün müəllim bir növ tədqiqatçılıq qabiliyyətinə, sinif kollektivi haqqında zəruri məlumatla malik olmalı və onların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini bilməli-

dir.

Açar sözlər: fəaliyyət, təlim motivlərinin formalaşması, mədəni inkişaf, müəllim-şagird münasibətləri, təlim prosesi, intellekt səviyyə, qabiliyyət, bilik, bacarıq və vərdişlər, inkişafedici funksiya.

Ədəbiyyat

1. Выготский Л.С., История развития высших психических функций, Москва, 1960.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Sosial psixologiya, Bakı, 2003.
3. Лукьянова М.И., Взаимодействие школьного психолога с учителями – основы развития компетентности, Москва, 1960.
4. Məmmədova A., Təlim psixologiyasının əsasları, Bakı, 1993.
5. Əsədova İ., İntellekt tərbiyəsində müasir texnologiyalardan istifadənin səmərəli yolları. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyyə, №4, Bakı, 2006.
6. Abdullayeva, s., Məmmədova A., Məktəb ənənələri və şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyyə, № 3, Bakı, 2006.
7. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Psixologiya, Bakı, 2002.
8. Çələbiyev N.Z., Uşaq psixologiyası, Bakı, 2005.
9. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə., Yeni pedaqoji təfəkkür : Psixopedaqogikaya giriş, Bakı, 2008.
10. Перс – Клептон А.Н., Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта, Москва, 1991.
11. Матюшкина М.В., Мотивация учения младших школьников, Москва, 1984.

THE ROLE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE “TEACHER-PUPIL” IN FORMING THE PERSON AND THE MOTIVES OF TRAINING A YOUNG SCHOOLCHILDREN

In the formation of the personality of the junior schoolchild, the decisive role belongs to the teacher. At the beginning of school education, children did not develop relationships and assessments either to themselves or to their classmates, they unconditionally accept and assimilate the evaluations of a teacher who is the highest authority for children.

Keywords: action, formation, learning motives, cultural development, teacher-student, learning process, level of intelligence, ability, knowledge, ability and skills, development function.

THE PROBLEM OF COUNTERS LEAVING PROFESSION IN THE SOUTH OF BRAZIL: A NEW STUDY AGENDA

Osmar Antonio Bonzanini¹, Gabriela Magalski Rubin², Amélia Cristina Ferreira da Silva³

¹URI. ACCRGS.,

²URI. Frederico Westphalen/RS, Brazil,

³ISCAP. CEPESE. Porto, Portugal

e-mail: bonzanini@uri.edu.br

Introduction. In their contemporary reality, professions are, above all, a phenomenon of organization of the market of a specific area of work. What distinguishes them from the occupations

is their ability to create exclusive shelters in the labor market through the monopolization of advanced skills and a set of credentials, usually related to higher education and necessary for the achievement of social and economic opportunities of practice [5], [9].

Comparative studies dealing with social structures in the history of civilizations show that occupations occupy an important position in society. This aspect is revealed as unique in history and the closest example comes from the Roman Empire, when a test was instituted for access to the exercise of the teaching activity [11].

The profession of accountant is recognized as such, from the state concession, which had a significant contribution to its development [12]. With its origins in Europe for more than 150 years, it has resulted from a new requirement in society, in the form of people with specialized knowledge, in order to control the wealth derived from economic activity.

Nowadays, in its activities, everything that involves accounting material from any organization stands out, and all this field shows the size of the space in which the accountant can develop his activities [4].

In the State of Rio Grande do Sul (Brazil), since 2012, there has been a high number of requests for cancellations of professional accountants registration. In that period - until 2017, more than 4400 professionals requested the cancellation of the registry, something that represents around 18% of the active professionals of the State.

From the foregoing, it is considered pertinent to create a new agenda of studies, in the form of an investigation that intends to answer the following problematic: **What are the main motivations that lead the accountants of the State of Rio Grande do Sul (Brazil) to request the cancellation professional registration and leave the profession?** In order to respond to the problematic in question, since the formation of an accountant is long and differentiated, requiring considerable financial resources, this research proposal is also justified by the absence of previous studies with similar objectives and population.

In addition, it is of importance in relation to the set of publications present in the contemporary literature, which are mainly focused on the formative aspects of accountants, the specific knowledge required, the interference of the State and the performance of professional associations and orders [6].

In spite of to responding to the main problem, this new study agenda will allow us to reach underlying objectives, such as knowing the profile of the professionals who are members of the study and to know the possible impacts that may occur in society, in professional orders and in educational institutions that offer the course to diploma the accountants.

Theoretical Framework. The meaning of the term “profession” originates in the study presented by Flexner in 1915, which states that it is the identification of the person whose time, in its totality, is dedicated to an activity, unlike that individual whose involvement with a particular occupation is [8]. Historically, each profession has its own culture, its founding heroes, its own dialect, myths and collective rituals and a set of specific knowledge, on which it holds the monopoly, attested by the possession of academic credentials [7].

Occupations, by their essence or nature, are a general consequence of the division of labor and the emergence of specialized occupational knowledge in the production of goods and services in the context of any society ends up creating relationships of social and economic dependence [10].

As for the accountants’ performance in Brazil, these professionals have specific assignments and field of work, guaranteed by Law and which involves, in addition to higher education, the compulsory access examination, as a requirement to obtain professional registration [4]. Once accredited, the professional offers his services to the physical and legal entities in the various branches of activity, which characterizes an activity with ample possibilities of attracting clients, market reserve and attractive remuneration.

Methodological procedures. The proposed research in the social sciences is characterized

as exploratory, descriptive, bibliographical and with analysis through the qualitative approach. The qualitative approach refers to the meanings, concepts, definitions, characteristics and descriptions of things [1]. Exploratory studies allow the recognition of a given reality, which has been poorly or poorly investigated [3].

With regard to the objectives, it is a descriptive study, characterized by accurately describing facts and phenomena surrounding a certain reality [2]. It also fits as a bibliographic study, since it allows to know what already exists in relation to the problematic in analysis and comprises all the reference made public, such as single publications, newspapers, magazines, books, researches and theses [2].

The research universe will include more than 4,400 professionals, who voluntarily cease to practice as an accountant from the year 2012. Based on the individual electronic address, a questionnaire will be sent to you through the Google Docs form, containing a set of specific questions.

Expected results. Based on the questions that will be formulated to the subjects of the research and linked to the main problem, it is estimated that the results obtained will have a positive impact, mainly because it is an exploratory study, never carried out in the context of the activities of the Regional Accounting Council of the State of Rio Grande do Sul/Brazil.

In another particular, knowing the main motivations of the professionals involved, the Professional Order will have inputs to evaluate its performance with its affiliates, in relation to the problematic under study.

In the scientific field, the results obtained in the research will allow the elaboration of scientific articles, besides the possibility of new studies, with national scope, adding value to the theme and to the entities involved, in the context of acting with the society.

Keywords: accountants, society, profession, social sciences.

References

1. Berg, B., & Lune, H. (2014). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. (8^a. Ed.), Edinburgh, Pearson Education Limited.
2. Beuren, I. (Org.) (2013). *How to Prepare Monograph Work in Accounting: Theory and Practice*. São Paulo: Atlas.
3. Bhattacharjee, A. (2012). *Social Science Research: Principles, Methods, and Practices*. (2^a. Ed.), Textbooks Collection. Tampa, Florida: USF.
4. Bonzanini, O., Silva, A, Leite, T. (2016). *Critical Perspective on the Influence of Professional Organizations in the Construction of Curricula of Undergraduate Courses in Accounting*. 3rd ISA Forum of Sociology – Professionalism in Education and Work, 2016. Viena, Austria: July/2016.
5. Carr-Saunders, A. (1982). *The Profession*. Oxford: Clarendon Press.
6. Carter, C., Spence, C., Muzio, D. (2015) *Scoping an agenda for future research into the professions*. *Accountability Journal*, Vol. 28, no. 8, pp. 1198-1216, 2015. Retrieved from <http://researchGate.net>.
7. Diniz, M. (2001). *Owners of knowledge: professional professions and monopolies*. Rio de Janeiro: Revan.
8. Flexner, A. (1915). *Is Social Work a Profession?* In *National Conference of Charities and Correction*, Baltimore, May 17, 1915. Published by The New York School of Philanthropy. New York City, 1915. Retrieved from www.archive.org.
9. Freidson, E. (1986). *The Professions and their Prospects*. Sage, Newbury Park.
10. Johnson, T. (1972). *Professions and Power*. London: Macmillan.
11. Parsons, T. (1939). *Professions and Social Structure*. *Social Forces*, Vol. 17, no. 4, pp. 457-467. Oxford University Press.
12. Willmott, H. (1986). *Organising the Profession: A Theoretical and Historical Examination*

of the Development of the Major Accountancy Bodies in the U.K. Accounting, Organizations and Society. Vol. 11, No. 6, pp. 555-580. Pergamon. Great Britain: Elsevier Science Ltd.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN DÖVRÜ VƏ PSIXOLOJİ GÖRÜŞLƏRİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Zümrüd Cavadova

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

e-mail: cavadova-zumrud@mail.ru

Orta əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfi-psixoloji fikir tarixinin intibah dövrü böyük Nizaminin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan fəlsəfi tarixçilərinin qeyd etdikləri kimi, “XII əsrdə bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə parlaq töhfələr bəxş etmiş ən böyük sənətkar Nizami Gəncəvidir”.

Nizami (1141-1209) XII yüzillikdə-Azərbaycan tarixinin önəmli hadisələrlə zəngin olan bir dövrdə yaşamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan renessansının önündə məhz Nizami Gəncəvi gedirdi.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının öyrənilməsində görkəmli şərqşünaslar və ədəbiyyatşünaslar böyük rol oynamışlar. Belə ki, akademik Y.E.Bertels yazırdı ki, Nizami psixologiyani nə gədər də-rindən bildiyinə heyrət etməmək olmur. Onun fikrincə, bu Nizamiyə öz qəhrəmanlarının hisslərinin kövrək çalarlarını üzə çıxarmaq imkanını verir [8, s.16-17].

Nizaminin fəlsəfi-psixoloji görüşlərinin müxtəlif aspektlərdə öyrənilmiş və təhlil olunmuşdur. Nizami nəinki Azərbaycan, həm də dünya fəlsəfi-psixoloji fikrinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Azərbaycanda psixoloji fikir tarixi çox qədim və zəngindir. Psixoloji fikrin ilk qaynaqları bilavəstə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, xalq dastanlarında, nağıllarda, yazılı abidələrdə, tapmaca və hikmətli ifadələrdə, dini təsəvvürlərdə öz əksini tapmışdır.

Daha böyük zaman kəsiminə baxdıqda “fəlsəfi fikrin ağırlıq mərkəzi əvvəl Şərqdə, Qədim Şumer, Çin və Hindistanda, qədim Elladada, daha sonra isə müsəlman Şərqində qarlaşmış və ancaq Renessans dövründə Qərbi Avropaya keçmişdir...”.

XII əsr Azərbaycan renessans dövrüdür və bu dövrün uğurları böyük Nizami Gəncəvinin adı ilə bağlıdır. “Xəmsə” dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin əzəmətli abidəsidir.

Nizami Gəncəvi dövrünün ən mahir psixoloqu, filosofu idi. Nizaminin böyük psixoloq, filosof olduğunu hələ 1946-cı ildə Şərqşünas alim Y.E.Bertels xüsusi qeyd etmişdir. O yazırdı ki, Nizaminin psixologiyani nə qədər dərindən bildiyinə heyrət etməmək olmur. Y.E.Bertelsin fikrincə, bu Nizamiyə öz qəhrəmanlarının hisslərinin kövrək çalarlarını üzə çıxarmaq imkanı verir. E.Fromm isə yazırdı: Nizami cəmiyyətdən danışanda filosofdur, insanlardan danışanda psixoloqdur.

“Xəmsə”nin poetikası sahəsində fundamental tədqiqatlar aparılmışdır (A.Azadə, H.Araslı, Ə.Abbasov, Q.Beqdeli, Y.E.Bertels, M.Quluzadə, Q.Y.Əliyev, R.Əliyev, N.E.Krımski, Məmməd Cəfər, X.Hüseynov və b.). “Xəmsə”nin psixoloji təhlili üçün bu tədqiqatlar önəmli mənbə kimi dəyərlidir.

Azərbaycan fəlsəfəsi tarixçiləri Nizaminin fəlsəfəsində böyük mütəfəkkirin psixoloji görüşlərini öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan aşağıdakı müddəaları ayırd edirlər .

1. Nizaminin fikrincə insan xilqətdən şərəfli yarandığı üçün zəngin mədəniyyətlili, böyük amallar yolçusu olmalıdır. İnsan təbiətində humanist cəhətlər, meyllər bilavasitə başqalarına münasibətdə

özünü büruzə verir.

2. Nizami Gəncəvinin idrak haqqında düşüncələri geniş mündəricəli olub, o dövrün elmi-fəlsəfi fikrinə uyğundur.

3. Orta əsrlərin ideologiyasına uyğun olaraq Nizaminin əsərlərində idrak obyektinin insanın özü, mövcud şeylər aləmi və Allahdır. Bütün bunlar bir-birindən təcrid edilmiş deyil, müəyyən münasibətdə, əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

4. Mühakimələr, əqli fəaliyyət və düşüncələr hissi müşahidələrdən əldə edilmiş biliklər üzərində yüksəlir.

5. Nizami göstərirdi ki, aqlın (düşüncənin) idrak imkanı maddi aləmdən kənara çıxmır.

Azərbaycanda Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşlərinin tədqiqi tarixi ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir.

Görkəmli Azərbaycan psixoloqu M.R.Abbasov namizədlik dissertasiyasında (Bakı, 1948) "Nizaminin psixoloji görüşləri" adlı dissertasiya işində ümumi psixologiya, tibbi psixologiya, eləcə də hərbi psixologiya məsələləri araşdırılmışdır.

1989-cu ildə Nizaminin psixoloji görüşlərinin öyrənilməsi sahəsində ikinci mərhələ başlayır. Bu mərhələ bilavasitə prof. Ə.Bayramovun adı ilə bağlıdır.

1990-cı illərin əvvəllərində Ə.S.Bayramov Nizaminin yaradıcılığında etnopsixoloji məsələləri bu baxımdan ətraflı təhlil etmiş, insan psixikasının milli kökləri haqqında mütəfəkkir şairin bənzərsiz fikirlərini açıqlamışdır.

1994-cü ildə isə Ə.S.Bayramovun Nizami Gəncəvi əsərlərində şəxsiyyət və liderlik probleminə həsr olunmuş yeni sanballı tədqiqatı nəşr olundu. "Bu araşdırmanın elmi əhəmiyyəti ilk növbədə ondadır ki, burada Nizami yaradıcılığında şəxsiyyət problemini qoyuluşuna dair konseptual mövqe öz əksini tapmışdır...".

Ə.S.Bayramovun Nizaminin şəxsiyyət konsepsiyasında önəmli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmişdir. Onun qeyd etdiyi kimi, "...Nizami Gəncəvinin əsərlərində şəxsiyyət probleminin araşdırılması yalnız ədəbi fikir tariximizin qədimliyi və zənginliyi nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də "insanın kəşfi", "şəxsiyyət problemlərinin psixoloji təhlili" nöqtəyi - nəzərindən də əhəmiyyətlidir".

T.T.Babayeva Nizaminin şəxsiyyət konsepsiyasının öyrənilməsinin konseptual modeli (Ə.S. Bayramov) əsasında Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında "şəxsiyyət psixologiyası problemi"ni namizədlik dissertasiyası səviyyəsində tədqiq etmişdir.

Müəllifin fikrincə, Nizami şəxsiyyətin təşəkkülü və inkişafında təbii-irsi amillərin, təlim və tərbiyənin rolunu qeyd etsə də, fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi prosesində onun sosiallaşmasına, ictimai münasibətlər sistemində qoşulmasına və özünü tərbiyəyə başlıca əhəmiyyət vermişdir.

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə "Sosial psixologiyanın aktual məsələləri" kitabında da Nizaminin sosial-psixologiyaya aid fikirlərinə diqqəti cəlb etmişlər. Onlar haqlı olaraq göstərirlər ki, "Nizaminin psixoloji görüşləri" sonrakı dövrlərdə "Azərbaycanda psixoloji fikirlərin inkişafına böyük təsir göstərmişdir".

Ə.Ə.Əlizadə Nizami Gəncəvinin psixoloji konsepsiyasında "Xəmsə"də yaş və pədaqoji psixologiya məsələlərini təhlil etmişdir.

Yaş və pədaqoji psixologiya önəmli elm sahəsi kimi XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır.

Azərbaycan psixologiyasında isə artıq XII əsrdə böyük Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında yaş və pədaqoji psixologiyanın bənzərsiz sistemi formalaşmışdır.

N.Gəncəvinin şəxsiyyət konsepsiyasının təhlili kökündə yaş xüsusiyyətləri, ata oğul münasibətləri, ata nəsihətləri kimi problemlər nəzərdən keçirilir, qadın psixologiyası və qız tərbiyəsinin xüsusiyyətləri gender psixologiyasının önəmli qaynaqları kimi araşdırılır və açıqlanır.

90-cı illərdə psixoloji nizamişünaslığın müəyyən səhifələri ADPU-nun Psixologiya kafedrasında yazılıb. Ümumi psixologiya kafedrasında "Yeddi gözəl"də "rənglərin psixosemantikası" [5]

öyrənilməyə başlanmış, Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri sistemli tədqiq olunmuşdur. Müəllif “Nizaminin psixoloji görüşləri” adlı tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Nizaminin psixi proseslər və xassələr haqqında baxışları elmi-psixoloji aspektə sistemli araşdırılmış, orta əsrlərdə XII əsr Azərbaycan intibah dövründə insanın psixi həyatının fenomenoloji təhlilinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Psixi proses və xassələrin təhlilində Nizaminin şəxsiyyət konsepsiyasına əsaslanması, onları funksiyalararası əlaqə kontekstində təhlil etməsi XII əsrdə Azərbaycanda psixoloji nəzəriyyənin önəmli məziyyəti kimi qiymətləndirilməlidir. Tədqiqat işində eləcə də Nizaminin psixoloji konsepsiyası araşdırılmış, önəmli psixi fenomenlərin (görmə illuziyaları, Fitnə effekti və s.) dünya psixologiyasında ilk dəfə “Xəmsə”də yaradılmış bədii-psixoloji modelləri açıqlanmışdır.

2016-cı ildə çapdan çıxmış Z.S. Cavadovanın “Nizami Gəncəvinin əsərlərində insanın mənəvi təkamülünün psixoloji konsepsiyası” adlı sanballı monoqrafiyasında Nizami Gəncəvinin əsərlərində insan təkamülünün psixoloji konsepsiyası, funksiyalararası əlaqələr nəzəriyyəsi kontekstində təhlili, insanın mənəvi təkamülünün sosial-psixoloji qanunauyğunluqları Nizami Gəncəvi yaradıcılığında prioritet problem kimi və s. araşdırılmışdır

Respublikamızda “Nizamişünaslıq məktəbi” yaranmış “psixoloji nizamişünaslıq” formalaşmağa başlamış və vüsətlə inkişaf edir.

Fikrimizcə, Nizami Gəncəvinin psixoloji aləmi kompleks tədqiqatlara cəlb olunmalı, bu günün reallığına uyğun strukturu tədqiq edilib gənc nəsillə çatdırılmalıdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, renessans, fəlsəfi-psixoloji, “Xəmsə”, psixoloq, insan konsepsiyası.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7c.-d. 2c. Bakı, 1998.
2. Abbasov M. Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri. Namizədlik dissertasiyası. ADU, Bakı, 1948.
3. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Renessans, 2001.
4. Babayeva T.T. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında şəxsiyyət psixologiyası problemi. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1991.
5. Əlizadə Ə.Ə. “Xəmsə”də yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı, 2001.
6. Cavadova Z.S. Nizami Gəncəvinin əsərlərində insanın mənəvi təkamülünün psixoloji konsepsiyası. Bakı, 2016.
7. Talıbov Y.R., Məmmədova C.M. Nizami Gəncəvinin pedaqoji və psixoloji görüşləri.
8. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Эпоха, жизнь и творчество. Баку, Изд. Аз. ФАН., 1940.

THE PERIOD OF NIZAMI GANJAVI AND ISSUES OF PSYCHOLOGICAL VIEWS

The article gives information about the theoretical and historical issues of psychological views in the work of Nizami Ganjavi. The history of psychological thought in Azerbaijan, as well as in the works of Nizami Ganjavi in the twelfth century, speaks of the power of psychologist and the art of speech.

Keywords: Nizami Ganjavi, renaissance, philosophical-psychological, “Khamsa”, psychologist, human concept.

SOSIAL SİYASƏTİN ELMİ ƏSASLARI VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Əli Əlirzayev, Emin Əlirzayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: kafedra-ssi@mail.ru

Milli iqtisadiyyat və onun sektorları üzrə yol xəritəsinin reallaşması prizmasından baxanda sosial inkişaf və həyat səviyyəsi problemləri aktualıq təşkil edir. Ölkə iqtisadiyyatının hədəfləri və sosial tələbatın tədqiqi mövzu olaraq tədqiqat obyektidir. Tədqiqatda sahə, ərazi və sosial hədəflərin planlaşması və idarə edilməsi məqsədi ilə ayrı-ayrı konseptual yanaşma metodologiyası və mexanizmləri verilir. Sosial iqtisadi hədəflər, həyat şəraiti, infrastruktura inkişafı, bölgü sistemi və istehsal bazarının təhlili baxımından sərfəlidir. Müasir şəraitdə sosial yönlü siyasət, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsuluğun azaldılmasına yönəldilən tədbirlər, təşkilati-iqtisadi problemlərin həllinin sosial səmərəsi ilə ölçülür. Həyat səviyyəsi çoxşaxəli, çoxamilli proses olmaqla sosial dövlətin rolunu, onun fəaliyyətinin səmərəli qurulması strategiyasının hazırlanmasına yönəldilir.

Bu aktualıq nəzəri və praktiki cəhətdən həyat səviyyəsinin tədqiqi, onun ölçülməsi və proqnozu prizmasından məsələlərə baxılmasını tələb edir.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin potensialı və ondan istifadə kompleks və sistemli tədqiqatların və təşkilati quruluşun təkmilləşdirilməsi metodlarının hazırlanması və tətbiqi ilə mümkündür.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkədə iqtisadi artım, bölgü sisteminin təkmilləşməsi və sosial müdafiənin təşkili ilə bağlıdır. Sosial məsələlərin həllinə prioritet istiqamət olaraq həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi meyarından baxmaq onun əsas göstəricilərinin və struktur parametrlərinin təhlilinin qiymətləndirilməsi metodikasını tələb edir.

Elmi tədqiqatın məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin formalaşması, sosial iqtisadi mexanizmlərin mövcud vəziyyətinin təhlili və onun təkmilləşmə istiqamətləri təşkil edir. Məqsədi həyata keçirən aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulur:

- həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin sosial-iqtisadi rolu və nəticələrinin təhlilini vermək və dəyişmə meyillərini qiymətləndirmək;
- həyat səviyyəsinin formalaşması, qanunauyğunluqları, mənbələri və əsas istiqamətlərini müəyyən edən meyar və göstəricilərin təhlil metodikasını və metodoloji prinsiplərini vermək;
- həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində, Azərbaycan şəraitində iqtisadi və sosial potensialın ölçülməsi və onun istifadəsinin səmərəli təşkili xüsusiyyətlərini açmaq;
- əhalinin həyat səviyyəsinin əsas göstəriciləri olan gəlirlər və onların qütbləşməsinin əsas amillərinin və göstəricilərinin dinamikasını müəyyənləşdirmək;
- əhali istehlakının sosial-iqtisadi rolu və onun təkrar istehsal və iş qüvvəsinin təkrar istehsalda rolunu əsaslandırmaq;
- əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin amili olaraq sosial müdafiənin əsas istiqamətləri və prioritetləri üzərində qurulan islahatların təkmilləşməsinə tövsiyələr vermək;
- əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində makroiqtisadi problemlərin, maliyyə-kredit, infilyasiya siyasətinin və istehlak davranışı modelinin səmərəli variantlarını vermək;
- əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində dövlət siyasətinin, dövlət müxanizmlərinin təkmilləşmə istiqamətlərini vermək;
- əhalinin həyat səviyyəsində proqnozlaşma modellərini və əsas proqnozlaşma prinsiplərini əsaslandırmaq.
- Aşağıda sosial siyasətin əsas istiqamətləri verilir:
- həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin regional sosial-iqtisadi potensialı istifadəsi və bu potensialın tələbat sisteminə uyğun transformasiyası yolları əsaslandırılır

- elmi əsaslarla həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin qiymətləndirilməsi meyar və göstəriciləri, onun sistem təsviri modeli və prioritet istiqaməti olaraq digər sahələrin və funksional vəzifələrin bölgüsü sxemi verilir;

- əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişmə dinamikası, meylləri və əsas amilləri, təsir gücü qiymətləndirilməsi, təhlil və proqnoz yanaşma metodologiyasının təkmilləşdirilməsi mexanizmləri və prioritetləri verilir,

- həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində iqtisadi və sosial potensialın inkişafı, onun səmərəli inkişaf yolları, əhalinin istehlak davranışına uyğun iqtisadi və sosial potensialın istifadəsi mexanizmlərinin təkmilləşmə istiqamətləri əsaslandırılır;

- əhalinin gəlirlərinin dinamikası, onun differensiyası və gəlirlərin artımının əsas yolları, ehtiyatları və təşkilində qütbləşməni nəzərə almağın modeli və qanunlarının reallaşması mexanizmləri əsaslandırılır;

- əhali istehlakının sosial-iqtisadi nəticələri onun iqtisadi tənzimlənmə sistemində yeri və idarəedilməsi xüsusiyyətləri, amilləri açıılır. İstehlakla təkrar istehsal tskilində qarşılıqlı əlaqə, əks əlaqə sisteminin təşkilinin prinsipləri sxemi verilir;

- əhalinin həyat səviyyəsinin makro- mikro sistemləri arasında əlaqənin funksional vəzifələrə görə tələbata uyğun sahə və maddi əşya uyğunluğu sistemi nəzəri və konkret təhlillə əsaslandırılır;

- əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində dövlət siyasətinin təkmilləşməsi, sosial dövlətin əsas vəzifələri və onun sosial yönlü siyasətinin müasir şəraitdə real aspektləri.

Makroiqtisadi artım hədəfləri olaraq tarazlı inkişaf, daxili tələbatı və ixracat potensialını artıran istehsal sahələri, ərazilərin inkişafı və məskünlaşmaya aparın yol ümumi daxili məhsulun bazar strukturuna və bazar tələbinə uyğun proqmativ meyllərini əhatə edir. Bu gün artıq adam başına düşən ÜDM-in həcmi ilə deyil onun bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə formalaşan istehlak resurslarını ölçməklə tənzimləmə siyasəti olmalıdır.

Makroiqtisadi artım həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və respublikanın dayanıqlı inkişafı hədəf olaraq ölkənin iqtisadi azadlığını, onun potensialının tam və səmərəli istifadəsini, ehtiyatların təkrar istehsalını və sosial müdafiənin əsas istiqamətlərini və hədəflərini müəyyənləşdirir. Təbii ki, artım dövrünün seçilməsi və yüksək artım tempi, kəmiyyət dəyişmələrini və dünyada baş verən çağırışların, siyasətlərin təsirindən özünün ərazi və dövlət daxili xüsusiyyətlərini cəlb edir. Belə ki, iqtisadi böhranın hər dəfə baş verməsi özünün təsirləri ilə bu və digər ölkədə özünü təzahür etdirir. Ona görə də, hədəf olaraq dünyada baş verən hadisələrin təsirini ölçmək və onu müstəqil ölkədə mənfi tərəfini qiymətləndirməklə makroiqtisadi səviyyədə tükənən resursların, təkrar istehsal nəzəriyyəsi ilə məşğul olmaq vacibdir. Əgər resurs hesabına əlavə dividient əldə edilirsə, həmin dividientlər real dəyərə və kapitalla çevrilmək üçün iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasının maddi və maliyyə ehtiyatına çevrilməlidir.

Ekvivalent dəyər və faydalılıq nəzəriyyəsinə uyğun olaraq hər bir yeni dəyərin gətirdiyi dividient arasında iqtisadi artımın məcmuu ilə tarazlılıq olmalıdır. Respublikada neft gəlirləri hesabına əldə olunan ehtiyatlar, geniş mənada qiymətləndirilib sonrakı artımı məhz ehtiyatların hesabına əldə edilməsinə yönəldilən iqtisadi sistem qurulmalıdır. Ehtiyatlar dedikdə maddi mənəvi dəyərlər, intellektual səviyyə, məhsuldarlıq və insan artımının məcmuu kimi, ümumiləşmiş bir "gətirilmiş dəyər" göstəricisi hesablamaq olar. Makroiqtisadi hədəf olaraq investisiya və onların əsas sahə və ərazi quruluşunda uzun müddətli səmərə ilə ölçülən artım, sosial-rifah və məskünlaşmada baş verən dəyişmələrin tələb və təklif qanuna uyğunluğuna uyğun planlaşması və idarə edilməsi vacibdir. İntestisiya mənbələri olaraq, maliyyə imkanları, kreditlər, əhalinin yığılı, qiymətli kağızlar siyasəti və mexanizmləri hədəf kimi idarə edilməlidir. Meyar olaraq iqtisadi məna ilə yanaşı, sosial mənanı nəzərə almaq və investisiyanın qiymətdən düşməməsini ölçməklə hədəflər tərtib edilə bilər. Ölkədə investisiya tələbatı və investisiya potensialı arasında tarazlılıq istənilən istiqamətdə müəyyən son hədd meyarı ilə ölçülməlidir. Hər bir layihənin infilyasiyaya davamlığı, mənəvi və fiziki aşınmağa nisbətən dəyərini

məhsula görə artımı nəzərə alınmaqla qərar qəbul edilməlidir.

Təmir, bərpa xərcləri əsas kapitalın xərcinə nisbətən hədəflər baxımından əsaslanmalıdır.

Makrosəviyyəli tədbirlər və siyasət olaraq bütün iqtisadi və sosial proseslərin, iqtisadi potensialın ərazi və sahə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək və onların təkrar istehsalına yönəldilən paylanma, istifadə və inkişaf meyarına uyğun əhali məskünlaşması və iş güvvəsinin təkrar istehsalı yollarını əsaslandırmaq və tənzimləmək startegiyası təşkil edir. Məskünlaşma kəmiyyət artımı və struktur amildir.

Məskünlaşma tədbirləri inzibati yolla deyil, iqtisadi stimullar, sosial-iqtisadi şəraitlə və dövlət himayəsi ilə hamarlama siyasəti ilə reallaşır. Regionların sosial-iqtisadi rolu və əhalinin inkişaf dinamikası bir sıra qarşılıqlı əlaqədə reallaşır. Kəndin sosial-iqtisadi inkişafı, ailənin təşkili, stimullaşması, demokratik struktur siyasəti bir günlük deyil, uzunmüddətli tədbirlər yolu ilə həll olunur. Məskünlaşmanın yolları və mexanizmləri hər bir ölkədə inkişaf səviyyəsindən və geosiyasi vəziyyətindən, onun dəyişmə dinamikasından asılı olaraq formalaşır. Azərbaycanda sərhədyanı regionların iqtisadi və sosial vəziyyəti, qaçqınlıq və bir sıra xarici amillər məskünlaşmaya xüsusi model olaraq baxılır.

Makroiqtisadi meyllər və dəyişmələr struktur yanaşma ilə uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq üçün kompleks tədbirlər ilə həll edilir. Struktur meyarlar dəyişmə ilə nəticə arasında elastiklik əmsali ilə ölçülə bilər. Əgər hər bir struktur elementin dəyişməsi digər elementlərə ötürülürsə, bu məcmu dəyişmənin, son nəticəyə təsiri multipikasiya effekti ilə ölçülür.

Strukturunun səmərəsi inteqral səmərə ilə ölçülür. Məhs xüsusi səmərələrin məcmuu qarşılıqlı əlaqəli əsas meyardır.

Sosial hədəflər inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün son nəticə olmaqla yanası inkişafın keyfiyyətli dəyişmələrinin amilinə çevrilir. İnsanın həyat səviyyəsi, onun tələbatının keyfiyyətə dəyişməsi sosial yönümlü iqtisadiyyata tələbatı artırır. Azərbaycanda sosial hədəfləri zəruriləşdirən tarixi, etnik və müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun tələbat sistemi sosial hədəfləri zəruriləşdirir. Qənaətbəxş artım, demokratik situasiyalar və təbii-coğrafi mühit, tranzit ölkəsi olması və bir sıra resursların ehtiyatlarının istifadəsi sosial problemlərlə kifayətlənməli perspektiv sosial problemlərin həllinə baza yaratmalıdır. Ona görə də sosial yönümlü hədəflər çox kriterialı iqtisadi sistem yaratmaqla yanaşı, mühafizəkar iqtisadi model üzərində qurulmalıdır. Sosial yönümlü siyasət daima çoxluq üzərində qurulur. Sosial siyasətin əsas meyarı olaraq sosial ədalət, stimullar sisteminin təşkili, səmərəsi və onun iqtisadi artıma təsirinin gücləndirilməsi mexanizmləri üzərində qurulur. Azərbaycan üçün sosial gərginliyin əsaslandırılması və onun azaldılması yolları hazırlanmalıdır. Sosial siyasət iqtisadi nəticələrlə məhdudlaşdığı üçün onun iqtisadi artıma və potensiala təsirini tənzimləyən stimullar və ədalət prinsipləri qoyulmalıdır.

Ölkədə əmək haqqı sistemi, əmək və istehlak arasında uyğunluq və hər bir vətəndaşın minimum tələbat sisteminin arasında əlaqə, aşkarlıq və qanunvericiliklə tənzimlənməli. Hər bir vətəndaş sosial müdafiə subyekti olaraq, dövlət resursları və dövlət institutlarının təşkilində fəal iştirak etməlidir.

Təhlükəsizlik hədəfləri siyasi, iqtisadi və hüquqi baza üzərində qurulur. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən mexanizmlər əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, ölkənin xarici amillərdən iqtisadi və maliyyə asılılığını azaltmaq və ölkə daxili yoxsulluq həddinin qütbləşmə səviyyəsinin elmi əsaslarla hesablanmış real həyata və beynəlxalq standartlara yaxınlaşdırmaq vəzifəsi durur. Siyasi təhlükəsizlik müasir dövrdə bir sıra beynəlxalq səviyyəli və tədbirlərin tələbləri ilə yanaşı, milli-mədəni səviyyəni və beynəlxalq humanist meyarlarını tətbiq etməklə mümkün olmalıdır. Təhlükəsizliyin hüquqi bazası, inzibati və sərhəd, rejim sərtliyi ilə deyil, kirli pulları azaldan, pul axınıni tənzimləyən, kriminalı azaldan tədbirlər ilə baş verməlidir. Təhlükəsizliyin makro səviyyəli təşkili, uzun müddətli hədəflər, içtimai rəylər və iqtisadi qütbləşməni azaltmaq, orta təminat səviyyəsində əhalinin rifahını yüksəltmək yolları ilə mümkündür.

Təhlükəsizlik çox kriterialı sahə və hədəflər sistemi ilə müəyyənləşir. Sonra isə bu hədəfləri təmin edən obyekt, subyekt və təşkilatı mexanizmlərin qruplaşması, təsnifatlaşması sistemi hazırlanır.

Ərzaq, sosial müdafiə, yoxsulluq, mənəvi dəyərlər kontekstində təhlükəsizlik konsepsiyası və qanunları işlənir, tətbiq edilir.

Açar sözlər: sosial siyasət, sosial müdafiə, həyat səviyyəsi, sosial yönümlü, dövlət himayəsi, ünvanlı sosial yardım, sosial yönümlü büdcə.

Ədəbiyyat

1. Nağıyev Ə., Novruzov V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan İqtisadiyyatı, “Azərənəşr”, Bakı, 1998. səh. 388.

2. Əlirzayev Ə.Q. Sosial – Mədəni Sahələrin İqtisadiyyatı: İnkişaf və Tənzimləmə. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, Bakı, 2016, 220 səh.

SCIENTIFIC BASES AND MAIN DIRECTIONS OF SOCIAL POLICY

The article provides the formation and main directions of social policy. The criterion and ways to improve the quality of life are justified. The state's social protection measures are justified.

Key words: social policy, social protection, living standards, social-orientated, state protection, targeted social assistance, social-oriented budgeting.

TƏHSİL MÜƏSSISƏSİNİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ LİDERLİK

Əliyeva Leyla

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: eliyeva1976@mail.ru

Təhsil müəssisəsində lider dedikdə kollektivin ümumi mənafeyə uyğun, müəyyən məqsədə çatmaq üçün öz arxasınca apara bilən şəxs başa düşülür. Lider, təhsil müəssisəsində kollektivdə şəxsi nüfuz əldə etməklə, digər üzvlərin davranışına təsir edir. O, özünü və başqalarını təhsil müəssisəsinin müəyyən olunmuş məqsəd naminə səfərbər etmək qabiliyyətinə malikdir. Liderlər kollektivi ələ almaq üstünlüyünə özlərinin şəxsi təşkilatçılığı, işgüzarlığı, peşəkarlığı, qabiliyyəti, ağılı, zəkası, uzaq-görənliyi sayəsində əldə edir.

Təhsil müəssisəsində lider rəhbərdən fərqli olaraq təyin olunmur. Aydın desək, bir şəxsin liderlik xüsusiyyəti daşdığı vəzifədən irəli gəlmişdir. Şəxs bacarıq və qabiliyyəti ilə özünü kollektivə lider kimi təqdim edir və tərəfdaşları tərəfindən qəbul olunur.

Lider, kollektivi güc və məcburiyyət tətbiq etmədən onları ruhlandırma və həvəsləndirə bilir. Çünki ruhlandırma və həvəsləndirmə insanları ümumi məqsədə nail olmağa istiqamətləndirir və sövq edir. Lider öz hakimiyyətini kollektivdə olan tərəfdaşlarının köməkliyi ilə əldə edir və həyata keçirir. Tərəfdaşları onu artıq kollektivdə lider kimi qəbul edir. Əvəzində lider həmin şəxslərə müəyyən vədlər verir və köməkliklər göstərir.

Liderlərin qarşısında əsasən aşağıdakı vəzifələr dayanır:

1. Qarşıya məqsəd qoymaq.
2. Kollektivi və ya komandanı yaratmaq.
3. Vəzifələri bölmək.

4. Məqsədə nail olmaq üçün komandanın vərdişlərindən, imkanlarından və istedadından istifadə etmək [1, s.165].

Tədqiqatlar göstərir ki, kollektivdə iki tip lider forması mövcuddur: rəsmi və qeyri rəsmi liderlər.

Rəsmi lider rəhbərin özü olub, həm rəhbər, həm də lider məfhumunu özündə birləşdirir. O, özünün peşəsinə, vəzifəsinə, idarəetmə bacarığına görə rəhbərdir. Rəsmi lider işçiləri səfərbər etmək və arxasınca aparmaq qabiliyyətinə malik olan rəhbərdir. Rəsmi lider olmaq üçün inzibati və ictimai vəzifələrlə işgüzar və şəxsi keyfiyyətləri birləşdirmək lazımdır. İşgüzar və şəxsi keyfiyyətə malik rəhbər-işçi lider kimi çıxış etdikdə, kollektiv onu tanıyır və ətrafında birləşir.

Təhsil müəssisəsində rəsmi lider özünün şəxsi nüfuzunu təmin etməli və şəxsi keyfiyyətləri ilə kollektivin diqqətini cəlb etməlidir. Maraqlısı odur ki, işçilər rəhbərin peşə keyfiyyətlərinə həmişə diqqət yetirir və onu qiymətləndirirlər. Bu o deməkdir ki, rəhbərin təşkilatçılıq, işgüzarlıq, peşəkarlıq və ünsiyyətə girmək qabiliyyəti onun rəsmi rəhbər statusuna liderlik statusunu da əlavə edir.

Təhsil müəssisələrində rəsmi rəhbərin kollektivə liderlik funksiyasının həyata keçirə bilməməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Yəni rəhbərlə yanaşı idarəçilik fəaliyyətində ümumi işlərin həllinə müdaxilə və ya təsir etməyi bacaran, bir növ “söz sahibi” olan şəxslər də mövcud olur. Bu zaman həmin şəxslərin təmsalında kollektivdə yeni liderlər formalaşır. Bu cür liderlər qeyri-rəsmi liderlər hesab edirlər.

Rəsmi liderlərdən fərqli olaraq qeyri-rəsmi liderin təhsil müəssisəsində idarəçilik funksiyaları məhdud olur. Onların liderliyi yalnız qrupdaxili münasibətlərdə baş tutur. Bəzən qeyri-rəsmi liderlər kollektivə pozitiv və neqativ təsir göstərə bilirlər.

Qeyri-rəsmi liderlər təhsil müəssisələrində heç də birmənalı rol oynamırlar. Onlar məqsədlərdən, statuslarından asılı olaraq həm pozitiv həm də neqativ rol oynaya bilərlər. Rəsmi liderlərdən fərqli olaraq qeyri-rəsmi liderlər öz statusları baxımından kollektivin bərabərhüquqlu üzvləridir. Bu baxımdan onlar kollektivdə təşkilatçı və əlaqələndirici rolu həyata keçirib təhsil müəssisəsində işgüzar ab-havanın yaradılmasına köməklik göstərə bilərlər. Onlar kollektivin üzvi-tərkib hissəsi olduqlarına görə mövcud durumu daha düzgün dəyərləndirirlər. Bu halda onlar Təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi ilə kollektiv arasında əlaqələndirici funksiyaları yerinə yetirməyə nail olurlar. Əgər qeyri-rəsmi lider öz liderlik bacarığından şəxsi məqsədləri üçün istifadə etməyə can atırsa, bu halda onlar kollektivdə işgüzar duruma neqativ təsir göstərir, təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi ilə kollektiv arasında mövcud olan münasibətlərin kəskinləşməsinə və hətta antoqonist xarakter kəsb etməsinə səbəb olur.

Professor Əbdül Əlizadənin fikrincə rəsmi və qeyri-rəsmi liderlərin arasında düzgün münasibətlərin formalaşması idarəetmə fəaliyyətində sağlam sosial münasibətlərin mənbəyidir. Rəsmi liderlər əgər qeyri-rəsmi liderləri dinləmədən, onlara qarşı daim təzyiqlər göstərərək müəyyən ziddiyyətlər yaradırsa, bu halda konflikt daha da dərinləşə bilər. Rəhbərlər qeyri-rəsmi liderləri öyrənməli, onların istəkləri ilə maraqlanmalı, məsələnin həllinin optimal variantlarını seçməlidirlər [1, s.165].

Həqiqətdə qeyri-rəsmi liderlərin fikri kollektivdə neqativ münasibətlər yaratmaqdırsa bu halda təhsil müəssisəsinin rəhbəri problemin həlli üçün qanunla nəzərdə tutulmuş tədbirlər görməlidir.

Açar sözlər: təhsil müəssisəsi, rəhbər, lider, idarəetmə.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Ali məktəblər üçün dərslik. “Qapp-Poliqraf” Korporasiyası, Bakı, 2003.
2. Əliyeva L.X. Təhsilin idarə olunması: dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı, Bakı, 2017.
3. Məmmədzadə R.H. və başqaları, Menecment, marketinq və təhsilin iqtisadiyyatı. Bakı, Müəllim, 2015.
4. Rəsulov S., Əzizov R. Orta ümumtəhsil məktəblərinin idarəedilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı, 2010.

LEADERSHIP IN THE EDUCATIONAL ADMINISTRATION

The work deals with the problem of leadership in the educational institutions, its positive and negative aspects.

Keywords: educational institution, manager, leader, management.

MODA DƏYƏRLƏRİNİN SOSIAL - PSIXOLOJİ TƏHLİLİNƏ DAİR

Diyanə İbrahimova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: Diyane_huseynova@mail.ru

Sosial-psixoloji təsir vasitəsi olan moda sosial davranışın spesifik və son dərəcə dinamik forması olub, universal xarakter daşıyır. O, cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən əhvalların, sürətlə dəyişən zövq və əyləncə vasitələrinin təsiri ilə, əsasən kortəbii surətdə əmələ gəlir (Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov).

Moda hər bir halda öz dövrünün güzgüsü olmaqla insanların ictimai-siyasi həyatını, iqtisadiyyatda məhsuldar qüvvələrin səviyyə və xarakterini, dövrün daha parlaq hadisələrini, müasir insanın ən mühüm mədəni və elmi nailiyyətlərini, vərdislərini və psixologiyasını, onun estetik ideal barədə təsəvvürlərini əks etdirir. Cəmiyyətin maddi mədəniyyətinin bir hissəsi olan və insanların estetik görüşlərini əks etdirən dəbin yaranması olduqca mürəkkəb prosesdir [1].

Moda cəmiyyətin inkişaf dinamikasını müəyyən edən müasir insan cəmiyyətinin əsas komponenti kimi nəzərdən keçirilir. Nəzəri model yaratmaqla alimlər modanın strukturunun aşağıdakı elementlərini fərqləndirirlər: 1) Moda standartları: moda obyektləri vasitəsilə reallaşan standartlar-davranışın, hərəkətin üsulu və ya nümunəsidir. 2) Moda obyektləri: material və qeyri-material ola bilər. Bura əşyalar, ideyalar, sözlərin və onların xüsusiyyəti daxildir. 3) Moda dəyərləri: moda standartı və ya obyekt moda düşürsə o dəb olur, moda dəyərini itirdikdə “dəbdən düşür”. 4) Davranış standart, obyekt və moda dəyərlərinə yönəlmiş axırıncı moda elementidir.

Modanın strukturu üç dəyər səviyyəsi ilə təmsil oluna bilər: standartların və obyektlərin dəyər aspektləri; Atributiv (“daxili”) dəyərlərin səviyyəsi; Əhəmiyyətli (“xarici”) dəyərlər səviyyəsidir.

Modanın atributiv dəyərləri arasında müasirlik, universallıq (və ya diffuzluq) və nümayişkəranalıq fərqləndirilir. Modanın fəaliyyət göstərdiyi sosial sistemlərin xarakterik xüsusiyyətləri dinamizm, açıqlıq, zəiflik, sosial fərqlilik və hərəkətlilikdir [3, s.45]. Moda dəyərinin atribut (daxili) mahiyyətini daha müfəssəl şəkildə nəzərdən keçirək görərik ki, modanın strukturunda fundamental dəyər müasirlik sayılır. Hər hansı bir şey “müasir” kimi dəyərləndirilirsə, adətən bu dəyər bizim təsəvvürümüzdə müsbət assosiasiyalar yaradır. Müasirlik mütərəqqilik ilə yanaşı dəyişməyə və yaradıcılığın dəyişməsinə hazırlıq kimi assosiasiya olunur. Lakin müasirliyin yüksək qiyməti heç də universal deyildir, o tarixi məhsulu təmsil edir. Demək olar ki, müasirliyin dəyəri tarixin vərəsidir [4, s.73]. Əslində müasir olmaq – öz dövrü ilə birgə addımlamaq deməkdir.

Modanın digər daxili dəyəri onun universallığı və ya diffuzluğudur. Daxili dəyərin müasirliyin dəyəri ilə eyni olmasına baxmayaraq o hər tərəfli öyrənilməmişdir. Universallıq modanın kütləvilik əlamətidir. Moda çox sayda müxtəlif sosial sistemlərə məxsus olub global xassə daşıyır. Universallıq elə bir ifadədir ki, “moda”nın hərəkətində hansısa kütlə ilə bağlı olmasından asılı olmayaraq dövlətlərarası sərhədləri qət edir. Bu da öz növbəsində müasir kütləvi istehsal, kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, mədəni əlaqələrlə və s. ilə bağlıdır.

Müasirlikdən və universallıqdan fərqli olaraq üçüncü, modanın məkan və zaman çərçivəsində məhdud olmayan davamlı dəyəri nümayişdir. Davranışın nümayiş aspektləri özünü hələ bəşəri tarixin erkən mərhələlərində biruzə vermişdir. Onlar çox saylı tədqiqatlar nəticəsində ibtidai insanın geyimini rəqslərə, bəzək əşyalarına, tatuirovkaya istinadən şərh etmişlər. Modanın dəyərlərində nümayişkəranəliliyin olması nəzəriyyəçilərin eləcə də, adi düşüncələrdə təmamilə haqlı olaraq insan həyatının səthi tərəflərinə aid edilir. Həqiqətən modada “görünmək” və “göstərmək” əslində üst – üstə düşür. Moda dərinə və gizli qala bilməz. O, mütləq göz qarşısında olmalıdır. Əgər moda iştirakçısı öz arzusu ilə seçilmək istəyirsə və ya əksinə seçilmək, görünmək istəmirsə, fərqi yoxdur, o, “görünməməzliyi” müəyyən yolla nümayiş etdirməlidir. Çox güman ki, nümayiş dərinləşdikcə, fərdlərlə sosial qruplar arasındakı kommunikasiya vaxtı uzandıqca nümayişin əhəmiyyəti azalır. [4, s.38].

Modanın digər “daxili” dəyəri oyundur. Nümayişə oxşar oyun mədəniyyətin universal elementlərini əks edir. Hələ Platon onun dəyərini sübut edərək qeyd etmişdir ki, insan eyni zamanda oyunçu və oyuncaqdır. O, oyuna təhkim edilmişdir və oynamalıdır. Digər sözlə, “oynamaqla yaşamaq lazımdır”. Məlumdur ki, ingilis dilində iki müxtəlif baxışlı oyunu işarə etmək üçün eyni sözdən istifadə edilir: play – heç bir qaydası olmayan sərbəst oyun və məhdudqanun – qaydaya əsaslanan, əvvəlcədən müəyyən edilmiş oyun. Modada bütün qeyd edilən oyun görünüşlərinə və onların əlavələrinə rast gəlmək olar. Modanın strukturunda oyun dəyərlərinin iştirak etməsi, modanın qismən estetik təzahür kimi geniş yayılması və izah olunması ilə bağlıdır. Bu vəziyyətlə bağlı olaraq moda oyunun formasında gənclərin sosial norma və dəyərlərlə ünsiyyətlərinin yaranmasını əmələ gətirir [5, s.239].

Beləliklə, modanın bütün iştirakçıları eyni standartla əməl edirlər, onlar eyni atributlu (daxili) dəyərlərlə işarə edilir. Lakin bu dəyərlərin vahidliyi arxasında yuxarıda göstəriləni kimi müxtəliflik gizlənilir. Həqiqətdə yuxarıda qeyd edilənlər və bir çox dəyərlər özü – özlüyündə modaya aid deyildir. Lakin onlar modanın strukturuna və moda davranışına aid qeyd etdiyimiz digər komponentlərlə birgə daxil edilə və çıxarıla bilər.

Açar sözlər: moda psixologiyası, moda standartları, moda obyektləri, moda dəyərləri, atributiv dəyərlər və denotativ moda dəyərləri.

Ədəbiyyat

1. Yunusov N.R., Müasir modanın inkişaf tendensiyaları, Bakı, 2006.
2. İbrahimov T. Müasir moda sənəti. Bakı, 2007, 110 s.
3. Балдано И.Ц. Мода XX века: Энциклопедия. «Олма-пресс», Москва, 2002.
4. Гофман А.Б. Мода и люди: новая теория моды и модного поведения.- М.: Наука, 1994.160 с.
5. Килошенко М, Психология моды: Теоретический и прикладной аспекты, Москва, 2009.

ABOUT SOCIAL – PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF FASHION VALUES

The author of the article speaks about fashion values, its composers and note`s important role of fashion in the life of people. To be able to wear beautifull is an art and a science. To be able to wear luxury dosen`t depend on the material, but depends on pleasure.

The article considers the fashion industry as a key component of modern human society, which defines the dynamics of society`s development. The article also analyzes the fashion structure of fashion as well as its elements, and each of the components of fashion values has been reviewed separately.

Keywords: fashion psychology, fashion standards, fashion objects, fashion values, attributive and denotative values.

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN ALI TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI

Eyyub Musayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: m.eyyub@mail.ru

Cəmiyyətin daha çox qayğıya və yardıma ehtiyacı olan əlil vətəndaşlarının hüquqlarının qorunması, onların cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin olunması, sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi hər bir dövlətin sosial siyasətinin təməlini təşkil etməkdədir. Əlillik öz-özlüyündə heç bir cəmiyyətin qaça bilmədiyi sosial problem olmaqla hər bir dövlətin inkişaf səviyyəsinə, prioritetlərinə və imkanlarına uyğun olaraq sosial siyasətini formalaşdırır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə əlilliyi olan şəxslərin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi işlərinə başlanılmışdır. Həmçinin cəmiyyət həyatının iqtisadi, siyasi və sosial sahələrində iştirak etmək üçün əlilliyi olan şəxslərin bütün başqa vətəndaşlarla bərabər imkanlar almasına, onların öz fərdi qabiliyyətlərinə və maraqlarına müvafiq surətdə dolğun həyat sürməsinə kömək göstərən lazımi şəraitin yaradılmasına təminat verilmişdir [6].

Fiziki, əqli və ya xəstəlikdən doğan qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxs əlil sayılır [5]. Şəxsin həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması onun özünə xidmət, hərəkət, səmtlənmək, ünsiyyət, öz davranışına nəzarət, habelə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyətini və ya imkanını tamamilə və ya qismən itirməsində təzahür edir.

Əlillik sosial xarakterinə və miqyasına görə bütün cəmiyyətlərdə eyni dərəcədə ağırlıq problem kimi yaşanır. Dünya əhalisinin 600 milyon nəfərinin, o cümlədən 250 milyondan artıq uşağın anadangəlmə, yaxud həyatda qazanılmış xəstəlikdən və xəsarətdən doğan qüsurlara malik olması, hər 10 nəfərdən birinin əqli, fiziki və ruhi qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, bu problemin nə qədər aktual olduğunu göstərir [3]. Azərbaycandada əlilliyi olan şəxslərin sayı kifayət qədər yüksəkdi. Ölkəmizdə əlilliyi olan şəxslər, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlar barəsində statistik məlumatla cədvəl 1-də tanış olaq.

Cədvəl 1.

Əlilliyi olan şəxslər haqqında statistik məlumat

İllər	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Pensiya və müavinət alan əlillərin sayı	250712	473185	488551	506127	520793	537586	568149	587170	613645
Sağlamlıq imkanları məhdud olan 18 yaşadək uşaqlar	21739	58122	57941	61693	662866	62860	65482	67081	71934

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

Cədvəldən də görüldüyü kimi əlilliyi olan şəxslərin sayı ildən ilə artmaqdadır. Heç də xoş olmayan cəhətlərdən biri də sağlamlıq imkanları məhdud on səkkiz yaşına çatmayan uşaqların da sayının ildən ilə artmasıdır. Cədvəldən də görüldüyü kimi, 2000-ci ildə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sayı 21739 nəfər idisə artıq 2017-ci ildə bu say 71934-ə yüksəlmişdir. Demək olar ki, son 17 ildə bu uşaqların sayı əlli min nəfər artmışdır ki, bu da ürək açan bir göstərici deyil. On səkkiz yaşadək olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla bağlı statistikaya ona görə xüsusi diqqət yetirdik ki, məhz bu yaş qrupundan olan şəxslərin ali təhsil alma ehtimalı digər yaş qruplarına nisbətə daha yüksəkdi. Əlilliyi olan şəxslərin ali təhsil almaları onların cəmiyyətə inteqrasiyasında, o cümlədən

məşğulluq problemlərinin həllində, həyat səviyyələrinin yüksəldilməsində və maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Müasir dövrdə vətəndaşların təhsil hüququ hər bir insanın hüquq və azadlıqlarının vacib tərkib hissəsidir. Bu hüququn əlilliyi olan şəxslərə təbiiq olunması çox zəruridir. 2006-cı il dekabrın 13-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiya əlilliyi olan şəxslərin təhsil hüquqlarının bir çox tərəflərini əhatə edir və inklüziv təhsilin hər kəs üçün ən yaxşı təhsil mühiti olduğunu təşviq edir.

“Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyanın 24-cü maddəsinə əsasən, iştirakçı dövlətlər əlilliyi olan şəxslərin təhsil hüququnu tanıyırlar. Ayrı-seçkiliyə yol vermədən bu hüququn həyata keçirilməsi üçün iştirakçı dövlətlər bütün pillələrdə inklüziv təhsil sistemini və əlilliyi olan şəxslərin fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin etməlidirlər. İştirakçı dövlətlər əlilliyi olan şəxslərin əlillik əlamətinə görə təhsildən kənarlaşdırılmamasını, onların digər insanlarla eyni əsaslarla inklüziv, keyfiyyətli və pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə görə sağlamlıq imkanları məhdud olanlar, onların məhdud imkanlarına görə həyata keçirilməsi çətinləşən hüquq və vəzifələrdən başqa, bu Konstitusiyada təsbit olunmuş bütün hüquqlardan istifadə edir və vəzifələri daşıyırlar [1].

Vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil hüquqlarını təmin etmək məqsədi ilə “Təhsil haqqında” və “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili və peşə hazırlığı ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən, dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, etnik mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən, mənşəyindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanının yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir. Təhsilin hər hansı pilləsindən, səviyyəsindən və formasından məhrum edilməsinə yol vermir.

Əlilliyi olan şəxslərin təhsilə cəlb olunması milli qanunvericilikdə öz hüquqi bazasını tapmışdır. Ümummilli lider H.Əliyevin “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında, Azərbaycan Respublikasının qanunu”nda (5 iyun 2001-ci il) irəli sürdüyü əsas tələblər, şəxsiyyətin inkişafına təkan verən amillərdəndir [4]. Təhsil sahəsində, bu cür təhsil forması “İnklüziv təhsil” adlanır. İngilis dilində “include” “daxil etmək”, “tərkibində olmaq”, “ehtiva etmək” deməkdir. “İnklüziv təhsil” xüsusi qayğıya ehtiyacı olan tələbələrin ali təhsil müəssisələrində sağlam tələbələrlə birgə təhsil almasıdır.

İnklüziv təhsil gənclərin müstəqil bir fərd olduğunu və təhsil zamanı onların hər birinin öz ehtiyacları olduğunu qəbul edən metodologiyaları inkişaf etdirməyə yönəlib. Inklüziv təhsil tədris zamanı müxtəlif ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmiş yanaşmaların formalaşdırılmasına çalışır. Inklüziv təhsil istər sağlam, istərsə də əlilliyi olan gənclərin bərabər təhsil alma hüquqlarını təmin edir və bu, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin qorunmasına, əlilliyi olan gənclərin təhsil və başqa xüsusi ehtiyaclarının ödənilməsinə şərait yaratmış olur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, bütün vətəndaşların milli və dini mənsubiyyətindən, dilindən, səhhətindən asılı olmayaraq, təhsil almaq hüququ var. Eyni zamanda bu hüquq ali təhsil sahəsində şamil olunur. Fikrimizcə əlilliyi olan insanların ali təhsil almaları üçün ali təhsil müəssisələrində inklüziv mühit yaradılmalıdır. Milli və beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun olaraq əlilliyi olan tələbələr üçün mövcud maneələrin aradan qaldırılması, onların universitetin xidmət, proqram və digər təhsil imkanlarından istifadə edə bilmələri üçün lazımı şərait yaradılmalıdır. Qeyd etdiyimiz mühitin yaradılması təhsilin hamı üçün əlçatan olmasını təmin etməklə yanaşı, sosial

bərabərliyin qorunmasına, əlilliyi olan gənclərin təhsil və başqa xüsusi ehtiyaclarının ödənilməsinə şərait yaratmış ola bilər.

Hal-hazırda əlilliyi olan şəxslərin ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiyası sahəsində bəzi işlər görülür. Buna misal olaraq Avropa İttifaqının “Əlilliyi olan şəxslərin Azərbaycan Ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiyasının təməlinin qoyulması” ESFİDİP-Tempus layihəsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Layihə çərçivəsində respublikamızın altı ali təhsil müəssisəsində (Xəzər Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) müəyyən işlər görülür [2]. Ancaq görülən işlər hələki lazımı səviyyədə deyil. Fikrimizcə bu say olduqca azdır və gələcəkdə belə universitetlərimizin sayı çoxalmalıdır.

Ali təhsil müəssisələrində inkulziv şəraitin yaradılması sahəsində aşağıda sadalayacağımız tədbirlərin görülməsini vacib hesab edirik:

- İnfrastrukturun yaradılması
- Sosial xidmətin təşkili
- Psixoloji və pedoqoji xidmətin təşkili
- Xüsusi kadrların hazırlanması
- Dərs yükünün azaldılması
- Stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi

Sonda onu deyə bilərik ki, əlilliyi olan şəxslərin ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiyası ölkəmiz üçün olduqca aktual bir mövzudur. Bunun üçün ən uyğun yol fikrimizcə inkulziv təhsilin inkişaf etdirilməsidir. Neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsini prioritet məsələ kimi qarşıya qoyan ölkə başçısının bu hədəfinin reallaşdırılmasında əlilliyi olan şəxslərin ali təhsil alaraq mütəxəsis kimi hazırlanması, cəmiyyətə layiq, savadlı kadr kimi yetişməsi mühüm rol oynaya bilər. Həmçinin əlilliyi olan şəxslərin ali təhsil alması onların maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, cəmiyyətə inteqrasiya olunmasına, məşğulluq məsələlərinin həllinə, sosial müdafiələrinin gücləndirilməsinə və sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər.

Açar sözlər: əlillik, sosial siyasət, sosial xidmət, cəmiyyət, inteqrasiya, infrastruktur, dövlət, təhsil.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Əlillər sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
4. www.mlsp.gov.az
5. www.stat.gov.az
6. www.unec.edu.az

INTEGRATION OF DISABLED PEOPLE TO HIGH SCHOOLS

This thesis provides information on the place of the disabled in society, the factors affecting the disability, the statistics on their number, their rights. Also the importance of integrating people with disabilities into higher education institutions and the work done in this field have been mentioned in this thesis. The role of integration of higher education institutions with disabilities in their employment, personal development, and role in improving social welfare has been studied in thesis. In addition to this there have been provided general information about the current development prospects in this area.

Keywords: disability, social policy, social service, society, integration, infrastructure, state, education.

WHY ARE ACTIVE LEARNING STRATEGIES IMPORTANT? A REVIEW OF LITERATURE

Aygun Musayeva

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

e-mail: aygun.musayeva@au.edu.az

Active learning has received considerable attention over the past several years. Often presented or perceived as a radical change from traditional instruction, the topic frequently polarizes faculty. Active learning has attracted strong advocates among faculty looking for alternatives to traditional teaching methods, while skeptical faculty regard active learning as another in a long line of educational fads. For many faculties there remain questions about what active learning is and how it differs from traditional education.

This study defines active learning and distinguishes the different types of active learning most frequently discussed in the literature, as well as analyses their effectiveness compared to traditional teaching-learning methods.

Finally, it assists engineering faculty by summarizing some of the most relevant literature in the field of active learning [1].

What is active learning?

We use ‘active learning’ to describe a classroom approach which acknowledges that learners are active in the learning process by building knowledge and understanding in response to learning opportunities provided by their teacher. This contrasts with a model of instruction whereby knowledge is imparted or transmitted from the teacher to students.

Other approaches and terminology that are associated with active learning include:

- student-centered, or learner-centered learning, where students play an active role in their learning, with the teacher as an activator of learning, rather than an instructor
- enquiry-based, problem-based or discovery learning, where learners learn by addressing and posing scientific questions, analyzing evidence, connecting such evidence to pre-existing theoretical knowledge, drawing conclusions, and reflecting upon their findings
- experiential learning, which broadly describes someone learning from direct experience.

Many authors define these terms slightly differently, and such categorizations of learning have some overlap with each other [2].

Theoretical basis of active learning

Active learning is based on a theory of learning called constructivism, which emphasizes the fact that learners construct or build their own understanding. Learning is a process of making meaning. Learners replace or adapt their existing knowledge and understanding (based on their prior knowledge) with deeper and more skilled levels of understanding. Skilled teaching is therefore active, providing learning environments, opportunities, interactions, tasks and instruction that foster deep learning.

The theory of social constructivism says that learning happens primarily through social interaction with others, such as a teacher or a learner’s peers. One prominent social constructivist, Lev Vygotsky (1896–1934), described the zone of proximal development (ZPD). This is the area where learning activities should be focused, lying between what the learners can achieve independently and what the learner can achieve with the teacher’s expert guidance. By scaffolding tasks, providing guidance and support that challenges the learner based on their current ability, and through providing rich feedback, using assessment for learning (see separate Education Brief), the teacher actively helps students develop deeper levels of understanding.

Active learning is also consistent with other theories of learning:

- Learning should be relevant and situated within a meaningful context. This idea was developed by the philosopher Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) and influenced numerous educators in the early 20th century such as John Dewey (1859–1952) and Maria Montessori (1870–1952). It led to inquiry-based and discovery learning models. The main idea here is that we learn best when we can see the usefulness of what we learn and connect it to the real world.

- Learning is developmental. Learning experiences for children, therefore, should be age-appropriate, although development level and age are not always concurrent [2].

What are the benefits of active learning?

Before discussing why using active teaching and learning strategies is important, first, let's try to answer the question "What's wrong with a 50-minute lecture?"

In first glance, it seems that if lecture presentation is well designed and captures big amount of information, it would be time efficient way to cover course material by instructor.

Interactive lectures are presentations that provide students with multiple brief opportunities for structured engagement. In contrast to the traditional lecture, in interactive lectures instructor talks with periodic pauses for structured activities and for provision of long-lasting student concentration, a short structured in-class activity is assigned. In contrast with interactive lectures in traditional lectures instructor talks & students listen with minimal interruptions, students-to-student talk is discouraged. If instructor asks questions, students commonly respond by raising their hands. In most of cases, students are not provided with opportunities to correct misunderstandings during the lecture. Students listen to the instructor and take notes independently. All these factors, impact attendance rate of students in traditional lectures. In interactive lectures, students are encouraged to talk to each other and work with partners or in group. In the result of opportunities provided to students in interactive lectures, often high rates of attendance are reported.

According to various sources, promotion of deep and lasting student learning is cannot effectively achieved by listening to a classroom lecture. While lecturer transfers the information from his/her notes to students, transferred information is not passing from their minds and as a result, students are daydreaming, casually participate in the lecture, playing on laptops and listening music. The numbers of students who take notes in the lectures become less and less. If lecturer provides lecture by using Power Point Presentations student become careless, as they feel assured that slides are available and have easy access to them. At the same time, it is important to mention that, lecture method of teaching is considered relatively poor strategy for maintaining student attention. Thus, research findings suggest that student concentration during lectures begins to decline after 10-15 minutes [3].

Different researches and national reports indicate that using active teaching learning strategies in the classroom is very important to achieve maximum student learning. In the result of large-scale analysis of studies was reported that, examining small group learning in SMET compared to traditional instruction methods high test scores and more positive student attitudes can be achieved.

Application of interactive teaching-learning strategies and creating active environment, results in change of instructor's, as well as student's roles in the class [4].

Instructor's roles	
Passive	Active
Teacher-centered classroom	Learner-centered classroom
Product-centered learning	Process-centered learning
Teacher as a 'transmitter of knowledge'	Teacher as an organizer of knowledge
Teacher as a 'doer' for children	Teachers as an 'enabler', facilitating pupils in their learning
Subject-specific focus	Holistic learning focus

Student's roles	
Passive	Active
Being passive recipients of knowledge	Active and participatory learners
Focus on answering questions	Asking questions
Being 'spoon fed'	Taking responsibility for their own learning - reflective learners
Competing with one another	Collaborating in their learning
Wanting to have their own say	Actively listening to opinions of others
Learners of individual subjects	Connecting their learning

Interactive techniques revive students from their passive mode and they become more attentive and engaged in class environment. Their activity and engagement are two main prerequisites for effective learning.

Given that learners construct knowledge through the medium of language, a learner-centered teacher should enable learners to build knowledge through talking, reading and writing. The use of dialogue, discussion and group work is important in fostering whole-class understanding. Learner-centered teachers will set their teaching in real world contexts, and they will find out learners' starting points of understanding before they plan how to enable them to learn. Because of this, a learner-centered teacher will focus on differentiation, and will use strategies associated with assessment for learning, including:

- effective questioning
- sharing of assessment criteria
- provision of feedback
- peer assessment and self-assessment
- using assessment information to adapt their teaching.

Learners must realize that understanding is more important than memorizing. There is more chance of success in building long-term understanding rather than just learning facts. They should approach lessons in this way, realizing that they have to actively 'make sense' of ideas rather than just remember facts, and that success depends on their willingness to make mistakes, to engage in discussion, to realize and accept they are sometimes wrong, and to learn from each other [3].

Summarizing the literature on active learning and conclude that it leads to better student attitudes and improvements in students' thinking and writing.

Keywords: active teaching learning, teaching strategies, teaching techniques, benefits of active learning.

References

1. Michael Prince (2004). Does Active Learning Work? A Review of the Research. *J. Engr. Education*, 93(3), 223-231
2. Cambridge International Examinations (2015). Active learning.
3. Eison, J. (2010). Using Active Learning Instructional Strategies to Create Excitement and Enhance Learning.
4. Northern Ireland Curriculum (2000). Active learning and teaching methods for key stage 3. The Partnership Management Board.

TƏHSİLİN TƏŞKİLİ PROSESİNDƏ SİNİERGETİK METODOLOGİYANIN PRİNSİPLƏRİ

Müslüm Nəzərov¹, Zemfira Mehrəliyeva²

¹Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

²Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: muslimnazarov@mail.ru

XXI əsr sivilizasiyanın simasını radikal şəkildə dəyişdi. İctimai həyatın mürəkkəbləşməsi nəticəsində insanların informasiyaya olan tələbatı artmış, informasiya resurslarına malik olma cəmiyyətdə struktur dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Cəmiyyətin gələcək vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyi də sosial sistemlərin təkamül modelinə müəyyən ehtiyac olduğunu aktuallığını artır. Sosial-iqtisadi islahatlar dövründə cəmiyyətdə inkişaf, təkamül problemi cəmiyyət və fərd öz fərdi perspektivləri olan ümumi inkişaf perspektivlərinin kontekstində nəzərdən keçirir və ümumi problemə çevrilir.

Bu gün cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər o qədər sürətlidir ki, fərdin bilik əsasında sosial əlaqələrin yaranması və inkişafı üçün solumun vəziyyətinin dəyişməsi də mümkündür. Bu baxımdan sinergetika (özünü-təşkil nəzəriyyəsi) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və fərdin mürəkkəb sistemlərin təkamül qanunları haqqında ümumi təsəvvürlərini artıraraq, cəmiyyətin müxtəlif elmin müasir nailiyyətlərinin, eləcə də təhsilin məzmununu təşkil edən mədəni funksiyalarını öz davamlılığı ilə səciyyələndirir.

Sinergetika ən ümumi qanun və qanunauyğunluqlarda, canlı və cansız təbiət haqqında təsəvvürlər, elmin fənlərarası istiqaməti və mədəni invariantının saxlanılmasını özündə əks etdirir. Sinergetika funksional alt sistemlərin (iqtisadiyyat, elm, təhsil, səhiyyə) inkişafını tədqiq edir, onlar da cəmiyyətin qanunlarına uyğun olaraq universal xarakter daşıyan mürəkkəb sistemləri inkişaf etdirir.

Sinergetika, insanın şəxsi və ictimai həyat fəaliyyətinin təbii proseslərin, fənlərarası sərhədləri aradan qaldırılması istiqamətini kompleksləşdirir. Müasir təhsilin məzmun və prinsiplərinin əlaqəsini, təhsildə mövcud bilikləri sintez etmək və eyni zamanda dəf etməyə, insan qarşısında subyektin statusunun saxlanılmasına şərait yaradır.

Sinergetika təkcə təbii elmlər sahəsində deyil, həm də humanitar biliklərə tətbiq oluna bilər, çünki o, universal inkişaf qanunlarını öyrənir ki, bu paradigmanın da inkişafının ən aktual problem kimi qeyd etmək olar. Sinergetik metodologiyanın perspektivlərini müəyyənləşdirərkən, sosial sistemlərin modelləşdirilməsi inkişaf üçün təhsilə stimullaşdırıcı abstrakt-məntiqi və obrazlı-intuisiya, səmərəli və irrasional düşüncə tərzləri kimi baxılmalıdır.

Sinergetik metodologiyanın perspektivlərini müəyyənləşdirərkən aşağıdakı prinsipləri həyata keçirmək məqsədəuyğundur:

- Düşüncə tərzini qeyri-xətilliyi; konseptual və metodoloji plüralizm, nəzəri bağlılıq;
- Lazımi yaradıcılıq məqamı olan, özünü-təşkil nəzəriyyəsinin reallığı (nizam və nizamsızlıq bir-birindən ayrılmaz təqdim olunur) kimi qəbul etmək;
- Təkamül "insan ölçüləri" və "özünü-təşkil nəzəriyyəsinin", reallığını idrakda daxili ilə xarici inkişafını bir-birinə bağlamaq olar.

Bu kimi sinergetik prinsiplərin tətbiqi, humanitar sistemin dəyişdirilməsi, təhsilin iki əlaqəli modelini nəzərdə tutur:

1. Təhsilin sistem kimi modeli;
2. Təkamül sinergetik (özünü-təşkil) modeli.

Təhsil sistemlərinin inkişafının modelləşdirilməsi, müxtəlif komponentlərinin bütövlükdə cəmiyyətin sosial təşkilatının elementi kimi sinergetik prinsiplər əsasında razılaşma üsulunun timsalında öz-özünə inkişaf edən geterogen sistemin (onun inkişafının qanunauyğun mərhələsi kimi) vəhdətini yaradacaq.

Sinergetik metodologiyanın mənimsənilməsi təhsilin məzmununda təbiət elmlərinin mədəniyyət elementləri daxil olmadan mümkün deyil. Bu, xüsusilə humanitar sahə üçün aktualdır, çünki sinergetik yanaşmanın inkişaf perspektivləri elmdə idrakın humanitar sahəsinə müvafiq prinsip və modellərin köçürülməsi ilə əlaqələndirilir.

Sinergetik yanaşmanın inkişaf təsvirinə görə təhsil məkanında, təhsil müəssisələrinin, təhsil sisteminin elementlərinin qarşılıqlı razılaşdırılmış modeli yaratmağa imkan verir. Xüsusi mədəni təhsil missiyası bilik, dəyər, norma və nümunələrin, təhsil və mədəniyyət əlaqələrinin vasitəsilə həyata keçirilir.

Təhsilin təşkili prosesində aşağıdakı istiqamətlərdə sinergetik prinsipləri həyata keçirmək olar:

1. Tədris prosesinin təşəkkülü və inkişafında təhsil fəaliyyətinin subyekt kimi sinergetikanın rolu;

2. Tələbata uyğun olaraq mürəkkəb qeyri-xətti sistemlərin vasitəsilə təhsilin məzmununun dəyiş-dirilməsi və sinergetikanın əsas anlayışlarının digər sahələrə (iqtisadi, sosial, humanitar) tətbiqinin müəyyənləşdirilməsi.

3. Təhsil fəaliyyəti subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti sahəsində təhsil məkanının dəyişilməsinin təşkili.

Daim yeniləşən sosial-iqtisadi şəraitdə, bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi üsulları və yolları təhsilin infrastrukturunun inkişafında, onun dayanıqlı inkişafının təmini məqsədi, vəzifələri haqqında təsəvvürləri təhsil məkanının fəaliyyəti və inkişafı mövcud vasitələrdən səmərəli istifadəsinə imkan verəcək.

Ümumiyyətlə, açıqlıq və (digər sosial fenomenlərin modelləri ilə əlaqəsi) qeyri-tarazlıq, qeyri-xətlilik (təhsil sisteminin yenidən təşkili, xaricdən dəstəklənən informasiya axını, dəyişkənliyi inkişafına səbəb olan islahatlar) prinsiplərinə uyğun olaraq təhsil sisteminin (təhsil məkanının, təhsil proqramı) modelini qurmağa imkan verir.

Beləliklə, sinergetik metodologiya təhsilinin məzmunu və təşkilinin konseptual əsasını dəyiş-məklə, konkret-elmi prinsiplər olan elmilik və obyektivliklə yanaşı sosiomədəni problemlərin də həyata keçirilməsinə şərait yaradacaq.

Açar sözlər: sinergetika, təhsil, yanaşma, prinsip.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. F. İdarəetmənin sinergetik əsasları. "MBM" nəşriyyatı, Bakı, 2006, 212 s.
2. Qurbanov F. Elmə sinergetik yanaşma. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2005, 364s.
3. Nəzərova G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları. Bakı, 2017, 100s.
4. Nəzərov M. Pedaqoji fəaliyyətə sinergetik yanaşmanın aktuallığı haqqında, ABU-nun xəbərləri (Pedaqoji və psixoloji elmlər seriyası) ABU, Bakı, 2008, №4 S .40-45.
5. Nəzərov M.H., Babayeva A.R, Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016, 200 s.
6. Кривых С.В.Развивающее и развивающееся обучение. Синергетические аспекты образования, Новокузнецк, 2000, с.27.
7. Шевелева С.С. Открытая модель образования (синергетический подход), ИЧП. Издательство "Магистр", Москва, 1997, с. 47.

SYNERGISTIC METHODOLOGY PRINCIPLES OF ORGANIZATION OF EDUCATION PROCESS

Thesis on synergistic approach to the teaching of natural sciences and the humanities in nature, content and principles tells.

Key words: synergy, education, approaches, principles.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ**Владимир Петров**

Университет Казимира Великого в Быдгощи, Быдгощ, Польша

e-mail: waldemarden1157@gmail.com

Социальное развитие личности осуществляется как процесс, направленный на одновременное развитие личностных качеств и освоение социальных ролей в различных сферах жизнедеятельности общества на данном этапе его социокультурного развития. Поэтому социализация личности является частью целостного процесса ее становления как социального субъекта. В современной философии, социологии, психологии и педагогике социализация представляет собой целостный и универсальный процесс в единстве фило- и онтогенеза (С. С. Батенин, И. С. Кон, Е. Н. Сорочинская, Л. С. Выготский, М. М. Рубинштейн, В. И. Слободчиков, Е. Н. Шиянов и др.). Проблема социализации личности для педагогики была темой недоступной, мало разработанной по причине идеологических установок существовавших в обществе. В Национальной доктрине образования отмечалось, что наряду с обучением и воспитанием необходимо решать задачи социализации нового поколения детей и молодежи — обеспечить условия адаптации выпускников различных ступеней образования к социальному окружению; развивать способность детей к самоопределению в изменяющемся обществе. В психологической науке решаются вопросы интеграции социализации и образования, определяются факторы социализации, психологические технологии социализации и воспитания [3, с. 13].

По мнению М. И. Шиловой, «социализация – это процесс и результат взаимодействия индивидов в системе социальных отношений, воспроизводство опыта и культуры предшествующих поколений в процессе развития и саморазвития личности» [5, с. 23]. Г. М. Андреева определяет социализацию как «процесс вхождения индивида в социальную среду», «усвоение им социальных влияний», «приобщения его к системе социальных связей» и т.д.» [1, с. 274].

В целом социализация представляет собой сложный многогранный социально-исторический феномен, вобравший в себя как социально контролируемые целенаправленные воздействия на личность (воспитание), так и спонтанные воздействия, носящие случайный, а не закономерный характер, воздействия, в результате которых, собственно, и происходит приобщение индивида к культуре, к адекватному социально – ролевому поведению. Так, по мнению Волкодав И.В., социализация выступает как процесс взаимодействия следующих компонент: развитие интеллектуальной сферы учащегося; развитие эмоционально-нравственной сферы; развитие уверенности в себе и толерантного отношения к другим; развитие позитивного отношения к окружающему миру, людям, обществу; развитие самостоятельности в деятельности и принятии решений; развитие мотивации учения, саморазвития и самосовершенствования и т.д [2].

В то же время именно социализация детей и молодежи во все этапы развития общества является не только определяющим средством в социально- психологическом и культурном взаимодействии между разными поколениями людей в социуме, но и важнейшим детерминирующим фактором развития личности. В современной науке принято, социализацию связывать, как известно, не только с детским и юношеским возрастом, как это было прежде, но рассматривать ее как сложный процесс взаимодействия индивида с обществом на протяжении всей его жизни с момента рождения.

Одним из первых данную точку зрения на социализацию личности, как непрекращающийся процесс в течение всей жизни, высказал известный американский психолог Эрик Эриксон в работах «Детство и общество» и «Идентичность: юность и кризис» [6,7],

которые были впервые переведены на русский язык в 1996г. и оказали существенное влияние на дальнейшее развитие психологической концепции социализации личности. В частности, ученый правомерно подчеркивал особо важную роль именно социально-культурной среды, которая только во взаимодействии с психо-биологическими факторами и определяет становление личности, ее социализацию. Согласно Эриксону, социализация охватывает весь жизненный цикл индивида и включает восемь стадий: от детства до старости, каждая из которых отличается формированием у индивида альтернативных черт характера и определяет особенности его адаптации к определенным нормам и ценностям. Вместе с тем, на каждой из этих стадий индивид сталкивается с ситуациями, воспринимаемыми как «кризис» личности». По мнению американского психолога, это «кризис идентичности», стимулирующий следующий этап социализации, или новую идентичность, т.е. новую «непрерывность самопереживания», которая складывается из свойств, продуцируемых в ходе социального взаимодействия – «социальной интеракции».

Социализация молодежи - это объективный процесс ее вхождения в социальную сферу и он может осуществляться в неинституциональной форме. С другой стороны, в обществе существует институциональное, целенаправленное воздействие на молодежь в форме воспитания подрастающего поколения. Этот процесс осуществляется через систему различных социальных институтов, таких как государство, семья, школа и ряда других. По мнению профессора СГУ Шамионова Р.М., изменившиеся условия социализации детей в современном мире требуют изучения и новой реальности социализации. В условиях российской действительности особую роль играют ключевые институты детской социализации – семья, школа и в немалой степени территориальное сообщество. Если в отношении первых двух имеется какая-то определенность в их типологии, прозрачных условиях, то территориальное сообщество практически всегда остается за рамками исследований. Между тем в исследованиях зарубежных психологов имеются некоторые попытки анализа этих условий с точки зрения их социализирующей роли. Однако зарубежный опыт не может с легкостью быть переложен на российскую действительность по ряду обстоятельств, среди которых, пожалуй, наиболее значимое – уникальная общественная психология. Памятуя о комплексности институциональных влияний, тем не менее следует обратить пристальное внимание на этот институт. Эти исследования, по мнению автора, имеют важнейшее прикладное значение, заключающееся в определении направлений молодежной, миграционной, экономической, правовой, образовательной политики [4].

Резюмируя вышеизложенное можно утверждать, что социализация выполняет важнейшую функцию перевода молодежи от объекта обучения и воспитания к субъекту социального развития, а в последующем - к активному субъекту самовоспитания и саморазвития.

Ключевые слова: социализация, молодежь, личность, общество, образование.

Литература

1. Андреева, Г. М. Социальная психология, Москва, 2004, 365 с.
2. Волкодав И.В. Психолого-педагогические основы социализации личности старшеклассников в условиях Республики Северная Осетия-Алания. Дис. канд. пед. наук, Владикавказ, 2001, 149 с.
3. Игнатова Л. Ю., Семичева М. В. Социализация личности как проблема исследования отечественных и зарубежных ученых, Образование и воспитание, 2017, №1, С. 13-15.
4. Шамионов Р.М. Социализация личности в изменяющемся мире // Психология образования в XXI веке: теория и практика. Портал психологических изданий PsyJournals.ru http://psyjournals.ru/education21/issue/54812_full.shtml (Дата доступа: 07.04.2018 г.)
5. Шилова, М. И. Изучение воспитанности школьников, Москва, Педагогика, 1982, 104 с.
6. Эриксон Э. Детство и общество: Пер. с англ., СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университет-

ская книга», 1996, 592 с.

7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ., Общ. ред. и предисл. Толстых А. В., М.: Издательская группа «Прогресс», 1996, 344 с.

PECULIARITIES OF SOCIALIZATION OF YOUTH IN MODERN SOCIETY

The article reveals the issues of integrating the socialization of an individual and education, determines the factors of socialization young people in modern society.

Key words: socialization, young people, personality, society, education.

ПЕРЕГОВОРЩИК КАК СУБЪЕКТ СОВРЕМЕННОГО СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА

Вадим Рахлис

Международная Палата Альтернативного Разрешения Споров и
Бюро Переговоров, Украина
e-mail: vrakhlis@gmail.com

Аннотация: На сегодня в профессиональной литературе не сформировалось единого мнения не только о системе подготовки переговорщиков, но также нет единодушия в восприятии места переговорщика в профессиональной картине современного мира: является ли это отдельной независимой профессией или же это набор умений и навыков, подкрепленных определенными личностными качествами их владельца. В статье представлены 2 основные точки зрения на данную проблему. Также проанализированы причины дуалистичного восприятия феномена переговорщика в современном социально-педагогическом пространстве.

Рост социальной роли личности, гуманизация и демократизация общества, динамизм социально-экономических и социокультурных процессов, их интеграция и глобализация указывают на важность формирования у специалистов различных направлений специальной профессиональной подготовки для построения конструктивных бесконфликтных отношений. Все более актуальной в мире становится профессия переговорщика - специалиста по управлению конфликтами, способного организовать эффективную коммуникацию между сторонами конфликта, обеспечить между ними отношения сотрудничества для решения существующей проблемы и совместного поиска решения, которое максимально учитывало бы интересы и желания сторон. Представители организаций, практикующих посредничество в конфликтах, активно способствуют профессионализации сообществ переговорщиков, обмена опытом, разработке профессиональных стандартов и координации усилий по внедрению переговорщиков в социальную практику. Однако поскольку учебные заведения в большинстве стран не успевают реагировать на потребности времени, таких специалистов сегодня не хватает.

На сегодняшний день в мировой педагогической практике сформировалась определенная коллизия: по факту есть группа специалистов, которые выполняют свои профессиональные обязанности на высоком профессиональном уровне, однако нет системы подготовки таких специалистов как в практике формального, так и неформального образования (в практике неформального образования отсутствует комплексный подход к решению данного вопроса); сформирован список требований к переговорщику и компетенций, которыми должен владеть

профессиональный переговорщик, однако нет системного подхода к выявлению и развитию переговорных способностей кандидатов, доведения их навыков до автоматизма и т.д. Вышеуказанные противоречия могут быть объяснены дуалистичностью научных подходов к решению вопроса о месте переговорщика в профессиональной картине современного мира и особенностям переговорного процесса как такового.

В настоящее время в педагогической науке есть две точки зрения, которые касаются вопросов независимости переговорщиков как профессии. Представители первой (Р.Левицкий, Д.Саундерс, Дж.Минтон, Р.Соренсон, Э.Морсе, Г.Саваж и т.д.), мотивируя тем, что переговоры являются всего лишь естественной и обязательной частью процесса коммуникации в целом, стоят на позиции включения и развития навыков ведения переговоров в профессиональных тренингах других профессий, таких как юристы, дипломаты, полицейские, политики, менеджеры и т.д. В качестве важного аргумента сторонники данной концепции заявляют, что переговоры - это естественный навык личности, который автоматически проявляется в повседневной жизни, когда люди стремятся достичь наилучшего результата для себя (или, возможно, организации, которую они представляют): торгуются на рынке, назначают встречи, обсуждают планы на вечер и т.д. Люди ведут переговоры каждый день, часто не замечая этого. Переговоры происходят в организациях, на предприятия, в некоммерческих структурах, а также внутри и между правительствами, при продажах и производстве чего-либо, а также в личных ситуациях, таких как брак, развод, воспитание детей и т.д. [2].

Сторонники этой концепции представляют процесс переговоров как метод, при помощи которого люди решают разногласия, достигают компромисса или согласие, избегают споров и конфликтов [4]. Также представители данной точки зрения сформировали список практических навыков переговорщиков, которым люди могут обучаться для последующего использования в повседневной жизни и профессиональной деятельности. Необходимыми навыками определяются:

1. Активное слушание
2. Эмоциональный контроль
3. Вербальная коммуникация
4. Навыки сотрудничества и совместной работы
5. Решение проблем мирным путем
6. Способность принятия решений
7. Межличностные навыки
8. Этика и надежность [1].

Различные источники включают в вышеуказанный список различное количество навыков (от 4 до 53) и komponуют его по разным принципам, однако их идея одинакова: переговоры - это врожденное качество человека и часть его повседневной жизни. Таким образом, система профессиональных тренингов других представителей профессии призвана развивать это естественное качество человека и оснащать его практическими навыками в соответствии с перечнем.

Точка зрения их оппонентов основана на практике переговоров в экстремальных обстоятельствах, что подразумевает под собой случаи террористических атак, похищения людей, захвата заложников и т.д. В основном приверженцами данной точки зрения являются представители вооруженных сил и полиции. Они рассматривают переговоры как самостоятельный вид деятельности, который сложнее и комплекснее, чем работа кризис-психолога. На практике такая деятельность осуществляется «Бригадами по урегулированию кризисов» (Crisis Negotiation Teams) в США или «Переговорной службой по освобождению заложников» (Hostage Negotiation Service) в Великобритании [3].

Как их главный аргумент, последователи данной точки зрения используют тот факт,

что переговорщики должны быть профессионально подготовлены к экстремальным ситуациям, иметь высокую адаптивность (приспосабливаемость к быстро изменяющейся ситуации), стрессоустойчивость, уметь концентрироваться на результате, а не процессе проведения переговоров, автоматически выбирать стратегию переговоров. Профессиональные переговорщики часто являются узкопрофильными специалистами: переговорщики с представителями профсоюзов, переговорщики с крупными бизнес-структурами, переговорщики по мирным вопросам или переговорщики с лицами, захватившими заложников [2].

Практика подготовки переговорщиков сегодня относится к сфере интереса профессиональной педагогики, поскольку направлена на предоставление человеку дополнительных профессиональных навыков (в основном из-за отсутствия профессии «переговорщик» в классификаторе профессий многих стран, переговорщиками становятся люди других профессий: полицейские, психологи, переводчики, кадровые военные и т.д.). Также сегодня подготовка переговорщиков относится к сфере неформального образования (которая, как известно, более гибкая и мобильная по сравнению с образованием формальным) и представлена различными курсами, лекциями, тренингами и тому подобное. Особенностью системы подготовки переговорщиков является ее опора на практическую деятельность, которая в основном представлена ролевыми играми и искусственно созданными педагогическими ситуациями, а также ее базированием на методиках групповой работы (малые и сверхмалые группы) и выработке индивидуальной образовательной траектории каждого слушателя.

Ключевые слова: переговорщик, переговоры, неформальное образование, профессиональное образование, кризис-психология, конфликт.

Литература

1. Doyle A. A Step-by-Step Guide to a Successful Job Search, NY, BALANCE, 2017.
2. Fisher R., Ury W. & Patton B. Getting to yes: negotiating agreement without giving in. Penguin Books, New York, 1994, 408 p.
3. Honeyman Ch. & Schneider A. The Negotiator's Handbook, Dispute Resolution Institute Press, 2017, 307 p.
4. Kelchner L. Top Ten Effective Negotiation Skills, Small Business, Chron.com, <http://smallbusiness.chron.com/top-ten-effective-negotiation-skills-31534.html>. 31 January 2018.

NEGOTIATOR AS SUBJECT OF MODERN SOCIAL AND PEDAGOGICAL SPACE

To date, the professional literature has not formed a unified opinion not only on negotiators' training system, but there is also no unanimity in the perception of the a negotiator's place in the professional picture of modern world: is it a separate independent profession or is it a set of skills supported by certain personal qualities of their owner. The article presents 2 main points of view on this problem. Also, the reasons for the dualistic perception of a negotiator's phenomenon in the modern social and pedagogical space are under consideration.

Keywords: negotiator, negotiations, non-formal education, vocational education, crisis-psychology, conflict.

MÜASİR İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN: SOSIAL-FƏLSƏFİ ASPEKT

Fazil Rüstəmov

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: rustemov_1969@mail.ru

Biz yeni tip cəmiyyətin yaranmasının şahidi və iştirakçlarıyıq. Bu tip cəmiyyətin mahiyyəti və xüsusiyyətləri haqqında birmənalı fikir yoxdur. Bunlardan ən çox istifadə olunan “postindustrial cəmiyyət” (Bell), “texnotronik” (Bjezinski) ifadələridir. Nəzəri-konseptual planda ən çox istifadə olunan “informasiya cəmiyyəti”dir. “Informasiya cəmiyyəti” termini sosial inkişafın təbiətindəki ən mühüm dəyişiklikləri xarakterizə edir [5].

İnformasiya cəmiyyətinin nəzəriyyəsi iqtisadi, sosial, siyasi konsepsiyalar əsasında yaranmışdır. O, ictimai inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsini təsvir etmək üçün istifadə olunan nəzəri modellərdən biridir.

İnformasiya cəmiyyəti konsepsiyası unikal-əvəz olunmaz deyildir. Burada söhbət, yeni və ənənəvi dəyərlər və sosial mexanizmlər arasında bərabərlik olan, sənaye-informasiya cəmiyyətini yaradan, sənayeləşmənin yeni bir mərhələsindən gedir. İnformasiya cəmiyyəti - informasiya texnologiyasının inkişafı ilə əlaqədar problemlərin həlli üçün müasir strukturları və müvafiq sosial-siyasi mexanizmləri yaradan yeni bir mədəniyyət formasıdır [6].

Cəmiyyətin texnoloji əsasında sənaye deyil, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları durur. İnformasiya cəmiyyətində informasiya əsas iqtisadi resursdur və informasiya sektoru inkişaf tempinə, kapital qoyuluşuna görə birinci yerə çıxır. İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyaları istehsalın səmərəliliyinin artırılmasının və rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinin əsas vasitələridir.

İnformasiya cəmiyyəti hər bir fərdi istənilən informasiya mənbələrinə daxil olmasını təmin edir. Bu qanunlar və texniki imkanlar vasitəsilə təmin edilir. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin yeni meyarları meydana çıxır: kompüterlərin sayı, internetə qoşulmaların sayı, mobil telefonların sayı və s.

“İnformasiya cəmiyyəti” ifadəsi XX yüzilliyin 70-ci illərində ABŞ-da yaranıb. Sənayenin inkişafı cəmiyyəti belə adlandırmağa sövq edib.

İnformasiya cəmiyyəti istehsalının əsas məhsulu informasiya və bilik olan, sivilizasiyanın inkişafının yeni tarixi fazası olan postindustrial cəmiyyət konsepsiyasıdır.

İnformasiya cəmiyyətini fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

I. Cəmiyyət həyatında informasiya və biliyin rolunun artması;

II. Ümumdaxili məhsulda informasiya kommunikasiyalarının məhsul və xidmətlərinin payının artması;

III. Qlobal informasiya məkanının yaranması.

Bu isə öz növbəsində aşağıdakıları təmin edir:

a) əhalinin qarşılıqlı, səmərəli informasiya fəaliyyəti;

b) onların dünya informasiya resurslarına çıxışı;

c) onların informasiyalı məhsul və xidmət tələbatlarının ödənməsi.

Burada, xidmət sferasında əhaliyə kütləvi xidmət nəzərdə tutulur. Məhz, belə xidmət sferasının yaranması qlobal informasiya infrastrukturunun yaranması nəticəsidir. Belə ki, istifadəçilər bütün informasiyalı cəmiyyətlərdir. Yeni informasiya texnologiyaları praktiki olaraq, fəaliyyətin bütün sahələrində istifadə edilir, sosial gerçəkliyə mühüm təsir göstərir və onu kəskin dəyişdirir.

Filosoflar əsas dəyişikliyi yeni ictimai struktur-informasiyalı infrastruktur ilə əlaqələndirirlər. Əvvəlcə, «informasiyalı infrastruktur» anlayışına tərif verək.

İnformasiyalı infrastruktur-informasiya və kompüter şəbəkələrində birləşən, informasiyanın istifadəsi və emalı vasitələrinin məcmusudur. Toffler hesab edir ki, informasiyalı infrastruktur gələcəyin sosial və iqtisadi əsasını təşkil edəcəkdir, eyni zamanda imkan verəcəkdir ki, istənilən adam istənilən vaxtda və yerdə onu maraqlandıran informasiyaları alacaqdır [6]. Qlobal informasiyalı infrastruktur-informasiyalı təhsil kimi, 1995-ci ildə inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən formalaşmağa başladı.

Qlobal informasiya infrastruktur ümumdünya informasiya şəbəkəsi kimi, qlobal və regional informasiya-telekommunikasiya sistemlərinin interqrasiyası əsasında planetin əhalisinə kütləvi xidməti nəzərdə tutur.

İnformasiya inqilabı informasiya cəmiyyətinin qurulması prosesini işə saldı. Bəzi nəzəriyyəçilər (məsələn, Y.Masuda) onun qurulub, yekunlaşmasını inkişaf etmiş ölkələrdə XXI əsrin ortalarına proqnozlaşdırırlar.

Azərbaycanda da bu prosesə özünəməxsus və yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Son illərdə respublikamızda dövlət səviyyəsində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir və keçirilməkdə davam edir. Ümumi iqtisadi inkişafda informasiya kommunikasiya texnologiyalarının payı artan xətt üzrə inkişaf etməkdə, öz çəkisini artırmaqdadır. Bu səbəbdən də ölkəmizdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının davamlı inkişaf siyasətinin prioritet istiqamətləri sırasında yer almaqla yanaşı, sosial-iqtisadi sahəyə də böyük sürətlə nüfuz etməkdədir. Azərbaycanda informasiya kommunikasiya texnologiyalarının əsaslı inkişafı 2003-cü ildən başlayıb. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycanın inkişafı naminə 2003-2012-ci illər üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiya müəyyənləşdirilmiş və bu strategiyanın davamı olaraq 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Rəhbər və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi yaradılmış, 2005-2007-ci illər üçün ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı, 2005-2008-ci illər üçün rəhbər və informasiya texnologiyalarının («Elektron Azərbaycan») inkişafı və 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramları təsdiq edilmişdir.

Qəbul olunmuş Milli Strategiya və Dövlət Proqramlarında Elektron informasiya məkanında Azərbaycan bölməsinin genişləndirilməsi, Azərbaycan dilinin geniş istifadəsinin təmin olunması, ana dilimizdə proqram təminatını və milli internet informasiya resursları kataloqunun yaradılması, milli axtarış saytlarının inkişaf etdirilməsi, elm və təhsil sahəsində informasiya və biliklərin mübadiləsinin təmin edən kompüter şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi, ölkəmizdə bütün ümumtəhsil məktəblərinin internetə qoşulması, vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması, milli informasiya resurslarının ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyası və onların beynəlxalq aləmə çatdırılması, Azərbaycan diasporuna elektron informasiya dəstəyinin təmin olunması və digər tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulur. Ümumdünya şəbəkənin imkanlarından istifadə etməklə həyata keçiriləcək tədbirlər respublikamızda dövlət orqanlarında işin keyfiyyətinin artırılmasına, əhalinin bu orqanlarla əlaqələrində ünsiyyətinin asanlaşdırılmasına bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasına, effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəçiliyinə, vətəndaşların keyfiyyətli təhsil, tibbi xidmət və sosial təminatlar alması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına xidmət etməklə bərabər, həm də ölkəmizin ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyasının, Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, hüquqi, sosial və digər sahələrdə beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə qloballaşan dünyada etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır.

«Azərbaycanın informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiyasının» icrası ilə əlaqədar artıq «Elektron imza və elektron sənəd haqqında», «Telekommunikasiya haqqında», «İnformasiya və informasiyalaşdırma haqqında» və «İnformasiya əldə etmək haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunları qüvvəyə minmiş «Vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı», «Elektron kargüzarlıq», «Azərbaycan dilinin informasiya məkanında işlədilməsi», «Milli informasi-

ya resurslarının yaradılması», «İKT sahəsində kadr hazırlığı», «Rəqəmli bərabərsizliyin ləğvi, habelə təhsil sahəsində MDB məkanında bir çox Avropa ölkələrində analoqu olmayan «Mənim məktəbim», «Online rejimində hazırlıq kursları», «Poliqlot» elektron lüğətlər sistemi və digər layihələr həyata keçirilmişdir.

2008-ci il iyunun 23-də internetdə Adlar və Nömrələr üzrə Qeydiyyat Korporasiyasının (ICANN) təşkilatçılığı ilə Parisdə keçirilən internet üzrə tənzimləyici qurumların iclasında 2009-cu ildən Azərbaycan həfləri və sözlərindən ibarət domenlərdən (internet şəbəkəsində saytın ünvanı) istifadəyə rəsmən icazə verilib [1, s.404].

Azərbaycanın global məkanda yeri informasiya transformasiyasının nəticəsində müəyyən olunacaqdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan «İnformasiya cəmiyyətinin» qurulması istiqamətində ciddi nailiyyətlər əldə edib və bu mənada futuroloji baxış İKT sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə edən, kosmik sənayeyə malik E-Azərbaycan vəd edir.

Açar sözlər: informasiya, informasiya cəmiyyəti, informasiyalı infrastruktur.

Ədəbiyyat

1. Haqverdiyev V. Azərbaycanda internet və onun sosial-psixoloji aspektləri, dirçəliş-XXI əsr, 21008-2009, s.130-131.

2. Rüstəmov V. İnformasiya cəmiyyət şəraitində qlobaşmanın bəzi sosial-fəlsəfi və iqtisadi aspektləri, Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər (elmi nəzəri jurnal) 1-2, Az.Universiteti, Bakı, 2003.

3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования, Academic, Москва, 1999.

4. Винер Н. Человек управляющий, Санкт-Петербург, 2001.

5. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы./ В.Л. Иноземцев. - М., 2000.

6. Иванов Н.А. Концепция информационного общества в современной философии, Н.А. Иванов. М., 1995.

7. Тоффлер Э. Шок будущего, Москва, АСТ, 2008.

8. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века. М., 2001.

MODERN INFORMATION SOCIETY AND AZERBAIJAN: SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ASPECT

Problems of essence, peculiarities, distinguishing features and formation of information society have been studied in the article.

According to it, carried out works and situation existing in the formation process of information society in the Azerbaijan reality have been considered.

Key words: information, information society, informational infrastructure.

AZƏRBAYCANDA AZTƏMİNATLILARA İNŞA EDİLƏCƏK SOSIAL YAŞAYIŞ BİNALARININ DAVAMLI İNKİŞAFI DÖVLƏTİN DİQQƏTİNDƏ

Həsən Əhməd (Sadıqov)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, Azərbaycan
e-mail: hasanahmad@architecture.az

İnsan inkişafı uzun, sağlam və yaradıcı həyat sürmək, dəyər verdikləri hər hansı məqsədlərə nail olmaq və hamı üçün ümumi olan planetdə dayanıqlı inkişafa fəal qoşulmaq üçün insanların azadlıqlarının genişləndirilməsi deməkdir. (Roma klubunun humanistləri) [1].

Yaşayış binaları – xalq memarlığının əsas obyektlərindən olmaqla, özündə xalqın zövq və tələbatını cəmləşdirmiş, şəhər və kəndlərin əsas tikililərinə çevrilmişdir. Yaşayış məskənlərinin panoramında xüsusi yer tutmuş bu memarlıq ünsürləri ictimai binaların fonuna çevrilməklə, onların miqyasının nəzərə çarpdırılmasında əsas meyar olmuşdur. Onlar insan həyatının zəruri elementləri kimi hər hansı bir xalqın yaşayış tərzini, adət ənənələrini, dini mənşəyini özündə əks etdirir [2, s.11]. Sadaladıqlarımızdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, yaşayış məskənləri öz tikililəri, və həmən tikililərin üslubları ilə birlikdə əslində həm də nəsilədən nəsilə ötürülmüş sosiallaşmış fəlsəfi fikrin formalaşmasına səbəb olur [3]. Maddi, mənəvi və estetik mühitin vəhdətinin yaratdığı xalq yaşayış binaları, ənənələri özündə toplayan, canlı və dəyişilən orqanizm kimi daima ailənin yaşayış tərzindən asılı olaraq yeni yerləşmənin tikintisi ilə genişləndirilmiş, köhnələr sökülərək dövrün inkişaf tempi ilə uyğunlaşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. Əsrlərlə xalq tikintisində toplanmış təcrübə xarici iqlim təsirlərindən qorunmaqla rahat məişət tikililərinin yaranmasına səbəb olmuşdur [4, s.18]. Yaşayış yeri, mənzil adına inşa edilmiş tikililər xalqımızın mentalitetində çox müqəddəs yer hesab olunub “ocaq”, “yurd yeri”, “yuva” adlandırılmışdır. Qədim köklərə malik olan millətimizin bir çox boylarında içəri girən insanlar hətta ilk olaraq “evin, yurdu ruhuna” salam verərlərmiş. Türk elləri mənzilinin ən yaxşı hissəsini qonaq üçün saxlayardıl (qonaq otağı adı ilə-H.S). Bu adət bu gün də davam etməkdədir... Amma qonaq da erməni olmaya!

XX əsrin sonlarında SSRİ kimi bir məkanın dağılması ilə fürsət bulub üstümüzə ayaqlanan (elə ruslara arxalanaraq-H.S) ermənilər, onlara göstərdiyimiz hədsiz qonaqpərvərlikdən sui istifadə edərək bir milyon həmvətənlərimizi öz dədə-baba yurdlarından didərgin saldılar. Bu qədər insanın didərginliyi minlərlə evin, mülkün, mənzilin həmçinin sosial əhəmiyyətli binaların da itirilməsi demək idi [5, s.42].

Ölkəmiz bu yaraları qısa bir zaman ərzində “sağaltmağa” hər vəchlə cəhd etdi. Bir əsrdə müstəqilliyini ikinci dəfə əldə etmiş mübariz xalqımız daxili imkanları, neft sektorundan gələn gəlirlər hesabına çox işlər gördü və görməkdədir. Azərbaycan müstəqilliyi illərində bir çox tələyüklü məsələlərə sinə gərərək “imzasını imzalar sırasına yazmağı” bacardı. Ölkə tarix üçün qısa olan zaman ərzində Qafqaz regionunun ən inkişaf etmiş ölkəsinə çevrilməyi bacardı. Ölkə başçımız dünyada məşhur olan bir çox layihələrə imza atdı və onları əzimkarlıqla qurulmasına və həyata keçirdi. Qeyd etməyə dəyən ayrıca bir nüans var ki, ölkədə ən çox inkişaf edən sahə tikinti-inşaat sahəsidir. Bu inkişafı bir tərəfdən şəhərlərin yenidən müasirləşdirilməsinə borcluyuqsa, digər tərəfdən istəmədən cəlb olduğumuz müharibənin fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün etdiyimiz cəhdlərə borcluyuq.

Odur ki, bu məqalədə Bakı–Abşeronda yeni yaşayış komplekslərinin formalaşmasının günümüzün reallıqları çərçivəsində (ölkənin məruz qaldığı siyasi, sosial, demoqrafik-H.S) səbəbləri aşkarlanmışdır [6, s.23]. Burada (Bakı və Abşeronda-H.S) tikinti sahəsinin torpağının özəlləşdirilməsi və şəhərin yeni tikinti rayonlarının salınması, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında qanunlar bloku əsasında həyata keçirilir. Həmçinin əhalinin demoqrafik strukturu nəzərə alınmaqla, Bakının yaşayış rayonlarının formalaşdırılması; mənzil bazarında mənzillərin alışı-satışı təcrübəsi və Bakı şəhərinin yeni yaşayış binalarında məskunlaşma qrafikinə tədqiqi göstərir ki, hər il adambaşına düşən yaşayış

sahəsinə olan tələbatın orta ölçüləri artır. Bununla bərabər gələnən nəticə bundan ibarətdir ki, Bakı və Abşeronunda ümumilikdə digər formalı yaşayış tikililəri ilə yanaşı sosial mənzillərə də xüsusi ehtiyac vardır [7].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu gün məlum siyasi və iqtisadi səbəbdən Azərbaycan şəhərlərində də baş verən urbanizasiya prosesi, şəhərlərin sürətli inkişafı yeni yaşayış rayonlarının yaranmasına səbəb olur. Ölkəmizdə urbanizasiya həm də XXI əsrdə ölkənin ən iri şəhəri, Bakı şəhərini sürətlə böyüyən, müasir tipli memarlıq abidələri ilə fərqlənən, göydələn tipli yaşayış binaları ilə zənginləşmiş bir şəhərə çevrilmişdir. Bununla bərabər paytaxtımızın memarlıq strukturunun formalaşmasında yeni, sərfəli və davamlı mənzil tikintisinin əhəmiyyəti durmadan artmaqdadır. Bu tələbatın hələ yaxın bir neçə on illiklər ərzində də qüvvədə qalacağı istisna edilə bilməz.

Qaçqın düşən əhalinin böyük əksəriyyətinin paytaxtımız Bakı və onun ətrafında yerləşməsi məlum faktdır. Odur ki, hazırda Bakı və Abşeronun yeni yaşayış rayonlarının payına təxminən ümumi ərazinin 90%; bütün şəhər əhalisinin isə 4/5 hissəsi düşür.

Bu baxımdan ölkəmizdə gedən sürətli urbanizasiya şəraitində tikililər Azərbaycan Respublikasında “mənzil planlaşdırılması və şəhərsalmanın qanunvericilik məəcəlləsinə» uyğun həyata keçirilən şəhərsalma normativlərinə, eyni zamanda inşaatçıların çoxillik təcrübəsinə və intuisiyasına əsaslanmalıdır. Vətəndaşlarımızın mənzil tikintisinə olan tələbatına əməl etmək üçün, paytaxt və onun ətrafının yeni yaşayış mənzillərinin və komplekslərinin planlaşdırılması və inkişafında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişiklikləri nəzərə almaq və vaxtında vacib tədbirlər görmək lazımdır [7, s.124]. Odur ki, günümüzdə Bakı və Abşeronun yeni rayonlarında şəhərsalma və mənzil planlaşdırılması məsələləri xüsusilə də az təminatlı ailələr üçün nəzərdə tutulmuş sosial mənzillərin layihələndirilməsi çox vacib və aktual problem kimi inşaat sektorunun qarşısında durur [6] ki, bu da tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzunun aktuallığından xəbər verir. Məqalə mövzusunun aktuallığını artıran ən əsas məqam isə ölkə başçısı İlham Əliyevin aprelin 9-da Nazirlər Kabinetinin ölkədə 2016-cı ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında sosial mənzil tikintisinin vacibliyini xüsusi vurğulamasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Mənzil İnşaatı Dövlət Aqentliyinin yaradılması barəsində verilmiş fərman da məhz sosial evlərin tikintisini həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da bizim tədqiqat işimizin istiqamətinin nə dərəcədə düzgün olduğunu və layihələndirəcəyimiz mənzillərin və komplekslərin əhəmiyyətini vurğulamaqla aktuallığını artırır.

Bu gün Bakı-Abşeron şəraitində yaşayış komplekslərinin davamlı inkişafa uyan layihələndirilmələri, eyni zamanda günümüzdə tələb olunan və dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində tətbiq olunmuş davamlı yaşayış tikililərinin layihələndirilməsinə tələb olunan əsas problemlərin üzə çıxarılmasına da həsr edilmiş sayıla bilər.

Müasir yaşayış tikilisinin formalaşma xüsusiyyətləri yaşayış evlərinin müxtəlif kompozisiya variantlarının birləşdirilməsi üçün onların şəhərsalma maneəliyinin zəruriliyini şərtləndirirlər ki, bu da əsasən birtipli layihələrdə (nəzərə alsaq ki, məqsədimiz əhalinin az təminatlı təbəqəsini təmin etməkdən ibarətdir) öz əksini tapacaqdır. Ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirini vacib məsələ kimi araşdırmışdıq. Bakı şəhərinin timsalında kompleks tikililər və mikrorayon salma prinsiplərinə də baxmışdıq.

Biz əvvəlki tədqiqatlarımızda yaşayış tikililərinin bir-biriylə və ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirini məsələ kimi araşdırmışdıq [6]. Bildiyimiz kimi 1970-1980-cı illərdə salınmış bir çox yaşayış kompleksləri memarlıq və funksional təyinat baxımından zəngin olan müasir dövrə qədər öz aktuallığını itirməmişlər. Şərq və şimal-qərb yaşayış məskənlərinin və yeni mikrorayonların salınması, bir sözlə kütləvi iri panelli yaşayış evlərinin tikintisi bu dövrü əhatə edərək nəhayət 1990-cı ildə yaşayış fondunun ümumi sahəsinin 72 mln m²-ni təşkil edirdi.

Memarlıqda köhnə və təzə yaşayış tikililərinin qarşılıqlı ahəngi tarixən dənən də, bu gün də aktual məsələdir. Günümüzdə yaşayış rayonlarının strukturunun bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşması prosesi vacib amildir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənzil siyasətinə konyunktur tələbat, sifa-

rişçilərin və şəhərsalma prosesinin bütün iştirakçılarının tələblərini daha real nəzərə alan yanaşmalar tələb olunduğunu nəzərə almaq isə mütləq lazımdır.

Bu gün artıq memarlar və inşaatçılar tərəfindən yeni yaşayış tikililərinin qurulmasının memarlıq-planlaşdırma tendensiyaları təyin olunmuş və şəhər yaşayış mühitinin inkişafında memarlıq-məkan axtarışları aparılmışdır. Göstərilmişdir ki, tikililərin memarlıq-planlaşdırma tendensiyalarına üç əsas amil (ekologiya, kompozisiya, nəqliyyat) təsir edirlər. 1. Belə ki, tikintilərin planlaşma kompozisiyası, şəhərsalma elementlərinin şəhərin ümumi ansamblarını yaradan və inkişaf etdirən prosesində formalaşır. 2. Yaşayış tikililəri avtonəqliyyatın hərəkəti üçün münasib olan yollar boyu salınırlar. 3. Yaşayış tikintiləri onları əhatə edən mühitdə aparılır və bu məhz planlaşdırılmış strukturun ahəngində özünü göstərməlidir.

Artıq yeni rayonlarda davamlı yaşayış tikililərinin memarlıq-planlaşdırma təşkilinin əsas tələbləri hazırlanmış, Bakı şəhərinin yeni yaşayış rayonlarının və ətraf ərazilərinin effektiv istifadə olunması göstərilmişdir. Bakı-Abşeron şəraitində yaşayış fondunun və əhalinin təminatının əhəmiyyətli artırılma üsullarından biri, tikinti aparılan ərazilərin «mərtəbəliliyinin» artırılması prinsipi ola bilər (bu dayanıqlılıq və sərfəlilik dövlətin fondunda olan və şəhər kənarında yerləşən torpaqlardan istifadənin hesabına ola bilər). Ərazinin «mərtəbəliliyinin» artırılmasına, burada tikintisi kompakt həyata keçirilmiş uşaq bağçaları, idman meydançaları, məktəb, bazar, mağaza və marketlərin, istirahət bağlarının, piyada və avtomobil yolları və başqa yardımçı tikililərin faydalı surətdə yerləşdirilməsi ilə nail olmaq olar.

Yaşayış komplekslərinin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün bu sahədə öncül ölkələrin (Fransa, İspaniya, B.Ə.Ə., Hollandiya, Almaniya, İngiltərə, Avstriya və s.) tikintisini artıq reallaşdırdıqları və gələcəkdə tikilməsi nəzərdə tutulan layihələrini tədqiq edərək, Abşeron şəraitinə də uyğun təkliflər verə bilərik [6, s.21].

Abşeron şəraitində landşaftın və iqlimin qarşılıqlı əlaqəsini (günəş, relyef, külək rejimi) nəzərdən keçirmək, bu bölgənin yerli materiallarından istifadə etmək layihələndiriləcək binaların sərfəliliyini və eyni zamanda dayanıqlılığını artırır [6, s.22]. Bu baxımdan ölkəmizdə gedən müasir, sürətli urbanizasiya şəraitində tikililər Azərbaycan Respublikasında “mənzil planlaşdırılması və şəhərsalmanın qanunvericilik məəcəlləsinə» uyğun həyata keçirilən şəhərsalma normativlərinə, eyni zamanda inşaatçıların çoxillik təcrübəsinə və intuisiyasına əsaslanmalıdır [4, s.57]. Vətəndaşlarımızın mənzil tikintisinə olan tələbatına əməl etmək üçün, paytaxt və onun ətrafının yeni yaşayış mənzillərinin və komplekslərinin planlaşdırılması və inkişafında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişiklikləri nəzərə almaq və vaxtında vacib tədbirlər görmək lazımdır [7, s.61]. Odur ki, günümüzdə Bakı və Abşeronun yeni rayonlarında şəhərsalma və mənzil planlaşdırılması məsələləri xüsusilə də az təminatlı ailələr üçün nəzərdə tutulmuş sosial mənzillərin layihələndirilməsi çox vacib və aktual problem kimi qarşıda durur. Bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, tədqiqat mövzumuzun aktuallığını artıran ən əsas məqam isə ölkə başçısının aprelin 9-da Nazirlər Kabinetinin ölkədə 2016-cı ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında sosial mənzil tikintisinin vacibliyini xüsusi vurğulamasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Mənzil İnşaatı Dövlət Aqentliyinin yaradılması barəsində verilmiş fərman da məhz sosial evlərin tikintisini həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da bizim tədqiqat işimizin istiqamətinin nə dərəcədə düzgün olduğunu və layihələndiriləcək mənzillərin və komplekslərin əhəmiyyətini vurğulamaqla aktuallığını artırır.

Açar sözlər: yurd yerlərimiz, urbanizasiya, sürətli tikinti işləri, Ermənistanın təcavüzü, inşaat agentliyi, aztəminatlılar, davamlı layihələr, sosial mənzillər.

Ədəbiyyat

1. Азизов А.М. Проблемы населенных пунктов Азербайджана в условиях устойчивого развития, Журн., Урбанизм, № 6, ОУА, Баку, 2004, с. 95.
2. Hüseynov E.F., Həsənov Ə.A., Mikayılova M.N. Tarixi şəhərin memarlıq irsi, Dərs vəsaiti. Nurlan, Bakı, 2006, 152 s.
3. Fətullayev-Fiqarov Ş. Abşeron memarlığı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, Bakı, 2013.
4. Fətullayev-Fiqarov XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq. “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, Bakı, 201, 354s.
5. Qasımzadə E.Ə., Dadaşova S.U., Məmmədov F.Q. Bakı tarixinin səhifələri. Bakı, Qorqud, 1998, 224 s.
6. Касимзаде Э.Э. Архитектура и градостроительство Баку в условиях рыночной экономики, Ученые записки № 1, ААСУ, Баку, 2001, 152 с
7. Нагиев Н.Г. Современное градостроительство Азербайджанской республики. Баку, Техстил ишчиси мятбяси, ММС, 2011, – 303 с.
8. Sadıqov H.R. “Abşeron şəraitində yaşayış komplekslərinin davamlı inkişafı” (elmlər məqist-ri dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiya işi. Elmi rəhbər- əməkdar memar, professor F.M. Hüseynov). AzMİU-nun kitabxanası. 2016.
9. UNDP Human Development Report, 2016. (http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf)

THE STATE'S ATTENTION TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SOCIAL BUILDINGS FOR LOW-INCOME FAMILIES IN AZERBAIJAN

In this article mentioned about the rapidly growing and uplifting architecture of Azerbaijani cities. At the same time in this article is brought to light the tragedy of the people who lost their homes, property, in short their native land as a result of Armenia's insidious aggression. On this occasion, the ultimate goal of the research is to focus on special attention for building social houses with sustainable projects, which is the today's main problem in construction industry.

Keywords: native land, urbanization, rapidly construction works, Armenia's aggression, construction agency, low-income families, sustainable projects, social houses.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Джамиля Сафарова

Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: h_jamilya@mail.ru

В современных условиях глобализации полиэтническая образовательная среда является современной реальностью, в которой развивается личность, требующая специально организованного целенаправленного психолого-педагогического сопровождения. Оно предполагает создание системы, в которой будут созданы необходимые психолого-педагогические условия для успешного развития поликультурной личности. В современной образовательной системе центром является человек, воспитывающийся и развивающийся в поликультурном пространстве. Резкий подъем национального самосознания, стремление к этнической и

этнокультурной самоидентификации обу-словливают огромный интерес народов не только к своей национальной культуре, но и к культуре народов ближайшего и отдаленного национального окружения.

Поликультурная личность в психологических и педагогических науках рассматривается как особое свойство, качество человека, приобретаемое им в социокультурной среде в процессе совместной деятельности и общения между представителями различных национальностей. В психологических концепциях поликультурная личность - это человек как ценность этнически диверсифицированного общества, ради которой осуществляется развитие этнически диверсифицированного общества. Представители разных этнических течений социогенетической ориентации изучают процессы этнической социализации человека, освоения им социальных норм и ролей, приобретения социальных и ценностных ориентаций, формирование социального и национального характера человека как типичного члена той или иной этнической общности [5, с.174].

Проблема поликультурного образования приобретает особую актуальность и сложность в полиэтническом многонациональном обществе.

Современные педагогические реалии требуют, с одной стороны, учитывать в образовании этнокультурный фактор, с другой — создавать условия для познания культуры других народов, воспитания толерантных отношений между людьми, принадлежащими к различным этносам, конфессиям, расам. Вот почему проблема поликультурного образования привлекает все большее внимание психологов и педагогов. Проведенные в последние годы конференции и семинары по указанной проблеме свидетельствуют не только о растущем к ней интересе специалистов, но и дискусионности многих ее аспектов.

Основными направлениями поликультурного воспитания в ведущих странах мира, являются: билингвальное обучение; многокультурное воспитание, сопровождающееся мерами против этноцентризма [3, с.4]. Наличие поликультурного компонента в воспитательной и образовательной системе позволяет стимулировать интерес учащихся к новому (другому) и одновременно предлагать различные точки зрения и взгляды на окружающий мир. Цель поликультурного образования состоит в формировании личности, способной к активной и продуктивной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающей развитым чувством понимания и уважения других культур, умениями жить мирно с людьми разных национальностей, рас, верований.

Ключевые слова: глобализация, образовательная среда, личность.

Литература

1. Баскакова Н.П., Ефремова Н.В. Язык и музыка в поликультурном образовании, Россия и Запад: диалог культур. Материалы 4-й Международной конференции. МГУ, Москва, 1998, с.112-119.
2. Ботнар, В.Д. Воспитание у детей эмоционально положительного отношения к людям ближайшего национального окружения путём приобщения к их этнической культуре, В.Д. Ботнар, Э.К. Сулова, Москва, 1993.
3. Поликашева Н. Поликультурное образование как фактор сохранения психологического здоровья школьников в современной России, личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. I междунар. науч.-практ. конф., часть III, Сибак, Новосибирск, 2010.
4. Поликультурное воспитание детей среднего и старшего дошкольного возраста/под ред. В.Н. Вершинина, УИПКПРО, Ульяновск, 2004.
5. Психологический словарь, Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова, 2-е изд., перераб. и доп., Педагогика-Пресс, Москва, 2001, 440 с.

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF POLYCULTURAL EDUCATION

In the work the psychological foundations of the polycultural education are studied considering that In modern conditions of globalization, a polyethnic educational environment is a modern reality, in which a personality develops that requires specially organized targeted psychological and pedagogical support.

Keywords: globalization, educational environment, personality.

SOSIAL-MƏNƏVİ MÜHİTİN SAFLIĞININ QORUNMASI DÖVRÜN QLOBAL PROBLEMİ KİMİ

Zülfüyyə Vəliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: zulfuyye-veliyeva@mail.ru

Müasir dövrdə innovasiya, inteqrasiya kimi terminlər hər bir sahədə işlədilir. Qloballaşma termini də bu aspektdə xüsusilə seçilən ifadələrdən biridir. “Elmi ədəbiyyatda XX əsrin ikinci yarısından sonra dünya miqyasında baş verən fundamental prosesləri izah etmək üçün “qloballaşma” terminindən ilk dəfə 1967-ci ildə istifadə edildi bildirilir. Sistem-struktur yanaşma söyləməyə əsas verir ki, qloballaşan dünyanın təsirindən yan keçmək mümkün deyildir. Əslində buna lüzum da yoxdur, çünki sivilizasiyanın məntiqi belədir. Odur ki, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının çıxış yollarını tapmaq zərurəti ilə qarşılaşmışıq və bu proses davamlı şaxələnmədedir. Bu hadisə həmişəyaşar təbiətə malikdir. Qloballaşma prosesinin iştirakçısı olmaq zərurəti və onun şərtləndirdiyi problemin həmişəyaşar təbiətə malik olması barəsində söhbət açdığımız məsələnin tədqiqatının aktuallığını iddia etməyə əsas verir. Belə bir məsələnin tədqiqatında milli-mənəvi dəyərlərin qloballaşma şəraitində məruz qaldığı mənfi mənəvi-ekoloji təsirlər predmet kimi seçilə bilər. Qloballaşma şəraitində milli-mənəvi dəyərlərin daşına biləcəyi mənfi mənəvi- ekoloji təsirlərdən qorunma yollarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı ideya irəli sürmək ümumi işin xeyrinə olar. Bu mülahizələrimizdə nəzərə alırıq ki, fəaliyyət dünyası ideyaya söykənən insan iki aspektdən birinə üstünlük verir: 1) böyük ideya parçalanır, pillələnir və ona çatmaq yolunda atılmalı addımların əsasında duran kiçik ideyalar, kiçik məqsədlər ortaya çıxır; 2) adamların çoxu kiçik məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyət göstərir və bu məqsədlərin toplusundan, cəmindən böyük məqsəd, böyük nəticə hasil edirlər. Müasir pedaqogika şəxsiyyətə tam psixi sistem kimi baxır, burada bioloji və sosial xüsusiyyətlər ayrılmazdır [2]. İnsan sadəcə cismani-bioloji varlıq olmadığı kimi, onu əhatə edən mühit də sadəcə təbii mühit deyil. İnsan sosial varlıq olaraq digər insanlarla və ümumən cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəyə girir və bu əlaqələr onun formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bu mənada insanın ekologiyası bioloji ekologiya ilə yanaşı sosial və mənəvi ekologiyayı da əhatə edir. İnsanın mənəviyyəti genetik əsaslara malik olsa da, əsasən sosial-mənəvi mühitin təsiri ilə formalaşır və burada cəmiyyətin mədəni-mənəvi həyatı, insanın yetişdiyi mühitin kulturoloji aspektləri üstün rol oynayır [3]. Müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biri milli özünütəcrid və qloballaşma arasındakı optimal nisbətə tapılmasıdır. Qloballaşma prosesi elm, texnika, texnologiya ilə ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı milli kimliyi müəyyən edən mədəni-mənəvi amillərə də sirayət etməyə meyillidir [2]. Fiziki-bioloji ekologiyada olduğu kimi, sosial-mənəvi ekologiyada da böhran baş verə

bilər. Ona görə də sosial-mənəvi mühitin saflığının qorunması dövrün global problemlərindən biridir. İctimai həyatımıza kənardan daxil olan yad təsirlərdən qorunmaq üçün gənclərimizdə milli özünüdərk keyfiyyətləri, sosial özünümüdafiə instinkti formalaşdırılmalı, insanın ətrafında onun daxilindəki mənəviyyat üçün qoruyucu mühit olmalıdır [4]. Bu məqsədlə biz nələri qorumalı olduğumuzu bilməli, müvafiq meyarlar müəyyənləşdirməli və təhsil-tərbiyə prosesində həmin meyarları diqqət mərkəzinə çəkməliyik. Bu zaman keçmişdən daha çox bu günümüzdə və gələcəyimizə, milli-mənəvi idealımıza xidmət etməli, milli şüur prizmasından süzülərək işlənən məfkurəyə əsaslanmalı olduğumuzu unuda bilmərik [2].

Qloballaşma prosesi müxtəlif elmi-texniki inkişaf bərabər dünya xalqlarının milli kimliyini müəyyən edən milli-mənəvi dəyərlərinə və ümumbəşəri ideyalara yeni baxış yaratmışdır. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, qloballaşma bəşər tarixinin yeni bir hadisəsi deyil. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra dövlət quruculuğuna başlamış və bu inkişaf dinamikasını saxlamaq üçün daxili və xarici siyasətdə aydın strategiyalar müəyyən etmişdir. Təbii olaraq qloballaşma müxtəlif sahələrdə bizləri müəyyən problemlərlə üz-üzə qoymuşdur. Bu problemlərin həlli üçün dövlət səviyyəsində inkişafetmiş dünya ölkələrinin dəstəklədiyi və Azərbaycan dövlətinin davamlı inkişafını təmin edəcək strategiyalar artıq müəyyən edilmişdir. Onların həyata keçirilməsinin mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi isə davam edir.

İndiki şəraitdə ən əsas məsələ müstəqilliyimiz qazanıldıqdan sonra qorunmasını əsas dövlət strategiyası kimi qəbul etdiyimiz milli-mənəvi dəyərlərimizin necə saxlanılmasından və nələrin ümumbəşəri müstəvidən götürülməsini dəqiq müəyyən etməkdən, təhsilin bu prosesləri reallaşdırılmasında işlək mexanizmlər tapmasından ibarətdir. H.Əliyev siyasi, iqtisadi dirçəlişlə bərabər milli dəyərlərimizə də yeni həyat verdi. Bu gün Azərbaycançılıq ideyalarının gündəmə gətirilməsi milli "Mən" in dərk və cəmiyyətin saxlanılmasının özünümüdafiə instinkti kimi qiymətləndirilir. Bu həm də qloballaşmanın tələbidir. Çünki ayrı-ayrılıqda mövcud olan müxtəlif xalqların milli-mənəvi dəyərləri eyni zamanda dünyəvi dəyərlərin konkret hissələri olaraq tamı formalaşdırır. H.Əliyev tərəfindən yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycançılıq ideyası Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyasının əsas ideyasını təşkil etmiş oldu. Heydər Əliyev milli ideologiyamızın üç əsas amilini xüsusi qeyd etmişdir: dövlətçilik, Azərbaycançılıq, Şərqlə Qərblə sivilizasiyalarının məqsədyönlü sintezi.

Belə bir məfkurə, ideologiya Azərbaycanda mövcuddur: Azərbaycançılıq Azərbaycan dövlətinin milli-siyasi məfkurəsinə çevrilmişdir. Dövlətimizin sözügedən istiqamətdə strateji planı vardır, elə bir plan ki, vətəndaşlarımızla xarici təsir arasında qoruyucu sahə yaradılmasını nəzərdə tutur [4]. Milli varlığı qoruyub saxlamaq funksiyasını Azərbaycan dövləti öz üzərinə götürmüşdür. Dövlətin strateji planına uyğun insanların mədəni-mənəvi kamillik, özünüdərk dərəcəsini və iradəsini yüksəltmək, xarici təsirlərə qarşı reaksiya qabiliyyətini gücləndirmək, sosial instinkti formalaşdırmaq istiqamətində təhsil sistemində tətbiq olunan tədris proqramlarını optimallaşdırmaq diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Təhsil özü də bütövlükdə milli ideologiyamızın tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Azərbaycanda da tərbibə prosesi milli ideologiya zəminində həyata keçirilir. Bu baxımdan, pedaqoji proses və pedaqoji nəzəriyyə də tam müstəqil olmayıb, milli-fəlsəfi fikrin və ideologiyamızın tələblərinə uyğun surətdə hər bir inkişaf mərhələsində yenidən qurulmalıdır [2].

Qloballaşma şəraitində milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına istiqamətlənmiş yeni texnologiyaların işlənilməsi və məktəblilərin emosional-iradi qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi təhsilin əməliyyat aspektini təşkil edir. Bu prosesin əsas didaktik vahidini təlimin metodları təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, insanda təbii, sosial, mədəni qabiliyyətlər onun daxili aktivliyinin potensialı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu aktivlik şəxsiyyətin əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin səviyyəsinə uyğun müəyyən istiqamətlik və müvafiq xarakterik xüsusiyyətlər qazanır. Mənəviyyat insanın şəxsi inteqral xarakteristikası kimi onun keyfiyyət göstəricilərinin həcmnin mövcudluğunu və şəxsi xarakteristikasını nəzərdə tutur, şəxsi keyfiyyətlərini, xüsusiyyətini pozmağa çalışan hadisələrə qarşı daxili psixoloji dayanıqlığın göstəricisi olaraq özünü biruzə verir. Mənəviyyat daxili meyllərin və şəxsi gücün törəməsi

kimi “xaricdən” formalaşdırıla bilməz. Onlar daxildən formalaşmağa başlayır, inkişaf edərək yayılır və öz hüdudlarından çıxmaq üçün müəyyən oriyentir tapır və insanda özünütərbiyəyə meyl, mənəvi cəhətdən təkmilləşməyə, əxlaqi inkişafa stimül yaradır.

Qloballaşan dünyada mənəvi dəyərlərin, sosial idrakın paradigmalarının dəyişməsi baş verir. Özünütərbiyə, özünütəşkil və özünüdərk məzmunu, nəzəriyyəsi (sinergetika) getdikcə daha böyük mövqelər fəth edir. Belə dəyişmələrin əsasında ideyalar durur. Bunlara aid edilə bilər:

- dünyanın və onun haqqında elmi biliyin sistemliliyi, bütövlüyü;
- inkişafın qeyri xəttliliyi, çoxvariantlılığı, dönməzliyi;
- canlı sistemlərin özünütəşkili, özünütərbiyyəsi və özünüdərk;
- xaosun və nizamın, zərurət və təsadüfün qarşılıqlı əlaqəsi;
- insanın təbiətlə dialoqu prosesində sosial sistemin(cəmiyyətin), mənəvi dəyərlərin təkmilləşdirilməsi və inkişafın təmin olunması [5].

Əxlaqi-mənəvi dəyərlərin milli ənənələrdən istifadə edərək texnologiləşdirilməsi onun əsas xarakteristikaları olan məqsədi - funksionallığına, məntiqi məzmunluluğa, instrumental-texnolojiliyə əsaslanmaq lazımdır. Öyrənmələrin əxlaqi-mənəvi dəyərlərlə bağlı qabiliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün motivasiya, intellektual, prosesual bacarıqlarla ehtiva olunan komponentlər seçilməli və onların inkişafına xüsusi şərait yaradılmalıdır.

Elmi mənbələrdə [5] göstərilir ki, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında milli ənənələrin nəzərə alınması diaqnostik, tanışlıq, sövqedic, praktik-yaradıcı kimi ardıcıl mərhələlərlə həyata keçirildikdə daha səmərəli nəticələr əldə edilir.

Açar sözlər: sosial-mənəvi ekologiya, qloballaşma, qlobal problem, sosial instinkt, mədəni-mənəvi mühit, milli-fəlsəfi fikir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, Pedaqogika, 2004.
2. Xəlilov S.S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Azərbaycan Universiteti, Bakı, 2005.
3. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika (dərslik) I cild. Bakı: Mütərcim, 2013.
4. Qaralov Z.İ. Tərbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika). I cild, Bakı, Pedaqogika, 2003.
5. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, Mütərcim, 2010.
6. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı, Nurlan, 2002.
7. Педагогическая антропология. Учебное пособие. Б.М.Бад., УРАО, Москва, 1998.

THE PROTECTION OF THE PURITY OF SOCIAL-MORAL ENVIRONMENT AS A GLOBAL PROBLEM OF THE PERIOD

This article is focused on crisis danger in social moral ecology and is emphasized the urgency of the protection of the purity of social-moral environment and is given the solution way of the problem. This article is about keeping and solving of globalization and national-spiritual values and in this process it notices importance of education. Initially, the essence of the term globalization is explained in the thesis. Also, the thesis reflects the opinions of Azerbaijani pedagogues about this topic. Protection of the national and moral values in a globalizing world is taught in the thesis as the main issue.

Keywords: social-moral ecology, globalisation, global problem, social instinct, cultural-moral environment, national-philosophical thought.

PSIXOLOJİ-PEDOQOJİ TƏDQIQATLARDA AUTİZM SİNDROMU

Tünzalə Verdiyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: tunzaleverdiyeva@mail.ru

Uşaq autizminin əlamətlərini, onun digər psixi pozuntulardan fərqi il döfə L.Kanner 1943-cü ildə yazdığı "Emosional əlaqənin autistik pozuntusu" adlı əsərində göstərmişdir. Bununla da autizm ayrıca bir xəstəlik kimi diqqəti cəlb etmiş, araşdırılmağa başlanılmışdır. L.Kannerdən bir il sonra, 1944 cü ildə Avstriyalı alim terapevt H.Asperqer autist psixopatiyalı uşaqlardan bəhs edən "Autist psixopat uşaqlar" adlı əsərini çap etdirir. H.Asperqer L.Kannerdən fərqli olaraq daha sistemli, ətraflı tədqiqat aparmış, autizmlə bağlı yeni ideyalar irəli sürmüşdür.

Ötən əsrin 80-ci illərinə qədər autizm demək olar ki, yalnız psixiatrlar tərəfindən öyrənilirdi. Burada isə autizmin başlıca əlamətləri kimi sosial dezadaptasiya və kommunikasiyanın pozulması, aşığı inkişaf səviyyəsi götürülürdü. Əlbəttə autizmi yalnız klinik göstəricilərə əsasən öyrənmək kifayət etmirdi. 80-ci illərdən başlayaraq autist uşaqların pedoqoji, psixoloji baxımdan öyrənilməsinə başlandı. Tədqiqatçılar (E.R.Baenskaya, L.Q.Nuriyeva, O.S.Nikolskaya, A.Françeska və b.) autizmin ilbəil artmasının müxtəlif səbəbləri olduğunu göstərirlər. Bura elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, ətraf mühitin korlanması, cəmiyyətdə gərginliyin artması, autizmin əlamətlərinin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi, onun getdikcə daha çox elm sahələri tərəfindən öyrənilməsi və s.aid edilir.

Uşaq autizminin kliniki göstəricilərinə L.Kanner ətrafdakı adamlarla ünsiyyətin zəif olmasını, hərəkətdə olan əşyalardan qorxmanı, kommunikativ ünsiyyətdən qaçmaq, abstrakt anlayışları başa düşməməyi, yeni şəraitə düşdükdə, yad adamları gördükdə qorxu hissi keçirməyi və s.aid edirdi. L.Kanner müşahidələrinə əsasən autist uşaqların valideynlərinin yüksək intellektə malik, lakin emosional cəhətdən soyuq olduqlarını göstərirdi.

Hələ 1943-cü ildə uşaq autizminin aşığıdakı kliniki əlamətlərini qeyd edirdi:

- affektiv əlaqə qabiliyyətinin kifayət qədər olmaması;
- ətraf aləmdə olanların sabit, dəyişməz qalmasına can atması;
- müəyyən obyektlərə uyğunlaşma və onlarla çəvik davranış;
- kommunikativ ünsiyyətdən çəkinmə;
- yüksək idraki potensial və yaxşı hafizə.

L. Kannerin kliniki müşahidələrinə əsasən göstərdiyi bu əlamətlərə sonrakı illərdə xeyli düzəlişlər olundu. Tədqiqatçılar (B.Bettelheim, L.Binq, E.Ritva, M.Rutter və b) L.Kannerin autist uşaqların hökmən yüksək intellektual potensiala malik olmaları fikrini qəbul etmədilər.

M.Rutter autizmin əsas əlamətlərinə aşığıdakıları daxil edirdi:

- uşağın 30 aylığınadək özünəməxsus çətinlikləri;
- intellektual inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq sosial inkişafın dərindən pozulması;
- uşağın intellektual inkişafından asılı olmayaraq nitq inkişafının ləngiməsi və pozulması;
- heç nəyin dəyişməməsinə cəhd etmə, mühitin və ətrafdakı obyektlərin dəyişməsinə qorxu ilə yanaşmaq.

B.Bettelheim isə göstərirdi ki, autist uşaqlar heç də həmişə ətraf aləmin dəyişməz qalmasına, reallıqda olanlarla əlaqədən qaçmağa cəhd etməzlər. E.Ornitz və E.Ritvo uşaq autizminin əsas əlamətləri kimi motor hərəkətləri və qavrayışın özünəməxsus xüsusiyyətlərini aid edirdi. E.Ornitzə görə autist uşaqlar yüksək dərəcədə sensor qıcıqlara və reaksiyaya malik olurlar. L.Binq isə autizmin əsas əlamətləri kimi baş verənlərin birmənalı şəkildə dərk olunmasını, bacarıq və vərdislərin fəaliyyətə tətbiq oluna bilməməsini, simvollaşdırmanın son dərəcə məhdudluğunu göstərirdi.

Əksər tədqiqatçılar autizmin bir əlamətinin olmasında vahid mövqə bildirirdilər. Bu, autist uşaqların birmənalı şəkildə dalğın olmasıdır. Beləliklə, autizmin klinik təsvirində mütəxəssislərin

mövqeyi ziddiyyətlidir. Bu ziddiyyətlərin başlıca səbəbi isə autizmin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Autist uşaqlar hətta ən yaxın adamlarla, valideynlərlə adekvat ünsiyyətdən qaçırlar. Ətrafdakılara qarşı belə biganəlik, laqeydlik “ekstremal tənhalıq” hissi yaradırlar. Belə uşaqlar emosional əlaqədən çəkinir, başqa adamların hisslərini başa düşmürlər. Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, autizmin yüngül formasında olan uşaqlar özlərindən böyük və kiçik uşaqlarla ünsiyyətə girə bildikləri halda, yaşlıları ilə ünsiyyətə girə bilmirlər.

Autizm geniş mənada yalnız insanlarla əlaqəyə girməkdən çəkinmək deyil, həm də ümumən reallıqdan ayrı düşməkdir. Autist uşaqların davranışı bir qayda olaraq ziddiyyətlidir. Onlar gah süst olur, ətrafda baş verənlərə maraq göstərmirlər. Bununla belə bəzən çox aktiv, aqressiv olur, istədikləri şeyə yüksək maraq göstərirlər.

Autizmin ilkin, sadə əlamətləri belə çağalıq dövründən özünü göstərir. Lakin ola bilsin ki, ətrafdakılar, hətta valideynlər bu əlamətləri görməsinlər. Autizm özünü 3-5 yaşlardan başlayaraq təzahür etdirir. Sonrakı dövrlərdə təcridən affektiv potologiya azalır, lakin koqnitiv qüsurlar artır.

Bir sıra tədqiqatçılar (L.Kanner, B.M.Başına və b.) göstərirlər ki, autist uşaqların yaşlaşdıqdan sonra yalnız 5%-ində sosial adaptasiya mümkün olur. Onlar yaxşı sosial əlaqə qura bilir, müstəqil fəaliyyət göstərir və s. 73% -i başqalarının köməyi olmadan müstəqil yaşaya bilmirlər.

M.Rutterin tədqiqatları göstərir ki, beş yaşınadək nitqə malik olmayan, intellektual göstəricisi aşağı olan uşaqların sonralar sosial adaptasiyasına ümid çox azdır.

L.Letter apardığı epidemioloji tədqiqatlara əsaslanaraq göstərdi ki, autist uşaqların IQ göstəriciləri 70% dən aşağıdır. L.Binqə görə əqli geriliyi olan uşaqların 20% -də autizm əlamətləri olmuşdur.

L.Binqə görə uşaq autizminin klassik əlamətləri ilə yanaşı “periferik variantı” da vardır. Ehtimal edilir ki, uşaq autizminin kliniki mənzərəsi onun müxtəlif etiologiya bağlı olmasından irəli gəlir.

Uşaq autizminin etioloji əlamətləri ilə bağlı mütəxəssislər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. L.Kanner uşaq autizminin yaranması səbəblərini valideynlərlə bağlayır. Göstərir ki, belə uşaqların valideynləri adətən yüksək intellektə və soyuq emosional sferaya malik olurlar. Onun bu yanaşmasını B.Bettelheim, L.Despert, B.Rank və başqaları da qəbul edir və digər amillərin də olduğunu qeyd edirlər. Bildirirlər ki, valideynlər bioloji cəhətdən sağlam alsalar da onların uşaqların tərbiyəsi və qarşılıqlı münasibətlərində problemlər vardır. Adətən belə valideynlər uşaqlarına qarşı dözülməz dərəcədə tələbkar olur, onların müstəqilliyinə qarşı çıxır, ətraf aləmdə baş verənlər haqqında informasiya toplamalarına şərait yaratmırlar. Uşağın ətraf mühitlə tam əlaqəsinin yaranmaması, qorxu hissi onların inkişafın sonrakı mərhələsinə keçmələrinə mane olur.

Digər alimlərin (M.Rutter, M.Mjer, L.Baker və b.) tədqiqatları isə yuxarıda deyilənləri aşkar etməsə də, təsdiq də etmir.

Son onilliklərdə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, uşaq autizmi istənilən mühitdə, istənilən ailədə baş verə bilər. Yəni valideynlərin statusu, təhsili, mədəni səviyyəsi, iqtisadi vəziyyəti heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Hər iki yanaşma arasında orta mövqə tutan tədqiqatlar da vardır. E.Tinberqen uşaq autizminin yaranmasında anadangəlmə psixogen amillərin, həm də mühitin təsiri olmasını qəbul edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə uşaq autizmini öyrənən mütəxəssislər daha çox bioloji amillərin rolunun olduğunu bildirirlər.

Uşaq autizminin, xüsusilə şizofreniya əlamətləri olanların daha çox irsi amillərlə bağlılığını əsas götürənlər də vardır.

Bir sıra psixiatrlar (K.S.Lebedinskaya, O.S.Nikolskaya, M.J.Bedenina, D.N.İsayev və b.) uşaq autizminin başlıca səbəbi kimi beynin müəyyən sahəsinin zədələnməsini qeyd edirlər. L.Kanner, B.Letter, B.E.Kaqan və başqalarına görə, autist yeniyetmələrdə epileptik ürəkkeçmələri baş verir.

Tədqiqatçılardan bir qrupu yalnız uşaq autizminin müxtəlif əlamətlərini ifadə edən ümumiləşdirilmiş “autizm” anlayışını qəbul edir, digərləri isə kəskin diferensasiya aparılmasını məqbul sayırlar.

Psixoloji-pedoqoji tədqiqatlarda autizm daha çox psixi inkişafda ləngimə kimi göstərilir, bu uşaqların təlim-tərbiyəsinə geniş diqqət yetirilir. Bunun üçün ilk növbədə xüsusi məktəblərdə inkluziv təhsilə ayrıca yer verilir. Onlar burada başlıca məsələ kimi kadr hazırlığını önə çəkirlər. Göstərilər ki, inkluziv təhsillə xüsusi hazırlığı olan müəllimlər məşğul olmalıdırlar.

Açar sözlər: autizm, pedaqoqika, şizofreniya.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Birgə Yardım (UAFA). Xüsusi ehtiyacı olan uşaqların inkişafına dair rəhbərlik. Bakı, 2009.
2. Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Nurlan, Bakı, 2004, 80s.
3. Франческа А. Введение в психологическую теорию аутизма. Теревинф, Москва, 2006, 216 с.
4. www.autism-tr.org

AUTISM SYNDROME IN THE PSYCHO-PEDAGOGICAL INVESTIGATIONS

In the talk the role of the autism syndrome in the psycho-pedagogical investigations is analyzed considering the increase of the number of the people with this disease.

Keywords: autism, pedagogica, schizophrenia.

İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI- INFORMATION-COMMUNICATION TECHNOLOGY

ICTs AND SOCIAL ROLES: THE IMPACT OF ICTs ON WOMEN'S DEVELOPMENT

Kifayat Aghayeva

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

e-mail: kifayat1955@mail.ru

The research explores the relationship between Information and communications technologies (ICTs) and people's social roles and the impact of ICTs on women's development. ICTs are increasingly permeates all spheres of social life, they are increasingly shaping and effectively promoting people's social roles. Thus ICTs have direct effects upon people's social life: these effects depend primarily upon the ICT's information processing features and the information processing features of new ICTs are so powerful relative to preexisting technologies that they effectively determine how people will use them and with what consequences. ICT provides unique opportunities for human as well as for women's development.

The term ICT has been used to encompass technological innovation and convergence in information and communication leading to the development of so-called information or knowledge societies, with resulting changes in social interaction, economic and business practices, political engagement, education, health, leisure and entertainment [2].

The world is becoming a much better place with advance in technology. Advances in technology are producing more powerful computing devices to create a dynamic virtual network that allows people all over the world to communicate and share information with each other. As ICTs are an undeniably important part of people's social life, they allow people to connect with millions instantaneously. ICTs have an impact on society, and society has an effect on them as computer technology is becoming more efficient, productive and cheaper. ICT shave drastically changed the way people think, the way people live and the environment in which the people live. ICTs led to unprecedented changes in the way people communicate; conduct business, pleasure and social interaction. With the growth of the Internet, a wide range of ICTs have transformed social relationships, education, and the transmission of information.

ICTs are tools through which gender equality and women's empowerment can be advanced, and are integral to the creation of societies in which both women and men can substantively contribute and participate. In comparison with men women have limited access to technologies in the world. Half of world women are suffering due to the gap between ICT and its use without needs assessment and participation of women living in poor communities.

The advancement of ICTs has brought new opportunities for both knowledge sharing and knowledge gathering for both women and men. ICTs can provide unlimited opportunities for economic development and social engagement through new innovative thinking and tools. ICTs have been compared to a double edged sword - advancing the knowledge society on one hand and deepening gender and social divides based on pre-existing social divisions on the other. Without a thoughtful policy, strategy, and execution plan to ensure women's full engagement in the knowledge society, the places in which they work, the families for whom they care, and the communities in which they live and serve will not thrive.

In many societies, women's and men's access to and use of technology are rooted in behavioral, cultural, and religious traditions:

- a) Cultural and social attitudes are often unfavorable to women's participation in the fields of

science and technology, which limits their opportunities in the area of ICT.

- b) Women are often financially dependent on men or do not have control over economic resources, which makes accessing ICT services more difficult.
- c) Allocation of resources for education and training often favors boys and men.
- d) In some societies, women's seclusion from the public arena makes access to community telecenters difficult [3].

Restricted access to resources, information and opportunities not only limits a woman's chances for economic equality, but also deprives the marketplace of much-needed talent, pathways for innovation, and financial returns. Technology in its various forms, including ICTs, continues to redefine and revolutionize the way we all live and work. Mastering this technology to advance gender equality and women's empowerment is not only vital for women and girls, but critical throughout the 2030 *Agenda for Sustainable Development*. The link between technology and women's rights is clearly reflected in SDG 5 on gender equality and the empowerment of women, which includes a specific target on utilizing technology and ICTs to realize women's and girls' empowerment.

ICT facilities such as cybercafes, or telecenters which often become meeting places for young men, and hence deter women's absorption and adoption of ICTs to access information and knowledge. As women and girls often do not control the finances of the home or do not have sufficient personal income, they may lack the financial resources to purchase radios, televisions, or computers or to pay Internet service providers (ISPs) for monthly access to the Internet [4].

ICTs hold the potential to increase girls' and women's opportunities in momentous ways. With the right tools, the internet can provide women with new and innovative pathways to connect and to meaningfully participate in the economy. Women all over the world are increasingly turning to the internet exercise their political and social rights. Access to ICT is crucial for women and girls to be able to participate in society on equal terms with men and boys.

Despite the recognition of the potential of ICT as a tool for gender equality and the empowerment of women, a *gender gap* has also been identified, which affects the lower number of women who access and use ICTs with men. Unless this gender gap is specifically addressed, there is a risk that ICTs can exacerbate existing inequalities between women and men that create new forms of inequality. If the gender dimensions of are clearly defined and addressed, ICTs can be a powerful coalition for political and social women and the promotion of gender equality.

Access to and use of ICTs is believed to hold a promise for women empowerment and social change. In the sphere of education ICT have huge benefits including: access to educational materials, distance learning, enhancement of scientific outcomes, improving of self-esteem, marketable skills and so on.

The digitization of the economy, is strictly related to the contemporary nature of work, which has been reshaped between workers and employers. In our days through telecommuting and out-sourcing, workers can cooperate globally. So, ICTs facilitate international collaboration. The globalization of skills creates an opportunity for high-skilled workers from developing countries to obtain well-paid jobs. The implementation of ICT tools is a core factor in inclusion in global value chains, next to knowledge of foreign languages [1].

The studies show that the impact of ICTs is increasingly related to women's empowerment, both in economic and social and cultural respects. It is argued that ICTs allow women to transform knowledge and information into innovative products and services and increase the flexibility of their participation in the labor supply, e.g., through facilitating distance work and flexitime. Moreover, ICTs help in creating women's leadership and participation in community and economic development. ICTs increase employability, and thus women's empowerment can be advanced.

Public policy participation has a defining role to play in building up a country's human capital and knowledge endowments through promoting quality education, lifelong learning, innovation and

creativity in its workforce. By consolidating national and sector policies, women can more effectively contribute to economic growth as well as serve as agents of change for political moderation and productivity. A review of a variety of best practice frameworks in ICT implementation calls for a supporting regulatory and policy environment and participatory mode of working with women [5].

ICT policies must take account of the gendered roles, norms and practices that affect both labour markets and households. There should be local and international projects to overcome common stereotypes which describe ICT careers as boring and too technical for women. Women need to develop skills beyond basic literacy and usability to become creators, developers, designers and innovators using ICT as a tool in that process.

The lack of gender sensitivity in the media is confirmed by the inability to eliminate gender stereotypes that can be found in public and private local, national and international media organizations. The continuing projection of negative and humiliating images of women in the media - electronic, printed, visual and audio must be changed. There are many opportunities for ICTs to improve women's economic activities in trade, management, education, health, crafts, employment in both the formal and informal sectors. ICTs bring many opportunities for women in work situations and small businesses.

Keywords: ICTs, social roles, gender gap, women's empowerment.

References

1. Anitha L., Sundharavadivel D. (2012). Information and communication technology (ICT) and women empowerment, *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 1(4), 143–152.
2. Garcia Ramilo, Pi Villanueva, *Gender and ICT Policy*, University Press, New York and Oxford, UNDP, 2001, p.6.
3. "ICT & Gender Equality", Gender and Development Group, The World Bank, October 2006.
4. "ICTS, Women Take a Byte.", In *Empowering Women for Gender Equity*, edited by University of Natal. AGENDA, Durban, South Africa, 2007.
5. "Women in the ICT Labor Market Study", World Bank, 2004.

COMPUTER PROGRAMMING WITH ARDUINO: EXAMPLE COURSE DESIGN

Gönül Altay, Tarık Kışla

Ege University, Faculty of Education, Computer Education & Instructional
Technology Department, Izmir, Turkey
e-mail: gnl.alty@gmail.com

Computer programming education has been studied for many years [5] [6]. In a computer programming course, students should learn basic programming concepts (such as sorting, repetition, decision and branching, functions and variables), as well as the use of instructions for programming language syntax and tools [3]. Studies show that students face significant challenges in computer programming [5]. These difficulties are complex situations involving the development of cognitive skills such as logical thinking, problem solving, and high level abstraction [3]. These problems prevent computer programming education because students usually think that the courses are boring

and difficult to understand. They also stated that the students were not interested in classical teaching methods and did not practice enough variants to apply the concepts they learned [3]. It is even more difficult to program for non-English students because most programming languages are English. As a result, students develop negative perceptions towards programming.

Many experimental methods in the literature have shown that negative perceptions towards programming have been decreased.

It is necessary for a student to understand how the program works in order to relate the behavior of the program to the output. For this, programming in the physical environment using some kind of physical calculation modules has been said to be useful for a beginner programmer [4]. The behavior of the device (for example, high tone or motor movement) can provide better audio-visual feedback to the programmer. So, in this study, a course content based on by use of both of C # programming language and Arduino which is a low-cost embedded platform has been created.

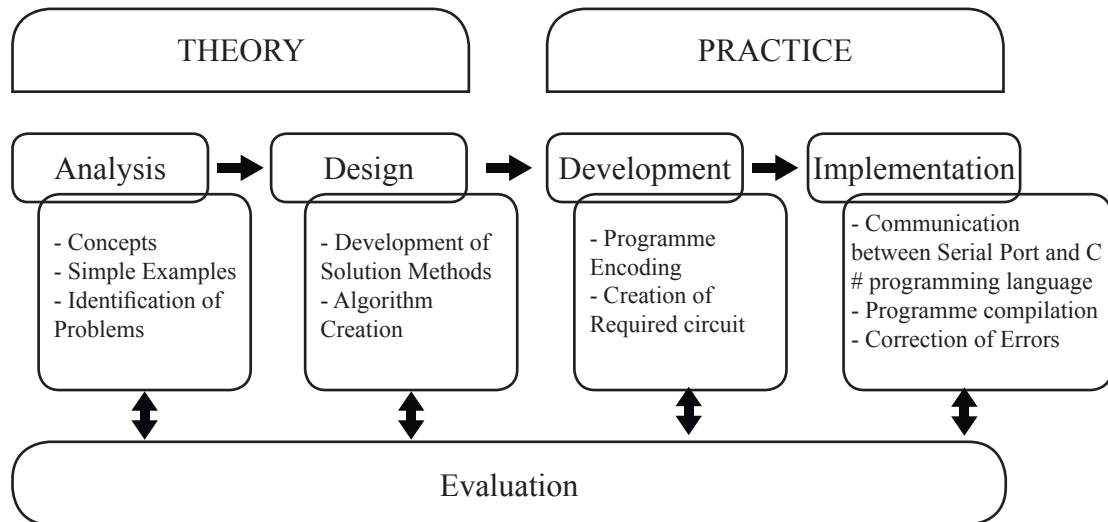
The aim of this study is to develop a 8-week course content to be applied in the 10th grade the Fundamentals of Computer Programming course of vocational and technical education information technologies department in order to provide that students improve integrated applications to objects which is used in daily life using Arduino and to make them focus on producing concrete output. As a result, it is aimed to increase interest and motivation towards research curiosity, programming learning by giving students creative solutions to real world problems and expressing their thoughts freely and comfortably through cooperative learning environment.

The design of a content delivery process facilitates people's learning process and increases the effectiveness and quality of education [1]. Thus, instructional design, which is a systematic method based on learning and teaching theories, including analysis of learners, objectives and content, methodology and finally evaluation phases [2], is important for content development work. In this study, the phases of analysis, design, development, implementation and evaluation of the ADDIE instructional design model for programming education have been revised.

In the study, the characteristics of the target group have been determined in the analysis phase, then the training needs and the problem situation were specified taking into account these characteristics and "variables and constants, operators, decision making and looping" that are the titles of the Fundamentals of Computer Programming course have been chosen. In the design phase, in the direction of the data coming from the analysis phases the aims and objectives of programming instruction and the methods and tools to be used in teaching process with the contents to be presented have been determined. At this phase, based on the curriculum of Ministry of Education, the necessary circuit elements the using of C # programming language and for applications to be made with Arduino have been decided. Solutions have been developed for the problems and algorithms have been produced for the necessary coding. At the development phase, the materials to be used in the teaching process have been designed and developed. After the algorithms are shown on paper, the program is coded and the circuits for solving are built on the board. In the implementation phase, the developed product is applied. After the students compiled the program and installed it on the Arduino board, a bridge has been established between the serial port and the C # programming language. The desired output has been obtained by generating solutions for the resulting errors. Finally, the identified learning objectives and needs have been checked in the evaluation phase. Limitations were identified with the observations made in the process and the limitations were tried to be solved in the next application.

The course plan in the course design includes 4 course hours including 2 course hours theory and 2 course hours practice per week. When the courses have been designed, the steps of "problem definition, developing solution method, creating algorithm, showing algorithm on paper, coding the program, compiling and running the program, developing the program" used by programmers are used. A weekly course design has been prepared in Figure 1.

The targeted objectives, the applications prepared according to these objectives and the duration of the applications have been showed in Table 1.

Objectives	Duration	Applications
1. What is the variable? How to use? Be able to answer questions 2. Variable Naming Rules 3. Be able to define data types 4. Input-Output Operations	4 Course Hours	Traffic light with 3 LEDs
		Printing a textual statement on the LCD screen
1. To be able to use arithmetic operators 2. To be able to use relational operators 3. be able to use logical operators 4. Solve problems according to process priority	4 Course Hours	Processing according to the number and operator input from the keyboard and print the result on the LCD screen. For each operator selected, the different colors LEDs are lit.
		Creating a walking light circuit with 5 LEDs
To be able to use decision control statements. (if structure)	4 Course Hours	Burn or deflate LEDs using LDR sensor according to the intensity of light in the environment
		To start the the Knight Rider circuit that is created with 5 LEDs with the keyboard control and to stop the circuit with keyboard control
Ability to use decision control statements and operators together.(if and elseif structure)	4 Course Hours	To select which is started of the Knight Rider or johnson counter circuit prepared with 10 LED, to operate the alarm circuit when the wrong value is selected, and to stop the circuit with keyboard control.
		Decimal numbers from 1 to 7 which are entered by the keyboard is turned the binary number system and LEDs lit according to the binary number system
Switch-Case, How to use?	4 Course Hours	Circuit making sound from the buzzer according to the course grade value entered from the keyboard
For Looping, How to use?	4 Course Hours	If the username and password are correct, LEDs lit 3 times back and forth, If incorrect,LEDs lit flasher 3 times
		The programme will find amount the entered text's letters. Then LEDs lit up as much the amount of letters and the circuit repeats as much the amount of letters
1. While Looping, How to use? 2. Do -While Looping , How to use?	4 Course Hours	Creating a circuit that runs the Knight Rider and Johnson counter circuits up to the loop values

		Creating a drive parking application then print on the LCD screen the distance between the parking sensor and any objects
Nested Looping, How to use?	4 Course Hours	When the sensor at the door for opening an encrypted door perceives any movement, it want a pasword and you can try 5 times to find the correct. If passwords are incorrect, the alarm system actives, if correct, the door opens.

Table 1. 8 Week Practical Process

As a result, it is a primary goal to educate individuals who have critical thinking skills in programming education, who can experiment with problem solving and creative thinking, and who can use high level cognitive skills in the decision making process. Teachers have important tasks when it comes to integrating the different tools required in programming teaching into teaching and learning environments. It is also thought that this study will guide teachers how to integrate the selected tool in programming teaching into courses in the teaching process. It is also anticipated that the content of the course used in programming education will have important in raising the quality and creating an organization that will address audiovisual and high-level cognitive features. It is also suggested that in the future studies the effect of this course design on the academic achievements and attitudes of the students can be searched.

Keywords: Programming Education, Course Design, Arduino and C # programming language.

References

1. Çakır Ö., Calp M.H., Doğan A. (2015) Content Development Process in Distance Education: Example of Gazi University Institute of Information.
2. Özdemir E., Uyangör S.M. (2011). The Instructional Design Model For Mathematics Education. *Education Sciences*, 6 (2), 1786-1796.
3. Moser R., A fantasy adventure game as a learning environment: Why learning to program is so difficult and what can be done about it, in *Proc.ACMSIGCSE Bull.*, 1997, vol. 29, no. 3, pp. 114–116.
4. Tan W.L., Venema S., Gonzalez R. (2017). Using Arduino to Teach Programming to First-Year Computer Science Students. *International Association for Development of the Information Society*.
5. Koulouri T., Lauria S., Macredie R.D., Teaching introductory programming: A quantitative evaluation of different approaches, *ACMTrans. Comput. Edu.*, vol. 14, no. 4, 2014, Art. no. 6.
6. Chang W.C., Chou Y.-M., Introductory C programming language learning with game-based digital learning, in *Proc. Adv. Web Based Learn.*, 2008, pp. 221–231.

AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİNİN KLASTER ANALİZİ

Rəvanə Davudova, Zibeydə Alagözova

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

AMEA İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: davudova-revana@mail.ru, z.alagezova@gmail.com

Dövrümüzdə istehsalın, xidmətin və biznesin müasir sistem və proseslərinin vəziyyətini təhlil edərək onun haqqında müəyyən qərar verməli oluruq. Bu, verilənlərin çox böyük ölçülü massivlərini tədqiq etməyi tələb edir. Bu böyük həcmli informasiya içərisindən daha informativ və əhəmiyyətli olanların seçilməsi və seçilmiş informasiya əsasında tədqiq edilən sistemlərin təhlilinin aparılması, vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Sistemlərin özünün və onları səciyyələndirən xüsusiyyətlərin çoxluğu bu məqsədlə klassik üsulların tətbiqini çətinləşdirir. Belə halda, çoxölçülü analiz üsullarından istifadə etmək əlverişli olur. Belə üsullardan olan klaster analizi çoxsaylı xarakteristikalarla təsvir edilən sistemlərin öyrənilməsinin mühüm vasitələrindən biri kimi olub, tədqiq edilən əşya, predmet və obyektlərin təsnifatının aparılmasına xidmət edir. Təsnifat – öyrənilən predmet və hadisələrin növünə, şəklinə, tipinə, hər hansı mühüm əlamətinə görə sistemli şəkildə paylanması; onların aralarındakı müəyyən mənada «oxşarlıq» dərəcəsinə görə qruplaşdırılmasıdır. Başqa sözlə, təsnifat – müəyyən əlamətlərə malik obyektlərin aralarında olan fərqi və ya oxşarlığı müəyyən etməklə hər hansı prinsip əsasında nizamlanması; verilmiş obyektin əlamətlərinə əsasən əvvəlcədən məlum olan və ya məlum olmayan hər hansı sinfə aid olduğunu müəyyənləşdirmək; obyektlərin siniflər, dərəcələr üzrə bölüşdürülməsidir. Klaster analizi (KA) obyektlərin kəmiyyətə (ədədi) oxşarlığı əsasında qruplaşdırma aparılmasına nail olur və onun başlıca məqsədi öyrənilən obyektlər çoxluğunu müəyyən mənada “bircins” qruplara-klasterlərə bölməkdir. Bu üsulların əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada obyektlərin qruplaşdırılması bir parametərə görə deyil, bütövlükdə, əlamətlər yığımına görə aparılır və bir çox riyazi-statistik üsullardan fərqli olaraq, araşdırılan obyektlər üzərinə heç bir məhdudiyyət qoyulmur və istənilən təbiətli ilkin verilənlər çoxluğu ilə işləmə imkanı verir. Klaster analizi kifayət qədər böyük həcmli informasiyanı əyani və kompakt şəkildə vermək imkanı yaradır. Daha dəqiq ifadə etsək, klaster analizi «təsnifatın keyfiyyət meyarı» adlanan riyazi meyar əsasında eyni kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə edilən obyektlərin nisbətən bircins qruplarda-klasterlərdə toplanmasını təmin etmək üçün istifadə edilən alqoritmlər yığımının ümumiləşmiş adıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, əlamətlər müqayisə edilə biləcək şkalada ölçülə bilən olmalıdır. Klasterlərin sayı əvvəlcədən məlum olmayıb, prosesin gedişində formalaşır.

Tutaq ki, $X = \{x_1, x_2, \dots, x_m\}$ obyektlər çoxluğu verilmişdir və bu obyektlər haqqında ədədi və ya keyfiyyət təbiətli $I(x_1), I(x_2), \dots, I(x_m)$ informasiyası məlumdur ki, bu informasiya obyektlərin təsvirləri, əlamətləri qismində çıxış edir. $I(x_1), I(x_2), \dots, I(x_m)$ təsvirləri və təsnifatın keyfiyyət funksionalının optimallaşdırılması əsasında hər bir $x_i \in X, i = \overline{1, m}$ obyektini üçün $P_j(x_i)$ - “ $x_i \in K_j$ ”, $j = \overline{1, l}$ predikatının hesablanması tələb edilir:

$$A(I(x_1), I(x_2), \dots, I(x_m)) = \{\alpha_j^A(x_i)_{m \times l}\},$$

$$\alpha_j^A(x_i) = P_j(x_i), \quad i = \overline{1, m}, \quad j = \overline{1, l}$$

Burada A alqoritmidir və $\alpha_j^A(x_i) = P_j(x_i) \in \{0, 1, \Delta\}$ və

$$P_j(x_i) = \begin{cases} 1 & \text{əgər } x_i \in K_j \text{ olarsa} \\ 0 & \text{əgər } x_i \notin K_j \text{ olarsa} \\ \Delta & \text{alqoritm } x_i \text{ obyektini } K_j, \quad j = \overline{1, l} \text{ sinfinə daxil etməkdən imtina edərsə} \end{cases}$$

şəklindədir [2,3].

Klasterləşmənin əsas mərhələlərini aşağıdakı kimi vermək olar [5]:

- I. Obyektlərin mühüm – informativ əlamətlərinin müəyyənəndirilməsi;
- II. Obyektlərin oxşarlıq ölçüsünün seçilməsi;
- III. Oxşar obyekt qruplarının qurulması üçün üsulun seçilməsi;
- IV. Klasterləşmənin etibarlılığının yoxlanılması.

Metrika – klaster analizinin əsas anlayışlarından biridir və KA üsulları verilmiş obyektlərin qruplaşdırılmasını “oxşarlıq” ölçüsü kimi seçilmiş metrikanın istifadə etməklə həyata keçirir. Bu məqsədlə məsafə anlayışından istifadə edilir və obyektlər arasındakı məsafə nə qədər kiçik olarsa, obyektlər bir o qədər “oxşar”, “yaxın” hesab edilir [5,8].

KA üsullarında

- iki obyekt arasındakı məsafə,
- obyektlə klaster arasındakı məsafə,
- iki klaster arasındakı məsafə

anlayışlarından ölçülərdən istifadə edilir. Obyektlə klaster və iki klaster arasındakı məsafə iki obyekt arasındakı məsafə ölçüsü əsasında təyin edilir.

KA üsullarından istifadə etmək üçün ilkin verilənlər-əlamətlər haqqında informasiya adları sadalanan növlərdən biri olmaqla $m \times n$ ölçülü matris şəklində verilməlidir:

- m sayda obyekt üçün n sayda göstəricinin- əlamətin x_{ij} ədədi qiymətləri;

- Bütün obyekt cütləri üçün obyektlərarası məsafələrin m - ölçülü $D=[d_{sp}]_{m \times m}$ matrisi

($d_{ii}=0, \forall i=\overline{1, m}$);

Bütün obyekt cütləri üçün obyektlər arasındakı oxşarlığının m - ölçülü $R=[r_{sp}]_{m \times m}$ matrisi

($r_{ii}=1, \forall i=\overline{1, m}$);

Obyektlərarası məsafələrin $D=[d_{sp}]_{m \times m}$ və obyektlər arasındakı oxşarlığın $R=[r_{sp}]_{m \times m}$ matrisini verərkən bu matrislər üçün simmetriklilik xassəsi $d_{sp}=d_{ps}$ və $r_{sp}=r_{ps}$ ödənilməlidir, onlar üçbucaq matris şəklində də verilə bilər.

Tərif: Tutaq ki, obyektlərin nizamlanmış $X=\{x_1, x_2, \dots, x_m\}$ çoxluğu üçün

- 1) hər bir obyekt yalnız bir klasterə daxildir: $\forall i, j (i \neq j) K_i \cap K_j = \emptyset$;
- 2) klasterlərdən kənar qalan obyekt olmamalıdır; ;
- 3) aparılan K- təsnifatı obyektlərin (sətirlərin) ilkin cədvəlindəki yerindən asılı deyil;
- 4) obyekt ən “oxşar” olduğu klasterə aid edilir: $\forall x_p \in X$ üçün

$$(x_p \in K_i) \Rightarrow \neg \exists j \neq i (R(p, K_j) > R(p, K_i))$$

doğrudur. Onda nizamlanmış $K=\{K_1, K_2, \dots, K_l\}$ altçoxluqları

ardıcılığı X obyektlər çoxluğunun optimal K təsnifatı adlanır.

Burada $R(p, K_i) - p$ -ci obyektlə K_i -sinfinin oxşarlıq ölçüsüdür.

Azərbaycanın rayonlarının sosial-iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək və rayonların inkişaf səviyyəsinə görə bölgüsünü məqsədi ilə Müxtəlif göstəricilərin statistik qiymətləri əsasında klaster analizinin aparılması nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin bazasından götürülmüş 2016-cı il üzrə əsas sosial-iqtisadi göstəricilərindən, daha dəqiq ifadə etsək, aşağıdakı göstəricilər sisteminin əvvəlki ilə nisbətən faizlə müqayisəli qiymətlərindən istifadə edək [10]:

1. İqtisadiyyatda maddə ilə işləyənlərin sayı;
2. İqtisadiyyatda maddə ilə işləyənlərin nominal orta aylıq əmək haqqı;
3. Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışının artım sürəti;
4. Sənaye məhsulu;
5. Bitkiçilik məhsulları;
6. Heyvandarlıq məhsulları;

7. Pərakəndə ticarət dövriyyəsi;
8. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər.

Hesablamalar universal tətbiqi MATLAB paketinin K-means funksiyasından istifadə etməklə aparılmışdır.

Hesablama eksperimentlərinin nəticəsi: Aparılmış hesablamaların nəticəsini klasterlərin sayı $l=5$ olduqda aşağıdakı cədvəl şəklində vermək olar:

Cədvəl 1. MatLab K-means funksiyasının tətbiqi ilə aparılmış klaster analizi ($l=5$)

Klaster	Klasterə daxil olan rayonların sıra nömrələri	Klasterə daxil olan rayonların sayı
I klaster	{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8}	8
II klaster	{9, 18, 19, 30, 45, 48, 62}	7
III klaster	{10,14,16,21,23,25,27,44,47,49,50,51,53, 56, 57, 58, 63}	17
IV klaster	{ 11, 12, 13, 24, 26, 28, 29, 36, 39, 40, 41, 42, 54, 55, 59, 60}	16
V klaster	{ 15, 17, 20, 22, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 43, 46, 52, 61}	15

Qeyd: Cədvəl 1-də göstərilən ədədlər rayonların Cədvəl 2-də verilmiş sıra nömrələridir.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasının rayonları

Nö	Rayonun adı	Nö	Rayonun adı	Nö	Rayonun adı
1.	Naxçıvan	22.	Goranboy	43.	Ağcabədi
2.	Şərur	23.	Naftalan	44.	Bərdə
3.	Babək	24.	Balakən	45.	Neftçala
4.	Ordubad	25.	Zaqatala	46.	Biləsuvar
5.	Culfa	26.	Qax	47.	Salyan
6.	Kəngərli	27.	Şəki	48.	Yevlax
7.	Şahbuz	28.	Oğuz	49.	Mingəçevir
8.	Sədərək	29.	Qəbələ	50.	Ağdaş
9.	Bakı	30.	Astara	51.	Ucar
10.	Xızı	31.	Lənkəran	52.	Zərdab
11.	Abşeron	32.	Lerik	53.	Kürdəmir
12.	Sumqayıt	33.	Yardımlı	54.	İmişli
13.	Gəncə	34.	Masallı	55.	Saatlı
14.	Qazax	35.	Cəlilabad	56.	Sabirabad
15.	Ağstafa	36.	Qusar	57.	Hacıqabul
16.	Tovuz	37.	Xaçmaz	58.	Şirvan
17.	Şəmkir	38.	Quba	59.	Tərtər
18.	Gədəbəy	39.	Şabran	60.	Qobustan
19.	Daşkəsən	40.	Siyəzən	61.	İsmayilli
20.	Samux	41.	Göyçay	62.	Ağsu
21.	Göygöl	42.	Beyləqan	63.	Şamaxı

Açar sözlər: klaster analizi, metrika, iki obyektin arasındakı məsafə, obyektlə sinif arasındakı məsafə, K-ortalılar üsulu, MatLab paketi, sosial-iqtisadi göstəricilər.

Ədəbiyyat

1. Davudova R.İ. Klaster analizi məsələsinin həlli üçün yeni alqoritm, onun yığılmasının tədqiqi, AMEA-nın Məruzələri, №5, С. LXIV, 2008, səh.9-15.
2. Davudova R.İ. Avtomatik təsnifat məsələsinin bir həll üsulu haqqında, AMEA-nın Məruzələri, №6, С. LXIV, 2008, səh.20-25.
3. Давудова Р.И. Об одном алгоритме построения оптимальной классификации, Изв.НАН Азербайджана.Сер.физ.-мат. и тех. наук, 2005, Т.ХХV, № 3, с. 227-230.
4. Давудова Р.И. Об одном эволюционном подходе к кластерному анализу. Известия НАНА. Сер. физ.-тех и мат. наук. Bakı, 2016, Т.ХХVIII, №3, с. 66-75
5. Дюран Б., Оделл П. Кластерный анализ. М., Статистика, 1977,128 с.
6. Керимов А.К., Давудова Р.И. Эволюционный алгоритм для решения задачи автоматической классификации, Искусственный интеллект и принятие решений. Институт системного анализа РАН. № 4, 2009, с. 74-79 (<http://www.aidt.ru/>)
7. Керимов А.К., Давудова Р.И. Программная реализация эволюционного алгоритма решения одной задачи автоматической классификации//Международный журнал “Программные продукты и системы”. НИИ “ЦЕНТРПРОГРАММСИСТЕМ. №1, 2010, с.15-18 (<http://www.swsys.ru/>)
8. Мандель И. Д. Кластерный анализ, М.: Финансы и статистика, 1988,176с.
9. Ту Дж, Гонсалес Р. Принципы распознавания образов.М.: Мир,1978, с.411.
10. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

CLUSTER ANALYSIS OF SOCIO-ECONOMIC STATE OF AZERBAIJAN

The paper considers the task of cluster analysis of 63 Districts of Azerbaijan on the basis of the 2016 socio-economic indicators system of the Statistics State Committee of the Azerbaijan Republic, optimal classification of these countries is constructed using the function K-means in MatLab .

Keywords: cluster analysis, metric, method, K-means, distance between objects, distance between class object, MatLab, socio-economic indicators.

TƏHSİL PROSESİNDƏKİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ İKT-nin ROLU

Bəsti Əliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: bastiyusifova@gmail.com

Hazırda insan həyatını böyük təhlükələrlə qarşılaşdırən qlobal problemlər artmaqdadır. İstilik-nüvə müharibəsi, ekoloji, istilik-nüvə müharibəsi, ekoloji böhran, demoqrafik partlayış və digər qlobal miqyaslı təhlükələrlə yanaşı, qloballaşan müasir dövrümüzdə informasiya texnologiyalarının da sürətlə inkişaf etməsi qaçınılmazdır. Qloballaşma ictimai həyatın bütün tərəflərinə güclü təsir göstərdiyi kimi informasiya inqilabı ilə yaratdığı imkanlar sayəsində bu gün dünyada ünsiyyət psixologiyasını dəyişmişdir. Bu səbəbdən XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəli informasiya əsri – elm və təhsil əsri kimi adlandırılır.

Təbii ki, texnologiyanın inkişafı daha öncəki əsrlərə təsadüf etsə də, informasiya toplanması, ötürülməsi, emalı və saxlanması texnologiyaları məhz XX əsrə təsadüf etmişdir. Elm və yeni texnologiyaların sürətli inkişafı isə bizim dövrdən başlamışdır. Bu inkişaf elm-təhsil sahəsinə də təsir etmişdir [1].

Müasir şəraitdə tədrisin yeni texnologiyalarının tətbiqi, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə, nəzəriyyə ilə praktika, yəni elmlə istehsalat arasında daha sıx əlaqələrin qurulmasına şərait yaratmışdır.

Bundan başqa informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişaf edərək cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə sürətlə tətbiqi insanlar arasında münasibətlərin xarakterini, biznes prinsiplərini və dövlət idarəçiliyini də dəyişmişdir. İnformasiya Cəmiyyəti (İC) quruculuğuna xas olan bu proseslər eyni zamanda elmi aləm və cəmiyyətdə e-dövlət, e-hökumət, e-təhsil, e-tibb, e-elmlə yanaşı vətəndaşların ictimai iştirakı ilə xarakterizə olunan vətəndaş cəmiyyəti, vətəndaş jurnalistikası, vətəndaş elmi, vətəndaş alim və e-vətəndaş elmi kimi yeni terminləri formalaşdırmışdır. Bu sahənin sürətlə artması yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi elm-təhsil sistemində də güclü təsir etmişdir [2].

Dövrümüzdə tədrisdə yeni texnologiyalarının tətbiqi, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə, nəzəriyyə ilə praktika, yəni elmlə istehsalat arasında daha sıx əlaqələrin qurulması artıq qaçınılmaz olmuşdur [3].

Təhsil Sistemində İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları

Müasir şəraitdə İKT-nin cəmiyyət üzərində böyük təsiri vardır. Texnologiyalar cəmiyyətdə istifadə edilməyə və yayılmağa başladıqca bu dəyişmə qaçınılmaz hala gəlmişdir. Təhsilin əsas məqsədlərindən biri də cəmiyyətin ehtiyacları istiqamətində yeni nəsillər yetişdirmək olduğuna görə informasiya çağına cavab verən şagird və tələbələr yetişdirmək zəruriliyi ortaya çıxmışdır. Müasir dövrdə insanların informasiyanı əldə etmə, tənzimləmə, qiymətləndirmə, təqdim etmə və ünsiyyət qurma bacarıqları ilə bütünləşdirilməsi lazımdır [4].

Cəmiyyətin inkişafında xüsusi yeri olan gənc nəslin formalaşmasında Ali təhsil müəssisələrinin böyük rolu vardır. Ona görə də Ali təhsil müəssisələrində müasir İKT-nin tətbiqi əsasında müasir tələbatlara cavab verən yeni İnformasiya Sistemlərinin yaradılması aşağıdakı imkanları verir [5]:

- fənlərin mənimsənilməsində tələbələrin aktivliyi artır;
- tələbələr yeni texnologiyalardan istifadə etmək vərdişlərini mənimsəyirlər;
- biliklərinin artırılması üçün tələbələr Dünya İnformasiya Fəzasından-İnternetdən daha səmərəli istifadə edirlər;

- müəllimlər dərslərində əyani vasitələrdən daha asanlıqla istifadə edirlər;
- mühazirələri təqdimatlar (prezentasiyalar) vasitəsilə tələbələrə çatdırmaq.

Ali Təhsil Müəssisələrində İKT-nin tətbiqi səviyyəsini müəyyən edən əsas amillər aşağıdakı-

lardır:

- hər 100 nəfər tələbəyə düşən kompüterlərin sayı;
- universitetlərdə lokal kompüter şəbəkəsinin olması;
- İnternetə bağlantı sürəti;
- hər tələbəyə düşən İnternet sürəti;
- lokal kompüter şəbəkəsi abonentləri üçün Elektron Poçt xidmətinin olması;
- elektron dərsliklərin və mühazirələrin olması, tələbələrin onlardan istifadə etmək imkanla-

rı;

- elektron kitabxananın olması;
- universitetin və professor-müəllim heyətinin Web-saytlarının olması;
- Distant Təhsil sisteminin olması;
- ümumi kompüter savadlanması üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- tələbələrə informasiya texnologiyaları üzrə ilkin biliklərin verilməsi;

və s.

Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər) da bu sahədə atılan ən önəmli addımlardan biridir. Bu proqramın icrası nəticəsində xüsusən Bakı və Sumqayıt şəhərlərində ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təminatı sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş və bu avadanlıqlardan istifadə edilməsinə dair kurslar təşkil edilmişdir [7].

Təhsil Sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində ən əhəmiyyətli addım Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 10 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə dövlət proqramı olmuşdur. Bu proqramda bu sahədəki məqsədlər və vəzifələrlə yanaşı əldə olunması istənilən nəticələr konkret olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

XX əsrin son və XXI əsrin ilk onilliyində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Onların təsir dairəsi dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, iqtisadi və sosial sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti və bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etmişdir. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının verdiyi üstünlüklərdən faydalanır. Hazırda informasiya cəmiyyətinə yönəlmiş yolun bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol olduğu artıq heç kimdə şübhə doğurmur [8].

Nəticə. Məhz buna görə, universitetlərdə İKT-nin tətbiqi əsasında müasir tələblərə cavab verən yeni İnformasiya Sistemlərinin yaradılmışdır. Biliklərə əsaslanmış iqtisadiyyatın təşəkkül tapdığı şəraitdə İKT-nin inkişafı ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir. Tam əminliklə demək olar ki, bu gün qloballaşan dünyada ölkələrin rəqabət qabiliyyəti ilk növbədə onların İKT-dən səmərəli istifadəsi ilə müəyyənləşməklə formalaşır.

İKT-nin təhsildə tətbiqi və inteqrasiyası Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir. Son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Bu dövrdə təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihələr və tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilmişdir ki, bu da ölkənin təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib mərhələlərdən biri olmaqla, təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına və inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir.

Açar sözlər: Təhsil, informasiya, kommunikasiya, informasiyalaşdırma, tədris prosesi.

Ədəbiyyat

1. <http://ict.az/az/news/292/>
2. <http://www.azersat.net/index.php>
3. "İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı zamanın tələbidir", Rabitə Dünyası qəzeti,

07.09.2005-ci il

4. Buket Akkoyunlu, Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Eğitimdeki Yeri ve Önemi, Təhsildə Qloballaşma və İKT, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Pedaqoji Təhsil Üzrə Koordinasiya Şurası Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Türkiyə Cumhuriyeti Hacettepe Üniversitesi, 17-19 May 2008, Bakı.

5. Колин К. Информатизация образования: новые приоритеты, Alma mater. М., 2002, N 2, с.16-22

6. <http://www.ictnews.az/read-11901-news-1.html>

7. <http://bakuforum.az/az/dunyani-deyisdiren-muasir-exnologiyalar/?fid=2258>

8. <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=318&id=486>

THE ROLE OF ICT IN THE SOLUTION OF THE PROBLEMS IN EDUCATIONAL PROCESS

Application of information and communication technologies in the education system is a requirement of time. This truth is now recognized all over the world. In connection with this, in recent years, the Azerbaijani education system has created extensive opportunities for the use of information and communication technologies (ICT). The article deals with the position of ICT in society and the application of informatization. Innovations brought by students and teachers as a result of the use of information in the education system are the requirements of modern times. The development of ICT infrastructure in the education system in recent years and the introduction of ICT in education to world standards have become one of the priorities in our country. Application of ICT in education is a very important issue affecting the formation of a new generation of modern citizens with modern knowledge and skills.

Keywords: Education, information, communication, informatization, teaching process.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYAT FƏNN BLOKU TƏDRİSİNDƏ İXTİSASLAŞMIŞ RİYAZİYYAT TƏTBİQİ PROQRAM PAKETLƏRİNİN İSTİFADƏSİNDƏ KOMPLEKS YANAŞMA

Bəhrəm Əzizov, Rasim Manafov, Zibeydə Alagözova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Bah-aziz@rambler.ru

Dünya təcrübəsi göstərir ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir və məhz bu texnologiyalar əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövcud olan problemlərin həll olunması və elmi-texniki tərəqqinin yüksəlməsi üçün tutarlı vasitələrdəndir.

Son illərdə Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində müəyyən addımlar atılmış, bir sıra sahələrdə bu texnologiyaların tətbiqində ciddi uğurlar qazanılmış və ümumiyyətlə, bu istiqamət dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Elm və onun inkişafını təmin edən tədris və təhsil sahələrində informasiyalaşdırıma, kompüter, telekommunikasiya texnologiyalarının və müasir informasiya sistemlərinin tətbiqi yeni səviyyədə və keyfiyyətdə biliklərin alınmasının, ümumilləşdirilməsini, yaranmasını və istifadəsini təmin edir.

Tələbələrin, gənc alim və mutəxəssislərin zəruri elmi informasiya və biliklərlə təmin edilməsi Azərbaycanda gənc nəslin gələcəkdə elmi potensialının inkişaf tempinin artmasına apara bilər.

Hazırda Azərbaycanda Elmi tədqiqat işlərinin informasiyalaşdırılması, elektron nəşrlər, bir çox elmi-kütləvi, təhsil, mədəni-marifət və s. tipli saytlar-portallar, tədris proqramları, informasiya sistemləri, elektron dərsliklər, distant tədris texnologiyaları yaradılır və istifadə edilir.

Bu baxımdan, tətbiqi proqram paketlərinin kompüter tədrisində istifadə təcrübəsini nəzərə alaraq effektiv vasitə olduğunu əsaslandırmaq olar. Tətbiqi proqram paketləri (TPP) müəyyən sinif məsələləri həll etmək üçün nəzərdə tutulmuş proqramlar kompleksidir. Tətbiqi proqramlar ixtisaslaşmış və inteqrasiya olunmuş proqram paketlərinə bölünürlər. İxtisaslaşmış tətbiqi proqramlar paketi ayrıca sahə və ya ayrıca götürülmüş məsələnin həlli üçün təyin olunmuş və istifadə edilən proqram paketidir. İnteqrasiya olunmuş proqram paketləri ümumi təyinatlı TPP-ni funksiyalarına görə fərqləndirən, müxtəlif proqram paketlərini özündə birləşdirən tətbiqi proqramlar paketidir. Müasir inteqrasiya olunmuş TPP tərkibinə mətn redaktorları, elektron cədvəllər, qrafiki redaktorlar, informasiya bazalarını, idarəetmə sistemləri və kommunikasiya sistemləri daxildir. Müxtəlif komponentləri əlavə etməklə yaradılan inteqrasiya tətbiqi proqram paketləri istifadəçi imkanlarını genişləndirir.

Hal-hazırda, kompüter təliminin *ən aktual problemlərdən biri*, ixtisaslaşmış tətbiqi proqram paketlərindən tədris vasitəsi kimi istifadəsidir.

İxtisaslaşmış tətbiqi proqram paketlərindən - tədris fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində həm tələbələrin auditoriya məşğələ dərslərində həm də fərdi dərslərdə istifadə oluna bilər. Bir qayda olaraq, belə proqramlarla iş, istifadəçi və proqramla dialoq əsasında qurulur və müəllim müdaxiləsi tələb olunmur. Lakin, əgər ixtisaslaşmış tətbiqi proqram paketlərini istifadəçisi - müəllimdirsə, onda o tədrisdə, nümayiş üçün kompüter modelindən istifadə edə bilər və bu onun pedaqoji yaradıcılığında geniş imkanlar açar. Təbiət elmlərinin nəzəri və praktiki problemlərinin həlli zamanı, mühəndis texnoloji və iqtisadi layihələrin hazırlanması prosesində çox zaman həlli yalnız ədədi üsullarla mümkün olan riyazi məsələləri həll etmək, böyük həcmli hesablamalar aparmaq zərurəti meydana çıxır.

Əvvəllər bu tip məsələnin həlli tədqiqatçıdan ədədi üsulları bilməklə yanaşı, mütləq müəyyən alqoritmik dildə proqramlar tərtib etmək bacarığı tələb edirdi və bir məsələnin həlli üçün böyük zaman sərfiyyatı tələb olunurdu. Bu gün isə, hər bir tədqiqatçı xüsusi ixtisaslaşmış tətbiqi proqramlar paketləri vasitəsilə mürəkkəb riyazi məsələləri qısa bir müddətdə həll edə bilər. İxtisaslaşmış riyazi proqram paketlərinin yaradılmasına keçən əsrin 70-ci illərinin sonlarında başlanmışdır. Onlar təkmilləşərək bu gün alimlərin, mühəndislərin, tələbələrin, iqtisadçı menecerlərin və digər peşə sahiblərinin avtomatlaşmış işçi yerlərinə çevrilmişlər. Riyazi proqram paketlərindən istifadə etməklə nəinki müxtəlif riyazi məsələlər, o cümlədən, fizika, mexanika, idarəetmə, qeyri-səlis çoxluqlar, kütləvi-xidmət nəzəriyyələrinin, statistika məsələlərini həll etmək olar, həmçinin məqalələr, elektron kitablar və tədris prosesində istifadə olunan öyrədici sistemlər yaratmaq mümkündür.

Mühəndis praktikasında məntiqi əməliyyatlardan iqtisadiyyatda, idarəetmə sistemlərində, ümumiyyətlə insan fəaliyyətinin bir-çox sahələrində geniş istifadə olunur.

Matlab riyazi proqram paketi keçən əsrin 70-ci illərində S.B. Moller tərəfindən yaradılmışdır.

Paketin təkmilləşmiş versiyası olan, Matlab 7 müxtəlif sinif kompüter və əməliyyat sistemi platformasında fəaliyyət göstərən, elm və texnikanın ən müxtəlif sahələrində müasir ədədi və analitik üsulların həll alqoritmlərini reallaşdıran universal bir sistemdir. Bunun nəticəsində, məsələlər yüksək dəqiqliklə və operativ həll olunur. Paket həmçinin hesablamaların nəticəsinin qrafik və animasiya vasitəsilə vizuallığını təmin edir.

Matlab 7- müasir ədədi və analitik üsulların həll alqoritmlərini reallaşdıran universal bir sistemdir.

Məqalədə Matlab proqram paketi vasitəsi ilə məntiqi əməliyyatların tətbiq etmək üsullarını, hesablamaların nəticələrinin qrafiki və mətn sənədləri şəkilində hazırlanması üsulları ilə tanış etmək-

dir.

Matlabda aşağıdakı elementar məntiqi operatorların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulub:

- inversiya (inkar) –**YOX**;
- konyuksiya (məntiqi vurma) – **VƏ**;
- dezyunksiya (məntiqi cəmləmə) -**VƏ YA**;
- VƏ YA-nın kənar edilməsi**

Operatorların yazılma qaydaları aşağıda göstərilmişdir.

Funksiya Adı

not YOX

and VƏ

or VƏ YA

Daha mürəkkəb əməliyyallar yuxarıda adı çəkilən elementar əməliyyatların kombinasiyasından təşkil olunur. Əməliyyatların yerinə yetirilmə ardıcılığı aşağıdakı kimidir:

1. konyuksiya (məntiqi vurma) – AND;
2. dezyunksiya (məntiqi cəmləmə) –OR ;
3. inversiya (inkar) –NOT

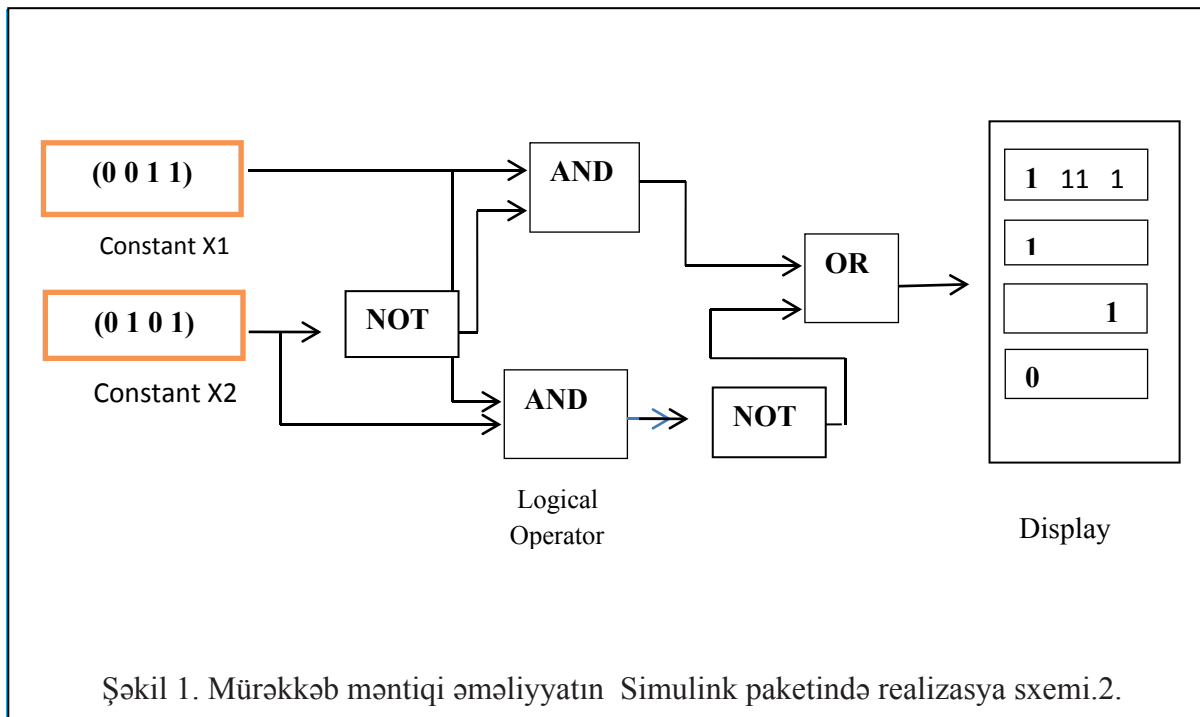
əməliyyatı ardıcılığa görə aparılır.

Mürəkkəb məntiqi əməliyyatlar:

Verilmiş $Y = X1 * (X2) + (X1 * X2)$ mürəkkəb məntiqi əməliyyatı yerinə yetirək. Burada, *(vurma) məntiqi vurma (and), +məntiqi cəmləmə (or), – (düz xətt) inkar (not) kimi istifadə olunmuşdur. Məntiqi əməliyyatları iki x1 və x2 operantları üçün cədvəl şəklində göstərək.

1. Məntiqi əməliyyatını yerinə yetirmək üçün doğruluq cədvəlini quraq:

X1	X2	$\overline{X2}$	$X1 * \overline{X2}$	$X1 * X2$	$\overline{X1 * X2}$	Y
0	0	1	0	0	1	1
0	1	0	0	0	1	1
1	0	1	1	0	1	1
1	1	0	0	1	0	0

2. Matlab proqramı:

```
>> % Murekkeb mentiqi emeliyyat %
```

```
>> x1=[0 0 1 1];
```

```
>> x2=[0 1 0 1];
```

```
>> y1= and(x1,not(x2));
```

```
>> y2= not(and(x1,x2));
```

```
>> y= or(y1,y2)
```

```
y =
```

```
1 1 1 0
```

Sadəlik üçün ifadə iki hissəyə parçalanmışdır

$$y1 = X1 * (X2) = \text{and}(x1, \text{not}(x2)); \quad y2 = (X1 * X2) = \text{not}(\text{and}(x1, x2));$$

Yekumda $y = \text{or}(y1, y2)$.

3. Verilmiş $Y = X1 * (X2) + (X1 * X2)$ mürəkkəb məntiqi əməliyyatı

Simulink paketində realizasiyası.

Şəkil 1.-də müvafiq realizasiya sxemi göstərilmişdir.

Matlab vasitəsilə həll olunan problemlər spektri çox genişdir. Belə ki, paket siqnal və təsvirlərin işlənməsi, riyazi fizika, optimallaşdırma məsələlərinin, statistik verilənlərin analizi, neyronşəbəkələri, qeyri-səlis məntiq, elektrotexniki və radiotexniki hesablamaların və s. məsələlərin həllində əvəzsiz vasitədir.

Elektron Hesablama Maşınlarında ixtisaslaşmış tətbiqi proqram paketləri vasitəsi ilə tədqiq olunan obyekt və proses modellərinin üstünlükləri idarəetmə, çeviklik və dəyişkənlik, davranış, interaktiv rejimə keçməsi imkanından irəli gəlir.

Açar sözlər: Təhsil, İKT, model, pedaqoji kommunikasiya, məsələ, elektron təhsil kursu, tətbiqi proqram paketləri.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov İ. Ə., Qurbanov A.İ. Riyazi proqram paketləri. Bakı: 2005, 168s.
2. Məmmədov H.Ə., Rüstəmov Q.Ə., Rüstəmov R.Q. Mühəndis riyaziyyatı.
3. Matlab/Simulinkdə modelləşdirmə. Dərslük. Bakı-AzTU, 2015, 440 s.

COMPLEX APPROACH TO THE USE OF THE SPECIALIZED APPLIED PROGRAM PACKAGES IN THE EDUCATION OF THE MATHEMATICAL SCIENCES IN THE HIGHER SCHOLLS

The specialist produced by higher educational establishment must be able to decide tasks from an area his practical work, using a necessary mathematical vehicle and computing facilities for their decision. Therefore the course of mathematics must become basis for the receipt of trade education a student, valuable study cycle of general technical and special disciplines with the use of computer.

Traditionally realization of the applied orientation of educating to mathematics comes true by means of decision of tasks with inter subject maintenance, show of application of mathematical methods in different fields of professional activity, illustration of subject essence of mathematical objects. Due to possibilities, the given computer technologies as application of calculable, graphic, visualization, certificate-informative character packages, forming of the general going becomes to the real near the decision of the applied tasks related to the different areas of professional activity that allows notably to improve quality mastering of course of mathematics.

Keywords: Education, İCT, system, model, communication studies, problem, electronic learning course, application packages.

AN ORDERED WEIGHTED AVERAGING APPROACH FOR PERIODIC PERFORMANCE EVALUATION

Resmiye Nasiboglu¹, Rahila Abdullayeva²

¹Dept. of Computer Science, Dokuz Eylul University, Izmir, Turkey

²Department of Informatics, Sumgait State University, Sumgait, Azerbaijan

e-mail: resmiye.nasiboglu@deu.edu.tr

Introduction.

One of the important criteria for sustainability in businesses is that the reward and penalty balance of the performance of the employees of the enterprise is well established. If this balance does not form well, uneasiness and lack of motivation may occur among employees. This is the most important factor affecting the production process in a bad way. In this respect, the problem of performance evaluation of employees in the enterprises is important. In addition, if these evaluations are made by automation systems based on certain algorithms rather than by managers' personal preferences, they increase the sense of trust and the disturbances of the employees who think it is a prejudiced assessment are largely gone. In this context, employees' general performance can be calculated from their daily performance over a period of time (for example, for a month). In this case, the simplest arithmetic average of the employee's daily performances can be taken over the period covered. However, an average of the certain number of the highest performance days, or the average of the lowest performance days can be taken into consideration while this overall performance is being produced. The Ordered Weighted Averaging (OWA) operator can be used to generalize this approach.

In this study, a performance evaluation approach over a certain period of time is proposed using OWA operator. With the advantage provided by the OWA operator, any manager's decision strategy can be modeled and, if necessary, the parameters of this strategy can be calculated from the sample data using machine learning methods.

2. The Ordered Weighted Averaging Operator

The Ordered Weighted Averaging (OWA) operator, proposed by Yager [7], is a parameterized class of averaging operators. OWA has been widely used in many decision making applications as an agglomeration operator. There are also different families of OWA operators [8].

An n -dimensional OWA operator with weights $w=(w_1, w_2, \dots, w_n)$ is the mapping $R^n \rightarrow R$ as follows:

$$OWA(w; a_1, a_2, \dots, a_n) = \sum_{(j=1)}^n w_j a_{(j)}$$

where, $a_1, \dots, a_n$ are the set of values to be averaged, and $a_{(j)}$ is the j .th largest element in this set. It is also assumed that

$$\sum_{i=1}^n w_i = 1$$

$$w_j \geq 0, j=1, \dots, n,$$

The weights of OWA operator belong to sequential elements. Thus, the weight w_j is not associated with a certain element a_j , but it is associated with the j .th largest position of the elements.

The OWA operator allows modeling the many different agglomeration functions from maximum through average and minimum. Thus, it is possible to model different mental states of the decision maker being optimistic or pessimistic.

Yager has proposed two basic functions to characterize OWA operator. The first of these is the "orness" function:

$$\alpha(w) = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n w_i (n-i)$$

Note that $\alpha \in [0,1]$, and the OWA is more similar to the logic “OR” operator when its “orness” degree is higher.

When the weights vector of the OWA operator produces the maximum value ($w^*=(1,0,\dots,0)$), its “orness” degree will be $\alpha = 1$. Also, the “orness” degrees for the minimum ($w^*=(0,0,\dots,1)$) and arithmetic average ($w_A=(1/n,1/n,\dots,1/n)$) operators are 0 and 0.5, respectively.

A second main function used to distinguish between weight distributions is the “dispersion” measure defined as:

$$\begin{aligned} disp(w) &= -\sum_{i=1}^n w_i \ln w_i \\ 0 &\leq disp(w) \leq \ln(n) \end{aligned}$$

This measure reflects the contribution of the positions to the resulting aggregated value: more “dispersion”, more “democratic” representation of all positions.

3. The OWA based Periodic Performance Evaluation

Let’s mark the daily performance scores of employees for a certain period as $a_1, a_2, \dots, a_n$. We can calculate the overall performance score, $p(w; a_1, a_2, \dots, a_n)$, using OWA approach as follows:

$$p(w; a_1, a_2, \dots, a_n) = \sum_{j=1}^n w_j a_{(j)}$$

For example, if the overall performance of the employee is to be calculated as the 5 highest daily performances average over a 30 day period, w_j weights must be $w_j=0.2, j=1,2,\dots,5$, and $w_j=0, j=6,7,\dots,30$. In other way, if the employee’s overall performance is to be calculated as his/her 5th lowest daily performances average, the weights must be $w_j=0, j=1,2,\dots,25$, and $w_j=0.2, j=26,\dots,30$. Or the weights should be $w_j=0, j \in \{1,2,\dots,10\} \cup \{21,22,\dots,30\}$, and $w_j=0.1, j=11,\dots,20$, if the employee’s overall performance is calculated as his/her 10 daily median performances average.

In more general, the OWA weights could be determined directly by decision maker or the stress functions could be used to calculate these weights [9]. In studies [1,2,5] various soft computing approaches such as genetic algorithm, artificial bee colony, fuzzy c-means approaches are used to characterize the most appropriate stress functions. Moreover, the machine learning methods also could be used to calculate the OWA weights [3,4,6].

A performance evaluation model over a certain period of time is handled in this study using OWA operator, and solution methods based on soft computing algorithms are analyzed. An appropriate software has been developed and computational experiments have been performed.

Keywords: Decision making, performance evaluation, OWA operator.

References

1. Coşkun E., Nasiboglu R., Tezel B.T., An approach to obtain the generalized mixed linear stress function for known owa weights with artificial bee colony algorithm, Global Journal of Information Technology: Emerging Technologies. 2016, (6) No.3, 150-157
2. Coşkun E., Nasiboglu R., Tezel B.T., An approach to obtain the generalized mixed linear stress function for known owa weights with artificial bee colony algorithm, 7th World Conference On Innovation and Computer Sciences (INSODE-2017), 20 – 22 April 2017, AAB College, Pristina – Republic of Kosovo, pp. 28.
3. Filev D., Yager R.R., On the issue of obtaining OWA operator weights, Fuzzy Sets and Systems vol. 94 no. 2 pp. 157–169, 1998.
4. Nasiboglu R., Tezel B.T., Statistical Approach to Mining the DM Strategy for OWA Operators, 2016 IEEE 10th International Conference on Application of Information and Communication Technologies (AICT), 12-14 Oct 2016, Baku, Azerbaijan, pp.158-161.
5. Tezel B., Nasiboglu R., Nasibov E. Using Fuzzy C-Regression Approach To Obtain Stress Functions For OWA Operators, IEEE 2nd International Conference on Computer Science and

Engineering, ISBN: 978-1-5386-0930-9, 5-8 October 2017, Antalya, Turkey, pp. 554-557.

6. Tezel B.T., Nasiboglu R., A Learning Approach To Identify The Optimal Stress Function Reflecting OWA Decision Strategy, International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK'16), Tekirdağ, Turkey, 20-23 October 2016, pp.184-188.

7. Yager R. R., On ordered weighted averaging aggregation operators in multi-criteria decision making, IEEE Trans. Syst., Man, Cybern., col. 18, pp. 183-190, 1988.

8. Yager R.R., Families of OWA operators, Fuzzy Sets and Systems 59 (2) (1993) 125–143.

9. Yager R.R., Using Stress Functions to Obtain OWA Operators, IEEE Transactions on Fuzzy Systems, vol. 15, no. 6, pp. 1122-1129, 200.

TRİKOMİ TƏNLİYİ ÜÇÜN YUXARI MÜSTƏVIDƏ YERLƏŞƏN MƏHDUD MÜSTƏVİ OBLASTDA QEYRİ-LOKAL VƏ QLOBAL HƏDLİ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİ

Şəbinə Niftullayeva

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: sebineniftullayeva_90@mail.ru

Baxılan işdə Trikomi tənliyi üçün qeyri-lokal və qlobal hədlər tutan sərhəd şərtləri daxilində tənliyin fundamental həllinin köməyi ilə alınmış zəruri şərtlərdən istifadə etməklə məsələnin fərdholmluğu araşdırılmışdır.

$$|u| \equiv x_2 \frac{\partial^2 u(x_1, x_2)}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u(x_1, x_2)}{\partial x_2^2} = 0, (x_1, x_2) \in D \subset R^2, \quad (1)$$

$$\sum_{k=1}^2 \left\{ \sum_{j=1}^2 \alpha_{ij}^{(k)}(x_1) \frac{\partial u(x_1, x_2)}{\partial x_j} \Big|_{x_2=\gamma_k(x_1)} + \alpha_{i0}^{(k)}(x_1) u(x) \Big|_{x_2=\gamma_k(x_1)} + \sum_{j=1}^2 \int_{a_1}^{b_1} K_{ij}^{(k)}(x_1, t_1) \frac{\partial u(t_1, t_2)}{\partial t_j} \Big|_{t_2=\gamma_k(t_1)} dt_1 + \int_{a_1}^{b_1} K_{i0}^{(k)}(x_1, t_1) u(t_1, t_2) \Big|_{t_2=\gamma_k(t_1)} dt_1 \right\} = \alpha_i(x_1) x_1 \in [a_1, b_1], i = 1, 2, \quad (2)$$

$\alpha_{ij}^{(k)}(x_1) K_{ij}^{(k)}(x_1, t_1)$, $\alpha_i(x_1)$, $i=1, 2$; $j=0, 2$; $k=1, 2$ olduqda verilmiş kəsilməz funksiyalar, (2) şərtləri xətti asılı deyil, D oblastı x_2 istiqamətində qabarıq $\Gamma = \partial D$ sərhəddi isə Lyapunov xəttidir.

$$\gamma_1(x_1) < \gamma_2(x_1) \quad x_1(a_1, b_1)$$

Məlumdur ki, tənliyinin fundamental həlli $\gamma_1(x_1) < \gamma_2(x_1) \quad x_1(a_1, b_1)$

$$U(x-\xi) = \frac{1}{2\pi} \ln \sqrt{((x_1-\xi_1)^2 + \frac{4}{9}(x_2-\xi_2)^2)^3}$$

şəklindədir.

Onda aşağıdakı hökm doğrudur:

Teorem: Əgər yuxarı müstəvidə yerləşən istiqamətində qabarıq məhdud müstəvi oblast,

sərhəddi Γ Lyapunov xətti olmaqla xətti asılı olmayan (2) sərhəd şərtlərinin $\alpha_{ij}^{(k)}(x_p, t_p)$, $i=1,2; j=0,2$; $k=1,2$ əmsalları Hölder sinfindən olmaqla, $K_{ij}^{(k)}(x_p, t_p)$, $i=1,2; j=0,2; k=1,2$ nüvələri kəsilməz funksiyalar olub, sağ tərəfi $\alpha_i(x_p) \in C^{(1)}(a_p, b_p)$, $\alpha_i(a_p) = \alpha_i(b_p) = 0$ şərtlərini ödəyirsə, onda zəruri şərtlərin köməyi ilə aldığımız ifadələr requlyardır.

Açar sözlər: Triкоми tənliyi, qeyri-lokal hədd, zəruri şərt.

ON A SOLUTION OF THE BOUNDARY PROBLEM WITH NON-LOCAL AND GLOBAL TERMS FOR THE TRICOMI EQUATION IN THE UPPER SEMI-PLANE

In the work solution of the boundary problem with non-local and global terms for the Tricomi equation in the upper semi-plane is investigated using the fundamental solutions. The Fredholm property of the problem was established.

Keywords: Tricomi equation, non-local term, necessary condition.

HUMANİTAR PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ İKT-nin ROLU

Fəridə Qurbanova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ferida.qurbanova@mail.ru

Bu gün ölkə qarşısında duran əsas strateji vəzifə müasirlik, sosial-iqtisadi həyatın modernləşdirilməsi beynəlxalq təcrübəyə uyğun davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

Müasirlik - qabaqcıl texnologiyaların, idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlərin və innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatında tətbiqi ilə bağlıdır. Prioritet istiqamət olaraq, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, ölkədə insan kapitalının inkişafı, insanın müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. İnsan kapitalının inkişafı ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir.

Bacarıqlı işçi qüvvəsinə olan tələbatı ödəmək üçün bir çox dünya ölkələri peşə təhsilinin inkişafı və işsizliyin azaldılması istiqamətində müvafiq hüquqi və iqtisadi islahatlar həyata keçirirlər. Peşə təhsili sahəsində həyata keçirilən islahatlar gələcəkdə işçi qüvvəsinin kiçik və orta sahibkarlığın üstünlük təşkil etdiyi dəyişən və rəqabətli əmək bazarının tələblərinə uyğun səviyyədə hazırlanması məqsədi daşıyır. Azərbaycanın peşə təhsili müəssisələri onlayn təhsil infrastrukturuna tam inteqrasiya olunacaqdır. Tələbələr tədris materiallarına çıxış əldə edəcək, onlayn seminarlarda iştirak etmək və elektron laboratoriyalarda müxtəlif istehsal metodologiyaları üzrə eksperiment aparmaq imkanı qazanacaqlar. Peşə təhsili müəssisələri mobil tətbiqetmə və digər proqram təminatı növləri ilə təchiz ediləcəkdir. İşəgötürənlər bu sistemlərə inteqrasiya ediləcək və tələbələr çoxsaylı alternativlər arasından onlar üçün ən münasib iş təkliflərini rahatlıqla axtara biləcəklər.

2025-ci ilədək olan dövr üçün strateji baxış, eyni zamanda, sahibkarlıq və maliyyə savadlılığı, eləcə də texnoloji inkişaf məsələlərinin peşə təhsilində ön plana çəkilməsini ehtiva edir. 2025-ci ilədək peşə təhsili sahəsində görülən tədbirlər bu sektorun yeni imicinin formalaşdırılmasına imkan

verəcəkdir.

Təhsilin maddi texniki bazasının gücləndirilməsi, infrastrukturun müasir tələblər səviyyəsinə qaldırılması məsələləri ilə bağlıdır. Bu məsələlərdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqinin, yeni təhsil texnologiyalarının təmin edilməsinə xüsusi diqqət ayrılır.

Təhsil sahəsində strateji məqsəd ölkədə yüksək səviyyəli təhsilverənlərə, müasir texnologiyalara əsaslanan infraqurum malik, kəfiyyətli və səviyyəsinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan təhsil sistemini yaratmaqdır.

Azərbaycanın təhsil sistemi iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğun olmalıdır. Strategiyanın reallaşdırılması təhsilin məzmununun, kədr hazırlığının, təhsili idarəetmə sisteminin və təhsil infrastrukturunun qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə və Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasına uyğun yenidən qurulmasına imkan verərək, ölkədə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın bərqərar olmasını, informasiya cəmiyyətinin təşəkkülünü və ölkənin davamlı inkişafını təmin edəcəkdir.

Yeni qüvvəyə minmiş «Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası» ölkədə keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infraqurum malik təhsil sisteminin yaradılması üçün strateji istiqamətdə tədbirləri nəzərdə tutur. [1].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına əsasən İşçi qrup yaradılaraq, 8 əsas və 3 yardımçı olmaqla, 11 sektor üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatının 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyasının və tədbirlər planının, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışın və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışın hazırlanması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və həmin tapşırıqların icra edilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” (bundan sonra – Strateji Yol Xəritəsi) sənədi hazırlanmışdır. Bu sənəd peşə təhsili və təlimi sahəsində dünyada mövcud meyillər nəzərə alınmaqla, ölkədə əmək bazarının tələblərinə uyğun təhsil proqramları əsasında ixtisaslı kadrlar hazırlayan peşə təhsili sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə çeviklik və inteqrasiya prinsipləri əsasında hazırlanmışdır [2].

Strateji yol xəritəsi 2017-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf və tədbirlər planı ilə yanaşı, 2025-ci il və ondan sonrakı dövr üçün ümumi hədəfləri də müəyyənləşdirəcək. İnfraqurumun yaradılması üçün tələb edilən investisiyaların həcmi tezlikdən asılı olaraq dəyişir.

Prezident İlham Əliyev Bakıda keçirilən İkinci Beynəlxalq Humanitar Forumdakı çıxışında təhsilin zəruriliyini xüsusi vurğulayaraq demişdir: “Cəmiyyətlərdə, xüsusilə inkişaf etməmiş ölkələrdə təhsilin səviyyəsi mühüm rol oynayır. Biz Azərbaycanda bu sahəyə böyük diqqət göstəririk. Azərbaycanda savadsızlıq yoxdur, intellektual elita formalaşır, elmin, təhsilin inkişafı sürətlə gedir. Təhsil hər bir cəmiyyəti irəliyə aparacaq amildir. İntellektual potensial bu gün və xüsusilə gələcəkdə hər bir ölkənin inkişafını müəyyən edəcəkdir” [3].

Bu gün insanların çoxu müxtəlif məqsədlər üçün kompüterdən istifadə edirlər. Gənclər üçün kompüterdən istifadə gündəlik həyat tərzinə çevrilib. Kompüterlərin təhsil sahəsinə inteqrasiyası da bu tendensiyaları əks etdirir. Müasir şəraitdə İKT-nin inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir və bu prosesin zəruriliyi indiki qloballaşma dövründə daha çox hiss olunur. Bu texnologiyaların inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Azərbaycan Respublikasında informasiya və kompüterləşmə sahəsində uğurlu addımlar atılıb. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin əsas vəzifələrdən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir. İKT-nin təhsildə tətbiqi gənclərin müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir.

Son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqi-

nin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olub. Onu da qeyd edək ki, dövlət tərəfindən təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu baxımdan icra olunan fəaliyyətlər təhsil sferasında aparılan islahatların çox vacib mərhələlərindən biri hesab edilən təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına yönəlib. Təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmasının bu sistemin inkişafında prioritet istiqamətlərdən biridir. Respublikamızda bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sistemində də mütəxəssislərin İKT- ilə işləmək və onlardan istifadə etmək bacarığına çox böyük yer verilir. İKT biliyinə yiyələnməyin ən sərfəli yolu isə, təbii ki, orta məktəbdən başladığı üçün bu sahədə həyata keçirilən siyasətin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Bildiyimiz kimi, müasir ali təhsilin müxtəlif istiqamətləri var: ali iqtisadi təhsil, ali texniki təhsil, ali tibbi təhsil, ali aqrar təhsil, ali hüquqi təhsil, ali pedaqoji təhsil və s. Onların ümumi cəhətləri olduğu kimi, fərqli, spesifik cəhətləri də var. Müasir informasiya cəmiyyətində tələbə lazımı məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi səriştələrə yiyələnməlidir. Müəllimin əsas funksiyası şagirdlərə öyrətməkdir.

Son illərdə ölkədə təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Təhsilin normativ hüquqi bazası təkmilləşdirilmiş, maddi-texniki təminatı istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları əsasında geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir.

“2016-2020-ci illər üzrə “İqtisadi inkişaf” planı əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsini, yüksək insan inkişafını, iqtisadi tərəqqi üçün infrastrukturun gücləndirilməsini başlıca məqsədlər kimi müəyyən edir.

Açar sözlər: müasir bilik, təhsil, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, infrastruktur, strateji yol xəritəsi.

Ədəbiyyat

1. Əlirzayev Ə.Q. “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”-2016
2. [http://azertag.az/store/files/peşə məktəbinə dair strateji yol x-si](http://azertag.az/store/files/peşə_məktəbinə_dair_strateji_yol_x-si)
3. Xalq qəzeti – 19.01.2017
4. <http://az.strategiya.az/index.php?do=xəber&id>

ROLE OF ICT FOR HUMANITARIAN PROBLEMS

Development of ICT modern conditions is one of the important indicators of intellectual and scientific potential of each country and the necessity of this process is more observed during the current globalization. The development and spread of these technologies create great opportunities for the development of humanity. Successful steps have been taken in the field of information and computerization in the Republic of Azerbaijan. One of the main tasks of the state policy in this area is the wide application of ICT various fields of society, in particular in the education system. Application of ICT education is a very important issue affecting the formation of a new generation of young people with modern knowledge and skills.

Keywords: modern knowledge, education, information and communication technologies, infrastructure, strategic roadmap.

ETERMINING FEATURES OF LEARNING CONCEPTS USING GENETIC ALGORITHM

Refet POLAT¹, Vedat Can AK¹, Korhan GÜNEL²

¹Yasar University, Izmir, Turkey

²Adnan Menderes University, Aydin, Turkey

Educational technology increasingly requires the integration of artificial intelligence applications day by day. By the way, it is aimed to provide effective interaction between the learners, teachers and computers in learning process.

In this work, the most decisive features of learning concepts extracting from an educational content are determined. Feed-forward Neural Networks (FFNN) trained by Genetic Algorithms (GAs) with randomly selected crossover and mutation operators. The performance of the system is analyzed using degradation mean opinion scores.

**ТИМБИЛДИНГ ИЛИ КОМАНДООБРАЗОВАНИЕ
ФЕНОМЕН В ОБРАЗОВАНИИ****Г.А. Абдивалиева**

Кыргызско-Узбекский Университет, Медицинский Колледж, Ош, Кыргызстан

Современные условия жизни, миграция, частные медицинские клиники, требование граждан качественного обслуживания дали толчок к подготовке квалифицированных медицинских специалистов в республике.

В связи с этим увеличивается количественные и качественные требования к образовательным учреждениям в их подготовке и формированию общих и профессиональных компетенций.

Несмотря на большое количество исследований в области компетентного подхода, часть из них остается малоизученным. Актуальной проблемой формирования компетенции является профессиональная.

Основные требования к подготовке качественных специалистов в медицинском колледже.

- благоприятный психологический климат на занятиях;
- совершенствование отношения между преподавателем и студентом;
- активизация самостоятельной работы, поэтапное усложнение заданий;
- использование интерактивных технологий и их применение.

Для того чтобы соблюдались вышеизложенные требования, преподаватель должен не прерывно заниматься над собой [2].

Идея непрерывного образования и самообразования для современного преподавателя является наиболее актуальной, так как в условиях модернизации образования преподаватель должен обладать критическим мышлением, применять в своей работе интерактивные методы обучения, быть мобильным, высокоэрудированным не только в вопросах дидактики, но и в воспитании успешной, коммуникабельной, стрессоустойчивой личности выпускника, в организации продуктивного взаимодействия всех участников образовательного процесса.

Преподаватели в медицинском колледже обязаны:

- осуществлять свою деятельность на высоком профессиональном уровне, обеспечивать в полном объеме реализацию преподаваемых учебных предметов, курса, дисциплины (модуля) в соответствии с утвержденной рабочей программой;
- развивать у студентов познавательную активность, самостоятельность, инициативу, творческие способности, формировать гражданскую позицию, способность к труду и жизни в условиях современного мира, формировать у студентов культуру здорового и безопасного образа жизни;
- применять педагогически обоснованные и обеспечивающие высокое качество образования формы, методы обучения и воспитания;
- систематически повышать свой профессиональный уровень.

В системе этих требований самообразование преподавателя является обязательным условием повышения его педагогического мастерства и выполняет следующие функции:

- дополняет, углубляет, уточняет, расширяет профессиональные знания;
- способствует формированию индивидуального стиля профессиональной деятельности;
- помогает осмыслению передового опыта работы и собственной самостоятельной деятельности;

- развивает профессиональные навыки, педагогические техники;
- повышает качества преподавания предмета;
- способствует профессиональному и карьерному росту преподавателя.

Подготовка преподавателя к работе в современный колледж, обеспечивающей качественное образование для всех, должна осуществляться, по следующей логике: профессиональная рефлексия педагогической деятельности, в результате которой преподаватели приходят к выводу о необходимости изменений ключевых компетенций, проектирование изменений в деятельности, осуществление изменений, анализ результатов, принятие новых ценностей образования и профессионально – педагогической деятельности.

Для построения индивидуального плана самообразования преподавателю в первую очередь необходимо определить свой уровень профессиональной компетентности, профессиональные потребности, проблемы и интересы. Вторым этапом построения индивидуального плана самообразования является мониторинг общепедагогических и специализированных сайтов и публикуемых материалов. Список источников самообразования должен постоянно пополняться [3].

Руководитель, как построитель команды, должен учитывать возможности и потенциал каждого, и для того, чтобы найти индивидуальный подход и выяснить, кто есть кто, существует тимбилдинг или командообразование – термин, обычно используемый в контексте бизнеса и применяемый к широкому диапазону действий для создания и повышения эффективности работы команды. Проще говоря, тимбилдинг – это набор активных мероприятий, направленных на сплочение коллектива и формирование навыков решения общих задач в команде. Для сотрудников же – это способ определить свое место в коллективе, проявить личные качества и лучше узнать своих коллег. Обратиться с вопросом всегда проще к Маше, которая печет вкусные торты, чем к Марии Ивановне, руководительнице учебного заведения.

Человек есть основной ресурс любой организации. Использовать этот ресурс максимально эффективно – задача каждого руководителя. Но человек – система сложная. Мало того что на рабочем месте он выстраивает целых две линии взаимоотношений: рабочую и личностную, так еще на его деятельность оказывает влияние уйма посторонних факторов, которые никак не связаны с его интеллектуальными возможностями. Если нет у сотрудника ораторского таланта, имей он хоть семь пядей во лбу, от его выступлений на публике толку будет немного.

Отличие команды от группы [6].

Команда	Группа
<ul style="list-style-type: none"> • Борьба за личное преимущество не поощряется. Требуются и поощряются взаимные уступки для максимизации коллективного результата. • Участники воспринимают работу как собственное дело. • Участники применяют свои уникальные навыки в работе над задачами команды. Чужие предложения получают развитие и поддержку. • Участники открыто выражают идеи и обмениваются информацией. • Конфликт воспринимается как возможность для рождения новых идей и не тормозит продвижение к цели. • Участники стараются понять мнения оппонентов. 	<ul style="list-style-type: none"> • Независимые индивидуумы отстаивают собственные интересы. • Члены группы относятся к работе как наемные сотрудники. • Новые предложения с трудом находят поддержку. Требуется лоббирование интересов. • Члены группы не доверяют некоторым из своих коллег. • Члены группы не могут избавиться от конфликтов, тормозящих работу. Разногласия воспринимаются как препятствия. • Члены группы предпочитают укреплять собственные позиции.

Понятие функциональная грамотность предполагает знание этических норм, - это весь комплекс человеческих взаимоотношений [1]. Для всех нас важным является то, чтобы выпускник в своей жизни раскрыл профессиональный потенциал, по-настоящему стал счастливым гражданином своей страны.

В силу все ускоряющихся темпов современной жизни, все требуют результата за короткие сроки. Ответом на этот вопрос стала разработка программ тимбилдинга. Основная цель - это создание позитивных изменений в социально – психологических параметрах команды после не посредственного участия в обучении, что способствует эффективной работе команды в реальных условиях и общему организационному развитию. Это программа обеспечивает как выполнение заданий, так и психологическую поддержку.

Такая программа предполагает участие преподавателей в самоорганизации и самоуправлении совместной деятельностью, взаимный контроль, взаимопомощь и взаимозаменяемость, ясность общих ценностей и целей, коллективную ответственность за результаты труда, использование индивидуального и группового потенциалов.

Тимбилдинг или командообразование опирается на два подхода:

1. Вовлечение персонала — служащих нижнего звена — в процесс решения проблем, получения от них предложений по улучшению производственного процесса и обратной связи на решения руководства. Этот отход от традиционной иерархической структуры часто называют структурой наделения полномочиями.

2. Всеобщее управление качеством, что предполагает создание «кружков качества» для улучшения всех стадий рабочего процесса.

Так, определяя феномен команды М. Вудкок выделяет, прежде всего, явление синергии: «Командная работа — это люди, работающие вместе, чтобы сделать больше, чем они могли бы сделать по отдельности; кроме того, их совместная работа приносит им удовлетворение и радость» (15). Этот подход очень популярен в западной традиции — формула « $1 + 1 = 5$ » часто встречается в различных статьях и практических разработках по командообразованию. Безусловно, этот «арифметически выраженный» подход обладает определенной образностью, эффективностью и хорошо воспринимается [5].

Исходя, из этого мы преподаватели должны научить студентов к работе с командой. Командообразование: игры на сплочение студентов в группе. Чем благоприятнее обстановка и микроклимат в аудитории и команде, тем выше показатели эффективности и успешности. Психологический комфорт напрямую воздействует на весь рабочий процесс и его результаты. По этой причине налаживание качественного взаимодействия членов команды является прямой обязанностью преподавателя.

Каждый человек обладает своим собственным характером, темпераментом, мнением и восприятием. Чтобы материал был продуктивным (спорным, бурным, интересным) нужно грамотно составить план игровой части занятия.

Игры на командообразование могут проводиться в разных форматах, это могут быть: творческие, интеллектуальные, соревновательные, познавательные, а так же на логику.

Игры на сплочение команды подчиняется определенному алгоритму.

- преподаватель знакомит с целями и задачами игры
- преподаватель озвучивает групповые нормы игры (искренность, уважение, стремление к доверию, свобода мнения, неразглашение особенностей процесса вне пределов команды)
- комплекс мероприятий
- коллективно обсуждаются результаты и подводятся итоги (участники делятся эмоциями впечатлениями и озвучивают пожелания) [7].

Для снятия напряжения во время занятий нужно проводить игру для сплоченности группы:

Все делаем синхронно. Преподаватель дает задание игрокам по очереди выполнить какое-либо действие, например, сесть, вытянуть руки, поворачивать головой и т.д. Задача остальных выполнить синхронно вместе с первым игроком то же самое действие. Синхронность здесь заключается в том, что насколько студенты в группе чувствуют друг друга, понимают друг друга без слов. Заодно у всех поднимается настроение, порой групповое выполнение смотрится комично, да и выдумщиков в классе не мало.

Игра “Найди ошибку”

На слайде даны несколько предложений о профессиях.

Например:

Врач лечит больных.

Хирург делает пластическую операцию.

Преподаватель ведет занятия в университете.

Но среди предложений есть одно неверное. Например «Акушер проверяет остроту зрения при помощи таблицы». Студенты должны внимательно прочитать, найти ошибку и исправить ее. В заключении можно провести беседу о профессиях и специальностях.

Такие новообразования являются феноменами образования, если преподаватель не будет учитывать формирование навыков совместной работы в группе, межличностные симпатии могут разрушиться и сформируется нездоровое отношение друг другу, а это впоследствии может дать самовольные побег с занятий, выбор сомнительных друзей, противоправные действия.

Ключевые слова: командообразование, тимбилдинг, коммуникабельный, медицинский, мероприятие, команда, формирование, игра.

Литература

1. Добаев К. Д. Супатаева Э.А. О реформировании школьной системы образования Кыргызстана на современном этапе, Известия КАО, 2015, Бишкек, №2(34).
2. Дуйшенбекова Г., Ахметова Н.А. Формирование коммуникативной компетенции студентов неязыковых факультетов ВУЗа в процессе развития речевой культуры на основе развития письменной речи на занятиях русского языка. Педагогический опыт: теория, методика, практика, 2015, №4 (5).
3. Ибрагимова Т.С. Самообразование учителя. Создание индивидуального плана. Педагогическая мастерская все для учителя. Всероссийский научно-методический журнал, № 10 (70), 2017.
4. Книга о самообразовании Лучшие материалы 2017, 4BRAIN.
5. Психология. Психологические тренинги. Тренинг командообразование. Электронный ресурс: <https://psychologiya.com.ua/psixologicheskie-treningi/3498-trening-komandobrazovaniya.html>
6. Тимбилдинг: целесообразность, результаты и перспективы командообразующих мероприятий. Электронный ресурс: <http://efsol.ru/articles/teambuilding-results-and-persepktiviy.html>
7. Элитариум Центр дополнительного образования Работа в команде: ключевые факторы успеха Электронный ресурс: <http://www.elitarium.ru/komanda-rabota-sotrudnik-dostizhenie-cel-upravlenie-personalom-timbilding/>

TEAM-BUILDING PHENOMENON IN EDUCATION

The article deals with the peculiarities of new approaches to education. In the accelerating time of modern life, all require results in a short time. The answer to this question was the development of team building program. Team building is the formation of cohesion, a good psychological climate, and the birth of new ideas, openness and finally, the result in a short time. Formation of skills of joint

work in group showed cognitive activity, creative abilities, strong friendship, and respect of students to each other. The subject of the research is the traditional, recognized method: games, team building programs.

Keywords: team building, sociable, medical, event, team, formation, game.

LITERATURE AND ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND LEARNING

Gulhayat Abdullayeva

Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan

e-mail: gulhayat_j@yahoo.com

Introduction. The great role of English Language in the linguistic, educational, socio-economic and cultural settings is not in doubt. In the field of education, English Language plays a dominant role. As the language for education and by extension the target language, the success or failure of formal education depends on the level of competence of learners in English Language in schools and colleges. Unfortunately, in contemporary time, available evidence in the way our students use English in our schools and colleges shows that their English Language competence and English Language awareness leave much to be desired. As we know, a good number of secondary school leavers and some institution graduates hardly express themselves fluently in both spoken and written English, and this has been found to be partly responsible for the poor academic performance threatening all levels of education. As to what is typically responsible for the poor performance in English language among students myriad of reasons have been advanced by scholars. They identify a couple of factors which among other things include the educational setting, the educational system, teachers' status and motivation, the examination pattern, the learning environment, teacher preparation and language philosophy. Ayodele [2] states that the causes of the abysmal performance in English Language must be traced to the classroom because "the formal classroom practices provide by far the greatest avenue for the learning of the language". He identifies the classroom factors to include: "teachers' low level of competence in the language skills, especially reading; excessively large classroom; too many periods per week; lack of incentive; and learners' unserious attitude" among others. No wonder a good number of secondary school students hardly express themselves sufficiently in English even after they had offered Literature and had a good grade in it. We would like to establish the fact that there is a symbiotic relationship between literature and language; and further demonstrate how Literature could be integrated with English Language teaching and learning in an ESL setting for effective result.

The Concept and Functions of Literature. The term "literature" is used mainly in two different senses. First, it is used to refer to any written material on a subject. Second, it is a term used to refer to one of the school subjects studied by students or a university discipline; and it is this second sense that applies to us in this context. As a subject or discipline, Literature has been variously defined by different scholars. As we know, literature is any imaginative and beautiful creation in words whether oral or written, which explores man as he struggles to survive in his existential position and which provides entertainment, information, education and excitement to its audience. Although the definition of Literature briefly attempts to capture the essence of literature, it is relevant to point out that not all literature is imaginative. As a matter of fact, some literary works are factual, and it is based on this

understanding that the prose genre is classified into two, namely fiction and non-fiction. But the basic element in Literature that is indispensable that can be deduced from the definition under reference is the fact that Literature, no matter the type or genre, is written in words. That means that language is the basic raw material with which literature is manufactured. It is based on this view that it is usually said that, "Literature is language in practice". That is to say that language theories, concepts and styles are put into function in the creation of literary texts. Therefore, if one must interpret and analyse a literary text, one must be competent in the language of the text and conversely if one must be competent in language, one should be sufficiently exposed to the literature of the language in question. Ayo [1] describes the benefits as the general utilities of Literature. According to him, "the utilities of Literature could be educational, cultural, moral, recreational and socio-political. Literature helps to develop the learner's linguistic performance because it arouses their eagerness and keeps in them an ever-ready inclination to read. Moreover, it helps the learners to develop fluency and the ability to comprehend what is read". Collie and Slater [4] support the inclusion of Literature in the language classroom because it provides valuable authentic material, develops personal involvement and helps to contribute to readers' cultural as well as language enrichment. Still on the utilities of Literature, we provide five reasons for using literature in ELT to include:

1) motivating materials; 2) encouraging language acquisition; 3) expanding students' language awareness; 4) developing students' interpretative abilities; 5) educating the whole person.

We can also add that a good literature can be an important aid to cultural assimilation; language development and competence; conflict resolution; emotional development and stability; development of positive and good-oriented attitudes to life; entertainment, relaxation and the sharing of derived experiences of positive value; and, as a consequence of all these, a stable and mature personality.

The Relationship between Literature and Language. Literature and language are not only intertwined but also inter-related. Therefore, it sounds absurd to study Literature without language at the centre stage or to study language without Literature playing a prominent role. It is based on this view that the relationship between Literature and language is best described as symbiotic. The symbiotic relationship between Literature and language is summed up in the words of Willmott [7]: "A work of literature for all reading ages-is an organisation of language to which linguistic awareness must be applied if it is understood and appreciated." In the process the student learns much of practical value both about language and in the use of language. Thus, literature demonstrates language at work. But it also helps the student to use language; it offers good models and stimulates linguistic responses of various kinds. English teachers not only present literature; they also make use of it, because it can generate language as well as exemplify it. Literature is rooted in language and language gets life through Literature. So, Literature and language are closely interconnected. Literature should be used with students because it is a motivating stimulus for language acquisition, students enjoy it, and it is a fun. Carter and Long [3] equally agree that Literature is a legitimate and valuable resource for language teaching. They comment that it is simply accepted as given that Literature is a viable component of second language programs at the appropriate level and that one of the major functions of Literature is to serve as a medium to transmit the culture of the people who speak the language in which it is written. When we use Literature in language classroom, we are teaching language. Anyone who wants to acquire profound knowledge of language will read literary texts in that language. Still on the relationship between Literature and language, English Language and Literature are interrelated and therefore support that the study of English Language and Literature should be integrated, since the latter is wholly and inevitably rooted in the former.

Research findings are overwhelmingly in support of the fact that there is correlation between extensive reading and language acquisition especially effective writing and, also reading can provide a ready means for the acquisition of vocabulary and effective writing in a second language.

Thus, all efforts to write would come to naught if the writer does not have a good command

of the vocabulary of the target language. Guth and Schuster [5] agree with the proponents of the reading-writing relationship theory by insisting that: “The good writer is a good reader”. Explaining the role of reading in the ability to write well, the source contends that: In our writing, we draw first of all from our own experience. But our personal experience is limited. Further Guth and Schuster [5] outlines three ways that reading positively impacts on writing:

- 1) reading broadens the students’ familiarity with the resources of language;
- 2) reading provides information useful in their own;
- 3) reading enables students to compare their own experiences with those of others.

It is obvious that reading has an important place in language development, even with writing and reading increases exposure to sentence construction, vocabulary, ideas and language fluency, and also, helps students develop their own idea as well as become familiar or fluent with semantic and syntactic structures.

Krashen [6] likens the relationship between reading and writing to that between a mother and her baby. The sources conclude that writing competence comes only from large amounts of self-motivated reading for pleasure and/or interest.

We agree that reading and writing skills are actually closely related and could most often be regarded as one unified skill with reading acting as a stimulant for writing and vice versa. Ayo [1] argues that through prose teaching, the skills of intensive and extensive reading as well as skimming and scanning can be developed. According to Ayo, if the students reading efficiency is enhanced their writing skill will also be improved. He also contends that prose literature can be used to increase students’ vocabulary and thereby facilitate their writing ability.

Conclusion. In this article, we tried to show the fact that there is a symbiotic relationship between Literature and language. It is our opinion that if this relationship is well applied in the teaching and learning of Literature and English Language, it would go a long way in addressing lack of proficiency in English at all levels of education and by extension minimize high rate of failure in English Language in public examinations. It is also expected that a high level of proficiency in English Language would be the needed universal remedy to the uncontrollable problem of poor academic performance currently threatening the education industry. Therefore, the government, the curriculum designers, the school as well as the teachers of Literature and English Language should work hand in hand to ensure that this suggested innovation in the teaching of Literature and English Language in our schools and colleges is effectively implemented.

Keywords: literature, English language, language teaching and learning, symbiotic relationship.

References

1. Ayo O. (2003). Developing EL2 learners’ communicative competence through Literature in English. In Oyeleye, & Olateju (Eds.), *Readings in language and literature* (pp. 127-136). Ile-Ife: Obafemi Awolowo University Press Ltd. Nigeria.
2. Ayodele S.O. (1988). *The problem of language for educating Nigerian learners*. Faculty Lecturer Series No. 4. Ibadan: Faculty of Education.
3. Carter R., & Long M. (1991). *Teaching Literature*. London: Longman.
4. Collie J., & Slater S. (1987). *Literature in the Language Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Guth H.P., & Schuster E.H. (1977) *American English today*. New York: McGraw-Hill Book Co.
6. Krashen S.D. (1984). *Writing: Research theory and application*. Oxford: Pensaman Press.
7. Willmott M.B. (1979). *English Literature and Literature in English: A question of balance*.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Айгюн Амирова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: aygun-amirova@mail.ru

В настоящее время компьютеризация охватила практически все сферы человеческой деятельности. Уже не представляется возможной жизнедеятельность человека без компьютера. В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий в образовании. Это обусловлено тем, что именно компьютеризация и применение новых информационных технологий является той возможностью, которая поможет создать новую систему образования. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения.

Информатизация образования - процесс обеспечения сферы образования методологией и практикой разработки и оптимального использования современных или информационных технологий, ориентированных на реализацию психолого-педагогических целей обучения воспитания. Современные образовательные технологии позволяют решить задачу повышения качества образования и имеют свои характерные признаки [7].

Возрастает роль и место учебной дисциплины «Русский язык как иностранный» в системе образования. Образование сегодня идет в ногу со временем и современный урок русского языка представляет сложное образование, подготовка и проведение которого требуют от преподавателя большой затраты творческих сил. Владение русским языком как иностранным (РКИ) рассматривается в Азербайджане как важный фактор социально-экономического, научно-технического и культурного прогресса. Иностранные языки изучаются в целях их дальнейшего функционирования в качестве инструмента всестороннего информационного обмена, взаимодействия национальных культур, усвоения личностью общечеловеческих ценностей. Возрастают потребности страны в специалистах, способных использовать РКИ для эффективного обеспечения различных видов коммуникации. Эти потребности и составляют социальный заказ.

Актуальность вышеперечисленного определяется не только социальным заказом, но и потребностями человека к самоопределению и самовыражению в условиях современного, информационного общества. В условиях современного общества информационно коммуникационная компетентность педагога, его способность решать профессиональные педагогические задачи с привлечением информационных и коммуникационных технологий, становится важной составляющей его профессионализма.

Традиционные педагогические технологии уже не обеспечивают полного усвоения всевозрастающего объема знаний. Сегодня становится все более важно уметь самостоятельно добывать дополнительный материал, обрабатывать получаемую информацию, делать выводы и аргументировать их, располагая необходимыми данными. Использование такого комплекса позволяет заменить традиционные наглядные и порой громоздкие пособия на уроках мультимедийными.

«Образовательное пространство современной школы – это совокупность педагогических условий для воспитания личности культуросозидающей, способной к творческому преобразованию окружающей среды, обеспечивающей единство обучения и творчества, становления и развития человека» [2].

Для использования на уроках русского языка как иностранного в настоящее время предлагается широкий спектр компьютерных программ:

обучающие программы - для приобретения определенных знаний, умений и навыков;
тренирующие программы - для закрепления знаний и умений;
контролирующие программы – для контроля качества знаний и их корректирования;
игровые программы.

Применение компьютерных программ позволяет сместить акцент с репродуктивной деятельности на творческую. Сегодня уже нет такого преподавателя, который бы не использовал в своей работе Презентации Power Point. Преподаватели также могут использовать YouTube, чтобы находить в сети образовательные материалы и формировать собственные каналы учебного видео по различным предметам, размещать видеозаписи занятий для своих студентов, создавать архив видеоматериалов своей группы и объединять его в видеоархиве всего вуза, встраивать учебные материалы в веб-странички учебных проектов.

Проведение современных уроков русского языка с использованием интерактивной доски, проектора, компьютера и специального программного обеспечения, позволяющего работать с текстами и объектами, аудио – и видеозаписями, превращать текст, написанный от руки, в печатный, сохранять информацию и т. п. становится нормой в экономическом университете.

Внедрение компьютера в образовательный процесс – это в определенной мере залог успеха в обучении. Использование компьютера вносит в учебный процесс определенные изменения, которые проявляются не столько в каких-либо особых методических приемах, применяемых преподавателем, сколько в изменении стиля взаимодействия со студентами. В условиях этой технологии студент – это, прежде всего, партнер, имеющий право на принятие решений (на выбор содержания своего образования, уровня его усвоения и т.д.). Совместная деятельность преподавателя и студента обеспечивает возможность каждому овладеть знаниями на обязательном или на более высоком уровне – по выбору обучаемого.

Главная задача и обязанность преподавателя – помочь составить программу самообразования, поставить познавательную задачу, адекватную интересам и возможностям студента, контролировать процесс освоения, своевременно консультировать и корректировать программу. При этом данная технология не ограничивает преподавателя в выборе средств и методов обучения.

Применение компьютера на занятиях РКИ помогает преподавателю решать множество задач: определение уровня обучаемости, работа по индивидуальному плану, постоянный контроль за усвоением материала.

Таким образом использовать компьютер в процессе обучения можно с различными целями: для объяснения нового с целью максимального усвоения материала; для оптимального закрепления пройденного материала; для улучшения контроля и самоконтроля знаний студента.

Словом, использование компьютера повышает мотивацию обучения, самостоятельность, развивает мышление, расширяет наглядность, вносит личностно- ориентированный аспект дифференцированного обучения.

Эти дидактические возможности компьютера доказывают эффективность и актуальность использования компьютера на занятиях русского языка как иностранного.

Ключевые слова: русский язык, процесс образования, современные технологии, компьютерные программы.

Литература

1. Абрамова С.В. Русский язык. Проектная работа старшеклассников, М.: Просвещение 2014.
2. Александрова, Е.А. Образовательное пространство: на перекрестке субкультур детей и взрослых, Е.А.Александрова, Воспитательная работа в школе, 2009, №7, с.25-30.
3. Даутова О.Б. Крылова О.Н. Современные педагогические технологии в профильном

обучении: С-Пб.: КАРО, 2006.

4. Калачихина О.Д. Создание личностно ориентированной образовательной среды на основе учебно-исследовательской деятельности учащихся. Школьные технологии, 2007, №4.

5. Клишова О.Г. Использование ИКТ на уроках литературы. Управление качеством образования, 2010, №3.

6. Коротаева Е.В. О личностно развивающих технологиях в образовательном процессе. Русский язык в школе, 2008. №5.

7. Матвеева Т.Е, Сапон С.А.. Реализация ФГОС общего образования: развивающая система учебных заданий: учебно-методическое пособие. – СПб: Изд-во Политехн. ун-та 2014, 60 с.

8. Поздняк С.Н. Дифференциация на основе когнитивных стилей учащихся как способ повышения качества образования. Стандарты и мониторинг в образовании, 2010, №5.

9. Рачевский Е.Л. Информационные технологии в образовании: Школа будущего. Директор школы, 2010.

THE USE OF MODERN TECHNOLOGY IN RUSSIAN LESSONS AS FOREIGN LANGUAGE

The article states that, computerization is currently being used in all areas of human activity. Recently, articles on the usage of new information technologies are frequently discussed in teaching process. New technologies are new approaches to education and the usage of new methods in the teaching process. Traditional pedagogical technologies are used. It also plays an important role in studying Russian as a foreign language. For the purpose, special computer programs have been developed, which will enable the Russian language to be studied even more thoroughly.

Keywords: Russian language, teaching process, computerization, modern technologies, computer programs.

АЛГОРИТМ ИНТЕГРАЦИИ ИКТ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Суад Бабаева

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: suad@list.ru

Быстрое развитие ИКТ и его широкое использование в преподавании русского языка не только расширили компетенцию преподавания языка, но и привели к формированию нового направления: электронной лингвистики (или компьютерной лингвистики). Основная цель электронной лингвистики – предоставить теоретическую и практическую базу для преподавания языка в новых условиях информационного общества [5]. Изучение электронного языка в нашем исследовании превращает спонтанный процесс информатизации теории и практики преподавания русского языка в научную систему, управляемую педагогами и лингвистами.

Обучение РКИ на современном этапе требует значительного увеличения объема самостоятельной работы студентов. Это требует пересмотра подходов к методологической

поддержке работы студентов. Сегодня преподаватель и студент имеют равные возможности для организации учебного процесса с использованием электронных средств массовой информации. Сначала необходимо определить понимание виртуальных учебных сред, поскольку в учебной и методологической литературе существуют различные подходы к этой проблеме.

Мы принимаем определение А. Н. Богомолова в качестве базового рабочего подхода: «Виртуальная учебная среда – это единое информационное поле обучения, которое позволяет полностью реализовать комплекс инновационных индивидуально ориентированных технологий обучения, направленных на удаленный педагогический контакт, обеспечивая высокую степень студенческой автономии в выборе траектории обучения, самоконтроля выбранного пути обучения и поощрения самооценки образовательных достижений» [1].

В нефилологической практике знание русского языка как иностранного является необходимым инструментом коммуникации для будущего профессионального общения. Чтобы решать различные коммуникационные задачи в преподавательской и профессиональной сферах общения, студент должен обладать следующими профессиональными компетенциями:

- анализировать и интерпретировать профессионально-ориентированную информацию, содержащуюся в аутентичных текстах и документах;
- осуществлять сбор, анализ и обработку данных, необходимых для решения профессиональных задач;
- использовать для решения коммуникативных задач современные технические средства и информационные технологии и т. д.

Очевидно, что процесс обучения РКИ невозможно без использования современных ИТ-инструментов. Использование этих инструментов ведет процесс обучения в одной строке с нынешним уровнем технологического развития общества, а также позволяет синхронизировать изучение РКИ с преподаванием профессиональных дисциплин. В этой связи мы считаем целесообразным говорить не только об использовании ИКТ в преподавании русского языка как иностранного, а более конкретно об интеграции ИКТ в обучении иностранных студентов языку их специальности.

Перед преподавателем русского языка как иностранного при обучении студентов на продвинутом этапе стоят следующие задачи:

- формирование языковых и речевых навыков для профессионального общения (обучение сжатию научного текста, умение находить вспомогательные ключевые слова в научном тексте, умение писать тезисы, слайды заглавий, способность организовывать материал);
- формирование языка и речи для устного профессионального общения, которое сопровождает презентацию (преподавание устных комментариев основных презентаций, возможность сосредоточить слушателя на ключевых моментах презентации, умение отвечать на вопросы по представлению аудитории и т. д.).

В качестве наиболее эффективных форм ИКТ в учебном процессе обучения РКИ мы разработали алгоритм учебного процесса для обучения русскому языку как иностранному на основе использования смешанной модели обучения. Под смешанной моделью обучения мы подразумеваем комплексное использование следующих форм ИКТ: электронные презентации в формате PDF, видео-лекции, веб-семинары и учебные пособия, разработанные на электронной платформе MOODLE. Предлагаемый алгоритм состоит из следующих последовательных шагов:

- Формирование профессионального тезауруса на основе учебных материалов, разработанных для электронной платформы MOODLE.
- Осуществление контроля и проверки деятельности для обучения профессиональной терминологии с помощью видео-лекций на профессиональные темы на русском языке.
- Обеспечение навыков сбора и анализа по профессиональным вопросам путем создания

презентаций.

- Развитие дискурсивных способностей студентов на вебинарах.

Электронная платформа Moodle позволяет повысить эффективность самостоятельной организации работы студентов, изучающих РКИ на начальном этапе во время формирования профессионального тезауруса и составления терминологических словарей. Вся система основана на выборе предлагаемых языковых или речевых форм, включенных в тесты.

Видео-лекции обычно включают лекционный материал, описанный преподавателем в качестве видеозаписи, который может быть представлен студенту в отложенном режиме. В дополнение к соблюдению основных требований, предъявляемых к традиционной лекции в аудитории, видео-лекция должна удовлетворять следующим требованиям: а) максимальная простота и доступность презентации. Это требование связано с тем, что в этом случае нет интерактивного контакта между преподавателем и аудиторией; б) включение большого количества сопроводительного (визуального) материала в видео-лекции. Соблюдение этого требования в какой-то мере компенсирует отсутствие интерактивного контакта с аудиторией и максимально использует потенциал ИКТ.

Использование *презентаций* в изучении русского языка на основной стадии обучения позволяет студентам успешно развивать навыки, необходимые для работы с информацией на русском языке. Электронная презентация в формате PDF – это, как правило, набор слайдов, чередующихся с возможностью добавления звуковых эффектов, таблиц, диаграмм, иллюстраций, фрагментов видео и эффектов анимации [3]. Обучение работе с презентациями – это многоуровневый методический процесс, включающий технологические, языковые, речевые и тематические компоненты.

Последний этап нашего алгоритма обучения – проведение *вебинара* на заключительном этапе обучения в качестве финального мероприятия каждого семестра. Вебинары считаются инновационной коммуникативной формой обучения на современном этапе. Преимущества использования веб-семинаров: возможность организовать большую аудиторию одновременно; доступность информации посредством передачи звука и визуализации; интерактивное общение с аудиторией; представление онлайн-презентаций, тренингов, синхронизации и деятельности ведущего и слушателя. Используя вебинары, мы развиваем дискурсивную компетентность студентов, которые изучают РКИ и дают им возможность имитировать ситуацию профессионального общения на иностранном языке.

Таким образом, проведенные наблюдения в реализации алгоритма свидетельствуют о том, что использование ИКТ для обучения студентов РКИ с использованием этих технологий делает процесс обучения более эффективным, обеспечивает рост активности и независимости студентов. Наиболее сложным является достижение синхронизации языковых, речевых и значимых (профессиональных) компонентов в преподавании РКИ. Эта синхронизация может быть успешно достигнута в смешанной модели обучения, когда задачи, выполняемые с использованием ИКТ, органично вплетены в базовый образовательный процесс, помогают консолидировать навыки и работать в информационной среде на основе активного использования информационных и коммуникационных технологий, что очень важно для формирования будущих профессиональных компетенций студентов. Кроме того, интеграция ИКТ в преподавании русского языка знакомит студентов с инновационными формами профессиональной вербальной и невербальной коммуникации, что в свою очередь способствует быстрой адаптации к миру будущей специализации.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, русский язык как иностранный, интеграция ИКТ, алгоритм смешанной модели обучения.

Литература

1. Богомолов А.Н. Виртуальная среда обучения: к характеристике понятия. Вестник ЦМО МГУ. Филология. Культурология. Педагогика. Методика, 2013, № 3, с. 28-34.
2. Зеленецкая И.С., Гуляева Н.А. Рабочая программа учебной дисциплины «Русский язык как иностранных». Экономический модуль. Москва: Издательство МЭСИ, 2013.
3. Иноземцева Е.А. Вебинар - современная форма дистанционного обучения. Вестник МГУПИ, 2012, 4395, 1.
4. Скорикова Т.П., Орлов Е.А. Активизация познавательной деятельности магистрантов в учебно-научной сфере при использовании информационно-компьютерных технологий. Известия Юго-Западного государственного университета. Сер. «Лингвистика и педагогика», 2013, № 1, с.87-92.
5. Хромов С. С. Смарт-технологии в преподавании русского языка как иностранного. Журнал Московского государственного университета, Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2014, 3, с.149 - 157.

ALGORITHM OF INTEGRATION OF ICT IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

This article is dedicated to the integration of information and communication technologies (ICT) in the process of teaching Russian as a foreign language for special purposes at an advanced stage of studying for students of non-linguistic disciplines. Based on many years of teaching experience in a virtual environment, the authors show forms of successful organization of the educational process provide tactics and a strategy for studying using presentations, video lectures and webinars. The developed algorithm of a mixed model of teaching enables good use of the potential of information and communication tools in the practice of teaching the Russian language for special purposes (economics and finance specializations).

Keywords: information and communication technologies, Russian as a foreign language, integration of ICT, the algorithm of a mixed model of education.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNİN KOMMUNİKATİV MƏQSƏDİ

Türkanə Əhmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: turkana.ahmadova@au.edu.az

Son zamanlar ölkəmizin təhsilində məzmun və mahiyyət cəhətdən ciddi dəyişikliklər gedir. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil təcrübəsi göstərir ki, çağdaş insan yetişdirmənin ən doğru yolu, tələbəni təlimin obyektinə kimi yox, subyektinə kimi qəbul edən interaktiv təlim metodlarından istifadə etməkdir. Artıq Avropa təhsilində əsas metod kimi interaktiv metod tətbiq edilir. Bu metodda mövzunun müzakirəsi zamanı müəllimlə tələbə arasında müzakirə ilə yanaşı, tələbələr arasında da müzakirə olur. Məsələn, müəllim hər hansı mövzu üzrə dərs tədris edir. Mühazirənin gedişi zamanı artıq tələ-

bələr arasında da müzakirənin başlanması bu interaktiv metodun göstəricisidir. Fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunması tələbələrdə məntiqi düşünməyi, tənqidi yanaşmağı, bilikləri müstəqil təqdim etməyi, problemləri həll etməyi öyrədir. Əlbəttə ki, bütün dərslərdə interaktiv metodun tətbiqi vacibdir. Amma dil dərslərində bu daha çox vacibdir. Xüsusilə ingilis dili dərslərində bu metodun tətbiqi əsas amillərdən hesab olunur. İlk öncə dil dərsləri müzakirəli şəkildə olmalıdır. Həm də təkcə, müəllim deyil, tələbələr öz aralarında müzakirələr aparmalıdır. Kompüter sahəsindən istifadə olunmalı, müxtəlif qısametrajlı filmlərə baxılmalı, musiqilər dinlənilməli, praktik olaraq işlər görülməlidir. Ümumiyyətlə, ingilis dili dərslərində şagirdlərin aktiv olmalarını təşkil etmək elə asan iş deyil, bu müəllimin bacarığından asılıdır. Bəzən görürük ki, bir müəllim bu mövzunu elə keçir ki, tələbə razı qalır, amma başqa bir müəllim eyni mövzunu elə tədris edir ki, tələbə dərstdə oturmaq istəmir. İndiki gənc öyrəncilərin əsas tələbatı interaktiv metoddur. Aparılmış çoxsaylı araşdırmalar, həmçinin müəllimlərin şəxsi təcrübəsi göstərir ki, ənənəvi, birtərəfli tədris kommunikativ-interaktiv tədris metodologiyası ilə əvəzlənməlidir. Ənənəvi təhsil sistemində şagirdlərə ingilis dilini ən çox qrammatik cəhətdən (yəni qrammatikaya daha çox yer ayrılır, qaydalar əzbərlənir, cümlələr tərcümə edilir) öyrədilirdisə, müəllim əsas işi, rolu izah etmək, tapşırıq vermək və yoxlamaq üzərində qurulur və şagird-müəllim ünsiyyəti birbaşa deyil, dolaylı şəkildə həyata keçirilirdisə, müasir təlim metodları tələbənin nitqini leksik cəhətdən zənginləşdirir və onun dildən sərbəst şəkildə istifadə etməyə yönəlir, müəllim bilavasitə tələbə ilə ünsiyyət yaradır, tələbə isə əsas obraza çevrilərək bacarığını ifadə etmək imkanı qazanır. Bu zaman şagird dil baryerlərini daha rahat aşır, onda yad dildə danışmaq utancaqlığı zamanla aradan qalxır, nəticədə, dərslər vaxtı həm də real situasiyaların məşqinə imkan yaranır. Yeni təlim metodu tələbələrə təkcə yeni mövzunu öyrətmir, həmçinin mövzuya uyğun düşünməyə, onları mövzu ətrafında diskussiya və debata həvəsləndirir. Onlar dərslər zamanı əyani vasitələrlə mənimsədiyi mövzunu ömür boyu xatırlayır, dərslərin sayəsində qazandıqları təcrübəni həyatlarında da tətbiq edirlər. İnteraktiv təlim metodları ilə aparılan ingilis dili dərslərində müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə olunur. Yeni metodlardan istifadə zamanı müəllim şagirdlərin idraki fəallığına, müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafına nail olur. İş prosesində müəllim tələbə münasibəti formalaşır. Yeni təlim metodları ənənəvi metoddan fərqli olaraq müəllim tələbə münasibətlərində subyekt münasibətləri yaradır. Ona görə bütünlüklə tədris interaktiv metoda üstünlük versə daha yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür. Çünki bu metod artıq sınaqdan çıxmış bir metoddur. Müasir tələblərə cavab verən kommunikativ metod isə məhz dil vərdislərinin inkişafına yönəlmişdir.

Təlimin kommunikativ metodu XX əsrin 60-cı illərində yaranmışdır və bu günə kimi hər yerdə uğurla inkişaf etdirilir. Xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədi tələbənin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Bu faktor isə həm müəllim, həm də dərslər və dərslər vəsaitləri faktoru ilə sıx bağlıdır. Bu sistemlə xarici ölkələrin, həmçinin respublikamızın təhsil ocaqlarında dərslər keçirilir. Bu metodikanın ənənəvi metodikadan fərqi ondadır ki, kommunikativ metod hər şeydən əvvəl şifahi nitqi inkişaf etdirir. Bu zaman öncə söz və ifadələr mənimsənilir, daha sonra isə qrammatik bazanı ona uyğun möhkəmləndirirlər. Təlim (tədris) zamanı tələbələr şifahi və yazılı nitqi qavrayır, xarici dildə mətnləri eşidərək şifahi tərcümə edir və sürətlə oxuyur.

Bu sistemin tətbiqi müəllimdən xarici dilin tədrisində yüksək professionallıq tələb edir. Müəllimin canlı danışmaq dilində danışmaq qabiliyyəti olmalı, ünsiyyət üçün şərait yaratmağı bacarmalıdır. Dərslərin canlı, maraqlı və cəzbedici keçməsi üçün müəllim yaradıcı olmalı, o özü müxtəlif rollara girməlidir; o həm müəllim, həm ünsiyyət yaradan təşkilatçı, həm natiq, həm diskussiyalarda opponent və s. olmalıdır. Dərslər prosesində vasitəçi (ana dili) dildən müəllimin, yaxud tələbənin istifadə etməsi arzuolunmazdır. Xarici dili tədris edən müəllim İKT bacarıqlarına özü yiyələnməklə yanaşı, öyrənməklərdən də, müasir avadanlıqlarla işləməyi tələb etməli, dərsləri elektron variantda təqdim etməlidir. Çin filosofu Konfutsi öyrənməni belə əsaslandırır: “Qulaq asıram—unuduram, görürəm—yadda saxlayıram, özüm edirəm—anlayıram (dərk edirəm). Təlimdə yadda saxlamanın müəyyən qanunauyğunluqları var. Belə ki, öyrənmə oxuduğunun -10%-ni, gördüyünün -30%-ni, eşidib gördüyünün 50%-ni, eşidib, gö-

rüb və özü etdiyini 90%-ni qavrayır”. Elə atalar da bunu söyləyiblər: “Yüz dəfə eşitməkdənsə bir dəfə görmək yaxşıdır”. Buna əsasən də yeni leksik konstruksiyanı izah etmək üçün artıq tanış olan söz və ifadələrə, foto və şəkillərə, slayd və videofraqmentlərə, jest və mimikalara müraciət etmək lazımdır. Mahnılar, kinofilmlər, televiziya verilişləri, qəzet və jurnallar, hətta komikslər də dilin öyrənilməsinə kömək edir. Tələbələr beləliklə tədricən dilini oyrəndikləri ölkənin mədəniyyətinə daha yaxın olurlar, onun tarixinin maraqlı, vacib faktları ilə tanış olurlar, onun coğrafiyasını bilirlər. Tələbələrə müzakirə üçün sual və ya tema verilir, onlar öz qüvvə və bacarıqlarını real ünsiyyətdə sınaırlar. Onlar həmsöhbətlərinin nitqini diqqətlə dinləməli, onun səhvlərini müstəqil surətdə düzəltməli, daha aydın və dəqiq ifadələr işlətməyə çalışmalı, fikirlərini düzgün ifadə etməkdə bir-birinə kömək etməlidirlər. Dərsə yaradıcı yanaşma və tələbələrin müstəqil düşünmə fəaliyyəti vacib rol oynayır. Hazır verilmiş mətnlər müsbət qarşılanmır, canlı fantaziya mənimsəməyə daha yaxşı kömək edir.

Bu tipli dərslər tələbələri açır, utancaqlığı aradan götürür və onlar daha sərbəst danışırlar, psixoloji qorxu və təzyiq aradan götürülür, auditoriya öz fikrini daha aydın və savadlı şəkildə ifadə edə bilir. Tədrisin kommunikativ metodu üçün xüsusi dərsləklər işlənmişdir. Onlarda dialoq tərtib etmək və müxtəlif məsələlərin müzakirəsi üçün coxsaylı praktik çalışmalar var, tərcümə tapşırıqlarına isə yer verilmir. Bu metod bütün komponentləri özündə cəmləşdirir; bu həm danışıq vərdişlərinin inkisafi, həm nəzəri hissənin və yazı praktikasının öyrədilməsi, həm ölkəşünaslığın əsaslarının öyrədilməsi və müasir dil mədəniyyəti ilə tanışlıq, həm də real həyatda öyrənilmiş dil materiallarının tətbiq olunmasıdır. İlk dərstdən müəllim və tələbə yalnız xarici dildə ünsiyyətə girir ki, bu da dilin öyrənilməsində ən əsas çətinliyin – dil baryerinin aradan qalxmasına yardım edir.

Açar sözlər: metod, kommunikativ metod, interaktiv.

Ədəbiyyat

1. Nəzərov A., Müasir təlim texnologiyaları, Bakı, 2012.
2. Karimov F., Safiyev A., Methods of teaching English in Azerbaijan, Baku, 2008, p.88.
3. Jack C. Richards, Theodore S. Rodgers, Approaches and methods in language teaching, Cambridge University, p.153.
4. Jeremy Harmer, How to teach English, Pearson Education Limited, 1998.
5. Jim Scrivener, Learning teaching, 2005.

COMMUNICATIVE PURPOSE OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

The article tells about communicative purpose of teaching foreign languages. The communicative purpose of teaching foreign languages is based on the forming student as a personality. Student's ability to read and understand verbally, to express his / her opinion orally and in written form, to carry out the conversation between the student and the teacher, to work on the given language and speech materials, to change and shorten them, to discuss films, to analyze artistic works, etc. play an important role in the implementation of communicative learning.

Keywords: method, communicative method, interactive

READING STRATEGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Aygun Gasimova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

e-mail: aygun-gasimova@mail.ru

Reading which is useful and essential for success in acquiring a foreign language is an interactive process between the reader and the text. In this process readers use their knowledge to build, to create, and to construct meaning.

According to I.S.P. Nation, reading is a source of learning and a source of enjoyment. As a source of learning, it helps learners reinforce previously learned vocabulary, grammar, and helps them expand their vocabulary and grammar as well. It can also encourage learners to learn and get more information and knowledge of the world and continue with their language study (49). As a source of enjoyment, reading can improve relationships with others and the sense of connectedness to the wider community. However, reading requires considerable knowledge and skill. It's an active process of understanding texts. So, not every student can comprehend reading materials at the same rate. Vocabulary knowledge and text comprehension play a significant role in making up the process of reading. The level of students' reading comprehension is directly related to their level of vocabulary knowledge. Students will not be able to understand what they read without a large enough vocabulary. Having a large vocabulary, substantial grammatical and textual knowledge, effective readers know what they read and they are able to bring their prior knowledge to the reading task. As reading is a complex skill, struggling students encounter with some difficulties while reading.

In spite of the fact that reading is considered to be an individual activity, it requires guidance to develop basic reading skills. Teaching reading skills is very important because when the foreign language learner achieves a certain level of reading skills; he can do his assigned reading independently without any guidance. In order to improve reading skills, it is essential firstly to identify learners' weaknesses. Learners usually have some reading problems such as reading word by word, paying too much attention to details rather than main ideas, lack of vocabulary or limited background knowledge. If a learner has problems with reading, it is very useful to be able to see where the problem lies and after that to implement appropriate methods for strengthening reading skills.

One of the strategies that help students improve their reading comprehension is predicting. Prediction helps students not only gain a better understanding of what they are reading, but also helps them build confidence in their reading abilities. Using this strategy, teachers motivate their students and prepare them for reading. Prediction, which is used in pre-reading stage, allows students to use information from the text, such as titles, subtitles, headings or pictures. Using all this information from the text, students can make predictions about the text they are going to read. They are able to anticipate what will happen next in the text. Predicting encourages students to think ahead and ask questions. During prediction students use their prior knowledge and connect it with the new information. Prediction tasks include discussing the questions about the picture or answering the questions about the title. So, being the major fact in reading, prediction allows students to understand the text better and helps them increase their reading speed and enhance their reading comprehension.

In order to make students better readers, teachers need first of all to raise their students' awareness that it's not always essential to understand every word. As reading word by word is slow and ineffective, it might result in poor comprehension because students concentrate on the individual words rather than overall meaning of the text. However, in some cases when a word or a phrase is considered to be a key word of a sentence or a paragraph, some skills might be useful to students. For example, using synonyms or antonyms of the words, giving definitions of some terms, or analysis of the stems and affixes of words can help students understand the meaning of unfamiliar words.

Vocabulary tasks might be used either in pre-reading or in post-reading stage.

There are two major kinds of efficient reading- skimming and scanning. They are important strategies for speeding up reading.

Skimming is a strategy that can be taught to students in order to help them identify the main idea of the given material. It is not word-by-word reading and is used to get through the text very quickly. In skimming the reader tries to get the general, overall idea of the whole text and after such reading the reader is able to say in a general way what the text is about. The skill of skimming allows for the reader to read the headings, titles, subheadings and illustrations. The best way to teach skimming is to have students read the first and last paragraphs or the first and last sentences of the paragraphs. Multiple choice or true/ false questions are included to the typical skimming tasks.

Another useful tool for increasing reading speed is scanning which involves looking for a particular piece of information in a given text, such as a name or a specific number or date. In scanning the reader without reading everything focuses on the information that he wants, passing quickly all the irrelevant material. Typical scanning tasks include searching a text for a particular quotation, someone's name, a particular date or a number, or a particular word.

According to the article 'Teaching Efficient EFL Reading', comprehension involves not only understanding what is directly stated but also what is implied (186). In order to understand or comprehend what an author writes, the reader has to make inferences based on what is stated. Making inference is an important skill in reading comprehension and requires the ability to analyze and synthesize. In order to make an inference, students need to have some background knowledge about what they are reading. In this process they combine what they are reading with what they already know. Teachers can support their students by building context and asking some questions. By making accurate inferences, students can understand the whole picture of the given text and can easily come to definite conclusion.

In conclusion, reading strategies as predicting and making inference are essential for developing reading skills and improving comprehension. Strategies as skimming and scanning are important and useful for increasing reading speed. Practice of these reading strategies lead to students' achievements in reading process. They help students overcome some reading problems and make them better readers.

Keywords: reading, strategy, skill, problem, comprehension, prediction, skimming, scanning

References

1. Harmer Jeremy, How to Teach English. New edition ed., Pearson Education Limited, 2007.
2. Mei-yun, Yue. 'Teaching Efficient EFL Reading'. 'Selected Articles from the English Teaching Forum'. Eds. Thomas Kral. Washington, D.C: English Language Programs Division, 1994, Print.
3. Nation I. S. P. Teaching ESL/EFL Reading and Writing. Routledge, 2009.
4. Scrivener Jim. Learning Teaching. Second Edition ed., Macmillan, 2009.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Ирина Грязнова¹, Ирада Багирова¹, Солмаз Абиди²

¹Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

²Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан

e-mail: irada.baghirova@yahoo.com

В настоящее время происходит борьба двух моделей образования – «классической» и «грамматической»: первая основана на передаче знаний от учителя к студенту, а вторая условно называется «американской» и базируется на конструктивной теории. Грамматическая модель близка к личностно ориентированной модели обучения, так как акцент с лидирующей роли учителя смещается на самостоятельную работу учащегося в процессе познавательной деятельности.

Мы придерживаемся мнения, что «индивидуализацию и дифференциацию обучения, усиление самостоятельной работы студентов можно обеспечить путем вовлечения их в информационно-образовательную среду» [1, с.10-11], чему способствует технология открытого обучения. Она может быть реализована в условиях развитой информатизации образовательных учреждений, в процессе которой «создается качественно новое информационно-образовательное пространство, в котором увеличивающийся информационный поток заставляет всех участников процесса переходить от модели накопления знаний к системе овладения навыками самообразования» [2, с.94]. Информационные технологии позволяют «коренным образом изменить организацию процесса обучения студентов, формируя у них системное мышление, использовать компьютеры с целью индивидуализации учебного процесса и обратиться к принципиально новым познавательным средствам» [3, с. 21].

В современных условиях одним из основных целей обучения иностранному языку является овладение студентами корректной в лексическом, фонетическом и грамматическом плане речевой коммуникацией на изучаемом иностранном языке. Соответственно, задача заключается в создании учебной обстановки, максимально содействующей мотивированному и активному студенту в процессе изучения языка. Основная задача, таким образом, заключается в формировании у студентов, изучающих язык в профессиональных целях, коммуникативной компетенции на иностранном языке. Приобретение лингвистических знаний становится совершенно бессмысленным и безрезультатным, если у изучающих иностранный язык студентов не формируется умение пользоваться средствами языка для обмена информацией, мыслями, идеями и чувствами.

Согласно утверждению сторонников коммуникативной модели языка, теория, базирующаяся на данной модели, непременно должна найти свое отражение в используемых в коммуникативном классе учебных материалах, распределении ролей между учителем и студентами, в видах деятельности, используемых в аудиторных условиях [4, с.211]. В коммуникативном классе основная задача преподавателя заключается в том, чтобы в максимально возможной степени способствовать усвоению студентами норм коммуникации на изучаемом иностранном языке. В сфере обучения иностранному языку данная проблема в современных условиях представляется одной из наиболее злободневных.

Коммуникативная модель использования языка предполагает создание обучающей системы учебных материалов, модификацию и распределение ролей, а также поведения учителей и студентов. Одной из важных проблем, которую необходимо решать в связи с внедрением коммуникативного подхода, является проблема исправления ошибок, допускаемых студентами в коммуникативном классе. Здесь ошибку следует рассматривать как нечто, к чему стоит

относиться достаточно терпимо. Однако коммуникативная компетенция ни в коем случае не должна быть достигнута за счет нарушения грамматических стандартов.

Устная речевая деятельность в большой мере, чем другие виды речевой деятельности, связана с психическим состоянием говорящего, его отношением к этой деятельности, готовностью и желанием вступить в акт общения. Исследователи признают особую важность субъективных, личностных факторов при обучении говорению и, в первую очередь, положительной валентности [5, с.26]. Достижение такой валентности зависит от многих условий, среди которых, прежде всего, следует отметить снятие психологического барьера, создание располагающей к беседе обстановки, наличие интереса и мотивации, вопросы подкрепления, предупреждающие языковые ошибки в речи.

Классическая методика считается самой старой и традиционной. Занимаясь по классической методике, студенты не только оперируют самыми разнообразными лексическими пластами, но и учатся смотреть на мир глазами носителя языка (native speaker). Классическую методику иначе называют фундаментальной: никто не обещает, что будет легко, что не придется заниматься дома и опыт преподавателя спасет от ошибок в произношении и грамматике.

Один из самых серьезных и всеобъемлющих методов изучения иностранного языка – лингвосоциокультурный, предполагающий апелляцию к такому компоненту, как социальная и культурная среда. Сторонники этого метода уверены, что язык теряет жизнь, когда преподаватели и студенты ставят целью овладеть лишь «безжизненными» лексико-грамматическими формами. По нашему мнению, язык, как и личность, является продуктом культуры, и убедительнее всего это подтверждают наши языковые ошибки.

Особую популярность приобретает интенсивная методика обучению английскому языку. Интенсивный метод направлен на формирование «выразительного речевого поведения», и поэтому зачастую имеет языковой характер. На хороших курсах, скорее всего, обеспечиваются возможности неограниченного общения и максимальной реализации потенциала, а в их фокус попадают потребности учащегося. Каждый студент может почувствовать себя личностью, а учебными приемами, скорее всего, будут диалогическое общение и тренинги.

Итак, на методическом рынке имеется продукция на любой вкус, и остается лишь определиться в целях, средствах и – главное – методах. В этом случае выбор курсов и программы обучения не будет столь затруднительным.

Ключевые слова: метод, коммуникативный, устная речь, средства, обучение, навыки.

Литература

1. Кирко И.Н., Пак Н.И. Педагогическая система открытого обучения предметам в условиях информационно-образовательной среды / Открытое образование: опыт, проблемы, перспективы: Материалы I Региональной конференции. Красноярск: КГПУ им. В.П. Астафьева, 2004, с.10-13.

2. Весновская В.В. Формирование информационной компетентности студентов в Ачинском педагогическом колледже / Открытое образование: опыт, проблемы, перспективы: Материалы I Региональной конференции. Красноярск: КГПУ им. В.П. Астафьева, 2004. с.93-96.

3. Мильшина А.М. Использование ресурсов глобальной сети Интернет при подготовке к урокам страноведения / Открытое образование: опыт, проблемы, перспективы: Материалы I Региональной конференции. Красноярск: КГПУ им. В.П. Астафьева, 2004. с. 21-24.

4. Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка. Москва: Либроком, 2010. 288 с.

5. Журавлева О.А. Навигатор по учебно-методическим комплексам на английском языке. Методическое пособие для преподавателя, Новочеркасск: ЮРГТУ, 2010. 68 с.

PROBLEMS OF THE METHOD OF TEACHING FOREIGN LANGUAGE IN THE HIGHER SCHOOL

This article teaches foreign language teaching methods and their problems in higher education institutions. Teaching foreign languages through different methods develops lexical, phonetic and grammatical knowledge and skills in students.

Keywords: method, communicative, verbal speech, skill, aid, teaching.

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ

Зейнаб Гусейнова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: zeynab.huseynova2015@mail.ru

Информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) существенно изменили современный мир. Как сделать урок интересным, эмоциональным и в то же время максимально эффективным? Успех зависит от множества факторов – от знания педагогом своего предмета, от методического мастерства, от общей эрудиции педагога, от способности понимать учащихся и умения общаться с ними, от способности быть рефлексивным и даже от человеческого обаяния. Другими словами, педагог должен быть образованным, творческим и интересным человеком. Такой педагог в процессе своей деятельности ищет новые формы, способы, методы, приемы преподавания.

В связи со всеобщей компьютеризацией педагогу необходимо мыслить по-новому. Компьютеризация обучения – одно из направлений научно-технического прогресса в образовании, имеющее целью оптимальное использование электронной вычислительной техники (включая ПК) на всех стадиях обучения всеми его участниками [4]. Моделируя и проектируя свою педагогическую деятельность, он должен активно внедрять новые информационные технологии. Современный преподаватель должен соответствовать требованиям времени, т. е. быть гибким, уметь перестраивать свою деятельность, идти в ногу со временем, т. е. ориентироваться в новых педагогических технологиях.

При обучении с помощью телекоммуникационных технологий основной целью являются повышение уровня владения русским языком, формирование и совершенствование социокультурной компетенции студентов. Иноязычная коммуникативная компетенция представляет собой определённый уровень владения языковыми, речевыми и социокультурными знаниями, навыками и умениями, позволяющий обучаемому коммуникативно приемлемо и целесообразно варьировать своё речевое поведение в зависимости от функциональных факторов общения [7]. По мнению исследователей, при подобном варианте преподавания могут быть применены мультимедиа и сетевые технологии с привлечением языкового материала.

Использование информационно-коммуникационных технологий в преподавании русского языка как иностранного на начальном этапе позволяет решить следующие проблемы:

- индивидуализацию и дифференциацию обучения;
- мотивацию обучения;
- избежать трудности при работе с печатными пособиями;
- дефицит времени.

Основную роль при решении этих проблем играют мультимедийные средства. Они просты в применении, их роль в интенсификации урока и повышении его эмоционального воздействия на обучающихся велика. Они стали объективной реальностью нашего времени, и преподаватель иностранного языка не может не воспользоваться мультимедийными средствами для формирования коммуникативных компетенций на своих занятиях. Они позволяют использовать новые формы и методы обучения для развития новой идеологии мышления.

По ранее принятой модели обучения:

- в центре технологии обучения – педагог;
- суть обучения – передача знаний (фактов);
- между обучаемыми идет негласное соревнование;
- обучаемые играют пассивную роль на занятиях.

Новая модель обучения с использованием информационно-коммуникационных технологий в условиях современности основана на следующих положениях:

- в центре технологии обучения – обучаемый;
- роль педагога – научить учиться;
- в основе учебной деятельности – сотрудничество;
- обучаемые играют активную роль в обучении;
- суть технологии – развитие коммуникативной компетенции обучаемых и способности к самообучению.

Конечно же, нельзя не сказать о возможностях глобальной сети – Интернет. Сеть позволяет не только обмениваться различной информацией: от текстов до картинок, звука и видео, но и использовать словари в режиме “online”, использовать различные источники информации и т. д.

Как информационная система, Интернет предлагает своим пользователям многообразие информации и ресурсов. Базовый набор услуг может включать в себя: электронную почту; телеконференции; видеоконференции; возможность публикации собственной информации, создание собственной домашней странички и размещение ее на Web-сервере; доступ к информационным ресурсам: справочным каталогам; поисковым системам; разговорам в сети. Эти ресурсы могут быть активно использованы на занятии. Обучая подлинному языку, Интернет помогает в формировании умений и навыков разговорной речи, а также в обучении лексике и грамматике русского языка, обеспечивая подлинную заинтересованность и, следовательно, эффективность.

Интеграция электронных средств в учебный процесс по обучению русскому языку на начальном этапе способствует:

- активизации познавательной деятельности обучаемых в процессе обучения русскому языку как иностранному;
- освоению компьютерных технологий педагогом и обучаемым. При этом компьютер не заменяет преподавателя, а дополняет его, являясь эффективным помощником;
- овладению обучаемыми языковыми, речевыми знаниями, навыками и умениями, обеспечивающими формирование элементарной коммуникативной компетенции;
- повышению результатов качества образования и применению интересного, эффективного контроля усвоения изученного материала при интенсивном обучении.

Большим плюсом использования ресурсов Интернета является развитие межкультурной компетенции, т.е., знакомство с различными культурами, определение путей их взаимодей-

ствия и взаимопроникновения друг в друга, формированию культурных универсалий, необходимых для достижения взаимопонимания и плодотворного сотрудничества при непосредственном общении [3].

Таким образом, применение ИКТ в сфере преподавания русского языка как иностранного открывает все новые и новые возможности как перед обучающими, так и перед обучаемыми.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, информационно-коммуникационные технологии, коммуникативная компетенция.

Литература

1. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы психологии Интернета, Человек как субъект и объект медиапсихологии. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, Ин-т человека; Изд-во Моск. ун-та, 2011, с. 644–658.
2. Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы. М.: Педагогика, 2005.
3. Полилова Т.А., Пономарева В.В. Внедрение компьютерных технологий в преподавание иностранных языков, Иностранные языки в школе, 1997, № 2.
4. Рапацевич, Е.С. Педагогика: большая современная энциклопедия, Е.С. Рапацевич, Минск: «Совр. Слово», 2005, 720 стр.
5. Розов Н.Х. Некоторые проблемы применения компьютерных технологий и технологий при обучении в средней школе, Вестник МГПУ. Серия «Информатика и информатизация образования». № 1 (1), М.: МГПУ, 2003.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М.: Народное образование, 1998.
7. Сысоев П.В. Информационные и коммуникационные технологии в лингвистическом образовании. Москва, 2013, 70 с.

INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE AT ELEMENTARY LEVEL

The paper is intended to draw attention to information communication technologies in teaching Russian as a foreign language at a primary stage of learning. In this regard the educational process of teaching Russian as a foreign language is examined for promoting quality improvement in the process of RLT. It notes the possibilities of a global network - the Internet, which allows not only exchanging various information from texts to pictures, sound and video, but also using dictionaries in the online mode, using various sources of information, etc.

Keywords: Russian as a foreign language, information and communication technologies, communicative competence, primary stage of learning.

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏNİN ZƏRURİLİYİ VƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Pəri Həsənova¹, Hürü Şamilova¹

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra təhsil sistemində əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə, ikipilləli kadr hazırlığına, ali təhsilin strukturu və s. sahələrdə ciddi islahatlara başlandı.

Müasir dövrün mühüm xüsusiyyətlərindən birinin həyatın bütün sahələrinin informasiyalaşdırılması olması təhsil sistemində də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, informasiya cəmiyyətinin inkişafı İKT-nin təhsil sistemində tətbiqini də nəzərdə tutur. Azərbaycanın təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilir. Bu da ölkədə həmin sahədə aparılan islahatların vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Bu məsələ ilə əlaqədar müvafiq Dövlət proqramları qəbul edilir və reallaşdırılır. Belə ki, cəmiyyətdə təhsil sistemi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hazırda dünya ölkələrinin hər birinin qarşısında duran əsas problem iqtisadiyyatın innovasiya yönününün formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Müasir inkişaf paradigması məhz innovasiyaların tətbiqi və genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Odu ki, respublikamızda da buna adekvat inkişaf yolunun seçilməsi özünü doğruldur.

Innovasiya iqtisadiyyatının formalaşdırılmasında elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri və bu nailiyyətlərin tətbiqi vacib şərtlərdən hesab olunur. Bu yöndə müvafiq siyasətin səmərəli şəkildə reallaşdırılması isə digər şərtlərlə yanaşı, elm və təhsil arasında əlaqənin təmin edilməsi və onların inkişafı arasında optimal nisbətə nail olunmasından asılıdır. Odu ki, innovasiya prosesinin aktivləşdirilməsi təhsil sisteminin inkişafı və burada İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) tətbiqinin genişləndirilməsi şərti ilə mümkündür. Təsədüfi deyildir ki, respublikamızda mövcud informasiya ehtiyatları əsasən elm və təhsil sferalarının dəstəklənməsinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda iqtisadi ədəbiyyatlarda müəyyən olduğu kimi, hər bir dövlətin innovasiya inkişafı sayəsində dünya miqyasında aparıcı ölkəyə çevrilməsi 3 amil əsasında müəyyən olunur:

- elmin inkişafı;
- təhsilin inkişafı;
- elmi istehsalın inkişafı.

Beləliklə, innovasiya inkişafının təmin edilməsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması günümüzün vacib məsələlərindəndir. Məhz buna görə də İKT-nin geniş tətbiqi ilə təhsil sisteminin inkişafı günümüzün prioritetlərindən biri kimi qəbul olunur.

1993-cü ildən etibarən Azərbaycanın təhsil sistemində əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə, ikipilləli kadr hazırlığına, ali təhsilin strukturu, məzmunu, idarə olunması və bir çox digər sahələrdə ciddi islahatlara başlandı. Son illərdə təhsil sahəsinin dinamik inkişafı burada qazanılan uğurlar, nailiyyətlər ümummillə lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji kurs və İlham Əliyevin bu kursu uğurla davam etdirməsi, onun təhsilə göstərdiyi diqqət və qayğı nəticəsində mümkün olmuşdur. Hazırda aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkəmizdə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat qurulur və bu siyasətin tərkib hissəsi kimi son illər Azərbaycanda rabitə və informasiya texnologiyaları sektorunun inkişafı da geniş vüsət almışdır.

Təsədüfi deyildir ki, müasir dövrün mühüm xüsusiyyətlərindən biri həyatın bütün sahələrinin informasiyalaşdırılması və informasiya cəmiyyətinin yaradılmasıdır. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas tələblərindən biri bütün təhsil alanlara informasiya texnologiyalarından istifadə vərdişlərini aşılamaqdır. Son illərdə, bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də İKT-nin tətbiqinə mühüm önəm verilir. Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsildə tətbiqi son 5 ildə respublikamızda əsas uğurlardan biri hesab olunur.

İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı təhsilə İKT-nin tətbiqini nəzərdə tutur ki, bu da aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

1. İKT-nin təhsilə tətbiqi biliyin və toplanan texnologiya və sosial təcrübənin ötürülməsini təmin edir;

2. Müasir İKT təhsilin keyfiyyətini artıraraq insana ətraf mühitə və sosial dəyişikliklərə tez adaptasiya olmağa və lazım olan biliklərə yiyələnməyə imkan verir;

3. Texnologiyaların təhsilə tətbiqi informasiya cəmiyyətinin tələblərinə cavab verən təhsil sistemini yaratmağın və təhsil sistemində, müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun islahatların əsas amilidir;

İKT-nin təhsilə tətbiqinin vacibliyi UNESCO-nun beynəlxalq ekspertləri tərəfindən hazırlanan "1999-2000-ci illər üçün kommunikasiya və informasiya üzrə dünya məruzəsi"ndə qeyd edilmişdir. Məruzədə bildirilir ki, yeni texnologiyalar "yeni yaxşı dünya"nın yaranmasına zəmindir.

Kompüter texnologiyalarının yeni kommunikasiya və avtomatlaşdırılmış informasiya mühitinin formalaşmasının bütün fəaliyyət sahələrinə qlobal tətbiqi təhsil sisteminin dəyişilməsinin və informasiya cəmiyyətinin formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Təhsil sistemində islahatların vacibliyinin və məqsədəuyğunluğunun əsas amilləri bunlardır:

- Cəmiyyətin biliklərə və İKT-yə əsaslanan yeni strategiyaya keçidinin vacibliyi;
- Cəmiyyətin təhsil tərəfindən formalaşan şəxsiyyətlərin qabiliyyət və keyfiyyətlərindən fundamental asılılığı;
- Cəmiyyətin təhsil və İKT-yə əsaslanan inkişafdan asılılığı;
- Millətin həyat səviyyəsi, dövlətin təhlükəsizliyi, təhsilin vəziyyəti və İKT-nin tətbiqi arasında çox əlaqə.

İqtisadi dəyişikliklər mərhələsində olan Azərbaycanda təhsil sisteminin formalaşmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- təhsilin fundamentallaşması, insanın böyük həcmdə və sürətlə elmin yeni nailiyyətləri hesabına informasiyalaşdırılması yolları ilə təhsilin keyfiyyətinin artırılması;
- təhsilin informasiya cəmiyyətinin yeni texnologiyalarına, ilk növbədə İKT-yə istiqamətləndirilməsinin təmin edilməsi;
- təhsilin əhalinin bütün qruplarına şamil edilməsi.

Təhsildə yaradıcı başlanğıcın artırılması, kompüterin tətbiqi təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verən yeni informasiya təhsil texnologiyalar nəslinin yaranmasına gətirdi. Kompüterin təhsildə tətbiqi təhsilin ənənəvi metod və texnologiyalarının yenidən qurulmasının əsasını qoydu. Bu mərhələdə əsas rolu təhsil prosesinin idarə edilməsində tətbiq edilən kommunikasiya texnologiyaları oynayır.

Azərbaycanın təhsil sistemində İKT-nin tətbiqinə 3 mərhələni qeyd edə bilərik:

- başlanğıc, təhsil sisteminin təşkili, onun idarə edilməsi və informasiyanın saxlanılmasında kompüterin fərdi istifadəsi;
- müasir kompüter sisteminin İnternet və informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının yaradılması ilə əlaqəsi;
- gələcək yeni İKT-nin təhsil texnologiyalarına əsaslanması.

Biliklərə əsaslanmış iqtisadiyyatın təşəkkül tapdığı şəraitdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir. Tam əminliklə demək olar ki, bu gün qloballaşan dünyada ölkələrin rəqabət qabiliyyəti ilk növbədə onların İKT-dən səmərəli istifadəsi ilə müəyyənlənməklə formalaşır. İKT-nin təhsildə tətbiqi Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir.

Son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu dövr-

də təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilir ki, bu da ölkənin təhsil sahəsində aparılan islahatların sox vacib mərhələlərindən biri olmaqla təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına yönəldilmişdir. Təsadüfi deyil ki, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən İKT-nin 2012-ci illərə qədər cəmiyyətin müxtəlif sahələrində tətbiqi ilə bağlı Milli Strategiya qəbul olunmuşdur. Həmin siyasi kursun davamı olaraq Prezident İlham Əliyev tərəfindən də ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin artıq praktiki müstəvidə, bir konkret fəaliyyət planı çərçivəsində icra olunması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi, respublikamızda, ümumiyyətlə, informasiya cəmiyyətinin qurulması ilə əlaqədar “Elektron Azərbaycan Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Proqramın icrasından əldə olunan nəticələrin davam etdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nı (Elektron Azərbaycan) təsdiq etmişdir. Dövlət Proqramı dörd əsas istiqamət üzrə reallaşdırılır:

- telekommunikasiya və poçt infrastrukturunun və xidmətlərinin inkişafı;
- dövlət və yerli idarəetmə orqanlarında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və elektron xidmətlərin inkişafı;
- informasiya cəmiyyətinə keçid üçün şəraitin yaradılması;
- İKT-nin ixrac və rəqabətə davamlılığının gücləndirilməsi.

Dövlət proqramına təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, ədliyyə, vergilər və digər sahələrdə ayrı-ayrı dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilməsi planlaşdırılan ölkə əhəmiyyətli İKT layihələri daxil edilmişdir. Bununla yanaşı, cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrində də İKT-nin geniş tətbiqi üçün müxtəlif proqramlar qəbul olunur.

Cəmiyyətdə təhsilin missiyası, təhsilin üzərinə düşən vəzifələr çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, təhsilin qarşısındakı vəzifələrin həyata keçirilməsi, təhsilin bu günün tələblərinə cavab verməsi məqsədilə İKT mühüm vasitə rolunu oynayır. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən ilkin olaraq 2005-ci ilin avqustunda “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin informasiya kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” qəbul olunmuşdur. Həmin proqramın hədəfi orta ümumtəhsil məktəblərinin kompüterləşdirilməsi idi. Xüsusən də hər 29 şagirdə bir kompüterin düşməsi bu proqramın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri idi. Bu proqram çərçivəsində 2005-2007-ci illərdə 3693 məktəb 31677 kompüter, 1103 notebook proyektor dəsti, 2059 UPS, 2060 çap qurğusu və digər İKT avadanlığı, 28661 kompüter masası, 23346 stul ilə təchiz olunmuş, məktəblərdə 1722 kompüter sinfi yaradılmışdır. Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində hər 29 şagirdə 1 kompüter nisbəti təmin edilib. Halbuki, bu proqrama qədər göstərici 1000 şagirdə 1 kompüter nisbətində idi. Amma bildiyimiz kimi təkə kompüterləşdirmə ilə bu işləri bitirmək olmaz. Çünki informasiya cəmiyyətinin əlamətlərindən biri də bu kompüterlərin müasir şə-bəkə infrastrukturuna qoşulmasını təmin etməkdir. Ona görə də bu zərurət və əvvəlki görülmüş işlər nəzərə alınmaqla Prezident İlham Əliyev 2008-ci ilin iyun ayında “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqda Sərəncam imzalamışdır.

Dövlət proqramı qeyd olunan məsələlərin səmərəli və kompleks şəkildə həllinə yönəldilmişdir. Proqramın əsas məqsədi təhsilin bütün pillələrində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaların səmərəli tətbiqi və istifadəsi ilə vahid ümummilli təhsil mühitinin formalaşdırılması və bu zəmində əhalinin bütün təbəqələri üçün keyfiyyətli təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi, habelə ölkənin təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya olunması üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Məlumdur ki, təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri də müvafiq infrastrukturun inkişafıdır. Bu prosesdə NRYTH və Təhsil Nazirliyi yaxından əməkdaşlıq edərək, regionda analoqu olmayan “Azərbaycan Təhsil Şəbəkəsi”ni (AZEDUNET) yaratmışlar. Dövlət Proqramı çərçivəsində yaradılan AZEDUNET-in ölkəmizin təhsil sistemini vahid bir informasiya məka-

nında birləşdirmək məqsədi daşdığı vurğulanır. AZEDUNET-in əsas məqsədi ölkənin bütün təhsil ocaqlarını vahid yüksək sürətli İnternet şəbəkəsi çərçivəsində birləşdirməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: İKT, təhsil sistemi, informasiyalaşdırılma.

Ədəbiyyat

1. Nəcəfov Z.M. Milli innovasiya sistemlərinin əsasları. Bakı, elm, 2006.
2. İKT inkişafı. Hesabat. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi. Bakı, 2009.
3. Həsənova P.Ə. İnnovasiya fəaliyyətinin informasiya təminatı. AMEA-nın xəbərləri. Elm və innovasiya seriyası. 2009, №1.
4. Qasimov F.H. Azərbaycanda innovasiyanın vəziyyəti və onun inkişaf perspektivləri. AMEA Xəbərləri. Elm və innovasiya seriyası, 2009, №1.
5. Qasimov F.N., Həsənova P.Ə. Azərbaycanda təbii inhisarçılıq sferasında innovasiya fəaliyyəti. Bakı, 2010.
6. Həsənova P.Ə. Azərbaycanda qeyri-istehsal sahələrində təbii inhisarçılıq. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
7. Həsənova P.Ə. Dövlət idarəçiliyi sisteminin təkmilləşdirilməsində İKT rolu. AMEA Xəbərləri. Elm və innovasiya seriyası, 2011, №2.
8. Hüseynova A.D. Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili. Bakı, elm və təhsil, 2013.

NECESSITY AND CURRENT STATE OF THE USE OF ICT IN THE SYSTEM OF EDUCATION

After the restoration of state independence, fundamental reforms in the system of education were initiated in our country; reforms began in the sphere of two-level training of personnel, the structure of higher education, and so on.

One of the important features of the modern era is the informatization of all areas of life. This feature has also affected the education system. Therefore, the development of the information society also implies the use of ICT in the education system.

In the field of ICT application in the education system of Azerbaijan, various projects and activities are being prepared and implemented, which is an important feature of ongoing reforms in the country. In this regard, relevant state programs are adopted and implemented. Since, the education system has a special significance in society.

Keywords: ICT, system of education, informatization.

КОНЦЕПЦИЯ ОСОЗНАННОГО ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В КИТАЙСКОЙ ПЕДАГОГИКЕ

Любовь Калашник

Харьковский Национальный Педагогический Университет Имени Г.С.Сковороды,
Харьков, Украина
e-mail: kalashnik1979@gmail.com

Китай - одна из стран мира, играет значительную роль в современных региональных и глобальных процессах, и, в то же время, это и одна из древнейших цивилизаций мира. Нахо-

дья большинство исторического времени в культурной и политической изоляции от внешнего мира, Китай выстроил собственную систему жизни, мировосприятия, человеческих и государственных ценностей. В двадцатом веке эта страна удивила весь мир, когда за 20 неполных лет превратилась из бедного закомплексованного государства в одну из самых стран мира, оперирующую миллиардными активами, полноправного члена многих международных организаций. В XXI в., в условиях быстрого экономического роста китайской экономики, в стране на первое место выходят вопросы урегулирования социальной политики.

Больше всего в мире китаец ценит свою Родину, семью и домашний очаг, предпочитает свой язык, неохотно изучает чужие (необходимость изучения английского языка объясняется детям так: те, кто знают английский хорошо, могут поехать в другие страны и заработать больше денег, чем в Китае). Детей учат уважать и сохранять традиции, покупать в первую очередь вещи отечественного производства.

Патриотическое воспитание - важнейшая идея всей китайской педагогики. Оно, в наибольшей степени, основывается на понятии «китаецентризма». Все остальные виды воспитания в КНР сегодня рассматриваются через призму патриотического. Именно в качественном и целенаправленном патриотическом воспитании видят китайцы сегодня панацею от многих социальных проблем современного общества и государства: от решения проблемы «оттока мозгов» из страны до привития подрастающему поколению гигиенических навыков и идеи здорового образа жизни.

Концепция Осознанного патриотического воспитания строится на понятии осознанного патриотизма. В современной социологии и психологии на сегодняшний день различают два пути возникновения патриотических чувств у человека: эмоциональный и рациональный, первый из которых характеризуется такими компонентами, как влюбленность, восторженность, краткосрочность (если не подкрепляется новыми факторами, позволяющими удерживать это чувство в тоне), а второй – разумом, ответственностью и долгосрочностью [1].

Осознанный патриотизм - мотивированное объективными показателями (уровень экономического развития страны, достижения в области культуры и спорта, повышение благосостояния населения, растущее влияние КНР на международную политику и экономику и т.д.) чувство любви и гордости за свою страну. Именно осознанный патриотизм и является основной концепцией образования и воспитания в КНР сегодня. Однако, внедряя данную концепцию в жизнь, Китай ставит и государству в обязанность давать человеку реальные причины для гордости за свою страну и осознания ее преимуществ.

В связи с вышесказанным, целенаправленное патриотическое воспитание и формирование осознанного патриотизма является задачей системы профессиональной подготовки педагогических кадров в КНР: в главную обязанность учителя входит логически доказать преимущества КНР как государственного образования и современного китайского образа жизни по сравнению с другими странами и историческим прошлым. Задача профессиональной деятельности учителя в этом случае определяется как «направленность на формирование у ученика суммы знаний, позволяющих ему сознательно восхищаться своей Родиной, а уже потом - специфических знаний по предмету» [3].

Данный подход имеет глубокие исторические корни и официально берет свое начало в 8 в. н.е., когда философ, педагог и государственный деятель **Хань Юй** (768—824) в своих работах поставил учителю в обязанность **убедить** ученика, что Китай - наиболее прогрессивное, экономически развитое и логичное государственное образование, приводя при этом конкретные примеры. Можно сказать, что именно с этого периода и начался период господства в китайской педагогике Концепции Осознанного патриотизма, которая пришла на смену Эмоциональному патриотизму, где основным методом воспитания был постулат, что «Китай – единственное пригодное место для проживания людей, так как за Великой Китайской Стеной

нет воздуха и территории те населены страшными монстрами» [2].

Также патриотическое воспитание является, по мнению китайских педагогов, действенным механизмом решения многих социальных проблем, так как через систему образования есть возможность целенаправленно формировать в гражданах определенные воззрения, качества личности, ценности и т.д. Схематично данный процесс можно представить следующим образом:

Таким образом, контентное наполнение патриотического воспитания, как и сама трактовка понятия «патриотизм», не является константным, напрямую связано с потребностями государства в данный исторический период и тем госзаказом, которое оно выставляет. К примеру, в эпоху Юань (1271—1368 гг.; период воцарения монгольской династии, которая пришла на трон Китая путем военного захвата китайских территорий) патриотизм понимался как любовь к Китаю, неприятие всего не китайского, уничтожение врага как проявление любви к Китаю. Эпоха Западная Хань (206 до н. э.-220 н. э.) характеризуется становлением конфуцианства как государственной идеологии; поэтому и патриотизм в то время определялся как «строгое соблюдение конфуцианских традиций и ритуалов». В Период Сражающихся Царств (476 – 221 гг. до н.э.), который был в Истории Китая эпохой феодальной раздробленности и междоусобиц, патриотизмом называли верность долгу, соблюдение воли Императора. А в период последней китайской династии – Цин (1644-1912) - характеризовавшейся политической самоизоляцией Китайского государства и тотального обнищания - способностью позаботиться о себе и не отягощать государство.

На сегодняшний день проблемы и вопросы патриотического воспитания являются весьма актуальными в мировой педагогической теории и практике. Рассматривая разные аспекты феномена патриотического воспитания, параллельно в научно-педагогической литературе используются следующие термины: патриотическое воспитание, гражданско-патриотическое воспитание, военно-патриотическое воспитание, национально-патриотическое воспитание, гражданское воспитание (citizenship education), морально-патриотическое воспитание и т.д., что только доказывает комплексность феномена и дает возможность междисциплинарных исследований в данном направлении.

Ключевые слова: Китай, патриотизм, патриотическое воспитание, образование, воспитание.

Литература

1. Томилина С.Н. Современный патриотизм: сущность и проблемы, Научный журнал КубГАУ, 2015, № 110 (06), С.1-11.
2. Цуй Х. Концепции развития китайского образования в современных условиях, Хунхай Цуй, Трансграничье в изменяющемся мире: Россия – Китай – Монголия (18-20 октября 2006

г.): Материалы Международной науч.-практич. конф. Чита: ЧитГУ, 2006, С. 71-75.

3. Чжань Цан. Подготовка будущих учителей к проведению мероприятий по патриотическому воспитанию в ВУЗах КНР. – А-реф., кандидата педагогических наук 13.00.04, профессиональная педагогика. Харьков, 2016, 19 с.

THE CONCEPT OF RECOGNIZED PATRIOTIC EDUCATION IN CHINESE PEDAGOGICS

This article presents the view of modern Chinese pedagogical science on the problem of patriotism and patriotic education, which is reflected in the Concept of Conscious Patriotism. This view of Chinese pedagogy is fixed with the country legislatively and is the main one for solving the social and humanitarian conflicts of modern Chinese society, as well as the task and purpose of the education and upbringing system in the country

Keywords: China, patriotism, patriotic education, education, upbringing.

TECHNOLOGY EDUCATION IN SCIENCE AND ART CENTERS (BILSEM) IN TURKEY

Selcan Kayahan¹, Urfat Nuriyev²

¹Ministry of Education, Ankara, Turkey

²Ege University, İzmir, Turkey

Introduction. Gifted student is one who learns faster than his peers, is ahead in capacity with respect to creativity, art, leadership, possesses special academic ability, understands abstract ideas, likes to act independently in his areas of interest and performs at a high level [3]. Turkey is a state which have a responsibility in the field of education in accordance with United Nations Universal Declaration of Human Rights ND Children's Rights Convention [4]. In accordance with international conventions, children in Turkey receive training according to different abilities, interests and needs. The process of diagnosis and training of gifted students is carried out by the Ministry of National Education. Students who are identified as gifted students are also trained in non-school hours in the BILSEM, which is also affiliated to the Ministry of National Education. Gifted students benefit from four training programs in BILSEM: Support Program, Individual Talent Recognition Program, Special Talent Development Program, Project Production and Management Program.

1. Intelligence

Intelligence is a concept that has been explored by scientists for many years and made various definitions. Intelligence is the ability to learn according to the educators, the ability to adapt to the environment according to biologists, and according to psychologists, the ability to reach the conclusion by reasoning [7]. While Dağlıoğlu (1995) describes intelligence as a complex ability of the human brain, Tunçdemir (2004) states that family structure is also important along with inheritance and environmental factors in intelligence development [6].

There are several factors that affect intelligence. Some of these factors are hereditary factors and environmental factors.

According to Akboy [1], the child's intelligence can overcome the effects of the environment.

The more intelligent the child is, the less the effect of the circumference.

Several different studies have been conducted to measure intelligence and various intelligence tests have been developed. Cansev (1982) states that intelligence can not be measured with certain lines, can only be divided into sketchy parts, and is not an unchanging number [6]

The Wechsler Intelligence Scale for Children (WISC-R) is widely used today, especially in diagnosing superior ability. Turkey also in the process of identification of gifted students is the most widely used intelligence test WISC-R.

2. Who are Gifted Students?

The US Educational Commission's proposed definition of gifted children is as follows [2] "Due to their distinguished talent, they are sufficient to do high-level work, they are children determined by the professionals known to the field. These are the children who need differentiated education programs and services beyond normal school programs so that they can contribute to themselves and the community. These children demonstrate high success in the integrity of one, some, or a combination of the areas involved and have hidden powers."

According to Renzulli et al. [5], gifted talent emerges with blending of creativity and motivation with an above-average ability. According to Renzulli (1986), superior intelligence or superior ability arises from the interaction of three basic elements of human structure [6]:

- 1- To be above average in general intelligence development, to have a capability above normal (talent).
- 2- The ability to approach the problems from different angles and produce creative solutions (creativity).
- 3- Having a high motivation that can take a job from top to bottom (motivation).

3. Technology Education in Science and Art Centers

When the educational understandings of the Millennium age are examined, it can be seen that the STEM education is in an important position. STEM is an acronym consisting of the initials of the words Science, Technology, Engineering and Mathematics. At the core of STEM education is the use of different disciplines together, the preparation of projects is transformed into a production and transformed into a living. The maker is the individual who thinks, thinks, realizes, produces and shares with the 'Do It Yourself' culture. With STEM-focused interdisciplinary training, students develop themselves in multidisciplinary areas such as reasoning, problem solving, and three-dimensional thinking. Thus, the concentration increases, visual and auditory attention develops. They learn to go after their curiosity and not to be afraid to try. In addition, their ability to express themselves and their social skills develop.

When the curriculums of Science and Art Centers are examined, it is seen that technology-oriented education is done in almost all disciplines. In Computing Technologies and Software course, robotic coding and 3D design training, which are accepted from the millennium skills in the Support Program groups, are predominant. In addition to these trainings, robotics and 3D design studies continue in the Individual Ability Awareness groups, there are also programming lessons that develop students' algorithmic thinking skills. Students in the Special Ability Development Program perform programming work with popular microcontrollers (Arduino vs.) as well as these studies. Students in the Special Ability Development Program perform programming work with popular microcontrollers (Arduino) as well as these studies.

Apart from the Information Technologies and Software lessons, which are aimed at learning the use of technology in the BILSEM, there is also the use of technology in other courses. Coding training is given in Technology and Design courses, and designs made in computer environment can be modeled and produced. In mathematics courses, geometry studies are done in 3D design programs and mathematical studies are done with various programming languages. Microcontrollers are programmed in Science and Engineering (Physics, Chemistry, Biology) courses. In music lessons,

composing works are done with computer programs. In Visual Arts lessons, products are presented in electronic environment through graphic tablets and drawing programs.

Conclusions. Gifted students need special education programs. They are also considered as individuals who can play an important role in the future of a country. For this reason, they need to be trained specially. The correct use of technology in 21st century education is considered important. Science and Art Centers in Turkey in the field of education gifted students' educational programs according to the millennium, world trends are implemented following a technology education.

Keywords: Gifted Students, Art and Science Centers, Technology Education.

References

1. Akboy R. 2000, Eğitim Psikolojisi, Mikro Yayınları, Konya.
2. Davaslıgil Ü., 1990, Üstün Çocuklar, Yaşadıkça Eğitim, Ekim-Kasım-Aralık 1990, sayı 13.
3. MEB, 2016, Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi, http://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2016_10/07031350_bilsem_yonergesi.pdf
4. Gökdemir S., 2017, Ülkemizde Özel Yetenekli Öğrencilerin Tanılama Sürecinin Öğretmen Veli Ve Öğrenci Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
5. Renzulli J.S., Smith L.H., White A.J., Callahan C.M., Hartman R.K., Westberg K.L., 2002, Scales For Rating The Behavioral Characteristics Of Superior Students, Mansfield Center, CT: Creative Learning Press.
6. Uzun A., 2006, Üstün Veya Özel Yetenekli Öğrencilerin Sosyal Bilgiler Dersine İlişkin Tutumları İle Akademik Başarıları Arasındaki İlişki, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
7. Yıldırım İ., 2003, Bireyi Tanımlama Teknikleri, Psikolojik Danışma ve Rehberlik, Pegem A Yayınları, Ankara.

ÖYRƏDİLMƏSİ VƏ ÖYRƏNİLMƏSİ PROBLEM OLAN XARİCİ DİLLƏR

Könül Məmmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: konulrahimova@inbox.ru

Məqalənin başlığından yola çıxaraq bildirmək istərdim ki, xarici dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsi bir sıra amillərdən aslıdır. Məsələn, xarici dilin öyrədilməsinin zaman və məkanından, xarici dili öyrədən ixtisas hazırlığından, onun dil öyrənənlərinin ana dilini bilib-bilməməsindən, onun yaddaşının möhkəmlik dərəcəsi, diqqətinin davamlılığından, zəhmətsevərliyindən və s. bu kimi insani keyfiyyətlərdən aslıdır. Demək, hər hansısa bir xarici dilin öyrədilməsində seçilən metod, fikri potensial imkanlardan, yaddaşın möhkəmlik dərəcəsi, diqqətin davamlılığı, zəhmətsevərlik kimi amilləri hökmən nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə, öyrədilən hər hansı xarici dil sahəsində eləcə də onun qrammatikasının tədrisində tələb olunan nəticəni əldə etmək mümkün olmaz. Hər bir işdə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün müəyyən bir strategiya olduğu kimi, xarici dillərin qrammatikasının tədrisinin də özünəməxsus strategiyası var.

Hər hansı bir xarici dilin qrammatikasının tədrisi strategiyası 2 başlıca məsələni əsaslı şəkildə

ehtiva edir.

- 1) Xarici dilin qrammatikasını öyrətmək
- 2) Xarici dilin qrammatikasını öyrənmək

Birinci halda, yəni xarici dilin qrammatikasını öyrətmək prosesində əsas vəzifə həmin xarici dili öyrədən müəllimin üzərinə düşür. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün o hər şeydən öncə tədris etdiyi xarici dilin qrammatikasını kamil bilməli və onu anlaşılıq bir tərzdə şagirdlərə və ya tələbələrə izah etməlidir. Bu xarici dillərin qrammatikasının öyrədilməsi və öyrənilməsi strategiyasında keçilməli olan vacib və ilkin mərhələdir. Bu öyrətmə prosesində müəllimin qarşısında duran bir neçə məsələlər var. O məsələlərdən biri də, izah edilmiş qrammatik qaydanın şagirdlər və ya tələbələr tərəfindən nə dərəcədə mənimsənilməsini aşkarlamaqdan ibarətdir. Bunun üçün müəllim əldə olan dərsliklərdən, dərs vəsaitlərindən və ya öyrətdiyi qrammatik qayda əsasında özünün hazırladığı, tərtib etmiş olduğu çalışma və tapşırıqlardan istifadə edərək şagirdlərin və ya tələbələrin tədris olunan qrammatik qaydanı nə dərəcədə öyrənmiş olmalarını müəyyənləşdirməlidir. Bu işi görmək üçün isə müəllim üç məsələni aydınlaşdırmalıdır:

1) Şagird və ya tələbə tədris edilmiş qrammatik qaydanı, mətni oxuyarkən formaca yazılı nitqdə və eşidərkən şifahi nitqdə tanıya bilirmi?

2) Şagird və ya tələbə öyrədilmiş qrammatik formanın ifadə etdiyi mənanı başa düşübümü, onu özününküləşdirə bilirmi?

3) Şagird və ya tələbə öyrədilmiş qrammatik qaydanı nitqində (həm şifahi, həm də yazılı formada) praktik olaraq işlədə bilirmi?

Əgər müəllim yuxarıda qoyulmuş bu üç suala müsbət cavab tapa bilirsə, demək o öyrətdiyi qrammatik qaydanın tədrisində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmuşdur. Əks təqdirdə, qrammatik qaydanın tədrisi yarımçıq, formal xarakter daşıyır və xarici dillərin tədrisində ona verilən tələbi yerinə yetirə bilməz.

Bu mərhələni başa vurduqdan sonra isə xarici dillərin öyrənilməsində ikinci mərhələ başlanır. Bu mərhələdə demək olar ki, məsulliyətin böyük bir hissəsi başlıca olaraq bəlkə də bütövlükdə şagirdlərin və tələbələrin üzərinə düşür. Deyə bilərik ki, burada hər şey xarici dili öyrənəndən asılı olur. Hətta, belə bir deyim də var. Deyirlər: “Xarici dili öyrətmirlər, onu öyrənirlər.” Bu deyim dil öyrənmək işində onu öyrənənin üzərinə nə dərəcədə böyük məsuliyyət düşdüyünü bir daha sübut edir.

Bir anlığa təsəvvür edin ki, xarici dilin öyrədilməsində müəllim xarici dilin qrammatikasını öyrətmə prosesini kifayət qədər yüksək səviyyədə keçib, hansısa bir qrammatik qaydanı kifayət dərəcədə izah edib, amma dil öyrənən şəxs istər şagird, istərsə də tələbə həmin keçilən qaydanı öyrənmir, onu yadda saxlamağa, onu praktik olaraq nitqində işlətməyə səy göstərmir. Bu halda müəllim nə etməlidir, izah etdiyi qrammatik qaydanı şagirdə və yaxud da tələbəyə necə öyrətməlidir? Əlbəttə ki, bu sualın cavabı yoxdur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, xarici dilin öyrədilməsində və öyrənilməsində öyrədənin öz vəzifəsi və məsuliyyəti, öyrənənin isə öz vəzifəsi və məsuliyyəti var. Hətta xarici dili öyrənmək prosesində demək olar ki, başlıca vəzifə və əsas məsuliyyət onu öyrənənlərin üzərinə düşür. Dil öyrənən öyrənmək istəmirsə onu heç bir müəllim öyrədə bilməz.

Professor Oruc Türksevər Musayev bildirir ki, xarici dillərin öyrənilməsi prosesində istisna halların mövcudluğu danılmazdır. Belə ki, müəllim nəzarəti olmadan, yol göstərən amil olmadan da bəzi insanlar xarici dil öyrənməkdə onu öyrənənin arzusu, istəyi, qarşısına qoyduğu məqsəd həlledici amillərdir və demək olar ki, əsas şərtlərdir.

Hər hansı bir xarici dili o cümlədən də onun qrammatikasını öyrənmək işində öyrənən başlıca onu öyrədən isə köməkçi amildir. Xarici dili öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuş, bu yöndə uğurla irəliləmək və müvəffəqiyyətlə bütün mərhələləri keçmək istəyən hər bir şəxs bu sadalanan amilləri nəzərə almalı və ona ciddi şəkildə əməl etməlidir. Əks təqdirdə, uğur qazanmaq çox çətin bir məsələyə çevrilə bilər.

Açar sözlər: qrammatika, kommunikasiya, xarici dillər.

Ədəbiyyat

1. Oruc Türksevər Musayev: English grammar: Baku, 2009.
2. Ur. P. A course in Language Teaching Cambridge: Cambridge University Press 2012.
<http://www.freepatentsonline.com/article/College-Student-Journal/10965814.html>

FOREIGN LANGUAGES WITH LEARNING AND TEACHING PROBLEMS

The article deals with the problem of teaching and learning foreign languages. Today the main goal of teaching and learning foreign languages is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of learning is based on students' skills. Some students want but some of them do not want to learn more. That is why trying to teach everything is not only way out. Special attention should be paid to preparing materials and activities for learners in order to make them pay attention to the learning process.

Keywords: grammar, communication, foreign languages.

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Лала Мамедова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан
e-mail: lala.mamedova.15@mail.ru

Одна из серьезнейших проблем обучения русскому языку – резкое падение интереса обучаемых к русскому языку и, как следствие, снижение грамотности. Поэтому нет более важной и в то же время более сложной задачи, стоящей в настоящее время перед современной дидактикой и перед каждым преподавателем, чем задача формирования у обучаемых положительной устойчивой мотивации к учебной деятельности, такой мотивации, которая побуждала бы их к упорной, систематической учебной работе.

В современной дидактике мотивация обучения является неотъемлемым компонентом учебно-воспитательного процесса. Процесс формирования мотивационной сферы деятельности обучаемых управляем, и у каждого обучаемого можно сформировать нужную положительную устойчивую мотивацию к учебной деятельности. Перед методикой преподавания русского языка в национальных группах стоит проблема изыскать резервы мотивации в содержании и методах обучения. Н.М. Шанский называет среди частных лингвистических проблем «выявления занимательных стимулирующих форм и приемов обучения, которые основывались бы на внутренней занимательности русского языка как лингвистического явления и учебного предмета, и установление их сравнительной методической продуктивности» [5]. Цели, потребности и мотивы, составляющие мотивацию учебной деятельности, побуждают человека овладевать знаниями, способами познания, сознательно относиться к учению, быть активным в учебной деятельности.

В педагогике проблема мотивации наметилась довольно давно. Еще К.Д. Ушинский отмечал, что в процессе обучения нельзя останавливаться лишь на возбуждении непосредственного интереса к знанию, а следует заботиться о дальнейшем внутреннем развитии стремления

к познанию [4]. Преподаватель, чтобы увлечь своим предметом аудиторию, обычно старается подобрать к теме наиболее интересный языковой материал, изложить её как можно ярче, эмоциональнее, вызывая у студентов удивление, любопытство, внимание к своему рассказу. У обучаемых появляются заинтересованность, ощущение нужды в коммуникативной деятельности на русском языке, представление о необходимости выполнения речевых операций и действий, желание работать в соответствии с коммуникативной задачей. Такие осознанные переживания являются мотивационным состоянием. В их основе должно быть целенаправленное стремление удовлетворить коммуникативную потребность, которая будет тем сильнее, чем более значимой для обучаемых будет коммуникативная задача. Удовлетворенность от участия в общении на уроке вызывает устойчивый интерес к речевой деятельности на русском языке. Такой механизм формирования мотивации в условиях учебной деятельности В.Г. Асеев называет путем педагогического воздействия «снизу вверх» [1].

Механизм формирования мотивации «сверху вниз» заключается в предъявлении обучаемым эталонов побуждений, целей, идеалов, которые должны быть сформированы у студентов. Эти эталоны могут постепенно превратиться из внешне понимаемых во внутренне принятые и реально действующие. Например, осознав, что знание русского языка необходимо, чтобы стать хорошим бухгалтером, менеджером, маркетологом, студент постепенно научится проявлять определенные волевые усилия, чтобы овладеть операционными умениями согласования и управления, конструирования предложений и текста, а также другими умениями и навыками.

Созданию у всех студентов одинакового уровня мотивации на занятиях по русскому языку как иностранному будут способствовать: работа с текстом, речевые ситуации и ролевые игры, построенные на его основе.

Использование текста как образца в процессе овладения иноязычной речью должно побуждать к определенному виду речевой деятельности. Текст воспроизводится на занятии с целью обучения продуктивной речевой деятельности на изучаемом языке, поэтому воспроизведение должно носить творческий характер, а не быть механическим пересказом.

Организация на базе текста коммуникативных упражнений, требующих участия в них целого коллектива студентов, стимулирует интеллектуальный рост студента, воспитывает черты коллективизма, активную жизненную позицию. Педагогическое руководство деятельностью студентов на занятии русским языком как иностранным – это постоянное создание благоприятных условий для формирования мотивации в овладении русской речью. Речевые упражнения могут быть построены на вычленении из текста ситуативно обусловленных диалогов, их разыгрывании в лицах, передаче содержания исходного текста в различных речевых ситуациях, анализе поступков персонажей текста, обосновании своего мнения, вызванного текстовой информацией. Эти и другие варианты упражнений имитируют естественную коммуникацию.

Пути формирования положительной устойчивой мотивации учебной деятельности студентов разные. Для становления такой мотивации следует использовать не один путь, а все пути в определённой системе, в комплексе, ибо ни один из них сам по себе, без других, не может играть решающей роли в становлении мотивации всех обучаемых. То, что для одного – решающее, для другого – не может быть.

И, самое главное, повышению мотивации обучения способствует неудовлетворенность преподавателя шаблонностью в учебном процессе, стремление находить в ней свои оригинальные подходы, отвечающие его личностным качествам, обоснованно и компетентно вносить усовершенствования в формы, методы, средства обучения и воспитания обучаемых.

Ключевые слова: учебная мотивация, методы обучения, языковой материал, учебная деятельность, коммуникативная деятельность.

Литература

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. М.: Мысль, 1976.
2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы – СПб.: Питер, 2000, 512 с.
3. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции, Москва, 1971.
4. Ушинский К.Д. Собр. соч. в 11 т., М - Л.: АПН РСФСР, 1950, т.8.
5. Шанский Н.М. Русская лингводидактика и языкознание. РЯШ, 1976, N.6.

FORMING OF POSITIVE EDUCATIONAL MOTIVATION ON THE LESSONS OF RUSSIAN

The necessity of forming of motivation in teaching of Russian is examined in the article. It registers in the article, that motivation in teaching of modern didactics is inalienable part of educational process. A process of educating of motivation of students is a management process, and for every student it is possible to form positive motivation in educational activity. There is a great number of methods by which teacher can create positive motivation for teaching. For this purpose it is necessary to use by not only one but also a few methods in a complex.

Keywords: educational motivation, teaching methods, linguistic material, educational activity, communicative activity.

TƏLİM PROSESİNDƏ SİNERGETİK YANAŞMANIN TƏTBİQİ

Günay Nəzərova

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gunaynazarova93@gmail.com

Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası və pedaqoji innovasiyalar sahəsində müxtəlif məktəblərin, novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşmə, ümumiləşmə və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə “sinergetika” anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə sinergetik yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Sinergetika (yunanca-synpergetikos birgə razılaşıdırılmış fəaliyyət göstərən) XX əs-rin 70-ci illərində elmi tədqiqatların fənlərarası istiqamətidir. Bu istiqamətin əsas vəzifəsi müxtəlif təbiətli: fiziki, bioloji, texniki, iqtisadi, sosial və s. sistemlərdə özünütəşkil prosesləri əsasında duran ümumi qanunauyğunluqların və prinsiplərin dərk edilməsidir. Sinergetikada özünütəşkil altında tarazlıqdan uzaq vəziyyətdə olan mürəkkəb qeyri-xətti dinamik sistemlərdə makroskopik qaydaya salınmış zaman-məkan struktur-larının yaranması prosesidir. Bu proses bir daha sübut edir ki, xüsusi böhran nöqtələrinin (necə deyərlər bifurkasiya nöqtəsi) civarında sistemin davranışı qeyri-sabit olur. Axırınıcı onu göstərir ki, bu nöqtələrdə sistem ən əhəmiyyətsiz təsirlərin altında, yaxud da fluktasiya (qərarlılıq, dəyişkən) sayəsində öz vəziyyətini köklü surətdə, keyfiyyətcə dəyişə bilər. Bu keçid çox vaxt xaosdan nizamın yaradılması kimi səciyyələndirilir. Sinergetika müxtəlif nizamların (qaydaların) qeyri-sabit iyerarxiyasını - onların ardıcılığı ilə nəzərdən keçirir. Bu kontekstdə sinergetika qeyri-sabitlik (qeyri-dəyanıqlıq, qeyri-davamlılıq da demək olar), nizam parametrləri və tabeçilik prinsipi kimi anlayışların köməyi ilə daha geniş sistem siniflərini onların təkamülünün xaosdan nizamə və əksinə ssenarilərini əhatə edir.

Sinergetika, ümumi halda, ətraf aləmin öyrənilməsi və müvafiq dəyişikliklərin aparılması, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemidir. İstehsal sferasında texnoloji yanaşma materiallar istehsalı sənayesində el-min son nailiyyətlərinin tətbiqi nəticəsində keyfiyyətli maddi nemətlər istehsalı üçün tətbiq olunan texnologiyaları özündə cəmləşdirir.

Təlim prosesində sinergetikanın və sinergetik yanaşmanın tətbiqi sosial fəaliyyətdə yeni strateji inkişaf istiqaməti olub, böyük elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqoji sinergetika mahiyyət etibararı ilə təlim-tərbiyə prosesinin layihələşdirilməsinin sistemli metodu kimi səciyyələndirilir. Pedaqoji sinergetika prosessual kateqoriya kimi bilavasitə müəllimin və şagirdin fəaliyyəti ilə, təlim və tərbiyənin strukturu, vasi-tələri, metodları və s. ilə bağlıdır. Pedaqoji sinergetikada təlim və tərbiyə prosesinin ayrı-ayrı vəzifələri – məqsədyönlülüyü və optimallığı müəyyən edilir, bütün metodik vasitələr kompleks şəkildə dəyərləndirilir, onların təhsilin məzmununa, şagird kontingentinin səviyyəsinə və pedaqoji sinergetikanın nəticələrinə nə dərəcədə adekvat və məzmunca səmərəli olması açıqlanır. Bu mənada da təlim prosesində pedaqoji sinergetikanın nəticələrinin nə dərəcədə səmərəli olması başlıca meyar hesab olunur.

Pedaqoji sinergetika müəyyən elmi-pedaqoji və metodik aspektlərdən təhlil edilərkən bu strukturda aşağıdakı cəhətlər ayırd edilməlidir:

- a) pedaqoji sinergetikanın konseptual əsası;
- b) təhsilin məzmunu:
  - ümumi və konkret;
  - təlim metodlarının məzmunu;
- c) professional hissə:
  - təlim prosesinin təşkili;
  - şagirdlərin tədris fəaliyyətinin metodları və formaları;
  - müəllim işinin metodları və formaları;
  - materialın mənimsənilməsi prosesinin idarə olunması sahəsində müəllimin fəaliyyəti;
  - tədris prosesinin diaqnostikasını kimi cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi.

Hər bir pedaqoji sinergetika müəyyən elmi-fəlsəfi, psixoloji, didaktik və sosial-pedaqoji konsepsiyaya əsaslanmalıdır, müvafiq pedaqoji proses konkret bir məqsəd əsasında elmi-metodik səviyyədə layihələşdirilməlidir. Bunun üçün müəllim və şagirdin konkret fəaliyyəti dəqiq proqnozlaşdırılmalı və sinergetikanın məzmunu ilə professional hissə bir-birinə adekvat olmalıdır.

Son illərdə təbiət elmləri çərçivəsində öyrənilən qeyri-xətti proseslərdə sinergetika (özünü-təşkil) adını almış yeni elmi istiqamət yarandı.

Özünü-təşkil ideyasının yeniliyi konseptual-metodoloji özünüinkişafla bağlıdır, yəni, müxtəlif sistemlər seçilməklə şagirdin qabiliyyəti enerji axını hesabına deyil, informasiya, maddi resurslardan istifadə həm xarici, həm də onların daxili imkanları hesabına aparılır. Aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, sinergetikanın metodologiyası cəmiyyət kimi mürəkkəb, qeyri-xətti, açıq sistemlərin, o cümlədən, cəmiyyətin təhsil də daxil olmaqla müxtəlif yarım sistemlərin dərki üçün geniş imkanlar açır [2, s.42].

Bu gün sinergetikanın təhsil sferasına doğru irəliləyişin nəticəsi olaraq təhsil prosesinin sinergetikliyi haqqında ideyalar meydana çıxmışdır. Təhsil ideyasının başlanğıc nöqtəsi sinergetiklik olduğu halda, təhsildə pedaqoji sinergetik yanaşma pedaqoji proses kimi başa düşülür.

Pedaqoji sinergetika dedikdə, məzmunu pedaqoji sistemlərin özünü-təşkil nəzəriyyəsinə, prinsiplərində və qanunauyğunluqlarında əks olunmuş pedaqoji bilik sahəsi nəzərdə tutulur.

Pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən özünü-təşkil nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı aspektləri V.A.Arşinovun, V.Q. Budanovun, E.N.Knyazevanın və S.P.Kurdumovun, N.M.Talançukun, F.Qurbanovun, M.Nəzərovun və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu tədqiqatlarda «təhsil sinergetikası»nın əsası qoyulub, sinergetik yanaşmanın qanunauyğunluğu təhlil edilmiş və əsaslandırılmışdır ki, təhsil fəaliyyəti

yətində üstünlük sinergetik yanaşmaya əsaslanır, təhsil fəaliyyətində bu üstünlük stimullaşdırıcı və ya məcbureddici təsir subyekti olan insanın həm özü ilə, həm də başqaları ilə əməkdaşlıq şəraitində özünütəhsil, özünütəşkil, özünüidarə, özünüinkişafa əsaslanır.

Bir çox tədqiqatlar sinergetik məsələlərə həsr olunsa da, «pedaqoji sinergetika», «sinergetik yanaşma» kimi anlayışlar pedaqogika sahəsində birmənalı qarşılanmır və hələki işlənmə mərhələsindədir [3, s.14].

Bundan əlavə, sistemli olaraq xassələri dəyişən (pedaqoji), pedaqoji fəaliyyət sahəsində müəllimin şəxsi həssaslığı, yeniliklərin tətbiqi üçün onlara şərait yaradılması (imkan verilməsi), fəal, məqsədyönlü, sərbəst istifadə, özünüinkişaf və s. yönəlmiş daxili qüvvələrin motivlərinin aktuallaşdırılması imkanları indiyədək tətbiq edilməmişdir.

Təhsildə təcrübə əsasında toplanmış problemlərə əsasən, aşağıdakı ziddiyyətlər ortaya çıxır:

- 1) Sinergetik yanaşma və onun həyata keçirilməsi zərurəti arasında ziddiyyətlər;
- 2) Müəllimin pedaqoji fəaliyyət sahəsində kifayət qədər hazırlanması ilə pedaqoji sinergetikanı əsas konseptual əsasları arasında ziddiyyətlər;
- 3) ənənəvi səthi düşüncəli təfəkkürlə xətti və qeyri-xətti təfəkkür arasında ziddiyyətlər;
- 4) təlimin həyata keçirilməsi haqqında bəyannamələrin və şəxsi oriyentasiyaların arasında səmərəli texnologiyaların olmaması;
- 5) müasir təhsil sistemi ilə klassik elm, təhsil, onun məzmunu arasında hər cür variantiv və açıq model olmalıdır;
- 6) insan ilə dünya arasında inteqrasiya və differensiasiyanın nəzərə alınaraq işlənilməsi;
- 7) təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin forma və metodları ilə təhsilalanların imkan və tələbatları arasındakı ziddiyyətlər.

Beləliklə, pedaqoji sinergetika probleminin, işlənməsində müəllimin fəaliyyəti, onun nəzəri və praktik əhəmiyyəti, bu problemin həllində sinergetik yanaşma üçün kifayət qədər elmi-metodik zəmin olduğu müəyyənləşdirilib.

Sinergetik yanaşma təhsildə fənn biliklərini tam və yüksək keyfiyyətdə əldə etməyə, gələcək mütəxəssislərin peşəkar təşəkkülü və peşəkar uyğunlaşması nəzərə alınmaqla onların tədris intizamının yaradılmasına, sonra müxtəlif fənlərarası əlaqələrə innovativ yanaşmanı təmin etməyə imkan verir.

Açar sözlər: sinergetika, pedaqoji sinergetika, təhsil, özünütəşkil, özünüinkişaf.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov F. Elmə sinergetik yanaşma. Elm nəşriyyatı, Bakı, 2005, 364s.
2. Nəzərov M. Pedaqoji fəaliyyətə sinergetik yanaşmanın aktuallığı haqqında, ABU-nun xəbərləri (Pedaqoji və psixoloji elmlər seriyası), ABU, 2008, Bakı, №4, s. 40-45.
3. Nəzərov M., Quliyev N. Pedaqoji fəaliyyətin təşkili prosesində sistemli-sinergetik yanaşmanın əsas cəhətləri, Sivilizasiya jurnalı, BAU, Bakı, 2015, № 5, s.11-16.
4. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировоззрение: диалог с Пригожиным, Вопр. филос., 1992, №12, с. 12.
5. Хакен Г. Синергетика. Москва, Мир, 1980.
6. Шевелева С.С. Открытая модель образования (синергетический подход), Москва, ИЧП. Издательство “Магистр”, 1997, с. 48.
7. Таланчук Н.М. Системно-синергетическая философия как методология современной педагогики, Магастр, 1997, СВ, с. 32-41.

THE SYNERGISTIC APPROACH OF URGENCY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

The article deals with the actuality of the synergetical approach in the process of education, a number of the educational system including realization of the synergetical approach in the teaching activity, considering such factors as self-discipline, self-development, creativity and non-standard thinking, management and self-control, renewal of form and methods of teaching.

Keywords: synergetics, pedagogical synergetics, education, self-discipline, self-development.

MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNİN MÜASİR TIPLİ İKT AVADANLIQLARI İLƏ ƏVƏZ EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ YENİ ADDIMLAR

Sevinc Nuriyeva

Bakı Qızlar Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: nuriyevasevinc1@gmail.com

İnsan inkişafı nəzəriyyəsinin mərkəzində insanların azad seçimi anlayışı dayanır. Qlobal və yerli iqtisadi, sosial və mədəni inkişafın əsas məqsədini məhz insan həyatının keyfiyyətinin artırılmasında görünən bu yanaşma insanlara lazım olan ən zəruri üç seçimi belə müəyyən edir:

- uzun və sağlam həyat sürmək;
- istədiyi biliklərə yiyələnmək;
- ləyaqətli həyat üçün zəruri olan ehtiyatları əldə etmək [1].

Yuxarıda qeyd olunan seçimlər cinsi, yaşı, maliyyə durumu, dini, milli və sosial statusundan asılı olmayaraq hər insan üçün təmin olunmayıncə, real insan inkişafına nail olmaq qeyri-mümkündür.

Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur. Əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və 20 ildən çox davam edən dövlət müstəqilliyimiz işıqlı sabaha yol açdı, bu dövlətçiliyin və müstəqilliyimizin qorunmasında böyük rol oynayan dövlət başçımız İlham Əliyevin rəhbərliyi altında yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

Bu gün müstəqil dövlətin və yeni mərhələnin önəmli məsələlərindən biri də ölkəmizdə real insan inkişafına nail olunması uğrunda yuxarıda sadalanan üç əsas seçimin hər birisinin həyata keçirilməsi məsələsidir. Bu istiqamətdə aparılacaq işlərdən biri və ən önəmlisi ölkəmizdə təhsilin səviyyəsinin və keyfiyyətinin artırılmasıdır. Məhz təhsil hər bir xalqın inkişafının xəzinəsidir. “Savadsız xalq – meyvəzsiz ağaca bənzər”. (Atalar sözü)

Bu günki təhsilimizin həm yüksək nailiyyətləri, həm də özünəməxsus çatışmazlıqları vardır. Müasir Azərbaycan məktəblərinin çoxu yenidən əsaslı təmir olunmuş və yeni məktəb ləvazimatları, o cümlədən, elektron kommunikasiya sistemi ilə təmin olunsalar da, bu, hələ təhsilin yaxşılaşdırılmasına doğru atılan ilk addımlardır. Bu sahədə aparılan işlərdən biri də sinif otaqlarının çoxunda elektron lövhələrin qurulmasıdır. Lakin bu lövhələrlə iş bir çox müəllimlər tərəfindən aparılmır. Buna həmin lövhələrin ötürdüyü şüalar və elektrik enerjisindən istifadə əsas səbəb kimi göstərilə də, digər səbəb bəzi müəllimlərin təəssüf ki, hələ də bu lövhələrdən istifadə qaydasını bilməməsidir.

Təhsilimizdə olan çatışmazlıqlardan biri də dərsləklərdir. Müasir məktəb dərsləkləri həcmələrinə

və miqdarına görə təəccüb doğurur. Bir fənn üzrə həm dərslinin, həm də iş dəftərinin, üstəlik qiymətləndirmə və test kitablarının olması nə dərəcədə şagirdlərə xeyirdir? Heç kimə sirr deyildir ki, indiki dərslilər hansı həcmdədir və onların ağırlığı şagirdlərin səhhətinə necə mənfi təsir göstərir, onlarda onurğa əyriliyinin, skalilozun, nevrozun və digər xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

Onu da bildirmək lazımdır ki, bir çox dərslilərə əlavə olunan digər kitabların qiyməti real alıcılıq qabiliyyətinə malik olmayan insanlarda, xüsusilə çoxsaylı və aztəminatlı ailələrdə bu kitabları övladlarına almaq imkanını azaldır. Düzdür, məktəblərimiz dərslilərlə mütəmadi şəkildə təmin olunsalar da, bu, yenə də kitab çatışmazlığına və küllü miqdarda kağız məhsullarının sərf edilməsinə gətirib çıxardır. Bu da həm iqtisadi, həm də ekoloji cəhətdən cəmiyyətimizə zərər gətirən faktıdır.

Bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə bir neçə il əvvəl dərslilərin planşetlərlə (tablet) əvəz olunması təklifi irəli sürüldü və hətta bəzi məktəblərdə bununla bağlı monitoring keçirildi. Lakin bu məsələ öz real həllini tapmadı, buna səbəb isə əhəlinin real alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması ilə bərabər, uşaqların həmin planşetlərdən dərslərdən əlavə öz “maraqlarına” uyğun istifadə etməsi kimi problemlərin yaranması idi.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, məktəb dərslilərinin müasir tipli İKT avadanlıqları ilə əvəz edilməsi istiqamətində yeni addımların atılmasını istərdik. Məlumdur ki, inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda, hətta Rusiya məktəblərinin əksəriyyətində şagirdlər məktəbə dərslilik aparmır, onu əvəz edən İKT avadanlıqlarından istifadə edirlər. Bu məqsədlə, orta ümumtəhsil məktəblərimizdə dərslilərin və əlavə kitabların yeni tipli İKT avadanlıqlarıyla təmin olunmasını arzulayardıq. Bununla bağlı bir səmərəli təklifimiz vardır. Bu da dərslilərin elektron lövhələrlə, planşetlərlə deyil, yeni android tipli qurğu ilə əvəz olunmasıdır. Bu qurğuya aşağıdakı linkdən istifadə etməklə baxmaq olar:

<http://www.youtube.com/watch?v=Ft7uZwAeSP4At=5S>

Təklif etdiyimiz bu qurğu android tipli olub, istifadəsi çox sadə və sərfəlidir. Onun bir çox üstünlükləri vardır. Bu qurğunu rəngli və ya ağ-qara televizorun monitoruna qoşmaq kifayətdir. Bununla da, məktəblilər təkcə sinif otaqlarında deyil, istənilən məkanda, hətta qatarda, avtobus və digər nəqliyyat vasitələrində monitora öz “kitablarını” açıb dərslərini və tapşırıqlarını dərslisiz edə bilərlər.

Həmçinin, bu qurğu vasitəsilə ucqar kəndlərimizdə internet olmasa belə dərs etmək mümkündür. Bunun üçün yuxarıda qeyd edildiyi kimi istənilən tipli monitorun olması kifayətdir.

İdeyanın daha bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onu hər valideyn sərfəli qiymətə ala bilər. Bununla da onlar hər il çoxlu sayda əlavə kitab almaqdan azad ola bilərlər. Bu da təkcə valideynlərin deyil, dövlətin kağıza sərf etdiyi məbləğin qənaətinə gətirib çıxardar.

Təklif edirik ki, sinif otaqlarında monitorlar quraşdırılsın və bu qurğudan istifadə olunsun. Bu qurğu təhsildə yeni addım olmaqla bərabər, onun vasitəsilə daha çox nailiyyətlər və keyfiyyətlər əldə etmək olar. Bu da Azərbaycanın təhsil sistemini dünya səviyyəsində yeni bir mərhələyə qaldıra bilər.

Açar sözlər: İnsan inkişafı nəzəriyyəsi, təhsilin keyfiyyətinin artırılması, müasir İKT avadanlıqları, android tipli qurğu.

Ədəbiyyat

1. “Доклад о развитии человека , 2007-2008.
2. <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2007-8-russian.pdf>
3. BMT-nin İnsan inkişafı Proqramının 2016-cı il İnsan İnkişafı Hesabatı.
4. Human Development: The Power of the Idea. Journal of Human Development. Volume 8, No. 1, March, 2007.
5. BMT İnkişaf proqramı. “İnsan İnkişafı” tədris vəsaiti. Bakı, 2014.

NEW STEPS TO REPLACE SCHOOL BOOKS WITH MODERN ICT EQUIPMENTS

In most developed countries, even in most Russian schools, pupils do not take books and use ICT equipments. We have an efficient proposal. This is the replacement of books with electronic boards and tablets, but with a new android device.

The device which we offer is of type Android and it is very simple and useful. It has many advantages. It is enough to connect this unit to a color or black and white television monitor. Schoolchildren can open their own «books» on the monitor not only in classrooms, but also in any space, without having the textbooks and their manuals free of charge. This device is a new step in education, with more achievements and qualities possible. This can raise the education system of Azerbaijan to a new level in the world.

This device can be accessed by using the following link:

<http://www.youtube.com/watch?v=Ft7uZwAeSP4At=5S>

Keywords: Human Development Theory, Improving Quality of Education, Modern ICT Equipment, android-type device.

QLOBALLAŞAN TƏHSİL VƏ FƏLSƏFƏNİN TƏDRİSDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Günel Qarayeva

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: gunel.q@outlook.com

İctimai şüur formalarından biri olan fəlsəfi şüur mütləq şəkildə təhsildə modernləşməyə xidmət etməlidir. Müasir təhsilin əsas istiqamətləri: tərəqqi edən təhsil, motivasiyanın məcburiyyət üzərində üstünlüyü, individual trayektoriya prinsipi əsasında inkişafının hər mərhələsində özəl motivlərə görə qurulan fərdi təhsil və müəllimin azadlığı, valideynlərin bu prosesə tərəfdaş kimi cəlb edilməsi-dir. Əsas şərt “maraq idrak üçün trampilindir” formulu əsasında müəllim və tələbənin maraqlarının üzərində fikri cəmləməkdir. Əslində tədris prosesində - xüsusən fəlsəfənin tədrisi prosesində müəllim tələbənin özünü şəxsiyyət kimi təsdiq edib inkişaf etdirməsinə dəstək olmalı, onun hüquqları və azadlığını dəstəkləməli, özünəməxsusluğunu, bacarıq və qabiliyyətlərini üzə çıxarmalı və bu unikal sərəvəti başqa insanların, ümumilikdə cəmiyyətin xeyrinə yönləndirməyi bacarmalıdır. Çünki fəlsəfə sosial-aksioloji xarakter daşıyır. Fəlsəfə təbii utilitar fayda vermir. Ondən pragmatik anlamda fayda gözləmək yanlışdır. Fəlsəfə həqiqətən də insana azad düşünmək və sərbəst şəkildə nəticələr çıxarmaq imkanı verir. Təfəkkür zəif silah deyildir, ona görə azad düşüncəli insanlar təhlükəli ola bilərlər. Bir qrup insanın yaratdığı ideologiyanın çoxluq tərəfindən tükədilməsi daha sərəfəli üsuldur. Kütlənin fikir istehsal etməsi etiraza və tabeçilik prinsipinin pozulmasına səbəb ola bilər. Fiziki sağlamlığımızın qayğısına qaldığımız kimi əqli sağlamlığımız da bizi düşündürməlidir. Zəkamız da əzələlərimiz kimi üzərində işləmədikdə zəifləyir Bu səbəbdən hər bir insanın özünü tək milləşdirmə tələbatı formalaşmalıdır. Çünki əqlimiz bacarıq və fəaliyyətimizlə bağlıdır. Müəyyən bir məsələni hazır sxemlərlə deyil, özünəməxsus, hələ ki tətbiq edilməmiş yeni metodlarla həll etmək üçün idrakımız daim aktiv olmalıdır. Həllini tapmamış problemlərə onu yönəltməyi bacarmalıyıq. Sokrat hesab edirdi ki, düzgün qərar vermək üçün ümumi anlayışların mahiyyətinə varmaq lazımdır. Təbii ki fəlsəfənin ayrıca insan üçün əhəmiyyətindən söhbət getmir. Tarixi prosesi, cəmiyyəti dəyişməyə yönəlmiş insan üçün fəlsəfənin təsiri bu məqamda daha önəmlidir. Fəlsəfə vasitəsilə insan əbədi, universal, sonsuz mahiyət

yətini anlayır. İnternet və texnologiyanın hökmranlıq etdiyi dünyada fəlsəfənin əhəmiyyəti tədricən arxa plana keçib. İnsan ona gərək olan bütün informasiyanı ümumdünya informasiya torundan əldə edir, mübahisə prosesində həqiqətin ortaya çıxması haqqında tamamilə unudur. İnterneti öz mövcudluğunun əsasına qoymamaq üçün hər bir insan zamanla fəlsəfəyə qayıtmağı bacarmalıdır.

Bu elm bizə nə verir? 1. Ətrafda baş verən hər şeyi dərk etməyə şərait yaradır, həm də həyat şəraitini obyektiv qiymətləndirməyə yardım edir. 2. Fəlsəfə əcdadları anlamağa yardım edir, nəticədə qədim tarix barədə sualları cavablandırmağa, aktual mövzuları müəyyən etməyə, daimi müzakirələri ümumiləşdirməyə imkan verir. Bu metod insanın özünü hərtərəfli inkişaf etmiş hesab etməsinə gətirib çıxarır. 3. Fəlsəfə dəyərləri müəyyənləşdirməklə sarsılmaz ruha səbəb olur.

Belə nəticəyə gəlirik ki, fəlsəfə özünü və ətraf aləmi dərindən dərk etmək, əcdadların səhvi üzərində öyrənmək, daha yaxşı olmaq, daha çox uğur əldə etmək imkanı deməkdir. Nə qədər qəribə görünsə də müasir dünyada fəlsəfə elmi-texniki inkişafı paralel hərəkət edir, ona görə də müasir cəmiyyətin çox dəyərli komponentlərindən biri sayılır. Onun müxtəlif istiqamətləri özünüinkişafa, tərəqqiyə və uğura səbəb olur. Pifaqorun söylədiyi kimi fəlsəfə hikmətə sevgini ifadə edir [1, s.19].

Fəlsəfə insan qəlbinin, ruhunun dərinliklərində gizlənən, ancaq onun dünyəvi mövcudluğunun bilavasitə iştirakçısı olan tərəfidir. Əgər bu bütövlüyə harmoniyaya nail olmasaq, hətta işdə və şəxsi həyatda ən böyük uğurlar belə, tam mənada xoşbəxt olmağa şərait yaratmır, məhdudiyət hissi insanı tərk etmir.

Belə bir fikir var ki, hər bir insan filosof ola bilər, bunun üçün Diogen kimi çəlləkdə yaşamağa ehtiyac yoxdu. Vacib olan dünyaya fərqli şəkildə yanaşmaq və düşünməkdir, “niyə hər şey məhz belə baş verir?” sualına cavab axtarmağa çalışmaqdır

Fəlsəfə həyatda yol göstərəndir, çünki ancaq təhsilli insan çətinliklərinin öhdəsindən gələrək, gələcək üçün lazımı dərslər çıxara bilər. Bu səbəblərdən fəlsəfə tədris planına daxil edilmişdir. Məktəbli üçün həyatın belə incəliklərini anlamaq erkəndir, ancaq tələbə üçün belə biliklər çox önəmli olub, onun gələcək həyat fəaliyyətini müəyyənləşdirə bilər. Fəlsəfə hər hansı bir predmetə bağlı olmadan, insanın dünyagörüşünü genişləndirir, bu isə insana düzgün mühakimə yürütmək bacarıq və vərdişlərini bəxş edir.

Fəlsəfənin istənilən ali məktəbdə, hətta texniki təhsil verən ali təhsil müəssisələrində belə tədris edilməsinin mahiyyəti ondadır ki, insan bu halda təkcə baza təhsili almır, ümumilikdə dünya haqqında daha mütərəqqi biliklər əldə edir. Hər bir gələcək mütəxəssis qəbul etdiyi çoxsaylı informasiyanı təhlil edib ona gərəkli olanı seçməyi bacarmalıdır [2, s.646]. Texniki sahədə ixtisaslaşan şəxsə fəlsəfə, pedaqogika, psixologiya kimi fənlərin keçirilməsi mütləqdir. Fəlsəfənin ali məktəblərdə tədrisi çox qədim ənənədir. Hətta orta əsrlər dövründə belə dinin dayağı fəlsəfə idi. Fəlsəfənin tədrisi kəsin-tisiz olub, heç vaxt dayandırılmayıb. Əgər texniki sahədə çalışan şəxsə vəzifə verilsə, o, fəlsəfəsiz keçinə bilməz (Qorbaçov, Xruşov, Henri Ford). İstənilən təbiət elminin əsasında təbiətin qanunlarının dərki durur, yəni fəlsəfənin ən ümumi qanunlarının dərki. Fizikada enerjinin bir haldan başqa hala keçməsi qanununun əsasında Hegelin “inkarı inkar” qanunu dururmu? Fəlsəfə şeylərin mahiyyətinə aqlın köməyi ilə varib dərindən düşünməyi öyrədir.

Fəlsəfə elmin sərhədlərini genişlədirir, sonradan xüsusi elmlərin məşğul olduğu sahələri müəyyənləşdirir. Fəlsəfə idrakın universal metodlarını hazırlamağa davam edir, bu metodlar müxtəlif elm sahələrində tətbiq olunur. Yeri gəlmişkən, bir sıra filosoflar fizika, riyaziyyat sahəsindən fəlsəfəyə keçid etmişlər, məsələn, Nyuton, Dekart, Spinoza, Bekon və s. Onlar məşğul olduqları təbiət elmlərinin sahəsinə sığmadıqda fəlsəfəyə müraciət ediblər. Kantın bildirdiyi kimi, fəlsəfəni insanın təbii ruh halı kimi qəbul eləsək, tez ya gec vacib həyatı məsələlərin müzakirəsi üzərində dayanaraq fəlsəfəyə ehtiyac duyacağıq [2, s.443]. Tələbəlik illərində aldığımız fəlsəfi təhsili zamanla dəyərləndirəcəyik.

Fəlsəfədə sualların sayı cavabların sayından çoxdur və əksər hallarda sualların konkret cavabı yoxdur. Suallar dəqiq cavablandırıldığı halda, o məsələ elmin predmetinə çevriləcək, hər hansı sübutu olmayan fikri əhkam kimi qəbul etsək, dinin mövqeyindən çıxış etmiş olarıq. Rasselin fikrincə,

fəlsəfə elm və din arasında sahibsiz torpaq kimidir.

Kütlənin içindən dünyagörüşünə, istənilən məsələyə baxış tərzinə görə fərqlənən və bizi də öz fikrinin dəqiqliyinə, düzgünlüyünə inandıranlar çox vaxt filosof adlandırılırlar. Fəlsəfə müasir insan üçün özü vasitəsilə həyatı anlamağın üsuludur, insan daxilən özünü inkişaf etdirərək xarici aləmin suallarına cavab axtara bilər. Biz sadəcə “mən” olmamağı deyil, həm də cəmiyyətlə bütünləşməyi öyrənirik. Fəlsəfəyə ətraf aləmdə baş verənləri dərk etmək üçün üsul kimi yanaşsaq, nəzərə almalıyıq ki, istənilən üsul ikili xarakterə malik ola bilər və manipulyasiya üçün istifadə oluna bilər. Fəlsəfə şüurumuzun ayrılmaz hissəsidir. Şəxsiyyət kimi formalaşma prosesində fəlsəfə insanın xarakterinə hopur və onun inkişafına təkan verir. Fəlsəfə təkcə individin inkişafına deyil, həmçinin, cəmiyyətin bütövlükdə tərəqqisinə kömək edir.

Cəmiyyətdə biz “necə yaşamlı?” stereotipləriylə rastlaşırıq. Hansı ixtisas sahəsində təhsil almaq, nə vaxt ailə qurmaq və s. haqqında hazır fikirlər bizə təqdim olunur, nəticədə düşünməyi unudur, plan üzrə yaşayırıq. Həyatımızı başqalarından fərqli şəkildə qurmaq istəmirik, əvəzimizə düşünürlərsə, özümüzün düşünməyinə nə ehtiyac var. Ancaq filosof kimi məsələyə yanaşmağı lazım bilən şəxs şablon əsasında yaşamaqdan qaçar, istənilən məsələnin qısa praktik yolunu tapar. Dostoyevskinin “Həyat məqsədsiz boğulur” ifadəsi yerinə düşür.

Fəlsəfənin tədrisi və mənimsənilməsi prosesində ən böyük məsuliyyət müəllimin boynuna düşür. Yəni hər bir tələbənin fəlsəfə fənninə münasibətində müəllimin izahının nə qədər anlaşıqlı olması müəyyənədi ola bilər.

Açar sözlər: fəlsəfə, müdriklik, metod, dünyagörüşü.

Ədəbiyyat

1. Şükürov A. Fəlsəfə, Bakı. Adiloğlu, 2002, 492 səh.
2. Qunnar Skirbekk, Nils Gilye. Fəlsəfə tarixi. Bakı, Zəkioğlu, 2007, 752 səh.
3. Спиркин А.Г., Философия , Ульяновск , Франкфурт. М. : Советская энциклопедия, 1977, 617 с.
4. <http://www.manwb.ru/articles/philosophy/filos>

THE ISSUE OF IMPORTANCE OF GLOBALIZED EDUCATION AND PHILOSOPHY IN TEACHING

Today there is no profession that is not connected with philosophy. People need to be adapted in any case to society and the importance of philosophy comes from here. The author believes that this science helps to find a way out, justify the accused, an economist need philosophy find common language with people, it helps teachers and educators communicate with children and students, and help students become mature and eventually get rid of the malicious maximization of youth .

Keywords: philosophy, wisdom, method, outlook.

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Эллада Гулиева

Бакинский Славянский Университет, Баку, Азербайджан

e-mail: ellada-office@inbox.ru

Под системой языкового образования понимается объединение определённых социальных институтов, целью которых является обучение подрастающего поколения как родному языку, так и иностранным языкам. Качественное языковое образование характеризуется комплексным подходом к учебному процессу, наличием единого и целостного учебного плана и применением в процессе обучения прогрессивных языковых методик, разработанных на принципах развивающего обучения.

Известно, что человека, владеющего иностранным языком, отличают следующие особенности:

- отсутствие проблем, которые могут возникнуть в общении при попадании в языковую среду;
- возможность расширения собственного кругозора, получения новых знаний, приобщения к иной культуре;
- расширенные знания о культуре своего народа и улучшенные познания родного языка;
- возможность карьерного роста;
- навыки невербального общения.

В современной лингводидактике, наряду с традиционными, различают некоторые новые технологии изучения иностранного языка:

- погружение в языковую среду;
- технология «языковой портфель»;
- дистанционные курсы;
- мультимедийные технологии.

Погружение в языковую среду является одним из самых популярных и распространённых методов изучения иностранных языков, который представляет собой «погружение» учащегося в естественную речевую среду носителей языка (поездка за границу с целью изучения иностранного языка). Обычно это становится доступным в двух случаях:

- во время учёбы за границей (в период получения высшего образования за рубежом);
- во время посещения интенсивных курсов обучения иностранному языку, проводимых носителями языка.

Овладение иностранным языком на качественном уровне возможно также на различных курсах изучения языков, организуемых как государственными учреждениями, так и общественными организациями. Качество обучения обычно обеспечивается современными методиками преподавания языков, применением новейших технологий, внедрением педагогических новаций, реализацией авторского подхода к методам и приемам обучения. Изучение иностранного языка в формате курсов также имеет определённые преимущества:

- появляется конкуренция между студентами; каждому слушателю подспудно хочется быть лучше других, поэтому он затрачивает довольно много времени на изучение языка;
- слушатели имеют возможность общаться на иностранном языке с другими учащимися курсов;
- на занятиях систематически осуществляется такой эффективный вид работы как групповое аудирование;
- слушатели имеют возможность выбора удобного графика занятий (занятия могут про-

водиться как будние, так и в выходные дни);

- можно пользоваться возможностью выбора преподавателя;
- оплата за обучение производится перед началом курса, что стимулирует учебную деятельность слушателей и обеспечивает высокий уровень посещаемости.

Особое место в целостной системе образования занимает дистанционная форма обучения. Под дистанционной формой языкового образования подразумевается возможность обучаемого изучать иностранный язык самостоятельно или с помощью преподавателя, дистанционно консультируясь с ним в сети Интернет.

Впервые понятие «дистанционное образование» было употреблено в каталоге курсов Университета штата Висконсин (США) в 1892 году – задолго до технической (начало XX века) и технологической (конец XX века) революций. Поэтому историки педагогики 1892 год считают официальным годом рождения дистанционного образования. Вначале термин «дистанционное обучение» употреблялся как синоним понятия «домашнее обучение» и переводился как «заочное обучение». По мнению большинства специалистов, модель заочного образования, сформировавшаяся в советское время, является одной из исторических разновидностей дистанционного обучения. Дистанционное обучение имеет ряд особенностей: во-первых, это своеобразный способ презентации лингводидактической информации или особый характер коммуникации.

Подобный интерес к дистанционному обучению вызван, безусловно, его гибкостью, мобильностью, удобством для студента и другими уникальными возможностями.

Современная система дистанционного обучения – это целый комплекс учебной деятельности обучающихся (преподавателей) и обучаемых. Она нацелена на использование научных знаний и научно организованного учебного процесса. Дистанционное обучение ориентировано на достижение высоких результатов в обучении, воспитании и развитии личности учащихся. Оно предполагает управление процессом обучения и обязательно включает в себя два взаимосвязанных и взаимообусловленных процесса: прямую связь (организацию учебной деятельности) и обратную связь (контроль за этой деятельностью).

Следует отметить, что в основе технологии дистанционного обучения лежит вариативно-содержательный алгоритм, который определяет главный стержень и векторы возможных взаимодействий между преподавателем и студентом. В арсенале образовательных программ существуют разные классификации моделей дистанционного обучения. В основе этих классификаций положены различные критерии:

- способ представления учебных материалов;
- типы общения преподавателя и студента;
- образовательный субъект (тип учредителей);
- виды обучения;
- стоимость обучения

Подчеркивая достоинства дистанционного обучения, не следует умалять роль и значение вузов с классическим образованием. Однако различные модификации дистанционного образования, в сочетании с эталонами классического образца, будут одним из самых эффективных в XXI веке. Об этом убедительно свидетельствует рост числа вузов, ведущих обучение по новым информационным технологиям.

Ключевые слова: дистанционное обучение, учебный процесс, преподавание русского языка, языковая среда, новые технологии, коммуникация

Литература

1. Азимов Э.Г. Методика организации дистанционного обучения русскому языку как иностранному. М., 2006, 346 с.

2. Анненкова Н.В. Основные характеристики студента как субъекта образовательного процесса, Проблемы педагогики и психологии, 2008, № 4, с. 28-37.

3. Бовтенко М.А. Информационно-коммуникационные технологии в преподавании иностранного языка: создание электронных учебных материалов. Новосибирск, 1998, с.191.

4. Богомолов А.Н. Структура дистанционной среды обучения русско-му языку как иностранному, Текст: проблемы и перспективы. Аспекты изучения в целях преподавания русского языка как иностранного. Материалы IV Международной научно-практической конференции. МГУ, 22-24 ноября 2007 г., с. 23-31.

DISTANCE LEARNING IN PRACTICE OF TEACHING RUSSIAN AS FOREIGN LANGUAGE

Application of the new training environment in teaching and a learning of foreign languages including Russian, became an integral part of educational system in all higher education institutions. Computer technologies increase learning efficiency and interest in all cultural aspects of training in language, provide access to information resources and create new educational space. Further studying of a possibility of use of the new training environment, computer technologies for the purpose of activation of educational cognitive activity of students, increase in efficiency of assimilation of a foreign language in the conditions of the extra language environment defines relevance of this problem and the characteristic of distance learning is given to foreign languages, a possibility of use of information and communication technologies in teaching Russian as foreign, process of creation and application of the training course on Russian language training (basic level) out of the language environment.

Keywords: distance learning, educational process, Russian language teaching, language environment, new technologies, communication.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Замина Салимова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан

Модернизация высшей школы выдвигает задачу информатизации высших учебных заведений. Широкое внедрение в учебный процесс информационных и телекоммуникационных средств позволяет повысить уровень подготовки специалистов экономических высших учебных заведений.

Наглядный пример внедрения технических средств и информационных технологий в учебный процесс – использование аутентичных видеofilьмов специальной тематики на русском языке с разработанной системой коммуникативных упражнений.

Применение такого комплекса для работы со студентами первого курса экономических высших учебных заведений создает предпосылки для моделирования языка в реальных ситуациях профессионального общения, способствует осуществлению межпредметных связей.

Очевидно, что подобные комплексы оптимизируют учебный процесс, приобщают к язы-

ковой профессиональной среде, способствуют более полному запоминанию учебного материала, иллюстрирует связь теории с практикой. Несомненными достоинствами также являются их аутентичность, информационная насыщенность, концентрация языковых средств, эмоциональное воздействие на студентов, зрительно-слуховое воздействие на обучаемых в процессе презентации нового фонетического, лексического и грамматического материала.

В качестве учебного материала могут быть использованы аутентичные научно-популярные фильмы, популяризирующие научные знания, где студенты знакомятся с достижениями науки и техники, с деятельностью выдающихся ученых и т.д.; научные фильмы, которые раскрывают проблемы и решения конкретно поставленных научных задач; учебные фильмы, созданные в соответствии с содержанием учебных программ обучения студентов по профильным дисциплинам и помогающие решать практические задачи обучения студентов профессионально-ориентированному иностранному языку.

Следует отметить, что применение видеofilмов в учебных целях на занятиях по русскому языку как иностранному в экономических высших учебных заведениях целесообразно в таких ситуациях, когда необходимо познакомить будущих специалистов с объектами, процессами, явлениями, которые невозможно воспроизвести или пронаблюдать в реальных условиях; с внутренними процессами и явлениями, недоступными непосредственным наблюдениям; с процессами и явлениями, характерной особенностью которых является движение, развитие; с очень медленно или очень быстро протекающими процессами или явлениями; с микро- и макрообъектами.

Использование видеоматериалов в обучении иностранному языку базируется на одном из ведущих дидактических принципов в обучении – принципе наглядности, необходимость которого «обосновывается диалектикой перехода от чувственного восприятия к абстрактному мышлению в процессе познания» [5]. Принцип наглядности на уроках русского языка как иностранного языка – это организованный показ языкового и экстралингвистического материала с целью лучшего понимания, усвоения и использования в речевой деятельности. Т. Гарза считает, что «визуальная динамичность видео позволяет представить «живой язык» в действии, на фоне коммуникативного контекста, где и участники ситуации, и язык легко доступны восприятию обучаемого» [2].

При отборе видеоматериалов, связанных с будущей профессиональной деятельностью будущих специалистов, рекомендуется придерживаться следующих требований к видеofilму:

- 1) четкое и продуманное дозирование информации, чтобы не допустить перегруженности фильма;
- 2) отсутствие многотемности;
- 3) соответствие содержание фильма с темой, изучаемой на занятии по русскому языку.

Видеofilмы на занятиях по русскому языку как иностранному являются источником новых знаний, средством иллюстрации учебного материала, обобщения и систематизации знаний, служит зрительной или зрительно-слуховой опорой для последующей самостоятельной работы обучаемых и вспомогательным средством при контроле знаний.

Таким образом, перед использованием любого видеоматериала преподавателю необходимо очень внимательно изучить, в какой мере его устраивают объем, качество содержания и характер его подачи; какие акценты делают авторы фильма и совпадают ли они с тем, что хотел бы донести при изучении данного материала сам преподаватель.

Если принимается решение о пофрагментарном просмотре, необходимо определить границы каждого фрагмента и распланировать работу до и после просмотра. Длительность фрагментов, как указывают многие исследователи, не должна превышать 4-6 мин, общее количество фрагментов на одном занятии – не более 5. Продолжительность фильма на одном занятии

не более 20-30 мин.

В структуре видео занятия по обучению устной речи в профессиональной среде выделяется четыре этапа:

1) подготовительный этап – этап предварительного снятия языковых и лингвистических трудностей. Студентам сообщается тема фильма. По данной теме повторяется ранее изученный лексико-грамматический материал. Вводится новая лексика, необходимая для понимания фильма. Новая лексика вводится перед просмотром каждого фрагмента фильма. Особое внимание уделяется повторению специальных понятий по теме. Проводится тренировочный комментарий.

2) восприятие фильма – развитие умений восприятия информации по специальности с опорой на ранее изученный материал.

3) контроль понимания основного содержания. Проверка понимания фильма. Ответы на вопросы по содержанию фильма. Стимулирование говорения с помощью различных коммуникативных заданий. Для решения поставленных задач студенты должны знать не только общее содержание фильма, но и помнить детали, а также уметь оценивать процессы, давать характеристику явлениям, используя при этом слова и выражения из речевого и графического сопровождения фильма.

4) развитие и автоматизация языковых навыков.

Эффективность использования видеокомплекса зависит не только от точного определения его места в системе обучения, но и от того, насколько рационально организована структура видеозанятия, как согласованы учебные возможности видеофильма с задачами обучения. Применение видео является очень эффективным при формировании коммуникативной культуры обучаемых, т.к. видеоматериалы не только представляют учащимся живую речь носителей языка, но и погружают их в ситуацию, в которой они знакомятся с языком мимики и жестов, стилем взаимоотношений и реалиями страны изучаемого языка. Видео на уроке представляет язык в живом контексте [4].

Итак, методически обоснованное, систематическое использование видеокомплексов в обучении русскому языку как иностранному с целью развития профессиональной компетенции способствует созданию устойчивого интереса к изучению иностранного языка и совершенствованию умений слушателей. И наоборот, нерациональное его применение отрицательно влияет на всю учебную работу, нарушает функционирование всей системы обучения.

Таким образом, учебные видеокомплексы раскрывают широкие возможности для активной работы в процессе формирования речевых навыков и умений будущих специалистов экономического профиля и делают учебный процесс овладения русским языком как иностранным привлекательным на всех этапах обучения.

Ключевые слова: профессионально ориентированное обучение, технические средства, межпредметные связи, лингвистические трудности.

Литература

1. Богомолов А.Н. Работа с аутентичными телевизионными материалами на уроках РКИ (средний и продвинутый этапы обучения) [Электронный ресурс] Богомолов А.Н. Русский язык и культура – дистанционно, 2007. Режим доступа: www.dist-learn.ru
2. Гарза Т., Лекич М.Д. Лучше раз увидеть...? (Видео в обучении иностранным языкам), Русский язык за рубежом, 1990, №3, с.72
3. Прохоров Ю.Е. Социокультурные аспекты изучения русского языка: новые условия, новые потребности, новые модели. Прохоров Ю.Е. Русский язык за рубежом, 2012, №3, с.4-10
4. Челнокова Л.С. Развитие умений говорения и аудирования на видеоуроках, Иностранные языки в школе, 2008, №2, с.55-58.

5. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика, М.: Филоматис, 2006, с. 15.

USE OF TECHNICAL MEANS IN PROFESSIONALLY ORIENTED TEACHING OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Methodically based, systematic use of video complexes in teaching Russian as a foreign language in order to develop professional competence contributes to the creation of a steady interest in learning a foreign language and improving the skills of listeners. Conversely, irrational application of it negatively affects the whole educational work, disrupts the functioning of the entire training system.

Keywords: professionally oriented training, technical means, intersubject connections, linguistic difficulties.

О ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗОВАНИИ УЧИТЕЛЯ-ПРЕДМЕТНИКА В ИННОВАЦИОННЫХ УСЛОВИЯХ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА КАЗАХСТАНА

Розалинда Шаханова, Гульмира Кажигалиева, Бакитгуль Жумагулова,
Галина Кадырова, Алмагуль Маймакова

Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая, г. Алматы,
Казахстан

e-mail: amaimakova@mail.ru

Издание статьи осуществлено в рамках научного проекта AP05130793 «Компетентностно-коммуникативная модель языковой подготовки будущих педагогов-предметников в полилингвальных образовательных условиях Казахстана» (Протокол заседания Национального научного совета РК по приоритетному направлению «Научные основы «Мәңгілік ел» (образование XXI века, фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук)» №1 от 17 января 2018 г.)

В рамках данной статьи нами будут рассмотрены особенности функционирования языкового образования будущего педагога-предметника в современном полиязычном культурно-образовательном пространстве Казахстана на примере преподавания русского языка как неродного в вузе.

Содержание понятия *полиязычное образование*, используемого в современном казахстанском образовании, включает в себя «систематизированные знания, умения и навыки в области родного и государственного языков, а также в области одного или нескольких иностранных языков в соответствии с межкультурной парадигмой современного языкового образования» [2]. В связи с чем казахстанское многоязычие структурируется на: «родной язык, который закрепляет осознание принадлежности к своему этносу, казахский язык как государственный, владение которым способствует успешной гражданской интеграции, русский язык как источник научно-технической информации, иностранный и другие неродные языки, развивающие способности человека к самоидентификации в мировом сообществе» [2]. Важно здесь отметить, что в Казахстане стремятся формировать позитивное восприятие поликультурности, рассматривать последнее как источник динамичного развития, как импульс

к познанию других культур, в итоге такое контрастивное соизучение может способствовать и способствует, как показывает наша практика языкового обучения, собственному культурному самоопределению.

В целом в преподавании русского языка в Казахстане (во всех его трех ипостасях: родной, неродной, иностранный) формируются поликультурные пространства, создающие условия для полилога культур, трех типов: **I.** Обучающийся в школе/вузе с русским языком обучения вступает в полилог: а) с родной (русской) культурой, представляющей исходный источник – изучаемый родной (русский) язык и б) с казахской культурой, представленной в русском языке как его казахстанском варианте. **II.** Учащийся школы/вуза с казахским языком обучения вступает в полилог: а) с русской культурой, представляющей исходный источник – изучаемый неродной (русский) язык и б) с родной (казахской) культурой, представленной в русском языке как его казахстанском варианте. **III.** Иностранный учащийся будучи носителем родной культуры вступает в полилог: а) с русской культурой, представляющей исходный источник – изучаемый иностранный (русский) язык и б) с казахской культурой, представленной в русском языке как его казахстанском варианте. В нашем случае актуализируется второе поликультурное пространство, в котором русский язык функционирует как неродной.

Своеобразие дисциплины «Русский язык» заключается в том, что она преподается в качестве общеобразовательного, профессионально ориентированного предмета на казахском отделении 1-х курсов всех институтов нашего вуза, как и курс казахского языка соответственно - на русском отделении 1-х курсов всех институтов университета и, наконец, как английский язык - на обоих отделениях всех институтов вуза. В связи с чем в преподавании указанных трех общеобразовательных языковых дисциплин приемы согласованного использования языков: параллельный перевод (с русского языка на казахский и наоборот; с казахского языка на английский и наоборот и т.д.), обобщение информации на родном языке, а также переход с языка на язык являются ключевыми, сквозными, что и представляет собой реализацию идей полиязычного образования. Помимо этого, в преподавании казахского, русского и английского языков как общеобразовательных и профессионально ориентированных курсов важным является принцип изучения неродного языка / иностранного не вместо родного, а вместе с родным, с опорой на родной язык, в органической связи с ним. На наш взгляд, только при таком подходе возможно становление гармоничного полиязычия.

Реализуя обучение русскому языку в указанном полиязычном контексте, мы одновременно строим его на основе компетентностно-коммуникативного подхода с целью использования интегративных возможностей последнего в целях развития функциональной грамотности обучающихся. Компетентностный подход на сегодня концептуальная основа развития современного образования, что обусловлено ключевыми характеристиками компетентностного подхода: ориентацией на результат образования, который представляет собой не сумму усвоенной информации, а способность человека действовать в различных проблемных ситуациях [1]. Стабильно ведущее положение сегодня в языковом образовании коммуникативного направления объясняется его сущностной природой: коммуникативная методика строится на обучении речевой деятельности в ее постоянно трансформирующихся формах, что, безусловно, ставит перед необходимостью постоянного трансформирования и методики преподавания. В предлагаемой и используемой нами модели языковой подготовки будущих учителей-предметников предусмотрена интеграция дидактических возможностей компетентностного и коммуникативного подходов в единое лингвометодическое целое и одновременный учет потребностей и запросов полиязычного образования с целью развития функциональной грамотности обучающихся.

Функциональная грамотность предусматривает умение комплексно использовать знания о нормах и способах общения в единстве с имеющимися лингвистическими знаниями и

речевыми умениями, оперативность и эффективность, продуктивность и гибкость общения. Как, с помощью каких конкретных методов и приемов можно развивать функциональную грамотность в рамках указанной компетентностно-коммуникативной методики, реализуемой в полиязычном контексте?

Здесь хотелось бы привести пример использования нами в своей практике языкового обучения одного из таких методов – лингвориторической технологии. Дидактическое преимущество лингвориторической технологии заключается в том, что при активизации речемыслительной деятельности учащихся происходит осознанное освоение изучаемого материала. Поэтому при использовании лингвориторической технологии обязательны: анализ, рассуждение, дискуссия, рефлексия. То есть лингвориторическая технология, в свое время разработанная российским ученым Ворожбитовой А.А., направлена главным образом на активизацию речемыслительной деятельности учащихся, поэтому она способствует формированию речемыслительной культуры обучающихся, и в ее технологической цепочке обязательны: коммуникативная деятельность, текстовые действия, языковые операции, метод моделирования речевых событий. В силу указанных обстоятельств неудивительно, что лингвориторическая технология, активизирующая речемыслительную деятельность студентов, дающая им возможность иметь насыщенную речевую практику и одновременно видеть, ощущать свой коммуникативно-речевой рост, обладает несомненным мотивационным потенциалом. Примеры лингвориторических заданий: *1. Составьте портфолио своих достижений по теме «Официально-деловой стиль», «Научный стиль» и сделайте его публичную презентацию. 2. Вспомните устойчивые словосочетания, называющие памятные места города Алматы и Казахстана. Продолжите этот ряд: «Зеленый базар», «Тёщин язык», «Золотой квадрат» ... Объясните причину появления подобных словосочетаний. 3. Переведите составленный текст на казахский язык. 4. Дайте собственное толкование лексических значений слов, сравнительно недавно вошедших в русскую / казахскую речь. Почему данные слова получили в русском языке широкое распространение?*

Беспредел, дайджест, дефолт, дресс-код, караоке, комикс, крутой, лизинг, маргинал, пейджер, презентация, оффшор, ресепшн, спонсор, тусоваться, шоппинг, уик-энд, электорат. *5. Дайте собственное объяснение тому, что в современном русском языке появилось большое количество английских заимствований: брокер, дилер, саммит, тинейджер, дайджест, дефолт, дресс-код, караоке и др.*

Таким образом, в ходе функционирования лингвориторической технологии, как показывают наблюдения и опыт использования, оттачивается речь учащихся, развивается их умение полно и правильно выражать свою мысль, выступать публично. А происходит это благодаря тому, что в рамках лингвориторической технологии учащиеся получают качественную речевую практику в состоянии активной речемыслительной деятельности. Всё это, безусловно, способствует развитию функциональной грамотности обучающихся, становлению их профессионально-коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: культурно-образовательное пространство Казахстана, русский язык как неродной в вузе, полиязычное образование, компетентностно-коммуникативный подход, функциональная грамотность.

Литература

1. Иванов Д.А., Митрофанов К.Г., Соколова О.В. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. М.: Academia: АПК и ПРО, 2003, 98с.
2. Нуркеева Б.А. Полиязычное образование студентов вуза как фактор эффективности межкультурного общения, Вестник КарГУ, Б.А. Нуркеева, 2015, № 02 (78), с. 294–299.

ON LANGUAGE EDUCATION OF A TEACHER IN INNOVATIVE CONDITIONS OF CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE OF KAZAKHSTAN

The theme of language education in the cultural and educational space of modern Kazakhstan is examined using the example of teaching the Russian language as a non-native in the university, describing the didactic capabilities of the competence-communicative methodology, implemented in a multilingual context, with the goal of developing the functional literacy of students. The authors of the article proceed from their own practice of teaching Russian as a general education discipline to future subjects teachers.

Keywords: cultural and educational space of Kazakhstan, Russian as a non-native language in high school, multilingual education, competence-communicative approach, functional literacy.

YENİ İKT TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏNİN ORFOQRAFIYA VƏ ORFOEPIYANIN ƏLAQƏLİ TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ

Aysel Şeydayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba Filialı, Quba, Azərbaycan

e-mail: turan.sheydayev@mail.ru

Bu gün müasir məktəbin qarşısında bir sıra vəzifələr durur. Bunlardan ən önəmlisi cəmiyyətə yararlı ola biləcək, həyatda öz yerini tuta biləcək savadlı mütəxəssislərin, dövlətimizin mənafeyini müdafiə edə biləcək şəxsiyyətlərin, əsl vətəndaşların yetişdirilməsi, hazırlanması vəzifəsidir. Bu vəzifənin həlli prosesi ən əsası müəllimdən xüsusi qabiliyyət, peşə bacarığı tələb edir. Hər bir müəllim unutmamalıdır ki, bu gün parta arxasında oturan şagird sabah cəmiyyətin qurucusu olacaqdır. Cəmiyyətin gələcək inkişafı bugünkü gənclərin hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Bu səbəbdən də təhsil prosesi elə qurulmalıdır ki, gələcəyimiz əmin əllərdə olsun.

Bu gün təhsilimiz Avropa təhsilinə inteqrasiya etməklə inkişaf edir. Cəmiyyətdə sürətli informasiya mübadiləsi baş verir. Gənclər, hətta uşaqlar artıq lazımlı-lazımsız informasiyanı internetdən götürür. Bu informasiya bolluğu prosesində isə gənc nəslin düzgün tərbiyə və təhsil alması məsələsi bir qədər çətinləşir. Informasiya ilə yüklənmiş şagirdləri təhsilə cəlb etmək, onlarda elmə maraq oyatmaq da müəllimdən xüsusi səy tələb edir. Lakin biz pedaqoqlar bu inteqrasiya və inkişaf prosesində çalışmalıyıq ki, gələcəyə hazırladığımız insanlar əsl vətəndaş kimi yetişsinlər, əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdisləri həyatda tətbiq edə bilsinlər.

Bu gün ünsiyyət insanlar arasında virtual formada daha çox qurulur. İnsanlar hətta eyni məkan daxilində də bəzən internet vasitəsilə əlaqə saxlayır, ünsiyyət qururlar. Bu isə təbii ki, öz mənfi təsirini orta və ali məktəblərdə də göstərir. Məsələn, telefon və internet ünsiyyətində çox zaman təşəkkür əvəzinə “tşk”, salam əvəzinə “slm” “ə” əvəzinə “e” yazan şagird imla və ya inşa yazarkən də bu səhvləri edir, bəzən ən sadə sözün yazılış və tələffüzündə çətinlik çəkir. Bu isə təhsil ocaqlarında orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərində ciddi səhvlərin yaranmasına səbəb olur.

Adətən orfoqrafiya və orfoepiya əlaqəli tədris olunur. Çünki dilimizdə olan sözlərin bir qismi yazıldığı kimi tələffüz olunsada və yaxud tələffüz olunduğu kimi deyilsə də, dilimizdəki sözlərin əksəriyyəti yazıldığı kimi tələffüz olunmur. Buna səbəb isə orfoqrafiyanın əsasında duran prinsiplərdir. Tələffüzü yazılışından fərqli belə söz və qrammatik formaların yazılış və tələffüz normaları olur.

Ümumilikdə orfoepik qaydaların pozulmasında üç səbəb daha qabarıq şəkildə müşahidə

olunur: dialekt təsirində, başqa dildə təhsil almağın və şifahi nitqə “yenilik” gətirməyin nəticəsində [1, s.143]. Bu səbəblər düzgün tələffüzə təsir etdiyi kimi düzgün yazıya da təsir edir.

Məlumdur ki, orfoqrafiya və orfoepia məsələləri uzun müddətdir ki, tədqiq olunur. Bu səbəbdən də bir çox alim və dilçilər istər orta məktəb istərsə də ali məktəb dərslərlərində bu məsələdən bəhs etmişlər.

Lakin nəyə görə müəllimlər üçün orfoqrafiya ilə bağlı vəsait çətin əldə olunur. Və ya əksinə. Öyrədən və ya öyrənənlər vəsait əldə etməyə çalışmaq əvəzinə, internetdən istifadə edir. İnternetdə isə müəllifli, nəzarət əsasında yerləşdirilən məlumatlardan, yazılardan əlavə, qeyri-dəqiq yazıların da olması ehtimalı yüksəkdir. Təbii ki bütün bunlar sonda orfoqrafiya və orfoepiya problemlərinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu da öz növbəsində müəllimlərin iş təcrübəsində qüsurların olmasını ortaya çıxarır.

Məlumdur ki, orfoqrafiya və orfoepiya təlimin başlıca vəzifəsi şagirdləri orfoqrafik və orfoepik bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaqdır.

Xatırlamaq ki, dil daima və müntəzəm inkişafda olan ictimai hadisədir. Cəmiyyətin bütün üzvlərinin xidmətində olan dildə baş verən hadisələr, proseslər hamı tərəfindən eyni dərəcədə mənimsənilir. Bununla yanaşı, dilə müxtəlif peşə və bilik sahibi olan insanlar müraciət etdikləri üçün ünsiyyət prosesində ciddi fərqlər, bəzən xoşagəlməz hallar meydana gəlir [1, s.142].

Yazılı ədəbi dilimiz şifahi ədəbi dilimizi bütövlükdə əks etdirmir, bu səbəbdən də orta məktəblərdə orfoqrafiya və orfoepiyanın əlaqəli tədrisi zamanı müxtəlif problemlər ortaya çıxır. Adətən hər rayonda, hər bölgədə müxtəlif tələffüz forması vardır. Müəlim isə şagirdlərə yazı üçün tələffüzün əsas tutulması zamanı eyni sözün müxtəlif formalı yazılışının meydana çıxma biləcəyini başa salmalıdır və müəllim özündə bu əlaqəli təlimin nə zaman zəruri olduğunu anladıqdan sonra tədrisə keçə bilər, kortəbii yox.

Orfoqrafiyanın orfoepiya ilə əlaqəli tədrisində əsas istiqamət sözlərin yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqli cəhətləri izah etmək və bu yolla sözlərin həm orfoqrafiyasını, həm orfoepiyasını şagirdlərə şüurlu mənimsətməkdir [4, s.14].

Ümumilikdə orfoqrafik işə orta məktəbdə ibtidai siniflərdə daha çox önəm verilir. Çünki şagird təhsilə başladığı ilkin dövrlərdə danışmağı pis-yaxşı bacarır, yazı təlimi isə hələ məktəbdən başlayır. Orfoqrafiya təlimi –yazı mədəniyyəti irəlilədikcə müəllim şagirdlərin nitqindəki qüsurlar və çatışmazlıqları da düzəltməyə çalışmalıdır. Yəni orfoqrafik işi nitq inkişafının digər sahələri ilə əlaqələndirilmiş, kompleks şəkildə aparmalıdır. Təbii ki, proses düzgün həyata keçirilərsə şagirdlərin təfəkkürü də inkişaf edər, şagird istər yazıda istərsə də tələffüzdə sözləri düzgün seçməklə fikrini ifadə etməyi bacarar.

Yəni şagird sanki sözün qüdrətini anlamış olar ” .....məhz sözün mənasında nitq təfəkkürü adlandırdığımız birliyin düyünü bağlanmışdır.....sözün mənasını nəinki təfəkkürlə nitqin birliyi, həmçinin ümumiləşdirmə ilə ünsiyyətin, kommunikasiya ilə təfəkkürün birliyi kimi qiymətləndirməyə tam əsas vardır” [3, s.9, 12].

Biz gənc tədqiqatçılar adətən problemləri ortaya çıxaran zaman onların həlli üzərində də fikirlər bildirməliyik. Araşdırdığımız mövzuya bir daha diqqətlə baxaq. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi orfoqrafiya və orfoepiyanın əlaqəli tədrisi zamanı aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Dialekt və şivələrin ortaya çıxardığı qüsurları yazı prosesində nəzərə almaq və onu tələffüzdə düzəltmək.

2. Dilimizə əhatəmizdə olan insanların ünsiyyətində istifadə etdiyi yad ünsürlərin istifadəsini dayandırmaq. Bəzi digər dillərdəki ifadələrin işlədiməsi və yazıda əks olunması kimi

3. İnternetdən istifadə zamanı işlətdiyimiz söz və ifadələrin, qısaltmaların canlı ünsiyyətə və yazıya təsir etməsini əngəlləmək.

4. Digər fənlərdən fərqli olaraq ana dilimizin düzgün tələffüz və yazılış qaydasını bilməyimizin əslində əlavə bilik , bacarıq deyil, bizim müqəddəs vətəndaşlıq borcumuz olduğunu şagirdlərə

anlatmaq.

5. Orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin qazanılmasına nəzarəti gücləndirmək.

6. Ana dilimizin öyrənilməsinin vacibliyinin müasir informasiya bolluğu dövründə ikinci plana keçməsinə yaradan problemlərin yaranmasına səbəb ola biləcək digər halların (müəllimin fəaliyyəti ilə əlaqədar problemlər, şagirdlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan problemlər, təhsilin inkişafı, cəmiyyətin Avropaya inteqrasiyası ilə və digər bu kimi səbəblərlə əlaqədar problemlər) qarşısını vaxtında almaq.

Bu və ya digər mövzularla əlaqədar tədqiqatların aparılması zamanı hər bir tədqiqatçı hanı nəticəni əldə etmək istədiyini bilməlidir. Çalışmalıdır ki, əldə olunan nəticə tətbiq olunsun. hamıya məlumdur ki, nitq, dil insana məxsusdur. Bu dilin gözəlliyini, axıcılığını, təbiiliyini, düzgün ifadəsini qorumaq da insanların borcudur. Bu səbəbdən də cəmiyyət inkişaf etdikcə, müxtəlif digər ünsiyyət vasitələri yarandıqca qarşıya əsaslı problemlər çıxacaqdır, ən əsası isə bu problemlərin qarşısında aciz qalmamaq, dilimizin varlığını qorumaq lazımdır.

Məlumdur ki, görmə prosesi eşitmə prosesindən daha artıq informasiya əldə etməyə imkan yaradır. İKT-nin bu sahədə böyük dəstəyi, öyrənmənin şəxsi araşdırması zamanı güclü informasiya bankı ilə təmin olunmasındadır. Müasir dövrün gəncləri İKT-nin informasiya bankından yalnız tədris prosesində deyil, həm də bu prosesdən kənarında faydalanırlar. Heç də təsadüfi deyil ki, bu gün gənclik informasiya ehtiyacını ödəməkdən ötrü kitab, qəzet materiallarından daha çox internet resurslarına müraciət edir.

Belə ki, bugünün gənci artıq müəllimin, valideynlərin söylədiklərini, öyrətdiklərini düşünür, müzakirə edir, bəzən isə bu müzakirələr “facebook” kimi internet saytlarında, mövzuya aidiyyəti olmayan insanlarla aparılır. Təbii ki nəticələr mənfi və müsbət olacaqdır. Və bu mənfiliklər davranış, şəxsiyyət pozğunluqlarından çox daha ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bugün tərbiyə prosesində müsbət, uğurlu nəticə əldə etmək elədə asan bir iş deyil. Bir pədaqoq kimi gəncin şəxsiyyətindəki müəyyən çatışmazlıqları aradan qaldırarkən onun müxtəlif internet saytları vasitəsilə tanış olduğu və virtual ünsiyyət qurduğu müxtəlif şəxslərlə də mübarizə aparmalı oluruq.

Görkəmli psixoloq S.L.Rubnşteyn göstərir ki «uşaqları tərbiyə edə-edə və öyrədə-öyrədə öyrənmək lazımdır ki, onları öyrənə-öyrənə tərbiyə edək və öyrədək. Və çalışmalıyıq ki, müasir dövrün dəyişən tələblərinə cavab verən, müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarından baş çıxaran şəxsiyyətlərin hazırlanması prosesində səhvlərə yol verib, milli-mənəvi dəyərləri ikinci plana atmayaq.

Açar sözlər: yeni texnologiyalar, təlim, oxu, müasir təhsil, orfoqrafiya, orfoepiya

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Azərbaycan diliçiliyi problemləri, I cild.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili, Elm və Təhsil, Bakı, 2010.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. М-Л., 1934.
4. Abdullayev N.Ə. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri, Bakı, 2008.
5. Veysova Z. Fəal və interaktiv təlim metodları, Müəllimlərə kömək, Bakı, UNICEF 2008.

INFLUENCE OF THE NEW IC TECHNOLOGIES TO THE TEACHING OF ORFOGRAPHY AND ORFOEPICS

Spelling and orthoepy are taught together. Spelling regulates the written communication between people. Orthoepy is the correct pronunciation and correct reading. However, there are some differences between them.

Keywords: new technologies, training, reading, modern education, spelling, orthoepy.